

VI Congrés Català/Internacional de Sociologia

PUBLICACIONS COMPLETES

Arroyo Moliner, Liliana i Simó Solsona, Montserrat (editores)

Títol: VI Congrés Català/Internacional de Sociologia. *Societats i cultures, més enllà de les fronteres*

Subtítol: Publicacions completes.

Aquesta obra es deriva del "VI Congrés Català /Internacional de Sociologia".

Se celebrà a Perpinyà (Universitat Via Domitia) els 25, 26 i 27 d'abril de 2013, Organitzat per l'Associació Catalana de Sociologia (societat filial de l'Institut d'Estudis Catalans)

Disseny de la portada: Imatge cedida per Joan Bennàssar

Editores: Liliانا Arroyo Moliner i Montserrat Simó Solsona

Primera Edició: Octubre de 2013

ISBN: 978-84-695-8911-3

Dipòsit legal: B. 24145-2013

ASSOCIACIÓ CATALANA DE SOCIOLOGIA – INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

Sumari

	<i>Pàgina</i>
1. Introducció.....	i
2. Davantal Repositori Digital de Comunicacions.....	iii
3. Comunicacions completes:	
• Grup 1. Sociolingüística	1
• Grup 2. Moviments Socials	147
• Grup 3. Població i Territori	339
• Grup 4. Cultura	549
• Grup 5. Treball	663
• Grup 7. Tècniques i Mètodes	780
• Grup 8. Teoria Sociològica.....	939
• Grup 9. Educació	1002
• Grup 10. Violència, conflicte i seguretat ciutadana	1195
• Grup 11. Desigualtats Socials.....	1289
• Grup 12. Famílies i Grups de Convivència	1486
• Grup 13. Migracions	1828
• Grup 14. Gènere	2221
• Grup 15. Sostenibilitat i medi ambient	2471

INTRODUCCIÓ

En aquesta publicació es recullen les comunicacions completes de molts dels autors que van participar en els diferents grups de treball del VI Congrés Català / Internacional de Sociologia.

El congrés va comptar amb un extens programa i amb la participació de setze grups de treball. L'organització del congrés s'ha limitat a compilar les comunicacions rebudes. No es fa responsable dels continguts que cada autor ha fet servir.

PROGRAMA GENERAL DEL CONGRÉS

Dijous 25 abril. Sala Canigó, Edifici Consell General

10:00h **Obertura de la Recepció**

11.00-13.00h **Taller d'introducció a l'anàlisi de dades amb el programari R (Casa dels Països Catalans)**

16:00-17.15h **Acte inaugural (Sala Canigó)**

- **Inauguració institucional.** Intervencions del Rector de Perpinyà, President del Consell Regional, President de l'IEC, President de l'ACS i President del Comitè Organitzador
- **Conferència inaugural “La sociologia catalana: ahir, avui i demà”** a càrrec de Salvador Giner San Julián

17:25-18:15h **I Ponència Marc “Societats i qüestions transfrontereres en el segle XXI”** a càrrec de Martín Guillermo Ramírez

Divendres 26 abril. Universitat de Perpinyà Via Domitia

8:15h **Obertura de la Recepció**

9:00-10:45h **II Ponència Marc “Fronteres i moviment de persones en el segle XXI”.** Presenta: Màrius Domínguez, amb la intervenció de Martina Camiade, Ramon Nicolau i Andreu Domingo

10:45-11:15h **Pausa i obertura de l'exposició “Panel de Desigualtats Socials a Catalunya”.** Comissària: Laia Pineda

11:15-13:00h **1a sessió Grups de Treball**

15:00-16:45h **2a sessió Grups de Treball**

Sessió Paral·lela I Taula Rodona “Els efectes socials de la crisi i el futur del capitalisme”. Modera: Teresa Montagut, amb la intervenció de Salvador Giner i Sebastià Sarasa

16:45-17:15h **Pausa**

17:15-18:45h **III Ponència Marc “Fronteres i moviments socials”.** Presenta Àngel Belzunegui, amb la intervenció de Ernest García, Ricard Vilaregut i Albert Bastardas

19:00-20:00h **Assemblea General de l'Associació Catalana de Sociologia (Casa dels Països Catalans)**

Dissabte 27 abril. Universitat de Perpinyà Via Domitia

9:00-10:45h **3a sessió Grups de Treball**

Sessió Paral·lela II Taula Rodona “Recuperant la memòria històrica”. Modera: Dolors Llopart, amb la intervenció de Miquel Caminal, Jordi Font i la projecció del documental “Amnèsia” presentat per Josefina Piquet i Pilar Fransitorra

10:45-11:15h **Pausa**

11:15-12:15h **Debat sobre “Fronteres, exilis i migracions”.** Presenta: Joan Becat, amb la intervenció de Paloma Maquet i la rèplica de Carlota Solé

12:15-12:45h **Cloenda.** Intervencions del Rector de Perpinyà, President del Consell Regional, President de l'ACS, Presidenta de l'Institut Català de Recerca en Ciències Socials i President del Comitè Organitzador

* Durant la celebració del Congrés, de manera paral·lela al desenvolupament dels Grups de Treball dels dies 25 i 26 d'abril, es celebra, obert als congressistes, el Col·loqui Internacional «**Desplaçaments forçosos i exilis a l'Europa del segle XX i XXI**» organitzat per l'ICRESS (Institut Català de Recerca en Ciències Socials) de la Universitat de Perpinyà Via Domitia, el Museu Memorial de l'Exili (MUME)-, el Museu Memorial del Camp de Ribesaltes (MMCR)-Consell General dels Pirineus Orientals, Consell Regional Languedoc-Roussillon, i la Cinemateca Euroregional Institut Jean

DAVANTAL

REPOSITORI DIGITAL DE

COMUNICACIONS

El lector pot consultar en aquest repositori els textos complets de les comunicacions presentades al VI Congrés Català Internacional de Sociologia celebrat a Perpinyà, els dies 25, 26 i 27 d'abril de 2013.

El nombre total d'assistents al Congrés va ser el de 246 persones. La taula que segueix dóna compte de les comunicacions i participants als *Grups de Treball* del Congrés:

Grup de treball	Comunicacions		Participants
	Acceptades	Presentades	
Grup 1: Sociolingüística	12	10	10
Grup 2: Moviments Socials	13	10	13
Grup 3: Població i territori	16	11	14
Grup 4: Cultura	9	6	10
Grup 5: Treball	13	11	12
Grup 6: Generacions	3	2	5
Grup 7: Mètodes i Tècniques	12	12	14
Grup 8: Teoria sociològica	7	7	8
Grup 9: Educació	18	13	14
Grup 10: Violència	7	6	8
Grup 11: Desigualtats	11	9	13
Grup 12: Famílies	21	19	28
Grup 13: Migracions	22	20	23
Grup 14: Gèneres	18	14	25
Grup 15: Sostenibilitat	9	8	10
Grup 16: Religió	5	5	5
TOTAL	196	163	212

Van intervenir en el procés d'avaluació de les comunicacions fins a 66 persones, 20 de les quals van assumir, a més, tasques de coordinació dels Grups de Treball.

Cada coordinador va designar, previ acord, amb el President del Comitè Científic, el nombre suficient i necessari d'avaluadors. El procés d'avaluació va implicar la participació de fins a 41 avaluadors, experts en les diverses àrees

dels Grups de Treball i de 5 persones més que intervingueren en tasques o fases diverses de la gestió del Comitè Científic.

El Comitè Científic es va constituir el mes de setembre del 2012. En aquella mateixa reunió es va acordar de procedir a la realització de “doble avaluació per pars” i en els casos en que fos necessària una tercera avaluació, com efectivament es va fer.

L'organització de les avaluacions de les comunicacions va ser responsabilitat directa dels Coordinadors dels 16 Grups de Treball que van ser nomenats, a l'inici del procés, per part de la Junta de l'ACS.

La coordinació dels setze responsables dels Grups la va realitzar Liliana Arroyo, amb el seguiment i supervisió del procés per part del President del Comitè Científic.

El procés va resultar laboriós per la complexitat que la “doble lectura” i el retards que s'acostumen a produir en aquests casos, sense que arribessin a repercutir en els terminis i el calendari generals previstos.

Per a la publicació d'aquest repositori s'han seguit estrictament les normes publicades per l'organització a la web del Congrés. En conseqüència, no es publiquen els textos complets d'algunes de les comunicacions, presentades i debatudes al Congrés, en els casos en que s'han rebut expressos peticions dels seus autors en aquest sentit.

Barcelona, juny 2013.

Josep Maria Rotger Cerdà
President del Comitè Científic

Salvador Carrasco Calvo
President del Comitè Organitzador

SOCIOLINGÜÍSTICA

Les institucions catalanes a NYC: influència en la transmissió i manteniment del català¹

Raquel Casesnoves i Eva J. Daussà
Universitat Pompeu Fabra, SUNY Buffalo
raquel.casesnoves@upf.edu
ejuarros@buffalo.edu

1. Introducció²

La immensa majoria de persones de la comunitat catalana que resideix i viu de manera permanent a la ciutat de Nova York (NYC, d'ara endavant) són força competents, a banda d'en anglès i castellà, en català. No només això, en un altre lloc, i com veurem també aquí més endavant, vam poder comprovar que els catalano-americans que tenen fills acostumen a transmetre principalment el català, en detriment de l'anglès i, sobretot, del castellà (Casesnoves i Juarros-Daussà, en premsa). Per explicar l'elecció del català, una llengua minoritària (o més aviat mitjana) i de nul·la utilitat als Estats Units, vam considerar una sèrie de factors de diversos tipus: sociodemogràfics (el nivell d'estudis, el nombre d'anys escolaritzats en català i els anys que portaven vivint fora de la Península), lingüístics (el nivell de competència lingüística en català, anglès i castellà, i la llengua materna) així com d'identitat i d'actitud envers aquestes tres llengües. No vam tenir en compte el possible paper que podrien tenir les institucions catalanes a NYC en la transmissió del català i això és, precisament, el que volem esbrinar en aquest article.

L'existència de nombroses institucions catalanes a la ciutat de Nova York, dedicades a promoure la cultura catalana i a posar a l'abast els recursos necessaris per facilitar l'aprenentatge de la llengua, ens podria induir a creure que el català es promou de manera rellevant a NYC. Deixant de banda el debat de si està més o menys fomentat a l'exterior, el cert és que els resultats del nostre estudi, basats en una enquesta sociolingüística, en entrevistes semi-dirigides i converses informals, reflecteixen una gran desconexió entre la comunitat catalano-americana i les institucions catalanes.

La nostra hipòtesi és que les institucions que promouen la cultura catalana a l'exterior tenen una ideologia que podríem anomenar «purista» o d'«autenticitat lingüística» (Woolard i Frekko, 2013), en el sentit que la cultura que creuen exportable no inclou els productes culturals dels emigrants que, de fet, són els encarregats de parlar i

¹ Aquest treball forma part del projecte «La previsión del futuro de las comunidades bilingües en contextos multilingües: el caso catalán aquende y allende nuestras fronteras» (FFI2010-16066/FILO), finançat pel Ministeri de Ciència i Tecnologia (2010-2013).

² Agraïm l'ajuda rebuda de les següents persones: Marta Guitart, Tilman Lanz, Antoni Montserrat, Mary Ann Newman, Jaume Soler, José del Valle, Jadranka Vrsalović, els socis del CloA que vam entrevistar i totes les persones que de manera anònima van respondre el qüestionari.

mantenir la llengua i, en general, la cultura catalana. Possiblement la redefinició de la llengua i la cultura més enllà de les fronteres, intrínseca a la condició d'emigrant, com a dinàmica, canviant i permeable (del Valle, 2000; Woodward, 2002) ens resulti incòmoda. Malgrat les nostres reticències, les dinàmiques globalitzadores del segle XXI aniran imposant cada vegada més aquesta nova concepció de cultura que haurem d'acceptar i acollir.

2. Els catalans de Nova York

Segons l'Institut Nacional d'Estadística (INE), l'1 de gener de l'any 2012 constaven inscrits 203.250 catalans als consolats espanyols d'arreu del món³. Aquesta xifra no inclou les persones que han adoptat la nacionalitat del país d'acollida, de les quals no es difonen dades oficials (FIEC, 2013a). Pel que fa als EUA, el *Padrón de Españoles Residentes en el Exterior* (PERE) de l'INE, l'1 de gener de 2013, documenta 10.919 catalans residint a les diverses circumscripcions consulars nord-americanes, uns 2.000 dels quals, xifra en constant augment (100% en 10 anys), resideix a la demarcació consular de Nova York. Aquestes dades inclouen només els majors de 18 anys. Hi hauríem d'afegir: al voltant d'uns 300 menors d'edat; els catalans que no estan inscrits al consolat; els de segona generació, i els que, tot i haver adoptat la nacionalitat estadounidense, encara mantenen vincles amb la comunitat d'origen (FIEC, 2013a; A. Montserrat, conversa personal).

Podem caracteritzar els immigrants catalans residents a NYC dins la categoria dels anomenats *immigrants afortunats* o *d'oportunitat* (Lindenfeld i Varro, 1998), en contraposició als *immigrants de necessitat* (Extra i Verhoeven, 1993). Com hem explicat en altres llocs (Casesnoves i Juarros-Daussà, 2011, 2013; Juarros-Daussà, 2012, 2013), aquests immigrants no busquen una comunitat de compatriotes que ja hagi establert una identitat minoritària al país d'origen, ni els precedeix una reputació ètnica i tampoc es troben associats a uns estereotips culturals en el país d'acollida. Dominen els matrimonis mixtos (lingüísticament i de nacionalitat) i la majoria mantenen un nivell socioeconòmic mig-alt. Tot i havent-se assimilat a la cultura urbana de NYC, expressen una forta ideologia universalista o cosmopolita (Woolard, 2008; Brennan, 1997), de manera similar al que comencem a trobar entre la població a Catalunya (Pujolar i González, 2013; Woolard, 2013; Woolard i Frekko, 2013).

En arribar als EUA, els catalans es troben amb una societat altament multilingüe, que tanmateix promou l'hegemonia de l'anglès (Fuller, 2013), i on l'espanyol té una presència important, tant per ser la minoria lingüística més nombrosa al país, com pels

³ Cal remarcar que només en un any, 2012, hi hagué un augment del 9% en la població inscrita als consolats (FIEC). Aquest augment podria estar causat tant per un increment de la població emigrant, com per la quantitat d'emigrants que ja estaven fora i que es van registrar als consolats per poder votar a les eleccions al Parlament de Catalunya d'aquell any.

esforços comodificadors dels organismes oficials com l'*Instituto Cervantes* (del Valle, 2006). El català, d'altra banda, té una presència social i cultural molt reduïda (Casesnoves i Juarros-Daussà, 2013).

3. Metodologia

Tot treball de recerca dins l'àmbit social pot aproximar-se fonamentalment de dues maneres al seu objecte d'estudi: observant, preguntant, entrevistant i convivint amb les persones per descobrir la natura profunda i l'estructura dinàmica dels fets socials o recollint i quantificant dades que serviran per establir unes relacions objectives i particulars en aquell moment però que es podran generalitzar al conjunt de la població. El nostre estudi, en combinar totes dues aproximacions, presenta unes dades sòlides que permetran descobrir patrons de comportament social i, alhora, unes dades riques en matisos que ens ajudaran a comprendre les raons profundes dels fets descrits.

La part qualitativa, d'observació presencial i sovint participativa, consisteix en l'anàlisi dels discursos i narratives extretes d'entrevistes semidirigides que es van realitzar a individus rellevants de la comunitat estudiada. Les dades es van recollir entre el mes d'abril de 2009 i març de 2013 i provenen d'entrevistes enregistrades en persona, a través d'skype o per correu electrònic. Aquí presentem la transcripció mínimament editada per facilitar-ne la lectura.

La part quantitativa consisteix en la confecció i distribució, sobretot a través d'Internet, d'un qüestionari que, tot i que basat en d'altres ja existents (Lasagabaster, 2006) per poder comparar amb poblacions similars (els bascos de l'oest dels Estats Units en aquest cas), està adaptat a les característiques del col·lectiu que estudiem. El qüestionari consta de 68 preguntes en total i està dividit en set seccions temàtiques. La primera part comprén qüestions de caire sociodemogràfic i la segona, de lingüístiques (la llengua materna, la llengua que usen habitualment i el nivell de coneixement de l'anglès, del català, del castellà i d'altres llengües). La tercera part, que és la que més ens interessa aquí, tracta sobre la transmissió intergeneracional del català i el seu ús tant a dins de la llar familiar com amb els amics i els veïns. Segueixen dues seccions més sobre usos lingüístics en l'àmbit de la comunicació i les noves tecnologies, i en diferents contextos a Catalunya, durant els viatges en què visiten la família. Acaba amb una part sobre la identitat i una altra que pretén descobrir les actituds dels immigrants catalans envers el català, l'anglès i el castellà. Abans, però, vam incloure una tanda de preguntes que ens aporten informació sobre l'ajuda que han rebut dels organismes catalans, sobre la freqüència amb què assisteixen als actes que organitzen les institucions catalanes i la importància que poden tenir en la vida diària.

En relació amb el procediment que vam seguir per administrar el qüestionari, cal recordar que ens trobem davant d'un col·lectiu que no apareix identificat ni localitzat geogràficament en cap base de dades oficials⁴. Per aquest motiu vam recórrer a distribuir el qüestionari a través dels grups virtuals de les xarxes socials que, pel seu nom, podien tenir relació amb la població catalana de NYC. Vam enviar diverses sol·licituds de participació als següents grups de correu electrònic i de xarxes socials (Facebook i Twitter): *Catalan Institute of America*, *Instituto Cervantes*, *Catalanes en el Mundo*, *Catalans al Món*, *Espanoles viviendo en Nueva York*, *Espanoles en Nueva York*, *Català a Columbia University*, *Becarios —La Caixa* i *Penya Barcelona NYC*. Per contrarestar la contaminació, més que probable, de les dades, vam incloure una sèrie de preguntes per filtrar els participants que no s'ajustaven als criteris de l'estudi: persones que no eren originàries de Catalunya (o un altre territori de parla catalana) o bé que no tinguessin ascendència catalana i que visquessin fora dels límits geogràfics establerts (Nova York i Estats limítrofs).

L'anàlisi estadística de les dades es va realitzar amb el paquet estadístic SPSS (versió 20.0 per a Mac). Es van calcular les mitjanes de tendència central i les freqüències relativa i absoluta per observar els patrons de comportament en la transmissió de la llengua així com l'ús que fan del català a NYC (en contextos privats). Per verificar si les institucions catalanes tenen alguna cosa a veure amb l'ús del català que fan els immigrants novaïorquesos vam fer una simple anàlisi de correlacions. Aquesta anàlisi ens permet saber el grau de variació conjunta entre dues o més variables, és a dir si els valors varien de forma semblant. L'existència d'una relació positiva ens indica que els individus que tenen valors alts en una variable tendeixen a tenir valors alts en l'altra, mentre que una relació negativa ens diu que els valors de les variables varien de forma contrària (a valors alts en una variable, valors negatius en l'altra). Cal tenir ben present que aquesta anàlisi no ens indica cap tipus de relació de causa-efecte, sinó que simplement ens informa d'una variació conjunta de la qual *podem suposar* diferents causes.

4. Els catalans novaïorquesos del nostre estudi

Setanta individus amb una mitjana d'edat de 38'2 anys van completar el qüestionari, 36% homes i 67% dones. La desproporció per raons de gènere no sembla respondre a una major presència de catalanes al continent americà, sinó a la casualitat.

⁴ La llei 18/1996 del Parlament de Catalunya de relacions amb les comunitats catalanes a l'exterior preveu, a l'article 26, que la Generalitat de Catalunya elabori un cens de catalans residents a l'exterior. Des de la seva aprovació el 1996, però, aquesta obligació legislativa encara no s'ha complert. Tot i així, cal esmentar que l'1 de març de 2013, la Comissió d'Acció Exterior i Unió Europea del Parlament de Catalunya va aprovar, per unanimitat de tots els grups parlamentaris, recordar al Govern el mencionat precepte i instar-lo a sol·licitar la col·laboració del Govern de l'Estat per elaborar i actualitzar un cens dels catalans residents a l'exterior amb la mateixa periodicitat que regeix per al padró municipal d'habitants. (FIEC 2013)

La immensa majoria viu a l'estat de Nova York, no arriba al 10% a l'estat veí de Nova Jersey, i només una persona a l'estat de Rhode Island, també limítrof. Per una altra banda, el 90% va néixer a Catalunya o un altre territori de parla catalana (concretament les Illes Balears) i el 10% restant, que són nascuts a altres zones de l'Estat espanyol o fins i tot ja als Estats Units (en el cas dels informants de segona generació), té ascendència catalana.

Un dels principals trets que defineix els catalans de Nova York, d'acord amb la definició d'immigrants *afortunats* que hem avançat, és l'alt nivell d'estudis assolit. La figura 1 mostra perfectament aquest encaix: el 96% tenen estudis superiors i un 20%, fins i tot, el títol de doctor.

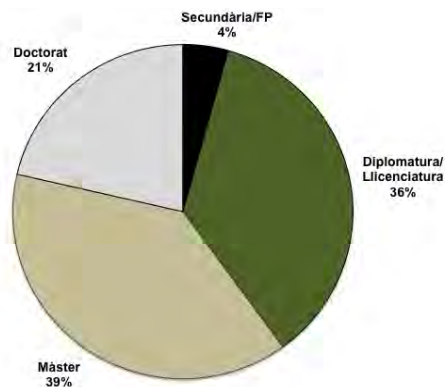

Figura 1. Distribució de la mostra segons el nivell d'estudis assolit

El perfil sociolingüístic general s'adequa a la política lingüística recent de Catalunya, ja que el 81% dels immigrants es van escolaritzar ja totalment o en part en català. Els que no van tenir l'oportunitat de fer-ho va ser perquè ho bé van néixer en altres indrets de l'Estat espanyol o als Estats Units, o bé perquè són persones més grans.

L'escolarització en català es reflecteix també en el nivell força elevat que tenen en totes quatre habilitats lingüístiques: entendre, parlar, llegir i escriure. A la figura 2 apareix la distribució de la mostra segons el nivell que creuen tenir en les tres llengües. Tot i que la majoria coneix molt bé el català, encara són més aquells que tenen nivells superiors del castellà.

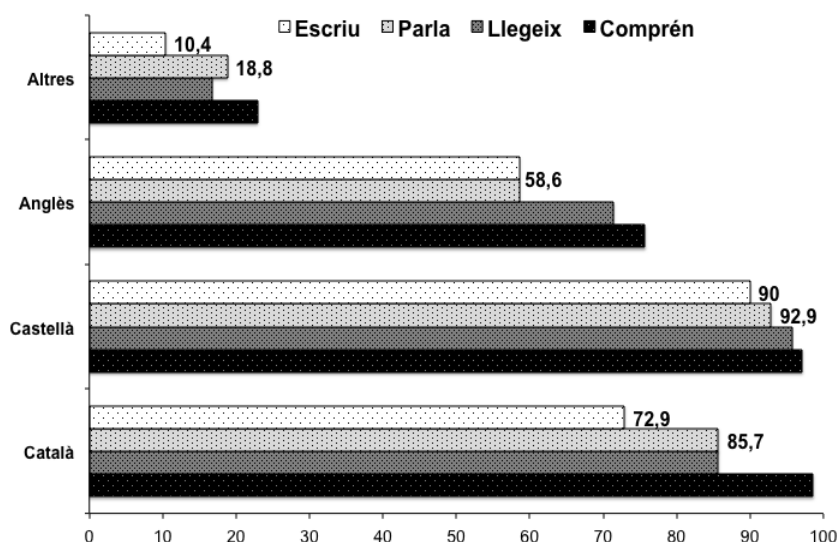

Figura 2. Catalans novaiorquesos amb el nivell més alt de coneixement en diferents llengües

5. La transmissió intergeneracional i el manteniment del català

Dels 70 informants que van participar en el nostre estudi, només 35 tenien fills i van poder respondre a les qüestions relacionades amb les llengües que parlen amb la prole. Tot i que les preguntes sobre els usos de l'informant amb els seus pares no tenen les mateixes opcions de resposta que les que es proposen aquí⁵, i per tant no són totalment comparables, per poder copsar els canvis entre les generacions haurem de comparar-ne almenys dues: quina llengua o quines llengües parlava l'informant amb els seus pares i quina llengua o quines llengües parla amb els seus fills. Per això vam seleccionar exclusivament els casos dels informants que tenen fills, deixant de banda la informació dels usos familiars dels immigrants que no tenen descendència. Els resultats es presenten a la figura 3.

⁵ A la pregunta Quina llengua parles o parlaves amb el teu pare/mare, l'informant podia respondre una de les opcions següents: només en català, més en català que en castellà, igual en català i en castellà, més en castellà que en català, només en castellà, en una altra llengua i castellà, en una altra llengua i català, Altres. En canvi, com que a la pregunta sobre les llengües emprades amb els fills les opcions de resposta es podien multiplicar en afegir l'anglès, vam optar perquè presentem una escala de cinc graus (de mai a sempre) per cada llengua (castellà, català, anglès i altres) amb la fi que auto-avaluessin la seva freqüència d'ús. Les respostes de tots dos tipus de preguntes es van transformar i normalitzar en escales que varien de 0 a 1, de menor a major grau d'ús del català (i de les altres llengües en les preguntes sobre els fills).

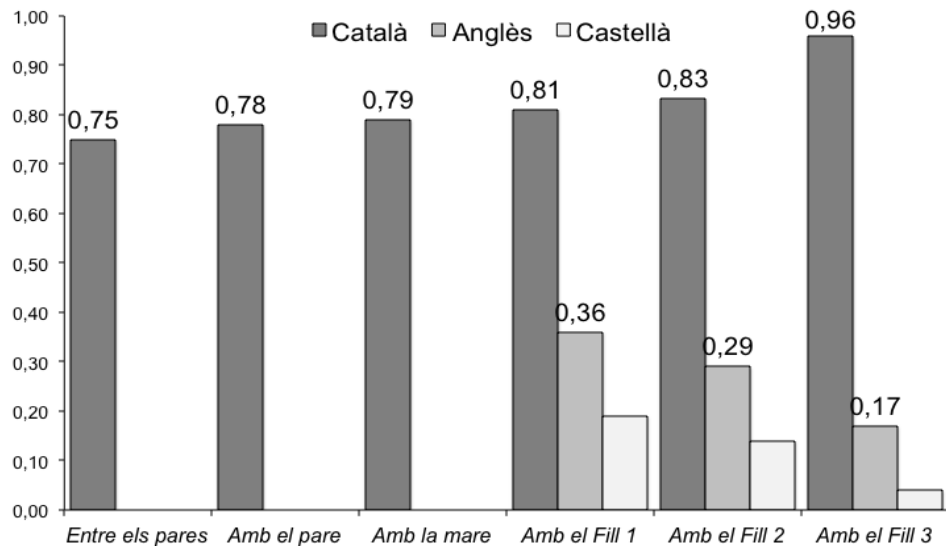

Figura 3. Usos lingüístics dels pares als fills de l'immigrant català novaiorquès

L'opció de parlar català amb els fills en un context migratori, on la disponibilitat i les combinacions de llengües internacionals i de gran abast són diverses, resulta sorprenent, especialment quan constatem que augmenta no sols en relació amb la llengua que es parlava amb la generació anterior sinó també a mesura que es tenen més fills. Una opció que va en detriment de l'ús de l'anglès en la llar i, sobretot, del castellà. Podem concloure, doncs, que la transmissió del català sembla estar garantida tant als territoris de parla catalana de la Península, especialment a Catalunya (Montoya i Mas, 2011; Solé, 2011), com a l'exterior.

L'opció de transmetre el català, en detriment del castellà, sorprèn encara més tenint en compte les poques oportunitats que tenen els catalans de parlar la llengua fora de la llar. El 40% dels catalans que han transmès el català als fills diuen parlar molt sovint el castellà fora de la llar, mentre que un 20% no troba mai cap ocasió de parlar català.

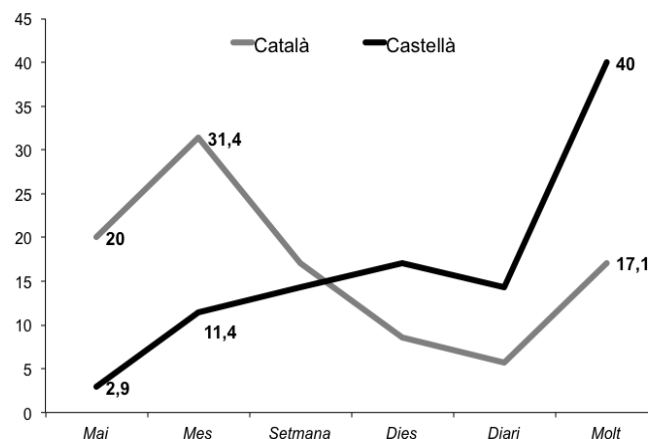

Figura 4. Freqüència d'ús del català i del castellà fora de la llar familiar

La distribució de les llengües que tenen els catalans a l'abast en l'entorn més immediat, com ara els amics i els veïns, reflecteix el domini aclaparador de l'anglès en

el veïnatge, una presència no gens menyspreable del castellà i l'absència quasi absoluta del català en aquest context. Amb els amics, en canvi, el nivell d'ús del català i del castellà és força semblant (figura 5).

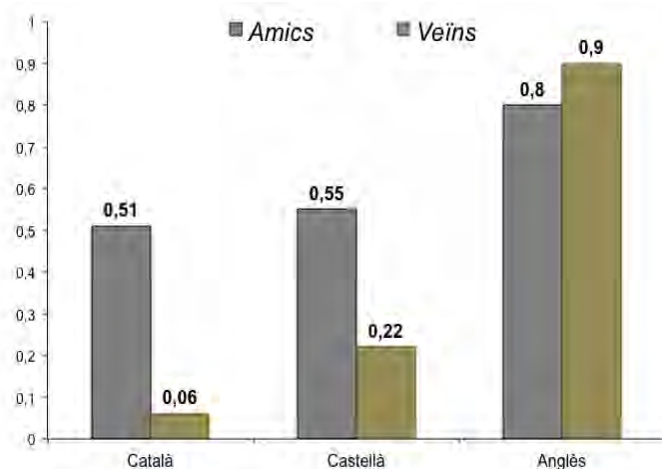

Figura 5. Nivell d'ús del català, del castellà i de l'anglès amb els amics i els veïns

El manteniment d'una llengua exportada en un context migratori dependrà fonamentalment de les ocasions i oportunitats en què es pugui parlar fora de l'àmbit familiar i, per tant, de la seva presència en la comunitat d'acollida. Quan se'ls pregunta sobre els llocs en què es pot fer servir el català a NYC, la meitat dels catalans del nostre estudi van declarar usar-lo en els actes que organitzen les institucions oficials catalanes (Ramon Llull, *Catalan Center*) i només un quart a la penya del Futbol Club Barcelona, mentre que pràcticament ningú l'usava en els comerços especialitzats (en productes i aliments importats de Catalunya i Espanya en general).

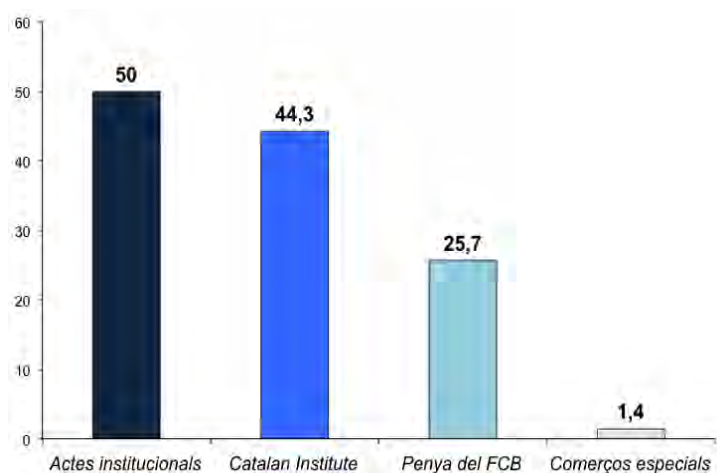

Figura 6. Distribució de la mostra segons l'ús del català en diferents contextos públics

Finalment, però no per això menys important, la presència del català en les noves tecnologies de la informació i de la comunicació tindrà cada vegada més importància en el manteniment de la llengua a l'exterior. Si admetem que Internet ha canviat la manera en què ens comuniquem i accedim a la informació, és lògic pensar que també

influença la manera en què els immigrants usen els nous mitjans de comunicació en relació amb el seu país d'origen, mantenint contactes molt més freqüents que no abans, formant part de xarxes socials i virtuals en català, accedint als canals de ràdio i televisió digitals, etc. Que els immigrants de Nova York usen el català quan hi ha disponibilitat ens ho mostren les dades sobre el seu nivell d'ús i el de les altres dues llengües amb què conviuen en diferents contextos digitals (figura 7).

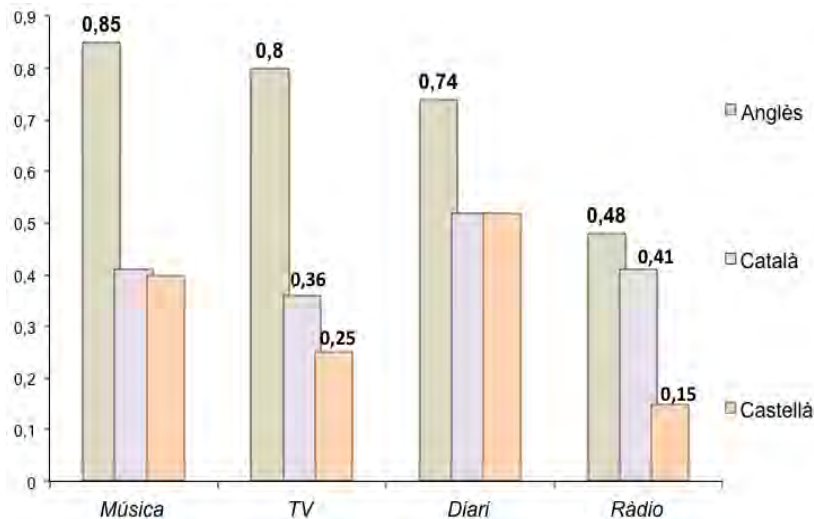

Figura 7. Nivell d'ús del català, del castellà i de l'anglès en els mitjans de comunicació digitals

Aquests resultats mostren que el català competeix, ja no tant amb l'anglès, llengua del país d'acollida i d'una internacionalització absoluta, sinó amb el castellà: els catalans de NYC llegeixen amb la mateixa freqüència diaris en català i en castellà, però prefereixen els canals televisius i, sobretot, les emissores de radio en català.

Deixant de banda el 68% dels enquestats que declara tenir configurat el navegador d'Internet en anglès (suposem que per defecte), el 22% prefereix el català per davant del 10% que opta pel castellà. En aquest sentit, també són il·lustratives les dades referents a la llengua del mòbil, en què tot i que l'ús de l'anglès és majoritari (al voltant del 80%) la presència del català (13%) és més gran que la del castellà (6%).

Per poder veure amb més claredat que els immigrants catalans prefereixen usar el català, en detriment del castellà, en els àmbits en què el català és present, quan tenen aquesta possibilitat, vam crear dues escales diferents, segons el tipus de context, per avaluar el nivell d'ús de les llengües. Les variables que mesuren el nivell d'ús del català i del castellà en el *context immediat* estan formades a partir de les dades de les figures 4 i 5. Les variables que ho mesuren en el *context digital* resulten de les dades presentades a la figura 7 i de les respostes a les preguntes sobre les llengües en què tenen configurat el navegador d'Internet i el mòbil.

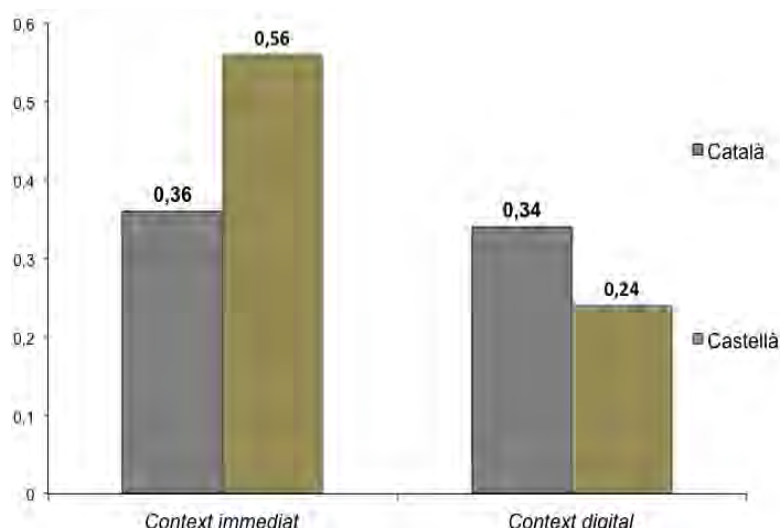

Figura 8. Nivell d'ús del català i del castellà a NYC en els contextos immediats i digitals

L'extensió de l'espanyol als Estats Units i, particularment, a la ciutat de Nova York no és comparable amb la del català. Per això, l'ús del castellà en l'entorn immediat és molt més alt. En canvi, en els contextos digitals, en què la presència del català és molt notable⁶ i es pot elegir la llengua, l'ús del català és superior al del castellà.

En conclusió, les nostres dades revelen que els catalans novaïorquesos procuren usar el català en els contextos de l'entorn en què ho poden fer, per la presència d'altres catalanoparlants o perquè es tracta d'actes organitzats per institucions catalanes. L'extensió del català a Internet afavoreix el manteniment del català a l'exterior, ja que en tenir l'opció, els immigrants catalans trien el català abans que el castellà. I també trien molt majoritàriament el català en la llar familiar, transmetent la llengua catalana als fills, molt per davant de l'anglès i, sobretot, del castellà. Les causes o motius, com hem avançat a la introducció, les vam explicar en un altre lloc (cf. Casesnoves i Juarros-Daussà, en premsa) sense tenir en compte, però, el paper que podrien estar jugant-hi les institucions catalanes i que analitzem tot seguit.

6. El paper de les institucions catalanes en el manteniment de la llengua catalana

Les preguntes que vam incloure al qüestionari per esbrinar si els catalans a l'estranger, en trobar recolzament i ajuda per part d'institucions catalanes, eren més proclius a transmetre i mantenir el català són directes i amb opcions de resposta tancades i tricotòmiques (del tipus *Sí/No/No ho sé*), llevat d'una qüestió en què es mesura el grau de rellevància del *Casal Català* en la vida de l'informant (figura 9) i d'aquella (figura 10) que indaga sobre la freqüència amb què assisteixen als actes

⁶ Les dades disponibles més recents sobre la presència del català a Internet (Plataforma per la llengua, 2012), tot i que certs autors (Asunción et al., 2012) inclouen el català entre les llengües amb un alt risc d'extinció, mostren que gaudeix d'una *salut* envejable, amb un domini propi (.cat) i amb la versió catalana de les 10 webs més visitades del món.

organitzats per diferents entitats catalanes. Les respostes mostren el poc interès dels immigrants per l'oferta dels organismes institucionals catalans. Així, no arriba a un terç els informants que hi han trobat ajuda i d'aquests, només la meitat hagués volgut rebre més suport. Per una altra banda, només el 34% de la mostra diu haver connectat amb el *Casal Català*, tot i que per a la meitat d'aquests 24 informants ha resultat ser bastant important per la seva vida als Estats Units.

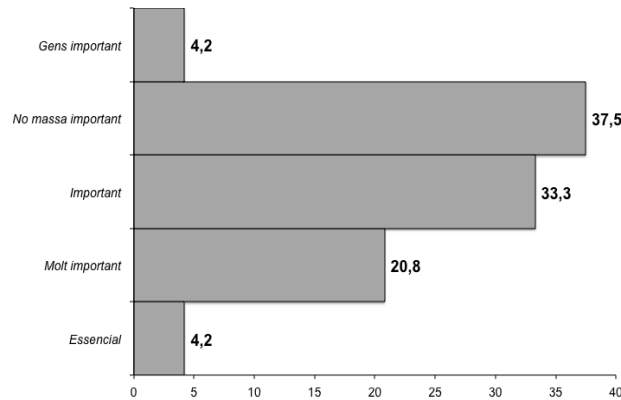

Figura 9. Importància del *Casal Català* en la integració dels catalans a NYC

En relació amb la pregunta que mesura la freqüència amb què assisteixen als actes organitzats per les institucions que es dediquen, d'una manera o una altra, a promoure el català a l'exterior, els resultats indiquen, una vegada més, el poc interès dels catalans per aquests esdeveniments (figura 10). Fixem-nos que el 80% o més de la mostra no va mai o molt poc a qualsevol d'aquests actes, llevat d'aquells que organitzen el *Catalan Center* i el *Casal Català* que sembla que són els que atrauen un poc més l'atenció dels catalans.

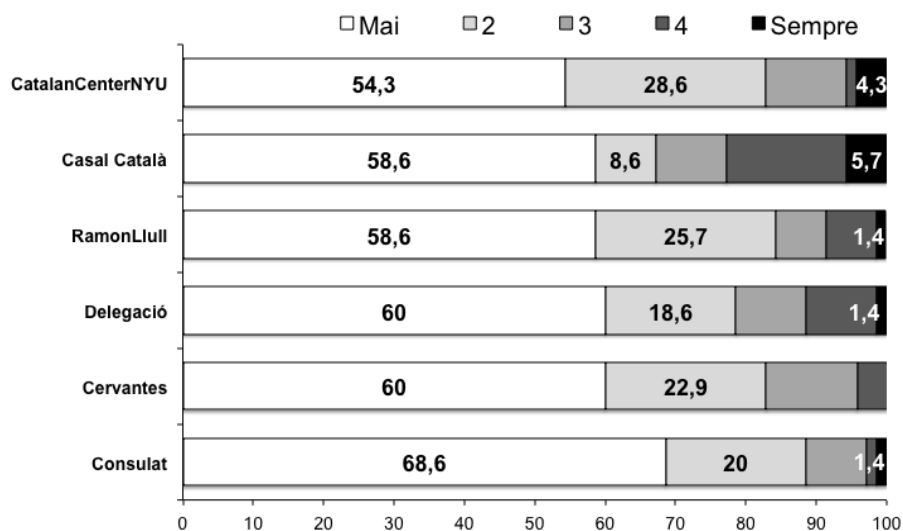

Figura 10. Freqüència amb què assisteixen als actes organitzats per institucions

Atesa la poca consideració que, en general, reben aquests organismes i entitats, és de suposar que el fet de transmetre el català i de seguir parlant-lo a Nova York i el fet de participar o no en unes activitats oficialment catalanes no tindrà molt a veure. Per esbrinar si, almenys quantitativament, existeix aquesta relació que, de partida, creiem poc probable, hem fet dos tipus d'anàlisis estadístiques⁷, considerant com a variables dependents, allò que volem explicar, la transmissió del català i del castellà al primer fill (amb un nombre de 35 informants) i l'ús d'aquestes llengües en contextos immediats (vegeu figura 8, amb un nombre total de 70 informants):

- 1) A través de les anàlisis de variança ANOVA hem comparat la freqüència amb què es transmet i es parla català o castellà en contextos immediats entre el grup d'informants que declara haver estat connectat al *Casal Català* i el que no ho ha estat.
- 2) Amb les anàlisis de correlacions hem mesurat el grau de dependència entre la freqüència amb què es transmet i es parla català o castellà en contextos immediats i la freqüència amb què es participa en activitats oficials.

Les taules 1 i 2 mostren els resultats de les anàlisis de variança i de correlacions, respectivament. Les nostres sospites han estat confirmades per les anàlisis estadístiques només en part. I és que, efectivament, com es veu a la taula 1, tot i que el fet de transmetre català i de parlar-lo en l'entorn immediat és independent de si s'ha estat connectat o no amb el Casal Català, el fet de transmetre el castellà no ho és: els emigrants que no han connectat mai amb el Casal Català tenen més probabilitats de parlar castellà amb el seu primer fill que aquells que sí que ho han fet.

Taula 1. Anàlisis de variança: transmissió i ús del català i del castellà segons el fet d'haver connectat o no amb el Casal Català a NYC

Variables	Mitjanes		F	Sig.
	Sí	No		
Transmissió català	0,89	0,76	2,21	0,15
Transmissió castellà	0,02	0,30	7,21	0,01*
Ús del català	0,41	0,34	1,94	0,2
Ús del castellà	0,55	0,57	0,08	0,77

* Indica que és significatiu i que la probabilitat que sigui així és d'1 de cada 50

⁷ La tria del tipus d'anàlisi estadística està condicionada per la natura de les variables: quantitatives, ordinals o nominals. Les variables sobre la transmissió i l'ús de les llengües són quantitatives, mentre que la que mesura la freqüència amb què assisteixen a activitats oficials i la que ens informa de la participació o no en el Casal Català són de tipus ordinal i nominal, respectivament.

A més, els resultats de les anàlisis de correlacions indiquen una relació positiva entre l'ús del català i la participació en els actes oficials, en el sentit que a mesura que augmenta la freqüència d'ús del català en l'entorn immediat, augmenta també la freqüència amb que s'assisteix als actes catalans (a banda d'una relació també positiva entre parlar català als fills i parlar català amb els amics i veïns, i una altra de negativa entre la transmissió del català i la del castellà).

Taula 2. Anàlisis de correlacions: la transmissió l'ús del català i del castellà a NYC i la freqüència d'assistència a actes oficials

	<i>Transmissió castellà</i>	<i>Ús del català</i>	<i>Ús del castellà</i>	<i>Actes</i>
<i>Transmissió català</i>	-,70**	,43*	,12	,12
<i>Transmissió castellà</i>		-,19	,18	-,04
<i>Ús del català</i>			,18	,48**
<i>Ús del castellà</i>				,03

Resumint, tot i que només un poc més d'un terç dels emigrants catalans del nostre estudi diu haver-se relacionat amb les persones del Casal Català i que prop del 80% no participa mai o molt ocasionalment en les activitats que organitzen la majoria d'institucions oficials en què s'usa la llengua catalana, tot i això resulta que els catalans de NYC tenen més probabilitats de transmetre castellà als fills si no es relacionen amb el Casal que si ho fan i, a més, sembla que parlen més sovint català en el seu context immediat quan participen en aquestes activitats que quan no ho fan.

7. La relació entre els catalans novaiorquesos i les institucions

Una vegada hem descrit la població catalana resident a NYC i hem pogut observar tant el seu compromís per la llengua catalana com l'impacte potencial de les institucions catalanes presents a la ciutat, és hora de plantejar-nos quin tipus de relació mantenen aquestes institucions amb la població local i de veure de quina manera es podria treure més profit de tots els recursos existents.

7.1. El Casal Català: Catalan Institute of America (CioA)

Tot i que els catalans de Nova York no formen una comunitat en el sentit clàssic del terme ni els podem trobar geogràficament localitzats en barris concrets, com en el cas d'altres grups ètnics, existeix un grup d'emigrants que, mitjançant l'associació *Catalan Institute of America (CioA)*, serveix com a referent de la població catalana autòctona a la ciutat. Segons el seu director actual, Jaume Soler, la funció del grup és principalment associativa: —~~e~~s activitats que fem ajuden a teixir una xarxa de relacions (socials i professionals) entre els catalans que vivim aquí. Crec que això és fonamental.”

El grup es va originar fa uns catorze anys, a partir d'un nucli d'emigrants catalans que es reunien a l'hotel *Roger Smith*, on hi havia un mànager americà simpatitzant de Catalunya que els deixava una sala per fer festes, mirar futbol o fer una copa a la *happy hour*. A partir d'aquest nucli, i especialment quan alguns van començar a formar famílies, el grup va augmentar i, amb l'ajuda d'Internet, s'ha anat convertint en el grup de referència d'activitats catalanes a la ciutat. En constant evolució (sobretot des que fa un any van decidir establir-se legalment com a ONG i organitzar-se com a grup de socis, amb una junta directiva nova), les activitats que han anat organitzant inclouen la celebració de l'Any Nou, Sant Jordi, Sant Joan, la Diada i Nadal, i de vegades també algun pícnic familiar al *Central Park* o activitats similars. Des de fa quatre anys, a més, organitzen classes de català per a nens. En definitiva, tot i que, com deia una emigrant catalana relativament recent a NYC, —*Svas a l'estranger, no vas a trobar-te amb altres catalans (...) vas a conèixer el país*” (una actitud que canvia en incrementar-se el temps de residència i, especialment, si es tenen fills), la popularitat creixent del grup ha comportat que cada cop més gent assisteixi als seus actes, amb una llista de correu electrònic que enregistra més de mil adreces (tot i que no totes són de residents actuals a NYC).

El nucli del grup però, el constitueix una trentena de persones, encarregades de mantenir la pàgina web, organitzar els actes, i promoure l'associació. Aquest grup va participar en una enquesta, dirigida per la junta directiva, l'any 2012. Es tractava d'opinar sobre els objectius del CloA en una escala de l'1 al 5, que hem agrupat com a positiva (1 i 2), negativa (4 i 5) i neutra (3).

Taula 3. Opinió dels socis sobre els objectius del CloA

	Positiva	Neutra	Negativa
Dirigir-se prioritàriament a la comunitat catalana de Nova York i TriState Area	76	14	6
Intentar promoure la cultura catalana entre els novaïorquesos	73	17	6
Prendre part activa en el moment històric que estem vivint a Catalunya	63	10	3
Organitzar més regularment trobades entre els catalans que en som membres	62	21	0
Fer un esforç per incorporar gent més jove	55	31	6
Centrar-se en les famílies	37	21	34

Cal destacar l'alta freqüència d'opinions positives envers tots els objectius plantejats (excepte el que se centra exclusivament en les famílies), la qual cosa reflecteix la voluntat de l'emigrant per arrelar-se al lloc d'arribada i per mantenir, alhora, les arrels amb la terra d'origen. La taula 4 recull les activitats que els socis pensaven que havia d'organitzar el CloA.

Taula 4. Opinió dels socis sobre les activitats del CloA

	Positiva	Neutra	Negativa
Celebracions catalanes (St. Jordi, Diada, etc.)	90	0	3
Xerrades d'altres membres destacats de la comunitat catalana	76	14	3
<i>Happy hours</i> o trobades puntuals/regulars	72	14	7
Conferències sobre temes polítics i històrics	69	17	7
Classes de llengua catalana per a nens	69	17	6
Classes de llengua catalana per a adults	69	21	3
Club de lectura de llibres catalans o sobre Catalunya	66	10	17
Lectures de poesia, literatura	52	17	24
Visites a equipaments culturals (museus, teatres, jazz)	52	7	34
Celebracions americanes (<i>Thanksgiving</i> , <i>Valentine's day</i> , etc.)	41	10	42
Activitats per a nens en català	41	31	17

Resumint, sembla que els socis del CloA volen activitats, en primer lloc, que els ajudin a conservar la cultura catalana tradicional (enriquida amb la que podríem anomenar cultura catalano-americana), a mantenir la cohesió del grup, en segon lloc i, finalment, a promoure la cultura tant catalana com novaiorquesa.

Ens trobem davant la voluntat, sovint observada en el fet migratori, de conrear el que Woodward (2002) defineix com a «identitat híbrida», construïda en constant negociació entre les diverses identitats i cultures amb què s'està en contacte, i com a resultat del desig de mantenir vincles amb els territoris d'origen, les seves llengües i les seves cultures. Com veurem tot seguit, és precisament aquesta reestructuració cap a una identitat híbrida, múltiple i fluïda (Woolard i Frekko, 2013) la que dificulta la relació entre la comunitat catalano-americana i les entitats oficials catalanes, alhora que 'explica la relativa alienació de la primera vers les segones.

7.2. La Delegació de la Generalitat i l'Institut Ramon Llull

El mes de gener de 2009 es va obrir la Delegació de la Generalitat de Catalunya a Nova York, amb el Andrew Davis com a delegat. El febrer del mateix any, Jadranka Vrsalović va acceptar la direcció de la sucursal de l'Institut Ramon Llull (IRL) a la ciutat. Segons Vrsalović, l'objectiu d'aquesta entitat és:

—«Énir un punt de suport logístic i porta d'entrada a NYC com a capital cultural mundial per fer conèixer la cultura catalana al públic nord-americà [...] La missió de l'IRL és la projecció de la llengua i la cultura catalanes a l'exterior».

Efectivament, des del seu inici, l'IRL ha portat a Nova York multitud de personalitats de les arts escèniques i plàstiques, a més d'intel·lectuals, polítics i investigadors d'arreu dels Països Catalans. A més, ha creat tant la Càtedra Mercè Rodoreda a la *City University of New York*, que acull professors visitants sobre sociolingüística o literatura catalanes, com el lectorat de català a la *Columbia University*, que ofereix classes de

llengua i cultura catalanes per a adults a més d'una tertúlia setmanal (el *Cafè Català*) molt popular a càrrec d'una lectora de gran qualitat (Elsa Ubeda).

Pel que fa a la relació amb el CloA, Vrsalović afirma: —~~a~~ relació sempre ha estat cordial i bona, de col·laboració. Ens informem mútuament de les nostres respectives activitats i en fem difusió, i a més ens ajudem amb informació logística.” Tanmateix, deixa clar que les necessitats de la comunitat de catalano-americans no són responsabilitat de l'IRL: —al nostra actuació no va dirigida al públic català, immigrants o població catalana americana com a tal, sinó al públic americà en general, el qual, òbviament, inclou a tothom”. Per Vrsalović, els Casals (nom oficial de les associacions com la CloA) són responsabilitat d'Afers Estrangers, un departament que la Generalitat tot just comença a desenvolupar. Aquesta idea, de repensar la relació amb les comunitats locals, no pertoca a l'IRL, com a representant cultural de la Delegació, i no es qüestiona a la seu del CloA. Per exemple, el nou director de la Casa assenyala que entre les dues entitats no es pot esperar més que cordialitat política (i potser subvencions en moments de bonança):

—~~a~~ Delegacio [i] l'IRL [...] tenen uns objectius diferents [al CloA] (de més alt nivell i habitualment adreçats als americans), més enllà de les nostres necessitats diàries. De totes maneres, la meua experiència és que sempre t'ajuden i assessoren quan ho demanes. [...] Les diferents activitats que organitzem des del *Catalan Institute* estan a un altre nivell, més proper al dia a dia de les famílies i professionals que vivim aquí. [...] Som la *societat civil*”.

Dins de la comunitat catalano-americana, però, existeixen veus més crítiques que demanen que els organismes oficials catalans s'impliquen en major mesura en els afers dels seus ciutadans emigrats. Una mare associada al CloA ens ho explica de la següent manera:

—~~no~~bo que per molt que [des del govern català] obrin oficines, nosaltres [els catalano-americans] no ens beneficiem gens d'aquestes iniciatives. [...] Cap organització no ens dóna suport per transmetre la [nostra] llengua als fills: com que nosaltres som catalans, i els nostres fills també, si volem classes de català en les hem d'organitzar nosaltres mateixos i pagar de la nostra butxaca. [...] I no podem aprofitar, per exemple, les beques oferides als estrangers que volen passar una temporada a Catalunya per aprendre'n la llengua. [...] Els nostres fills no són vistos com a estrangers, tot i haver nascut als USA, tot i ser americans [...].”

Aquest comentari descriu el problema que planteja el fet migratori a les institucions responsables de gestionar la cultura. Si l'IRL afirma dedicar-se a la —~~pro~~jecció de la llengua i la cultura catalana (...) a l'exterior (...) dirigida al públic americà (i no català o

immigrant o catalano-americà)”, ha de deixar clar dos aspectes: d’una banda, qui compta com a membre de les categories implicades (català, americà o estranger, en aquest cas) i què compta com a manifestació cultural representativa de catalanitat, de l’altra. Com ens comentava la mateixa mare d’abans:

—Om que nosaltres som gent normal i corrent’, no artistes, no som tampoc competència del IRL... no som l’*alta cultura* de què s’ocupa l’IRL (arts plàstiques i visuals, literatura i productes intel·lectuals), no som una exportació cultural de Catalunya, tot i ser la presència més important de català al país [...] Nosaltres no som vistos com a cultura catalana a l’exterior [...] tot i *ser* la cultura catalana a l’exterior.”

La resposta que la política institucional, plasmada en l’Institut Ramon Llull, dona a aquestes qüestions està fonamentada en una ideologia cultural (i lingüística) que Woolard (2008) i Woolard i Frekko (2013) anomenen *ideologia de l’autenticitat*. Aquest tipus d’ideologia valora una llengua (o expressió cultural) —la mesura que expressa la naturalesa essencial i distintiva d’una comunitat” (Woolard i Frekko, 2013, 135). Es tracta d’una ideologia purista que vigila i controla les fronteres del fet de catalanitat, qui compta com a català i què compta com a expressió cultural catalana dignes de ser exportats a l’exterior. Més enllà d’aquestes fronteres, hi ha la perifèria, fins i tot el mestissatge, que no sabem qualificar ni encaixar.

D’acord amb aquesta ideologia, català és aquell que està arrelat *exclusivament o primordialment* a Catalunya, i només les manifestacions culturals originades a Catalunya i d’un determinat tipus (per exemple, les arts escèniques, literàries i plàstiques) componen la *cultura catalana*. Els emigrants catalans no són representants centrals de la cultura catalana, sinó exemplars perifèrics, d’alguna manera contaminats pel seu contacte amb la nova realitat —la seva llengua (plena d’interferències alienes, per contacte amb l’anglès), els seus interessos (repartits entre dues cultures, potser híbrids) i la seva experiència (que, amb la introducció d’un tercer element, trenca amb l’imaginari de la dicotomia català/castellà com a eix central de la catalanitat). Tot això comporta que no siguin un producte català *autèntic* (Woolard 2008, 2013), digne d’exportació, sinó una més de les expressions adulterades de les quals tota cultura minoritària s’ha de protegir per tal de conservar el seu *centre* inalterat, *pur* o subjecte solament a la seva pròpia evolució natural localitzada i continguda.

La relació entre els organismes oficials i la comunitat emigrant catalana a Nova York posa de manifest un cop més que l’experiència migratòria està encara per assimilar en la nostra definició de catalanitat —i no només pel que fa a les onades migratòries al territori català, sinó també pel que fa a les nombroses comunitats de catalans arreu del

món. En el cas aquí estudiat, això comporta que els catalano-americans quedin entre dues aigües, oficialment desatesos i sense suport lingüístic i cultural⁸.

Presentem un últim exemple per il·lustrar les conseqüències d'aquest conflicte ideològic. Tot i que l'entesa entre la comunitat catalano-americana i els representants del govern català predomina, la relació ha tingut també els seus daltabaixos. A l'inici, la Delegació va contractar una becària molt preparada en psicologia i gestió de grups, amb la funció explícita d'establir contacte amb el CloA. Encara que desconeixia les necessitats dels emigrants, la seva energia i competència, junt amb un carisme personal innegable, van facilitar que les relacions comencessin amb bon peu, com recorda una sòcia del CloA:

—[La becària] ens va obrir els ulls, quan ens va informar dels recursos existents (...) i ens va donar la idea de les classes de català per als nens.”

Per primer cop, el CloA va demanar i va obtenir fons oficials per organitzar les seves activitats, una festa de Sant Joan, i uns tallers i classes en català per als nens. Arran d'un malentés sobre un tràmit administratiu, però, van sorgir tensions i l'entusiasme inicial va mudar en una malfiança per part de la comunitat americana, fins el punt que des del cos directiu del CloA circulava el consell de limitar-ne les relacions. Hi havia, a més, el temor que l'obertura de la Delegació significués que —al Generalitat vol[ia] prendre possessió” d'una entitat que desitjava —onservar la [seva] independència com a iniciativa de base, de ciutadans, sense que el govern s'hi fiqu[és]”. La resposta de la Delegació va consistir a retirar les funcions mediadores de la becària i a mantenir-hi certa distància. Amb el temps, i en gran mesura gràcies al tarannà conciliador del delegat i la seva presència personal als actes del CloA, s'ha recuperat la cordialitat.

I és que, efectivament, mentre quedi clara la independència del CloA, la relació entre la Delegació/IRL i el grup és de respecte mutu i col·laboració puntual, de caire informatiu. Així ho explica Jaume Soler:

—Em trobades i tenim trucades periòdiques per tractar temes diversos i mantenir-nos al dia del que fem. És important que flueixi la informació entre aquests dos nivells que mencionava més amunt (societat civil - entitats oficials).”

I insisteix que la valoració de l'existència de les oficines governamentals a la ciutat és positiva, si més no en el pla simbòlic:

—Personalment penso que la relació de Catalunya amb el país líder al món, els Estats Units, és fonamental i és vital per a Catalunya tenir-hi presència oficial directa. [...] Malgrat la crisi que pateix el país (que òbviament ha impactat el

⁸ Cal remarcar que aquesta ideologia dominant no és exclusiva dels organismes oficials catalans. En un revelador estudi, Duchêne (2008) va trobar ideologies similars en altres entitats.

que s'ha pogut fer), la presència oficial ha estat molt positiva per als catalano-americans. Catalunya és més present que mai als USA”.

Sembla, doncs, que la comunitat catalano-americana no desitjaria una relació més estreta si la seva autonomia se'n veïés amenaçada. Com ens ho comentava un membre del CloA, després d'explorar breument una relació més intensa:

—“Et torna als orígens, com quan jo vaig arribar aquí ja fa prop de catorze anys i no teníem cap subvenció i ens autofinançàvem completament.”

Cal dir finalment que també hi ha veus dins del CloA que desitjarien un suport més actiu per part dels estaments oficials, que inclouen accions que demanarien reconceptualitzacions importants sobre quines manifestacions culturals es deuen incloure dins la definició de cultura i sobre com s'estructura la relació entre la promoció de la cultura catalana a l'exterior i la producció de cultura catalana fora de Catalunya.

7.3. El Catalan Center a NYU i la Fundació Ferragut

El *Catalan Center* a la *New York University* (NYU) va néixer l'any 2006 com a centre promotor de la cultura catalana a la ciutat de Nova York. Afiliat a l'Institut Ramon Llull, i tot i una remarcable activitat sota la direcció de Mary Ann Newman, va desaparèixer el 2011, poc després que obrís la sucursal de l'IRL a la ciutat, tot alegant raons de duplicació. Actualment, l'únic lectorat universitari de català a la ciutat està ubicat a la Columbia University.

Segons l'exdirectora, el *Catalan Center* (de manera semblant a l'IRL) mantenia una actitud de col·laboració i cordialitat amb la comunitat catalana local:

—“Des del *Catalan Center* sempre teníem una relació molt propera. Durant un temps vam fer conjuntament una tertúlia mensual a la NYU, al *Center of European and Mediterranean Studies*, on teníem el *Catalan Center*. Jo els feia la publicitat dels seus actes i ells la dels nostres.”

Reconeixent, però, les limitacions de la relació (de nou, com l'IRL):

—“En realitat, no hi va haver molt de *cross-over* perquè les nostres coses eren en general més acadèmiques del que acostumen a interessar els socis, que són més professionals i joves famílies.”

Tanmateix, assenyala com a característica singular i distintiva l'interès per la cultura catalana de producció nord-americana:

—“Com saps, el *Catalan Center* posava molt de valor a donar suport a les comunitats artístiques locals: presentàvem pel·lícules fetes per joves cineastes d'aquí, llibres d'estudiosos nord-americans, actes amb acadèmics d'aquí... Era una de les coses que ens distingia del Llull, considerar que també es produïa cultura catalana aquí i apostar per ella”.

Quan va clausurar el *Catalan Center*, la Mary Ann Newman va crear *The Farragut Fund for Catalan Culture in the United States*. Aquesta nova entitat continua en certa manera la tasca del desaparegut centre, mostrant aquest interès per a la cultura catalana local. En un passatge dels seus fulls informatius expliquen els objectius:

—El Farragut Fund maldrà per establir a llarg termini una presència permanent de la cultura catalana en el gran mosaic de les cultures americanes, documentant el llegat català als Estats Units i donant suport a la creativitat a través de projectes i intercanvis entre els EUA i els Països Catalans. [...] (Brindarà suport també a) projectes que eixamplin la creació i la innovació relacionades amb la producció cultural. Aquesta àrea posa l'èmfasi en projectes interdisciplinaris, interculturals o que fan ús de noves tecnologies”.

D'aquests fulls emana una idea de *producció cultural* que ja no inclou exclusivament (o primordialment) el món de les arts plàstiques, la literatura i les produccions musicals i escèniques, sinó, també, i explícitament, la gastronomia, els esports i la tecnologia. Igualment, aquest èmfasi en *projectes interculturals* denota una actitud més allunyada de la ideologia de l'autenticitat que hem caracteritzat anteriorment. Si és així, cal esperar que *The Farragut Fund*, tot i no fer-ne esment explícit, ofereixi un espai més acollidor per a la realitat de la comunitat catalano-americana. Potser no és casualitat que la seva creadora hagi ingressat a la junta directiva del CloA aquest any. Afortunadament, no manca voluntat de col·laboració per part del CloA, com manifesta Jaume Soler:

—Els parlant d'organitzar reunions formals entre les entitats oficials i el *Catalan Institute*, la Penya, la Farragut, etc. (i d'altres grups de catalans de fora de NY via teleconferència) per coordinar esforços i iniciatives”.

7.4. La Federació Internacional d'Entitats Catalanes (FIEC)

La Federació Internacional d'Entitats Catalanes (FIEC), l'última entitat que presentem en aquest treball, també manifesta aquesta voluntat de —coordinar esforços i iniciatives”. Fundada l'any 1996, la FIEC té com un dels seus objectius principals —potenciar els treballs i les activitats de totes les associacions, entitats i casals integrats a la Federació, i crear tota mena de sinergies que facin més eficaç l'acció de les entitats que en són membres”. La FIEC pretén reunir —el major nombre de casals, associacions, agrupacions o centres catalans de tots els països de la Unió Europea, de la resta d'Europa, d'Amèrica i d'arreu del món”.

El més interessant és que en promocionar les activitats de les comunitats catalanes a l'exterior, la FIEC veu acomplert el seu objectiu de —Contribuir al desenvolupament econòmic, social i cultural de Catalunya, amb una atenció particular a tot el que es refereix a l'especificitat de la seva llengua i cultura, a la difusió d'ambdues, i també a la

màxima difusió de Catalunya arreu del món.” Per la FIEC, doncs, les realitats de les comunitats d'emigrants catalans no són un fenomen perifèric, sinó que estan tan al centre de la definició de catalanitat (del —~~es~~ envolupament cultural de Catalunya”) com qualsevol altra manifestació cultural dins del territori. La FIEC s'allunya de la ideologia de l'*autenticitat* per estar més a prop dels sentiments dels ciutadans tant dins com fora del territori català (Pujolar i González, 2013).

Aquesta entitat és conscient del xoc d'ideologies amb les entitats oficials catalanes. Les actes d'una reunió celebrada el mes de desembre de 2012 així ho recullen (FIEC 2012):

—Esconstata una manca de resposta per part de les institucions catalanes a aquesta nova realitat [la de l'augment de migració catalana] a més de la dificultat que tenen les entitats catalanes a l'exterior a fer que prenguin consciència i que ho assumeixin com a part (allà on sigui possible)”.

Vistes les dificultats en la relació amb les entitats catalanes, a la reunió es va considerar la possibilitat d'optar per mantenir distàncies, com va fer el CloA:

—Esmenta que aquesta nova migració obre també la possibilitat de crear xarxes professionals de catalans de l'exterior que en certs casos poden ser molt més eficaces que un suport genèric”.

Finalment, però, es va decidir continuar apostant per la col·laboració. Així, s'anuncia que al si de la FIEC (FIEC 2012):

—Es dona suport a la proposta, ja presentada en la passada legislatura, que el Parlament de Catalunya organitzi unes Jornades Parlamentàries sobre la nova migració dels catalans.”

En definitiva, [es fa] una invitació al Govern de Catalunya a complementar la diplomàcia institucional exterior amb la diplomàcia cívica exterior (...). En aquest sentit, les comunitats catalanes de l'exterior i els catalans treballant en empreses o institucions internacionals estratègiques han de tenir el suport necessari per a la creació de xarxes estables que col·laborin en la projecció exterior catalana (...) el nostre futur depèn també de saber projectar-nos, de saber vendre les nostres capacitats econòmiques i intel·lectuals, i també de saber preservar el capital humà que representen els nostres residents a l'exterior”. (FIEC 2013b)⁹

En aquest article voldríem haver presentat arguments que, des del punt de vista lingüístic i cultural, donen suport a aquesta línia de repensar el paper que juguen les comunitats catalanes a l'exterior en la definició de catalanitat. Aquesta nova concepció

⁹ En aquest sentit, és important que les comunitats cíviques catalanes a l'estranger no siguin oblidades en les provisions de l'anunciada nova llei d'acció exterior promoguda pel conseller de la Presidència i màxim responsable d'afers exteriors Francesc Homs (www.gencat.cat, març del 2013).

de catalanitat passa per qüestionar-ne l'estructuració en oposició a les altres llengües i cultures peninsulars, així com per acceptar-ne participació definitiva en els processos de migració transnacional i globalització econòmica tant a dins com més enllà de les seves fronteres.

8. Conclusions

En un món on les fronteres són cada cop més difuses i més properes, cal reconèixer el capital que suposen les comunitats a l'exterior com la de NYC, que promou la cultura catalana de base i, per descomptat, la llengua. Els organismes catalans proporcionen una valuosa funció simbòlica, però haurien de repensar els seus objectius i fer un esforç per atreure l'interès dels emigrants catalans.

Sentir-se part d'una comunitat i relacionar-se amb altres catalans en contextos propicis a l'ús del català augmenta les probabilitats que la llengua catalana pugui sobreviure en un context tan advers, per la presència aclaparadora i dominant de l'anglès i del castellà, com la ciutat de Nova York. L'efecte de les xarxes socials sobre els processos de manteniment i canvi de la llengua ha estat comprovat en altres situacions (García, 2003). No és, però, l'únic factor que determina la transmissió de la llengua en un comunitat (Casesnoves i Juarros-Daussà, en premsa).

En aquest treball ha quedat comprovat tant el compromís manifest de la comunitat catalana a l'exterior per la cultura i la llengua catalana com la seva baixa participació en les activitats patrocinades per les institucions oficials. I és per això que suggerim emprendre accions encaminades a refermar la relació entre els organismes oficials que promouen la llengua i la cultura catalanes, i la comunitat catalana de NYC. Unes accions que passen per incloure entre els seus objectius, no només l'exportació a l'exterior de productes culturals originats a Catalunya, sinó també la importació a Catalunya de productes culturals catalans produïts a l'exterior. Es tracta d'evolucionar en una direcció més heteroglòssica (del Valle, 2006), híbrida, múltiple i fluïda que sembla que està arrelant a Catalunya (Woolard i Frekko, 2013) i que altres entitats, com *The Farragut Fund* i la FIEC, ja estan avançant.

Finalment, pensem que estudis com el que hem presentat aquí contribueixen a una comprensió més subtil de la realitat de l'immigrant en un moment en què s'estan buscant solucions satisfactòries i creatives per afrontar nous reptes lingüístics: aquells plantejats per les noves onades migratòries a Catalunya per una banda i els que afronten els milers d'emigrants catalans alhora de transmetre la llengua catalana als seus fills.

Referències

- BARTH, Fredrik (1969). *Ethnic Groups and Boundaries: the Social Organization of Culture Difference*. London: Allen & Unwin.
- BRENNAN, Timothy (1997). *At Home in the World: Cosmopolitanism Now*. Cambridge: Harvard University Press.
- CASESNOVES FERRER, Raquel; JUARROS-DAUSSÀ, Eva (En premsa). —“Catalán entre las dos lenguas más habladas del mundo”, a TERBORG, Roland; ALARCÓN, Amado (Coord). *Lengua española, contacto lingüístico y globalización*. México: Universidad Nacional Autónoma de México.
- ____ (2011). —“La influencia de la política lingüística en la transmisión del catalán y del gallego dentro y fuera de sus fronteras”, a IZASKUN, Elorza et al. (Coord.) *Empiricism and analytical tools for 21 century applied linguistics. Selected papers from the XXIX International Conference of the Spanish Association of Applied Linguistics (AESLA)*. Salamanca: Universidad de Salamanca, pp. 861-874.
- DEL VALLE, José (2006). —“US Latinos, la hispanofonía and the language ideologies of High Modernity”, a MAR-MOLINERO, Clare; STEWART, Miranda (Coord). *Globalization and Language in the Spanish-Speaking World*. New York: Palgrave-McMillan, pp. 27-46.
- DUCHÈNE, Alexandre (2008). *Ideologies across nations: the construction of linguistic minorities in the United Nations*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- EXTRA, Guu.; VERHOEVEN, Ludo (Coord). (1993). *Immigrant Languages in Europe*. Clevedon: Multilingual Matters.
- FIEC (2012). —“Aords de la reunió de representants de comunitats catalanes a l'exterior (FIEC)”. Diari digital Ara. Catalan Network, 18/1/2013.
- ____ (2013a). —“La població catalana resident a l'exterior enregistrada als consolats augmenta un 9% en un any i arriba a 203.250 persones”. www.fiecweb.cat
- ____ (2013b). —“Peuna Projecte Exterior de Catalunya pública i des de la societat civil”. *Diari digital E-Notícies*, 02/20/13.
- FULLER, Janet M. (2013). *Spanish Speakers in the USA*. Bristol: Multilingual Matters.
- GARCÍA, MaryEllen (2003). —“Recent Research on Language Maintenance”. *Annual Review of Applied Linguistics*, núm. 23, p. 22-43.
- JUARROS-DAUSSÀ, Eva (2012). —“Ideologies lingüístiques y transmisión en las poblaciones catalana y gallega de la Ciudad de Nueva York”. *LL Journal*, vol. 7, núm. 1. <http://ojs.gc.cuny.edu/index.php/lljournal/article/view/1211>
- ____ (2013). —“Language Transmission Among Catalan and Galician families in New York City”, a BEAUDRIE, Sara M.; CARVALHO, Ana María (Coord). *Selected Proceedings of the 6th International Workshop on Spanish Sociolinguistics*. Somerville, MA: Cascadilla Press.
- LASAGABASTER, David (2006). *Las lenguas de la diáspora vasca en el Oeste de los Estados Unidos*. Bilbao: Lete.
- MORENO, Asunción, M. et al. (2012). *La llengua catalana a l'era digital*. Berlin: Springer.
- NEWMAN, Mary Ann (2011). —“Road map for Catalan culture in New York”. <http://thecatalancenter.blogspot.com/>
- PLATAFORMA PER LA LLENGUA (2012). —“InformeCAT. 50 dades sobre la llengua catalana”. www.plataforma-llengua.cat

PUJOLAR, Joan; GONZÀLEZ, Isaac (2013). —linguistic mudes and the de-ethnicization of language choice in Catalonia". *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, núm. 16, vol. 2, p. 138-152.

WOODWARD, Kath (2002). *Understanding Identity*. London: Arnold.

WOOLARD, Kathryn A. (2008). —language and identity choice in Catalonia. The interplay of contrasting ideologies of linguistic authority", a SÜSELBECK, Kursten; MÜHLSCHLEGEL, Urike; MASON, Peter (Coord.) *Lengua, nación e identidad. La regulación del plurilingüismo en España y América Latina*. Berlin: Ibero-Amerikanisches Institut P.K., pp. 303-323.

_____ (2013). —sl the personal political? Chronotopes and changing stances toward Catalan language and identity". *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, núm. 16, vol. 2, p. 210-224.

_____ i FREKKO, Susan E. (2013). —Catalan in the twenty-first century: romantic publics and cosmopolitan communities". *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, núm. 16, vol. 2, p. 129-137.

Les enquestes sociolingüístiques nord-catalanes : unes quantes equivocacions al nord i al sud de la frontera

Domènec BERNARDÓ
V.E.C.T. Universitat de Perpinyà
bernardo.univ@yahoo.fr

Resum

Cal constatar en primer lloc que les enquestes sociolingüístiques nord-catalanes han conegut dues etapes : una fase inicial de dinàmica endògena i una segona fase en la qual les iniciatives han vingut sobretot de fora – especialment del sud de la ratlla. Si es pot considerar que aquesta evolució ha impactat els plantejaments, els mètodes i les interpretacions, existeixen també unes quantes equivocacions que es mantenen amb una certa constància. Ens limitarem a les més corrents en nombre de tres : una quantificació obsessiva, la comparació d'allò que no és comparable i la confusió entre usos i representacions.

La focalització sobre la quantificació resulta d'una convergència complexa entre les representacions, les expectatives i les estratègies de diversos grups. La qualitat dels resultats és ja bastant dubtosa però la crítica principal és que els estudis qualitius altament prioritaris han estat totalment marginats.

Les comparacions no resisteixen un anàlisi rigorós, que siguin entre períodes – considerant les evolucions brutals que estan afectant Catalunya-Nord – o entre territoris – a nivell intraregional o pancatalà.

La quasi totalitat de les enquestes es basen sobre variables declaratives – particularment relatives al coneixement i a l'ús - i en darrera instància es recolzen sobre representacions. Considerant el pes de les representacions sobre les pràctiques, aquest fet hauria pogut ser assumit de manera adequada. Una altra solució, l'observació directa – com amb l'enquesta EOCC (desembre de 2004) – ha estat generalment descartada.

Tots els intents de crítica, de deconstrucció o d'alternativa han tocat amb una hostilitat ambiental difusa o explícita segons modalitats diverses.

Paraules clau : sociolingüística, enquestes, Catalunya-Nord

1. Les enquestes sociolingüístiques nord-catalanes

Quan parlem d'enquestes sociolingüístiques nord-catalanes, fem referència a un corpus heterogeni que es pot repartir entre cinc categories

a...les recollides o compilacions de dades estadístiques en brut o amb un tractament bàsic b...les enquestes lliugeres – amb una qualitat metodològica bastant feble -

generalment al si o a l'iniciativa d'entitats associatives, d'institucions educatives o de municipis

c...treballs universitaris que podem subdividir entre treballs de camp d'estudiants i treballs acadèmics de tesines i doctorats

d...les enquestes administratives

e...les enquestes a gran escala amb una mostra – més o menys - representativa del conjunt de la població de la Catalunya del Nord

Entrem una mica dins els detalls :

1.1.les recollides o compilacions de dades estadístiques concerneixen sobretot dades disperses de difusió més o menys restringida, produïdes per entitats diverses – associatives, peri-escolars, administratives o para-administratives, i més rarament comercials. La publicació es fa en brut o amb un tractament bàsic (taules senzilles, comparacions cronològiques o territorials amb percentatges, representacions gràfiques). Actualment unes quantes agrupacions com l'APLEC (Associació per l'Ensenyament del Català) fan aquest tipus de feina per al sector educatiu. Hem proposat varies vegades – sense efecte - tant a la Universitat de Perpinyà com durant la Universitat Catalana d'Estiu de Prada - la concepció d'un pla general anual de recollida per a alimentar un « observatori ». De fet existeix – per raons que s'hauria d'estudiar detalladament - una reticència de cara al treball cooperatiu. Cada entitat o cada xarxa té una certa tendència a considerar les dades com un « capital » que s'ha de conservar (1)

1.2.Entitats associatives, institucions educatives o municipis han organitzat enquestes amb qüestionaris bàsics, una elaboració elemental (dicotomització sí/no, escales reduïdes) i un tractament limitat al calcul de percentatges. Els capdavaners foren, entre altres, el Grup Rossellonès d'Estudis Catalans (GREC), el Club Unesco del Liceu Arago i el Col·legi de Cabestany.

1.3.cal distingir a dintre dels treballs universitaris dues sub-categories

- treballs de camp d'estudiants que van ser, segons els anys, exercicis d'aplicació metodològica deixant poca plaça a la iniciativa individual, treballs col·lectius sobre un projecte anual o bé projectes personals en relació amb llur implicació en el medi associatiu o la societat local
- treballs acadèmics més formals de tesina de màster o de tesi doctoral

Els tres quarts van ser realitzats per estudiants de la Universitat de Perpinyà i la resta per estudiants francesos d'altres universitats, estudiants sud-catalans i estudiants estrangers – sobretot britànics i alemanys.

1.4. Són molt poques les enquestes administratives oficials conegudes. La principal és l'enquesta de l'any 1995 de l'*Inspection Académique des Pyrénées Orientales*, a prop de les famílies, sobre l'ensenyament bilingüe a les escoles maternals.

1.5. Hi ha hagut molts projectes, proves i intents fracassats d'enquestes a gran escala. Es va poder dur a terme quatre enquestes: les dues enquestes del 1993 i del 1997 realitzades per l'empresa Media Pluriel per al compte del Consell Regional del Llenguadoc Rosselló, i, a l'any 2004, l'Enquesta sobre els Usos Lingüístics a la Catalunya-Nord (EULCN) a la iniciativa de l'Institut de Sociolingüística Catalana i l'Enquesta Oral Complementària de Competència en Català (EOCC) (Puig, 2007).

Cal assenyalar que s'afageixen a més

- projectes que amb o sense prova no es va concretar
- enquestes realitzades però no publicades i de les quals s'ha perdut tot el material de recollida - com l'enquesta del CPEC (Centre Pluridisciplinari d'Estudis Catalans) al municipi de Santa Maria al començ dels anys 1970
- les enquestes inacabades - com l'enquesta del 1992 coordinada per l'Institut d'Estudis Avançats de les Illes Balears (Artigues, 1997).

Es pot datar els primers intents de « fer enquestes » al final dels anys 1960. Tres factors al menys poden explicar aquesta emergència:

- la publicació més i més regular als mitjans de comunicació tant locals com estatals de sondejos i de dades d'enquestes sobre una multiplicitat de subjectes
- el desenvolupament del moviment nord-català de lleialtat lingüística que volia avaluar el seu impacte o que volia tenir dades per a legitimar o/i orientar la seva actuació
- l'inici del procés de minorització - real o fantasmada - de la població que podríem qualificar d'autòctona (encara que la definició de la població nord-catalana i dels seus subgrups sigui bastant problemàtica i la causa d'un cert nombre de biaixos) amb una doble preocupació obsessiva - situar-se dins una problemàtica recurrent minoritaris/majoritaris i molt senzillament « comptar-se »

2. Evolució de la dinàmica

Hem assistit sobre un poc més de dos decennis a una evolució que concerneix el conjunt del procés d'enquesta. Al començ d'aquest període es tractava generalment d'un grup o d'una entitat local que definia més o menys bé les seves expectatives, decidia de fer una enquesta, assumia la seva organització i s'encarregava de les dades obtingudes des del tractament fins a la difusió. Es clar que aquest esquema constitueix una situació optimal sinó ideal i que de fet hi ha tota una sèrie de variants en les quals uns quants individus (estudiant, investigador, funcionari, polític ...) -

quasi bé sempre militants del moviment de lleialtat lingüística - joguen un paper determinant per a provocar / accelerar l'emergència d'una demanda latent o orientar/reorientar la comanda, la intervenció i l'explotació de les dades recollides. Es pot doncs considerar que la dinàmica inicial era essencialment endògena. Una segona característica és que es tractava – sense que el fet sigui sempre assumit com a tal – d'una recerca-acció concebuda com un mitjà d'actuació sobre l'entorn social.

Les coses canvien del moment que apareixen actors exteriors a la Catalunya del Nord amb l'enquesta de l'Institut d'Estudis Avançats de les Illes Balears i la primera enquesta Media Pluriel - que estan estretament relacionades. Si l'enquesta de l'Institut d'Estudis Avançats de les Illes Balears és una iniciativa del «Sol», és més aviat percebuda com una col·laboració de perifèria a perifèria (2). Més de la meitat del treball de terreny ja està realitzat quan intervé el Consell Regional del Llenguadoc Rosselló que manifesta, en el marc d'una política que està desenvolupant de cara a les llengües « regionals » (Hammel, 1996), la seva intenció de pressupostar una enquesta a gran escala. Una mutualització sembla factible – i desitjable puix que el treball de camp triga per raons financeres – considerant la complexitat de la metodologia adoptada. Però el Consell Regional té exigències de calendari - lligades al calendari electoral - que no encaixen amb la programació inicial. Els polítics no poden finalment acceptar els terminis de l'enquesta en curs. Contracten doncs per al català a la Catalunya del Nord l'empresa privada Media Pluriel que ja havien triat per l'occità al Llenguadoc i que farà dues enquestes (1993 i 1997) (3). S'instal·la doncs progressivament una dinàmica més aviat exògena. Amb les enquestes Media Pluriel la demanda passa de la societat civil a les esferes politico-administratives. Els nous comandataris es troben en situació de controlar tot el procés i afavoreixen l'adopció dels plantejaments i mètodes desenvolupats al si de les empreses de sondeig, de màrqueting i d'estudi d'opinió. No hi ha veritablement confiscació dels resultats – com pot produir-se amb les comandes institucionals – sinó formes diverses de manipulació especialment a nivell de la interpretació – sovint amplificada per certs elements del moviment de lleialtat lingüística.

Agafarem com a exemple els ítems de la primera enquesta Media Pluriel relatius a la demanda educativa (*Souhaitez-vous que vos enfants apprennent le catalan ?*) i a la retolació bilingüe (*En ce qui concerne les panneaux bilingues, vous êtes favorable/défavorable/indifférent ?*) i el de la segona enquesta relatiu a la demanda educativa (*Souhaiteriez-vous que vos enfants suivent un enseignement concernant le catalan à l'école ?*). El comentari de Media Pluriel, focalitzant-se sobre l'adhesió, insisteix sobre « més de la meitat » fins « dues persones sobre tres » – interpretació represa i amplificada pel moviment associatiu. De fet, el fenomen més interessant és

l'existència d'un nucli dur d'oposició entre un quart i un terç dels enquestats – confirmada per les respostes a altres preguntes i tota una sèrie de taules encreuades (4). Un nucli dur d'adhesió forta es manté – de la mateixa importància com el nucli d'oposició – però es pot notar entre el conjunt dels ítems vacil·lacions entre les opinions intermediàries (que la pràctica freqüent de l'agregació de les modalitats fa desaparèixer). La interpretació més correcta – la constatació d'una bipolarització – és troba doncs totalment ocultada.

Mentrestant assistim a l'interès creixent per la Catalunya del Nord de certs actors institucionals sud-catalans. Es necessitaria un estudi rigorós per a posar en evidència si aquest investiment de la perifèria septentrional és d'una certa manera en la continuïtat dels plantejaments pancatalanistes o si es tracta d'un fenomen particular i definir quines són les representacions i les expectatives implícites dels promotors d'aquestes iniciatives. Més enllà d'aquesta problemàtica de l'aprehensió que té la centralitat del Sud de la perifèria septentrional, hi ha la dificultat de comparar o molt senzillament juxtaposar la situació sociolingüística de territoris totalment diferents. En darrera instància, d'un punt de vista epistemològic, el desenvolupament d'aquesta dinàmica exògena es tradueix, de cara a un plantejament inicial de « coneixament implicat », per un retorn en força d'un posicionament positivista.

3. Les equivocacions

Que la dinàmica sigui endògena o exògena, es mantenen amb una certa constància unes quantes equivocacions. Ens limitarem a les més corrents en nombre de tres : una quantificació obsessiva, la comparació d'allò que no és comparable i la confusió entre pràctiques i representacions.

3.1. La focalització sobre la quantificació resulta d'una convergència complexa entre les representacions, les expectatives i les estratègies de diversos actors institucionals i associatius. Tenen tots un interès diferent per a tenir dades però coincideixen en una demanda d'enquestes quantitatives, preferentment a gran escala. Redueixen la complexitat d'una situació a la confrontació de dades numèriques sense prendre en compte ni el caràcter multifactorial de molts fenòmens ni la natura i la velocitat dels processos. I els especialistes encarregats de l'execució de la comanda, que tenen ells mateixos llurs pròpies estratègies, no s'arrisquen a questionar-ne les premisses.

Però la nostra crítica principal és que els estudis qualitius altament prioritaris s'han trobat totalment marginats. Per exemple, hem plantejat, sense efecte, el problema de les representacions insistint sobre la necessitat d'un estudi qualitatiu prèviament a una enquesta quantitativa a gran escala. És clar que un enfocament quantitatiu és força més profitable en termes de comunicació o de lobbying per a tothom – medis polítics, administracions i associacions – i que per ells les consideracions científiques són sovint

secundàries. Nogensmenys s'ha pogut fer uns quants treballs - com per exemple un tractament qualitatiu de les respostes a l'enquesta inacabada del 1992 (IEAIB) i de corpus diversos d'entrevistes per a elaborar una tipologia de perfils sociolingüístics individuals o més recentment una investigació sobre la transmissió intergeneracional (a càrrec de la Joana Serra).

3.2. La temptació de la comparació és triple – entre comarques, entre enquestes de períodes diferents i entre territoris de llengua catalana.

a) per la comparació entre comarques, la intenció sub-jacent sembla doble : d'una banda oposar una ruralitat considerada a priori com a conservadora de la catalanitat i una urbanitat cosmopolita, i d'altra banda fer apareixer zones de resistència com el Vallespir. De fet, l'estructura i la mida de les mostres no permeten de fer-ho de manera correcta. Per a fer un anàlisi fi d'aquest tipus s'hauria d'augmentar la mostra d'uns quants centenars d'enquestats, o contrastar enquestes comarcals idèntiques o bé triar un altre mètode de mostratge com la mostra estratificada

b) La Catalunya del Nord ha conegut aquests últims decennis una evolució brutal demogràfica, econòmica i sociològica que fa que resulta molt difícil comparar enquestes de períodes diferents. Aquesta comparació implicaria tota una sèrie de precaucions metodològiques i de restriccions interpretatives - de fet negligides dins tots els comentaris. No es pot comparar la primera enquesta Media Pluriel amb l'enquesta EULCN del 2004 ja només sobre un pla estrictament demogràfic perquè ha canviat una part significativa de la població amb, cada any, més de dotze mil nous nadius amb un sald migratori positiu entre tres i quatre mil persones i a l'entorn de cinc mil defuncions amb una sobrerrepresentació probable de catalanoparlants.

c) en quant a la comparació entre territoris de l'àrea lingüística catalana, es pot entendre la legitimitat d'aquest enfocament a dintre de l'Estat espanyol però ampliar la comparació a la Catalunya del Nord – com al Principat d'Andorra o a l'Alguer – pot semblar fictici considerant totes les diferències que separen aquestes entitats geopolítiques de les autonomies sud-catalanes.

3.3. La quasi totalitat de les enquestes es basen sobre variables declaratives – particularment relatives a la competència i a l'ús. Es pot constatar una deriva constant de la qual donarem només dos exemples. Al *Rapport d'étude* de l'enquesta del 1993 es passa de seguit de « *déclare savoir parler* » a « *les personnes qui parlent catalan* » i segueix un llarg comentari sobre la competència i sobre l'ús com si es tractava d'observables. I a costat d'una bona part de les representacions gràfiques hi ha una referència a la població global i es pot llegir així « 141500 personnes déclarent savoir parler ». La represa dels resultats pels mitjans de comunicació, els institucionals i el medi associatiu es farà com si es tractava d'observacions directes.

Nogensmenys aquest material d'enquesta seria valuós si era tractat com l'expressió de representacions en lloc de cercar a quantificar les competències i les pràctiques. En un pla d'investigació adient, una enquesta quantitativa sobre les representacions hauria pogut integrar-se entre una enquesta qualitativa sobre les representacions i una observació directe per avaluar les competències. Però això implicaria un support institucional a un pla d'investigació a mig termini – i no és malauradament el cas.

Quid de l'observació directe ?

La metodologia de l'enquesta de l'IEAIB presentava l'interès de combinar qüestionari, entrevista i observació directe amb la seva doble sèrie de material i la presència de l'enquestador que tenia consignes per a emprar les dues llengües i avaluar indirectament les competències. En quant a l'Enquesta Oral Complèmentaria de Competència en Català (EOCC) , és clar que presentava unes quantes limitacions : telefonar en català no és, per la major part dels catalanoparlants nord-catalans, una cosa habitual i la qualitat del so telefònic pot dificulta la comprensió. Però va permetre per primera vegada de confrontar unes dades objectives sobre la competència amb les competències declarades. Hem realitzat a més una sèrie d'enquestes en el sector turístic - tant per la comunicació oral com per la comunicació escrita – i unes quantes enquestes amb observador amagat dins el sector comercial.

4. L'atzucac

Per a concloure, podem constatar que la susceptibilitat de certs actors que siguin promotors o conceptors d'enquestes o responsables associatius ha ofegat qualsevol intent eventual de discussió sobre aspectes metodològics o sobre els plantejaments teòrics i epistemològics. A més s'ha constituït a poc a poc a la Catalunya del Nord una mena de doxa catalanista que no es pot qüestionar sense provocar reaccions negatives. El comitè de redacció d'*Aïnes Noves* va publicar l'any 2007 un document d'un centenar de pàgines de vulgarització sociolingüística i de presentació dels resultats contrastats de les enquestes del 2004. De tota evidència no era políticament correcte i la seva difusió va quedar confidencial. De tota manera, en aquest moment, els comanditaris institucionals eventuais no semblen per vàries raons disposats a pressupostar un nou projecte a gran escala i encara menys un programa científic plurianual. L'aspecte positiu és que aquest atzucac podria – si s'engega una dinàmica adient - incitar finalment a valorar projectes de recerques qualitatives i un retorn a la recerca-acció.

Notes

(1) *en un entorn clientelista es pot entendre la seva importància, per exemple, per a constituir dossiers de demanda de subvencions imprescindibles per llur supervivència.*

(2) es tracta del període durant el qual es desenvolupen iniciatives de cooperació entre les institucions universitàries catalanes considerades com a petites i perifèriques (Perpinyà, Girona, Illes Balears, Lleida, Tarragona) ; d'altra banda, en el marc dels plantjaments definits pels conceptors de l'enquesta, l'equip nord-català tenia una plena llibertat d'actuació.

(3) per la primera enquesta *Mediapluriel*, no gensmenys, es manifesta un temps una voluntat d'associar-hi totes les persones qualificades de Catalunya Nord.

(4) cal insistir sobre el fet que les dues enquestes es fan en un context molt diferent : per la primera, la campanya oficial municipal « *Perpinyà la Catalana* » que fa que l'afirmació d'una oposició no és políticament correcte i per la segona, una opinió pública impactada per les posicions anticatalanes del Prefecte Bonnet.

Bibliografia

Artigues, Antoni (1999). *Enquesta sociolingüística als Països Catalans*. Palma de Mallorca, Institut d'Estudis Avançats de les Illes Balears.

Courouau, Jean-François (2002). « Puissance et déclin du nord-catalan à travers les pratiques et les représentations », *Lengas*, 52 :53-74.

Hammel, Etienne (1996). *Aide-mémoire. Langues et cultures régionales et Région Languedoc-Roussillon*. Perpignan, Trabucaire.

Media Pluriel Méditerranée (1993). *Rapport d'étude. Catalan. Pratiques et représentations dans les Pyrénées Orientales. Sondage. Résultats et analyses*. Montpellier, Conseil Régional Languedoc-Roussillon.

Puig, Gentil (2007). « Enquestes sociolingüístiques a la Catalunya Nord », *Aïnes noves*, 1 :5-97.

Région Languedoc-Roussillon (1998). *Pratiques et représentations du catalan*. Montpellier, Media Pluriel Méditerranée.

Llengües i identitat(s) a la comunitat gitana de Millars

Claudi Balaguer
Universitat de Tolosa lo Miralh
ratapenada@yahoo.com

Paraules clau: gitanos, català, internet, mixitat

1. Introducció

La figura del gitano és sovint la d'un dels personatges més pintorescos de les nostres societats occidentals. Aquest individu que viu constantment al marge, i alhora al voltant, de l'univers dels països fascina pel seu mode de vida misteriós tot i que alhora fa por.

D'ençà la seva arribada a Europa, els gitanos han tingut una vida molt difícil, caracteritzada per un nomadisme perpetu d'un país a un altre. Al llarg de les seves peregrinacions han patit molta repressió de tota mena, expulsions, sedentaritzacions forçoses, esclavitud, i ben sovint han estat acusats de tots els problemes que podien afectar les societats on es trobaven.

1.1. Els gitanos a la societat francesa

Sortosament a l'Europa occidental gran part de la violència exercida per les estructures de poder envers la comunitat gitana va amainar en gran part a partir del segle XVIII i sobretot arran de l'arribada del corrent romànticista el segle següent. A França, la representació del gitano conegué d'ençà aquella moda literària i cultural un canvi radical, es féu aleshores una mena d'idealització novel·lesca de l'esperit i del mode de vida gitano i així, tot i que la seva condició social no millorà gaire, els pobles roms a través dels estereotips d'Esmeralda de Victor Hugo, o de la Carmen de Mérimée exerciren sobre la societat francesa una mena de fascinació, fent alhora d'al·legoria de la llibertat. Aquest interès, folclòric, per la comunitat gitana perdurà algun temps abans d'esvaïr-se gradualment a principis del segle XX.

Encara a l'estat francès, va ser a la segona meitat d'aquell segle quan es produí una revifalla d'interès, originada a les ciutats occitanes de Nîmes o de Besiers, a partir de la moda de la tauromàquia. A partir dels anys 1980 els espectacles taurins i les celebracions a l'entorn d'aquests van contribuir a la popularització i mediatització de la música gitana i així assoliren certa notorietat a tot l'estat francès diversos músics gitanos com ara Manitas de Plata, els Gipsy Kings. La cançó de Daniel Guichard *Le gitan* també ajudà a popularitzar la figura del gitano.

Així a poc a poc la comunitat gitana, cada vegada més sedentària, ha estat acceptada com un dels components de la societat de l'estat francès i de les societats occidentals

tot i que els estereotips i la marginació continuen vigents. Va ser arran del procés de sedentarització que es va començar a estudiar la població gitana.

1.2. Els estudis sobre els gitanos

Pel que fa al vessant científic, els estudis sobre els gitanos es van desenvolupar a finals del segle XX gràcies a la figura de l'escriptor i lingüista anglès, George Borrow, que publicà diverses obres sobre els roms entre 1841 i 1876, entre les quals un diccionari de la llengua dels roms d'Anglaterra. Tota aquesta producció generà certa producció d'estudis diversos a la Gran Bretanya que es concretà uns quants decennis després amb la creació de la Gypsy Lore Society.

Aquesta societat que es va fundar el 1888 a Edimburg (amb tot actualment la seva seu es troba als Estats Units) publicà una revista al juliol del mateix any, el *Journal of the Gypsy Lore Society* que esdevingué un dels grans i únics referents per als estudis dels roms i que féu aportacions essencials sobre la llengua caló i les seves variants.

A casa nostra la comunitat gitana, o millor dit les comunitats gitanes, de Catalunya del Nord ja han estat objecte de diversos estudis. Un dels més primerencs va ser el que va publicar el 1876 el metge, geògraf i naturalista Victor de Rochas: *Les parias de France et d'Espagne (cagots et bohémiens)*. A més de dedicar una part del seu estudi als gitanos nord-catalans també va tractar els gitanos del País Basc i a altres minories com els cagots sense endinsar-se gaire, contràriament al que diu el títol, als gitanos de l'estat espanyol. Aquest treball és d'una gran riquesa pel que fa a la descripció de diversos aspectes de la vida de la comunitat gitana i alhora conté un dels lèxics més primerencs de la llengua antiga d'aquest poble: el caló. Amb tot, gran part d'aquest vocabulari no era collita pròpia sinó que formava part d'una publicació anterior de l'erudit rossellonès Jaubert de Reart a la premsa local.

De la recerca posterior convé de destacar les obres publicades per Bernard Leblon, cap a finals del segle XX, durant la dècada dels anys 1980, que aportà una contribució molt valuosa sobre la història i la música gitana tot i que les seves recerques enfocaren més específicament els gitanos a l'estat espanyol.

La feina encetada per Leblon va ser completada a la Catalunya del Nord pel lingüista nord-català Jean-Paul Escudero, que el 2004 va escriure l'estudi més complet que es tingui actualment sobre el català dels gitanos de Perpinyà, *Les gitans catalans et leur langue*. Alhora, des de la darrera dècada del segle XX els gitanos han esdevingut un focus d'atenció considerable amb estudis ulteriors de caire sociològic com els de Jean-Louis Olive, Alain Tarrius i altres investigadors.

Més recentment el món gitano també ha despertat certa atenció més enllà de l'Atlàntic amb les recerques del quebequès Léon Grimard que prepara una tesi sobre els gitanos del Rosselló i de la Camarga. Convé d'esmentar també el llibre de la

novaiorquesa Fernanda Eberstadt publicat el 2006, *Little Money Street—In Search of Gypsies and Their Music in the South of France*, traduït després i significament retallat en francès amb el títol *Chant des Gitans*, també ha despertat cert interès per aquest univers a la societat nord-americana.

De fet és molt probablement a partir del Rosselló que la gran majoria dels gitanos catalans s'establiren a altres poblacions més o menys properes, preferentment seguint un eix mediterrani ja antic, perpetuant possiblement camins ja recorreguts pels mercaders o peregrins catalans (com ara cap a la Fira de Belcaire de Llenguadoc) però també vies més continentals com ara fent via cap a Tolosa, i pujant ulteriorment almenys fins a Peireguers (Casanova, 2012, 3). Victor de Rochas, estudiós i bon coneixedor dels gitanos nord-catalans, indicava ja el 1876 que les comunitats gitanes havien "eixamenat" a Narbona, Besiers i Tolosa tot **precisant** que a Narbona només hi havia dues o tres famílies. Alhora calculava que la població gitana catalanoparlant de Besiers era al voltant d'un centenar de persones concentrades al barri del Pont (de Rochas, 1876, 282) i de dotze famílies, o sigui una seixantena d'individus a Tolosa al barri de Sant Çubran (de Rochas, 1876, 283).

2. Els gitanos a la Catalunya del Nord

Com ho hem vist abans, la Catalunya del Nord, i més encara Perpinyà, és el bressol de la majoria dels gitanos catalanoparlants escampats a tot l'estat francès, sobretot a la part meridional d'aquest, i fins i tot a alguns països veïns com ara Bèlgica (Casanova, 2012, 7).

Ara bé, com ho ha esbrinat Eugeni Casanova existeixen també altres comunitats que provenen de la part occidental de Catalunya, i que llavors s'han escampat per l'altre vessant dels Pirineus cap a Gascunya (Casanova, 2012, 5-8) i probablement més enllà al nord.

Probablement més que a altres indrets de l'estat francès el gitano a la Catalunya del Nord forma part de la societat, i fins a cert punt, com ho comentava Alain Tarrius a un article sobre els problemes de la comunitat de Perpinyà, és un "estranger de l'interior" (Tarrius, 1997, 97).

El 1876, Victor de Rochas estimava a 60 famílies o sigui 300 persones la població gitana del Rosselló, la qual cosa segurament era una estimació inferior a la realitat i considerava que els tres quarts de la gent era sedentària. Uns quants anys després, el lingüista escocès i fundador de la Gypsy Lore Society, David MacRitchie, també va estudiar Perpinyà i al seu article va criticar l'anàlisi de de Rochas indicant que els gitanos no eren del tot sedentaris sinó més aviat semi-sedentaris (MacRitchie, 1888, 40-41),

La integració del gitano a la societat nord-catalana també es reflecteix a la literatura local com ara als escrits de Carles Grandó o del conflentí Desitjat Cassó. Actualment a Perpinyà s'estima que la comunitat gitana supera les 5,000 persones.

Com ja ho hem comentat adés la comunitat gitana de la capital rossellonesa es coneix bastant bé, però en canvi les altres comunitats exteriors a Perpinyà romanen bastant desconegudes. Tot i que es té constància de presència gitana a diverses localitats nord-catalanes com ara Tuir, Millars, Elna o Prada, poques coses se saben de les comunitats que hi viuen. Victor de Rochas situava a Perpinyà, Elna i Tuir les comunitats gitanes sedentàries més nombroses (De Rochas, 1876, 271). La comunitat de Tuir no sembla tant considerable actualment i pel que fa a la part occidental del territori nord-català, no he tingut constància de la presència de gitans més enllà de Prada. També existeix una comunitat gitana a Pesillà de la Ribera que vivia fins no fa gaire en una mena de ghetto al marge de la població i que ha estat desplaçada recentment pels pisos en habitatges socials.

Ara enfocarem la comunitat gitana de Millars, un poble situat a uns 18 km de Perpinyà, anant cap a l'oest, gairebé a la frontera del Rosselló amb el Conflent, i que compta actualment amb uns 4.000 habitants. Es tracta d'una comunitat que coneix bastant bé ja que fa deu anys que visc al si del barri gitano del poble.

3. La comunitat gitana de Millars

Millars és possiblement un dels nuclis de l'espai nord-català amb més presència gitana ja que aquesta, probablement la més important del departament després de Perpinyà, representa més del 10% de la població d'aquest indret, cosa que fa que la població d'origen gitano és d'almenys 400 persones.

El procés de sedentarització va començar de debò a les acaballes del segle XX amb la instal·lació definitiva de les primeres famílies gitanes i des de llavors la comunitat va continuar creixent gràcies a la vinguda d'altres famílies i a la seva taxa de natalitat elevada.

La població gitana es concentra essencialment al centre antic de la localitat, a prop de l'ajuntament en una zona que s'anomena popularment el "barri gitano" tot i que s'hi trobin també molts països, la qual cosa fa que no es trobi marginada, o aïllada de la resta de la població tot i que sigui majoritària en el barri. Tot i que aquest sol ser mixt, diversos factors com ara la forta natalitat de la comunitat gitana, la mort de la gent gran païsa, o la venda de les cases del centre per anar cap a la perifèria propicien una mena de conquesta del casc antic i aleshores una pèrdua gradual d'heterogeneïtat del centre urbà. Algunes parelles més joves viuen en pisos de lloguer social i llavors es troben una mica més allunyats del centre de gravetat de la comunitat.

L'ocupació de l'espai central de Millars pels gitans probablement ha portat a una integració de la comunitat més important que a Perpinyà i pel que fa al català a una preservació de la llengua més important que a altres llocs de l'àrea pels païos majors de 50 anys ja que a més de companys de la seva edat o més majors és sobretot amb membres de la comunitat que usen aquesta llengua.

Alguns dels cognoms més usats de la comunitat gitana local són Cargol, Rey i Leme i es preserven encara els renoms que J.P. Escudero va estudiar a la comunitat de Perpinyà (Escudero, 2003, 391-394) i aquests poden ser molt diversos. Així alguns nens han rebut el nom de *vaca* o *burro* mentre que uns altres gitans es diuen (*E*)*milio* o *Bebé*. Malgrat això els renoms no semblen tant usats a les generacions més joves.

L'educació de la mainada es fa localment a Millars i després a l'institut d'Illa però aquesta acostuma a ser incompleta ja que existeix certa reticència dels nens i alhora d'alguns adults tot i que probablement no tant com abans. Com a Perpinyà (Asnar, 1999, 78) l'evangelisme ha progressat considerablement a Millars. Ha guanyat molts fidels, reduint així la influència dels catòlics en la comunitat.

La meua residència al si del barri gitano m'ha permès establir vincles amb diversos membres de la comunitat, sobretot els mediadors culturals que fan d'intermediaris entre la comunitat gitana i l'entorn veïnal i administratiu.

La feina dels dos mediadors culturals de Millars s'articula al voltant de l'associació Espoir (o sigui Esperança en català). El seu rol essencial consisteix a fer una tasca de mediació amb l'ajuntament, algunes estructures locals i els veïns del barri gitano, apaivagant així els possibles conflictes i cuidant la neteja del barri. L'associació és un espai central per a la comunitat ja que també intervé per a la recerca de pràctiques, de formacions i feina per al jovent desescolaritzat, acceptant alhora persones que no pertanyen a la comunitat gitana.

Segons el que he pogut esbrinar durant les meves converses amb gitans i païos, la convivència entre comunitats ha estat bona generalment fins i tot durant els períodes més difícils com ara la segona guerra mundial, i contràriament a Perpinyà no es pot parlar de marginació. Amb tot amb les generacions més joves, com ho ha comprovat Léon Grimard a Perpinyà (Grimard, 2011, 16) de tant en tant es produeixen alguns actes d'incivisme i es poden observar alguns graffitis i pintades en diversos indrets del centre.

Gràcies a tots aquests contactes i relacions he pogut realitzar un microestudi de l'evolució del barri, que he completat amb dades de la vida diària ja que he pogut veure com les coses han canviat gradualment d'ençà la meua arribada al barri fa gairebé 10 anys.

3.2 Els canvis al si de la comunitat

Els canvis estructurals que han afectat la societat nord-catalana d'àmbit rural, també han trasbalsat el món gitano. Així els oficis tradicionals esmentats per de Rochas com ara els esquiladors, els cadiraires han desaparegut, i alhora l'abandó de les feines del camp han propiciat que una gran part de la població gitana de Millars depengui actualment dels ajuts socials com a Perpinyà (Grimard, 2011, 60-61). Amb tot alguns membres de la comunitat s'han dirigit cap a altres oficis i han trobat feina al sector de la construcció, alguns són conductors d'autobusos mentre que altres segueixen formacions per a tenir alguna especialització.

La integració, tot i que parcial, al model de la societat francesa ha erosionat i continua erosionant el model tradicional gitano. Així segons els meus testimonis, el respecte pels ancians ja no és el que era, la solidaritat ja no és tant important a dintre de la comunitat i les parelles coneixen durades de vida més efímeres. Un altre canvi, probablement el més important de tots, és l'augment important de la mixitat al si de les parelles. Tot i que aquesta ja existeix d'ençà almenys uns 30 anys, s'ha accelerat aquests darrers 10 anys. Més que amb païos, són sovint gent d'origen no autòcton, d'origen espanyol per exemple o magribí que generalment no ha tingut gaire èxit escolar. que forma les noves parelles gitano/paio.

Tot i que l'adhesió lingüística d'un paio afavoreix la persistència i predomini del català al si de la comunitat, alhora vulnera parcialment, i de manera insidiosa, els usos lingüístics i la valoració de les llengües usades com ho veurem després,

Una altra conseqüència notable dels matrimonis mixtos suposa la dilució, o fins i tot la pèrdua, de les característiques físiques que permetien de distingir els gitanos dels autòctons, tot i que encara responen majoritàriament a la descripció que en feia de Rochas el 1876, almenys pel que fa al color de la pell (de Rochas 269-270) :

De stature au-dessus de la moyenne et bien campés, ils ont la peau très-brune, généralement couleur du cuir, quelquefois plus foncée approchant de celle du nègre ; quelquefois aussi d'un bistre clair et même blanche, sans doute pour raison du métissage.

A més a més, l'arribada de gent d'origen divers que crea un cosmopolitisme a les ciutats grans i més recentment els pobles de la rodalia dilueix l'antiga estraneïtat física del poble gitano, que ara no és més que una peça d'un mosaic ètnic divers i complex. De fet la integració a la societat local, cultural i lingüística és ja antiga tot i que es produïa abans a conseqüència de l'èxit econòmic i social. Al seu llibre de Rochas esmentava diversos exemples d'emburgesament i integració, tot i conservar algunes característiques pròpies, com el següent (De Rochas, 1876, 271):

Quelques-unes, dont les pères ou les maris se sont enrichis dans le commerce des chevaux et des mules, portent la toilette des bourgeoises, dont elles se distinguent encore par ce goût inné pour les couleurs voyantes.

A la seva obra de Rochas també va evocar diversos casos d'integració d'aquesta èlit gitana arran de casaments amb membres de la burgesia catalana (de Rochas, 1876, 271). La gran diferència amb la societat contemporània és que ara el procés d'integració s'ha generalitzat i comença a afectar tots els nivells de la comunitat.

Com va succeir amb l'estructura tradicional de la família a la societat nord-catalana dels anys 70 i 80, els gitanos veuen amb certa impotència com l'estructura tradicional, la família com a nucli vertebrador de la comunitat, trontolla afectada pel nombre creixen de divorcis o separacions, que a més poden allunyar els infants de manera més o menys duradera de la comunitat d'origen.

Amb tot la identitat de, o la identificació a, la comunitat gitana roman forta, s'ha creat una mena d'orgull de ser gitano que es pot veure en diversos vídeos de Youtube per exemple.

Un dels trets més importants d'aquesta identitat gitana, com ho ressaltava Casanova al seu estudi, és la llengua catalana. Amb tot aquesta es troba confrontada constantment, no necessàriament de manera conflictiva, a altres llengües com ho veurem a continuació.

4. Les llengües de la comunitat

El malabarisme amb les llengües és un factor inherent a les comunitats gitanes. En algunes ocasions aquest do de llengua, degut al nomadisme intrínsec de les comunitats va fer dels gitanos personatges importants a l'hora de trobar intèrprets. Com a Perpinyà, el bilingüisme català/francès és una característica inherent de tots els gitanos de Millars amb certa propensió a un trilingüisme incomplet que sigui en espanyol (llengua musical/artística) o en caló (llengua dels avis). Al ventall lingüístic de les noves generacions s'integra a més l'anglès, llengua que la mainada aprèn quan va a escola tot i que per ara no passi gaire d'algunes paraules i frases fetes.

Els gitanos de Millars i dels voltants són essencialment locutors de català, tot i que també hi hagi algunes excepcions com ara algunes famílies castellanoparlants i que la parla de la comunitat de Pesillà pugui ser més afrancesada o fins i tot el francès segons alguns informants.

Òbviament hi existeixen alhora influències d'altres llengües, que siguin la llengua original el caló, o altres llengües de contacte com ara l'espanyol llengua musical i dominant al sud, la llengua d'estat el francès, i aparentment tot i que residualment també de l'occità ja que molts avantpassats de certes famílies van viure al país narbonès, sobretot a Sijan segons les informacions dels meus entrevistats.

Al nostre estudi deixarem de banda l'espanyol, llengua que té cert prestigi però que no és dominada de manera nàtiva pels catalanoparlants (de fet he pogut presenciar que el català era llengua de comunicació d'alguns gitanos amb algunes persones grans castellanoparlants implantades d'ençà més de 50 anys al poble)

A l'estudi dels idiomes usats per la comunitat gitana de Millars seguirem una lògica cronològica començant amb la llengua ancestral, el caló, abans de veure les altres llengües païes que la comunitat ha integrat al llarg del temps.

4.1. El caló

El caló, nom que alhora es confon amb la designació del poble gitano, és el gran perdedor de la batalla per la supremàcia lingüística de les llengües entre elles. Al seu estudi de la comunitat gitana de Perpinyà que ja té gairebé deu anys, J.P Escudero ja havia notat la substitució lingüística que estava marginant completament aquesta llengua, desconeguda de les generacions més joves (Escudero, 2004, 83). De fet, com ho indicava el mateix autor a un article anterior (Escudero, 1993, 395), la substitució definitiva s'ha realitzat de manera gairebé paral·lela a la de la pèrdua del català que es va produir de manera intensa a la societat nord-catalana al voltant dels anys 1950. El català que ara només entenen completament els autòctons de més de 50 anys, i els catalanistes, s'ha apoderat completament de la funció que tenia el caló abans, és a dir la d'una llengua que permet de criptar el discurs per a no ser comprés pels forasters.

El testimoni de Victor de Rochas que deia que només va recollir frases completes de caló a una anciana de Besièrs al voltant de 1876 podria incitar a pensar que la pràctica de la llengua ja era minoritària a finals del segle XX (De Rochas, 1876, 282-283). Amb tot els meus informants de Millars indiquen que la llengua seguia ben viva fins als anys 40 i fins i tot més tard. Una de les persones grans entrevistades, nascuda als anys 30, em va dir que era la llengua que li parlaven els seus pares i que ell la parlava amb la gent. Amb tot ell i la seva dona només parlaren català amb els seus fills, nascuts als anys 1950.

Probablement com ha passat amb el castellà el que es parlava a finals del segle XIX i inicis del XX ja no era el caló original sinó alguna varietat híbrida amb el català que al llarg dels anys s'ha anat catalanitzant més.

El caló, llengua de les arrels, dels avis que fa l'objecte d'una mena de veneració mística a les generacions d'entre 30 i 60 anys, ja no té cap funció actualment i no s'usa gens si no és en algunes paraules que podríem designar com a fossilitzades que formen part d'un lèxic críptic del català gitano. En general aquesta franja d'edat domina un vocabulari bàsic de menys de 100 paraules que permet de criptar la comunicació, però els seus membres no són capaços de parlar caló.

Escudero va recollir i recopilar una part del lèxic preservat per algunes persones grans al seu llibre (Escudero, 2004, 74-79). D'aquesta llista un dels meus informants, d'una miqueta més de 50 anys, amb males penes em va poder citar més de deu paraules caló tot i que després quan li vaig demanar el significat d'un nombre important de les paraules de la llista va ser capaç de donar-me'n la traducció. Tot i que pugui existir alguna variació entre els individus, podem dir que aquesta generació només té una competència passiva.

En canvi per a les generacions més joves, sobretot els menys de 20 anys, tot i que el nom sigui conegut s'ha produït una confusió amb el català gitano i una gran majoria no saben ni que existia una llengua anterior al català.

El poc que roman de la llengua doncs s'està esvaint irremediablement i només subsisteixen unes quantes paraules emblemàtiques com ara *manró* a les generacions més joves.

Al seu article sobre onomàstica i antroponímia Escudero situava la substitució del caló pel català com a llengua dominant al voltant de 1920 (Escudero, 1992, 395). Amb tot el català probablement ja havia arrelat abans com a llengua dominant ja que també és llengua de les comunitats que s'han implantat a les altres localitats catalanes i sobretot a Occitània.

Podem suposar que el caló original ja patia la competència del català a principis o mitjans del segle XIX, originant una barreja entre totes dues llengües i una degradació constant de la llengua nadiua que anà catalanitzant-se cada vegada més. Aparentment el català ja es va implantar anteriorment a la sedentarització probablement arran del fet que aquesta llengua presentava una utilitat de comunicació i intercanvi important amb els païos, no només els catalans sinó també els occitans.

Podem veure una mostra d'aquesta intercomprensió occitanocatalana al fragment següent tret d'una descripció de la fira de Belcaire de Llenguadoc de l'escriptor occità Louis Beaulard en el qual un gitano, que usa d'una barreja de català i d'occità, ven un burro a un paio (Beaulard, 1842, 7):

Lou boumian yé disié : « croumpa mit aquel bourro ;
« Régardo aquello testo ! es aquo que ti cal,
« Quand mi tournés ? Venjan ! Troqué per toun chaval. »

Un dels darrers intents de recuperació d'aquest patrimoni a la Catalunya del Nord, abans no és perdi completament la llengua, és un projecte de diccionari de caló que volen elaborar a Perpinyà Jeannot i Antonin Reyes.

Després de diversos segles de convivència, a conseqüència del procés de sedentarització i d'embrió d'integració a la societat local, el predomini del català ha esborrat gairebé completament el caló.

4.2. El català

La llengua catalana és actualment un dels factors identitaris més importants de la comunitat gitana de Millars, un dels darrers que romanen segons un dels meus testimonis amb el ritual del mocador. Casanova també va destacar el paper del català com a factor identitari de les comunitats de Montpeller amb l'exemple d'un sogre que va imposar al seu gendre paio d'aprendre la llengua per a venir a casa (Casanova, 2012, 4)

Amb tot aquesta parla és una varietat peculiar de català, un català gitano. S'assembla a la variant local del rossellonès, a punt d'extingir-se ja que la gent gran que forma el gruix dels locutors ja no el transmet, però alhora en divergeix en diversos aspectes com ho ha demostrat Escudero al seu estudi, a tal punt que algunes vegades els gitanos no anomenaven la seva parla català sinó gitano. L'element més marcat de la diferència gitana és l'ús, freqüent quan criden la mainada, de la paraula *noi* que fa que els païos designin els gitanos amb el nom *nois* fins i tot en francità.

Com ho va evidenciar aquest investigador al seu treball de recerca, el català gitano no és un conjunt ben homogeni, coneix certa variació en funció dels individus i dels seus orígens familiars tot i que la seva fesomia sigui més aviat septentrional. La parla gitana de Millars és, si fa no fa, la mateixa que a Perpinyà i el polimorfisme pot dependre del context i fins i tot al capdavant no té gaire importància per als locutors.

Resulta ben difícil de determinar com s'ha format aquesta parla ja que comporta elements del català del sud (amb alguns trets ben conservats en fonologia) i alhora una gran semblança, sobretot morfològica i lèxica (Escudero 245-247), amb el català rossellonès.

No s'ha de negligir tampoc la influència del caló que ben probablement es manifesta sobretot a la prosodia i pot obstaculitzar la comprensió d'alguns locutors d'aquesta varietat.

Pel que fa al nom de la llengua generalment s'usa el nom català per a designar-la encara que a les generacions més grans no sigui tant usual aquesta designació. Alguns membres de la comunitat han estudiat el català a escola, la qual cosa sens dubte ha contribuït a la dignificació de la llengua i de la identitat catalana.

A fora de l'àmbit lingüísticament català, la llengua dels gitanos coneix probablement una erosió més important, sobretot si aquests viuen en nuclis urbans. Així la parla catalana de les comunitats de Montpeller es troba més afrancesada segons comentaris personals de J.P Escudero, confirmats per alguns gitanos de Millars i alhora per les entrevistes de Casanova durant les quals un testimoni li va comentar usant l'adjectiu *punxegut* (del francès *pointu* que designa despectivament el parlar

parisenc, vist com a esnob) de manera positiva: "*Ellus* parlen punxegut, lo veritable català. *Naltrus* ens sem barrejats" (Casanova, 2012, 4).

Òbviament la distància més important amb l'àmbit geogràfic natural de la llengua catalana, amb els gitanos de la Catalunya del Nord i amb la resta dels territoris catalanoparlants afavoreix l'erosió i la pèrdua del català. El català gitano dels nord-catalans en canvi, si se'm permet la imatge, es troba en perfusió constant gràcies als contactes freqüents amb el Principat i alhora a alguns elements del sud que creen cert orgull de ser catalans com ara el FC Barcelona. Com ho va notar Casanova durant el seu periple per Occitània, aquesta imatge positiva per als gitanos catalans va més enllà del territori català (Casanova, 2012, 6) tot i que també s'ha de dir que el Barça és probablement un dels clubs preferits dels occitans.

L'ús del català a l'escrit és gairebé inexistent excepte en alguns casos comptats com ho veurem després a l'apartat següent que tracta dels canvis lingüístics. Quan es té cert domini de l'escriptura, es fa exclusivament a través la llengua dominant, el francès.

4.3. El francès

La llengua francesa és la gran vencedora de la convivència, que no arriba a ser de debò una lluita entre llengües, entre totes les llengües dominades per la comunitat.

Si el francès és una llengua mestrejada amb certa fluidesa per les generacions més grans, el seu grau de domini és inferior al que tenen amb la llengua nadiua que prefereixen, i el seu francès palesa l'ús del català com a llengua materna tant en el lèxic com a la fonologia. Així la presència de la *-r-* apical fins i tot en locutors de 50 anys per exemple delata la catalanitat lingüística.

A més a més el domini de la forma escrita és gairebé inexistent per a les generacions de més de 60 anys. Les generacions més joves tot i preferir el català com a llengua de comunicació habitual són completament bilingües tot i que també pel fet del fracàs escolar no dominin gaire la llengua escrita.

Alhora, aquesta preservació del català com a llengua usual ha frenat parcialment la pèrdua d'ús del català per part dels païos de més de 50 anys i fins i tot d'alguns de més joves. A conseqüència d'això, la catalanitat lingüística dels gitanos ha ajudat a preservar parcialment de la francesització total la resta de la població de Millars. Amb tot el francès es fa cada vegada més omnipresent i imprescindible per mor de la necessitat d'accés als serveis proveïts per l'estat.

Alhora l'escolarització, juntament amb la sedentarització més acusada, la integració a la societat francesa mitjançant l'escola i després l'exèrcit han precipitat l'intercanvi en francès amb les diverses comunitats presents a Millars, i a més l'arribada recent de població procedent del nord de França n'intensifica l'ús.

Òbviament l'evolució i la promoció social també afavoreixen el predomini del francès. Així un dels meus informants, nascut el 1959, que intervé com a mediador social, tot i tenir -r- apicals i usar catalanismes com *aviam*, s'expressa en francès més sovint que els altres gitanos. El fet de tenir el rol d'intermediari entre comunitats implica també més interacció amb un món estrictament francòfon. Aquest informant viu a Illa, el seu matrimoni és mixt i es relaciona amb la seva parella i la seva mainada en francès. A més a més els seus dos fills de menys de 10 anys fins i tot no parlen català.

Com ho acabem de veure doncs, diversos factors intervenen a l'hora d'usar i preferir una llengua i aquestes necessitats o tries introdueixen canvis lingüístics notables al si de la comunitat gitana.

5. Els canvis lingüístics

A la taula següent he mirat de sintetitzar de manera aproximativa els canvis lingüístics que s'han produït d'ençà el començament del segle XIX quan el caló era encara la llengua de la comunitat fins a l'actualitat.

	Abans 1870	1870- 1930	1930-1960	1960-1980	1980- actualitat
Llengua externa	català		català/francès	francès	
Llengua interna	caló	caló català	català gitano		català gitano
Llengua críptica		caló	caló català	català (elements caló)	

Podem suposar que al principi de la substitució el caló va conèixer una influència creixent del català que el va transformar en llengua híbrida i ben probablement no existia una delimitació clara entre el caló encara usat per la gent més gran (i alhora de manera críptica) i aquesta barreja de caló catalanitzat, i l'ús possiblement devia oscil·lar entre totes dues opcions en funció dels individus i dels contextos. Aquesta varietat híbrida que va desplaçar el caló continuà catalanitzant-se fins a formar un català gitano al voltant de 1930 mentre que la varietat híbrida caló català anterior es conservava com a llengua dels avis i llengua críptica. Amb la desaparició dels ancians a les generacions dels anys 1960 només romanen alguns elements del caló primitiu que permetien de criptar la comunicació en situacions potencialment difícils per als gitanos.

Mentre parlava de la pèrdua del caló amb un dels ancians de la comunitat, aquest va començar a criticar el jovent del voltant dient que ells parlaven barceloní. L'argument em va recordar el que comentava un company professor de matemàtiques i alhora de català que em deia que els pares i avis dels alumnes l'acusaven d'ensenyar un català espanyol. Per barceloní, el nostre testimoni manifestava l'estranyament d'aquest català

que de fet no és res més que la mostra d'un canvi d'aclimatació lingüística que tanmateix el nostre testimoni no va saber, o voler, identificar correctament.

Les meves observacions al llarg d'aquests darrers 10 anys m'inciten a pensar que s'entreveu el començament d'un altre canvi lingüístic, una probable evolució ulterior d'aquest procés de substitució lingüística que de fet no s'ha aturat d'ençà el segle XIX.

Tot i que la llengua catalana es mantingui com a llengua patrimonial, la llengua mare de la comunitat gitana, apareixen signes diversos que indiquen que comença a patir una davallada d'ús, encara discreta avui. Però alhora es tracta d'una erosió constant que s'està accelerant arran del procés de modernitat i mobilitat,

Si bé el fracàs escolar i, a conseqüència, l'escassa promoció social han frenat, i encara frenen, la penetració del francès a les llars tot preservant alhora en gran mesura l'ús del català, aquests darrers deu anys s'han produït canvis notables que amenacen el predomini gairebé absolut del català i fins i tot la transmissió de la llengua a les generacions venidores.

El domini del francès que ja havia augmentat i millorat arran de les diverses onades d'escolarització de les generacions i la llengua d'estat esdevé cada vegada més necessari per a relacionar-se amb els païos i gaudir dels serveis administratius.

Com ja ho hem dit adés, l'estructura clàssica dels matrimonis ha canviat i la mixitat és cada vegada més habitual entre la comunitat gitana. Al si dels matrimonis mixtos, generalment una paia amb un gitano, i de vegades però de manera menys habitual a Millars també el contrari, encara domina el català ja que com ho comentava Eugeni Casanova l'aprenentatge d'aquesta llengua és un element d'acceptació obligatori actualment al si de la família. Amb tot el francès penetra evidentment més encara que a les parelles no mixtes que sigui pel fet de tenir avis francòfons o pel fet que de tant en tant la mare pugui parlar en francès amb els fills.

En el cas de les parelles mixtes més allunyades de la comunitat i més desitjoses d'integrar-se i de progressar socialment, la llengua dominant ja és el francès i fins i tot pot arribar que la mainada no domini bé el català com en el cas esmentat adés.

D'ençà una desena d'anys la penetració i profusió a les llars dels mitjans audiovisuals i informàtics amb la introducció d'Internet i sobretot del fenomen Facebook (o també Youtube) per als gitans més joves propicien un afrancesament més intens d'aquesta franja d'edat.

A conseqüència de ser analfabets en català, el francès apareix com a l'únic recurs per a expressar-se tot i que el català pugui aparèixer de quan en quan per a expressar algunes coses més íntimes, com ara la frase "'t'estimi", un dels únics graffitis que es pugui trobar en català. A Facebook les poques coses en català que hem pogut trobar

eren escrites amb grafia francesa i procedien d'una paia desitjosa d'integrar-se a la comunitat gitana. Vet aquí algunes mostres:

Text escrit	Català normatiu
Sem esclafat de rioure, en pouden pas mes	Ens pixem de riure, no en podem més
Oy kebol di cho?	Oi! Què vol dir això?

Amb tot un dels factors evocats parcialment abans que enforteix la identitat i la llengua catalana es manifesta mitjançant l'afició futbolística pel Barça ja que alguns gitanos porten els seus fills a partits del Barça.

6. Conclusió

A desgrat de la seva vitalitat lingüística i demogràfica, la comunitat gitana s'enfronta a uns nous reptes que amenacen la seva estructura tradicional i el seu patrimoni cultural i lingüístic.

A poc a poc la integració social, cultural i fins i tot lingüística que va començar amb la sedentarització s'accentua i fins i tot s'accelera d'ençà uns cinc anys. El francès esdevé cada vegada més present, que sigui a causa de l'escolarització, de la mixitat de les parelles i també mitjançant la importància creixent dels mitjans de comunicació i de l'univers audiovisual. El món de la tecnologia també implica l'adquisició d'un vocabulari modern i urbà que evidentment prové exclusivament de la llengua d'estat.

Així a tall d'exemple la manca d'accés a un català culte afavoreix la penetració del lèxic francès en diversos àmbits com ara l'administratiu o el mèdic. A conseqüència, al bell mig d'una frase en català es parla de *césarienne* sense cap adaptació a la fonologia catalana contràriament al que havia passat amb paraules com *vutura*, procedent del francès *voiture*. La francesització es fa també de manera més discreta com ja ha passat al català rossellonès creant calcs del tipus: *com vas?*, *com això* en lloc d'*així* o (qui és) *això(?)* en lloc d'*aquest/aquell*.

Al capdavant el procés que està afectant la comunitat és el mateix que el que va conduir al canvi de llengua en la comunitat paia, o sigui una integració als models dominants cultural i lingüístic de la societat francesa, tot i que més tardà.

El procés de substitució, tot i que encara discret actualment, s'ha accelerat no fa gaire ja que la necessitat cada vegada més imperant de fer servir un suport escrit per a comunicar per Internet, sobretot en plataformes com Facebook, vulnerabilitza més encara el català, llengua oral que només s'escriu per a unes quantes frases més íntimes com ara "t'estimii" que es poden veure en graffitis.

El francès, que ja és la llengua del poder i alhora la lingua franca de la comunitat internetiana d'aquest estat, s'imposa cada vegada més com a eina imprescindible per a comunicar mentre que el català roman la llengua d'identificació de la comunitat però

amb el perill constant de perdre aquest rol, substitució que ja es nota en graus diversos a diverses comunitats com ara a la comunitat de Pesillà o a Montpeller.

Tot i la mitificació dels gitanos com a darrers guardians del català a la Catalunya del Nord, no hem d'oblidar que abans de parlar català parlaven caló, una llengua que han anat abandonant al llarg del segle XX, bastant recentment llavors. A conseqüència l'erosió del català, que aparentment es fa notar ara mateix, no seria res més que la repetició d'aquest esquema d'adaptació, d'integració a la societat on viuen i a la qual pertanyen a desgrat de romandre'n encara marginats econòmic i socialment.

Bibliografia

ASNAR, Karen (1999): Le nouveau peuple : la musique et le sacré in *Les Gitans de Perpignan : Essai d'anthropologie de l'insertion par la culture*, pp. 65-78.

BEAULARD, Louis (1842): *L'émbaras de Boucaire*, Nîmes, Imprimerie de Ballivet et Fabre.

CASANOVA, Eugeni (2012): La tribu perduda dels catalans, article inèdit.

DE ROCHAS, Victor (1876): *Les parias de France et d'Espagne (Cagots et bohémiens)*, Paris, Hachette.

ESCUADERO, Jean-Paul (2004): *Les gitans catalans et leur langue*, Editions de la Tour Gile.

ESCUADERO, Jean-Paul (2003): L'obra inèdita de Bernard Leblon, in *Societat d'Onomàstica: butlletí interior* n° 93, pp. 713-728.

ESCUADERO, Jean-Paul (1992): Tradició i modernitat en l'onomàstica dels gitanos de Perpinyà, in *Butlletí de la Societat d'Onomàstica*, n°49, pp. 389-398

GRIMARD, Léon (2011): Segmentation et exclusion des Gitans de Perpignan, treball inèdit, Universitat de Montreal.

Le livre des Gitans de Perpignan (2003), L'Harmattan.

MACRITCHIE, David (1888): The Gypsies of Catalonia in *Journal of the Gypsy Lore Society*, vol. 1, pp. 35-45.

OLIVE, Jean-Louis (2010): Les Gitans de Perpignan entre powerism et empowerment, essai sur une forme de citoyenneté réactionnelle et connective, in *Citoyenneté et espaces urbains dans les Amériques et en Europe*, pp. 1-27.

TARRIUS, Alain & MISSAOUI, Lamia (1997): Gitans de Perpignan à Barcelone : crises et frontières, in *Revue européenne des migrations internationales*, n° 13-3, pp. 99-119.

La llengua i la frontera. Una proposta d'anàlisi sobre la relació entre llengua i imaginari simbòlic a la Catalunya Nord.

Marta Rovira-Martínez (UOC) mrovira@uoc.edu,
Montserrat Treserra (UAB) montserrat.treserra@gmail.com

Paraules clau: llengua, símbols, identitats, frontera.

L'objectiu d'aquesta comunicació és presentar els resultats d'una recerca realitzada sobre els símbols d'identitat nacional, que té un dels seus focus d'anàlisi en la Catalunya Nord i els actors d'aquest territori implicats en la promoció de la recuperació de la llengua i la cultura catalanes.

L'estudi combina tres tècniques d'anàlisi. D'una banda, les entrevistes en profunditat realitzades a actors de la societat civil i de la política de la Catalunya Nord. D'altra banda, l'anàlisi de les dades disponibles sobre coneixements i usos del català a la Catalunya Nord (EUL04), i finalment a través de l'observació participant.

A través de l'estudi podem observar com des dels anys noranta fins a l'actualitat, la Catalunya Nord ha viscut una progressiva recuperació del catalanisme, expressada socialment a través de manifestacions esportives, manifestacions polítiques, activitats culturals, etc. Aquest auge del catalanisme té com un dels seus eixos principals l'interès creixent per l'aprenentatge del català. Un interès que va molt més enllà del seu ús social.

Ahora, la "catalanització" de la Catalunya Nord s'ha de contextualitzar en un moment de canvis importants en el context mateix d'aquest territori, però també a Catalunya. En aquest sentit, la frontera (o l'(a)frontera) juga un nou paper en l'imaginari dels catalans del Nord. Malgrat aquest emmirallament amb el «Sud», el sentiment de catalanitat al Nord té unes altres característiques. A través de l'estudi realitzat, podem comprendre com malgrat l'existència d'uns referents simbòlics comuns, es produeixen lògiques simbòliques diferenciades entre una banda i l'altra de la frontera. La qual cosa ens permet abordar un fenomen social de primer ordre, com és el fet que a través d'uns mateixos elements simbòlics s'activen diferents interpretacions socials.

1. Introducció

La **Catalunya Nord** és actualment un territori de l'Estat francès, que comprèn les comarques del Rosselló, el Conflent, el Vallespir, el Capcir i l'Alta Cerdanya. Aquestes comarques, del Principat de Catalunya, van ser cedides a França en virtut del tractat dels Pirineus el 7 de novembre de 1659. Durant un segle van mantenir un estatus diferenciats, abans d'integrar-se pròpiament a l'Estat francès. El 1790 es va crear el Departament administratiu dels Pirineus Orientals. Actualment, doncs, aquestes comarques conformen el departament dels Pirineus Orientals (amb la capital a

Perpinyà), dins la regió administrativa del Llenguadoc-Rosselló (amb la capital a Montpeller).

La Catalunya Nord té actualment aproximadament 400.000 habitants. La ciutat de Perpinyà n'agrupa més d'un quart tota sola, i més d'un terç comptant-hi la rodalia. És l'única ciutat important; a part de la capital, les principals poblacions són Canet de Rosselló, Cabestany, Sant Esteve del Monestir, Ribesaltes, Sant Llorenç de la Salanca, Bompàs, Sant Cebrià de Rosselló, Argelers, Tuïr, Ceret, Elna i Prada, que tenen cada una entre 6.000 i 10.000 habitants. El districte de Perpinyà, per la seva banda, amb 287.272 habitants, és el més poblat de la Catalunya Nord. Els dos altres, Ceret i Prada, tenen respectivament 66.624 i 38.907 habitants.

Catalunya Nord és un territori amb una immigració elevada i constant, tot i que diversa. Des de fa molts anys Catalunya Nord és un territori que atrau jubilats (un 29% de la població té més de 60 anys) del nord de França, però també immigració econòmica provinent de les antigues colònies franceses. Així mateix, una de les característiques dels moviments migratoris de la Catalunya Nord ha estat la instal·lació dels «peus negres» (*Pied noirs*)¹⁰, els antics combatents de l'exèrcit francès a Algèria i el Marroc. L'altre grup que podem trobar a Catalunya Nord són els *harkis*, algerians que foren repatriats per França i sotmesos a règim d'internament en camps de concentració, en alguns casos en els mateixos camps que havien estat utilitzats per acollir els refugiats catalans i espanyols de la guerra civil. L'altre gran sector de la immigració són els catalans provinents del sud, anomenats «espanyols» per la població autòctona, que són molt presents a ciutats com Prada de Conflent. Aquests han contribuït sens dubte a mantenir la llengua en les generacions dels «exiliats».

Durant els inicis del segle XXI, la població ha crescut a raó d'uns 4.000 habitants anuals. Però, ha sorgit un nou perfil d'immigrant. Són les parelles joves que s'instal·len al sud provinents de diversos llocs de l'Estat francès. És tracta d'un col·lectiu que, a diferència dels altres provinents de la immigració, no es mostren reticents a la llengua catalana. Ja no la consideren simplement un *patois*. Però abans de comentar aquest canvi cal situar-nos en la situació cultural i lingüística.

La llengua catalana fou prohibida a Catalunya Nord des de la seva incorporació plena com a part de l'Estat francès. El reial decret de Lluís XIV del 2 d'abril de 1700 va prohibir explícitament l'ús de la llengua catalana en els documents oficials, notariais i d'altra mena. Així, s'iniciava el camí per convertir el francès en l'única llengua de França i per anul·lar tota la seva diversitat lingüística (català, bretó, occità, alemany...).

¹⁰ Vegeu el monogràfic sobre els «Pieds-Noirs» a la revista *Mirmanda*: «Els Pieds-Noirs catalans. Una qüestió de país.» Núm. 7, 2012.

Actualment, segons l'article 2 de la constitució de França, la llengua de la República és el francès. Legalment, no hi ha cap altra llengua que tingui validesa.

Els esforços de l'Estat francès per erradicar les llengües no oficials va aconseguir trencar-ne la transmissió familiar. A Catalunya Nord la transmissió de la llengua es va aturar en la generació que actualment té entre 50 i 60 anys. Els seus pares el parlaven, però no van voler que els seus fills fossin estigmatitzats a l'escola i a la vida laboral per culpa de parlar malament el francès. El sistema repressiu a l'escola (*–soyez propres, parlez français*) i en els llocs oficials contra el català fou tant dur que aconseguir crear un veritable sentiment d'inferioritat vers aquells que parlaven català. El català es va mantenir encara als pobles i en l'àmbit rural, perquè aquest estava allunyat dels espais públics, on els funcionaris exercien la seva pressió i repressió.

La situació econòmica de Catalunya Nord també ha contribuït a crear aquesta sentiment d'inferioritat dels seus habitants. L'economia de la Catalunya Nord gira tradicionalment entorn de l'agricultura, Les empreses industrials hi són poc nombroses i no són suficients per pal·liar la important taxa d'atur de la regió (més d'un 15% de la població activa). La majoria de la població treballa en el sector terciari (administració, serveis, distribució, turisme).

2. La Catalunya Nord com a realitat fràgil

Així doncs, hem de parlar d'un territori que es caracteritza per la seva fragilitat, tant des del punt de vista econòmic com des del punt de vista de la seva identitat com a tal. Una de les expressions que retrata aquesta fragilitat fa referència a la mateixa identificació del territori nord-català. «Un país, cent noms; un país sense nom». Aquest joc metonímic descriu la manca d'un nom de consens per definir el territori. Des d'una perspectiva francesa és anomenat «Pirineus Orientals». El 2007, el president de la regió Llenguadoc-Rosselló (en la qual es troba inclosa administrativament la Catalunya Nord), l'alcalde socialista de Montpeller, Georges Frêche, va anunciar en el mateix discurs d'investidura la intenció de canviar el nom de la regió pel de Septimània, la qual cosa va provocar una reacció popular contrària mai vista fins aleshores en aquelles terres. La pressió popular va aconseguir aturar la proposta.

Des d'una perspectiva estrictament catalana, aquest territori ha passat de ser el Rosselló a esdevenir la Catalunya Nord. Malgrat que aquest mateix nom és discutit pels que reivindiquen que al nord del Principat cal incloure-hi l'Empordà i les Alberes. Fins i tot des de la perspectiva dels que defensen la idea dels Països Catalans com a entitat comuna, la Catalunya Nord ha estat desvinculada mentalment del Principat. Els lligams històrics i geogràfics han quedat afectats, com és lògic, per la frontera. Alhora, la idea d'una frontera geogràfica situada als Pirineus, ha convertit aquest territori en un terreny de divisió, de frontera. Malgrat que la frontera geogràfica es troba, de fet, a la

Corbera, que és el veritable nord-est de la serralada pirinenca. I de fet en l'imaginari col·lectiu rossellonès aquesta frontera nord hi ha quedat.

Malgrat la dificultat per concretar un nom, un referent comú, la gent del territori ha continuat identificant-se com a «catalans», per contrast amb els «espanyols» del sud de la frontera. I malgrat la força de l'assimilacionisme lingüístic francès, no han esdevingut tampoc simplement «francesos». De fet, la diferenciació entre els catalans, al sud de la Corbera, i els «gavatxos» de més enllà és històricament assumida. Aquesta diferenciació manifesta una identificació concreta i indiscutible amb el fet de ser catalans. És fàcil veure a Catalunya Nord rètols amb l'etiqueta de «català». A Restaurants, empreses, vins, etc. Tot s'identifica com a català, com del *lloc*. El lema que envolta les graderies de l'estadi Aimé Giral de l'USAP també és el de «*sem catalans*». Aquest lema també es pot trobar reproduït en pintades a ciutats com Prada de Conflent, on hi ha una consciència de catalanitat i ús de la llengua és més elevat que no pas a Perpinyà. Aquesta pervivència de la identitat catalana com a referent simbòlic és el que assenyala també Alà Baylac (2009):

(...) el territori és «marcat» per la idea de catalanitat. Independentment del contingut precís que uns i altres vulguin posar darrera el concepte de catalanitat, l'etiqueta ja sola, l'identificador del producte és «català». És impossible per una persona que neix a Perpinyà, o encara més a un altre indret de Catalunya Nord, que se li acudeixi un altre adjectiu que «català» per qualificar el seu origen geogràfic. No hi ha cap «pirineus-orientenc», ni cap «llenguadoc-rossellonès», ni tan sols cap «nord-català» a l'hora de respondre a la qüestió: «I tu, d'on ets?»; només hi ha «catalans». 14-15

Aquest sentiment de catalanitat, però, no s'ha de confondre amb l'estil reivindicatiu del Sud (el Principat de Catalunya que queda en territori de l'Estat espanyol). Les lògiques simbòliques, com veurem més endavant són ben diferents. Quan els catalans del Nord es reivindiquen com a catalans, no ho fan pas políticament, sinó com una qüestió d'honor, d'orgull de ser d'on són. Es podria dir que es tracta d'una marca ètnica, més que no pas una referència nacional o política.

Cal pensar que aquesta insistència en reivindicar-se com a catalans, segurament deriva de la necessitat d'identificar-se en un context d'oblit i de desconexió d'aquest territori per part de les estructures estatals i de la mateixa Catalunya del Sud. La Catalunya Nord és en realitat el sud més estricte en el context francès. Econòmicament, socialment i políticament. Això ha comportat l'assumpció d'un sentiment d'inferioritat que es veu compensat simbòlicament per aquesta afirmació reiterada de la condició catalana.

Però aquest efecte de compensació té causes objectives. Com diu Pere Manzanares, un dels entrevistats, president de l'Associació Arrels, malgrat la història de repressió

lingüística que han patit els catalans del nord, mai han oblidat que són catalans. És a dir, la catalanitat com a concepte no desapareix malgrat la progressiva assimilació a la cultura francesa. En realitat, tampoc no desapareix la relació històrica amb el sud, tot i l'oblit que des del sud hi ha hagut respecte a la Catalunya Nord. Cal pensar que el naixement del país es produeix precisament al Rosselló. I per tant, la seva identificació amb Catalunya té un contingut mític molt poderós. De fet, durant tot el temps de la separació del Principat del nord i del sud, la gent del nord ha considerat que els catalans són ells. La resta, o són gavatxos, o són espanyols (Sales, 1997).

Malgrat aquesta interiorització de la catalanitat, el cert és que queden històricament reprimits els elements culturals que sostenen la catalanitat com a identitat: la llengua, la cultura, la història... Totes les referències simbòliques oficials són franceses. I aquestes releguen les catalanes a simples elements de folclore. Fins al punt que la bandera de les quatre barres només identifica el *pays*, és a dir, el lloc, però no pas una identitat col·lectiva. Aquí tenim un exemple de com un mateix símbol, tant important com el d'una bandera, pren significats diferents. Al nord, és un símbol pràcticament sense connotacions polítiques. Al sud, és una bandera oficial, tot i que autonòmica, i alhora el símbol un símbol nacional present arreu, ja sigui en escuts o bé onejant als edificis acabats de construir. Tot i amb aquest paper «no polític» de la bandera catalana, a Catalunya Nord el seu ús és tan profús que sorprèn als habitants del sud. De manera que Alà Baylac parla de *«l'omnipresent bandera catalana, els colors sang i or usats sense cap moderació i fins a sadollar-ne alguns de més sensibles. La senyera —aquest mot queda poc utilitzat i conegut a Catalunya Nord— se fa servir a tot arreu, és literalment inscrita en el paisatge nord-català, contribuint a la sensació dels vinguts de fora d'entrar realment en un espai diferent, en un «país distint». (...) A Catalunya Nord, la condició de «català» relacionada amb la terra, amb l'espai, és talment assumit per tothom que no ve pas a la idea de —gairebé— ningú de contestar l'ús d'aquest marcador.»* (Baylac, 2009: 58)

D'altra banda, la història de la Catalunya Nord no s'ensenya a les escoles de primària ni a les secundària. Els pocs historiadors que han sorgit al llarg dels temps han estat autodidactes esforçats, i fins molt recentment l'interès per la història de Catalunya Nord no ha format part dels interessos d'investigadors formats a la universitat. Cal tenir en compte que l'oblit de la història també es produeix al sud, on Catalunya Nord desapareix dels mapes del Principat, a excepció del mapa del temps de TV3. Però en l'imaginari de la societat, Catalunya Nord deixa de formar part del Principat, negant així la història comuna, fins i tot les relacions culturals mantingudes malgrat la frontera.

El fet que durant els anys cinquanta i seixanta els catalanistes del sud es refugiessin a Catalunya Nord per poder expressar-se lliurement i lluny de la repressió franquista

sembla no haver deixat cap petja en l'imaginari col·lectiu dels nordcatalans, i per descomptat, al sud també és una part oblidada de la història. La mateixa Universitat Catalana d'Estiu és de fet una de les herències d'aquesta resistència cultural i política catalana que es va refugiar al nord. Però sense gaire repercussió en la dinamització lingüística i cultural de Catalunya Nord.

També s'oblida que la Renaixença és un moviment que arrela a Catalunya Nord amb força, gràcies a una burgesia enriquida amb la producció del vi entre els anys 1900 i 1939. Pintors, escultors i escriptors van protagonitzar un moment històric d'una creació potent, que ara ha quedat en l'oblit, amb personalitats com els Bausil (els tres germans), Amade, Chauvet, Bauby, Tresserre i Monsenyor de Carsalade. Durant aquesta època es publiquen revistes i diaris que reivindiquen una identitat catalana. Les revistes *Montanyes regalades*, *Rialles*, els periòdics *Le Cri Catalan*, *Le Coq Catalan*, entre altres exemples¹¹.

3. L'esclat dels símbols a la catalunya nord

Malgrat aquestes *febleses* pel que fa als referents compartits amb la Catalunya gran, a causa de la frontera, actualment la Catalunya Nord es troba en un procés de recuperació i de reinterpretació dels seus referents d'identitat catalana. Tant és així que podem parlar d'un veritable «esclat» de símbols. Alguns dels quals formen part de la tradició de les comarques transpirinenques (sardanes, Canigó...), però sobretot a causa de la creació de nous referents (el burro emmascarat, els Angelets de la Terra...) i de la incorporació de referents que provenen de la part sud de la frontera (els castells, l'estelada...).

La sèrie d'entrevistes realitzades amb persones de la societat civil i de les institucions de Catalunya Nord avalen la idea que s'hi ha produït un esclat simbòlic de la catalanitat. De fet, com dèiem, les referències a la catalanitat sempre han estat presents a la Catalunya Nord. Els habitants de la Catalunya Nord no han deixat mai de ser catalans, com ja hem explicat. Però aquesta identificació havia mantingut ben pocs referents, llevat de les sardanes i la presència d'alguna barretina o de la senyera a les botigues.

3.1 L'ACCIÓ INSTITUCIONAL

Cal fer esment d'una sèrie de fets que apunten a un fenomen particular a la Catalunya Nord pel que fa a l'ús dels símbols. L'inici d'aquest fenomen d'esclat dels símbols referits a la catalanitat es pot situar a inicis dels anys noranta, quan Jean-Paul Alduy accedeix a l'alcaldia de Perpinyà (1993) rellevant el seu pare, Paul Alduy, amb una

¹¹ Vegeu un magnífic retrat de la renaixença nordcatalana (generosament il·lustrat) al llibre *Perpignan au Temps des Bausil*, editat per l'Ajuntament de Perpinyà en la col·lecció Font Nova, núm. 2 (2005).

aliança amb el partit Unitat Catalana, de Jaume Roure. És d'aquesta aliança que sorgeix el lema «Perpinyà, la catalana». Cal pensar que acabaven de tenir lloc les Olimpíades a Barcelona (1992), que Espanya ja formava part de la CE, i que el creixement econòmic havia situat la «Catalunya del sud» en una posició econòmica molt més favorable que no pas la de la «Catalunya Nord».

L'acceptació per part del consistori de Perpinyà de la iniciativa de catalanitzar els carrers que impulsà Jaume Roure, i de vincular cada vegada més Perpinyà a la Catalunya del Sud s'ha d'entendre en aquest context en què la Catalunya del Sud ha esdevingut un pol d'atracció, i Barcelona un aliat estratègic per fer front a l'oblit de París. Al seu torn, el govern de la Generalitat ha promogut iniciatives (cursos de català) i entitats. També ha mantingut contactes amb l'Ajuntament de Perpinyà. Per part de l'Ajuntament de Perpinyà, hi ha hagut una clara voluntat d'introduir la identitat catalana com un element clau de la gestió municipal (malgrat que s'expressa tant en francès com en català). Després del lema «Perpinyà, la catalana», l'Ajuntament de Perpinyà va crear un altre lema: «Identitat, modernitat, fraternitat», emulant el lema de la República francesa «llibertat, igualtat, fraternitat».

L'altre element simbòlic rellevant és el logotip que va crear per identificar-se el Consell General dels Pirineus Orientals. Aquest logotip ha estat difós entre la població pel mateix Consell General, i es troba enganxat habitualment en alguns cotxes. Algunes persones han optat per arrancar la part del nom, i deixar només la part de l'enganxina on hi ha les quatre barres, la qual cosa demostra que allò que preval com a símbol d'adhesió són les quatre barres.

Aquesta institució, a més de promoure l'ús d'aquest logotip en totes les seves activitats, promou la identitat catalana del patrimoni i de les manifestacions culturals de la Catalunya Nord, com ara la sardana.

3.2 LA SOCIETAT CIVIL

Des de la societat civil, el fet més notable per a la recuperació simbòlica de la catalanitat es produeix el 1998, a la final de rugbi que va jugar l'USAP a París. El rugbi és l'esport més popular a Perpinyà, com a arreu de França. Ara bé, la diferència es troba en la progressiva catalanització que ha anat adoptant l'equip de la ciutat. Els jugadors van vestits amb els colors de la senyera (tot i que utilitzats de manera ben diferent de la Catalunya Sud), l'himne del seu camp és l'Estaca de Lluís Llach, i defensen clarament la seva condició de catalans amb el lema «Sem catalans».

El 1998 van acompanyar l'equip a París unes 40.000 persones. Aquesta xifra representa un 10% de la població de la Catalunya Nord, per tant una xifra molt elevada. Des d'aleshores, l'USAP ha esdevingut un símbol innegable de catalanitat per a la població de Catalunya Nord. I aquest fet ha estat utilitzat de manera estratègica pel club per fer créixer els vincles entre esport, afició i societat.

Al voltant seu han nascut penyes de seguidors amb un marcat contingut català, i de vegades fins i tot reivindicatiu respecte de la llengua i la cultura catalana, com els Angelets de la Terra. Aquest grup de seguidors ha adoptat el nom dels que es revoltaren contra els governadors i les institucions franceses durant el segle XVII. Tal com esmenten a la seva pàgina web, aquesta associació ha nascut per donar suport a l'USAP, a més de treballar per la llengua i la cultura catalanes, perquè segons ells:

El fenomen identitari, ple de símbols, aparegut a l'entorn de la USAP en aquests últims anys ens situa dins del cor dels catalans del Nord, Sud o arreu, com a una entitat plena d'esperança (2001)¹².

Cal pensar que l'ús del nom dels Angelets de la Terra és tot un símbol de la revaloració dels trets d'identitat catalans, en un territori en què no s'ensenya gens la història pròpia, ni és coneguda per la gran majoria de la població. La recuperació dels símbols, doncs, es va present en altres entitats. Si l'USAP és el club de l'esport més important, el rugbi, hi ha encara els Dragons, el club de rugbi A13, que juguen a la lliga anglesa i tenen com a himne Els segadors. Els colors d'aquest equip de Perpinyà també són els de la senyera. I competeixen en catalanitat (llengua i simbologia) amb l'USAP.

3.3 ELS SÍMBOLS COMPARTITS, I NO TANT

La importància del rugbi rau en la seva capacitat per projectar a un conjunt ampli de persones uns símbols que han passat força desapercebuts fins fa poc. Però Catalunya té molts referents propis de la catalanitat que val la pena recordar. Per començar hi ha el Canigó, que tal com es diu a la pàgina web del Consell General és la muntanya sagrada dels catalans. De tots els catalans, malgrat que al Sud dels Pirineus aquest símbol no és tampoc gaire conegut fora dels ambients intel·lectuals i més catalanistes. Així doncs, podem trobar diversos referents simbòlics compartits per tot el Principat, al nord i al sud. La muntanya del Canigó, els focs de Sant Joan, la Santa Espina, Els Segadors, la Sardana... Entre els símbols actuals també cal comptar-hi el burro català, que ha tingut un gran èxit a Catalunya Nord. S'hi van introduir així mateix altres

¹² L'adreça web de l'associació Angelets de la Terra ja no està disponible a internet. Aquesta associació va editar fins i tot una revista en català i francès. Així mateix, des del 2007 organitzaven una setmana de la llengua, on es promovien les expressions artístiques (teatre, poesia, música...).

elements culturals que han pres importància en els darrers anys, com els Castellers (Angelets del Vallespir).

En canvi, hi ha altres elements que al Principat han esdevingut contrasímbols, com ara les corrides de toros, que tenen una tradició de 400 anys al nord del Principat (Empordà inclòs). A Catalunya Nord, en canvi, les corrides i les toros són un símbol d'identitat molt arrelat. Cal pensar que les corrides van precedides del cant d'Els Segadors, i es consideren un tret inequívoc de catalanitat.

Al costat de símbols diferenciats, també hi ha, però, un ús diferenciats dels símbols. És a dir, el burro no té el mateix significat que a la Catalunya del Sud. Ahora, la manera d'utilitzar els colors de la senyera, no té res a veure amb la manera com es fa al sud del Principat, on les quatre barres rarament es desmunten per jugar amb el vermell i el groc. A Catalunya Nord, sense la presència del referent de la bandera espanyola, l'ús del groc i el vermell pren formes que al sud no s'acceptarien, perquè recorden precisament aquella bandera.

El mateix burro català, que ha trobat força adhesió precisament a les comarques septentrionals del Principat, ha derivat cap a una versió pròpia creada pel Bloc Català: el burro *masqué* (el burro "enmascarat", en francès). Aquesta recreació del burro fou feta el 2004 pel Bloc Català com a símbol reivindicatiu de les mobilitzacions que van tenir lloc en resposta a la proposta de canviar el nom de Llenguadoc-Rosselló pel de Septimània (*Septimanie*), que va fer el president del Consell Regional George Frêche. Aquest símbol i les mobilitzacions que s'han produït en aquests darrers anys són el motiu de l'apartat següent.

3.4 EL VESSANT REIVINDICATIU

Malgrat que es diu que no hi ha una reivindicació nacionalista darrera dels símbols que s'utilitzen a Catalunya, sí que s'ha intensificat en els últims anys l'ús de símbols que podem anomenar reivindicatius, o de combat ideològic. El millor exemple d'això és el del burro *masqué*, que hem comentat ara mateix. Però n'hi ha d'altres. Els Angelets de la terra, es poden considerar un referent a cavall entre la recuperació històrica i la voluntat de reivindicar la pròpia identitat. El component combatiu d'aquest referent és ben clar, ja que es tracta dels guerrillers autòctons que van lluitar contra l'exèrcit francès.

Un altre dels pols reivindicatius que s'han creat en aquest context de recuperació de la identitat i la llengua a Catalunya Nord és "Identicat". Una iniciativa de l'associació Aire Nou de Baó, que consisteix en una festa (de dos-tres dies) al voltant de les tradicions catalanes: castellers, sardanes, havaneres, cantaires, gegants, dimonis... Aquesta "trobada de la catalanitat" es va iniciar el 2002, i compta amb un èxit de públic que de moment assegura la seva continuïtat. Malgrat que no es tracta d'una acció directament reivindicativa, sí que es pot considerar un espai de trobada de la persones que reivindiquen la recuperació de la llengua i la cultura pròpia a Catalunya Nord. Un altre dels elements destacats d'aquesta trobada és que, a diferència del que succeeix a les festes majors i altres celebracions, no hi és present la bandera francesa. Només s'utilitza la bandera catalana. I això sol ja fa d'Identicat un fet pròpiament reivindicatiu.

Identicat no és pas l'únic cas en què es produeix aquesta expressió de la catalanitat al marge de les referències franceses. La mateixa Universitat Catalana d'Estiu porta més de 30 anys exercint aquesta catalanitat plena. Tanmateix, a diferència de la UCE, Identicat i Aire Nou de Baó són iniciatives plenament nordcatalanes. I per tant, el seu arrelament és més fàcil i viable a la societat que l'acull. Això no vol pas dir, però, que Identicat estigui desvinculat del que es fa a la Catalunya Sud. Precisament, algunes de les expressions culturals que es traslladen a les trobades d'Identicat, són *importades* del sud, com ara els castellers. De fet, algunes entitats critiquen aquesta *importació* d'elements culturals i simbòlics del sud. En aquest sentit, per exemple, es critica l'ús de l'estelada i la manifestació del 7 de novembre, data de l'aprovació del Tractat dels Pirineus, perquè són referents sense sentit per a la població de Catalunya Nord.

Així doncs, tal com comenten alguns dels entrevistats, els elements simbòlics més radicalment reivindicatius han estat portats a Catalunya Nord per entitats i grups del sud, que actuen amb la voluntat de traslladar la reivindicació nacional a tots els Països Catalans. La manifestació del 7 de novembre n'és l'exemple més clar. Segons els entrevistats, es pot dir que la manifestació la fan els del sud que es traslladen fins a Perpinyà. El problema d'aquesta *incursió* en l'escenari de Catalunya Nord, malgrat la

bona voluntat de les entitats i les persones, és la seva manca d'encaix en el teixit social i associatiu autòcton. I sobretot, la manca de repercussió del missatge. Per contra, altres iniciatives, com el Correllengua, han tingut una bona acollida, i estan agafant importància a Perpinyà, per la implicació de les entitats a favor de la llengua de Catalunya Nord, Òmnium Cultural, Arrels... El fet que el dia 7 de novembre hagi esdevingut el dia de la llengua a Catalunya Nord, de la mà del Correllengua dóna una altra dimensió més arrelada a la realitat pròpia i en garanteix un èxit més gran.

La manifestació reivindicativa més gran vista fins ara a Catalunya Nord, però, es produí el dissabte 8 d'octubre de 2005 com a protesta per la proposta d'anomenar Septimània a la Regió. Aquesta proposta del president de la regió, George Frèche, va servir per iniciar una campanya, encapçalada pel Bloc Català, que va tenir un gran acolliment. Unes 10.000 persones van desfilar des de la Plaça Catalunya de Perpinyà fins al Castellet, portant senyeres amb el burro emmascarat. Aquesta mobilització s'ha d'entendre en un doble context vertebrador de la catalanitat a Catalunya Nord. D'una banda, l'existència d'un teixit social format per associacions més madures i estructurades a partir dels anys noranta. D'altra banda, la notorietat d'una major autoestima a partir de la proximitat d'una Barcelona puixant i rica. Aquesta mobilització, com la que hi va haver al voltant de l'USAP el 1998, és un indicador de la profunditat amb què ha arrelat al territori aquesta nova tendència catalanitzadora.

3.5 CULTURA I MERCAT: NOVA OFERTA DE SÍMBOLS D'IDENTITAT

Algunes iniciatives al voltant de la història, les tradicions i la llengua han omplert de contingut aquesta revifalla de la cultura nordcatalana. Es pot parlar d'una activitat cultural puixant, no només en llengua catalana, sinó també en francès. Pel que fa a la cultura catalana, la literatura no ha estat absent d'aquesta revifada. Dos autors representen una nova generació d'escriptors en llengua catalana, que traspassen les fronteres i tenen èxit al nord i al sud: Joan Lluís-Lluís i Joan-Daniel Benzsonoff. Aquesta nova literatura també ha servit per recuperar la pròpia història gràcies a novel·les com *La guerra dels cornuts*, de Benzsonoff (2004), sobre la participació dels catalans a la Primera Guerra Mundial. O *El dia de l'ós* de Joan Lluís-Lluís (2004). El

mateix autor, inicia una literatura de reivindicació nacional amb el llibre *Converses amb el meu gos sobre França i els francesos* (2002). A diferència dels autors que els precedeixen, que fan llibres sobre la cultura *en extinció* de Catalunya Nord, els joves novel·listes aborden el passat històric amb una mirada actual, imposen als seus personatges els dubtes i els reptes que afecten l'home del present. És una literatura que recull la cultura nordcatalana i l'actualitza. Que la reivindica i li atorga valor de mercat, atès l'èxit que té a la Catalunya del Sud.

Perquè la cultura d'avui no es pot entendre sense el concepte de mercat. Tant se val si és un mercat de lectors o de compradors. El cas és que, més enllà dels associats a les entitats o del suport de les institucions, el mercat acaba definint l'espai d'adhesió i d'èxit de les propostes culturals i simbòliques (també polítiques). L'existència d'un mercat d'elements simbòlics catalans és palpable a Catalunya Nord. Hi ha diversos productes de mercat que han aparegut portant l'etiqueta d'identitat catalana. És el cas de les begudes que es fabriquen a Argelès, la cervesa Cap d'Ona i l'Alter Cola (coneguda com la Cola Catalana). També és el cas de les semarretes que produeixen diversos fabricants i que es venen en botigues del centre de Perpinyà: Eixurit, El Xot i Cantagrill. Aquestes semarretes porten lemes com ara —*Só català*— i elements simbòlics com els castellers, el rem en llagut, el rugbi, etc. El vestuari de l'USAP també s'ha convertit en un element comercial important en el mercat dels símbols d'identitat nacional. Tanmateix, no sabem fins a quin punt és un mercat que abasteix la població d'aquell territori i fins a quin punt abasteix la gent del sud.

4. La recuperació de la identitat catalana a Catalunya Nord, entre la llengua i la frontera

Cal, però, que parlem de la llengua, un dels símbols de la identitat col·lectiva amb més influència que existeixen. La repressió lingüística i l'assimilació de la població a llengua francesa arriba a aturar la transmissió lingüística en el període d'entre guerres. És aleshores quan el català esdevé la llengua dels avis (anys seixanta). Els néts d'aquests avui l'estan aprenent a l'escola o a la universitat. Però no l'han après pas dels seus pares. Segons l'*Enquesta d'Usos Lingüístics* del 2004, només el 6,2% de la població nordcatalana declarava que tenia el català com a primera llengua. I malgrat que un 65% l'entenien, només el 37% es declarava apte per a parlar en català.

Segons Pere Manzanares (Arrels), els factors que van contribuir a abandonar la llengua per part de la gent de Catalunya Nord, a més de la repressió que ja hem esmentat per part dels funcionaris de l'Estat, fou la guerra, els serveis militars i l'emigració econòmica. La participació dels soldats nordcatalans a la primera guerra mundial va iniciar un procés de francesització accelerat. Un progressiu sentiment de pertinença a la República que no havia existit abans. Cal pensar que a cada poble i a

cada ciutat de França hi ha un monument als morts. «Morts per la França», no pas per la llibertat.

Un altre dels factors importants que ha contribuït a la pèrdua de l'ús social del català ha estat la presència d'una immigració hostil a la llengua. En primer lloc, l'arribada dels «Pieds-noirs». Però també dels jubilants del nord de França, que no coneixen el català ni l'han après; o bé la immigració magribina que tampoc no ha tingut accés a la llengua.

A diferència d'altres llengües del domini francès, el català no ha estat mai considerat exactament com un *patois*, sinó com una llengua. Tanmateix, ha estat vista com la llengua de pagès, dels catalans. Però no pas una llengua d'acollida per als nous habitants de la Catalunya Nord. Així, l'ús social del català està estrictament circumscrit al conjunt de persones que podem identificar com a catalans d'origen. En la mesura que s'ha trencat la transmissió familiar, entre aquests també s'ha reduït el nombre de parlants.

Des dels anys noranta s'ha iniciat una recuperació notable de la presència pública del català i sobretot del seu aprenentatge. Malgrat que continua davallant el nombre de persones que tenen el català com a llengua materna i familiar, han sorgit manifestacions i símptomes d'una recuperació de la identitat catalana a Catalunya Nord. Aquesta recuperació, exaltada en alguns casos, és molt rellevant pel que fa als elements simbòlics. Però també cal fer referència a la recuperació lingüística i a la dinàmica transfronterera com a puntals fàctics d'aquesta recuperació.

Els condicionants de la recuperació lingüística, com també de la identitat catalana a Catalunya Nord s'han de buscar no pas en la immediatesa, sinó en un llarg procés que comença als anys setanta i que culmina als anys noranta. D'una banda, la influència dels moviments contestataris dels anys seixanta (els occitans difonen la idea «volem viure al país», el sorgiment de la nova cançó (catalana, occitana, bretona...), la mort del General Franco a Espanya i l'inici d'una relació recuperada amb la Catalunya del Sud, on des dels anys seixanta també es produeix una reivindicació cultural. Cal pensar també, en la important tasca de les associacions, com ara La Bressola, que fa una gran tasca en la introducció del català com a llengua vehicular. La seva és una proposta «estranya» en el context del model francès. I tanmateix, s'obre camí entre famílies que busquen en el seu model d'immersió una educació més vocacional. La Bressola és també un exemple de com els vincles amb la Catalunya del Sud, malgrat que durant molts anys hagin estat febles, i sobretot el suport econòmic a través de les institucions catalanes i dels catalanistes ha permès mantenir un treball que finalment pren relleu social, com diem a partir dels anys noranta, quan la catalanitat esdevé un eix vertebrador que va més enllà de la iniciativa abnegada d'uns quants. A partir del

1992, la projecció de Barcelona com una capital d'Europa influeix sens dubte en un canvi en l'àmbit polític de la Catalunya Nord. L'orientació de Perpinyà cap a l'eix Figueres-Girona-Barcelona propicia una nova consciència política, que fa que fins i tot el President del Consell General Christian Bourquin, francòfon que no parla català, es refereixi «a la llengua que ens uneix», a la I Trobada Transfrontera d'Associacionisme, el 2006. Com també farà que en els actes vinculats a la cultura catalana, els representants polítics *recuperin*¹³ progressivament l'ús del català en les seves intervencions públiques.

4.1 LA RECUPERACIÓ LINGÜÍSTICA, EL PRINCIPAL ATOT DE LA IDENTITAT CATALANA A CATALUNYA NORD

Per tant, es pot afirmar que sota la influència de les noves relacions transfrontereres de caire institucional, es produeix una recuperació simbòlica de la llengua catalana com a llengua pròpia de la Catalunya Nord i alhora com a llengua comuna dels Països Catalans. Diem recuperació *simbòlica* en la mesura que es produeix en el marc institucional, per tant de més capacitat de legitimació del paper social de la llengua. I tanmateix, al mateix temps no es pot pas parlar encara de la recuperació de la transmissió lingüística familiar.

Certament, finals dels anys noranta podem parlar d'una veritable onada cívico-institucional a favor del català, que troba el paral·lelisme en la recuperació d'altres símbols de catalanitat, en la cultura i les tradicions, però que és en la llengua on fa la seva aposta més ambiciosa. Es produeixen, doncs, nombroses iniciatives a favor de l'ensenyament i la difusió del català: la catalanització dels noms de carrer a Perpinyà, l'extensió de La Bressola, els cursos de català per adults, Ràdio Arrels, la introducció del català a la megafonia dels partits de l'USAP... I finalment, la incorporació del català en els discursos polítics institucionals quan es tracta d'actes relacionats amb la catalanitat a partir dels anys 2000, un fet inèdit fins aleshores.

En aquest sentit, és especialment rellevant l'extensió del català a les escoles de primària i als instituts secundària obligatòria. Amb el suport del Consell General dels Pirineus Orientals, aquesta incorporació del català a les escoles esdevé una nova estratègia que supera el propi activisme cívic, i que posa el la llengua catalana en un terreny institucional d'on fins aleshores havia estat bandejada. És un fet que sembla consolidat i que està proporcionant una revitalització del coneixement de la llengua, malgrat que no en garanteix el seu ús social fora dels centres escolars.

¹³ Alguns representants polítics recuperen literalment una llengua que havien après de petits però que havien deixat de parlar.

El català s'ha introduït a l'ensenyament d'una manera molt acceptada socialment, gràcies al concepte d'ensenyament bilingüe. Molts pares aprecien en l'educació basada en el bilingüisme un mètode d'ensenyament innovador i millor que no el que ofereix el sistema educatiu públic habitual. Inicialment fou La Bressola que introduí l'ensenyament del català en la totalitat de les classes, amb un sistema d'inversió. Posteriorment, l'escola Arrel i altres van promoure l'ús paritari del català i del francès en el sistema públic, que s'establí a petició dels pares. Això va comportar que l'any 2007 un 30% de l'alumnat estigués fent classes d'iniciació a la llengua catalana durant l'educació primària (segons l'Institut de Sociolingüística Catalana).

En el primer cicle de secundària (11-15 anys), 12% dels alumnes rebien una hora de classe de català per setmana durant els dos primers anys del cicle. També existien cursos opcionals de llengua i cultura catalanes (tres hores per setmana) al llarg de l'ensenyament secundari general (13-15 anys i 15-18 anys), tot i que només un 5% dels alumnes els seguien. Finalment, cal esmentar que els centres de formació professional oferien classes optatives de català (entre 1 i 3 hores setmanals). El Consell regional de Llenguadoc-Rosselló finançava la meitat de les hores de classe.

Així doncs, es podia arribar a la xifra de 11.500 alumnes que feien classes de català o en català a l'escola, en 42 centres educatius, amb 1.500 alumnes bilingües en el sistema paritari públic. A més de 650 alumnes que seguien el sistema d'immersió lingüística de les escoles de La Bressola. Malgrat la impressió positiva que poden fer aquestes dades, cal pensar que només es tracta del 3% de la població escolar. De la maternal fins al batxillerat. Tanmateix, segons *l'Enquesta d'usos lingüístics* de 2004, el 40% de la població desitjaven que els seus fills aprenguessin català a l'escola.

En l'ensenyament d'adults també es produí un augment notable de la demanda de cursos de català. En aquest terreny, foren les entitats cíviques les que promogueren aquest ensenyament. El GREC, l'Associació Politècnica, l'Escola Catalana, el Centre Cultural Català i el Centre de Documentació i d'Animació de la Cultura Catalana de l'Ajuntament de Perpinyà; la delegació d'Òmnium Cultural (Òmnium Cultural Catalunya Nord), i el Servei de Llengua de l'Institut Franco-Català de la Universitat de Perpinyà.¹⁴ Segons Cristian Martínez, d'Òmnium Cultural, es van arribar als 350 alumnes només en aquesta entitat. També destacava la disminució de l'edat dels alumnes, així com l'augment de la demanda de cursos intensius per a professionals i empreses. La qual cosa indica una creixent percepció de la necessitat de conèixer el català.

Tanmateix, aquest interès per la llengua no ha pas aturat la disminució demogràfica dels seus parlants. Si segons *l'Enquesta d'usos lingüístics* de 2004, un 37% dels

¹⁴ Font: Institut de Sociolingüística Catalana.

habitants de Catalunya Nord afirma que sap parlar català, aquest percentatge baixa fins al 24% en la població que té entre 15 i 29 anys. De fet, són ben pocs els llocs on es pot parlar català habitualment a Catalunya Nord. Tant és així, que Joan Francesc Castex s'atreveix en el seu llibre *La Catalogne Nord. Enquête d'identité* (2005) a fer una llista dels llocs propicis per a parlar en català: a més de la Llibreria catalana hi ha el Rugby, les escoles d'immersió lingüística, Ràdio Arrels, la Casa de la Generalitat, la Universitat Catalana d'Estiu, el Casal Jaume I, colles castelleres i altres tradicions culturals i l'associacionisme catalanista en general. A aquests cal afegir-hi algunes botigues de productes que porten la marca d'identitat de Catalunya Nord, així com el centre d'informació turística promogut pel Consell General.

A aquesta llista s'ha d'ampliar amb el Casal Jaume I de Perpinyà, que forma part de la xarxa de Casals promoguda per Acció Cultural del País Valencià, i que ha esdevingut l'espai on fan els seus actes les entitats catalanistes del territori. Es va inaugurar el 2008, amb presència de les autoritats locals i regionals.

4.2 EL SUPORT INSTITUCIONAL

Precisament, un fet molt destacable dels darrers anys en l'impuls de català, ha estat el suport de l'Ajuntament de Perpinyà. L'Ajuntament de Perpinyà ha col·laborat en les iniciatives d'ensenyament del català a preescolar (3-5 anys) i primària (6-11 anys), on les classes de català depenen de la decisió del professor. Des de gener de 1994, l'Ajuntament de Perpinyà contribuïa al finançament d'un miler d'hores de classes de català, la qual cosa ha permès a més de 400 alumnes de preescolar i primària tenir dues hores setmanals de classes de català. L'ensenyament totalment bilingüe català/francès és ofert als alumnes per la xarxa d'escoles catalanes La Bressola i Arrels, des del nivell preescolar a secundària (en aquest cas, l'ensenyament bilingüe es limita algunes classes, ja que fa poc temps que ha estat introduït). L'any 1993-94, uns 250 alumnes van seguir aquest model d'ensenyament. Des del 2005, al suport de l'Ajuntament de Perpinyà, s'hi ha afegit el suport del Consell General, de la mà de Marcel Mateu, el seu vicepresident. Més enllà de l'ensenyament obligatori, l'Ajuntament de Perpinyà ha impulsat la catalanització dels noms dels carrers, sota la regidoria de cultura de Jaume Roure. Aquest mateix regidor ha creat, a més, l'Institut Fontnova, que pretén esdevenir un centre de promoció de la cultura catalana a tots els nivells. Jaume Roure és una de les personalitats que ha marcat el redreçament de la cultura catalana, que té detractors i seguidors, com correspon a algú que participa de la política.

Per identificació s'entén ús del català en els rètols de la ciutat, la denominació —Perpinyà, la catalana”, i al fet que a tot arreu hi ha almenys una frase en català. El 1993, quan deia —Perpinyà, la catalana”, era com un somni. En canvi, ara és un fet

normal. Es va començar la retolació de les plaques de carrer. Avui n'hi ha 8.000 en català. Tota la retolació de les entrades de la ciutat són també en català.

Una conversa amb Marcel Mateu ens corrobora l'existència d'un canvi política, i també la bona acollida que tenen les iniciatives institucionals a favor del català. Des de l'arribada de les esquerres al Consell General es treballa en diverses línies dins del marc del que s'anomena catalanitat (la comissió de cultura del Consell General s'entén que es dedica a la cultura francesa).

- Promoció de l'ensenyament del català, mitjançant el pagament d'un terç de del cost (un altre terç el paga l'ajuntament de Perpinyà i l'altre la Generalitat de Catalunya).
- Promoció d'edicions en català, especialment per al públic infantil («*M dimonis*»).
- Intercanvis amb la Catalunya Sud. Activitat transfronterera.
- Casa de la Catalanitat. Una seu per donar a conèixer la cultura catalana a la gent de Catalunya Nord.
- Identificació de la Catalunya Nord. Ús del nom, edició de mapes, l'escut mateix del Consell (que conté la senyera).¹⁵

4.3 L'ACCEPTACIÓ SOCIAL DEL CATALÀ

Un dels factors que ens indica la bona acceptació social que té el català, segons Pere Manzanares, és el fet que entre la burgesia de Perpinyà «és moda parlar català». Així, es produeix la paradoxa que mentre no s'han deixat de perdre parlants, i més de la meitat de la gent de Catalunya Nord no hi ha nascut, els habitants de Catalunya Nord cada vegada donen més suport a l'aprenentatge i a l'ús del català. De fet, la catalanitat és un valor en alça. Tanmateix, algunes veus avisen que no hi ha prou capacitat per respondre a la nova demanda d'aprenentatge del català.

A més dels recursos, l'altre problema del català és el seu reconeixement legal. Tot i que l'administració permet crear escoles, i que de fet l'ajuntament de Perpinyà i el Consell General donen suport en aquesta línia, no hi ha un marc legal que permeti assegurar i garantir aquest ensenyament del català a l'escola. De moment hi ha permissitat, però no pas un reconeixement. L'Estat francès no ha pas canviat la seva postura en aquest sentit. En canvi, hi ha hagut un canvi en la perspectiva que es té d'aquestes qüestions a la Catalunya Nord. En part, hem d'atribuir aquest canvi al miratge i la influència del sud.

¹⁵ Aquest escut es veu enganxat a alguns vehicles, com també el del burro català. Alguns automobilistes arrenquen la part de l'escut on hi ha el nom del Consell General i hi deixen només el tros de la senyera.

5. Conclusions:

Tal com hem vist en les pàgines precedents, l'ús dels símbols a la Catalunya Nord varia respecte dels usos que tenen els mateixos símbols a la Catalunya Sud. Així mateix, alguns símbols canvien el significat o prenen una forma diferent. Així doncs, la dimensió simbòlica a la Catalunya Nord és un fet incipient, inexistent pràcticament abans dels anys noranta, almenys de forma que arribés a totes les generacions, i especialment als joves. També és un fet incipient des del punt de vista institucional. Efectivament, el Consell General i l'Ajuntament de Perpinyà (creant un model local que es comença a reproduir al territori) han creat una imatge institucional associada a la catalanitat. D'una banda, el logo del Consell General amb les quatre barres. D'altra banda, el lema de «Perpinyà, la catalana», utilitzat amb tota normalitat, així com el logotip de la ciutat amb el relleu del Castellet en vermell sobre groc.

Aquestes imatges, a diferència d'altres símbols que s'havien creat des de la *resistència*, tenen una gran incidència social. Són presents als edificis institucionals, als noms dels carrers, als tríptics turístics, als fulls d'informació institucional, a totes les activitats que es promouen des de l'administració pública. Fins i tot esdevenen emblemes apropiats per part de la gent, com el logo del Consell General enganxat als cotxes —sovint amb el nom de la institució escapçat.

Aquesta dimensió institucional dels símbols pròpiament catalans és nova, i caldrà veure si arrelen amb el temps i esdevenen un referent amb un potencial *nacional*. Actualment, però, són símbols que acompanyen els símbols nacional francesos sense discutir-los. No pot ser d'altra manera, com han explicat alguns entrevistats. Si no hi pogués haver aquesta convivència jeràrquicament establerta a favor dels símbols francesos, els símbols catalans no serien acceptats, no estarien permesos institucionalment. El procés d'institucionalització es produeix, doncs, amb la condició de no qüestionar la nació (francesa) ni els seus símbols. Així doncs, els símbols catalans no són entesos com a símbols «nacionals» per les institucions que els utilitzen. Almenys no pas obertament.

El mateix podem dir que succeeix amb la llengua. En la mesura que és només una llengua *apresa*¹⁶, és un referent simbòlic més, però no pas una eina de vertebració que pugui *destorbar* el domini del francès a Catalunya Nord. Cal preguntar-se si aquest esforç per l'ensenyament de la llengua catalana, i per la incorporació de la llengua catalana com a llengua vehicular a les escoles de La Bressola i Arrel, arribarà a tenir resultats en l'ús quotidià i en la transmissió intergeneracional de la llengua. A l'espera dels resultats de la pròxima *Enquesta d'usos lingüístics* que permeti analitzar l'evolució

¹⁶ En el doble sentit d'aprendre-la i de prendre-la, com un referent que no fa nosa. I també com quelcom que s'impulsa des del sud.

de les dades sobre coneixement i usos lingüístics en aquest territori, cal preveure encara una gran dificultat perquè la llengua catalana penetri en entorns no estrictament militants (i fins i tot en aquests) de la Catalunya Nord.

L'altra qüestió que ens hem de plantejar és fins a quin punt la difusió i penetració social dels referents simbòlics, en aquest procés d'esclat de la identitat catalana, tindrà efectes en l'assumpció d'una identitat primordialment catalana entre sectors rellevants de la població nordcatalana, i si això tindrà efectes en l'increment de l'ús de la llengua catalana com a llengua de relació social. D'entrada, cal observar que no existeix un ús social dels símbols nordcatalans més enllà de la seva dimensió reivindicativa. L'excepció, molt rellevant, és la seva progressiva institucionalització. Curiosament, en un context en què la catalanitat no és una qüestió política per al gruix de la població que viu d'esquenes a la llengua i la cultura catalanes, la política ha anat esdevenint un terreny de joc per a la catalanitat, fins al punt que a les eleccions municipals de l'any 2008, tots els grups que obtingueren representació tenien algun candidat clarament catalanista a les seves llistes.

D'altra banda, també podem considerar el rugbi un cas emblemàtic i excepcional pel seu gran abast social. Es tracta de fet de l'únic fenomen de masses en què la identitat catalana s'expressa obertament. Cal recordar que a la final de París de l'any 1998 hi assistiren 40.000 persones de Catalunya Nord. L'ús dels colors catalans en el rugbi és un fet assumit, però no pas com a referent «nacional», per part de la gent. De la mateixa manera que la cançó de Lluís Llach, *l'Estaca*, ha esdevingut un himne de l'equip de l'USAP sense que la gent la sàpiga cantar (fora d'excepcions en els sectors més reivindicatius). Una mostra clara de la inversió dels usos simbòlics que es produeix respecte de la Catalunya del Sud és precisament que *Els Segadors* són un referent més popular, que es canten a les corrides de toros o als partits del rugbi a 13, que practica l'equip dels Dragons. I encara és més evident aquest fenomen en el cas de la Santa Espina, que al sud és un himne d'èlits, mentre que al nord se sent a les corrides.

Així doncs, malgrat que les relacions comercials, culturals i el turisme s'han incrementat a banda i banda de la frontera¹⁷, aquesta continua essent un marcador, un element limitador per a l'existència d'una identitat comuna. Malgrat això, és clar que sense l'impuls i la influència de la identitat i la llengua catalanes des del sud de la frontera, no s'entendria la recuperació de l'interès per la catalanitat i la llengua al nord. Però aquesta influència no té efectes directes, sinó que els canvis que es produeixen a Catalunya Nord impliquen una recontextualització dels elements de la catalanitat que

¹⁷ I que properament es produirà la connexió directa entre Barcelona i Perpinyà per mitjà de la línia ferroviària d'alta velocitat.

s'importen, i que són *apropiats* a partir de paràmetres específics de la dinàmica social, política i institucional de la Catalunya Nord. Malgrat que la llengua és, aparentment, pot traspassar la frontera (només caldria parlar-la), a la pràctica pren un rol diferent segons el terreny de joc en el que es desenvolupa. Al sud, la seva normalització ha de combatre contra la imposició (encara avui) del castellà per part de l'Estat, però té eines que estructurin una certa normalitat (escoles, televisió, mercat cultural, institucions...). Al nord, la llengua ha de trencar la barrera de la marginalitat i dels cercles militants, i alhora trencar el rol de llengua donada per descomptat que ocupa el francès, si es vol aspirar a un canvi significatiu en la seva presència social. En aquest sentit, sense la capacitat per atreure la població provinent de les diverses migracions cap a un model cultural català modern i renovat, serà difícil d'aconseguir.

Bibliografia

- Baylac, Al·là (2009). *Catalunya nord, societat i identitat : reflexions, vivències i panorama català*. Canet : Trabucaire.
- Becat, Joan (2000). *La situació del català a França. Aspectes jurídics i docents i estudis sobre la matèria*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- Castex, Joan Francesc (2005). *La Catalogne Nord. Enquête d'identité*. Perpinyà: Éditions Le Temple d'Or.
- Enquesta d'usos lingüístics a la Catalunya Nord 2004. Dades sintètiques*, en el marc de l'EUL 2004. Secretaria de Política Lingüística.
- Jané, Òscar (2008). *La identitat de la frontera pirinenca. Efectes socials i polítics al nord de Catalunya des de la creació de Montlluís (1677-1698)*, Girona, Patronat Francesc Eiximenis, 2008.
- Marty, Robert i Manzanares, Pere (1999). *L'USAP, fiers d'être Catalans! / La força del rugbi català*. Thassàlia.
- Perpignan au Temps des Bausil* (2005). Ajuntament de Perpinyà. Col·lecció Font Nova, núm. 2.
- Planes, Llorenç (2012). *Per comprendre Catalunya Nord : de la identitat desnaturalitzada a l'esperança de futur*. Lleida: Pàges editors.
- Sales, Núria (1997). Catalunya francesa, Catalunya nord, comptats, Rosselló, "Pyrenées orientales", terres catalanes de França, "pays catalan", antigues vegueries del Rosselló-Vallespir, Conflent-Capcir i Cerdanya?
- Verdaguer, Pere (1998). *El bilingüisme a la Catalunya Nord*. Barcelona: Revista de Catalunya.

Llengua i cultura a Catalunya Principat i a Catalunya del Nord

Gentil Puig i Moreno
g.puig-moreno@wanadoo.fr

Resum

Després de definir què entenem per cultura plantejarem unes preguntes sobre la relació entre llengua i cultura en el context d'uns territoris catalans veïns, Catalunya Principat i Catalunya del nord, que viuen aquesta relació de maneres diferents d'ençà uns tres segles. Respondrem així al tema del Congrés "*Societats i Cultures, més enllà de les fronteres*". Perquè més enllà de les fronteres estatals, aquestes dues societats formen un conjunt territorial i històric contrastat. A Catalunya Principat sembla evident que la relació llengua i cultura és necessària i íntimament lligada, l'una reforçant l'altra (amb lleis oficials per a la llengua i xarxes potents de cultura popular) i amb el suport de les institucions catalanes. Per contra, a la Catalunya del Nord aquesta relació entre llengua i cultura és feble i distesa a causa d'un poder regional inexistent pel que fa a la defensa de la llengua. La situació de diglòssia històrica, a partir del final del segle XIX, perjudica greument l'ús social de la llengua. A partir dels anys 50, aquesta situació s'agreuja encara més quan el català deixa de ser llengua materna dels infants i és substituïda pel francès. Actualment, a Catalunya del nord s'observa una situació paradoxal d'afebliment de la llengua catalana i, en contrapartida, de manteniment de la cultura. Sembla per als nord-catalans que la defensa de la identitat històrica catalana sigui més fàcil de mantenir a través de la cultura, més que no pas gràcies a la llengua. És evident que l'ús social de la llengua necessita una més gran dedicació i defensa, sobretot front a l'omnipresència de la llengua francesa, que avui ha arribat fins l'últim racó del poble més amagat del territori nord-català.

Paraules clau:

Comparança, llengua, cultura; Catalunya Principat, Catalunya del Nord.

Introducció:

Després de definir què entenem per cultura i tot optant per l'antropologia cultural i els *Culturals Studies* anglosaxons, tractarem de plantejar unes preguntes sobre la relació entre llengua i cultura en el context d'uns territoris catalans veïns i germans, Catalunya Principat i Catalunya del nord, que viuen aquesta relació de maneres bastant diferents d'ençà d'uns dos o tres segles. Tractarem de respondre així al tema general del Congrés "*Societats i Cultures, més enllà de les fronteres*". Perquè, en efecte, més enllà de les fronteres estatals, aquestes dues societats formen un conjunt territorial, històric i contrastat prou evident, que permet extreure'n alguns ensenyaments.

A Catalunya Principat (o autònoma, segons la terminologia oficial espanyola) sembla evident que la relació llengua i cultura és necessària, sòlida i intimament lligada, l'una reforçant l'altra (amb lleis oficials per a la llengua i xarxes potents de cultura popular) i, a més, amb el suport de les institucions catalanes democràticament elegides (Generalitat de Catalunya i Parlament).

Per contra, a la Catalunya del nord aquesta relació entre llengua i cultura és totalment diferent, feble i distesa a causa d'un poder regional inexistent per a la defensa de la llengua. La situació de diglòssia generalitzada i històrica, sobretot a partir del final del segle XIX, hi perjudica greument l'ús social de la llengua. A més, a partir dels anys 50, aquesta situació s'agreuja encara més quan la llengua catalana deixa de ser llengua materna dels infants i és substituïda pel francès en les llars de famílies autòctones. Actualment, a Catalunya del nord s'observa una situació paradoxal d'afebliment general de la llengua catalana i, en contrapartida, de reforç o manteniment de la cultura. Sembla doncs que per als nord-catalans la defensa de la identitat històrica catalana sigui més fàcil de practicar i de mantenir a través de la cultura, més que no pas gràcies a la llengua. És evident que l'ús social de la llengua (més que el seu coneixement relatiu) necessita una dedicació i defensa més gran, sobretot enfront de l'omnipresència de la llengua francesa, que avui ha arribat fins a l'últim racó del poble més amagat del territori nord-català.

Tractem ara de fer un balanç de la valoració i el lloc que la societat catalana confereix a la cultura, en general, abans de fer una comparança entre aquests dos territoris catalans, tan diferents en l'estructura política i administrativa, i no obstant això, tan semblants en la història i la identitat profunda i històrica del poble.

Apunts sobre la relació llengua i cultura a Catalunya Principat

Recordem que l'any 1975, a les acaballes del franquisme, el poble de Catalunya va organitzar i celebrar l'important *Congrés de la Cultura Catalana* (CCC) (1). Va ser una experiència històrica única, i alhora insòlita, que molts pocs pobles aconseguïen fer quan s'apropa, com era el cas, un canvi de règim. La iniciativa de celebrar públicament el CCC fou aprovada el gener del 1975, el general Franco encara no havia mort, per la junta del Col·legi d'Advocats de Barcelona. El CCC va mobilitzar unes 15.000 persones i 1.500 entitats culturals, polítiques i sindicals de Catalunya i d'arreu. Fou creat un secretariat provisional, així com una comissió permanent amb 85 entitats de tots els Països Catalans (PPCC). Comptava amb un president d'honor: Jordi Rubió, i cinc vicepresidents: Joan Miró (Catalunya), Joan Fuster (País Valencià), Francesc de Borja Moll (Illes Balears), Pere Ponsich (Catalunya del nord) i Joan Martí i Alanís (Andorra).

El poble de Catalunya i en general dels PPCC feia, d'aquella manera, i en aquella època precisa, el balanç de les seves forces i potencialitats culturals malmeses per prop de 40 anys de franquisme, i es projectava de cara al futur amb ambició i esperança, davant dels canvis que aleshores s'anunciaven. Fou un moment històric i simbòlic que marcava el canvi profund del pensament de tot un poble.

D'ençà d'aquella època, ara fa prop de 40 anys, el poble de Catalunya va continuar treballant sense descans en el foment i desenvolupament de la seva cultura i de la seva llengua. Hi ha hagut fites i avenços molt importants, com les dues lleis de Normalització Lingüística de 1983 i de 1989, que l'han consolidada en molts els àmbits socials. La cultura catalana no ha obtingut, o potser que tampoc no ha necessitat lleis semblants a les de la llengua per a normalitzar-se. En canvi, ha comptat amb l'acció del govern de la Generalitat, i la força i participació de la societat civil que ha continuat estructurant-se, fins obtenir l'any 2008, una més gran visibilitat amb la celebració del Primer Congrés de l'Associacionisme cultural català, a Barcelona.

El 1r Congrés de l'Associacionisme Cultural Català (ACC)

El 1^r Congrés de l'ACC va reunir un centenar d'entitats que treballaven en la cultura popular catalana. Amb aquell congrés es tancava una etapa i se n'iniciava una altra. Es repensava el *Centre de Cultura Popular i Tradicional Catalana* (CCPTC) que es convertia en un organisme que corresponia a les noves necessitats de l'associacionisme cultural català. Amb el 1r Congrés de l'Associacionisme Cultural Català organitzat a Barcelona l'octubre del 2008 per l'*Ens de Comunicació Associativa* (ECA) s'acabava un procés participatiu de més d'un any i en el qual s'havien implicat 24 grans federacions culturals catalanes dels àmbits més diversos de l'associacionisme cultural (2).

El president d'aquella gran confederació cultural fundada el 2005 era i és Antoni Carné dels Cors Clavé. Amb el temps, s'ha convertit en una gran agència d'informació de la cultura popular que ha obtingut una més gran visibilitat als mitjans, tant *La Vanguardia*, com TV3 o 8TV, la cultura popular hi és ara més present. A la creació de l'Ens existia una certa incomprensió i falta de coordinació entre mitjans i organitzacions culturals. La cultura popular feia una aposta estratègica per la comunicació per a fer-se conèixer pel gran públic i per l'àmbit universitari. Els periodistes tenen així un més gran protagonisme i un coneixement més ampli del que representa la cultura popular.

Actualment, amb la crisi econòmica, el sistema de les subvencions posa en relleu una certa dependència del moviment cultural envers les institucions oficials de la Generalitat. Una revisió d'aquesta dependència s'imposa a totes les associacions culturals. Citem les pròpies paraules de l'Antoni Carné, president de l'ECA.

—Enaquests moments difícils, fem una aposta per la col·laboració, perquè entenem la necessitat de recobrar el país, ha de ser dins d'un projecte compartit pel poder institucional i la societat civil. Apostem per una política justa (...) des de la democràcia, des de la convicció que allà on no arribin les institucions públiques hi hauran d'arribar les associacions. Tothom ha de ser conscient que ara cal un gran esforç humà que s'ha de manifestar de manera oberta i valenta (...), per consolidar el nostre estatus de societat avançada, culta i lliure (3).

Malgrat els 40 anys de franquisme i el llarg exili de tants intel·lectuals i artistes, la cultura catalana moderna s'ha reconstituït o reconstruït. Els artistes catalans, poetes, músics, arquitectes i pintors han continuat ocupant un lloc preeminent en la cultura mundial. Citem *Pau Casals, Manolo Hugué, Salvador Espriu, Joan Miró, Antoni Tàpies, Salvador Dalí, Xavier Montsalvatge, Montserrat Caballé, Ricard Bofill, Jordi Savall, Vasquez Montalban, Lluís Llach, Núria Espert*, i tants altres. Molts d'ells han adquirit un prestigi mundial, i han fet que la cultura catalana continui sent apreciada per molts altres pobles, i faci part de la cultura universal. No totes les cultures d'un país relativament petit com Catalunya poden pretendre aquesta categoria i prestigi.

Apunts sobre la relació llengua i cultura a la Catalunya del nord

Si fem una reflexió sobre la diferència que hi ha entre la llengua i la cultura catalanes, observem que a la Catalunya del nord la tradició cultural no és exactament la mateixa i no és gens comparable amb la concepció i la pràctica cultural que hi ha a Catalunya Principat. Les raons d'aquesta diferència cultural rau en el fet que durant el segle XIX els nord-catalans, sobretot les classes dirigents (restes de petita noblesa i burgesia rural i rendista) no han pogut conèixer els efectes d'una revolució industrial, ni l'aparició d'una burgesia industrial digna d'aquest nom (uns quants industrials nord-catalans no fan una classe social).

En conseqüència, no han pogut fruit de l'esplendor dels moviments artístics de la Renaixença, del Modernisme ni del Noucentisme català de final del segle XIX i principi del segle XX. Simplement perquè s'inserien en un context estatal i nacional francès al qual pertanyien d'ençà de la Revolució Francesa. Tampoc no havien tingut la possibilitat de mantenir gaires contactes amb Barcelona, perquè la frontera del Tractat del Pirineus del 1659, va ser finalment efectiva i va marcar una frontera a partir de mitjans segle XIX. Per contra, la cultura de les elits nord-catalanes, adquirida de feia només un segle, era sobretot francesa. Notem que la literatura francesa del segle XIX tenia un gran renom europeu i mundial.

En el conjunt nacional francès de l'època, el Rosselló era una regió minúscula molt allunyada del centre de decisió política, que era París. És també per aquesta raó que, com d'altres territoris perifèrics, ha quedat durant molt de temps una zona

essencialment rural i molt poc desenvolupada. Durant els anys de la Primera Guerra Mundial de 1914-18 l'emigració nord-catalana es dirigia sobretot vers la regió parisenca, però també, paradoxalment, vers Barcelona i els centres industrials de Catalunya, a la recerca de feina que no existia al Rosselló, i a vegades per a escapar del servei militar de França.

Al final del segle XIX, les actituds dels nord-catalans pel que fa a les manifestacions culturals demostraven que havien mantingut i eren sensibles a un cert ruralisme, bastant semblant al fenomen cultural del *xaronisme valencià* del segle XIX, descrit i obertament criticat pel sociolingüista Lluís V. Aracil (4) a la introducció de l'obra teatral d'Eduard Escalante (1834-1895) *Les xiques de l'«entresuelo»*.

A la mateixa època, el rossellonès Albert Saisset (1842-1894) escrivia des de París, on treballava com a director de banc, *«Les catalanades d'Oun Tal»* (5). Albert Saisset considerava que la llengua catalana servia per a expressar sentiments populars i escenes de riure, contràriament a la llengua francesa, reservada per a usos cultes i prestigiosos. Aquesta separació de funcions expressives traduïa, sens dubte, una actitud diglòssica molt generalitzada durant aquella època. Això no l'impedia de gaudir d'un èxit evident entre els seus lectors rossellonesos. També és cert que la generalització de l'ensenyament públic francès amb *l'École publique et laïque* (Lleis Jules Ferry de 1881-82) i l'accés de tots els alumnes a una cultura francesa prestigiosa al tombant del segle XX va agreujar les representacions que els nord-catalans tenien de llur pròpia llengua i cultura. Era l'inici del procés d'interiorització de la diglòssia. A partir d'aquella època fins als anys 70, el poder simbòlic, com diria Pierre Bourdieu, esdevenia al Rosselló exclusivament francès.

A propòsit d'una obra recent sobre la cultura nord-catalana

Alguns ensenyants de la Universitat de Perpinyà ens van demanar la nostra opinió sobre una recent publicació que tractava precisament de la cultura catalana al Vallespir (comarca nord-catalana molt propera de la frontera estatal). Era la publicació: *«Culture populaire et résistance culturelle régionale: Fêtes et chansons en Catalogne»* de la Magali Pagès (6), col·laboradora de la Universitat de Perpinyà. Per aquesta autora —al cultura popular regional ha estat sovint considerada a partir d'una concepció folklòrica, o un pensament de reivindicació política que perseguiria l'autonomia regional» (p. 11).

Aquesta formulació no deixa de ser sorprenent atès que parlar d'autonomia a França sembla insòlit, si més no, bastant desplaçat. Però prosseguim, —El manteniment continu de pràctiques tradicionals al llarg de diversos segles, demostra, el fenomen de resistència cultural» (p. 29). L'autora afirma haver posat en relleu —ls mecanismes de construcció de la resistència cultural regional a partir d'un treball d'anàlisi realitzat

sobre un terreny microregional: la vall catalana del Vallespir (...). La cultura regional contempla una dimensió popular, perquè permet la reunió periòdica de tots els membres de cada poble, en ocasió de les festes tradicionals. La conservació d'aquestes festivitats a través de les diferents etapes històriques conduïren els habitants a reproduir els gestos i els textos poètics que els han estat llegats pels seus avantpassats. Les activitats festives, tals com les danses tradicionals i els cants populars, contenen uns símbols que provenen de l'entorn natural i de la història del territori local. La resistència cultural és l'expressió de la perennitat d'una comunitat regional i de la seva especificitat cultural" (p. 46).

Després d'aquests extractes traduïts de la seva publicació, no comentarem més a fons aquest estudi perquè la seva lectura ens va deixar en una certa perplexitat. L'autora fa una utilització insòlita o maldestre dels conceptes culturals, que demostren certes carències. Aquest treball ha rebut, malgrat tot, el vistiplau del departament de sociologia de la universitat de Metz, i el suport de la professora que va dirigir el seu doctorat (7). És una publicació bastant allunyada dels nostres plantejaments. Les qüestions que, segons la nostra opinió, caldria estudiar no són prou tractades, tant pel que fa als fonaments teòrics, com a la visió històrica, les actituds dels actors i la significació de les manifestacions culturals referenciades. No hi ha tampoc una aproximació antropològica o sociològica precisa, ni cap definició del que és la cultura popular, ni la significació ni les implicacions polítiques del —fenòmen de resistència cultural”.

Aquesta publicació ens servirà malgrat tot per a presentar el nostre propi enfocament teòric que prové, per una banda, de la sociolingüística perifèrica occitano-catalana pel que fa a l'anàlisi de la llengua, a partir del concepte central de les situacions de diglòssia de Robert Lafont (8), i de l'altra, dels *cultural studies* anglosaxons i de l'antropologia cultural, per a l'estudi de les pràctiques culturals.

Els estudis culturals o *cultural studies* neixen a Anglaterra, a la Universitat de Birmingham, quan l'any 1964 el sociòleg Richard Hoggart (9) funda el *Centre for Contemporary Cultural Studies* amb R. Williams, E. Thomson i Stuart Hall. Aquests investigadors, que coneixien els antecedents de l'Escola de Sociologia de Chicago dels EEUU, s'interessen per les cultures minoritàries i minoritzades amb una metodologia interdisciplinària, participativa, crítica i militant. Després de la Segona Guerra Mundial es reconeix el fracàs del model cultural occidental dominant i la necessitat d'una revisió radical dels estudis culturals. Els *cultural studies* analitzen totes les cultures integrant les ideologies i les relacions de poder que les condicionen, així com les pràctiques culturals que en depenen. A més de les concepcions teòriques,

els estudis culturals donen una gran rellevància als reptes socioculturals i als canvis d'orientació cultural.

Molt abans, els estudis culturals poden trobar en gran part el seu origen durant els anys 30 als Estats-Units amb el *Federal Writers' Project* (10). Un projecte molt ambiciós que acompanyava el segon *New Deal* del president Franklin Delano Roosevelt de 1936 a 1940, que va recollir molta informació etnogràfica de tots els Estats sobre la classe obrera, i, fins i tot, l'esclavitud i les cultures ameríndies. Després, durant els anys 50, l'Escola de Sociologia de Chicago (11) va contribuir també a l'estudi dels fenòmens de l'urbanisme intensiu, els moviments migratoris, la nova organització del treball, les funcions de l'art i la cultura, etc. A França, i només a partir dels anys 80, serà sobretot el sociòleg Pierre Bourdieu (12) el divulgador més conegut dels *cultural studies*.

L'antropologia cultural moderna aporta moltes eines teòriques per a estudiar les accions culturals com també una visió per a la comprensió de totes les facetes i funcions de la cultura, sobre la qual cada antropòleg ha aportat una definició particular d'ençà de més d'un segle de recerques. Hi ha una multitud de definicions de la cultura, tantes com antropòlegs coneguts. Citem però una de les últimes definicions, la de Carmel Camilleri (13) de 1985 que ha tingut molta predicació a Catalunya en el camp de la interculturalitat:

«La cultura és el conjunt més o menys lligat de significats adquirits més persistents i compartits pels membres d'un grup que integren de manera prevalent a partir dels estímuli que provenen de l'entorn, i que indueixen unes actituds, unes representacions i unes conductes comunes valoritzades que tendeixen a reproduir per vies no genètiques».

A partir d'aquesta definició i de les pistes teòriques que acabem de resumir més amunt, començarem ara a detallar algunes preguntes que incideixen en la comparació entre la llengua i la cultura dels dos territoris catalans esmentats (Principat i Rosselló), i tractarem a continuació d'aportar-hi algunes respostes circumstanciades.

De quina llengua i de quina cultura es tracta ?

Si comparem la situació de la llengua i la cultura catalanes a Catalunya Principat i al Rosselló, o Catalunya del nord, no hi ha dubte que estem parlant de dos contextos històrics i culturals bastant diferents, comptant els tres últims segles. D'ençà mitjans del segle XIX, les diferències s'han anat incrementant fins arribar a una total oposició pel que fa especialment a l'ús de les llengües, a banda i banda de l'Albera. Si bé és cert que a Catalunya Principat l'ús del català ha sofert alts i baixos en funció de les

vicissituds polítiques, amb dues dictadures durant el segle XX, mai però no ha deixat de ser una llengua usual en molts àmbits privats de la societat, encara que fos prohibida en els àmbits oficials. Les causes de la seva força i permanència actuals s'han de cercar a mitjans segle XIX, època durant la qual Espanya no aconsegueix construir un estat centralitzat fort i eficaç, ni tampoc una escola laica i obligatòria, dotada de tots els mitjans estatals necessaris, semblants als de l'Estat francès.

A propòsit de l'Estat i de la Nació a Europa

En parlar d'Estat, hauriem d'afegir que al segle XIX Espanya tampoc no consegueix la constitució d'una Nació moderna, a l'estil de les que emergeixen a Europa després de les revolucions de 1848, i de les quals França seria el paradigma d'Estat-Nació per excel·lència. Alemanya seria un model oposat al francès, car la Nació va precedir la constitució de l'Estat, després de tres intents fallits (1er, 2n i 3r Reich). En canvi, l'Estat francès, d'origen monàrquic, és molt anterior a la construcció de la Nació francesa, que apareix per primera vegada durant la revolució de 1789. Estat i Nació seran progressivament associats fins a constituir una sòlida unitat a final del segle XIX.

Segons l'historiador Manuel Tuñón de Lara (14), el segle XIX espanyol presentava un panorama realment catastròfic. A la seva obra sobre el segle XIX hi deixa ben clar que Espanya no aconsegueix consolidar ni una Nació ni un Estat amb cara i ulls. Quan França emprèn la conquesta de nombroses i immenses colònies a Àfrica i Àsia, Espanya perd les seves dues darreres colònies de Filipines i Cuba el 1898. Espanya acaba el segle XIX completament arruïnada. Pocs anys després, el 1921, el filòsof José Ortega y Gasset (15) escriu el seu assaig, *Espanya invertebrada*, que reflecteix, en part, aquesta situació, un "proceso de desintegración que avanza en riguroso orden, desde la periferia al centro, de forma que el desprendimiento de las últimas posesiones ultramarinas parece ser la señal para el comienzo de una dispersión interpeninsular". Ortega y Gasset acusa la falta d'una classe social dirigent il·lustrada que hauria pogut evitar l'anomenada desintegració i dispersió. Nogensmenys, tant el seu diagnòstic sobre les causes com el seu pronòstic de futur no semblen ajustar-se totalment a la situació.

Repercussions sobre la situació de la llengua catalana

Entre altres efectes, aquests fets històrics cabdals de dos estats diferents deterninen el futur de l'ús de la llengua catalana tant al Principat com al Rosselló (o Catalunya del nord). Per una banda, al Principat, i sobretot amb l'adveniment de la democràcia i l'autogovern, la llengua catalana acabarà ocupant espais de prestigi social, com el de les arts, la literatura, l'administració i la política, i en canvi per l'altra, a Catalunya del nord, amb una democràcia certament consolidada, però hipercentralitzada, aquests mateixos àmbits d'ús de prestigi seran generalment ocupats per la llengua francesa.

En aquest sentit la diferència entre els dos territoris de la situació de la llengua sembla evident.

Recordem que d'ençà de mitjans del segle XIX la burgesia catalana sempre va cultivar i practicar una mena de trilingüisme funcional ajustat a la seva identitat i necessitats. Parlava i cultivava el català, la seva llengua materna i identitària; aprenia i parlava el castellà, llengua usual i dels negocis arreu de la península, i a Amèrica Llatina; i finalment aprenia, llegia i escrivia el francès per a poder accedir a una cultura il·lustrada. Actualment, aquest trilingüisme s'ha convertit a vegades en un plurilingüisme, on l'anglès ocupa un lloc preferent per al comerç mundialitzat i la recerca universitària.

La situació actual de l'ús de les llengües ha conduït els ciutadans de Catalunya Principat a una competència lingüística molt apreciable i valuosa en un món cada vegada més mundialitzat (semblant a d'altres zones europees com Flandes o Dinamarca, Finlàndia i Suècia, on s'usen a vegades quatre llengües). Per contra, els nord-catalans es troben sovint en una situació molt desfavorable, la dels mateixos ciutadans francesos unilingües, és a dir amb grans dificultats per aprendre d'altres llengües. En conseqüència, poden trobar-se bastant desarmats enfront dels reptes professionals i culturals d'una mundialització, en la qual gairebé tothom es troba més o menys immers o implicat.

Què representa la llengua catalana a Catalunya del nord ?

Ja hem anunciat més amunt que la situació de l'ús de la llengua catalana a Catalunya del nord era relativament feble i precària. Tothom ho reconeix perquè és notable, a primer cop d'ull, sense haver de fer grans enquestes sociolingüístiques. És també la primera cosa que noten els catalans del Principat quan veuen la presència de tants símbols de catalanitat, i per contra, sovint no troben amb qui parlar català. Una paradoxa difícil d'entendre. És però, significativa del sistema de compensació que juguen els símbols identitaris quan ja no es pot comptar sobre la llengua. Quan ja no es domina prou o suficientment la llengua, sembla que les senyeres compensen, o mantenen la il·lusió de catalanitat.

Si volem ser més precisos i concrets, cal referir-nos a les enquestes estadístiques sociolingüístiques disponibles, ja siguin les del *Consell Regional Llenguadoc-Rosselló* de 1993 i 1998, o l'Enquesta del 2004 sobre els Usos Lingüístics (EUL) de la Secretaria de Sociolingüística Catalana de la Generalitat de Catalunya. Aquelles tres primeres enquestes estadístiques, van ser fetes per telèfon i en francès, i presentaven greus deficiències metodològiques. Coincidien totes tres amb una valoració molt (massa) optimista basada exclusivament en representacions, i no pas en la realitat de l'ús. Ja sabem que les representacions existeixen, i que tothom pot imaginar i

expressar allò que li agradaria que existís, però també sabem que sovint la realitat no correspon gens al que tots plegats voldríem.

Per aquest motiu, des de l'Observatori de Sociolingüística (OSL) de la Universitat de Perpinyà el 2004, vàrem voler confrontar aquelles enquestes sobre les representacions i en francès, amb una enquesta sobre l'ús real de la llengua catalana amb un corpus semblant, però aquesta vegada en català i amb enquestadors nord-catalans formats per l'OSL (16), que va donar uns resultats ben diferents. Si comparem els resultats de les primeres enquestes que indicaven un 65% de comprensió oral (diu entendre) i un 37% per l'expressió oral (diu parlar), obtenim a l'enquesta oral realitzada en català, un 40% de comprensió oral (entén realment), és a dir, un 25% menys, i un 18% per l'expressió oral (parla realment). Unes diferències d'un 20% molt substancials que van provocar reaccions diverses tant a Barcelona com a Perpinyà.

També a l'Enquesta sobre els Usos Lingüístics de la població de 2003-2004 de Catalunya Principat (EUL), els resultats entre l'ús real de la llengua, i l'ús declarat (o basat en les representacions) variava d'una manera bastant semblant, però és clar, amb uns percentatges de l'ús, com els de les representacions molt més elevats (17).

Els membres de l'OSL ens vàrem adonar que, per diversos motius, els resultats de l'ús real no satisfien gairebé ningú. L'enquesta va ser publicada separadament a les Premses Universitàries de Perpinyà (PUP). A Perpinyà, tant les autoritats polítiques del *Consell General* o dels *Afers Catalans* de la vila de Perpinyà, com els militants de la llengua (responsables dels moviments de defensa de la llengua) van ignorar, inicialment, els resultats de l'enquesta OSL. Després van preferir utilitzar els resultats molt més favorables de les enquestes sobre les representacions de l'ISC. Al nostre entendre era una negació de la realitat, que tard o d'hora no es podrà continuar ocultant.

Parlem de l'ús social o de les representacions de la llengua catalana ?

Amb aquesta qüestió i oposició la polèmica era servida i la discussió començava entre, d'una banda, els partidaris d'insistir sobre les representacions o opinions sobre la llengua (que existeixen realment en els propis parlants), i de l'altra, els partidaris de posar en relleu la realitat de l'ús lingüístic (que cal diferenciar del seu coneixement). A la direcció de l'ISC de Barcelona, certs investigadors donaven molta importància a les representacions. Reconeixem que la té, encara que, depèn de la finalitat amb què s'està pensant. Si les representacions socials poden servir per a estimular el canvi d'actituds per a afavorir l'ús de la llengua, o per a enfortir la lleialtat lingüística, benvingudes siguin. Però en canvi, les representacions no poden pretendre substituir l'ús real de la llengua. Podem admetre que tots dos conceptes poden combinar-se i

ser utilitzats, fins i tot, en el si d'una mateixa enquesta, nogensmenys creiem que reenvien a pràctiques, modalitats i finalitats que cal sempre diferenciar.

És evident que les representacions socials juguen un paper rellevant per a l'ús i l'ensenyament de les llengües. Les imatges i els valors compartits, que existeixen en una societat, poden influir en les actituds envers aquesta llengua, i l'interès pel seu ús o aprenentatge. Les representacions socials i culturals expressen doncs una visió i uns valors de la vida social que s'han de respectar per evitar els estereotips. Les polítiques lingüístiques també haurien de tenir en compte l'anàlisi de les representacions perquè existeixen i influeixen sobre l'ús de la llengua. La qual cosa ningú no nega.

Què representa la cultura catalana a Catalunya del nord ?

La situació de la cultura nord-catalana no correspon exactament a la situació de la llengua que acabem de presentar. A Catalunya del nord, la cultura juga un altre paper i ocupa un altre lloc. D'estranya manera l'Estat francès tolera, i fins i tot, fomenta la pràctica i el cultiu de les cultures —~~reg~~ionals" perquè ha admès i decretat que aquestes cultures fan part de patrimoni cultural francès. És una estratègia global ben pensada que permet als habitants d'aquestes regions de practicar la seva cultura, sempre i quan no posin en dubte la preeminència de la llengua i la cultura franceses. El resultat d'aquesta estratègia estatal francesa vé de molt lluny. Comença sens dubte, durant les monarquies absolutes del segle XVII, i es reforça a mitjans segle XIX. Ha conduït a una *folklorització* progressiva, és a dir, en sentit francès, a una deformació i recuperació de totes les cultures populars i regionals. Actualment, algunes se'n surten millor que d'altres, i poden atenuar aquesta tendència, com les cultures de Còrsega o de Bretanya, on els moviments culturals dinamitzen la cultura popular per tal d'evitar aquesta excessiva *folklorització*.

A Catalunya de nord el moviment de recuperació cultural va començar durant els anys 70 i va permetre la creació, els anys 80, d'una Federació d'Entitats Culturals nord-catalanes (18) que ha conegut alts i baixos, en la qual hi figuren, encara avui, entitats i associacions culturals com: la *Universitat Catalana d'Estiu de Prada de Conflent*, *Aire Nou de Baó*, *l'escola i ràdio Arrels*, *l'Institut Comte Guifré*, *el Casal Català Jaume 1er*, *la Federació nord-catalana de Cors Clavé*, *l'Aplec*, etc. La Federació sempre ha defensat la cultura i la llengua nord-catalanes amb més o menys d'èxit.

Des del punt de vista oficial, el Consell General dels PO (CG-66 o Departament dels Pirineus Orientals) amb el lema ambivalent de *L'Accent Catalan de la République*, organitza i subvenciona nombroses manifestacions culturals catalanes, amb però una predilecció per la defensa del patrimoni cultural. El CG-66 s'encarrega també del manteniment dels diferents monuments i parcs naturals que són de la seva

responsabilitat, com el Palau dels Reis de Mallorca o el Priorat de Serrabona, el castell reial de Cotlliure, etc. Podem demanar-nos però, si l'acció cultural del CG-66 és suficient i si respon o no als reptes culturals de la modernitat de la cultura nord-catalana, o bé, si només té una visió conservadora i protectora del patrimoni cultural.

Per sort, l'associacionisme cultural nord-català també existeix i completa el panorama cultural. És relativament present al costat de les diverses associacions culturals de caire francès, que són encara més nombroses que les catalanes. Dins el moviment cultural nord-català han aparegut aquests darrers anys associacions i manifestacions culturals nord-catalanes totalment noves, com els castellers, graellers, diables, grups d'havaneres i festes amb calçotades, que no existien anteriorment i que són el resultat dels contactes culturals amb el Principat. Aquesta novetat contrasta i alhora completa l'activitat de les associacions basades en la tradició i la defensa del patrimoni històric.

La cultura nord-catalana ocupa així un espai oficial i associatiu, i beneficia d'una presència gens menyspreable sobretot si el comparem amb la situació de desori i de feblesa de la llengua catalana. A partir d'aquesta visibilitat cultural, el turista o el foraster pot tenir la percepció d'una certa catalanitat ostentada pels ajuntaments i organismes públics, que pot donar la impressió que es tracta d'una identitat molt o bastant consolidada, quan, de fet, no és gens així. En efecte, una identitat que només seria mantinguda per una cultura seria al nostre entendre una identitat incompleta.

Es pot parlar de cultura nord-catalana sense incloure-hi la llengua ?

Sembla que la separació entre llengua i cultura sigui inconcebible per als catalans del Principat, perquè la llengua és sempre considerada com l'espina dorsal de la identitat. Però a França -tot i que els francesos també consideren que la llengua és decisiva per la seva identitat- per contra, per les cultures anomenades regionals, sembla que aquesta separació entre llengua i cultura sigui un fenomen generalitzat a totes elles. És el resultat d'un llarg procés històric que les aboca a una situació de deformació folklòrica intensa.

Ballar sardanes i comptar-les o repartir-les en francès semblarà una heretgia per als catalans del Principat, però a Catalunya del nord, sol passar. Construir castells i sentir el cap de colla donar ordres en francès, pot sobtar igualment, però també sol passar. Què signifiquen aquests dos exemples, com molts altres de semblants? Simplement, que la llengua té poca presència, i que és greument absent allà on hauria de tenir una presència emblemàtica i molt necessària per a identificar una cultura. Aquesta situació pot semblar totalment inexplicable, i no obstant és una realitat massa sovint observable que tradueix la feblesa general de la llengua catalana, que ja hem assenyalat al capítol anterior. Pal·liar aquesta deficiència sembla gairebé impossible.

En tot cas, sense caure en fatalismes, ens podem demanar si no és pas una realitat irreversible.

Una paradoxa més d'aquesta comparació desequilibrada pel que fa a la llengua i la cultura, entre Catalunya Principat i Catalunya del nord, la trobem en l'inesperat èxit d'un grapat molt reduït d'escriptors i artistes nord-catalans que publiquen en editorials barcelonines. Citem només el músic Pascal Comelade, Joan Lluís Lluís i Joan Daniel Bezsonoff, tots ells emblemàtics d'aquest èxit, i demanem-nos, com és que no tenen gaire predicació en el seu propi país, Catalunya del nord, i per contra, agraden a un cert públic barceloní? Potser perquè la forma d'escriure la llengua catalana no és la mateixa, i sorprèn agradablement. Potser perquè les temàtiques són insòlites perquè reflecteixen una catalanitat viscuda també de maneres molt diferents de les del Principat. És un nou còctel allò que n'explica l'èxit? Potser sí, en tot cas, pot provocar una certa perplexitat.

Ensenyar la llengua o transmetre la cultura a Occitània i Catalunya del nord ?

Aquesta pregunta era formulada pels organitzadors occitans a una trobada de la Universitat de Tolosa de Llenguadoc (AULF) l'any 2005 (19) a la qual vaig participar. Com a professor de català a la Universitat de Perpinyà, i especialista del Francès Llengua Estrangera (FLE) a la UAB, no m'era desconeguda la situació de les llengües de França, i podia tenir una visió distanciada per a l'anàlisi d'ambdues situacions sociolingüístiques.

Un altre aclariment concernia les llengües dels migrants i de les comunitats històriques sense base territorial, com els jueus, els gitanos i els armenis que reenvien a situacions sociolingüístiques que mereixen de ser tractades separatament, contra la tendència francesa a juntar-les totes. Henri Giordan en el seu *—ilre Blanc* de 1982 (20) ja feia la distinció entre *entre les langues à base territoriale* i *sans base territoriale*. La pregunta "Enseigner la langue ou transmettre la culture?" sembla una alternativa típicament franco-francesa, és a dir jacobina, car a Europa i arreu, ensenyar la llengua i transmetre la cultura constitueix un mateix enfocament. Segons l'opinió de certs especialistes franco-occitans sembla però, que per algunes llengües territorials, com les variants de l'occità, ja no és possible d'ensenyar la llengua. Les autoritats acadèmiques franceses i alguns ensenyants afirmen que la llengua és massa poc parlada per a dedicar-hi esforços. Segons ells, la cultura és més present i doncs més lògic i fàcil d'ensenyar-la que no pas la llengua. Malauradament, a França gairebé tothom silencia el fet que totes aquestes llengües es troben en una situació sobre la qual pesa d'ençà dos segles i escaix una forta diglòssia lingüística i escolar. A partir d'aquesta consideració essencial, podem demanar-nos si l'Estat francès vol i pot tornar les llengües altres que el francès a una situació d'una normalitat i de reconeixement

juridic, sobretot després d'haver estat responsable de llur prohibició i deterioració. Expressem certs dubtes més que raonables.

Els sociolingüistes saben que cada any desapareixen moltes llengües en el món i que no existeixen gaires exemples de represa de l'ús d'una llengua quan aquesta arriba al —*punt de non retour*” (un punt en el qual la feblesa de la llengua fa difícil la seva represa o renaixença). Els exemples són nombrosos, citem només el gaèlic irlandès, llengua oficial i protegida parlada per només un 2% de la població irlandesa. Per contra, també és conegut el cas de l'Estat d'Israel que, a partir de la seva creació el 1948, amb l'acció dels *ulpanim* i la normalització de l'hebreu modern, elaborat uns 35 anys abans per Eleizer Ben-Yehudah (1858-1922), representa l'excepció de la regla, de represa d'una llengua en només dos anys (amb un estat i un exèrcit al costat, cal tenir-ho en compte).

La folklorització intensiva de les cultures anomenades regionals, paral·lela a la diglòssia històrica de les llengües de França, sembla que les obligui a una atenció centrada en la cultura, més que no pas a una recuperació de la llengua. A més a més, caldria saber de quin tipus de cultura es tracta. Sens dubte, a Catalunya del nord hi ha una tendència a privilegiar les qüestions de protecció del patrimoni i de la tradició, més que no pas de fomentar la cultura moderna, alternativa i literària. Tampoc no és gens segur que la cultura sigui presentada a partir de l'òptica crítica de l'antropologia cultural i encara menys de la dels *cultural studies*.

Algunes conclusions

Malgrat el que s'ha demostrat més amunt, sobre la feblesa de la llengua, ens afirmen que existeix encara una esperança de salvació per les llengües catalana, corsa, bretona, o basca. Certs defensors i militants creuen possible d'ensenyar la llengua acompanyada de la cultura, perquè tenen la voluntat evident de reforçar-la, i pensen, cada vegada més, que la llengua és necessària per aconseguir una identitat plena.

La llengua catalana, com també l'alsacià i el basc, tenen contextos transfronterers semblants i favorables, que obren la possibilitat de restablir una part significativa de l'ús utilitari i professional de la llengua. La situació transfronterera nord-catalana assegura una potencialitat de desenvolupament evident lligada a l'existència d'una gran *Euroregió Pirineus Mediterrània* (21) de 12 milions d'habitants, estimulada per Barcelona, Tolosa de Llenguadoc i Montpeller que, un dia o altre, coneixerà un desenvolupament més significatiu. De moment, ja circula l'AVE entre Barcelona i Perpinyà.

S'ha d'admetre que formar parlants de les llengües minoritzades de França és avui encara un repte que pot semblar molt difícil. Sobretot si volem que aquests parlants no siguin únicament actors virtuals. Cal poder comptar amb un ús sociolingüístic mínim

però real en certs àmbits i afirmar una voluntat política de normalització lingüística. Aquesta possibilitat sembla que comença a existir a partir del 2006, gràcies a la signatura dels convenis Estat-Regió a la Bretanya (22), i Estat-Departament al País Basc francès (23). Són disposicions administratives subvencionades per l'Estat que permeten alguns usos socials. Però, no sabem si tendeixen vers una visió simbòlica i identitària de la llengua, més que no pas vers el seu foment realment funcional i utilitari?

En les circumstàncies polítiques i jurídiques actuals de l'Estat francès, sembla molt difícil, malgrat certs intents, d'arribar a desbloquejar la situació sociolingüística de les llengües de França, perquè no disposen de cap marc jurídic i oficial. El *Conseil Constitutionnel* imposa l'oficialitat única de la llengua francesa, malgrat les directius europees de respecte de la diversitat cultural exigida als nous països membres. La no signatura per l'Estat francès de tots els articles de la —*Charte Européenne des Langues Régionales et Minoritaires*— és a causa de l'article 2 de la Constitució francesa que ho impedeix (24). El marge de maniobra sembla limitat. Però una cosa és certa: aquesta situació mai no podrà aturar la reivindicació patient i perseverant dels seus defensors.

Notes i referències bibliogràfiques

(1) Congrés de Cultura Catalana: http://ca.wikipedia.org/wiki/Congr%C3%A9s_de_Cultura_Catalana

(2) El Centre de Cultura Popular i Tradicional Catalana (CCPTC) i l'Ens de Comunicació Associativa (ECA) es componen de les federacions següents :

La Federació de Cors de Clavé, el Moviment Coral Català, la Federació de Grups Amateurs de Teatre de Catalunya, la Federació Catalana de Societats Musicals, la Federació Sardanista de Catalunya, la Fundació La Roda, l'Agrupament d'Esbarts Dansaires, l'Agrupació de Colles de Geganters de Catalunya, el Gran Orient de Catalunya, l'Agrupació del Bestiari Festiu i Popular de Catalunya, la Coordinadora de Trabucaires de Catalunya, la Federació Catalana de Pessebristes, la Coordinadora de Colles Castelleres de Catalunya, el Moviment Laic i Progressista, la Fundació Paco Candel, la Coordinadora de Pastorets de Catalunya, la Federació de Diables i Dimonis de Catalunya, el Secretariat de Corals Infantils de Catalunya, la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, la Federació Catalana de Catifaires, la Coordinadora d'Entitats de Cultura Popular i Tradicional de Barcelona Vella, l'Associació Catalana de Puntaires.

(3) CARNÉ Antoni, revista digital de l'Ens de Comunicació Associativa, *Tornaveu* n° 70 de 27/12/2012

(4) ARACIL, Lluís Vicent (1968): «Introducció» a Eduard Escalante, «*Les xiques de l'entresuelo. Tres forasters de Madrid*». València, Edicions Garbí, pp. 9-88.

- (5) SAISSET, Albert (1887): *Oun pounat da catalanadas*. 1ra edició. Impremta Charles Latrobe. Perpinyà
- (6) PAGÈS, Magali (2010):—*Culture populaire et résistance culturelle régionale: Fêtes et chansons en Catalogne*". Editions L'Harmattan. Paris
- (7) MOUCHTOURIS, Antigone (2007): *Sociologie de la culture populaire*. Editions L'Harmattan. Paris
- (8) LAFONT, Robert (1981): Actes del col·loqui de Montpellier —*Situacions de diglòssia*". Volum 4 de *Cahiers de Linguistique Sociale de l'Université de Rouen*.
- (9) HOGGART, Richard (1969): *Contemporary Cultural Studies: An Approach to the Study of Literature and Society* University of Birmingham, Centre for Contemporary Cultural Studies.
- (10) FWP: [Manuscripts from the Federal Writers' Project, 1936-1940](#), Library of Congress: Life Histories.
- (11) GOFFMAN, Erving (1973). *La mise en scène de la vie quotidienne* - Éditions de Minuit
- (12) BOURDIEU, Pierre (1979): *La Distinction ; Critique sociale du jugement*. Editions de Minuit. Paris
- (13) CAMILLERI, Carmel (1985): *Anthropologie culturelle et éducation*". Editions Delachaux, Genève.
- (14) TUÑÓN DE LARA, Manuel (1974): *La España del siglo XIX* . Ed. Laia & Edicions 62, Barcelona.
- (15) ORTEGA Y GASSET, José (1921): *España invertebrada*. *Revista de Occidente, Madrid*
- (16) PUIG I MORENO, Gentil (2007):—*Les enquestes sociolingüístiques a Catalunya del nord*", a Enquestes... Aïnes Noves núm. 1, Col. Setecat. Premses Universitàries de Perpinyà. pp. 5-97
- (17) TORRES, Joaquim (Coord.) i al. (2005). Estadística sobre els Usos Lingüístics a Catalunya 2003. Llengua i societat a Catalunya en els inicis del segle XXI. Publicacions de l'ISC, Estudis 8. Secretaria de Política Lingüística. Generalitat de Catalunya. Barcelona. pp. 19 a 26.
- (18) Federació d'Entitats de Defensa de la Llengua i la Cultura Catalanes: <http://www.federacio.cat/index.cfm>
- (19) AULF (2005): *1er Colloque de l'Association Universitaire des Langues de France, 26 - 27 mai 2005. Politique Linguistique et enseignement des Langues de France*. Toulouse.
- (20) GIORDAN, Henri (1982): *Démocratie culturelle et droit à la différence. Rapport présenté au ministre de la Culture Jack Lang*. La documentation française, Paris

(21) Euroregió Pirineus Mediterrània:
http://ca.wikipedia.org/wiki/Euroregi%C3%B3_Pirineus_Mediterr%C3%A0nia

(22) CONTRAT DE PROJETS ÉTAT-RÉGION BRETAGNE 2007-2013: (Page 12)
http://www.bretagne.fr/internet/upload/docs/application/pdf/2008-11/contrat_de_projet_etat-region.pdf

(23) CONTRAT PROJETS ÉTAT-DÉPARTEMENT PYRÉNÉES ATLANTIQUES 2007-2013 (Axe 3):
http://www.qualif.pyrenees.atlantiques.pref.gouv.fr/sections/actions_de_l_etat/developpement_econom/contrat_de_plan_etat/

(24) Decisió del *Conseil Constitutionnel* n° 99-412 DC del 15 de juny de 1999, a propòsit de la *Charte européenne des langues régionales ou minoritaires*; (Punts 10 i 11):

10. *Considérant qu'il résulte des dispositions combinées que la Charte européenne des langues régionales ou minoritaires, en ce qu'elle confère des droits spécifiques à des "groupes" de locuteurs de langues régionales ou minoritaires, à l'intérieur de "territoires" dans lesquels ces langues sont pratiquées, porte atteinte aux principes constitutionnels d'indivisibilité de la République, d'égalité devant la loi et d'unicité du peuple français;*

11. *Considérant que ces dispositions sont également contraires au premier alinéa de l'article 2 de la Constitution en ce qu'elles tendent à reconnaître un droit à pratiquer une langue autre que le français non seulement dans la "vie privée" mais également dans la "vie publique", à laquelle la Charte rattache la justice et les autorités administratives et services publics».*

**Els beneficis del bilingüisme als sectors sanitari i justícia penal en la frontera
USA-Mèxic.**

Amado Alarcón*, Josiah McC Heyman** i Cristina Morales**
Universitat Rovira I Virgili. Àrea de sociologia. Departament de Gestió d'Empreses
University of Texas at El Paso. Department of Sociology and Anthropology
Contacte: Amado.alarcon@urv.cat

Resum:

Aquesta comunicació analitza les relacions entre bilingüisme i ocupació en els sectors sanitari i de justícia penal en la frontera entre Estats Units i Mèxic. Realitzem una selecció de àrees metropolitanes amb elevada presència de població d'origen hispà a Texas, Arizona, New Mexico i Los Angeles. En aquestes localitzacions i a partir de la Amercian Community Survey (5%) 2006-10 identifiquem una mostra de 8927 treballadors al sector sanitari i de justícia criminal. Construïm una escala d'intensitat lingüística del treball de forma que contrastem per mitjà d'un anàlisi de regressió multinomial la relació entre requeriments lingüístics en el lloc de treball i competències en anglès i espanyol. Encara que els treballadors que necessiten més competències lingüístiques acostumen a tenir més probabilitat de ser bilingües, existeixen ocupacions, especialment les més regulades i les de més estatus on hi ha una sobre-representació d'aquells que només parlen anglès. La recerca està finançada per The Civils Rights Project- University of California at Los Angeles.

1. Introducció

Des de la dècada de 1970 els investigadors d'Estats Units han informat d'un canvi lingüístic intergeneracional persistent i unidireccional des de l'espanyol cap a l'anglès entre els hispans (Veltman 1981; Bills 1989, Bills, Hernández-Chávez i Hudson 1995; Rivera-Mills 2001; Mills 2005; Silva Corvalán i Lynch 2009). No obstant, diversos estudis han observat canvis en aquest patró, especialment per motius relacionats amb l'economia. El manteniment de l'espanyol entre la població d'origen hispà ja no s'associa necessàriament amb ingressos més baixos i quan es produeix aquesta associació és menys potent que en el passat (Mora, Vila, i Dávila 2005; Mora, Vila i Dávila 2006; Jenkins de 2009, Martínez 2009). Hidalgo (2001) va identificar un canvi lingüístic favorable per espanyols [*Language Shift Reversal*] especialment evident en l'ús de l'espanyol en el domini públic com a conseqüència de factors no intencionals. Destaquen els factors demogràfics (creixement de la població hispana) i els factors del mercat, en particular "demandes dels consumidors [hispans] de béns i serveis en espanyol, i la ràpida resposta a aquestes demandes per part dels proveïdors " (2001: 63).

Els processos de producció al sector serveis es caracteritzen per una necessitat de comunicació elevada. Aquests serveis han augmentat en escala i importància en el món contemporani dintre del marc dels processos d'informacionalització (Castells 1997) i es caracteritzen per una major intensitat lingüística del treball (Grin et al 2010: 47-50, Heller 2003, 2010). En el context taylorista-fordista industrial que s'inicia en el primer quart del segle passat, la feina acostumava a ser manual i rutinària, i la incorporació dels immigrants al treball es produïa amb relativa facilitat i amb pocs costos de formació. Per contra, en el context de la "nova economia", on la producció es basa en la informació i el coneixement, ~~els~~ competències lingüístiques i culturals dels treballadors es converteixen en un factor de productivitat i competència (Castells 1998; Reich, 1991; Boutet, 2001; Cohen, 2009; Heller 2003, 2010). A més, la tendència de les organitzacions cap a estructures més descentralitzades i independents, recolzades per les noves tecnologies, les fan més intensives lingüísticament, és a dir, amb un major volum i complexitat dels intercanvis lingüístics, implicant a un major percentatge d'empleats a través dels diferents nivells jeràrquics (O'Hara-Devereaux i Johansen 1994 Charles i Marschan-Piekkari 2002, Alarcón 2007). La hipòtesi en la nova situació és que l'espanyol és converteix en un recurs en els processos productius de les empreses i un capital amb valor de mercat en les interaccions al sector serveis. En mercats caracteritzats pel bilingüisme social però amb situacions de monolingüisme individual, les empreses han de poder respondre amb rapidesa i flexibilitat a les diverses opcions d'idioma dels clients. En gran part, encara que no a tots els Estats Units, això significa, sobretot, respondre de forma competent tant en Anglès com en Espanyol. No ser capaç de respondre a la llengua del client pot significar demores i errors d'interpretació, frustració o pèrdua de qualitat del servei (particularment si es tracta de servis públics, com ara la sanitat). És a dir, que el monolingüisme reduiria la productivitat mentre el bilingüisme o multilingüisme la augmentaria.

Tot i això, aquests canvis en el mercat no mostren un resultat immediat favorable per als hispanoparlants respecte a la seva situació al mercat de treball. Segons Vila i Vila (2005:181) "existeix resistència [per part dels empresaris] a ascendir a treballadors bilingües, donat que poden ser més útils en feines de contacte amb el públic. Ahora, hi ha relativament poca necessitat d'administratius o gerents bilingües, que tendeixen a no estar en contacte directe amb els monolingües de parla espanyola". Així, el bilingüisme es *percep* com una recurs útil, però limitat a determinats lloc de treball.

Els estudis existents sobre el valor econòmic de l'espanyol i del bilingüisme se centren específicament en les taxes globals de rendiment de la llengua sota la perspectiva del capital humà. Aquests estudis s'han enfrontat a dificultats en la comprensió de per què

el bilingüisme a països que reben immigrants té baixes taxes de rendibilitat, o fins i tot el rendiment sobre els salaris arribar a ser negatiu (Tubergen i Kalmij 2009; Shin i Alba 2009; Chiswick, 2008; Cortina, i Pinto De la Garza 2008: 1). Villa i Villa (2005) van observar en una mostra de 146 institucions incloent tant empreses privades com institucions públiques a Mesilla Valley (a la regió frontera entre Estats Units i Mèxic) un 61,71% de les institucions requerien o preferien la contractació d'empleats bilingües, però només un 4,11% retribuïa diferencialment als bilingües.

Treballs qualitius previs del nostre equip de recerca (Alarcón i Heyman 2012, Alarcón i Heyman 2013), assenyalen els avantatges del bilingüisme per a la productivitat a El Paso (Texas), localització ubicada en la frontera entre els Estats Units i Mèxic. A més, hem observat que els avantatges del bilingüisme no es distribueixen constantment a través de les ocupacions en les que la comunicació amb un públic multilingüe podrien contribuir a la productivitat. En particular, d'acord amb els nostres resultats previs, els treballadors bilingües són menys freqüents en posicions directives, en professionals de la funció pública i en aquelles ocupacions on són necessàries credencials professionals, com en el cas de les infermeres.

L'estudi que aquí es presenta pretén confirmar si aquests resultats són generalitzables a una gran població regional fronterera. Ens preguntem si els bilingües tendeixen a ocupar feines que impliquen la comunicació amb un públic multilingüe. Els resultats suggereixen que sí ho fan. La triangulació de la recerca qualitativa prèvia i l'estudi quantitatiu que presenta aquest paper apunten cap al valor de la productivitat del treball del bilingüisme.

2. Objecte d'estudi i metodologia.

Examinem dos sectors específics, salut i justícia penal, en una regió específica, la frontera dels Estats Units amb Mèxic. Emprem un mètode quantitatiu, l'anàlisi de regressió dels coneixements lingüístics per analitzar la seva relació amb la distribució ocupacional. Les dades analitzades procedeixen de l'*American Community Survey* (2006-10). L'atenció a la salut i la justícia penal es deu a que són sectors laborals amb important presència actual i potencial de creixement futur. Impliquen una àmplia gamma de funcions lingüístiques i ocupacionals que ens permeten realitzar una anàlisi transversal respecte a l'efecte de ser bilingüe sobre la posició dels individus a l'estructura ocupacional. Per sobre de tot, els serveis de justícia penal i de salut són útils per capturar la dinàmica de l'economia de serveis, entesa com a punt de trobada d'intercanvi d'informació (i per tant d'ús del llenguatge) amb un públic multilingüe. Són àmbits on esperem discernir temes clau respecte al monolingüisme i bilingüisme en la nova economia de la informació.

Ens centrem en la regió fronterera ja que proporciona un important volum de població bilingüe en espanyol i anglès. En particular, per la proximitat amb Mèxic aquest bilingüisme és persistent i part constituent tant de les interaccions socials entre els residents de la frontera com en el comerç transfronterer (Hidalgo 1993, Anderson-Mejías 2005, Jenkins 2009). Com a tal, la regió fronterera representa un lloc ideal per a analitzar si la productivitat laboral afavorirà treballadors bilingües en posicions de treball interactiu amb els clients. No presentem la relació entre bilingüisme i productivitat com un fenomen exclusivament fronterer. Per descomptat, esperem que aquest efecte es produeix també a l'interior dels Estats Units. Però la frontera és una bon context per a un examen inicial.

Com hem indicat, aquest capítol es basa en un estudi anterior qualitatiu sobre el bilingüisme i el treball a El Paso (Texas) (Alarcón i Heyman 2012, 2013). Allà, es van estudiar quatre sectors segons la seva intensitat lingüística en el procés de producció: serveis de neteja i manteniment, centres de trucades, serveis de salut, així com la traducció i la interpretació (Alarcón i Heyman 2012). A partir de la nostra recerca prèvia, considerem les següents hipòtesis de treball:

- (1) les ocupacions professionals i gerencials seran ocupades desproporcionadament per no parlants d'espanyol, concretament monolingües en anglès.
- (2) Les ocupacions amb interacció lingüística intensa amb el públic seran desproporcionadament ocupades per bilingües en anglès i espanyol.
- (3) En el marc del sector sanitari, les infermeres es desviaran de la proposició 2, en el sentit de comptar amb menys parlants de llengua espanyola, a causa de les limitacions de certificació d'educació entre la població hispana.
- (4) els treballs manuals seran desproporcionadament monolingües en espanyol o amb coneixements d'anglès limitat.

Les dades quantitatives les extraïem de la mostra del 5% de les microdades d'ús públic (PUMS, per les seves sigles en anglès) relatives al període 2006-10 de l'American Community Survey (ACS). Es tracta de l'enquesta de llars més gran als Estats Units, i que reuneix dades sobre informació demogràfica i socioeconòmica d'una manera fiable. La ACS té una àmplia gamma de variables d'interès, com sector econòmic, ocupació i coneixement lingüístic d'anglès i llengua parlada a la llar, així com moltes altres variables contextuais. Les habilitats lingüístiques son valorades subjectivament (auto-adscrites) en el cas de l'anglès i sobre l'espanyol només podem conèixer si aquest és parlat a la llar, fets que són una limitació reconeguda de l'ACS, però que complementem amb la nostra recerca qualitativa prèvia.

Les dades de l'ACS que fem servir en aquest estudi estan estretes de la frontera dels Estats Units amb Mèxic. Les unitats geogràfiques específiques son àrees

metropolitans (Super-PUMAS i PUMAS, d'acord a la classificació geogràfica que fa servir l'enquesta). Concretament:

- Texas: 1) Super-PUMA 48260 (Cameron [Brownsville]) PUMAs 06800; 06900; 2) Super-PUMA 48270 (Hidalgo County). PUMAs 06600; 06701; 06702; 06703; 06704; 3) Super-PUMA 48260 (Webb County [Laredo]). PUMA 06000; 4) Super-PUMA 48140 (El Paso County). PUMAs 03501; 03502; 03503; 03504; 03505.
- New Mèxic: Super-PUMA 35400 (Doña Ana County [Las Cruces]). PUMA 00900;
- Arizona: 1) Super-PUMA 04200 (Nogales i Douglas). PUMA 00900; 2) Super-PUMA 04100 (includes Yuma County). PUMA 00700.
- California: 1) Super-PUMA 06702 (south San Diego county). PUMAs 08102; 08104; 08105; 2) Super-PUMA 06701 (interior San Diego City, in some ways a border city). PUMAs 08101; 08107; 3) Super-PUMA 06603 (Imperial County [Calexico, etc.]). PUMA 08200

En aquesta mostra geogràfica, es van seleccionar les persones que treballen a la Salut (codis de la indústria des 7970 fins al 8290 en l'enquesta ACS) i la Justícia Penal (codi 9470). Els treballadors inclosos a l'estudi estaven en la força laboral (no aturats) i eren majors de 18 anys (N = 8927 casos).

Variables dependents

La variable dependent és la classificació ocupacional segons la intensitat lingüística del treball, és a dir en funció de les necessitats lingüístiques en l'execució professional. Hem assignat totes les ocupacions no buides (amb casos) en aquests sectors a determinades categories d'intensitat lingüístiques. Així, les ocupacions es classifiquen segons el paper del llenguatge en la producció. La nostra classificació d'ocupacions és relativament nova, encara que és relativament intuïtiva i consistent amb altres classificacions (per exemple, per l'habilitat i/o jerarquia al lloc de treball), i en el concepte d'intensitat lingüística del procés productiu (Reich 1991, Alarcón 2007, Grin et al 2010). La categorització de les ocupacions va seguir dos eixos classificatoris: (1) el grau d'anàlisi simbòlic o el nivell en què la producció es basa en comunicacions escrites i altres similars, i (2) el grau de llenguatge d'ús del treball en l'execució, sobretot en la interacció oral amb el públic.

Aquesta classificació permet ordenar els diversos efectes que són importants per a aquest estudi. D'acord amb això, una sèrie de variables *dummy* es van construir per indicar el grau ocupacional d'anàlisi simbòlic i el la intensitat lingüística en el treball. A

partir de Reich (1991) i Alarcón (2007) i incorporant la dimensió de contacte amb el públic, hem fet servir la següent classificació¹⁸:

A. ~~High~~ symbolic analysts". Analistes simbòlics de perfil alt. Produeixen productes culturals complexos. La comunicació oral i escrita sovint és important.

A1. Alta direcció. Director executiu, executiu de RRHH

A2. Professionals. Advocat, mèdic.

A3. Primera línia de supervisió.

A4. Altres analistes simbòlics. Especialistes de les relacions públiques, especialistes en sistemes informàtics.

B. ~~Low~~ symbolic analysts" o analistes simbòlics de perfil baix. Produeixen o consumeixen productes culturals relativament simples. Identifiquem dos subgrups:

B1. Baixa probabilitat de comunicació amb el públic. —~~Back~~ office".

B2. Alta probabilitat de contacte amb el públic. Recepcionistes, venedors.

C: ~~High~~ in-person services". Serveis personals de perfil alt. Forta exigència de comunicació oral i producció de texts simples.

C1. Personal d'infermeria

C2. Auxiliars i tècnics als serveis públics.

C3. Policia, etc. Policia, detectius, els investigadors

C4. Bombers, bombers tècnics d'emergències

C5. Altres: venedors.

D. ~~Low~~ in-person service". Serveis personals de perfil baix. Comunicació oral simple, redacció de documents pràcticament inexistent i interacció amb el públic molt limitada. Vigilants de seguretat

E. ~~Manual~~ work". Producció i consum oral i escrit molt limitat.

E1. Treball manual. Lampista

E2. Treball manual no qualificats. Personal de neteja.

Variable Independent

La variable independent principal és el coneixement de la llengua. Les A causa de la seqüència de preguntes, hem d'interpretar les categories ACS multilingües de la següent manera:

- Monolingües espanyols.
- Parlants d'espanyol, amb l'anglès deficient (—~~English~~ not well")
- Parlants d'Espanyol amb anglès limitat (—~~English~~ well")
- Bilingües perfectes en espanyol i anglès (—~~English~~ very well")
- Altres (una llengua diferent a l'anglès o a l'espanyol a la llar)

¹⁸ La relació d'ocupacions i la seva assignació a cada grup d'aquesta classificació pot ser consultada directament amb l'autor de correspondència per aquest article.

- Monolingües de parla anglesa, que és la categoria de referència en la nostra anàlisi.

Al llarg de l'anàlisi hem realitzat diverses regressions alternatives. Hem considerant diferents categories de referència per a la intensitat lingüística de l'ocupació i diferents agrupacions dels coneixements lingüístics: un amb habilitats en l'anglès "molt bé" i "bé" per separat i en d'altre vam col·lapsar aquestes categories. En els resultats finals mostrem els resultats en la seva màxima gradació, és a dir, amb totes les categories a dalt indicades, doncs permeten observar com els diferents graus de bilingüisme condicionen la distribució ocupacional.

Variables de control

Controls demogràfics són l'edat (logaritme natural), el sexe i la ciutadania. També incloem el capital humà i els indicadors del mercat laboral. L'educació es va incloure com a control el capital humà donada la seva gran influència en la segmentació de l'ocupació. L'educació es mesura amb una sèrie de variables fictícies: educació superior, encara que no finalitzada (1 = si, 0 = no), superior a Batxillerat (1 = si, 0 = no), i Batxillerat (1 = si, 0 = no). Les categories de referència per a aquestes variables són individus amb un diploma d'escola secundària o educació inferior. Els factors del mercat laboral són el sector industrial, l'autoocupació, l'ocupació al sector públic, i la plena ocupació [*Full time, round year*]. El sector està codificada com "1" si és tracta de salut i el "0" en el cas de justícia penal. Autònoms es codifica com "0", i ocupats per compte d'altri com a "1".

3. Resultats

L'anàlisi mostra una associació significativa per a la relació entre el coneixement de la llengua i les ocupacions classificades segons la intensitat lingüística del treball ($X^2 = 1818,66$, p. <, 001). La Taula 2 proporciona recomptes bruts i estadístiques descriptives per al llenguatge i l'ocupació. La taula 3 proporciona altres estadístiques descriptives sobre el conjunt de les dades.

Taula 1: Distribució de competències lingüístiques i ocupacions.

	A. Analistes simbòlics de perfil alt	B. Analistes simbòlics de perfil baix	C. Serveis personals de perfil alt	D. Serveis personals de perfil baix	E. Treball manual	Total
Espanyol i anglès molt bé	647	575	1504	705	102	3533
Espanyol i anglès bé	121	95	228	306	64	814
Espanyol i baix nivell d'anglès	32	21	42	276	79	450
Només anglès	3	5	9	243	37	297
Altra llengua a casa	157	74	365	134	50	780
Només anglès	901	400	1274	381	97	3053
	1861	1170	3422	2045	429	8927

Taula 2 Altres variables descriptives.

Sexe	Home	3104	34.8%
	Dona	5823	65.2%
Ciutadania	Nascut als EUA	6295	70.5%
	Naturalitzat	1532	17.2%
	No ciutadà	1100	12.3%
Nivell educatiu	—Some College”	3570	40.0%
	—Bachelors”	1598	17.9%
	—Above bachelors”	1115	12.5%
	—High School and below”	2644	29.6%
Sector	Salut	6924	77.6%
	Justícia Criminal	2003	22.4%
Public/Privat	Sector privat	6159	69.0%
	Govern Federal, estatal, local)	2768	31.0%
Nivell d'ocupació	Ocupat a temps complet.	6826	76.5%
	Menys de 40 setmanes/any o 35 hores/setmana	2101	23.5%
Auto-ocupació	Ocupat per compte d'altri	8529	95.5%
	Ocupat per compte propi	398	4.5%

Per tal d'avaluar les hipòtesis procedim amb una anàlisi multivariant. És important destacar el paper de l'anàlisi multivariant: examinem els efectes de l'habilitat lingüística sobre les probabilitats d'estar en cada categoria laboral, controlant per altres factors que afecten característicament la inserció laboral, incloent-hi característiques socials com l'edat, gènere, educació, lloc de naixement o ciutadania. Per examinar la relació entre coneixement lingüístic i ocupació, es va utilitzar la regressió logística multinomial. L'anàlisi representa les probabilitats de treballar en les ocupacions representades a la taula en contrast amb la categoria de referència. En els models de regressió, "English only" (els monolingües anglesos) està situat a 1.0 en termes de la seva freqüència en un grup de referència laboral determinat. Així, podem reportar els

resultats dels coeficients d'oportunitat relativa per permetre la interpretació més intuïtiva de variables dicotòmiques (Hamilton, 1992). En particular, la variable dependent $\ln(P_n/P_b)$ és el log de la relació de la probabilitat d'estar ocupat en una determinada ocupació en contrast amb una altra (l'ocupació al grup E, treball manual, o al grup A, analistes simbòlics de perfil alts, que constitueixen les categories de referència en les nostres taules). En l'anàlisi dels resultats ens focalitzem en la influència de ser bilingüe, particularment aquells que parlen espanyol i anglès —~~mol~~ "mol bé" sobre l'adscripció a cada ocupació.

La taula 3 utilitza els treballadors manuals com a categoria de referència. En la primera columna observem que els que parlen castellà i anglès molt bé, tenen 1,358 vegades més probabilitats de estar ocupats com a "analistes simbòlics de perfil alt" que com a obrers manuals (columna 1). Parlar anglès per sota de la categoria —~~mol~~ "mol bé" és un predictor negatiu de l'ocupació com a analistes simbòlics de perfil alt. Parlar només espanyol o parlar anglès de forma molt deficient fa que la probabilitat d'ocupar una feina com a —~~analista~~ "analista simbòlic de perfil alt" disminueixi a 0,110 i 0,226, en ambdós casos de forma molt significativa. En la segona columna observem que entre els "analistes simbòlics de perfil baix" els bilingües tenen més possibilitats de treballar en aquesta categoria que a la de treballadors manuals ($\text{Exp}(b) = 1.589$). D'altra banda, parlar castellà i anglès per sota de la màxima competència està associat amb una disminució en la probabilitat de treballar en aquesta ocupació. Per tant, en aquest grup el bilingüisme és valuós, però només quan hi ha un bon domini de la llengua anglesa. La tercera columna il·lustra els resultats per a ocupacions en la categoria C "serveis personals de perfil alt" (p. ex., agents de la policia, assistents mèdics). En aquestes ocupacions els que parlen castellà i anglès molt bé tenen 1,557 vegades més probabilitats de estar ocupats en aquesta categoria que en treballs manuals. La quarta columna representa la categoria D —~~serveis~~ "serveis personals de perfil baix" (p. ex., ajudants d'atenció de la salut, guàrdies de seguretat). En aquesta categoria laboral, els que parlen castellà i anglès molt bé, tenen gairebé dues vegades més probabilitats de ser-hi que a la categoria de treball manual.

La taula 4 fa servir la categoria de referència A —~~Analistes~~ "analistes simbòlics de perfil alt". La taula aporta alguns resultats interessants sobre el valor del bilingüisme. Un cop controlades les diferents variables del model, observem que ser bilingüe en anglès (~~—ery~~ "very well") i espanyol augmenta significativament les probabilitats d'estar ocupat en els grups professionals amb major contacte amb el públic i necessitat de comunicació oral (grups C i D). És a dir s'observa una selecció positiva vers aquests grups en detriment d'ocupacions més qualificades, tot i haver controlat aspectes com el nivell educatiu en els models. Una altra dada que indica el valor del bilingüisme és el fet que

tenir competència en espanyol i anglès disminueix les possibilitats d'estar ocupat en feines com a treballador manual ($\text{Exp}(b) = 0,736$). En canvi, la possibilitat que un monolingüe en espanyol s'adscriu a aquesta categoria arriba fins al 9,073.

Taula 3. Regressió multinomial. . Grup de referència= E (Treball manual)

	A. Analistes simbòlics de perfil alt			B. Analistes simbòlics de perfil baix			C. Serveis personals de perfil alt			D. Serveis personals de perfil baix		
	Exp(B)	P	SE	Exp(B)	P	SE	Exp(B)	P	SE	Exp(B)	P	SE
Intersecció			(0.851)		***	(0.838)		***	(0.784)		***	(0.779)
Espanyol i anglès molt bé	1.358	*	(0.167)	1.589	***	(0.168)	1.557	***	(0.159)	1.830	***	(0.164)
Espanyol i anglès bé	0.657	*	(0.223)	0.693	*	(0.222)	0.656	**	(0.204)	1.502	**	(0.200)
Espanyol i baix nivell d'anglès	0.226	***	(0.313)	0.201	***	(0.310)	0.187	***	(0.267)	1.178		(0.217)
Només espanyol	0.110	***	(0.718)	0.153	***	(0.523)	0.179	***	(0.428)	2.199	***	(0.261)
Altra llengua a casa	0.350	***	(0.254)	0.509	**	(0.264)	0.521	***	(0.235)	0.746		(0.240)
Només anglès (referència)												

N=8927. Chi-Square: 5236.725***; R2 Nagelkerke: 0.470; Nivell de significació: *p.<.10; > **p.<.05; > ***p.<.01

Controlat per les variables *dummy*: Age (logged), Female (ref: male), Born in the U.S., .U.S. citizen by naturalization (ref: Not a citizen of the U.S.) Some College, Bachelors, Above bachelors (ref: High School and below), Health (codis 7970 a 8290) (Ref: Criminal Justice, codi 9470), Employed (ref: Self-Employed), Non Government (ref: Government: Federal. State. Local), Full-time. year round (ref: part-time).

Taula 4. Regressió multinomial. . Grup de referència= A (Analistes simbòlics de perfil alt)

	B. Analistes simbòlics de perfil baix			C. Serveis personals de perfil alt			D. Serveis personals de perfil baix			E. Treball maunal		
	Exp(B)	P	SE	Exp(B)	P	SE	Exp(B)	P	SE	Exp(B)	P	SE
Intersecció		***	(0.713)		***	(0.508)		***	(0.508)		*	(0.963)
Espanyol i anglès molt bé	1.170		(0.097)	1.147	**	(0.074)	1.347	***	(0.097)	0.736	*	(0.167)
Espanyol i anglès bé	1.054		(0.174)	0.998		(0.139)	2.285	***	(0.154)	1.521	*	(0.223)
Espanyol i baix nivell d'anglès	0.890		(0.338)	0.827		(0.277)	5.221	***	(0.263)	4.432	***	(0.313)
Només espanyol	1.386		(0.818)	1.621		(0.742)	19.953	***	(0.686)	9.073	***	(0.718)
Altra llengua a casa	1.455	*	(0.194)	1.489	***	(0.138)	2.131	***	(0.176)	2.856	***	(0.254)
Només anglès (referència)												

N=8927. Chi-Square: 5236.725***; R2 Nagelkerke: 0.470; Nivell de significació: *p.<.10; > **p.<.05; > ***p.<.01

Controlat per les variables *dummy*: Age (logged), Female (ref: male), Born in the U.S., .U.S. citizen by naturalization (ref: Not a citizen of the U.S.) Some College, Bachelors, Above bachelors (ref: High School and below), Health (codis 7970 a 8290) (Ref: Criminal Justice, codi 9470), Employed (ref: Self-Employed), Non Government (ref: Government: Federal. State. Local), Full-time. year round (ref: part-time).

Les taules 5 i 6 ens permeten fer alguns matisos importants dintre de les categories B i C. Els membres de la categoria B1 tenen menys contacte amb el públic, i per tant esperem menys rellevància del bilingüisme que en la categoria B2, on hem agrupat aquells amb ocupacions amb més probabilitat d'interfície amb el públic. Efectivament,

tal i com mostra la taula 5, la probabilitat de estar ocupat en la categoria B1 ($\text{Exp}(b) = 1,407$) dels bilingües en espanyol i en anglès és inferior i menys significativa que en la categoria B2 ($\text{Exp}(b) = 1,665$). A més, aquesta mateixa taula ens mostra que el personal infermer condiciona notablement els resultats del grup C —Seis personals de perfil alt—. Quan segmentem aquest grup, observem que el bilingüisme no mostra resultats significatius per al grup C1 (personal d'infermeria). Al contrari, en la resta col·lectius que integren el grup, els C2-5, la probabilitat arriba a 1,775, al nivell màxim de significativitat. La taula 6 mostra que en el cas de les categories B1, B2, C1 i C2-5 els efectes del llenguatge sobre l'adscripció professional són més significatius quan prenem com a grup per fer la comparació els treballadors manuals (un cas extrem quan a la utilitat de les seves competències lingüístiques) que amb els —realistes simbòlics de perfil alt—.

Taula 5. Regressió multinomial. Grup de referència= E (Treball manual)

	A. Analistes simbòlics de perfil alt			B1 Baix contacte amb el públic			B2 Alt contacte amb el públic			C1. Personal d'infermeria			C-Altres			D. Serveis personals de perfil baix		
	Exp(B)	P	SE	Exp(B)	P	SE	Exp(B)	P	SE	Exp(B)	P	SE	Exp(B)	P	SE	Exp(B)	P	SE
Intersecció			(0.972)		*	(1.167)		*	(1.228)		***	(1.461)		***	(0.918)		***	(0.898)
Espanyol i anglès molt bé	1.337	*	(0.167)	1.407	*	(0.188)	1.665	***	(0.177)	1.151		(0.176)	1.741	***	(0.161)	1.834	***	(0.164)
Espanyol i anglès bé	0.643	**	(0.223)	0.543	***	(0.278)	0.769		(0.239)	0.441	***	(0.251)	0.752		(0.208)	1.504	***	(0.199)
Espanyol i baix nivell d'anglès	0.220	***	(0.313)	0.176	***	(0.450)	0.211	***	(0.353)	0.133	***	(0.401)	0.215	***	(0.281)	1.180		(0.217)
Només espanyol	0.107	***	(0.721)	0.174	***	(0.771)	0.140	***	(0.643)	0.154	**	(0.820)	0.193	***	(0.461)	2.201	***	(0.261)
Altra llengua a casa	0.353	***	(0.254)	0.525	***	(0.314)	0.504	**	(0.291)	0.511	**	(0.262)	0.481	***	(0.242)	0.749		(0.240)
Només anglès (referència)																		

N=8927. Chi-Square: 6297.696***; R2 Nagelkerke: 0.521; Nivell de significació: *p.<.10; > **p.<.05; > ***p.<.01. Controlat per les variables *dummy*: Age (logged), Female (ref: male), Born in the U.S., U.S. citizen by naturalization (ref: Not a citizen of the U.S.) Some College, Bachelors, Above bachelors (ref: High School and below), Health (codis 7970 a 8290) (Ref: Criminal Justice, codi 9470), Employed (ref: Self-Employed), Non Government (ref: Government: Federal. State. Local), Full-time. year round (ref: part-time).

Table 6. Regressió multinomial. . Grup de referència= A (Analistes simbòlics de perfil alt)

	B1 Baix contacte amb el públic			B2 Alt contacte amb el públic			C1. Personal d'infermeria			C. Altres (C2-C5)			D. Serveis personals de perfil baix			E. Treball manual		
	Exp(B)	P	Error típ.	Exp(B)	P	Error típ.	Exp(B)	P	SE	Exp(B)	P	SE	Exp(B)	P	SE	Exp(B)	P	SE
Intersecció			(0.917)			(0.999)		***	(1.238)		***	(0.543)		***	(0.617)			(0.972)
Espanyol i anglès molt bé	1.053		(0.128)	1.246	*	(0.111)	0.861		(0.103)	1.303	***	(0.079)	1.372	***	(0.097)	0.748	**	(0.167)
Espanyol i anglès bé	0.844		(0.241)	1.195		(0.195)	0.685	*	(0.196)	1.169		(0.147)	2.338	***	(0.154)	1.554	**	(0.223)
Espanyol i baix nivell d'anglès	0.799		(0.469)	0.959		(0.379)	0.607		(0.397)	0.979		(0.295)	5.372	***	(0.263)	4.551	***	(0.313)
Només espanyol	1.623		(0.995)	1.302		(0.903)	1.442		(1.005)	1.799		(0.769)	20.552	***	(0.689)	9.336	***	(0.721)
Altra llengua a casa	1.485		(0.257)	1.425		(0.230)	1.447	**	(0.176)	1.362	**	(0.151)	2.122	***	(0.176)	2.831	***	(0.254)
Només anglès (referència)																		

N=8927. Chi-Square: 6297.696***; R2 Nagelkerke: 0.521; Nivell de significació: *p.<.10; > **p.<.05; > ***p.<.01

Controlat per les variables *dummy*: Age (logged), Female (ref: male), Born in the U.S., .U.S. citizen by naturalization (ref: Not a citizen of the U.S.) Some College, Bachelors, Above bachelors (ref: High School and below), Health (codis 7970 a 8290) (Ref: Criminal Justice, codi 9470), Employed (ref: Self-Employed), Non Government (ref: Government: Federal. State. Local), Full-time. year round (ref: part-time).

4. Conclusions

Respecte a les nostres hipòtesis d'investigació, els resultats ens mostren que:

- (1) Els professionals i managers són desproporcionalment no parlants d'espanyol, amb tendència al monolingüisme en anglès.
- (2) El bilingües en espanyol i anglès, amb bon coneixement d'aquesta última llengua, tendeixen a trobar-se en activitats amb elevades necessitats de comunicació. Aquesta situació es fa especialment palesa en els grups B2 i C2-5.
- (3) El personal infermer es desvia de la proposició (2). Aquest fet es deu a les limitacions en la certificació professional, a causa de limitacions d'aquesta credencial entre la població hispana.
- (4) En les ocupacions amb baixos requeriments lingüístics tant orals com escrits (D i E) estan sobre-representats els individus sense coneixement d'anglès o amb deficiències en el coneixement d'aquest idioma. Aquesta sobre-representació es produeix fins i tot després d'haver controlat el lloc de naixement o les certificacions educatives.

La nostra conclusió principal és que les persones que parlen castellà i anglès —~~mol~~ **mol** bé” són més propenses a tenir ocupacions d'interfície en contacte amb el públic, que els monolingües en anglès, tot i haver controlat les condicions d'ocupació i variables sociodemogràfiques clau a través de l'anàlisi de regressió. Aquest resultat s'obté independentment d'haver utilitzat com a grup de referència els treballadors manuals (E) o els directius i professionals (A). El resultat és consistent amb les nostres proposicions sobre el paper del bilingüisme en interacció amb un públic multilingüe, basat en l'estudi qualitatiu previ realitzat a la frontera entre Estats Units i Mèxic pel nostre equip investigador (Alarcón y Heyman 2012, 2013). Així doncs, els resultats principals es poden generalitzar a tota la població fronterera en els sectors estudiats.

No obstant, hem d'indicar que no estem demostrant la causalitat del vincle entre bilingüisme i ocupació. No podem establir que hi hagi una contractació deliberada de personal bilingüe per a ocupacions claus del sector sanitari o de la justícia penal. Particularment, existeixen deficiències en les dades respecte als coneixements lingüístics d'espanyol, de forma que només tenim la dada relativa a si l'individu parla espanyol a casa. Òbviament aquesta referència al coneixement lingüístic no és suficient per establir una connexió entre llengua i productivitat a les empreses. És possible que una proporció d'aquests treballadors que parlen espanyol a casa no ho vulguin fer servir en el lloc de treball, ja sigui per prejudicis propis o aliens, o per considerar que el seu coneixement no té un nivell prou formal com per a fer-ho servir fora de l'àmbit domèstic. D'altra banda la nostra classificació relativa a la intensitat lingüística de les ocupacions és teòrica i no podem constatar en aquest estudi quantitatiu la pràctica efectiva en el lloc de treball les diferents llengües.

A més, en la nostra recerca qualitativa prèvia (Alarcón i Heyman 2012, 2013) vam observar que el bilingüisme espanyol-anglès és sovint tractat com un recurs de lliure disposició, que ocorre naturalment en l'entorn social i cultural de frontera. En aquest context, l'espanyol es concep com una “llengua patrimonial” en lloc d'una habilitat apresada amb finalitats econòmiques, i poques vegades es tractada pels empresaris o pels directius de recursos humans com una habilitat d'alt valor que requereixi la contractació específica, retenció, formació o promoció (vegeu també Villa i Villa 2005). Aquesta observació és coherent amb la nostra observació de que el bilingüisme en l'àmbit empresarial és utilitzat de forma molt específica per a la captació i fidelització dels clients, és normalment per a llocs de treball a nivell d'interfície pública (per exemple, recepcionistes i assistents mèdics), sense atendre les necessitats de comunicació bilingüe en rols directius i professionals, com infermeres, metges o advocats. Particularment en els casos en que l'accés a l'ocupació requereix credencials educatives, l'efecte de la competència bilingüe tendeix a desaparèixer (el cas del personal d'infermeria). Tot i que aquests coneixements lingüístics puguin ser molt necessaris per a aquestes ocupacions, aquest coneixement no està formalment contemplat en les proves d'accés o en els itineraris formatius.

Tot i que la nostra anàlisi de regressió controlava l'efecte dels diferents nivells educatius, el lloc de naixement o la ciutadania, hem observat efectes de “estret de cristall” per als bilingües. Tot i que els treballs en interfície pública tinguin propensió a la contractació de bilingües, s'observa una clara infra-representació dels bilingües en les ocupacions més qualificades, com personal directiu o professionals, que sens dubte, i especialment al context fronterer, es podrien beneficiar del bilingüisme durant l'execució del seu treball. Al respecte, es fa necessària una millor comprensió dels processos de formació, reclutament, promoció i compensació existents al mercat laboral i com incideixen sobre aquest “estret de cristall” per als bilingües. Hem de considerar que la frontera dels Estats Units amb Mèxic té una llarga història de discriminació contra les persones d'origen mexicà (vegeu, per exemple, Montejano 1987, Richardson, 1999). Això ha inclòs la discriminació lingüística contra l'espanyol, barreres educatives i discriminació, en particular laboral i sovint deliberada. D'acord amb Montejano (1987: 297-300), el racisme explícit en la regió ha declinat marcadament però la desigualtat racial estructural (p. ex., efectes persistents de la desigualtat educativa) continua sent important i només a poc a poc s'està disminuint. Aquest és el context històric on els bilingües desenvolupen les seves trajectòries laborals.

5. Bibliografia

- Alarcón, Amado (2007) Informationalism, globalisation and trilingualism: an analysis of the statistics of linguistic practices in small and medium companies in Catalonia. *Noves SL: Revista de Sociolingüística*, tardor-hivern.
- Alarcón, Amado & Josiah McC. (2012) Limites socioeconomicos a la extensión de la lengua española en los Estados Unidos. *Revista Española de Investigaciones Sociológicas* 39: 3-20 .
- Alarcón, Amado & Josiah McC. (2013) Bilingual call centers at the US-Mexico border: Location and linguistic markers of exploitability. Forthcoming. *Language in Society* 43(1).
- Alarcón, Amado & Josiah McC. Heyman (nd b) From "Spanish-only" cheap labor to stratified bilingualism: Language, markets and institutions at the USA-Mexico border. Forthcoming. *International Journal of the Sociology of Language*.
- Allison, Paul D. (1999) *Multiple Regression: A Primer* . Thousand Oaks, CA: Pine Forge Press.
- Anderson-Mejías, Pamela L. (2005) Generation and Spanish language use in the lower Río Grande valley of Texas. *Southwest Journal of Linguistics* 24: 1-12.
- Bills, Garland D. (1989) The US Census of 1980 and Spanish in the Southwest. *International Journal of the Sociology of Language* 79: 11-28.
- Bills, Garland D., Eduardo Hernández-Chavez & Alan Hudson (1995) The Geography of language shift: Distance from the Mexican border and Spanish language claiming in the southwestern United States. *International Journal of the Sociology of Language* 114: 9-27.
- Boutet, Josiane (2001) Le travail devient-il intellectuel? *Travailler: Revue Internationale de Psychopathologies et Psychodynamique du Travail* 6: 55-70.
- Castells, Manuel (1998) *La era de la información* , Vol.II. Madrid: Alianza Editorial.
- Cortina, Jerónimo, Pablo Pinto, and Rodolfo De la Garza R. (2008) No Entiendo: The Effects of Bilingualism on Hispanic Earnings. *ISERP Columbia University Working Paper*, 2008-6.
- Charles, Mirjaliisa, and Rebecca Marschan-Piekkari (2002) Language training for enhanced horizontal communication: A challenge for MNCs. *Business Communication Quarterly*, 65(2): 9-29.
- Chiswick, Barry R. (2008) The Economics of Language: An Introduction and Overview. *IZA Discussion Paper* 3568.
- Cohen, Daniel (2009) *Three lectures on post-industrial society* . Cambridge, MA: Massachusetts Institute of Technology Press.
- Gal, Susan (1979): *Language shift: Social determinants of linguistic change in bilingual Austria* . New York: Academic Press.
- Glaser, Barney G., i Anselm L. Strauss (1967) *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research* . Chicago: Aldine Publishing Company
- Grin, François, Claudio Sfreddo, and François Vaillancourt (2010) *The Economics of the Multilingual Workplace* . Nova York: Routledge.
- Hamilton, Lawrence C. (1992) *Regression With Graphics* . Belmont, CA: Duxbury Press.

- Heller, Monica (2003) Globalization, the new economy and the commodification of language and identity. *Journal of Sociolinguistics* 7: 473-492.
- Heller, Monica (2010) The commodification of language. *Annual Review of Anthropology* 39: 101-14.
- Heyman, Josiah McC. (1995) Putting power into the anthropology of bureaucracy: The Immigration and Naturalization Service at the Mexico-United States border. *Current Anthropology* 36: 261-87.
- Hidalgo, Margarita (1993) The dialectics of Spanish language loyalty and maintenance on the US-Mexico border: A two-generation study. *A Spanish in the United States: Linguistic Contact and Diversity*, Ana Roca and John M. Lipski, eds., pp. 47-74. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Hidalgo, Margarita (2001) Spanish Language Shift Reversal on the US-Mexico Border and the Extended Third Space. *Language and Intercultural Communication* 1: 57-75.
- Jenkins, Devin L. (2009) The cost of linguistic loyalty: Socioeconomic factors in the face of shifting demographic trends among Spanish speakers in the Southwest. *Spanish in Context* 6: 7-25.
- Martínez, Glenn (2009) Hacia una sociolingüística de la esperanza: El mantenimiento inter-generacional del español y el desarrollo de comunidades hispanohablantes en el sudoeste de los Estados Unidos. *Spanish in Context* 6: 127-37.
- Mills, Susan (2005) Acculturation and communicative need in the process of language shift: The case of an Arizona community. *Southwest Journal of Linguistics* 24: 111-25.
- Montejano, David (1987) *Anglos and Me xicans in the Making of Texas, 1836-1986*. Austin: University of Texas Press.
- Mora, Marie T., Daniel J. Villa, i Alberto Dávila (2005) Language maintenance among the children of immigrants: A comparison of border states with other regions of the US *Southwest Journal of Linguistics* 24: 127-44.
- Mora, Marie T., Daniel J. Villa, i Alberto Dávila (2006) Language shift and maintenance among the children of immigrants in the US: Evidence in the census for Spanish speakers and other language minorities. *Spanish in Context* 3: 239-54.
- O'Hara-Devereaux, Mary, and Robert Johansen (1994) *Globalwork*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Peri, Giovanni i Chad Sparber (2009) Task Specialization, Immigration and Wages. *American Economic Journal: Applied Economics* 1(3): 135-69.
- Reich, Richard (1991) *The Work of Nations*. New York: Alfred A. Knopf.
- Richardson, Chad (1999) *Batos, Bolillos, Pochos, and P elados: Class and Culture on the South Texas Border*. Austin: University of Texas Press.
- Rivera-Mills, Susana. (2001) Acculturation and communicative need: Language shift in an ethnically diverse Hispanic community. *Southwest Journal of Linguistics* 20: 211-23.
- Silva Corvalán, Carmen and Andrew Lynch (2009) Los Mexicanos. In *Enciclopedia del Español en los Estados Unidos*, López Morales, Humberto (coord.). Alcalá de Henares: Instituto Cervantes-Santillana.
- Shin, Hyoungh-jin, i Alba, Richard (2009) The economic value of bilingualism for Asians and Hispanics. *Sociological Forum* 24: 254-75.

- Tubergen, Frank, and Kalmijn, Matthijs (2009) Language Proficiency and Usage Among Immigrants in the Netherlands: Incentives or Opportunities? *European Sociological Review* 25(2): 169-82.
- Velázquez, Isabel (2009) Intergenerational Spanish transmission in El Paso, Texas: Parental perceptions of cost/benefit. *Spanish in Context* 6: 69-84.
- Veltman, CJ (1981) Anglicization in the United States: The importance of parental nativity and language practice. *International Journal of the Sociology of Language* 32: 65-84.
- Villa, Daniel, and Jennifer Villa (2005) Language instrumentality in a border region: Implications for the loss of Spanish in the Southwest. *Southwest Journal of Linguistics* 24: 169-84.

Negociació col·lectiva i llengua en l'anomenada nova economia¹⁹

Amado Alarcón*, Miquel Àngel Pradilla** i Maria Martínez*
Universitat Rovira I Virgili

*Àrea de sociologia. Departament de Gestió d'Empreses.

** Departament de Filologia Catalana

A/e: Amado.alarcon@urv.cat

Resum:

Aquesta comunicació analitza la llengua com a objecte de negociació col·lectiva en centres d'atenció de trucades ubicats a Galícia. El projecte està finançat pel Ministeri d'Educació i Competitivitat (FFI2012-33316). Un aspecte notable del procés d'informacionalització i globalització de l'economia és la creixent importància de les competències i habilitats lingüístiques dels treballadors. La llengua es converteix en una matèria primera del procés productiu. Les decisions sobre quines llengües, registres i estils de comunicació s'han d'emprar es converteixen en aspectes centrals per a la competitivitat de les empreses en l'anomenada nova economia. Els objectius de la nostra investigació són: 1) Identificar els processos de racionalització lingüística dins les empreses que tenen per fita augmentar l'eficiència i l'eficàcia comunicativa; 2) Observar en quina mesura la gestió lingüística involucra: a) varietats segons origen nacional, b) sociolectes segons classe social i nivell educatiu i c) estils culturalment definits com a masculins o femenins; 3) Analitzar els posicionaments i resultats de la negociació entre sindicats i patronals respecte al paper de les llengües en la producció, retribució i disseny de carreres professionals. En aquest document observem, a partir d'una primera explotació dels resultats de la recerca, l'establiment de recompenses al coneixement de llengües i la creació de noves categories laborals, institucionalitzades en negociació col·lectiva, d'acord al grau d'autonomia lingüística en l'execució de tasques per part del treballador.

Introducció

En el marc de la societat informacional, la comunicació i les competències culturals dels treballadors, entre elles el llenguatge, s'han convertit en un element clau de productivitat (Castells, 1996). L'estandardització i el control del llenguatge ha esdevingut un dels elements centrals de les estratègies de les empreses per organitzar el treball en el sector serveis. En l'actual context, la llengua, com a element clau de competitivitat a les empreses, pateix processos d'estandardització similars a l'ocorregut amb el treball industrial del taylorisme i el fordisme (Leidner, 1993; Ritzer, 1996; Cameron, 2000).

¹⁹ Aquest paper s'emmarca en el projecte "Racionalitat lingüística del treball" finançada pel LINE-Banc Santander-URV (2012-04) i pel Ministerio de Economía y Competitividad (FF2012-33316).

Durant els darrers anys hem assistit a una creixent atenció des de les ciències socials cap a la gestió lingüística de les organitzacions, en especial des de l'òptica de la diversitat, com ara l'organització, per part d'empreses internacionals, de plantilles amb llengües maternes diverses o en els tipus d'accents o estils lingüístics que haurien d'imperar en la comunicació amb els clients. No obstant això, la diversitat només és una part. La gestió de la llengua dins les empreses també té aspectes vinculats a l'autonomia lingüística o l'estandardització dels discursos professionals. En aquest sentit, les empreses dissenyen els argumentaris que els treballadors han de mantenir quan fan tasques comercials. Així, controlen els temes que han de ser tractats i les paraules que s'han de fer servir quan es parla amb els clients.

Així doncs, l'estandardització lingüística al lloc de treball es pot posar en relació amb dos tipus de tensions en la gestió lingüística dels *call centers*. La primera tensió està relacionada amb la gestió del multilingüisme en un context de deslocalització productiva dels serveis i de divisió internacional del treball. D'aquesta manera, múltiples llengües han de ser —disciplinades— en el marc de les estratègies de benefici empresarial. La segona tensió té relació amb el paper de la llengua en l'exercici professional. Es tracta del problema de l'estandardització dels discursos professionals i l'autonomia dels treballadors en el marc de l'economia del coneixement. Aquesta tensió remet als problemes de control i poder en les relacions laborals. Com observarem en aquest paper, ambdós tipus de tensió reflecteixen noves condicions de treball amb notables relacions amb les condicions d'ocupació, com ara els salaris o les categories professionals.

Aquest article mostra com aquests processos d'estandardització de la diversitat i els discursos professionals es transformen en criteris centrals per establir condicions laborals com el salari o la categories professionals en sectors de la nova economia (concretament en els anomenats *call centers*). La importància d'analitzar la relació entre la gestió lingüística i les condicions laborals resideix en comprendre com es (re)configuren els criteris que regeixen els salaris o les categories laborals i com són pactats pels agents socials (patronal i sindicats) en un mode de producció, l'informacional, on la llengua és central.

En aquesta comunicació presentem els primers resultats obtinguts del treball de camp realitzat a Galícia als *call centers* i de les entrevistes en profunditat realitzades amb els agents socials que han signat els convenis col·lectius estatals en aquest sector. Hem considerat dues dimensions de la llengua: la diversitat lingüística i l'autonomia lingüística. Tot i la importància del multilingüisme en la nostra societat, el nostre article mostra que l'atenció dels agents socials, la negociació col·lectiva i, en definitiva, les

relacions laborals, se centra en la gestió de l'autonomia lingüística com a element de construcció de les categories laborals i les identitats laborals dels nous treballadors del llenguatge, més que en el multilingüisme. Mostren els diferents discursos (treballadores, sindicats i patronal) arrel de la relació entre la diversitat (els idiomes que s'han de parlar per realitzar el treball) i l'autonomia lingüística (la necessitat de fer el seguiment d'un guió) amb els salaris i les categories laborals que s'han pactat en els successius convenis col·lectius del sector.

1. Llengua i treball: *informacionalisme* i *internacionalització*, dos reptes per a la gestió del llenguatge

El component lingüístic del treball ha patit importants canvis en el darrer segle. Segons Boutet (2001:56) «dans le taylorisme, parler et travailler sont considérés comme des activités antagonistes. Parler fait perdre du temps, distrait, empêche de se concentrer sur les gestes à accomplir.» D'acord amb Cohen (2009:26), a les fàbriques fordistes del primer terç del segle XX «workers not should be expected to know how to read, or write, or to speak English, only to refrain from drinking on the job. Assambly-line was conceived for an illiterate population, many members of which were recent immigrants to United States who didn't speak English (...) These unions never dreamed of unionising these illiterate workers who were arriving from Sicilia and Poland –workers they mistrusted but Fordisme welcomed.»

La terciarització i la informacionalització de l'economia han variat significativament la rellevància de la llengua en els processos productius. Heller (2010:104) argumenta que el capitalisme tardà consisteix en l'expansió dels mercats i la seva progressiva saturació, resultant d'una creixent importància del llenguatge per: (i) la necessitat de gestionar la comunicació a escala global amb agents de diversos perfils lingüístics; (ii) els nous requeriments lingüístics portats per la computerització; (iii) l'augment de serveis més intensius en comunicació i (iv) l'ús de recursos simbòlics, sovint lingüístics per a competir en mercats saturats. En aquest context, d'acord amb Boutet (2012: 208), està augmentant la dimensió o part lingüística del treball, és a dir, la implementació de les competències lingüístiques necessàries per al treball. A causa del seu paper central, l'ús del llenguatge dins les empreses està experimentant un procés de racionalització similar al patit pel treball manual durant el segle XX. Les empreses competitives estan gestionant l'idioma d'acord a les necessitats específiques de producció, amb el seu focus en l'eficiència i l'eficàcia comunicativa. Des d'una perspectiva de gestió, la qüestió no és només triar idiomes per comunicar-se (la preocupació de la diversitat), sinó quines propietats del llenguatge com a matèria primera permeten augmentar la productivitat en el procés de producció. Les polítiques lingüístiques corporatives poden incloure la flexibilitat lingüística realitzada per

treballadors multilingües, l'autenticitat lingüística com una forma de satisfer els clients o l'estandardització amb la finalitat de reduir els costos de comunicació i augmentar el control sobre el procés de treball.

En aquest nou context, la llengua al lloc de treball està rebent una atenció creixent des de diferents disciplines, des de la lingüística aplicada fins a la sociologia, l'antropologia i l'economia. Així, en els últims anys un creixent nombre de monogràfics aborden la importància del llenguatge i del multilingüisme al lloc de treball en el marc de la "nova economia" o del "capitalisme tardà" (Heller i Duchêne, 2012; Kelly-holmes i Mautner, 2010; Tan i Rubdy 2008; Grin Sffredo et al. 2009) Aquest interès és comprensible, d'una banda, per la rellevància del llenguatge en el nou model de desenvolupament informacional i, per l'altra, per la creixent internacionalització de la vida econòmica, política i social.

El primer procés, l'informacionalisme, fa més important la gestió del llenguatge (o llengua en singular) com a mitjà de producció i intercanvi d'informació i coneixement. El segon, la internacionalització, suposa una major necessitat de gestionar la diversitat lingüística (llengües en plural), especialment el multilingüisme. Aquests processos, internacionalització i informacionalisme, convergeixen i es retroalimenten en el marc de la globalització. Davant el determinisme tecnològic, Castells (1996) argumenta que l'augment de la importància de la informació en l'economia va conduir a la inversió en tecnologies de la informació, i no a l'inrevés. Seguint aquest argument, ja que el llenguatge (com a sistema de representació del coneixement) és un aspecte clau de la nova economia, la gestió del llenguatge i la diversitat lingüística es fa més evident i requereix de solucions més urgents en multitud d'organitzacions (Spolsky, 2008), augmentant-ne la inversió de les empreses en la seva gestió. En aquest marc, la construcció social de les representacions sobre les llengües en el lloc de treball (com s'ha de remunerar el coneixement de llengües estrangeres o d'altres comunitats, per exemple) obeeix a lluites de poder per part dels agents socials, més que no pas a un determinisme lingüístic o econòmic.

Aquestes lluites en la nova economia s'estan produint en l'actualitat i mostren importants contradiccions. En particular, segons Heller (2003, 2010), les empreses de la nova economia es mouen entre la recerca de l'estandardització taylorista en l'ús del llenguatge en la prestació del servei, exemplificada pels *scripts* de centre d'atenció telefònica com un sistema de control sobre el discurs (Cameron 2000), i el valor de l'autenticitat en el context de la saturació de productes i augment de la competència, on la distinció a través d'autenticitat i els vincles d'identitat afectiva amb els clients pot ser la clau per a l'èxit empresarial. A més, les empreses oscil·len entre la llengua com a competència tècnica, retribuïble com a tal, i la llengua com un talent innat o natural

de les persones (la llengua de cada grup ètnic, la forma de parlar de les dones o les formes de parlar dels joves) i no subjecte a inversió o compensació.

Per altra banda, tot i que hi ha un creixent nombre d'estudis que aborden la relació entre llengües i salaris o accés al mercat de treball, economistes com Grin et al. (2009) indiquen que la connexió entre llenguatge i aspectes clau sobre productivitat o procés laboral continua sent una *—aixà negra—*. Sabem que la llengua ha de ser important, ja que empresaris poden estar disposats a pagar per ella, però des de la perspectiva dels economistes no hauríem estudiat exactament el perquè. És a dir, desconeixem com unes determinades propietats del llenguatge aplicades al procés productiu augmenten la productivitat.

3. Llengua als *call centers*: de l'estandardització a l'autenticitat i l'autonomia

A finals dels 90 i principis del 2000 la major part de recerques sobre els centres d'atenció de trucades convenien en la forta taylorització del treball, en particular l'extrema estandardització de les comunicacions professionals en tots els nivells de la llengua: els accents de veu, prosòdia, lèxic i sintaxi (Roy 2000).²⁰ Existeix una àmplia evidència empírica de la racionalització de la comunicació als *call centers* a través de l'estandardització de la parla i de les relacions amb els clients, amb tasques rutinàries, un alt grau de divisió del treball, qualificacions reduïdes i la situació i les possibilitats limitades o nul·les per a la promoció (Fernie and Metcalf, 1998; Garson, 1988, Isic et al., 1999, Deery and Kinnie, 2002, Gorjup et al. 2008). En particular, l'estandardització de la parla s'observa a través dels guions [*scripts*] i protocols en el sector serveis (Leidner, 1993; Ritzer, 1993; Cameron, 2000).

D'acord amb Boutet (2012:209) l'estandardització es produeix en tres nivells: «Of standardized voices, of formatted professional discourses and of reduction of linguistic variability.» Cameron no entén per estandardització un conjunt de normes lèxico-gramaticals, sinó «la pràctica de fer i aplicar normes per a l'ús del llenguatge amb la intenció de reduir la variabilitat opcional en l'exercici.» (2000:324). Aquestes regles inclouen la prosòdia (accent, els tons i l'entonació) i la qualitat de la veu, la manera com els actes de la parla s'han de realitzar, l'elecció de formes de salutació i de dirigir-

²⁰ En els centres d'atenció de trucades el llenguatge és central tant en el producte com en el procés productiu. A nivell físic i perceptual, «el treball en els centres d'atenció telefònica es caracteritza per l'activitat visual (a la pantalla), i escoltant (...) Mentalment i emocionalment, els empleats s'enfronten a tasques curtes i juxtaposades (trucades de vegades no excedeixi de 60 segons), ritmes ràpids i una vigilància constant (...), així com per l'agressivitat i la violència verbal potencial per part de la clientela (...) El treball en centres de trucades té un tret característic: l'activitat de llenguatge que s'hi realitzen. Les habilitats de comunicació són crucials, però poques vegades són reconegudes o validades d'alguna manera formal (...). No obstant això, l'activitat és totalment lingüística (tant oral i escrita)» (Boutet, 2012: 216).

se als clients i l'ús consistent de certes fórmules de cortesia (Cameron 2000b:324).²¹ Tot i que aquestes formes de regulació del treball als centres d'atenció de trucades poden ser molt complexes i requereixen força entrenament, l'organització interna d'aquest tipus de treball ha estat associada a moltes de les característiques del model de cadena de muntatge: baixa qualificació (Taylor i Bain, 1999).

Tot i aquesta definició inicial del treball als *call centers*, hi ha evidència heterogènia sobre la naturalesa i les habilitats dels seus treballadors (Gorjup et al 2008; James and Vira, 2012). No tots els llocs de treball en centres de trucades són els mateixos. De fet, fins i tot dins el mateix centre de trucades, els llocs de treball poden variar considerablement en funció de la seva naturalesa, caràcter i qualitat (Frenkel et al., 1998, Batt, 2000, Valverde et al., 2007). Així, alguns autors suggereixen que el sector dels centres d'atenció telefònica no és homogeni (Dormann i Zijlstra, 2003; Holman et al, 2007; Townsend, 2007), i que encara està en evolució (Houlihan, 2000; Moss et al, 2007; Townsend, 2007). Aquesta evolució ha estat en gran part determinada per dos factors: l'adopció de la tecnologia com una eina per complementar el treball humà, per exemple amb la incorporació d'operadors virtuals, i les estratègies de gestió necessàries per operar de manera competitiva (Moss et al 2007). Aquesta diversitat s'observa també en el tipus de producte i canals emprats. Actualment, els *call centers* han estat rebatejats pels seus gerents i la literatura managerial com a *contact centers*, on trobem des d'atenció telefònica fins a comunicació per correu electrònic, gestió de fòrums a Internet (*community managers*) i gairebé qualsevol altre gestió intermediada per computadora.

Així, s'ha constatat que el sector dels centres d'atenció telefònica és certament variat pel que fa a les seves maneres d'organització, observant des de l'estandardització més extrema fins a una relativa autonomia i potenciació de l'autenticitat dels treballadors a la provisió del servei. Doellgast i Kwon (2004) identifiquen dos principals models de gestió de trucades del centre. El "model de servei professional" es caracteritza per anar destinat als clients d'alt valor, particularment altres empreses i professionals, on les empreses fan l'èmfasi en la qualitat del servei, l'adaptabilitat i lleialtat, que impliquen pràctiques de gestió basades en un alt nivell de preparació dels treballadors, l'autonomia dels empleats i els salaris relativament alts. Al seu torn, el —model de mercat de masses— s'orienta a transaccions simples, com el telemàrqueting, les reserves o la gestió de targetes de crèdit. Requereix d'habilitats relativament baixes i l'ocupació tendeix a ser molt rutinària i retribuïda amb baixos salaris (Batt 2002;

²¹ Aquestes normes exhibeixen una particular dimensió de gènere, resultant en la valoració d'un estil de parla que inclou expressivitat, empatia i sinceritat, característiques popularment associades a la parla femenina.

Heskett, Sasser i Schlesinger 1997). Aquesta evidència contribueix a alimentar els debats sobre el control i l'autonomia en el marc del fordisme i del post-fordisme. Davant els tipus-ideals hi ha una diversitat de subespècies de centres d'atenció telefònica i de tipus de treball en els centres d'atenció telefònica que mostren un fort contrast en el predomini d'execució de tasques repetitives, amb un control molt fort. A més, n'hi ha d'altres on existeixen diversos graus de treball "relacional" amb el qual es construeix una interacció negociada amb els clients (Taylor i Bain, 2002, 2005; Batt i Moyniha, 2002; Kinnie i Purcel, 2000; Neus et al. 2013).

Estandardització, diversitat i autenticitat

En relació amb la gestió de la diversitat lingüística (multilingüisme), té particular interès la relació entre estandardització i autenticitat en el marc de la divisió internacional del treball i les seves derivades sobre el conflicte ètnic, manifestat a través de les hegemonies entre grups lingüístics (principalment, diferents jerarquies entre les llengües dels treballadors i de la direcció o entre les llengües dels treballadors i els clients) (Roberts, 2010; Roy, 2003; Duchêne, 2009). Heller (2003, 2010) posa de relleu que en la nova economia les polítiques lingüístiques de les empreses produeixen una tensió entre la necessitat d'estandardització taylorista de l'ús del llenguatge i la valoració de l'autenticitat en un context de saturació dels productes i la competència cada vegada més gran. En aquest sentit, les distincions fonamentades en l'afectivitat que desperta la identitat compartida amb els clients pot ser clau per a l'èxit empresarial. Segons Heller (2011: 50-51) l'èmfasi en l'estandardització en els dies dels mercats nacionals per als productes industrials té menys sentit en un context de condicions de treball flexibles, empleats flexibles i deslocalització. No obstant això, els centres d'atenció telefònica segueixen intentant utilitzar la lògica taylorista en les pràctiques de gestió, encara que amb una major dificultat (Cameron 2001; Mirchandani 2004; Sonntag 2006). «Aquest taylorisme d'evidència no només en l'ús dels infames [sic] guions, sinó també en el que s'anomena "emascarament d'ubicació" [en relació amb l'administració d'identitats descrita per Poster (2007)], és a dir, intents per part dels representants del centre de trucades per actuar com a membres de la mateixa comunitat en què està trucant (...) Això requereix un complex repertori lingüístic, tant en termes del que se sol considerar com multilingüisme, i en termes dels accents regionals o varietats.» (Heller, 2011: 50-51).

Un dels principals temes abordats per la literatura és la disponibilitat lingüística dels treballadors locals quan s'ha deslocalitzat la producció a tercers països. Bona part de la investigació sobre el llenguatge i els centres de trucades s'ha centrat en la divisió internacional del treball, amb l'exemple paradigmàtic dels centres d'atenció telefònica situats al sud d'Àsia, que ofereixen serveis a clients anglosaxons (Taylor i Bain 2005;

Poster 2007; Morgan i Ramanathan 2009; Rahman 2009). Els centres d'atenció telefònica tracten d'atendre els clients rics i de parla anglesa amb treballadors d'estats o regions menys poderoses econòmicament (Roy 2009:1). Aquestes investigacions mostren que els clients sovint responen a prejudicis lingüístics. Les empreses poden microgestionar (sovint, això vol dir ocultar) les variables lingüístiques, com ara l'accent dels seus treballadors, mentre que aquests poden respondre de diverses maneres (acceptació, resistència, agència dins de l'hegemonia) (Mirchandani 2004, Cowie 2007, Taylor i Bain 2005, Rahman 2009, Sonntag 2009). En un interessant i detallat article, Poster (2007:293) observa models intensius de control sobre la identitat nacional, sovint a través de la imitació de l'accent, l'emascarament de la ubicació o adoptant noms ficticis -ha estat estudiat, per exemple a l'Índia-. En la situació contrària, Duchêne (2009: 48) identifica models basats en l'autenticitat en la gestió d'informació turística, per exemple, dirigida a francesos o alemanys amb treballadors bi-nacionals a Suïssa. En aquest cas, fer servir un accent particular pot ser valorat pels clients com a part de l'experiència turística.

Estandardització i autonomia

En relació amb la gestió del llenguatge (en singular) rep especial atenció la dicotomia estandardització-autonomia lingüística. Mentre que l'estandardització implica fórmules de comunicació idèntiques per a totes les comunicacions, l'autonomia remet a la capacitat dels treballadors per articular els seus propis discursos, triant i adaptant continguts d'acord amb el seu interlocutor, i per augmentar la interactivitat en el marc d'uns determinats coneixements professionals. A efectes pràctics, la dicotomia que es presenta en aquesta dimensió és entre l'estandardització de les converses amb els clients mitjançant un guió operatiu (arbres de decisions), amb informació restringida i dins d'un temps cronometrat, i l'autonomia a l'hora de donar informació, prendre decisions i mantenir la conversa amb un temps menys limitat amb els clients.

L'estandardització en els centres d'atenció telefònica s'ha associat per la investigació prèvia al fort control laboral i a la natura alienant del treball als centre de trucades. Es representa als agents que hi treballen com ~~amb~~ "amb una línia d'assemblatge al cap" (Taylor i Bain, 1999). Aquests centres de treball són representats com a ~~obies~~ "obies mentals" o ~~anòptics~~ "anòptics electrònics", on els treballadors no tenen escapatòria de la vigilància electrònica, alhora que els treballadors estan aïllats dels seus col·legues a través de diverses estratègies de gestió (cubicles, innombrables torns de treball, rotacions), limitant així la seva resistència sindical (Del Bono, 2001, Rose, 2002: 41).

Des de la perspectiva crítica de les relacions laborals, les empreses són un escenari de lluita pel poder i el control (Gall, 2003; Hyman, 1973). En aquesta lluita, la desqualificació i la divisió del treball que acompanyen el taylorisme no són vistos com

una situació on el treball funciona de manera més eficient, sinó més aviat com estratègies de gestió per descompondre tant els sabers especialitzats en tasques simples i rutinàries, en treballs poc qualificats que permeten una major rotació dels treballadors, salaris més baixos i major control del procés productiu per part dels gestors de les empreses (Braverman, 1974; Montgomery, 1979; Budd, 2008: 99).

Les noves condicions del capitalisme informacional plantegen importants reptes per a aquest tipus de gestió. Segons Roberts (2011: 89) hi ha un major ús de les tecnologies, l'execució és més multi-tasca i flexible en tots els nivells, les estructures jeràrquiques són cada cop més planes, de forma que els treballadors estan obligats a ser més autònoms i autoregulats. D'altra banda, en la producció de serveis immaterials els consumidors s'han de sentir íntimament involucrats en la construcció activa de les seves subjectivitats. De fet, segons Virno (2004), les accions comunicatives i dialògiques autònomament produïdes pels consumidors es troben en el cor del capitalisme tardà. En aquest marc, la perspectiva optimista identifica aquests centres de treball que cerquen la satisfacció dels clients com una "*Happy house*" amb persones treballadores de "*all rosa*" que tenen més poder per respondre a una sèrie de requisits de servei al client a través de les noves tecnologies i a un alt nivell d'habilitats, coneixement i formació en el lloc de treball (Rose, 2002). En aquest context, els agents es consideren un recurs estratègic i, per tant, tenen millors condicions de treball i nivells relativament alts de salaris i beneficis. Tornant al punt de vista crític, aquestes noves estructures necessiten una major autonomia dels treballadors, encara que limitada. Els gerents per a l'assoliment d'objectius dissenyen tècniques de cooptació dels treballadors en el marc d'un sistema d'auto-explotació (Burawoy, 1979).

Huws (2009) descriu la natura contradictòria de molts aspectes del treball als centres de trucades. Basant-se en els resultats del projecte *Stile*, finançat per la Unió Europea, demostra les dificultats de classificació dels treballadors tant des d'una perspectiva objectiva (continguts del seu treball i relacions d'ocupació molt variables segons països i empreses) com a subjectius (dificultats dels treballadors de *call centers* per a identificar-se com a tals degut a l'alta rotació i la variabilitat de continguts del treball). D'acord amb Sorensen et al. (2005), d'aquesta gran diversitat és difícil descriure un contingut típic de l'activitat dels tele operadors (...) la característica més notable de l'activitat del teleoperador va ser probablement la coexistència de dimensions paradoxals de la classificació: per una banda, alt nivell habilitats ("comprensió" de les situacions, el control de l'expressió, el coneixement del producte ...) i d'altra banda, algunes característiques (protocols estrictes, control de temps i els resultats, la pressió sobre la productivitat, etc.) tradicionalment vinculats a activitats no qualificades

(Charlier et al., 2003). En definitiva, doncs, el que s'observa és una creixent complexitat del sector on es combina estandardització amb una autonomia controlada, només assolible amb uns treballadors amb un capital cultural relativament elevat.

4. Metodologia

Aquest paper s'emmarca en una recerca més àmplia que analitza tant el nivell *micro* de la gestió de la llengua als centres d'atenció de trucades com el nivell *macro* del sistema de relacions industrials a través de la llengua. Al nivell *micro* ens centrem en la gestió lingüística, les pràctiques i creences respecte a la llengua emprada en els centres d'atenció telefònica; en les normes socialment acordades sobre l'ús de les llengües per a les activitats de treball i també en les qüestions del disseny de guions i protocols, l'elecció de vocabulari, pronunciació i estil.

En aquest paper ens centrem en el nivell *macro* de les relacions laborals, concretament en la creació i la legitimació d'un conjunt de plusos salarials vinculats al llenguatge en l'exercici laboral. Aquests són el «Plus d'idioma» i el «Plus per gestor», que durant el procés de consolidació del sector es converteix en la categoria laboral de «Gestor» a través de la negociació col·lectiva. Aquests processos, tant *micro* com *macro*, són explicables a través de la definició d'Spolsky (2009:4-5) de gestió lingüística com l'esforç (formal o informal) per algú o algun grup que té o pretén tenir autoritat sobre els participants en el domini a modificar les seves pràctiques i creences. Per entendre els discursos que vinculen la gestió lingüística amb las condicions laborals, així com els conflictes que es donen entre els treballadors (majoritàriament dones), els sindicats i la patronal en la vida quotidiana dels *call centers* respecte a l'estandardització de la llengua hem portat a terme entrevistes en profunditat (fase no finalitzada) a Galícia, Madrid i Catalunya. En total, hem entrevistat 19 persones que treballen a tres empreses dins l'Associació de Contact Centers Espanyola (grans empreses del sector amb uns 60.000 empleats a Espanya). També hem realitzat 7 entrevistes als agents socials: 5 representants sindicals i 2 membres de la patronal, 5 d'ells han participat en diferents moments en la negociació col·lectiva des de 1997 fins a 2012. El treball de camp s'ha realitzat fins ara majoritàriament a Galícia i actualment el treball de camp continua a Catalunya amb la realització d'entrevistes a 112 (Centre d'Emergències), on realitzem treball de camp amb personal tele operador i sanitari que realitza tasques telefòniques.

D'altra banda, hem realitzat anàlisis documentals de: 5 Convenis col·lectius, des del I Conveni de Telemarketing, fins l'actual V Convenio de los Contact Center en España; dos Acords d'Empresa (Sitel Iberica Teleservices) per a l'aplicació de la categoria de gestors; cinc sentències judicials que dirimeixen conflictes individuals i col·lectius sobre la relació entre estandardització lingüística i categories laborals, i també

protocols, guions de conversa i documents de formació recollits en el transcurs del treball de camp. A més, el treball de recerca ha fet servir fonts secundàries com gasetes sindicals i informes patronals així com bases de dades relatives a la negociació col·lectiva a Espanya.

Els objectius específics del projecte, *Racionalització lingüística del treball*, al que pertany aquest article són: 1) Identificar els discursos de treballadors, gerents, patronal i sindicats sobre el llenguatge en el lloc de treball, centrant-se en el guió i desviacions dels protocols o arbres de decisió; 2) Analitzar els discursos sobre el grau d'estandardització lingüística en el procés de treball i les seves limitacions en termes de diversitat i autonomia; 3) Estudiar la creació de categories laborals en aquest sector i el paper de la part lingüística del treball en la seva definició.

5. Avançament de resultats

5.1. Relacions laborals. Salari i contractes

La negociació col·lectiva en el sector dels centres d'atenció de trucades és relativament nova. El primer —“Conveni del Telemàrqueting” data de 1999 i des d'aleshores s'han signat quatre convenis més, el darrer el 2012 sota la rúbrica —“Conveni col·lectiu dels Contact Centers”. Aquests cinc convenis han regulat les condicions d'ocupació a les empreses de serveis per a tercers, principalment serveis telefònics, incorporant-hi altres activitats com la comunicació per correu electrònic. El conveni regula vora 75000 empleats, majoritàriament en grans empreses (Atento, Sertel o Catsa, per citar algunes de les més conegudes). La grandària dels centres de treball és elevada, superant gairebé sempre els 50 empleats necessaris per a la creació d'un Comitè d'Empresa, i sovint amb més de 500 empleats, fet que ha afavorit en l'augment de sindicació i eficàcia de l'organització sindical en aquests centres.

Respecte a l'origen del Conveni, d'acord amb la patronal, aquest tractava de posar ordre en un nou sector amb creixement molt ràpid als anys 90, limitant la competència deslleial entre empreses, sovint aplicant convenis col·lectius diferents i dissenyats per realitats empresarials diferents. Fins aleshores és habitual que aquestes empreses operessin en el marc de convenis col·lectius molt variats, des del Conveni Col·lectiu de Comunicacions, el qual feia que els interlocutors sindicals fossin Federacions de Transports i Comunicacions, fins al Conveni Col·lectiu d'Oficines i Despatxos que constitueix un gran calaix de sastre de la negociació col·lectiva espanyola, o en el marc d'un buit normatiu on predominaven com a formes de contractació precàries. El conveni s'inspira, d'acord amb la patronal, en models internacionals de centres de trucades d'on són hereus els fundadors i gestors de les primeres empreses del sector (Canal + França, per exemple va ser una de les propulsores del sector a Espanya a

principis dels 90 amb l'abonament via telèfon a través d'una empresa subcontractada, CATSA).

Una qüestió clau és que aquest sector s'ocupa de tasques subcontractades amb uns temps teòricament molt limitat, les quals s'anomenen ~~—~~campanyes". Per aquest motiu, el model d'organització del sector està fonamentat en una segmentació de la força de treball en ~~—~~personal d'estructura" i ~~—~~personal d'operacions". Així, l'article 11 de principis generals del I Conveni indicava:

~~—~~Las representaciones sindicales y empresariales, firmantes del presente Convenio, entienden la necesidad de proceder a una regulación de la contratación en el sector, adecuando las mismas a las realidades de la actividad que se presta, y pretendiendo, con ello, contribuir a la competitividad de las empresas y a la mejora del empleo mediante la reducción de la temporalidad y la rotación en el mismo. Conscientes de ello, convienen en establecer que el personal que presta sus servicios en el sector debe integrarse en dos esquemas de organización, y que definen como personal de estructura, de un lado, y personal de operaciones, de otro.”.

El personal d'operacions s'encarrega d'atendre els clients via telèfon, correu electrònic o internet en el marc de les anomenades ~~—~~campanyes". En tant que aquestes ~~—~~campanyes" tenen un caràcter mercantil entre el centre de trucades i l'empresa client, es produeix una mercantilització de les relacions d'ocupació. Independentment que les empreses puguin enllaçar una campanya amb una altra i que, per tant, poguessin mantenir regularment una part important de la plantilla, el discurs hegemònic des de la perspectiva empresarial sobre ~~—~~els campanyes" comportava que a la pràctica no hi haguessin pràcticament treballadors fixos entre els teleoperadors.

Des de la perspectiva sindical trobem diversos comunicats públics realitzats a finals dels 90 sobre l'origen del conveni.²² Destaquen la necessitat d'articular una resposta que garanteixi les condicions laborals dels treballadors a causa de la creixent competitivitat del sector, coincidint amb la patronal. De forma diferencial, sota la perspectiva sindical aquesta competitivitat es traslladava directament a la precarietat dels treballadors, amb una immensa majoria de contractes d'obra i servei (*El País*, 18 de desembre de 1998). El primer conveni no va poder establir unes quotes de treballadors fixos en el sector. La signatura del segon conveni (2002) va estar precedida per importants vagues el 15 i 21 de juny de 2001, amb seguiments del 90-95% segons les principals centrals sindicals dels 40.000 treballadors que aleshores

²² CGT (2003: 2007), molt contestatària amb aquest conveni, indica que ~~—~~Las luchas internas de poder en CCOO y UGT entre sus Federaciones de Transportes y Comunicaciones y las de Servicios, hizo que estas últimas se apresuraran a firmar el I Convenio de Telemarketing.”

comptabilitzava el sector (*El País*, 21 de juny de 2001). Els factors institucionals del sistema de relacions laborals espanyol, la grandària d'aquests centres, amb representació laboral i seccions sindicals, van facilitar aquest clima reivindicatiu. Aquestes vagues es van realitzar en defensa d'uns majors salaris i de l'estabilitat en l'ocupació, i van contribuir a acabar definint un mínim del 30% de la plantilla d'operacions com a personal fix. Després de dos convenis sense canvis en aquest sentit, el V conveni de 2012 va determinar en un 40% aquesta xifra, a assolir progressivament per les empreses. Entre 1999 i 2012 el salari base d'un teleoperador sense antiguitat va passar de 7.885,28 a 13.164,58 euros, cosa que representa increments anuals mitjans del 4%.²³

Al conveni col·lectiu es recullen les dos vessants de la gestió lingüística: la de la diversitat i la de l'autonomia lingüística (com ara criteris directament relacionats amb el salari i amb la categoria laboral). Encara que tant la diversitat como l'autonomia es valoren en relació amb l'estandardització, posseeixen representacions socials i conseqüències laborals diferents. L'anàlisi de la negociació col·lectiva des del primer conveni fins a l'actualitat mostra que l'autonomia té un paper principal en la construcció de categories laborals, mentre el "plus per idiomes" s'equipara amb d'altres "plusos" com el de transports o el de nocturnitat.

5.2. Salari i estandardització de la diversitat lingüística: el "Plus d'idioma"

L'anomenat "plus per idiomes" va ser recollit des del primer conveni col·lectiu, tot i que amb importants canvis en la seva segona redacció, on inclou a més de llengües estrangeres, les llengües d'altres comunitats autònomes diferents a les de la comunitat on està ubicat el centre de treball. Per exemple, una *call center* ubicada a Galícia pot retribuir l'ús de català, però no un d'ubicat a Catalunya. Aquest plus es retribueix en 63,08 euros en 1999 (aleshores, en pessetes) fins als actuals 104,98 de 2012, i es retribueix independentment del nombre de llengües addicionals que es fan servir en el lloc de treball. El reconeixement d'aquest "plus" es pot trobar només en dos convenis col·lectius estatals abans de 1999.²⁴

No ens consta l'existència de cap recerca prèvia o sistematització sobre el "plus d'idiomes" a la negociació col·lectiva a Espanya. El directori Wolster Kluwer de

²³ L'altre gran tema de la negociació col·lectiva ha estat la vinculació dels treballadors a les anomenades campanyes i la subrogació entre empreses. Des del II conveni, l'article 18 ha regulat que quan una empresa contractant canvia de proveïdor per a l'execució d'una mateixa campanya, la nova plantilla haurà d'incorporar entre el 80 i el 90% de treballadors que desenvolupaven la campanya en l'anterior empresa i en les mateixes condicions d'ocupació. Atesos els diferents criteris d'interpretació entre aquest article i el 44 de l'Estatut dels Treballadors, aquesta qüestió es troba molt judicialitzada.

²⁴ Són el de jardineria i d'empreses concessionàries d'aparcaments, i la seva remuneració és molt inferior. Per exemple, en el cas de les concessionàries d'aparcaments, 21,04 euros mes 12 euros per idioma addicional).

convenis col·lectius recull la locució —~~l~~ps de/por idioma/es” en 186 convenis sectorials des de 1993 (incloses versions anteriors no vigents del mateix conveni). Només 10 convenis sectorials (inclosos els provincials) signats el 1999, any del lè Conveni de telemàrqueting, inclouen la rúbrica —~~l~~ps de idiomes”, i 8 el 2012. El —~~l~~ps de idiomas” és poc freqüent davant els 2.254 convenis amb la locució —~~l~~ps de nocturnidad”, o les 7937 ocasions en què apareix —~~l~~firmación”. És a dir, la retribució per competències lingüístiques és molt minoritària a la negociació col·lectiva espanyola.

Respecte als convenis vigents, només dos convenis sectorials estatals recullen aquest plus abans de 1998. Deu convenis vigents a nivell sectorial estatal incorporen aquest plus, dels quals només 2 abans de 1998. Fins a 45 convenis sectorials, que inclouen els provincials, reconeixen aquest plus.²⁵ L'expressió —~~l~~diomas extranjeros” apareix amb major freqüència que —~~l~~ps de idiomas”, en 1138 casos. Aquesta locució acostuma a formar part de la definició dels grups professionals (telefonista/recepcionista o taquimecanògraf/a —~~l~~is conocimiento de idiomas extranjeros”, —~~l~~on nociones de idiomas extranjeros”, —~~l~~on dominio de idiomas extranjeros”, per exemple en el conveni col·lectiu de les Empreses de Treball Temporal) i està més associat a la qualificació de la persona que pot adscriure's a una categoria que a les necessitats en l'execució concreta en el lloc de treball. A partir dels elements anteriors, el coneixement d'idiomes estrangers ha estat un element que ha servit per a definir els grups professionals en molts convenis col·lectius, però no trobem sentències o conflictes col·lectius derivats de la seva aplicació ni constitueix per si mateixa un plus del lloc de treball en funció de l'execució concreta que desenvolupa l'individu. Es tracta que aquest competència en llengües estrangers pot ser exigida, entre d'altres qualificacions per a la promoció, i un tema per a futures investigacions.

Taula 1. Llengua als Convenis Col·lectius.

	— ~~l~~ ps de/por idioma/s”	— ~~l~~ ps de/por nocturnidad”	— ~~l~~ dioma/s extranjero/s”
Total convenis	186	2.254	1.138
Convenis en vigor	45	512	240
Convenis estatals en vigor	10	65	45
Convenis en vigor i sense vigor en 1998 (inclou anteriors).	37	448	243

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades de Wolster Kluwer, consultada el 31 de març de 2013. Població de convenis sectorials: 13.243; en vigor; 2.557, estatals en vigor 285.

²⁵ En d'altres convenis sectorials d'àmbit provincial, com ara del conveni col·lectiu de despatxos i oficines que en diferents comunitats autònomes, que reconeixia un 10% d'increment del salari base. En alguns casos aquest plus es cobra per cada idioma addicional, però aquesta situació és excepcional (per exemple, en el Conveni del Comerç a Girona).

En el cas del sector del telemàrqueting, donat que es parteix d'una estructura de categories molt plana (teleoperador, gestor, coordinador) desapareix aquesta definició en els grups laborals per a convertir-se en un plus de llocs de treball concrets i aplicable a —~~an~~panyes” específiques. S'ha d'indicar que la seva remuneració és relativament elevada en comparació a d'altres convenis sectorials, tot i que més baixa que en els convenis col·lectius de grans empreses, per exemple Telefónica al sector de les telecomunicacions. El reconeixement de les llengües cooficials que recull el segon conveni col·lectiu del sector telemàrqueting no ens consta que hagi estat mai emprada en cap altre conveni sectorial per a definir el plus salarial per coneixement de llengües. Fins i tot, el *Convenio colectivo sectorial estatal de servicios externos, auxiliares y atención al cliente en empresas de servicios ferroviarios* fa referència a aquestes llengües per tal d'excloure-les explícitament de qualsevol retribució.

D'acord amb les entrevistes realitzades, la decisió d'incorporar la diversitat lingüística en la gestió depèn de cada —~~an~~panya” i de la petició del client. Els empresaris indiquen que no els produeix cap dificultat tècnica les aplicacions informàtiques ni en reclutament de personal, tant en el cas de les llengües cooficials a Espanya com en el de les principals llengües internacionals. No obstant això, observem que l'elevada retribució d'aquest plus és simptomàtic de la rellevància d'aquests coneixements i la seva relativa escassetat entre la força de treball.

En tant que un dels principals clients de les empreses signants del conveni són les administracions públiques, que representen vora el 20% de la facturació del sector -i aquestes inclouen les seves llengües oficials com a condició per a la contractació-, els empresaris estan avesats a fer servir les llengües cooficials i establir mecanismes econòmics per garantir el subministrament de força de treball. No obstant això, els mateixos empresaris indiquen que les administracions regionals normalment obliguen a que una proporció important de la carga de treball s'executi en la mateixa comunitat autònoma, la qual cosa facilita la contractació de personal amb les competències lingüístiques adients. Aquest no és el cas de l'administració central, que tot i que privilegia segons els nostres entrevistats la ubicació dels centres de treball a Madrid, ha d'oferir aquests serveis en les diferents llengües. Tampoc indiquen que això sigui un problema important per elles.

Desde el punto de vista del empresario no hay ningún problema con la diversidad. Si el cliente quiere un idioma. Ningún problema. Por ejemplo, campaña de la renta. Pues he tenido un centro en Barcelona para hablar en catalán. En Galicia igual... en País Vasco no por que tienen otro régimen fiscal. Si el cliente nos dice que tenemos que tener un centro en Barcelona, perfecto. El empresario lo que quiere es negocio. (...) Dependiendo del servicio hay ciertos servicios que precisan del conocimiento de la idiosincrasia de tu interlocutor y otros servicios que requieren la proximidad al interlocutor. Si tu

tienes el 010 en Barcelona y te dicen que —lado de las Ramblas” tu interlocutor tiene que saber... y eso lo hace la proximidad. Si es un empresario que no tiene centro en Cataluña... pues lo tenemos claro. O nos unimos con empresarios locales o lo gestionamos desde Madrid con señores que son bilingües y con mandos que saben catalán. Cosa que hoy en día no es complicado. Trabajamos en catalán en varias campañas, en gallego en una y trabajamos en sueco y en inglés. Entonces, desde el punto de vista del empresario el conocimiento de la idiosincrasia y la proximidad en SAMUR, policía, bomberos, etc... lo que tenemos que hacer es o ubicarnos allí, o gestionarlo desde aquí con personal bilingüe.
Empresari.

Trobem, doncs, una contradicció en el seu discurs quan la llengua no suposa cap problema en el fet que aquest plus sigui econòmicament tan significatiu. La gestió de la diversitat és absolutament necessària en el sector i s'ha hagut de retribuir, a diferència d'altres sectors. L'efecte de les administracions com a clients ha pogut tenir un pes rellevant en el reconeixement salarial de les seves llengües oficials, però també d'altres campanyes d'empreses privades exigeixen a les empreses contractades incorporar aquests idiomes.

Els treballadors bilingües en castellà i gallec als *call centers* de Galícia formalment i d'acord als seus protocols de treball no poden fer servir el gallec si no està explícitament formulat en la —~~a~~mpanya”. Tot i això, es donen nombroses situacions, segons els treballadors, en què operen amb certa flexibilitat lingüística. Els treballadors gallecs fan referència als clients catalans com els més exigents des del punt de vista lingüístic. Quan no hi ha un disseny d'actuacions per a l'atenció als clients catalans (o en qualsevol altra llengua) el protocol té codificada la incidència de —~~a~~rrera lingüística”, la qual cosa suposa que no es pot continuar atenent la trucada.

Entrevistadora: Os dan algún tipo de plus por hablar un idioma nacional gallego o catalán...

Entrevistada: Pues bueno...mi experiencia es que no. Yo trabajé en Cataluña pero no me pedían el catalán ni nos pagaban el plus, era un departamento que daba servicio internacional pagaban el inglés pero no el gallego ni el catalán. Aquí en Galicia tampoco. Aunque tal vez es mi experiencia personal a lo mejor en otras empresas si pero a mi nunca me lo han pagado y he atendido muchas veces en gallego sobre todo en la venta. Entrevistadora: Hay algún tipo de protocolo, si la persona habla en gallego tenéis que hablar en gallego. Entrevistada: Si, siempre. Si, claro. Este fue el caso que se me dio cuando trabajaba en venta en una campaña de venta muchos de los clientes eran gallegos y por supuesto si te responderían en gallego tu seguían en gallego no te pagaban el gallego aunque facilitará la venta estas hablando en el idioma del cliente...Entrevistadora: El cliente apreciaba que hablastes en gallego...En Cataluña si existe una demanda de que quiere servicios en catalán tú crees que en Galicia existe esa demanda... Entrevistada: No tan así como en Cataluña pero quizás si. Por ejemplo una empresa galega R el servicio es en gallego y es algo que lo valora la gente la verdad. Entrevistadora: Pero no se le paga...Entrevistada: No lo sé. En la empresa en la que estoy yo como no se ofreceré ese servicio atendemos llamadas nacionales.... Entrevistadora: Y si os llaman hablando catalán... Entrevistada: Si, se da mucho ese caso. Claro no

podemos hablar en catalán, porque poca gente al no estar en Cataluña habla catalán pero en el departamento técnico es diferente donde es un departamento de venta que tiene que estar más cercano. Entrevistadora: Hay protestas... Entrevistada: Si, sobre todo los catalanes. Hablan catalán y no quieren hablar castellano a pesar de que el técnico no habla ni lo entiende y le dice que tienen que hablar en castellano para seguir con la ayuda y el cliente no quiere. Entrevistadora: Con los gallegos pasa... Entrevistada: No, no pasa que yo recuerde... Entrevistadora: Y el argumentario ese problema lo tiene catalogado o...

Entrevistada: Se llama barrera idiomática... Entrevistadora: ¿Si? Entrevistada: Si Entrevistadora: Y si el cliente se niega a hablar en un idioma franco que dice el guion que tienes que hacer... Entrevistada: Decirle que como no habla en castellano procedemos... hay un pequeño texto que ahora no recuerdo porque a mi nunca me pasó pues que se procede a liberar la llamada porque no hay una barrera idiomática no hay entendimiento. Entrevistadora: Digamos que si una persona del rural gallego o políticamente muy activa lingüísticamente llama a Alicante y no le entienden e insiste en hablar su idioma ese problema ya está catalogado... Entrevistada: Si, barrera idiomática. Pero ya todos sabemos que aquí en España está el vasco, el catalán y el gallego si tú quieres una solución a un problema haces por entenderte. Pero yo quiero que me hablen en catalán no está abierto a que le solucionen el problema... Entrevistadora: La reivindicación está por encima de la resolución... Entrevistada: Pues la reivindicación es más importante que la resolución... si pasa mucho tiempo y no se soluciona la avería pues intentará hablar en castellano.

Entrevistadora: Pero ahora muchos servicios técnicos te dicen pulse 1 para castellano 2 para catalán... Entrevistada: En mi caso, en el departamento en el que estoy yo pues no hay catalán. Si en otros, atención al cliente, para una avería no... posiblemente allá un departamento en Cataluña pero aquí no...

Fragment d'entrevista amb: Teleoperadora 1.

Destaquen algunes males pràctiques en la gestió de la diversitat lingüística. Els centres d'atenció de trucades prioritzen el temps per sobre de la qualitat lingüística. Això fa que quan es produeixen cues en les estacions de treball que atenen en llengües no dominants (el castellà en el nostre cas) les trucades són derivades cap a posicions monolingües.

Entrevistada: Hay clientes que exigen que la llamada sea atendida donde se habla el idioma que quieren, en la provincia o en la Comunidad Autónoma. Hay conflictos a veces porque si hay una saturación de llamadas porque hay un router para que no se pierda la llamada o para que no esperes mucho salta la llamada a otra plataforma y a lo mejor esa plataforma no está en Cataluña, no está en Galicia, no está en País Vasco y entonces claro el cliente te exige que le atiendas en el mismo idioma que pulsó o en el que tiene la factura. Entonces el cliente quieren que le atiendan la llamada en la comunidad del idioma pero ya te digo a mi me consta que en Valladolid atienden en gallego. Pero hay mucho aprendido aunque no sea nativo ni de Galicia, ni de País Vasco ni de Cataluña. Se paga el idioma siempre que estés fuera de la comunidad.

Fragment d'entrevista amb: Negociadora_1

En les entrevistes destaca que els treballadors gallecs augmenten la seva satisfacció laboral en fer servir la seva llengua (quan és materna) en l'execució del treball. Les demandes dels treballadors gallecs de ser retribuïts per parlar la llengua gallega en la

seva comunitat no són contemplades per la regulació. Seguint a Heller (2003), aquesta competència es contempla com una competència social o ètnica, no retribuïble. Això no és obstacle perquè a nivell de centres de treball aquesta competència sigui judicialitzada.

Entrevistada: Nosotros tenemos un conflicto de idiomas también denunciado... aquí en Galicia supuestamente como es tu lengua y tú te presentas voluntaria a ese departamento ya no te pagan el plus de idiomas. Pero en Valladolid atienden llamadas en gallego y les pagan
Fragment d'entrevista amb: Negociadora_1

Entrevistadora: O sea en algunas empresas es un plus y en otras un requisito.... De servicio en catalán parece que hay demanda ¿Y del gallego?
Entrevistada: En el caso del gallego nada que ver si lo comparamos con la sociedad catalana. La sociedad catalana incluso demanda información por escrito en catalán y es un servicio que la empresa que lo ofrece tiene muy claro que si o si lo tiene que tener. En el caso de Galicia cada vez es a menos, raro pero cada vez es a menos. Salvo que sea una empresa gallega y sea su logotipo que de su servicio que se considera gallega no es algo que demande la sociedad. Es un mínimo que hay de personas que se les exija hablar gallego.
Entrevistadora: ¿Y el euskera? Entrevistada: Igual que en Cataluña, pero en Galicia es un mínimo. Y lo ves por las personas que están en esos puestos que es un mínimo con respecto al resto de trabajadores.
Fragment d'entrevista amb: Coordinadora 2

Entrevistado: En la presentación el cliente habla castellano tú puedes seguir en castellano. Entrevistada: Depende... Entrevistado: No, no, la operativa lo dice así. Lo comunicaron el otro día así. Y la gente lo hace por eso. Entrevistada: Para que le atienda alguien de aquí. Entrevistado: A título anecdótico diré que en 12 años que llevo atendiendo a gente de toda España sé que hay una cierta reticencia a: joer ya me está este catalán. Yo en doce años no he tenido ni el primer problema con alguien catalán. Si no le he entendido se lo he dicho y me han hablado en castellano. En la vida he tenido un problema y he atendido miles. Ni el primero me ha dicho: pues hálame en catalán. El único que tuve así fue uno de euskera que se lo pasé al compañero de euskera. Y ya le atendió él. Con el catalán nunca hubo ningún problema. Que para mí el catalán no es chino y más o menos se entiende. Si el cliente me podía seguir en catalán, gente más mayor que les cuesta hablar castellano, seguimos en catalán. Otra cosa son los extranjeros, hay digo que me ha tocado el perfil guiri. Y eso... que me digan que los sudamericanos, y los moros, porque hay gente que llama y te comenta... Yo a quien no soporto son a los ingleses y a los alemanes. Porque un moro va a intentar (entenderse contigo) a un chino bastante le cuesta con el chino. Él ya lo sufre porque ni te enteras de lo que está diciendo ni tú lo que te dice él. Pero los suecos, ingleses y tal... Y les importa un huevo si les entiendes o no. Y te lo dicen.
Fragment d'entrevista amb: teleoperadores_especialista_5_6_

teleoperadora_especialista_4_delegada sindical [16115-17528]
un es gestor es un desembolso de dinero bastante grande porque estamos hablando de más de un 10%, 15% incrementar los salarios y después que les interesa porque no quieren que tengamos más formación de la que debemos o más formación porque podemos facilitar más información al cliente de la que quieren ellos que tenga el cliente y no quieren, lo único que quieren, es rapidez,

atención y pronunciación y ya está, maquinitas, autómatas. Tú lo notas llamando a determinados servicios, por ejemplo, en Cataluña que llevan más años y esto ya te lo comento lo que nos trasladan los clientes, es que en Telefónica a partir de las 10 de la noche solo estaba la plataforma de Coruña y había clientes catalano hablantes que llamaban y te decían puedo hablarte en castellano o español, y te llamaban con esta opción porque parece mentira pero el servicio es mucho mejor. No es mucho mejor es diferente. Porque en Cataluña tenían un protocolo mucho más cerrado y aquí aun estábamos con el rollo de que a veces estábamos con los clientes hablando, en plan llueve por ahí, era un poco más... En Barcelona a lo mejor como hay más posibilidades la gente estaba 2, 3 meses en el trabajo y ya cambiaba y aquí debido a la falta de salidas profesionales de las personas formadas llevábamos muchos más años y lo que te da la experiencia que si algo está mal en una factura ya estás abriendo una reclamación...

5.3. Categories laborals i estandardització de l'autonomia: “plus de gestor” o “categoria de gestor”

El I Conveni col·lectiu va establir l'anomenat “plus de gestor” en 74,15 euros per al 2000, primer any de la seva aplicació (lleugerament superior als 67,79 el plus d'idiomes aquell any). Aquest plus, que en el segon conveni havia de convertir-se en categoria laboral, ha servit per a configurar una de les principals identitats laborals en el sector.

El conveni col·lectiu classifica els treballadors en 3 categories principals: teleoperadors (19,2%) teleoperadors especialistes (46,3%) i gestors telefònics (20,8%). La diferència entre les dues primeres és només una qüestió d'antiguitat. Més d'un any a l'empresa suposa un canvi de categoria cap a teleoperador especialista. Centrant-nos en les diferències entre teleoperador i gestor, el conveni col·lectiu tracta de definir en 450 paraules, tasques dels “gestors”, mentre que les dels teloperadors es resumeixen a 49 paraules. Els teleoperadors: *atienden o emiten contactos siguiendo métodos de trabajo con actuaciones protocolizadas, y recepcionan llamadas (...).* En canvi, la categoria de gestor telefònic desenvolupa les seves funcions en venda activa, suport tecnològic o professional (productes financers, assessorament tributari, emergències) fent servir arguments complexos, sense guions establerts o fora de procediments sistematitzats. Així, el conveni remet a determinades activitats i la manera com s'executen, referint-se principalment a l'absència de protocols o procediments preestablerts. Això és un element clau en els centres d'atenció telefònica, on l'execució de la major part de la feina gira entorn a guions de conversa i protocols o arbres de decisió. Legalment, el gestor telefònic té una major autonomia per prendre decisions de tipus econòmic (oferir un descompte a un client, per exemple) i autonomia lingüística, en el sentit que pot argumentar de formes no preestablertes, “a la seva manera” i d'acord amb els seus coneixements professionals. A més, les noves tecnologies aplicades al sector estan reduint la necessitat de teleoperadors que es

limitin a seguir un guió, donat que aquestes tasques són més fàcilment realitzables a través de pàgines d'Internet, com ara les anomenades *—ites prèvies*".

Yo me acuerdo de la campaña.. hace 7 u 8 años de la AEAT... con el servicio de cita previa. Y teníamos 200 personas en Cataluña. Y este año hemos necesitado unas 30 personas que hablaran catalán... Por que ahora la cita previa es también por Internet. Se ha ido mucho trabajo.... Yo te puedo decir que las llamadas han disminuido en este servicio tan claro, la cita previa. Como son señores que hablan catalán, no son actores. Normalmente será una persona de origen de Cataluña, o un estudiante que está en Madrid. ... Pero es curioso ver como se ha reducido el volumen general.

Fragment d'entrevista amb: Empresari_1

D'acord amb l'article 38 del CC, la promoció laboral a gestor telefònic es produeix en les següents condicions: —*Gestors telefònics: (...) 1) venda activa en emissió, amb (...) "utilització d'arguments complexos sense diàleg preestablert (...), 2) suport tecnològic (...) fora dels procediments sistematitzats (...); 3) suport professional (...) assessorament professional a incidències complexes que no puguin ser resoltes de manera automàtica amb el seguiment d'un argumentari sistematitzat; 4) Gestió d'impagaments (...) quan el treballador gestiona i negocia el deute (...); 5) Gestió d'incidències de facturació. El teleoperador "(...) identifica i diferencia la incidència del client, fora dels procediments sistematitzats, analitzant i fent el diagnòstic de la mateixa (...)"*. D'acord amb una entrevistada, *"la diferencia entre un tele operador y un gestor es, simplemente, que trata los problemas complejos que no están automatizados. De alguna forma los resuelve fuera de esta automatización"*.

Des del punt de vista de la revisió teòrica efectuada, la categoria es fa necessària en el marc de la nova economia quan les seves tasques es realitzen d'una forma autònoma lingüísticament, no estandarditzada i amb capacitat de decisió. Els sindicats i els treballadors prefereixen com a criteri per construir les categories laborals aquells que s'apropen més a les pautes del mode de producció *informacional*: autonomia lingüística. La patronal, en canvi, entén que l'autonomia està vinculada a la presa de decisions econòmiques i assignada a funcions concretes (vendes en emissió, gestió tècnica, facturació i cobrament d'impagaments). Treballadors i sindicats consideren que l'autonomia s'exerceix en l'acte de la parla, en desviar-se del guió i en argumentar. Aquesta visió diferent ha comportat diverses sentències laborals de les cinc que hem analitzat, i on en tots els casos els jutges donen la raó als empresaris (aplicant, però, el criteri d'autonomia lingüística per solucionar el conflicte):

Los servicios que los actores prestaban, pese a su amplitud, se centraban en la atención al ciudadano y, en consecuencia, no van más allá de las funciones propias de un teleoperador que según definió el Convenio Colectivo de aplicación es que los Teleoperadores atienden o emiten contactos siguiendo métodos de trabajo con actuaciones protocolizadas, y recepcionan

llamadas(...). Dado el carácter pormenorizado, detallado y extenso del protocolo de actuación de los teleoperadores, no parece que exista dentro de las tareas que realizan los actores margen de autonomía de acción y decisión sino que cualquier actuación que a través de las llamadas se les plantee, debe encontrarse recogida en el protocolo de actividades de los Teleoperadores (Sentencia, Lugo, 2012).

Segons la patronal, saltar-se el guió o els protocols no és suficient per adjudicar la categoria de gestor. De fet, a partir dels guions i protocols recopilats en diferents empreses i campanyes (uns 600 folis en 10 campanyes diferents), sempre existeix una flexibilitat lingüística. Els guions rarament estableixen paraula per paraula el que el teleoperari ha de dir. Més aviat es tracta de pautar situacions conversacionals que s'han de guiar a partir d'un arbre de decisions. Fins i tot els teleoperador se salten passos de l'arbre de decisions a partir de la deducció o intuïció que fan sobre l'interlocutor a partir de la conversa prèvia. A efectes pràctics, aquesta doble via d'interpretar la categoria de gestor fa que en cada empresa i cada —campanya” s'observin negociacions entre treballadors i direcció per definir si la seva tasca s'ajusta a la de teleoperador o la de gestor. D'altra banda, les empreses, dintre d'una mateixa —campanya”, farien servir un tipus de protocols o guions així com diferents categories laborals en funció del poder de negociació i polítiques de personal en cada centre i les facilitats de reclutament al territori on es troben instal·lades. En aquest sentit, detectem un elevat grau d'arbitrarietat en l'aplicació de les categories.

Entrevistadora: Voy a hacer la ficha, sois tele-operadores especialistas ¿verdad? Entrevistado: Si, técnicos en ADSL. Entrevistadora: Pero hay otra categoría, gestor ¿no? Entrevistado: Sí, ese tendríamos que haberlo cobrado. Yo trabajé en otra empresa que hacía campaña para páginas amarillas. Eso si que era el timo de la estampita para el cliente. Y ahí sí que cobrabas el plus de gestor. Después en otro sitio también pero lo pelearon mucho. Porque tenías que hacer la gestión de la venta.
teleoperadores_especialista_5_6

un es gestor es un desembolso de dinero bastante grande porque estamos hablando de más de un 10%, 15% incrementar los salarios y después que les interesa porque no quieren que tengamos más formación de la que debemos o más formación porque podemos facilitar más información al cliente de la que quieren ellos que tenga el cliente y no quieren, lo único que quieren, es rapidez, atención y pronunciación y ya está, maquinillas, autómatas. Tú lo notas llamando a determinados servicios, por ejemplo, en Cataluña que llevan más años y esto ya te lo comento lo que nos trasladan los clientes, es que en Telefónica a partir de las 10 de la noche solo estaba la plataforma de Coruña y había clientes catalano hablantes que llamaban y te decían puedo hablarte en castellano o español, y te llamaban con esta opción porque parece mentira pero el servicio es mucho mejor. No es mucho mejor es diferente. Porque en Cataluña tenían un protocolo mucho más cerrado y aquí aun estábamos con el rollo de que a veces estábamos con los clientes hablando, en plan llueve por ahí, era un poco más...En Barcelona a lo mejor como hay más posibilidades la gente estaba 2, 3 meses en el trabajo y ya cambiaba y aquí debido a la falta

de salidas profesionales de las personas formadas llevábamos muchos más años y lo que te da la experiencia que si algo está mal en una factura ya estás abriendo una reclamación...

teleoperadora_especialista_4_delegada sindical [16115-17528]

A més, en el nostre treball de camp hem observat que els teleoperadors també fan servir un important marge discrecional, saltant-se els protocols amb l'objectiu d'assolir els objectius de temps i vendes diàries que els vénen marcats per l'empresa. D'acord amb les entrevistes realitzades, als coordinadors/es o supervisors/es els cridarà l'atenció si ~~he~~ "euguerint" els protocols i guions aconseguen millorar el seu rendiment diari o setmanal. Winiecki (2004, 2008) ha documentat aquestes ~~campes~~ "rampes" dels teleoperadors i com el sistema d'organització del treball els permet o fins i tot espera, donat que allò important no és com s'executa la feina, sinó com es mostra cada treballador en el taulell de resultats final:

~~Because~~ many of the statistics produced by it are actually *averages*, every call does not have to be completed under the organizational goal of two minutes thirty seconds or less. He can vary effort depending on the context of the call and what he knows his stats were yesterday, and so forth. However, although reacting differently to the rows and columns of data on the stats reports, both share a common perspective—they demonstrate their orientation to *how they look* in the data and alter their minute-to-minute or day-to-day practice to produce a satisfactory statistical representation of their self in the data. They are using the stats as a metaphorical screen on which they shadowbox and vary subsequent tactics in reaction to how the ACD report—their ~~shadowboxing~~ "shadowboxing screen"—reflects the organization's construction of them, back to themselves (...) at best, only ten calls are rated for each agent per month. Since agents at this *call center* commonly answer up to two hundred calls each day, quality evaluations account for only about .0025% of calls worked by an agent! (Winiecki, 2008: 364).

Aquests resultats contrasten amb el que observa Boutet (2012) en l'emissió de trucades, que sovint són les trucades que es poden mesurar per vendes efectuals: ~~Outgoing~~ "Outgoing calls are totally standardized, leaving no room at all for the employee to be autonomous; incoming calls give them a certain amount of leeway" (...) The consultant's language activity is generally organized on a taylorized model, their professional dialogues strictly channeled by way of scripts, time control —calls last an average of ca. sixty seconds in such centers- and a rigorous supervision of their communications. Consultants's verbal activity and language practices are restricted threefold: by time, by the obligation to follow the script point by point, and by software scripts to assist in decision making" (Boutet, 2012: 219). Encara que a les empreses subcontractades se'ls ofereix formalment aquest servei en els termes descrits per Boutet, aquesta situació en els nostres *calls centers* està relativament lluny de la

realitat. La unitat relacional és la conversa, que es presenta el més natural possible, adaptada freqüentment a les característiques de l'interlocutor, més que no pas el guió.

Entrevistadora: Entonces las personas que diseñan el argumentarlo como cronometran... Entrevistada: Esas son preguntas que a mi también me gustaría conocer. Son objetivos que están marcados, mucha gente lo consigue porque se salta pasos en la operativa... Entrevistadora: Pero te pueden sancionar por saltarte la operativa Entrevistada: Claro ahí está la contradicción si llegas a los objetivos es que estás haciendo algo que no está en la operativa....Porque el cliente los primero minutos no te escucha: comienza yo soy cliente de no sé cuantos años y el 2004 ya me pasó que... Entrevistadora: El cliente no tiene su conversación operacional izada (risas) Entrevistada: Claro...pero tu le dices haga esto haga lo otro. Y el: ya me dijo mi prima que el cable estaba mal...Y claro eso es imposible...Tienes que ser amable sin cortar al cliente y ya estas haciendo algo mal que no está en el protocolo. Pero no puedes cortar y ser amable, y llegar a los objetivos cuando habla de su prima que le dijo que los cables estaban mal...

Fragment d'entrevista amb: Teleoperadora 3.

En canvi, en el cas dels teleoperadors sí que compartim l'opinió de Boutet. Existeix, per tant, una forta racionalització del treball: —Standardized communicative activity with the client leads certain services to work with the bases of knowledge and diagnostic procedures (tree sequences of questions to ask the client) that allow them to give the client a quick response without possessing any particular technical know-how. Model building thus allows establishing simple and rationally codified procedures which also permit recruiting workforce for their personal rather than their formal qualities, therefore being able to cope with a large turnover” (Boutet, 2012: 219). Els treballadors —aveguen” amb certa discrecionalitat dins d'aquest sistema amb la connivència dels seus supervisors. Precisament volem destacar que l'element clau és, a partir del treball de camp realitzat, la formació d'aquests treballadors de —ases de coneixement i procediments de diagnòstic” és el que fa eficient el seu treball.

Boutet observa una segona categoria de treballadors, freqüentment en centres de recepció de trucades [*Incoming call centers*]: —I was able to observe that the consultants brought into play a large diversity of language skills and acts: they informed, solved problems, reassured, convinced, argued. Their technical skills were visible in the dialogues, for example, giving expert advice on technical systems, solving technical problems, understanding how an installation functions, producing technical diagnoses (...) In such work, where the industrial model leaves them a certain degree of initiative and autonomy, telecounselors use their language resources and their skills to deal with the professional interaction as best as possible; guiding the client, giving appropriate answers, analyzing the requests, coordinating the dialogue, adapting to the client's language and technical level, and informing him/her correctly and precisely” (2012:220-1). L'anterior cita és pertinent en tant que molts dels nostres

teleoperadors i gestors entrevistats aprecien subjectivament que la seva feina es realitza en aquestes condicions. Per als treballadors entrevistats, això no obstant, aquest tipus de condicions de treball hauria d'obeir a la categoria de gestor. Des de la patronal, conscients d'aquesta contradicció en el discurs sobre el taylorisme i l'autonomia del treballador, s'argumenta que no existeixen treballadors que es limitin a llegir frases. Tothom ha d'interpretar, dialogar i resoldre problemes. Tal i com ens indica un representant de la patronal –la cita previa con Hacienda, si se parece a eso, pero es una parte cada vez más pequeña del volumen de trabajo. Todo eso se automatiza”.

6. Conclusions

La recerca prèvia sobre la llengua als centres d'atenció de trucades s'ha centrat en la relació entre l'estandardització taylorista, la diversitat lingüística i l'autenticitat. Per aquest motiu, les hegemonies lingüístiques i els conflictes de caire ètnic han estat en el centre de molts anàlisis. A partir del cas gallec aquest article ha mostrat com els principals conflictes lingüístics de les empreses estan subsumits en els marcs del consens i el conflicte de les relacions laborals, això és, remuneració, temps de treball i categories laborals. Per als treballadors i agents participants existeix una clara percepció que el llenguatge és la matèria primera del procés productiu. El principal conflicte intern respecte al llenguatge està centrat en la dicotomia *estandardització* i *autonomia* per posar en pràctica un elevat nombre de sabers professionals a través del llenguatge. L'absència dels guions, així com l'absència de protocols sistematitzats, determina les categories laborals i els salaris d'acord al conveni col·lectiu del sector. No obstant això, aquestes categories no tenen una interpretació igual entre treballadors, sindicats i patronals, fet que ha comportat una judicialització de l'autonomia lingüística en el sector. Finalment, un dels aspectes més rellevants d'aquesta recerca és observar com la llengua no és només un aspecte clau en la productivitat de la nova economia, sinó també, fins i tot en un dels sectors més acusats per les seves pràctiques laborals de tall neoliberal –o *callcenterització*–, la llengua està esdevenint central en les seves relacions laborals. Aquesta rellevància es fa palesa en el fet que els treballadors del sector progressivament, i en el marc de les categories laborals, construeixen la seva subjectivitat com a teleoperadors o gestors segons el seu grau d'autonomia en l'ús del llenguatge.

Bibliografia

- ACE [Asociación de Contact Center Espanyola] –Informe de Situación”. ACE: Madrid.
- Batt, R. (2002). –Managing customer services: Human resource practices, quit rates, and sales growth” *Academy of Management Journal* 45(3):587–97.

- Batt, R. i Moynihan, L. (2002). —“The viability of alternative call centre production models” *Human Resource Management Journal*, 12(4), 14-34.
- Batt, R. (2000). —“Strategic segmentation in front-line services: marching customers, employees and human resource system” *International Journal of Human Resource Management*, 11 (3): 540-61.
- Batt, R., Doellgast, V., Kwon, H. (2004). *The US call center Industry 2004: National benchmarking report*. Ithaca, NY: Cornell University.
- Boutet J. (2001): —“Le travail devient-il intellectuel?” *Travailler, Revue Internationale du Psychopathologie et du Psychodynamique du Travail* 6:55–70.
- Boutet, J. (2012) —“Language workers: emblematic figures of late capitalism” in Duchêne, A. i Heller, M. A *Language in Late Capitalism. Pride and Profit*. New York: Routledge: 207-229
- Braverman, Harry (1974) *Labor and Monopoly Capital*. New York: Monthly Review Press.
- Budd, J.W. (2008) *Labor Relations: Striking a Balance*. Boston: McGraw-Hill/Irwin.
- Burawoy, Michael (1979) *Manufacturing Consent: Changes in the Labor Process under Monopoly Capitalism*, Chicago. University of Chicago Press.
- Cameron (2005). —“Communication and commodification: Global economic change in sociolinguistic perspective” a Erreygers, G. i Jacobs G. (eds.), *Language, communication and the economy*, 9–23. Amsterdam: John Benjamins.
- Cameron (2000). —“Selling the worker: Gender and the commodification of language in the globalized service economy” *Journal of Sociolinguistics* 4(3):323–47.
- Cameron, Deborah (2001): *Good to Talk? Living and Working in a Communication Culture*. Londres: Sage.
- Cameron, Deborah (1995). *Verbal hygiene*. Londres: Routledge.
- Castells, M. (1996): *The rise of the network society*. Malden, MA: Blackwell.
- Castells (2001) “La sociología urbana en el Siglo XXI”, a Susser, Ida (ed.), *La sociología urbana de Manuel Castells*. Madrid: Alianza Editorial
- Charlier M, Colin T., Grasser B., Higele J-P., Khristova A., Rose J., Rouyer R., Ryk G. (2003), *La construction sociale des frontières entre la qualification et la non qualification*, Rapport de recherche, DARES, 07/2003.
- Cohen, D. (2009): *Three lectures on post-industrial society*. Massachussets: Institute of Technology.
- Cowie, C. (2007). —“The accents of outsourcing: The meanings of —neutral” in the Indian call centre industry” *World Englishes* 26(3):316–30.
- Deery, S. i Kinnie, N. (2002). —“Call centres and beyond: a thematic evaluation” *Human Resource Management Journal*, 12 (4), 3-14.
- Del Bono, A. (2000). —“Call Centers, ¿el trabajo del futuro?” *Sociología del Trabajo* 39:3–31.
- Dhir KS i Gòkè-Paríolá A (2002): —“The Case for Language Policies in Multinational Corporations”, *Corporate Communications: An International Journal*, 7 (4): 241-251.
- Dormann, C. i Zijlstra, F.R.H. (2003), —“Call centers: high on technology, high on emotions”, *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 12(4): 305-10.
- Duchêne, A. (2009): —“Marketing, management and performance: Multilingualism as a commodity in a foreign call center” *Language Policy* 8: 27–50.

- Duchêne, A. i Heller, M. (2012). *Language in Late Capitalism. Pride and Profit*. New York: Routledge.
- Fernie, S. and Metcalf, D. (1998), *Hanging on the Telephone: Payment Systems in the New Sweatshops*, Centre for Economic Performance. Londres: London School of Economics.
- Fishman, J. (1999): —“The New Linguistic Order” *Foreign Policy*, 113: 26-40.
- Fredriksson, R., Barner-Rasmussen, W. i Piekkari, R. (2006): —“The multinational corporation as a multilingual organization: the notion of a common corporate language”, *Corporate Communication: an International Journal* 11(4): 406-423.
- Frenkel, S.J., Tam, M., Korczynski, M. and Shire, K. (1998), —“Beyond bureaucracy? Work organization in call centres”, *The International Journal of Human Resource Management*, 9(6): 957-79
- Gall, G. (2003) —“Marxism and Industrial Relations,” a Peter Ackers and Adrian Wilkinson (eds.), *Understanding Work and Employment: Industrial Relations in Transition*. Oxford: Oxford University Press: 316-24.
- Garson, B. (1988), *The Electronic Sweatshop: How Computers are Transforming the Office of the Future into the Factory of the Past*,. New York: Simon & Schuster
- Gorjup, M.T. Valverde, M. Ryan, G. (2008) —“Promotion in call centres: opportunities and determinants” *Journal of European Industrial Training* 32(1): 45-62
- Grin, F. Sfreddo, C. i Vaillancourt, F. (2010): *The Economics of the Multilingual Workplace*. New York: Routledge.
- Heller, M. (2003): —“Globalization, the new economy and the commodification of language and identity” *Journal of Sociolinguistics* 7 (4): 473-492.
- Heller, M. (2010). —“The Commodification of Language” *Annual Review of Anthropology* 39: 101–114.
- Heller, M. (2011). *Paths to post-nationalism : a critical ethnography of language and identity* . New York : Oxford University Press
- Heskett, James L.; W. Earl Sasser, Jr.; & Leonard A. Schlesinger (1997). *The service profit chain: How leading companies link profit and growth to loyalty, satisfaction, and value*. New York: Free Press.
- Holman, D.J., Batt, R. i Holtgrewe, U. (2007), *The Global Call Centre Report: International Perspectives on Management and Employment*: Report of the Global Call Center Network. Sheffield: Institute of Work Psychology.
- Houlihan, M. (2000), —“Eyes wide shut? Querying the depth of call center learning”, *Journal of European Industrial Training*, 24 (2-3-4): 228-40.
- Huws, U. (2009) —“Working at the interface: Call centre labour in a global economy” *Work Organisation, Labour and Globalization* 3(1): 1-8.
- Hyman, R. (1973) *Strikes*. Londres: Fontana.
- Isic, A., Dormann, C. I Zapf, D. (1999), —“Stressors and resources at call center jobs”, *Zeitschrift fur Arbeitswissenschaft*, 53: 202-8.
- James, A. i Vira, B. (2012). —“Labour geographies of India’s new service economy” *Journal of Economic Geography* : 1-35.
- Kelly-holmes, H. i Mautner, G. (eds) (2010) *Language and the market*. Palgrave Macmillan

- Kinnie, N. i Purcel, J. (2000) —Fun and surveillance: the paradox of highcommitment management in call centers.»The International Journal of Human Resources Management. Vol.11, Issue 5:967-985.
- Leidner, R (1993). *Fast food, Fast talk: Service work and the routinizations of everyday life*. Berkeley: University of California Press.
- Luo, Y. i Shenkar, O. (2006): —The multinational corporation as a multilingual community: Language and organization in a global context” *Journal of International Business Studies* 37: 321–339.
- Maclean, D. (2006): —Beyond English: Transnational Corporations and the Strategic Management of Language in a Complex Multilingual Business Environment” *Management Decision* 44(10): 1377-1390.
- Marschan-Piekkari, R., Welch, D. i Welch, L. (1999): —Adopting a common corporate language: IHRM implications”, *The International Journal of Human Resource Management* 10(3): 377- 390.
- Micheli, Jordy (2006). El trabajo en la sociedad de la información: El caso ilustrativo del telemercadeo. *Estudios Sociológicos* 24(70):197–220.
- Milroy, J. i Lesley M. (1998). *Authority in language: Investigating Standard English*. London: Routledge.
- Mirchandani, K. (2004). Practices of global capital: Gaps, cracks and ironies in transnational call centres in India. *Global Networks* 4(4):355–73.
- Montgomery, D. (1979) *Workers’ Control in America: Studies in the History of Work, Technology, and Labor Struggles*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Morgan, B. I Ramanathan, V. (2009). —Outsourcing, globalizing economics, and shifting language policies: Issues in managing Indian call centres”, *Language Policy* 8(1):69–80.
- Moss, P., Salzman, H. and Tilly, C. (2007), —Under construction: the continuing evolution of job structures in call centers”, *Industrial Relations: A Journal of Economy and Societ*, (47) 2: 173-208.
- Moss, Phillip; Harold Salzman; & Chris Tilly (2008). Under construction: The continuing evolution of job structures in call centers. *Industrial Relations* 47(2):173–208.
- Martí-Audí, Neus; Valverde, Mireia; Heraty, Noreen (2013) —Human resource management in the Spanish call centre sector: the bird cage model of call centre work” *International Journal of Human Resource Management* 24(2).
- Poster, W.S. (2007). —Who’s on the line? Indian call center agents pose as Americans for US-outsourced firms” *Industrial Relations* 46(2):271–304.
- Pucik, V. (1989): —Managerial career progression in large Japanese manufacturing firms”, a Need, A., Ferris, G. R. i Rolan, K. M. (eds), *Research in Personnel and Human Resource Management*, Greenwich: JAI Press.
- Pupo, N. I Noak, A. (2009). —Standardizing Public Service: The Experiences of Call Centre Workers in the Canadian Federal Government” *Work, Organisation, Labour and Globalisation* 3(1):100-113.
- Rahman, T. (2009). —Language ideology, identity and the commodification of language in the call centers of Pakistan” *Language in Society* 38:233–58.
- Ritzer, G. (1993): *The McDonaldisation of Society*. Newbury Park, CA: Pine Forge Press.

- Roberts, Celia (2011) —“Institutional Discourse” a Simpson, J (ed) *The Routledge Book of Applied Linguistics*. Routledge: New York.
- Roberts, C. (2010): —“Language Socialization in the Workplace” *Annual Review of Applied Linguistics* 30:211-227.
- Rose, E. (2002) —“The Labour Process and Union Commitment Within a Banking Services Call Centre” *The Journal of Industrial Relations* 44(1): 40–61
- Roy, S. (2000) —“La normalisation linguistique dans une Entreprise: Le mot d'ordre mondial”, *La revue canadienne des langues vivantes* 57(1): 118-143.
- Roy, S. (2003). —“Bilingualism and standardization in a Canadian call center: Challenges for a linguistic minority community” a Robert Bayley i Sandra Schecter (eds.), *Language socialization in bilingual and multilingual societies*. Bristol: Multilingual Matters: 269–85.
- Sonntag S. (2006). —“Appropriating identity or cultivating capital? Global English in offshoring service industries” *Anthropological Work Review* 26(1):13–19
- Sonntag, Selma K. (2009). Linguistic globalization and the call center industry: Imperialism, hegemony or cosmopolitanism? *Language Policy* 8:5–25.
- Sørensen, O. H., Beraud, M., Colin, T., Ferial, É., & Grasser, B. (2005). —“Institutional dynamic of the call center industry in Denmark and France” a *Institutional dynamic of the call center industry in Denmark and France*.
- Spolsky, B. (2009). *Language management*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tan, PKW i Rubdy, R. (eds) (2008) *Language as commodity: global structures, local marketplaces*. Londres: Continuum.
- Taylor, P. i Bain, P. (2005). —“India calling to the far away towns: The call centre labour process and globalization” *Work, Employment, and Society* 19(2):261–82.
- Taylor, P. i Bain, P. (1999), —“An assembly line in the head: the call centre labour process”, *Industrial Relations Journal*, 30(2): 101-17.
- Taylor, P., and P. Bain, (2002), 'Call Centre Organising in Adversity: From Excell to Vertex', in G. Gall (ed) *Union Organising*, London: Routledge.
- Taylor, P. i Bain, P. (2005). —“India Calling to the far away towns. The call center labor process and globalization”, *Work, employment and society*. 19(2): 261 a 282.
- Townsend, K. (2007), —“Recruitment, training and turnover: another call centre paradox”, *Personnel Review*, 36(3): 476-90.
- Valverde, M., Ryan, G. and Gorjup, M.T. (2007), —“An examination of the quality of jobs in the call center industry”, *International Advances in Economic Research*, Vol. 13 No. 2, pp. 146-56.
- Virno, P. (2004) *A Grammar of the Multitude*. Los Angeles, CA, New York: Semiotext(e).
- Winiacki, D. (2007) —“Subjects, Subjectivity, and Subjectification in Call Center Work: The Doings of Doings”, *Journal of Contemporary Ethnography* Volume 36 Number 4: 351-377.
- Winiacki, D. 2004. —“Shadowboxing with data: Production of the subject in contemporary call centre organisations”, *New Technology, Work and Employment* 19 (2): 78-95.

Annex: Evolució de la negociació col·lectiva i llengua en el sector dels centres d'atenció de trucades (1999-2002)

	L'autonomia lingüística	Plus idiomas
<i>I Convenio Colectivo para el sector de Telemarketing. 1999</i>	Artículo 35. Complementos del puesto de trabajo. —(,) de índole funcional (...) <i>Plus de gestión telefónica: Es aquel que percibe el Teleoperador/Operador, cuando, dentro de la campaña o servicio para el que ha sido contratado, ejecuta habitualmente funciones por la que, en base a una información previa, la analiza y toma decisiones con iniciativa y autonomía, fuera de los procedimientos sistematizados, mediante la interrelación de los conocimientos adquiridos, necesarios para el desarrollo de las funciones.</i> <i>Si de la aplicación de los criterios anteriormente definidos, no resultara una asignación clara del puesto de trabajo de gestor, se tomará el criterio del tiempo de formación inicial para el desempeño de las funciones del puesto. En este caso la formación inicial deberá haber sido de un mínimo de ciento sesenta horas, entre las que se computará la formación definida en este Convenio, previa a la contratación. En el caso de modificación de las funciones del gestor telefónico, bien por cambio de las mismas o por cambio de la empresa de telemarketing que presta el servicio, la empresa deberá acreditar fehacientemente que se han producido cambios sustanciales en las funciones desarrolladas por el Teleoperador/Operador.</i> <i>Este plus se empezará a percibir a partir del día 1 de enero del año 2.000, y desde dicha fecha sólo se hará efectivo cuando el Teleoperador/Operador lleve a cabo los cometidos propios de dicha especialización dentro de la campaña.</i> <i>Desde el 31 de diciembre del año 2000, el Teleoperador/Operador que haya percibido durante un año el complemento de gestión telefónica, realizando de modo efectivo estas funciones especializadas dentro de la misma campaña, consolidará el plus como salario pasando a tener la categoría de gestor telefónico.</i> <i>Dada la posibilidad de que en algún momento pueda existir puesto o puestos de gestor telefónico o coordinador, tendrán preferencia sobre otras solicitudes que se presenten por el personal ajeno a la empresa los Teleoperadores/Operadores de la empresa que reúnan los requisitos necesarios para acceder al puesto vacante.</i> <i>La cuantía de este plus será de 12.337 pesetas brutas mensuales en el año 2000."</i>	Artículo 35. Complementos del puesto de trabajo. (...) de índole funcional (...) <i>Plus de idiomas: Es el que percibe el Teleoperador/Operador al que se le exija la utilización de uno o más idiomas extranjeros simultáneos para el desarrollo de su trabajo.</i> <i>La cuantía de este plus es de 10.496 pesetas brutas mensuales en 1999 y de 11.280 pesetas brutas mensuales en el año 2000, y será acumulable al de gestión o al de experiencia.</i>
<i>II Convenio Colectivo para el sector de Telemarketing. 2002.</i>	Artículo 40. Promoción Profesional en el Grupo de Operaciones. <i>Se establecen los siguientes niveles dentro del grupo de operaciones:</i> <i>Teleoperador.</i> <i>Teleoperador especialista.</i> <i>Gestor.</i> <i>Coordinador.</i> <i>Se establecen los siguientes niveles dentro del grupo de operaciones:</i> <i>Teleoperador.</i> <i>Teleoperador especialista.</i> <i>Gestor.</i> <i>Coordinador.</i> <i>1. Los teleoperadores son aquellos trabajadores que realizan tareas de telemarketing habituales y normales con una formación previa. Atienden o emiten contactos siguiendo métodos de trabajo con actuaciones protocolizadas, y reciben llamadas para la compra de productos o servicios previamente ofertados por cualquier medio.</i> <i>El acceso al nivel de especialista se produce de modo automático tras llevar un año prestando servicios efectivos como Teleoperador de nuevo ingreso dentro de la empresa.</i>	Artículo 48. Complementos del puesto de trabajo. <i>Plus de idiomas: Es el que percibe aquel personal de operaciones al que se exija para el desarrollo de su actividad la utilización de uno o más idiomas extranjeros, o la utilización de una o más lenguas cooficiales del Estado español fuera de la Comunidad Autónoma, donde esté reconocida dicha cooficialidad.</i> <i>La cuantía de este plus, para la jornada completa, es de 13.000 pesetas brutas</i>

	<i>2. Gestor es aquel trabajador que, utilizando la tecnología adecuada, desarrolla sus funciones en alguna de las siguientes actividades especializadas:</i> <i>Venta activa en emisión: Se considera actividad especializada de gestor, la venta activa en emisión, cuando para su realización el trabajador prepara la venta, detecta necesidades, argumenta y ofrece un producto/servicio, persuadiendo y convenciendo al cliente potencial, utilizando argumentos de venta complejos sin diálogo preestablecido, cerrando un acuerdo de adquisición o venta.</i> <i>No se considerará actividad especializada de gestor la venta en emisión, cuando ésta sea complementaria de una campaña o servicio, cuyo objeto principal no es el de la venta, y cuando la acción a realizar sea la simple información de las características de un producto o servicio aunque termine con un acuerdo de adquisición o venta, o aquella que se realice como ampliación de servicios o productos ya contratados no diferenciados.</i> <i>Soporte tecnológico: Se considera actividad especializada de gestor, la actividad de soporte tecnológico, cuando para su realización el trabajador presta asesoramiento tecnológico y/o informático especializado a incidencias complejas, que no puedan ser resueltas por los centros de atención general al cliente, identificando y diferenciando la incidencia del cliente, fuera de los procedimientos sistematizados, analizando y haciendo el diagnóstico de la misma, y resolviéndola mediante la interacción de los conocimientos adquiridos y la utilización de herramientas específicas.</i> <i>Soporte profesional: Se considera actividad especializada de gestor, la actividad de soporte profesional, cuando para su realización el trabajador presta asesoramiento profesional a incidencias complejas que no puedan ser resueltas de manera automática con el seguimiento de un argumentario sistematizado, sino que identificando y diferenciando la incidencia del usuario, mediante la interacción de los conocimientos adquiridos, resuelve la incidencia, activando, si fuera preciso, los recursos necesarios para ello, en las siguientes unidades especializadas: Riesgo e inversiones en Banca Telefónica y Seguros; Asesoramiento Tributario; y Emergencias.</i> <i>Gestión de impagados: Se considera actividad especializada de gestor, la actividad de reclamación de deuda, cuando el trabajador gestiona y negocia la deuda, administrando una cartera de impagados, promoviendo, activando y realizando las acciones necesarias para el cobro del impago.</i> <i>Gestión de incidencias de facturación: Se considera actividad especializada de gestor, la actividad de resolución de incidencias de facturación, cuando, por la complejidad de determinadas incidencias esté constituida una unidad especializada de segundo nivel, donde se gestionan dichas incidencias complejas que no pueden ser resueltas por el resto de los teleoperadores integrados en el citado departamento, y para ello identifica y diferencia la incidencia del cliente, fuera de los procedimientos sistematizados, analizando y haciendo el diagnóstico de la misma, y resolviéndola mediante la interacción de los conocimientos adquiridos y la utilización de herramientas específicas.</i> <i>Los trabajadores que realicen estas actividades especializadas percibirán el salario correspondiente al nivel de gestor mientras lleven a cabo las mismas, o su parte proporcional en jornada diaria cuando en su ejecución no agoten la mensualidad.</i> <i>Cuando de modo continuado lleven un año ejecutando dichas funciones, consolidarán el nivel de gestor. Cuando estas mismas actividades especializadas no se realicen de modo continuado, el nivel de gestor se consolidará a los dos años, siempre que en tal periodo de tiempo hayan llevado a cabo</i>	<i>mensuales para el 2002 (78;13 euros); y de 14,000 pesetas brutas mensuales para el 2003 (84;14 euros), efectivas a partir del 1 de enero de 2002.</i> <i>Para los supuestos en los que el trabajador esté contratado para una jornada parcial, el plus se percibirá proporcionalmente a la jornada contratada, con independencia del tiempo de utilización del idioma o lengua durante la misma.</i>

	dichas actividades especializadas durante un período mínimo de ciento cincuenta días laborables. 3. Coordinador es aquel trabajador que tiene encomendada y realiza la coordinación de un grupo de teleoperadores o gestores, responsabilizándose del desarrollo del trabajo del mismo en la totalidad de las actividades y procesos de la campaña o servicio a la que esté adscrito el grupo, aplicando procedimientos y normas establecidas, recibiendo supervisión sobre el trabajo y sus resultados. Dada la posibilidad de que en algún momento pueda existir puesto o puestos de gestor telefónico o de coordinador, los teleoperadores especialistas o gestores, en su caso, tendrán preferencia sobre otras solicitudes que se presenten por personas ajenas a la empresa, siempre que reúnan los requisitos necesarios para acceder al puesto vacante.	
III Convenio Colectivo para el sector de Telemarketing. 2005	Nou articulat. Ara, article 39. Contingut: Idem	Contingut: Idem.
IV Convenio, ara denominat de los Contact Centers. 2008	Cambio: Se añaden dos niveles dentro del grupo de operaciones. —Artículo 39. Promoción profesional en el grupo de operaciones. Se establecen los siguientes niveles dentro del grupo de operaciones: Teleoperador. Teleoperador especialista. Gestor. Coordinador. Formador. Agente de calidad (quality). (...) 4. Formador: es aquel trabajador encargado de impartir los cursos formativos para la capacitación del personal de Operaciones. 5. Agente de calidad/quality: es aquel trabajador encargado de efectuar el control de calidad de la tareas realizadas por Teleoperadores y Gestores.”	Contingut: Idem.
V Convenio de los Contact Center. 2012	Ara article 38. Contingut: Idem.	Ara article 46. . Contingut: Idem. Plus de Idioma: 104,98 € (Jornada Completa).

Vivències i reflexions lingüístiques dels refugiats a França durant l'exili del 1939
Linguistic experiences and reflections of refugees in exile in France in 1939

Natàlia Carbonell Ros
natalia.carbonell@udg.edu

Resum

La comunicació següent analitzarà a través d'un epistolari popular inèdit (conservat en el fons Ramir Bruguera, a l'Arxiu Municipal de Palafrugell) l'experiència individual de l'exili republicà del 1939, centrant-se principalment en les reflexions sobre la llengua que els mateixos exiliats en els seus escrits es van plantejar. Un dels temes que sorgeixen en el pas per la frontera és la llengua, l'instrument de relació i de comunicació amb el nou entorn.

Paraules clau: exili, llengua catalana, llengua francesa, escriptures populars, comunicació.

Entre els mesos gener i febrer de 1939, a les acaballes pràcticament de la Guerra Civil espanyola, milers de catalans va emprendre el camí de l'exili tot fugint de la inevitable repressió que la victòria franquista sobre l'Espanya republicana feia preveure. S'allunyaven de la guerra i dels bombardejos, però també deixaven enrere pertinences, amics, familiars, records i lligams amb el poble on hi havia dipositades les seves arrels. Un dels lligams significatius era la llengua: el català.

A la Catalunya del Nord, el primer territori francès que va trepitjar la majoria de l'èxode català, tot i que la llengua oficial era la francesa, el català com a llengua històrica era, encara al 1939, la llengua familiar o comuna, especialment en els entorns més rurals. El fet que, en un principi, a l'altra banda de la frontera hi hagués el mateix domini lingüístic, que la frontera territorial no coincidís amb la lingüística, què va suposar pel refugiats catalans que aquell any van entrar a França? Un emparament, un asil? Amb quina llengua van portar a terme la inserció en el nou espai? L'objectiu d'aquesta comunicació es veure quin espai ocupava cada llengua i com ho relataven els mateixos exiliats.

És sabut que molts intel·lectuals van reflexionar sobre l'experiència lingüística a l'exili, però el discurs que es produïa en els sectors populars²⁶ no s'ha estudiat i, en canvi, és el principal testimoni per observar la vitalitat de la llengua i la percepció dels mateixos parlants. Abans que res, hauríem d'explicar què entenem amb el terme «popular» i en quin sentit l'utilitzem, ja que és un mot amb un significat molt ampli i pot generar ambigüitats. Dins el marc del meu treball entenc per escriptures populars els

²⁶ Recordem que l'exili republicà del 1939 no el constituïa solament un segment determinat de la població sinó que es tracta de l'exili de tot un poble: obrers, camperols, professors, militars, menestrals, etc. Per tant, el percentatge més elevat d'exiliats el trobem en el sector popular.

textos privats, que s'originen en la intimitat i per motius estrictament personals. Els escriptors són, generalment, persones que estan poc o gens habituades a la pràctica de l'escriptura i que s'hi acosten per necessitat de comunicar o expressar vivències o situacions sovint excepcionals, sense la intenció de publicar els seus escrits. Les escriptures produïdes durant l'exili, a més, tenen la particularitat que són les circumstàncies històriques les que empenyen els qui viuen l'experiència cap a l'escriptura. Aquestes escriptures originades en un moment històricament transcendental són la font pel meu focus d'estudi. Concretament, he examinat i analitzat l'epistolari del fons Ramir Bruguera dipositat a l'Arxiu Municipal de Palafrugell. Aquest epistolari està escrit entre 1939 i 1952, tot i que el gruix més important es dona en els primers anys de la dècada dels anys 40. Els corresponents són majoritàriament palafrugellencs que es van exiliar a diferents punts del sud de França i els seus escrits van dirigits a Ramir Bruguera, el qual havia arribat el 1938 a Perpinyà on vivia i treballava legalment pel fet de tenir la nacionalitat francesa (havia nascut a Reims, però des dels 3 anys havia viscut a Palafrugell). En aquesta exposició resseguiré, doncs, les vivències i reflexions lingüístiques a través dels escrits d'aquest col·lectiu d'exiliats palafrugellencs.

Pels sectors populars que es trobaven exiliats la llengua no era una de les preocupacions més remarcables. Les necessitats bàsiques –l'alimentació, el vestit i l'habitatge–, de les quals aquest sector en especial es va veure privat, eren el tema predominant en les seves escriptures. Tot i així, enmig de les reflexions sobre les seves penúries o quan aquestes necessitats es trobaven mínimament satisfetes es van plantejar la qüestió de la llengua, si més no pel costat que els afectava més directament. És a dir, van prendre consciència que la llengua era l'instrument de relació i de comunicació amb l'entorn en què es trobaven, la llengua els oferia la inserció en el nou espai. Aquest fet sovint implicava utilitzar la llengua francesa. Per a Josep Flaqué, un dels corresponents de l'epistolari que es va exiliar amb la seva dona i fills, durant el temps que la família va viure plegada i amb certa normalitat, amb els nens de 6 i 10 anys escolaritzats, era important que els seus fills dominessin la nova llengua, que utilitzaven no només a l'escola sinó també dins l'entorn familiar, com a llengua de relació entre els germans:

els nostres estimats fills Manel i Angelina molt bé, ya són uns petits francesos, a casa entre ells sols parlen el francès, llevat cuànt els toca parlar am nosaltres, que lo fant en catalá, que no se els olvidara pas, però tenen mes facilitat de parle amb el llenguatge d'aquí. No me sap pas mal, al contrari, es interesan i mes per el motiu de anar els dos a la escola, que el practiquin fora d'aquest lloc. [Flaqué 4]

En el cas de Flaqué, el pare valorava positivament que a casa hi haguessin dues llengües («No me sap pas mal, al contrari, es interesan»): la llengua de relació entre pares i fills (el català), i la llengua de relació entre germans (el francès). Flaqué volia tant que els fills mantinguessin el català («cuánt els toca parlar am nosaltres, que lo fant en català, que no se els olvidara pas»), com el fet que haguessin adoptat el francès entre els germans: la nova llengua familiar, de la casa, permetria als fills de Flaqué un accés més fàcil a l'escola. Les llengües de la família, per Flaqué, dibuixaven dos espais: el nucli familiar, format per pares i germans, i la relació família-entorn, és a dir, fills-escola.

En altres casos, la nova llengua va anar més enllà, va ocupar nous espais: en la família Bruguera, els pares ja van decidir parlar en francès als fills. Així, segons M. Rosa Bruguera, filla de Ramir Bruguera, un cop travessada la frontera, els seus pares sempre li van parlar francès, encara que entre pare i mare es parlessin en català.²⁷ D'aquesta manera ho constata i se n'alegra un dels corresponents del pare, que des de Barcelona escriu:

Celebramos que vuestra adorable hijita María-Rosa se porte bien y que se haya convertido en una verdadera francesita, de este modo cuando nos volvamos a ver podremos conversar con ella en la bella lengua de Molière.

[Trilla 1cs]

La llengua francesa, doncs, no només era ben considerada pels que es trobaven exiliats a França sinó que també des de l'altra banda de la frontera s'aprecia i s'associa a autors reconeguts com a exponents de la cultura en majúscula, com ho expressa Trilla a Bruguera al relacionar-la amb Molière. Un altre cas en què des de Catalunya es valora positivament la coneixença del francès és el de la filla de Joan Massot, que es va posar a estudiar aquest idioma per poder travessar la frontera amb un major domini lingüístic i reunir-se amb el seu pare exiliat a França. Massot, en una de les seves cartes, explica: «La Mercedes m'escrui també una carta en la qu'em diu qu'està estudiant el frances amb gran dalit perquè diu que vol venir a reunirse amb mi á França.» [Massot 8]. El francès també va ser, doncs, la llengua d'una possible reunió familiar entre membres d'una mateixa família separats per la frontera.

Si dins l'entorn familiar dels exiliats la llengua francesa havia entrat a formar part de determinats espais, més importància devia tenir dins els camps de concentració, on

²⁷ M. Rosa Bruguera va creuar la frontera quan tenia 3 anys i tot i que devia xampurrejar el català no ho recorda. Va començar a parlar el català amb l'àvia, quan a l'any 1952 aquesta va anar a viure amb la família a Perpinyà. (Aquesta informació és fruit d'una entrevista a M. Rosa Bruguera, realitzada el dia 6 de juny de 2012).

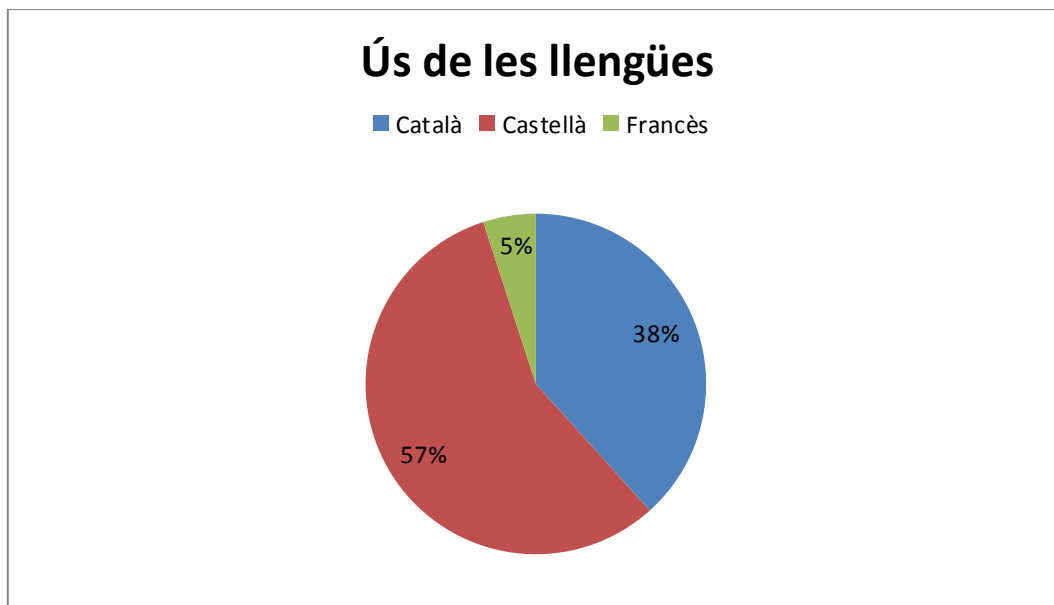
aquesta llengua oferia als exiliats la possibilitat de vincular-se laboralment a l'administració, amb els conseqüents avantatges que això suposava. Quan els germans Rodríguez de Palafrugell es trobaven interns al camp d'Argelers van poder gaudir de certes millores gràcies al fet d'haver estudiat la llengua francesa a Palafrugell:

[Ens trobem] empleats al Commissariat Spécial del Camp, a les ordres del Commissaire, chef del Camp, prestant serveis de despatx, utilitzant els nostres, modestos coneixements de la llengua francesa. Aixó ens reporta, alguns beneficis, com es, més i millor menjar, netedat absoluta, allotjament, gairebé fora del camp i una serie de petites avantatges a més de fer pratiques del francés, i fugir de la inactivitat. [Rodríguez, germans 1]

També hi ha altres casos. Un exemple és el testimoni de Josep Salvador, un altre dels palafrugellencs que va sortir amb l'èxode republicà del 1939. Gràcies al domini que Salvador tenia de la llengua francesa –l'havia après quan havia estat a París durant la dictadura de Primo de Rivera– va poder fer d'interpret al comissariat especial al camp de concentració d'Argelers.

Ara bé, el percentatge de textos en llengua francesa que presenta l'epistolari que he analitzat és baix, un 5% (davant el 38% de cartes en català i el 57% en castellà). A més a més, hem de tenir en compte que el 90% d'aquestes cartes en llengua francesa són escrites des de la presó de Perpinyà (entre el gener i l'agost del 1942).

Gràfic elaborat a partir de les dades de la totalitat de l'epistolari del fons Bruguera (AMP)

Es podria pensar que en la correspondència enviada des de la presó hi havia alguna vigil nica o censura, perquè, a més del vistiplau que s'hi observa en les cartes –com un guixot en forma de V–, en una ocasió Massot, l'autor de tota la correspondència generada des de la presó de Perpinyà, dóna entenent que hi havia algun control que no li permetia explicar el que volia: «Tu comprends que je ne peux rien t'expliquer [...] quand il y aura occasion tu sauras tout ce que m'a pass » [Massot 1fr]. Perquè aquest control fos possible, les cartes havien de ser en francès, i els presos, els primers interessats a poder-se comunicar amb l'exterior (ni que fos amb condicionaments importants), no devien poder fer altra cosa que adaptar-se a les normes de la presó, tant a l'hora d'explicar determinats aspectes de la seva vida com a l'hora d'usar una llengua o una altra.

La llengua de l'escriptura privada sense condicionants no era el francès, però si que el contacte amb aquesta llengua va impregnar els textos escrits en català. Alguns exiliats van incorporar mots, expressions o frases en francès, mostra d'integració d'elements de la nova llengua a la seva, i també com a evidència de la familiaritat que de mica en mica hi van anar adquirint. Marqu s, els germans Rodríguez i Bolunya mentre redactaven les seves cartes en català van recórrer a determinades expressions franceses amb la voluntat de fer un primer pas cap a un domini més complet de la llengua. En una carta Bolunya expressava el desig de trobar feina amb aquestes paraules: «si lograba esser ~~un~~bauch ” el que em representaria» [Bolunya 5].

En un altre text, quan Marqu s explicava a Bruguera el que guanyava diàriament a la seva companyia de treball utilitzava dos mots francesos: «a raó de 17 francs pour jour que die-ho els francesos.» [Marqu s 3].

Fixem-nos que a l'utilitzar Marqu s la segona persona del plural («die-ho») incloïa Bruguera dintre del grup de francesos, encara que hagués viscut fins a aquell moment la major part de la seva vida a Catalunya: recordem que Bruguera tenia la nacionalitat francesa a l'haver nascut a Reims, quan els seus pares hi treballaven temporalment. En una línia similar, quan els germans Rodríguez feien el joc lèxic amb les dues llengües, també inclo ien Bruguera en el grup dels francesos:

...fugir de la inactivitat, que es en gran part la causa del nostre caffard, que dieu els francesos [...], en fi, demain sera mieux, com també dieu els francesos; com pots veure, ja s  unes quantes dites franceses, i em sembla que la propera carta te l'escriur  en francès a veure si hi trobaras gaires faltes.
[Rodríguez, germans 1].

Per tant, ja fos perquè Bruguera al ser ciutadà francès no va haver d'anar als camps de refugiats, o ja fos pel seu domini de la llengua francesa, se'l percebia com un dels «altres». En aquest cas la diferència entre «nosaltres» i «els altres» venia donada per

la situació del moment que es vivia i no pels anys viscuts amb anterioritat, on entre uns i altres no existien diferències identitàries.

En la correspondència generada en llengua castellana també és freqüent la inserció de mots o expressions franceses. En una de les cartes d'Albert Argüelles podem llegir: «Despues de hace algun tiempo parece que todo me sale mal y si bien es verdad que no desespero también lo es que estoy al ~~—~~ como vosotros decis.» [Argüelles 7cs].²⁸

En aquesta ocasió Argüelles va posar en relació la llengua francesa i el seu destinatari, Ramir Bruguera, de la mateixa manera que, com hem vist anteriorment, ho feien companys refugiats. Una altra citació extreta de la mateixa carta com a mostra de la influència clara de la llengua francesa és la següent: «En el convento sigo resistiendo pas mal» [Argüelles 7cs].

En aquest cas, la utilització de la partícula «pas» i la forma com s'estructura la frase (dues partícules de negació per obtenir el sentit positiu de l'oració) sembla més un gir provinent del francès que no pas del català (llengua que també té el mot negatiu *pas*), si, a més, tenim en compte que aquest testimoni no va escriure en català en la correspondència del fons Bruguera.

En una altra carta, aquest mateix corresponsal a més d'utilitzar lèxic francès ho va remarcar explícitament, i amb satisfacció, fent un parèntesi en el seu discurs:

Hay un motivo y por esto te voy a ~~—~~eranjär" (buen francés, eh?) [...] seguro de que tú como siempre estaras bien dispuesto a dar un ~~—~~oup de main" a quien necesite. [Argüelles 18cs]²⁹

Un altre dels refugiats que es va comunicar en castellà amb Bruguera és Carles Sánchez, que a l'escriure des de Barcelona no devia tenir cap altra alternativa que utilitzar aquesta llengua. Sánchez, però, coneixia la llengua de l'altra banda de la frontera, on es trobava el seu interlocutor, i va voler introduir-la en el seu text:

Creo encontrar la felicidad y bienestar que buena falta nos hace tras la ~~—~~empête"[...] decidles que me acuerdo del ~~—~~veillon" [...] Termino ya con el papel y he de hacer ~~—~~oint et à la ligne". [Sanchez 1cs]

Els corresponsals de Bruguera tenien consciència d'estar incorporant en els seus escrits mots o girs provinents d'una altra llengua i per això, d'una manera o una altra, cada corresponsal ho marcava gràficament. Si en la seva carta els germans Rodríguez distingien amb el subratllat els mots de la nova llengua («del nostre caffard», «en fi, demain sera mieux»), altres, com Bolunya, Argüelles o Sanchez, ho feien amb les cometes (~~—~~mbauché", ~~—~~ut", ~~—~~empête"...). En tots dos casos es produeix una distinció entre les dues llengües, marcant en l'escriptura la inserció de mots o expressions

²⁸ Argüelles es refereix al ~~—~~final", a la ~~—~~meta" amb el mot ~~—~~but".

²⁹ Entenem que l'autor es refereix al mot francès ~~—~~éranger" amb el sentit de ~~—~~molestar".

d'una altra llengua amb diferents recursos tipogràfics: el subratllat, en un cas; les cometes, en l'altre. Tanmateix, a mesura que els exiliats s'anaven habituant a la nova llengua, la devien veure cada vegada menys estranya i diferent de la seva, i per aquest motiu devien deixar de marcar el lèxic francès amb les cometes o el subratllat, com podem observar a la carta dels germans Rodríguez escrita en una data posterior a la que abans mostràvem com a exemple de text amb girs de la llengua francesa subratllats: «Me olvidaba decirte que tenemos en ella eau chaude, chauffage et parquet.» [Rodríguez 2cs].

Un altre tret destacable és l'ús dels topònims. Sembla que a l'escriure el nom d'una ciutat, un poble o un indret solien perdre la consciència de la utilització d'una altra llengua ja que no assenyalen amb cap marca el topònim escrit en francès: «Vernet-les-Bains», va escriure Girbal en una carta. Notem que en aquest mateix document apareixen les formes «Vernet-les-Bains» i «Vernet». Aquesta última tant podria tractar-se de la forma catalana del topònim com de l'abreviació del mot francès. En altres documents podem apreciar el mateix topònim, a vegades en català, a vegades en francès: «Perpignan / Perpinyà» [Massot], «Pyrénées / Pirineu» [Pujol]. Un altre aspecte que queda exclòs de ser marcat distintivament és la data escrita en francès que encapçala moltes de les cartes on la llengua predominat és el català o el castellà. Per exemple, a l'inici de la carta escrita des de Barcarès per Ricard Pascual hi ha la data següent: «le 10 Mai 1939», segueix la salutació i el cos en castellà i acaba indicant la seva nova adreça amb francès: «Mon adresse».

Una altra mostra de la integració dels exiliats a les terres franceses d'acollida és els noms propis. Joan Massot, en una carta escrita el maig del 1941 des de Barcarès en castellà i signada en català («Joan»), al fer conèixer la seva nova adreça a Bruguera l'encapçala amb el seu nom amb francès: «Jean».

En definitiva, els palafrugellencs que van romandre a França, tant els que ho van fer al territori de la Catalunya del Nord (els germans Rodríguez a Argelers i la família Bruguera a Perpinyà) com els que ho van fer en altres regions franceses (la família Flaqué a Villaniera, Marquès a Ubage, Bolunya a Mairuelh i Argüelles a Tolosa), en incorporar-se a la vida i als costums francesos, van incorporar també la llengua, en graus més o menys avançats: des de l'ús d'expressions esporàdiques fins a l'adopció del francès com a llengua de relació. Sovint s'ha afirmat que no va ser fins acabada la Segona Guerra Mundial que es va generalitzar el procés de francesització a la Catalunya del Nord. Amb les dades que he exhumat, es desprèn que a principi dels anys 40 el procés d'afrancesament tant dels territoris occitanoparlants com nord-catalans ja estava molt avançat.

D'altra banda, en els escrits dels exiliats palafrugellencs és ben present la consciència que els refugiats catalans volien mantenir la seva llengua en l'àmbit familiar, la consciència dels límits de la família i l'entorn (els pares versus els fills), i la consciència que el millor pels fills era adoptar el francès com a llengua de relació, com a mínim fora de l'àmbit familiar. Si abans assenyalàvem l'orgull que sentia Flaqué pel domini del francès que presentaven els seus fills, també és remarcable com defensava la continuïtat del català dins l'entorn familiar: «els nostres estimats fills [...] semblen ya francesos, parlán correctament, hare que a casa no olvidém el nostre idioma.» [Flaqué 4].

No només el francès va ser la llengua de contacte amb el català. Com és sabut, la major interferència que el català havia tingut fins aquell moment era amb el castellà i aquesta influència, una vegada a França, no s'esborra: una carta de Massot és un testimoni de la consciència de les dues identitats i de les dues llengües. En aquest cas, Massot també va marcar amb cometes la paraula per mostrar el canvi de llengua: «Els catalans en dirien una cuadra, i els castellans en diuen una —~~ca~~ilga”.» [Massot 9]. Al mateix temps que detectem a les cartes escrites en català la inserció de mots o expressions procedents de la llengua castellana, també a les cartes escrites en castellà hi ha una clara influència de la llengua catalana. Alguns dels mots catalans s'introdueixen de manera conscient i són marcats generalment amb cometes: «Por aquí el asunto —~~iteri~~” está terriblemente jodido» [Marquès 3cs]; «Aun me acuerdo de —~~els~~ cuixes” de aquella magnifica morena» [Sanchez 1cs].

Tanmateix hi ha altres expressions de la llengua catalana que al no portar cap distintiu indiquen que han sorgit de manera espontània sense que l'escriptent se n'adoni: «Yo no quiero mas malaltias por los aires del Norte de tramuntana [...] Mi adresa.» [Fàbregues 5cs]; «Pide —~~am~~ am” cuando tiene gana.» [Puig 3cs].

En la correspondència que he examinat hi ha un gruix important de cartes escrites en castellà (57%). La censura hi devia tenir molt a veure en aquest fet, especialment en aquelles epístoles procedents de Catalunya, però també en les que s'escriuen des d'alguns camps de concentració com el de Vernet d'Ariège, famós per la severa disciplina que hi regia, o des de centres de reclusió com el Fort Chapoli. Ara bé, aquest no era l'únic motiu pel qual alguns escriptors van escollir la llengua castellana. Francesc Fàbregues, des d'Atlas (nord de França), escriu a Bruguera:

Me perdonaras, en que te escriba en Español y es porque no tengo mucho al corriente el Catalán por escribirlo, aun que es bergonzoso decirlo y siendolo, pero lo practico. [Fàbregues 4cs]

Si el fet de poder escriure alguns mots o expressions en francès era, com hem vist, senyal de satisfacció i de bona acceptació per part dels exiliats i els seus familiars,

haver d'utilitzar la llengua castellana per desconexió de la catalana en l'escriptura provoca un sentiment de vergonya i és motiu de penediment.

En les cartes dels exiliats, no sols la llengua va ser objecte més o menys explícit d'informació i reflexió: entre els seus documents, la mateixa escriptura i el fet d'escriure cartes va passar a ser un element de reflexió. Resseguint les biografies dels exiliats del fons Bruguera i tenint en compte els seus oficis i les seves xarxes familiars i socials, es pot deduir que la majoria d'aquest grup de palafrugellencs no devien estar avesats a escriure cartes amb regularitat. L'experiència de l'exili, en canvi, va empènyer-los a l'activitat d'escriure correspondència. Aquesta novetat, per a qui no hi estava habituat, resultava un esforç important. Així, Flaqué aprofitava la seva carta per enviar notícies d'un company a qui li resultava molt feixuc escriure: «Diràs a la mare de en Josep Comas que estem bé, ya l'escriurà, però li costa molt agafar la pluma.» [Flaqué 4].

Pels que la seva pràctica epistolar era nul·la, l'esforç que feien era encara major. Roig, que possiblement no havia mai escrit cap carta, seguia el consell de Bruguera: «M'ha diu en la teva que t'escrigui de la manera que sapigue i aixís u faix.» [Roig 1].

Amb més o menys competència molts es van veure empesos a explicar la seva situació personal i, per tant, a produir unes escriptures que probablement en unes altres condicions no s'haurien generat. La correspondència va esdevenir una de les activitats habituals a l'exili; contestar les cartes que a un li arribaven era una atenció i gairebé un deure que tenien els exiliats. Si s'havien acumulat diverses cartes, no es podia dedicar tot el temps que s'hauria volgut o que hauria estat necessari per a cada resposta i llavors el text no sortia com al seu autor li hauria agradat:

Perdona si aquesta lletra em surt quelcom desgavellada. Entre ahir i avui he escrit un munt de lletres i postals, a la família, a tú, a altres amics, i encara estic nerviós. Altra vegada ja t'escriuré més reposadament. [Pujol 4]

De vegades el problema no era el volum de feina, sinó els materials de què es disposava. El paper era important, però també l'estilogràfica: «Y acabo, perquè creu que amb la ploma que t'escriu en tinc un tip; es una veritable escombra (la que vam comprar a las Nouvelles Galeries s'em trencà).» [Massot 6].

Altres vegades la limitació era imposada per les normes del camp. Pujol des del camp de Vernet d'Ariège ho constata: «Podemos escribir solamente dos cartas por semana, a días fijos. Hay que escribir en castellano, no lo olvides.» [Pujol 1cs].

Alguns exiliats, com els germans Rodríguez, també van haver de privar-se de la necessitat d'escriure per por, sobretot durant l'etapa inicial de l'exili, quan la situació personal i a l'altra banda de la frontera era confusa i no hi havia informació que

garantis que la comunicació per correu era segura i no perjudicava ni l'emissor ni el receptor:

Nosotros no les hemos escrito ni una palabra por miedo a complicarles la situación. Pero no obstante por mediación de un amigo de aquí que ha escrito a sus familiares de España hemos probado de hacerles saber que estamos bien. [Rodríguez 1cs]

Resumint, el català continuava sent la llengua de la comunicació oral del dia a dia, i en bona part de l'escriptura. Encara que la llengua no fos una reflexió recurrent en la correspondència d'aquest grup de refugiats, en algun moment la llengua els va interrogar respecte a quina era la llengua que havien d'utilitzar amb els fills, quina era la llengua que havia de ser la de la relació social i, en el procés d'adquisició d'una nova llengua en el grau que fos, quines eren les semblances i les diferències que observaven entre les llengües que usaven. D'una banda, hi havia la llengua dels pares: la que havien après de petits, que sorgia espontàniament i amb la qual identificaven el seu passat. D'altra banda, es van trobar amb l'adopció de la llengua que els oferia la inserció en l'entorn: la feina, l'escola, noves amistats... La relació que mantenien amb cadascuna d'aquestes llengües traspua en les seves cartes, ja sigui quan s'hi refereixen directament o quan només introdueixen expressions i les marquen per indicar el canvi de llengua. Ara bé, el discurs lingüístic que podien fer era generalment limitat: l'escriptura era una de les novetats que l'exili els reportava i portar-la a terme, com es veu en diferents fragments de les cartes que en aquesta comunicació he inclòs, no era sempre fàcil i ràpid.

En definitiva, el que es desprèn dels seus escrits és que la llengua francesa ocupava un lloc important no sols en territoris occitanoparlants, sinó també a la Catalunya del Nord, un territori polític i administrativament francès, però històricament català. No solament es percep l'ús general d'aquesta llengua per la rapidesa en què els refugiats es feien seus mots, expressions o convencions ortogràfiques de la nova llengua, sinó també pel fet de pensar que el francès era la via de comunicació en l'espai on vivien i la llengua de prestigi que garantia la seva integració.

BIBLIOGRAFIA

- BARTRA, Agustí (1968), *Crist de 200.000 braços*, Barcelona: Edicions Matinez Roca S.A.
- BENGUEREL, Xavier (2005), *Els vençuts*, Barcelona: Edicions de 1984.
- CAMPILLO, Maria — VILANOVA, Francesc (2007), «Els camps: primera estació dels camins de l'exili», *L'Avenç*, 322, p. 18-19.
- CAMPILLO, Maria (ed.) (2010), *Allez! Allez! Escrits dels pas de frontera, 1939*, Barcelona: L'Avenç.

- CASTILLO, Antonio (2002), «De la suscripción a la necesidad de escribir», *La conquista del alfabeto. Escritura y clases populares*, Gijón: Ediciones Trea, S.L.
- (2003), «De las manos al archivo. A propósito de las escrituras de la gente común», *Percurs es. Revista do Centro*, p. 257-289.
- CASTILLO, Antonio — MONTERO, Feliciano (coord.) (2003), *Franquismo y memoria popular. Escrituras, voces y representaciones*, Madrid: Siete Mares, S.L.
- ESPINET, Francesc (1994), *Teoria dels egodocuments. La literatura del jo i la historia*, Barcelona: Llibres de l'Índex.
- (1997), *Notícia, imatge, simulacre: la recepció de la societat de comunicació de masses a Catalunya, de 1888 a 1939*, Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, Servei de Publicacions.
- FERRAN DE POL, Lluís (1973), *De lluny i de prop*, Barcelona: Editorial Selecta.
- FERRANDO, Antoni — NICOLÁS, Miquel (2011), *Història de la llengua catalana*, Barcelona: Editorial UOC.
- GAITX, Jordi (2007), *L'exili del Baix Empordà al 1939*, la Bisbal d'Empordà: Ajuntament de la Bisbal d'Empordà.
- GIBELLI, Antonio (2002), «Emigrantes y soldados. La escritura como práctica de masas en los siglos XIX y XX», *La conquista del alfabeto. Escritura y clases populares*, Gijón: Ediciones Trea, S.L., p. 189-223.
- IGLÉSÍAS, Narcís (2010), «Llengua i immigració en la Catalunya contemporània», *Els Marges*, 92, p. 18-53.
- (2011), «La llengua com a lloc de supervivència frontera enllà. Reflexions lingüístiques dels refugiats de 1939», en JANÉ, Ò., *Observar les fronteres*, Catarroja: Afers, p. 287-300.
- (2011), «La llengua davant les experiències individuals de l'exili (1939-1945): fugida, desarrelament i guerra», dins *Afers 70: art, mercat i societat – mil anys de relacions i interferències*, Catarroja: Afers, p. 771-790.
- MANCEBO, María Fernanda (2008), *La España de los exilios*, València: Publicacions de la Universitat de València.
- MANEA, Norman (2008), *La llengua nòmada*, Barcelona: Arcàdia.
- MARFANY, Joan-Lluís (2008), *Llengua, nació i diglòssia*, Barcelona: L'Avenç
- MUNTADA, Lluís (2008), «L'or de la derrota», *L'Avenç*, 339, p. 55-57.
- PAVLENKO, Aneta (2004), «"The making of an American": Negotiation of identities at the turn of the twentieth century», en PAVLENKO, Aneta — BLACKLEDGE, Adrian (ed.), *Negotiation of Identities in Multilingual Contexts*, Clevedon: Multilingual Matters 2004, p. 34-67.
- PESSARRODONA, Marta (2010), *França 1939. La cultura catalana exiliada*, Badalona: Ara Llibres.
- (2010), *L'exili violeta. Escriptors i artistes catalanes exiliades el 1939*, Barcelona: Meteora.
- SIERRA, Veronica (2003), «"Al otro lado de las rejas". Correspondencia a los presos del centro penitenciario de el Dueso (Santander, 1936)», dins CASTILLO, Antonio — MONTERO, Feliciano (coord.), *Franquismo y memoria popular. Escrituras, voces y representaciones*, Madrid: Siete Mares, S.L., p. 83-84.

—(2009), *Esos papeles tan llenos de vida... Materiales para el estudio y edición de documentos personales*, Girona: CCG Edicions.

VARGAS, Miguel Ángel (2002), «Comunicación epistolar entre trabajadores migrantes y sus familias», *La conquista del alfabeto. Escritura y clases populares*, Gijón: Ediciones Trea, S.L.

MOVIMENTS SOCIALS

Cadires de plàstic i telèfons mòbils per cossos online i offline. Veus i emocions a través de #occupymovement i la plaça

Simone Belli
Universidad Carlos III de Madrid
simone.belli@uc3m.es

Dafne Muntanyola
Universitat Autònoma de Barcelona
dafne.muntanyola@uab.cat

Introduction

During these years as a graduate and postgraduate student, I have focused my research on emotions and language (Belli, Harré, Iñiguez, 2009), since it is possible to express emotions through language. Communicating means to put —something” in common: emotions are this —something”.

I have observed emotions in different contexts: cybercafés (Belli, Gil, 2011), multilingual classes (Belli, 2013), videogames (Belli, Feliu, Gil, Lopez, Gil, 2009) and, from May 2011, I am focusing on Social Unrest and negative emotions in Occupy movements.

In this paper, I will present some occupied places, either real and physical or virtual and online spaces. It is important to think about an occupy movement not only as an occupation of a square or building, but also as a re-appropriation of something that we believe to be ours, even though, in a certain way, it has now changed. And it is possible to occupy just with an action, a social action or a performance. For example, I am a critical social psychologist, which means I occupied the mainstream social psychology before, but I thought differently about social psychology and, for these reason, I do not

agree with the mainstream social psychology but with the critical social psychology.

If mainstream social psychology uses often quantitative methodology, with number, graphics, statistics, we, as researchers, can occupy with qualitative methodology, for example. We use it in our research, in Critical Discourse Analysis. CDA focuses analysis in power relationships, subjectivity constructions, resistance in every context, everywhere, and in this paper I have adopted CDA to explain how the Occupy movements share social unrest (an emotional performance composed by negative emotions like anger, rage, frustration irritation and fear).

Say everything frankly

Michel Foucault, in 1983, gave six lectures in the University of California in Berkeley developing the concept of Parrhesia as a mode of discourse in which one speaks openly and truthfully about one's opinions and ideas without the use of rhetoric, manipulation, or generalization. In other words: say everything frankly.

Foucault says —“My intention was not to deal with the problem of truth, but with the problem of truth-teller or truth-telling as an activity. By this I mean that, for me, it was not a question of analyzing the internal or external criteria that would enable the Greeks and Romans, or anyone else, to recognize whether a statement or proposition is true or not. At issue for me was rather the attempt to consider truth-telling as a specific activity, or as a role” (Michel Foucault, Fearless Speech, p. 15).

So the parrhesiastes is someone who takes a risk. When, for example Foucault explains, —“you see a friend doing something wrong and you tell him what you think despite the risk of him being angry at you, you are acting as a parrhesiastes. In such a case, you do not risk your life, but you may hurt him by your remarks, and your friendship may consequently suffer from it. If, in a political debate, an orator risks losing his popularity because his opinions are contrary to the majority's opinion, or his opinions may usher in a political scandal, he uses parrhesia. Parrhesia, then, is linked to courage in the face of danger: it demands the courage to speak the truth in spite of some danger. And in its extreme form, telling the truth takes place in the “game” of life or death” (Michel Foucault, Fearless Speech, p. 16).

Occupy-mainstream is this: say everything frankly, like in occupy movements. In Occupy-mainstream things may be said in a brutal way many times, because it is an affirmation of the truth, like symbolic violence in society (René Girard, 1987).

Occupy-mainstream is a movement produced firstly with discourses -discourse as action, as a performative act according to John Austin (1975)-. —“occupy” means —“do something”, —“I am here and I live”, producing an action, a movement.

Occupy-mainstream is an everyday practice, a continuous performance in our everyday lives. How? Why? These are the questions that we will try ask in this paper.

3. What is an Innovative Action?

Occupy-mainstream, as every Occupy movement, is spontaneous and exceptional:

- It is spontaneous because it is formed in a few days, without political or organizational barriers, and involves many of the citizens who until that moment had remained outside any social movement.
- It is exceptional because of the time and space where/when the movement appears: Puerta de Sol or Zuccotti Park display technological devices everywhere. Both sites (through the offline and online worlds) have gained importance and intensity through communication. The uniqueness of Occupy movements results in a collective subjectivity -"others" in the same position of the subject-. They share their social unrest, generating an innovative speech and claiming public space. A subject can create a new space, a habitat (and inhabit it), in a temporary situation.

It makes their emotions –what they have inside- visible. Not only discursive practices are visible, but they are also in a public space. Through the use of posters and banners, the invisible is made visible. These emotions that stay inside the individuals isolated -being unemployed subjects, poor, with precarious conditions- at home, can rise up on the outside, in the street, on Twitter. And finally they are real, strong, —with colors”, sharing with thousands of individuals this unrest, because this unrest is not only individual, it is a social unrest.

4. Visual art in the square (The context)

The exceptionality of Occupy movement gives rise to a collective subjectivity, sharing social unrest and generating an innovative speech and re-appropriating public space, creating a body capable of making visible what is inside, its emotions.

This body exists also in the virtual space, using social networks to mobilize people. Bodies (at the Puerta del Sol, Zuccotti park, etc.), voices (ideas, posters, banners, tweets, meetings) and emotions (something invisible) constitute this mixture that can be understood as a machine: technologies are fused with the bodies.

Many of the bodies in the square, while shouting, approve, argue, write banners, as well tweets, texts messages on social networks, share images.

Real space and virtual space intersect and mix, enriching the linguistic chaos and expressing this social unrest in different places, such as plastic chairs and mobile phones. Common objects for common people give voice to thousands of bodies in a system that does not allow these voices to express themselves. A camping-like place, the offline world, and an Internet mobile phone, the online world, have a power capable of fighting against formal institutions. This ability to put the body in the language is a

feature of the mutant-figure, a body that has beaten the man with lungs, thanks to a set of voices, emotions and new technologies. This mutant is a figure evolving from Donna Haraway's cyborg (1990). Thanks mainly to the new technologies, the body is a mix of digital and analogical things, virtual and real world, and online and offline experience.

Thomas Hirschhorn says about his —Crystal of Resistance” exhibition in the Venezia Biennale 2011: —Resistance is a conflict between creativity and destruction. I want my work to stand in the conflict zone, I want my work to stand erect in the conflict and be resistant within it”.

Rebuilding that metropolitan jungle —the precarious transformation and re-organization of the public space as a new city- is an extreme example of disorder and chaos: plastic chairs and mobile phones for the online and offline body, voices and emotions between Occupy movement and the plaza.

5. People inside the square (the subjects)

Paolo Virno, in his book *A grammar of the multitude*, says that the multitude moves between innovation and negation (Virno, 2004). His question is: how can this fragile multiplicity form a just social order?

To answer this question, Virno turns to language and ritual. From Wittgenstein, Virno borrows the distinction between rules and regularities. Here is where we can see his contribution to the past decade's heightened attention to the issues of sovereignty, the state, and the —state of exception.”

Rather than merely finding in the state of exception an expansion of domination, Virno finds ambivalence in the fact that this type of political decision is rooted not in formal rules but in their suspension. The political decision belongs not to rules but to regularities, and regularities are not stable constants. As emotional performances, they constitute openness to the world, fraught with uncertainty and danger, as well as being the source

of innovation. These regularities ensure uncertainty, oscillation, and disturbance, thus providing the conditions not just for enhanced sovereignty but for exodus as well.

With this argument, Virno seeks to establish a source for the “right to resistance”. He defines innovative action and creativity as “forms of verbal thought that consent to varying their own behavior in an emergency situation” (Virno, 2004, p. 71). He finds in the structure of jokes the ultimate diagram of innovative action, insofar as they are an unexpected deviation from routine.

Also, the vision about intellectual proletariat proposed by Negri (2005) is characterized by being precarious and digitally dangerous: it is a group that knows how to use such powerful tools as discourses and new technologies, innovative social discourses and practices. The Occupy movement has created a very dangerous precedent for the political class, it has generated a before and an after in social movements.

In 2011, however, a series of social struggles shattered that common sense and began to construct a new one. Occupy Wall Street was the most visible, but it was only one moment in a cycle of struggles that shifted the ground for political debate and opened new possibilities for political action over the year.

Movements of revolt and rebellion provide us with the means not only to refuse the repressive regimes under which these subjective figures suffer but also to invert these subjectivities in relations of power. They discover, in other words, new forms of independence and security on economic as well as social and communicational grounds, which together create the potential to throw off systems of political representation and assert their own powers of democratic action. These are some of the accomplishments that the movements have already carried out and can develop further.

For instance, what happened in the Lavapiés district of Madrid just a couple of months after the 15M is a clear example of citizen empowerment in a public space and of the ability to create a discourse of legitimization of citizenship itself. An assembly of people in the square of Lavapiés, after the fact that the police tried to stop a young man who did not have the required documentation in a police checkpoint in the subway station, reacted spontaneously and directly confronted the police in a peacefully way. Acts like these, which occurred in the city of Madrid, are a clear sign that the 15M has created a precedent¹.

To consolidate and heighten the powers of such subjectivities, though, another step is needed. The movements, in fact, already provide us with a series of constitutional principles that can be the basis for a constituent process. One of the most radical and far-reaching elements of this cycle of movements, for example, has been the rejection of

1 See video: http://www.youtube.com/watch?feature=player_embedded&v=oZV2pNs-7c0

representation and the construction instead of schemas of democratic participation. As Tomas Ibañez says: "It's not enough that something is possible to happen" (Ibañez, 2006).

6. Between the square and the screen

The border between the virtual and non-virtual is doubtful, uncertain, difficult to define. According to Bakhtin (1981), the transformation of a date, a time and space, a chronotope in a collective, such as in 15M, is a redefinition of meaning.

It is difficult to define where a hashtag first appears, for example. Does it appear first in twitter, or on banners from Zuccotti Park? This is one of the questions we ask when trying to study how the virtual and non-virtual intersect, how they mixed at the square as a set of speeches, emotions and new technologies.

While researching, it was possible to observe that there were more people on the street than people tweeting. One of the slogans chanted in the square was outraged saying just that: "No Twitter no Facebook. We are on the street". But, for the first time, thanks (largely) to the new technology that came fully into our private lives, this data can be analyzed as follows: the movement is mixed between digital and analog, between virtual and non-virtual, the online and offline world. Many people in the square, while shouting, approving, arguing, writing banners, at that same moment, tweeted, posted messages in social networks, shared images: they were organized, thanks also to virtual town square and virtual social identity.

They took photos of the square, later used as a hashtag, spreading the word about what was right at the time, what was "trendy" or, simply, what at that time would have produced more effect. It is therefore difficult to understand where this label is formed, if on the screen or at the square. Many posters and banners reproduced, proposed, chose a hashtag and vice versa. Thus, the square itself created hashtags.

For example the feminist movement of the square has been changed, from #todosenlaplaza, to #todasenlaplaza.

#Acampadasol also had to fight face to face with #spanishrevolution, a label that does not seem right to many people at the square, but that generated in the online world more effects and impacts than its rival. Using a hashtag in English had more impact on Twitter than using Spanish.

This is the chaos of linguistic landscapes. As Shohamy explains, the linguistic landscape is symbolically constructed in social and public spaces (Shohamy, 2008). It is a material and immaterial construction like these pictures in Puerta del Sol and Zuccotti Park. The history of the city is also articulated by social movements, and the appropriation of public space. Displayed as 2011, this re-appropriation has been articulated as follows in many cities worldwide: a square, people, buildings, camps, exported to other places in other cities, the same way of organizing, same structure, same posters. On Twitter, hashtags as *camping* or *occupy* have expanded in the same way as those incurred in the 15M, asking for the same intellectual tools and materials, like in these pictures that I took November 2011 in Mexico City:

7. Analogical and digital memory

Before I watched tv, now television is watching me'

Egyptian rebel, 2011

Occupy movement has generated digital files and a collective memory supported by human and technological tools. Each subject became a journalist in the square, documenting, photographing, sharing, posting it. For the first time the real media are directly concerned. They could have first-hand information, making the old sources obsolete.

Again the mutant (Baricco, 2008) has beaten the man with lungs. This immense collective file is saved, recorded in physical, cognitive and silicon supports. It is a collective archive, social archive, which allows everyone open access memory in constant movement, creating an immediate and dangerous precedent. It is dangerous for the political class, which has a more powerful enemy, since the citizens can stop the system, can cause changes in the social and urban system. Zuccotti Park or Puerta del Sol are symbols for all that will come later.

Real space and virtual space intersect and mix. They are an enriching linguistic chaos, built in our cities to express this social unrest.

Plastic camping chairs and mobile phones are available to everyone, but they are also able to give a voice to thousands of people in a system that does not allow them to have

one. A camping, the offline world, and an Internet connection, the online world, have a power capable of shaking institutions, political systems and mainstream contexts in a innovative, effective and persuasive way.

Bibliography

- Austin, J.L., (1975), *How to do Things with Words*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bakhtin, M. M. [1930s] (1981) [The Dialogic Imagination: Four Essays](#). London: University of Texas Press
- Baricco, A. (2008). *I barbari*. Milano: Feltrinelli.
- Belli, S. (2013). Voces de nuevos hablantes, voces de nuevas subjetividades. Emociones y actitudes lingüísticas en el giro poscolonial. *Aposta. Revista de Ciencias Sociales*.56,1-27.
- Belli, S., Feliu, J., Gil, A., López, C. (2009). 'Educación y sexualidad en las nuevas tecnologías de la información y la comunicación. Sexo y emociones delante de una pantalla plana'. *Revista Transatlántica de Educación*, 6, 103-115.
- Belli, S., Gil, A. (2011). 'Llorar delante de una pantalla plana. Emociones compartidas en un locutorio'. *Barataria*, 12, 137-150.
- Bell, S., Harré, R., Íñiguez, L. (2009). 'Emociones en la tecnociencia: la performance de la velocidad'. *Prisma Social*, 3, 1-41.
- Foucault, M. (1983), Discourse and Truth: the Problematization of Parrhesia. *Six lectures given at the University of California at Berkeley*, Oct-Nov. 1983. Available at <http://foucault.info/documents/parrhesia/>
- Foucault M. (2001). *Fearless Speech*. Los Angeles: Semiotext(e).
- Girard, R. (1987). *Things Hidden Since the Foundation of the World*. Stanford: Stanford U. P.
- Haraway, D. (1990). *A manifesto for cyborgs: Science, Technology, and Socialist*. New York: Routledge.
- Hardt, M., Negri, T. (2001). *Empire*. Harvard University Press.
- Hirschhorn, T. (2001). Crystal of Resistance. *Biennale di Venezia*, Padiglione Svizzero.
- Ibáñez, T. (2006). *¿Por qué A? Fragmentos dispersos para un anarquismo sin dogmas*. Barcelona: Anthropos.
- Shohamy, E. (2008). *Linguistic Landscape: Expandign the Scenary*. London: Taylor & Francis.
- Virno, P. (2004). *A grammar of the multitude*. Los Angeles:Semiotext(e).

CONTROL SOCIAL I CASTIG DE LA PROTESTA EN TEMPS DE CRISI

Clara Camps Calvet
Grup Interuniversitari Copolis —Béstar, comunitat i control social”
Departament de Sociologia i Anàlisi de les Organitzacions
Universitat de Barcelona

Introducció

La investigació que es presenta a través d'aquesta comunicació s'insereix en la línia d'actuació —Control social, memòria i drets humans” del Grup Interuniversitari Copolis —Béstar, comunitat i control Social”, adscrit al Departament de Sociologia i Anàlisi de les Organitzacions de la Universitat de Barcelona. Aquesta línia d'actuació desenvolupa la seva activitat a través de diferents programes marc. Concretament, els programes són: el programa marc —Processos de control social”, el programa marc sobre —Estudis de dret i societat” i el programa marc sobre —Memòria i identitat”. En concret, aquesta investigació se situa en el primer programa, que investiga i fa una anàlisi crítica dels processos de control social, al qual aporta alternatives.

La recerca que es presenta a través d'aquesta comunicació té com a objectiu entendre quines són les formes amb què l'Estat reprimeix, mitjançant el seu aparell policial i penal, la protesta social i quins són els mecanismes que utilitza per legitimar la seva actuació repressiva. Concretament, es pretén dur a terme aquesta anàlisi a la ciutat de Barcelona en el període 2008-2012. L'interès per aquest període s'explica per ser uns anys representatius de la situació de crisi econòmica que està vivint l'Europa del Sud, amb el consegüent creixement de l'atur i de la pobresa que això està suposant. Evidentment, aquestes situacions es veuen accentuades per un model de polítiques de gestió d'aquesta crisi basades en l'austeritat i l'accentuació de la precarització del mercat laboral.

Són precisament les característiques d'aquesta etapa les que ens desafien amb noves situacions que és necessari analitzar per comprendre quin rumb estan agafant la punició i el control social davant d'una protesta social que no deixa de créixer. La ciutat de Barcelona apareix com a cas paradigmàtic tant per la quantitat de protestes que s'hi han concentrat en aquest període com per la seva història política, lligada a l'expressió de lluites constants. Si ens centrem en el cas català i amb dades del Departament d'Interior (Direcció General de la Policia), podem dir que en el període 2008-2011 hi ha hagut 4.426 comunicacions de manifestacions i concentracions i, en canvi, durant el període 2004-2007 només van ser 2.842. Aquí, a més a més, s'ha de tenir en compte que no estan comptabilitzades moltes de les manifestacions, concentracions i accions que es duen a terme i que no es comuniquen. Es considera que el període escollit pot ser part d'un cicle de protesta pel fet de tractar-se d'una fase en què s'han intensificat els conflictes, en què s'ha produït una ràpida difusió de l'acció col·lectiva dels sectors

més mobilitzats i en què s'ha generat un ritme d'innovació accelerat en les formes de confrontació i han aparegut marcs nous o transformats per l'acció col·lectiva (Tarrow, 1997). El creixement d'aquesta protesta sembla indicar-nos que les instàncies protectores, però també responsables de un cert control social —la família, el mercat de treball, el sistema educatiu o els mitjans de comunicació—, són cada cop més insuficients tant per garantir l'estabilitat econòmica com per garantir l'estabilitat ideològica de les nostres societats. És així com s'obre el gran interrogant de si el comportament i el pensament dels subjectes garantirà la regulació de les nostres societats o bé si és necessària una específica actuació de les instàncies institucionals i formals del control social com a element de coerció davant d'una protesta social que pot anar creixent. En aquest punt, és de gran rellevància referir-nos a Antonio Gramsci, que en la seva teoria social sosté que el poder, per aconseguir l'hegemonia, combina la coerció i el consens. La primera opera a través de l'Estat, constituït per institucions públiques, com el govern, els tribunals, la policia i l'exèrcit, i la segona, el consens, opera a través de la societat civil, constituïda per institucions —privades—, com l'església, els sindicats i les escoles. La recerca que aquí es presenta pretén col·laborar en el debat sobre els mecanismes del poder per mantenir el consens social en un moment que l'ordre social i econòmic mostra un important debilitament.

Aquesta investigació entén l'acció repressiva com el conjunt de mecanismes legals dirigits al control i a la sanció d'aquelles accions de protesta que es considera que desafien les relacions de poder existents i que qüestionen l'ordre ideològic, social, polític i moral. Una repressió que s'exerceix a través de l'aparell policial, en el cas que ens ocupa pels Mossos d'Esquadra, i a través de diferents mesures penals, legislades tant pel govern català com pel govern central i que el sistema judicial aplica. La presó apareix, així, com la màxima pena i l'última amenaça repressiva.

Per tant, la definició de repressió correspon només a una part del que entenem per control social. El control social són totes aquelles estratègies que el poder fa servir per mantenir l'ordre social constituït, més enllà de superfícials transformacions que sí que es permet que es desenvolupin en el transcurs del temps. És així com aquesta investigació es centra en l'anàlisi del control social formal que s'exerceix a través d'aquelles institucions que tenen la potestat i la funció específica de controlar i penalitzar aquells comportaments d'individus i grups socials que teòricament estan violant la legislació existent. Però cal apuntar que el control exercit i les sancions imposades no sempre es mouen en els marges de la legalitat i, per tant, es poden produir situacions en què accions de protesta legals són reprimides il·legalment. Si bé la repressió pot donar lloc a la coerció física a través de l'acció de l'aparell policial o, fins i tot, a la subjugació total del cos que suposa la presó, en paraules foucaultianes, s'ha de

destacar que no sempre l'exercici repressiu suposa la coerció física, tot i que aquesta és d'estricta necessitat com a símbol d'amenaça que permet assegurar la conformitat dels membres d'una societat. La protesta social en aquesta investigació és concebuda com les formes d'acció o espais de contestació on s'utilitzen el cos, els símbols, les identitats i les pràctiques i discursos per perseguir o prevenir canvis en les relacions institucionalitzades del poder (Taylor i van Dyke, 2004). La protesta social és una forma d'acció típica dels moviments socials, perquè, a diferència dels partits polítics i els grups de pressió, tenen menys canals d'accés respecte als que prenen decisions. Un moviment social és, així, un agent col·lectiu que persegueix l'objectiu de provocar, impedir o anul·lar un canvi social o fonamental, treballant amb una certa continuïtat, un alt nivell d'integració simbòlica i un nivell baix d'especificació de rols, i valent-se de formes d'acció i organització variables (Raschke, 1994).

Així, doncs, la investigació que es presenta pretén respondre a tres grans qüestions. En primer lloc, es pretén analitzar quines característiques i tipus de protesta social ha aparegut en aquest període de crisi econòmica i d'aplicació de polítiques d'austeritat. Es pretén col·laborar a la valoració de si la protesta apareguda aproximadament a partir del 2008 obre un nou cicle de protesta i marca un punt d'inflexió important o, per contra, marca una línia de continuïtat molt clara amb protestes anteriors. En segon lloc, la recerca pretén examinar com actua l'aparell repressiu de l'Estat davant de la protesta social, comprovant si aquesta actuació està en acord amb el que regula la legislació. Es pretén examinar com actuen l'aparell policial i el penal davant de l'actual protesta social i en quins aspectes difereix d'altres cicles de protesta. A la vegada, es vol analitzar quines particularitats té la repressió en funció del tipus de protesta social. Per últim, es pretén explicar com l'Estat legitima la seva actuació policial i penal. És a dir, quin discurs polític genera al voltant de la intervenció policial i penal davant de la protesta social. Per tant, com s'autolegitima davant de la població.

A continuació es passa a revisar els principals autors que emmarquen teòricament la investigació. En primer lloc, es fa referència a aquells autors que s'han referit a les transformacions de l'aparell policial i penal en aquests últims anys i, en segon lloc, es fa referència a aquells autors que han analitzat les relacions entre les actuacions de l'Estat i la protesta social. Finalment, es presenta la metodologia que s'està utilitzant per arribar als resultats d'aquesta recerca.

El creixement d'un Estat policíac i penal

Des del l'àmbit jurídic i sociològic, diferents autors/es han establert estretes relacions entre el debilitament de l'Estat del benestar a Europa i als Estats Units i el creixement d'un Estat policíac i penal. Aquesta literatura no fa referència explícita a la protesta social, però, en canvi, fa aportacions de gran rellevància pel que fa al tema que es

pretén investigar. S'estableixen clares relacions entre la pèrdua de drets socials i la mercantilització de la vida de les persones i el creixement d'un Estat que vigila i que castiga més. Per tant, aquestes aportacions són claus a l'hora d'analitzar la repressió en un període caracteritzat per l'austeritat, l'atur i la pèrdua de drets socials i laborals.

En l'àmbit jurídic és important destacar Luigi Ferrajoli (2001), que afirma que la modernitat va portar a la idea de l'Estat de Dret. Però, segons l'autor, de seguida, factors com el pensament liberal de finals del segle XIX i una concepció positivista del dret van debilitar la possibilitat de la seva instauració. És així com, en la segona meitat del segle XX, es va presentar un nou panorama: naixia un nou model garantista, gràcies al sorgiment d'un constitucionalisme social, en què el legislador ja no era omnipotent, sinó que les lleis havien de ser coherents amb els principis constitucionals.

Per Ferrajoli, es tractava d'un canvi de paradigma que, sens dubte, era la més gran conquesta del segle. La carta de l'ONU del 1945, la Declaració dels Drets Humans del 1948 i la Constitució italiana del 1948 i l'alemanya del 1949 eren els principals reflexos d'aquest canvi. Posteriorment, també des de l'àmbit jurídic, autors com Francisco Muñoz (2005) o Gerardo Pisarello (2012) han fet una crítica a l'existència d'un dret penal de l'enemic, que, en canvi, el jurista Günter Jacobs admet com a inevitable i necessari.

Pels autors, els atemptats terroristes a les Torres Bessones de Nova York, l'11 de setembre del 2001, marquen un punt d'inflexió molt important, perquè desapareix un sistema garantista que posa límits a un poder punitiu i s'imposa un dret penal específic: l'anomenat dret penal de l'enemic, enfront de determinats subjectes que el poder considera que es comporten contra les normes bàsiques que regeixen la societat. És així com el dret penal tendeix a actuar d'una forma més contundent, amb la imposició de penes desproporcionades i draconianes.

Muñoz (2005) considera que és un dret penal que recorda molt el dret penal que van propagar els penalistes nazis, i explica que Giorgio Agamben va denominar amb el concepte —*homo sacer*— aquelles vides carents de drets durant el nazisme. El camp d'extermini o concentració era per Agamben un —*estat d'excepció permanent*—. Iñaki Rivera (2004, 2005) i Gemma Nicolás (2005) afegeixen en relació amb el sistema penal que, a Europa, el fenomen de la violència política i del terrorisme fa que els Estats europeus recorrin a unes legislacions i a unes pràctiques antiterroristes que són conegudes amb el nom de la *cultura de l'emergència i l'excepcionalitat penal*. La mencionada política és la que permet inaugurar els règims de les presons de màxima seguretat, les pràctiques d'aïllament penitenciari, la dispersió de col·lectius de reclusos, la instal·lació dels més moderns sistemes de control de vigilància telemàtica, etc. Es desarma així el sistema garantista del sistema penal (Rivera, 2004, 2005; Rivera i Nicolás, 2005). La definició del dret penal de l'enemic i la de cultura de l'emergència agafen una gran rellevància en la temàtica que

ocupa la investigació en qüestió. És aplicat als subjectes que protagonitzen les protestes socials d'aquest nou cicle de lluita un dret penal diferenciats? Un dret penal de l'enemic? S'està gestant una *cultura de l'emergència* davant d'aquest tipus de protesta?

Des de l'àmbit de la sociologia criminològica és d'estricta obligació fer referència al sociòleg francès Loïc Wacquant (2000, 2006), que constata que amb la revolució neoliberal s'ha substituït la regulació de les classes populars a través d'allò que Pierre Bourdieu denomina la mà esquerra de l'Estat —la que protegeix i millora les possibilitats de vida, representada pel dret al treball, l'educació, la salut, l'assistència i l'allotjament social— per la regulació de la seva mà dreta: policia, justícia i administració penitenciària —als Estats Units—, a la qual es sobreafegeixen —a Europa— mesures cada vegada més actives i intrusives en les zones subalternes de l'espai social i urbà. Una combinació, segons l'autor, de *workfare* i de *prisonfare* és el que permet la regulació de la pobresa, és a dir, la imposició d'una filosofia disciplinària en el règim d'assistència social a canvi de treball i una criminalització de la marginalitat a través de la vigilància policial i la contenció punitiva. Rivera (2004) i Zysman (2005) consideren, per la seva banda, que la crisi fiscal als Estats Units fa que l'ideal rehabilitador es debiliti, perquè va desapareixent tot el suport d'uns serveis i professionals de la justícia tant a dins de la presó com a fora. Tot plegat permet el naixement de models de *sentencing*, que, a través d'una legislació i unes guies penals, determinen aritmèticament la penalitat en cada cas concret.

En la mateixa línia, el criminòleg anglès David Garland estudia el cas dels Estats Units i la Gran Bretanya i sosté que s'ha desmantellat un *welfarisme penal*. El *welfarisme penal* fa referència a la peculiar configuració d'estratègies i institucions de control del delictes en el marc de l'ascens del welfare, des de finals del segle XIX. L'afebliment d'aquest *welfarisme penal* es produeix per una pèrdua de protagonisme de les teories de la privació social o privació relativa en benefici d'un augment de la importància de les teories del control; per un canvi en el to emocional de la política criminal per mitjà de dramatitzar el delictes i considerar-lo un problema fonamental de la societat contemporània; per un ressorgiment de les sancions punitives i de la justícia expressiva; per la idea que el públic ha de ser protegit per sobre de tot; per l'afebliment de l'ideal de rehabilitació i la reinvençió de la presó, que ha passat de ser una institució Correccional desacreditada i decadent a constituir-se en un pilar massís i aparentment indispensable de l'ordre social contemporani; per l'expansió de la seguretat pública; per la fi d'un control de la política penal per part d'experts professionals per convertir-se en un assumpte medular en la competència electoral; per la intervenció de l'empresa privada i la societat civil en el control del delictes; per l'aparició de la víctima

en el centre de l'escena política, i per una sensació permanent de crisi (Garland, 2006).

En el marc pròpiament europeu, el criminòleg italià Alessandro De Giorgi (2002) fa aportacions de gran interès. L'autor sosté, en una línia molt similar, que s'ha produït una transformació sistèmica i que estem transitant cap a la desaparició del *welfarisme fordista*. Segons De Giorgi, s'està produint un trànsit de l'obrer-massa a l'obrer-social i de la fàbrica a la metròpoli com a espai d'articulació de la producció. Això també dóna lloc a certes mutacions de les subjectivitats. És així, i partint de les idees de Foucault, que l'autor afirma que vivim en un cert esgotament de les societats disciplinàries i que s'està obrint un nou temps que designa com el de les societats del control. En aquest sentit afirma que, d'una evolució d'unes polítiques de govern que han de disciplinar la carència, en termes productius, es passa a unes polítiques de govern que han de limitar externament, és a dir, controlar l'excedència de subjectivitats. És així com es normalitza l'existència de segments socials permanentment marginats, excedentaris, que són cada vegada més objecte de polítiques de control exclouent i cada vegada menys de polítiques d'inclusió. En aquestes societats postfordistes, el control es torna fi en si mateix i perd la seva caracterització disciplinària (deixa de ser un instrument de transformació dels subjectes). És així com la presó ja no és el pilar fonamental del control i la disciplina, sinó que el control es desplega sobre l'espai indefinit de la metròpoli, amb l'aparició de noves ciutats-estat fortificades provistes d'un exèrcit de seguretat propi. Wacquant, Garland i De Giorgi són, doncs, tres autors fonamentals, perquè posen en evidència que la pèrdua de la protecció social i laboral té una estreta relació amb l'enfortiment d'un aparell repressiu i penal. Cal veure amb la recerca que aquí es planteja si aquestes relacions s'estan accentuant en el període d'anàlisi i com es manifesta aquesta realitat pel que fa a la protesta social.

El diàleg entre la protesta social i la repressió

Per part de la sociologia dels moviments socials hi ha hagut una important discussió teòrica en relació amb les interrelacions que es produeixen entre la repressió que exerceix l'Estat i la protesta social. Aquest és un debat teòric que és bàsic si es pretén entendre com reacciona l'Estat, des del punt de vista repressiu, en el període 2008-2012 davant de la protesta social creixent. La teoria de la privació relativa, encapçalada per les aportacions teòriques de Ted R. Gurr (1971), va tenir molt força en el marc de la sociologia nord-americana dels anys 60 i 70 del segle XX. Des d'aquesta teoria es sosté que la repressió per part de l'Estat pot donar lloc a la frustració i és precisament aquesta frustració la que es pot convertir en font de mobilització i força. La frustració pot incrementar temporalment els nivells de dissidència i podria donar lloc a una dinàmica cíclica en què l'activitat de l'oposició

arribaria a un punt màxim en què la coerció del govern s'incrementaria i, finalment, l'activitat començaria un decreixement. L'autor també remarca que la creença pública en la legitimitat de l'ús de la força per part del govern determina l'estratègia que aquest emprèn davant de la protesta.

Les teories sociològiques adscrites al paradigma de l'acció col·lectiva han fet diferents aportacions en relació amb la repressió de la protesta. Les teories d'Olson aporten que la repressió apareix com un dels elements que s'han de tenir en compte a l'hora que un individu o un col·lectiu facin una elecció basada en el càlcul racional dels costos i beneficis de l'acció. Però els corrents més moderns, i concretament Charles Tilly (1978), introdueixen el concepte de *l'estructura d'oportunitats polítiques*, per remarcar que és el context polític el que dificulta, facilita i determina el desenvolupament de la protesta. Una de les autores fonamentals que ha estudiat la repressió de la protesta, des del punt de vista de *l'estructura d'oportunitats polítiques*, és Donatella della Porta (1995, 2011). Per l'autora, la repressió policial és una de les principals reaccions de l'Estat davant de la protesta, que funciona com un baròmetre que indica amb quines oportunitats polítiques compten els moviments socials. Della Porta dona gran importància a la repressió policial, perquè influeix sobre la percepció que tenen els activistes de les seves oportunitats, perquè els efectes de la repressió policial es veuen mediatitzats per variables culturals, perquè el discurs polític sobre la repressió policial de la protesta és fonamental per determinar-ne la seva legitimitat i perquè la repressió policial és un *metatema* omnipresent en els cicles de protesta. La sociòloga italiana afirma que la repressió és un dels factors de *l'estructura d'oportunitats polítiques* que influeix més directament sobre la protesta i els moviments socials. Les formes i les estratègies de la protesta i les tàctiques policials s'adapten les unes a les altres per mitjà d'un procés d'influència recíproca que suposa innovació i adaptació (Della Porta, 1995; Della Porta i Diani, 2011).

Charles Tilly remarca que aquesta *estructura d'oportunitats polítiques* serà diferent en funció dels règims (Tilly, 200/). Per l'autor, els règims queden definits per dues dimensions: la capacitat del govern, que fa referència al grau en què els agents governamentals controlen els recursos, les activitats i les poblacions dins dels territoris, i la democràcia, que fa referència al grau en què els membres de la població mantenen unes relacions d'igualtat i control sobre els agents del govern i gaudeixen de protecció enfront de possibles actuacions arbitràries d'aquests agents.

Els governs reaccionen de manera diferent davant de les diferents actuacions reivindicatives. És així com podem distingir entre actuacions prescrites pels governs, actuacions tolerades i actuacions prohibides. Les actuacions prescrites són aquelles que consisteixen en la reclamació per part de l'Estat de recursos econòmics

—recolzament financer i impostos—, físics —reclutament— o emocionals —adhesió i cerimònies de lleialtat— a la ciutadania. Les actuacions tolerades són molt variades en funció del règim, però les més característiques són la interposició de recursos legals i les respostes organitzades davant dels infractors legals, i les actuacions prohibides poden ser diverses en funció del règim, però sempre inclouen els atacs violents als governants (Tilly, 2007). Tilly, en funció, del grau de capacitat del govern i del grau de democràcia defineix els diferents règims. Aquests, al seu torn, tenen reaccions diferents davant de les actuacions reivindicatives. El règim no democràtic de capacitat baixa tolera una varietat àmplia d'actuacions degut a la seva falta de capacitat per exercir l'acció policial sobre elles. Es centra en les actuacions prescrites, i en el càstig públic i espectacular de les accions prohibides, però s'estenen moltes accions tolerades i prohibides que no es controlen. El règim no democràtic de capacitat alta encoratja una gran quantitat d'accions prescrites, però només deixa un marge estret a les tolerades i prohibeix la majoria d'actuacions. Aquests règims són altament repressius; d'aquesta manera, les oportunitats per a la mobilització política, violenta o no, són escasses per l'alt cost repressiu que implicarien (Tilly, 2007).

Els règims democràtics amb capacitat baixa permeten un nombre reduït d'actuacions prescrites, tolera una varietat major d'actuacions i en prohibeix relativament poques. Els règims democràtics amb una alta capacitat, com les democràcies occidentals actuals, imposen un nombre relativament reduït d'actuacions prescrites, però en vigilen rigorosament el compliment. Canalitzen energèticament els actes reivindicatius a través d'un conjunt modest d'accions tolerades i prohibeix aquelles accions reivindicatives considerades il·legals. Mantenen una alta implicació dels agents del govern en la confrontació (a vegades com a mediadors del conflicte) i tot això produeix uns baixos nivells de violència en les interaccions contencioses (Tilly, 2007).

Així, doncs, podem afirmar que hi ha una relació inversa entre els nivells de democràcia i els nivells de violència estatal. El compromís i la negociació democràtics són valors que limiten l'ús de la repressió. A la vegada, els mecanismes verticals de rendició de comptes a través de les eleccions, i els mecanismes horitzontals a través del joc de pesos i contrapesos dels polítics disminueixen també les possibilitats de que es produeixi la repressió. (Henderson, 1991; Davenport, 2007). Segons Muller i Weede, la relació entre els actes de coerció governamental i la violència política presenta la forma d'una "U" invertida, de manera que les taxes de violència política són més altes quan es produeixen uns nivells mitjans de repressió i de sancions negatives que quan aquests nivells de repressió són baixos o alts. Tot i això, diferents estudis han mostrat que la relació entre democràcia i violència estatal no és lineal, sinó que depèn de la qualitat d'aquesta democràcia (Davenport y Armstrong, 2004). És en el

marc de l'Europa del Sud, amb règims democràtics amb alta capacitat, que ens interessa comprovar com funciona l'aparell repressiu de l'Estat davant d'una protesta social creixent i que, a més a més, posa en interrogant si les democràcies ho són realment. Si bé la democràcia no correlaciona positivament amb la repressió, els estudis sí que demostren la relació entre conflicte polític i repressió estatal. L'escassetat de recursos provoca la inestabilitat social i això pot incrementar la probabilitat de l'ús de la repressió, ja que els governants tenen el propòsit de mantenir l'ordre social. La desigualtat també pot produir una inconformitat entre la població que produeixi un augment de la repressió estatal (Mitchell y McCormick, 1988; Henderson, 1991; Davenport y Armstrong). Entendre les relacions entre règim polític, situació econòmica i repressió és l'objectiu bàsic d'aquesta investigació.

Metodologia

Per tal de respondre a les principals qüestions d'investigació es faran servir diferents mètodes i tècniques d'investigació. Per analitzar quines característiques i tipus de protesta social ha aparegut en aquest període de crisi econòmica i d'aplicació de polítiques d'austeritat es fa un anàlisi de premsa per fer un repàs de totes les protestes del període determinat. La caracterització d'aquestes protestes serà possible gràcies al repàs de premsa i a la revisió bibliogràfica constant d'allò que s'està escrivint sobre aquest període. Aquesta caracterització es complementarà amb les aportacions de diferents experts que seran entrevistats i amb la veu dels principals activistes que han participat en aquest període de protestes a la ciutat de Barcelona. Per examinar les particularitats de l'aparell repressiu de l'Estat durant aquest període de protesta social, es farà una anàlisi en profunditat en dos nivells: s'examinaran els canvis que s'hagin produït en matèria policial i penal i, a través del repàs de la premsa, es farà una anàlisi dels episodis repressius en relació amb la protesta que s'han produït en aquest període. Finalment, i per explicar com l'Estat legitima la seva actuació policial i penal, es farà una anàlisi del discurs polític dels principals polítics que tenen encàrrecs en matèria policial i penal en el marc de Catalunya.

Conclusions

La investigació que aquí es presenta pretén posar en joc dos cossos teòrics, la sociologia criminològica i la sociologia dels moviments socials, per arribar a indagar de quina manera actua l'aparell repressiu de l'Estat davant de la protesta social. La sociologia criminològica és la que ens demostra que els canvis en el sistema policial i penal van de la mà de les transformacions en l'estructura social i econòmica. D'aquesta manera, alguns autors evidencien que el debilitament de l'Estat del Benestar als Estats Units i a Europa ha anat acompanyat de l'enfortiment d'un Estat policíac i penal. Respondre a les preguntes d'investigació que es plantegen permetrà

comprendre si l'austeritat i un debilitament accelerat de l'oferta de serveis que garanteixen el benestar, més la precarització del mercat laboral, han anat acompanyats d'un enduriment de les actuacions policials i de la penalitat. Aquesta indagació es vol fer centrant-se en la protesta social.

Els estudis des de la sociologia dels moviments socials ens permeten acostar-nos al diàleg que s'estableix entre protesta i institucions del control social formal. Per comprovar quina és la reacció de l'aparell repressiu davant de la protesta social, es fa necessari fer una anàlisi profunda de com discursivament l'Estat s'autolegitima i, a la vegada, deslegitima la protesta. L'anàlisi dels mecanismes de legitimació i d'estigmatització de la protesta és clau per comprendre com l'Estat fa servir el seu aparell policial i penal. Una legitimació i una estigmatització, s'ha de ressaltar, que queda condicionada per un canvi ideològic de les nostres societats, en què creixen les resistències a l'hora d'integrar el discurs dominant. Grans interrogants s'obren en aquests temps de crisi: ¿continuarà creixent la protesta social?, ¿quines formes adoptarà?, ¿l'aparell repressiu de l'Estat intervindrà més sovint i s'endurirà?, la repressió exercida serà fàcil de legitimar?, ¿serà possible estigmatitzar fàcilment la protesta per justificar la repressió? Aquestes, entre d'altres preguntes, són a les que ens acostarem amb la investigació que aquí es presenta.

Cites bibliogràfiques

- Asens, Jaume i Gerardo Pisarello (2012) *No hi ha dret (s). La lluita contra la il·legalitat del poder*, Barcelona: Icària.
- Garland, D. (2005) *La cultura del control*, Madrid: Gedisa
- Gurr, Ted Robert (1971), —“Causal Mode of Civil Strife”, a Davies, James Chowning (ed.), *When Men Revolt and Why. A Reader on Political Violence*, Nova York: Free Press, pp. 294-311.
- De Giorgi, Alessandro (2002) *El gobierno de la excedencia. Postfordismo y control de la multitud*. Madrid: Traficantes de sueños.
- Davenport, Christian i David Armstrong (2004) —“Democracy and the Violation of Human Rights: A Statistical Analysis from 1976 to 1996”, *American Journal of Political Science*, vol. 48, núm 3, pp. 538-554.
- Davenport, Christian (2007) *State Repression and the Domestic Democratic Peace*, Nueva York, Cambridge: University Press.
- Della Porta, Donatella (1995) *Social Movements and the State: Thoughts on the Policing of Protest*. San Domenico di Fiesole: European University Institute.
- Della Porta, Donatella i Mario Diani (2011) *Los movimientos sociales*. Madrid: Editorial Complutense.
- Ferrajoli, L. (2001) —“Sobre el papel cívico y político de la ciencia penal en el Estado constitucional de derecho”, *Crimen y Castigo. Cuaderno del derecho penal y criminología de Derecho UBA*, núm 1, pp. 17-31.
- Henderson, Conway (1991), —“Conditions Affecting the Use of Political Repression”, *Journal of Conflict Resolution*, vol. 35, núm. 1, pp. 120-142.

- Mitchell, Neil y James McCormick (1988), —Economic and Political Explanations of Human Rights Violations”, *World Politics*, vol. 40, pp. 476-498.
- Muller, Edward N. i Erich Weede (1990) —Cross-National Variation in Political Violence. A Rational Action Approach”, *The Journal of Conflict Resolution*, vol. 34, núm 4.
- Muñoz Conde, F. (2005) *De nuevo sobre el “Derecho penal del enemigo”*, Buenos Aires: Editorial Hammurabi s.r.l. Raschke, Joachim (1994) —Sobre el concepto en movimiento social” a *Zona Abierta*, núm 69, pp. 121-134.
- Rivera, I. (2004) —Forma-Estado, Mercado de Trabajo y Sistema penal” a I. Rivera (coord): *Mitologías y discursos sobre el castigo*, Barcelona: Anthopos Editorial.
- Rivera, I. (2005) *Recorridos y posibles formas de penalidad*, Barcelona: Anthopos Editorial.
- Rivera, I i G.Nicolás (2005) —Las crisis del welfare y sus repercusiones en la política europea” a I. Rivera (coord): *Política Criminal y Sistema Penal*, Barcelona: Anthopos Editorial.
- Tarrow, Sidney (1997) *El poder en movimiento: los movimientos sociales, la acción colectiva y la política*, Madrid: Alianza.
- Taylor, Verta i Nella Van Dyke (2004) —Oup, Stand Up: Tactical Repertoires of Social Movements” a David A. Snow H.Soule i Hanspeter Kriesi (eds.) *The Blackwell Companion to Social Movements*, Oxford: Blackwell, 531-551.
- Tilly, Charles (1978) *From Mobilization to Revolution*, Nova York: Random House/McGraw-Hill.
- Tilly, Charles (2007) *Violencia colectiva*, Barcelona: Hacer editorial.
- Wacquant, L. (2000) *Cárceles de la miseria*, Buenos Aires: Manantial.
- Wacquant, L. (2006) *Castigar els pobres*, Barcelona: Edicions de 1984
- Zysman, D. (2005) —La crisis del welfare y sus repercusiones en la política anglosajona” a I. Rivera (coord): *Política Criminal y Sistema Penal*, Barcelona: Anthopos Editorial.

Nous moviments socials i estructura d'oportunitats mediàtiques

Rafael Xambó (xambo.@uv.es)

Xavier Ginés (xagisa@gmail.com)

(Departament de Sociologia i Antropologia Social, Universitat de València)

Resum

L'anàlisi dels moviments socials fa necessària la diferenciació entre la forma com s'organitza l'acció col·lectiva i com s'expressa públicament la mobilització. L'organització dels moviments socials ha experimentat transformacions molt importants dels anys 90 ençà, sobretot per les estratègies comunicatives que han desplegat. Actors, accions i reivindicacions es retroalimenten i es transformen dialècticament a mesura que evolucionen les oportunitats mediàtiques.

En la societat de la informació, el sistema mediàtic és hegemònic. En les condicions de funcionament de competitivitat empresarial entre mitjans i lliure empresa, cada mitjà recerca incessantment novetats, lluita per l'audiència, fa tractaments espectaculars, competeix per la primícia en informar, dóna rellevància a determinats fets o pren la iniciativa per guanyar la definició de situació d'un nou fenomen. Tot plegat pot, i de fet ho fa, contribuir notablement a l'expansió episòdica dels conflictes socials que impulsen els moviments per mitja de les xarxes, i reflectir les accions de carrer als seus mitjans convencionals -premsa, ràdio i televisió- tot configurant una nova perspectiva que els actors més qualificats dels nous moviments han sabut incorporar al seu repertori d'accions i que podríem anomenar de l'Estructura d'Oportunitats Mediàtiques.

Ens proposem recollir, organitzar i analitzar una part del material empíric que venim produint en les recerques relatives als moviments socials i els mitjans de comunicació, així com l'anàlisi de les crisis sociopolítiques del 13M i el 15M.

Paraules clau: Estructura d'oportunitats mediàtiques, moviments socials, estratègies comunicatives.

1. Introducció

El naixement el 1995 de "Salvem el Botànic" marca l'inici -i ràpida expansió- d'un nou tipus d'organització dels moviments socials a València que s'estendrà per tot el País (Cucó, 2008) i les Illes Balears i Catalunya (Grau, Iñiguez i Subirats, 2008). Són plataformes d'organitzacions basades en la defensa del territori i del patrimoni cultural i d'orientació crítica i progressista (Albert i Hernández, 2011) que s'han constituït com agents que destaquen el valor patrimonial a través d'accions comunicatives (Rausell i Martínez, 2005).

Mentre la fórmula "Salvem" va perdent força, al País Valencià en germina una de nova que comparteix amb aquells la forma orgànica -i també una gran part dels participants-

però que es diferencia clarament pel que fa als objectius i reivindicacions, la qual cosa es reflecteix simbòlicament en la denominació que fan servir: Benimaclet Viu², Russafa Conviu³, Patraix Viu⁴, Maestrat Viu⁵... Enceta aquesta fórmula Xúquer Viu⁶. Són moviments centrats en la generació de formes alternatives de convivència, en la reivindicació de l'espai públic, l'economia alternativa, la sostenibilitat ambiental i la participació democràtica.

En ple desenvolupament d'aquests moviments, el 15 de maig de 2011 va irrompre una nova forma de mobilització ciutadana, molt influenciada per anteriors mobilitzacions com la del 13M de 2004 (Ugarte, 2004; Sampedro, 2006), i per moviments socials generats a la xarxa (Negri, 2011; Oliveres et al., 2011). Passats els moments inicials, l'estabilització del moviment 15M l'ha desplaçat de les places centrals, als carrers dels barris i pobles, on treballa en línia i/o col·laboració amb el moviment veïnal, format per col·lectius entre els quals destaquen, pel seu dinamisme, els que de forma genèrica hem denominat «Vius».

Les diverses formes de mobilització que coexisteixen a la València actual, permeten apuntar possibles correlacions entre les variables que motiven a la mobilització (polítiques i econòmiques) i la forma que pren aquesta i es comunica: com s'organitza i s'expressa la ciutadania crítica. El predomini o pes temporal d'un objecte de reivindicació comporta el predomini d'una o altra forma de mobilització col·lectiva segons els usos de la comunicació.

Tot això, tenint ben present l'evolució tecnològica que afecta tant als moviments socials com al propi poder i, per tant, tant a les formes d'opressió com a les de transformació: les derivades de l'avanç de les TIC, que afecten la comunicació externa i interna, fent més fluïda i extensa la informació, més flexible l'organització i imprimint velocitat als processos.

En aquest paper proposem, amb evidències empíriques obtingudes a partir de l'anàlisi de 17 entrevistes en profunditat a membres actius dels col·lectius indicats, l'observació participant a diferents Salvem i Vius, i l'anàlisi de contingut de mitjans digitals i webs dels moviments, que si bé les TIC afecten la forma organitzativa i els recursos amb què els moviments socials compten -servint-nos de part de les aportacions de la teoria de la mobilització de recursos de D. McCarthy, J. McAdam i M.N. Zald (1999) o Tarrow

² Organització centrada en el barri del mateix nom que aplega associacions cíviques i persones a títol individual.

³ Iniciativa provinent d'associacions escolars -AMPA (Associació de mares i pares d'alumnes)-, de comerciants i de veïns del barri de Russafa que organitzen una setmana plena d'activitats de promoció de la cultura i el comerç del barri.

⁴ Publicació periòdica de l'associació de veïns del barri de Patraix.

⁵ Plataforma associativa de la comarca valenciana del mateix nom. La seua primera acció està datada en 2006.

⁶ Centrada en la defensa però també en la gestió alternativa del riu Xúquer.

(2004), considerem que és l'adaptació de la resposta ciutadana al tipus de conflicte, per mitjà de la comunicació, allò que principalment transforma el moviment, en la línia de les teories de la identitat col·lectiva de Touraine (1985), Melucci (1994), Offe (1988), Laraña i Gusfield (Laraña amb Gusfield, 1994; Laraña, 1999). Açò és el que ens porta a proposar indiciàriament la nostra teoria de l'Estructura d'oportunitats mediàtiques

2. Perspectiva teòrica

L'anàlisi dels moviments socials al País Valencià fa necessària la diferenciació entre la forma com s'organitza l'acció col·lectiva i com s'expressa públicament la mobilització. L'organització dels moviments socials ha experimentat transformacions molt importants, però, potser, allò que ha estat percebut com una transformació més rellevant ha estat el repertori d'accions que aquestes organitzacions han desplegat. La implicació de la base social ha estat més intensa i fins i tot es pot afirmar que, en casos puntuals, la base potencial s'ha ampliat de manera notable i que això ha produït mobilitzacions més nombroses.

Aquest conjunt de canvis afecten els actors i també el seu repertori d'acció, però també canvien les reivindicacions. Actors, accions i reivindicacions⁷ es retroalimenten i es transformen dialècticament, fet que fa ben difícil apuntar elements causals de les transformacions, la qual cosa, d'altra banda, constitueix el gran repte explicatiu de les teories de l'acció col·lectiva que ací no podem resoldre. Ara bé, l'anàlisi que plantejem tracta de cercar elements de connexió entre els tres plànols que entenem que ajuden a comprendre la triple transformació.

Des del plànol dels actors, es pot afirmar que l'existència d'organitzacions socials és condició per poder parlar de moviments socials. Això però, no podem analitzar les institucions generades pels moviments socials i els corrents d'opinió social favorables als temes que treballen els col·lectius, en el sentit que planteja Touraine (Magallon, 2006), com si es tractés de la mateixa cosa. De la mateixa manera que no es pot associar en exclusiva un moviment a un sol col·lectiu o organització (Adell, 2000).

Els enfocaments teòrics basats en la mobilització de recursos han centrat la seua atenció en la capacitat que la conjuntura política, cultural i tecnològica té per dotar de recursos als col·lectius, i en concret als seus membres, per transformar la realitat en favor dels seus interessos (Natalucci i Pérez, 2008). Aquest enfocament és útil per comprendre com l'evolució tecnològica és capaç de dotar d'eines l'acció col·lectiva que transforma les formes d'acció aprofitant-se'n. Els recursos tecnològics i també humans (tenint en compte la formació i capacitació tècnica per a l'ús de la tecnologia dels

⁷ En aquesta comunicació, per limitació d'espai, ens centrarem en els actors i les accions i tractarem les reivindicacions dintre de les anteriors.

participants en la mobilització) poden ser considerats elements determinants a l'hora d'analitzar la forma que pren l'organització dels col·lectius dels moviments socials i, sobretot, la dels períodes de convulsió social com els esdevinguts al voltant del 15 de maig de 2011. Però el més útil d'aquest enfocament és, potser, quant a la connexió entre les organitzacions i el públic en general, que, a través de les TIC, experimenta una vertadera revolució comunicativa.

Per a autors com Eisinger, McAdam, Tilly o Tarrow (Arechavaleta, 2010: 188), aquest enfocament és insuficient per explicar l'acció col·lectiva ja que no té en compte el context polític en què es dona la mobilització. La teoria de l'Estructura d'Oportunitats Polítiques considera el context polític com un element fonamental per a entendre el sorgiment dels moviments i els seus cicles d'expansió-contracció. D'això es desprèn que la mobilització col·lectiva dependrà de la capacitat d'introduir canvis a través de la pressió, de la influència o de l'accés al poder polític. A més a més, recorrerà als factors culturals per tal d'interpretar les filiacions per part dels participants en aquests moviments introduint certa perspectiva cultural al racionalisme individualista de la teoria dominant fins als esdeveniments de maig de 1968.

Des de la nostra perspectiva, cal destacar el pes del context sociopolític en què es dona la mobilització sobretot en un període històric com el que estudiem. Aquest comença amb la consolidació de l'hegemonia política de la dreta i en la posada en marxa de programes ultraliberals que afecten de forma greu diverses sensibilitats socials. A més a més, creiem fonamental, com després evidenciarem, que les identifications que, si bé de forma reticent (Rodríguez, 2010), incorpora aquesta perspectiva com a generadores d'adhesions i participació, expliquen de forma més adequada la mobilització individual que la visió gerencialista-racionalista de la perspectiva de la Mobilització de Recursos.

Tanmateix, és destacable que el canvi polític de què parlem no facilitava precisament la mobilització. Contràriament, l'auge de moviments socials que comença a partir de 1995 al País Valencià apunta, com a factor de mobilització, la manca de capacitat d'influència política d'amples sectors de la població davant de l'acceleració de greuges que els afecten.

És necessari recórrer a l'enfocament que prové de les teories dels Nous Moviments Socials i de la identitat col·lectiva, amb Mellucci (1994) com a autor de referència, per trobar elements d'anàlisi de l'acció col·lectiva que s'expressa com a moviment social. D'aquesta forma de mobilització s'afirma que (1) té l'origen en situacions identificades com a injustes, (2) aquestes injustícies percebudes no troben solució en canals d'acció "ordinaris" i (3) els participants dels moviments socials s'agrupen per a l'acció entorn a models alternatius i ideals col·lectius. Aquesta perspectiva ens és útil per entendre

com la percepció del context sociopolític és un factor fonamental per a la mobilització. A més a més, també ens permet encaixar la perspectiva històrica en l'anàlisi dels moviments socials en tant que entre els factors que els configuren podem trobar l'herència cultural d'antics moviments socials. Finalment, aquesta anàlisi ens permet superar la contradicció, que hem ressenyat adés, quant a que la major mobilització es dona en el període més advers des del punt de vista de les oportunitats polítiques.

Segons això, l'anàlisi de l'evolució dels moviments socials en els darrers anys requereix l'estudi de les estructures polítiques i socials de cada moment, en tant que són aquestes les que determinen el conjunt de situacions d'injustícia percebuda. També és necessari tractar els elements ideològics que fan que s'hi produísca, en un sentit o un altre, la referida percepció «d'injustícia» sociopolítica. A més a més, haurem de treballar les motivacions que fan que tant una com l'altra es materialitzen en forma de militàncies o adhesions a corrents d'opinió (Touraine) que conformen, en la pràctica, les experiències dels moviments socials.

Aquest breu recorregut pels enfocaments teòrics sobre l'acció col·lectiva no pot oblidar que cadascun d'ells té l'origen en l'anàlisi de la pràctica de diferents llocs i moments històrics, i també el condicionament de les tradicions teòriques i ideològiques de què provenen. Al marge que les eines d'anàlisi que ofereixen siguin satisfactòries per a l'anàlisi dels moviments de més enllà dels territoris d'origen, al nostre parer, el País Valencià és un espai singular que exigeix enfocaments específics dintre de marcs teòrics de gran abast.

3. Dels actors

Els actors, individuals o col·lectius, conformen una densa trama més o menys articulada. Dintre d'aquesta formalització institucional/individual de moviments socials n'hi ha organitzacions de tot tipus, de molt diversa filiació ideològica, funcions i formalitzacions. Al País Valencià, «durant els anys noranta, s'ha produït una sorprenent onada de creativitat associativa» (Ariño, 2004: 104) que ha afectat a tot tipus d'associacions. En la nostra recerca ens hem centrat en els col·lectius polítics de transformació o de defensa de drets socials i culturals. Aquestes organitzacions requereixen ser analitzades des d'un enfocament que ens permeta considerar la seua evolució històrica, els arguments de filiació i adhesió personals dels seus participants, les xarxes internes que estableixen i les connexions amb altres fórmules de participació política com els partits, els elements relacionals amb la base social potencial en general i amb la base social en particular, i també les seues estratègies d'acció i els recursos tecnològics que fan servir. A partir de la meitat dels 90 es produeix una transformació en els actors institucionals, com també passa a la resta de l'Estat, producte de les associacions, aliances i combinacions que entre els col·lectius

d'etapes anteriors es donaven, superada l'etapa de l'individualisme associacionista, en part, gràcies a la introducció de les TIC (Alberich, 2007: 80).

El paper del lideratge, al qual també ens podem referir com avantguarda, representa gran part dels debats que els teòrics vinculats directament als moviments socials han protagonitzat (Iglesias i Errejón, 2005). El treball d'identificació dels lideratges en les diverses formes de moviments socials que es donen al País Valencià poden desvetllar una de les seues constants, en contraposició als elements variables com la capacitat de mobilització i el tipus d'accions realitzades. Aquestes dues darreres variables constitueixen la base del factor comunicatiu, el qual cal conèixer per entendre les aparents transformacions dels moviments socials. Considerem, doncs, el conjunt de relacions que les organitzacions i els participants en els moviments socials tenen entre si i també les que mantenen amb el públic en general, les quals són a la base de les estratègies d'opinió pública i de les estratègies d'acció.

El nostre treball se centra, per tant, en dilucidar el paper dels grups formals, sectors actius, base social i base potencial (Alberich, 2007: 73), dintre del conjunt de noves formes d'acció col·lectiva. Si coneixem la composició dels diferents grups que conformen els moviments socials i especialment la trajectòria dels líders, podrem establir en quina mesura els moviments són en realitat noves pràctiques estratègiques davant de noves conjuntures polítiques. Però no sols això, ens caldrà conèixer les xarxes tramades entre aquests grups, els canals de comunicació i les estratègies d'influència en l'opinió pública de les quals se'n deriva la tipologia d'acció, les tècniques de visualització i d'influència política.

Igual que en el cas dels actors, és necessari comprendre les pràctiques en un marc històric que ens ajude a relacionar-les tant amb el context sociopolític com amb les pròpies evolucions dels actors socials dels moviments. Actors i pràctiques s'entrecreuen de manera que de vegades és ben difícil destriar l'actor de la pràctica. De fet, la pròpia pràctica determina l'actor, i aquella al seu torn és determinada per aquest i per la reivindicació. La reivindicació dependrà de la percepció dels actors i del context sociopolític i, al seu torn, també rebrà impactes de la pròpia pràctica.

4. La metodologia: empírica, històrica i comparativa

Una realitat tan complexa com la que abordem en aquesta recerca, exigeix, lògicament, dues operacions metodològiques. Per la primera, efectuem una reducció o selecció quant a l'objecte, per la segona, adoptem i combinem diversos mètodes segons els aspectes de la realitat social que encarem.

Així, conscients de la impossibilitat d'un abastament total de l'objecte, reduïm el camp d'anàlisi (els moviments socials al País Valencià) a les dinàmiques de comunicació interna i externa, tot deixant fora del treball importants àmbits del fenomen com són

l'estructura social i econòmica, els processos electorals, les polítiques institucionals, i l'aprofundiment en el context sociopolític i cultural. El fet que s'hagen realitzat poques recerques sobre els moviments socials al País Valencià suposa una tal obertura del camp d'anàlisi, així com una quasi total absència d'obres de referència que, en gran mesura, justifiquen operar reduccions que facen abastable la recerca.

Quant als mètodes a emprar, la perspectiva empírica, referida a fets i fenòmens investigats a través de procediments d'observació (etnografia) i d'anàlisi del llenguatge (entrevistes en profunditat), es constitueix en l'eix vertebrador de la recerca. Amb el mètode etnogràfic, analitzem aquells aspectes de l'objecte en què la participació directa i l'assessorament dels propis investigadors al si dels moviments socials – assemblees, reunions de treball, debats, sessions de coordinació, xarrades, rodes de premsa, i també protestes (*mobs*), manifestacions (*demonstrations*), tancaments i altres mesures de denúncia i pressió – ens ha permès un coneixement profund i continuat dels objectius, projectes, formes de participació, estratègies de comunicació, lideratges, dels moviments socials. Hem procurat doncs, reconstruir la lògica del sentit concret, característica de la lògica situacional de la pràctica social (Ortí, 1995). Amb el mètode qualitatiu abordem aquells aspectes i nivells de la realitat en què tractem d'establir identitats i diferències a través de l'anàlisi del llenguatge, singularitats quant a la interpretació de la realitat i la comunicació social i les construccions ideològiques (Ibáñez, 1986:60-61). Assumim que la parla té referents extradiscursius i que, entre aquests referents, es troben les pràctiques socials parcialment constitutives del discurs (Bourdieu, 1985).

Dins la diversitat de modalitats d'entrevista que s'usen a les ciències socials i atenent al grau d'obertura i directivitat, les entrevistes que nosaltres hem realitzat es podrien acollir a la modalitat d'entrevista oberta focalitzada sobre una àrea temàtica. Des de la funció referencial (Jakbson, 1981), el nostre objectiu perseguia informació, amb caràcter exploratori i descriptiu, sobre l'acció dels moviments socials, la percepció dels mitjans de comunicació en la seua difusió temàtica sobre els moviments i els obstacles a l'excel·lència en les pràctiques informatives i comunicatives tant internes com externes. Des de la funció expressiva (Alonso, 1998), rastrejàvem els sistemes de normes i valors assumits, les imatges i creences, els codis i estereotips cristal·litzats, les ideologies explícites o subjacents, les rutes i trajectòries vitals i professionals, el judici sobre les accions d'altres i sobre els moviments socials; en suma, les representacions i interpretacions dels fenòmens considerats.

Els eixos de les converses que hem mantingut aborden les experiències periodístiques alternatives, les tensions amb els periodistes dels mitjans dominants, les dinàmiques de comunicació interna i a l'entorn més pròxim, l'anecdota i les trajectòries personals,

la situació i l'ús del català en les lluites socials i ciutadanes, més encara, les possibilitats dels mitjans en català, les relacions entre moviments socials, periodistes i polítics, i el mercat de la comunicació.

El conjunt de les 17 entrevistes que serveixen de base a aquest estudi han estat fetes a membres de les plataformes Salvem el Botànic, Xúquer Viu, Per l'Horta i el 15M València. Hem entrevistat també a membres de col·lectius dedicats a la comunicació, tant en mitjans de comunicació alternatius com en experiències concretes d'activisme en la comunicació audiovisual. Es tracta de L'Accent, L'Avanç, Ràdio Klara, Ja en Tenim Prou i Indymedia. Finalment hem entrevistat a treballadors de mitjans convencionals públics i privats (RTVE, RTVV, Levante-EMV, El Mundo) i de mitjans minoritaris molt identificats amb certs moviments dels que hem anomenat d'ona llarga i mitjana (Xambó et al, 2012) com El Temps, Infotelevisió o L'Informatiu. Les entrevistes semiestructurades han estat fetes entre novembre de 2010 i novembre de 2011.

5. De les pràctiques

L'anàlisi de les pràctiques requereix l'estudi d'un conjunt de variables per poder establir criteris de comparació. A priori entenem que aquestes han de ser: els actors, la reivindicació, la comunicació, i el context sociopolític.

Les tipologies de pràctiques més destacades en aquest sentit són tres. En primer lloc, els episodis periòdics de mobilització col·lectiva, de pràctiques rituals d'ocupació espacial (Adell, 2000) que són producte d'una consciència col·lectiva en relació a assumptes de reivindicació política i cultural que s'apleguen cada any en manifestacions, actes i accions culturals, com ara concerts. Es tracta de concentracions demostratives de cert poder social per part de persones i col·lectius que consideren insuficients els espais d'acció política institucional. Aquesta tipologia de mobilització es compon d'un contingent de població altament conscienciada que utilitza principalment els mitjans i recursos convencionals per aconseguir incrementar la consciència col·lectiva i en segon lloc tractar d'influir en les decisions del poder polític. Gran part dels participants provenen d'organitzacions, però una altra part només es mobilitza en aquestes ocasions. En qualsevol cas es tracta d'un plànol d'ona llarga, de filiacions vitals que esdevenen comportaments alternatius sobretot en el plànol cultural, amb la llengua pròpia com a condensador de tot un seguit de significants culturals i certa consciència de classe. Es tracta d'una resposta a la percepció d'un problema estructural irresolt històricament que fomenta la sensibilització davant de situacions injustes en altres dimensions i que té el seu correlat en partits polítics que fins a les eleccions autonòmiques de 2011 tenien

escassa representació parlamentària⁸ i un cert poder a escala municipal.

La persistència i l'envergadura dels seus actes sota escenaris de silenci mediàtic (Ginés, 2011) atorga importància a aquestes mobilitzacions i reforça la idea del País Valencià com un escenari singular dintre del context estatal (Ginés, 2010), en el qual els moviments socials d'ona llarga tenen un pes important inversament proporcional al ressò mediàtic de les seues reivindicacions.

En segon lloc, a partir de 1995, apareix la fórmula dels Salvem, amb Salvem el Botànic com a moviment més estudiat (Sorribes, 2001; Albert i Hernández, 2011; Adell, 2000; Torres, 2004; Santamarina, 2008; Miralles, 2001; Rausell, 2006, 2010; Cucó, 2008; González, 2005; Rausell i Martínez, 2005; Ginés, 2010) i vinculat a l'etapa més agressiva del desenvolupisme neoliberal posat en pràctica pel govern conservador⁹ que accedeix al poder eixe mateix any. El moviment ha estat observat des de diversos enfocaments de tal forma que, tot i que de manera relativament superficial i descriptiva, comptem amb una radiografia prou completa de la seua composició social, la fórmula organitzativa, el repertori discursiu i d'acció, i les xarxes que fan servir i també les estratègies comunicatives utilitzades per fer visibles els seus missatges. Això però, es troben a faltar estudis més profunds que connecten aquests "nous moviments" socials amb els vells moviments i amb altres fórmules d'acció política de caràcter més institucional i també els aspectes relatius a les motivacions dels seus membres per a l'acció. I sobretot calen estudis que expliquen el perquè d'aquesta forma d'acció en relació amb la mobilització de recursos, l'estructura d'oportunitats polítiques i els nous moviments socials. Cal molta empíria encara per entendre ben bé què ha fet del País Valencià un escenari tan singular per al desenvolupament d'aquesta fórmula d'acció col·lectiva amb un èxit tan notable.

Els Salvem van tindre un protagonisme indiscutible fins, aproximadament, l'any 2006 en què una gran manifestació recorria els carrers de València amb gent vinguda del tot el País Valencià sota el lema 'Compromís pel Territori'. Aquesta manifestació va ser prèvia a les eleccions autonòmiques que van suposar un increment de l'hegemonia política de la dreta en el govern i per tant un aval a les seues polítiques. Fou un desencís anímic per als simpatitzants i militants dels Salvem que, juntament a algunes dramàtiques derrotes locals, van contraure la seua activitat. Però, lluny de desactivar-se, una part dels components (col·lectius i individuals) dels Salvem van començar a

⁸ Les formacions polítiques Coalició Compromís i EUPV són les que en part recullen aquest sentiment d'injustícia històrica quant a la identitat dels valencians. Ambdós grups polítics han obtingut grup propi en les eleccions de 2011 superant la barrera electoral del 5% imposada pels partits majoritaris d'àmbit estatal.

⁹ Díaz Orueta, F.: 2010, 'Regímenes urbanos y movimiento ciudadano en Valencia', Cuaderno Urbano 9(9) 275-294.

canviar d'estratègia d'acció.

No podem oblidar, però, que la fórmula no era nova ja que el País Valencià és l'escenari de les primeres reivindicacions ambientalistes de l'Estat (González, 2005; Mateu i Domínguez, 2011) quan, als anys 70, dues reivindicacions (en pro de la devesa del Saler i del llit del riu Túria que travessa d'oest a est la ciutat de València) van posar-se en pràctica amb fórmules ben paregudes a les que fan servir els Salvem. Les principals característiques dels Salvem són que els seus promotors són (1) una conjunció de grups organitzats i individus entre els quals destaquen professionals ben preparats (Sorribes, 2001), (2) que els seus objectius són molt concrets i relacionats amb la defensa del patrimoni cultural o natural (Albert i Hernández, 2011), i (3) que les seues fórmules de lluita se centren en la promoció d'una opinió pública favorable a través dels mitjans de comunicació (González, 2005). De fet, la cobertura mediàtica que les seues mobilitzacions generen, i que van generar ja als anys 70, és en part l'explicació dels seus èxits.

La durada d'aquests moviments socials els situa en un plànol d'ona mitjana amb puntes de reivindicació de curt termini com la manifestació a què ens hem referit i també moments àlgids de mobilització com és el cas de la recollida de signatures per a la ILP¹⁰ de Per l'Horta (Gómez, 2008).

En tercer lloc, cal considerar per a l'anàlisi una altra forma d'acció col·lectiva que es dona de manera puntual, amb caràcter massiu, imprevisible i de gran potencial transformador. És el cas de les mobilitzacions conegudes pel nom de la data en què es van produir més que per les denominacions referides al seu contingut polític: 13M (13 de maig de 2004) o 15M (15 de maig de 2011), la qual cosa ja és ben simptomàtica. En aquest cas podem acceptar que la mobilització és explicable al seu inici fent ús de conceptes com l'estructura d'oportunitats polítiques, precisament pel fet que coincideixen amb períodes electorals en els quals pretenen incidir. Tanmateix, aquesta teoria no explica la nombrosa resposta popular. El caràcter massiu de les protestes és directament proporcional al seu ressò mediàtic, mentre que el lideratge per part dels col·lectius tradicionals està més discutit i és més difícil de trobar. És destacable que el context d'aquestes mobilitzacions és d'una forta pressió percebuda per la població i exercida per part del poder.

Amb la teoria dels Nous Moviments Socials podem explicar com l'existència d'un context polític advers genera adhesions als moviments socials i com aquestes adhesions es fan en base a plantejaments alternatius de la realitat social. En aquest sentit, els greuges percebuts per bona part de la ciutadania sensibilitzada culturalment

¹⁰ Iniciativa Legislativa Popular.

motivarien a l'acció independentment de l'estructura d'oportunitat política, ben adversa en els moments de gènesi dels Salvem. La qüestió de la participació dels membres formals i actius pot respondre a aquest plantejament. Els canvis en les fórmules de participació i els continguts de les reivindicacions no es poden atribuir només als canvis interns en les organitzacions. En aquest sentit, és cert que la seua capacitat endògena es va incrementar gràcies a la mobilització de potents recursos humans de què es nodreixen i per l'auge de les TIC que els proporcionen flexibilitat organitzativa i capacitat d'influència en els mitjans i, per tant, en la població. Però el pes d'aquesta variable continua sent insuficient per explicar el canvi en les reivindicacions. Per la seua banda, l'estructura d'oportunitats polítiques tampoc no era, ni és l'adequada per a l'efervescència mobilitzadora de què hem parlat.

6. Del context comunicatiu

És necessari recórrer al context sociopolític i comunicatiu per trobar alguna de les claus al respecte. Aquest està marcat pel progressiu desenvolupament de mitjans alternatius de comunicació i complementaris als mitjans de masses —telefonía mòbil, Internet (diaris electrònics, webs, weblogs, correu electrònic, xarxes socials, com ara Facebook o Twitter)—, que han significat un important desenvolupament de la democràcia discursiva i de noves possibilitats de mobilització social (Xambó, 2010). Tot i que la comunicació de masses, especialment la televisió, continua retenint un important poder de influència, l'acció dels nous media electrònics, la comunicació 2.0 i l'acció ciutadana a través de les xarxes ofereix possibilitats de conversa i debat social inèdits fins ara i modula l'acció dels media hegemònics tradicionals. Si des dels 70, podem afirmar que els *mass media* són coproductors de la política (Agostini, 1984), mai com ara, els moviments socials han disposat d'instruments de comunicació tan ràpids i efectius en la difusió dels seus missatges, això sí, condicionats al moment de la recepció per part dels públics més enllà dels activistes. Podem constatar l'eficàcia dels nous instruments de comunicació en la pràctica totalitat de les mobilitzacions reeixides de la darrera dècada, tant a nivell global com en els espais nacionals i locals (Castells, 2010). Així, doncs, en les societats democràtiques la importància de la difusió de la informació i els processos de comunicació que se'n deriven poden arribar fins i tot en moments concrets a forçar canvis en les decisions polítiques.

7. Els actors i la comunicació interna

La composició dels grups formals i sectors actius dels moviments socials¹¹ denota una clara continuïtat dels membres que poden identificar-se com a líders. A totes les experiències que hem investigat, trobem que són en bona part el resultat de la

¹¹ Seguint la diferenciació que fa Tomás Alberich (2007).

confluència de persones que provenen d'organitzacions anteriors amb les quals no han trencat el vincle. Fins i tot en el cas del 15M, la persona entrevistada manifestava diverses militàncies simultànies prèvies a la seua participació en la gènesi de la comissió de comunicació del 15M València: —«J m'havia clavat a ATTAC, m'havia clavat a Democràcia Real just abans que començara açò (...)». Això no treu per a què puguen existir incorporacions de participants 'naturals' que s'apleguen de forma activa a les organitzacions per l'especial sensibilitat amb el tema reivindicat. Tal i com afirma l'entrevistat de Salvem el Botànic:

—«Dncs allà n'hi havia (...) dos o tres associacions de veïns, Acció Ecologista Agró, Ràdio Klara participava també, algun col·lectiu d'urbanistes i arquitectes i gent, doncs bé, que ja formava grups de defensa del paisatge, que en aquell moment era una cosa molt incipient, (...) i professionals aïllats (...) del món de l'arquitectura, de l'urbanisme, del paisatgisme.»

Aquesta és, entenem, una de les claus de la fórmula dels Salvem: reagrupar esforços d'organitzacions prèvies amb un marcat caràcter generalista de difícil comunicació en el present entorn a reivindicacions concretes, assumibles i de cert consens social. Aquestes reivindicacions tenen un valor en elles mateixes, però, sobretot serveixen perquè al seu voltant s'amplie la base social a la qual dirigir missatges implícits a la reivindicació concreta.

L'entrevistat de Ja en Tenim Prou ho resumeix prou bé:

—«Nosotros no nos correspondía conseguir un vuelco en los resultados electorales. Nosotros no nos hemos presentado a las elecciones, solamente queríamos expresar públicamente la opinión muy crítica de una parte de la ciudadanía con la barbarie neofalangista del Partido Popular. Y queríamos intervenir porque llevamos tiempo ya defendiendo un papel activo de la sociedad que no se limite a tirar un papel en la urna cada 4 años. Todo eso entronca con los movimientos actuales, con el espíritu fundamental del 15M y creo que fue un éxito haber contribuido a ese fin».

Totes les organitzacions així ho reconeixen, i no ho amaguen. Més enllà de la salvació del jardí, Salvem el Botànic reivindica —«recuperar la ciutat»; més enllà d'oposar-se al transvasament del riu, Xúquer Viu, lluita per una nova cultura de l'aigua; i Per l'Horta, més enllà d'una moratòria urbanística que paralitzi la destrucció de l'horta, reivindica un nou model de consum responsable amb l'entorn. Aquesta també és una de les característiques de l'acció col·lectiva dels anys 90 (Adell, 2000; Alberich, 2007). A més a més, sospitem que aquesta amplitud de mires està en la base de la pròpia continuïtat d'aquestes organitzacions més enllà de les fites immediates que motivaren el seu naixement.

El perfil dels grups formals i actius d'aquestes entitats correspon a un ventall de tipologies però hi predominen els professionals liberals, els estudiants i, en bona part dels casos, els mateixos afectats com en l'experiència referida per l'entrevistat de Per l'Horta. Aquest descriu el cas dels desallotjament de la Punta i com els afectats van traçar aliances amb persones ben conscienciades políticament produint-se retroalimentacions en els discursos. Aquest aspecte queda reflectit de manera magistral en el documental A Tornallom (Peris i Castro, 2005) en què veïns i membres de col·lectius fortament ideologitzats que acudeixen a donar-los suport, conviuen i retroalimenten la seua experiència entre la tensió i la solidaritat.

A més dels propis afectats i dels membres d'organitzacions —històriques” (Adell, 2000), També hi ha presència de membres d'agrupacions locals de partits polítics, com reconeix l'entrevistada de Salvem Catarroja quan afirma, amb cert desencís, que

—Ni havia gent que vivia a l'horta i estava directament afectada pel projecte. I n'hi havia gent amb interessos polítics, per ser clars, per molt que ens diguen que no. N'hi havia gent d'Esquerra Unida, n'hi havia gent del PSOE i del Bloc”.

L'entrevistat del projecte Ja en Tenim Prou es mostra ben prudent quan parla de la participació dels partits en el projecte i afirma que —también los partidos políticos de la oposición al PP apoyaron firmemente nuestro trabajo, sin por eso establecer ningún tipo de hipoteca por nuestra parte”. Aquestes —hipoteques” es manifesten com un dels riscos de la col·laboració amb els partits polítics però també mostren com certs partits han assumit la importància del moviment.

En tots els col·lectius entrevistats es reconeixen limitacions davant l'imparable avanç tecnològic, però es destaca que es fa ús intensiu de les TIC en la mesura de les seues possibilitats. A més a més, destaquen casos com Per l'Horta, que centra bona part de la seua activitat present en relligir-se com un col·lectiu que treballa entorn al web, una mena de centre de recursos sobre l'Horta.

—Ésmolt important, el que passa és que és complicat. Mantenir una web molt actualitzada és costós per a una organització perquè necessita una persona que n'estiga constantment pendent. Puc parlar com a exemple de la segona fase de la web de Per l'Horta que tenia una intenció, però la realitat és la que és. Fonamentalment ara mateix la web és, en última instància, la font bibliogràfica original on qualsevol particular, empresa o mitjà de comunicació es pot adreçar com a mineria d'informació. I per tant és imprescindible. Si no tens web no existeixes.”

El que sí que entenen com un signe distintiu és la presència entre els seus grups promotors de persones molt capacitades en determinats aspectes fonamentals per a la reivindicació concreta, com és el cas d'advocats, economistes etcètera. A més a més,

l'ampliació de la seua base social a través de la concreció reivindicativa els ha permès de comptar amb el treball desinteressat de professionals aliens als grups formals o d'activistes per resoldre diversos problemes. El cas de Salvem el Botànic resumeix prou encertadament aquesta idea:

—~~En~~im una web molt pobra (...) però *buena*, com que teníem una de les persones de la Coordinadora, (...), era professor de la Facultat d'Informàtica, aleshores tenia alumnes que volien fer pràctiques o no sé què, i van dissenyar *una, una web que és la que està en marxa*”

Sembla clar que aquests moviments són fruit d'estratègies dels vells moviments socials, fins al punt que podem afirmar que són el resultat de la recombinació —~~gen~~ètica” d'antigues formacions de caràcter polític. La referència central en tots els casos a Ca Revolta (associació sociocultural de caràcter esquerrà formada per antics militants del Moviment Comunista i la Lliga Comunista Revolucionària), al centre social Terra (d'orientació independentista d'esquerrres) o al moviment llibertari (Okupes) corroboraria aquesta hipòtesi encara més. Podem intuir que els Salvem, doncs, conformen un moviment social resultant de la recombinació de moviments socials clàssics, com ho són el veïnal, l'obrer i el nacionalista.

Ara bé, que en siguem fruit no treu que amb el canvi d'estratègia dels grups d'origen aquests no s'hagen transformat. Calia una transformació per part dels col·lectius històrics per a acceptar aquesta nova estratègia d'acció davant de la qual no tots ells van reaccionar de la mateixa manera. En el cas del projecte col·lectiu comunicatiu L'Avanç, l'entrevistat es refereix a aquesta circumstància parlant d'alguns dels grups independentistes als quals es van adreçar així:

—~~M~~tes voltes la qüestió generacional fa que amb gent, per proximitat d'edat, per les seues idees més noves, qualle la col·laboració. Amb altra gent que provenia de l'independentisme, fins i tot podríem dir, decimonònic, doncs no, no n'hi havia manera d'entendre's. Hi havia una barrera abismal entre uns i altres, no n'hi havia manera d'arribar a cap lloc”.

Pel que fa als aspectes comunicatius, ens interessa molt conèixer en quina mesura la nova fórmula adquirida pels moviments socials respon a l'ús de noves tècniques de comunicació internes, entre les quals entenem que es troben les dirigides als grups formals, els grups actius i la base social. En aquest sentit l'entrevistat de Xúquer Viu assegurava que —~~E~~ra llista de correus tenim més de mil adreces de correu. Tenim, pues jo què sé, des de polítics, organitzacions socials, moviments... tot el món està ahí i s'enteren normalment quan fem alguna, algun tipus d'activitat”. L'ús de les noves tecnologies per a articular una xarxa comunicativa sembla possibilitar una major interacció i una plasticitat que s'aprofita per a ampliar la base social. Però això no pot

fer oblidar que els Salvem més potents continuen fet ús de pràctiques ben tradicionals com són les reunions periòdiques (setmanals en el cas del Botànic) a les que acudeixen els grups formals i part del components dels grups actius. La periodicitat de les reunions presencials, de fet, pot considerar-se signe de salut ja que els Salvem més decadents han perdut les reunions en favor del treball on-line que acaba per ser inservible, com és el cas de Salvem Catarroja.

A nivell intern, en els moviments d'ona mitjana, i entenem que també en els de llarga, la creació de xarxes en base a nous models comunicatius sostinguts en les noves tecnologies no semblen haver segut decisius de les transformacions experimentades en els moviments socials generats a partir dels 90. Si bé en molts casos són considerades com una oportunitat comunicativa interna (ús de correu electrònic, p.e.), aquestes tecnologies més bé són observades com una obligació de cara a l'exterior, a la base potencial, i en certa forma un refugi davant de la impossibilitat d'avançar per altres camins en les seues reivindicacions (Per l'Horta).

Ara bé, no passa el mateix amb els moviments d'ona curta. Aquests entenen les TIC com elements fonamentals constitutius del moviment. Així s'expressava el membre de la comissió de comunicació del 15M València: —aig crear l'event ací en València, i van ser dos xiques en Twitter!, que estaven ahí tota la nit, Twitter, Twitter, Twitter i al final trending topic va ser lo de la revolució espanyola”. De fet, en aquest cas costa identificar el grup formal i diferenciar els grups d'acció de la base social. L'estat de mobilització col·lectiva propi d'aquest tipus de manifestació, i la seua efervescència (excitació seguida de dissolució) no dóna temps a una més que incipient distribució de tasques. Com hem dit a la introducció, quan el moviment deixa de ser massiu torna als barris on es va transformant en una nova forma de moviment que després tractarem.

Aquesta reflexió ens porta a considerar la comunicació com un element importantíssim per entendre la relació entre promotors (grup formal i grup actiu) i l'opinió pública o base social i potencial. La comunicació és la clau per entendre les transformacions en l'actor de la mobilització, perquè pot fer que l'opinió pública s'active, s'incremente la base social i els grups actius arriben a ser molt extensos. En el cas d'experiències com el 15M de 2011 o el 13M de 2004 les TIC van tenir un paper fonamental en l'activació de l'opinió pública (Sampedro, 2005; Oliveres et al., 2011; Negri, 2011).

8. La comunicació externa: el tipus d'acció

Quines són les estratègies d'activació de la base social i de generació d'opinió pública per tant? En la societat de la informació en què ens trobem, els repertoris d'acció dels moviments socials són entesos per aquests com accions comunicatives. De fet, la comunicació arriba a tenir una tal importància que en la recombinació de grups apareix un altra forma de —moviment” com és el comunicatiu dedicat en exclusiva a la

comunicació i no a la reivindicació concreta. És el cas del periòdic L'Avanç, del qual un membre fundador afirma:

—«t neix d'una conversa amb una persona que pertany a un moviment social de València, en un moment en què els Salvem i els moviments veïnals començaven a funcionar. Comentàrem que ací faria falta un mitjà de comunicació valencià que donara cabuda a totes les informacions que genera la societat i que no ixen als mitjans de comunicació tradicionals.»

La seua narració conta que el projecte va sortir directament de membres d'altres grups i què responia a la necessitat detectada de presència mediàtica. És així com els Salvem se centren en la tasca mediàtica i hi destinen els seues esforços i estratègies. Es dediquen a produir informació i a elaborar materials per al consum de la base potencial. Això, fins al punt que reconeixen el risc que suposa l'espectacularització de la seua acció, risc que per altra banda estan disposats a córrer i que aspiren a controlar.

La seua estratègia és la incidència en els mitjans i no tant la incidència que de manera indirecta entenen que ha de condicionar les administracions públiques a les quals van adreçades les seues reivindicacions. Tot plegat posa de manifest el reconeixement del pes que els mitjans de comunicació tenen en la societat actual i evidencia que l'estructura d'oportunitat a la que respon la seua estratègia no és la política, ben adversa com s'ha dit, sinó la mediàtica.

La premsa escrita del País Valencià va protagonitzar algunes de les fites en l'ambientalisme estatal quan en 1974:

—Lo que comenzó como una reivindicación por lo público, acabó convirtiéndose en el primer movimiento ecologista valenciano —y diríamos también español— y propició que, por primera vez en la prensa, se realizara un tratamiento informativo de envergadura sobre una cuestión ambiental, facilitando la reflexión sobre la necesidad de conservar nuestro entorno natural.” (Mateu i Domínguez, 2011: 177)

Aquests fet ens permet relacionar per fi de manera convincent actors i accions en períodes de temps ben distants des de l'òptica política (dictadura front a democràcia formal) que posen en qüestió l'anàlisi de la mobilització social des de la perspectiva de l'estructura d'oportunitats polítiques. Així, la disposició de mitjans influents oposats als governs de torn combinat amb la modulació de les accions d'acord amb els criteris del mitjà i amb la base potencial, són l'escenari idoni per a la mobilització.

9. Reivindicacions

La modulació de les accions (vistositat, ús de la imatge, del llenguatge senzill...) no és suficient per a aconseguir una resposta social de certa rellevància. Amb la forma, cal

modular el contingut per encabir-lo en una base potencial com més ampla millor. Tant els mitjans de comunicació com els moviments socials en trauran benefici i això permet certes connivències i identifications. I enemistats també. En el cas de València destaca com la simpatia que en els mitjans vinculats a l'esquerra van despertar els Salvem, es convertia en aversió mútua entre aquests i els diaris conservadors, tot lliurant-se una vertadera batalla mediàtica en cadascuna de les accions que els Salvem aconseguien destacar. Així ho reflecteix l'entrevistat de Salvem el Botànic: —els altres mitjans periodístics, Levante i País xapó, (...) normalment amb certa fortuna, en Las Provincias al revés”. També ha passat que la unanimitat dels mitjans privats contrasta amb el silenci de part dels mitjans públics. En certa forma això denota com la lluita mediàtica es considera decisiva i capaç de fer pressió al govern. És el cas de Per l'Horta quan l'entrevistat diu:

—(.) de fet el Govern Valencià es va posar prou nerviós quan va començar a veure que eixíem prou en la premsa, que cada vegada n'hi havia més simpatia i que pareixia que no sols anàvem a aconseguir les signatures¹² sinó que anàvem a superar-les amb escreix. Ara bé, n'hi ha una excepció a tot açò, si no recorde mal. Canal 9 no es va dignar a informar-ne mai!”.

Les reivindicacions dels Salvem, però també les del 13M i les del 15M tenen una característica en comú. Són producte de l'opinió pública, dels valors massius de la societat actual. Els moviments socials condensen aquests valors en mobilitzacions concretes i intenten complementar-les amb els valors generals de transformació social que defensen. Per això la comunicació ha deixat de ser unidireccional (del moviment cap enfora) i és ara multidireccional. Aquest és un dels nous valors que impera entre ells. De fet, les estratègies d'acció atorguen molt de protagonisme a la ciutadania, no diferenciant colors entre ella i buscant adhesions entre tothom. Totes les entitats entrevistades manifesten que estan oberts a tothom i que tothom pot i deu aportar.

L'expressió màxima d'això és el 15M en què la Plaça i les TIC no eren concebudes com a altaveus sinó també com a forma de recollir la veu del poble.

10. L'estructura d'oportunitats mediàtiques i les noves formes de mobilització.

La comunicació ocupa diferents posicions en cadascuna de les formes de l'acció col·lectiva que hem tractat, tant a nivell intern com extern. Els moviments històrics tenen associada una forma comunicativa clàssica, basada en mitjans de comunicació convencionals. La seua comunicació és unidireccional, el lideratge està clarament definit a través dels portaveus oficials que són referència dels mitjans i del públic en

¹²Es refereix a les signatures necessàries per la Iniciativa Legislativa Popular que es duia endavant per aconseguir una moratòria en la construcció sobre l'horta de València.

general. El públic no acaba identificant-se plenament amb els interessos que aquests moviments defensen i les mobilitzacions que promouen tenen un format de llarga durada i de caràcter ritual (1r de maig, 25 d'abril, 8 de març...) Es tracta de mobilitzacions previsibles en la forma (vagues, manifestacions, concentracions) i la presa del carrer passa pels canals institucionals de la comunicació a les autoritats i altres reglamentacions. Entre les organitzacions centrades en aquesta forma de treball perduren les visions unidireccionals i el treball cooperatiu passa per la defensa pública de la sigla. La comunicació externa i la interna són molt diferents ja que es maneja informació privada (no apta per a neòfits i per a membres d'altres organitzacions) i una altra externa dissenyada perfectament per als mitjans i produïda per professionals.

Els moviments socials d'ona mitjana comencen a obrir la comunicació a la participació i amb ella reben la penetració del conjunt de valors postmaterialistes amb què aquesta població s'identifica. Produeixen mobilitzacions de durada intermèdia, centrades en la defensa d'elements concrets dels patrimoni cultural o natural, estan formats per aliances entre les organitzacions històriques, altres de noves i persones individuals. Socialment estan formades per la població afectada, per membres de formacions històriques i per professionals que estan disposats a prestar els seus serveis de manera altruista. Són moviments molt potents per això, perquè a la defensa dels interessos personals que practiquen els afectats afegeixen el treball de persones fortament ideologitzades i formades. La seua base social és més extensa i també ho és la base potencial. Per a produir-hi influència fan ús de totes les tècniques i recursos comunicatius al seu abast. D'aquesta forma, en molts casos, les accions són espontànies, buscant la sorpresa, la magnitud, la singularitat i l'originalitat per tal de fer-se un espai en els mitjans de comunicació. La pressió que exerceixen sobre el poder és a través dels mitjans de comunicació. La comunicació externa i interna tendeixen a convergir perquè aquests grups són més transparents. Internament, això sí, queda reservada l'estratègia quant a l'aparició en els mitjans.

Els moviments d'ona curta són, en sí mateixos, comunicació. Són producte de conjuntures mediàtiques que necessiten notícies davant de fets que no troben explicació racional i que són difícils de noticiar. Així la seua dimensió respon al ressò mediàtic que els mitjans donen a esdeveniments que en altres circumstàncies passarien desapercibuts. Però, perquè no passen desapercibuts? Tant per la necessitat de notícies que té la premsa, i que encabiríem en la comunicació externa, com per l'existència de TIC que permeten retroalimentar la notícia en un bucle continu. Els mitjans estimulen a l'acció i eixe estímul és incrementat pel ressò intern en la base social del moviment que va contagiant la base potencial. Comunicació externa i interna es retroalimenten de manera que a la fi queden dissoltes perquè allò que abans es

considerava externa ara també és interna i tot és plenament transparent. Els debats són públics i no hi ha secrets. Tothom pot participar realment i això, sense dubte, anima a la participació. Els continguts, els objectius de la mobilització són generals, ambigus i multidimensionals. L'actor és la multitud negriana. En aquesta multitud tenen cabuda els membres dels Salvem, que són ben rebuts, i no tant els membres de les organitzacions històriques, que hi són però que amaguen (perquè no són ben vistes) les seues sigles (Xambó i Ginés, 2012).

Les tres formes de mobilització col·lectiva són diferenciades, com hem dit, per actors, pràctiques i reivindicacions. Però també, per l'ús que fan de la comunicació. Aquesta dimensió és capaç d'explicar bona part dels canvis en les altres tres perquè serveix de vincle connector, genera l'ordit. La comunicació uneix o separa actors, defineix estratègies i accions i també és capaç de subordinar les reivindicacions.

Acceptant que és fonamental analitzar l'estructura d'oportunitats mediàtiques, haurem de plantejar què succeeix quan aquesta no és adient. Si aparentment la retracció dels actors es produeix a la mateixa velocitat que la seua expansió, ens hem de preguntar per les conseqüències de la mobilització en els participants. La nostra experiència ens indica que tant els Salvem (ona mitjana) com el 13M o el 15M (ona curta) convergeixen en el treball en els barris, en una mixtura entre la reivindicació general i el treball efectiu. Així, bona part dels participants en els Salvem s'han implicat en nous projectes en barris o pobles sobre la base d'un treball molt més silenciós, però més productiu i satisfactori quant a proximitat espacial i temporal. El mateix passa amb aquells participants del 15M que continuen mobilitzats als barris. Aquelles formes de mobilització que en la introducció anomenàvem com a Vius estan desenvolupant-se als nostres barris amb pràctiques alternatives, bandejant el sistema mediàtic tradicional i basant-se en la comunicació interna que acaba projectant-se cap a fora i esdevenint externa, puntualment mobilitzadora, horitzontal i igualitària.

Bibliografia

- Adell, R.: 2000, 'Movimientos sociales en los años noventa: volumen, actores y temas de la movilización' en E. Grau i P. Ibarra (eds) *Una mirada sobre la red. Anuario de movimientos sociales*, (Icaria, Barcelona), 27-54.
- Agostini, A.: 1984, 'La tematizzazione. Selezione e memoria dell informazione giornalistica', *Problemi dell informazione*, IX(4), 531-560
- Alberich, T.: 2007, 'Asociaciones y Movimientos Sociales en España: Cuatro Décadas de Cambios' *Revista de estudios de juventud* (76), 71-89.
- Albert, M. i Hernández, G.M.: 2011, 'La identidad en lucha. Iniciativas civiles culturales ante el conflicto identitario valenciano' *Papeles del CEIC* 66(66)
- Alonso, L.E.: 1998, *La mirada cualitativa en sociología* (Fundamentos, Madrid)
- Arechavaleta, C.M.: 2010, 'De la estructura de oportunidades políticas a la identidad colectiva. Apuntes teóricos sobre el poder, la acción colectiva y los movimientos

- sociales', *Espacios Públicos* 13(27)
- Ariño, A.: 2004, 'Asociacionismo, ciudadanía y bienestar social' *Papers* (74), 85-110.
- Bourdieu, P.: 1985, *¿Qué significa hablar?* (Akal, Madrid)
- Castells, M.: 2010, *Comunicació i poder*, (UOC, Barcelona)
- Cucó, J.: 2008, 'Sociabilidades urbanas' *Ankulegi* 12(12), 65-82.
- Ginés, X.: 2011, *Comunicant la revolta. Moviments socials i mitjans de comunicació al País Valencià* (Edicions 96, València)
- Ginés, X.: 2010, 'El fet diferencial: la comunicació alternativa i els moviments socials al país valencià'. *Arxius de Ciències Socials* (23), 213-227.
- Gómez, J.: 2008, 'Viviendo una ILP (Per l'Horta): Etnografía de un movimiento social patrimonializador' en *Patrimonialización de la naturaleza. El marco social de las políticas ambientales. XI Congreso de Antropología: retos teóricos y nuevas prácticas*, (Ankulegi Antropologia Elkartea), 181-197.
- González, C.: 2005, 'Moviments socials i defensa del patrimoni a la ciutat de València: El cas dels "Salvem"' Doctoral thesis, Universitat Politècnica de València Retrieved November 26, 2011 (<https://www.educacion.gob.es/teseo/mostrarRef.do?ref=401628>).
- Grau, M., L. Íñiguez amb J. Subirats: 2008, 'Un enfoque socio-técnico en el análisis de políticas públicas: un estudio de caso' *Política y sociedad* 3(3), 199-217.
- Ibáñez, J.: 1986, 'Perspectivas de la investigación social: el diseño en las tres perspectivas' en García Ferrando, M, J. Ibáñez i F. Alvira, *El análisis de la realidad social. Métodos y técnicas de investigación*, (Alianza, Madrid), 51-86.
- Iglesias, P. and I. Errejón: 2005, 'De la huelga revolucionaria a los flash mob. Rosa Luxemburgo y el Movimiento Global' in VII Congreso de la Asociación Española de Ciencia Política y de la Administración, vol. 2. (Madrid)
- Inglehart, R.: 1991, *El cambio cultural en las sociedades industriales avanzadas*, (CIS/Siglo XXI, Madrid)
- Jakobson, R.: 1981, *Ensayos de lingüística general*, (Seix Barral, Barcelona)
- Laraña, E.: 1999, *La construcción de los movimientos sociales*, (Alianza, Madrid)
- Laraña, E. amb J. Gusfield, (eds.), 1994, *Los nuevos movimientos sociales. De la ideología a la identidad*, (CIS, Madrid)
- Magallon, R.: 2006, 'Entrevista con Alain Touraine: Sociedad y globalidad' *Cuadernos de Información y Comunicación* 11, 251-256.
- Mateu, A. amb M. Domínguez: 2011, 'Inicios del columnismo ambiental en la prensa española: La campaña de Las Provincias sobre la urbanización de El Saler (Valencia, España)' *Zer* 16(30), 171-187.
- McAdam, D., McCarthy, J. and M.N. Zald: 1999, 'Oportunidades, estructuras de movilización y procesos enmarcadores: hacia una perspectiva sintética y comparada de los movimientos sociales' en McAdam, D., McCarthy, J.D. and M.N. Zald (eds.), *Movimientos sociales, perspectivas comparadas*, (Istmo, Madrid), 21-46.
- Melucci, A.: 1994, '¿Qué hay de nuevo en los "nuevos movimientos sociales"', in Laraña, E. amb J. Gusfield (eds.), *Los nuevos movimientos sociales. De la ideología a la identidad*, (Centro de Investigaciones Sociológicas, Madrid), 119-149.
- Miralles, J.L.: 2001, 'La ILP o el fracàs del govern', www.perlhorta.info, Retrieved

- November 20, 2011 (<http://perlhorta.info/node/629>)
- Natalucci, A. amb G. Pérez: 2008, 'Estudios sobre movilización y acción colectiva: interés, identidad y sujetos políticos en las nuevas formas de conflictividad social' en Natalucci (ed.) *Sujetos, movimientos y memorias. Sobre los relatos del pasado y los modos de confrontación contemporáneos*, (Al Margen, La Plata), 81-102.
- Negri, T.: 2011, 'Riflessioni spagnole', uninomade.org, Retrieved November 26, 2011 (<http://uninomade.org/riflessioni-spagnole/>).
- Offe, C.: 1988, *Partidos políticos y nuevos movimientos sociales*, (Sistema, Madrid)
- Oliveres, A. et al.: 2011, *Les veus de les places*, (Icaria, Barcelona)
- Ortí, A.: 1995, 'La confrontación de modelos y niveles epistemológicos en la génesis e historia de la investigación social' in Delgado J.M. and J. Gutiérrez (ed) *Métodos y técnicas cualitativas de investigación social* (Síntesis, Madrid), 87-99.
- Peris, E. i M. Castro: 2005, A Tornallom. Video, (Videohackers, València) Retrieved January 8, 2012 (<http://video.google.es/videoplay?docid=-1969880704661946327>).
- Rausell, P.: 2006, 'Consideraciones sobre el tránsito de Valencia hacia la Ciudad Global' *Ciudades* (71), 49-57.
- Rausell, P.: 2010, 'Valencia desde la Huerta al Ocio' in J. Sorribes, Valencia, 1937-1957. *De la Riada a Copa del América*, (PUV, València)
- Rausell, P. amb J. Martínez: 2005, 'Política cultural en Valencia: Patrimonio, recursos y participacion ciudadana' *Braçal* (31-32), 121-142.
- Rodríguez Arechavaleta, C.M.: 2010, 'De la estructura de oportunidades políticas a la identidad colectiva. Apuntes teóricos sobre el poder, la acción colectiva y los movimientos sociales' *Espacios Públicos* 13(27), 187-215.
- Sampedro, V.: 2005, 'Multitudes on line', in V. Sampedro (ed), *13-M: Multitudes on line*. (Los libros de la Catarata, Madrid)
- Sampedro, V.: 2006, '¿Redes de nudos o vacíos? Nuevas tecnologías y tejido social', *Documentacion Social* 140.
- Santamarina, B.: 2008, 'Movimientos sociales: una revisión teórica y nuevas aproximaciones', *Boletín de Antropología Universidad de Antioquia* 22(39), 112-131.
- Sorribes, J.: 2001, 'El malestar urbà a València: a propòsit dels salvem', *Mètode* 31.
- Tarrow, S.: 2004, *El poder en movimiento. Los movimientos sociales, la acción colectiva y la política*, (Alianza, Madrid)
- Torres, V.: 2004, 'Nuevos y viejos movimientos ciudadanos en el País Valenciano' invited proceeding in *Movimientos sociales hoy. Avanzando hacia una democracia transformadora*, (Universitat d'Alacant, Alacant)
- Touraine, A.: 1985, 'An Introduction to the Study if Social Movements', *Social Research* 52(4), 749-788.
- Ugarte, D.: 2004, *11m: redes para ganar una guerra*, (Icaria, Barcelona)
- Xambó, R.: 2010, 'Medios de comunicación: de la comunicación de masas a la sociedad de la información' en García Ferrando, M., *Pensar nuestra sociedad globalizada*, (Tirant lo Blanc, València), 327-328.
- Xambó, R. i Ginés, X. (2012) From the save movements to the live ones. An analythical approach to the evolution of social movements in Valencia in the last two decades. *A From Social to Political. New Forms of Mobilization and Democratization* (pp. 346 - 362). Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco. ISBN: 978-84-

9860-595-2.

Xambó, R et al. (2012). Els moviments socials al País Valencià. Una anàlisi comunicativa. *Arxius de Ciències Socials*(27), 149-164. ISSN: 1137-7038

El moviment per l'okupació i el moviment per l'habitatge: semblances, diferències i confluències en temps de crisi

Robert González García,
Professor de sociologia de la UAB.
Institut de Govern i Polítiques Públiques (IGOP) i Centre d'Estudis dels Moviments
Socials (CEMS)
robert.gonzalez.garcia@uab.cat

1. Introducció

Les pràctiques d'okupació -que sorgeixen a Catalunya i a l'Estat espanyol a mitjans dels 80- son considerades un moviment social per múltiples autors (Calle, 2005; Pruijt, 2004; Martínez-López, 2002). L'okupació d'immobles abandonats per a construir centres socials o habitatges s'adapta perfectament a les idees fonamentals per a definir un moviment social: conflicte, desafiament, canvi i acció col·lectiva (Pastor, 2002). A més a més, les pràctiques d'okupació han transcendit el camp de la protesta, per acabar desembocant en una sèrie de discursos, repertoris d'acció i formes organitzatives, que els doten d'una identitat cultural compartida fortament emparentada amb el sorgiment de bona part dels nous moviments socials a Europa (feminisme, pacifisme, ecologisme, autonomia obrera, etc.) (Calle, 2005).

Ara bé, a partir de 2006, apareix un nou moviment social diferenciat -tot i que amb algunes semblances- del d'okupacions. Es tracta del moviment per l'habitatge, què ja té una petita història i múltiples expressions organitzatives i repertoris d'acció, des del seu sorgiment contra les dificultats creixents per accedir a un habitatge digne, fins a les actuals lluites contra els desnonaments. Aquest moviment tingué gran incidència els anys 2006 i 2007, organitzant joves d'arreu de l'Estat espanyol. Els anys posteriors, va consolidar centenars de col·lectius locals per l'habitatge, i ens els darrers temps han guanyat protagonisme les associacions d'afectats per les hipoteques. Les seves propostes i demandes han estat un full de ruta en l'aterratge pràctic del moviment del 15-M, amb propostes com la dació en pagament, desnonaments zero o la desaparició del parc de pisos buits. L'objectiu d'aquesta ponència es comparar aquests dos moviments urbans i situar-los en un context més ampli de lluites contra la globalització neoliberal o d'indignació davant el capitalisme realment existent.

2. El moviment per l'okupació a Catalunya i a l'Estat espanyol: característiques i resum històric

Aquest apartat parteix del treball de camp que vaig fer per la meua tesi doctoral (González, 2011). En la mateixa es va realitzar un estudi empíric de l'impacte del moviment per l'okupació en les polítiques públiques a dos territoris de l'Estat espanyol, Catalunya i Madrid, durant 25 anys, els que van de 1984 fins 2009. Per tal d'estudiar la

incidència del moviment, partíem d'una anàlisi històrica i comparativa, que avaluà en paral·lel les evolucions del propi moviment i les de les polítiques públiques.

L'estratègia metodològica i les tècniques utilitzades per desenvolupar l'estudi foren predominantment qualitatives. D'altra banda, s'utilitzaren algunes dades quantitatives, sobretot per a dur a terme l'anàlisi de premsa sobre el moviment per l'okupació. La tècnica base de l'estudi fou l'entrevista semiestructurada i en profunditat a vint activistes del moviment per l'okupació, tot i que també es realitzaren entrevistes a tècnics i polítics municipals i autonòmics, així com a membres del teixit associatiu. Per a seleccionar la mostra de les entrevistes, es realitzà prèviament observació participant, la qual cosa portà també a explorar metodologies com la investigació acció participativa o la recerca activista. Finalment i a la llum del marc teòric, es dugué a terme una variant de l'anàlisi del discurs per tal de treballar el material recopilat en les entrevistes. No és aquest l'espai per a fer un resum de la tesi, sinó per a presentar breument les característiques d'aquest moviment i el seu desenvolupament històric a Catalunya i a l'Estat espanyol, amb l'objectiu de comparar-lo posteriorment amb el moviment per l'habitatge digne.

2.1. Les pràctiques d'okupació com a moviment social

A la llum de la teoria de moviments socials podem comprovar que es tracta d'un moviment social amb tots els ets i uts, que ha teixit fortes xarxes socials de contracultura i que ha acumulat les seves forces en torn l'accés directe a l'habitatge i als espais de sociabilitat fora de la lògica mercantilista.

Efectivament, com s'ha dit a la introducció, cal considerar les pràctiques d'okupació - que sorgeixen a Europa als anys 70 i a l'Estat espanyol als 80- com un moviment social. Ara bé, què és okupar? Pel sociòleg i ex-activista del moviment okupa holandès Hans Pruijt (2003 i 2004) la resposta és ben senzilla: okupar és viure en (o usar d'una altra manera) immobles sense el consentiment del seu propietari. Podríem afegir -tal com apunta Miguel Martínez López (2004a)- que es tracta d'un moviment que se centra en l'accés directe a un bé urbà escàs (l'habitatge i els espais de sociabilitat) i la seva legítima defensa.

De tota manera, existeixen i conviuen diverses pràctiques d'okupació. Per sentit comú, podríem distingir aquelles que es dediquen a satisfer una necessitat d'habitatge de les que es converteixen en Centres Socials Okupats (des d'ara CSO) on realitzar tot tipus d'activitats contraculturals en un espai públic no estatal -fora de les lògiques *burocratitzades* (de l'estat) o *mercantilitzades* (del sector privat).

Per a il·lustrar aquests dos tipus ideals es presenta una breu ressenya històrica de l'okupació a Alemanya i a Itàlia, corresponent la primera al model habitatge i la segona al de centres socials. El cas alemany es també un paradigma de la institucionalització

terminal, en molts casos, del moviment, i la seva reconversió en cooperatives d'habitatge. Mentre que a Itàlia, l'arrelada tradició de centres socials i de vinculació política, ha conduït a una institucionalització més flexible.

Holanda és el país on més impacte ha tingut l'okupació. I, sens dubte, el que compta amb millors i detallats estudis sobre el moviment. Així, Hans Pruijt (2004) distingeix fins a cinc *configuracions*¹³ de l'okupació, que ens donen idea de l'extraordinàriament divers del fenomen: A) *L'okupació basada en la pobresa* que implica la participació de persones sense recursos econòmics que realitzen okupacions degut a una situació extrema de privació d'habitatge. B) *L'okupació com a estratègia alternativa d'habitatge*, que inclou una varietat de situacions personals i tipus diferents d'okupes C) *L'okupació emprenedora*, que permet fer activitats econòmiques i laborals autogestionades en els centres socials; D) *L'okupació conservacionista*, que esdevé una tàctica usada en la preservació del paisatge rural i urbà i E) *L'okupació política*, aquella en la qual s'identifiquen els activistes antisistema (ja siguin revolucionaris o autònoms).

En general, però, el context social que facilita l'aparició d'okupacions és sempre el mateix: el producte dels processos de desestructuració de xarxes socials que genera la globalització neoliberal, en forma d'una precarietat vital i d'uns riscos d'exclusió social creixents entre la població. Les dificultats per accedir a un habitatge i la precarietat laboral s'han generalitzat en les darreres dècades, acarnissant-se especialment en el sector juvenil i convivint amb paradoxes com l'existència d'una enorme quantitat d'habitatges buits fruit de l'especulació immobiliària.

D'altra banda, l'oferta de cultura i oci del món privat, es torna, en paraules dels propis okupes entrevistats, cada cop més alienant, amb la profusió de grans superfícies, macro-discoteques i multicinemes, que fomenten el consum a discreció. A més de les "estacions" logístiques, els CSO compleixen una tasca de re-articulació de les xarxes socials locals, destrossades pel procés de globalització neoliberal. Les xarxes informals que s'estableixen en les okupacions i els desallotjaments són percebudes pels i les okupes com una recuperació positiva de sobirania sociovital (Calle, 2005).

En paraules de Miguel Martínez-López (2010a), en okupar, no només es sostrauen immobles abandonats de les lògiques especulatives-capitalistes, sinó que es genera el principal recurs per portar a terme l'autogestió col·lectiva i per reprendre les relacions socials i les formes de vida que reptin directament les imposicions del mercat i de la legalitat i les institucions al seu servei.

¹³Les configuracions són una mena de models o combinacions de característiques que juntes encaixen bé (Mintzberg, 1983, citat a Pruijt, 2004). En el cas de l'okupació, les configuracions difereixen en les característiques de les persones implicades, el tipus d'immobles, els *marcs cognitius*, les seves demandes i els patrons d'organització i mobilització que desenvolupen.

Vull destacar, també, les característiques físiques del territori urbà on es produeixen les okupacions. Miguel Martínez López (2002 y 2004a) apunta que, com a tendència general, les okupacions a l'Estat espanyol es solen localitzar en tres llocs: 1) als centres històrics i urbans (Lavapiés i Tetuán a Madrid; Raval, Ciutat Vella, Gràcia o Sants a Barcelona); 2) en àrees de reconversió industrial i fàbriques o instal·lacions deslocalitzades (Baix Llobregat i Vallès Occidental a Barcelona o el marge esquerra a Biscaia); i, 3) en zones de renovació urbana amb “grans projectes” terciaris o residencials (Poble Nou a Barcelona o El Cabanyal a València). A aquestes tres ubicacions preferencials, cal afegir l'okupació en zones periurbanes (com Collserola a Barcelona o Leioa a Biscaia), propietats abandonades per l'estat (la Kasa de la Muntanya a Gràcia) o l'església (com L'Escola de la Prosperitat a Madrid o el Gaztetxe de Santutxu a Bilbao) i edificis d'habitatges sense llicències (El Puntal i Esperanza 8, al barri de Lavapiés de Madrid).

En definitiva, l'okupació a l'Estat espanyol tindria una condició ambivalent. És a dir, d'una banda, l'okupació es pot entendre com una arma de combat per a portar a terme un projecte transformador que respon a una ideologia concreta i prèviament definida. Un altra visió correspondria a l'okupació com a mitjà per a engegar projectes d'experimentació personal i col·lectiva, seguint pautes de comportament alternatives, sota una lògica d'insubmissió quotidiana entre els integrants del col·lectiu. En qualsevol dels casos, però, l'opció vital dels okupes té clares connotacions polítiques. Fenòmens com el reciclatge com a mètode per a obtenir els productes bàsics per a la subsistència (aliments, mobles, roba), la pràctica del vegetarianisme com a opció alimentària, els mitjans de transport no contaminants com la bicicleta o la mateixa convivència dintre d'estructures no familiars, amb predomini de relacions antisexistes, no jeràrquiques i no autoritàries, tenen una clara voluntat transformadora de la societat actual (Castillo i González, 1997).

Per altra banda, moltes de les okupacions a l'Estat espanyol manifesten el fet exprés de practicar l'okupació com a mitjà per a portar a terme altres lluites paral·leles de clara voluntat transformadora. Es considera que les okupacions són, d'una banda, fi en si mateixes, espais recuperats a un sistema de propietat basat en l'especulació i en el predomini del valor de canvi sobre el valor d'ús; però, al mateix temps, són un mitjà per a portar a terme una lluita global contra el sistema.

2.2. Breu història de l'okupació a L'Estat espanyol

Podem dividir la història del moviment per l'okupació en tres etapes, amb les seves característiques diferenciades. En la darrera d'elles coincidirà i en alguns casos confluirà amb el moviment per l'habitatge.

A) Naixement i consolidació (1984-1995)

A Catalunya la primera okupació es produí al barri de Gràcia de Barcelona el desembre de 1984. Altres destacades d'aquesta primera etapa foren l'Ateneu de Cornellà (que durà de 1986 a 2003) i la Kasa de la Muntanya, també a Gràcia i okupada des de 1989 (continua activa). A Madrid, una incipient Assembla d'Okupes va protagonitzar la històrica okupació de Minuesa el 1987. Pel que fa a Euskadi, el naixement del moviment per l'okupació va ocórrer, sobretot, al voltant dels moviments juvenils dels vuitanta. Van començar a aparèixer *Gaztetxes* (cases dels joves) per tota Euskal Herria. Les més emblemàtiques foren les okupacions de la Borsa de Bilbao, la del *Gaztetxe de Gazteiz* (Vitòria), així com *l'Euskal Jai* de Pamplona-Iruñea.

Malgrat que he decidit agrupar en una sola etapa tot el període previ a l'entrada en vigor del Nou Codi Penal, destaquen en aquests primers anys d'okupació alguns elements de canvi. Per exemple, a partir de 1992 es va produir una obertura del moviment, amb l'entrada en l'escenari okupa de plantejaments més globals i oberts que en les primeres okupacions, derivats aquests de la incidència del moviment estudiantil, antimilitarista i feminista, entre d'altres (González, Blas i Pelàez, 2002; Herreros, 2004a). L'any 1992 semblava articular-se en diversos territoris de l'Estat espanyol, la primera (encara que una mica tímida) resposta al context de reestructuració capitalista de les grans ciutats, expressada a través de tres esdeveniments: a) els Jocs Olímpics de Barcelona, b) l'Exposició Universal de Sevilla i c) la Capitalitat Cultural de Madrid (Martínez, 2004a).

B) Etapa daurada (1996-2000)

La criminalització de l'okupació en el Nou Codi Penal, que va entrar en vigor l'any 1996, va marcar l'inici d'una expansió considerable del moviment. L'estratègia de repressió radical del moviment per part de les institucions suposà paradoxalment la revitalització i rotund creixement d'aquest i de la *xarxa crítica* de suport a l'okupació. D'altra banda cal sumar el salt a l'arena mediàtica del moviment amb els espectaculars desallotjaments del Princesa a Barcelona o de la Guindalera a Madrid. A Catalunya les okupacions passaren de 40 a 150 en dos anys. A ambdós territoris el moviment okupa esdevingué el referent dels moviments socials juvenils radicals i protagonitzà manifestacions, resistències a desallotjaments i un gran nombre d'okupacions.

Malgrat això, cap als anys 1999 i 2000, el moviment començava a reflectir certs símptomes de canvi. D'una banda, els espais de coordinació i organització interna es van anar perdent per a afirmar les identitats particulars de cada casa okupada. D'altra banda, l'estratègia repressiva de l'estat i dels actors formals de l'arena política, va provocar un estat de conflicte permanent amb la policia que va arribar al seu punt àlgid

el 2001 amb les detencions d'algunes persones relacionades amb la protesta okupa, acusades de pertànyer a ETA a Barcelona o als GRAPO a Madrid (Asens, 2004).

C) Perspectives del moviment per l'okupació contemporani (2001-2013)

Són diverses les aportacions que apunten cap a l'inici d'un nou cicle en el moviment de les okupacions a partir de l'any 2001 (Martínez, 2007; Herreros, 2004a; González, Blas i Peláez, 2002; Miró, 2001). Els canvis operats en les *estructures d'oportunitat política* del moviment han estat provocats, entre d'altres elements, pel fet de trobar-nos des de 1999 (Seattle) en un nou cicle de protesta a escala internacional, que es manifestarà a l'Estat espanyol en la primera dècada dels 2000.

En aquest període el moviment s'hibrida amb d'altres moviments. En primer lloc es produeixen confluències amb el moviment global, tant en les campanyes puntuals com en alguns centres socials okupats. En segon lloc, la confluència amb sectors del moviment veïnal en el que hem convingut anomenar –al crítica pràctica a l'urbanisme capitalista”. I tercer: el sorgiment els anys 2004 i 2005 de nous espais de lluita sobre la temàtica capital-treball, a l'entorn de les deslocalitzacions d'empreses i la precarietat laboral creixent¹⁴.

Finalment, a partir de la tercera etapa, la novetat és que, des de l'interior dels propis moviments, la pràctica de l'okupació s'estén i es desborda el que havia estat -si ho podem anomenar així- el camp clàssic de l'okupació. Així, des d'altres subjectivitats i identitats diferents a l'okupa, es recorre a l'okupació com una eina potent de lluita. Okupacions com la de la Rimaia -protagonitzada pel moviment estudiantil contra Bolonya-, el CSO Barrilona -per part del moviment d'immigrants- o les okupacions d'hortos urbans -per part de coalicions heterodoxes d'activistes de la permacultura i l'agroecologia- en són exemples a Barcelona. Al mateix temps, a Madrid, l'aparició de noves subjectivitats okupes com el Patio Maravillas o La Eskalera Karakola semblen confirmar aquesta tendència a l'obertura i la hibridació entre el moviment okupa i altres moviments contestataris. En el cas català, a més, cal afegir l'aposta de l'independentisme revolucionari per l'okupació, que es tradueix -durant la dècada dels 2000- en les nombroses okupacions de les assemblees de joves de l'esquerra independentista arreu del territori (Gràcia, Eixample, Sant Andreu, Sabadell, Terrassa, etc.). Finalment, com veurem en l'apartat següent, diferents nuclis del moviment per l'habitatge (especialment de la PAH), del 15M, del cooperativisme i del propi moviment per l'okupació, okupen

¹⁴ Aquest factor s'accentuarà a partir de la crisi econòmica de 2008 i, especialment, després de les mesures d'ajust estructural i desregulació del mercat laboral, que van prendre els diferents governs (municipals, autonòmics i estatal) l'any 2010 i els següents. La creació de diverses campanyes locals i nacionals, en contra de la crisi i de les retallades socials, suposaran un nou espai de confluència de diversos moviments socials alternatius. L'Assemblea de Barcelona, per exemple, aglutinà diversos moviments socials, centres socials okupats, sindicalisme combatiu i organitzacions de l'esquerra radical.

edificis d'habitatges per a persones afectades per l'onada massiva de desnonaments entre els anys 2011 i 2013.

3. El moviment per l'habitatge. Pinzellades sobre una història recent

Aquest apartat analitza els contextos i l'evolució del moviment per l'habitatge a l'Estat espanyol, centrant-se a Catalunya amb l'observació directa com a assistent a diverses convocatòries públiques del moviment des de 2006 fins l'actualitat (2013), així com amb l'anàlisi dels documents generats pel propi moviment, de literatura específica sobre la temàtica (en aquest cas, tant nacional com internacional) i d'entrevistes, de moment informals, amb informants privilegiats en tant que membres i activistes d'aquest moviment. Per un futur proper, i emmarcat en un projecte finançat pel Ministeri de Ciència i Tecnologia del qual formo part com a membre investigador, s'ampliarà aquest treball de camp amb entrevistes semi-estructurades i en profunditat a diferents activistes de la Plataforma d'Afectats per la Hipoteca. De moment per tant els resultats de la recerca que es presenten en aquest apartat són totalment provisionals.

3.1. Contextos socials d'aparició d'un nou moviment

No repetirem en aquest punt els contextos en els que apareix el moviment per l'habitatge digne, doncs són molt similars als del moviment *okupa*, però si farem més èmfasi en la problemàtica concreta de l'habitatge al nostre país i el context actual de crisi econòmica.

La crisi ha produït un lleu retard en la ja de per si elevada edat d'emancipació dels joves catalans i espanyols. L'elevat preu del lloguer i de la compra d'habitatge és un dels motius d'aquest retard, que situa en uns 29 anys l'edat mitjana d'emancipació dels joves espanyols, enfront dels 23 anys de Finlàndia, per exemple. De fet el percentatge de joves emancipats de 16 a 34 anys ha passat del 44,8% el 2007 al 44,1% el 2011, cosa que significa un lleuger descens, sobretot si es compara amb l'any 2005, que era del 40,7%. (Moreno, et. al, 2012; DEP Consultoria Estratègica i Carme Trilla, 2004).

El preu mig de la compra i el lloguer han estat durant molts anys elevadíssims i ho continuen essent en l'actualitat malgrat que els darrers 3 anys estan experimentant baixades notables¹⁵. A Barcelona, per exemple, l'any 2005 l'esforç econòmic per a comprar un pis era de 1475 euros al mes i per llogar-la de 735, la qual cosa suposava el 45,1% dels ingressos d'una llar mitjana, molt per sobre del màxim del 30% recomanat per Nacions Unides (López, 2007).

¹⁵ Aquest fet va posar les famílies en una espiral de deute molt important, que no té en compte que amb els preus actuals (2013), l'esforç econòmic s'ha reduït al 30% i una mitjana de dos salaris anuals a Catalunya. <http://www.niu.cat/ca/noticies-niu-cat/minim-historic-lesforc-familiar-per-adquirir-habitatge>

L'enorme parc de pisos buits, fruit de l'especulació immobiliària, no ha fet més que créixer. Així si al cens de l'INE de 2001 se'n comptabilitzaven uns 3,1 milions, el darrer cens de 2011 podria situar la xifra en 6 milions (les dades exactes es coneixeran en el segon trimestre de 2013, però la premsa ha filtrat aquesta xifra en diaris especialitzats com El Economista o les seccions d'Economia de la premsa generalista¹⁶.

La temporalitat dels contractes laborals i les taxes d'atur altíssimes (de més del 25%) formen part també d'aquest context desolador que dificulta l'accès a l'habitatge a milions de persones, i condemna a les que hi accedeixen a jornades laborals extenuants en feines cada cop més precaritzades per intentar pagar la hipoteca o el lloguer. La conversió de l'habitatge en una pura mercaderia i en objecte de l'especulació ha estat fonamental en el model de creixement econòmic espanyol, creant greus desequilibris socials, humans i mediambientals.

Paral·lelament, a la ciutat de Barcelona s'executaven 30 desnonaments diaris l'any 2009, segons la Plataforma per un Habitatge Digne (El Debat.cat, 11 de febrer de 2009). En el total de l'Estat espanyol 500 persones perdien la casa diàriament des de 2008 segons les dades de La Plataforma d'Afectats per les Hipoteques (El País, 3 de juny de 2010). La crisi de les hipoteques ha disparat els desnonaments, uns 400.00 des de que va començar la crisi el 2008 (Colau i Alemany, 2013), l'endautament de per vida de milers de persones i, malauradament, l'increment del nombre de suïcidis amb aquest motiu com a causa directa.

Al mateix temps la manifesta insuficiència de les polítiques d'habitatge, que primen els interessos de propietaris i mercat, sobre el dret a l'habitatge (tot i que aquest està recollit fins i tot al CE, art. 47) s'han fet evidents en els darrers anys. La hipoteca és la versió més extrema del problema de l'habitatge, però n'hi ha molts més com la manca de lloguers assequibles, que no es solucionen sinó que el govern encara precaritza més el lloguer en passar-lo de cinc a tres anys amb les darreres reformes. Seguint la lògica de la reforma laboral de que l'abaratiment de l'acomiadament generarà ocupació, es precaritzen les condicions d'accès i ús d'un lloguer per fomentar l'aparició de més parc de lloguer. Curioses lògiques aquestes del neoliberalisme. La desconfiança en els partits polítics, l'increment de la desafecció, la corrupció, les promeses incomplertes, etc. completen aquest context de sorgiment del moviment per l'habitatge que a través d'organitzacions de caire assembleari i d'acció directa com la

¹⁶Veure <http://www.elmundo.es/elmundo/2011/08/22/suivienda/1314001038.html>, http://economia.elpais.com/economia/2012/01/05/actualidad/1325752378_850215.html i <http://www.eleconomista.es/vivienda/noticias/3653831/01/12/En-Espana-podria-haber-hasta-seis-millones-de-pisos-vacios.html> Consultades el 31 de març de 2013

PAH canalitza les demandes i les necessitats de milers de persones afectades i solidàries.

3.2. Breu Història. De “V de Vivienda” a la PAH

Cap moviment social sorgeix un dia concret, per en el cas d'aquesta nova onada del moviment per l'habitatge que avui en dia s'ha plasmat en organitzacions com la PAH, si hi podríem posar una data fundacional o un mite originari. Es podria dir que aquest moviment va experimentar un sorgiment espontani i sorpresa arran d'una convocatòria anònima per la xarxa el 14 de maig de 2006. La convocatòria tenia però un bon referent polític, les lluites juvenils a França contra el Primer Contracte. De fet, de forma irònica comparava aquestes amb les mobilitzacions en favor del “otellot” que per aquells dies es produïen en diverses ciutats d'Espanya. La convocatòria d'“segudes” a diverses places de les principals ciutats de l'Estat aquell dia de maig de 2006 fou tot un èxit, i en moltes d'elles, l'èxit d'afluència desembocà en manifestacions i assemblees espontànies. En totes elles es podia apreciar la presència d'un petit nucli activista, provinent del moviment okupa, el moviment veïnal i l'esquerra anticapitalista, rodejat d'un nombrós grup de gent “ova”, afectada directament pel problema de l'habitatge. Els activistes aportaren eines per potenciar les mobilitzacions, -el saber fer-, però els nous contingents “nitants” aportaren frescor i això es feia evident en les consignes i les formes de mobilització. Per exemple una de les conignes o lemes més famosos fou el “políticament incorrecte” *No tendrás una casa en la puta vida*, mostra de la sensació d'impotència i de ràbia d'àmplies masses populars despolititzades fins aleshores. Aquests elements es reproduiran amplificats en el moviment dels indignats de maig de 2011, només cinc anys més tard. Les vinculacions amb el moviment okupa en aquest primer període es fan evidents a través del CSO Magdalenes a Barcelona o el Patio Maravillas a Madrid. Tots dos centres socials okupats coincideixen en presentar-se com a partidaris de la negociació amb les administracions i en generar, per aquest motiu, gran controvèrsia a l'interior d'un moviment okupa posicionament majoritàriament en contra qualsevol negociació amb les administracions, en especial si aquesta és explícita i sobretot a Barcelona, més que a Madrid.

Pel que fa a l'Espai Social Magdalenes, que és el nom que rebia aquest centre social okupat, aquest espai es definia com “un projecte ubicat a Ciutat Vella que té per objectiu fomentar l'autogestió, així com promoure i allotjar iniciatives que garanteixin l'exercici i la defensa d'aquells drets que no es troben actualment garantits en les polítiques vigents: dret a l'habitatge, dret a la ciutat, dret a la llibertat de moviments de les persones migrants, dret a la participació política i dret al lliure accés i producció de cultura” (a <http://magdalenes.net/?q=ca/taxonomy/term/48>).

Situat al carrer Magdalenes 13-15, es tractava d'un edifici senzer, amb habitatges i centre social, que fou okupat el maig de 2005. Des del principi, comptà amb el suport dels veïns –~~egals~~”, víctimes de l'assetjament immobiliari i de les intencions de construir un hotel en aquell local. El seu bon ús d'estratègies d'emmarcament positives davant els mitjans de comunicació i la seva disposició explícita a la negociació, l'enfrontaren a part del moviment, però al mateix temps facilitaren la seva continuïtat malgrat trobar-se en ple centre de Barcelona. El primer intent de desallotjament, el 15 de febrer de 2010, fou frustrat gràcies a la concentració de centenars de veïns i al suport explícit d'associacions, partits d'esquerra radical i moviments socials del barri. L'1 d'abril de 2010, però, s'acabà executant el desallotjament posant fi a un procés de diàleg on els okupes presentaren múltiples propostes, la qual cosa els convertí en blanc de les crítiques del gruix del moviment per l'okupació barceloní.

En tot cas, l'Espai Social de Magdalenes esdevingué, des de la seva creació, un projecte públic obert als moviments socials i al teixit associatiu del barri. Aquest espai ha generat xarxes i iniciatives culturals i polítiques des de les quals s'han articulat i s'articulen respostes i solucions a les problemàtiques i reptes socials que experimenta actualment el centre històric de Barcelona: la creixent gentrificació, l'assetjament immobiliari, la pressió turisticadora, l'èxode poblacional i d'activitats, i el debilitament de les xarxes socials existents i d'acollida de població nouvinguda.

Durant cinc anys l'ES Magdalenes ha estat un espai de trobada d'associacions veïnals, moviments en defensa del dret a l'habitatge ([VdeVivienda](#), [Taller contra la Violència Immobiliària i Urbanística](#)), moviments en defensa dels drets de les persones migrants ([Espai de Desobediència a les Fronteres](#)), així com d'iniciatives que promouen l'ús del programari lliure i aposten per un accés no restrictiu a la producció i distribució cultural (a <http://magdalenes.net/?q=ca/taxonomy/term/48>).

Amb plantejaments molt similars als de l'ES Magdalenes, s'okupà el 2007 a Madrid l'Espacio Polivalente Autogestionado Patio Maravillas, situat al barri de Malasaña i encara actiu fins el moment que escric aquestes línies, tot i que en una altra ubicació des del gener de 2010 al carrer Pez del mateix barri. Des de la seva presentació, l'octubre de 2007, El Patio Maravillas s'ha convertit en un espai central dels moviments socials madrilenys, gràcies la seva identitat oberta i al fet que sigui un espai gran i ben condicionat. De fet, el primer Patio es situà en un col·legi abandonat des de feia més de set anys amb un gran pati al mig. La filosofia del Patio Maravillas és, clarament, la de defugir estereotip de l'okupa i presentar-se com un espai de participació social i cultural obert a tots els moviments socials, col·lectius i individus que vulguin fer activitats fora de les lògiques burocràtiques de l'administració o mercantils de la iniciativa privada. La seva estratègia, davant l'inici del seu procés de desallotjament,

fou reunir el màxim de suports socials i dialogar amb l'Ajuntament de Madrid la possibilitat d'expropiació del local. En aquest projecte, El Patio Maravillas comptà amb el suport de la Federació Regional d'Associacions de Veïns de Madrid (FRAVM) i d'Ecologistes en Acció, entre d'altres organitzacions socials. Malgrat aquest suport, el Patio fou desallotjat d'aquest edifici del carrer Acuerdo a inicis de 2010. La mateixa nit del desallotjament, com a punt culminant a la manifestació de rebuig, s'ocupà un altre espai al mateix barri -al carrer Pez- on continuen les activitats d'aquest centre social (*El País*, 2 d'agost de 2010 i <http://patiomaravillas.net/2013/04>).

Després d'aquesta breu resenya sobre dos dels espais que més situen les primeres confluències entre moviment per l'okupació i moviment per l'habitatge a l'estat espanyol, tornaré a la història dels orígens del moviment per l'habitatge. La manifestació del 2 de juliol de 2006 sota la consigna políticament incorrecta de —Ni tindràs una casa en la puta vida” congregà milers de persones arreu de l'Estat. Les convocatòries del 30 de setembre i del 23 de desembre de 2006 seguiren en la mateixa línia. Després, una certa resposta per part de les institucions (Llei d'Habitatge a Catalunya, ajuts al lloguer de Zapatero) restaren força aparentment a aquest moviment en una perspectiva de masses, i les convocatòries de 2007 i 2008 foren més petites. La darrera més massiva fou el març de 2007. Però el moviment guanyà en extensió, descentralització i autoorganització. A part de *V de vivienda*, nucli fundacional, sorgiren desenes de Plataformes locals per l'Habitatge Digne, així com altres de temàtiques, com les Plataformes dels afectats per la violència immobiliària (mooving) o les Plataformes dels Afectats per les Hipoteques. També l'elaboració discursiva i les propostes concretes guanyaren en pes i solidesa (com a exemple el Manifest de les assemblees locals de Barcelona i rodalies el 22 de maig de 2007).

L'evolució dramàtica de la crisi de les hipoteques, la irrupció del 15M i el repertori de protesta radical, solidari i democràtic, basat en aportar solucions a les persones afectades, seran les claus de la pervivència i el creixement d'un d'aquests col·lectius, la PAH. A Barcelona la PAH neix el febrer de 2009, però fou el 2008 quan des de la mateixa *V de Vivienda* sorgí la iniciativa de crear una Plataforma d'Afectats per la Hipoteca davant la previsió que molt gent no podria pagar les hipoteques (Entrevista a Ada Colau, 2013, Vilaweb). Avui (2013) hi ha 40 nuclis de la PAH a Catalunya i uns 130 a tot l'Estat espanyol. La generació d'eines d'empoderament de les persones afectades ha estat el secret del creixement d'aquest moviment associatiu que refusa l'assistencialisme i aposta per l'acció col·lectiva directa com a única sortida a la situació de les persones que estan en processos de desnonament o que estan endeutats de per vida.

El repertori d'acció col·lectiva de la PAH combina elements de negociació política amb les administracions i les entitats financeres, amb accions de pressió a entitats o persones, sobretot campanyes de boicot que afecten la imatge pública de les entitats o, mes recentment, *escraches* a dirigents polítics. L'*escrache* té el seu origen més recent en les pràctiques de desobediència civil no-violenta activa del moviment argentí HIJOS per denunciar els genocides de la Dictadura que havien estat indultats pel govern Menem (Gradel, 2011).

També s'ha utilitzat la via legal acudint als jutjats a defensar els hipotecats. I la via legislativa, amb la presentació d'una ILP per la dació en pagament, els desnonaments zero i altres mesures per solventar la greu situació de l'habitatge al nostre país. Aquesta ILP fou presentada amb més d'un milió i mig d'avalos populars, el triple dels exigits per la llei. La seva tramitació, acceptada in extremis, per un canvi de posició dels dos grans partits polítics del Parlament Espanyol suposa per sí sola el major impacte de tipus operatiu que ha tingut un moviment social en els darrers 20 anys.

La PAH ha aturat 600 desnonaments en 4 anys, en aquest sentit ha estat molt més eficaç que el moviment per l'okupació, que malgrat la seva innegable persistència, no ha estat capaç de resistir les ofensives més dures de desallotjaments i criminalització llençades pels poders públics. També la composició de les PAH és molt més plural que la del moviment okupa, destacant la presència de persones immigrades i de classe popular, juntament amb persones de classe mitja, i pel que fa a l'edat també un gran varietat. El suport mutu és l'estratègia principal del moviment per l'habitatge, mentre que la resistència i la insubmissió quotidiana han estat les estratègies predominants de l'okupació.

Els reptes organitzatius que presenta el moviment per l'habitatge són enormes doncs ha crescut tant que en aquests moments (2013) està en crisi de creixement. Segons una de les seves portaveus més conegudes en una entrevista recent —«donem abast per respondre a tothom» (Ada Colau, entrevista col·lectiva a Vilaweb, 2013). A Catalunya el moviment ha crescut de forma més homogènia i organitzada que a la resta de l'Estat. Avui ja compta amb una trobada mensual de Plataformes i una Coordinadora. Cal tenir en compte que la PAH és un moviment de base, sense subvencions, auto-generat per persones afectades, amb mecanismes d'autoformació col·lectiva. La solidaritat entre les persones afectades és la seva força principal. A Barcelona les reunions són els divendres al vespre al carrer Enamorats. Accions per aturar desnonaments, per pressionar les entitats financeres, *escraches*, etc formen part del seu repertori d'acció col·lectiva més disruptiu, i les que més l'emparenten amb les formes de fer del moviment per l'okupació.

A la PAH en tant que moviment que ja es pot considerar de mases (en la seva darrera manifestació aplegà centenars de milers de persones a les principals capitals de tot l'Estat, el 16 de febrer de 2013) se li interpel·la molt més que al moviment d'okupació per qüestions de regeneració democràtica, per la necessitat de vincles amb la lluita contra les retallades de sanitat, educació, etc.

Ara bé, des de la PAH es fan anàlisis del problema de l'habitatge molt similars als que l'okupació porta plantejant 30 anys, tot i que a diferència d'aquest, es presenten a més de l'anàlisi, tota una sèrie de propostes possibilistes o reformistes. Així doncs la PAH coincideix al el moviment okupa en la definició del marc d'injustícia. Espanya és el país d'Europa que més habitatges buits té. Per la PAH els pisos buits en mans d'entitats financeres, caldria prioritzar-ne l'ús social sobre l'ús especulatiu. La PAH aposta pel lloguer social assequible, per un màxim 30% dels ingressos familiars. En canvi, les entitats nacionalitzades pel FROB com Bankia i Catalunya Caixa segueixen executant i acumulant pisos buits. El Sareb, o banc dolent, també té milers de pisos, que l'Estat està oferint a inversors estrangers per reactivar el cicle especulatiu, fet que es denuncia per la PAH en múltiples documents i declaracions. Es demana que aquests habitatges buits s'haurien de posar en lloguer social o bé directament (Sareb) o bé amb pressió fiscal a les entitats financeres propietàries. Davant de la situació d'emergència i la manca d'accions des de les polítiques públiques, la PAH dona suport a l'okupació d'immobles buits que pertanyen a les entitats financeres. I és aquí on l'okupació esdevé per la PAH una acció legítima orientada a un fi, però no un fi en si mateix.

Finalment una altra de les propostes estrella de la PAH i que es presenta com a gran cavall de batalla en la discussió de la ILP al Congrés de Diputats és la dació en pagament. Aquesta proposta és ja una realitat en molts casos gràcies a l'acció col·lectiva de la PAH. Ara bé, la dació en pagament negociada també revoca un desnonament voluntari a canvi de saldar el deute i aquesta població també ha de ser atesa, per la qual cosa no és una solució ni molt menys definitiva al problema.

4. Conclusions temptatives: Okupació i Habitatge, semblances i diferències.

Alguns autors han estudiat a altres països europeus les diferències teòriques i pràctiques entre ambdós moviments. Per Pruijt (2003) caldrà distingir en tot moment entre un moviment per l'habitatge que utilitza la pràctica de l'okupació com a tàctica (aquest seria el moviment de Nova York previ a 1983), d'un moviment okupa (que seria més aviat el posterior al 1983), pel qual *–squatting itself is at the centre–*. Segons Katz i Mayer (1983) diverses variables estructurals del propi moviment ens poden presentar les clares diferències entre un i altre moviment, que poden però coincidir i col·laborar en moltes ocasions. En primer lloc, el predomini d'una ideologia de caire

autònom, que considera que la creació d'antagonismes amb el poder establert és la clau del canvi social, serà dominant en el moviment okupa, conferint-li un caire eminentment polític. D'altra banda, l'ús de l'okupació, més enllà que per satisfer necessitats materials d'habitatge, per expressar i crear contracultura, és també un element distintiu d'aquest moviment okupa resistent a la *cooptació*. En tercer lloc, el moviment okupa s'organitza sempre de manera informal, mentre que el moviment per l'habitatge compta amb estructures més formalitzades i líders visibles. Finalment, en el clàssic debat de l'okupació, entre si l'ús d'aquesta pràctica és un mitjà o una finalitat en sí mateixa, podem observar diverses postures, però la més identificada amb el moviment okupa és la que reconeix aquesta ambivalència i situa la seva pràctica com a un mitjà per dur a terme una transformació social més ampla, i com a finalitat en sí mateixa, per la crítica frontal a la propietat (pilar del capitalisme) i les possibilitats de crear illes d'autonomia social i vital en els propis centres socials i cases okupades.

Aquesta concepció de l'okupació com a moviment ha predominat a l'Estat espanyol en els darrers vint-i-cinc anys. Ara bé, altres experiències com la Masoveria Urbana o el moviment per l'habitatge en les principals capitals de l'Estat podrien obrir nous escenaris a la negociació. Caldrà veure, però, si es resolen en *institucionalització* o *cooptació*, o si la dinàmica repressiva segueix sent la dominant, com fins ara.

Dos models ideals de moviment en defensa de l'habitatge i de moviment okupa, podrien servir per distingir les estratègies negociadores d'uns de les de confrontació dels altres.

QUADRE 1. DIFERÈNCIES ENTRE UN MOVIMENT OKUPA I UN MOVIMENT PER L'HABITATGE (TIPUS IDEALS)

	<i>Moviment okupa</i>	<i>Moviment pro-habitatge</i>
Identitat	Forta, contracultural	Difusa, integrada
Relació amb institucions	Autonomia	Interlocució
Estratègia dominant	Confrontació	Disrupció/ negociació
Objectius	Anticapitalisme	Polítiques d'habitatge
Organització	Informal	Formalitzada (associacions)
Concepció de l'okupació	Fi i mitjà	Mitjà per accedir a un habitatge

Font: elaboració pròpia, a partir de Pruijt (2003).

Evidentment, en la pràctica no trobarem cap moviment que s'ajusti a aquests tipus ideals, i de vegades trobarem situacions on un moviment pro-habitatge presenta característiques similars als d'un moviment okupa, com ha estat en un primer moment el cas de Barcelona, ciutat amb gran impacte de l'okupació on va sorgir l'any 2006 un

fort moviment per un habitatge digne sense estructures formalitzades, ni canals d'interlocució amb unes administracions força tancades a les seves demandes.

També en la línia de les lluites contra la precarietat -però amb una configuració diferent- cal destacar la presència d'alguns sectors del món de les okupacions dins el moviment per l'Habitatge. Aquest moviment tingué gran incidència els anys 2006 i 2007, organitzant joves d'arreu de l'Estat espanyol. Els anys posteriors, va continuar -amb menys afluència de públic- amb la consolidació de centenars de col·lectius locals per l'habitatge o d'associacions d'afectats per les hipoteques. Les seves propostes i demandes han estat un full de ruta en l'aterratge pràctic del moviment del 15-M. Les mobilitzacions dels darreres mesos han aturat desenes de desnonaments i han aconseguit fins i tot canvis en la legislació sobre el tema, tot i que insuficients per assolir els principals objectius del moviment, com la dació en pagament, desnonaments zero o la desaparició del parc de pisos buits.

En tot cas, les oportunitats polítiques que semblava obrir el Pacte Nacional de l'Habitatge a Catalunya o els ajuts al lloguer juvenil arreu de l'Estat coincidiren temporalment amb el sorgiment -a Catalunya i a Madrid- d'un moviment per un habitatge digne, diferent del moviment per l'okupació, tot i que participat per alguns sectors d'aquest. Aquest fet demostrà que el moviment per l'okupació no és *només* un moviment per l'habitatge i, sobretot, que no representa la totalitat del moviment per l'habitatge.

Pel que fa a la qüestió de l'habitatge, cal recapitular una sèrie de consideracions. En primer lloc el fet que des de 2006 sorgís un moviment per l'habitatge diferent en composició, estratègia i estils al d'okupació, demostra que el de les okupacions no és -ni pretén ser- un moviment exclusivament orientat cap a aquest aspecte de les polítiques públiques. El moviment per l'habitatge ha tingut gran incidència a partir de l'any 2006 en l'organització de grans manifestacions en favor del dret a l'habitatge a les principals ciutats de l'Estat espanyol. Aquestes manifestacions tenien un fort component de joves adults amb dificultats per accedir a l'habitatge, però, amb la crisi de 2008, s'ha estès a altres capes socials, com els afectats per la violència immobiliària o els mateixos desnonaments. Aquesta qüestió posa en evidència que el moviment per l'okupació a l'estat Espanyol no és, fonamentalment, un moviment per l'habitatge. De fet, caldria caracteritzar-lo -a partir de les configuracions de Pruijt (2004)- com un moviment on hi conviuen motivacions polítiques de ruptura amb el sistema capitalista amb estratègies alternatives de cerca d'habitatge i d'espais de convivència.

D'altra banda, la radicalitat de les propostes okupes i el seu atac a la "sacrosanta" propietat privada, ha dificultat l'emmarcament del seu discurs en els marcs mestres

d'una població majoritàriament individualista i consumista; dificultats creixents d'emmarcament que comparteix amb els discursos d'altres moviments socials alternatius a causa de l'hegemonia cultural del neoliberalisme des de 1989. Els fets del Banc Okupat a la Plaça de Catalunya de Barcelona, el setembre de 2010, i l'onada criminalitzadora posterior a la vaga general de 29 de setembre de 2010, demostren que el moviment per l'okupació, en un context de dominació simbòlica neoliberal, tindrà greus dificultats per emmarcar els seus discursos alternatius també en el futur. Però en canvi, el fort suport social del moviment dels indignats, de perfil més moderat, obre un nou cicle de lluites centrat en demandes bàsiques contra el model neoliberal de gestió de la crisi i en favor d'una democràcia real, amb autonomia dels mercats i lliure de les corrupteles i de la indiferència d'una classe política cada cop més allunyada de la ciutadania.

Tot i així, al llarg d'aquests 25 anys, certs discursos del moviment per l'okupació han penetrat en les polítiques públiques i han eixamplat el menú d'alternatives possibles. Per exemple, podem trobar aquesta circumstància en els casos en els que hi ha hagut negociació o a través de la generalització i extensió de polítiques juvenils afirmatives (relacionades amb el lleure o la formació en el temps lliure). En tot cas, a l'Estat espanyol, les Administracions Públiques d'un o altre color polític estan encara lluny, de permear-se a la influència de moviments socials de caràcter autogestionari. De fet, les darreres tendències, tant a l'Estat espanyol com a la resta d'Europa, mostren un increment de la pressió policial i judicial contra les okupacions. En concret, el Senat espanyol va aprovar el juliol de 2010 una nova reforma del Codi Penal que incrementa les penes per usurpació. Al mateix temps, i amb la pretensió oficial de facilitar el lloguer en temps de crisi, el 2010 entrà en vigor la Llei de mesures de foment i agilització del lloguer, que juntament amb les reformes de la Llei d'Enjudiciament Civil, aprovades el desembre de 2009, pretenen accelerar els desnonaments. És el que als cercles propers al moviment per les okupacions es coneix com —~~el~~ **desallotjament exprés**” (Manrique, 2010). Per altra banda, la policia està aplicant cada cop més el supòsit de delicte flagrant per desallotjar okupacions sense ordre judicial.

Aquesta pressió legal i policial sobre les okupacions es produeix però en un context de creixement de les mateixes, en especial de les degudes a la pobresa. En concret, segons dades de l'Ajuntament de Barcelona, les okupacions havien crescut l'any 2009 en un 11,2% per situar-se en un total de 249 a la ciutat (Manrique, 2010). Si bé aquestes xifres no suposen necessàriament un creixement del moviment per l'okupació organitzat, sí demostren que les condicions socials, econòmiques i urbanes que van fer sorgir el fenomen de les okupacions no sols no han remés, sinó que s'han accentuat. Aquest fet situa el moviment per l'okupació en el centre dels nous atacs que

el neoliberalisme llença contra al dret a l'habitatge, amb reformes que afavoreixen els propietaris en perjudici dels inquilins. La darrera Llei del Lloguer aprovada pel PP el 2013 encara radicalitza més aquesta tendència en situar en 3 anys la durada dels contractes i en un mes d'impagament la causa per executar un desnonament expres. De la mateixa manera que les successives reformes laborals aprovades pel Parlament espanyol el 2010 (PSOE) i el 2012 (PP) diuen voler fomentar el treball facilitant els acomiadaments, en matèria d'habitatge es pretén incentivar el lloguer facilitant els desallotjaments. En comptes de protegir les persones que per raons econòmiques no poden fer front a lloguers o hipoteques, es protegeix als propietaris i als especuladors (Asens a Manrique, 2010).

En aquest context, les perspectives del moviment per l'okupació es presenten ambivalents. Així doncs, per una banda el moviment es troba de nou en el centre d'una espiral de criminalització; però, per l'altra, la pràctica de les okupacions s'ha estès com mai a altres moviments socials alternatius i a persones amb problemes d'accés a l'habitatge. A més a més, el creixement d'un moviment d'ateneus, centres socials legals i noves forces polítiques emergents afins a les okupacions, garanteixen que el moviment no quedarà aïllat i continuarà teixint xarxes entre les illes de resistència que habiten l'hostil paisatge de les ciutats i pobles de la crisi. L'exemple més clar d'estratègies coincidents entre okupació i moviment per l'habitatge, són les propies okupacions promogudes per la PAH. Hi ha 8 edificis a Catalunya okupats per *l'Obra Social la PAH* a 25 d'abril de 2013, tres a Sabadell, dos a Terrassa, un a Cerdanyola, un a Rubí i un a Girona. Les famílies s'autocobren un lloguer social i ingressen davant notari en un compte per tal de demostrar la bona fe (Bonell, et.al, 2013). D'altra banda hi ha altres okupacions d'altres col·lectius com a Nou Barris (l'edifici 15-O) o a Gràcia (l'Armadillo al carrer sant Salvador) que desenvolupen projectes similars però desvinculats de la PAH.

Tant el moviment per l'habitatge com el moviment okupa proposen una economia social i cooperativa que torni a posar al centre les necessitats de la població i no el fet de generar el màxim lucre. Però el moviment per l'habitatge i més en concret la PAH està tenint forts impactes polítics i protagonisme en els darrers anys. Malgrat el seu perfil aparentment temàtic i moderat, la PAH està aglutinant corrents polítiques partidàries de la regeneració democràtica i del canvi radical de sistema polític i econòmic. La PAH afirma sense embuts que com a Islàndia cal fer fora del poder els responsables de la crisi i processar-los ja que mentre hi ha impunitat no hi ha democràcia (Entrevista de Vilaweb a Ada Colau). Cal acabar amb les portes giratòries entre política i mercat (cas De Guindos, dirigent de grans bancs rescatats i després ministre d'economia). Segons la PAH el sistema polític i econòmic realment existent ha

estafat a la població però al mateix temps ha culpabilitzat la pròpia població que ho ha entomat en un primer moment com un fracàs personal, quan en realitat havien patit una estafa col·lectiva.

La PAH està actuant com a moviment social generador de consciència col·lectiva, ha sabut situar un marc d'injustícia molt clar que ha connectat amb la majoria de la població. El refús explícit als partits polítics, la demanda de noves formes de democràcia participativa, i la vinculació a un dret de tipus materialista com l'habitatge, aterren al moviment dins l'opinió pública de forma més evident que amb el moviment per l'okupació, tot i que els plantejaments són en certa manera coincidents. Les seves reivindicacions de caire "reformista" el situen més proper als marcs simbòlics de la majoria dels ciutadans que no pas el radicalisme del moviment per l'okupació. L'aparició d'una nova fornada d'activistes el rejoyeneix i el situa de ple en els nous temps de les NTIC, modernitzant les vetustes formes del moviment veïnal. Tots aquests trets el situen com a moviment central en els cicles de mobilització i de lluita contra la gestió neoliberal de la crisi financera i per tant l'apropen de forma paradoxal, o no, als orígens anticapitalistes del propi moviment okupa des de la pròpia pràctica.

BIBLIOGRAFIA.

- ASENS, Jaume. —La represión al movimiento de las okupaciones: del aparato policial a los mass media", a Ramón Adell i Miguel Martínez (coords.), *¿Dónde están las llaves? El movimiento okupa: prácticas y contextos sociales*. Madrid: Los libros de la Catarata, 2004, p. 293-337.
- BENFORD, Robert i David SNOW. "Marcos de acción colectiva y campos de identidad en la construcción social de los movimientos", a Joseph Gusfield i Enrique Laraña (eds.), *Los nuevos movimientos sociales: de la ideología a la identidad*. Madrid: CIS, 1994, p. 221-252.
- BONELL, Nacho, Juan Conde e Ivan Tamajón, —Noves experiències d'associacionisme ciutadà: la PAHC de Sabadell", ponència al VI Congrés Català/Internacional de Sociologia, Perpinyà, 2013.
- CALLE, Ángel. *Los nuevos movimientos globales. Hacia la radicalidad democrática*. Madrid: Popular, 2005.
- CASTELLS, Manuel. *La era de la información*. Madrid: Alianza, 1998.
- CASTILLO, Eva i Robert GONZÁLEZ. *Com i perquè d'aquestes almorranes kabrejades. Anàlisi d'un moviment de protesta política. El moviment per l'okupació a Catalunya*, Treball d'investigació, UAB. Barcelona: inèdit, 1997.
- FERNÁNDEZ BUEY, Francisco. —Els moviments socials alternatius: un balanç", a Enric Prat (coord.), *Els moviments socials a la Catalunya contemporània*. Barcelona: Biblioteca UB, els juliols, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 2004, p. 21-50.
- GONZÁLEZ, Robert, Asier BLAS i Lluç PELÁEZ. —Okupar, resistir y generar autonomía. Los impactos políticos del movimiento por la okupación", a Pedro Ibarra, Salvador Martí i Ricard Gomà (coords.), *Creadores de democracia radical. Movimientos sociales y redes de políticas públicas*. Barcelona: Icaria, 2002, p. 187-218.

- GRADEL, Segio. —"Placa, memòria y justicia. Los "scraches" como acción política de resistencia" Revista Electrónica del Instituto de Investigaciones "Ambrosio L. Gioja" - Año V, Número Especial, 2011
- HERREROS, Tomás i Gemma UBASART. —"Globalització i moviments socials", Papers d'Innovació Social, núm. 78, 2002.
- HERREROS, Tomás. —"Movimientos sociales i ciclos de protesta: el ciclo de protesta del capitalismo global, 1994-2003", ponència al VIII Congreso Español de Sociología. Alacant: FES, 2004a.
- IBARRA, Pedro i Benjamín TEJERINA. *Los movimientos sociales. Transformaciones políticas y cambio cultural*. Madrid: Trotta, 1998.
- IBARRA, Pedro, Salvador MARTÍ i Ricard GOMÀ (coords.). *Creadores de democracia radical. Movimientos sociales y redes de políticas públicas*. Barcelona: Icaria, 2002.
- KITSCHOLT, Herbert. —"Political opportunity structures and political protest : anti-nuclear movements in four democracies", *British Journal of Political Science*, núm 16, 1996, p. 55-85.
- MAIZ, Ramón. —"Acción de Breogán: oportunidades políticas y estrategias enmarcadoras en el movimiento nacionalista gallego (1886-1986)", *Revista de Estudios Políticos*, núm. 92, 1996, p. 33-75.
- MARTÍNEZ, Miguel. *Okupaciones de viviendas y centros sociales. Autogestión, contracultura y conflictos urbanos*. Barcelona: Virus, 2002.
- "Dats de video, contrainformación e identidad en el movimiento okupa", ponència al VIII Congreso Español de Sociología. Alacant: FES, 2004b.
- "El urbanismo a la autogestión: una historia posible del movimiento de okupación en España" a Ramón Adell i Miguel Martínez (coords.), *¿Dónde están las llaves? El movimiento okupa: prácticas y contextos sociales*. Madrid: Los libros de la Catarata, 2004a, p.61-88.
- "El movimiento de okupaciones: contracultura urbana y dinámicas alter-globalización", a Rafael Prieto (coord.), *Jóvenes, globalización y movimientos altermundistas*, *Revista de Estudios de Juventud*, núm. 76, 2007, p. 225-243.
- "El movimiento de okupaciones: una larga e inquietante existencia", *Viento Sur*, núm. 108, 2010a, p. 43-48.
- MCADAM, Dough, John MCCARTHY i Mayer ZALD. *Movimientos sociales: perspectivas comparadas*. Madrid: Istmo, 1998.
- MCADAM, Dough. —"Orígenes conceptuales, problemas actuales y direcciones futuras", a Pedro Ibarra i Benjamín Tejerina (eds.), *Los movimientos sociales. Transformaciones políticas y cambio cultural*. Madrid: Trotta, 1998, p. 89-111.
- MCCARTHY, John i Mayer ZALD. —"Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory", *American Journal of Sociology*, vol. 82, núm. 6, 1977, p. 1212-1241.
- MIRÓ, Ivan. —"Okupació: superant la criminalització. Impulsant de nou la crítica pràctica de l'urbanisme capitalista" *Contracorrent*, núm. 5, 2001, p. 5.
- MORENO, Almudena (coord.), Antonio López i Sagrario Salgado. *La transición de los jóvenes a la vida adulta. Crisis económica y emancipación tardía*. Barcelona: Obra Social —al Caixa", Colección Estudios Sociales, n. 34, 2012.
- OFFE, Claus. *Partidos políticos y nuevos movimientos sociales*. Madrid: Sistema, 1988.
- PASTOR, Jaime. *¿Qué son los movimientos antiglobalización?* Madrid: RBA Libros, 2002.

- Pissarelo, Gerardo i Jaume Asens. —~~a~~ criminalización de la PAH: cuando el que —~~sc~~raha es el poder”, *Sin permiso*, 31/03/13
- PRUIJT, Hans. —~~sl~~ the Institutionalization of Urban Movements Inevitable? A Comparison of the Op.ortunities for Sustained Squatting in New Cork City and Amsterdam”, *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 27, 2003, p. 133-157.
- ~~Op~~ar en Europa”, a Ramón Adell i Miguel Martínez (coords.), *¿Dónde están las llaves? El movimiento okupa: prácticas y contextos sociales*. Madrid: Los libros de la Catarata, 2004, p. 35-60.
- PUTNAM, Robert, Susan PHARR i Russell DALTON. —~~nt~~roduction: What's Troubling the Trilateral Democracies?”, a Susan Pharr i Robert Putman (eds.), *Disaffected Democracies. What's Troubling the Trilateral Countries?* New Jersey: Princeton University Press, 2000, p. 3-28.
- PUTNAM, Robert. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. New Jersey: Princeton University Press, 1993.
- TARROW, Sidney. *El poder en movimiento. Los movimientos sociales, la acción colectiva y la política*. Madrid: Alianza Universidad, 1997.
- The Voice and the Eye. An Analysis of Social Movements*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
- TILLY, Charles. *From Mobilization to Revolution*. New York: Random House, 1978.
- ~~Re~~portorios de acción contestataria en Gran Bretaña, 1758-1834”, a Mark Traugott (comp.), *Protesta social. Repertorios de acción colectiva*. Barcelona: Hacer, 2002, p. 17-47.
- TOURAINE, Alainne. *Movimientos sociales hoy: actores y analistas*. Barcelona: Hacer, 1990.
- TRAUGOTT, Mark. —~~Pre~~acio a la edición española”, a *Protesta Social. Repertorios de acción colectiva*. Barcelona: Hacer, 2002a, p. XV-XVII.
- ~~as~~ barricadas como repertorio: continuidades y discontinuidades en la historia de la constestación en Francia”, a *Protesta Social. Repertorios de acción colectiva*. Barcelona: Hacer, 2002b, p. 49-66.

ENTREVISTES

ADA COLAU,
Lloc: Vilaweb.
Març de 2013

Innovació social i governança urbana: Entitats socialment creatives a Barcelona i Bilbao

Santiago Eizaguirre Anglada.
Universitat de Barcelona. Departament de Teoria Sociològica.
GRC Creativitat, Innovació i Transformació Urbana.
xantieizaguirre@gmail.com

Abstract

Aquest article presenta les conclusions d'una tesi doctoral sobre la participació en la governança urbana d'una mostra d'entitats promogudes per la societat civil en dues ciutats diferents: Barcelona i Bilbao. Les entitats estudiades es caracteritzen com a socialment creatives per l'objectiu de tractar les dinàmiques d'exclusió social i promoure pràctiques orientades a la millora dels drets de ciutadania. S'ha partit de la hipòtesi que en el si de la societat civil és possible identificar entitats precursors de la institucionalització de dinàmiques d'innovació social. Les dinàmiques d'innovació social s'identifiquen en aquest treball com la provisió de serveis i recursos no oferts ni pel mercat ni per l'estat, l'apoderament de subjectes i grups sotmesos a processos d'exclusió social, i l'acció per la transformació de les relacions de poder generadores d'aquestes mateixes dinàmiques d'exclusió. La recerca es planteja la comparació de com s'organitza la societat civil a Barcelona i Bilbao en cinc àrees d'innovació diferents (foment de la inserció sociolaboral, foment de l'economia solidària, defensa dels drets de ciutadania per a persones immigrades, dinamització sociocultural i defensa del dret a l'habitatge). Partint d'una mostra d'entitats s'ha observat com articulen les relacions de governança amb les administracions públiques, així com els mecanismes a partir dels quals són capaces de subsistir. Amb l'objectiu de desemascarar l'ús apolític de la noció d'innovació social, la investigació observa com els règims urbans i els seus respectius sistemes de benestar local condicionen l'organització de les dinàmiques d'apoderament promogudes per la ciutadania organitzada. La recerca també ha servit per aprofundir en els mecanismes a partir dels quals es pot mesurar l'impacte i la participació associativa en la governança multi-nivell.

1- Introducció

Les aportacions d'aquest article es poden resumir en tres eixos. En primer lloc es pretén respondre a la pregunta per com els règims urbans i els seus respectius sistemes de benestar local condicionen la governança i les dinàmiques d'innovació social. En segon lloc, considerant l'heterogeneïtat de formes d'organització de la societat civil orientada a la transformació social, es procura destacar l'existència d'una continuïtat entre determinades entitats orientades a la provisió de serveis i recursos de benestar amb una voluntat transformadora de les desigualtats socials i els moviments socials urbans, des d'una perspectiva crítica amb l'ús indiscriminat de la noció

d'innovació social. En tercer lloc, la investigació fa una aportació concreta a la literatura sobre participació ciutadana caracteritzant la naturalesa eminentment conceptual de l'impacte que busquen exercir les entitats estudiades per a esdevenir presents a l'agenda política. En aquest aspecte es destaca la importància de la coordinació i el treball en xarxa entre entitats socialment creatives en les dinàmiques de transformació social.

Comparant Barcelona i Bilbao com a règims urbans amb els seus respectius sistemes de benestar local es busca caracteritzar el context territorial com a factor clau que imprimeix caràcter a la governança multi-nivell de les dinàmiques d'innovació social (Pradel et al., 2013). Aquest afany respon a l'observació de les ciutats com a sistemes locals que seguint uns patrons propis, i en un marc de governança multi-nivell, atorguen rols determinats al mercat, l'administració pública i la societat civil en el tractament de les dinàmiques d'exclusió social i en la promoció de la transformació social (Mingione et al., 2002: 63). Com a aportació en aquest aspecte la recerca en que es sustenta aquest article exposa com la posició de l'administració pública, sobretot pel que fa a la regulació del mercat i la provisió de recursos i serveis de benestar, promou un estil de relació propi amb les dinàmiques d'innovació social i la transformació de les relacions de poder generadores d'exclusió i desigualtat.

El treball s'ha bastit a partir de l'observació de la societat civil organitzada en entitats, plataformes o associacions orientades al foment de la transformació social (Veure taula 1). La recerca s'ha dut a terme considerant les dinàmiques d'innovació social com un fenomen complex i multi-dimensional que varia significativament en funció de les àrees d'innovació i les polítiques socials a les que fem referència. Procurar rebatre la visió fragmentada de les dinàmiques de transformació social i presentar una visió global de la disponibilitat de les respectives tradicions polítiques en la governança pública multi-nivell envers la transformació de les dinàmiques d'exclusió ha estat present en el desenvolupament de model analític d'aquesta investigació. De manera paral·lela a la caracterització de les ciutats com a sistemes locals, entrant en la difícil caracterització d'un complex heterodox com és la societat civil organitzada per a la transformació de les dinàmiques d'exclusió social, es busca subratllar deliberadament l'existència de continuïtats, compromisos i complicitats entre la societat civil i l'administració pública. Aquesta observació, malgrat és del tot discutible, junt amb la desmitificació de la idea d'innovació social com un procés al marge de la política econòmica, s'ha considerat interessant, pertinent i necessària en un moment d'ofensiva als drets de ciutadania a través d'una onada desmantelladora dels serveis i recursos oferts per l'administració pública.

En aquest sentit, procurant rebatre tòpics al voltant del tercer sector, la recerca desenvolupada ha il·lustrat que la relació de dependència del finançament públic per part de les entitats estudiades no implica necessàriament una inhibició de la seva capacitat crítica respecte de les polítiques públiques.

Les entitats de societat civil organitzada estudiades en aquesta recerca, siguin quines siguin les seves formes d'organització i de finançament, o l'escala territorial a la que projecten la seva activitat, són socialment creatives en la mesura que s'orienten a la defensa i reconeixement públic dels drets de ciutadania. Si adopten una forma o l'altra, més propera a les entitats prestadores de serveis conegudes com a tercer sector o als moviments socials, s'ha explorat que depèn en gran mesura de la institucionalització de recursos i serveis de benestar en l'àrea d'innovació a la que fan referència. En aquest sentit la recerca ha fet èmfasi en la continuïtat i l'existència de punts en comú entre un tipus i l'altre d'organització de la societat civil contra les dinàmiques d'exclusió. Entenent sempre que aquesta continuïtat és discutible però alhora, com passa amb el reconeixement de l'existència de continuïtats entre la societat civil i l'administració pública, sovint poc valorada.

L'objectiu inicial de la investigació ha estat explicar com la ciutadania organitzada participa en la governança urbana i promou la innovació social. En un moment d'involució social en molts sentits s'ha considerat interessant estudiar com opera la participació ciutadana que es dona a través de la governança associativa i en especial valorar com des de les entitats socialment creatives es valora la producció de canvis a l'esfera política. A partir del treball de camp realitzat s'ha tendit cap a caracteritzar aquesta participació, així com l'impacte en la governança urbana per part de les entitats objecte d'estudi, com un procés complex amb uns fonaments que es centren en l'àmbit conceptual i discursiu. La projecció a l'esfera pública dels plantejaments teòrics i pràctics sobre la transformació social promoguts per les entitats analitzades és l'impacte més significatiu que persegueixen en la institucionalització de dinàmiques d'innovació social. La participació socialment creativa de les entitats analitzades en la governança urbana, tot i que pot tenir relació amb la seva presència en processos consultius sobre polítiques públiques, amb el suggeriment d'innovacions institucionals i/o normatives com poden ser les recentment popularitzades Iniciatives Legislatives Populares (ILPs), o també amb la institucionalització de recursos i serveis de benestar que ofereixen i perfeccionen en la pràctica, resideix principalment en l'aportació que fan a nivell conceptual, promocionant determinades pràctiques de ciutadania i estratègies socialment creatives. Per a la popularització d'estratègies socialment creatives les entitats de la societat civil compten de manera especial amb el treball en xarxa entre elles, desenvolupant formes de comunicació i coordinació que promouen

una comprensió horitzontal dels mecanismes que fan possible les dinàmiques d'innovació social. Aquesta és potser una de les principals qüestions que la recerca que aquí es presenta ha il·lustrat.

2-La governança multinivell en l'explicació de les dinàmiques d'innovació social.

En relació a l'estudi de la reestructuració de l'estat a l'escala regional i urbana (Andreotti et al., 2012; Brenner, 2004; Garcia, 2006; Ghezzi & Mingione, 2007; Jessop, 2002; Mingione et al., 2002), com dèiem, proposem aprofundir en la interrelació entre dos règims urbans i els seus respectius sistemes de benestar i les formes d'organització de la ciutadania compromesa amb la transformació social. La hipòtesi de partida en aquest sentit és que la institucionalització de les dinàmiques d'innovació social té una relació directa amb els respectius rols del mercat, l'administració pública i la societat civil com a instàncies provisories de recursos i serveis de benestar (Andreotti et al., 2012; Garcia, 2006; Mingione et al., 2002: 57; Pradel et al., 2012). L'economia urbana, les polítiques socials i la cultura política de negociació entre la societat civil i l'administració pública són variables clau que enriqueixen la comprensió de les dinàmiques d'innovació social.

Observant la història dels processos més recents de renovació urbana, tant a Barcelona com a Bilbao és possible identificar narratives simètriques pel que fa a una concepció de la transformació urbana en tant que instrument clau d'innovació socioeconòmica (Alvarez-Mora, 1999; Esteban, 2000; Montaner, 2002; Capel, 2005). En un context de canvi del model econòmic, d'un esquema de producció fordista a un marc post-industrial basat en l'economia del coneixement, la conversió de la ciutat en punt d'atracció turística i en mercat de treball basat en el sector serveis és compartida per Barcelona i Bilbao. En aquest procés en ambdues ciutats s'ha donat una certa importància al lideratge estratègic de l'administració pública i a l'urbanisme ciutadà com a factors revulsius a nivell social i econòmic, orientats a la millora de la qualitat de vida de la ciutadania (Borja & Muixí, 2004). També en ambdues ciutats s'ha dut a terme un cos literari considerable que critica la visió oficial d'aquesta manera de fer les coses (Huertas, 1996; Esteban, 2000; Cenicacelaya, 2004; UTE, 2004; Gamarra, 2005; Capel, 2005). Si ens centrem en l'observació de l'evolució del mercat de treball durant l'última dècada del segle vint i la primera del segle vint-i-u en ambdós contextos s'observen diferències clares pel que fa als resultats assolits en el procés de reconversió econòmica d'una economia industrial en declivi a una economia de serveis amb peus de fang si tenim en compte l'actual context de crisi. Mentre que en el cas català, la reconversió post-industrial del mercat de treball ha donat importància a sectors de baix valor afegit com l'immobiliari, en el cas basc la reconversió en el sector serveis ha estat menys centrada en sectors com l'immobiliari i ha tingut un èxit

relatiu en termes de creació de llocs de treball, malgrat haver-se aconseguit gràcies a l'augment de la precarietat i la temporalitat com assenyala Arantxa Rodríguez (Rodríguez, 2002).

El paper atorgat pels respectius contextos institucionals al sector públic en tant que agent clau en el lideratge de la provisió de benestar és diferent i es transmet també en l'atenció a les dinàmiques socialment innovadores. Entre els casos analitzats per aquesta recerca s'ha posat de manifest una diferència evident entre el suport institucional del foment de l'economia solidària a Barcelona i a Bilbao.

En l'anàlisi del règim de governança local del benestar, Barcelona combina una descentralització local i regional considerable amb un sector públic que, tot i tenir atribucions decisives en l'àmbit del benestar, atorga a la iniciativa privada i el tercer sector, molta importància en la provisió de recursos i serveis (Mingione et al., 2002: 60). En coherència, l'arquitectura institucional per al tractament de l'exclusió social a Barcelona es caracteritza per l'èmfasi en el planejament estratègic com a eina de concertació i innovació. Barcelona presenta mostres d'excel·lència en la seva comparació amb Bilbao pel que fa a la construcció participada de les polítiques socials urbanes entre l'administració pública i la societat civil (ex: Acord Ciutadà per a una Barcelona inclusiva, Pla Barcelona Interculturalitat). L'èmfasi en l'objectiu de la cohesió social i la coordinació estratègica d'agents per part de les administracions públiques catalanes va en consonància amb el paper destacat que juga el mercat i la iniciativa privada, lucrativa o no, en la provisió de recursos i serveis de benestar (Mingione et al., 2002; Eizaguirre et al., 2012). A Barcelona, considerant aquest règim de governança, la innovació social s'identifica a nivell institucional amb la concertació i la interlocució entre agents públics i privats.

En canvi, el País Basc es pot caracteritzar en relació al català, com un context en el que la intervenció multi-nivell de l'administració pública esdevé protagonista en la provisió de recursos i serveis essent un mecanisme innovador de primer ordre. Respecte a Barcelona, Bilbao es pot caracteritzar com una ciutat en la que les polítiques públiques de benestar disposen de recursos provisors (ex: *Renta de Garantía d'Ingresos*) gestionats per les pròpies administracions i on el paper de la iniciativa privada en la provisió de serveis i recursos a la ciutadania no requereix de grans discursos ni taules de concertació perquè compta, abans que res, amb recursos financers. La col·laboració de la iniciativa privada i el suport al tercer sector per a l'execució i el desenvolupament de serveis i recursos és menys problemàtic que en el cas català. El reconeixement d'un fort rol regulador i provisor de recursos financers per part de l'administració pública facilita la concertació i n'evita la problematització. Combinant agents públics i privats, i amb un paper específic molt destacat per part de

les diputacions forals gràcies al pacte fiscal amb l'estat espanyol, el País Basc ha assolit al llarg de les últimes tres dècades cert avantatge comparatiu respecte d'altres comunitats autònomes pel que fa a la capacitat protectora de les polítiques de benestar. En el cas basc, malgrat es té en compte la necessitat de la interlocució constant entre actors, la innovació social s'identifica de manera més clara que en el cas català amb la iniciativa pública de provisió de serveis i recursos de benestar.

Per altra banda si s'observa quantitativament el creixement de les activitats econòmiques dutes a terme per entitats no lucratives en ambdues ciutats analitzades durant la primera dècada del segle vint-i-u, es pot afirmar, com ja han fet estudis precedents, que existeix una relació positiva entre el desplegament de polítiques de benestar redistributives i la vitalitat de les entitats ciutadanes orientades al tractament de l'exclusió (Vidal, 2008). Això desmenteix l'assumpció que la presència d'un estat del benestar fort, o en aquest cas unes administracions amb unes polítiques públiques de benestar activament provisoros, inhibeixi el desenvolupament de la societat civil organitzada, ans al contrari. Seguint una línia d'investigació ja encetada per recerques anteriors en l'àmbit de l'economia cooperativa i el tercer sector (Vidal, 2008), l'estudi de les dades sobre el sector no-lucratiu al Directori General d'Empreses de l'INE aporta proves respecte com les polítiques de benestar vigoritzen l'autonomia de la societat civil. La idea que es posa de manifest en aquest anàlisi és que quan les administracions públiques són capaces de proveir a la societat civil organitzada amb recursos financers per al desenvolupament i la distribució de serveis de benestar, les entitats ciutadanes orientades al tractament de la desigualtat social poden també desenvolupar una actitud més proactiva, compromesa i creativa en el si de la governança urbana. Considerant l'actual procés de desmantellament de serveis i recursos de benestar garantits pel sector públic caldrà realitzar ben aviat una avaluació quantitativa de l'efecte de les retallades en el tercer sector en general i interpretar aquest anàlisi considerant les diferents casuístiques que componen el calaix de sastre que coneixem com a tercer sector. Malgrat la resiliència del sector cooperatiu ha estat demostrada i argumentada àmpliament, i és de suposar que creixi el seu pes respecte el total d'activitats econòmiques arrel de la crisi actual, és de suposar que no passarà el mateix amb les associacions, fundacions i altres tipus d'organització de les activitats econòmiques no lucratives que durant les èpoques d'expansió o assentament de les polítiques de benestar s'havien especialitzat en tant que agències subsidiàries de les administracions públiques orientades a la provisió de recursos de benestar a persones en risc d'exclusió.

Tota aquesta exposició de dubtes sobre els condicionaments macro-econòmics de la capacitat provisorà de la societat civil organitzada ens porta a parlar de la governança

multi-nivell de les dinàmiques d'innovació. Si ens centrem específicament en l'àmbit de les administracions públiques que tenen contacte amb les entitats en qüestió, les dinàmiques d'innovació impliquen la millora continua de la connectivitat entre actors socials i responsables a diferents nivells administratius, així com amb el treball transversal entre departaments de l'administració (Giersig, 2008; Eizaguirre et al., 2012). En aquest sentit cal posar en relleu que en l'adopció de mesures innovadores per part de les administracions públiques, la coordinació interinstitucional i interdepartamental dels diferents nivells de l'administració pública és decisiva. Com mostra l'estudi de la institucionalització de les clàusules socials en els contractes de l'administració que beneficien les entitats del tercer sector en l'àmbit de la inserció sociolaboral, els nivells administratius supranacionals com és el cas de la UE poden actuar en tant que difusors de dinàmiques d'innovació institucional de dalt cap a baix. També en el sentit contrari els ajuntaments, per exemple, han promogut innovacions institucionals importants a nivells superiors com la que es dona en el cas de la llei d'Acollida aprovada per la Generalitat de Catalunya el 2010, que incorpora demandes promogudes per les entitats de foment dels drets de ciutadania per a persones immigrades i la consideració tant de les problemàtiques com de les bones pràctiques d'acollida experimentades a nivell local en el si dels serveis tècnics de determinats ajuntaments abocats al tractament de la mediació i l'acollida.

Reprement la crítica a la utilització emmascarada de la noció d'innovació social, el pas d'un èmfasi en les polítiques de benestar redistributives cap a una referència genèrica a la retòrica de concertació de les polítiques de cohesió social és viscut com a problemàtic per les entitats de la societat civil que s'orienten a promoure precisament el que podríem caracteritzar com a inclusió i innovació social. La majoria de les entitats objecte d'estudi, en un esquema de polítiques de benestar re-distributives, actuen com a entitats privades subsidiàries de l'administració pública i aspiren a la concertació dels recursos i serveis que ofereixen a la població amb risc o situació d'exclusió social. En canvi, en un context marcat per la reducció de la despesa pública la seva situació esdevé precària. Més enllà del foment de l'activació ciutadana, la implicació en xarxes i la dinamització comunitària de persones i grups sotmesos a dinàmiques d'exclusió social, la innovació social requereix de polítiques socials compromeses amb la redistribució de la riquesa i l'aprovisionament financer de recursos i serveis, establint compromisos i coalicions de governança a escales més àmplies que el nivell estrictament local. En un context de decreixement de la despesa pública les polítiques tendeixen a orientar-se al foment de la cohesió social, de manera retòrica, a l'àmbit estrictament local, sense proveir la població dels recursos de benestar que la fan possible (Musterd, 2006). En contraposició a un ús

conservador de la noció de cohesió social en les polítiques socials urbanes (Novy et al., 2012), cal subratllar que les entitats socialment creatives entenen el foment de la cohesió social, més enllà del manteniment de la pau social, com el tractament de les dinàmiques d'exclusió, el foment de la igualtat d'oportunitats i l'adopció de polítiques orientades a la redistribució de la riquesa.

3-Les estratègies d'institucionalització de les entitats socialment creatives.

Aplicant la metodologia comparativa es pot aprofundir en la definició promoguda per Moulaert et al. (2000, 2007), sobre la innovació social en tant que provisió de recursos no oferts ni pel mercat ni per l'estat amb anterioritat, l'apoderament personal i col·lectiu de grups sotmesos o en risc d'exclusió, i com a condició *sine-qua-non*, l'acció orientada a la transformació de les dinàmiques de poder generadores d'exclusió. La definició que aquí es pren com a referència del que significa ser una entitat socialment creativa parteix d'aquesta triple condició. Les entitats socialment creatives es caracteritzen totes elles per tenir en compte els tres criteris anteriors en la cerca del reconeixement públic i la institucionalització de les pràctiques que proposen. En el camí per entendre la manera com les entitats socialment creatives participen de la governança urbana i promouen la institucionalització de pràctiques socialment creatives, és necessari analitzar les formes a partir de les quals s'organitza l'acció de la societat civil orientada a la transformació social i la complexitat del seu estudi. Considerant les diferències derivades de la finalitat específica en el tractament de les dinàmiques d'exclusió, és útil explorar els mecanismes de subsistència financera, les escales territorials a les que articulen les propostes de transformació social i el paper que atorguen al treball en xarxa. L'estudi d'aquestes variables serveix per il·lustrar diferents casuístiques pel que fa a la manera com les entitats en qüestió s'organitzen per a participar en la governança.

La institucionalització de pràctiques d'innovació social es troba sovint influenciada pels processos de negociació i conflicte entre els moviments socials urbans i l'administració pública. En ambdues ciutats estudiades la memòria recent dels processos de negociació i conflicte viscuts entre el moviment veïnal i l'administració pública condicionen la participació en la governança urbana per part de les entitats analitzades. Els diferents episodis que conformen la història de les relacions entre el moviment veïnal i l'administració municipal, en concret, són molt presents en l'estratègia política de les entitats orientades a la dinamització sociocultural, per exemple. A Bilbao això ho podem veure en el cas d'entitats com *Asociación Tendel* o *Gazteleku*, que es dediquen a la dinamització d'infants i joves i deriven de les comissions d'infància i joventut de les associacions de veïns, amb una memòria molt present dels episodis viscuts pels respectius moviments veïnals de barri. El cas de

Kukutza, centre social ocupat que malgrat haver cercat vies d'acord amb l'administració municipal i haver exercit un rol vertebrador del territori durant molts anys no va ser defensat per les administracions en tant que entitat d'interès general, es posa d'exemple paradigmàtic de la manca de sensibilitat institucional per determinada concepció de les dinàmiques d'innovació social promogudes per la ciutadania. A Barcelona, per contra, el cas de l'Ateneu Popular de 9 Barris, que neix també d'una ocupació veïnal d'un espai en desús, és l'exemple oposat¹⁷. En aquest cas s'arriba a un acord de gestió cívica per la dinamització d'un espai abandonat entre una plataforma d'entitats ciutadanes i l'administració municipal.

Els episodis de negociació i conflicte entre el moviment veïnal i l'administració també tenen una importància considerable en els altres tipus d'entitats, no només en les que es dediquen a la dinamització sociocomunitària a nivell de barri. Marquen una referència en tant que processos que reforcen o des-incentiven la interlocució associativa amb les administracions públiques. Tant a Barcelona com a Bilbao el moviment veïnal té una història d'activitat reivindicativa i de negociació per a la consecució de millores en la provisió de recursos i serveis. En termes generals la relació entre el moviment veïnal i l'administració municipal es pot dir que ha evolucionat d'una clara confrontació en el període immediatament anterior a la recuperació dels ajuntaments democràtics, entre 1964 i 1979, a un grau relatiu de col·laboració a partir d'aleshores i podríem dir que com a mínim fins a l'esclat de la crisi econòmica a partir de 2008. El que ha passat des d'aleshores serà bo d'estudiar-ho amb certa perspectiva temporal, però podem afirmar que les pràctiques de ciutadania s'han vist abocades a una conflictivitat i bel·ligerància cada cop major, potser no tant dirigida cap a les administracions públiques, sinó més aviat cap a les agències (partits polítics, poders financers i mediàtics) que les estant posant en joc.

Si ens limitem a l'estudi del període post-franquista fins a l'esclat de la bombolla financera podem afirmar que al marge que un cop recuperats els ajuntaments democràtics les associacions de veïns han estat reconegudes per els respectius consistoris en forma de suport econòmic i presència en òrgans consultius, arribant en determinats casos a encarnar processos de cooptació, en ambdues ciutats no s'han deixat de reproduir episodis de confrontació entre l'administració municipal i el moviment veïnal. O sigui, el conflicte sempre ha estat present i no ha deixat de formar part de les relacions de governança entre l'associacionisme socialment transformador

¹⁷Per una ampliació de la informació al voltant de l'experiència de l'Ateneu Popular de 9 Barris en tant que referent de la gestió cívica a la ciutat de Barcelona vegeu <http://latramaurbana.net/2012/12/18/lateneu-popular-de-9-barris-un-referent-per-a-la-gestio-ciudadana/>

i les administracions públiques (Andreu, 2008). L'activitat crítica dels moviments socials urbans es pot resseguir com una constant històrica malgrat es puguin relatar nombrosos processos de cooptació d'activistes, i associacions de veïns senceres, per part de les administracions públiques, sobretot en el moment de recuperació dels ajuntaments democràtics (Alabart et al., 1999; Domingo & Bonet, 1998). Aquests episodis de confrontació ciutadana, de denúncia, crítica i protesta per les polítiques públiques s'han donat en el marc de protestes contra operacions concretes (ex: Can Ricart al Poblenou, mobilitzacions contra el Fòrum de les Cultures 2004 a Barcelona, o la plataforma contra les Torres de Isozaki a Abandoibarra (Bilbao)), per la demanda de millores de les polítiques socials de les administracions públiques en general i de l'ajuntament en concret (ex: la demanda de polítiques socials d'habitatge que es generalitza a Barcelona el 2006 amb les manifestacions vinculades a la plataforma V de Vivenda; o les mobilitzacions per la constitució de la Mesa por la Rehabilitación de Bilbao La Vieja, San Francisco y Zabala el 1995), i en alguns casos han resultat en enfrontaments físics entre el moviment veïnal i la policia (ex: els fets del Forat de la Vergonya el 2002 a Barcelona, o el desallotjament de Kukutza a Bilbao el setembre de 2011, entre d'altres).

De manera complementària a la protesta, la col·laboració entre l'administració municipal i els moviments socials urbans també ha facilitat la institucionalització de pràctiques innovadores. Aquesta col·laboració s'ha donat per exemple amb la consolidació dels acords de gestió ciutadana d'equipaments de titularitat pública, o en el desenvolupament d'iniciatives de renovació integral que recullen demandes històriques del moviment veïnal. La gestió per part de plataformes ciutadanes d'espais de titularitat pública (ex: Ateneu Popular de 9 Barris a Barcelona o el *Centro Cívico de Otxarkoaga* a Bilbao) implica la consolidació de centres de dinamització sociocultural que fomenten la ciutadania inclusiva i les dinàmiques d'innovació social, alhora que són dinamitzats per plataformes ciutadanes que molt sovint mantenen un actitud crítica amb les polítiques públiques.

En paral·lel a la diversificació del teixit associatiu que es dona amb la recuperació de les institucions democràtiques a principis dels anys vuitanta (Urrutia, 1992), el foment de l'associacionisme ha esdevingut l'eix principal de les polítiques de participació dels ajuntaments. En aquest sentit, des d'una perspectiva crítica amb les polítiques públiques cal destacar que més enllà del foment de la participació en òrgans consultius, o del foment de les polítiques de suport a la creació d'entitats ciutadanes, l'apoderament de la ciutadania rau sempre en la dotació de recursos i serveis, ja sigui a centres de dinamització comunitària com els gestionats per diverses de les entitats analitzades o en el desenvolupament de serveis públics i de les polítiques reguladores

del lliure mercat necessaris en els diferents àmbits d'innovació en els que treballa l'associacionisme socialment transformador.

La capacitat, o facilitat, per vincular-se amb les administracions públiques també pot explicar la promoció per part de les entitats estudiades d'innovacions institucionals i/o normatives. Seguint l'observació de canvis en les formes de mobilització social per part dels teòrics dels moviments socials durant l'últim quart del segle vint (Castells, 1983; Melucci, 1985; Offe, 1988; Tourraine, 1981), cal il·lustrar la transició dels actors que lideren la mobilització de recursos segons les formes pròpies dels moviments socials urbans cap a un esquema més especialitzat en el que les entitats de la societat civil orientades a la transformació social actuen en àrees específiques, seguint el model de l'oferiment de recursos i serveis en tant que entitats del tercer sector. Però també anant més enllà d'aquest model en la reclamació de transformacions socials en les maneres d'atendre, tractar i prevenir les dinàmiques d'exclusió social. En aquest aspecte es pot constatar l'existència d'un continu entre moviments socials i entitats socialment creatives provisories de serveis i recursos de benestar. En conseqüència, la coordinació entre moviments socials i el potser massa sovint mal anomenat tercer sector és un factor a tenir present per explicar la difusió de les dinàmiques d'innovació social.

De manera coherent amb la mida de les ciutats estudiades, la fragmentació de les relacions socials entre activistes es mostra com a més acusada en el context català que en el basc. Considerant les dades recollides en aquesta recerca, a Barcelona les entitats analitzades declaren negociar d'una manera més individualitzada respecte de les basques que tendeixen a un ús més normalitzat de les xarxes de representació i d'agregació d'interessos davant les administracions públiques. Mentre que en el cas català s'observen característiques pròpies d'un esquema fragmentat en la negociació entre la societat civil i l'administració pública, amb escissions clares dins del sector social¹⁸ i un cert distanciament entre entitats promotores de dinàmiques d'innovació social i administracions públiques, el context basc té més desenvolupades la cultura de comunicació permanent entre actors i la pràctica en l'articulació política de les

¹⁸ L'existència de diferents tipus d'entitat dins el sector social, en especial en l'àmbit de les empreses d'inserció socio-laboral a Catalunya es va posar de relleu en la divisió del sector en dues grans plataformes, la Plataforma Catalana d'Empreses d'Inserció AIREs (Associació Intersectorial de Recuperadors i Empreses Socials de Catalunya), creada el 1995, i ACEI (Associació Catalana d'Empreses d'Inserció) creada el 1997. Si la primera (AIREs) feia referència a la promoció de l'economia social i solidària entre els seus objectius, i reconeixia el contracte laboral com el principal indicador d'inserció, la segona ACEI es limitava a la promoció d'itineraris personalitzats de formació i treball i inclou empreses bàsicament especialitzades en la formació. Davant d'aquesta divisió el Departament de Treball de la Generalitat promou l'abril de 2008 la creació de FEICAT (Federació d'Empreses d'Inserció de Catalunya), que aglutina a les empreses d'inserció d'ambdues plataformes, i que a nivell de incidència en la governança es percep com un instrument d'organització de les relacions entre el sector i l'administració.

dinàmiques socialment creatives a través de les organitzacions amb poder en el si de les institucions públiques: els partits polítics.

Aquesta diferència en la coordinació del teixit associatiu s'observa de manera clara en la caracterització dels actors socials que lideren la difusió de l'economia solidària a Barcelona (Xarxa d'Economia Solidària a Catalunya) i Bilbao (Red de Economía Alternativa y Solidaria - Euskadi). Mentre que a Barcelona les entitats de foment de l'economia solidària son liderades per un sector molt concret del moviment cooperativista compromès amb la transformació social des de postures relativament autònomes, o potser podríem dir que en molts sentits desencantades, respecte l'acció de l'administració pública, a Bilbao el foment de l'economia solidària és encapçalat per una coalició d'entitats vinculades al cristianisme de base i al tractament de les dinàmiques d'exclusió a l'àmbit urbà molt més habituades a la col·laboració amb les administracions públiques i convençudes de la utilitat d'aquest contacte. Aquests dos tipus d'actituds respecte el poder de l'administració pública no impedeixen que les entitats citades anteriorment tinguin moltes afinitats, projectes en comú i una interlocució organitzativa constant entre elles. Simplement ens informen de diferents maneres d'entendre la interlocució política amb les administracions públiques i les relacions de governança que es poden explicar per unes raons històriques particulars a cada lloc.

8.2.1- La dependència del finançament públic i el paper crític de la societat civil.

En un context de davallada del finançament públic via subvenció, a rel de l'actual ofensiva neo-liberal de desmantellament de l'estat del benestar, totes les entitats de la societat civil orientades a la transformació social es troben amb la necessitat de diversificar les fonts d'ingressos. En aquesta qüestió la capacitat dels actors que lideren les entitats en qüestió per a moure's en un marc de governança multinivell buscant aliances de diverses administracions, i fent ús de les pròpies xarxes socials personals d'influència és crucial (Granoveter, 1973), com també ho és la capacitat de les entitats mateixes per generar ingressos de la pròpia activitat.

Sobre el primer aspecte cal posar atenció en que les dinàmiques d'innovació social estan vinculades amb el contacte entre actors socials a tots els nivells. Sense entrar en l'anàlisi del capital social dels actors que lideren les entitats analitzades la recerca que aquí es relata ha destacat que la relació amb les administracions públiques, i en particular amb els actors que representen a aquestes, és important.

De manera més directa, analitzant la supervivència financera de les entitats objecte d'estudi s'han observat diferències clau entre entitats en funció de les diferents àrees d'innovació. L'especificitat final marca diferències clares entre entitats que per la seva

orientació són capaces d'oferir serveis i recursos de forma mercantil (les entitats orientades a la dinamització sociocultural o les empreses d'inserció, per exemple), i d'altres que per la seva orientació específicament vinculada amb el treball amb grups i persones en situació o risc d'exclusió depenen del finançament proporcionat per tercers, ja siguin administracions o organismes públics, o entitats privades actuant com a mecenes (és el cas de les entitats orientades a la formació per a la inserció sociolaboral o les entitats orientades a la defensa dels drets de ciutadania per a persones migrades).

De cara a enfocar amb detall el paper de les relacions amb les administracions públiques i els respectius sistemes de benestar local, s'ha procurat aprofundir en la definició d'una tipologia d'entitats socialment creatives segons el pes del finançament públic via subvenció amb el que compten (Veure taula 2). En aquest sentit podem parlar de tres tipus d'entitats: amb total dependència del finançament públic, amb un model mixte que inclou la generació de recursos mitjançant la comercialització de serveis, i amb autonomia financera respecte l'esquema subvencional. En aquest aspecte una observació rellevant és que fins i tot entre les entitats que assoleixen no dependre de les subvencions ni els convenis amb les administracions públiques, la despesa pública en serveis i recursos de benestar, té una importància clau pel seu funcionament.

El que es pot considerar interessant és ressaltar que la relació entre les entitats analitzades i el finançament públic no implica necessàriament la pèrdua d'una postura crítica per part d'aquestes respecte de les polítiques públiques, ni la inhibició del seu potencial en la mobilització ciutadana. Això contradiu les tesis que sostenen que la subvenció duu inevitablement a la cooptació ideològica. És possible documentar l'existència d'entitats que duen a terme una intensa tasca de control i denúncia de les mateixes administracions de qui depenen financerament. Això també fa destacar que la crítica de les entitats socialment creatives respecte de les administracions públiques i les polítiques que duen a terme és subjecte a la manera com el sistema de benestar local i el règim de governança urbana assumeixen els drets de ciutadania en els àmbits d'innovació social als que cada una de les entitats fa referència. L'estratègia organitzativa de les entitats analitzades, crítiques totes elles amb les estructures de poder generadores de processos d'exclusió social, ja sigui mitjançant una estratègia més propera a les entitats del tercer sector, en tant que prestadores de serveis i recursos de benestar, o més propera als moviments socials, en tant que iniciatives de sensibilització i denúncia de l'estructura de desigualtats i les dinàmiques d'innovació social possibles, està condicionada per la manera que els sistemes de benestar local i els règims de governança urbana tracten els drets de ciutadania. Aquesta observació

subratlla el que Offe anomena com a 'desdiferenciació' (Offe, 1988: 178). Els moviments socials estan sempre relacionats amb un context polític amb el que entren en contacte a partir d'entitats com les estudiades en aquesta recerca.

Cal superar el debat sobre la delimitació de les iniciatives de transformació social promogudes per la societat civil més enllà de la dicotomia entre la perspectiva anglosaxona del 'non-profit sector' i la llatina sobre 'l'economia social'. L'anàlisi de la innovació social, des d'una perspectiva transdisciplinària i multidimensional, planteja l'interès per l'estudi del vincle entre els processos d'aprenentatge social i l'acció col·lectiva considerant amb atenció totes les complexitats del factor institucional en el canvi social. L'estudi de les dinàmiques d'innovació social promogudes per la societat civil ha d'anar més enllà de la delimitació del tercer sector i de la consideració del canvi —~~es~~ de fora” donant per perdudes les administracions públiques. Cal reconèixer el paper que juguen les entitats que adoptant diferents formes jurídiques presten serveis i recursos de benestar promovent l'aprenentatge social de processos d'inclusió però també cal fer referència a l'acció col·lectiva per la transformació política promoguda sobretot pels moviments socials. Finalment també cal reconèixer que dins les administracions públiques hi ha actors que poden ser claus en la promoció de les dinàmiques d'innovació social. Sobretot a nivell tècnic, però també per part dels seus responsables polítics, cal tenir present que hi ha agents socials que actuen com a escletxes d'oportunitat, jugant un paper clau en la promoció del canvi en les relacions de poder generadores d'exclusió social.

4-Els mecanismes de la innovació social promoguda per la ciutadania.

Per explicar la producció d'innovació social per part de la societat civil la recerca s'ha orientat a l'anàlisi de l'impacte en la governança urbana d'una mostra d'entitats objecte d'estudi. Aquesta anàlisi s'ha estructurat en tres línies: l'impacte assolit a través de la participació associativa en processos consultius, l'impacte en la conceptualització de problemàtiques i possibles solucions, i l'impacte directe en la definició de canvis en les polítiques públiques (Pradel et al., 2013).

La investigació sobre governança participativa i deliberació pública tracta de resoldre la qüestió relativa a com fer possible la democràcia directa en un context de diversitat creixent. Les potencialitats de la governança participativa, així com també les seves contradiccions i paradoxes han obtingut atenció entre els temes més debatuts als estudis urbans durant la primera meitat del segle vint-i-u (Blakeley, 2010; Casellas, 2007; Siver et al., 2010). Aquest èmfasi ha anat en relació amb la progressiva institucionalització de processos participatius, com un mecanisme usual en la governança local, especialment en el període immediatament anterior a l'assentament de la crisi socio-econòmica que comença el 2008. Una part significant de la

investigació sobre participació ciutadana a escala local durant la primera dècada del segle vint-i-u prova d'entendre, com les persones, els representants de la societat civil i els responsables de l'administració pública col·laboren i aconseguen arribar a cert grau d'acord. Aquest cos de literatura, identificat per alguns dels revisors de l'estat de la qüestió com la perspectiva —~~de~~ *delmasiana*” (Silver et al., 2010), fa èmfasi en la cerca de mecanismes d'interlocució entre representants de la ciutadania i administracions públiques. Des d'aquesta perspectiva la democràcia participativa i deliberativa son estudiades des d'un punt de vista pragmàtic tractant d'entendre les condicions necessàries per a un procediment òptim orientat a ressaltar la democràcia local (Gbikpi, 2002; Blanco, 2003; Fung, 2004; Uitermark and Duyvendak, 2008; Beaumont, 2008; Bifulco and Centemeri, 2008; Siver et al., 2010).

De manera complementària i sense negar la validesa de l'enfoc anterior existeix un cos de literatura que argumenta la impossibilitat d'un xoc d'interessos igualitari i l'existència de marges silenciats en tots els processos participatius (Mouffe, 2000; Swyngedouw, 2005). Aquesta literatura subratlla la narrativa neoliberal inherent que va de la ma de l'èmfasi que es dona durant la primera dècada del segle vint-i-u en la participació ciutadana, des d'una perspectiva interessada en la construcció de consensos. Des d'aquest punt de vista identificat per Silver et al. (2010) com la perspectiva —~~de~~ *de* *lucalutiana*”, l'èmfasi de l'anàlisi ha de situar-se en les relacions de poder, concebut críticament els processos de desactivació i cooptació de les perspectives crítiques que es deriven d'una aproximació de dalt cap a baix a la participació ciutadana. Cal als marges silenciats que emergeixen en tots els processos de participació (Beaumont, 2008).

Considerant els autors citats, de l'estudi de les relacions de governança d'entitats socialment creatives a Barcelona i Bilbao es pot destacar que sí bé les entitats analitzades participen en la governança urbana procurant la transformació dels mecanismes de presa de decisions i articulen propostes de millora de les polítiques públiques, el seu impacte principal és quan estableixen dinàmiques contra-hegemòniques que adquireixen poder a l'esfera pública. Aquesta observació, que havia estat anticipada per investigacions anteriors (Garcia, 2006; Moulaert et al., 2007; Pradel et al., 2012), s'ha complementat amb la identificació de com es valora la producció de transformació social en els diferents camps d'innovació estudiats. El mecanisme pel qual les entitats analitzades valoren la pròpia participació en la governança urbana és l'aportació que fan en promocionar les dinàmiques d'innovació social a l'esfera pública i en difondre les pràctiques que desenvolupen entre la ciutadania. És a partir de la influència a l'esfera pública, o sigui de la penetració dels seus plantejaments entre la ciutadania, que consideren que assoleixen cert impacte

en les polítiques públiques desenvolupades per les administracions. Com a integrants de moviments socials més amplis, i considerant la importància del treball en xarxa entre entitats socialment creatives, les entitats en qüestió entenen que aporten a la transformació social en la mesura que les dinàmiques que promouen són visibles i adoptades com a solucions possibles per la resta de la ciutadania. En la mesura que les problemàtiques que diagnostiquen i els conflictes que denuncien son assumits per la ciutadania i en conseqüència entren en l'agenda política es produeix la influència transformadora d'aquestes entitats en la governança urbana. La manera com es produeix aquesta influència no és però un procés que les entitats puguin dominar, ni esdevé una seqüència de causalitat directa fàcilment demostrable, ni es limita només a l'àmbit local o urbà. Tampoc aquesta influència es pot caracteritzar com un procés irreversible, sinó que tot el contrari, les conquestes dels drets de ciutadania requereixen, com s'està demostrant en moments de desmantellament de drets socials, d'una vigilància i legitimació en l'àmbit social i en el polític permanent.

Les diferents àrees d'innovació en les que es pot analitzar l'impacte de la societat civil de manera comparativa mostren patrons particulars en la manera com les entitats objecte d'estudi incideixen a l'esfera pública. Les entitats orientades al foment de la inserció sociolaboral (ex: Fundació Futur o Fundació Surt a Barcelona, Federación Sartu, Goiztiri, Koopera a Bilbao) aparentment no centren la seva activitat en la sensibilització ciutadana, ni en la denúncia de situacions d'injustícia, però ambdós qüestions tenen un paper molt important en l'estratègia que segueixen per promoure processos d'inclusió social. La seva manera d'influir a la governança urbana s'articula a través dels processos d'inclusió social que desenvolupen a les comunitats on s'ubiquen les persones en risc o situació d'exclusió social amb les que treballen. Són entitats que a través del treball amb persones i grups en situació o risc d'exclusió promouen canvis en les actituds i les percepcions de les comunitats amb les que entren en contacte. En la seva pràctica quotidiana fomenten la millora constant dels processos d'inclusió així com incideixen en la visibilitat de les dinàmiques d'exclusió i la identificació dels canvis constants en els perfils de persones que les pateixen.

Les entitats orientades al foment de l'economia solidària (REAS-Euskadi, XES-Catalunya) tenen com a objectiu específic la voluntat de promoure la visibilitat a l'esfera pública de les opcions de consum que ofereix l'economia alternativa. Busquen la influència entre la ciutadania desenvolupant una tasca de sensibilització i divulgació d'estratègies socialment creatives. Representen la presa de consciència per part de l'associacionisme socialment transformador de que és necessari el treball en xarxa per a la promoció de canvis en la manera d'entendre l'activitat econòmica amb uns valors concrets de justícia econòmica, social i ambiental. Les cooperatives de crèdit que

desenvolupen projectes de banca ètica (FIARE, COOP 57) es recolzen específicament en un creixement en xarxa que dona molta importància a la consciència ciutadana, el desenvolupament local i l'auto-organització de la societat civil. En el canvi de mentalitat ciutadana que acompanya la difusió i el suport creixent que reben aquest tipus d'estratègies d'innovació, hi intervé de manera directa la capacitat per donar visibilitat a l'existència d'alternatives al sistema financer que ha provocat situacions indesitjables com la crisi o la guerra.

Les entitats orientades a la defensa dels drets de les persones immigrades es defineixen a sí mateixes primer de tot com a entitats de sensibilització i denúncia. Tant SOS Racisme, com les altres entitats analitzades en aquesta àrea d'innovació (Harresiak Apurtuz a Bilbao, i la Xarxa 9 Barris Acull a Barcelona) donen molta importància a la construcció de discurs i al control per part de la societat civil de les narratives presents a l'esfera pública, exercint també en tant que entitats d'advocacia en casos conflictius però cuidant sempre la visibilitat pública de les qüestions que tracten. La seva postura com a *lobby* polític pot variar d'un règim de benestar a l'altre però coincideixen en la identificació que les dinàmiques de canvi social que poden promoure estan íntimament vinculades amb la sensibilització ciutadana. És per això que aquest tipus d'entitats fomenten de manera constant el debat així com les activitats vinculades amb la reflexió ciutadana i la sensibilització. De les entitats estudiades en aquesta recerca són les que donen més importància a les eines de comunicació amb les que compten i són, per exemple, les que han desenvolupat de manera més conscient la presència en xarxes socials i l'activisme 2.0.

Les entitats que promouen la dinamització sociocultural a nivell de barri (Ateneu Popular de 9 Barris a Barcelona, Gazteleku, Asociación Tendel o Kafe Antzokia a Bilbao) influeixen en les pràctiques de governança del seu entorn més directe promovent la cultura com a eina de transformació social i desenvolupament local. Promouen el vincle entre la cultura, la convivència i la justícia social ressaltant el seu poder en tant que elements dinamitzadors del territori. Es pot dir que són entitats que faciliten la identificació de la innovació social com un fenomen relacional i comunitari, que ha de respondre a la naturalesa multidimensional de les dinàmiques d'exclusió social. Fomenten la cooperació ciutadana, promovent dinàmiques d'innovació social des d'una perspectiva col·lectiva que dona molta importància a la idea de veïnatge i que compta amb una projecció solidària que també té una component universal i acollidora.

Finalment, entre les entitats analitzades, les entitats en defensa del dret a l'habitatge (Sostre Cívic, V de Vivienda i en l'actualitat la PAH a Barcelona), assoleixen la influència a l'esfera pública a base de fer èmfasi en la diagnosi de les problemàtiques

del sector. En aquest sentit, malgrat que sovint es mantenen molt allunyades de la negociació amb les administracions, han jugat un paper clau en la detecció de determinats fenòmens que després han estat institucionalment assumits com a problemàtiques socials i han entrat a l'agenda política (*mobbing* immobiliari, violència urbanística, llei hipotecària), així com han estat claus també visualitzant possibles solucions (com els règims de tinença compartida, l'habitatge social el lloguer forçós i la dació en pagament).

Les dades aportades per la present recerca pel que fa a la participació de les entitats objecte d'estudi en processos consultius orientats a la definició de polítiques públiques, així com les dades recollides pel que fa a la institucionalització de projectes i programes promoguts per aquestes, no indiquen que els mecanismes consultius, o l'impacte directe en les polítiques públiques, siguin canals a partir dels quals totes les entitats en qüestió puguin impactar en la governança urbana. Hi ha moltes diferències en aquests aspectes en funció de l'àrea d'innovació o si les entitats analitzades es troben més properes a les entitats prestadores de serveis o als moviments socials.

La participació en processos consultius és un mecanisme que compta sobretot en el cas de les entitats que expressament tenen la missió d'articular la participació associativa davant les administracions, com són les xarxes orientades al foment de l'economia solidària (REAS, XES), o les entitats que adopten el rol d'exercir l'advocacia dels drets dels més vulnerables davant les institucions públiques, com són les de defensa dels drets de les persones immigrades (SOS Racisme-Catalunya amb la llei d'acollida catalana, o Harresiak Apurtuz a Euskadi). En aquesta qüestió la recerca ha servit per exposar que per part de les entitats objecte d'estudi es produeix una participació selectiva en els processos consultius promoguts per l'administració. Aquesta es duu a terme comptant sempre amb les limitacions i dificultats que els processos de participació formals porten associats. Les principals dificultats associades amb els processos consultius vinculats a les polítiques públiques s'han observat tant des de la perspectiva dels responsables de les entitats analitzades com des de la perspectiva dels representants de l'administració pública que els promouen.

Una qüestió important a ressaltar pel que fa als processos consultius és que la negociació entre entitats i administracions públiques respecte de les dinàmiques d'innovació segueix un esquema segmentat que fragmenta el debat en àmbits temàtics aïllant a les entitats socialment creatives en compartiments estancs. Això implica, per exemple, que les entitats orientades a la defensa dels drets de les persones migrants participin en la definició de polítiques d'acollida però no puguin incidir en d'altres aspectes clau per elles com pot ser l'estrangeria o el mercat de treball. També resulta en situacions com que les entitats orientades al foment de

l'economia solidària tinguin una influència en la definició d'actuacions polítiques per divulgar el sector però no incideixin en la presa de decisions sobre política econòmica per part de les administracions. En ambdós casos les decisions sobre el canvi de polítiques tenen lloc a un nivell de governança superior al local, cosa que dificulta encara més l'impacte de la tasca desenvolupada per les entitats.

Després de l'anàlisi de l'impacte directe en les polítiques públiques per part de les entitats estudiades, es pot afirmar que la institucionalització directa de projectes promoguts per les entitats objecte d'estudi es limita a la provisió de recursos i serveis de benestar i no implica l'atenció a les dinàmiques de poder que generen exclusió. Això vol dir que les entitats que actuen com a provisoros de serveis i recursos de benestar (principalment les orientades a la inserció sociolaboral, al foment dels drets de ciutadania per als immigrants, o la dinamització socicultural) poden aspirar a la consolidació en tant que programes públics de les accions que desenvolupen en l'àrea de l'aprovisionament de serveis i recursos locals, o en l'apoderament de persones i grups subjectes a dinàmiques d'exclusió, però que difícilment poden participar de manera directa en la promoció de mesures que afectin a les relacions de poder generadores de l'exclusió que es donen a les diferents escales de governança.

5- Conclusions

Recapitulant, com a principal conclusió de la recerca, cal destacar que l'impacte conceptual a l'esfera pública es rebel·la com el més genuí dels impactes que volen exercir les entitats estudiades, i el que les identifica de manera més clara en tant que entitats ciutadanes que participen de la governança urbana i multi-nivell amb una clara orientació a la innovació social. En aquest aspecte la recerca ha destacat que la influència dels sistemes de benestar local en la manera com les entitats estudiades promouen dinàmiques d'innovació a l'esfera pública i articulen lògiques ciutadanes contra-hegemòniques es manifesta, entre d'altres coses, en la visibilitat que les administracions públiques (especialment les locals, però també les regionals o autonòmiques) són capaces de promoure per a les entitats socialment creatives. El compromís de l'administració pública pel que fa a la promoció de la visibilitat de les entitats socialment creatives facilita la difusió de les dinàmiques d'innovació social.

Sobretot en el cas d'aquelles entitats que es dediquen a l'aplicació de les polítiques de benestar, la incorporació de criteris relacionals en els processos d'activació de persones en situació o risc d'exclusió social va lligada al desenvolupament dels processos d'inclusió social a nivell metodològic i la reflexió estratègica sobre la seva optimització. En aquest aspecte esdevé decisiva la preocupació de les entitats socialment creatives per el treball en xarxa amb d'altres entitats socialment creatives. Una qüestió a tenir en compte en el desenvolupament de futures propostes

d'investigació. La innovació social, a més de tractar la difusió a l'esfera pública i a les administracions públiques de respostes als processos d'exclusió i les dinàmiques de poder que els provoquen, implica també una visió horitzontal de la governança urbana i el treball en xarxa entre entitats socialment creatives.

6- Referències

- Alabart, A., A. Naya & M. Plujà (coords.). (1999). *La Barcelona dels barris*. Barcelona: Federació d'Associacions de Veïns de Barcelona.
- Álvarez-Mora, A. (1999). Bilbao, la definición de una 'imagen de marca' como reclamo competitivo. Crónica de un proceso iniciado. . *Ciudades*, 5, 151-178.
- Andreotti, A., Mingione, E. and Polizzi, E. . (2012). Local Welfare Systems: A challenge for Social Cohesion. *Urban Studies*, 49(9), 1925-1940.
- Andreu, M. (2008). Moviments socials i crítica al 'model Barcelona' de l'esperança democràtica de 1979 al miratge olímpic de 1992 i la impostura cultural del 2004., X *Coloquio Internacional de Geocrítica*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- Beaumont, J., & W. Nichols. (2008). Plural Governance, Participation and Democracy in Cities (Symposium). *International Journal of Urban and Regional Research*, 32(1), 87-94.
- Bifulco, L., & L. Centemeri. (2008). Governance and Participation in Local Welfare: The Case of the Italian Piani di Zona. *Social Policy and Administration*, 42(3), 211-227.
- Blakeley, G. (2010). Governing Ourselves: Citizen Participation and Governance in Barcelona and Manchester. *International Journal of Urban and Regional Research*, 34(1), 130-145.
- Blanco, I., & R. Gomà. (2003). Gobiernos locales y redes participativas: retos e innovaciones. *Revista del CLAD Reforma y Democracia*, 26.
- Borja, J., & Z. Muixí (eds.). (2004). *Urbanismo en el siglo XXI: Una visión crítica. Bilbao, Madrid, Valencia, Barcelona*. . Barcelona: Edicions UPC, ETSAB (Arquitect).
- Brenner, N. (2004). Urban governance and the production of new state spaces in western Europe 1960-2000. *Review of International Political Economy*, 11(3), 447-488.
- Capel, H. (2005). *El modelo Barcelona: Un examen crítico*. Barcelona: Ediciones del Serbal.
- Casellas, A. (2007). Gobernabilidad, participación ciudadana y crecimiento económico: adaptaciones locales a estrategias globales. *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, XI(243).
- Castells, M. (1983). *The city and the grassroots. A cross-cultural theory of Urban Social Movements*. . London: Edward Arnold.
- Cenicacelaya, J. (2004). Bilbao y la urgencia de un urbanismo sostenible. In J. Borja, Z. Muixí (Ed.), *Urbanismo en el siglo XXI: Bilbao, Madrid, Valencia, Barcelona*. . Barcelona: Edicions UPC.
- Domingo, M., Bonet M. R. (1998). *Barcelona i els moviments socials urbans*. . Barcelona: Fundació Jaume Bofill - Editorial Mediterrània.
- Eizaguirre, S., Pradel, M., Terrones, A., Martínez-Celorio, X., & García, M. . (2012). Multilevel Governance and Social Cohesion: Bringing Back Conflict in Citizenship Practices. *Urban Studies*, 49(9), 1999-2016.

- Esteban, M. (2000). *Bilbao, luces y sombras de titanio*. Bilbao: Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco.
- Fung, A. (2004). *Empowered participation reinventing urban democracy*. Princeton NJ: Princeton University Press.
- Gamarra, G. (2005). Ciudad, poder, identidad. Bilbao: pasión y muerte de lo urbano. *Bifurcaciones. Revista de estudios culturales urbanos*. , 2(Otoño 2005), 1-11.
- Garcia, M. (2006). Citizenship Practices and Urban Governance in European Cities. *Urban Studies*, 43(4), 745-765.
- Gbikpi, B., & J. R. Grote. (2002). From Democratic Government to Participatory Governance. In J. R. G. Grote, B. (eds) (Ed.), *Participatory Governance. Political and Societal Implications*. (pp. 17-34). Opladen: Leske & Budrich.
- Ghezzi, S., & Mingione, E. (2007). Embeddedness, Path Dependency and Social Institutions. *Current Sociology*, 55(1), 11-23.
- Giersig, N. (2008). *Multilevel Urban Governance and the 'European City'. Discussing Metropolitan Reforms in Stockholm and Helsinki*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften / GWV Fachverlage GmbH.
- Granovetter, M. (1973). The Strenght of the Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78(6), 1360-1380.
- Huertas, J. M., & M. Andreu. (1996). *Barcelona en lluita (El moviment urbà 1965-1995)*. Barcelona Federació d'Associacions de Veïns de Barcelona.
- Jessop, B. (2002a). Governing cities and regions: territorial restructuring in a global age. In A. J. Scott (Ed.), *Global city-regions: trends, theory and policy*. Oxford: Blackwell.
- Leubolt, B., Novy, A., and Beinstein, B. (2009). *Governance and Democracy*. Vienna.
- Melucci, A. (1985). The Symbolic Challenge of Contemporary Movements. *Social Research*, 52(4), 789-816.
- Mingione, E., Oberti, M., & Pereirinha, J. (2002). Cities as local systems. In C. Saraceno (Ed.), (pp. 35-81). Social assistance dynamics in Europe: national and local poverty regimes.
- Montaner, J. M. (2004). La evolución del modelo Barcelona (1979-2002). In J. Z. M. e. Borja (Ed.), *Urbanismo en el siglo XXI: una visión crítica. Bilbao, Madrid, Valencia, Barcelona*. Barcelona: Edicions UPC/ETSAB.
- Mouffe, C. (2000). *The democratic paradox*. London: Verso.
- Moulaert, F. (2000). *Globalization and Integrated Area Development in European Cities*. New York: Oxford University Press.
- Moulaert, F., F. Martinelli & S. González. (2007). Social Innovation and Governance in European Cities: Urban developments between the path dependency and radical innovation. *European Urban and Regional Studies*, 14(3), 195-209.
- Musterd, S. (2006). Segregation, Urban Space and the Ressurgent City. *Urban Studies*, 43(8), 1325-1340.
- Novy, A., Coimbra de Souza, D., & Moulaert, F. (2012). Social Cohesion: A Conceptual and Political Elucidation. *Urban Studies*, 49(9), 1873-1889.
- Offe, C. (1988). *Partidos políticos y nuevos movimientos sociales*. Madrid: Sistema.
- Pradel, M., Eizaguirre, S., & Garcia, M. (2013). Theorising multi-level governance in social innovation dynamics In F. Moulaert, MacCallum, D., Mehmood, A., &

- Hamdouch, A. (Ed.), *Social innovation: Collective action, Social learning and Transdisciplinary research*. . London: SAGE.
- Rodríguez, A. (2002). Reinventar la ciudad: Milagros y espejismos de la revitalización urbana en Bilbao. *Lan Harremanak*, 6, 69-108.
- Siver, H., Scott, A., and Y. Kazepov. (2010). Participation in Urban Contention and Deliberation. *International Journal of Urban and Regional Research*, 34(3), 453-477.
- Swyngedouw, E. (2005). Governance, innovation and the citizen: The Janus face of governance-beyond-the-state. *Urban Studies*, 42(11), 1991-2006.
- Touraine, A. (1981). *The Voice and the Eye: An Analysis of Social Movements*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Uitermark, J., & J.W. Duyvendak. (2008). Citizen Participation in a Mediated Age: Neighbourhood Governance in The Netherlands. *International Journal of Urban and Regional Research*, 32(1), 114-134.
- Urrutia, V. (1992). Transformación y persistencia de los movimientos sociales urbanos. *Política y Sociedad*, 49-66.
- UTE. (2004). *Barcelona marca registrada. Un model per desarmar*. . Barcelona: Virus Editorial.
- Vidal, I. (2008). Más allá del Estado del Bienestar: Nuevas tendencias en las políticas de bienestar en España: Implicaciones para las organizaciones sin ánimo de lucro, *19ª Encuentro Anual de la Johns Hopkins International Philanthropy Fellows*. Universidad de Barcelona.

7- Taules

Taula 1: Dinàmiques d'exclusió social, àrees d'innovació i entitats socialment creatives objecte d'estudi

Dinàmiques d'exclusió social	Àrees d'innovació	Casos objecte d'estudi	
		Barcelona	Bilbao
Falta d'oportunitats de treball i formació per a la població en risc o situació d'exclusió social	Desenvolupament de processos d'inserció social per a persones en situació d'exclusió social.	-Fundació Surt -Fundació Futur	-Sartu- GAZTAROA -Goiztiri -Red social Koopera
Falta de recursos financers per a dinàmiques de transformació social.	Articulació creativa del capital financer i foment de l'economia solidària	-COOP 57 -Xarxa d'Economia Solidària	-Fiare – Euskadi -Red de Economía Alternativa y Solidaria (REAS - Euskadi
Vulneració dels drets humans i manca d'accés als drets cívics i socials.	Sensibilització i denúncia. Articulació de pressió política per a una ciutadania inclusiva que rebutgi el racisme i la xenofòbia.	-SOS Racisme -9 Barris Acull	-BIZKAIKO SOS -Harresiak Apurtuz
Falta d'accés a l'art, la cultura i les possibilitats d'articular la sociabilitat i el veïnatge.	Foment de la dinamització sociocultural i comunitària.	-Ateneu Popular de 9 Barris	-Gazteleku -Asociación Tendel -Kukutza -Kafe Antzokia
Falta d'accés a l'habitatge	Reivindicació i millora de l'accés a l'habitatge.	-Sostre Cívic -Moviment de defensa del dret a l'habitatge	***

Font: Elaboració pròpia

*** Com s'observa a la taula 1 pel que fa a les entitats orientades al foment del dret a l'habitatge, a Bilbao no s'ha identificat cap entitat susceptible d'esdevenir un estudi de cas. L'explicació d'aquest fet forma part del raonament sobre la vinculació de les entitats socialment creatives amb els règims de benestar local, que s'exposa al llarg d'aquest treball.

Taula 2: Tipologia de les entitats objecte d'estudi en relació al finançament públic.

	entitats	
	Barcelona	Bilbao
Estratègia de subsistència econòmica	-Dependència subvencional: (més del 50% del pressupost depèn de finançament públic)	Xarxa 9 Barris Acull SOS Racisme XES Asociación Tendel REAS Bizkaiko SOS Harresiak Apurtuz
	-Model mixte. (entre 20 i 70 % d'ingressos provinents de la venda de serveis) (entre 20 i 50% del pressupost finançament públic)	Sostre Cívica Ateneu Popular de 9 Barris. Fundació Surt. Gazteleku Goiztiri Sartu
	-Autonomia financera. (+ de 70% d'ingressos provinents de la venda de serveis o de les aportacions dels socis) (-de 10% de finançament públic)	COOP 57 Fundació Futur Koopera Fiare

Font: Elaboració pròpia.

Noves experiències d'associacionisme ciutadà: La PAHC de Sabadell

Bonell Señor, Nacho
Mérida Conde, Juan
Tamajón Velasco, Ivan
Estudiants de Ciències Polítiques i Sociologia de la UAB
naxo.bonell@gmail.com

Abstract

Este comunicado se centra en el estudio empírico de la PAHC de Sabadell. Mediante la aproximación empírica y la observación periódica del objeto de estudio tratamos de observar un ejemplo de nueva experiencia de asociacionismo ciudadano y ver en qué medida ésta ayuda a mitigar los problemas derivados de la situación de crisis, y concretamente en materia de vivienda.

La metodología empleada ha combinado la observación activa, el estudio cuantitativo, centrado en la elaboración de una encuesta y contestada por 92 miembros de la Plataforma, y el estudio cualitativo en base a seis entrevistas a ocho miembros de la PAHC. De este modo se buscan entender los mecanismos y las interacciones que dan lugar a la experiencia asociativa.

En primer lugar el trabajo se centra en una contextualización histórica de la gestación y proceso del excedente inmobiliario como cuna del modelo urbanístico actual. La respuesta desde los movimientos sociales a las consecuencias de este modelo se abordará en la segunda parte de este comunicado.

A continuación se analiza el objeto de estudio en el cuál se profundizará sobre sus dinámicas y las sinergias que se desarrollan a partir de la creación de una identidad colectiva, para concluir con unas interpretaciones extraídas del estudio realizado.

Key words: Vivienda. Excedente inmobiliario. Movimientos sociales. PAHC de Sabadell. Identidad colectiva

1. Introducción

Vivimos en un marco de crisis económica que ha supuesto un empeoramiento de las condiciones de vida reflejadas en su máxima expresión con los desahucios.

El sistema parlamentario, basado en la delegación política, y un sistema de bienestar que proporcionó un periodo de crecimiento económico, fomentaron la base de una cultura aletargada que comienza a despertar. Para ello, es necesario reinventarse a través de la reapropiación colectiva de una identidad absorbida por el proceso urbanizador basado en el mercantilismo como elemento de desarrollo capitalista.

La estructura del siguiente comunicado se divide en dos líneas de trabajo. La primera presenta un desarrollo teórico sobre el modelo de ciudad urbanizada como base crucial del motor capitalista, para a continuación aterrizar en la coyuntura española,

mostrando un breve marco contextual de la burbuja inmobiliaria e identificando a los principales movimientos sociales anteriores a nuestro objeto de estudio que se oponen al proceso dado.

La segunda parte del trabajo trata de recoger los principales resultados obtenidos tras el periodo de investigación empírica de la Plataforma d'Afectats per la Hipoteca i la Crisi (PAHC) de Sabadell basado en tres estrategias metodológicas: observación activa de la PAHC a través de la asistencia a las asambleas semanales y acciones realizadas durante ese tiempo, diversas entrevistas a algunos de los participantes de la plataforma, y análisis cuantitativo vía encuesta. La relación entre el marco teórico y el proceso empírico pretende contrastar la hipótesis central y las sub-hipótesis:

Hipótesis central: La existencia de un tejido asociativo creado en base a la ayuda mutua genera un capital social que mitiga los problemas tanto directos como indirectos de la crisis.

Sub-hipótesis 1: En el estudio empírico observamos que la participación en la PAHC de Sabadell permite mitigar los problemas materiales ligados a la vivienda y otras necesidades tangibles

Sub-hipótesis 2: En el estudio empírico de la PAHC de Sabadell se demuestra que la creación de una identidad, generada a través de la identificación de problemas comunes y su intento por resolverlos, mitiga los problemas y necesidades no tangibles.

El comunicado surge de la necesidad de exponer alternativas a las crisis basadas en experiencias colectivas ciudadanas. El calado tanto social como político que ha supuesto la PAH en todo el Estado español plantea grandes expectativas al movimiento y la esperanza de miles de familias. El caso de Sabadell, es uno de los ejemplos más activos que presenta un planteamiento más legitimado por la opinión pública en la actualidad. No obstante, nuestro trabajo viene enmarcado en un proceso de cambio constante de la plataforma (tramitación ILP Congreso de los Diputados) que requerirá futuras aproximaciones hacia el planteamiento de estudio iniciado con tal de extraer resultados más consolidados.

2. La creación del excedente inmobiliario y sus consecuencias

- 1.1. La crisis financiera provocada por los principales gestores económicos que dominan el sistema financiero, los medios de comunicación corporativos y la élite política, ha llevado a una serie de políticas de austeridad basadas en los dogmas neoliberales.

- 2.1. En este contexto y dada la relación existente en nuestro país entre el neoliberalismo, el boom inmobiliario y la crisis económica y social que estamos padeciendo, es importante referir las conexiones con el modelo urbano.
- 3.1. La crisis financiera provocada por los principales gestores económicos que dominan el sistema financiero, los medios de comunicación corporativos y la élite política, ha llevado a una serie de políticas de austeridad basadas en los dogmas neoliberales.
- 4.1. En este contexto y dada la relación existente en nuestro país entre el neoliberalismo, el boom inmobiliario y la crisis económica y social que estamos padeciendo, es importante referir las conexiones con el modelo urbano.
- 5.1. El proceso de transformación de la ciudad no remite a un fenómeno desconocido sino que es un proceso ligado a los intereses del capital y al impulso urbanizador como búsqueda del excedente financiero. La perpetua necesidad de encontrar sectores rentables para la producción y absorción de capital excedente radica en la naturaleza del capitalismo, el cual necesita encontrar constantemente nuevas vías de expansión para las que se sirve de los instrumentos financieros que permiten endeudarse.
- 6.1. Desde sus inicios, las ciudades han surgido mediante concentraciones geográficas y sociales de un producto excedente. La urbanización siempre ha sido, por lo tanto, un fenómeno de clase ya que los excedentes son extraídos de un emplazamiento y una población determinada, mientras que el control sobre su utilización radica en pocas manos.
- 7.1. Este fenómeno ha continuado y dado que la urbanización depende del capitalismo y a su vez la urbanización depende de la movilización del producto excedente, surge una conexión íntima entre el desarrollo del capitalismo y la urbanización (Harvey, 2001, p.24). Si la demanda no es suficiente para absorber ese excedente y promover la continua producción y acumulación, se crean instrumentos crediticios que permiten desarrollar un consumo financiado a través del endeudamiento.
- 8.1. El crecimiento del endeudamiento privado ha sido una de características del desarrollo de las economías capitalistas en las últimas décadas. Es la forma en que el neoliberalismo, renegando del mecanismo keynesiano basado en políticas redistributivas de la renta y el endeudamiento del Estado como mecanismo de regulador, afronta la dinámica inestable de las economías capitalistas.

9.1. En España, la primera década del siglo XXI ha estado centrada en un ritmo constructivo frenético que ha ido acompañado de un incremento de los precios de la vivienda basadas en una lógica especuladora sin precedentes.¹⁹ La burbuja inmobiliaria española, basada en el sector de la construcción como motor de crecimiento que supuso el incremento de cinco millones de puestos de trabajo (unido con el turismo cultural²⁰) ha generado un boom especulativo insostenible que ha provocado un proceso de exclusión social exacerbado²¹. Los bajos intereses y la facilidad del acceso al crédito permitieron a un gran segmento de la población, que en ese momento gozaba de unos ingresos seguros, acceder a nuevas viviendas²² gracias a la promoción del régimen de propiedad y a través del sobreendeudamiento como la única manera de acceder a una necesidad básica, confundiendo el derecho a una vivienda digna (recogido en la constitución) con garantizar el acceso al crédito.

Vemos pues que los resultados de este modelo económico y su sistema de financiación asociado genera en primer lugar una situación de extrema gravedad para las personas más empobrecidas que se ven desposeídas de su derecho a una vivienda. Además, la edificación sin medida ha provocado una ampliación de los límites de la ciudad lo que, como pronosticaba Lefevre, dificulta la diferenciación entre campo y ciudad. Por consecuencia, se ha eliminado el carácter compacto de muchas de las ciudades mediterráneas.

¹⁹ La vivienda en España entre 1996-2006 experimentó la subida de precios más intensa y duradera de la historia, llegando a una revaloración acumulada del 183%. La revaloración acumulada supone que si tomamos como ejemplo un piso de 50 millones de pesetas en 1997, en 2006 ese mismo piso valdría 141 millones de pesetas, datos del índice de indicadores de construcción del Banco de España. (Campos, 2008, p.29)

²⁰ Ligado a políticas culturales que bajo la máscara carnavalesca de la potenciación cultural, se encubre la alianza entre capital público y privado a favor del segundo extendiéndose a nivel internacional (Yudice, 2008, p.50)

²¹ Cerca del 60 % de la deuda se proyectó sobre la mitad de los hogares con menos patrimonio. Por término medio, el pago de deudas de los hogares supone el 17 % de su renta disponible, elevándose notablemente este porcentaje entre los hogares con menos renta: Supera el 40 % en cerca de la mitad del 20 % de los hogares con menos renta. (Naredo et al., 2008, p.182)

²² El incremento de nuevos propietarios aumentó en casi cinco millones, lo que afectó, contando el núcleo familiar, a más de trece millones de personas (estudio de 1997-2006), triplicando el ritmo de construcción de la UE y alcanzo el mayor nivel europeo en viviendas por habitante (Campos, 2008, p.p. 21,47)

10.1. Esta ampliación territorial limita el tejido social y amplía la segregación espacial provocando un proceso de gentrificación²³ que provoca la pérdida de identificación con el espacio. Así pues, los nuevos territorios urbanos le quitan a la calle el sentido de espacio público y simbólico (identidad) y las normas de convivencia e intereses comunes desaparecen. En la actualidad —lebarrio ya no representa un escudo contra las inseguridades y las presiones del mundo exterior, un paisaje familiar y reafirmante imbuido de significados y formas de mutualidad colectivas” (L. Wacquant, 2001, p.179. Díaz, 2003, p.164).

11.1. En definitiva, podemos afirmar que la —urbanización ha desempeñado un papel crucial en la absorción de los excedentes de capital, siempre a una escala geográfica cada vez mayor, pero al precio de un proceso impresionante de destrucción creativa que ha desposeído a las masas de sus derechos” (Harvey, 2008, p.36). La privatización del suelo, la deslocalización de los trabajadores sumergidos en un proceso de movilidad laboral constante, y el control de las fuerzas del orden, limitan la organización y resistencia como expresión de que, evocando a Galeano, —al humillación no es ningún destino”.

12.1. Frente a una cada vez mayor imposibilidad de incorporación a la ciudad como sujetos políticos y una —vida sin red” en la franja de exclusión social y zona de vulnerabilidad social, potenciada por la pérdida de identidad espacial y social (comunidad), aparecen movimientos de resistencia que pretenden frenar la lógica capitalista y contribuir a un sistema más democrático y justo.

3. Aproximación a los movimientos sociales de resistencia al problema de la vivienda en España

Para empezar, de manera introductoria a nuestro objeto de estudio, vale la pena comentar brevemente una evolución de aquellos movimientos sociales ligados a la defensa de la vivienda cómo un derecho social por encima de la vivienda cómo negocio.

Hace falta mencionar que, si bien la PAH coge fuerza a partir del contexto de crisis económica y el riesgo real de ejecución hipotecaria de cientos de miles de familias, los movimientos ligados a la vivienda vienen criticando no solo una ley hipotecaria en concreto, sino un modelo global de vivienda cómo propiedad mercantil y bien de inversión.

Enmarcado en la lógica de la burbuja inmobiliaria explicada anteriormente, surgen numerosos movimientos urbanos que pretenden contestar estas dinámicas de especulación y mercantilización de la vivienda para recuperar el uso original de esta

²³ proceso de —burguesamiento” donde las clases medias vuelven a los centros urbanos y los pobres deben mudarse a las periferias (Yudice, 2008, p.48)

cómo derecho social y constitucional. Los movimientos que denuncian este modelo son diversos, y presentan distintas formas de acción y organización: Por un lado, encontramos ramas más institucionalizadas, sobretodo ligadas a las Asociaciones de Vecinos (AAVV), y por otro, ramas más alternativas, dónde el movimiento de las okupaciones representa un claro ejemplo de radicalidad.

Las AAVV, que tuvieron una importancia fundamental durante el ciclo de protestas vecinales demandando equipamientos de servicios públicos durante, tendieron a una cierta institucionalización durante los años 80, que si por un lado les dio más presencia en el diseño de políticas, por el otro les quitó capacidad crítica (Martí & Bonet, 2008). Además, sus demandas fueron siempre más enfocadas a la provisión de equipamientos públicos y no tanto a una crítica integral del modelo de vivienda y sus consecuencias en la inaccesibilidad para los sectores más precarios de la sociedad. Todo ello, ayudó a que las AAVV no fueran capaces de liderar las protestas contra el modelo de vivienda, y explica su poca presencia en el marco de las movilizaciones urbanas que tenían esta lucha cómo objetivo político.

Por otro lado, se constata un avance cada vez mayor de la autogestión cómo característica de muchos movimientos urbanos, como los de la vivienda, priorizándolo sobre demandas más descentralizadoras vistas como poco útiles. (Renna Gallano, 2010) —En ese sentido, las acciones y estrategias de muchos movimientos urbanos van más allá de reivindicaciones al Estado, para reafirmar una autonomía territorial a través de la autogestión popular” (Renna Gallano, 2010, p.5). Esta visión tiene mucha influencia en la configuración de los movimientos urbanos en la lucha por la vivienda.

Dividiremos estos nuevos movimientos según dos criterios cómo base para la organización del movimiento. El primero, en base a las okupaciones como acción legítima de lucha contra la especulación del mercado inmobiliario y soporte para la constitución de modelos alternativos. El segundo, en referencia a la utilización de las nuevas tecnologías de la información (TICs) cómo elemento base para la interconexión directa de la ciudadanía y la creación de movimientos coordinados a través de estas plataformas²⁴

Las okupaciones, habituales durante los 80 y principios de los 90 cómo experiencias de vida alternativa, tuvieron como elemento secundario la denuncia al modelo de vivienda. El punto de inflexión lo marca el cambio en el código penal en el año 1996²⁵, dónde se endurecen las sanciones a la ocupación. En este marco, estas prácticas toman cada vez un significado más político de lucha por la autogestión popular en

²⁴ Cabe remarcar que ello no supone la inexistencia de asambleas, organizaciones de algún tipo, e tc...

²⁵ Actualización del Código Penal que endurece el castigo a la okupación, que pasa de tramitar el proceso judicial por vía civil a vía penal, y facilita los trámites para el desalojo

contra de la mercantilización de todos los aspectos de la vida y promueven el espacio público como valor de uso (Díaz & Loures, 2004, p.111). Es a partir de los años 2000 cuando cada vez va tomando mayor impulso y protagonismo la crítica al modelo urbanístico y de vivienda en las okupaciones y se empiezan a impulsar movimientos que liberan pisos vacíos para ofrecerlos a los sectores más vulnerables de la sociedad. Así pues, el movimiento okupa —~~la~~ las desigualdades y dominaciones urbanas, entre las que se encuentran la inaccesibilidad a la vivienda y a espacios públicos de socialización, como un objeto prioritario de denuncia y lucha social mediante la práctica de la okupación” (Díaz & Loures, 2004, p.117).

Por otro lado, también hemos enumerado los movimientos que se centran en la utilización de Internet como vía de contacto y creación de nuevos movimientos. Estos integran diversos colectivos y asociaciones a nivel estatal que defienden la vivienda como un derecho constitucional y denuncian un precio que limita el acceso a una gran parte de la ciudadanía.

Nace en 2003 con la formación de la Plataforma por una Vivienda Digna (PVD), y con el paso del tiempo y el impacto social provocado, se fueron añadiendo nuevos colectivos, como la Mesa de iniciativas por una vivienda digna, que representaba el sector más pro-institucional del movimiento y contaba con apoyo de sindicatos como CCOO o la CGT o juventudes de partidos, como la de IU, o V de Vivienda, que representa el sector más rupturista y radical. Este último convoca distintas manifestaciones y acciones entre 2005 y 2007, como la manifestación en Barcelona del 23 de Diciembre del año 2006, bajo el lema —~~N~~ tendrás una casa en tu puta vida”. También se llevaron a cabo otras acciones como protestas delante del Meeting Point de Barcelona, o incluso, combinando con los modelos antes explicados, la okupación de los Cines Bogart en Madrid.

Sin embargo, el impulso definitivo de estas ideas llega a partir de 2008 con la explosión de la burbuja inmobiliaria española y el inicio de la crisis económica. Primero, por la legitimidad social otorgada al demostrar el fracaso del modelo que nos ha llevado a la actual situación. Segundo, porque estos movimientos ven necesario plantear otro punto de vista hasta entonces subestimado: La necesidad de defender la vivienda de aquellas personas en riesgo de ejecución hipotecaria.

La propia V de Vivienda convoca en 2008 una jornada bajo el lema: —~~N~~ dejaremos que los bancos nos echen de casa”, semilla de la primera PAH (Colau & Alemany, 2012, pp. 91-92). Es así como nace en 2009 la primera Plataforma de Afectados por la Hipoteca (PAH), en Barcelona. Poco a poco, se lleva a cabo una integración compleja, pues V de Vivienda representaba un perfil social de jóvenes con salarios precarios que buscaban alternativas para el acceso a la vivienda, y la PAH representa

un perfil social de familias afectadas por el riesgo de ejecución hipotecaria. La implicación de este segundo sector en la lógica asociativa y activista será una de las bases de la PAH como veremos más adelante. (Colau & Alemany, 2012, p.93).

A partir del año 2011, en el marco de las protestas ciudadanas conocidas como 15-M y gracias al impacto social y mediático de estas, la PAH, que participa activamente con Democracia Real Ya (DRY) en la convocatoria de la manifestación, provoca un impulso significativo en la opinión pública, siendo uno de los colectivos que sale más reforzado del 15-M a nivel de notoriedad y visibilidad social.

En gran parte, vemos características muy similares en ambos movimientos que explican a la perfección esta simbiosis. Por un lado, la gran heterogeneidad de los participantes, huyendo de un patrón social muy parecido en otros movimientos urbanos, pues ambos movimientos unen a personas de edades muy diversas, con perfiles ideológicos menos homogéneos, de diferentes clases sociales, y de distintas nacionalidades. Por otro lado, la utilización del espacio público como —~~re~~ apropiación de los espacios urbanos para el debate político, la protesta y el encuentro entre ciudadanos” (Martínez Roldán, 2011, p.78). De esta manera, rechazan las dinámicas mercantilistas que privatizan el uso del espacio público, consiguiendo la implicación política de muchos sectores de la sociedad tradicionalmente apolíticos y antipartitocracia.²⁶

4. Objeto de estudio: La PAHC de Sabadell

Una vez contextualizada la PAH dentro de los movimientos sociales y destacada ésta como la más exitosa experiencia en la actualidad (cuanto menos en términos de legitimidad social e impacto político) en la defensa del derecho y el acceso a la vivienda, nos vamos a centrar en uno de sus componentes más significativos por su incidencia en la realidad social tanto de sus miembros como en la de su ciudad. Nos referimos a la Plataforma de Afectados por la Hipoteca y la Crisis de Sabadell (PAHC), que constituye uno de los ejemplos dentro de la PAH a nivel estatal donde los mecanismos participativos y las acciones desencadenadas de todo el proceso han alcanzado cotas más altas de impacto social.

Antes de pasar al análisis empírico del funcionamiento de nuestro objeto de estudio, es importante avisar que la aproximación al fenómeno de la PAHC de Sabadell se hace desde una perspectiva empírica y periódica del caso, es decir, una observación de un periodo concreto. Para enriquecer el estudio cualitativo y percibir los matices

²⁶ En opinión de Flores d'Arcais, no se trata de expresiones de —apolítica” sino, en todo caso, de antipartitocracia, siendo por el contrario expresión de una demanda de —más política, en el sentido de mayor participación democrática, más ejercicio colectivo y amplio de la soberanía, más compromiso civil por parte del ciudadano común”; P. Flores d'Arcais, —Italia: nace una forma inédita de hacer política”, en *El País*, 20-03-2002

que surgen de la interacción dentro de la PAHC, el informe cuenta con 6 entrevistas a 8 personas, todas activistas del colectivo. Se ha tenido en cuenta diferentes perfiles para la elaboración de estas entrevistas y poder captar de la forma más fiel posible la realidad existente. Además se contará a lo largo de la exposición con un apoyo de datos cuantitativos extraídos de una encuesta de elaboración propia, realizada un día aleatorio de asamblea y en la que participaron 92 personas. (Ver en Anexo perfiles entrevistados y encuesta realizada).

No se pretende hacer de las futuras reflexiones y apreciaciones un campo teórico extrapolable, ya no sólo a otros ejemplos de movimientos sociales por muy parecidos que sean los contextos sociales en los que éstos surjan, sino que tampoco pretende, por razones obvias, ser un estudio a nivel general del movimiento de la PAH.

En definitiva, el texto que sigue busca dar una comprensión clara y sociológica de las dinámicas y funcionamiento de la PAHC de Sabadell y, por ende, de la realidad social que ésta crea para sus miembros y para su entorno.

4.1 La PAHC y su entorno

La PAHC²⁷ de Sabadell es el colectivo de la PAH asociado a esta ciudad catalana. Sirve de espacio para que los vecinos de la localidad participen y canalicen su rechazo frente al modelo global de vivienda y defiendan a las personas y familias afectadas. Se realiza a través de diferentes espacios y herramientas explicados a lo largo del texto.

La Plataforma desarrolla su actividad más relevante, la asamblea, en un centro cívico municipal, en el barrio de Ca n' Oriac, a las afueras de la ciudad. La composición socioeconómica del barrio es de clase trabajadora e inmigrantes. A la vez, es uno de los barrios con mayor concentración de personas de etnia gitana de Sabadell.

Parece de especial relevancia dar estos datos para entender que el asentamiento del movimiento de la PAH de Sabadell también responde a directrices y objetivos relacionados con el proceso urbanístico de segregación social que con anterioridad se han citado en este trabajo.

4.2 Por qué la PAHC?

Ha sido necesario que el tiempo transcurriera y las opciones institucionales quedaran, a los ojos de parte de la sociedad española, como insuficientes y limitadas para resolver los problemas que se presentan y se empezaran a adoptar salidas apoyadas en el asociacionismo y el cooperativismo.

La PAHC de Sabadell no es un caso aislado, y su composición numérica es hoy mayor que en su comienzo. Desde un grupo conformado por 30 – 40 personas en sus inicios

²⁷ El hecho de añadir la C de Crisis en su anagrama es buena muestra del carácter global que este movimiento pretende abarcar, más allá de la resolución de casos concretos en materia de vivienda, cómo más adelante comprobaremos

hace ahora casi dos años, hoy en día la PAHC cuenta con asambleas de hasta 200 participantes, siendo la asistencia media de unas 150 personas.

El perfil de los miembros de la PAHC es de una heterogeneidad alta tanto a nivel de edad, género y nacionalidad constatándose hasta siete nacionalidades diferentes lo que irremediablemente nos lleva a una heterogeneidad cultural de individuos con situaciones totalmente dispares²⁸.

Esta heterogeneidad hace complicado establecer aspectos extrapolables a todo el conjunto de los miembros de la PAHC, incluso definir la composición socioeconómica de los miembros de la plataforma es complicado y no arrojaría evidencias claras (Ver Gráfico 2). La composición de la asamblea, y por extensión, de la PAHC es un aspecto altamente interesante.

Resulta evidente que los mecanismos de participación basados en principios de solidaridad, que refuerzan la ayuda mutua, provocan una creación de identidad colectiva que facilita que personas con procedencia y experiencias distintas, puedan formar parte de un espacio social común. Así, esa identidad abandona su carácter más étnico y cultural, y se redefine en base a compartir una serie de ritos, costumbres, símbolos, valores, i creencias creadas por los propios movimientos y que garantizan la continuidad de sus miembros y acciones (Torres Carrillo, 2006, p.8).

“Una vez entras en la PAHC no hay diferencias [...] día a día vas conociendo a las personas. [...] somos personas y es lo que deberíamos pensar” Entrevistado 1

“no me inmute lo más mínimo de nada, simplemente vi gente de todos lados afectados por un mismo problema [...] el problema es de todos, todos tienen que apoyar en algo y aportar lo que puedan” Entrevistado 2

No obstante no se debe entender esto como una limitación del objeto de estudio, sino como un factor que todavía hace más complejo y más sorprendente su funcionamiento, cohesión, y persistencia en el tiempo. Ante esta heterogeneidad observada los motivos de adhesión al colectivo son, pues, de otras características.

Los impulsos que motivan a los miembros de la PAHC a participar en sus acciones y su asamblea, se dividen en dos aspectos. Uno relacionado con la situación individual y otro con su experiencia política (no entender esto como experiencia de militancia previa).

En primer lugar, en referencia a la situación individual, muchos de sus miembros empezaron a formar parte cuando se encontraron inmiscuidos en un proceso de desahucio, o, cuanto menos, en una situación inicial de incapacidad de pago de la hipoteca.

²⁸ En la encuesta efectuada se constatan hasta 7 nacionalidades (ver gráfico 1)

“hay un hilo común, que es el de la vivienda [...] con la vivienda sí que comprendí que era muy importante. [...] ahí sí que vi que había que moverse a toda hostia”

Entrevistado 3

En referencia al segundo aspecto, como apuntábamos brevemente unas líneas más arriba, la desconfianza y el agotamiento de credibilidad de las instituciones públicas ha provocado que muchos ciudadanos consideren necesario y oportuno participar en una experiencia política alternativa basada en la participación directa. Muchos de sus miembros consideran que las instituciones no pueden, por motivos de diferente índole, ayudarles a solucionar sus problemas. Esto se puede corroborar en los datos extraídos de nuestra investigación donde un 71,1% califica de mala o muy mala su confianza en las instituciones públicas. (Ver Tabla 1).

Sin lugar a dudas, esta desconfianza, ha incentivado la participación de los ciudadanos en movimientos alternativos que cuestionan las antiguas fórmulas de participación, representatividad y toma de decisiones. Como respuesta a ello se aboga por el debate plural, las redes sociales como fórmula de comunicación, la ocupación de la calle como lugar de encuentro o los procesos horizontales de toma de decisiones como una potenciación de democracia participativa, herramientas que permiten al individuo modificar las potencialidades y expectativas del grupo en base a sus inquietudes y las del resto.

La PAHC: Espacios y dinámicas

La asamblea

La herramienta central que gestiona toda la vida de la PAHC es la asamblea en la que sus miembros se reúnen semanalmente. Además, los miembros de nuestro objeto de estudio han creado alrededor de ella espacios sociales que cumplen diversas funciones y que no hacen sino enriquecer al propio colectivo.

La asamblea de la PAHC de Sabadell es abierta. Pueden formar parte de sus dinámicas y discusiones tanto los miembros que van esporádicamente como los que tienen un compromiso más alto y una participación más constante. Tanto los que están afectados por algún problema en el pago de su vivienda, como los que no. Hemos observado que el 12% de las personas encuestadas no tienen un problema directamente relacionado con la vivienda (Ver Gráfico 3). Del mismo modo, dentro del 88% restante, encontramos miembros que pese a haber solucionado su caso particular o estar pendientes de iniciar el proceso, mantienen una alta participación y solidaridad en la Plataforma.

“(...) puedo decir que mi caso está solucionado, ente comillas, puesto que yo, problema con el banco ya no lo tengo, pero tengo el problema de la vivienda, pero me

siento súper útil y creo que mientras que siga... la PAH siga existiendo voy a estar allí del principio hasta el fin Entrevistada 4

“¿Qué voy a decir? Yo soy feliz con Plataforma, y no voy a dejar Plataforma nunca, da igual que ya me hayan solucionado mi problema, yo no voy a dejar la Plataforma nunca, y además en futuro yo voy a hacer muchas cosas buenas para Plataforma”

Entrevistado 5

Dentro del espacio asambleario y como punto de partida para las nuevas personas que deciden participar en la PAHC, un grupo de miembros de la Plataforma trabaja en lo que se conoce como “*nuevos casos*”. Este espacio pretende ser el primer paso que el afectado toma para entrar en la dinámica de la PAH. Expone frente a un miembro de la PAH su problema, tratando de recibir un trato más individualizado. Posteriormente, el caso pasará a ser analizado por la asamblea. El inicio de las asambleas²⁹ siempre se ve retrasado por las constantes muestras de apoyo e interés que se van mostrando entre ellos. Las *charlas* en la puerta o los *corrillos* en la sala son habituales y dan buena muestra de la cohesión interna del colectivo. Se observa que su relación ha pasado los niveles racionales de instrumentalidad para alcanzar lazos identificatorios con el compañero.

“Es cómo yo que sé, una cosa que echa raíces y crea un apego entre las personas, y una solidaridad, que no te la hubieras imaginado” Entrevistada 4

Es destacable que los miembros que llevan más tiempo participando del movimiento social y se sienten más identificados con el colectivo y su causa, lo que Marisa Revilla cataloga como “*identificadores*” (Revilla, 1994), buscan constantemente la participación del resto: proponen moderadores, aplauden las iniciativas, ofrecen su ayuda para los *novatos* en los mecanismos asamblearios, etc. Este papel desempeñado por algunos individuos es importante para el éxito en las dinámicas del grupo, pues si bien un 75,8% de los encuestados no ha formado parte anteriormente de ningún movimiento social (Ver Gráfico 4), los procesos asamblearios y deliberativos se desarrollan de forma productiva para el colectivo.

Un factor importante que determina el rol que un individuo adopta en el grupo es el capital militante, referido éste a las aptitudes que el miembro puede aportar al grupo en materia de organización y acción (Poupeau, 2007). Dentro de la descripción que Franck Poupeau nos ofrece sobre el capital militante, los miembros que aquí encontramos no hacen valer su capital cultural para mediante la comprensión teórica de la situación hacerse imprescindibles frente al resto, sino que es su militancia, su aprendizaje en el *taller*, por usar la analogía de Poupeau, la que otorga valor a esta

²⁹ Cabe destacar una durada media aproximada de cuatro horas de las asambleas, constatación de la importancia de los métodos horizontales de toma de decisiones ejemplificados en la asamblea

característica (Ver Tabla 2). El 67,4% de los participantes miembros encuestados de la PAHC, según la muestra, tienen un nivel de estudios de secundaria o inferior, demostrando que la capacidad de militancia es adquirida por la experiencia vital y el autoaprendizaje y no por un conocimiento teórico de las prácticas militantes.

Este capital acumulado por algunos participantes del grupo es un hecho que diferentes miembros destacan como importante, sobre todo en los momentos complicados:

“es determinante, el verte rodeado de gente joven, es determinante para que saques la fuerza. [...] ver que empujan igual que tú pero con la mente fresca [...] estamos aprendiendo” Entrevistada 3

El capital militante, como el resto de capitales de la teoría *bourdiesana*, está en constante interacción con el resto de capitales y se transmite a otros participantes otorgando a estos una nueva característica individual que desarrollar en un futuro.

Los aspectos organizativos antes mencionados, así como el sometimiento del orden del día a la aprobación de la asamblea, dan buena muestra del carácter autogestionado del movimiento, alejado del asistencialismo, que la PAHC pretende trasladar a sus miembros, reflejo de la naturaleza colectiva frente a la individual. La primera parte de la asamblea va más dedicada a aspectos organizativos y planificadores del movimiento, para luego dar paso a la exposición de casos individuales.

Es destacado por todos los miembros la vergüenza y la emotividad que se sufre al exponer tu problema de forma pública y el apoyo que se recibe. Este apoyo no es meramente una herramienta de consolación, sino que acaba siendo el inicio de un camino que transformará la conciencia del individuo de culpable, a víctima.

“Olvídate, la culpa no es tuya, a ti te engañaron igual que nos engañaron a los demás, ahora estamos llorando pero dentro de un rato nos estamos meando de risa, que de todo se sale” Entrevistada 4

En la literatura sociológica el capital simbólico de Bourdieu ha hecho referencia a las habilidades de un individuo (inteligencia, carisma, don de gentes, etc.) y ha necesitado de un marco social y de valores concretos en el cual las características de dicho sujeto fueran reconocidas como tal (Giménez, 1997). En la PAHC nos encontramos ante un caso de capital simbólico, no del individuo, sino del colectivo. Si bien, ciertos individuos por su acción y práctica alcanza capital simbólico dentro del grupo, ya sea en su relación con un capital cultural o militante previo, lo realmente destacable aquí es la eliminación de la barrera individuo/grupo.

El segundo aspecto destacado es el de la relación con otras PAHs y el resto de colectivos. De la observación y análisis se ha determinado que la relación de la PAHC con otras PAHs y colectivos es de gran importancia para alcanzar los éxitos. Es la

creación de una red consolidada de cooperación y ayuda, tanto en recibirla como en otorgarla³⁰. Este fomento del asociacionismo, no solo a nivel de diferentes colectivos vinculados a la PAHC, sino entre los miembros de nuestro objeto de estudio, con experiencias como la guardería y socialización del cuidado, fomentan la creación de un capital social para los participantes arraigado en el asociacionismo (Fernández y Pérez-Díaz, 2009). Ambos aspectos, uno de carácter más externo relacionado con la relación entre PAHs, y otro más interno reflejado en la guardería, son la constatación de la búsqueda de creación de vínculos y contactos sociales que permitan a los miembros alcanzar sus metas, en definitiva, una experiencia de capital social (Giddens, 2006).

La PAHC en acción.

Otro espacio de debate y deliberación que se crea dentro de la asamblea y que por su propia importancia tiene un trato profundo y meditado entre los asistentes, es el referente a las acciones colectivas que se van a llevar a cabo según el caso que se esté abordando. Podríamos destacar cuatro acciones dentro de las herramientas de la PAHC; el acompañamiento, que consistiría en que entre uno y tres miembros acompañen al afectado a la oficina bancaria para tratar por primera vez cara a cara la situación con la entidad. Un segundo nivel serían las acciones frente a las sucursales bancarias, caracterizadas por una gran asistencia de gente, no solo de la PAHC, sino de otras plataformas y colectivos sociales. En este segundo tipo de acción se llevan a cabo acciones de denuncia frente a la sucursal como medida de presión. El tercer paso sería en el proceso de negociación sería la ocupación de la sede por varios miembros de la PAHC que constituiría el mecanismo de mayor presión del colectivo. Por último, desligado del proceso de negociación con el banco, la acción más potente en materia de vivienda que lleva a cabo la PAHC es la Obra Social.

En el momento de las acciones se viven situaciones donde los miembros con un mayor capital militante y simbólico se ponen al servicio del afectado. En el transcurso de las acciones, que pueden durar horas o días, los miembros mantienen la fuerza con un apoyo mutuo constante. En algunos casos, con la ayuda del barrio donde se realiza la acción, mostrándose la legitimación social de la plataforma.

“Lo de A. fue muy... ver que después de estar luchando cuatro días... durmiendo en el suelo..., dices buaa, ¿sabes?. ¿Estuviste durmiendo...? Sí, sí. Yo los cuatro días. Ya que vivía aquí. Y también ver el apoyo del barrio, en ese momento, y se me caían las lágrimas, de decir, joder, mi barrio está apoyando esta causa. No sé, es súper bonito”. Entrevistada 6

³⁰ A fecha del 12/2/2013 la PAHC de Sabadell está llevando a cabo una acción de denuncia frente a una sucursal de La Caixa en el centro de la ciudad en solidaridad con la PAH de Osona, población catalana.

Es necesario apuntar que las acciones tienen una especial importancia para la cohesión y la creación de la identidad colectiva (Revilla, 1994), y es un ejemplo de la superación de teorías de la acción³¹, basadas en factores racionales. Muchos de los miembros encuentran el propio beneficio, la propia causa de todo su esfuerzo, en la propia acción. Así, la experiencia se convierte pues en ese *incentivo positivo* (Olson, 1985) para el individuo, más allá del beneficio individual. Es este frenesí de la acción (y por acción aquí también nos referimos a la asamblea u otros espacios), donde el individuo crea su propia identidad, relacionada con la colectiva, pues es con el grupo con quien cumple sus expectativas frente a sus inquietudes (Revilla, 1994).

Hay que apuntar que como toda decisión, las acciones siempre se acuerdan con el afectado y el objetivo es entablar la negociación con el responsable del banco para alcanzar un acuerdo lo más satisfactorio posible para éste y siempre con su consentimiento. La interacción entre individuo y grupo es constante frente a otros tipos de militancia o asociacionismo representativo (partidos políticos y sindicatos tradicionales). En colectivos que requieren una baja participación del miembro basada en una lógica delegativa, se define una representación abstracta de valores y expectativas del individuo. Con el paso del tiempo puede optar por el abandono del colectivo al que pertenece ya que puede encontrar una disonancia entre sus expectativas reales y las que en ese momento su colectivo representa (Revilla, 2004). Por el contrario, en la PAHC de Sabadell no se requiere de abandonar posturas individuales para satisfacer al colectivo. La simbiosis entre ambas esferas es constante y fluida. De ahí, la percepción que los miembros del colectivo tienen de la importancia de su participación como demuestran los datos extraídos de la encuesta realizada, en la cual, el 98,9% de los encuestados consideran su aportación a la PAHC importante o muy importante. (Ver Tabla 3).

Este tipo de acciones, evidentemente, tienen una repercusión en lo que se refiere al trato del afectado con el banco. En ese sentido, en cualquier negociación, se establece una dinámica dónde la capacidad de influencia de cada bando sobre sus intereses reside en su poder de negociación. Dentro de esa lógica, constatamos cómo el banco suele tener un poder absoluto en el proceso negociador, mientras el afectado no tiene instrumentos para imponer los suyos.

“Antes no quieren ni hablar conmigo. Yo fui no una vez. Cada vez cuando yo me llegaba unas cartas, yo fui a hablar con directora, porque está el banco al lado, ahí en el centro, yo me ha dicho que lo siente mucho pero que tiene que hablar con Madrid, a mí no puede hacerme nada. Y yo digo que yo puedo pagar 100 o 150, yo puedo pagar,

³¹ Nos referimos aquí a la —Teoría de la Acción Colectiva— de Marcus Olson.

pero más no puedo. Y ellos dicen que lo siento mucho, que no puedo hacer nada contigo” Entrevistado 5

La PAHC precisamente actúa en ese punto: hace de contrapoder, de representante de los intereses de los afectados, y por su legitimidad social, así como por su fuerza de acción, nivela la balanza de poder en la negociación, y permite que el afectado tenga más capacidad de influencia frente al banco, facilitando una solución que mitigue sus problemas materiales respecto a la vivienda.

“Entonces, en este sentido, una vez empiezas a participar en la PAH, igual hay gente de la PAH que te acompaña a hablar con el banco, ¿cambia un poco cómo te trata el banco? Sí señor. Ellos yo te lo digo que no quieren ni hablar conmigo, pero un día me han dicho que va a acompañar yo y una chica, me ha dicho que vas a tener el acompañamiento de E. y C. Y fuimos los cuatro al banco. Sí, si cambia. Te dan una sala, hablamos, y dan tiempo, y viene el director” Entrevistado 5

“Hay que hacer que se caguen, de alguna manera. Porque, hemos ido una vez acompañados, bueno, nos han acompañado una o dos veces, y esas dos veces, dices vale, nos han dado respuestas que a nosotros solos no nos daban” Entrevistada 6

Se constata, de esta manera, un cambio de actitud del banco cuando el afectado participa en la PAHC, precisamente, por ser consciente que el poder de influencia del afectado en la negociación acaba de subir y, por lo tanto, diseña estrategias acorde a esta nueva situación. El resultado es muchas veces la obtención de una dación en pago que sin el apoyo de la PAHC habría resultado impensable para el afectado, o incluso el alquiler social como método para no perder la vivienda. Más allá de los datos objetivos, la percepción de los miembros encuestados de la Plataforma, en referencia a la capacidad que ésta tiene de resolver los problemas relacionados con la vivienda, es claramente alta. (Ver Gráfico 5).

“y habla una chica que se llama Inma, también, y dice: Nosotros la podemos dar la dación. Ya. Damos la dación ya, dice la chica. (...). Y entonces, ¿ahora la situación es alquiler de 150 euros mensuales? 120” Entrevistado 5

Finalmente, otra de las acciones que ha realizado la Plataforma es la llamada Obra Social de la PAH. Esta acción va desligada de todo proceso negociador con las entidades bancarias, y es una muestra importante de la autonomía e independencia de la PAHC. El movimiento ha liberado dos pisos que llevaban años vacíos realojando a familias que se encontraban en la calle. En ese sentido, se crea una comisión que estudia cada caso particular, y establece una serie de prioridades, dónde las familias en una situación más precaria, pueden acceder a las viviendas liberadas.

“Dentro de la Plataforma existe la comisión de casos, que son quienes deciden quién está en primera posición, por así decirlo, para optar a la obra social, y entre esas familias estábamos, pues, mi hijo y yo” Entrevistada 4

4.4 Nuevos espacios: Más allá de la vivienda.

*“La PAHC abarca muchas cosas, ya no solo el tema de la vivienda”
Miembro de la PAHC de Sabadell*

La propia dinámica de participación en la PACH provoca que surjan necesidades provocadas por la misma interacción en el grupo pero que no se desprenden de forma directa del problema con la vivienda.

“Comissió de Suport”

Esta comisión se reúne una vez por semana y nace de la necesidad de brindar a los afectados un lugar más íntimo que la Asamblea para exponer la situación de los casos y, sobretodo, recibir el apoyo de otras personas en la misma situación.

“Suport está básicamente para que la gente que está de baja moral pues tenga esa fuerza no, de... oye, voy a salir adelante, no me voy a amargar” Entrevistado 6

En ese sentido, podemos hablar de un proceso de socialización del problema, es decir, de exponer a otras personas los temores y sentimientos que de la problemática de la vivienda se desprenden. Este espacio permite al individuo, muchas veces incapaz, bien por vergüenza o por sentimiento de culpa, expresar y compartir todas estas emociones con los demás.

“Al principio... bueno al principio mi madre estaba callada. No nos lo decía ni a nosotros” Entrevistado 6

“(...) llegan con el sentimiento de culpa, de vergüenza, del que dirán, que no se entere mi familia, que he hecho mal” Entrevistada 4

Este proceso de socialización, sin duda, constituye uno de los puntos clave para ver la evolución psicológica de la persona, de afectado a activista, de culpable a víctima, de depresiva a optimista.

“sé que mi madre duerme por las noches ahora. No toma medicación ahora. No está todo el día llorando. Porque se que su hijo le habla, le va diciendo lo que hemos hecho...” Entrevistado 6

Observamos cómo es precisamente este proceso el que permite a los afectados ser capaces de adoptar una postura mucho más combativa y firme frente al banco. Su recuperación psicológica les ayuda a ganar poder de negociación y saber imponer de manera más firme y convincente sus demandas.

Cabe mencionar que esta dinámica resulta clave si queremos entender la PAHC cómo un proceso de empoderamiento del afectado respecto a su caso, frente al

asistencialismo de otros tipos de ayuda. Como bien dice uno de sus lemas —*¿te preguntas que puede hacer la PAH por ti, pregunta que puedes hacer tu por la PAH*—, se trata de socializar problemas individuales y dotarles de un contenido global, llevar a cabo un proceso dónde los afectados se den cuenta de la fuerza de su unión, de la necesidad de organizarse y luchar colectivamente por sus derechos. Esta manera de lucha y organización alejada del asistencialismo de los servicios sociales genera una conducta activa del afectado que facilita, ya no solo el alcanzar los objetivos materiales, sino un cambio de conducta interna, expresada en una mayor confianza de sus capacidades y posibilidades.

“A mis padres les ha ayudado pero vamos... de alguna manera les ha salvado la vida, a mi madre sobre todo. Porque mi madre estaba más hundida, mi padre también estuvo a punto de caer en la depresión, no dormía y todo... y gracias a la PAH, les ha subido la moral” Entrevistada 6

“¿Cómo valoras tu participación en la PAH? Pues realmente, es lo que me ayuda a levantarme cada día, me siento útil” Entrevistada 4

Banco del tiempo

Otro factor de potenciación de socialización que existe más allá de la problemática de la vivienda es el intercambio de necesidades entre los activistas de la PAHC. Sin plantear directamente un proyecto basado en unas líneas concretas, crean dinámicas semejantes a las planteadas por el modelo del *banco del tiempo*.

“porque habemos dos familias españolas, una familia marroquí, y una familia ecuatoriana[...] por ejemplo la familia marroquí hace el pan en casa y nos sube el pan, yo fabrico detergente a través de aceite reciclado, yo les doy detergente, eh con la familia marroquí pues intentamos con los niños ayudarlos a hacer los deberes, el padre habla bastante español, la madre le cuesta más, pues la ayudamos cuando le llega un papel o algo, o le decimos a los niños, mira dile a tu madre que aquí pone esto y esto, que tiene que ir al INEM tal día. Cómo que nos cuidamos mucho entre nosotros” Entrevistada 4

De este relato de entrevista se extraen una serie de relaciones interpersonales que existen dentro del colectivo. El principal foco de interés de esta práctica estriba en el valor de socialización alternativa que encierra, negando la lógica consumista dominante.

Se plantea pues, un *banco del tiempo* —basado en el intercambio donde un determinado colectivo de personas opera al margen del mercado formalizado... En este tipo de banco, el intercambio de mercancías queda absolutamente excluido al igual que el uso del sistema monetario vigente” (Torns, 2001, p. 125)

Se puede extraer que las necesidades producidas por una situación dada, se reducen gracias a la solidaridad y el apoyo mutuo, fomentando nuevas prácticas alternativas contra hegemónicas al sistema mercantilista existente.

El Banco del tiempo constituye un elemento más de la creación de una identidad común de los miembros de la PAHC, que supera la superficialidad del compañerismo para establecer lazos más profundos. En este sentido, sus características no están ligadas a una cultura o historia común, sino al intercambio de información e intereses de los miembros de una comunidad local concreta como elemento definidor de esta. (Martí&Bonet, 2008).

“es gente que no conocías de nada, y lo das todo por ellos, y ellos lo dan todo por ti... es una segunda familia la PAHC” Entrevistado 1

5. Conclusiones

En esta última parte de la investigación se establece una serie de conclusiones que en algunos casos se hacen corresponder con las extraídas a lo largo de la investigación periódica de nuestro objeto de estudio y que ponen en evidencia las ideas principales mediante una síntesis entre los aspectos teóricos y empíricos.

Frente a la despersonalización de la sociedad urbana y la ~~—~~ida sin red” de amplios sectores de la sociedad hacia una vulnerabilidad cada vez mayor, la PAHC demuestra ser un ejemplo de la reestructuración de un tejido asociativo basado en la participación activa. Se alimenta de los éxitos personales haciéndolos colectivos lo que permite mitigar los efectos de la crisis.

La legitimación social y la obtención de pequeños éxitos del colectivo genera un *know-how* que les permite plantearse nuevas metas. Sus planteamientos rupturistas enmarcados en el empoderamiento de sus individuos hacia métodos de autogestión e interrelaciones de ayuda mutua, plantean en el mapa una nueva forma de asociacionismo alejada de las estructuras sociales más tradicionales.

Haciendo referencia a la primera sub-hipótesis, se ha podido observar que la participación dentro de este colectivo permite a sus miembros afrontar en mejores condiciones las adversidades que se desprenden de su problema con la vivienda. La PAHC ha sido capaz de crear mecanismos y armas que sirven a sus miembros de paracaídas frente a la delicada situación que sufren. Diferentes acciones, como la dación en pago, el alquiler social o la propia Obra Social, son soluciones que aportan al individuo un bienestar material que fuera de su participación en la PAHC no hubiera podido adquirir. Dos de los entrevistados han sido beneficiados directos, pues uno de ellos ha conseguido la dación en pago y habitar un piso de la Obra Social, y otro en su proceso negociador consiguió un alquiler social. Muchos de los miembros, aún no alcanzando estos objetivos, si consideran una ayuda importante, por ejemplo, el

retraso o la paralización de los procesos de desahucio por parte de la entidad bancaria. Sin lugar a dudas, estas conquistas materiales que repercuten en el individuo en un corto plazo, son un impulso importante para la persistencia en el tiempo de la Plataforma.

En lo que se refiere a la segunda sub-hipótesis planteada, la participación en la PAHC y los mecanismos de funcionamiento interno generan en los miembros que participan una identidad colectiva que refuerza la capacidad del individuo de afrontar, no solo los problemas materiales de la vivienda, sino del mismo modo los psicológicos. Frente a otros tipos de ayuda más asistenciales que priman únicamente el factor material, la participación activa en la PAHC genera un perceptible cambio de aptitud moral y psicológica de la persona afectada respecto a su problema con la vivienda. La socialización del problema llevada a cabo como elemento indispensable para superar la vergüenza y otro tipo de sentimientos negativos, así como la lucha colectiva como método para obtener beneficios individuales, generan una identidad de grupo que consigue recuperar la confianza en las capacidades y posibilidades de los afectados. Es en este sentido que podemos hablar de un proceso de empoderamiento de los afectados, constatado a través de las experiencias personales derivadas de las entrevistas realizadas, donde personas que no eran capaces si quiera de contar el problema a sus familiares más cercanos, pueden llegar a luchar activamente no sólo para mantener su vivienda, sino para identificarse en una causa común y luchar colectivamente.

Para concluir, apuntar que estas conclusiones son extraídas a partir de las vivencias y experiencias de los miembros con una participación activa dentro de la Plataforma. Como se ha venido apuntando durante el informe, la postura alejada del asistencialismo que se practica en la PAHC, haría imposible lo contrario.

Se ha de advertir que la investigación deja a la luz varios planteamientos abiertos que han ido surgiendo a la vez que se realizaba la investigación.

Es bien conocida en la literatura sociológica la importancia de la estructuración del tiempo en un individuo para su desarrollo personal y social. Dentro de esta temática, en las sociedades occidentales, varios investigadores destacan el desajuste organizativo que los parados de larga duración sufren en su día a día provocando nefastas consecuencias en sus relaciones sociales. Atendiendo a los resultados obtenidos de nuestro estudio, la PAHC aglutina y organiza a un alto porcentaje de personas paradas, algunas de ellas de larga duración. Parece interesante plantearse qué papel jugarían este tipo de experiencias asociativas basadas en el apoyo mutuo, en la ayuda a la estructuración del uso del tiempo y del mantenimiento y/o crecimiento

de las relaciones sociales de los individuos que se encuentren en situación de desempleo de mediana y larga duración.

Un segundo aspecto destacable es el rol futuro que la PAHC puede tener en la vida de sus miembros. Si bien surgió en sus inicios, como el resto de PAHs, como respuesta y forma de lucha por la vivienda, las propias dinámicas e interacciones han creado sinergias y espacios no previstos en sus inicios. La mayoría de los miembros encuestados arrojaban a la luz la voluntad de que la PAHC alcance, en un futuro, metas más allá de las centradas en materia de vivienda. En este sentido, es una incógnita saber si las estructuras actuales servirán para satisfacer las necesidades y expectativas de unas mayores demandas ciudadanas, o aconteceremos, por el contrario, a nuevas experiencias de lucha social.

Por último, se considera que el espacio de participación entorno a la consecución de unos objetivos comunes plantea el desarrollo de una cultura política inclusiva a sectores de la población tradicionalmente apáticos a ella. Una futura aproximación sería ver como los mecanismos asociativos sirven de método de politización en los sectores populares que ven en el sistema de partidos una ilusión fallida para canalizar sus demandas producidas por unas necesidades cada vez mayores.

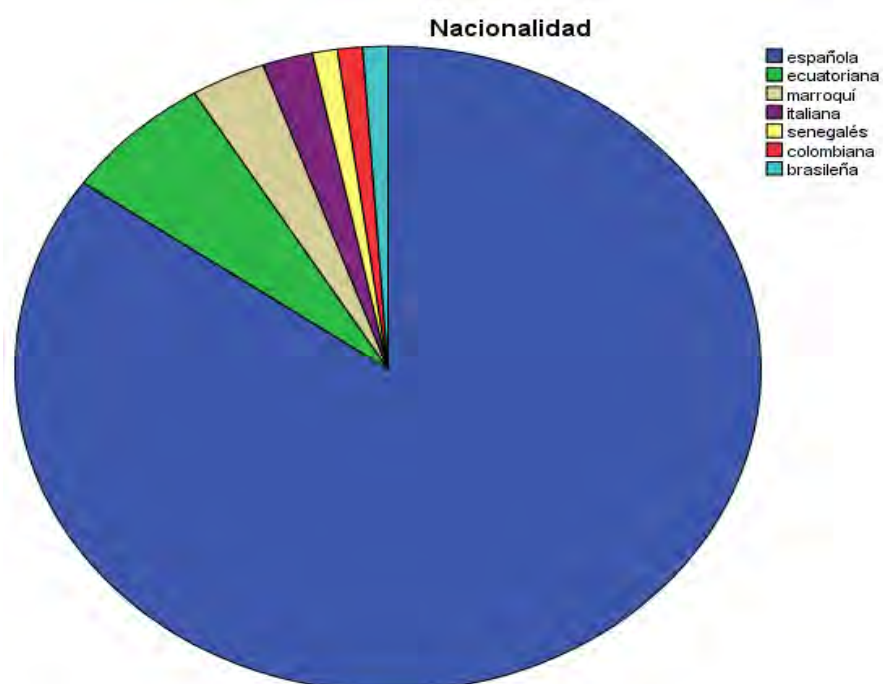
6. Bibliografía

- Anon, Manifest | magdalenes.net. Available at: <http://magdalenes.net/?q=ca/manifest> [Accessed March 28, 2013].
- Borja, Jordi & Muxí, Zaida, 2003. *El espacio público: Ciudad y ciudadanía*, Barcelona: Rústica.
- Campos Echeverría, J.L., 2008. *La burbuja inmobiliaria* Marcial Pons, Ediciones Jurídicas y Sociales., Madrid.
- Colau, Ada & Alemany, Adrià, 2012. *Vidas hipotecadas: De la burbuja inmobiliaria al derecho de la vivienda*, Barcelona: Cuadrilatro de Libros.
- Díaz Orueta, F. et al., 2003. Ciudad, territorio y exclusión social. Las políticas de recalificación urbana en la ciudad de Buenos Aires. *REIS*, 103, pp.159–185. Available at: http://www.reis.cis.es/REIS/PDF/REIS_103_071167997490252.pdf.
- Fernández, Juan Jesús & Pérez-Díaz, Víctor, 2009. Las relaciones entre la confianza y el asociacionismo en la generación del capital social: Observaciones sobre la experiencia latinoamericana. *ASP Research Paper*, 87 (a).
- García Canclini, Néstor, 1995. *Consumidores y ciudadanos. Conflictos multiculturales de la globalización*, México, D.F.: Grijalbo.
- Giddens, Anthony, 2007. *Sociología* 5ª Edición., Alianza Editorial.
- Giménez, Gilberto, 1997. La sociología de Pierre Bourdieu.
- Harvey, D., 2008. El derecho a la ciudad. *New Left Review*, 53(NRL 53), pp.23–39. Available at: <http://newleftreview.es/53>.
- Kliksberg, Bernardo, 1999. Capital social y cultura, claves esenciales del desarrollo. *Revista de la Cepal*, 69.

- Loures Seoane, María Luisa & Díaz Orueta, Fernando, 2004. *Desigualdad social y vivienda* Club Universitario.
- Martí, M. & Bonet, J., 2008. Los movimientos urbanos: De la identidad a la glocalidad. *Scripta Nova*, 12 (270).
- Martínez Roldán, Sergio, 2011. Movimiento 15-M: Construcción del espacio urbano a través de la acción de multitudes inteligentes. *Revista de estudios urbanos y ciencias sociales*, 1 (1), pp.60–81.
- Naredo, J.M., Carpintero, Ó. & Marcos, C., *Patrimonio Inmobiliario y balance nacional de la economía española (1995-2007)* Fundación de las Cajas de Ahorro., Available at: <http://habitat.aq.upm.es/pibnee/oc.pdf>
- Olson, Marcus, 1985. *Auge y decadencia de las naciones*, Barcelona: Editorial Ariel.
- Poupeau, Franck, 2007. *Dominación y movilizaciones: Estudios Sociológicos sobre el capital militante y el capital escolar*, Córdoba: Colección Enjeux.
- Párraguez, Leslie, 2010. La reconfiguración de los movimientos sociales en el proceso global de urbanización capitalista. *Revista de estudios urbanos y ciencias sociales*, 68 (3), pp.705–730.
- Renna Gallano, H., 2010. La situación actual de los movimientos sociales urbanos. Autonomía, pluralidad, y territorialización múltiple. *Revista Electrónica de Diseño Urbano y Paisaje*, 7 (20).
- Revilla Blanco, Marisa, 1994. El concepto de movimiento social: Acción, identidad y sentido. *Zona Abierta*, 69, pp.181–213.
- Torns Martín, M.T., 2001. ¿Para que un banco del tiempo? *Mientras Tanto*, 82, pp.117–125. Available at: <http://www.jstor.org/discover/10.2307/27820587?uid=307826751&uid=3737952&uid=2134&uid=369558321&uid=369558311&uid=2&uid=70&uid=3&uid=67&uid=5909704&uid=62&uid=36738&uid=60&purchase-type=none&accessType=none&sid=21101933959761&showMyJstorPss=false&seq=9&showAccess=false>
- Torres Carrillo, A., 2006. Organizaciones populares, construcción de la identidad y acción política. *Revista Latinoamericana de Ciencias Sociales*, 4 (2), pp.1–23. Available at: <http://revistaumanizales.cinde.org.co/index.php/Revista-Latinoamericana/article/view/399/234>
- Yudice, G., 2008. Modelos de desarrollo cultural urbano: ¿gentrificación o urbanismo social? *Alteridades*, 18, pp.47–61. Available at: http://www.scielo.org.mx/scielo.php?pid=S0188-70172008000200005&script=sci_arttext

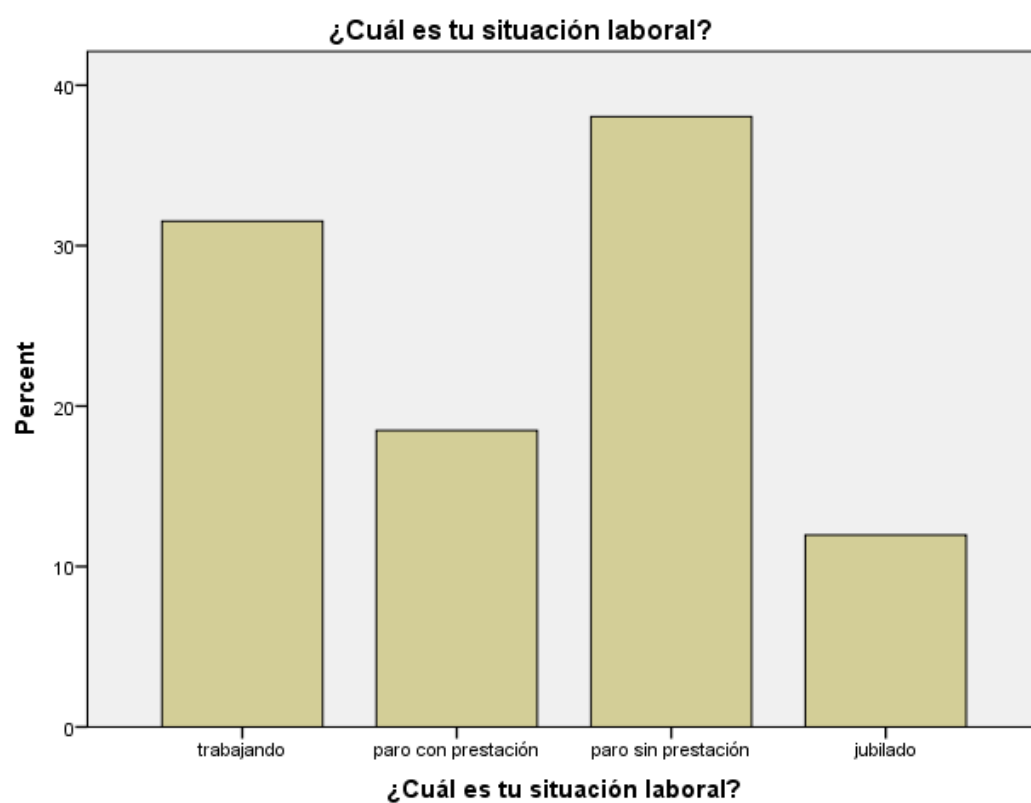
7. Anexo

Gráfico 1

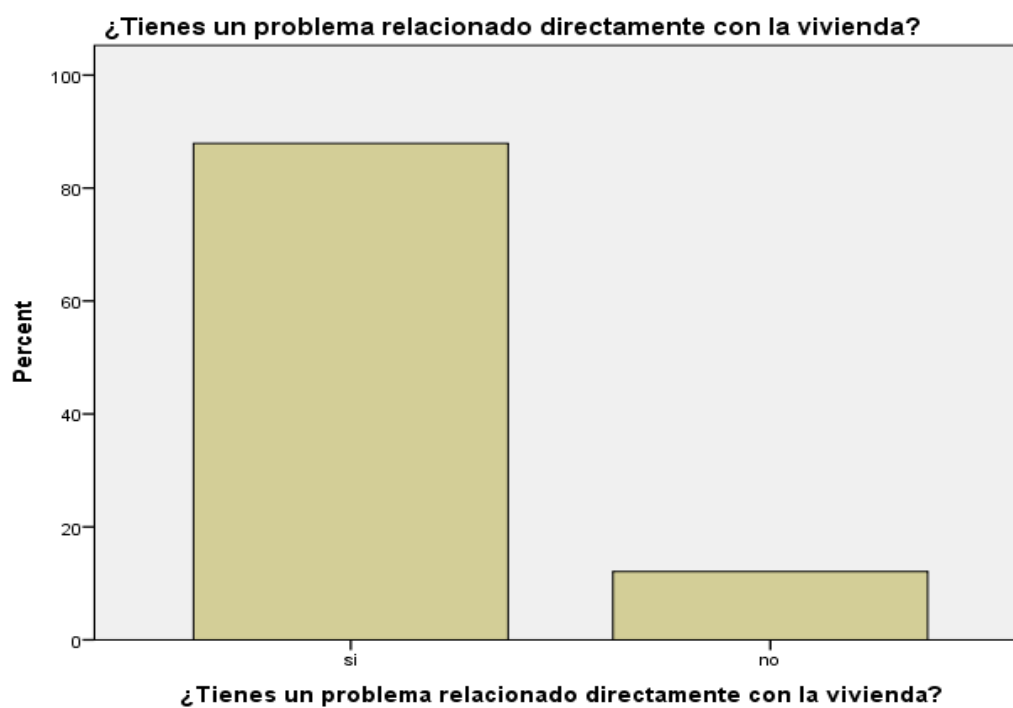
Fuente: Elaboración propia

Gráfico 2:

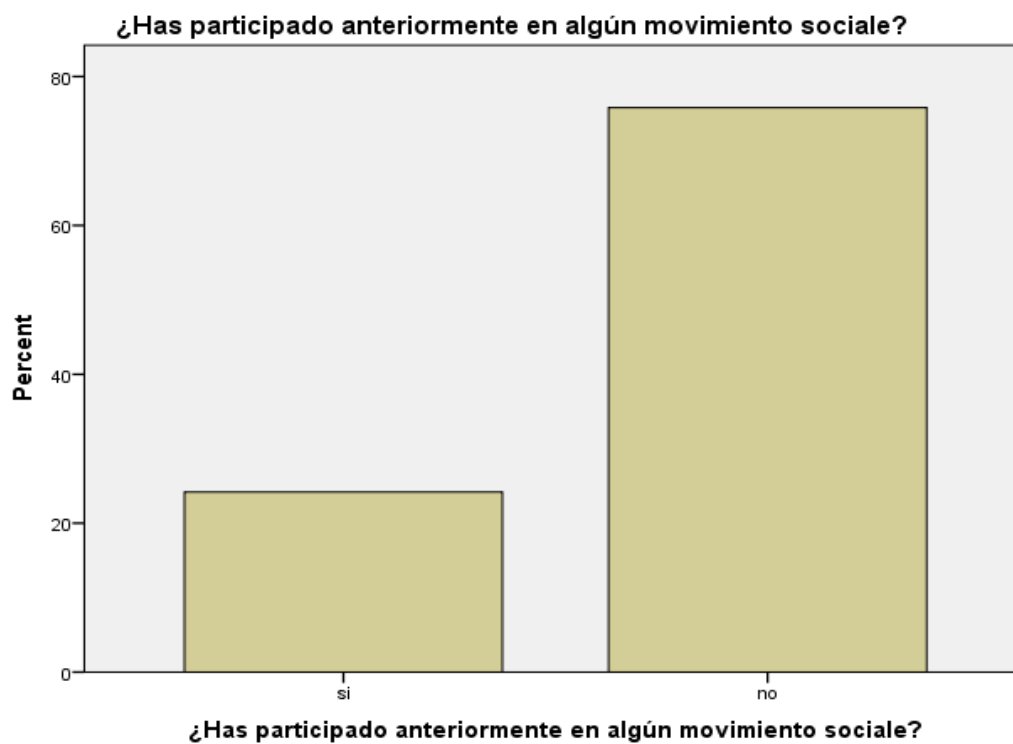
Fuente: Elaboración propia

Gráfico 3:

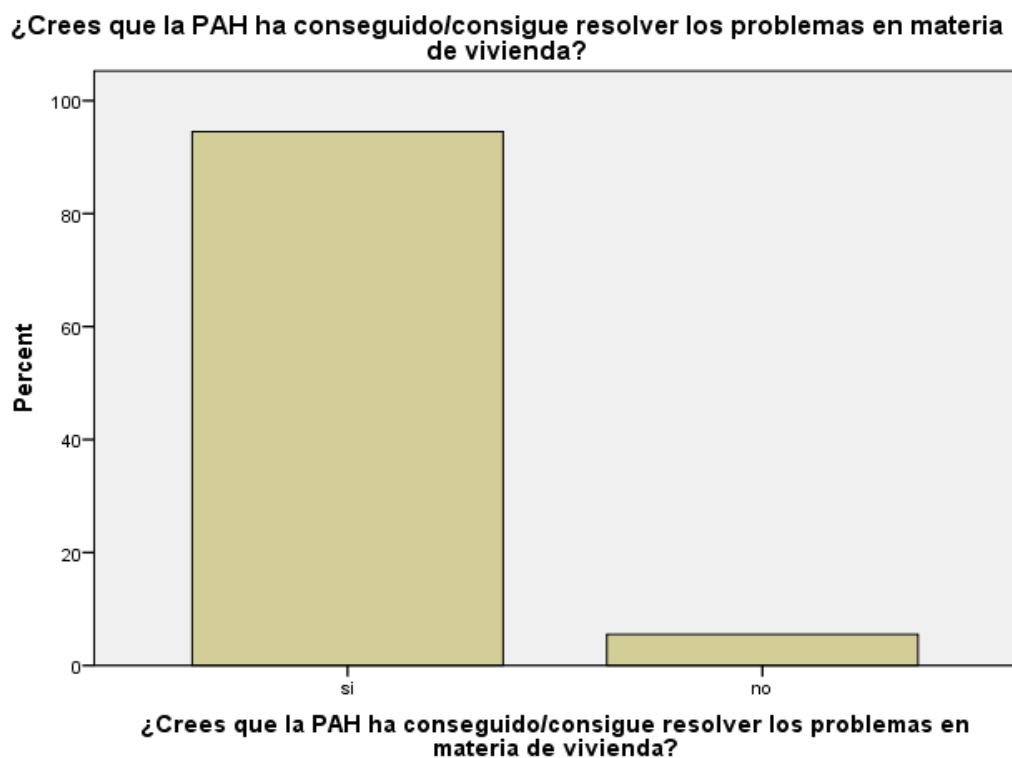
Fuente: Elaboración propia

Gráfico 4:

Fuente: Elaboración propia

Gráfico 5:

Fuente: Elaboración propia

Tabla 1:

¿Cómo calificarías tu confianza en las instituciones públicas?		
	Porcentaje válido	Porcentaje acumulado
Muy Buena	2,2	2,2
Buena	5,6	7,8
Regular	21,1	28,9
Mala	22,2	51,1
Muy mala	48,9	100
Total	100	

Fuente: Elaboración propia.

Tabla 2.

	¿Cuál es tu nivel de educación?	
	Porcentaje Válido	Porcentaje acumulado
Sin estudios	6,5	6,5
Estudios Primarios	42,4	48,9
Secundaria (ESO-BUP)	18,5	67,4
Bachillerato (COU)	9,8	77,2
Formación Profesional	17,4	94,6
Universitarios	5,4	100
Total	100	

Fuente: Elaboración propia

Tabla 3:

¿En qué medida consideras importante tu participación en la PAHC?		
	Porcentaje Válido	Porcentaje acumulado
Muy importante	63,0	63,0
Importante	35,9	98,9
Poco Importante	1,1	100,0
Total	100	

Fuente: Elaboración propia.

Anàlisi de xarxes i estudi de les organitzacions. El cas d'un estudi interorganitzacional

Belzunegui, Àngel i Dueñas, David³²

Resum

El text presenta dues parts relacionades: en primer lloc, una proposta d'aplicació teòrica i pràctica de l'anàlisi de xarxes en el context organitzatiu i en segon lloc, una anàlisi de cas de la xarxa d'associacions de veïns de la ciutat de Tarragona (Espanya). La proposta teòrica s'orienta a analitzar el potencial de l'anàlisi de xarxes socials en relació amb la comprensió del funcionament de les organitzacions socials. L'anàlisi de xarxes planteja un model analític mesosociològic en que s'estudien les relacions estructurals i interorganitzacionals, de manera que als atributs específics de cada organització s'afegeix la seva posició en la xarxa de relacions que configura o de la que participa, aportant informació estructural que permet aprofundir en la comprensió de les relacions entre organitzacions. Amb l'objectiu de reforçar l'explicació teòrica, el text inclou una aproximació pràctica a l'anàlisi del cas de la xarxa d'associacions de veïns de la ciutat de Tarragona, plantejant com és relacionen els elements interns i relacionals de dites organitzacions. En aquest cas concret, la voluntat d'incidència política de les entitats veïnals les converteix en actors rellevants per a l'aplicació de l'anàlisi de xarxes, donat que el poder explicatiu del nivell estructural afegeix una informació determinant per a comprendre la manera en que dites entitats funcionen com organitzacions, influint en les seves actituds, accions i objectius.

1. Introducció

L'anàlisi de xarxes representa una proposta teòrico-metodològica que incorpora l'anàlisi relacional i estructural a les tradicionals aproximacions quantitatives o qualitatives del objecte d'estudi en diverses disciplines com ara la sociologia, l'antropologia, la psicologia social, l'economia o l'epidemiologia, per citar només algunes de les disciplines que apareixeran referenciades en aquest text. Tot assumint la sociabilitat de l'ésser humà com un tret essencial en la seva història evolutiva, l'anàlisi sociològica de la realitat ha d'intentar incorporar, en la mesura del possible, elements que permetin aproximar-se a la comprensió de com es produeixen aquestes interaccions o quins elements resulten de les mateixes. En aquest text abordem la utilització d'aquesta aproximació en el camp de l'anàlisi organitzativa mitjançant l'explicació de les seves bases teòriques i un exemple pràctic vinculat amb una recerca sobre la xarxa de relacions de les associacions veïnals d'una ciutat de tamany mitjà.

³² Àngel Belzunegui: angel.belzunegui@urv.cat; David Dueñas: david.duenas@urv.cat. Àrea de Sociologia. Departament de Gestió d'empreses de la Universitat Rovira i Virgili.

L'objectiu de l'aplicació de l'anàlisi de xarxes a l'estudi de les organitzacions és descriure l'estructura relacional d'una determinada organització (o d'un conjunt d'organitzacions) és a dir, d'un determinat sistema social. En primer lloc és necessari identificar els actors i posteriorment conèixer les relacions que s'estableixen entre els mateixos. El diagrama resultant d'aquestes relacions ofereix un coneixement intuïtiu de la forma i de la densitat de la xarxa intraorganitzacional o interorganitzacional. La posició dels actors dins de la xarxa informa també de la segmentació dels "actors estructuralment equivalents", fet que denota l'existència d'una jerarquia de posicions dins de la xarxa. L'anàlisi de xarxes o anàlisi estructural és un útil eficaç per obrir noves perspectives en l'anàlisi organitzacional i la seva utilització pot ser aplicada tant a escala interna a la pròpia organització (estudis intraorganitzacionals) com a escala de les relacions entre organitzacions (estudis interorganitzacionals), i en ambdós casos en problemàtiques substantives molt diversificades. S'ha de tenir en compte que, en l'actualitat, el descobriment i la innovació són atributs de grups o d'organitzacions, abans que d'individus aïllats. Tal com afirma Uzzi (1996), els grans avanços deriven del treball dins dels cercles cooperatius.

En aquest text ens centrem en l'aplicació de l'anàlisi de xarxes a una xarxa interorganitzacional, la que conformen les entitats veïnals d'una ciutat. Per tant, ens atenem a les restriccions i característiques pròpies de l'anàlisi interorganitzacional, encara que a vegades serà necessari referir-se als trets específics de les organitzacions que formen part de la xarxa i a les xarxes egocentrades de cadascuna de les entitats.

L'univers d'estudi ha inclòs totes les entitats veïnals reconegudes per l'autoritat municipal, un total de 50 entitats repartides pel territori. El volum d'entitats ha possibilitat l'estudi de totes elles, fet que fa coincidir en aquest cas la mostra amb l'univers poblacional. Aquesta circumstància fa innecessari realitzar contrastos d'hipòtesis clàssics amb caràcter inferencial. En l'apartat 3 presentem algunes dades contextuais de les entitats objecte d'estudi.

En termes comparatius la ciutat que observem presenta un elevat número d'entitats veïnals, un número clarament major que el d'altres ciutats no només de similar grandària sinó fins i tot majors. Aquest fet ens va portar a plantejar-nos la pregunta inicial de quines són els motius d'aquesta proliferació d'entitats veïnals? Observant la major presència d'entitats veïnals, semblava sensat esperar que les entitats formaren xarxes i estructures de relacions clarament diferenciades, motiu que explicaria dita fragmentació. Tanmateix, una primera aproximació al diagrama de les xarxes de les entitats ens va obligar a plantejar-nos una altra possible explicació: **la diversitat d'entitats veïnals és probable que no respongui a diferències en l'estructura de**

les relacions (o a la morfologia de les xarxes estructurals), sinó a un altre tipus de factors com, per exemple, els d'influència política.

Bé al contrari, com exposem en les conclusions d'aquest treball, les estructures de les xarxes de les diferents entitats són molt similars. Això ens portà a considerar la oportunitat de realitzar una lectura des de la teoria de l'isomorfisme institucional, és a dir, a analitzar les entitats veïnals i les seves estructures de relacions com a resultat de processos d'homogeneïtzació de dites estructures subjectes a pressions similars per l'efecte de l'ambient institucional. Aquests aspectes teòrics són abordats en l'apartat 2. La metodologia emprada per a realitzar aquest estudi fou l'enquesta a través de qüestionari. Es van realitzar entrevistes d'aproximadament dues hores de duració amb un qüestionari semiobert, amb el que es va recollir informació de tres grans àmbits: 1) les característiques de l'entitat, 2) les relacions que manté l'entitat i 3) la percepció o percepcions sobre diversos temes relacionats amb la vinculació i mobilització social, les relacions amb les institucions i les altres organitzacions de representació veïnal. Les dades foren tractades amb el programa estadístic SPSS, per a les anàlisis multivariants i amb el programa GEPHI per a l'anàlisi de xarxes.

2. Xarxes, isomorfisme i diversitat organitzacional

L'aportació de l'anàlisi de xarxes als sistemes intraorganitzacionals ha fet augmentar el coneixement sobre molts diversos aspectes com ara la diferent distribució de capital social entre els membres de l'organització (Agneessens i Wittek, 2012), les relacions informals i el paper que juguen en l'estructura formal (Barker, 1992; Brass, 1992; Lazega, 1992), les formes de transmissió de la informació i la filtració de la mateixa (Monge i Eisenberg, 1987); sobre l'intercanvi de recursos (Stevenson, 1990; Stevenson i Gilly, 1991), l'anàlisi de les relacions de padrinatge per al reclutament de membres de l'organització (Burt i Ronchi, 1990; Weesie i Flap, 1990), els mecanismes relacionals de reforç de les desigualtats entre homes i dones en l'organització (Ibarra, 1992; 1993) o les relacions de desigualtat o les desigualtats invisibles dins de l'organització (Kearns, Suri i Monfort, 2003), les desigualtats socials i l'impacte de les xarxes en els microcrèdits (Christakis i Fowler, 2010), les respostes de contagi en el mercat (Nelly i O'Grada, 2000), les resistències al poder programat en les xarxes (Arquilla i Rondfeldt, 2001), o el comportament del vot en les eleccions (Beck, 2002), la resposta en xarxa de les organitzacions locals en front a les xarxes de corporacions multinacionals (Juris, 2008), les estructures de les xarxes en entorns educatius (Lubbers, 2003; Lubbers i Snijders, 2007), les relacions i xarxes en les comunitats migratòries (Vermeij, Van Duijn, Baerveldt, 2008).

Un altre àmbit explorat de forma diversificada en quant a l'elecció de l'objecte d'estudi ha estat l'anàlisi de les relacions interorganitzatives i les estructures econòmiques. En

aquest àmbit s'han estudiat l'intercanvi de capitals, de personal i d'informació entre organitzacions (Aldrich i Marsden, 1988), les relacions entre intercanvis, dependència i poder, com en el cas de la importància dels intercanvis no econòmics (Stokman, Ziegler i Scott, 1985), les xarxes de col·laboració científica i l'eficàcia de dita col·laboració (Uzzi i Spiro, 2005), la influència de les xarxes interorganitzatives en la definició de les polítiques públiques (Stokman i Van den Bos, 1992), la pressa de decisions a nivell internacional (Stokman i Van Oosten (1994), la supervivència de les organitzacions en funció de la seva posició en l'estructura informal de relacions en les xarxes de negocis (Burt i Talmud, 1993), l'anàlisi de xarxes i el comportament estratègic així com la creació d'aliances estratègiques (Barley, Freeman i Hybels, 1992), les xarxes i la acció col·lectiva (Flores, Koster, Lindler i Molina, 2012).

Com hem assenyalat en l'apartat introductori, utilitzem alguns aspectes de la nova teoria institucionalista de DiMaggio i Powell (1991), en concret allò referent a l'anàlisi de l'isomorfisme estructural, per a poder explicar les similituds observades en les estructures de xarxa de les entitats. L'isomorfisme institucional parla dels sistemes culturals compartits (o contextuals) que empenten a processos d'homogeneïtzació que pot originar-se o bé a través d'isomorfisme competitiu (adequació de les organitzacions als canvis del mercat a través de la competició), o bé de la competició per diferents factors com ara la influència política, la recerca de legitimació, les aspiracions personals o de grups reduïts, etc. En la literatura organitzacional se contempen dues formes de desenvolupament d'aquest segon tipus d'isomorfisme: la primera derivaria de la imposició de pautes de conducta, procediments i estructures de les grans organitzacions cap a la societat en general³³; la segona és la imposició dels mateixos paràmetres als col·laboradors més propers (per exemple, en el cas d'empreses proveïdores) (Meyer i Rowan, 1991). No obstant, des del nostre punt de vista és necessari completar aquest panorama amb una nova línia d'anàlisi, la que fa referència a la influència política i a la gestió i transferència de recursos que realitzen les institucions (com per exemple, l'ajuntament en una ciutat). Institucions com els ajuntaments es converteixen directament en fonts de finançament per a les entitats que resten subjectes als processos d'influència política i a una manera determinada de gestió i de transvasament de recursos. Aquest encadenament pot explicar, des del nostre parer, el procés d'isomorfisme i la tendència a la replicació d'estructures i conductes. En qualsevol cas, sempre estem davant una resposta de l'estructura organitzacional a l'ambient institucional. Els efectes de la interacció de les entitats amb

³³Per obtenir major informació respecte d'aquesta forma de desenvolupament es pot consultar el Capítol I de «Postmodernidad y globalización: el orden social de la sociedad-empresa», de BRUNET, I., BELZUNEGUI, A. y PASTOR, I. (2011).

l'entorn fan que els elements de dites organitzacions s'estructuren d'una manera determinada i que la forma d'interacció sigui, així mateix, molt similar.

A mesura que es conforma un camp organitzacional, les noves organitzacions tendeixen a replicar les estructures i les conductes de les ja existents i exitoses. En concret, en les entitats veïnals que hem analitzat s'observen equivalents patrons organitzatius que garanteixen la legitimitat, fent que les organitzacions siguin cada vegada més homogènies. Els processos isomorfs aporten a les organitzacions reconeixement davant la resta d'organitzacions i davant les institucions, i reducció de la incertesa, al replicar estructures i procediments que s'esperen en el context de funcionament o de relacions, en el nostre cas, entre la institució política i les pròpies entitats. En el cas de les entitats veïnals hi ha dos centres sobre els que pivota la reducció d'incertesa de manera especial: a) el finançament i b) la influència en les decisions públiques. Estaríem davant allò que DiMaggio i Powell (1991) denominen un «isomorfisme mimètic», és a dir, una resposta adaptativa de les organitzacions a través de la imitació d'estructures, de models de gestió, de la incorporació de les tecnologies, de innovacions, de relacions amb la societat, etc.

2. Xarxes socials en les organitzacions i organitzacions en xarxes.

L'anàlisi de xarxes utilitza com objecte analític les xarxes socials que es formen al voltant d'un individu, grup o organització a partir de les seves relacions, fent especial esment en la seva posició dins del sistema i l'estructura social (Giner, 2002). Una xarxa social, seguint la definició clàssica de Mitchell (1969), pot ser entesa com una sèrie de relacions que es donen entre un conjunt d'actors o nodes, amb l'afegit que les característiques que defineixen aquests enllaços poden ser utilitzades per a interpretar el comportament social de dits actors. En aquest sentit, el AXS planteja un gir en l'anàlisi sociològic, centrant-se en el poder de les relacions (i les seves absències) per aproximar-se al coneixement de l'individu, a la vegada que assumint la importància de la interdependència dels actors per a la configuració de la vida social. L'agrupament social i la transmissió de conducta són dos processos que se retroalimenten en el si de les xarxes socials. En el cas de les xarxes socials en les organitzacions, en la seva perifèria poden trobar-se individus amb febles llaços i amb menor propensió a imitar les conductes que predominen en l'organització, però també poden ser individus que connecten aquesta xarxa amb d'altres xarxes servint de nexa (Belzunegui *et al.* 2011). En aquesta mateixa línia, Molina (2001) planteja cinc raons per les quals el coneixement de l'estructura social que sustenta el individu permet una millor comprensió de la realitat social:

- les estructures socials tenen un poder explicatiu més important que els atributs individuals dels membres que formen el sistema. Les aproximacions qualitatives i

quantitatives tradicionals ofereixen un ventall de dades d'anàlisi rellevants per a la comprensió del funcionament individual de l'actor social, així com per a generar pautes de funcionament relatives a altres actors que comparteixen les seves característiques, a partir de la generalització dels resultats. El AXS, per la seva banda, aporta una potencial anàlisi externa al funcionament individual, afegint a les dades la informació que s'obté de la xarxa que se configura al voltant d'un actor social determinat, permetent incorporar variables explicatives relatives a la interacció entre actors a les explicacions tradicionals;

- *les pautes de funcionament emergeixen en funció de la localització en l'estructura de relacions.* La comprensió del funcionament d'una xarxa és incompleta si un no se planteja com funcionen les relacions entre els nodes que la formen. Es poden comprendre alguns elements de funcionament d'un node en particular (o de aquells nodes o actors que comparteixen característiques) a partir de la comprensió de les seves característiques internes, però no es pot plantejar la comprensió general de la xarxa, o, ni tan sols, la projecció d'un node/actor sobre la seva xarxa, sense disposar d'informació que transcendeixi allò individual. Així doncs, molts dels elements que condueixen a la comprensió del comportament dels nodes o actors no se troben en els elements individuals com en els col·lectius.

- *les estructures socials determinen el funcionament de les relacions.* Les posicions ocupades en la xarxa social acaben per permetre la creació i el manteniment de rols i posicions de poder que, finalment, acaben tenint importància en, per exemple, la creació de noves relacions amb uns actors i no amb altres. D'aquesta manera, la comprensió del comportament de l'actor descansa en les relacions que els diferents actors desenvolupen;

- *el món està format per xarxes, no per grups.* L'estructura social se configura a partir de l'existència d'una xarxa social que agrupa tot allò que forma part de la societat, creant agrupacions o xarxes internes per motiu d'interessos, poder, accés a uns determinats recursos,... El funcionament de la societat en xarxa permet, doncs, a uns actors accedir, en funció de les seves característiques, a alguns grups i col·lectius, però al no tractar-se de grups tancats o estancs, neguen la possibilitat que es poden atribuir unes característiques únicament vàlides per als seus membres, de manera que els motius del seu accés radiquen en el propi funcionament de la xarxa social i no en el mateix grup, afegint importància a l'existència de vincles o contactes amb certs nodes o actors. En aquest sentit, avançar en la comprensió de les estructures de relacions permet millorar el coneixement sobre la societat mateixa;

- *els mètodes relacionals complementen les anàlisis individuals.* L'aplicació de l'AXS permet analitzar el funcionament conjunt dels nodes que formen una xarxa, de manera

que obre la porta a l'anàlisi d'una sèrie d'elements que resultarien inaccessibles a partir de l'anàlisi individual dels actors. Les dades obtingudes de l'AXS, doncs, complementen la informació disponible per a cada actor i doten de sentit el funcionament conjunt de la xarxa i de les relacions que en ella se teixen. Cal mencionar, d'una altra banda, que la disposició dels actors en la xarxa no és atzarosa, sinó que deriva de processos vinculats a la centralitat dels individus en relació amb els diferents camps socials (econòmics, polítics, culturals,...) en els que desenvolupen les seves activitats, així com de cada posició concreta i de les seves potencialitats. Una posició determinada en la xarxa, doncs, permet l'accés a uns recursos, informacions i/o oportunitats, però també genera unes constriccions o limitacions per accedir a altres, dotant de sentit la idea de capital social plantejada per Putnam (1995).

Així doncs, l'AXS planteja un model analític que treballa en l'espai mesosociològic, plantejant enllaços entre les relacions estructurals o macrosocials i els posicionaments individuals o microsocials a partir de les relacions que se desenvolupen entre els individus, i representant una possibilitat de reducció de la distància en la tradicional dualitat micro-macro de les ciències socials. Aquesta aproximació teòrica trenca amb la concepció reificada d'estructura social, per a dotar-la d'un poder analític i explicatiu que afegeix profunditat a l'anàlisi sociològica.

Les organitzacions, enteses en sociologia com efectes de l'acció humana que estructuren, ordenen i distribueixen activitats en el temps i en l'espai i que, alhora, disposen d'un conjunt de normes en funció dels fins a aconseguir (Brunet, Belzunegui i Pastor 2012), apareixen com elements susceptibles de ser analitzats mitjançant l'AXS. A nivell organitzatiu es plantegen dos nivells d'anàlisi diferenciats, igualment orientats a la comprensió de l'organització, en funció de si considerem a l'individu com actor (procedint a desenvolupar l'anàlisi de xarxes cap a dins de l'organització) o si considerem l'organització mateixa com un actor (desenvolupant l'anàlisi de xarxes cap a fora).

A nivell general, un dels fonaments sobre el que se desenvolupa l'AXS se centra en l'anàlisi dels processos comunicatius i del flux d'informació. La lògica de funcionament de les xarxes socials privilegia alguns nodes que es troben en posicions importants, be sigui perquè disposen de molts contactes o perquè disposen de contactes rellevants. En aquest sentit, en el ja clàssic article de Granovetter (1973) es planteja la idea que quant major és la relació existent entre dos o més nodes, més tendeixen aquests a ser semblants entre sí, de manera que les relacions fortes serveixen per a homogeneïtzar els actors de la xarxa.

En el mateix article es recull la teoria del balanç cognitiu de Haider (1958) i Newcomb (1961), que explica la tendència dels actors a tenir bona relació amb aquells altres

actors que tenen una forta relació amb aquells actors amb els que un té una bona relació, revestint de teoria sociològica l'expressió —~~ls~~ amics dels meus amics, són els meus amics”. Al respecte, Christakis i Fowler (2012: 178-179) afegixen que —~~al~~ velocitat amb que s'assoleix el consens en els diferents grups està en funció de l'estructura de la xarxa. En les xarxes on certes persones tenien més veïns que altres, aquells amb més veïns necessiten un major poder de convenciment. Els investigadors anomenen a això «efecte del poder de la minoria». Uns pocs individus situats en posicions d'influència poden fer la seva sempre que vulguin. D'una altra banda, un grup d'aquestes característiques també pot facilitar la unitat global i evitar el resultat segons el qual ningú guanya res. De manera que encara que les xarxes socials poden ajudar-nos a fer allò que no aconseguiríem sols, també poden donar poder a persones que estan ben connectades. I com a resultat, aquells amb major número de connexions sovint obtenen les millors recompenses”.

L'argument de Granovetter en relació a la circulació de la comunicació i la informació se centra en plantejar la importància dels vincles febles en les relacions socials, sota la idea que les relacions fortes condueixen a la homogeneïtzació, de manera que són els enllaços febles els que actuen com transmissors de nova informació. Per tant, la lògica de funcionament de les xarxes socials no premia al que més enllaços forts té sinó al que disposa dels enllaços febles i diferents i que són necessaris per a ésser un agent important en la transmissió d'informació i comunicació i, per tant ocupar un paper central en la xarxa. En la mateixa línia, recentment s'ha incrementat l'interès pels efectes negatius de les relacions socials (Labianca, 1998; Takács, 2008) plantejant quins impactes té sobre el funcionament d'una xarxa social concreta l'existència de relacions negatives entre els nodes que les formen, seguint la versió inversa de la teoria del balanç cognitiu anteriorment comentada (~~—ls~~ enemics dels meus amics, són els meus enemics”), sense restar valor a la importància dels enllaços febles, però atorgant-les un paper de limitadors de la difusió d'informació o de generadors de conflictes. Castells (2009) es posiciona de forma semblant quan planteja que el poder és la capacitat relacional per a imposar la voluntat d'un actor sobre altre i que s'exerceix a partir de dos mecanismes bàsics, la capacitat de construir i transformar xarxes, a partir dels objectius que s'assignen en la xarxa i la capacitat per a connectar diferents xarxes i assegurar la seva cooperació.

Blasche *et al.* (2012) plantegen una classificació en relació a l'aplicació de l'AXS per a l'estudi de les organitzacions que resulta molt clarificadora. En ella divideixen les diferents experiències de l'AXS en tres grups en funció de l'aspecte o l'element que ocupa la centralitat de la xarxa:

- Xarxes de individus: aproximació més seguida en l'anàlisi interna de les organitzacions, assenyalant les xarxes de relacions interindividuais per les que circula la informació i la comunicació dins de les organitzacions. Consisteix en col·locar els individus en els nodes, de manera que l'existència o absència de relació entre ells doni forma a la xarxa i permeti identificar quins individus ocupen papers més centrals i/o rellevants. Un exemple d'aquesta aproximació el podem trobar en el treball de Csaba & Pál (2010), on analitzen els processos de creació i transformació de les relacions negatives a partir de les xarxes socials individuals en el context educatiu.
- Xarxes d'individus-actors no-humans: aproximació consistent en incorporar agents no-humans a les xarxes de relació, facilitant l'anàlisi extern a l'organització. Tot i que per a la execució de l'AXS els actors humans i no-humans poden ser tractats de la mateixa manera, en tant que agents de la xarxa, aquesta aproximació requereix d'una major profunditat d'anàlisi per a la definició dels actors no-humans. Una proposta similar ha estat aplicada en l'aproximació de Belzunegui *et al.* (2010) per analitzar el teixit associatiu d'una ciutat, tal i com serà presentat posteriorment en aquest mateix text.
- Xarxes de conceptes: aquesta aproximació col·loca la comunicació en el centre de l'anàlisi, posicionant els conceptes en els nodes de la xarxa i convertint els enllaços en individus, que, mitjançant l'ús o coneixement dels conceptes, resten enllaçats amb ells. Les xarxes de conceptes resulten particularment útils per a treballar àmbits relacionats amb la comunicació intraorganitzativa i la construcció del sentit, tal com suggereixen els resultats d'Oliver i Montgomery (2005) sobre la creació dels límits d'una professió.

L'anàlisi de xarxes aplicat a l'estudi de les organitzacions s'ocupa també de com se produeix i reproduïx el conjunt de relacions entre els seus membres i del grau d'interdependència que podem trobar. En principi, una hipòtesis lògica que ens podem plantejar seria que a major densitat en la xarxa, major grau d'interdependència hi haurà entre els seus membres. Tanmateix, aquesta densitat pot obeir també a processos de densificació heterodeterminats i en aquest cas les interdependències poden ser exclusivament formals i no denotarien una situació real de treball en múltiples direccions. Els actors no contribuirien gaire a construir l'estructura sinó que l'estructura els vindria donada.

L'anàlisi de xarxes per a l'estudi de les organitzacions se centra en tres procediments: 1) la reconstrucció de la morfologia de la xarxa (o sistema) mitjançant la descripció de les relacions entre els actors. Aquesta mirada de l'organització no elimina el nivell individual sinó que al contrari permet un *feedback* entre el nivell individual i el nivell estructural. 2) L'anàlisi del posicionament dels actors dins de l'estructura. Aquesta

anàlisi té una doble dimensió: a) una dimensió qualitativa que descriu la centralitat o no de l'actor dins de l'estructura a través d'informació afegida que se hagi obtingut, i b) una dimensió quantitativa que quantifica a través de mesures individuals la centralitat, la marginalitat, la densitat i la relacionalitat dels actors dins de l'estructura. 3) L'anàlisi de la estructura de relacions entre els actors i la simulació d'altres possibles estructures en absència de la mediació de determinats actors.

D'aquest tercer procediment es dedueix que una proporció considerable d'actors no tenen un perfil relacional únic, sinó que és variable com a conseqüència dels canvis en l'entorn de l'estructura i els canvis en l'interior de la mateixa. D'aquí el principi fonamental en l'anàlisi de xarxes de que el dinamisme de les xarxes i de les estructures que conformen, mostra el propi dinamisme de l'acció social.

Una de les nocions importants per a l'aplicació de l'anàlisi de xarxes a l'àmbit organitzacional és el concepte de rol. A banda de l'accepció clàssica del terme com "posició" dins de la xarxa, és d'interès destacar el concepte rol com expressió del resultat de la participació dels individus en distintes xarxes (Lazega, 1994). A propòsit d'aquesta accepció, Christakis i Fowler (2010: 169-171) asseguren que les connexions entre els rols "actuen com ponts entre un grup i un altre i per tant tenen un paper decisiu. Els llaços forts poden unir a individus dins dels grups, però els febles uneixen els grups amb la resta de la societat i són determinants per a la difusió de la informació dels beneficis (...). Una de les implicacions d'això és que a les persones que tenen nombrosos vincles febles se les demana consell sovint i se'ls ofereixen oportunitats a canvi d'informació o accés. Dit d'una altra manera, les persones que actuen de ponts entre grups poden acabar essent centrals per al funcionament general de la xarxa i per tant tenen més possibilitats de veure's recompensades econòmicament i d'altres maneres". Aquest fet podria suggerir que, en l'anàlisi interorganitzacional, l'augment dels vincles entre les organitzacions les ajudaria a sincronitzar les seves conductes, fet que encaixaria, almenys des de una possible interpretació, amb l'isomorfisme estructural de DiMaggio i Powell (1983).

L'anàlisi de xarxes proposa mesures del poder com a resultat de la posició dels individus en el sistema de relacions. Entenem, doncs, que el poder no és una propietat individual sinó una propietat del sistema relacional on l'actor ocupa una determinada centralitat o be un lloc perifèric, i d'on es pot deduir també el seu grau d'autonomia o de dependència. Així entès, el poder és una avantatge estructural que es fa valer com font de repartiment de recursos i oportunitats. La posició d'un node també és indicativa de la quantitat d'incertesa que un determinat actor pot arribar a controlar. Per a Lazega (1994) la qüestió substantiva consisteix sobre tot en conèixer com i en quina mesura els actors centrals tenen la capacitat de convertir la seva centralitat en poder. No

obstant, al nostre entendre no només és aquesta la qüestió primordial, sinó que forma part d'un conjunt de qüestions substantives davant les que se troba la pròpia forma estructural, la cadena de relacions i el flux d'informació, la conducta col·lectiva o el compromís social de l'organització. En aquest últim sentit, podem establir la hipòtesis que a major interconnexió de la xarxa amb altres xarxes externes (a l'organització interna), major probabilitat de que l'organització se comprometí responsablement amb la societat. Les xarxes molt endogàmiques i/o tancades a l'exterior normalment tenen patrons de funcionament aliens a la realitat que les envolta.

D'una altra banda, diferències petites en els patrons de connexió generals dins d'una xarxa poden influir molt en el rendiment del grup, de manera que pot ser útil crear vincles explícits dins de les xarxes.

3. Un cas d'isomorfisme en les xarxes veïnals

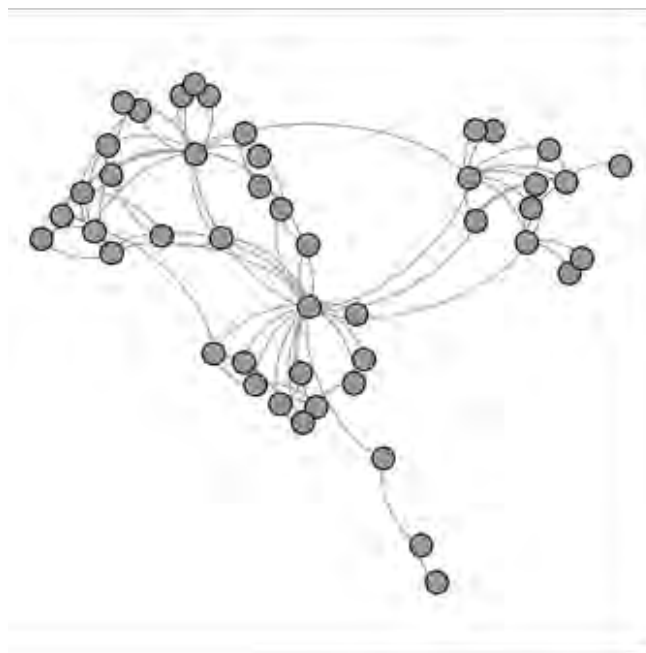
Tal i com s'ha dit anteriorment, presentem aquí un exemple d'aplicació pràctica de l'AXS per a l'anàlisi de les organitzacions centrat en les xarxes d'individus i no-individus, que té com objecte d'anàlisi les associacions de veïns de la ciutat de Tarragona. L'anàlisi que presentem forma part d'un estudi més ampli on es va radiografiar el funcionament de les associacions i entitats de la ciutat de Tarragona (Belzunegui *et al.*, 2010), mitjançant un model d'enquesta multidimensional i obtenint resultats per a 325 de les 544 entitats que consten en els registres de l'Ajuntament. En el cas concret de les associacions veïnals, objecte d'aquesta anàlisi, es va obtenir informació de 40 entitats i de les 3 federacions d'associacions de veïns, a partir de les quals es va procedir a realitzar l'AXS. Aquesta anàlisi es va complementar amb una radiografia interna de cada entitat per a facilitar la recerca de patrons de funcionament que poguessin explicar la presència o absència de relació en la xarxa resultant.

Cal afegir que, a banda de les 43 entitats analitzades, es va obtenir també informació relacional d'altres entitats que no es van entrevistar però que van ser mencionades per alguna altra entitat en l'enquesta. Per aquest motiu, el nombre d'associacions que formen part de la xarxa analitzada augmenta fins les 46.

En primer lloc, es pot apreciar com la xarxa resultant mostra una xarxa poc densa, amb tres aglomeracions al voltant d'alguns nodes en particular, les tres federacions d'associacions de la ciutat, i amb alguns nodes poc connectats i llunyans al centre de la distribució. Aquest dibuix respon a la realitat explicada habitualment per part de les associacions i de les institucions de la ciutat sobre el fet que les associacions se troben dividides en tres grups, que responen a les diferents federacions (sovint, incloent la politització del moviment veïnal entre els arguments qualitatius centrals de la divisió entre federacions), fet que porta a la manca d'enteniment entre elles i a la

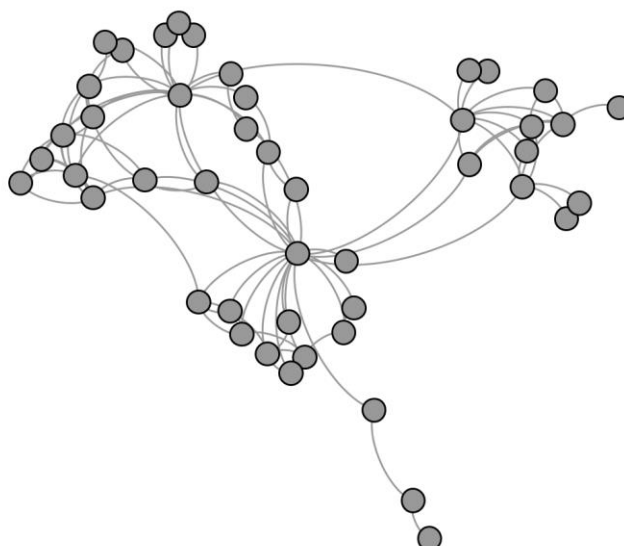
reducció de la relació entre els tres grups a la connexió existent entre les federacions, convertint-les en portaveus dins del moviment veïnal i en relació amb l'exterior.

Gràfic 1: Xarxa de relacions entre les associacions de veïns

Font: elaboració pròpia

La nostra percepció sobre els motius pels quals es divideix el teixit associatiu es vincula amb la idea de Granovetter (1973) del paper que juguen els enllaços febles en l'accés als recursos i la informació. En aquest sentit, existeixen dos components distints a tenir en compte: en primer lloc, el fet que les entitats tendeixen a tenir relacions estretes amb entitats similars a elles mateixes, el que porta a l'existència d'una gran proximitat entre aquelles amb les que es comparteixen recursos, espais socials o geogràfics, preocupacions o necessitats; així com resulta normal que no existeixi proximitat entre aquelles amb les que no es comparteixen aquests elements.

De tota manera, aquest element no té perquè portar a una fractura entre associacions si són capaces de crear sistemes de gestió dels interessos que permetin la negociació interna al moviment veïnal.

El segon element a tenir en compte té relació amb la creació de les mateixes associacions, en tant que les entitats dels barris populars de la ciutat foren les primeres en néixer en el context dels barris obrers que es van crear per acollir la migració interna espanyola derivada de la industrialització dels anys setanta, mentre que la majoria de les associacions del centre i de les zones benestants de la ciutat són de creació posterior.

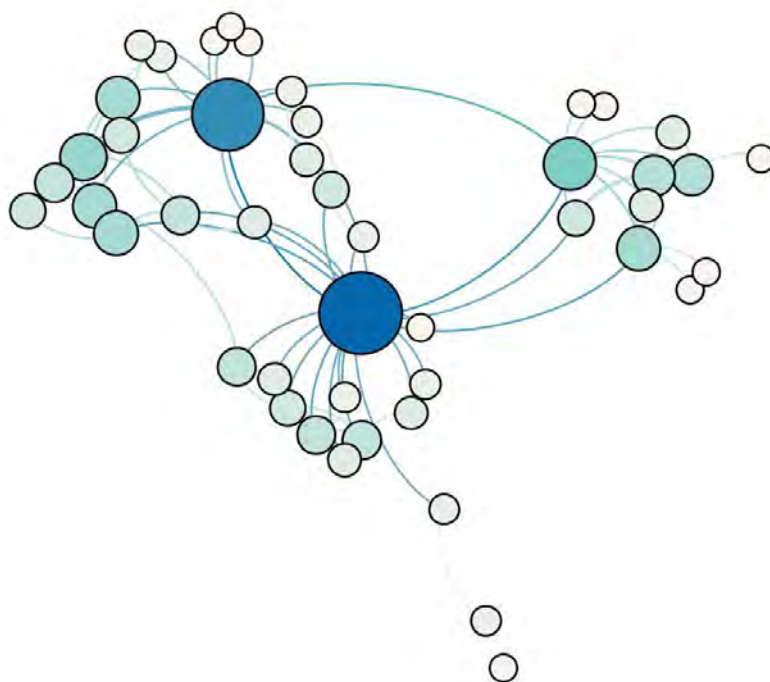
A través del qüestionari a les entitats vam poder observar que la majoria de les pràctiques desenvolupades per aquestes noves associacions són molt similars, per no dir idèntiques a les anteriors, és a dir, es repliquen pràcticament amb el mateix format. Dit d'una altra manera, no hi ha fets diferencials destriables entre allò que les associacions ofereixen a la ciutadania. Aquest fet és una primera dada a retenir a l'hora d'interpretar la semblances estructurals sota el prisma de l'isomorfisme institucional. D'aquí es dedueix també que els diferents interessos (bàsicament la captació de recursos i l'hegemonia en l'interlocució política) dificulten un model d'unitat federativa. En aquest context, la competència pels recursos i pels contactes marquen la dinàmica del control del moviment veïnal i està en la base d'un sistema de relacions i de pràctiques que facilita la fractura.

Tornant a la importància dels enllaços febles, la posició de control d'una única federació porta a que un únic node centralitzi els enllaços polítics o amb altres actors influents de la ciutat, de manera que un únic node disposa d'una sèrie d'enllaços que poden tenir incidència sobre el funcionament del conjunt. No sembla estrany, doncs, que en aquest context, l'"associació" per se no satisfaci els interessos de les persones que les gestionen, i se repliquin estructures federatives per a diferents grups d'entitats. Sense menyspreu d'altres elements que són objecte d'una anàlisi més àmplia en altre moment (com poden ser el paper del personalisme que s'amaga sota el lideratge associatiu o el paper pseudopolític que exerceixen aquestes entitats), la competència entre diferents membres del moviment veïnal pel control de l'accés als recursos pot ser un motiu suficient per a la creació d'estructures paral·leles i isomorfes. Cal destacar que dues de les federacions existents en la ciutat són escissions de les existents anteriorment, essent la federació 2 una escissió de la federació 1, i la federació 3 una escissió de la segona. Aquest fet ha condicionat les relacions entre les federacions que en ocasions han estat conflictives (sobre tot entre la federació 1 i 2, i entre la 3 i la 2, però no entre la 3 i la 1: en aquest cas, no existeix col·laboració habitual, però la relació no és conflictiva).

El gràfic 1, doncs, és un reflex d'aquesta situació en la que els tres nodes principals, les tres federacions de la ciutat connectades entre sí, donen forma a la resta de la xarxa i la unifiquen tot observant-se tres subxarxes formades pels membres que formen les diferents federacions. Cal destacar, d'altra banda, el fet que hi ha algunes associacions al marge d'aquestes federacions que s'integren en la xarxa mitjançant relacions individuals, no mediades per cap interlocutor federatiu.

Si analitzem les dades en relació amb el nombre de relacions existents (gràfic 2), essent el tamany de les entitats proporcional al nombre de relacions existents, podem observar com la federació 2 obté un número major de relacions (20), mostrant un poder de convocatòria relatiu major, fet que utilitza per a reivindicar-se davant les institucions públiques. D'una altra banda, el nombre de relacions de les entitats properes a aquesta federació resulta menor, permetent apreciar una relació relativament piramidal i subsidiària al lideratge representat per la federació que les acull. La federació 1 obté un nombre menor de relacions (17), tenint un impacte menor sobre el número total d'associacions de la ciutat, encara que les entitats properes a l'entitat tenen una grandària superior a les anteriors (amb notables diferències), basat, sobretot, en les relacions internes entre aquestes entitats.

Finalment, la federació 3 té un nombre de relacions menor (10), el que la porta a tenir una menor incidència urbana respecte de les altres dos, encara que cal destacar que és l'única de les tres que afirma clarament que el seu objectiu no és tenir incidència sobre la ciutat, sinó tan sols sobre una part de la mateixa (zona de llevant). D'una altra banda, les entitats properes a aquesta entitat mostren, també, un alt número de relacions, tant internes a l'endogrup com externes al mateix.

Gràfic 2. Tamany proporcional al nombre de relacions de les entitats (*degree*)

Font: elaboració pròpia.

La segona mesura utilitzada per a mesurar l'impacte de les entitats en el conjunt de la xarxa és el grau d'intermediació (*betweenness*). Aquest indicador serveix per a mesurar la centralitat dels nodes en relació amb el conjunt. Aquesta mesura expressa la dependència de la resta de nodes respecte d'un mateix per a mantenir-se connectats a la xarxa, entenent que com més nodes depenguin d'un per a formar part de la xarxa, major és el poder d'aquest UN en la mateixa. El tamany dels nodes en el gràfic 3 guarda proporcionalitat amb el número de vegades que és necessari passar per un determinat node per arribar als restants.

A diferència del gràfic anterior en el que el pes de les associacions veïnals individuals tenia una relativa rellevància, en tant que es mostrava la presència de nombrosos contactes entre entitats, en aquest cas, el pes de la intermediació en la totalitat de la xarxa recau de forma molt acusada en les tres federacions, obtenint valors significativament més elevats que la resta d'entitats.

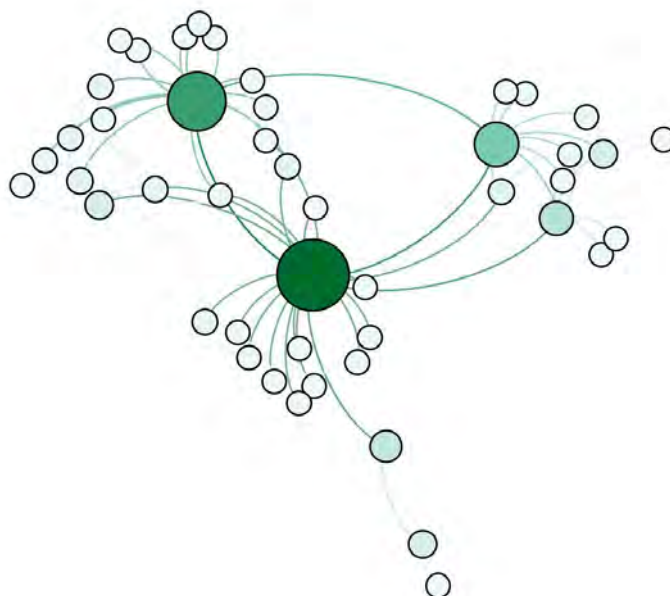
Aquest fet tradueix gràficament l'expressat anteriorment en relació amb el paper de les federacions a nivell de representació i de creació de relacions amb altres enllaços. La inexistència d'una xarxa de relacions entre associacions integrada i cohesionada acaba donant major rellevància a les estructures que poden exercir aquest paper. Tal

com se pot apreciar, el paper de les associacions en la relació entre entitats dels diferents grups és pràcticament nul (amb alguna excepció), quedant aquesta funció d'integració del moviment veïnal en mans de les tres federacions.

Aquest fet resulta rellevant, en tant que permet apreciar com el teixit associatiu de la ciutat té una estructura clarament piramidal que pot traduir una desigual distribució de funcions. Les entitats individuals s'han d'encarregar de la creació de relacions amb els ciutadans i veïns, mentre que el paper d'integració global correspon a les diferents federacions. Resulta interessant (a més del constatar aquesta potencial diferència) situar aquest fet en el context de la competència relacional i la competència per la hegemonia dels contactes externs, en tant que no són directament les entitats les que competeixen per teixir xarxes denses de relacions, sinó que són les federacions les que realitzen aquesta funció, essent una de les tasques principals de les federacions no tant la satisfacció de necessitats dels veïns, com la de la representació dels interessos de les associacions en un context de competència pels recursos.

La pràcticament única excepció que es troba a aquesta explicació són les poques entitats que no formen part de cap federació, que mostren una connexió feble amb la resta de la xarxa, el que alhora les confereix una posició poc central en la xarxa. Aquesta posició (com es veurà més endavant) deriva del fet que ocupen la centralitat física (i probablement política) de la ciutat, de manera que no necessiten teixir relacions estretes amb la resta d'entitats o dotar-se d'estructures de representació per a accedir als recursos. Per aquest motiu, la seva desconexió amb la resta d'entitats, clarament manifestada en relació amb el nombre de relacions (gràfic 2), se plasma de forma distinta en relació amb el seu grau d'intermediació, on obtenen un major pes relatiu.

Gràfic 3: Tamany proporcional al grau d'intermediació de les entitats

Font: elaboració pròpia

Finalment, si geolocalitzem els nodes en el mapa de la ciutat (imatge 1), podem apreciar com el discurs sobre els conflictes polítics que estan en la base de la fractura associativa de la ciutat (argument utilitzat habitualment per a justificar l'existència de les diferents federacions) es reconfigura, donant lloc a un dibuix en el que les lògiques territorials s'imposen en la distribució de les relacions i obliguen a la recol·locació dels discursos polítics en funció de la realitat territorial.

La imatge 1, després de l'aplicació de càlculs de modularitat per a crear grups en funció de les relacions entre nodes, mostra com la distribució d'entitats en relació amb la seva pertinença a un o un altre grup, planteja una disposició de les associacions diferent de la que s'esperaria si es pren la politització com a únic eix explicatiu. Així doncs, es pot apreciar com la posició geogràfica juga un rol central en la creació d'endogrupos i, també, en l'aparició de diferents models federatius. La federació 1 (en blau), ocupa la zona de Ponent, formada per barris populars, així com la zona Nord (amb barris de característiques similars) i un node aïllat en la zona de Llevant. La federació 2 (en verd), escissió de la primera, ocupa la part central de la ciutat, així com alguns nodes en la zona Nord i un node en Ponent. Finalment, la federació 3 (en groc) ocupa de forma clara la zona de Llevant (insistent en el fet que aquesta federació planteja, ja des de la seva creació, la voluntat d'incidir no a nivell de tota la ciutat sinó únicament en aquesta zona de la ciutat).

El paper d'aquestes federacions, doncs, sembla tenir relació amb la creació d'estructures d'influència territorial, d'una sort de lobbys de pressió territorial, en tant que la seva distribució està clarament marcada per la posició que s'ocupa en el territori.

Resulta interessant també veure com els conflictes més acusats es donen en aquelles zones en que coexisteixen entitats de les diferents federacions sobre un mateix territori, sigui perquè aquest territori és motiu de disputa en relació amb el domini i la representació del mateix por part d'una o un altre federació (zona Nord, amb un conflicte obert entre entitats que porten a una difícil comunicació entre les mateixes) o en territoris en que les entitats presents estan desubicades, no són ~~els~~ que haurien de ser" en comparació amb la resta d'entitats de la zona (nodes aïllats de la federació 2 en la zona de Ponent, node aïllat de la federació 1 a Llevant).

Destaca, de nou, el fet que les entitats del casc antic (en lila) no formen part de cap federació, tenint en compte que l'estructura política i cultural tradicional de la ciutat té un pòsit important en aquesta zona, de manera que la seva posició com entitats individuals no requereix de pertànyer a una federació concreta per fer valer els seus interessos, tenint altres canals per a obtenir recursos i informació. La distribució geogràfica del poder polític en la ciutat, doncs, sembla tenir una importància central en la creació d'estructures que el puguin recolzar al nivell de garantir la seva presència en les diferents àrees de la ciutat. El que en algunes parts de la ciutat és necessari, en altres és accessori i prescindible, el que permet estar al marge dels possibles conflictes que se generen entre entitats i, alhora, estar pràcticament al marge de la xarxa d'associacions de la ciutat.

Finalment, existeixen tres associacions (en vermell) que, malgrat pertànyer a la federació 2, donada la seva manca de connexió amb la resta d'entitats apareixen amb un grup al marge, permetent fer visible la poca interconnexió de les entitats del centre de la ciutat.

Imatge 1: Distribució de les entitats en la ciutat en relació amb el seu nivell d'intermediació

Font: elaboració pròpia

Aquesta mateixa idea sobre la diferència d'interrelació entre les entitats de les diferents parts de la ciutat queda plasmada si retirem del mapa les federacions (imatge 2). Les entitats de la zona de Ponent de la ciutat mostren, aleshores, un nivell d'interconnexió molt més gran que les de Llevant i, sobretot, que les del Centre de la ciutat, donant a entendre l'existència d'una major unitat de pensament i acció entre les entitats de la zona, així com una menor capacitat de creació d'enllaços rellevants per part de les zones urbanes, on, probablement, la incidència de les associacions en la vida dels ciutadans sigui, també, menor.

Imatge 2. Distribució geolocalitzada de les associacions (sense federacions) en relació al seu nombre de relacions

Font: elaboració pròpia

La xarxa de relacions que subjueix la creació de les tres federacions d'associacions tradueix realitats molt diferents. En el cas de la federació 1, caracteritzada per estar formada per entitats tradicionals de barris populars i que, en el seu moment, va tenir una incidència urbana important, probablement té una fort lligam amb els interessos de les entitats de la zona de Ponent, les que, degut al fet que comparteixen característiques organitzatives i socials, tenen una gran ascendència sobre allò que passa en la federació.

En el cas de la federació 3, arrelada en una zona de la ciutat amb major capacitat econòmica i unes condicions urbanístiques molt diferents de la resta (urbanitzacions de cases unifamiliars distanciades del centre), les característiques de la mateixa guarden relació amb la voluntat d'incidència política a manera de lobby territorial, sense interès en abastar el conjunt de la ciutat.

La federació 2, per la seva banda, planteja una situació paradoxal, en tant que ni el seu nucli constituent té una relació intensa que justifiqui una voluntat d'acció comuna, ni la seva distribució geogràfica facilita una unitat d'acció per territoris ben diferents. Aquesta federació té un perfil més vinculat al lideratge que determinats actors pretenen exercir sobre el conjunt del moviment veïnal que sobre una base de treball comuna, fent-la més susceptible de rebre acusacions de servitud política (com així apareix en les entrevistes realitzades), encara que a la resta de federacions hi hagi membres de partits polítics entre els seus càrrecs i hagin tingut una activitat política important en moments anteriors i/o presents.

En conclusió

L'anàlisi de les entitats veïnals de la ciutat mostren més semblances que diferències en els seus elements estructurals, de funcionament i de relació amb la ciutadania. Atenent a l'anàlisi de proximitat (anàlisi de conglomerats, amb la inclusió tant de variables categòriques com d'escala), el resultat no diferencia clarament les entitats i, en conseqüència, no les agrupa distintivament formant grups internament homogenis i externament heterogenis. Aquest fet és constatable tant quan comparem les entitats que pertanyen a una mateixa federació, com quan l'anàlisi es fa de totes les entitats.

Un segon nivell d'anàlisi ha estat observar les diferències entre les tres federacions respecte de diversos aspectes que tenen a veure amb l'estructura, funcionament i relació amb les institucions i amb la ciutadania. Tampoc aquí s'han trobat diferències substantives. Les anàlisi de comparació de mitjanes com l'Anova, no permeten concloure diferències estadísticament significatives.

Com podem explicar, doncs, la fragmentació del moviment veïnal que s'observa a la ciutat? Per abordar aquesta pregunta ens proposem realitzar una anàlisi qualitativa que aprofundeixi més en els aspectes dels orígens de les entitats, de la seva història i

de les relacions amb les institucions que han desplegat al llarg del temps fins l'actualitat. En aquests moments ens trobem en aquesta fase de la recerca.

Ara bé, podem avançar molt sintèticament algunes conclusions extretes de les anàlisis realitzades fins el moment:

1. L'anàlisi de les xarxes de les entitats i de les entitats mateixes confirma el fet de que les estructures relacionals són molt similars: les entitats contacten amb els mateixos tipus d'entitats territorialitzades i les federacions són les encarregades de contactar a nivell institucional amb els mateixos interlocutors.
2. Podríem pensar que la creació d'una entitat (o d'una federació) està dominada per la lògica de proximitat i d'atendre les problemàtiques específiques a nivell de barri, però això no explicaria la proliferació d'entitats dins del mateix barri o zona d'influència.
3. Les estructures internes de les entitats i de les federacions són el resultat de processos administratius de —alt a baix”, és a dir, on la normativa té un pes important en el disseny organitzatiu. Aquest fet marca decisivament tant l'estructura de les entitats com el seu funcionament.
4. La dependència financera de les entitats les fa compartir també una mateixa manera de procedir a l'hora de la gestió pressupostària i fins i tot quan es tracta de distribuir els recursos per les seves activitats.
5. Les entitats utilitzen els mateixos canals de comunicació formals amb les institucions, i buscant alhora les complicitats a través de relacions informals.
6. Les activitats que realitzen les entitats dirigides a la ciutadania segueixen un patró similar i venen condicionades per la captació de recursos i per la normativa que les contextualitza.

Aquestes semblances ens porten a considerar la necessitat de provar els factors d'influència política, de personalismes en el lideratge i de captació de recursos com els factors que podrien explicar la fragmentació del moviment veïnal. És a dir, no hi hauria raons estructurals ni d'atenció a la ciutadania en la base de dita fragmentació, sinó que aquesta podria explicar-se més aviat per motius relacionats amb el control de l'espai territorial per part dels partits polítics i pels propis processos normatius i administratius per part de les institucions que lluny de propiciar una cohesió al voltant d'una interlocució única, possibiliten la diversitat organitzativa donant cobertura a les demandes més particularistes.

Bibliografia

- AGNEESSENS, F.; WITTEK, R. (2012), —Where do intra-organizational advice relations come from? The role of informal status and social capital in social Exchange”, *Social Networks*, vol 34(3): 333-345.
- ALDRICH, H. E.; MARSDEN, P. (1988), —Environments and organizations”, en N. J. SMELSER (ed.), *Handbook of Sociology*, Beverly Hills, Sage.

- ARQUILLA, J.; RONDFELDT, D. (2001), *Networks and Netwars, the Future of Terror, Crime and Militancy*, Santa Monica, Rand Corporation.
- BARKER, W. E. (1992), —The network organization in theory and practice”, en N. NORIA i R. ECCLES (eds.), *Networks and organizations*, Cambridge, Harvard Business School Press.
- BARLEY, S. R.; FREEMAN, J.; HYBELS, R. C. (1992), —Strategic alliances in commercial biotechnology”, en N. NORIA i R. ECCLES, (eds.), *Networks and organizations*, Cambridge, Harvard Business School Press.
- BECK, P. A. (2002), —The Social Calculus of Voting: Interpersonal, Media and Organizational Influences on Presidential Choices”, *American Political Science Review*, nº 96: 57-74.
- BRASS, D. J. (1992), —Power in organizations: a social network perspective”, en G. MOORE i H. A. WHITT (eds.), *Research in politics and society*, vol. 4, Greenwich JAI Press.
- BLASCHE, S.; SCHOENEBOERN, D.; SEIDL, D. (2012), —Organizations as Networks of Communication Episodes: Turning the Network Perspective Inside Out”, *Organization Studies*, vol.33, nº 7: 879-906.
- BELZUNEGUI, A.; DUEÑAS, D. et al. (2010), *Associacionisme i Participació Ciutadana al municipi de Tarragona*, Tarragona, Universitat Rovira i Virgili.
- BRUNET, I.; BELZUNEGUI, A.; PASTOR, I. (2011), *Sociologia de les Organitzacions*, Madrid, Editorial Universitas.
- BURÓ, R. S.; RONCHI, D. (1990), —Contested control in a large manufacturing plant”, en J. WEESIE i H. FLAP (eds.), *Social networks through time*, Utrecht, ISOR.
- BURT, R. S.; TALMUD, I. (1993), —Market niche”, *Social Networks*, nº 15: 133-149.
- CASTELLS, M. (2009), *Comunicació i poder*, Madrid, Alianza Editorial.
- CHRISTAKIS, N.A.; FOWLER, J.H. (2010), *Conectados*, Madrid, Taurus.
- CSABA, Z. L.; PÀL, J. (2010), How negative networks are forming and changing in time? Theoretical overview and empirical analysis in two High-school classes. *Review of sociology*, vol 20, nº 2: 69-95.
- DiMAGGIO, P. J.; POWELL W. (1983), —The iron cage revisited: institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields”, *American Sociological Review*, 48: 147-160.
- FLORES, R.; KOSTER, M.; LINDLER, I; MOLINA, E. (2012), —Networks and collective action”, *Social Networks*, vol. 34(4): 570-584.
- GINER, S (2002), *Diccionario de Sociologia* (2ª Ed.), Madrid, Alianza Editorial
- GRANOVETTER, M. S. (1973), —The strength of weak ties”, *American Journal of Sociology*, vol. 78, Issue 6: 1360-1380.
- HAIDER, F. (1958), *The psychology of interpersonal relations*, New York, Wiley.
- IBARRA, H. (1993), —Personal networks of women and minorities in management: a conceptual framework”, *Academy of management review*, nº 18: 56-87.
- IBARRA, H. (1992), —Homophily and differential returns: sex differences in network structure and access in an advertising firm”, *Administrative science quarterly*, nº 37: 422-447.
- JURIS, J. S. (2008), *Networking Futures, the Movements Against Corporate Globalization*, Durham, NC, Duke University Press.

- KEARNS, M.; SURI, S.; MONFORT, N. (2003), —“An experimental Study of the Coloring Problem on Human Subject Networks”, *Science*, 313: 824-827.
- LABIANA, G.; BRASS, D.; GRAY, B. (1998), —“Social networks and perceptions of intergroup conflict: The role of negative relationship and third parties”, *The Academy of Management Journal*, vol. 41, nº 1: 55-67.
- LAZEGA, E. (1994), —“Analyse de réseaux et sociologie des organisations”, *Revue française de Sociologie*, 293-320.
- LAZEGA, E. (1992), —“Analyse de réseaux d'une organisation collégiale: les avocats d'affaires”, *Revue française de sociologie*, 53(4): 559-589.
- LUBBERS, M. J. (2003), —“Group composition and network structure in school classes: a multilevel application of the p^* model”, *Social Networks*, 25: 309-332.
- LUBBERS, M. J. y SNIJDERS, T. A. B. (2007), —“A comparison of various approaches to the exponential random graph model: A reanalysis of 102 student networks in school classes”, *Social Networks*, vol. 29 (issue 4): 489-507.
- MEYER, J.; ROWAN, B. (1991), —“Institutionalized Organizations: Formal Structure as Myth and Ceremony”, en W. POWELL y P. DiMAGGIO (eds), *The New Institutionalism in Organizational Analysis*, Chicago, Illinois, University of Chicago Press.
- MITCHELL, J.C. (1969), *Social Network in Urban Situations*, Manchester, Manchester University Press.
- MOLINA, J. L. (2001), *L'anàlisi de xarxes socials: Una introducció*, Barcelona, Edicions Bellaterra.
- MONGE, P. R.; EISENBERG, R. M. (1987), —“Emergent communication networks”, en F. M. JABLIN et al. (eds.), *Handbook of organizational communication: an interdisciplinary perspective*, Beverly Hills, Sage.
- NELLY, M.; O'GRADA, C. (2000), —“Market Contagion: Evidence from the Panics of 1854 and 1857”, *American Economic Review*, nº 90: 1110-1124.
- NEWCOMB, T. (1961), *The acquaintance process*, New York, Rinehart & Winston.
- OLIVER, A.; MONTGOMERY, K. (2005), —“Toward the construction of a profession's boundaries: Creating a networking agenda”, *Human Relations*, 58, nº 9: 1167-1184.
- PUTNAM, R. (1995), —“Bowling alone, America's declining social capital”, *Journal of Democracy*, Vol 6, nº1: 65-78.
- PUTNAM, L.; NICOTERA A. (2009), *Building theories of organisation: the constitutive role of communication*, New York, Routledge.
- STEVENSON, W. B. (1990), —“Formal structure and networks of interaction within organizations”, *Social Science Research*, nº 19: 113-131.
- STEVENSON, W. B.; GILLY, M. (1991), —“International design and emergent structure: information for through organizational procedures and networks of ties within organizations”, paper en la Conferència Internacional Social Networks, Tampa, Florida.
- SOTKMAN, F. N.; VAN OOSTEN (1994), —“The exchange of voting positions: an object-oriented model of policy networks”, en B. BUENO DE MESQUITA i F. N. STOKMAN (eds.), *European community decision making*, New Haven, Yale University Press.
- SOTKMAN, F. N.; VAN DEN BOS, J. M. (1992), —“A two-stage model of policy-making with an empirical test in the U.S. energy-policy domain”, en G. MOORE i J. A.

- WHITT (eds.), *Research in politics and Society, vol. 4: The Political consequences of social networks*, Greenwich, JAI Press.
- STOKMAN, F. N.; ZIEGLER, R.; SCOTT, J. (ed.) (1985), *Networks of corporate power*, Cambridge, Polity Press.
- TAKÀCS, K.; JANKY, B.; FLACHE, A. (2008), —“Collective action and network change”, *Social Networks*, vol. 30, nº3: 177-189.
- UZZI, B. (1996), —“The Sources and Consequences of Embeddedness for the Economic Performance of Organizations: The Network Effect”, *American Sociological Review*, 61: 674-678.
- UZZI, B.; SPIRO, J. (2005), —“Collaboration and Creativity: The Small World Problem”, *American Journal of Sociology*, nº 111: 447-504.
- VERMEIJ, L.; VAN DUJN, M. A.; BAERVELDT, CH. (2008), —“Ethnic segregation in context: Social discrimination among native Dutch pupils and their ethnic minority classmates”, *Social Networks*, vol. 31(4): 221-280.
- WEESIE, J.; FLAP, H. (eds.) (1990), *Social networks through time*, Utrecht, ISOR.

La crisi del model d'Estat a la premsa. La sentència de l'Estatut de Catalunya i la mobilització ciutadana del 10 de juliol³⁴.

Rafael Xambó (Dpt. Sociologia, Universitat de València. Rafael.Xambo@uv.es)
Cristina Perales (Dpt. de Comunicació, Facultat d'Empresa i Comunicació, Universitat de Vic. cristina.perales@uvic.cat)

Enric Xicoy (Dpt. de Periodisme de la Facultat de Comunicació Blanquerna, Universitat Ramon Llull. Enricxc@blanquerna.url.edu)

Abstract: El centre d'anàlisi d'aquesta comunicació és el tractament periodístic de la manifestació del 10 de juliol de 2010 a Barcelona en contra de la sentència del Tribunal Constitucional (TC) sobre l'Estatut d'Autonomia de Catalunya.

Paraules clau: crisi model d'Estat, tractament periodístic, anàlisi qualitativa de contingut, sociologia dels media.

1. Introducció.

El 10 de juliol de 2010 (10J) es va produir a Barcelona una gran manifestació contra la sentència del Tribunal Constitucional (TC), motivada per un recurs presentat pel Partit Popular (PP) contra l'Estatut aprovat pels parlaments català i espanyol i referendat per la població de Catalunya.

L'objectiu general de la investigació tracta d'assolir una aproximació a la cobertura que la premsa catalana, espanyola, basca i valenciana atorguen a un cas concret de conflicte en l'encaix entre Catalunya i Espanya. Com a objectius específics, estudiem els arguments amb què els editorials analitzats representen el conflicte i, en segon lloc, tractem de determinar el posicionament dels rotatius en l'eix esquerra-dreta i en l'eix nacionalisme perifèric- nacionalisme espanyol.

La metodologia emprada és l'anàlisi qualitativa de contingut i l'anàlisi crítica del discurs –ACD–(Idoiaga i Ramírez de la Piscina, 2002; van Dijk, 1998). L'anàlisi de les portades dels vuit diaris ens permeten establir la importància que cada diari atribuïa a les notícies relacionades amb la manifestació del 10J, criteri de rellevància. D'altra banda, ens permet conèixer la manera com cada diari tracta la informació, anàlisi dels titulars com a primera aproximació a la línia editorial del diari. Les portades són l'aparador del mitjà i, alhora, els seus titulars fixen la idea principal amb què l'empresa periodística representa la realitat sobre la qual informa. Quant als editorials, hi veiem concentrada l'opinió –oficial– del mitjà, tot i que l'opinió general que difon un diari es construeix a

³⁴ El treball de recerca d'aquesta comunicació s'insereix dins el grup –La construcción mediática de los conflictos políticos y territoriales en España. Estudio de los discursos y narrativas–, CSO-2010-20047, finançat pel Ministerio de Innovación y Ciencia de España (2011-13). L'investigador principal és el professor Enric Castelló de la URV. Una primera versió d'aquesta comunicació s'ha publicat en castellà dins Castelló, E. (ed) (2012).

partir de les diverses veus: columnes d'opinió, particularitats de l'enfocament periodístic de la informació, entrevistes, reportatges, breus, etc.

Prenem una mostra que se situa entre els set dies anteriors i posteriors a la manifestació, tot considerant que foren els de més atenció mediàtica –del 3 al 17 de juliol de 2010 ambdós inclosos. La mostra es compon de totes les portades –primeres planes- i editorials dels següents diaris: *La Vanguardia*, *El Periódico de Catalunya*, *El País*, *El Mundo*, *El Correo*, *Deia*, *Levante-EMV* i *Las Provincias*. En cada cas, s'ha seguit el criteri d'escollir els dos diaris de més difusió (OJD) als diferents espais nacionalitaris en conflicte–Catalunya, Espanya, Euskadi i País Valencià. Entenem que, d'aquesta manera, podem accedir a la perspectiva dominant a cada territori quant a l'encaix de Catalunya a l'Estat, territoris, a més, amb diversa sensibilitat en termes de nacionalisme perifèric.

2. Diaris d'edició catalana

A *La Vanguardia*, en 12 dels 15 dies analitzats apareixen informacions en portada relacionades amb el tema d'estudi. A més, el dia 10 de juliol hi ha dues notícies a la portada. Analitzem, doncs, 12 dies i 13 notícies. En 7 de les 13 notícies es tracta de la més important de la portada. En 6 ocasions les informacions van acompanyades de fotografies. La imatge i la portada més destacada és la de l'endemà de la manifestació, l'11 de juliol: una gran fotografia que ocupa pràcticament tota la portada. Les fotografies emfasitzen les informacions que acompanyen i en cap cas les contradueixen. En 8 de les 13 notícies, l'origen de la informació és fruit d'una declaració i només en 5 es considera que és fruit d'un esdeveniment. Si hi afegim que només en dues ocasions la notícia es imprevista, es pot inferir que s'acompleix el que sol ser habitual a la política: la majoria de les informacions són previstes i tenen el seu origen en declaracions o contradecles.

El diari es mostra crític amb la sentència del TC i favorable a la manifestació del 10J. Quant al contingut, *La Vanguardia* utilitza expressions com —errojazo al autogobierno catalán”, —Ecretazo” i —rovocación del TC” quan es refereix a la sentència. Sobre la manifestació, la considera una "cita històrica". Quant als titulars, s'hi constata una interpretació crítica pel que fa a la sentència del TC i més comprensiva quant als manifestants i les forces polítiques que expressaren el seu rebuig a la sentència. Els titulars dels dies 9, 10 i 11 així ho demostren. El més explícit és el del 10 de juliol: —Provocación”, en referència al fet que el TC fes pública la sentència el dia anterior a la manifestació. El del dia 11 també és ben significatiu: —Catalunya sentencia”, i en subtítol s'insisteix, —a provocación del TC al divulgar la víspera el recorte del *Estatut* engrosa la respuesta”.

Dels titulars, se'n desprèn que el diari es posiciona més prop de CiU i Artur Mas que de José Montilla, president de la Generalitat, i del tripartit al govern. Comprovem que els dos primers dies el diari situa al mateix nivell José Luis Rodríguez Zapatero, president del Govern espanyol, i Artur Mas, líder de l'oposició del Govern català. El 3 de juliol *La Vanguardia* titula: —~~Ms~~ advierte a Zapatero que podría forzar su caída". El dia següent publica sengles articles de Zapatero i Mas en format —~~ara~~ a cara". En canvi, el president, José Montilla, apareix el dia 8 amb un titular de percepció negativa: —~~Montilla~~ insiste en ir al frente con la *senyera* sea como sea". Una cosa semblant s'esdevé el 13 de juliol: —~~Montilla~~ pone condiciones a la declaración unitaria de los catalanistas en el Congreso". S'hi accentua amb el subtítol: —~~El~~ presidente rechaza la propuesta de CiU de votar en Madrid supropia proclama institucional leída tras la sentencia sobre el *Estatut*". Igualment passa el 14 de juliol: —~~El~~ PSC no logra la unidad con CiU ni con sus socios. Finalmente, l'últim dia analitzat, el titular deixa clar que al final hi ha una —~~Es~~ una unidad catalana contra el fallo del TC" i que si es va arribar a un acord va ser gràcies a CiU: —~~La~~ disposición de Mas a votar cualquier iniciativa de Montilla desbloquea el pacto". Una cosa semblant s'esdevé amb les informacions del Debate del Estado de la Nación i de José Luis Rodríguez Zapatero. Els titulars dels dies 15 i 16 són molt explícits: —~~Zapatero~~ usa el Estatut para *salir vivo* del debate" i —~~Zapatero~~ *intenta ahora* reconciliarse con el PSC" (la cursiva és nostra). El diari degà de Catalunya sembla, doncs, partidari de manifestar-se en contra de la sentència de l'Estatut, tot i que ofereix una visió crítica de la posició que pren el president Montilla davant la manifestació.

Amb matisos, açò és el que també es pot observar a l'anàlisi dels editorials. *La Vanguardia* publica 6 editorials durant els 15 dies analitzats: els dies 4, 9, 11, 15, 16 i 17 de juliol³⁵. Els editorials dels dies 15 i 16 en realitat tracten sobre el Debate del Estado de la Nación. 5 dels 6 editorials eren els articles més importants del dia. Als 3 primers, estretament lligats a la sentència i a la manifestació, es coincideix a criticar la sentència del TC, tot i que amb matisos.. S'hi afirma que —~~El~~ motivo para la manifestación", sobretot per les —~~con~~siones" i el —~~an~~sancio" acumulats. En canvi, es relativitza la sentència en afirmar: —~~Ni~~ estamos ante una sentencia catastrófica". Es defensa la idoneïtat de la manifestació, tot i deixar clar que el —~~má~~ximo pronunciamiento de la sociedad catalana" ha de ser —~~con~~vocando cuanto antes a las

³⁵*La Vanguardia*, -Catalunya, reforzada y apenada", 4 de juliol de 2010; *La Vanguardia*, -La manifestación", 9 de juliol de 2010; *La Vanguardia*, -La corriente principal", 11 de juliol de 2010; *La Vanguardia*, -El estado de Zapatero", 15 de juliol de 2010; *La Vanguardia*, -Debates inconclusiones", 16 de juliol de 2010; *La Vanguardia*, -Acuerdo de mínimos", 17 de juliol de 2010.

urnas". El diari sosté implícitament que el tripartit no funciona. Conclou que després de tot el procés ~~—~~ada será exactamente igual".

Els dies 15 i 16 el editorials es dediquen al Debate del Estado de la Nación. Els articles afirmen que la millor intervenció en el Congrés fou la de Josep Antoni Duran i Lleida, de CiU, qui va certificar ~~—~~efin del crédito" cap a Zapatero ja que les seves promeses d'esmenar l'Estatut amb lleis pot ser un ~~—~~útil intento por quedar bien con la agraviada Cataluña". L'últim editorial analitzat, el del 17 de juliol, mostra el seu posicionament a favor d'Artur Mas, del qual cap ~~—~~alorar la generosidad" de donar ~~—~~u cheque en blanco al *President* [Montilla] para permitirle moverse con comodidad". El rotatiu critica Montilla per obrir el debat ~~—~~is una propuesta concreta" i per ser ~~—~~oco ambicioso".

Al diari del Grup Zeta, *El Periódico de Catalunya*, apareixen 12 notícies en portada relacionades amb l'objecte d'anàlisi. En 8 casos la informació és la més important del dia. Les altres també van acompanyades de fotografia a la portada. En 5 ocasions l'origen de la notícia és un esdeveniment i en 7 són declaracions. Només una de les 12 notícies era una informació imprevista. Quant als titulars, el 3 de juliol, *El Periódico de Catalunya* publica una entrevista a l'aleshores president, José Montilla, tot destacant la crítica que hi fa de la sentència del TC: ~~—~~a sentencia debilita la unidad de España".

La segona vegada que apareix el tema a portada és el 7 de juliol. S'hi destaca la ~~—~~tonca por la unidad" a l'hora d'organitzar la manifestació. S'hi denota certa crítica als convocants de la manifestació, en concret a Òmnium: ~~—~~os convocantes imponen que su lema encabece la manifestación *pese al rechazo* de Montilla" (la cursiva és nostra). També s'hi adrecen crítiques a CiU: ~~—~~a Generalitat exige que la ~~—~~nyera" abra la marcha *pero no obtiene el apoyo* de Convergència". En aquestes informacions s'opta per mostrar l'exercici d'autocrítica de PSC i CiU que consideren ~~—~~dícula" la bronca. Però, en el subtítol, apareixen unes declaracions de Jordi Pujol on reivindica el lema ~~—~~Es no es una fiesta mayor con una bandera", tot subratllant la discrepància amb Montilla.³⁶ El dia 9, el diari torna a mostrar el seu suport a Montilla en recollir al titular principal la seua crida a la mobilització i, al subtítol, les crítiques de CiU. El 10J, s'afirma que la sentència ~~—~~ociende" la manifestació. Ara, no s'hi mostren les discrepàncies tot i que sí alguns dels fragments més polèmics de la sentència. L'endemà de la manifestació, *El Periódico de Catalunya* titula: ~~—~~atalunya grita Prou!".

Montilla torna a ser protagonista dels titulars dels dies 12 i 14. En ambdós casos, per a mostrar una certa crisi interna entre els socialistes. El dia 12, es parla de la cita que tindran els presidents Zapatero i Montilla i, el 14, de la petició dels consellers més catalanistes del PSC perquè Montilla planti cara al Govern espanyol. El 13 de juliol,

³⁶ *El Periódico de Catalunya*, "Un fràgil acord salva la marxa per l'Estatut", 9 de juliol de 2010.

s'hi destacava que hi havia —~~id~~ergencias de los partidos catalanes”. Els tres dies posteriors a la manifestació les informacions assenyalen la manca d'unitat dels partits. Això es repetirà el dia 16 quan s'hi afirma que els partits estan exhaurint el temps per a trobar un text unitari. Finalment, el darrer dia analitzat, el titular parla d'unitat, però —~~or~~ fuerza”. El mèrit s'atribueix a Montilla que —~~de~~ó la propuesta de mínimos para evitar el fiasco en el —~~Pa~~lament”.

Apareixen sis editorials a *El Periódico de Catalunya*. Les principals conclusions que se'n deriven de l'anàlisi són: (a) que Montilla és qui busca unitat i (b) que si no s'aconsegueix és per CiU. Per exemple, el primer editorial, del 7 de juliol, afirma que Montilla vol que —~~am~~inemos juntos”, però CiU tria l'eslogan d'Òmnium Cultural amb l'objectiu de —~~es~~gastar al tripartito i al —~~re~~sident” antes que la lealtad”. Una cosa semblant s'hi afirma el 10 de juliol, —~~ipe~~ta final” de CiU que —~~ra~~ntiene reservas mentales”; Montilla —~~se~~ñala acertadamente” i CiU —~~re~~abrirá su inclinación al soberanismo y recordemos que ERC no dio su apoyo al —~~Est~~ut”. Sobre la sentència, toca negociar amb el Govern espanyol per a aconseguir el que el —~~TC~~ ha robado”, en la línia del que defensava el PSC. El dia 15, dedica l'editorial al Debate del Estado de la Nación. Critica Zapatero titllant-lo de mal governant, tot i que bon orador. S'hi insisteix en la falta d'acord per a la resolució conjunta sobre la sentència i es culpa d'una banda al tripartit i de l'altra a CiU. El 17 de juliol, el dediquen a l'acord *in extremis* que aconseguix Montilla: —~~ble~~s mucho”, però —~~a~~unidad no daba para más”.

La Vanguardia i *El Periódico de Catalunya* atribueixen rellevància a les informacions i opinions vinculades amb la sentència i la manifestació del 10J. En ambdós diaris, són 12 dies en què és notícia de portada i objecte d'editorials en 7 i 6 dies respectivament. La coincidència bàsica dels dos diaris de major difusió a Catalunya rau en tres aspectes: les seves crítiques a la sentència del TC, la justificació i suport a la manifestació i les crítiques a la manca d'unitat política.

Sobre la sentència del TC, els dos diaris es mostren crítics, sobretot, pel fet que s'hagi fet pública el dia abans de la manifestació, però no s'ha de trencar res amb Espanya i la solució passa per recuperar allò perdut per mitjà dels acords amb el Govern espanyol. Tots dos diaris consideren necessària la manifestació i critiquen la brega prèvia qui i com l'ha d'encapçalar. Mentre *El Periódico de Catalunya* defensa que sigui Montilla qui decideixi, *La Vanguardia* defensa que siguin els organitzadors —Òmnium. El primer, a més, critica la posició de CiU i, el segon, la de Montilla. Una cosa semblant s'esdevé amb les divergències posteriors sobre la voluntat de trobar un text unitari contra la sentència. Per al diari del Grup Zeta, el consens de mínims s'aconsegueix gràcies a Montilla; per al del Grup Godó, és gràcies a la generositat d'Artur Mas. En definitiva, la sentència no ajuda perquè els catalans se sentin més còmodes dins

d'Espanya, però tampoc no creuen, els diaris, que sigui motiu de trencament. Els dos aposten per cercar solucions per tal d'evitar un eventual trencament: acords amb el Govern espanyol.

3. Diaris editats a Madrid

El Mundo publica 10 vegades en portada, durant els 15 dies analitzats, temes relatius a l'objecte d'estudi. S'hi veu amb claredat que el tema és principal per al diari. Les portades serveixen perquè el diari es posicioni en les principals tesis que fa servir a les pàgines interiors i als editorials. S'hi *deslegítima* (Thouverez i Perales-García, 2012) la funció de Zapatero en prometre més traspassos a Catalunya malgrat la negativa que el TC ofereix en la seva sentència. Per al diari, s'hi tracta d'una "~~re~~belión institucional" dirigida per Zapatero i executada per Montilla.

María Dolores de Cospedal és una font informativa de màxima fiabilitat per a *El Mundo*, tot destacant la crítica que fa del Govern Espanyol per permetre que el seu partit a Catalunya es manifesti en contra. La representant popular responsabilitza Zapatero de la "~~re~~asperada reacción del presidente de la Generalitat al fallo".³⁷

El diari recull la "~~re~~ inquietud" de Carod-Rovira per la simpatia de la selecció espanyola entre els ciutadans catalans. També mostra el trencament del front català davant l'organització de la manifestació. Montilla no vol anar al darrere del lema proposat per Òmnium: "~~Se~~ una nació, nosaltres decidim". S'hi destaca l'opinió dels 4 magistrats conservadors i es desatén la posició dels altres 6 que jutjaren l'Estatut. S'hi posa l'èmfasi en la fragmentació de l'Estat davant la permissivitat de la sentència. Montilla surt malparat a les portades i als editorials. S'avança en portada que "~~Se~~ *despedido* con gritos de ¡botifler, botifler! (traidor) de la multitudinaria marcha en Barcelona dominada por pancartas y banderas independentistas y acabó *refugiándose* en una ~~re~~conselleria"" (la cursiva és nostra)³⁸. Ell és el responsable, segon el diari, d'una manifestació independentista. En la portada del 12 de juliol es resta importància a la participació sota el títol "~~re~~nos del 1% de los catalanes asistió a la marcha *contra España*" (la cursiva es nostra), tot subratllant la quantitat de participants que ofereix l'empresa Lynce: 64.400 persones. En aquesta interpretació (contra Espanya), es dóna relleu al discurs de la confrontació i el conflicte, atès que la manifestació fou contra la sentència principalment. En la darrera portada analitzada, 17 de juliol, apareix una fotografia de Saura, Carod-Rovira, Montilla i Mas, amb el peu de foto, "~~re~~os que mandan en España". S'hi insisteix que si ara es parla de modificar la Constitució espanyola i el model d'Estat és pels polítics catalans.

³⁷ *El Mundo*, "~~re~~La rebelión institucional de Montilla es obra de Zapatero", 4 de juliol de 2010.

³⁸ *El Mundo*, "~~re~~Montilla recibe su castigo tras presidir la mayor manifestación contra España", 11 de juliol de 2010

El diari dedica 9 editorials. Considera important el tema perquè els editorials corresponen al tema principal o segon. Només en un cas queda en tercera posició en importància. *El Mundo*, se centra particularment en la “burla” que significa la sentència del TC i, molt en particular, en desqualificar la figura política de Montilla.³⁹ En primer lloc, la crítica directa del TC gira en torn d’arguments relatius a la manca de contundència de la sentència perquè “omés” declara la inconstitucionalitat de 14 articles. S’hi diu que “es una vergüenza, una abdicación en toda regla”, i s’insisteix que “el coherente” hagués estat declarar la inconstitucionalitat “el bloque del Estatut”, tot fent especial esment de l’article 35 sobre la política lingüística a Catalunya. S’hi assegura que a l’autonomia catalana “no se puede enseñar” en castellà i que hi ha “Exclusión manifiesta del castellano”.⁴⁰ Aquestes asseveracions no s’acompanyen de cap altre argument. Així, doncs, el TC queda deslegitimant per l’ambigüitat en la sentència i per esdevenir “cómplice de Montilla y los nacionalistas”.

La crítica al TC es relaciona amb el que el rotatiu entén com un intent d’interpretar l’Estatut per a acollir-lo en la Constitució: “Bza lo esperpéntico cuando convalida todo lo referente a la nación, el autogobierno, los derechos históricos y los símbolos”.⁴¹ S’hi destaca que hi havia quatre magistrats que coincidien amb el diari en titllar d’inconstitucional l’articulat català i es considera que “es una pena que estos cuatro magistrados no hayan logrado configurar una mayoría”, per a reblar tot denunciant que amb la sentència s’han primat criteris polítics per sobre dels jurídics.

Quant a la desqualificació a Montilla, és el personatge de qui més es parla i de qui es recorda el seu origen andalus amb fórmules com “cordobés Montilla”. Les al·lusions a Montilla se succeeixen en un to de desautorització. La manifestació és objecte de gran preocupació per al diari i Montilla n’és el màxim artífex. Se silencia el protagonisme d’Òmnium Cultural, convocant i organitzador de la marxa. Per al diari, la manifestació serveix de “pampolín” cap a la independència per al que ells anomenen “nacionalismo radical”. Montilla, segons el diari madrileny, no hauria d’haver liderat la manifestació, la qual cosa s’aprofita per criticar Zapatero per haver declarat al seu dia que acceptaria l’Estatut que aprovés el Parlament català. També dedica el rotatiu altres desqualificatius a Montilla: “Como un pelele en manos de los soberanistas”; un “irresponsable”; una autoridad del Estado que se niega a acatar la ley”; “Montilla ha

³⁹ *El Mundo*, “Nerviosismo en el nacionalismo catalán”, 9 de juliol de 2010; “Cuando la irresponsabilidad azuza el independentismo”, 11 de juliol de 2010; “Montilla, una autoridad del Estado que se niega a acatar la ley”, 13 de juliol de 2010; i “Zapatero, preso de su alianza con Montilla”, 17 de juliol de 2010.

⁴⁰ *El Mundo*, “El TC se burla de todos al cerrar los ojos a la realidad”, 3 de juliol de 2010.

⁴¹ *El Mundo*, “Una sentencia que maquilla el fraude...” 10 de juliol de 2010.

perdido los papeles”; o —~~es~~ta desquiciado”. El diari acaba conclouent que hauria de deixar la Generalitat.

El diari *El País*, al seu torn, situa la sentència de l'Estatut i la manifestació, com a tema de portada, 9 vegades. En general, els textos responen al perfil de notícies elaborades a partir de la cobertura d'un esdeveniment. Només un dia, el 13 de juliol, la notícia de portada respon a la declaració de José Montilla. L'orientació principal que donen al tema en les portades va en la línia de donar suport a la sentència. Per al diari, el gest de Zapatero – promet calmar la situació a Catalunya tot cedint els Consells Generals del Poder Judicial a les autonomies- es contestat per Artur Mas, caracteritzat negativament en correspondre-li verbs com —~~amenazar~~” o —~~res~~ponder con virulencia”.⁴² Insisteix, tal com fa als editorials, en la defensa de la Constitució i la unitat de la nació espanyola. És l'argument que fa servir el diari per a defensar la sentència i la necessitat d'acatament per a acabar amb el conflicte. Defensa el projecte d'Estatut i minimitza la inconstitucionalitat ja que —~~se~~ han estat suprimits 14 articles.

La manifestació és un acte de —~~so~~beranismo” i s'hi destaca l'intent d'agressió que va patir Montilla durant la marxa. A la portada de l'11 de juliol —dia següent a la manifestació- es publica la fotografia aèria de la marxa. Hi destaca la senyera. Montilla queda desqualificat per insistir en la idea de —~~provocación~~” de la sentència i perquè es —~~re~~crea en ofensas gratuitas”. S'hi considera la més gran mobilització de la història de la democràcia a Catalunya..

El Debate sobre el Estado de la Nación coincideix amb els dies posteriors. En aquest esdeveniment, apareix un Zapatero solitari en no tenir el suport de CiU ni del PSC. El diari qualifica de —~~cat~~ralidad” el posicionament polític dels principals partits catalans (PSC, ERC, ICV i CiU) i de poc seriós quan informa del fracàs en el consens que buscaren aquestes formacions per a defensar l'Estatut. Quatre actors apareixen en portada: Zapatero, Mas, Duran i Lleida i Montilla. Quant a Zapatero, destaquen la seva voluntat de diàleg i la seua condició victimista en no tenir el suport de CiU ni el PSC; de Mas, l'exigència i —~~amenaza~~” amb què respon a l'executiu central. Al se torn, Montilla el caracteritzen com que està políticament fora de lloc: nega el PSOE i no té legitimitat a Catalunya. El desqualifiquen en assenyalar que Montilla titlla d'irresponsable el TC.

El País dedica quatre editorials al tema. Els dies són el 4, 10, 11 i 15 de juliol. Sempre es tracta del primer editorial dels dos que ofereix a la pàgina, llevat del dia 10 en què és l'únic tema editorialitzat. El diari s'arreglera en un principi a favor de la sentència i de la Constitució. Per a rotatiu no hi cap dubte: —~~lo~~ que corresponderia a todos es

⁴²*El País*, —Zapatero abre la puerta al Consejo Judicial eliminado en el Estatuto”, 3 de juliol de 2010.

atenerse a ella”,⁴³ Tanmateix, la posició del diari evoluciona a partir d’aquest primer editorial. El segon ja es titula: —~~mediocre~~ sentència”. S’hi assenyala l’ambigüitat en la redacció de la resolució del TC i es considera un document conflictiu en desencadenar noves polèmiques com a la de l’ús del català a les escoles com a llengua vehicular. Malgrat que el diari és partidari d’acatar la sentència, insinua que els ciutadans han estat manipulats pels partits polítics nacionalistes i pròxims a l’independentisme:

Interpretar la manifestación de ayer como un respaldo masivo de los ciudadanos catalanes al Estatuto no encaja ni con la baja participación en el referéndum de convalidación ni mucho menos con el tono y las consignas de la manifestación.⁴⁴

Segons *El País*, la convocatòria de la manifestació és fruit de jugades electoralistes ordides pel PSC, ERC i CiU. L’argument que utilitza és que el tripartit veu perillar la seua continuïtat al Govern català i necessita la legitimitat que busca en accions nacionalistes com aquesta. També silencia que l’organització ha partit d’entitats culturals catalanes. El diari explicita que el conflicte que ha provocat la sentència és fruit de la crisi d’identificació amb la nació espanyola i que cal tancar el debat tot acatant la resolució. De Montilla es diu que va equivocar el moment d’acceptar anar a la manifestació. De Zapatero i Rajoy no es destaca cap element positiu ni negatiu, estan d’acord amb la sentència i amb la idea de tancar el conflicte suscitat amb Catalunya.⁴⁵ Podem concloure que el diari és constitucionalista i que deslegitima qualsevol qüestionament de l’ordenació territorial d’Espanya. Al segon editorial (10 de juliol), l’article va acompanyat d’una il·lustració d’El Roto on s’aprecia una llengua humana dividida, de forma asimètrica, en quatre parts. Català, gallec, euskera i castellà.

Els dos diaris editats a Madrid coincideixen en tres qüestions primordials: s’ha d’acatar la sentència del TC —tot i que cadascun matisa la seva posició ideològica—, no hi ha discussió possible sobre la unitat de la nació espanyola i, finalment, la manifestació és un acte sobiranista. Tot i que *El País* dona suport a la sentència, la titlla de —~~mediocre~~” i —~~ambigua~~”. Se’n ressalta de forma negativa que no és conclusiva i que obre noves polèmiques, especialment quant al’ús del català en les escoles catalanes. Al seu torn, *El Mundo* conclou que la sentència és una —~~torla~~” per la seva falta de contundència i n’arriba a qüestionar el resultat. Segons el rotatiu, s’hauria d’haver escoltat els arguments dels quatre magistrats conservadors —d’un total de 10 que avaluaven l’Estatut— i allò —~~coherente~~” hagués estat declarar la inconstitucionalitat —~~re bloque~~” de

⁴³ *El País*, “Sentencia como señuelo”, 4 de juliol de 2010.

⁴⁴ *El País*, “Soberanismo en la calle”, 11 de juliol de 2010

⁴⁵ *El País*, “Ni vencer ni convencer”, 15 de juliol de 2010

l'articulat català. Coincideix amb *El País* en la polèmica sorgida de la sentència quant a l'ús del castellà a les aules catalanes i va més enllà: assegura gratuïtament, sense exemples ni declaracions, que a Catalunya s'exclou l'ús del castellà.

Ambdós diaris consideren la manifestació un acte sobiranista. Per a *El País*, la marxa és una jugada electoralista perquè perilla el tripartit. *El Mundo* considera inflats els resultats de participació que ofereix la Guardia Urbana i Òmnium Cultural que assenyalaven que havien acudit més d'un milió de persones. Tots dos diaris silencien el paper coordinador i impulsor que van tenir les entitats culturals, especialment Òmnium Cultural. Només *El País* assenyalava la contundència de la manifestació i arriba a dir que és la mobilització més gran de la història democràtica a Catalunya. Per als dos diaris, Montilla s'equivoca en acudir a la manifestació i queda deslegitimada i desqualificada políticament. En resum, els dos diaris són partidaris de fer una lectura espanyolista de la situació, no consideren admissible la discussió de la sentència que s'ha d'acatar, s'oposen al qüestionament de l'encaix de Catalunya en Espanya, no admeten que l'Estatut pretengui modificar la Constitució i rebutgen l'autodeterminació com a possibilitat política.

4. Diaris d'edició basca

El diari *El Correo* s'ocupa ben poc de l'objecte d'estudi a les portades. Només en trobem una, la del dia següent a la manifestació, l'11 de juliol. Es tracta, això sí, de la informació més important, amb un titular informatiu i no apel·latiu: —~~Un~~ millón de personas clama en la calle contra el recorte del Estatuto catalán". El primer subtítol segueix una línia semblant: —~~Una~~ multitudinaria manifestación colapsa Barcelona y desborda todas las previsiones". En canvi, el segon subtítol ja pren un caire interpretatiu: —~~Los~~ de "independencia" e intento de *agresión* a Montilla" (la cursiva és nostra). El titular porta acompanyament gràfic; una fotografia de la manifestació que confirma el titular.

Poques conclusions podem traure d'aquesta única portada. Una clara és que la informació de la sentència i la manifestació no tenen gaire importància per al diari de més difusió a Euskadi. A més, no podem interpretar una tendència clara cap a alguna de les parts implicades. Com a molt, del segon subtítol podem extraure una interpretació crítica de l'independentisme. Podem dir que el diari del Grup Vocento pretén informar un públic que, probablement, desconeixia prou la informació relativa a la convocatòria de la manifestació.

Als editorials podem aprofundir una mica més en l'opinió del diari quant al conflicte objecte d'estudi. En publica tres: els dies 10, 12 i 17 de juliol. Tots són doncs a partir del dia de la manifestació i mai no són l'editorial principal. Els tres textos estan ben argumentats i contenen suficients elements de contextualització. Quant a la

manifestació, afirma el diari que —s'ria impropedente" que fos capaç de —aular la sentència y la autoridad del TC". Per tant, la manifestació no ha de restar legitimat a la sentència. Demanen que l'executiu català explique com administrarà el —rónimo autogobierno que la sentència brinda".⁴⁶ Als següents editorials, es tracta de la relació entre Montilla i Zapatero tot procurant mostrar els punts de desunió que hi ha entre els dos presidents en destacar que el president de la Generalitat ho té difícil perquè ha de buscar un equilibri entre la reivindicació identitària i les promeses de Zapatero. No es tracta de textos que carreguen les tintes en contra dels manifestants i a favor de la sentència. Tampoc no es posicionen a favor dels manifestants. En tot cas, es deixa clar que Catalunya no tindria motiu de queixa perquè, malgrat la sentència. Té la major cota d'autogovern mai no aconseguit. Sí que s'hi procura mostrar les diferències entre els dos líders socialistes.

El diari *Deia*, al seu torn, dins els 15 dies analitzats porta 7 textos en portada relatius a l'objecte d'estudi. La seva atenció es centra especialment en la reacció social que la sentència provoca en la població catalana. En algunes ocasions —les portades publicades abans de la manifestació—, l'aparició del tema en portada respon a una declaració-sumari que serveix de connector per als articles o entrevistes de les pàgines interiors. Les declaracions són de representants de CiU (3 de juliol) i en concret d'Antoni Duran i Lleida (4 de juliol). En ambdós casos, les declaracions nacionalistes tendeixen a presentar el polític amb un to amenaçant. És el cas del primer exemple on el titular diu: —*U advierte a Zapatero de que no —iente al riesgo*" (la cursiva és nostra)⁴⁷. En el segon, Duran i Lleida desqualifica Montilla utilitzant l'exemple del seu homòleg a Euskadi: —*N veo a Patxi López haciendo lo que está haciendo Montilla*".⁴⁸

Els polítics de CiU són, per al diari, les principals veus legitimades, tot i que en alguna ocasió citen declaracions de Joan Puigcercós, d'ERC, i sempre remarcant la tendència independentista de la formació (—*ere que Catalunya tiene la oportunidad de ser un Estado*").⁴⁹ Llevar de l'11 de juliol, dia que es publica el que va passar a l'acte de protesta a Barcelona, les fotografies no solen acompanyar les portades que tracten el tema. És una fotografia aèria i a color de la multitud de catalans concentrats als carrers barcelonins com a protesta per la sentència. La fotografia ocupa mitja pàgina. El diari assenyala al peu de foto les banderes i ensenyes típiques dels nacionalismes català i

⁴⁶ *El Correo*, "Protesta catalana", 10 de juliol de 2010.

⁴⁷ *Deia*, titular de portada, 3 de juliol de 2010

⁴⁸ *Deia*, titular de portada, 4 de juliol de 2010

⁴⁹ *Deia*, "La Constitución no conoce otra nación que la española", dicta el TC en su sentencia del *Estatut*", 10 de juliol de 2010

basc: senyeres, ikurrinys, estelades. El diari opta per no fotografiar la capçalera de la manifestació i fa protagonistes els ciutadans anònims.

Quant als actors, queden legitimats els representants de CiU – en concret Duran i Lleida-, Puigcercós i Urkullu. Del primer, es destaca l'exigència política davant el president espanyol i el de la Generalitat. Quant a Puigcercós remarquen el seu independentisme i d'Urkullu el posicionament a favor de la marxa i contra la sentència del TC. Montilla queda retratat com un personatge víctima de la situació. Es destaca el fet en portada que tingués que ser escortat pels agents de seguretat i que fos increpat pels manifestants. S'hi dibuixa la imatge d'un polític perdedor, especialment, en destacar les declaracions d'una entrevista a la presidenta d'Òmnium Cultural, Muriel Casals. Casal insta Montilla a la desobediència per a guanyar credibilitat: —«Gobierno catalán no le queda más que la desobediencia ante el ejecutivo de Madrid».⁵⁰

Montilla esdevé font de notícia només quan ja ha passat la manifestació i ha estat analitzada, el 13 de juliol. Hi destaquen el posicionament de rebuig a la sentència, però no adverteixen de forma explícita cap moviment contrari al PSOE. El titular d'aquesta portada és: —«Montilla: La sentencia del TC está llena de ofensas»". L'última portada, la del 14 de juliol, recull un petit destacat el titular del qual és la declaració de Javier Pérez Royo, jurista que va participar en la redacció de l'Estatut. *Deia* s'arreglera amb el jurista en subratllar la idea que la sentència reobre el debat sobre l'articulació territorial no resolta en la Constitució. En general, el rotatiu basc es posiciona a favor de la mobilització catalana i en contra de la sentència del TC. Catalunya és per al diari una nació amb sobirania pròpia i considera un element d'intransigència la insistència amb què el TC al·ludeix a la unitat d'Espanya.

Només en 2 dies dels 15, *Deia* fa l'editorial sobre el tema: el 7 i l'11 de juliol. Els titulars són: —«Es allá del Constitucional» i —«Cataluña responde como nación». Per al diari, resulta urgent la reforma del TC per tal d'evitar —«abuso político» que, segons *Deia*, hi ha a l'hora d'interpretar el contingut de la Carta Magna. Denuncia la falta d'independència que hauria d'haver entre el poder polític i el judicial. De forma explícita, l'editorial del 7 de juliol afirma que el TC manca d'elements democràtics en vetar les aspiracions sobiranistes de les nacions. S'hi posiciona clarament a favor de l'autodeterminació i considera un error la sentència. Els arguments que esgrimeix el diari per a exigir una reforma del TC es relacionen amb la manca de concreció que es va tenir durant la transició política, període històric al qual, implícitament, el diari atribueix la responsabilitat de la manca d'enteniment en l'encaix que les nacions tenen dins d'Espanya. També s'utilitza com a argument l'explicació del sistema d'elecció dels

⁵⁰ *Deia*, titular de portada, 12 de juliol de 2010

12 membres del TC, els quals responen a una majoria parlamentària, i planteja que no garanteix la divisió de poders. El segon editorial, dedicat a la manifestació, és directe quant a les conviccions ideològiques del diari: Catalunya és una nació i ho ratifiquen els seus ciutadans en una «impressionante e histórica manifestación».⁵¹ El diari recorda els seus lectors que allò que afecta la sobirania catalana també afecta la sobirania basca. En general, l'argument més usat és el d'un nou pacte constituent i s'arriba a concretar com l'única via possible per a resoldre el conflicte creat pel poder central, al qual s'atribueix tot la responsabilitat en el cas.

Quant a la comparativa entre la premsa basca, si atenem a les portades, és evident que el tema no és principal per als diaris: 1 portada en *El Correo* i 3 en *Deia*. Tampoc als editorials, 3 i 2 respectivament. Als editorials sí que observem algunes diferències clares. Mentre *El Correo* defensa la legitimitat constitucional de la sentència —mostra un suport implícit a la sentència—, *Deia* es clarament crític i partidari de superar l'actual relació d'Espanya amb la resta de nacions. Queda clar que *Deia* aposta per anar més lluny que, fins i tot, el que defensen els diaris catalans.

5. Diaris d'edició valenciana

Al periòdic *Levante-El Mercantil Valenciano (EMV)*, que pertany al Grup Prensabérica, només apareix el tema objecte d'investigació en dues portades. La primera, el dia següent de la manifestació i ocupant un discret tercer lloc en importància. La principal era per a David Villa, exjugador del València CF, amb fotografia inclosa, i el titular: «¡A por ellos!»⁵² Convé recordar que és el dia de la final del Mundial de Futbol. La segona al·ludeix a la prohibició del vel islàmic a un institut d'Almassora (Castelló). Al faldó de la portada ens trobem el titular: «Un millón de personas protestan en Barcelona contra el fallo del TC». Un titular merament descriptiu que s'amera de conflicte en destacar sota el text que hi hagué un intent d'agressió al president Montilla. S'acompanya el pla general de la manifestació amb profusió de senyeres. El peu de foto subratlla que «la asistencia superó todas las previsiones». Es tracta d'una notícia d'esdeveniment elaborada a partir dels despatxos d'agències.

Al període analitzat, el tema només torna a aparèixer en portada de *Levante-EMV* el dia 17 en un breu que ocupa el setè lloc en importància sobre nou notícies que apareixen en primera. El titular diu: «El Gobierno acepta reformar la Constitución para satisfacer las demandas de Cataluña». S'hi completa amb un subtítol que diu: «El la Vega pide consenso». Si al titular se'ns presenta un govern que cedeix davant les «demandas» de Catalunya, la petició de consens de la vicepresidenta condiona la suposada cessió.

⁵¹ *Deia*, «Cataluña responde como nación», 11 de juliol de 2010

⁵² *Levante-EMV*, titular de portada, 11 de juliol de 2010

Durant els 15 dies d'anàlisi, només apareix un editorial sobre el tema el dimarts 13 de juliol. Ni el dia posterior a la sentència del TC ni el dia posterior a la manifestació. Sota el títol —~~a~~ articulacionespañola”, l'editorial contraposa l'Espanya —~~o~~ventayochista” —~~at~~iguaesencia”, —~~alo~~ romántico”- al —~~pa~~gmatismo inconcreto” de la Constitución del 78. Conclou l'editorial la primera argumentació amb la idea que —~~le~~encaje español” pateix encara —~~le~~espíritu de la decepción”, que encara és —~~re~~én del desastre”, front a les realitats emergents —~~in~~culadas a la modernidad”. Segueix l'editorial atribuint als —~~pa~~rtidos nacionales” la primera posició i a les —~~af~~irmaciones políticas periféricas” la segona, per a concloure que la sentència del TC —~~e~~ una lectura severa de las dos ideologías yuxtapuestas”. Atribueix al PP la pretensió de —~~e~~errar la España autonómica absorbiendo falazmente la Constitución”, element —~~in~~mutable”, i acusa al PSOE de —~~ar~~rienda suelta con frivolidad a la España plural”. Quant a Catalunya, situa el debat en el que anomena —~~le~~ctoralismo de salón”, per a concloure que la sentència és —~~axa~~”, tot i que —~~ie~~rra, de forma poderosa, la deriva confederal”.

El diari *Las Provincias*, que pertany al Grup Vocento, inclou en 9 portades el tema objecte d'estudi, si bé només en un cas és la segona notícia en importància. La resta d'aparicions es tracta en un breu o al sumari. No hi ha cap suport gràfic en tot el període. La majoria de les portades (6) donen un tractament neutre que remet a declaracions i despatxos d'agència. En tres portades caracteritzen negativament presentant, en dues portades, CiU que —~~men~~aza” mentre el Govern —~~on~~fía”, i en una, l'Estatut com a —~~aber~~into” que —~~re~~venena”.

Las Provincias dedica 8 editorials al tema en els 15 dies analitzats. En 6 casos es tracta de l'editorial principal. En la seva majoria són editorials en els quals es presenta la posició del periòdic, partidari de la defensa de l'ordre constitucional, amb escassa o nul·la contextualització i amb un esquema maniqueu en el qual Catalunya apareix com a conflicte en pretendre sortir del camí constitucional. Una anàlisi breu ens permet assenyalar com a síntesi de l'editorial del dia 4 de juliol la idea que la Generalitat ha de moderar-se i seguir el —~~au~~ce constitucional”, adverteix del —~~es~~go soberanista” de la manifestació i del —~~pe~~ligro de generalización de aquellas atribuciones que no se han vistore cortadas por el TC” per a altres comunitats. El dia 5 seguirà insistint que la sentència s'ha d'acatar per a que —~~re~~valezca como razón última del Estado constitucional”. El dia 10, dia de la manifestació, en l'editorial principal, considera —~~in~~admisible” el —~~on~~flicto de legitimidades” entre l'Estatut i la sentència del TC i reclama a la Generalitat que no ultrapassi els límits que —~~fo~~ecen el propio Estatuto y la Constitución”. Diumenge 11, l'editorial principal tracta sobre la final del Mundial de Futbol i s'utilitza per a celebrar la —~~or~~malización del patriotismo”, —~~le~~jado de retóricas pulsiones nacionalistas”. Sota el títol —~~E~~spejo de la España plural”, conclou que en

aquest mirall s'haurien de mirar —ones buscan formulaciones retorcidas y alambicadas de la España plural". El segon editorial es titula —mitación catalana" i destaca —e tono confuso de la protesta", —esahogo airado", —idioso proceso", —astío", per a concloure demanant que es centrin totes les energies —e el gran objetivo de salir de la crisis y recuperar la prosperidad perdida". Són evidents els efecte d'encomanament entre el primer editorial i el segon.

Als editorials dels dies 12 i 15 s'insistirà en el —larde independentista" de la manifestació i en la pressió sobre Montilla a qui es demana que s'allunyi de CiU, —roderando sus reclamaciones" i —legándose al marco constitucional". El dia 16, davant la declaració de Zapatero reconeixent Catalunya —omo nación, en términos políticos", es destaca la —icomprensión y abierta contestación desde amplios sectores de la sociedad española" a aquesta declaració i als efectes que una revisió de les lleis orgàniques podria tenir en altres comunitats autònomes. El darrer editorial, el del dia 17, sota el títol —Esunión en Cataluña", ataca el PSC per haver participat a la manifestació sota un lema —nacceptable", insisteix en —al extrema deriva catalanista del PSC" i reclama al PSOE que se sumi a la resolució del PP en defensa de la Constitució per a —onsolidar definitivamente la estructura del Estado".

Si aborem la comparativa, dues portades i un sol editorial en el cas de *Levante-EMV* front a 9 portades i 8 editorials en *Las Provincias*, plantegen seriosos problemes per a una comparació rigorosa. Hi cap, tanmateix, tenint en compte les característiques del sistema comunicatiu valencià (Xambó, 1995, 2001, 2010) considerar que el diari *Las Provincias* ha estat el principal suport de l'anticatalanisme al País Valencià des dels anys de la transició política i l'anomenada —atalla de València" (Xambó 1996, Viadel 2009) i, conseqüentment, el principal referent en premsa escrita de la dreta valenciana. Per a la majoria dels seus lectors, el que s'esdevingui a Catalunya interessa de forma antagònica. L'anticatalanisme és una de les formes més eficaces de la ideologia espanyolista. En aquest sentit, podem entendre la major atenció, guia de l'opinió dels lectors, que realitza el periòdic conservador del Grup Vocento, a l'hora que confirma reiteradament el seu espanyolisme en la defensa tancada del caràcter inqüestionable de la sentència del TC.

Al seu torn, el diari *Levante-EMV*, amb un perfil més local i populista, cedeix el tema a *Las Provincias* i el tanca amb un pronunciament constitucionalista en l'únic editorial en què aborda el tema. Sorpren que l'essència d'Espanya segons els diari sigui la generació del 98 i no s'estableixi cap relació amb l'herència del franquisme. Cap dels dos diaris farà la més mínima al·lusió a la precària situació de legitimitat d'una part dels membres del TC i el caràcter partidista i poc allunyat dels interessos del PP i el PSOE que hi concorren en la seva elecció. Finalment, cal subratllar el caràcter tabú en

la premsa valenciana i, en tant que tabú, indica la persistència del conflicte, de qualsevol plantejament que simpatitzi amb les reivindicacions catalanes. El fet que els polítics valencians no es pronuncien sobre el tema i sobre les conseqüències per a la pròpia comunitat autònoma és un indicador fidel de la pervivència del conflicte identitari i de la seva relació amb Catalunya.

6. Per concloure

Després de l'anàlisi comparativa, proposem una nota conclusiva de l'estudi de cas que resumim en sis idees principals:

1. La pràctica totalitat de les informacions que analitzem són informacions previstes i basades en rèpliques i contrarèpliques. No hi ha anàlisi periodística ni investigació.
2. Les fonts informatives que apareixen contínuament són les qualificades pels diaris com a "legítimades" i són coincidents amb les fonts oficials i autoritats polítiques coincidents amb les línies ideològiques dels diaris que li donen veu.
3. Només els diaris catalans analitzats i el diari basc *Deia* subscriuen el dret de Catalunya a ser considerada nació.
4. Els periòdics de Madrid, els valencians i el diari basc *El Correo* es posicionen clarament en defensa del TC i la unitat d'Espanya, tot negant a Catalunya el dret a proclamar-se nació així com el dret d'autodeterminació. Aquest mateix diaris no faran cap al·lusió a la legitimitat del TC que sí que posa en qüestió *Deia* i que és ben coneguda a Catalunya des d'abans de la sentència i la manifestació.
5. Per als rotatius catalans estudiats i per a *Deia* la sentència és una burla als drets del poble català. Per a tots els altres és legítima, fins i tot laxa i insuficient.
6. La majoria dels diaris consideren la manifestació com un excés de l'independentisme català, tot ocultant la diversitat ideològica dels manifestants i presentant-la com un desafiament a l'ordre constitucional.

Bibliografia

- Castelló, Enric (ed) (2012): ***La mediatización del conflicto político. Discursos y narrativas en el contexto español***. Editorial Laertes: Barcelona.
- Idoiaga, Petxo y Ramírez de la Piscina, Txema (2002) *Al filo de la (in)comunicación. Prensa y conflicto vasco*. Editorial Fundamentos: Madrid.
- Van Dijk, T. A. (1998): *Ideología. Una aproximación multidisciplinaria*. Gedisa: Barcelona.
- Viadel, F. (2009): *"No mosfareu catalans". Història inacabada del blaverisme*. PUV: València

- Thouverez, Ludivine i Perales-García, Cristina (2012) —“Analyse de la couverture informative de la capture de l'Alakrana dans le journal El País” en Lachkar, Abdenbi, *Langues et médias en Méditerranée*. L'Harmattan: París, pp. 84-91.
- Xambó, Rafael (2010) —“El mitjans de comunicació al País Valencià” en *Arxius de Ciències Socials*, núm. 23, pp. 3-16. Facultat de Ciències Socials. Universitat de València: València.
- Xambó, Rafael (2001) *Comunicació, política i societat. El cas valencià*. Tres i Quatre: València.
- Xambó, Rafael (1995) *Dies de Premsa. La comunicació al País Valencià des de la transició política*. Tavernes Blanques, L'eixam: Valencia.

Béns Comuns.
Tancaments Digitals i Economia Política Popular⁵³

Bru Lain
(Universitat de Barcelona)
bgrafic@gmail.com

Rubén Martínez
(Universitat Autònoma de Barcelona)
ruben@leyseca.net

Resum

Aquest article analitza la lògica econòmico-política per la qual, dins l'anomenada "societat de la informació" o "capitalisme cognitiu", es promouen els "tancaments" i la privatització de la producció cultural i digital actual. En primer lloc es posa de manifest els paral·lelismes o analogies existents entre els béns comuns naturals (bosc, muntanyes i pastures comunals, aqüífers, etc.) i els béns comuns digitals actuals (software lliure, llicències obertes, plataformes on-line de producció de coneixements, etc.) que poden ser vistos com una forma d'economia política popular. Donada la centralitat del coneixement i la seva gestió com un dels recursos principals del paradigma productiu actual, l'objectiu de l'article és analitzar com en el sistema de mercat, els béns comuns digitals es troben en una situació anàloga a la dels béns comunals tradicionals, recreant els processos pels quals aquest van experimentar processos de tancament i d'exclusió dels processos comunals que els caracteritzaven. Així doncs, es tracta de descobrir com els sistemes d'explotació, privatització i tancament dels sabers generats per la pròpia societat de forma comunitària acaben propiciant la seva regulació d'acord a la lògica del funcionament del mercat capitalista. La pregunta que l'article proposa és descobrir quines han estat les decisions i les maniobres que han fixat l'interès en controlar i tancar la producció social i cultural que es troba a la xarxa actualment. En segon lloc, gràcies a alguns exemples de producció cultural i digital actual mobilitzats per determinades comunitats polítiques, es realitza una breu descripció de les característiques i potencialitats més destacades que podria contenir una economia política popular basada en la generació i difusió comunitària dels béns comuns digitals.

Paraules clau

Béns comuns, mercantilització, tancaments, economia política popular, sistema productiu.

1. Introducció

⁵³ Aquest treball és fruit de la recerca en diferents àmbits i temàtiques realitzades al llarg de diferents períodes. És, per tant, una investigació que es troba encara en procés. Per favor, no citar sense el permís exprés dels autors.

En les darreres dècades, diferents canvis d'ordre econòmic, polític i cultural han anat situant al coneixement com a recurs principal en el sistema productiu actual. El pas d'un model de base fordista a un de denominat post-fordista ha potenciat diversos canvis en les formes d'estructurar la cadena de producció, en la qual la informació i el coneixement –així com la seva mateixa gestió– han guanyat un paper central en una gran part de les economies capitalistes més desenvolupades. La incidència de les noves tecnologies de la informació i la comunicació (NTIC), l'optimització dels recursos per a una producció just in time, la prioritat competitiva d'ampliar l'oferta amb productes i serveis segmentats per perfils de consumidor, etc., han estat alguns dels fenòmens més rellevants en aquesta transformació. Les tasques de comunicació i de servei al client prenen així un paper molt destacat i el treball relacional se situa com a element indispensable per a interpel·lar als diferents motivacions del consumidor.

Així, l'anomenada Nova Economia practica diferents estratègies amb l'objectiu d'extreure majors beneficis d'aquest coneixement difós, convertit ara en una rica font de rentes que cal explotar, on l'anomenada innovació és una absoluta prioritat en l'agenda econòmica. En conclusió, es pot afirmar que el conjunt d'aquestes estratègies permeten accedir a les fonts d'explotació creatives que faciliten un procés d'innovació contínua⁵⁴.

Des de mitjans dels anys 80 i principis dels 90, tota una sèrie de fenòmens interrelacionats reafirmen aquesta transformació i acaben de situar definitivament al coneixement en el centre de l'economia. Algunes variables indiquen tal transformació: des dels processos de reconversió industrial i deslocalització de fàbriques i la terciarització de la mà d'obra en els països centrals, la irrupció de les NTIC, la consolidació de la innovació com a màxima de la competitivitat entre Àsia, els EUA i Europa en paral·lel al procés de (re) globalització econòmica, l'increment del poder financer, etc. Una vegada desapareguts completament els pactes capital-treball característics les democràcies de postguerra, l'estratègia neoliberal trobà pocs i dèbils tallafocs que paralitzessin les seves maniobres en la reestructuració del model productiu propi del capitalisme contemporani. Aquest nou context es conegut de forma comú per denominacions pretesament neutres, tals com Nova Economia, Societat Post-capitalista o Societat de la Informació. Tot i les disputes terminològiques, aquest nou paradigma socioeconòmic amaga en el seu interior nombrosos debats, disputes i tensions respecte de on, qui i com es produeix coneixement i de qui, com i per què se n'apropien determinats actors econòmics.

⁵⁴ Per a un anàlisi més detallada d'aquest procés i els seus efectes en el govern de la producció social, veure: *Innovación en cultura* (YProductions, 2010)

Aquest nou paradigma mostra que, més enllà de caracteritzar-se simplement per una transformació tecnològica, la Societat de la Informació respon fonamentalment al canvi en dos factors estructurals i productius determinants. En primer, lloc representa una profunda transformació econòmica en el mode d'acumulació capitalista (Bowles *et al.*, 1986) i, en segon lloc, respon a un canvi en el pla legislatiu que dota a aquest nou model d'acumulació, d'una cobertura legal i institucional en la qual desenvolupar-se. D'aquesta manera, la centralitat de la producció immaterial⁵⁵ i la necessitat d'explotar els recursos bàsics que possibiliten la innovació, han marcat el disseny dels protocols legals que intenten assegurar les avantatges competitives per al sector privat. És per aquest motiu que les lleis de propietat intel·lectual i industrial se situen en el centre del debat, els instruments centrals per a la privatització del coneixement. En aquest sentit, podem veure com eines de gran utilitat en la producció, emmagatzematge i consum d'informació en la xarxa (com Google, YouTube o Flickr) reproduïen processos de monopolització, control i tancament de les capacitats productives i creatives que nodreixen la mateixa xarxa.

El coneixement, doncs, és un recurs que es troba disseminat per tota la societat que, comportant-se com una fàbrica social, conté un ingent potencial de creació de valor generat més enllà dels murs de la fàbrica tradicional i que generen un excedent de producció contínua que pot convertir-se en rentes per explotar. Autors com David Bollier assenyalen que aquest lliure flux de coneixement a la xarxa no és percebut pel sistema de producció capitalista com la base productiva que ha de romandre sota règim comunal (commons) sinó que se li adjudica un valor per tal d'ésser mercantilitzat.

D'aquesta manera, les indústries culturals tradicionals es nodreixen de la producció col·lectiva sense permetre la seva rèplica, ni de processos ni resultats, imposant marcs d'apropiació restrictius i excloents i que es fonamenten en la concepció de la cultura propietària (economia de l'escassetat) lluny de la filosofia de la cultura lliure (economia de l'abundància). Per altra banda, en el denominat capitalisme cognitiu, els temps de producció, consum i oci es fusionen en un mateix cicle, introduint el règim d'acumulació i la lògica de la mercantilització dins l'esfera de la vida i les parcel·les —ja difuminades— de l'experiència cultural individual i col·lectiva.

⁵⁵ Hardt (2010: 348-9) defineix la producció immaterial de la següent forma: «Amb els termes immaterial (...) intentem incloure la producció d'idees, informació, imatges, coneixements, codis, llenguatge, relacions socials, efectes i altres; i designar ocupacions en un rang que va des de l'extrem més alt fins al més baix de l'activitat econòmica: des dels treballadors de la salut, els mossos dels avions, els educadors, fins als programadors de software; i des dels treballadors de cadenes de *fast food* o *call centers* fins als dissenyadors i publicistes».

D'aquesta manera, es requereix d'un marc interpretatiu del capitalisme cognitiu en el qual s'explicitin els seus processos causals, econòmics i legals, per tal d'articular un anàlisi crític i fonamentat dels sistemes d'explotació, privatització i tancament d'aquells sabers que la pròpia societat genera en processos comunitaris i que acaben essent regulats per la lògica capitalista. Tal i com succeí en el pas del feudalisme al capitalisme industrial, en el desenvolupament del capitalisme contemporani es manté latent l'amenaça de nous tancaments que poden amenaçar el règim comunal de la cultura digital, els anomenat commons digitals. Simultàniament –i també com a reacció– als mencionats nous processos de tancaments, d'acumulació i explotació, han aparegut nombrosos i heterogenis processos, iniciatives i moviments que operen amb una lògica i funcionament antagònic. Tal i com Polanyi ho analitzà en la seva tesi del doble moviment (1944: 215), front la lògica del tancament i l'acumulació mercantil, tals processos de reacció es poden entendre com un moviment de defensa i protecció de la producció i la reproducció social.

Aquest article encara la transcendència que els comuns digitals tenen en relació amb la nova estructura de producció i acumulació capitalista. Per això, en el segon apartat es desenvolupa una breu caracterització dels béns comuns naturals, del paper que jugaven dins les societats tradicionals, així com del tipus de disseny jurídic i institucional en que es fonamentaven. Aquest apartat mostra la potencialitat de tals béns entesa com a capacitat d'auto subsistència i com a independència material per part dels col·lectius no propietaris, al que anomenem Economia Política Popular, en paraules de Maximilien Robespierre. A continuació es desenvolupa una descripció dels processos pels quals tals béns comuns van ésser tancats, privatitzats i acumulats, definit per David Harvey (2004) com el procés d'acumulació per desposseïció. El tercer apartat destaca les coincidències que presenten els béns comuns naturals amb els digitals, subratllant les seves potencialitats en el règim econòmic actual i els nous processos de tancament que experimenten tals béns i la producció cultural en general. En aquest apartat es mostra una lectura del règim productiu fonamentat en els comuns digitals com –en paraules de Robespierre– una sort d'economia política popular, entesa com a programa econòmic i institucional antagònic al règim estàndard de producció i explotació de la cultura i el coneixement. Després de presentar les principals estratègies que caracteritzen els nous tancaments digital, en el quart apartat s'analitzen les principals potencialitats que els comuns digitals contenen, tot contrastant i il·lustrant alguns casos d'estudi.

2. Propietat, béns comuns i auto subsistència.

Tal i com se'ls entén històricament, els béns comuns eren aquells recursos naturals (aqüífers, boscos, pastures, etc) que empraven un conjunt de població, normalment

arrendataris i camperols lliures, sobre un base de d'exploació i gestió comunitària. L'ús de tals recursos assegurava la subsistència –i una relativa independència– material a bona part de les classes populars, tant a Europa com fora d'ella.

Entenem els comuns naturals com una part fonamental de la base d'existència material de les classes camperoles i dels petits arrendataris. En un context històric en el qual el procés de proletarització era encara inexistent, les rendes que garantien la capacitat de producció i reproducció social se sustentaven en la gestió i explotació de tals recursos compartits. Els *commons*, com s'anomenen avui en dia, són el resultat de llargs processos històrics-jurídics i econòmic-polítics que arrelen en la institucionalització històrica de les diverses tipologies dels règims de propietat des del segle XII. El cas més paradigmàtic el trobem a Anglaterra on durant aquell segle es mantenien encara les propietats de tipus feudal (basades en el dret romà del *dominium*, és a dir, la propietat privada de caràcter exclusiva i excloent). La propietat pública, de l'Imperi, s'arrendava a tercers, grans propietaris, aristocràcia terratinent o la mateixa Església. Tal i com Peter Linebaugh (2008) ho anomenà, el llarg segle XII es caracteritzà per l'eclosió de grans i potents moviments emancipadors, tant dels camperols rural com en les ciutats, per part del petit poble. El resultat fou la publicació de la Carta Magna al 1215 que suposà l'acceleració de la fi del règim despòtic, tot eixamplant substancialment els drets d'aquestes poblacions, entre d'altres, sobre l'ús i explotació dels béns comuns senyorials i eclesiàstics. Tals canvis alleujaren notablement els vincles de servitud i subordinació sota els quals es trobaven tals poblacions. L'expansió de tals drets comunals per part dels *commoners*, no només garantia i potenciava la seva existència material, sinó que, tal i com apunta Federici (2004: 223), gràcies a la seva promulgació es van veure àmpliament reforçats el poder i la capacitat de negociació d'aquestes classes populars.

Per als propòsits d'aquesta investigació, es pot resumir que una economia en la qual els béns comuns ocupin un espai destacat, presenta, en favor de les classes desposseïdes, un triple potencial que cal analitzar.

a) Per una banda, reglamentar i institucionalitzar la gestió comuna de la propietat, possibilita la producció i reproducció social gràcies a recursos i sabers que operen fora de la lògica mercantil. Aquesta pràctica entranya un aprofundiment en el control democràtic de la pròpia vida i les relacions que en ella es desenvolupen. Tal capacitat es pot entendre com una reducció dels constrenyiments a la pròpia llibertat entesa com a independència material, tal i com la conceptualitza el conjunt de la tradició del

republicanisme, des de Aristòtil⁵⁶ i fins a Marx. Dit en altres paraules, l'assegurança d'una subsistència material es pot traduir com un reforç de la capacitat en la presa de decisions sobre la pròpia vida dels individus, els quals queden més o menys protegits institucionalment de possibles interferències arbitràries a les que es puguin veure sotmesos per part de tercers.

b) Una economia basada en béns comuns pot potenciar la capacitat de protesta, negociació i confrontació política de les classes populars. Aquest disposen d'un sosteniment material més o menys garantit i, per tant, poden enfrontar períodes de vagues i lluites prolongades en el temps, disposar de caixes de resistència, etc. D'aquesta manera, l'ús i la distribució no mercantil dels béns comuns confereixen al subjecte la capacitat de sortida del mercat, tal i com diria Hirschman (1994). És a dir, els subjectes no estarien obligats a vendre la seva força de treball (o a vendre's com a esclaus a temps parcial com diria Aristòtil) per tal de subsistir. Disposar de la propietat comuna sobre determinats béns i recursos, entesos com a sosteniment material, potencia la capacitat del subjecte per optar per un estil de vida fora de la relació mercantil de tipus contractual⁵⁷. Aquesta capacitat de resistència conjuntament amb la pandèmia de la pesta negra que assolarà Europa cap a mitjans del segle XIV, van propiciar una gran manca de mà d'obra i, per tant, un encariment de la mateixa. Això és una major capacitat de resistència per part de les classes populars a convertir-se en força de treball industrial.

c) Una economia en la qual els béns comuns juguen un paper destacat, entranya encara una tercera característica rellevant. Per definició, una major quantitat de béns comuns significa una certa dispersió de la riquesa i les terres, és a dir, una limitació institucional a la concentració de la riquesa en poques mans. Aquest efecte excloent dels béns comuns contribueix decisivament en democratitzar o a anivellar la distribució de la riquesa i, per conseqüència, contribueix a dispersar el poder que aquesta confereix. Com s'ha mencionat en el punt a), la dispersió de la riquesa implica una cert grau de democratització en el poder social i, en efecte, un efecte redundant

⁵⁶ Fa ja més de 2500 anys, Aristòtil ja reconeixia un conjunt de règims de propietat clarament diferenciats, tant jurídicament com en la seva forma d'ús. Entre ells destacava la propietat comuna d'ús comunitari i, fins i tot, cal afegir que va arribar a reconèixer el dret natural sobre alguns d'aquest tipus de règim de propietat. Per a aquesta i més informació sobre el posicionament d'Aristòtil respecte la propietat, veure La Política (1970).

⁵⁷ Per a conèixer amb profunditat els processos legals, polítics i institucionals que forçaren a les classes camperoles a adaptar-se les relacions contractuals i laborals pròpies del sistema de producció industrial i per acceptar forçosament les condicions de vida que comportava, veure Polanyi (1989: 135) on es detalla els efectes que sobre aquestes poblacions tingueren les lleis de pobres (*Poor Laws*) i, especialment la *Speenhamland Law*, que entraren en vigor, sobre tot, al sud d'Anglaterra a l'any 1795.

en el grau de llibertat (entesa com a independència material) de les classes i col·lectius més desfavorits.

2.1. L'Economia Política Popular dels béns comuns

El 2 de desembre de 1792, en plena efervescència del procés revolucionari francès, Maximilien Robespierre va pronunciar davant la Convenció el discurs anomenat Sobre la subsistència i el dret a la existència. En ell deixava meridianament clar els principis morals i filosòfics que una sistema econòmic havia de complir en relació al sosteniment material i la justícia normativa envers la pròpia societat. Ell deixava clar que l'objectiu al qual havia de dirigir-se la propietat era per tal de satisfer les necessitats de la població. Per tant, l'activitat econòmica bàsica quedava circumscrita a tal finalitat, tot i que un cop coberta aquesta, es legitimava el benefici econòmic que el seu excedent productiu pogués generar. L'ordenament moral que fonamentava l'ulterior articulació política de l'activitat econòmica era, en les seves pròpies paraules, el següent:

—Quin és el primer objectiu de la societat? El manteniment dels drets imprescriptibles de l'home. Quin és el primer d'aquests drets? El dret a l'existència. La primera llei social, doncs, és aquella que garanteix a tots els membres de la societat els mitjans per a existir. Tota la resta de drets estan subordinats a aquest. La propietat no ha estat mai instituïda o garantida per altra cosa que per a cimentar-los. Es tenen propietats, en primer lloc, per a viure. No és cert que la propietat pugui oposar-se mai a la subsistència dels homes”⁵⁸.

I una mica més endavant afegeix que:

—Els principi està clar: tenint un caràcter social, la propietat (...), la seva producció i comercialització han de ser controlades democràticament i no poden ser abandonades únicament al interès privat”⁵⁹.

Podem parlar, doncs, d'una relació entre l'Economia Política Popular (EPP) i béns comuns? Creiem que la resposta és totalment afirmativa i coherent amb tal i com hem esbossat les principals capacitats que una economia basada en els *commons* conté. La formulació que feia Robespierre caça perfectament amb la naturalesa no mercantilitzada dels bens comunals. Talo afirmació es pot constatar a través de dos postulats comuns. Per una banda, l'EPP no nega en cap cas la possibilitat de fer negoci amb l'excedent produït. Simplement el que estableix és que l'objecte primer de la propietat ha de ser la supervivència; la producció i reproducció social. En segon lloc, la EPP proscriu les pràctiques d'acumulació, concentració i acaparament de la

⁵⁸ Robespierre, M. (2005: 157).

⁵⁹ *Ibit.*

propietat i del benefici que d'ella en resulti. Per altra banda, també es pot fer una lectura molt pròxima entre EPP i bens comuns, ja que la primera feia una referència necessària al control democràtic de la propietat. En plena concordança amb aquest requeriment. Els béns comuns complauen tal exigència al tractar-se d'un recurs o bé gestionat i controlat de forma col·lectiva i no oligàrquica, sinó per tot el conjunt de la comunitat d'usuaris. Els béns comuns (tant naturals com digitals) compleixen tals requeriments i axiomes normatius, ja que es poden presentar com una forma o regim econòmic diametralment oposat al model privatitzador i oligàrquic propi del sistema de producció capitalista. És per aquest motiu que, clarament, podem parlar d'una Economia Política Popular dels béns comuns digitals.

No obstant, més enllà dels paral·lelismes en l'EPP i els béns comuns, haurem de resoldre una última qüestió. Per què parlem d'economia política? Quin benefici ens reporta emprar aquesta terminologia quan ens referim a béns comuns digitals? De forma molt breu, podem dir que afegir la paraula política a la economia proporciona certs avantatges a l'hora de plantejar la present investigació⁶⁰. I això és així pels següents motius: a) realitzar tal juxtaposició ajuda a fer entrar en l'anàlisi econòmic el conjunt de classes populars i desposseïdes; b) també és positiu per a categoritzar políticament les relacions entre propietaris i desposseïts; c) permet explicitar l'arrel productiva –econòmica– dels conflictes polítics entre els diferents grups o classes socials; d) també permet categoritzar políticament les relacions socials domèstiques (la democratització de l'empresa, el ~~ret~~ "laboral", vist com a ingerència ~~política~~ "política" en l'àmbit domèstic i en la ~~libertat~~ "del patró és un bon exemple d'això); i e) aquesta expressió també permet incloure en l'anàlisi econòmic i polític altres formes de propietat, com la col·lectiva, que influeix en el conflicte de polític-econòmic de forma directa.

3. Nous i Vells Tancaments

Amb tot, les potencialitats aquí esbossades pròpies d'una Economia Política Popular basada en els béns comuns, són fruit d'una conjuntura històrica determinada, a saber, el període anterior a la irrupció de la industrialització i de l'extensió de la mercantilització⁶¹ (*commodification*) sobre la majoria de béns i recursos. Dins aquest nou context, paulatinament les formes d'economia política popular basades en la gestió i explotació dels béns comuns es va veure amenaçada per grans processos

⁶⁰ Per a un abundant desenvolupament d'aquests cinc punts, per conèixer la seva arrel històrica i semàntica, així com el seu impacte i implicació per a les ciències socials contemporànies, veure especialment: Domènech (2009).

⁶¹ Fins la irrupció de tal sistema productiu i acumulatiu, tal i com afirma Linebaugh: "la mercaderia, amb el seu individualisme i privatització, estava estrictament confinada als marges de la comunitat en la que unes severes regulacions castigaven als violadors".

d'apropiació, privatització i tancament (*enclosures*)⁶². Els tancaments van ser un conjunt de lleis que el Parlament anglès va executar durant els segles XVII i XVIII sota les quals s'expropiaren terres de règim comunitari. Aquest va ser un episodi fonamental per entendre el pas d'una economia feudal a una de capitalista i va suposar, així mateix, el desenllaç que ja coneixem: la supressió del mitjà de producció i reproducció de les gents que produïen riquesa treballant la terra. En un breu paràgraf del primer llibre del Capital, Marx explica la transcendent importància d'aquest moment de manera il·lustrativa:

—E~~ta~~ història de l'acumulació originària fan època, des del punt de vista històric, totes les transformacions radicals que serveixen de palanca a la classe capitalista en formació; però sobre tot els moments en els que les grans masses d'homes es veuen desposseïdes sobtada i violentament dels seus mitjans de subsistència i llançats al mercat de treball en qualitat de proletaris lliures. L'expropiació de les terres del productor rural, del camperol, constitueix la base de tot el procés⁶³.

Marx fa referència al moment en que són tancats els béns comuns, és a dir: boscos, rius, pastures, etc., que gestionaven directament les mateixes comunitats. És així com els anomenats commoners a Anglaterra (els que viuen de les seves pròpies mans', com diria el mateix Marx) perderen la capacitat de sostenir-se a través de l'explotació de tals recursos naturals i conformaran una massa proletaritzada lliure obligada a oferir la seva força de treball per a sobreviure⁶⁴. Aquest fenomen, conjuntament amb el projecte colonial i la caça de bruixes', desmenteixen les teories dels economistes neoclàssics que explicaren el desenvolupament del capitalisme com a producte d'un conjunt d'esdeveniments naturals'. La transició de l'economia feudal als primers estadis del sistema capitalista (mercantilisme en aquells moments) no va ser un procés net ni natural, ans al contrari, va ser un període violent, farcit de revoltes i brutalitat. Si bé, com ens recorda Elinor Ostrom (2009), a dia d'avui la gestió comunitària de recursos naturals segueix existint i en ocasions es mostra més eficaç⁶⁵ que els models

⁶² La propietat comunal (...) era una antiga institució germànica que continuava existint sota el mandat del feudalisme. La seva usurpació violenta (...) comença a finals del segle XV i perdura en el S.XVI. Però llavors es va consumir el procés com un acte de violència individual, contra el que lluita en va la legislació durant 150 anys. L'avenç del s.XVIII es revela en que la pròpia llei (...) La forma parlamentària del robatori és la *Bills for Inclosures of Commons* (Lleis per al tancament de les terres comunals), dit en altres paraules, decrets pels quals els senyors feudals es regalen entre si mateixos les terres del poble com a propietat privada, decret de l'expropiació del poble" (Marx, 2007: 211)

⁶³ Marx, K. (2007: 200).

⁶⁴ Polanyi (1989: 135-149) relata els principals esdeveniments d'aquest procés violent amb una precisió diametral i àmpliament nodrida d'exemples específics.

⁶⁵ En una entrevista realitzada per Adam Smith —editor de la revista Nobelprize.org—, en motiu de la proclamació d'Ostrom com a primera dona galardonada amb el Premi Nobel d'Economia

de gestió basats en la propietat pública o privada, el règim de propietat comunal ha estat llargament ignorat o invisibilitzat institucionalment. Veiem aquí com el violent capítol històric protagonitzat per els *enclosures* (tancaments), la colonització de terres indígenes i la persecució i monitorització del cos femení va ser la condició necessària per assegurar els primers estadis del procés d'acumulació de capital.

Si bé de formes, estratègies i amb eines i injustícies sens dubte diferents, alguns elements d'aquest procés de tancament i privatització amenacen de repetir-se avui en dia en l'esfera de la producció cultural dins l'esfera digital. Parlar de tancaments digitals és parlar de l'imperatiu dels drets de propietat intel·lectual, de la (fallida en el seu intent) de la Llei Sinde⁶⁶, de les patents farmacèutiques i sobre el genoma, d'acords i lleis propiciades per multinacionals com ACTA o SOPA⁶⁷, és —parlar de les campanyes militars d'expropiació i subordinació de la producció, d'aquestes noves terres comuns que contínuament generen i reproduïen la cooperació entre cervells” (VVAA, 2004: 16).

Així doncs, es pot contextualitzar de manera molt sintètica quines han estat les decisions i maniobres que han fixat l'interès per controlar i tancar la producció social i cultural que es desenvolupa a la xarxa. En tals maniobres es constaten de nou les amenaces d'aquesta mateixos tancaments, protagonitzats per agents econòmics d'afany privatitzador i oligopòlic. Així, es pot observar com davant de tals processos de tancament, han aparegut una gran quantitat de campanyes ciutadanes en defensa de les terres comunals com a pràctiques col·lectives que, de manera ingeniosa, construeixen arquitectures el codi genètic dissenyades i pensades per a permetre la rèplica (Copyleft). Tot això és el que constitueix el moviment per la cultura lliure, la defensa de les noves terres comunals de la cultura.

3.1 Nous Tancaments Digitals. Financiarització Econòmica i Drets de Propietat Intel·lectual

Arribats a aquest punt caldrà preguntar-se: com hem arribat fins aquí? En quin moment la creativitat social i la producció col·lectiva han estat percebudes com un recurs a usar i explotar i que ha de ser limitat per a qui el produeix? Després d'intentar respondre aquestes preguntes, s'analitzaran breument altres formes de relacionar-se

el 2009, responia així a la pregunta de si la possessió comú pot ser més eficaç del que la gent pensa: «Així és! No és que sigui una panacea, però és molt més eficaç que el que els nostres raonaments comuns ens donen a entendre”.

⁶⁶ La Llei Sinde (anomenada popular i mediàticament així com a menció a la ex Ministra de Cultura espanyola Ángeles González Sinde) era la disposició final segona inclosa en el projecte de Llei d'Economia Sostenible del 2009. Aquesta llei criminalitza la lògica natural de la xarxa fent al·lusió a la regulació de webs i a la protecció de la propietat intel·lectual. Per a més informació: <http://whois-x.net/contra-la-ley-sinde-wert-comparte>

⁶⁷ Stop Online Piracy Act (SOPA) proposta de llei que ha causat un enorme rebuig civil a la xarxa i al carrer. Més informació a: <http://sopastrike.com/> i <http://www.blackoutsopa.org/>

amb els béns comuns lligades en la pràctica o en la filosofia al moviment per la cultura lliure.

Parlar dels Nous Tancament Digitals (NTD) és parlar del canvi en els règims de propietat, els quals sempre acompanyen i protagonitzen les transformacions dels sistemes econòmics i polítics en totes les societats. No obstant, i a grans trets, es poden identificar dos factors fonamentals que ajuden a comprendre l'actual transformació del nou sistema productiu. En primer lloc, un dels indicadors més il·lustratius és el canvi en el règim de propietat experimentats als Estats Units. L'altre factors causal i explicatiu igualment destacat és l'emergència del capitalisme financer. La importància d'aquest darrer factor es deu a les formes en que aquest pot intervenir en les estratègies de producció i distribució en l'esfera cultural, privatitzant i mercantilitzant el que fins ara anomenàvem béns comuns digitals'. Així, la combinació de les alteracions jurídiques experimentades pels règims de propietat intel·lectual (RPI) i la nova economia basada en l'activitat especulativa financera, han propiciat un nou marc productiu i extractiu on la producció i distribució d'allò digital pren un protagonisme molt destacat.

Els anys 90, el moment àlgid del capitalisme financer als USA, es caracteritzà per una forta capacitat en el desenvolupament de la nova indústria' basada en les tecnologies de la informació i la comunicació, així com la biotecnologia. Aquest moment va veure's truncat pel col·lapse de la bombolla de les punt.com' i la consegüent caiguda de les cotitzacions del Nasdaq en el parquet bursàtil Nord Americà. No obstant, aquest punt d'inflexió no hauria de menystenir la importància d'aquest nou canvi en els processos i funcionament que, des de llavors, caracteritzen bona part del sistema productiu de les economies capitalistes més desenvolupades i la seva deriva en favor dels tancaments digitals'. Així com el tancament dels béns comuns naturals es va produir pel desplaçament físic, forçat i violent de la pròpia població cap a zones i activitats basades en la incipient indústria, actualment el procés de tancaments digitals' no implica forçosament tals desplaçaments. Sinó que tals tancaments s'experimenten actualment sobre els propis béns al transformar el seu estatus jurídic i legal. A continuació es desenvolupa una breu descripció de les principals estratègies i processos pels quals es produeixen aquests tancaments' actuals.

a) Règim de propietat. En primer lloc, cal destacar el canvi en el règim de propietat. Aquest es pot entendre com un conjunt de modificacions en l'ordenament legislatiu per estendre i augmentar la naturalesa i l'abast de les patents i les drets de propietat

intel·lectual. Aquest procés és ben evident en el marc de la recerca científica⁶⁸ i universitària. A partir del 1980 l'aprovació de la llei Bayh-Dole legalitzà el registre de patents dels resultats de recerca científica finançada amb fons públics. Aquesta llei també va permetre la possibilitat de cessió de tals patents en forma de llicències exclusives a firmes privades, així com establir amb elles partenariats públics-privats que poguessin explotar econòmicament tals resultats. Com a conseqüència s'experimentà un augment molt significatiu en el registre de patents per part de laboratoris universitaris (Jaffé, 2000: 535). Aquestes transformacions legislatives promocionaren directament a aquelles investigacions capaces de produir resultats en terminis breus per tal d'inscriure'ls al registre de patents. Per altra banda, tal i com defensen Eisenberg i Heller (1998) aquest fet també afectarà la productivitat de tals investigacions, ja que la seva publicació i capacitat d'implementació es veieren supeditades a les possibilitats i als requisits del previ registre com a patent.

Fins al moment, les polítiques públiques tant als EUA com a nivell global, distingien entre dues formes de promoció de la recerca. Per una banda, la subvenció pública dirigida bàsicament a universitats i centres de recerca bàsica. Tals polítiques d'estímul públic buscaven la potenciació de la disposició gratuïta i lliure dels resultats de la pròpia recerca. L'altre mètode utilitzat, era l'assignació de patents. Vistos com a monopolis parcials i condicionals que pretenien potenciar les invencions aplicades o útils per a una posterior reutilització, bàsicament, per part de la pròpia comunitat científica. En ambdues mesures animava al legislador —al preocupació per la recerca del benestar col·lectiu” (Orsi i Coriat, 2003: 2).

b) Financiarització. L'altre gran estratègia ha estat la modificació del dret de la propietat intel·lectual en si mateix i la seva relació amb el procés de financiarització econòmica global. El canvi essencial ha estat obrir l'àmbit de les patents a objectes que fins al moment no eren patentables, inclús aquells que no es podien patentar. Aquests nous àmbits són, bàsicament, el món del software i el dels elements vius⁶⁹. Per al que aquí ens, ens centrarem sobre els primers. En aquest àmbit es permeteren patentar els logaritmes corresponents a la utilització simultània d'equacions matemàtiques. Aquestes noves possibilitats en el model de patents, provoquen que sigui patentable el què podem anomenar coneixement genèric, és a dir: aquell conjunt d'eines i pràctiques tecnològiques que fonamenten i contribueixen decisivament en la

⁶⁸ Per una anàlisi amb profunditat sobre els efectes i conseqüències de la introducció de les patents en la investigació bàsica i, sobre tot, sobre la investigació en bio medicina, veure especialment: Rai i Eisenberg (2003).

⁶⁹ Per conèixer amb més detall l'evolució dels canvis legislatius sobre les patents relatives a organismes vius i els seus efectes, tan ètics com en l'erosió de la capacitat innovadora i d'eficiència que tals canvis pot generar, veure especialment Orsi (2002) i Orsi i Moatti (2002).

producció cultural en l'àmbit digital (als que anomenem béns comuns digitals'). Aquests canvis comporten, entre d'altres, l'entrada del sector financer en l'àmbit de la producció del(s) coneixement(s) i de la recerca bàsica que pot veure's com un procés per mercantilitzar aquestes recursos fins ara, basats en un patró d'explotació i difusió públics i comunitaris. I Aquest no és un canvi menor. La mercantilització d'una mercaderia determinada (en aquest cas el coneixement) es pot veure com el pas previ necessari per al seu posterior tancament per part d'agents econòmics privats. Aquest procés de mercantilització del coneixement en relació amb l'entrada del capital financer, es veu substancialment potenciada al 1984 amb una nova regulació del Nasdaq, l'Alternativa2', que autoritzà la cotització de firmes deficitàries a condició de que disposessin d'un fort capital intangible constituït, quasi en exclusiva, per Drets de Propietat Intel·lectual (DPI).

D'aquesta manera, a finals dels anys 90 ens trobem amb una profunda transformació en el dret de propietat intel·lectual i de la reglamentació financera que afecta de ple a la producció i difusió del coneixement, en aquest cas, del coneixement generat i distribuït a través de la xarxa que han potenciat substancialment a actors econòmics (noves empreses emergents i nous sectors productius basats en les NTIC) compromesos en els àmbits de la innovació i dels anomenats business models (tals com Oracle, Yahoo, Google, etc). L'èxit posterior de tals iniciatives empresarials no fa més que emfatitzar els beneficis que tals transformacions en les disposicions legislatives i dels mercats finances van suposar per a aquests sectors basats bàsicament en l'àmbit d'Internet.

Entre d'altres conseqüències, això ha generat que l'avaluació i validació de la producció cultural se supeditin als sectors i interessos financers. Això és que, avui més que mai, la producció cultural basada en la xarxa es veu subordinada a les necessitats i estratègies mercantils dels mercats financers. Ens trobem, doncs, en un context on els paràmetres de producció i difusió de la cultura s'articulen d'acord als interessos mercantils i no pas als de la pròpia producció i lliure utilització d'allò cultural. Els sectors culturals basats en una intensa utilització de les NTIC i la innovació es veuen abocats i constrenyits per nous reptes i perills basats en un model de negoci altament financiaritzat i volàtil, fluctuant en relació als interessos de mercats secundaris i regits per la lògica de la rendibilitat del curt termini. L'ús de protocols de programació i de determinats softwares i coneixements tecnològics per part d'una cada vegada més gran comunitat d'usuaris i desenvolupadors informàtics es veuen, d'aquesta manera, sotmesos a estratègies de mercats de valoritzacions. Tal i com afirma Shapiro això potencia el perill del *holdup*, a saber: —an els nous innovadors corren el risc de convertir-se en hostatges de les grans firmes que disposen dstocks de patents sobre

determinats logaritmes (softwares) àmpliament utilitats” (2001: 124). Aquests perills són avui en dia ben presents en el món de les NTIC, tant pels sectors més professionals com per aquells usuaris més esporàdics, contribuint així de forma decisiva a la limitació, coerció i privatització de la producció cultural.

4. “Producció entre parells” al capitalisme cognitiu

Alguns autors han analitzat l'aparició de models d'organització horitzontals o "entre parells" (Bauwens, 2006; Benkler, 2006), que han estat facilitats per les xarxes de comunicació i, especialment, per Internet. Aquests models poden generar les seves pròpies pràctiques, models organitzatius i institucions mitjançant dinàmiques *bottom up*, o poden ser mobilitzats per agents productius i institucions que s'estan adaptant al nou paradigma, donant peu al desenvolupament d'un tipus d'economia que ha incrementat la seva base col·laborativa. Una de les figures que il·lustra aquest nou cicle de producció és el *prosumer* (prosumidor). Aquest concepte, encunyat per l'escriptor americà Alvin Toffler en el seu llibre *The Third Wave* (Toffler, 1981), resulta de la combinació de les paraules productor i consumidor. El seu significat al·ludeix a les formes de produir valor en actes de consum o a la capacitat mostrada per perfils —amateurs— o semiprofessionals per a emprendre activitats productives que es presenten com a alternatives o innovadores als codis de consum estandarditzats en el mercat. Aquests fenòmens, que redissenen el rol d'aquells espais de producció que es creien marginals o laterals al model de producció hegemònic també han estat analitzats per autors com Lawrence Lessig en el seu llibre —*Pro una cultura lliure*” (Lessig, 2004). En l'era digital, aquest tipus d'activitat que desenvolupen consumidors no passius s'observa de manera singular en les arquitectures de participació online o en els serveis de xarxes socials. La capacitat inventiva i disruptiva del treball col·laboratiu i cooperatiu en projectes com Wikipedia o en el programari lliure, fan palès el potencial d'aquests espais o bases de coneixement i creativitat. Altres exemples que ajuden a observar aquesta realitat són sistemes com l'anomenat *crowdsourcing* (Howe, 2006) utilitzat per empreses i associacions per treure profit d'aquesta riquesa de capacitat productiva incorporada a la multitud interconnectada en xarxa. Veiem així com la cooperació en la xarxa, així com l'emergència de comunitats que creen de manera col·laborativa, pot generar projectes i plataformes que neixen sota aquest tipus de vincles i relacions o ser un factor de canvi per a espais econòmics ja existents.

Aquest caràcter polimòrfic, que tant pot provocar l'aparició de projectes de base horitzontal amb un fort impacte social, produir efectes disruptius en sectors que necessiten adaptar-se a aquesta nova realitat (innovació) o que pot ser subsumit per

empreses que troben en aquest potencial una base productiva a baix cost, fa necessari entendre aquest procés des de diferents perspectives. De fet, la literatura existent per descriure aquesta realitat econòmica de base col·laborativa és notablement extensa; des de la “commons based peer-to-peer economy” analitzada per autors com Yochai Benkler (Benkler, 2006), la Wikiconomics del Don Tapscott i Anthony Williams (Tapscott & Williams, 2007), processos d'innovació oberta d'Henry Chesbrough (Chesbrough, 2003) o el consum col·laboratiu de Rachel Botsman (Botsman & Rogers, 2010).

Però, com assenyalàvem, és necessari introduir una mirada crítica en aquest context de producció de base cognitiva i relacional, des del que poder analitzar aquesta valorització de la cooperació a les xarxes. Així doncs, es proposen els següents casos d'estudi que, ho estan ja realitzats, o es troben en la seva fase de realització per abordar els debats i hipòtesis plantejades.

- Hardware lliure i producció de dades comunitaris. Cas d'estudi: COSM (Pachube) https://cosm.com/?pachube_redirect=true Cas d'estudi: Xarxa amb diferents comunitats locals que produeixen i fan servir hardware obert per a generar dades d'activitat urbana, mediambiental, etc.
- Xarxes telemàtiques sense operadors privats que funcionen amb llicències que permeten distribuir la senyal. Cas d'estudi: Guifi.net <http://guifi.net/> Xarxa oberta, lliure i neutral
- Centres socials amb incidència territorial que fan servir les TICs per a organitzar-se i per a federar la seva activitat amb d'altres contextos territorials. Cas d'estudi: Ateneu Candela <http://ateneucandela.info/> Centre Social amb diferents comunitats de pràctiques (software lliure, activisme social, autoformació, llibreria i distribució editorial alternativa, etc.) que articula activisme polític, amb empreses que generen rendes per a la comunitat i vinculada a una federació d'espais a escala estatal.
- Federació de projectes de formació, recerca i acció política. Cas d'estudi: Fundación de los comunes <http://fundaciondeloscomunes.net/>
- Plataformes ciberactivistes. Cas d'estudi: X.net <http://whois--x.net/> Col·lectiu de base ciutadana que dinamitza i s'articula amb processos de denúncia i acció sobre protocols que busquen produir tancaments a la xarxa.
- Experiments d'empresarialitat política, empreses que generen recursos oberts i comuns i que a l'hora generen rendes per a la comunitat que gestiona de forma regulars els recursos. Cas d'estudi: Editorial Traficantes de Sueños www.traficantes.net.

5. Conclusions

En aquest context ambivalent, on es poden produir processos d'autonomia i autogestió articulats amb processos de monetarització de recursos produïts col·lectivament, és on és necessari endinsar-nos en casos d'estudi i comprendre millor les normes, reglaments i la possible incidència política que poden tenir models gestionats col·lectivament. S'expressa, doncs, una necessitat de tenir en compte tota l'ecologia productiva que participa en aquest contextos. Si hi ha una producció col·lectiva hi ha d'haver-hi mecanismes per a poder redistribuir els recursos i els fluxos econòmics que aquesta ecologia genera. Tenint en compte les principals variables que podem tenir en compte a l'hora d'entendre aquesta ecologia, podem identificar tres esferes interdependents: les comunitats vinculades al procés de producció, difusió i gestió de recursos comuns, els recursos que es fan servir i es produeixen per part d'aquestes comunitats i les normes (o model de governança) que donen accés als indicadors abans assenyalats (accés a continguts, accés a rendes econòmiques, capacitat d'incidir en la presa de decisions, etc.).

El model de governança d'aquestes plataformes ha de tenir capacitat per a produir accés no només a continguts, sinó també a les rendes que es generen, a la presa de decisions, a la planificació dels projectes futurs, a tenir incidència en l'agenda de prioritats polítiques. Aquests es poden considerar com alguns dels indicadors a tenir en compte a l'hora de conformar una economia realment distribuïda. Degut als processos de nous tancaments digitals, als processos d'acumulació i de producció d'escassetat del model econòmic tradicional, etc. les pràctiques i plataformes que poden tenir capacitat per a entendre l'ecologia productiva que els fa sostenibles.

Bibliografia

- Aristòtil, (1970): *Política*, (traducció castellana de J. Marías y M. Araújo), Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales.
- Benkler, Y., (2003): —*a economía política del procomún*”. *Novática, Revista de la Asociación de Técnicos de Informática*, Vol. 163, pp: 6-9.
- Bowles, S., Gordon, D. & Weisskopf, T., (1986): —*Power and Profits: The Social Structure of Accumulation and the Profitability of the Postwar U.S. Economy*”, *Review of Radical Political Economics*, Vol. 18 (1&2), pp: 132-167.
- Bruno, N. (2007): —*Puestas sobre el futuro de la economía política de Internet*”. (Disponible a: www.sinpermiso.info/textos/index.php?id=1101).
- Caffentzis, G. (2004): *A Tale of Two Conferences: Globalization, the Crisis of Neoliberalism and Question of the Commons*. Ponència presentada a *Alter-Globalization Conference* (9 Agost 2004). San Miguel de Allende, Mèxic.
- Domènech, Antoni. (2009). —*Dominación, derecho, propiedad y economía política popular (Un ejercicio de historia de los conceptos)*”, (Disponible a: www.sinpermiso.info/articulos/ficheros/dominacion.pdf).
- EisenbergR. S. i Heller, M. A. (1998): —*On Patents Deter Innovation? The Anticommons in Biomedical Research*”, *Science*, Vol. 280, pp: 698-701

- Federici, S., (2004): *El calibán y la bruja. Mujeres, cuerpo y acumulación originaria*. Traficantes de sueños: Madrid.
- Hardt, M., (2010): —“The common in communism”, *Rethinking Marxism, A Journal of Economics, Culture and Society*, Vol.22 (3), pp. 346-356.
- Harvey, David. (2004 [2003]): *El nuevo imperialismo*, Akal: Madrid.
- Hirshman, A. O. (1994): *Retóricas de la Intrasignecia*, México: Fondo de Cultura Económica.
- Jaffe, A. B. (2000): —“The U.S. patent system in transition: policy innovation and the innovation process”, *Research Policy*, vol. 29, pp: 531–557.
- Liang, L. (2007): —“El Copyright en blanco y negro (y gris)”, (Disponible a: www.sinpermiso.info/textos/index.php?id=1494)
- Linebaugh, P., (2009): *The Carta Magna Manifesto*, Berkeley, University of California Press.
- , (2010): —“Todos para uno y uno para todos”. Algunos principios comunitarios”. Disponible a: www.sinpermiso.info/textos/index.php?id=3022).
- Marx, K. (2007): *El Capital*, Llibre I, Volum III. Ed. AKAL, Madrid.
- Moyers, B. i Fogdall, S. (2006): —“Por un internet republicano-democrático, contra un internet imperial”, *TomPaineCom*, 18 octubre 2006, (Disponible a: <http://www.tompaine.com>)
- Orsi, F., i Coriat, B., (2003) —“Derechos de propiedad intelectual, mercados financieros e innovación: ¿una configuración sustentable?”, *Noticias de la Regulación*, Vol. 45.
- Orsi, F. i Moatti, J.P. (2002): —“Un droit de propriété intellectuelle au firmes de génomiques: vers une marchandisation de la connaissance scientifique sur le génome humain”, *Economie et Prévision*, Vol. 150-151, pp.123-138.
- Orsi, F. (2002): —“La constitution d'un droit de propriété intellectuelle sur le vivant aux Etats-Unis: origine et ignification économiques d'un dépassement de frontière”, *Revue d'Economie Industrielle*, Vol. 99, Desembre, pp. 65-86.
- Ostrom, E. (2009): —“Teoría económica, ciencia política, teoría social? Lo que yo hago podría llamarse economía política o estudio de los dilemas sociales”. Entrevista realizada per Adam Smith (18/10/2009). (Disponible a: www.sinpermiso.info/textos/index.php?id=2838).
- Polanyi, Karl. (1989 [1944]): *La Gran Transformación. Crítica del liberalismo Económico*, (traducció castellana de J.Várela i F.Á.Uría), Ediciones La Piqueta: Madrid.
- Rai, A. K. i Eisenberg, R. S. (2003): —“Bayh-Dole Reform and the Progress of Biomedicine”, *Law and Contemporary Problems*, vol. 66 (288), pp: 289-314.
- Robespierre, M. (2005): *Por la felicidad y la libertad. Discursos*, Bosch, Yannick; Gauthier, Florence y Wahnich, Sophie (eds.), Barcelona: El Viejo Topo.
- Shapiro, C. (2001): —“Navigating the Patent Thicket: Cross Licenses, Patents, and Standard-Setting”, *NBER Conference on Innovation Policy and the Economy*, pp. 119-150.
- VAA (2004): *Capitalismo cognitivo, propiedad intelectual y creación colectiva*. Ed. Traficantes de Sueños, (Disponible a: http://traficantes.net/index.php/editorial/catalogo/coleccion_mapas/capitalismo_cognitivo_propiedad_intelectual_y_creacion_colectiva).

YProductions (2010): *Innovación en Cultura: Una aproximación crítica a la genealogía y usos del concepto*, Ed. Traficantes de Sueños: Madrid. (Disponible a: www.traficantes.net/index.php/trafis/editorial/catalogo/coleccion_mapas/innovacion en la cultura una aproximacion critica a la genealogia y usos del concepto)

Propietat i democràcia als Estats Units. Una reivindicació de la metodologia d'anàlisi marxista

Constantí Gómez Marzo
Universitat de Barcelona
costings81@gmail.com

Resum:

L'anàlisi sociològica de la història de la modernitat, del capitalisme i la democràcia, resulta plenament reivindicable en un moment en que les ciències socials poden veure's focalitzades, per necessitat, en un present convuls. La perspectiva històrica ofereix la possibilitat d'observar processos de llarga durada, complets, i —onstitutius” del mateix present. Serveix a una comprensió en major profunditat d'allò que donem per descomptat del món modern i, així també, a la identificació de processos engegats a l'actualitat.

En un estudi en curs, ens fixem en el procés revolucionari que va generar la nació dels Estats Units, i la seva base estructural perdurable, preguntant-nos per quins van ser els problemes particulars a que es va haver de reaccionar, en aquell moment, per acabar generant una disposició d'institucions — com d'idees i assumpcions culturals — que en definí el caràcter. I també un model institucional, amb les seves tensions internes, que hauria exercit una influència molt poderosa a la resta del món modern.

Posarem de relleu que el dels EE.UU. és un cas encara molt controvertible, existint aspectes força desconeguts, sobretot per l'hegemonia interpretativa de corrents acadèmiques que cauen en la teleologia de la naturalització del capitalisme.

Reivindicarem el paper de la contingència històrica en l'explicació d'un procés generatiu que va haver de recolzar-se en compromisos entre forces socials, de partida, gens predisposades; precisament per la ideologia democràtica rebuda de la tradició anglesa.

No resulta gens obvia la manera en que va generar-se el capitalisme liberal dels EE.UU.. Creiem que resseguir-la, des d'una atenció cap a la indexació històrica, el conflicte, i el canvi en les estructures relacionals — reivindicada per la tradició marxista - portarà cap la reobertura de debats importants sobre quina metodologia d'anàlisi ens permet observar la relació conflictiva entre el capitalisme i la democràcia.

Paraules clau:

Estats Units / Propietat / Democràcia / Capitalisme / Conflicte social

Introducció

Actualment, les societats occidentals, en la seva combinació de capitalisme i democràcia representativa, es troben immerses en una profunda incertesa, fruit de la crisi del sistema productiu, que ha resultat també en una crisi de legitimitat de les institucions polítiques. En un moment com aquest, la normal ambigüitat en que podrien

coexistir institucions socials potencialment conflictives queda escombrada a mida que es van sentint les dificultats reproductives de la població; en especial, es pot percebre com en aquesta situació magre la “libertat dels propietaris” – una de les característiques més distintives del context occidental – entra en una relació detrimental amb les nocions dels “drets democràtics”, englobant-hi la cobertura material, com els drets civils que s’associen al context representatiu. És en aquesta gènesi dels drets propietaris – que acaben sofisticadament associats als de la democràcia – on hem de buscar, també, els trets més distintius dels nostres actuals sistemes socials, i la font última de la paradoxa que avui ens habilita a la indignació davant les diverses formes de les retallades socials, com a la falta d’expectativa de canvi, davant de l’enteniment que la protecció dels propietaris és allò pel que estan preparades les institucions legals i polítiques.

Enfront de la multitud de problemes que s’associen a l’etapa històrica actual – que podem resumir en la noció de la superació dels “límits d’explotació”, ecològics com pròpiament humans – es planteja com a molt necessària una revisió de la nostra història institucional en un esperit crític, per tal d’aportar algun material constructiu, ni que sigui, per animar la imaginació d’alternatives a l’estat actual de les coses. Reivindicar això, davant del patent desànim de les forces polítiques tradicionals, com de l’“ofec” intel·lectual que es practica – ja sigui amb bona o mala intenció – des dels centres culturals del sistema, no s’hauria de donar per descomptat. Menys davant de l’envergadura de la tasca històrica que es planteja, de començar a erosionar aquesta idea de que el capitalisme és quelcom connatural a l’experiència humana en societat, que ens deixa davant la constricció de seguir regits per un sistema que amenaça seriosament amb depredar tot context d’habitabilitat, ecològica o humana, del planeta sencer.

1. El capitalisme i la democràcia a la història.

La recerca del veritable nucli relacional que, en diferents etapes, va donar peu al sorgiment del capitalisme associat a la modernitat ens exigeix un determinat posicionament metodològic. Cal que ens remuntem, en l’anàlisi, fins el nucli històric cabdal per establir el “canon de la modernitat” (en la seva particular interrelació de les esferes productiva i política), i en gran mesura els fenòmens més rellevants en aquest sentit passen per la tradició societària que connecta Anglaterra amb els Estats Units d’Amèrica. I la relació d’aquestes dues nacions amb la resta del món, en la darrera etapa de la història que connecta amb la actual, és el que justifica que parlem d’una influència – de l’aportació d’un model a imitar – respecte tants altres països, avui.

Anglaterra va posar en marxa el capitalisme, com un nou model d’organització de la producció i de les relacions socials en general, i va arribar a generar una innovadora

disposició del poder social, a base de la reclamada autoritat exclusiva del control sobre les propietats privades. Una ~~—ap~~capitalització” i acumulació dels recursos a l'àmbit propi van servir per què el capital – una nova forma d'autoritat, exercida a través del control sobre el procés productiu – es comencés estendre cap a l'escena internacional, a través del ~~—iat~~uró de transmissió”, en que va resultar l'etapa de domini imperial britànic.

Els EE.UU., així, haurien de tenir un paper privilegiat en l'observació d'aquests canvis anglesos, com a membres de la mateixa tradició cultural. Si més no, l'aplicació de la transgressió generativa – de la ~~—ap~~capitalització” – que havien dut a terme els anglesos hauria de resultar problemàtica al context colonial, tot i les afinitats. Però finalment els EE.UU. arribarien a posar en marxa un procés orientat a uns objectius vagament semblants als de l'experiència anglesa, que resultaria característic de la trobada conflictiva d'unes ~~—pt~~encialitats” i unes ~~—rs~~istències”. Fou el capital sorgit d'aquest territori el que arribaria a exercir una influència – passada l'època de domini imperial britànic – sobre la resta del món circumdant. D'aquesta posició de domini derivaria, també, una promoció – a torns difosa, d'altres més directa – de l'aplicació de les particulars solucions històriques que s'havien trobat als EE.UU. i, entre altres moltes coses, la democràcia va anar quedat restringida a un únic àmbit concret.

Avui dia sembla prou evident l'emmirallament respecte als EE.UU. al que han estat abocant-se moltes societats, entre elles les europees, aconseguint fer retrocedir el model autòcton d'Estat del Benestar que allà havia predominat durant la segona meitat del segle XX. Avui dia el paper ordenador de l'estat – o la família mateixa - es veu desprestigiats, en especial en funcions de gestió social dels recursos, davant del rol regimentatiu del mercat; la privatització i l'ocupació de l'espai públic per part d'entitats corporatives en són la conseqüència directa, i tenen una relació d'afectació també ineludible de cara al funcionament final de les relacions polítiques, les relacions civils, i la democràcia en conjunt, la qual queda restringida al canal de funcionament, d'expressió, que passa a través dels drets de propietat; formula que es va posar en marxa històricament als EE.UU., on la implantació del mercat va resultar promociada, també, d'una manera característica per l'estat: va ser el seu producte històric.

Des del nostre punt de vista, aportar una revisió crítica d'aquest fenomen – que coincidirà amb l'abordatge de gran part dels problemes polítics fonamentals i ineludibles de les societats occidentals – i posar-nos en situació d'arribar a crítiques amb vistes reconstructives, ens exigeix anar a buscar els problemes històrics que van donar forma a aquest ~~—en~~on” que avui s'hereta a tots els àmbits nacionals, per l'efecte de la globalització, i que constreny el marge de possibles solucions als punyents

reptes de l'actualitat. Això ens permet entendre la retallada de drets democràtics com directament relacionada amb les "necessitats" de l'esfera productiva.

2. Desnaturalització del capitalisme.

Contràriament a la convenció que les presenta com a revolucions modèliques (en contrast amb la denostada i inflamable revolució francesa), l'anglesa i la nord-americana van encarnar un enorme component de disputa sobre una arena d'idees i també de pràctiques socials; van avançar enmig de la incertesa i de la contingència, i de càlculs a curt i mig termini que no podien estar plenament informats de totes les variables en joc, que no podien comptar amb una integració conscient de les seves accions en plans de llarga durada, o de conseqüències totalment planificables, a l'àmbit estructural.

De fet, també és anar en contra d'un dels mites fundadors dels propis estadounidencs - o d'una imatge que ha subsistit per ser reflatada, amb seu acadèmica, a la corrent interpretativa històrica dels "neo-whigs" - el simple fet de proposar una visió lleugerament alternativa a la idea de que en aquell moment fundador va existir una "confluència de voluntats", il·lustrades, que es va donar entre una espècie de "consens patriòtic" a l'hora de donar la primera forma al nou compacte polític: un pacte pel progrés i per uns objectius compartits essencials. Aquesta perspectiva ens posa una mica sobre els rails d'un determinat "fil de la història" - una conclusió a la que s'ha arribat, precisament, a partir d'aquest tipus de definicions estadounidenques -, o en una perspectiva que, com a mínim, suposa alguna dosi de naturalització acrítica dels factors explicatius presents.

Aquí proposarem, en canvi, que el paper que juga la contingència històrica - encara que no es vulgui atribuir a ella, ni de bon tros, tot el pes de la "causalitat" explicativa - és essencial i estratègic en la interpretació dels fets històrics. Contemplant la seva presència en el joc analític, podem considerar que els elements causals, en forma de relacions, institucions, idees dominants i idees contrahegemòniques, etc., apareixen d'una forma no coordinada, en un bon nombre de casos, i que la direcció de les seves mutacions moltes vegades no es troba concertada. No és el mateix que dir que són processos inconscients, o predominantment estocàstics, els que acaben estructurant els canvis, perquè resulta evident que l'acció de grups - normalment petits i fortament cohesionats - sí que pot imprimir al decurs de la història una tendència intencional específica, i dirigida vagament cap a la consecució d'unes finalitats compartides i coherents dins el grup de referència. Però el paper de la contingència ens recorda que, també en moltes circumstàncies, això, aquests grups, poden no ser prou cohesionats, no prou observadors de l'entorn per estar capficats en els rèdits privats, o en general, per una raó o per altra, poden no ser capaços d'organitzar-se una visió prou

sofisticada dels efectes a llarg termini d'aquestes accions seves, o tampoc estar interessats a fer-ho, en l'esmentat sentit —conspiratiu—. Tots els elements plegats obliguen a considerar els processos de canvi social com capaços de funcionar a dues velocitats, una de canvis sedimentats lentament, i una en que les tensions prèvies es fan insuportables i els canvis s'acceleren. Entre un i altre pren una gran rellevància l'estudi de les dinàmiques de conflicte, que es fixen en la competència entre grups portadors de definicions enfrontades sobre el que resulta la societat desitjable.

A les colònies que acabarien formant els Estats Units, aquesta disputa va tenir una presència inexcusable, com per deixar-nos pensar que aquella revolució —il·lustrada— i que va avançar per una —consustancial pulsio cap a la racionalitat—, i que donaria peu a la formació d'un espai polític veritablement innovador —on s'hauria neutralitzat, precisament, el conflicte—, en realitat, no sorgia espontàniament de la voluntat conscient de la majoria de pobladors; sinó que, més aviat, va acabar consolidant-se gràcies a diversos —cops de sort—, de diverses contingències, en casos, imponderables, que van acabar permetent presentar el nou edifici polític com exactament allò que no va ser en origen: una solució inspirada i compartida en general.

La forma de capitalisme en que vivim avui, el capitalisme de les grans corporacions, es recolza directament en aquelles circumstàncies històriques que van animar els canvis a Anglaterra i els EE.UU.; i, fixant-nos especialment en aquest últim cas, en unes circumstàncies històriques úniques i particularment incomparables amb qualsevol altre context de la mateixa branca civilitzadora occidental.

Tot plegat ens ha de fer fixar-nos de manera importantíssima, fins contracultural, en el fet de la unitat de l'origen històric del capitalisme, així com dels sistemes polítics que li van associats, fruit d'unies circumstàncies molt específiques, que ara passen per —normals—, un cop que el capitalisme s'ha fet hegemònic al planeta.

Posant-nos en la voluntat que proposàvem, la nostra posició metodològica, com ja avançàvem, es veurà definida, també, a partir del contacte amb una sèrie de problemàtiques, expressades principalment a les pràctiques acadèmiques interpretatives, o bé a una dimensió cultural més extensiva: essent la primigènia d'elles, la naturalització de les lleis del mercat i del capitalisme. Arribats a la fase actual de desenvolupament del capitalisme, a les societats occidentals, el mercat, com a agent de distribució, i el mateix sistema, han rebut una sèrie de suposades confirmacions de la seva optimitat, com a esquema ordenador de les relacions socials, i s'ha arribat a provocar una espècie de —lfrat de les consciències—, una restricció —mig perseguida, mig circumstancialment trobada— dels materials culturals que donarien peu a la imaginació d'experiments socials alternatius a l'estat actual de les coses. És un fet prou constatable que avui dia, a nivell acadèmic com —popular—, som

prou incapaços d'imaginar vides futures sense una bona part dels elements que avui resulten constitutius, i —dominants”.

Més encara, s'ha realitzat un impuls reinterpreterador de la història – motivat en ocasions per la honesta creença de l'arribada al —írfal de la història” –, en que aquesta ha estat presentada com una successió d'episodis encaminats causalment cap a la consecució del capitalisme; com la progressiva eliminació dels impediments que mantenien mediatitzats l'impuls competitiu, l'actitud, o la vocació de conducta, cap a la maximització de la producció i dels beneficis, en que es recolza el sistema capitalista. Aquests trets són caràcters transhumans i transhistòrics. I la història és en realitat la història de l'arribada a l'estadi eclosionat, deslligat, del capitalisme.

El llarg trànsit, que acaba condensant-se als canvis en els segles XVII i XVIII, hauria deslligat un tipus de racionalitat universal, i que començaria a explotar una marcada posició utilitarista, assimilada artificialment al conjunt del moviment de la Il·lustració, i associada, alhora, a una idea de determinisme tecnològic. En canvi, des de la tradició socialista es tendeix a identificar en el capitalisme un moviment de reconfiguració únic al món, i totalment transcendental de cara a la mediatització de la història futura: en que s'arriba a la —mercantilització” de la força de treball, en que aquesta es torna —abstracte” en un cert grau, i apareix una compulsió cap a l'obtenció de beneficis que, a través de la principal activitat d'intercanvi dels bens —mercantilitzats”, regula totes les relacions socials a la seva pròpia manera, generant una agut trencament amb totes les formes d'organització social conegudes amb anterioritat. Respondre a la pregunta per quina és la ruptura principal – i com s'engendra – que es produeix a la història de la humanitat, a través d'occident, ens exigeix posar l'estudi de la història on ara hi ha posicionades una sèrie d'assumpcions teleològiques.

Ellen Meiksins Wood afirma que partir de la posició de l'estudi històric, de les particularitats dels diferents processos contextualitzats, és anar en contra d'aquella naturalització de les diverses fases de les nostres evolucions societàries occidentals, que ofusca la comprensió del passat, i que, a més – de manera correlativa – limita la nostra capacitat d'organitzar expectatives alternatives, i fins d'assumir esperances per un futur diferent (Meiksins Wood, 2002, 8).

La teleologia es presenta ja en la perspectiva de l'economia —clàssica”, que fa servir un argument tautològic en explicar l'origen del capitalisme; pressuposa la compulsió a actuar d'acord amb les exigències d'aquest; un tret que es trobaria present a la pròpia natura constitutiva dels humans. El mercat seria així l'apèndix perfecte a aquest tret de la natura humana, l'abstracció que resta entre les consciències individuals i que canalitza els impulsos egoistes cap a una coordinació funcional – no posarem el —perfecte” en boca dels clàssics –, i que animaria l'última de les —grans narratives”

sobre el decurs dels esdeveniments civilitzadors humans. Els clàssics haurien descobert unes lleis abstractes sobre el funcionament de l'economia, independents de qualsevol context, la conclusió evident de les quals seria la necessària diferenciació de les esferes regimentatives que afectessin a la producció, i les que afectessin a tota la resta; quelcom que no hauria tingut unes conseqüències debatibles en l'esfera de la política, més enllà de fer-la passar per un sedàs de —racionalitat—, determinada per l'esfera econòmica. Per aquesta via interpretativa començà un buidat de l'eventual contingut social i polític del capitalisme; o com dir, la desatenció sobre les seves tendències —mecàniques— cap a la definició d'unes conseqüències a l'àmbit de la política. El capitalisme es faria, així, asèptic, abstracte, independent i transhistòric.

El model interpretatiu de la —comercialització— englobaria tots aquells autors acadèmics que participen, d'alguna manera, de la tesi que el capitalisme sorgeix quan s'han eliminat prou obstacles, dels que en dificulten el normal flux de la seva compulsió. L'indicador principal d'aquest model, doncs, seria la progressió del comerç; l'increment de la divisió del treball, de la tecnologia i el creixement de les ciutats serien els factors que s'impliquen en la causació d'un increment volumètric quantitatiu de les activitats comercials, del volum de trànsit de mercaderies, etc. El feudalisme normalment es fa servir en la narració com un momentani hiat d'aquesta progressió. Però, en qualsevol cas, l'acumulació primitiva sortida d'aquest creixement comercial, ja present al món antic, hauria portat a la formació d'una nova massa crítica de capital, que hauria ocasionat el salt qualitatiu, cap a una extensió dels patrons organitzatius derivats del comerç a la totalitat de la societat.

Més enllà de la versió —clàssica— i més primigènia de la comercialització, existeixen sofisticacions del seu judici fonamental, que aporten noves variables a tenir en compte, però que, si més no, no escapen a l'assumpció de que només existeix un únic camí històric a resseguir. El model demogràfic annexiona, a l'atenció sobre l'increment volumètric del comerç, les correlacions amb els cicles de puixança poblacional més acusats. I el model del sistema-món es fixaria en les dinàmiques d'interrelació i de dependència internacional, per entendre com en certs contextos el —progrés— es podria veure dificultat per obstacles transnacionals, derivats d'una estructura de poder. En tots dos models, així, el comerç segueix sent l'indicador inamovible, i l'horitzó de canvi que es planteja el mateix: el del deslligament del poder productiu del capitalisme.

Entre aquestes evolucions de les tendències o tradicions acadèmiques, destaca l'aportació de Karl Polanyi. En la seva obra fonamental, *La gran transformació* (2003), publicada per primera vegada el 1944, Polanyi destacava la presència dominant de formes d'organització econòmica diferents, i fins oposades, al patró competitiu característic del capitalisme. D'aquesta manera, posava de relleu, en el seu

exercici de contextualització històrica, la presència d'unes pràctiques socials marcadament dissociades de qualsevol esquema interpretatiu inclinat cap al comercialisme, en que les relacions econòmiques es trobaven "incrustades" en altres relacions no econòmiques, donant lloc a esquemes de "reciprocitat" i "redistribució", com a guies de l'organització productiva i social general. Entre aquestes formes dominants els principis ordenadors dels mercats es trobarien subordinats, i la "competició" en molts casos es trobaria conscientment restringida per tal de no dificultar l'aplicació funcional dels principis de la reciprocitat o la redistribució.

D'aquí que el pas al domini ordenador del mercat, i al capitalisme, mereixi aquest apel·latiu de "gran transformació", per la gran transgressió que van significar respecte els esquemes de les formes econòmiques precedents. En una "societat de mercat" les relacions socials es troben incrustades a les relacions econòmiques; de manera que donar la volta a aquest esquema ordenador de les relacions socials generals no seria pas una tasca petita. El mateix Polanyi afirmà que el trànsit, per la seva transgressió i tot el ventall de conseqüències d'exposició social, d'incertesa i de misèria, hauria amenaçat molt seriosament amb aniquilar el propi context social – aniquilar-se a sí mateix – de no haver estat per la mediació de suport, en ocasions de control, que va aportar l'estructura de l'estat nacional.

D'altra banda, tampoc Polanyi fou capaç d'escapar-se del determinisme tecnològic en l'explicació d'aquest gran trànsit, en considerar que era l'escala de la producció, i no pas el procés de capitalització de recursos socials tradicionals (la mercantilització, entre d'altres, de la força de treball), el que porta a la consecució del capitalisme (Meiksins Wood, 2002, 26). Així, en la seva representació, el progrés, el salt qualitatiu fonamental, es produiria d'una forma espontània, essencialment no explicada en detall. En general, es percep que les diferents instàncies del determinisme analític són quelcom difícil d'esquivar en la majoria de plantejaments, precisament per causa de la forma que han anat prenent les principals corrents interpretatives. El mateix terme de les "transicions fallides", tan emprat, implica una atribució d'intenció, en que es suposa que l'horitzó que es persegueix, des de tot context social en complexització, és sempre el capitalisme. Des de posicions "anti-eurocentristes" moltes vegades es participa del determinisme, donant sortida a l'asseveració de que els països occidentals dificulten el normal desenvolupament econòmic dels països emergents, a través d'una divisió del treball internacional que no els deixa deslligar normalment el propi capitalisme.

Els debats de la tradició marxista sobre la transició al capitalisme, en sí, també han servit per desvetllar algunes dificultats interpretatives importants. Les explicacions marxistes consideren el capital no com una "cosa", sinó com una relació social específica, de manera que el que importa en l'explicació és la natura d'un procés

d'acumulació originària, que es combina essencialment amb l'entrada en un nou esquema ordenador de les relacions socials derivades de la propietat. Si més no, encara i aquest punt de partida – en sí, també, tan transgressor –, els autors marxistes van seguir presos molt de temps de l'assumpció d'atribució d'intencionalitat en l'explicació de les fases històriques prèvies al capitalisme, de les que aquesta forma successiva sorgiria; i alguns han dit que això era així per la pròpia presència de la intencionalitat en l'explicació general de la història en Marx mateix.

El cert és que l'experiència demostra, com sigui, que resulta difícil desfer-se de la pròpia tradició amb atenció en la teoria dels obstacles, i de la suposició de que hi ha quelcom prefigurat en la condició humana que el fa tendir cap al capitalisme. Tot i així, la concepció marxista ja hauria aportat d'entrada un pas interpretatiu important, en començar a parar atenció, en la recerca de les causes del capitalisme, en factors històrics específics presents al camp i les relacions agràries feudals; separant-se així del tradicional indicador que es focalitzava en els desenvolupaments urbans i essencialment comercials.

Robert Brenner, en les seves aportacions, va contribuir a resituar l'atenció de l'anàlisi en una dinàmica interna al feudalisme occidental, en que classes socials específiques van començar a posar en marxa la roda dels imperatius del mercat – per dir-ho així – sense voler-ho explícitament, tan sols a partir de l'acció encaminada a reproduir-se a sí mateixes tal com eren (Meiksins Wood, 2002, 52). El que va portar als pagesos anglesos enriquits a actuar d'una manera significativament diferent, i a tractar de reproduir-se per vies que acabarien resultant innovadores, comparades amb les de la seva contrapartida en altres contextos nacionals, d'altres pagesos pròspers, és exactament allò que importa més fonamentalment per l'atribució de la causalitat del sorgiment del capitalisme; el que permet entendre que a contextos vagament similars, com els d'Anglaterra i França, les derives estructurals d'un portessin cap a la intensificació de la innovació productiva i a l'altre es caigués en l'estancament i —racional—. Aquest nucli explicatiu i metodològic és el que permet encarar el procés d'expropiació del camp a Anglaterra com un —efecte col·lateral—, i no pas com una conducta en algun grau —suposada—.

La constitució d'un —mercat nacional integrat— a Anglaterra, en que els pagesos expropiats, barrades les seves vies tradicionalment apreses per obtenir el material reproductiu bàsic de manera autònoma, i per tant —estremesos— al mercat per obtenir el menjar més fonamental, significaria el pas a una societat en que les forces capitalitzadores, cap a la —mercantilització—, dels elements de reproducció i de la força de treball es reforçarien mútuament. Així, la mutació de les relacions agràries – enmig d'una primera —expropiació— i —acumulació originària— correlativa (Marx, 2003) – es

podria començar a veure com el ressort essencial a l'hora d'activar canvis més amplis; i de posar el camp en relació causal amb els canvis a la ciutat, amb la proletarització de la força de treball i el naixement de l'era industrial. Alhora, seria aquest mercat nacional integrat anglès el que, en la seva dinàmica autoreproductora i extensiva, exerciria el rol de cinturó de transmissió dels imperatius del mercat capitalista cap a altres nacions, més enllà de les pròpies fronteres.

E. P. Thompson destacà, en aquesta línia que exposàvem, que els imperatius del mercat havien de ser imposats als productors com a pas previ a la seva proletarització, invertint el procés d'atribució causal convencional i assenyalant, com a origen del capitalisme, les arrels del particular feudalisme occidental anglès, i el seu ús relacional de la propietat. El capitalisme es fonamenta, així, en la seva perspectiva, en la capacitat transgressora d'extracció d'una plusvàlua de les formes de treball tradicionals, que per forma no deixaven aquest marge; gràcies a la mediació de suport (a la transgressió moral i relacional) de l'estat, la proletarització i el sistema de factories apareixerien com a resultat d'aquell pas previ, i el sistema industrial com una forma madurada del desenvolupament capitalista (Thompson 1989).

Els ensenyaments sorgits de Marx i de la perspectiva del materialisme històric ens recorden, així, la inexcusable cara política de l'economia; i ens posen en sintonia per apreciar el punt de partida essencial del capitalisme: la separació del productor dels mitjans de producció, fenomen succeït enmig de la transgressió i l'experimentació per la força, posant de relleu que, pel capitalisme, el secret constitutiu també n'és un de polític, i no pas la compulsió extrema d'una pretesa racionalitat asèptica, abstracta, economicista. És des d'aquesta visió d'on prenen un major relleu les dimensions de les relacions socials, dels patrons dinàmics d'estructuració contextuais, i de la disposició general del poder social; i des d'on es pot descobrir, igualment, que l'economia política burgesa – ho vulgui explícitament o no – fa passar per universals unes determinades i particulars relacions de propietat, i uns lligams de dominació que, per definició, mai poden ser —~~at~~urals” fins al punt del determinisme.

Encara en aquesta seu marxista - tot i això - també es pot caure en dificultats en la comprensió o consideració analítica d'aquestes dimensions que esmentàvem, emboirant el rol conceptual de la dominació social. Encara subsisteixen, així, les assumpcions – dependents de la tradició interpretativa que deriva del moment generatiu del capitalisme – de que un eventual reordenament social, superador, s'ha d'assolir per patrons econòmics de comportament (Meiksins Wood, 1995, 29), o bé que l'estat representa una agència autònoma i no implicada en els diversos moments afirmatius o evolutius del sistema capitalista, o bé que el poder privat és l'únic ordenador de la producció, encegant-se a l'aportació de l'esfera pública, que es

consideraria no implicada o sense responsabilitat en aquest sentit. En aquests posicionaments encara es pot patir una incapacitat a l'hora d'explicar cabalment el sorgiment de l'autoritat de la propietat privada, com a principi ordenador específic - en el seu pes - del context occidental.

És insistent en la perspectiva històrica, en l'observació de l'evolució, sotmesa a una llarga reiteració, dels problemes indexats on cal que busquem el fet diferencial que explica que el capitalisme sorgís a l'Europa occidental i no a cap altre lloc del món, i el que permet anar a buscar en les institucions que es consoliden en els períodes de domini romà i feudal - aquest últim no pas com un hiat de la història - com a condicions de llarga profunditat per l'afavoriment, circumstancial i indexat, de la posada en marxa del capitalisme.

Aquesta és la perspectiva profunda que ens serveix per copsar que les institucions democràtiques, en bona mesura, es van constituir com un complement d'un ambient de llibertats definit per la classe propietària. I d'igual manera, el mutat estadi actual, que trobem dominat per les grans corporacions, no s'entén sense el consum de gran escala permès per la integració de les masses polítiques al sistema i a les institucions.

3. La història enfront dels postulats naturalitzadors.

Seguint a Meiksins Wood, es important que prenguem conscientment les posicions que definirem a continuació per tal d'adoptar una metodologia general encaminada a evitar el problema recurrent de la naturalització del capitalisme.

La primera seria la de la oposició de la història, enfront del determinisme tecnològic. Enlloc de la visió que contempla la història com un procés d'acumulació tecnològica, i el capitalisme com la prova més tangible d'aquesta assumpció (Meiksins Wood, 1995, 111), el marxisme històric de Brenner és una opció més fèrtil en la observació de les diverses fonts de causació interrelacionades, a través de la proposició de que les societats no avancen només a base d'adaptacions a nous estadis d'aprofitament de la tecnologia, sinó que en mutar són empeses per les pròpies contradiccions sistèmiques, les quals afecten, prèviament, a la manera en que es pot aprofitar aquella tecnologia. Al capitalisme, ha estat dit que les contradiccions específiques són les que s'estableixen entre forces de producció i relacions de producció, i que això estableix la paradoxa recurrent d'un mode de producció que revoluciona constantment les forces productives. En aquestes característiques dialèctiques s'hauria establert una nova dinàmica social, la ~~gran~~ "transformació", en el moment en que les contradiccions del feudalisme anglès van posar en marxa unes contradiccions dinàmiques diferents, úniques. La resposta als factors que comporten algun determinisme ha de ser l'anàlisi històrica.

En Thompson, la noció de la lluita de classes pot operar com una força històrica de canvi encara que la consciència de classe no es trobi plenament desenvolupada; el que, ben mirat, segurament trobaríem que és el més freqüent en la majoria de casos que prendríem com a exemple. Patrons culturals sense massa mutacions d'un estadi a un altre prenen nous significats en el trànsit, i habiliten nous comportaments i noves perspectives relacionals. En el seu estudi sobre la classe treballadora anglesa, Thompson va aplicar aquestes consideracions a l'hora de formar-se la idea de que l'estructura – la part analíticament representativa de l'estàtica – i va considerar que ni tan sols es podria prendre aquesta per un ~~“loc fix”~~, sinó que s'havia d'ubicar – en els diferents ~~“anàlisis analítics”~~ – en una relació modèlica, en un procés de canvi estructurat, en que es deixaven observar les tendències conformatives que pesarien sobre cada classe social. Les estructures es perceben ~~“com a procés”~~, en la seva constant tendència al canvi, que pot ser fins no conscientment guiada, però que no per això deixa de ser efectiva.

Un altre aspecte del nostre posicionament ha de ser el d'oferir la història, també, com a resposta a la teleologia explicativa. A l'inrevés del que s'acostuma a difondre, fou Max Weber – i no Karl Marx – qui va oferir l'explicació més unilineal, teleològica i eurocèntrica al voltant del sorgiment del capitalisme (Meiksins Wood, 1995, 150). Segons les idees implícites a l'anàlisi de Weber, els lineaments d'una societat comercial ja es trobarien presents als inicis de la història, o de la civilització, o de la natura constitutiva dels humans; ell va proposar que les relacions de propietat prenen forma a base de pràctiques primitives d'intercanvi, i així l'economia s'hauria anat desenvolupant per un vector de maduració d'aquestes activitats. D'aquesta manera, en les edats finals del feudalisme s'hauria produït un reflatament del volum del comerç, i això, confluït amb la ètica protestant del treball, hauria produït l'eclosió final del capitalisme. Però aquesta visió no explica, precisament, l'especificitat del sorgiment del capitalisme a Anglaterra. La confusió podria partir, en aquest cas també, per l'efecte d'una tradició cultural capficada en l'esquema interpretatiu de la ~~“anteditat”~~ de la propietat privada, que arriba a fer considerar que són els capitalistes els elements claus de la producció - els que produeixen en sí mateixos - enlloc dels propis productors directes. La visió de Weber, així, forma part de la tradició que eclipsa el valor del treball productiu directe, i que considera que el comerç és l'essència del conjunt de l'activitat productiva. La concepció de Weber incideix en la valoració del treball a través de criteris de profitabilitat mercantil i, prenent aquesta actitud per present, en grau germinal o manifest, al nucli de la condició humana, arriba a l'explicació de que el capitalisme sempre s'hauria trobat instal·lat a les disposicions actitudinals dels grups humans. Karl Polanyi ja va apuntar que això constituïa una

fal·làcia, per crear una generalització acrítica d'una forma social específica. I és que en Weber, el punt clau de l'anàlisi sempre era com diferents factors oferien una resistència o una acceleració de la racionalitat economicista; i així va ser incapaç d'escapar-se de la conclusió de que l'única alternativa a la "càrrega de ferro" de la modernitat, era un retorn a l'irracionalisme i al model d'un líder carismàtic.

D'altra banda, encara i això, també cal reivindicar el paper de Weber, i la tradició epistèmica que d'ell sorgeix, com enormement fecunda en l'aclariment, precisament pel seu èmfasi en els processos històrics concrets.

Marx, en contra de la teleologia analítica, apuntà que el sorgiment del capitalisme s'havia de buscar en les relacions agràries del feudalisme, en com els productors directes i el mercat prenen contacte en noves formes, empesos pels "tenant farmers", que acabarien posant en marxa els engranatges de la proletarització de gran part de la força laboral. Hi ha, llavors, quelcom intrínsecament específic en el feudalisme occidental anglès, que va fer que fos allà, i no pas a Itàlia o la República Holandesa, que les transformacions produïdes per les pròpies inèrcies organitzatives van poder encaixar funcionalment amb els imperatius del mercat (Meiksins Wood, 1995,167).

Aquesta és la posició històrica que, seguint a Meiksins Wood, permet trencar una aliança explicativa nefasta, entre el triomfalisme capitalista i el derrotisme dels socialistes. I és així com es pot seguir reivindicant el programa de la Il·lustració en una versió encara emancipadora. Alhora, així també es reivindica que el capitalisme i la poliarquia no són precisament ni l'horitzó final organitzatiu humà, ni tampoc el màxim al que es pot aspirar, ni de cap manera seran el pretès "final de la història".

4. La "gran solució històrica" del capitalisme

Seguint estirant del fil d'aquesta problemàtica sobre la formació del capitalisme que – diguem – es presenta per si mateixa en la discussió del canvi macrosocial que porta a l'era de la modernitat, i havent postulat l'exercici de la indexació històrica com a mètode fructífer, ens trobem que allò que haurem d'acabar explicant, de manera transcendent, és el tipus de solució històrica que va aportar el capitalisme, en aquelles circumstàncies i context que li van servir de plataforma; en les seves diferents fases de desenvolupament.

Això ens portarà a l'examinació del context feudal europeu occidental, per identificar-hi uns trets institucionals i relacionals únics al món; i de com aquesta estructura fonamental i particular va implicar unes realitats productives i polítiques sensiblement diferents en el cas d'Anglaterra: la llavor de canvis en l'estructura relacional de gran envergadura, i la solidificació de noves institucions, en sí també innovadores i úniques, abans de ser esteses de manera transfronterera. L'examinació del cas del sorgiment del capitalisme a les relacions feudals del context anglès ens portarà a posar una gran

atenció en les institucions de propietat, i les institucions que se'n deriven, en especial pel que fa al seu caràcter d'exclusivitat i a l'autoritat social que en resulta. D'aquesta manera, serà el vector de radicalització d'aquest trets de la major exclusivitat – comparativa – en l'ús i l'autoritat sobre les propietats privades el que porta cap a l'explicació de l'aparició de dinàmiques socials transgressores.

Als Estats Units, en canvi, no ens trobem amb el cas original i fundador d'aquestes transgressions generatives, de manera que, com a cas sempre condicionat a la influència dels anglesos, pot oferir certes dificultats interpretatives: com ara la tendència a veure-hi un cas d'adopció del capitalisme essencialment no conflictiu, per comparació amb el que succeiria al terra anglès. D'altra banda, en aquest text partim de la consideració que el dels EE.UU. és cabdal en sí, a l'hora de comprendre la forma del conjunt del món globalitzat d'avui dia, per accions directes, pel tipus d'influència –~~sterrada~~” que ha exercit sobre bona part del planeta, com per aquesta mateixa idealització cultural del seu trànsit històric, i els seus efectes –~~asualment~~ propagandístics”. Sigui com sigui, a més, el cas dels EE.UU., per molt que no –~~iventessin~~” ells mateixos el capitalisme, parteix d'un procés propi de –~~undació~~”, i d'una experimentació autònoma amb les relacions socials. Una experimentació que, proposarem, és especialment important a l'hora d'interaccionar amb les formes polítiques concomitants i, per això, de donar forma al cànon de la democràcia que s'ha anat –~~xportant~~” – en diversos sentits, com diem – a la resta del món, modernitzat o en procés de fer-ho. Els Estats Units van arribar a exportar, de maneres prou subtils, la seva tensió característica cap a contextos externs.

Des de la forma interna d'aquesta estructura relacional també es definirien unes contradiccions estructurals, que resultarien en l'expressió d'un tipus de conflicte social característic entre els diversos grups, susceptibles d'encarnar, per la seva diferenciació, interessos projectius també diferenciats, i amb potencialitat de fer-se mútuament excloents. En aquesta instància analítica, de les estructures que –~~olenen~~” el conflicte recurrent, s'englobaria el concepte de la –~~lita~~ de classes”, com quelcom inherent a les societats, així, organitzades en grups diferenciats. Aquesta s'entén com la dinàmica, inherent, que, potencialment o manifesta, ofereix un impuls contextualitzat cap al canvi social, cap a una innovació adaptativa a la natura, o a la natura de la disposició dels diversos interessos de classe.

Aquestes són les –~~slucions~~ històriques” de les que parlàvem, les que parteixen de la problematització d'alguna de les instàncies del procés que hem relatat: sobre les possibilitats externes, capacitats humanes i la intermediació de les preferències grupals. Aquestes guies explicatives ens ajuden a comprendre el canvi com un procés sempre acumulatiu que, en funció de dinàmiques semiautònomes, porta a una

determinada ramificació de la genealogia societària, a una nova solució estructurada, oferta davant d'unes circumstàncies immediates i condicionada a les possibilitats de partida. Aquí és on hem de buscar un arsenal conceptual sensible al postulat metodològic de la "indexació històrica".

5. El pes explicatiu del cas dels Estats Units d'Amèrica

El repte analític que ens plantejem és el de donar una visió multicomprendiva de l'ambient històric del que sorgeix una innovadora relació entre les esferes de la producció i de la política; en que es consolida el "mon de la modernitat", que comença a portar cap a la situació actual, en que predominen les formes socials en que la producció capitalista condiona la forma de la gestió política, i de manera insigne la democràcia: cap al predomini de les "oliarquies", on el capitalisme s'emmiralla amb la democràcia. Cal que ens preguntem què és allò que habilita - i què el que va restringir - a que, en el decurs històric, dels successius ventalls de possibilitats plantejats, s'acabés triant el camí històric que resulta en el món actual. En aquest sentit, el cas d'Anglaterra aporta l'experiència fundadora de la generació del capitalisme, i tota una època de domini imperial de grans regions del planeta. Als Estats Units es produí, així, una experimentació amb mecanismes ja coneguts, de l'experiència anglesa, però trobant-se amb unes circumstàncies molt particulars en el perfil social dels pobladors i en la dotació de recursos naturals del context colonial, que van permetre - en intent de síntesi - una presentació idealitzada del propi sistema social recreat, de l'annexió entre capitalisme i la democràcia, de cara a sí mateixos; i de cara a la resta del món, també, durant la seva pròpia època d'hegemonia a l'arena transnacional.

Per això, caldrà que definim en detall l'ambient històric profund que dona forma contextual a l'important període de canvis que se succeeixen entre els segles XVIII i XIX, i que contribueixen a fer un cas tan especial el de les societats colonials d'Amèrica del Nord. Així, tindrà sentit que ens fixem en els casos de la Grècia i la Roma clàssiques, només ja pel fet que aquests horitzons remots es trobaven molt presents a les representacions intel·lectuals dels "pres fundadors de la pàtria" dels EE.UU., però també per l'ineludible impacte, estructural, que van tenir sobre la successiva etapa del feudalisme europeu occidental. La genealogia acaba connectant amb el cas del feudalisme particularment anglès, i l'impuls comercialista que des d'ell s'experimentaria. I en tot aquest camí, el trets socials més destacables, i més particulars comparats amb la resta del món, serien els de la centralitat de la propietat en la derivació de l'autoritat social, convivint amb la noció de l'existència d'una igualtat natural intrínseca a tots els individus (noció difosa, provinent de l'àmbit moral i religiós).

A Anglaterra, les particulars relacions productives feudals anirien sedimentant unes tendències de conducta, una experimentació amb les pràctiques socioeconòmiques, que acabarien donant forma al ~~—ig~~ "històric" del capitalisme; el qual aportà una nova solució estructural estable – després de les convulsions del canvi - a través d'una nova organització productiva i ordenadora dels rols socials; a més d'una separació dels moments de coerció, econòmica i política, que permeté el trencament amb el feudalisme i que significà, amb tot, la consolidació del nou estadi social: d'un nou encaix funcional entre mode de producció i superestructura político-legal. Des de les relacions agràries, aquest va ser el procés que va anar habilitant a una ulterior radicalització del poder social derivat de l'estatus de propietari, i que va servir per ~~—es~~lligar" les capacitats productives de la societat capitalitzada.

A Amèrica, per altra banda, la molt particular expressió de les tensions dialèctiques, sumada al tipus de dilemes productius heretats de l'estructura social i cultural anglesa, va portar a una fusió, en sí, també única, entre el tipus de ~~—li~~bertat" deduïda de l'autoritat propietària, i - en l'absència de l'esquelet d'una jerarquia feudal consolidada com les europees - una insistència en la noció de la igualtat natural intrínseca, que es podia imputar a tot un univers social de petits propietaris autònoms – on no existia un estrat de ~~—po~~bres". I la llibertat per que ningú interferís en el govern de les propietats privades va quedar assimilada a la ~~—e~~mocràcia".

D'aquesta manera, la institució de la ~~—li~~bertat propietària" va establir-se a la mateixa base fundacional d'aquella societat, i va arribar així a no ser mai qüestionada, com a mínim de manera sistemàtica. Essent la màxima expressió de les virtuts – en aquest sentit – ~~—ri~~ades" a partir de la revolució, la noció de la igualtat natural, en expressar-se també a través de la concepció d'una propietat de mínims extensiva, va anar encavalcant-se d'una manera un tant confusa amb la desigualtat ~~—a~~tural" que derivava del grau qualitatiu d'acumulació propietària. D'alguna manera estranyament processada, com acostuma a ocórrer, la noció de la llibertat propietària, igualitària i antiigualitària alhora, es tornaria autoreferent: donaria peu a la llibertat política, alhora que a la llibertat econòmica, propasant a més que aquests dos vectors no haurien de trobar-se.

El que resulta en una expressió d'assumpcions culturals presentables com a paradoxals, també sorgeix d'aquelles contradiccions internes de la societat estadounidenca, que animen la prossecució del conflicte, i dels canvis en les institucions operatives que se'n van sedimentant; indicadors aquests - conflicte i institucions - que són els principals fenòmens dels que haurem de deduir la presència de processos efectius de mutació estructural. I que són els materials bàsics a través

dels quals haurem d'explicar l'associació entre el capitalisme i la democràcia, i desnaturalitzar també la seva relació.

Tot plegat, les particulars contradiccions sistèmiques als EE.UU. portarien a la formació del principal agent que suposa un repte a les institucions democràtiques actuals, arreu, i que resulta el principal producte de la seva particular generació institucional: les grans corporacions. A través d'elles, del que representa la irrupció d'un agent propietari d'una natura única, per les seves —motivacions— com pel volum de capital que poden arribar a acumular, s'arriba a una interacció innovadora amb l'àmbit de la llibertat individual, la qual es porta a un nou estrès, condicionant enormement la forma de l'expressió dels drets democràtics. El —*ig*y funcional—, així, del capitalisme desenvolupat als EE.UU. es presenta en indissociable relació amb la generació d'aquests grans agents propietaris, i de la seva autoritat social, derivada, que es relaciona amb la desatenció i el decreixement, en conjunt, de l'espai públic i de l'espai hàbil, direm, de la democràcia. Per tant haurem d'explicar en detall quina va ser la situació històrica que va fer pertinent l'adopció d'aquest —*ig*y—, funcional a les necessitats productives, de gestió del capitalisme, i a les polítiques de gestió del component —*em*ocràtic— i igualitari.

El cas dels EE.UU., així, ens ha de resultar informatiu d'una aportació cabdal al —*an*on de la modernitat—. A través de l'expressió conflictiva de les seves tensions estructurals, entre forces productives, relacions de producció i superestructura, haurem de reconstruir les alternatives de canvi que s'obrien als ulls dels futurs revolucionaris, en funció de les conjuntures, de les estructures d'oportunitat i dels propis recursos de contenda. La indexació històrica és el que ens ha d'ajudar a comprendre aquest trànsit, en que les relacions de producció prenen una forma radicalment innovadora, que les porta a la —*re*volucionar constantment les forces productives—, i a constituir el modern sistema capitalista. La reinterpretació que proposem ha d'ajudar a comprendre els marges en que es va constituir la forma canònica d'aquesta modernitat, i, de manera important, ha d'aportar una nova perspectiva sobre les funcionalitats històriques de cada element, en especial dels legals, polítics i ideològics que hi ha darrera les institucions de gestió —*em*ocràtica—, sorgides de la cohabitació amb les particulars institucions de propietat que hem esmentat. Tot plegat, ens hauria de permetre recrear un mapa de processos causals que van portar a l'adopció de capitalisme i democràcia com a elements mútuament interrelacionats, que s'habiliten, doncs, com es limiten l'un a l'altre. I a poder parlar de com ens afecten encara aquelles funcionalitats històriques heretades, i obrir el debat sobre les funcionalitats i la desitjabilitat de les institucions actuals.

Conclusió

Lavors, quin és l'objectiu final de reclamar una metodologia d'estudi, alternativa a la dominant, per l'anàlisi d'allò que fa referència a la transcendent aparició històrica del capitalisme? La perspectiva, o el posicionament general, que hem descrit es dirigeix cap a l'enfrontament amb la tendència al capficament en la nostra pròpia experiència històrica, assumint que tota la resta del món - o fins nosaltres mateixos - ens hem de "resignar" a actuar en els marges deixats pel capitalisme. La nostra intenció és la de qüestionar, per començar, la suposada "naturalitat" dels episodis generatius dels sistemes productius i polítics occidentals, discutint específicament els seus tabús fundacionals.

Aquest és el plantejament amb el qual, eventualment, podrem començar a qüestionar també les suposades "necessitats", definides per una esfera econòmica abstracte i ahumana, respecte a la producció, que actualment restringeixen l'àmbit d'expressió dels drets democràtics. El procés productiu, convé recordar, té sentit quan serveix per satisfer les necessitats reproductives d'una comunitat humana; igualment, l'economia, a la que s'eleva avui dia fins a un rol directiu gairebé divinitzat, no és res en sí mateixa, fora dels significats culturals i polítics humans. De manera que deixar-se guiar per les seves inèrcies mecàniques també podria ser jutjat com totalment irracional, però per això caldria que ens sortíssim de la nostra pròpia seu cultural i intel·lectual, i observéssim la nostra societat com algú que no sabés què és el capitalisme.

La perspectiva, o el paradigma, de la democràcia ens ha de situar en un pla alternatiu de prioritats. A l'antiga Atenes clàssica - allà on va aparèixer el terme de manera aplicada - el govern democràtic s'entenia com la maximització de les possibilitats humanes individuals de tots els membres de ple dret de la comunitat, independentment del seu origen social; i alhora, imposar un judici o sentit comú col·lectiu com a guia de la comunitat, on tots els ciutadans, també, podien fer sentir la seva veu al fòrum públic i a l'agenda política. Actualment, la "democràcia poliàrquica" serveix exactament pel contrari: per servir de cobertura a l'hegemonia social dels propietaris, mentre es generen beneficis de natura residual per les classes treballadores. Ens veiem, així, exposats a la voluntat "sociopàtica" d'aquells qui només volen deixar-se portar per les lleis de l'economia, i el "sentit comú" d'aquell qui no pensa en el benefici a curt termini sinó - diguem-ho així - en la preservació del context ecològic i humà queda ~~forçat~~ "forçat".

Mentre no tinguem més eines intel·lectuals per debatre sobre el que ens ha portat fins a aquesta situació no podrem començar a imaginar les alternatives. Per tant, creiem que insistir en aquest tipus de reconstruccions de l'anàlisi i del llenguatge acadèmic resulta molt reivindicable. Hem de ser capaços de traçar l'origen del capitalisme i la

democràcia com a resposta a problemes històrics concrets, per poder entendre en major profunditat la manera en que poden estar "limitant-se", per dir-ho així, l'un a l'altre. Aquesta és la manera de treure a la llum la veritable tensió que es situa al nucli constitutiu del sistema - d'aquesta felicitat a associació entre el capitalisme i una democràcia formalista - i de, reconeixent les forces de canvi de les societats humanes, apuntar cap a potencialitats per organitzar una nova síntesi, que ofereixi una resposta als problemes més punyents de l'actualitat, que ja no poden ser obviats per més temps.

En l'horitzó de l'Atenes clàssica la democràcia s'entenia en un context on tothom era igualment lliure, en un sentit material i de capacitat d'influència política. En canvi, la democràcia contemporània hauria descuidat la complexitat d'aquesta definició, a través del formalisme procedimental i l'explotació del consumisme. Creiem que una reinterpretació de la història en termes materialistes i institucionalistes, pot ajudar a començar a superar els models —històrics", naturalitzadors i, amb molta freqüència, també carregats de psicologisme, que han arribat a permear les perspectives d'anàlisi de la sociologia i la politologia.

Bibliografia

- AGUILAR, S. (2001), *Ordre i desordre: manual d'estructura i canvi de les societats*. Barcelona, Hacer.
- BAKAN, J. (2009), *Capitalismo canibal. La corporación: La búsqueda patológica de lucro y poder*. Barcelona. Robin Book.
- BEARD, C. & BEARD M. (1964), *Historia de los Estados Unidos*. Buenos Aires. Tipográfica Editora Argentina.
- BEARD, C. (1965), *Economic Origins of Jeffersonian Democracy*. New York. The Free Press.
- BEARD, C. (2004), *An Economic Interpretation of the Constitution of the United States*. Mineola. Dover Publications.
- BECKERT, S. (2002), *Democracy and Its Discontents: Contesting Suffrage Rights in Gilded Age New York*. Oxford. The Past and Present Society, 174 (1): 116 – 157.
- CURRARINO, R. (2011), *The Labor Question in America. Economic Democracy in the Gilded Age*. Chicago. University of Illinois Press.
- DE STE. CROIX, G. E. M. (1983), *The Class Struggle in the Ancient Greek World*. Old Woking (Surrey), Duckworth.
- MARX, K. (2003), *El capital*. Barcelona. RBA.
- MEIKSINS WOOD, E. (1995), *Democracy Against Capitalism*. Cambridge. Cambridge University Press.
- MEIKSINS WOOD, E. (2002), *The Origin of Capitalism, a longer view*. London / New York, Verso.
- MEIKSINS WOOD, E. (2011), *De ciudadanos a señores feudales*. Madrid, Paidós.
- MEIKSINS WOOD, E. (2012), *Liberty & Property*. London / New York, Verso.

- PALMER, R. R. (1965), *The Age of Democratic Revolution. The Challenge*. Princeton. Princeton University Press.
- PALMER, R. R. (1989), *The Age of Democratic Revolution. The Struggle*. Princeton. Princeton University Press.
- ROSENBERG, A. (2006), *Democracia y lucha de clases en la antigüedad*. Barcelona, El viejo topo.
- SELLERS, C. (1991), *The Market Revolution. Jacksonian America, 1815-1846*. New York. Oxford University Press.
- SKLAR, M. J. (1997), *The Corporate Reconstruction of American Capitalism, 1890 – 1916*. Cambridge University Press.
- TILLY, C. (1991), *Grandes estructuras, procesos amplios, comparaciones enormes*. Madrid, Alianza.
- WEBER, M. (1998), *La ética protestante y el espíritu del capitalismo*. Barcelona. Península.
- WILENTZ, S. (2005), *The Rise of American Democracy. Jefferson to Lincoln*. New York. W. W. Norton & Company.

POBLACIÓ I TERRITORI

Conseqüències i estratègies post-divorci en la cura dels fills¹

Andrea Hernández Monleón²,
Carles X. Simó Noguera,
David Muñoz Rodríguez³,
Victor Soler Penadés⁴

Dept. de Sociologia i Antropologia Social
(Universitat de València)
Andrea.hernandez@uv.es

Resum:

Després de la ruptura d'una unió amb fills es transformen les pautes de co-residència i es reorganitzen els temps i els formats de cura dels fills. Aquestes transformacions interaccionen amb les mutacions que s'estan experimentant en les identitats i en la forma com aquestes afecten el maternatge i el paternatge. Actualment la demografia troba importants dificultats a l'hora d'observar i reconèixer aquestes pautes des de la perspectiva micro i meso a partir d'enquestes. Calen doncs estudis qualitatius que exploren l'adopció de nous termes i conceptes lligats a les transformacions familiars post-divorci. Cal, a més, observar les estratègies individuals que adopten els pares i les mares per assegurar la cura dels fills. Finalment, cal explorar també les percepcions, lligant-les a les diferents situacions post-ruptura tenint en compte tant els factors estructurals com habitatge, ocupació i/o disponibilitat de temps, com els processos de precarització i vulnerabilitat econòmica i de salut. Aquest estudi qualitatiu exploratori es basa en les dades obtingudes a través d'entrevistes en profunditat a una mostra de 24 homes i dones d'entre 30 i 45 anys, els quals han protagonitzat la ruptura d'una unió amb fills menors amb una profunditat d'un any o més abans de la realització de l'entrevista.

Paraules claus:

Divorci, vulnerabilitat, maternatge, paternatge

1. Introducción

Los cambios acaecidos en el ámbito familiar y en las relaciones interpersonales desde los años sesenta y setenta como consecuencia de, entre otros, el proceso de individualización (Beck-Gernsheim, 2003; Alberdi, 1999), la incorporación de la mujer

¹ Esta investigación se ha realizado en el marco del proyecto Post-divorcio y vulnerabilidad social en España: experiencias de los hombres y las mujeres en el ámbito económico y de la salud (ref. CSO2009-09891) dirigido por Montserrat Solsona y subvencionado por el Plan Nacional I+D+i del Ministerio de Educación y Ciencia.

² Investigadora en formación del programa para la Formación de Profesorado Universitario (FPU) del Ministerio de Educación, Cultura y Deporte.

³ Investigador en formación del programa para la Formación de Profesorado Universitario (FPU) del Ministerio de Educación, Cultura y Deporte.

⁴ Investigador en formación del Programa de ayudas de Formación del Personal Investigador (FPI) de la Conselleria de Educación, Formación y Ocupación de la Comunidad Valenciana

al trabajo remunerado (Oppenheimer 1994; Blossfeld y Drobic 2001; Hakim 2003) y la legislación y legitimación social de las rupturas matrimoniales (Solsona y Simó 2007) han facilitado que en la actualidad se den una pluralidad de modelos familiares más allá de la familia nuclear tradicional del sustentador único. Como resultado, actualmente se conciben como legítimas familias como las homoparentales, las monoparentales o las reconstituidas tras la ruptura de una unión anterior que en otras épocas se consideraban “desviadas” (Flaquer, 2001).

Entre los procesos familiares y las trayectorias vitales, la experiencia del divorcio deviene cada vez más frecuente. Dicho de otro modo, se observa un proceso de lo que podríamos denominar “*democratización de las rupturas de pareja*, con o sin hijos, puesto que ya no afectan únicamente a personas de alto nivel educativo y/o socioeconómico, sino que esta experiencia vital es vivida en todos los estratos de nuestra sociedad.

En este orden de cosas resulta imprescindible estudiar y analizar las realidades de las personas que han pasado por una ruptura de pareja, siendo de especial relevancia el estudio de las rupturas de unión con hijos ya que a los conflictos y necesidades propias de los adultos, se suman las necesidades de cuidado y atención de los menores, pudiéndose dar un aumento de la conflictividad entre los padres a la hora de pactar el tipo de custodia y una agudización de los problemas relativos a la gestión del tiempo con los hijos, sobre todo cuando éste se pasa en soledad.

Al hablar de ruptura de unión, nos referimos al proceso de disolución de una pareja que ha convivido durante un periodo de tiempo, a lo largo del cual se había constituido como núcleo familiar, pudiendo ser el tipo de unión legal (matrimonio o pareja de hecho) o consensual. Sin embargo, para conocer la incidencia de las rupturas de unión en España, los datos ofrecidos por el Instituto Nacional de Estadística (INE) únicamente nos remiten a las disoluciones de aquellas uniones formalizadas legalmente (separación o divorcio), por lo que es más que razonable que los datos infraestimen las rupturas al no poder calcular cuantas uniones consensuales se han disuelto. En todo caso, las estadísticas oficiales ofrecen una imagen que no deja lugar a dudas respecto al aumento de las rupturas de unión en nuestro país. Si en el año 2000 se dieron un total de 99360 separaciones y divorcios, en el año 2011 la suma ascendía a 110519, es decir, en 10 años se había dado un incremento, en términos absolutos, de 11159 rupturas de unión por separación y divorcio (tabla 1 y gráfico 1). En este periodo, hay que destacar la aprobación de la ley 15/2005 de 8 de Julio por la que se modifica el Código Civil y la Ley de Enjuiciamiento Civil en materia de separación y divorcio, que en palabras de Montserrat Solsona, “liberalizó el divorcio y generó un aumento de la intensidad del mismo de manera repentina: en 2007 un 60%

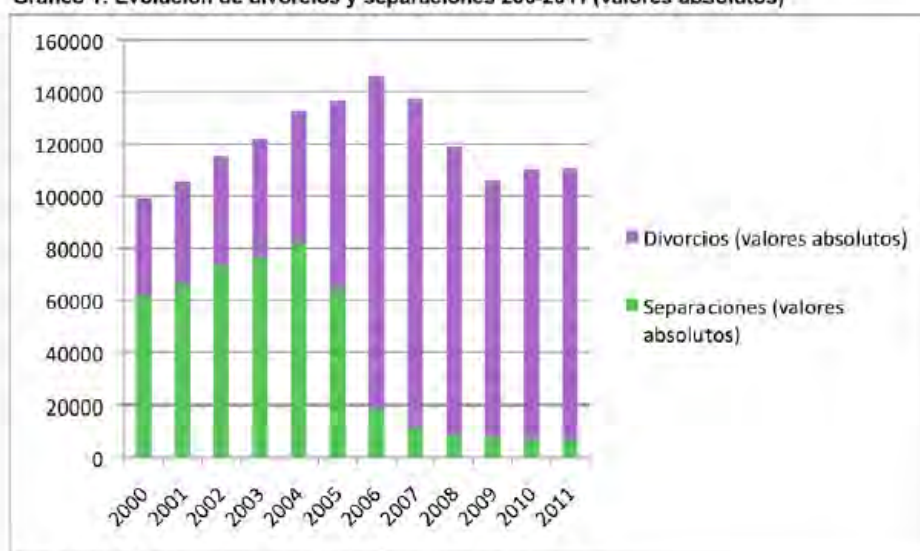
de los matrimonios se rompían, lo que colocó a España, que siempre se había alineado con los países mediterráneos con bajos niveles, en la segunda posición de Europa, tras Bélgica. No obstante, las cifras de 2008 con una reducción del 13% respecto a 2007, confirman que solo se trataba de un efecto coyuntural” (Solsona, 2001:77)

Tabla 1: Estadísticas de separaciones y divorcios 2000-2011. Valores absolutos y variaciones interanuales (%)
Unidades: valores absolutos. Variaciones interanuales en porcentaje

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Separaciones												
valores absolutos	61617	66144	73567	76520	81618	64028	18793	11583	8761	7680	7248	6915
variación interanual (%)	5.99	7.35	11.22	4.01	6.66	-21.55	-70.65	-38.37	-24.36	-12.34	-5.63	-4.59
Divorcios												
valores absolutos	37743	39242	41621	45448	50974	72848	126952	125777	110036	98359	102933	103604
variación interanual (%)	4.55	3.97	6.06	9.19	12.16	42.91	74.27	-0.93	-12.52	-10.61	4.65	0.65

Fuente: Instituto Nacional de Estadística

Gráfico 1: Evolución de divorcios y separaciones 200-2011 (valores absolutos)

Fuente: INE Estadística de Nulidades, Separaciones y Divorcios

2. Las trayectorias post-divorcio ¿qué ocurre cuando la pareja se acaba?

La literatura científica de los últimos decenios se ha interesado por distintos fenómenos y procesos vinculados con la ruptura de las uniones, identificando tres grandes áreas temáticas en el estudio de las consecuencias no inmediatas de las rupturas de las uniones (Solsona et. al., 2007b). Las perspectivas adoptadas han sido, principalmente, las consecuencias para las personas que protagonizan la ruptura (Andress et. al., 2006); las consecuencias para los hijos e hijas durante el periodo posterior a la ruptura (Flaquer et. al., 2006) y, finalmente, también ha habido un foco de atención que se ha plasmado en estudios sobre la transmisión intergeneracional del divorcio y de sus efectos (Diekmann y Schmidheiny, 2008).

En el presente trabajo nos centramos en el estudio de las consecuencias de la ruptura de las uniones desde el punto de vista de las personas que formaban la pareja que se

separa. Desde esta perspectiva, últimamente en la sociodemografía se han hecho relevantes aportaciones en referencia a la constitución de nuevas uniones, la reconstrucción de las relaciones con los hijos e hijas (reconstrucción del paternazgo y el maternazgo) y sobre la complejidad creciente de las redes familiares a partir de las familias reconstituidas (Solsona et. al., 2007b).

Entendemos que la ruptura de una unión es un evento biográfico que puede implicar un período de inestabilidad en distintos ámbitos: puede suponer una reducción de renta y pérdida de redes de apoyo informal, entre otras consecuencias; además, estas consecuencias pueden ser mayores cuando concurren otros factores, como por ejemplo la inestabilidad de las fuentes de ingresos, una baja cualificación académica, etc. (Andress et. al., 2006, Kalmjin, 2010, Garriga y Kiernan, 2010). Entre las mujeres, ruptura de las uniones es una de las vías de acceso a la monomarentalidad. (Houle et. al., 2001; Flaquer, Almeda y Navarro-Varas, 2006).

El género es uno de los factores que interactúan con las trayectorias familiares. La posibilidad de la influencia del género en la configuración de éstas es alta, tal como plantean algunos autores (Solsona et. al., 2007b; Ferree, 2010). Además del distinto impacto de la monoparentalidad entre hombres y mujeres, en el presente trabajo nos interesa el género por su relación con la configuración de las pautas desde las que padres y madres entienden las responsabilidades del cuidado de sus hijos. Se acepta que, a pesar de la emergencia de nuevos modelos de relación filial, el hecho de ser madre o padre tiene consecuencias diferentes para hombres y mujeres. El patrón de género configura un modelo tradicional, apoyado en la división sexual del trabajo, que implica grados de intensidad diferentes en la responsabilidad de la parentalidad (parenthood) para hombres y mujeres, significando una mayor obligación para estas últimas (Brullet, 1997). En la ruptura de una unión este modelo tradicional también produce consecuencias diferentes: mientras que en caso de los hombres la ruptura puede comportar con mayor probabilidad un descenso de la frecuencia del contacto con los hijos/se (especialmente cuando hay una nueva unión con una pareja distinta), para la mujer suele implicar una intensificación del vínculo filial (Solsona, 2009). No obstante, como también señala Solsona (2009), algunos trabajos recientes estarían apuntando a la existencia de modelos alternativos o modelos emergentes más igualitarios, a pesar de que en última instancia no dejan de tener importancia las variables de tipo socioeconómico, siendo más frecuente encontrar modelos emergentes entre las clases con alto nivel ocupacional y de estudios.

Otra aclaración conceptual en relación al género y a los distintos modelos de relación entre padres o madres e hijos/as, es la distinción entre maternidad/paternidad y maternazgo/paternazgo. El maternazgo/paternazgo sería la práctica concreta de la

maternidad y la paternidad (Brullet, 1997). La confusión histórica entre maternidad y maternazgo, según Cristina Brullet (1997) estaría relacionada con la extensión del estereotipo de la socialización de los roles sexuales, según el cual las niñas y niños no tenían otra opción que ser socializados para reproducir roles diferenciados en relación al cuidado de hijos e hijas. Así, según esta autora, el maternazgo y el paternazgo, considerados más allá del modelo tradicional, pueden ser representados por hombres y mujeres indistintamente (Brullet, 1997).

Sin abandonar la perspectiva de género, otro proceso que puede estar presente en las relaciones entre hombres y mujeres es el que se ha denominado *empowerment*, que también ha sido traducido a menudo como “potenciación” (Rappaport, 1987). El modelo del *empowerment* o potenciación tiene en cuenta la posibilidad de que en determinadas circunstancias (especialmente cuando hay fuentes de apoyo comunitario) puede haber un reforzamiento de las capacidades de las personas, un proceso de adquisición de competencias de tipo personal y social, un mayor control sobre las propias vidas, un proceso de aumento de la participación en las decisiones sobre aspectos importantes de la vida de las personas y comunidades y un mayor control sobre el entorno social (Bueno, 2005). Esta perspectiva, en resumen, supone que en determinados momentos se puede cambiar un proceso de negación de las propias capacidades, permitiendo a las personas desplegar un mayor potencial que se concreta en un aumento del control sobre los aspectos que influyen en las propias vidas. Los procesos de ruptura de las uniones, por lo que comportan en tanto que eventos que obligan a la reorganización de muchos aspectos de la vida de las mujeres protagonistas de las rupturas, pueden configurarse como momentos en los cuales se inicia un proceso de *empowerment* o potenciación de las mujeres (Ferree, 2010).

1.1. El debate teórico sobre las consecuencias de las rupturas de unión: el divorcio como factor de riesgo en los procesos de vulnerabilidad.

Strand (2010) plantea que según la literatura habría una relación entre divorcio y enfermedad que afectaría tanto a los hombres como a las mujeres. También Kalmjin (2009), recuerda y cita algunos estudios que han encontrado que la experiencia del divorcio tiene un efecto negativo para la salud mental y, en general, para el bienestar (well-being) de las personas que protagonizan el divorcio. Este mismo autor, analizando datos procedentes de varias encuestas internacionales, concluye que “the divorced have a substantially lower level of well-being than the married, even after controlling for basic social and demographic determinants of well-being” (Kalmjin, 2009: 487).

Barstad (2008) ha estudiado las consecuencias posteriores a la ruptura de las uniones (matrimonios y cohabitación), poniendo en relación los problemas emocionales y de

salud mental (depresión y ansiedad) y el proceso de ruptura. Sus conclusiones apuntan que a partir de la ruptura aumenta este tipo de problemas. Por otra parte, Garriga y Kiernan (2010) plantean la existencia de relación entre divorcio y depresión. No obstante, todavía está abierto el debate sobre el sentido de esta relación: ¿es el divorcio el que afecta a la depresión o ésta la que afecta la calidad de la relación? Algunas de las razones por las que no se ha llegado a conclusiones podrían ser metodológicas (insuficiencias de las muestras, tipos de análisis, etc.). Por ejemplo, la mayoría de los estudios se han centrado en las parejas casadas y no en las que cohabitan, por lo que no se puede establecer la relación depresión-divorcio según el tipo de unión. Garriga y Kiernan (2010) concluyen que divorcio y depresión tienen efectos en ambos sentidos.

Wagner (2010), basándose en el "*Social stress theory, family stress model*" de Conger, Rueter y Elder (1999) plantea que las personas que han vivido una ruptura de pareja, debido a su posición más vulnerable desde el punto de vista socioeconómico, pueden sentir una mayor frustración y tener más problemas emocionales. Simoens y Bracke (2010) apuntan también la existencia de una peor salud mental (en concreto, mayor puntuación en depresión y menor satisfacción vital) entre las personas que han vivido la ruptura de una pareja. Estos mismos autores señalan que los indicadores referidos al proceso de la ruptura

1 tienen impacto en la salud mental, especialmente aquellos relacionados con la calidad de la relación (divorcio conflictivo y relación post-divorcio) en el caso de las mujeres y, en el de los hombres, los indicadores relacionados con los procesos de toma de decisiones (que inducirían un sentimiento de pérdida de poder que erosiona el imaginario patriarcal) y con la duración del proceso del divorcio. También indican Simoens y Bracke (2010) que hay una mayor tendencia entre las mujeres a que la tensión que genera el divorcio se experimente durante un tiempo más largo.

Por otra parte, para profundizar en las diferencias de salud de las personas divorciadas respecto de las que no lo están, algunos trabajos han tratado de comprobar cuál es el uso de los servicios de salud por parte de los y las divorciadas. Así, Colman, Simoens y Bracke (2010) afirman que, ante las mismas necesidades, las personas divorciadas presentan un mayor uso de servicios de salud y tienen más propensión a buscar cuidados profesionales. En un plano más general, concluyen que las diferencias en el uso de salud tienden a igualarse entre personas casadas y personas divorciadas que han entrado en nuevas uniones. No obstante, Sweeney (2010: 670) plantea que los posibles efectos positivos en el bienestar asociados a las segundas uniones (remarriages) tienden a ser menores que los asociados a las primeras uniones. En relación a la mejora asociada a las segundas uniones, los

resultados de al menos un estudio sugieren que esto no sucedería en los adultos relativamente mayores (Williams y Umberson, 2004).

Las razones para la variabilidad de la mejora de bienestar asociada a volverse a casarse todavía no estarían suficientemente estudiadas. Aunque hay discrepancias sobre las posibles diferencias de género en el bienestar producido por las entradas en nuevas parejas, algunos autores apuntan que podrían ser mayores entre los hombres que entre las mujeres (Williams, 2003; Williams & Umberson, 2004). Según Sweeney (2010: 670) las diferencias respecto al bienestar (*well-being*) entre la primera y las segundas y posteriores uniones, a pesar de que todavía no se conocen claramente las causas, podrían estar relacionadas con los recursos económicos, el apoyo social, la vigilancia de la salud proporcionada por cada cónyuge al otro miembro de la pareja o las secuelas de los efectos nocivos asociados con el final del matrimonio. Un debate clave abierto en la literatura, según Sweeney (2010: 670) sigue siendo las diferencias observadas a las diferentes situaciones (personas en el primer matrimonio, personas

1 Son los siguientes indicadores: a) de tiempo y duración: el tiempo desde el divorcio y la duración del proceso de divorcio; b) relacionados con el proceso: quién lo inicia, la percepción de la imparcialidad del proceso, presencia de conflicto; c) relacionados con el postdivorcio: calidad de la relación con la ex-pareja (Simoens y Bracke, 2010).

vueltas a casar...) en relación a qué consecuencias se deben a la trayectoria “marital” (*marital history*) y cuáles a las diferencias preexistentes entre los grupos respecto a las características propias (*background characteristics*), incluyendo el bienestar evaluado en momentos anteriores en el tiempo. Coleman (2000) destaca que a menudo los factores relacionados con el contexto social más amplio no han sido tenidos en cuenta, así como que por distintas razones tal vez las muestras presentes en los estudios empíricos pueden presentar algunos sesgos.

Una aproximación desde una perspectiva comparada sobre las consecuencias en el bienestar (*well-being*) ha sido realizada por Kalmjin (2010). Entre sus conclusiones este autor apunta que “*The first conclusion from this work is that in most developed countries, the divorced have a substantially lower level of well-being than the married, even after controlling for basic social and demographic determinants of well-being. More importantly, the divorce effect is negative in all the developed country we analyse but its magnitude varies significantly across countries. Three hypotheses were examined to understand these differences: the role of norms, the role of support, and the role of selectivity*” (Kalmjin, 2010: 487).

A la hora de analizar las rupturas de unión como un evento catalizador de situaciones de vulnerabilidad es necesario entender ésta desde una perspectiva procesual y multidimensional. Determinados enfoques (Castel, 1999, Karsz, 2004) contemplan la

exclusión social desde una perspectiva procesual, en la cual hay implicadas diferentes dimensiones. Esto supone, por lo tanto, que no se trata de una cuestión dicotómica (estar o no estar excluido), sino que existen diferentes grados de exclusión, siendo estos grados el resultado de la combinación de las dimensiones implicadas. Este enfoque de la exclusión es el que ha permitido introducir en la investigación (así como en las políticas de provisión de bienestar) nociones como vulnerabilidad o riesgo. Consideramos que las rupturas de uniones, con la posible inestabilidad que comportarían, pueden ser consideradas desde esta perspectiva procesual de la exclusión como una fuente de vulnerabilidad, aunque, como se acaba de apuntar, es necesario poner en relación a la ruptura otras variables de los individuos que la protagonizan, como el nivel de estudios o el estatus laboral, así como con factores del contexto (grado de desarrollo de las políticas sociales, existencia de redes informales de apoyo, etc. (Almeda, 2004). Además, la comprensión de las situaciones de riesgo social desde un abordaje multidimensional, proporciona la posibilidad de valorar la influencia de las distintas dimensiones en la configuración de procesos que lleven a una mayor vulnerabilidad y/o exclusión social (Raya, 2006).

Así, en el contexto social, pensamos que hay algunas dinámicas que habrá que tener en cuenta a la hora de analizar las trayectorias familiares y tratar de identificar fuentes de vulnerabilidad y fuentes de apoyo. Por un lado, el contexto institucional en que tienen lugar las rupturas de las uniones puede tener influencia en las consecuencias de las rupturas. En primer lugar el Estado puede tener un papel importante ante determinados episodios biográficos de las personas. Compartimos la posición de, entre otros autores, Loïc Wacquant, cuando afirma que “los estados [...] contribuyen a determinar quién queda relegado, cómo, dónde y durante cuánto tiempo [...] son grandes motores de estratificación” (Wacquant, 2001: 175). Hay factores que emanan de los estados con una incidencia directa en la ruptura de las uniones, como por ejemplo la legislación (que puede marcar unos requisitos o condicionar la duración del proceso de separación o divorcio) y el acceso a la justicia (la posibilidad de acceder con facilidad a un abogado de oficio), que pueden ser importantes en los procesos de ruptura de una unión. Carles Simó y Montserrat Solsona (2010), apuntan cómo la demostración del cese efectivo de la convivencia conyugal que exigía la ley del divorcio de 1981 (vigente hasta 2005) “era una especie de pulso impropio de los tiempos en que vivimos que la ley imponía a los esposos, obligados bien a perseverar públicamente en su desunión, bien a renunciar a tal iniciativa, lo cual llegó incluso a forzar reconciliaciones de más que dudoso éxito” (Simó y Solsona, 2010: 613).

Otro factor a considerar son los cambios en la esfera del trabajo asalariado. Ha habido un aumento de la precariedad (en términos de temporalidad en la contratación) y una

desaparición de lugares de trabajo que no requerían calificación (Sanchis, 2008). La acción del Estado, a través de la regulación del mercado laboral también puede incidir directamente en las condiciones de vida de las personas asalariadas. El empeoramiento de las condiciones laborales tiene que ver con los salarios, la temporalidad, las garantías frente el despido, etc. En los últimos veinte años los salarios han perdido de media un 2,5% de poder adquisitivo (Colectivo IOÉ, 2008) y la indemnización por despido también se ha abaratado, lo cual ha permitido un aumento en modalidades de contratación ficticiamente consideradas “indefinidas”. Por otro lado, el acceso a un salario ya no protege del riesgo de estar bajo el umbral de la pobreza: la desvinculación entre salarios y aumentos en la productividad, ha situado los salarios mínimos por debajo del umbral de pobreza; esto sucede en Europa y también en los Estados Unidos, donde una parte importante de las personas asalariadas están en situación de empobrecimiento (Iglesias, 1999; Iglesias et. al., 2004). También es importante la articulación de las políticas educativas, los resultados de las cuales implican un acceso diferenciado al mundo de la ocupación. La eliminación de las ocupaciones menos cualificadas puede suponer un mayor riesgo por las personas con bajo nivel de cualificación. En este sentido, el efecto de los factores que acabamos de mencionar puede ser más negativo en el caso de las mujeres que han seguido el modelo de relaciones que hemos denominado tradicional: al haber sacrificado toda o una parte de su carrera profesional en el cuidado de los hijos/se, la ruptura de la unión las enfrenta de nuevo y en peores condiciones a un mercado laboral del cual se habían descolgado (Brullet, 1997).

Por último, de los factores contextuales, también nos interesa aquello relacionado con el acceso a la vivienda. La coyuntura económica reciente ha propiciado un encarecimiento generalizado del precio de la vivienda, dificultando por lo tanto el acceso al mismo. Este factor puede influir tanto al momento de la ruptura de las uniones (en el sentido de condicionar la decisión de ruptura por la dificultad de acceder a una nueva vivienda por parte de los miembros de la pareja), como las trayectorias posteriores a la ruptura, pues las estrategias seguidas pueden estar condicionadas por el acceso a la vivienda (puede implicar, por ejemplo, el regreso al hogar familiar de origen de alguno de los miembros de la pareja) (Andress et. al., 2006).

2. Metodología

Los enfoques metodológicos han ganado en complejidad en el seno de las ciencias sociales. A medida que el estudio de la realidad ha ido evidenciando la complejidad del mundo social se ha hecho patentiza la necesidad de aproximaciones multidimensionales (Alonso, 1998). De acuerdo con esta percepción compleja y heterogénea de la realidad social podemos diferenciar, al menos, dos niveles: a) el

nivel de los hechos o fáctico y b) el nivel de los discursos o significativo. Estos niveles se corresponderían con la consideración de todo fenómeno social desde al menos dos ángulos diferentes: a) La vertiente o dimensión cuantitativa, estructural, objetiva y exterior; b) La vertiente o dimensión cualitativa, intersubjetiva, que toma como referencia el punto de vista de los actores. El desarrollo del presente trabajo no abordará la totalidad de las dimensiones implicadas en las rupturas de las uniones, sino que se centrará en la dimensión cualitativa, el nivel de los discursos y de los significados.

La investigación cualitativa pone el énfasis en el carácter socialmente construido de la realidad y en la estrecha relación de los investigadores e investigadoras con aquello que estudian (Denzin y Lincoln, 1998). Dentro del paradigma cualitativo pensamos que una de las técnicas que puede ayudar a captar los discursos es la entrevista semiestructurada. En este tipo de entrevistas se recogen los discursos y las motivaciones mediante la descripción que ofrecen los propios sujetos, que son interrogados sobre sus experiencias, sentimientos y opiniones. En cuanto que procedimiento científico para la obtención de datos, la entrevista supone la sistematización de la comunicación, garantizando la validez y la fiabilidad del análisis posterior (Vallés, 1999).

Las entrevistas se basan en un guión de temas o cuestiones que son los mismos para todas las personas entrevistadas. No obstante, el orden en que aparecen los temas no tiene que ser necesariamente el mismo en todas las entrevistas (Vallés, 1999). Siguiendo este mismo autor, en este tipo de entrevistas cualitativas “la estandarización del significado de una pregunta requiere formularla en términos familiares al entrevistado [y] no hay una secuencia de preguntas satisfactoria para todos los entrevistados” (Vallés, 1999: 187). Esta entrevista permite el análisis equivalente de los significados por las diferentes personas entrevistadas (Denzin y Lincoln, 1998).

En el presente trabajo, las entrevistas serán enfocadas desde una perspectiva biográfica. Se tomará como eje articulador de la reconstrucción biográfica la biografía familiar. Pensamos que esta perspectiva biográfica nos puede ayudar a seleccionar e interpretar los acontecimientos que facilitan pasar de lo personal a lo colectivo. Tal como plantea Jesús de Miguel “en el análisis sociológico se pasa de lo personal a lo colectivo [y] es importante explorar el papel de la familia en las vidas individuales, porque la familia constituye lo elemento básico que engarza la persona con la estructura social” (de Miguel, 1996: 79). En nuestro caso, de la vida familiar de los entrevistados y entrevistadas, lo que nos interesa en concreto es permitir a las personas entrevistadas que seleccionen los acontecimientos más importantes

alrededor de la constitución de la unión, el nacimiento de los hijos, el proceso de ruptura y la trayectoria posterior a la ruptura.

2.1. Muestra

El presente trabajo se enmarca en un proyecto más amplio en proceso de elaboración en el que se han realizado 24 entrevistas a hombres y mujeres entre 30 y 45 años que han protagonizado una ruptura de pareja con hijos menores, con una profundidad de un año o más a la realización de la entrevista. Sin embargo, para la presente comunicación únicamente se cuenta con una muestra de 13 entrevistas (hombres y mujeres) ya que las 11 restantes se encuentran en estos momentos en proceso de análisis, no siendo posible incluirlas para este documento. Las entrevistas se realizaron en Barcelona durante el mes de Julio y en Valencia durante el mes de Noviembre de 2012.

La información sociodemográfica de la muestra utilizada para el presente trabajo puede consultarse en la siguiente tabla:

Tabla 2: Información sociodemográfica de la muestra

Número de entrevista	Sexo	Edad	Ocupación	Número de hijos	Lugar de realización de la entrevista
1	Mujer	38	Empresa comercio internacional	2	Barcelona
2	Mujer	44	Desempleada	3	Barcelona
3	Mujer	45	Profesional de la Salud	2	Barcelona
4	Mujer	45	Terapeuta	2	Barcelona
5	Hombre	38	Informático	2	Barcelona
6	Hombre	42	Policia Local	2	Barcelona
7	Hombre	38	Profesor de Secundaria	1	Barcelona
8	Mujer	29	Pluriempleada	2	Valencia
9	Mujer	42	Desempleada	2	Valencia
10	Mujer	35	Funcionaria en Ayuntamiento	1	Valencia
11	Mujer	35	Desempleada	1	Valencia
12	Hombre	36	Empresario	1	Valencia
13	Hombre	39	Profesor de Secundaria	1	Valencia

3. Resultados

Un primer foco de atención sobre las consecuencias post-divorcio se centra en las dimensiones económica y residencial. La ruptura implica la separación de las fuentes de ingresos de la unidad de convivencia y también un aumento de los gastos, especialmente para la persona que deja la vivienda. El propio proceso de ruptura genera unos costes que suponen una traba temporalmente importante. El coste del proceso judicial, sobre todo los abogados, es una carga grande que, además, sobreviene en los momentos más delicados de la ruptura a nivel emocional y también económico, pues en los primeros meses hay, como vamos a ver, unas cargas significativas añadidas.

"A nivel económico me quedé fatal. Mira si me quedé fatal que para pagar el abogado le tuve que pedir dinero a mi hermana, no tenía ni un duro en la cuenta (...) Mil

quinientos euros debía, porque me tuvieron que dejar dinero para pagar al abogado y me costó eso hace siete años." (H-45)

2

"tienes que ir aprendiendo a hacer malabares y jugando con todo un poco, porque es... es eso, no? cógete un curro que te coincida con este horario, que te paguen tanto para poder pagar esto... y bueno, hay meses dónde puedes estirar más, pero tienes que guardar para el siguiente, no? tienes que pronosticar todo" (M-29)

Cuando una de las dos personas deja la vivienda y tiene que buscar otra, las consecuencias económicas son claras. Acceder a una nueva vivienda no es sencillo; además del coste económico implica otro tipo de consecuencias. La vivienda no cumple sólo la función de proveer un techo, sino que implica intimidad y está ligada con la identidad y con la sensación de bienestar (*well-being*). El ejercicio de las funciones parentales también está condicionado por el acceso a la vivienda, así como las relaciones intergeneracionales (con los abuelos, etc.)

"[Fue un] Momento super difícil porque... claro, dónde vas? Que no tienes nómina, que tienes que alquilar un piso... olvídate. Olvídate de que alguien que no conoces te diga: "no pasa nada, ya veremos a ver como me pagas..." (M-29)

"Des de la separació no tinc espai. Em separe i me'n vaig a casa dels meus pares, aleshores trastos a casa dels meus pares. Em pose a buscar-me alguna cosa i coincideix que m'apunte a una VPO, perquè el pis que teníem estava a nom de la meua ex i això em va de puta mare, perquè puc accedir a una nova vivenda i de VPO. Llavors m'apunte a una VPO de Llanera [empresa constructura]. Llanera se'n va a fer la mà! La qüestió és que mentre em busque un pis de lloguer, però compartit i, clar, ja estàs compartint pis, trastos a un altre pis. Açò s'enquista molt: jo el pis deuria haver-lo tingut en 2009 i el tindrè en setembre de 2011. Què ha passat? Jo en el pis de lloguer al final no estic a gust amb la gent amb la que estic convivint i me'n vaig a un altre pis. I ara com ja he de començar a pagar el pis, torne a casa dels meus pares. Aleshores, el que més trobe a faltar és el meu espai. El no haver tingut un espai des que m'he separat crec que ha sigut molt negatiu per a mi, a nivell de no tindre el teu esguard, de no tindre el teu refugi, de no sentir-te com a casa. Jo a casa dels meus pares estic molt bé, al pis on estava estava molt bé i en l'altre pis, en el primer, vaig estar molt bé fins que vaig deixar d'estar bé. Però eixa sensació d'estar rodant, tinc la sensació de què amb 36 anys i amb una filla necessite un espai per a mi i per a ella, que siga nostre, no estar de pas." (H-37)

Para la presente comunicación, las citas se codifican a partir del sexo (H para hombres y M para mujeres) y la edad en el momento de la entrevista.

En la dimensión laboral una de las consecuencias de la ruptura es que se incrementa la dificultad para compatibilizar la jornada laboral y el tiempo de cuidado de los hijos e hijas y de trabajo en el hogar. Esta situación no está provocada por la ruptura, más bien es un rasgo relativamente extendido y que sufren especialmente las mujeres porque soportan la existencia de un mercado laboral desconectado las tareas de cuidados y la carencia de corresponsabilidad de los hombres. La ruptura incrementa los problemas de conciliación, especialmente para el miembro de la pareja que más tiempo de custodia tiene adjudicado. Además del horario laboral, la compatibilidad depende de factores como la proximidad de la escuela donde van los hijos, la disponibilidad de recursos extraescolares que amplían el horario de las actividades de los hijos y la disponibilidad de apoyo familiar.

"sí que te reduce, no? claro que te reduce un montón. El poder contar con otra persona que... yo trabajo hacia las ocho, pero se queda él, porque él sale a las 8 y yo los llevo por la mañana al cole... todo eso desaparece. Entonces, sí. Es más jodido encontrar un curro que se acople a un horario que tienes que establecer con los nanos, que... estás jodida. Además tiene que ser ocho horas, no puedes ser prácticamente ningún sitio, tiene que ser turno de mañana... entonces, sí. Pero realmente ya estaba chungu la cosa. Y los curros que yo me he buscado, los curros que me han salido... el bar fue de hecho justamente eso. Un trabajo que probablemente podría estar ahora trabajando de camarera si no es por el rollo este de... no es que "necesitamos a alguien que trabaje de tal hora a tal hora" y yo ese horario no lo puedo hacer" (M-29)

La ruptura también puede tener repercusiones en la salud. Las consecuencias sobre la salud están muy vinculadas con el hecho de quién toma la decisión de romper la relación y con el nivel de conflicto que había en la relación que se rompe y durante el proceso de ruptura. En los discursos encontramos que quienes no toman la decisión de romper sufren más en nivel emocional y esto puede repercutir negativamente sobre su salud mental y física. Las consecuencias psicológicas pueden llegar a ser importantes, sobre todo cuando confluyen, circunstancias que hacen más dura a nivel emocional la experiencia de la ruptura. Cuando una persona no es quien toma la iniciativa y las causas las vive como especialmente lesivas, la ruptura puede derivar en un descenso considerable de la salud mental. Los relatos muestran una sensación de vacío y de desconcierto porque se tienen que asumir muchos cambios que inicialmente no eran deseados. También, entre las personas que no toman la decisión, se vive un sentimiento de culpabilidad: se asume más responsabilidad en el hecho de la ruptura.

"Es un bache muy grande. Sí, porque no puedes llevar las riendas de tu vida. No puedes llevarlas como tú las quieres llevar. Fue una época de mucha soledad, de no querer salir. Además, te sientes culpable, piensas que lo has hecho fatal, que no sé qué. Bueno, cosas que te pasan por la cabeza." (M-37)

"hay una inestabilidad psicológica y una inestabilidad de no saber qué haces, dónde vas, qué haces, qué... una inestabilidad increíble." (M-29)

Las repercusiones psicológicas pueden tener efectos sobre la salud física. Una de las consecuencias que aparece en los relatos es la pérdida de peso.

Durante el proceso de ruptura, cuando todavía no se ha superado el proceso de luto, algunas de las personas entrevistadas describen episodios de pérdida de peso en un espacio corto de tiempo. Se pierde el hambre de comer (los informantes recurren a la expresión popular que dice que hay momentos en que se cierra el estómago) y puede haber también dificultades para dormir.

"Cuando me separo, en principio voy a un psicólogo. Pierdo muchos kilos, pierdo 18 kilos en un año: pesaba 78 y me quedé con 60 kilos. Al final ya no comía, se me cerró el estómago y tampoco comía." (H-45)

"Lo pasas mal. Yo adelgacé muchísimo, pero porque se te cierra el estómago, no porque quieras hacer régimen, ni porque quieras que se te note, no, no es un régimen voluntario ni nada." (M-37)

Sin embargo, los efectos sobre la salud psicológica y física no son siempre negativos.

La ruptura de la pareja implica un gran cambio vital en las personas que pasan por ella

y puede ser experimentada como un momento clave de crecimiento personal, de amplitud de redes sociales y de liberación, a pesar de los costes que pueda ocasionar. En este sentido, la ruptura supone, especialmente para las mujeres, un punto de inflexión vital en el que se refuerza su autoestima, su autopercepción como personas independientes y su capacidad para encargarse en solitario de sus vidas y de las de sus hijos, lo que vendría a reflejar el proceso de “empowerment” comentado anteriormente.

“también era un poco de liberación, no? Porque al final no es lo que quieres, no? Estas todos los días con mala cara. Mala cara para tu pareja, mala cara para ti, mala cara para tus nanos... [...] He ganado un montón, me he encontrado a mí. He ganado muchísimo de conocerme a mí, de formarme a mí también, no? [...] En todo lo humano me siento más yo, me quiero más también, me valoro más y he ganado también muchísimas, muchísimas... esa misma relación que tenía con los nanos? Que luego es diferente, es una relación mucho más, mucho más cercana.” (M-29)

“te das cuenta cuando estás tú sola, que tú también puedes cambiar la bombilla, que también puedes coger el taladro y hacer no sé qué. Tú te estás viendo realmente reforzada e independiente (M-37)

“He iniciat el meu camí de la... cap a l'alliberació. I d'estar més tranquil·la, relaxada, pensar en mi, fer les coses per decisió pròpia sense que ningú influencís en les meves decisions... sí.” (M-38)

Desde este punto de vista, en el que la ruptura de pareja se vive como una oportunidad vital, las consecuencias en la salud física se experimentan como positivas ya que, además de ser posible la desaparición de síntomas o enfermedades presentes durante la relación, las personas tienden a mostrar una mayor preocupación por su salud y su cuerpo, especialmente aparece como habitual el retomar algún tipo de actividad física, lo que les lleva a sentir una mejoría física que a su vez repercute en una mejoría en su salud emocional:

“antes tenía jaquecas, tenía migrañas, tenía... de vez en cuándo tenía que ir a que me pincharan en el culo porque tenía vértigos, se me acumulaban las tensiones en los hombros y tenía vértigos. Entonces cada seis meses como mucho el médico me chutaba. Entonces esto ha desaparecido [riures] todo esto ha desaparecido. Yo ya no tengo jaquecas, ni tengo vértigos, ni... nada de nada” (M-29)

“jo m'he trobat molt bé aquets anys. I físicament és quan millor m'he sentit també, he? Sí. També perquè he fet molt d'esport, he fet esport que a mi m'agradava... m'agradava molt, sí, sí, sí.” (M-38)

Por último, la ruptura de la pareja tiene también implicaciones en el maternazgo y el paternazgo, es decir, en cómo se lleva a cabo la práctica concreta de la maternidad y la paternidad. En este sentido, pueden observarse dos tendencias que, sin ser mayoritarias, comienzan a aparecer con fuerza, especialmente en el caso de las mujeres. Por un lado, entre las madres empieza a reducirse la idea de la maternidad como una dedicación exclusiva y un sacrificio absoluto hacia los hijos. Se reclama una vida propia más allá de los hijos y su crianza, entendiendo que las mujeres son personas independientes, con necesidades propias que han cubrir (laborales,

formación, redes sociales, etc.) y que no han de posponerse por el hecho de haber sido madres.

“A mí me dicen: “Tú, cuando no está [tu hijo], lo echarás muchísimo de menos”. Pues sí, pero yo tengo mi vida y mi vida no es mi hijo, es que hay una equivocación ahí. Tu vida no son tus hijos, ellos forman parte de tu vida y los quieres mucho, casi más que a tu vida, pero no son tu vida. Tú tienes tu trabajo, tus amigos, la familia, relaciones... ¡No son solo tus hijos! Tú no puedes centrar tu vida en tu hijo (M-35)

Sin embargo, y en tanto que modelo emergente, esta manera de entender la maternidad cuenta con resistencias sociales, aunque también personales, que en base a la idea de la “madre patriarcal tradicional”, señalan y sancionan actitudes no normativas dentro del ideario social de lo que implica ser madre:

“em sentia molt malament per haver començat a treballar un altre cop i no poder estar per les nenes com estava abans” (M-38)

“también las madres tendremos que tener nuestro tiempo y poder progresar profesionalmente o hacer lo que nos dé la gana, digo yo. Que parece que si dices eso, ¡hala, cómo si no quisieras a tu hijo!” (M-35)

Por otro lado, entre los hombres también comienza a vislumbrarse un cambio, aunque más contenido que en el caso de las mujeres, hacia un modelo de paternazgo más activo e intenso. El modelo de paternazgo tradicional se inscribe dentro del rol tradicional del hombre como trabajador y proveedor de la economía doméstica, pero muy poco implicado en la crianza de los hijos, modelo que poco a poco parece ir modificándose. Los padres tras la ruptura de la pareja señalan la paternidad como un elemento central de su trayectoria vital, destacando la importancia que para ellos tiene pasar tiempo con sus hijos y hacerse cargo de su crianza.

“Tinc lo que em mou. Només hi ha una cosa en aquesta vida que em mou, que són els meus fills.... els meus fills única i exclusivament per sobre o per damunt de tot. És que és l'únic que em fa caminar” (H-42)

Sin embargo, en algunos casos esta idea del padre dedicado a sus hijos por encima de todo y que tiene la paternidad como eje central de su vida, parece más un ideal o un deseo que una realidad ya que, aunque se desea esa paternazgo intenso, cuando entra en colisión con otros intereses o otras áreas vitales, como pueda ser el empleo, aflora el modelo tradicional en claro conflicto con el modelo emergente:

“Custòdia compartida per què no? Ai! Bueno, quan ens vam separar, l'Andreu encara tenia un any i... Dos o tres mesos, i l'Andreu encara prenia el pit, i a més a més, jo a Barcelona a l'Hospitalet estava sol: els meus pares de Menorca... Vull dir, no tenia tampoc un, una ajuda en braços i tal, no? I... La veritat és que no acabo de veure la manera com em podria fer totalment càrrec de l'Andreu amb custòdia compartida pel que fa al temps. Perquè porto més de feina així no ho veig... No ho veig que pugui... Combinar bé. I penso que amb un bon règim de visites, la veritat és que es pot fer molt bé. Per això vull tenir totes les estones que tinc realment de no feina per a, per poder estar amb ell.”

De este modo, el modelo emergente de paternazgo sigue siendo minoritario, dándose fundamentalmente entre aquellos hombres que, antes de la ruptura de la pareja, ya ejercían una co-parentalidad responsable e intensa. En muchos casos además, la

tendencia de los hombres a emparejarse rápidamente tras una ruptura e incluir a las nuevas parejas (mujeres) en su vida familiar puede estar escondiendo una supuesta mayor implicación de los hombres en las tareas de cuidado, cuando en realidad el cuidado pasa de ser realizado por una mujer (la madre y ex pareja) a serlo por otra (la nueva pareja), por lo que no se estarían dando pasos en la dirección de una mayor igualdad en los trabajos de cuidados sino que se mantendría la misma feminización de los mismos.

4. Conclusiones

La ruptura de una pareja con niños es, como se ha visto a lo largo del presente trabajo, un acontecimiento vital de gran trascendencia para las personas que pasan por ella al implicar un giro en el proyecto familiar que se había llevado a cabo en común. El proceso de ruptura puede desestabilizar profundamente importantes ámbitos de la vida siendo, por tanto, un factor de vulnerabilidad. Es por ello, que aparece como imprescindible el apoyo integral a las personas que pasan por una ruptura de pareja en la que hay niños, tanto desde las instituciones públicas, como desde la comunidad y las redes de apoyo mutuo. No es se trata únicamente de la necesidad de un apoyo económico, que es fundamental, sino también en las cuestiones residenciales, así como en las relativas a la salud emocional, especialmente durante los primeros momentos post-ruptura. La cuestión de la vivienda aparece como imprescindible ya que no se trata exclusivamente de tener un “techo” donde dormir, sino que la vivienda es entendida y vivida como proveedora de “bienestar general” en tanto que lugar de descanso así como de intimidad familiar, tanto para el adulto como para el niño.

Sin embargo, creemos que no debemos centrar nuestra mirada únicamente en los aspectos negativos o que generan vulnerabilidad ya que, sin tratar de esconderlos o ignorarlos, creemos que las rupturas de unión son también una oportunidad vital que, como las propias personas señalan, permite el crecimiento personal y un mejor autoconocimiento, así como la posibilidad de “empowerment”, especialmente beneficioso para las mujeres. En este sentido, las rupturas de unión pueden entenderse como el deseo de lograr relaciones amorosas cada vez más exigentes y más satisfactorias, aunque ello implique tener que romper con aquellas en las que esto no se logra.

Por último, se ha de destacar la aparición de nuevos modelos emergentes de maternazgo y paternazgo que se dirigen hacia formas de ejercer la maternidad y la paternidad de forma más equitativa y en los que la co-responsabilidad en la crianza de los hijos sea la norma. Se ha constatado que en los casos en los que antes de la ruptura existía co-parentalidad, las negociaciones relativas a la custodia son menos

conflictivas, así como el maternazgo/paternazgo post-ruptura tiende hacia estos modelos emergentes. Entre las mujeres, a pesar de las tensiones que ellas mismas sufren y exteriorizan, parece evidente la ruptura con el modelo tradicional que identifica maternidad con sacrificio y dedicación absoluta a los hijos. El modelo emergente valora la crianza como una más de las múltiples facetas que las mujeres tienen en la actualidad, importante si, pero no la única, lo que lleva a defender la autonomía de la mujer respecto de sus hijos y la necesidad de que ellas también puedan desarrollarse en otros ámbitos de la vida (profesionalmente, redes sociales, formación, etc.), siendo beneficioso para ellas pero también para sus hijos. Por su parte, los hombres también parecen estar ejerciendo, aunque sea timidamente y de forma minoritaria, una nueva forma de ejercer la paternidad. Al menos discursivamente, parece estar surgiendo nuevos “padres” que quieren involucrarse en la crianza del mismo modo que lo hacen las mujeres y reclaman su derecho, y el derecho de sus hijos, a tener un “padre presente” y activo. Sin embargo, tal y como se ha señalado en el apartado anterior, las contradicciones y tensiones entre el modelo tradicional y el emergente son también muy fuertes para ellos y, en muchos casos, los hombres no están dispuestos a realizar el gran esfuerzo que supone deconstruir el rol tradicional de hombre, con sus ventajas e inconvenientes, para construir una nueva forma de ser y sentirse hombre y padre. Es por ello, que creemos que es imprescindible continuar con la investigación de género relativa a las nuevas masculinidades, así como sobre la co-parentalidad para, de este modo, conocer y poder realizar propuestas que logren dar pasos efectivos hacia una igualdad real y efectiva en nuestra sociedad.

5. Bibliografía

- Alonso, L.E., 1998. *La mirada cualitativa en sociología*. Madrid: Editorial Fundamentos.
- Andress, H.J.; Borgloh, B.; Broeckel, M; Giesselmann, M. y Hummelsheim, D., 2006. "The economic consequences of partnership dissolution. A comparative analysis of panel studies from Belgium, Germany, Great Britain, Italy and Sweden", *European Sociological Review*, 22: 533-560.
- Barstad, A., 2008. "Leaving a marriage or cohabiting relationship: What are the emotional costs?". [ponencia presentada al Sixth Meeting of the European Network for the Sociological and Demographic Study of Divorce, September 18th -19th 2008, Oslo, Norway, consultada en <http://folk.uio.no/torkildl/divnet/Papers/Barstad.pdf>]
- BECK-GERNSHEIM, E. (2003), *La reinención de la familia: en busca de nuevas formas de convivencia*, Barcelona, Paidós.
- Bozon, M., 2006. "L'apport des méthodes qualitatives en démographie", en Caselli, G. (dir), *Démographie: analyse et synthèse. Observation, méthodes auxiliaires, enseignement et recherche*. París: INED.

- BLOSSFELD, H.-P, and DROBNIC, S. (eds.) (2001), *Careers of couples in contemporary societies. A cross-national comparison of the transition from male breadwinner to dual- earner families*, Oxford, University Press.
- Brullet, C., 1997. "Pràctiques de criança i identitats parentals", *Papers. Revista de Sociologia*, 51: 149-170.
- Castel, R., 1999. *Les métamorphoses de la question social*. París: Editions Gallimard.
- Colectivo IOÉ, 2008. *Barómetro Social de España. Análisis del periodo 1994-2006*. Madrid: Traficantes de Sueños / CIP-Ecosocial.
- Coleman, M., Ganong, L., & Fine, M., 2000. "Reinvestigating remarriage: Another decade of progress", *Journal of Marriage and the Family*, 62: 1288-1307.
- Conger, R. D., Rueter, M. A., y Elder, G. H., Jr., 1999. "Couple resilience to economic Pressure", *Journal of Personality and Social Psychology*, 76: 54-71.
- De Miguel, J. M., 1996. *Auto/biografías*. Madrid: CIS.
- Devault, A.; Milcent, MP.; Ouellet, F.; Laurin, I.; Jauron, M. y Lacharité, C., 2008. "Life stories of young fathers in contexts of vulnerability", *Fathering*, 6: 226-228.
- Diekmann, A. y Schmidheiny, K., 2008. "The Intergenerational Transmission of Divorce", *ETH Zurich Sociology Working Paper*, 4. (consultado en http://repec.ethz.ch/ets/papers/diekmann_schmidheiny_transmission.pdf).
- Dupre, M. E., y Meadows, S. O., 2007. "Disaggregating the effects of marital trajectories on health", *Journal of Family Issues*, 28: 623-652.
- Ferree, M. M., 2010. "Filling the glass: gender perspectives on families", *Journal of Marriage and Family*, 72: 420-439.
- Flaquer, L.; Almeda, E. y Navarro-Varas, L., 2006. *Monoparentalidad e infancia*. Barcelona: Fundació La Caixa.
- Garriga, A. y Kiernan, K., 2010. "Depression, Partnership Quality and Partnership Breakdown". [Comunicación presentada al Eighth Meeting of European Network for the Sociological and Demographic Studies of Divorce, Valencia, 14-16 October 2010, consultada en: <http://www.uv.es/eunetdiv2010/programme.htm>]
- Generalitat Valenciana, 2007. *II Plan integral de familia e infancia de la Comunitat Valenciana*. València: Generalitat Valenciana.
- Giddens, A., 2007. *Europa en la era global*. Barcelona: Paidós.
- Hakim, C. (2003), *Models of the family in modern societies: ideals and realities*, Aldershot, Ashgate.
- Houle, R.; Solsona, M. y Treviño, R., 2001. "Divorcio y trayectorias familiares post-ruptura. ¿Un fenómeno nuevo?", *Papers de Demografia*, 184 (publicación electrónica consultada en <http://www.ced.uab.es>).
- Hughes, M. E., & Waite, L. J., 2009. "Marital biography and health at mid-life", *Journal of Health and Social Behavior*, 50: 344-358.
- Iglesias, J.; Busqueta, J. M. y Sáez, M., 2004. *Todo sobre la renta básica. Polémicas, realidades y luchas*. Barcelona: Virus Editorial.
- Instituto Nacional de Estadística, 2011. *Estadística de nulidades, separaciones y divorcios* (consultado en <http://www.ine.es>).
- Flaquer, L. (2001). '**La individualització de la vida privada**'. Anàlisi. Quaderns de Comunicació i Cultura. Núm 26: 89-102.

- Flaquer, L., E. Almeda y L. Navarro (2006). **Monoparentalidad e infancia**. Barcelona: Fundación 'la Caixa'.
- Garriga, A. y Kiernan, K., (2010). "Depression, Partnership Quality and Partnership Breakdown". [Comunicación presentada al Eighth Meeting of European Network for the Sociological and Demographic Studies of Divorce, Valencia, 14-16 October 2010, consultada en: <http://www.uv.es/eunetdiv2010/programme.htm>]
- Kalmijn, M., 2010. "Country Differences in the Effects of Divorce on Well-Being: The Role of Norms, Support, and Selectivity", *European Sociological Review*, 26: 475-490.
- Kalmijn, M. & Monden, C. W. S., 2006. "Are the effects of divorce on well-being dependent on marital quality?", *Journal of Marriage and Family*, 68: 1197-1213.
- Karsz, S., 2004. *La exclusión: bordeando sus fronteras*. Barcelona: Gedisa Editorial.
- OPPENHEIMER, V.K. (1994): "Women's rising employment and the future of the family in industrial societies", *Population and Development Review*, 20:293-342
- Ray, R.; Gornick, J.C. y Schmitt, J., 2010. "Who cares? assessing generosity and gender equality in parental leave policy designs in 21 countries", *Journal of European Social Policy*, 20: 196-216.
- Raya, E., 2006. *Indicadores de exclusión social. Una aproximación al estudio aplicado de la exclusión social*. Bilbao: Universidad del País Vasco.
- Simó, C. y Solsona, M., 2010. "El registro estadístico de las rupturas de unión en España. Evaluación e ideas para avanzar desde la demografía", *Papers. Revista de Sociologia*, 95: 609-632.
- Solsona, M., 2009. "Narrar la propia biografía después de un divorcio. Notas para un estudio cualitativo de interés para la demografía", *Estudios Geográficos*, 267: 633-660.
- Solsona, M y Simó, C., 2007a. "Evolución histórica del divorcio en España desde la aprobación de la ley de 1981 hasta la reforma de 2004", en Cabré, A. (dir.), *La constitución familiar en España*. Bilbao: Fundación BBVA.
- Solsona, M.; Ferrer, L.; Simó, C. y MacInnes, J., 2007b. "Trayectorias familiares después del divorcio. Una revisión de las contribuciones recientes desde la demografía", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 49: 217-234.
- Strand, A. H., 2008. "The economic consequences of partnership dissolution for women and men in Norway and Britain and the redistributive role of the welfare state" [Comunicación presentada al Sixth Meeting of the European Network for the Sociological and Demographic study of Divorce September 18th-19th 2008 Oslo, Norway, consultada en: <http://folk.uio.no/torkildl/divnet/Papers/AnneHegeStrand.pdf>]
- Sweeney, M., 2010. "Remarriage and stepfamilies: Strategic sites for family scholarship in the 21st Century", *Journal of Marriage and Family*, 72: 667-684.
- Vallés, M. S., 1999. *Técnicas de investigación cualitativa. Reflexión metodológica y práctica profesional*. Madrid: Síntesis Editorial.
- Waquant, L., 2001. *Parias urbanos. Marginalidad en la ciudad a comienzos del milenio*. Buenos Aires: Editorial Manantial.
- Williams, K., y Umberson, D., 2004. "Marital status, marital transitions and health: A gendered life course perspective", *Journal of Health and Social Behavior*, 45: 81-98.

**Una mirada sociològica a las familias de la C. A. de Euskadi:
¿qué hay de nuevo, amigos y amigas?**

Marta Luxán Serrano

marta.luxan@ehu.es

Matxalen Legarreta Iza

matxalen.legarreta@ehu.es

Unai Martín Roncero

unai.martin@ehu.es

Departamento de Sociología 2, UPV/EHU

Palabras clave: estructuras familiares, dinámicas familiares, democratización de la supervivencia, desigualdades de género y cambio social

1. Introducción

La familia es un tema conocido y cercano. Todas y cada una de nosotras y nosotros sentimos que formamos parte al menos de una familia y, por consiguiente, podemos ofrecer una definición de qué es la familia a partir de nuestra propia experiencia. Dicha cercanía, no obstante, condiciona a menudo la reflexión que realizamos en torno a este tema y la información sobre la familia a menudo tiende ser en mayor medida sentida que empírica. Por ello, tal como apunta la antropóloga francesa Martine Segalen, éste es uno de los ámbitos más cargados sobre el plano ideológico (1992, 19). La connotación ideológica sobre la que descansan gran parte de las ideas y de los discursos sobre la familia alimenta principalmente, según Segalen, dos formulaciones (1992,19-20). Por un lado, la del *encogimiento de la familia contemporánea* que subraya la crisis de la familia. Y, por otro, la de *la familia como refugio* que preconiza su fortalecimiento.

Los argumentos en torno a la crisis parten de la afirmación de la reducción del tamaño de las familias, haciendo alusión una unidad que se repliega sobre sí misma, que se confina sobre la pareja, dejando entrever el resquebrajamiento de las estructuras y redes de parentesco que han sido extensas hasta tiempos recientes. Desde esta perspectiva, la familia deja de garantizar las funciones de asistencia (como, por ejemplo, la atención a la población mayor), mientras que las funciones que mantiene las comparte con otras instituciones (a saber, en la educación de las y los más jóvenes, además de la familia, el sistema de enseñanza juega un papel primordial).

Los argumentos en torno al fortalecimiento de la familia, definen ésta como refugio de las emociones y de la afectividad, y le confieren la capacidad de hacer frente a un contexto adverso, el de una sociedad cada vez más deshumanizada. La familia formada por la pareja, en primer lugar, y los y las hijos e hijas, en segundo, canaliza todos los sentimientos en el hogar conyugal y entre los parientes más cercanos.

Tanto un discurso como el otro, versiones positiva y negativa de un mismo fenómeno, alimentan los mitos en torno a la familia, y corresponde a la sociología deconstruir tales mitos. De este modo, la presente comunicación tiene como objetivo dar cuenta de la evolución de las estructuras y de las dinámicas de las familias de la Comunidad Autónoma de Euskadi, analizando tanto aquello que ha cambiado, como poniendo el foco de atención en las características que permanecen en cierta forma invariables. 3

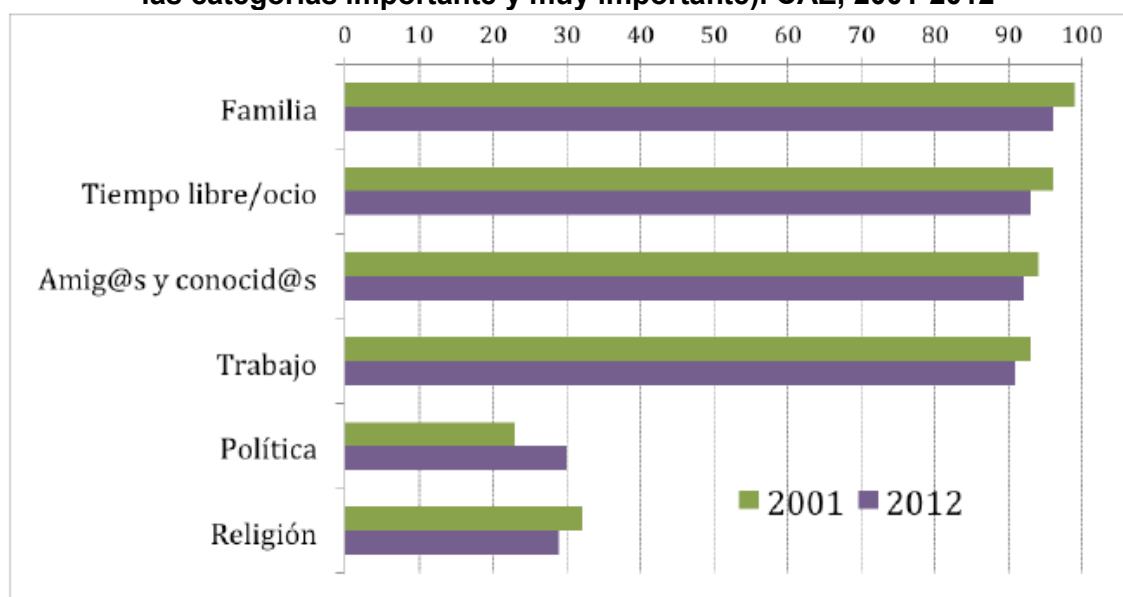
¿En qué medida se ha transformado la familia en el contexto vasco? ¿Podemos seguir haciendo referencia a un único modelo de familia o, por el contrario, prevalece la multiplicidad y debemos mentar a las familias en plural? ¿Qué está sucediendo aquí y ahora con las familias?

La finalidad de la comunicación es doble: pretende, por un lado, intentar dar respuesta a todas estas preguntas y, por otro, plantear una nueva vía para la reflexión, proponiendo nuevas inquietudes e interrogantes.

2. La centralidad de la(s) familia(s)

¿Hasta qué punto la familia es un tema relevante a nivel social? ¿Ha perdido peso en el imaginario social o, por el contrario, sigue siendo uno de los temas de mayor centralidad para los vascos y las vascas? Un estudio recientemente publicado por el Gabinete de Prospección Sociológica del Gobierno Vasco pone de manifiesto que los y las habitantes de la CAE valoran la familia por encima de otros ámbitos de su vida cotidiana, como el trabajo, las amistades, el ocio y tiempo libre y, sobre todo, de la política y la religión. Cabe destacar que la familia hoy en día sigue teniendo una relevancia principal en el contexto vasco. Dicha tendencia, además, apenas ha variado en la última década ya que si en 2001 se le atribuye una importancia del 99 por ciento, en 2012 se le confiere un 96 por ciento (ver Gráfico 1).

Gráfico 1. Importancia de diferentes aspectos de la vida en porcentajes (suma de las categorías importante y muy importante). CAE, 2001-2012

Fuente: Elaboración propia. Datos: Gabinete de Prospección Sociológica 2012.

Si observamos los datos con mayor detenimiento, se puede afirmar que la diferencia por grupos de edad es mínima. Incluso los más jóvenes -que engloban el grupo que da menor importancia a la familia- muestran su unanimidad al respecto: 85 por ciento de los habitantes de entre 19 y 29 años afirma que la familia es muy importante y el 14 por ciento que es bastante importante (Gabinete de Prospección Sociológica, 2012, 41). Conforme avanza la edad, la relevancia concedida a la familia también aumenta. El estudio publicado por el Gabinete de Prospección Sociológica muestra, por tanto, la centralidad de la familia en la sociedad vasca contemporánea, por lo que no cabe hablar de crisis por lo menos en lo que se refiere a su pervivencia en el imaginario social.

3. Evolución de las estructuras familiares

Ya hemos señalado que las definiciones de familia, al igual que las vivencias y las experiencias con respecto a las mismas, son múltiples y diversas. Detengámonos en la definición que utiliza el Instituto Vasco de Estadística-Eustat. Según este organismo “la familia se define como grupo de personas, vinculadas generalmente por lazos de parentesco, ya sean de sangre o políticos, e independientemente de su grado, que hace vida en común, ocupando normalmente la totalidad de una vivienda. Se incluyen en la familia las personas del servicio doméstico que pernoctan en la vivienda y los huéspedes en régimen familiar. En la definición se incluyen, asimismo, las personas que viven solas, como familias unipersonales”¹.

Esta definición circunscribe la familia al grupo de personas que convive bajo un mismo techo, es decir, utiliza una definición estadística –cuantificable– para explicar qué son

las familias. Si bien es cierto que este tipo de definiciones limitan la comprensión de la transformación de las familias y las relaciones familiares, también es verdad que posibilitan el estudio de la evolución de su tipología y tamaño en el tiempo. A pesar de ser conscientes de que las familias están constituidas por relaciones afectivas, de solidaridad, de poder y de intercambio entre personas -que no necesariamente conviven- hemos optado por sacar provecho de esta definición y referirnos a los tipos y al tamaño de las familias, para poder así describir las transformaciones acaecidas en las formas de convivencia en la C.A. de Euskadi desde 1991 hasta nuestros días.

Tabla 1. Evolución de los tipos y el tamaño medio de las familias en la C.A. de Euskadi. Números absolutos (en miles) y porcentajes. 1991-2011

	1991		1996		2001		2006		2011	
Unipersonal	73,6	11,70%	105,16	15,40%	151,9	20,30%	169,7	21,60%	220,7	25,60%
Compuesta	17,7	2,80%	19,628	2,90%	25,4	3,40%	21,3	2,70%	22,2	2,60%
Nuclear sin hij@s	90,3	14,30%	105,76	15,50%	127,6	17,00%	164,7	20,90%	177,1	20,60%
Nuclear con hij@s	323,2	51,10%	319,73	46,80%	302,5	40,40%	299,3	38,00%	304,8	35,40%
Monoparental	50,9	8,10%	64,888	9,50%	75,4	10,10%	65,5	8,30%	77,7	9,00%
Ampliada	55,7	8,80%	49,971	7,30%	53,2	7,10%	38,1	4,80%	35,1	4,10%
Polinuclear	20,7	3,30%	18,155	2,70%	13	1,70%	28,5	3,60%	23,7	2,80%
Total	632,1	100%	683,29	100%	749	100%	787,1	100%	861,2	100%
Tamaño medio	3,3		3		2,8		2,6		2,5	

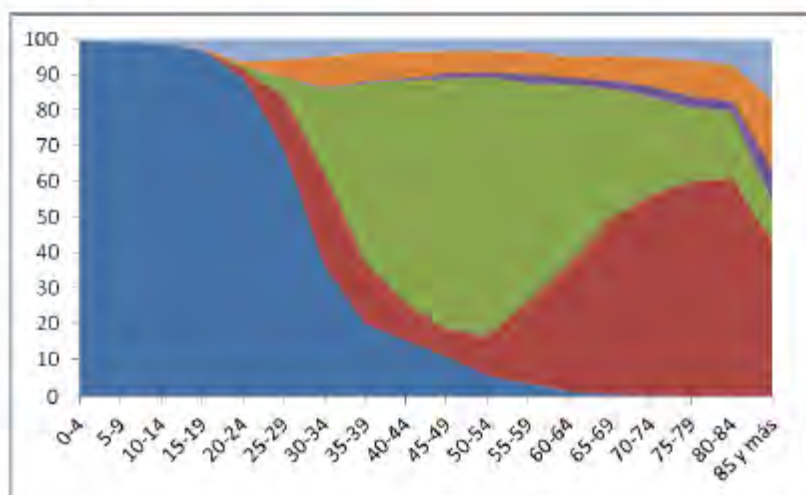
Fuente: Elaboración propia. Datos: Eustat.

Analicemos pues lo acontecido. Entre 1991 y 2011, las transformaciones más relevantes son la reducción del tamaño medio familiar, la reducción de la importancia de la familia nuclear con hijos e hijas y el aumento de las familias unipersonales, así como de las familias nucleares sin descendencia (ver Tabla 1). Así, entre 1991 y 2011 el tamaño medio familiar pasa de 3,3 a 2,5 personas. Cabe señalar la influencia del aumento de los hogares unipersonales en esta cuestión: en 2011 se contabilizan 220.700 hogares unipersonales, prácticamente 150.000 más que en 1991. Es decir, que en 2011 los hogares unipersonales suponen el 25,6 por ciento de la totalidad, constituyéndose en el segundo tipo de hogar más numeroso y contribuyendo de manera decisiva a la reducción del tamaño medio familiar. Por lo que a las protagonistas de este fenómeno se refiere, en buena medida se trata de mujeres de edad avanzada. Ésta no es una tendencia novedosa, ni es exclusiva del territorio vasco, puesto que ha sido señalada anteriormente por en otros trabajos. Margarita Barañano y José de la Paz ya apuntan en este sentido en relación al conjunto del Estado a través del análisis de los datos del censo de 1991 (Barañano y De la Paz, 1999).

Otro de los tipos de familia que está en auge es la familia nuclear sin descendencia, es decir, las parejas sin hijos/as. Entre 1991 y 2011 se dobla su importancia numérica, que pasan de ser 90.265 familias a suponer 177.100. Se trata de un tipo de familia cuya importancia crece a medida que aumenta la edad de las personas que la conforman. En efecto, la mayor parte de estas familias son “nidos vacíos” (ver Gráficos 1 y 2), hogares en los hubo hijas e hijos que se han independizado. No obstante, hay un contingente -más o menos estable- de mujeres y hombres de edades comprendidas entre los 25 y los 50 años que convive en pareja y sin descendencia. Por lo que a la población más joven se refiere, podemos concluir que se trata de generaciones que aún no han tomado decisiones definitivas con respecto a la maternidad y a la paternidad, fenómeno que cabe relacionar, directamente, con el aumento de la edad media a la que mujeres y hombres deciden convertirse en madres y padres. En cuanto a las de mayor edad, se trata de personas que, en su mayoría, han decidido de forma consciente no tener descendencia, decisión que nos remite a la idea de que las criaturas han dejado de ser la razón principal por la que se constituyen las uniones (Imaz, 2006).

Al contrario, las familias nucleares con hijos, las típicas familias de la modernidad, dejan de constituir una mayoría, aunque sigan siendo la forma de convivencia familiar con mayor peso. Así, pasan de suponer el 51,1 por ciento en 1991 a agrupar al 35,4 en 2011. En todo caso, esta pérdida se explica en mayor medida por el aumento relativo de otros tipos de familias, que por la reducción en términos absolutos de éstas, ya que la diferencia entre 1991 y 2011 es de alrededor de 20.000 hogares. Además, cabe destacar que esta tendencia a la baja se invierte en los últimos años, fenómeno que, entendemos, podría estar relacionado con la postergación de la independencia y la vuelta al hogar de origen de hijas e hijos independizadas en el pasado, situaciones provocadas (o agravadas) por la crisis. Es decir, estamos ante comportamientos que, más que dar cuenta de la crisis de las familias, reflejan la importancia de las mismas en tiempos de crisis. En este sentido, desde una perspectiva cualitativa, nos parece especialmente significativo el fortalecimiento de la estructura familiar más íntimamente asociada a la modernidad, el modelo parsoniano de familia.

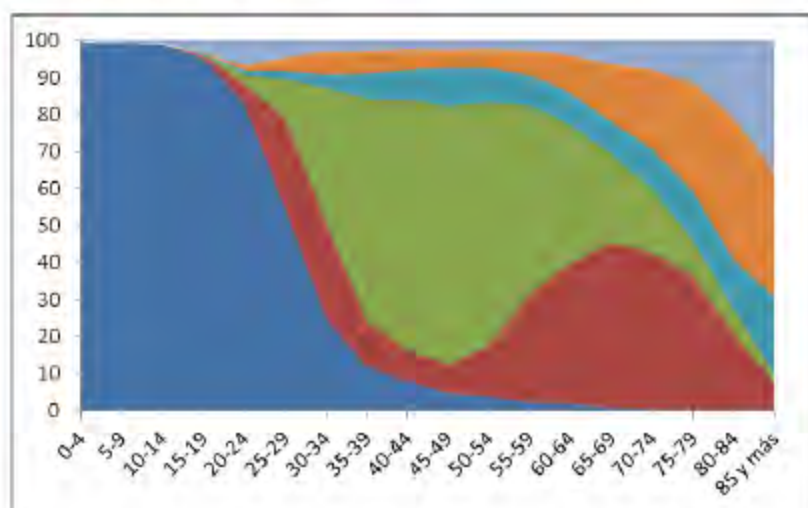
Gráfico 2. Porcentaje de personas según tipo de familia en el que convive y edad en la C.A. de Euskadi. Hombres. 2006

Fuente: Luxan y Martín, 2012.

- Persona sin núcleo en hogar con otras personas
- Hogar unipersonal
- Monoparental madre
- Monoparental padre
- Nuclear con hijos/as
- Nuclear sin hijos/as
- Con los padres

Gráfico 3. Porcentaje de personas según tipo de familia en el que convive y edad en la C.A. de Euskadi. Mujeres. 2006

Fuente: Luxan y Martín, 2012.

Así mismo, a excepción hecha del periodo 2001-2006, aumenta la importancia numérica de los hogares monoparentales, hogares encabezados principalmente por mujeres, que pasan de ser 50.000 en 1991 a prácticamente 78.000 en 2011. Estas

familias, en la mayor parte de los casos, se originan a consecuencia de la ruptura de una unión, bien sea por separación o divorcio, bien a consecuencia del fallecimiento de uno de los cónyuges. En este sentido, mayoritariamente son familias que se crean como consecuencia derivada de la evolución de una familia nuclear y no en tanto que modelo de convivencia elegido en primera instancia (Barañano y De la Paz, 1999).

Como ya hemos señalado, cabe destacar además la incidencia diferencial de la monoparentalidad por género (ver Gráficos 1 y 2), tanto por lo que a la cantidad como a la evolución por edad se refiere. Entendemos que estos datos dan cuenta de la persistencia de construcciones sociales clásicas en relación con la maternidad y la paternidad, que remiten a un modelo de pareja complementario, ya que los hombres menores de 45 años prácticamente no son cabeza de familias monoparentales. Podemos concluir, por tanto, que la idea de que el cuidado de niñas y niños de corta edad es “cosa de mujeres” sigue vigente en las prácticas convivenciales posteriores a una separación o divorcio.

En cuanto a las familias compuestas, es decir, aquéllas conformadas por personas que no constituyen un núcleo familiar, aumentan en importancia entre 1991 y 2001, para disminuir en los últimos años. Se trata de un grupo heterogéneo en el que podemos encontrar personas unidas por lazos de amistad y que optan por este tipo de convivencia, hermanas y/o hermanos de edad que conviven o, incluso, personas que comparten un techo, pero entre las que no existe otro tipo de relación. La multiplicidad de situaciones posibles hace difícil la interpretación de su evolución.

Por último, las familias polinucleares presentan una curiosa evolución que, entendemos, cabe relacionar con los flujos migratorios. Así, entre 1991 y 2001 disminuyen, para aumentar entre 2001 y 2006 – período en que se triplica el número de inmigrantes en la CAE₂- y vuelven a descender en 2011. En nuestra opinión, este descenso cabría relacionarlo con la ralentización de los flujos migratorios provocada por la crisis, hecho que se materializa a partir de 2010. En todo caso, se trata de una forma de convivencia minoritaria, que aglutina entre el 2,7 y el 3,6 por ciento de los hogares a lo largo del ciclo estudiado.

4. Familias, nacimientos y fecundidad

Entre las transformaciones más relevantes de las estructuras familiares en los últimos 20 años, hemos destacado la reducción del tamaño medio de las familias. A menudo esta circunstancia se relaciona con la reducción de la fecundidad, es decir, se da por supuesto que la primera es consecuencia directa de la segunda. No obstante, y como ya hemos señalado, los datos apuntan al aumento de los hogares unipersonales como desencadenante de este proceso, pero ¿es el único motivo? ¿Qué ha pasado con la natalidad y la fecundidad entre 1991 y nuestros días? ¿Qué consecuencias han tenido

en la transformación de las estructuras familiares? Un breve análisis de la evolución de de estos fenómenos demográficos nos ayudará a profundizar en el entendimiento de lo sucedido.

Constatamos que el “análisis demográfico de la fecundidad occidental en las últimas décadas ha descrito – eficazmente- y ha tratado de entender y explicar –con menos éxito- uno de los presupuestos clave de la segunda transición demográfica, la reducción de la fecundidad” (Luxán y Martín, 2012, 14). Por lo que respecta a la descripción de la evolución de la natalidad, en 1991 nacen 7,3 criaturas por cada mil habitantes en la CAE, número que desciende hasta 1995, año en que se registra la menor tasa del período estudiado, 7,1 criaturas por cada mil habitantes. Desde entonces, la tasa de natalidad de la CAE ha ido en aumento, alcanzando los 9,9 nacimientos en 2008. Durante los siguientes tres años, 2009-2011, la tasa de natalidad se estabiliza en torno a 9,7 criaturas por cada mil habitantes. En pocas palabras, no podemos concluir que la natalidad haya descendido en los últimos tiempos y, por lo tanto, que la reducción del tamaño familiar en este período esté directamente relacionada con dicho fenómeno.

Veamos ahora qué sucede con la fecundidad. Del análisis de la evolución de la fecundidad obtenemos resultados parecidos. Así, durante los últimos 20 años el índice sintético de fecundidad no ha dejado de aumentar, si bien sigue manteniéndose en niveles de muy baja fecundidad, en torno al 1,2. Tampoco podemos, por tanto, asociar de forma directa la reducción del tamaño familiar acontecido en estas décadas con una hipotética disminución de la fecundidad.

En cuanto a las explicaciones sobre el descenso de la fecundidad, como ya hemos señalado en otras ocasiones, “buena parte de los estudios demográficos llevados a cabo en las décadas de los ochenta y noventa se circunscriben al análisis de tres variables estadísticas: los efectos de la crisis económica, la extensión del uso de métodos anticonceptivos y la participación de las mujeres en el mercado de trabajo. También se hace referencia explícita al proceso de individualización” (Luxán y Martín, 2012, 14). En todo caso, y habida cuenta del objeto de esta comunicación, nos interesan en mayor medida los argumentos desarrollados en la primera década del siglo XXI. En efecto, con el inicio del nuevo siglo se incorporan reflexiones sobre la incidencia que pudieran tener las desigualdades que permean las relaciones de género en la reducción de la fecundidad (McDonald, 2000), y se da cuenta del posible impacto de la generalización de la supervivencia hasta la vejez en los procesos reproductivos, fenómeno para el que se ha acuñado el término de *revolución reproductiva* (Maccines y Pérez Díaz, 2008; Pérez Díaz, 2010).

Según el demógrafo australiano Peter McDonald, cuanto mayor distancia existe entre los discursos y prácticas en torno a la igualdad en el ámbito público y en el privado y, añadiríamos nosotras, entre el plano discursivo y el de los hechos, menor es la fecundidad; es decir, que la persistencia de situaciones de desigualdad de género en el ámbito doméstico-familiar sería uno de los factores que están incidiendo en el mantenimiento de bajos niveles de fecundidad en contextos como el nuestro.

En esta misma línea, siguiendo los planteamientos que exponen John Maccines y Julio Pérez Díaz en el corpus de la teoría sobre la revolución reproductiva, la certeza sobre lo longevo de la propia existencia conlleva el aplazamiento de las decisiones con respecto a la formación de la pareja y, sobre todo, a la maternidad y a la paternidad. Además, el saber que nuestras (hipotéticas) hijas e hijos también gozarán de una larga supervivencia estaría redundando en la reducción de la fecundidad generacional. En todo caso, sostenemos que, además de ayudarnos a entender por qué la fecundidad se mantiene en tan bajos niveles, tales argumentos son claves para la comprensión de lo que acontece hoy en día en y con las familias.

5. ¿Familias basadas en la igualdad?

De lo expuesto en los apartados anteriores podemos subrayar lo siguiente: resulta innegable que en las últimas décadas las formas de convivencia han cambiado en el contexto vasco. No obstante, cuando se trata de fundar una familia el modelo que se toma como referencia es el de la pareja, pues es ésta la forma de convivencia más extendida en la edad adulta. De este modo, se tiende a afirmar que las parejas formadas en el contexto actual difieren de aquellas que se crearon hace veinte años pero ¿hasta qué punto es posible sostener tal aseveración? Un análisis de las dinámicas intrafamiliares nos ayudará a esbozar una respuesta para esta pregunta.

No cabe duda de que las relaciones de género entre mujeres y hombres han cambiado. Hasta hace algunos años los deberes, las responsabilidades, los espacios y tiempos correspondientes a cada sexo estaban claramente definidos y delimitados: los hombres participaban en el mercado laboral y, en general, en el ámbito público, mientras a las mujeres les correspondía el espacio doméstico-familiar. En un pasado no muy lejano esta separación de roles se aceptaba y se legitimaba por el orden social y político. En la actualidad, sin embargo, algunos trabajos subrayan la generalización de los procesos de negociación entre los miembros de las familias, apuntando, entre otros aspectos, que las biografías individuales corresponden en mayor medida a una trayectoria configurada mediante decisiones individuales y no tanto a través de condicionamientos sociales (Beck y Beck-Gernsheim, 2003). Asimismo, se ha llegado a afirmar el protagonismo femenino en los procesos de postmodernización, apuntando que “el cambio familiar tiene como principal agente familiar a las mujeres y a sus

novedosas estrategias frente a la educación, el empleo, el emparejamiento y la procreación” (Jurado, 2005, 61).

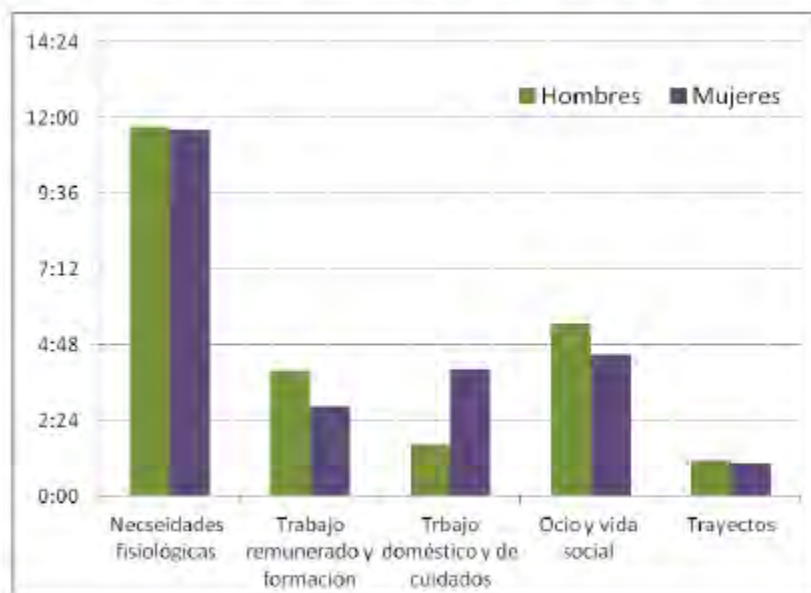
En este sentido, es cierto que gran parte de las reivindicaciones del movimiento feminista del siglo XX constituyen una realidad hoy en día (el derecho al voto, por 12 ejemplo) y la participación de las mujeres en el mercado laboral y en el ámbito público resulta cada vez más destacable. La igualdad formal, sin embargo, no garantiza la igualdad real y los datos contradicen las hipótesis que apuntan hacia una erradicación de las desigualdades. De este modo, si bien los valores a favor de la igualdad están cada vez más extendidos, la igualdad real todavía no es un horizonte cercano y aunque las separaciones dicotómicas propias de la modernidad se vayan desdibujando, el desequilibrio que se percibe en el ámbito doméstico-familiar no resulta desdeñable.

Uno de los indicadores más representativos de las desigualdades persistentes entre mujeres y hombres lo ofrecen los datos sobre el reparto del trabajo doméstico-familiar (Martín, 2004, Bacigalupe y Martín, 2008, Legarreta 2011 y 2012). Tal como muestran los resultados de la Encuesta de Presupuestos de Tiempo llevada a cabo por el Eustat en 2008, las mujeres invierten en el trabajo doméstico y los cuidados 4 horas de media diarias, mientras la implicación de hombres en este ámbito no llega a las dos horas (1 hora y 38 minutos). Como cabe esperar, en relación al trabajo remunerado, sin embargo, es mayor la dedicación de los hombres que de las mujeres: ellos emplean 4 horas y 14 minutos y ellas 2 horas y 49 minutos. Si bien las mujeres otorgan al ámbito doméstico-familiar una cantidad de tiempo parecida a aquella que los hombres ofrecen al mercado laboral, la participación de estos últimos en lo doméstico-familiar es de casi de una hora menos que la participación de las mujeres en el mercado laboral (ver Gráfico 4). Las desigualdades, por tanto, son más patentes en los hogares que en la esfera pública.

Así mismo, si observamos el tiempo que dedican mujeres y hombres tanto al trabajo remunerado como al doméstico-familiar nos percatamos de que ellas trabajan al día 1 hora y 12 minutos más que ellos. Es decir, 8 horas y 14 minutos más a la semana, algo más de lo que corresponde a una jornada laboral. Los niveles de bienestar y riqueza de la sociedad vasca se alcanzan en mayor medida por el trabajo de las mujeres, puesto que ellas asumen el 55 por ciento de la carga global de trabajo³. Paralelamente, las mujeres disponen de una hora menos al día de tiempo de ocio y de vida social. Consideramos que el acceso diferencial al ocio y tiempo libre, supone una desigualdad social importante: tal como apunta Soledad Murillo, carecer de vida privada y de ocio “no es sólo un matiz, incide en un desigual reparto de oportunidades personales, además de construir identidades con profundas deficiencias para ambos

géneros” (Murillo, 1996, XX). Cabe subrayar, además, que tal desigualdad se sostiene principalmente a través de un reparto desigual del trabajo doméstico y de cuidados.

Gráfico 4. Distribución del tiempo diario, según sexo. CAE, 2008

Fuente: Legarreta, 2012.

6. Reparto del trabajo doméstico y de cuidados en el ámbito doméstico-familiar

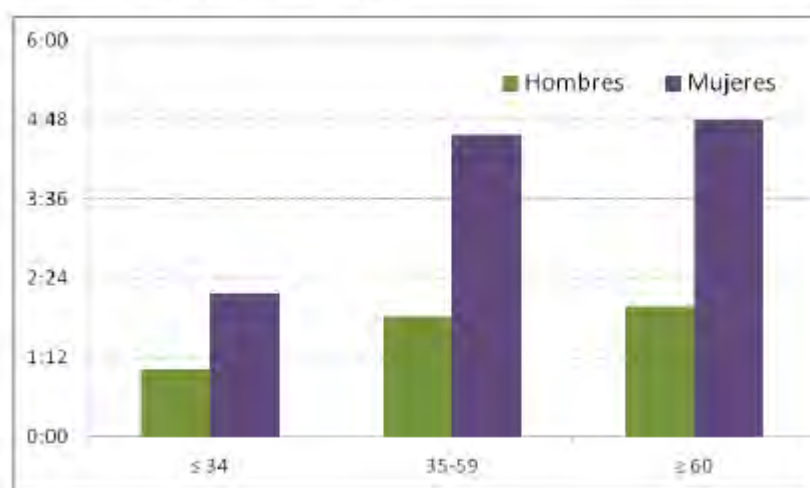
Analizando los datos sobre el empleo del tiempo desde una mirada diacrónica, y comparando los resultados de la primera encuesta (1993) y los de la última (2008), percibimos que la desigual participación de mujeres y hombres en el ámbito doméstico-familiar no ha variado significativamente con el paso del tiempo. La dedicación de los hombres al trabajo doméstico y a los cuidados apenas ha aumentado en 22 minutos entre 1993 y 2008, mientras que la de las mujeres ha disminuido en algo más de 40 minutos. Ellos emplean 1 hora y 15 minutos en 1993 y 1 hora y 38 minutos en 2008; ellas 4 horas y 43 minutos en 1993 y 4 horas y 1 minuto en 2008. Se puede afirmar que la menor participación de las mujeres en este ámbito no deriva de un reparto más equitativo del trabajo doméstico-familiar incentivado por una mayor implicación por parte de los hombres, sino que se debe a otros factores, como la externalización de parte del trabajo o una disminución del umbral de exigencia en cuanto a los cánones de lo que supone “llevar bien el hogar” (Legarreta, 2012).

En relación al trabajo remunerado, la tendencia se invierte. Disminuye en 15 minutos el tiempo que le dedican los hombres y aumenta en 45 minutos el empleado por las mujeres. Ellos emplean 4 horas y 15 minutos en 1993 y 4 horas en 2008; ellas 2 horas

y 4 minutos en 1003 y 2 horas y 49 minutos en 2008. Esto supone que el reparto de la carga global de trabajo permanece prácticamente invariable en los 15 años que hemos analizado: las mujeres trabajaban 1 hora y 15 minutos más que los hombres en 1993 y 1 hora y 12 minutos más en 2008 (Legarreta, 2012). De este modo, dada la creciente participación de las mujeres en el mercado laboral, podemos afirmar que la imagen de ganador de pan y ama de casa no se corresponde con la experiencia vasca que, con el paso del tiempo, muestra una tendencia que se va transformando desde el modelo de “un trabajador y medio y una sola cuidadora” descrito por Jane Lewis (2011) hacia la figura de “dos trabajadores y una sola cuidadora”.

Si atendemos ahora al reparto del trabajo doméstico y los cuidados desde una mirada sincrónica, y nos detenemos en los resultados de 2008, observamos que las desigualdades atraviesan todos los grupos de edad (ver Gráfico 5). Incluso entre la población más joven, que ha crecido y se ha socializado en una sociedad caracterizada por la igualdad formal, la diferencia del tiempo dedicado al trabajo doméstico y a los cuidados por mujeres y hombres es francamente significativa. Las mujeres jóvenes invierten en el ámbito doméstico-familiar el doble de tiempo del que invierten los hombres de la misma franja de edad: 2 horas y 11 minutos ellas y 1 hora y 2 minutos ellos. Esta distancia se torna más manifiesta conforme avanza la edad y se acentúa entre la población adulta y mayor, hasta llevar a una diferencia de casi 3 horas.

Gráfico 5. Distribución del tiempo dedicado al trabajo doméstico y a los cuidados, según sexo y edad. CAE, 2008

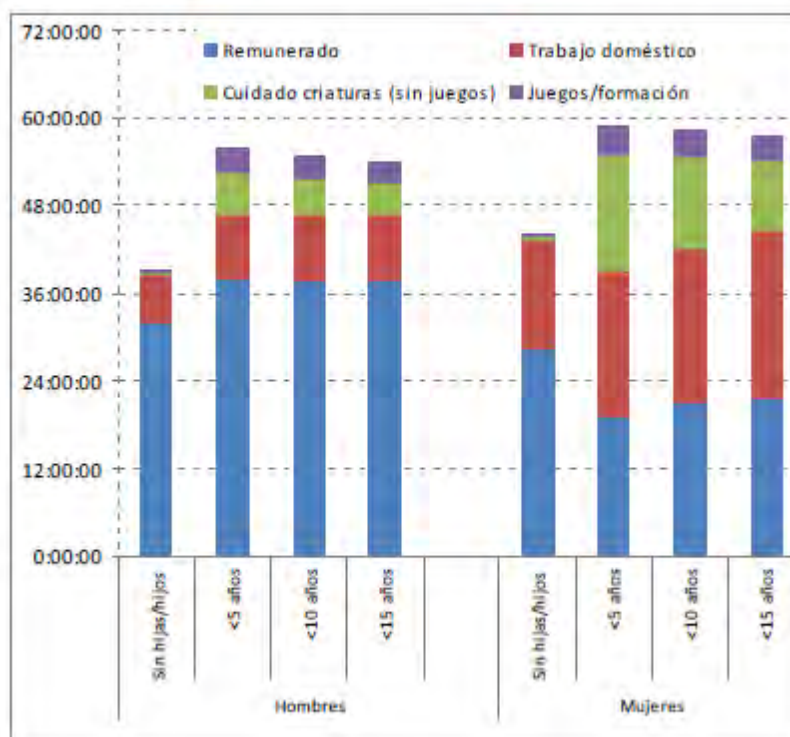

Fuente: Legarreta, 2012.

Con todo, podemos afirmar que los roles tradicionales de género siguen estando profundamente arraigados en la CAE y que las dinámicas intrafamiliares muestran un claro reflejo de ello. Las desigualdades de género se intensifican en las parejas en el momento de tener descendencia. Hoy por hoy, la presencia de criaturas sigue

condicionando la participación de las mujeres en el mercado laboral incluso cuando los/as niños/as están en edad escolar o dejan de considerarse dependientes (ver Gráfico 6). En las parejas con descendencia las mujeres dedican menos tiempo al trabajo remunerado que en las parejas sin criaturas, y los hombres, por el contrario, más. Asimismo, son las mujeres las que se hacen cargo principalmente del trabajo doméstico y de los cuidados, siendo el tiempo dedicado a juegos el único que es similar entre ambos sexos. Cabe destacar, además, que el tiempo dedicado al trabajo doméstico aumenta en mucha mayor medida entre ellas que entre ellos, en cuyo caso, se mantiene estable independientemente de la edad de los hijos y las hijas. En cuanto al tiempo dedicado a los cuidados, el aumento es especialmente acusado entre las mujeres con el nacimiento de un/a hijo/a, de forma que la cantidad de tiempo empleada dobla a la de los hombres si las criaturas son menores de 5 años. Podemos concluir que las tareas más rudimentarias y rutinarias recaen principalmente sobre las mujeres.

Gráfico 6. Tiempo semanal dedicado al trabajo doméstico, al cuidado y al trabajo remunerado según sexo y edad de las criaturas. Personas que viven en pareja de 25 a 44 años, CAE, 2003.

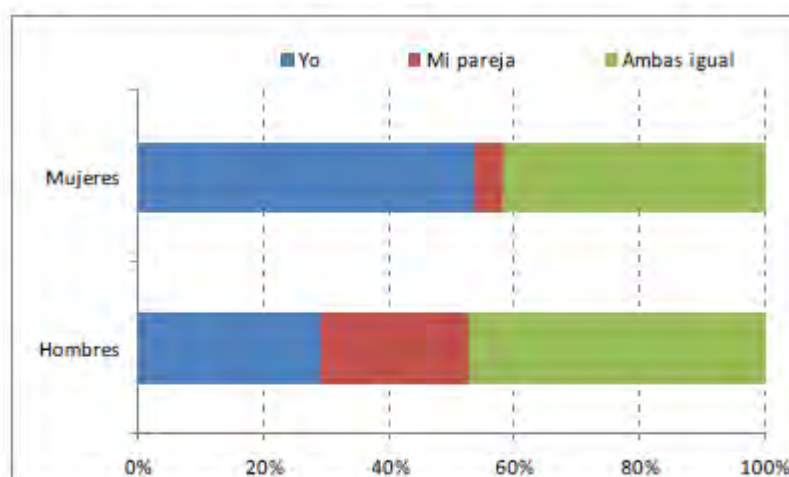
Fuente: Bacigalupe y Martín, 2008

No obstante, los resultados derivados de la Encuesta de Presupuestos de Tiempo no coinciden con la percepción que tienen los hombres sobre el tiempo que dedican a las criaturas: algo menos de la mitad (el 47 por ciento) afirma que el tiempo transcurrido con los hijos y las hijas se reparte de forma equitativa entre él y su pareja, mientras

que tres de cada diez (el 29 por ciento) señala que ellos emplean más tiempo que ellas. La opinión de las mujeres es diferente: algo más de la mitad (el 53 por ciento) constata que ellas invierten más tiempo que sus parejas, cuatro de cada diez (el 41 por ciento) que ambos por igual, y únicamente el 4 por ciento tiene la sensación de que es su pareja la que pasa más tiempo con las criaturas (ver Gráfico 7).

Pese a que los datos sobre el uso del tiempo muestran con claridad que las desigualdades de género atraviesan la práctica cotidiana la población vasca, el estudio llevado a cabo por el Gabinete de Prospección Sociológica pone de manifiesto que el discurso en torno a la igualdad está cada vez más extendido, tanto entre los hombres como entre las mujeres. Tal distancia entre las prácticas y los discursos reafirma nuestra tesis inicial: aunque la igualdad formal esté garantizada y, por tanto, se haya generalizado también la percepción de que vivimos en una sociedad igualitaria, las desigualdades entre mujeres y hombres siguen determinando las dinámicas intrafamiliares.

Gráfico 7. ¿Quién pasa más tiempo con las hijas e hijos? CAE, 2012

Fuente: Elaboración propia. Datos: Gabinete de Prospección Sociológica, 2012.

A modo de conclusión: ¿hacia una familia postradicional?

En resumen, ¿qué podemos decir sobre las familias de la CAE? ¿Cómo han evolucionado las estructuras familiares? ¿Cómo son las familias actuales en la CAE? He aquí los principales cambios acaecidos entre 1991 y 2011 en relación a la estructura familiar: la reducción del tamaño medio familiar, la pérdida de importancia de la familia nuclear con hijos e hijas y el aumento de las familias unipersonales, así como de las familias nucleares sin descendencia.

Un análisis más detallado desvela, sin embargo, que la disminución de la importancia de las familias nucleares con hijas e hijos es, sobre todo, relativa y fruto del

floreCIMIENTO de otros tipos de familias; es decir, que más que ante una reducción drástica de este tipo de familia (hablamos de en torno a 20.000 unidades en 2011) cabría referirse a un aumento de otros tipos de estructuras familiares. Así, buena parte de las transformaciones acaecidas en las estructuras familiares cabría interpretarlas como consecuencias, directas e indirectas, de la democratización de la supervivencia, más que como resultado de procesos postmodernizantes. Sirva de ejemplo el aumento de las familias unipersonales. Además, podemos concluir que no tenemos razones para afirmar que la familia está en crisis y sí, sin embargo, para subrayar que en tiempos de crisis la más tradicional de las familias (la familia nuclear con hijas e hijos, totem de la modernidad) se fortalece (o, cuando menos, deja de perder importancia).

Si en vez de basarnos en análisis de las estructuras familiares atendemos a la distribución de la población, por edad, en dichas estructuras (los ya citados Gráficos 2 y 3) esta idea se refuerza. Así, la mayoría de niñas y niños viven con sus progenitores (ambos) y, en términos cuantitativos, el resto de tipos familiares aparecen a medida que aumenta la edad. De la misma manera, si ponemos el foco de atención en las familias nucleares sin descendencia, la incidencia -en términos exclusivamente cuantitativos- de las parejas que han decidido no tener hijos no es alta. Es decir, que a pesar de que hoy en día vivir en pareja y no tener criaturas es, teóricamente, una opción socialmente aceptada, no es una práctica extendida.

Paralelamente, de la observación de las dinámicas intrafamiliares, concluimos que las diferencias entre mujeres y hombres persisten en la CAE. A pesar de que la presencia de las mujeres en el ámbito público y en el mercado laboral se ha incrementado notablemente, los hombres no han intensificado, de forma similar, su participación en el espacio doméstico-familiar. Como ya hemos señalado, los datos sobre usos del tiempo muestran una fotografía muy elocuente a este respecto: las diferencias por género son mucho más acusadas respecto al trabajo doméstico y a los cuidados que en relación al trabajo remunerado. Con todo, tomando en cuenta la carga global de trabajo, las mujeres trabajan de media 1 hora y 12 minutos al día más que los hombres, por lo que cuentan con una hora menos de tiempo libre y de ocio. Esta diferencia en el tiempo dedicado al trabajo ha permanecido prácticamente constante entre 1993 y 2008. De este modo, cabe constatar que los niveles de bienestar y riqueza de la sociedad vasca se alcanzan principalmente por el trabajo realizado por las mujeres, sin embargo, gran parte de este trabajo sigue siendo invisible para las estadísticas oficiales que reducen el trabajo a empleo.

Hemos apuntado así mismo que en las últimas décadas el discurso sobre la igualdad se ha extendido, no obstante, las prácticas sociales están lejos de desarrollarse en términos de equidad. Hemos observado un claro ejemplo de la discordancia entre el

nivel discursivo y el de las prácticas cotidianas en relación a la presencia de descendencia en los hogares. El empleo desigual del tiempo dedicado por hombres y mujeres a las criaturas y la disminución del tiempo de mercado por parte de ellas, se contraponen a una opinión extendida entre ambos sexos sobre un reparto igualitario del tiempo de cuidados a hijos e hijas. ¿Hasta qué punto resulta paradójico que un discurso cada vez más extendido sobre la igualdad en las familias no se corresponda con unas prácticas sociales cada vez más equitativas? O ¿es precisamente el consenso a nivel discursivo lo que ralentiza un cambio real en las prácticas? Proponemos la pregunta para el debate.

Para finalizar, concluimos que la proliferación de tipos de familia consideradas “no tradicionales” tiene más que ver con factores de evolución demográfica (como ahora la democratización de la supervivencia) que con la supuesta extensión de valores postmodernos o de formaciones familiares asociadas a la postmodernidad.

Bibliografía

- Bacigalupe, Amaia eta Martín, Unai (2007) Desigualdades sociales en la salud en la población de la CAPV. Ararteko.
- Barañano, Margarita y De la Paz José (1999) “Pluralización y modernidad de los hogares y las formas familiares: hacia la familia postradicional” en Santiago Gonzalez, Seguridad social y familia. Madrid: La Ley Actualidad, 2-54.
- Beck-Gernstein, Elisabeth (2003) La reinención de la familia. En busca de nuevas formas de convivencia. Barcelona: Paidós.
- Gabinete Vasco de Prospección Sociológica (2012) La familia en la CAPV. Gobierno Vasco.
- García Sainz, Cristina (1999) La carga global de trabajo. Un análisis sociológico. Tesis doctoral inédita. Universidad Complutense de Madrid.
- _(2002) “Trabajo no remunerado versus mercantilización: hacia un reparto de responsabilidades entre hogar, mercado y Estado”. RES. Revista Española de Sociología (2): 139-149
- Imaz, Elixabete (2006) “Haurrak eduki ala ez: ugalketaren inguruko planteamenduak, desirak eta kontraesanak” en Itziar Arbiol (coord.) Amatasuna eta aitasuna. Proposamen berriak. Bilbo: Udako Euskal Unibertsitatea, 95-105.
- Jurado, Teresa (2005) “Las nuevas familias españolas” en Juan José González y Miguel Requena, Tres décadas de cambio social en España. Madrid: Alianza, 59-88.
- Legarreta, Matxalen (2011) “Lógicas temporales y desigualdades de género” en Mª José Chivite, Mª Beatriz Hernández y María Eugenia Monzón, *Género y frontera*. Madrid: Plaza y Valdés.
- _(2012) *El tiempo donado en el ámbito doméstico-familiar. Estudio sobre el trabajo doméstico y los cuidados*. Tesis doctoral inédita. Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea.
- Lewis, Jane (2011) “Género, envejecimiento y el ‘nuevo pacto social’: la importancia de desarrollar un enfoque holístico de las políticas de cuidados” en Cristina Carrasco,

- Cristina Borderías y Teresa Torns (eds.) *El trabajo de cuidados. Historia, teoría y política*. Madrid: Catarata, 105-123.
- Luxán, Marta eta Martín, Unai (2012). "Demografía", en *Informe socioeconómico de la CA de Euskadi 2012*. Vitoria-Gasteiz: Eustat, 1-46.
- Macinnes, John, Pérez Díaz, Julio (2008) "La tercera revolución de la modernidad: la reproductiva" *Reis: Revista española de investigaciones sociológicas* (122): 89-118.
- Martin, Unai (2004) "Las familias vascas: aspectos novedosos y no tan novedosos". *EuskoNews & Medía*. Disponible en Internet: <http://www.euskoNews.com/0274zbnk/gaia27402eu.html>. Consulta: 2013-03-22
- McDonald, Peter (2000) "La equidad de género en las teorías de la transición de la fecundidad" (traducción provisional). *Population and Development Review* 26 (3): 427-440.
- Murillo, Soledad (1996) *El mito de la vida privada. De la entrega al tiempo propio*. Madrid: Siglo XXI.
- Segalen, Martine (1992) *Antropología histórica de la familia*. Madrid: Taurus.

**¿Una nova Catalunya?: canvis recents en la dinàmica demogràfica dels
municipis catalans (1996-2012)⁵**

Isabel Pujadas Rúbies

ipujadas@ub.edu

Jordi Bayona i Carrasco

jordibayona@ub.edu

Arlinda Garcia Coll

arlindagarcia@ub.edu

Departament de Geografia Humana de la Universitat de Barcelona

1. Introducció

Després d'una etapa d'estancament demogràfic que es perllonga des de la dècada dels vuitanta del segle passat fins la meitat de la dels noranta, la població catalana ha experimentat un intens creixement entre 1996 i 2012, passant de 6.090.040 residents a 7.565.603. Aquests guanys de gairebé 1,5 milions de persones representen un augment relatiu d'un 25% de la seva població, amb un promig de creixement anual proper a l'1,4%. Aquesta situació sorgeix en un moment on l'estancament de la població catalana semblava l'escenari de futur més plausible (Pujadas i Mendizábal, 1991) i on ni les previsions més optimistes (IDESCAT, 1998) pensaven un horitzó de creixement similar. D'una banda, el llibre de Pujadas i Mendizábal sobre l'evolució de Catalunya entre 1975 i 1986 portava com a significatiu subtítol "de l'explosió demogràfica al creixement zero", frase que resumia a la perfecció la trajectòria demogràfica del país durant aquell període i que conserven Ajenjo i Sau (1998) en l'anàlisi del quinquenni posterior. De l'altre, les previsions de l'IDESCAT publicades a l'any 1998 apuntaven quatre escenaris diversos d'evolució de la població de Catalunya a l'horitzó 2030. Mentre que la hipòtesi més baixa apostava per una estabilització de la població, l'escenari de creixement més intens pronosticava l'assoliment del llindar dels 7 milions d'habitants al final del període de treball, és a dir, cap a l'any 2030.

Aquesta darrera etapa, a més de la seva intensitat i de la inflexió en la trajectòria d'estancament prèvia que significa, s'ha caracteritzat per un tercer fet: l'ampli abast territorial dels guanys poblacionals. Durant els darrers quinze anys, més del 81% dels municipis coneixen un augment de la seva població, trencant en alguns casos una dinàmica de decreixement secular i finalitzant un patró de creixement demogràfic molt concentrat en el territori. Fins al moment, les pautes de creixement responien a un model clàssic d'èxode rural, industrialització i urbanització, model que entra en procés de transformació a partir de la dècada dels vuitanta del segle passat (Collantes i

⁵ Aquest treball es realitza en el marc del projecte de recerca "Las nuevas ciudades españolas. El impacto espacial de las dinámicas demográficas recientes en las grandes áreas urbanas españolas en un contexto de crisis"(CSO2011-24680) dirigit per la Dra. Isabel Pujadas, del Pla Nacional de Recerca Científica, Desenvolupament i Innovació Tecnològica.

Pinilla, 2011). El canvi de model té el seu origen en una diversificació dels processos associats al creixement de la població, on es barregen pautes vinculades a la suburbanització o expansió residencial que afecta a les perifèries de les ciutats de Catalunya –fins i tot de les petites o mitjanes–, l'anomenat *renaixement* de les àrees rurals i, sobretot, la forta entrada d'immigració internacional esdevinguda en els darrers anys, corrent molt afeblida arran de l'actual crisi econòmica. No obstant el seu resultat similar en termes de guanys poblacionals, la fotografia general de creixement d'ampli abast territorial coneix matisos que provenen dels protagonistes dels canvis en la seva dinàmica demogràfica.

Recentment, com a producte de l'actual crisi econòmica, el creixement s'afebleix per al conjunt de Catalunya. En canvi, no tots aquests processos –ni els territoris que els protagonitzen– responen de la mateixa manera a l'efecte de la crisi i, a més, noves tendències es detecten en el territori. En aquest context, l'objectiu del treball és analitzar i caracteritzar les dinàmiques municipals de l'evolució de la població catalana, amb especial atenció a l'efecte de la crisi econòmica i a les diferències en la seva expressió territorial. Aquest és, doncs, un moment per comprovar si la *nova Catalunya* que dibuixava un creixement generalitzat és un model que continua en el temps o bé ha estat una situació puntual que es desdibuixa en l'etapa actual. En un marc teòric més ampli, aquest treball cerca fer una aportació al debat obert sobre el futur de les etapes d'evolució dels comportaments demogràfics. Després d'una etapa d'urbanització (o concentració) seguida d'una de suburbanització (o desconcentració urbana), etapes teoritzades per autors com van den Berg *et al.* (1982) o Champion (1991) i amb estudis empírics que avalen la seva validesa, cas dels de Chesire (2006), el debat s'obre arrel de la caracterització de l'etapa evolutiva que segueix a la dispersió urbana. Uns autors posen èmfasi en els signes de reurbanització (López-Gay, 2011); per d'altres s'avança cap un moment de convivència de fases –vers la proposta tradicional de substitució d'una fase per la següent– que faria possible trobar, al mateix temps, indicis de reurbanització i dispersió (Kabisch i Haase, 2011; Nel-lo, 2007) i, per d'altres, ens trobem en un moment de continuació de l'etapa de dispersió, encara que en nivells molt menys intensos que en etapes anteriors. Per la seva banda, García Docampo i Otero (2012) parlen d'una *transició territorial*, apuntant l'existència d'una nova etapa que seguiria a la desconcentració urbana marcada pel *reequilibri*, que es defineix pel fet de que les taxes de creixement de tots els tipus d'hàbitat són semblants, com a conseqüència de l'estabilització del creixement natural i la generalització d'una mobilitat vinculada al “benestarisme” –d'abast territorial més ampli– que resta protagonisme a la residencial. És clar, doncs, que aquest és, en

aquests moments, un debat obert on les aportacions empíriques són del tot necessàries.

A partir de les dades de l'evolució anual de la població que ens aporta el *Padró continu* i de l'anàlisi dels components del creixement, aquesta comunicació es planteja aprofundir sobre aquests processos territorials. L'anàlisi diferencia tres períodes: 1996-2000, amb l'inici del cicle expansiu; 2001-2007, en plena etapa de fort creixement migratori, i 2008-2011, quan es comencen a notar els efectes de la davallada del creixement com a conseqüència de la crisi econòmica. El contrast de comportaments durant els tres períodes observats permetrà obtenir unes primeres conclusions sobre el comportament de Catalunya després de l'etapa de dispersió urbana recent. L'escala de treball considerada combina l'aproximació comarcal, la visió proporcionada per l'anàlisi dels municipis agrupats segons la seva grandària i, finalment, l'òptica municipal⁶.

2. El creixement demogràfic a Catalunya des d'inicis del segle XX. Apunts per al context històric de la situació actual.

A començaments del segle XX, Catalunya tenia 1.966.382 habitants, una quarta part de la població que té actualment d'acord amb les dades més recents, corresponents a l'any 2012. La revisió del creixement demogràfic de Catalunya des d'inicis del segle XX serà un bon recurs per aconseguir la contextualització històrica de la situació actual. Veure els punts comuns amb etapes anteriors del moment actual, així també con les seves diferències, donarà un punt de partida a les reflexions posteriors.

2.1.- D'un temps, d'un país. La cronologia de les transformacions demogràfiques de Catalunya.

L'anàlisi de la cronologia de l'evolució de la població de Catalunya permet distingir 5 grans períodes, de trets força diferenciats, tal com mostra la figura 1.

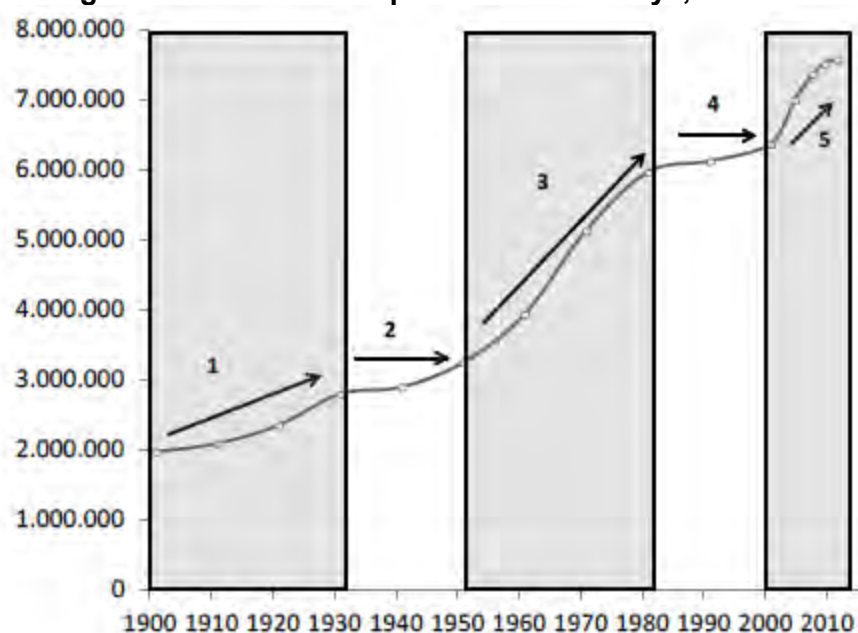
1) 1900-1930. Catalunya passa de gairebé 2,0 milions d'habitants fins 2,8 milions, amb una taxa de creixement de l'1,2%. Es tracta d'una primera etapa de fort creixement, especialment de la població urbana, concentrada sobretot en la dècada dels anys 20, degut a l'expansió industrial que comporta una primera onada migratòria de gran intensitat.

2) 1930-1950. Etapa d'estancament de la població degut a la crisi econòmica, la Guerra Civil i la postguerra. Durant aquestes dues dècades, la població

⁶ S'ha treballat sobre un univers de 944 municipis (i no dels 947 que existeixen actualment a Catalunya), descartant La Palma de Cervelló, Riu de Cerdanya i La Canonja pels que no hi ha dades per a la totalitat del període considerat, donada la seva recent creació.

augmenta en poc més de 400.000 persones (passant de 2,8 a 3,2 milions) i el ritme de creixement se situa al 0,7%. A més de les conseqüències de la Guerra Civil, l'aturada de l'economia porta associada un descens del flux d'entrada d'immigrants. D'altra banda, cal recordar que en aquests moments la fecunditat catalana ja es trobava per sota del nivell de reemplaçament, és a dir, en uns nivells força baixos, fet que tenia conseqüències directes en l'alentiment del creixement per dinàmica natural (Cabré, 1999).

Figura 1. Evolució de la població a Catalunya, 1900-2012

Font: Censos (1900-1991) i Padró continu de la població (2001 i 2012), amb dades d'Idescat

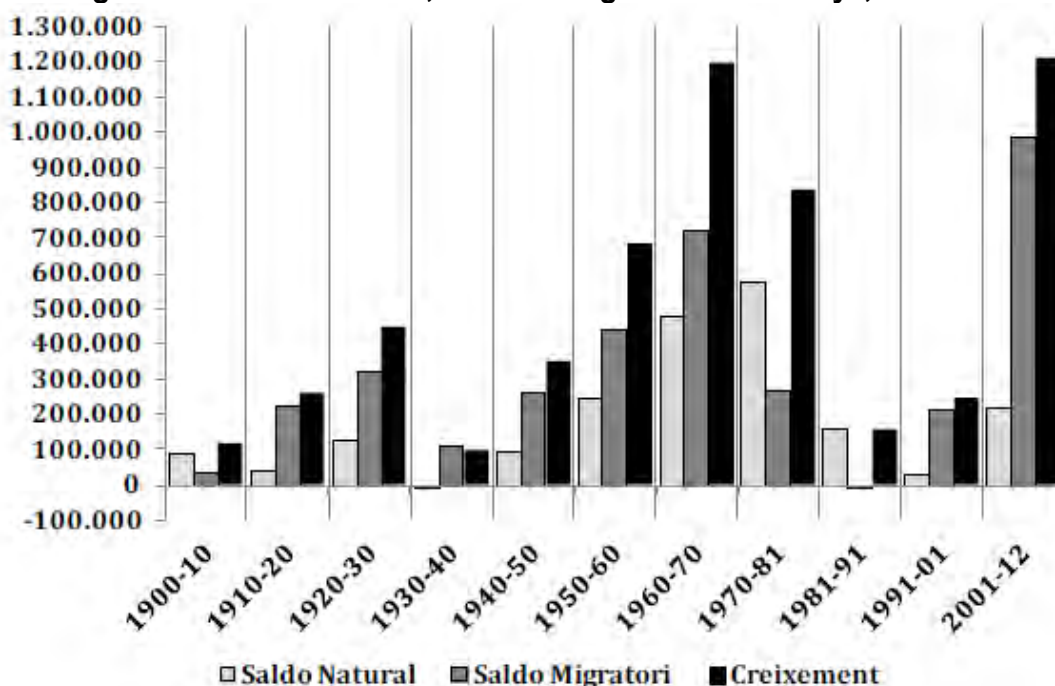
3) 1950-1981. En aquest moment es produeix una segona etapa de fort creixement poblacional, aproximant-se al llindar del 6 milions a l'any 1981 i registrant-se un ritme de creixement superior al 2% anual. La reactivació de l'activitat econòmica i posterior expansió torna a convertir Catalunya en focus d'atracció d'immigració. A més, l'efecte del *baby-boom* i la recuperació de la fecunditat gràcies a l'aportació dels nouvinguts contribueix activament a un creixement demogràfic sense comparació fins al moment (Vidal i Pujadas, 1983, Majoral *et al.*, 2002). Es tracta, a més, d'una etapa caracteritzada per una evident polarització territorial del creixement i la formació de la gran Àrea metropolitana de Barcelona, un cop s'ha saturat la ciutat central.

4) 1981-1996. Nou període d'estancament demogràfic, marcat per les conseqüències de la crisi energètica de 1973, l'etapa de transició cap a la democràcia i el procés de reconversió industrial. El descens progressiu de la fecunditat no s'atura en el transcurs d'aquest període, reduint el creixement

natural durant tota l'etapa fins a situar-se en índexs molt baixos. En aquest context, la població de Catalunya es manté al voltant del 6 milions, amb una taxa d'un 0,1%. A més, durant aquesta etapa s'inicia el procés de dispersió urbana (Alabart i López, 2007), fenomen que no afecta al volum total de residents a Catalunya però sí té un important paper a l'hora de canviar els patrons territorials del creixement.

5) 1996-2012. Aquest període final està marcat per la tercera etapa de fort creixement de la població. A l'any 2006 se supera per primera vegada el llindar dels 7 milions d'habitants, sostre que semblava inassolible pocs anys abans. La nova explosió demogràfica és deguda a la immigració estrangera, fenomen que explica el fort creixement conegut durant aquesta etapa (Cabrè i Domingo, 2007; Domínguez *et al.* 2008, Bayona *et al.* 2008). A més, és en el seu transcurs quan s'intensifiquen les migracions residencials, consolidant-se algunes de les pautes iniciades en el període anterior, com el fenomen de la dispersió urbana (Pujadas, 2009).

Figura 2. Creixement total, natural i migratori a Catalunya, 1900-2012

Font: Moviment Natural de la Població, Censos (1900-1991) i Padró continu de la població (2001 i 2012), amb dades d'Idescat

La principal conclusió que aporta la revisió històrica de les dades és la identificació de tres grans etapes de fort creixement (figura 2) en les que la immigració és el motor del creixement demogràfic del país (Cabrè, 1999). L'alternança d'etapes de fort creixement amb períodes d'estancament és, doncs, una de les característiques de l'evolució de la població catalana, acostumada a les sacsejades produïdes per les

fortes onades migratòries, molt vinculades als moments de major creixement econòmic (Bonifazi i Crisci, 2013). Les etapes de fort creixement demogràfic de Catalunya presenten com a tret comú un fort vincle amb les onades migratòries (figura 2), si bé les dues primeres etapes es caracteritzen per fluxos migratoris originats a la resta d'Espanya, la del principi de segle XX (Arango, 2007, 19-34) i la dels anys seixanta (Pujadas, 2007, 35-48), mentre que la més recent, en canvi, és originada en fluxos migratoris internacionals (Domingo, 2007, 49-62).

Aquesta tercera i darrera etapa, que podem donar per finalitzada amb l'inici de la crisi econòmica, provoca un creixement de la població catalana de dimensions similars a la dels anys seixanta, tot i que ara el pes del component migratori en el creixement ha estat fonamental (figura 2), ja que el saldo natural es manté en unes xifres reduïdes degut als baixos valors de la fecunditat (per sota, en la majoria d'anys, d'1,5 fills per dona). Territorialment, tant els períodes de creixement com els de decreixement han tingut una repercussió diferenciada en el territori català.

2.2.- La configuració demogràfica de Catalunya: una visió comarcal

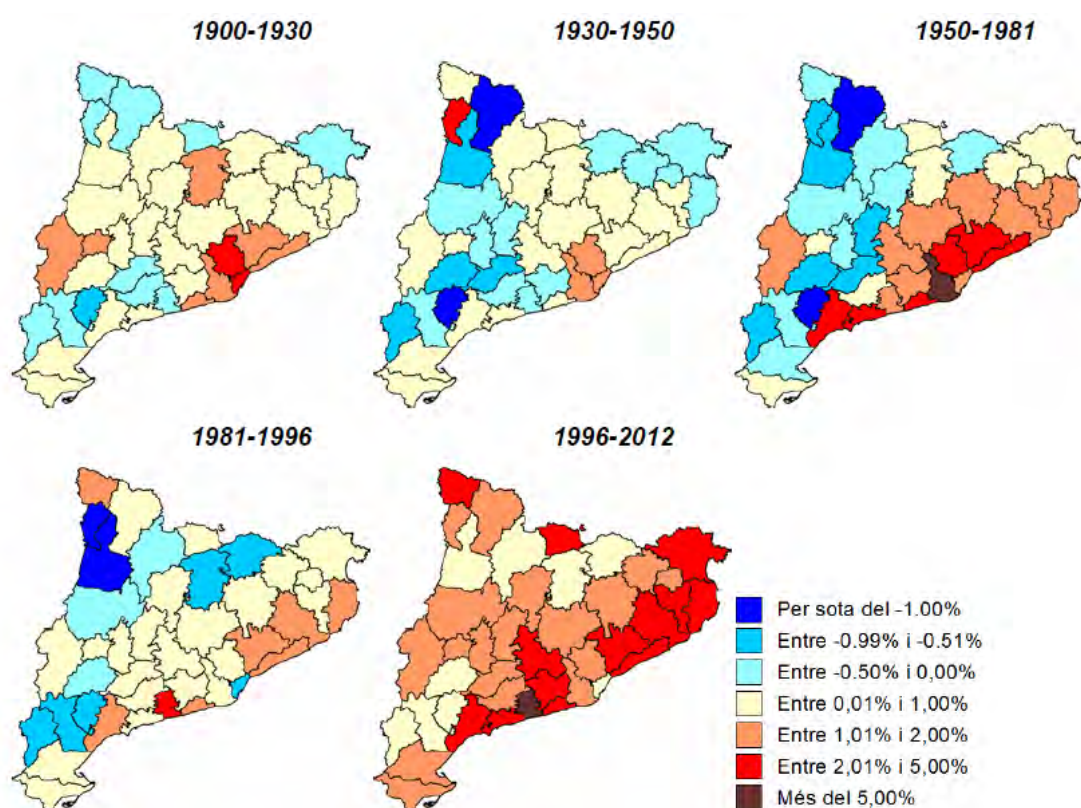
En la figura 3 es representa, a nivell comarcal, aquestes cinc grans etapes del creixement demogràfic. En les quatre primeres, caracteritzades per signes de creixement dispars a nivell de país, conviuen al mateix temps comarques que experimenten un fort creixement de la població amb d'altres que disminueixen el seu nombre d'habitants. La particularitat de la darrera etapa, en canvi, és que per primera vegada des d'inicis del segle XX el creixement s'estén, a nivell comarcal, per tot el país.

Durant els tres primers decennis del segle XX s'apunta ja l'existència d'un creixement poblacional molt concentrat en tres focus. En primer lloc, amb els màxims creixements apareixen el Barcelonès i el Vallès Occidental, amb les taxes més elevades gràcies al paper de les grans ciutats en procés d'industrialització, com és el cas de Barcelona, Badalona, Sabadell o Terrassa. La ciutat de Barcelona, en particular, concentra més de la meitat del creixement observat en aquesta etapa a Catalunya. A més d'aquestes comarques amb creixements superiors al 2% anual, se situen la resta de comarques de seu àmbit d'influència (Baix Llobregat, Garraf, Maresme i Vallès Oriental).

En segon lloc, hi trobem el Pla de Lleida, amb el Segrià i el Pla d'Urgell amb un creixement moderat de la seva població, creixement molt vinculat a l'expansió de l'agricultura de regadiu (Iglésies, 1986). Finalment, com a excepció en el context de la Catalunya interior, apareix el Berguedà, comarca amb un sector industrial que dinamitza l'economia de la zona a partir de les seves colònies industrials que es converteixen en pols de recepció d'immigració (Majoral *et al.* 2002). En aquest període, el comportament predominant és el d'un creixement lent de la població, amb

taxes entre el 0 i l'1% a 21 comarques. En canvi, les comarques que perden població són 11, situades en bona part del Pirineu (Val d'Aran, Alta Ribagorça, Pallars Sobirà i Cerdanya), l'interior de Tarragona (Terra Alta, Ribera d'Ebre, Conca de Barberà i Alt Camp) a més del Baix Penedès i l'Alt Empordà. Les pèrdues de les comarques de muntanya, sobretot de les zones més aïllades dels centres urbans, i de les comarques agrícoles afectades per la crisi de la fil·loxera –que afecta a la producció vitivinícola– deixa pas a un model on el creixement se centra en els pols industrials en creixement, seguint el model clàssic d'èxode rural.

Figura 3. Evolució de la taxa de creixement anual acumulatiu a nivell comarcal per períodes, Catalunya 1900-2012

Font: Censos i padrons, amb dades de l'Idescat.

Aquest model s'aferma de forma clara en els dos períodes següents, amb una polarització dels comportaments. Així, la segona etapa, que inclou la Guerra Civil i la seva postguerra, fa més clar el model de creixement que redueix els creixements superiors a l'1% només a les comarques del Barcelonès, Baix Llobregat i Vallès Occidental, consolidats com a eix industrial que domina el territori. La ciutat de Barcelona segueix concentrant el creixement, els seus guanys de població representen el 60% del creixement total. L'única excepció és el cas de l'Alta Ribagorça, coincidint amb la construcció de centrals hidroelèctriques a la zona. Els focus de decreixement, en canvi, s'estenen, arribant a un total de 18 comarques amb

dinàmica negativa. Destaquen per la intensitat de les seves pèrdues les comarques ja en procés de decreixement en el període anterior, com són les comarques de l'interior de Tarragona, a causa de la continuació de l'èxode rural.

La tercera etapa, entre 1950 i 1981, es caracteritza en el conjunt de Catalunya per un fort i intens creixement de la població, que augmenta de les 3.240.313 persones enregistrades en el Cens de 1950 a les 5.959.530 del Cens de 1981. Tot i la dinàmica global de fort creixement, 16 comarques segueixen despoblant-se, dibuixant un eix que va des del Ripollès fins al Baix Ebre. No obstant, en aquest període ja es comença a veure la configuració de l'Àrea metropolitana de Barcelona, els focus de creixement localitzats a les capitals provincials i el primer desenvolupament de les activitats turístiques dels municipis de la costa catalana. En algun d'aquests casos el creixement és molt intens, i per primera vegada el creixement del Barcelonès és inferior a les comarques del seu voltant, degut a la saturació del Pla de Barcelona (López-Gay, 2008). Són, per tant, anys de forta polarització del creixement, i que configuren la distribució de la població catalana de forma molt similar a com la coneixem en l'actualitat.

Durant els quinze anys compresos entre 1981 i 1996, en canvi, la població catalana s'estanca al voltant dels sis milions d'habitants. Territorialment es redueixen les comarques amb creixement negatiu, tot i que n'apareixen dues de noves, el Berguedà, en forta crisi industrial, que se suma al Ripollès immers en un procés similar i, de forma significativa pel volum de població que implica, el Barcelonès, que per primera vegada en el segle XX perd població. La sortida de Barcelona i d'altres ciutats centrals de població majoritàriament jove i en direcció a les perifèries suburbanes és el que es coneix com a suburbanització, i acaba provocant una pèrdua de 250 mil residents en aquests 15 anys (López-Gay, 2008). Comarques del litoral gironí i tarragoní encapçalen el creixement demogràfic, a les que s'hi suma la Val d'Aran, en aquest cas degut al seu atractiu turístic.

El darrer període, el qual centrarà l'atenció del nostre treball, torna a ser una etapa de fort creixement demogràfic, on la població catalana augmenta dels 6.090.040 residents a 7.570.908, amb la irrupció de la immigració internacional com a element més important. Per primera vegada, i a diferència d'etapes de creixement anteriors, totes les comarques catalanes guanyen població. Les zones que decreixien en el període anterior són les de menor creixement, mentre que les comarques litorals més la Val d'Aran i la Cerdanya són les de major increment de la població. A l'eix industrial se suma ja de forma clara les comarques amb una activitat turística destacada, ja sigui com a segona residència, turisme de neu o de costa. La incorporació de gairebé un milió d'estrangers durant la darrera dècada es troba darrera d'aquest creixement (de

257.320 estrangers a gener de 2001 als 1.186.779 de 2012, del 4% al 15,7% de la població), que aconsegueix emmascarar la continuïtat de les migracions residencials, que augmenten durant els darrers quinze anys, incorporant-se al procés de desconcentració bona part de les ciutats mitjanes catalanes (Pujadas i Prats, 2011), alhora que creix de forma molt important la participació dels estrangers en els fluxos migratoris interiors (Bayona i López Gay, 2011). Aquesta etapa final trenca amb el model territorial que s'havia anat dibuixant en el transcurs del segle XX, on els canvis de la població en el territori venien premiant decididament les comarques amb dinamisme econòmic i castigant a les que no seguien un procés de creixement demogràfic similar.

En aquest context cal una reflexió sobre dos aspectes de naturalesa ben diferent. D'una banda, el sempre qüestionat tema de les fonts demogràfiques emprades en l'estudi de la població. És ben conegut que a partir de l'any 1998 entra en funcionament el Padró continu que, a diferència del sistema anterior, no comporta una operació de verificació de la població a partir de la comptabilització directa dels residents. No obstant això, cal dir que aquest sistema es manté des del moment de la seva implantació, no sense continuats esforços de millora del seu funcionament a partir de les disfuncions identificades. En aquest sentit, malgrat els problemes innegables al Padró en sí (Sabater i Ajenjo, 2005) i de forma específica al Padró continu, cal valorar positivament la informació que proporciona i, sobretot, la sèrie estable que aporta des de 1998 fins als nostres dies. En aquest sentit, les variacions manifestades a partir de 1998 es basen en una font de paràmetres similars.

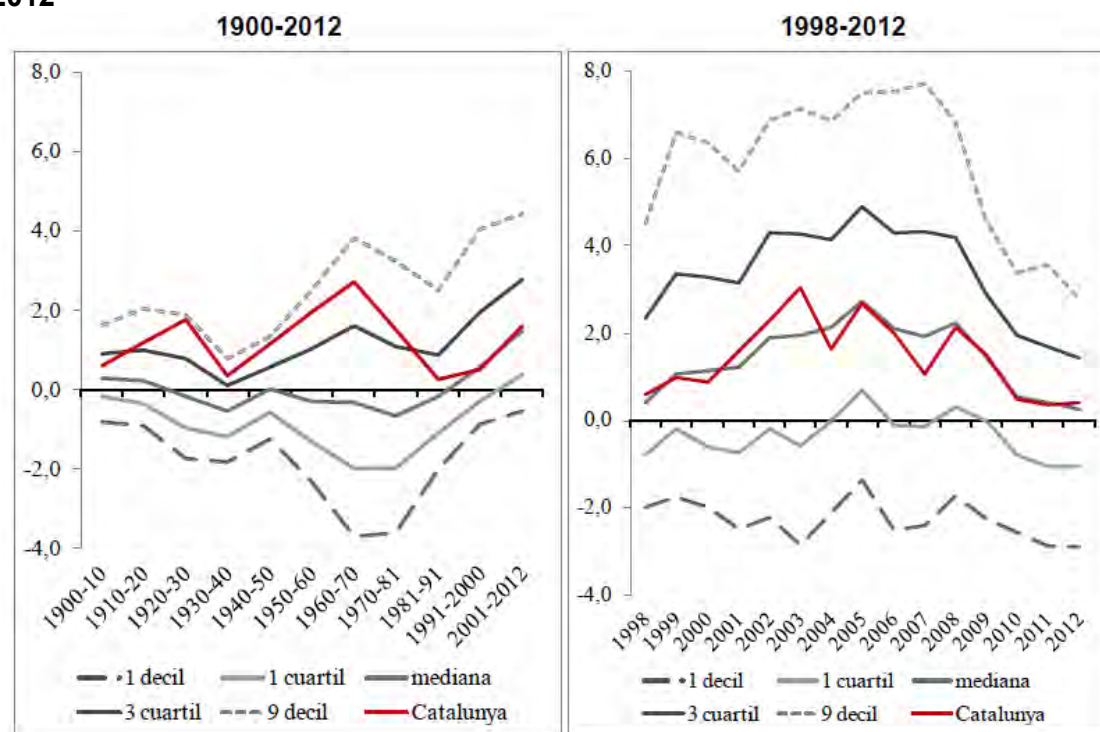
En segon lloc, permet qüestionar-se si la imatge de democratització del creixement demogràfic és un fenomen conjuntural o estructural i, per tant, si les dinàmiques que articulen la distribució de la població en el territori estan canviant. Per donar resposta a aquestes preguntes és convenient, en primer lloc, canviar d'escala d'anàlisi i donar pas a l'estudi municipalitzat. En segon lloc, cal una anàlisi més detallada d'aquest període tan ampli, observant amb detall les etapes que es poden diferenciar.

3. Molts canvis en pocs anys: l'evolució recent de la població a Catalunya, 1996-2012

Com s'ha posat en evidència en l'apartat anterior, la població catalana ha experimentat un intens creixement en els darrers quinze anys, augmentant gairebé 1,5 milions de persones entre 1996 i 2012. El principal factor de canvi és, sens dubte, l'aportació de la immigració estrangera, ja que segons dades del padró continu a data 1 de gener hi figuraven fins a 1.342.163 persones nascudes a l'estranger (un 17,7% de la població), xifra molt similar a les 1.443.588 persones nascudes en una altra Comunitat Autònoma.

Tot i el creixement del conjunt de Catalunya durant tots els decennis del segle XX i inici del XXI, la situació a nivell municipal ha estat força diferent, tal i com es mostra a la figura 4. Entre 1920 i 1991, més de la meitat de municipis catalans, representats pel valor de la mediana, experimentaven decreixements de la seva població, tot i coincidir, a nivell català, amb dècades de creixement explosiu. Fins i tot en un 25% dels municipis les taxes de creixement eren significativament negatives (per sota del -2%). El període 1960-70 és un clar exemple d'aquesta polarització de la dinàmica demogràfica, amb un creixement global del 2,7%, fins a 511 municipis es trobaven en una dinàmica negativa, i un 10% del total amb valors al voltant del -4% o per sota.

Figura 4. Evolució de la taxa de creixement anual acumulativa a Catalunya, 1900-2012

Font: Censos i padrons, amb dades de l'Idescat.

Les dues dècades més recents trenquen amb aquesta evolució secular. D'una manera més tímida durant els anys noranta i més clara en el segle XXI, la majoria de municipis catalans experimenten un creixement important. En els darrers anys, més del 75% dels municipis catalans creixen, en una conjuntura clarament excepcional en relació a la situació observada en dècades precedents. La darrera etapa de creixement migratori, protagonitzada pel fort increment de la immigració internacional, s'ha caracteritzat per la dispersió del creixement a gran part dels municipis catalans, amb una entrada important d'estrangers a la capital, ja sigui com a lloc definitiu d'assentament ja sigui com a port de primera entrada i posterior redistribució (Bayona i Gil-Alonso, 2012), però també en petits municipis rurals (Bayona i Gil-Alonso, 2013),

on tot i una aportació numèrica menor, prenen significativitat en quan poden arribar a trencar dinàmiques demogràfiques seculars regressives.

Si s'observa amb major detall el període 1998-2012 (figura 4, a la dreta), els valors de creixement dels municipis en l'etapa central del boom migratori (i residencial) és molt elevat. En canvi, i de forma recent com a conseqüència de la crisi econòmica i financera, a partir de l'any 2008 s'experimenta un canvi de tendència general, disminuint el creixement de la majoria dels municipis i augmentant el nombre de municipis amb comportaments regressius. Els valors observats durant els darrers quatre anys tancarien un cicle de creixement expansiu (tant per la seva intensitat com dispersió territorial), amb una situació que comença a semblar-se a la dels anys vuitanta.

3.1.- L'anàlisi del creixement des de la perspectiva de la grandària municipal

Una primera territorialització de les diferències en el creixement apuntades en la figura 4 l'obtenim a partir de l'anàlisi segons la grandària poblacional del municipi (taula 1). Així, durant el quinquenni 1996-2000 s'observa com el moderat ritme de creixement de la població catalana (0,87%) amaga forts contrastos quan s'aplica la perspectiva segons grandària: els municipis de més població presenten una variació de signe negatiu, mentre que els menors de 50.001 habitants i els menors de 1.001 obtenen uns valors força moderats, inferiors a un 1% anual. En canvi, els municipis entre 1.001 i 20.000 habitants registren taxes superiors al 2% anual, és a dir, presenten un creixement força intens. Al període següent, la taxa per al conjunt de Catalunya augmenta fins al 2,11% anual, amb índexs superiors al 2% per a la gran majoria dels municipis, amb l'única excepció dels majors de 50.000 habitants, que de totes formes presenten creixements molt més intensos que en l'etapa precedent.

Taula 1. Distribució de la població i taxa de creixement segons grandària poblacional.

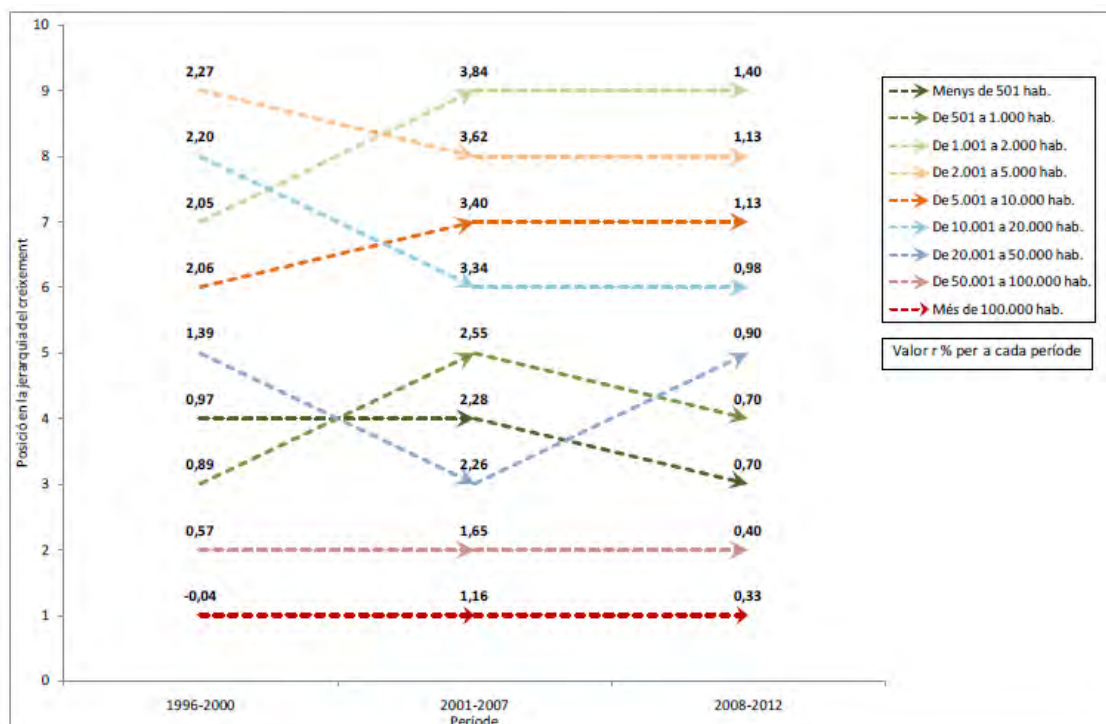
Grandària	Municipis		1996		2012		Taxa de creixement (r %)			% Variació taxa 2008-12 i 2001-07
	Total	%	Total	%	Total	%	1996-2000	2001-2007	2008-2012	
Menys de 501 hab.	371	39,3	92.101	1,5	116.331	1,5	0,97	2,28	0,70	-69,4
De 501 a 1.000 hab.	155	16,4	110.160	1,8	141.266	1,9	0,89	2,55	0,70	-72,5
De 1.001 a 2.000 hab.	134	14,2	186.501	3,1	284.099	3,8	2,05	3,84	1,40	-63,7
De 2.001 a 5.000 hab.	126	13,3	396.554	6,5	595.291	7,9	2,27	3,62	1,13	-68,6
De 5.001 a 10.000 hab.	68	7,2	456.304	7,5	667.616	8,8	2,06	3,40	1,13	-66,9
De 10.001 a 20.000 hab.	47	5,0	659.159	10,8	961.697	12,7	2,20	3,34	0,98	-70,7
De 20.001 a 50.000 hab.	24	2,5	756.877	12,4	982.501	13,0	1,39	2,26	0,90	-60,0
De 50.001 a 100.000 hab.	10	1,1	658.478	10,8	772.187	10,2	0,57	1,65	0,40	-75,5
Més de 100.000 hab.	9	1,0	2.773.906	45,5	3.041.058	40,2	-0,04	1,16	0,33	-71,9
Total	944	100,0	6.090.040	100,0	7.562.046	100,0	0,87	2,11	0,68	-68,0
Desviació estàndar							0,8	0,9	0,4	

Font: Censos i padrons, amb dades de l'Idescat

El contrast entre el ritme de creixement del 2001-2007 i del 2008-2012 és força impactant, doncs Catalunya retorna a un escenari de creixement moderat (0,68% anual). A més de l'afebliment generalitzat de les taxes, cal insistir en el fet de que les

diferències entre les categories considerades s'escurcen de forma important. En aquest darrer període, cap de les categories observades presenta una taxa que superi l'1,2% ni es troba per sota del 0,3%, passant la desviació estàndard dels seus valors d'un 0,8-0,9 de les etapes anteriors a un 0,4. Aquesta disminució de la dispersió condueix a pensar en l'apropament de comportaments en el creixement, situació que podria avalar la hipòtesi de reequilibri territorial formulada per García Docampo i Otero (2012).

Figura 5. Posició de les categories segons grandària poblacional en el rànkung del creixement

Font: Censos i padrons, amb dades de l'Idescat

La categoria de les ciutats més grans és sempre la que creix de forma més lenta, ocupant la posició "1" i "2" en un hipotètic rànkung que ordenés d'acord amb el valor de la seva taxa les 9 categories de municipis segon grandària poblacional (de menys de 501 habitants fins als majors de 100.000). De fet, aquestes són les úniques categories que mantenen estable la seva posició en la jerarquia durant tot el període considerat. Aquest és un símptoma que deixa entreveure l'etapa de canvi de rol que estan patint els diferents territoris, amb ajustaments i reajustaments constants. Per la seva banda, els canvis més accentuats en la jerarquia són els protagonitzats pels municipis d'entre 1.001 i 2.000 habitants, que se situen en la posició "9", és a dir, la que marca el creixement més intens, deixant la posició "7" que tenien en l'etapa anterior. D'aquesta manera, es converteixen en els municipis que experimenten un increment més ràpid, situació que mantenen en el període posterior. Els municipis

entre 2.001-5.000 i 5.001-10.000 habitants es consoliden com el segon i tercer grup amb increments de major intensitat ja al període 2001-2007, si bé els primers deixen d'encapçalar la jerarquia per ocupar un segon lloc, mentre que els segons pugen una posició respecte a l'etapa anterior.

Per la seva banda, els municipis urbans de menor entitat presenten variacions força significatives, mostrant-se com els més sensibles als canvis. Encara que es posicionen en llocs en la part alta de la jerarquia, és notable la pèrdua de posicions en el rànquing. Així, si els municipis entre 10.001 i 20.000 habitants eren els segons amb un creixement més intens durant 1996-2000 es veuen ara desplaçats a una discreta quarta posició al darrer període. Per la seva banda, els que tenen entre 20.001 i 50.000 habitants passen a ser els tercers amb un creixement més feble en el 2001-2007, fins i tot per sota dels valors presentats pels municipis de caire rural, aproximant el seu comportament al grup de les grans ciutats. No obstant, cal indicar que en el darrer període remunten posicions, superant de nou als municipis rurals i apropant-se a la categoria de les ciutats mitjanes.

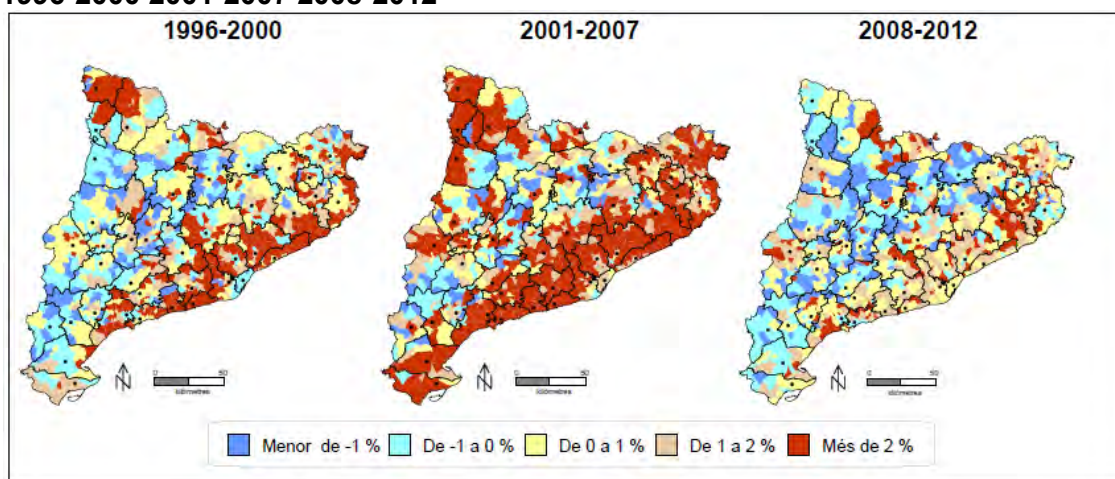
En definitiva, les conclusions que podem extreure d'aquest anàlisi és que les grans ciutats catalanes, tot i recuperar un balanç positiu, segueixen essent les que creixen a un ritme més lent, paper que mantenen a pesar dels canvis esdevinguts en la seva història recent. Les pautes de creixement segons grandària privilegien als municipis entre 1.001 i 20.000 habitants, els quals registren els creixements més intensos des de 2001-2007 i aconseguen mantenir-los durant el període final. Els municipis menors de 1.001 habitants són els que menys resisteixen els canvis, de manera que després d'haver-se situat en una franja mitjana de creixement -mostra del seu ressorgiment demogràfic- tornen a situar-se com el grup de creixement més lent, només per sobre dels majors de 50.000 habitants. La recuperació demogràfica del món rural que semblava guanyar empenta durant l'inici del segle XXI es veu parcialment truncada un cop ens apropem al final de la primera dècada. Estudis recents insisteixen en recordar que la clau del futur d'aquestes àrees es basa en la seva sostenibilitat social, tal i com assenyalen Camarero *et al.* (2009). Per la seva banda, l'embranchida de les ciutats petites i mitjanes sembla afirmar-se, confirmant-se com el pols de creixement més intensos. Els nuclis urbans intermedis són els que es debaten entre un comportament erràtic, imitant pautes de les grans ciutats o aproximant-se al dinamisme de les ciutats petites, cercant el seu paper en el context del territori català. Finalment, les grans ciutats segueixen un camí de recuperació demogràfica que, si bé ha finalitzat la seva etapa de regressió poblacional, no aconsegueix abandonar el creixement més febles del conjunt. Aquesta circumstància i la gran dependència del seu creixement dels

fluxos d'entrada d'immigració estrangera obliguen a apuntar el seu futur incert en el context actual.

3.2.- Processos locals, processos globals. Les transformacions a nivell municipal.

A nivell municipal i centrant-nos en l'etapa més recent, els canvis són prou significatius. En un primer període (1996-2000), un terç dels municipis catalans perden població, representant un total de 311 municipis. El mapa del decreixement demogràfic dibuixat en aquell moment permet localitzar els territoris que avancen en les pèrdues de població, ubicats en la seva majoria en les comarques de l'interior de Lleida i Tarragona, que ja redueixen població durant la major part del segle XX, més aquells municipis més densos i centrals de la regió metropolitana barcelonina, o fins i tot algunes de les capitals comarcals, on s'estava produint un incipient procés de desconcentració (figura 6).

Figura 6. Evolució de la taxa de creixement a nivell municipal a Catalunya 1996-2000 2001-2007 2008-2012

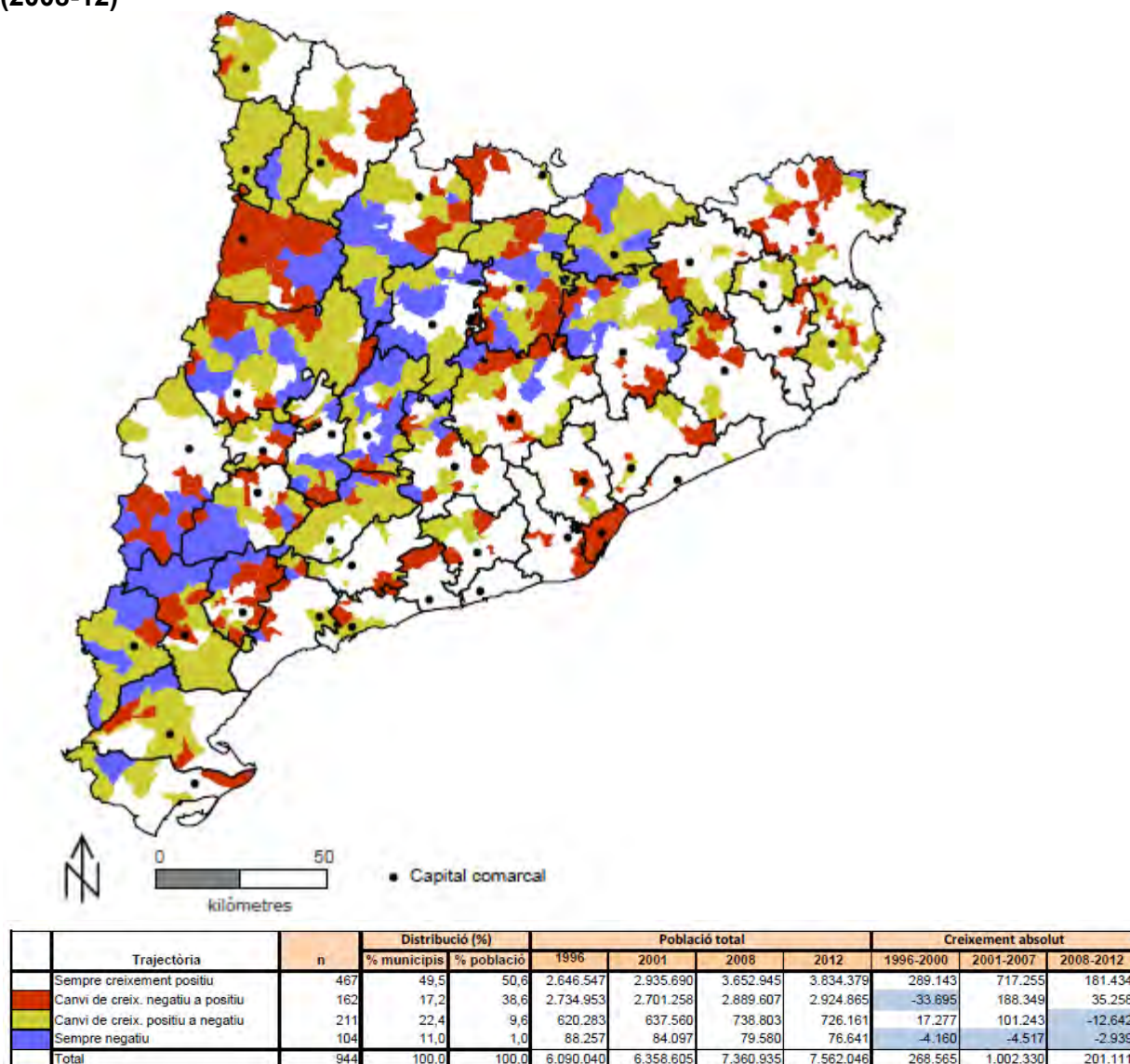
Font: Padró continu de població, 1996-2012, amb dades de l'Institut Nacional de Estadística (INE)

El panorama canvia de forma radical en el període següent, 2001-2007, moment de màxim creixement econòmic, de reactivació del creixement natural i, sobretot, dels moviments migratoris. En aquest període, la xifra de municipis que té un creixement negatiu es redueix a la meitat respecte a la del moment anterior, doncs en aquest moment són un total de 158 municipis, és a dir, un 17% dels municipis catalans. Aquesta etapa, caracteritzada per un dinamisme econòmic que es reflecteix en les macrodades, cas de les taxes d'atur situades en valors mínims o del creixement del PIB, porta a pensar si veritablement s'ha entrat en una nova etapa del comportament demogràfic de Catalunya, amb un creixement demogràfic que condueix a la població de Catalunya a sobrepassar el llindar dels 7 milions d'habitants i a una forta expansió territorial dels municipis que guanyen població. Aquesta expansió s'adverteix en el

segon mapa de la figura 6, on s'aprecia que els municipis amb creixement positiu de la seva població no són solament el que s'identificaven en el mapa anterior, sinó que s'observa una expansió des del litoral cap a l'interior que afecta a pràcticament totes les comarques gironines, expandeix el creixement positiu de la Regió Metropolitana de Barcelona, avança del Pirineu cap al Pre-pirineu i l'àrea urbana de Lleida. Els focus del decreixement queden, doncs, molt circumscrits territorialment. Fins i tot, durant aquest període, la ciutat de Barcelona (i la seva immediata àrea d'influència) recupera un creixement positiu, constituint-se com a una de les senyals més representatives del canvi de comportament.

La millor manera de reflexionar sobre si aquest comportament respon a un miratge o és conjuntural o si, pel contrari, té una dimensió estructural la trobem quan es contrasta amb la situació en el període següent. A partir de l'any 2007, s'inicia la crisi econòmica i s'accentua el seu efecte, on els indicadors d'activitat econòmica comencen un procés de caiguda pronunciada que no s'aturen durant el període, fins i tot s'incrementen des de 2011. Les dades corresponents al període 2008-2012, incorporant les dades més recents d'1 de gener del 2012, posen en evidència que la xifra de municipis amb pèrdues de població remunta fins a 315, recuperant valors que s'apropen al 33% dels municipis catalans. La cartografia d'aquest tercer període (tercer mapa de la figura 6) mostra, per una banda, un afebliment del creixement i, per l'altre, com les taxes d'increment poblacional de signe positiu reculen de nou en el territori. Per tant, la primera conclusió és que una part del territori veu truncades les seves expectatives de creixement, donat que no pot mantenir les taxes positives assolides en el període anterior.

Figura 7. Tipologia municipal segons trajectòria del creixement de la població (2008-12)

Font: Elaboració pròpia a partir de Padró Municipal d'habitants 1996 i Padró continuu, 2001, 2008 i 2012.

Un exercici de síntesi que permet una aproximació als efectes territorials dels canvis demogràfics l'aporta la figura 7. Aquest mapa cartografia el resultat d'una tipologia elaborada a partir de la trajectòria dels diferents municipis en el seu creixement, classificant-los en funció del signe del mateix en els tres períodes analitzats. La primera conclusió que s'obté és que gairebé la meitat dels municipis catalans experimenta un canvi de signe durant el període analitzat, de manera que és evident que estem en una etapa de reconfiguració territorial del creixement demogràfic. No obstant, el grup de municipis més nombrós es correspon als municipis que mantenen un creixement positiu durant tot el període analitzat. Aquesta categoria representa prop de la meitat dels municipis de Catalunya i dibuixa un patró territorial clarament definit, coincidint amb les zones de creixement exposades anteriorment. D'una banda, inclou

la major part dels municipis de la Regió Metropolitana de Barcelona amb l'excepció de l'antiga àrea metropolitana, els municipis del litoral català, amb les discontinuïtats del Barcelonès, juntament amb El Prat de Llobregat, i Tarragona, més alguns casos particulars, i els municipis propers a algunes de les àrees urbanes del país, com és el cas de Lleida, Manresa, Vic, Solsona, Olot i Banyoles i els municipis del Pirineu. Cal incidir en el fet de que de les 41 capitals de comarca, 17 no se situen en aquesta trajectòria de creixement positiu continuat, el que dona una idea de la importància d'aquest escenari canviant i relativitza el paper de creixement de les ciutats que estructuren les funcions urbanes d'àmbit comarcals.

Per altra banda, un 11% dels municipis no aconseguixen redreçar el seu creixement demogràfic en cap de les etapes considerades, bé amb un creixement negatiu durant els tres períodes, bé amb un creixement que passa de positiu al quinquenni 1996-2000 a negatiu durant els dos períodes següents. Geogràficament parlant, es tracta de municipis que es concentren a les comarques lleidatanes centrals, amb un focus centrat en la Segarra i l'Alt Urgell i en el nord del Priorat, Ribera d'Ebre i Terra Alta i sud de les Garrigues i Segrià. Aquesta situació no es produeix tan sols en els municipis més petits i aïllats, situats en una diagonal que va del Ripollès a la Terra Alta com succeïa tradicionalment (Aldomà, 2008), sinó que inclou municipis de grandària considerable com són Cardona i Sallent (al Bages), La Pobla de Lillet i Cercs (al Berguedà), Flix (a la Ribera d'Ebre) o Ribes de Freser i Sant Joan de les Abadesses (al Ripollès), testimonis de municipis de tradició industrial que entren en crisi i que no aconseguixen remuntar. El cas més emblemàtic correspon a Badia del Vallès, que passa de 17.000 habitants al 1996 a menys de 14.000 al 2012, conseqüència d'una mobilitat residencial de signe negatiu i d'un envelliment de la seva població que no s'atura en el transcurs del període analitzat.

No obstant, la imatge més interessant prové, potser, dels municipis que aconseguixen canviar la seva trajectòria demogràfica en el transcurs del període analitzat. En primer lloc, els municipis que passen d'un creixement negatiu a positiu durant aquest període, signe que conserven en la darrera etapa analitzada. Aquest grup inclou un total de 162 localitats, és a dir, un 17% del total. És en aquest escenari que els municipis del Barcelonès, alguns del Baix Llobregat (com el Prat, Cornellà o Esplugues), així com Sabadell, Manresa, Móra d'Ebre, Tremp o la Pobla de Segur, dibuixen aquest camí, canviant les pèrdues per guanys de població que mantenen en el darrer període. En segon lloc, els que passen d'un creixement positiu a negatiu, decreixement que caracteritza el seu comportament més recent. Aquesta situació és registrada per 211 casos, el que és el mateix, gairebé una quarta part del municipis catalans. Aquesta situació de canvi afecta, en definitiva, a un 39% dels municipis

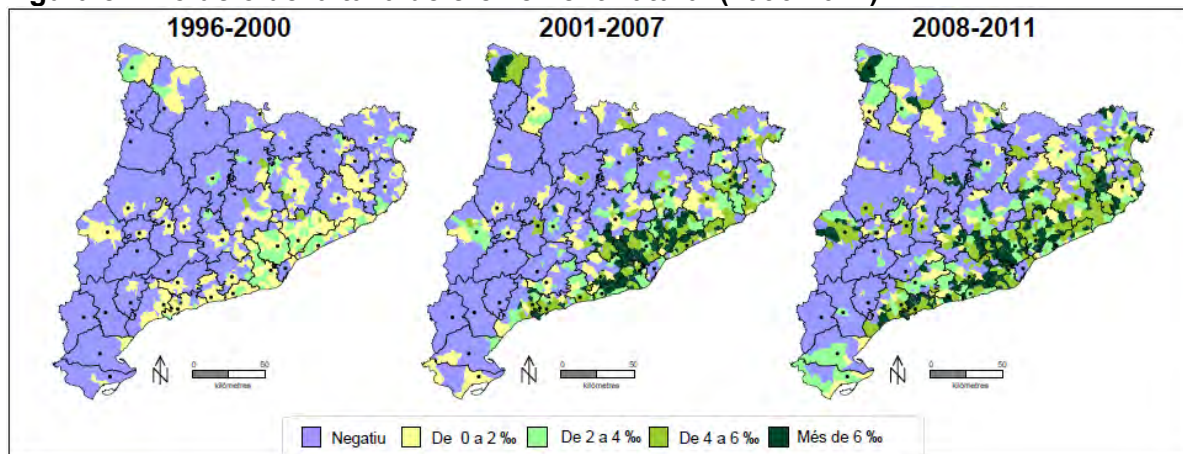
catalans i a una gran majoria del territori de l'interior del país. El Pont de Suert, La Seu d'Urgell, Sort, Vielha, Puigcerdà, Ripoll, Berga, Tortosa, Gandesa, Tarragona i Reus a més de Granollers o Cerdanyola del Vallès. No hi ha una norma fixa que expliqui aquesta evolució recent, a l'espera de l'evolució futura. La sostenibilitat del creixement positiu depèn de situacions particulars, en un escenari on es barregen processos d'efecte heterogeni que no té més factors en comú que el manteniment d'un saldo migratori que caire positiu que, a més, sigui capaç de compensar les pèrdues causades per un creixement natural negatiu. Durant el període 2001-2007, un gran gruix de municipis aconseguixen una migració neta positiva, circumstància que explica l'assoliment de guanys de població. El gran repte es troba, en canvi, en aconseguir mantenir saldos migratoris positius en el període següent. De forma molt significativa només cal dir que dels 162 municipis que aconseguixen modificar el seu creixement de pèrdues cap a la recuperació, un 95% presenta una taxa de migració neta negativa. En canvi, del total de 211 municipis que protagonitzen la dinàmica contrària, és a dir, que de la recuperació passen de nou a una regressió, tan sols un 23% té un saldo migratori positiu entre 2008 i 2011. Es tracta per tant, d'un futur en construcció, on les especificitats de cada cas expliquen que municipis aparentment amb paràmetres similars experimentin trajectòries oposades. Només a tall d'exemple, comentar que els 371 municipis catalans menors de 501 habitants presenten un repartiment força equilibrat entre les quatre possibilitats d'evolució identificades: un 24% tenen un creixement continuat al llarg del període, un 25% passa de negatiu a positiu, un 28% de positiu a negatiu i un 22% presenta un creixement sempre negatiu. L'equilibri de situacions mostra la diversitat de factors que incideixen en l'evolució en el grup dels municipis de menor grandària demogràfica i la importància del factor local davant de la globalització de comportament, en la línia assenyalada en treballs previs, com els de García-Coll i Sánchez-Aguilera (2005) o Collantes i Pinilla (2011).

4. Les claus demogràfiques per entendre el que està passant. L'anàlisi dels components del creixement (1996-2011)

Entendre els canvis explicats fins al moment necessita l'anàlisi dels components del creixement, com a primer estadi per a l'aproximació als comportaments detectats a l'epígraf anterior. La comparació de les taxes de creixement natural dels diferents períodes apunta a un resultat territorial molt similar per als tres moments, amb un gran predomini de les taxes de caire negatiu i un balanç positiu molt delimitat en el territori. El mapa corresponent a 1996-2000 (figura 8), permet identificar els eixos o punts on la dinàmica natural té un caire positiu. Es tracta de la Regió Metropolitana de Barcelona, la Val d'Aran i nord del Pallars Sobirà, les àrees urbanes de Tarragona-Reus, Girona, Vic, Manresa i Igualada, a més de les ciutats de Lleida, Cervera, Tàrraga, Balaguer,

Mollerussa i Puigcerdà. Al marge d'aquests focus no sovintegen municipis on el nombre de naixements superi al de defuncions. La fragilitat de la dinàmica natural de Catalunya en conjunt és resultat de l'ajustat equilibri entre natalitat i mortalitat, conseqüència directa de la situació de baixa fecunditat que afecta a la població del país.

Figura 8: Evolució de la taxa de creixement natural (1996-2011)

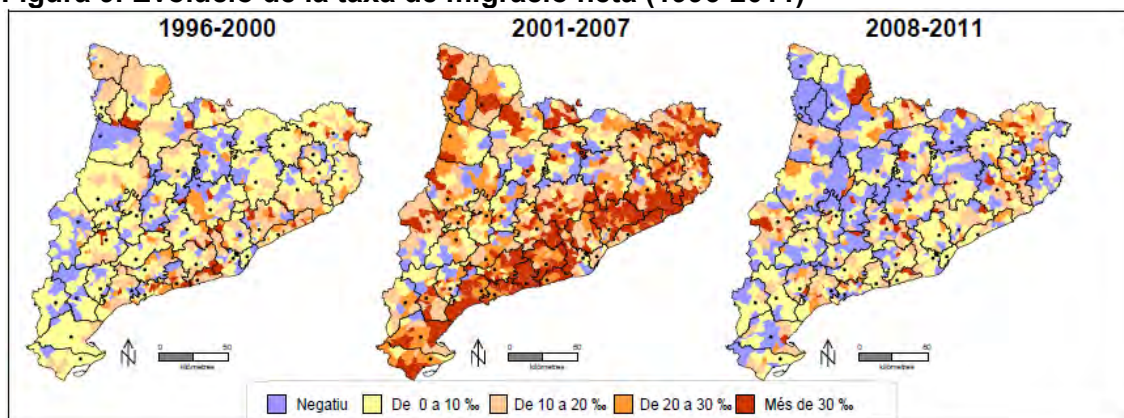
Font: *Moviment Natural de la Població (MNP)*, amb dades de l'INE i Padró continu de la població

La seqüència de mapes per als diferents períodes permet comprovar tres elements importants. En primer lloc, que els focus assenyalats per al primer quinquenni experimenten una certa expansió territorial en els períodes següents, fent encara més evident el seu paper en el conjunt del territori. Així, si al 1996-2000 un 66% dels municipis tenien un saldo vegetatiu negatiu, als períodes següents aquest percentatge en redueix al 57 i 46% respectivament. El resultat final és un repartiment força equilibrat entre els municipis amb una dinàmica natural positiva i els que la tenen negativa. Aquest element no és tan sols un factor que afecti al conjunt del creixement, sinó que també té efectes directes en l'envelliment de les seves poblacions. En segon lloc, també és cert que es produeix una certa intensificació de les taxes a mida que s'avança en el temps, de forma que consoliden la seva importància. Finalment, cal remarcar que el fre del creixement total de la població que es pateix en la darrera etapa no porta associat un fre de la dinàmica natural, la qual mostra una inèrcia pròpia molt relacionada amb els llocs d'arribada d'immigrants i, en definitiva, del procés d'envelliment *versus* rejuveniment d'algunes àrees.

El comportament de la dinàmica natural contrasta amb el del balanç migratori, analitzat a partir de la taxa de migració neta (figura 9). En primer lloc, cal remarcar que durant el primer període la situació que predomina al territori català és la d'un creixement migratori positiu (únicament un 17% presenta un balanç emigratori), si bé és cert que amb una intensitat força moderada. Al període següent (2001-2007), la presència de

municipis amb taxes migratòries negatives es redueix de forma accentuada, arribant a un mínim històric on només un 8% dels municipis mantenen un saldo negatiu. Es tracta, majoritàriament, de casos aïllats, sense presentar gairebé cap mena de continuïtat geogràfica. La dispersió de la migració crida l'atenció, en expandir-se de forma àmplia sense fer pràcticament cap mena de discriminació territorial. En tot cas, les diferències provenen de la intensitat amb que es manifesta el fenomen, però no en el signe de les taxes.

Figura 9. Evolució de la taxa de migració neta (1996-2011)

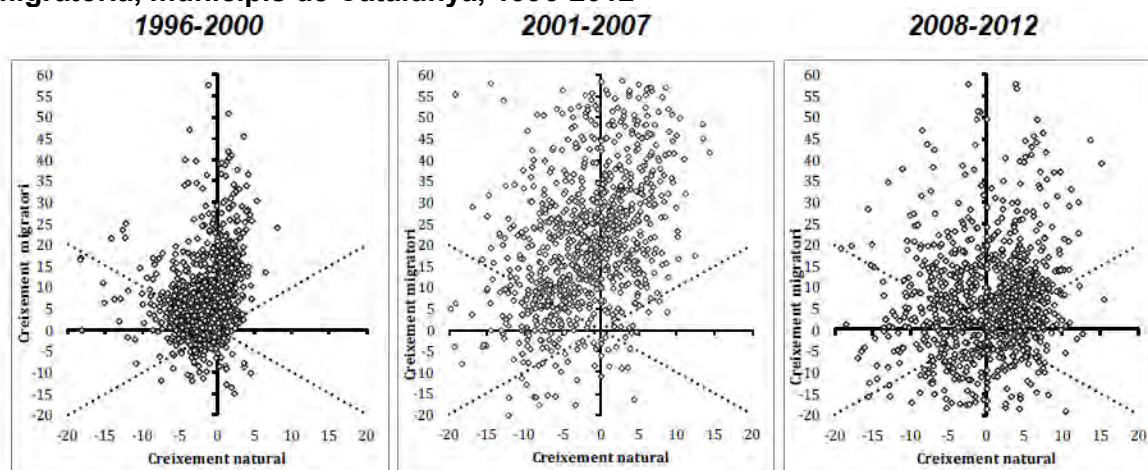
Font: Moviment Natural de la Població (MNP), amb dades de l'INE i Padró continu de la població

Finalment, al període més recent, les taxes de migració neta se suavitzen de forma generalitzada, disminuint el nombre de municipis o se sobrepassa el llindar del 10‰. En canvi, el balanç de pèrdua de població per migració es reactiva de forma destacada, amb gairebé un 29% del municipis responent a aquest comportament. La comparació de la cartografia del creixement natural i migratori apunta les estretes relacions que hi ha entre els fluxos migratoris i la dinamització del creixement natural. De fet, es pot apreciar una forta similitud entre la disposició territorial de les zones de fort creixement migratori al 2001-2007 amb les taxes de creixement natural del període següent. En aquest sentit, les preguntes sobre el futur de balanç vegetatiu recauen sobre l'efecte que tindrà sobre aquest indicador la finalització del procés de rejuveniment vinculat a la migració ja constatat en l'etapa 2008-2011, al que caldrà sumar la previsible acció de la crisi sobre la fecunditat dels catalans (ja en valors decreixents, d'un ISF de 1,54 el 2008 a un d'1,43 el 2011).

La figura 10 ofereix una imatge de síntesi dels canvis experimentats pels components del creixement dels municipis catalans. El període 2001-2007 es caracteritza per una major dispersió de les taxes, tant de creixement natural com de creixement migratori, especialment d'aquesta última, que assoleix valors força elevats en la majoria de municipis catalans. El darrer període, en canvi, es caracteritza per un decreixement

general del creixement migratori, alhora que el creixement natural encara es manté, per molts municipis, en valors força elevats. En comparació al que succeïa durant el primer període, el creixement general de la fecunditat (força superior entre 2008 i 2011, tot i el seu descens degut a la crisi, als valors observats entre 1996 i 2000) manté per molts dels municipis la dinàmica de creixement positiu.

Figura 10. Relació entre la taxa de creixement natural i la taxa de creixement migratori, municipis de Catalunya, 1996-2012

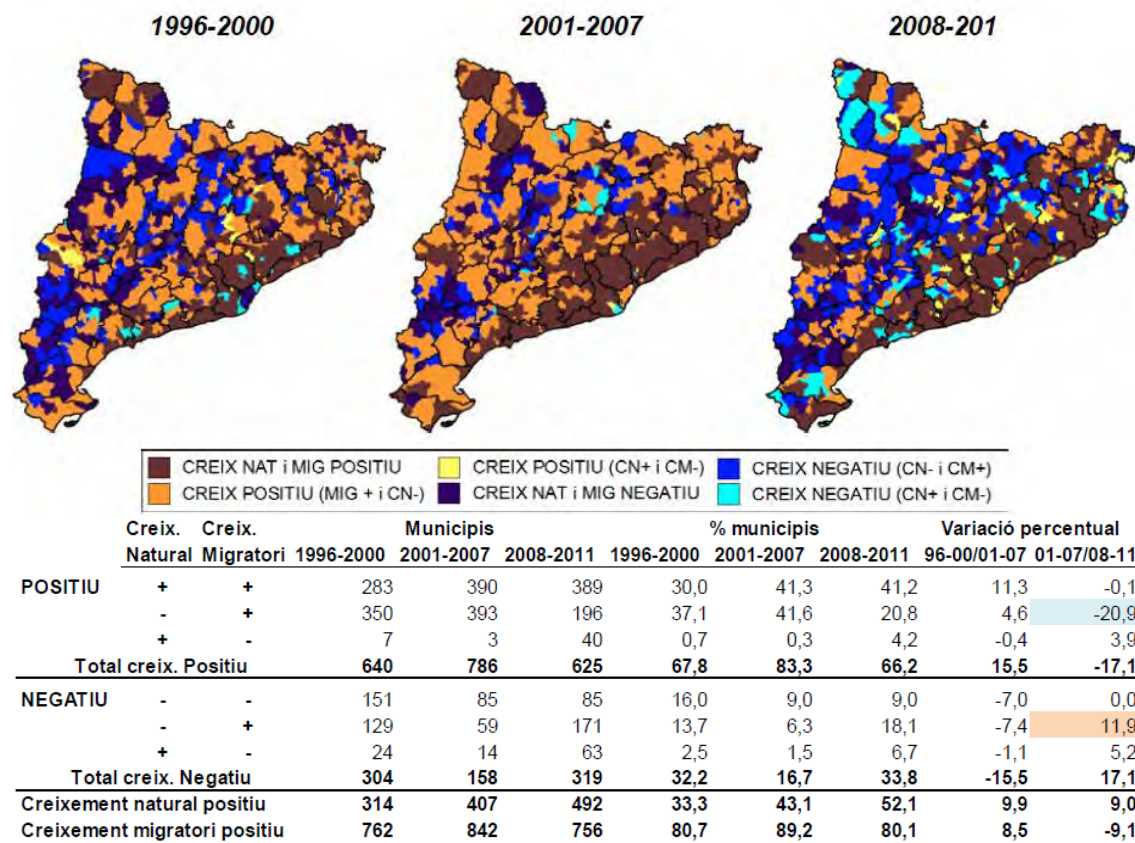
Font: Padró continu, 1996-2012, i Moviment Natural de la Població, 1998-2011 (INE i IDESCAT).

A partir del signe del creixement total, i dels seus components (saldo migratori i saldo natural), s'ha construït una darrera tipologia dels municipis catalans per cadascun dels tres períodes analitzats (figura 11), distingint tres categories amb creixement positiu i altres tres amb un creixement negatiu.

A finals de la dècada dels noranta, dos de cada tres municipis catalans mostraven una dinàmica positiva del seu creixement de la població, situació que es relacionava en la seva majoria amb un saldo migratori positiu. Dels municipis que perdien població, la meitat d'ells ho feien amb ambdós components, natural i migratori, amb signe negatiu. En el segon interval, la majoria de municipis catalans (el 83%) experimenten un creixement de signe positiu, en 390 dels quals tant el saldo natural com el migratori tenien aquesta tendència. Un segon gran grup, i que concentra el major nombre de municipis, contrarestava un creixement natural negatiu amb un saldo migratori força més elevat. La tercera situació, en canvi, era molt minoritària, sols tres municipis tenien un creixement positiu basat en un saldo migratori negatiu i un creixement natural positiu més elevat (Santa Coloma de Gramanet, Sant Boi de Llobregat i Montmeló). Dels que coneixien un decreixement de la seva població, altra vegada la meitat d'ells, ho feien amb els dos components del creixement amb signe negatiu, tot i que amb una disminució notable, de 151 a 85 municipis. En 59 municipis més el

creixement migratori positiu no arriba a compensar el saldo natural negatiu, per sols 14 casos on el creixement natural és positiu alhora que el migratori negatiu (entre els que destaquen El Prat de Llobregat, Badia del Vallès i Martorelles).

Figura 11. Tipologia de la dinàmica demogràfica als municipis catalans, 1996-2011

Font: Padró continu, 1996-2012, i Moviment Natural de la Població, 1998-2011 (INE i IDESCAT).

El darrer període, en canvi, es caracteritza per un descens dels municipis que creixen (el 66%, seguint essent majoritaris), amb una distribució que recorda la de 1996-2000. A més, s'observa un creixement significatiu dels municipis que guanyen població degut exclusivament al seu creixement natural. És especialment significatiu el descens del nombre de municipis que creixien exclusivament per creixement migratori (de 393 a 196), situats en la seva majoria en les comarques interiors de Catalunya. El nombre de municipis regressius torna a valors d'inici del període, augmentant aquells on el creixement es recolza en una dinàmica migratòria negativa, tot i guanyar població pel component natural.

La comparació de l'evolució temporal (figura 11) posa en evidència l'existència d'un model de creixement que s'esgota, el dels municipis que aconsegueixen compensar les pèrdues per dinàmica natural. L'excepcionalitat del període 2001-2007 s'ha degut a l'insòlit nombre de municipis amb saldos migratoris positius, pràcticament nou de cada

deu municipis catalans. En canvi, el període actual, posterior al boom migratori internacional, retorna a la situació de partida, amb l'única particularitat de l'augment dels municipis amb saldos naturals positius, que s'enfilen fins al 52% (en comparació al 33% de 1996-2000). En canvi, s'aprecia la consolidació dels municipis que tenen ambdós components del creixement del mateix signe, ja sigui negatiu o positiu, que assolixen un percentatge que pràcticament no varia en els dos darrers períodes.

Conclusions

Les transformacions experimentades per Catalunya en els darrers anys han sacsejat la seva història demogràfica recent, ja no només pel volum de població assolit, sinó també pels motius del seu creixement –basats en l'efecte de la immigració– així com per la territorialització del mateix. La moderació del creixement i la situació de cert estancament de la població dóna pas a una etapa que revoluciona els indicadors, amb taxes que, després de molts anys, retroben un ritme de creixement intens, i també la cartografia associada als mateixos, amb una forta presència dels municipis que guanyen població, en una situació excepcional pel seu abast territorial si repassem la història dels municipis catalans durant tot el segle XX. La recuperació generalitzada dels guanys de població d'una gran part dels municipis catalans abans de l'any 2008 condueix a pensar ja no tan sols en la consolidació i expansió de les grans àrees urbanes del país, sinó també de les ciutats petites i mitjanes. A més, el canvi de tendència demogràfica de gran part dels municipis amb menor nombre d'habitants semblava refermar la idea de l'èxit de les iniciatives de revitalització de les àrees rurals. L'etapa 2008-2012 retorna una imatge de forta fragmentació del país, amb unes diferències estructurals que s'han estat forjant al llarg del segle XX. S'ha comprovat que aquesta situació es pot modificar de forma conjuntural, si bé tan sols en un escenari de fort creixement i de gran dispersió migratòria, estimulats per unes pautes de mobilitat dels autòctons molt intenses, una forta entrada d'immigrants estrangers, en un moment en que mercat immobiliari i financer l'afavoreix, i una recuperació momentània del creixement natural. Aquests factors, que han estat el tret característic d'una etapa molt concreta de la història recent catalana, sembla difícil que es tornin a repetir. D'altra banda, la forta proporció de municipis que canvien la seva trajectòria demogràfica durant l'etapa 1996-2012 ens recorda que ens trobem en una situació de canvi, de definició i redefinició de processos i dinàmiques que acaben afectant al creixement i distribució de la població catalana. En aquest context, el rol de les àrees urbanes i de les rurals es troba en revisió, amb una gran importància de les especificitats locals sobre les grans tendències generals. De la mateixa manera, les tesis que avalen l'avanç cap un reequilibri, fonamentat en taxes de creixement que disminueixen les seves diferències, necessiten de matisos quan s'aplica l'anàlisi

empíric. Demogràficament parlant, la fragmentació en la dinàmica natural i migratòria dels municipis catalans recupera, en el període 2008-2012, la seva màxima expressió, lluny dels preceptes clàssics de reequilibri territorial treballats des de la perspectiva de l'ordenació del territori. El model de *nova Catalunya*, caracteritzat per un creixement de la població ràpid i generalitzat en el territori que comença a forjar-se a inicis del segle XXI, s'esvaeix en els darrers anys, deixant oberta la incògnita sobre el futur demogràfic de Catalunya i, sobretot, sobre el paper jugat pels seus diferents actors, ja siguin ciutats petites i mitjanes, àrees rurals o les seves grans ciutats. Més que cap a un reequilibri sembla que s'avança cap a un nou model de desequilibri, on dominen les dinàmiques locals, que es tradueixen en la capacitat d'atreure població, ja sigui des de la perspectiva residencial i/o laboral.

Bibliografia

- AJENJO, Marc i SAU, Elisabet (1998). *La població de Catalunya, 1986-1991: estancament demogràfic i canvis en la distribució territorial de la població*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, DPTOP.
- ALABART, Anna i LÓPEZ, Cristina (2007). "Familias, hogares y viviendas en las regiones metropolitanas. El caso de Barcelona". *Cadernos Metrópole*, núm. 17, p. 81-102
- ALDOMÀ, Ignasi. (2009). *Atles de la nova ruralitat*. Lleida: Fundació Món Rural.
- ARANGO, Joaquín (2007). "Les primeres migracions del segle XX a Catalunya" dins de *Nadala 2007. Immigració. Les onades immigratòries en la Catalunya contemporània*. Barcelona: Fundació Lluís Carulla, p. 19-33.
- BAYONA, Jordi i GIL-ALONSO, Fernando (2013). "Is foreign immigration the solution to rural depopulation? The case of Catalonia (1996-2009)". *Sociologia Ruralis*, vol. 53 (1), p. 26-51.
- BAYONA, Jordi i GIL-ALONSO, Fernando (2012). "Suburbanisation and international immigration: The case of The Barcelona Metropolitan Region (1998-2009)". *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, Vol. 103(3), p. 312-329.
- BAYONA, Jordi; DOMINGO, Andreu i GIL-ALONSO, Fernando (2008). "Población extranjera y vivienda en Cataluña. Evolución reciente y previsión de la demanda" *Anales de Geografía de la Universidad Complutense*, vol. 28, núm. 2, p. 37-62.
- BAYONA, Jordi i LÓPEZ-GAY, Antonio (2011). "Concentración, segregación y movilidad residencial de los extranjeros en Barcelona" *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, vol. 57 (3), p. 381-412.
- BONIFACI, Conrado i CRISCI, Massimiliano (2012). "Demography, Migration and the Economy at a Regional Level: Recent Evidence from Catalonia". *Applied Spatial Analysis and Policy*. DOI: 10.1007/s12061-012-9083-2
- CABRÉ, Anna (1999). *El sistema català de reproducció*. Barcelona: Proa.
- CABRÉ, Anna; PUJADAS, Isabel (1984). "Tendencias demográficas recientes en Catalunya y su repercusión territorial" *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 5, p. 3-23.
- CABRÉ, Anna i PUJADAS, Isabel (1989). "La població: immigració i explosió demogràfica", a NADAL, Jordi; MALUQUER, Jordi; SUDRIÀ, Carles i CABANA,

- Francesc (dirs.) *Història econòmica de la Catalunya contemporània*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana, vol. 5, pp.11-128.
- CABRÉ, Anna i DOMINGO, Andreu (2007). "Demografia i immigració, 1991-2005", *Papers de Demografia*, núm. 324.
- CAMARERO, Luis (Coord) (2009). *La població rural d'Espanya. Dels desequilibris a la sostenibilitat social*. Barcelona: La Caixa.
- CHAMPION, Anthony (2001). Urbanization, Suburbanization, Counterurbanization and Reurbanization, a R. PADDISON (ed): *Handbook of Urban Studies*. London: SAGE, p. 143-161.
- CHESHIRE, Paul C. (2006). "Resurgent cities, urban myths and policy hubris: what we need to know". *Urban Studies*, vol. 43, p. 1231-1246
- COLLANTES, Fernando i PINILLA, Vicente (2011). *Peaceful Surrender. The depopulation of Rural Spain in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- DOMINGO, Andreu (2007). "El segle XXI i la internacionalització de les onades migratòries" dins de *Nadala 2007. Immigració. Les onades immigratòries en la Catalunya contemporània*. Barcelona: Fundació Lluís Carulla, p. 49-62.
- DOMÍNGUEZ, Josefina, GARCÍA-COLL, Arlinda, GONZÁLEZ-PÉREZ, Jesús i SÁNCHEZ-AGUILERA, Dolores (2008). "La population étrangère en Espagne: quelques éléments d'une population changeante". *Sud-Ouest Européen. Revue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, núm. 26, p. 71-88.
- GARCÍA-COLL, Arlinda i SÁNCHEZ-AGUILERA, Dolores (2005). "La población rural en Cataluña: entre el declive y la revitalización". *Cuadernos Geográficos*, 36, p. 387-407.
- GARCÍA DOCAMPO; Manuel i OTERO, Raimundo (2012). "Transición territorial: modelo teórico y contraste con el caso español" *Reis. Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, núm. 139, p. 133-161.
- GUIRADO, Carles (2009). "Revitalización demográfica en espacios de montaña: Cambios en el comportamiento de la población en el Pirineo Catalán. El caso de Urgellet y Baridà", dins de LÓPEZ TRIGAL, Lorenzo, ABELLÁN, Antonio i GODENAU, Dirk (Coord.) *Despoblación, envejecimiento y territorio: un análisis sobre la población española*. León: Universidad de León, p. 683-696.
- IDESCAT (1998). *Proyecciones de població de Catalunya 2010-2030*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- IDESCAT (2007). *Enquesta demogràfica 2007*. Institut d'Estadística de Catalunya. <http://www.idescat.cat/es/poblacio/ed/ed.html>
- IGLÉSIES, Josep (1986). "La demografia del Segrià segons els censos moderns". *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, n. 6, p. 39-46.
- KABISCH, Nadja i HAASE, Dagmar (2011). "Diversifying European Agglomerations: Evidence of Urban Population Trends for the 21st Century". *Population, Space and Place*, vol. 17, p. 236-253
- LÓPEZ-GAY, Antonio (2008). *Canvis residencials i moviments migratoris en la renovació poblacional de Barcelona*. Consell del Treball, Econòmic i Social de Catalunya. Col·lecció Tesis Doctorals.
- LÓPEZ-GAY, Antonio (2011). "¿Vuelve el centro? Caracterización demográfica de los procesos de reurbanización en las metrópolis españolas", a PUJADAS, Isabel et al. (ed.): *Población y espacios urbanos. Actas del XII Congreso de la Población*

- española*, Barcelona: Departament de Geografia Humana de la UB i Grupo de Población de la AGE, p. 163-180.
- MAJORAL, Roser; LÓPEZ PALOMEQUE, Francisco; FONT, Jaume i SÁNCHEZ AGUILERA, Dolores (2002). *Cataluña. Un análisis territorial*. Barcelona: Ariel
- NEL·LO, Oriol (2007). "La tercera fase del proceso de metropolización en España", en AGE -ed.-: *Los procesos urbanos postfordistas*. Palma de Mallorca: Universitat de les Illes Balears i Asociación de Geógrafos Españoles, p. 19-33.
- PASCUAL DE SANS, Àngels, CARDELÚS, Jordi, i SOLANA, Miguel (2000). "Recent immigration to Catalonia: economic character and responses", a KING, Russell, LAZARIDIS, Gabriela i TSARDANIDIS, Charalambos (Eds.) *Eldorado or fortress? Migration in Southern Europe*. London: Macmillan Press.
- PRECEDO, Andrés. (2004). *Nuevas realidades territoriales para el siglo XXI. Desarrollo local, identidad territorial y ciudad difusa*. Madrid: Síntesis.
- PUJADAS, Isabel (2007). "Les migracions dels anys seixanta a Catalunya" dins de *Nadala 2007. Immigració. Les onades immigratòries en la Catalunya contemporània*. Barcelona: Fundació Lluís Carulla, p. 35-48.
- PUJADAS, Isabel (2009). "Movilidad residencial y expansión urbana en la Región Metropolitana de Barcelona, 1982-2005", *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias sociales*. Barcelona: Universidad de Barcelona, vol. XIII, núm. 290.
- PUJADAS, Isabel i PRATS, Patrícia (2011). "Migraciones interiores y dispersión residencial de las ciudades medias en Cataluña (1992-2008)", a PUJADAS, Isabel et al (Eds.): *Población y Espacios urbanos*. Barcelona: Departament de Geografia Humana de la UB i Grupo de Población de la AGE, ISBN: 978-84-694-2666-1, Pp. 197-215.
- PUJADAS, Isabel i MENDIZÀBAL, Enric (1991). *La població de Catalunya 1975-1986. De l'explosió demogràfica al creixement zero*. Barcelona: Direcció General de Planificació i Acció Territorial, Generalitat de Catalunya.
- SABATER, Albert i AJENJO, Marc (2005). "Una aproximació als empadronaments atípics a Catalunya: còmput i distribució territorial d'un fenomen generalitzat". *Documents d'Anàlisi Geogràfica* (46), p. 63-79.
- VAN DEN BERG, Leo; DREWETT, Roy; KLAASSEN, Leo H.; ROSSI, Angelo i VIJVERBERG, Kees. (1982). *Urban Europe: A Study of Growth and Decline*, Pergamon, Oxford.
- VIDAL, Tomàs i PUJADAS, Isabel (1983). *La població*, Barcelona: Sirocco, Col·lecció Atlas Socioeconòmic de Catalunya, vol. 1

La fecunditat als municipis catalans: cercant les causes de les diferències territorials⁷

Cristina López Villanueva

clopez@ub.edu

Dep. de Teoria Sociològica, Filosofia del Dret i Metodologia de les CCSS. Universitat de Barcelona

Fernando Gil Alonso

fgil@ub.edu

Dep. de Geografia Humana. Universitat de Barcelona.

Jordi Bayona-i-Carrasco

jordibayona@ub.edu

Departament de Geografia Humana. Universitat de Barcelona.

Jenniffer Thiers

jkthiers@gmail.com

Departament de Geografia Humana. Universitat de Barcelona.

1. Introducció

L'objectiu d'aquest treball és analitzar l'evolució recent de la fecunditat a Catalunya, centrant l'interès en l'existència de diferències territorials –a escala municipal– i utilitzant, com a potencial variable explicativa, la fecunditat diferencial segons la nacionalitat de les mares. S'ha estudiat el període 2000-2011, el més recent amb les dades municipals de què disposàvem, i s'han calculat indicadors d'intensitat i calendari pels municipis catalans de més de 10 mil habitants i les quatre restes provincials, el que ens ha permès una aproximació utilitzant fins a 125 unitats d'anàlisi diferenciades. En la darrera dècada, la fecunditat a Catalunya ha experimentat un notable creixement que arriba al seu màxim l'any 2008. A partir de llavors s'observa un lleuger retrocés degut principalment a la crisi econòmica que es va confirmant amb les dades més recents. Dels 56.572 naixements registrats l'any 1998, amb un Indicador Sintètic de la Fecunditat (ISF) de 1,17 fills per dona, es passa progressivament a un màxim de 89.024 naixements l'any 2008 (amb un ISF de 1,54), que es redueixen als 80.861 de 2011, que significa un ISF de 1,43 (amb dades d'Idescat). En aquesta dinàmica, la contribució de la població estrangera a la natalitat, com en d'altres fenòmens demogràfics o socials, ha estat molt important i explica bona part del creixement recent de la fecunditat (Devolder i Cabré, 2009). Entre els naixements per nacionalitat de la mare⁸ s'observa una evolució creixent dels naixements de mare estrangera entre els anys 2000 i 2008, quan passen de 5.707 (que representaven un 9% del total dels

⁷ Aquest treball es realitza en el marc dos projectes d'I+D+I: "Las nuevas ciudades españolas. El impacto espacial de las dinámicas demográficas recientes en las grandes áreas urbanas españolas en un contexto de crisis" (CSO2011-24680), dirigit per la Dra. Isabel Pujadas, i "Estrategias residenciales y modelos urbanos en la Región Metropolitana de Barcelona" (CSO2010-22117-C02-02), dirigit per la Dra. Cristina López. Els autors formen part del Grup de Recerca consolidat Territori, Població i Ciutadania (Ref. 2009SGR01086).

⁸ No es consideren en aquest recompte els naixements on la mare és espanyola i el pare estranger, dades que farien augmentar encara més l'impacte de la contribució dels estrangers a la natalitat.

naixements de l'any 2000) a 25.075 (el 28,2% dels nascuts el 2008), per disminuir posteriorment fins als 22.611 de 2011 (encara que la seva contribució a la natalitat es manté en el 28%).

Aquesta evolució hauria generat un impacte diferencial sobre la fecunditat municipal, a causa de la desigual distribució territorial de la població estrangera a Catalunya, i dels diversos col·lectius per nacionalitat (Bayona *et al.*, 2008).

Un segon factor que hauria contribuït a la diferenciació territorial de la fecunditat seria la dinàmica migratòria interna. Tal i com s'ha fet referència en altres treballs (López-Villanueva *et al.* en premsa; Módenes, 2001) a les àrees metropolitanes s'ha observat en les darreres dècades un fort moviment de desconcentració des dels centres més compactes cap a les perifèries més disperses, el que es coneix com a suburbanització. Es tracta d'una mobilitat selectiva protagonitzada, sobretot, per parelles joves, i a la qual també ha contribuït les persones de nacionalitat estrangera (Bayona *et al.*, 2011). La hipòtesi d'aquesta recerca és que la conjugació d'aquests dos factors hauria estat en l'origen del creixement de les diferències internes de la fecunditat entre els municipis catalans. Aquest treball tracta de verificar aquesta hipòtesis a partir de l'anàlisi de la fecunditat de la població espanyola i estrangera a escala municipal.

1. Estat de la qüestió

L'interès per l'estudi de les diferències territorials de la fecunditat, que havia ocupat històricament un lloc destacat entre els treballs de geografia de la població, ha davallat amb els anys. Malgrat el paper del territori en l'evolució de la fecunditat –especialment la urbana– mitjançant la influència de l'entorn en la decisió de tenir fills, pocs estudis aborden avui en dia la fecunditat des d'aquesta perspectiva, tret dels treballs de Fagnani (1991) en el cas de França, de Hank (2001) en el cas d'Alemanya, o més recentment, de Kulu, Boyle i Andersson (2009), Kulu, Vikat i Andersson (2007) o Kulu i Boyle (2009), que analitzen l'evolució de la fecunditat segons la grandària de la població i en funció del gradient urbà-suburbà-rural en el països nòrdics.

Més enllà d'aquest enfocament de la diferència territorial de la fecunditat hi ha un creixent nombre de treballs que aborden la fecunditat diferencial dels estrangers i que se centren en estudiar com els estrangers mantenen o adapten les seves pautes reproductives en els països de recepció, i com contribueixen a l'augment o alentiment de la fecunditat. En aquest sentit destaquen els treballs de Toulemon (2004) i de Lindstrom i Giorguli Saucedo (2007), que apunten que la migració constitueix un “estímul” per a la fecunditat en els casos en que aquesta va lligada a la formació de la parella o al reagrupament familiar, i com aquest “temps d'espera” es compensa a la societat receptora. No obstant, altres autors defensen que la immigració (internacional) representa una interrupció en el procés de formació de la llar i reproductiu.

En el cas del treball que es presenta, es parteix d'una aproximació recent (Pujadas *et al.* 2012), en la qual s'analitzaven les diferències de fecunditat a l'interior de la Regió Metropolitana de Barcelona (RMB) per aquells municipis de més de 45 mil habitants⁹. Les dissemblances en l'evolució de la fecunditat, en aquell cas, depenien dels dos factors abans citats: 1) el desenvolupament del procés de suburbanització lligat al cicle de vida –instal·lació a municipis de la perifèria metropolitana de parelles joves que volen iniciar o augmentar la seva descendència–; i 2) l'impacte de la immigració estrangera, molt desigual localment tant en la grandària d'aquesta població com en la seva distribució per origen.

Aquests dos factors semblaven determinar els resultats en la següent direcció. En primer lloc, existia una correlació positiva entre el creixement del municipi per immigració interna i la seva fecunditat. En segon lloc, no hi havia aparentment una relació directa entre els nivells de fecunditat i el percentatge de població estrangera –com demostrava el cas de la ciutat de Barcelona–, tot i que sí que es produïa en considerar agrupacions continentals per nacionalitat, especialment en el cas del col·lectiu africà (estès en el territori i amb alta fecunditat). Finalment, es constata una creixent diferenciació espacial dels nivells de fecunditat dintre de la RMB –que contrastava amb la progressiva homogeneïtzació dels comportaments fecunds entre províncies espanyoles– i que es podria interpretar com una conseqüència de la creixent especialització funcional dels municipis metropolitans, on el municipi central, Barcelona, presentava cada cop més uns valors de fecunditat més baixos dins del conjunt metropolità, en clar contrast amb els municipis de la primera corona –receptors majoritaris de població estrangera– i els suburbans de la segona corona, on l'establiment de parelles joves (majoritàriament autòctones) també afavoria una fecunditat creixent.

En aquest treball s'amplia aquella recerca inicial al conjunt de Catalunya. Dos aspectes centren, de nou, l'evolució de la població catalana dels darrers anys: 1) el creixement de la població degut a la instal·lació al país de nombrosos contingents d'immigrants (que han fet que la població hagi passat dels 6,262 milions de l'any 2000 als 7,570 de 2012); i 2) els processos de desconcentració territorial (Bayona i Gil-Alonso, 2012 i 2013). Aquestes dinàmiques d'esponjament no s'han produït només en relació a les grans ciutats (Pujadas *et al.* 2012) sinó també respecte a les ciutats intermèdies (Pujadas i Prats, 2011). Aquesta major preferència per localitzacions menys urbanes estaria motivada tant per qüestions de preu (accés a l'habitatge més barat en relació a la seva superfície) com de qualitat de l'habitatge i del seu entorn.

⁹ Els resultats obtinguts no són comparables, ja que en aquest treball previ sobre la RMB es varen utilitzar les estimacions de població de l'Idescat com a denominador en el càlcul de l'ISF.

El creixement dels fluxos migratoris interns ha vingut motivat per la creixent participació de la població estrangera en ells (Bayona i Gil-Alonso, 2012) així com per factors demogràfics de la pròpia població catalana, ja que les generacions plenes del baby-boom (nascudes als anys 60 i 70) arribaren durant la darrera dècada a l'edat d'emancipació, formació de la parella i entrada en el mercat laboral (Garcia-Coll, 2005). La pressió sobre el mercat immobiliari i la manca d'oferta d'habitatge a les zones urbanes més saturades dirigeix les migracions residencials cap a municipis situats a major distància de les ciutats centrals que en èpoques passades (López-Gay i Mulder, 2012).

La creixent importància de la població de nacionalitat estrangera a Catalunya i l'Estat espanyol ha vingut acompanyada d'un, també creixent, interès per l'estudi de la fecunditat d'aquesta població (Delgado i Zamora, 2004; López de Lera i Villares, 2004; Roig i Castro, 2007). Aquests treballs senyalen que, a més d'una participació cada cop major en el nombre de naixements totals, les dones estrangeres mostren un calendari de fecunditat molt més jove que el de les autòctones (Castro i Rosero-Bixby, 2011), així com una major intensitat, en el cas d'algunes de les nacionalitats, particularment de les africanes.

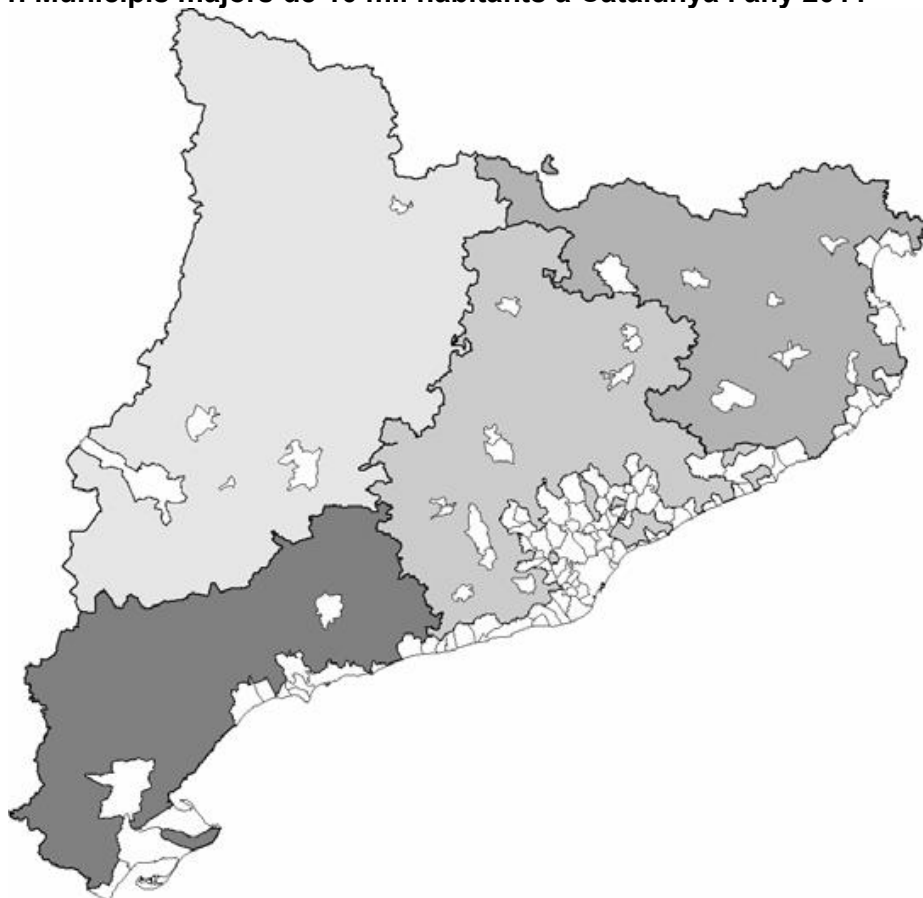
Devolder i Cabré (2009) atribueixen a aquest col·lectiu bona part del creixement de la fecunditat a Espanya en els darrers anys, tot i que apunten que les diferències de fecunditat entre autòctones i estrangeres tendeixen a disminuir amb el pas dels anys (Devolder *et al.*, 2011) coincidint amb les explicacions de tipus "assimilacionista" que sostenen que els immigrants estrangers adapten els seus comportaments reproductius als de les poblacions de destí (Riphahn i Mayer, 2000).

2. Metodologia i dades utilitzades

En aquest treball s'han utilitzat les microdades del Moviment Natural de la Població (MNP), extretes de la web de l'Instituto Nacional de Estadística (INE), per al període 2000-2011. Les microdades referents als naixements contenen informació a nivell municipal per aquelles unitats amb més de 10 mil habitants, i s'ha utilitzat les variables del lloc de residència de la mare, la seva edat i la nacionalitat. Per cada municipi analitzat s'han obtingut els naixements totals, els naixements en funció de si la nacionalitat de la mare és espanyola o estrangera, i, entre aquestes últimes, segons l'origen continental (Europa, exceptuant Espanya; Amèrica, Àfrica, i Àsia i Oceania). Com a denominadors en el càlcul de l'Indicador Sintètic de Fecunditat (ISF) s'han

utilitzat les dades del Padró continu de població, extretes de l'Institut d'Estadística de Catalunya (Idescat)¹⁰.

Figura 1. Municipis majors de 10 mil habitants a Catalunya l'any 2011

Font: Elaboració pròpia.

El nivell de desagregació territorial disponible –municipis a partir de 10.000 habitants– significa treballar amb 121 municipis l'any 2011 (per 93 municipis de l'any 2000) més les quatre restes provincials (veure figura 1). D'aquests municipis 81 pertanyen a la província de Barcelona, 19 a la de Girona, 16 a la de Tarragona, i només 5 són de la província de Lleida. Geogràficament, molts d'ells són municipis costaners o de la Regió Metropolitana de Barcelona (RMB), més la gran majoria de les capitals comarcals, a excepció d'algunes de l'interior de les comarques tarragonines i lleidatanes.

Per a mesurar la intensitat de la fecunditat s'ha calculat l'Indicador Sintètic de Fecunditat (ISF), tant per a la població total, espanyola i estrangera, com per a les diferents agrupacions continentals. En alguns casos es presenten els resultats utilitzant mitjanes mòbils a tres anys, per compensar la possible variabilitat de

¹⁰ Aquest càlcul dona com a resultat uns ISF lleugerament inferiors als publicats per l'INE, ja que aquest institut utilitza en els seus càlculs com a població de referència les xifres de l'EPOBA (Estimaciones de Población Actual) que, al subestimar la població estrangera, són sensiblement inferiors a les xifres de població empadronada.

l'indicador pel fet de treballar amb municipis amb pocs casos d'observació. Com a indicador de calendari es treballa amb l'edat mitjana a la maternitat (EMM), calculada pels mateixos col·lectius (utilitzant també mitjanes mòbils).

4. Resultats

4.1. L'Evolució recent de la fecunditat a Catalunya

El creixement del nombre de naixements a Catalunya durant el període estudiat és constant fins l'any 2008, quan s'assoleix un màxim amb 89.024 naixements des dels 63.489 registrats a l'any 2000 (punt de partida del treball), tot i que la xifra de naixements creixia des de 1995, moment en què es van registrar la mínima xifra a Catalunya, 53.809. A partir de l'any 2008 i coincidint amb la crisi econòmica i financera, però també d'una estructura demogràfica cada cop menys favorable, s'inicia un descens de la natalitat, fins assolir els 80.861 naixements de l'any 2011 (figura 2).

En l'evolució de la natalitat a Catalunya, el pes dels naixements de mare estrangera és creixent i va adquirint un important protagonisme. A l'any 2010 gairebé 3 de cada 10 naixements eren de mare estrangera, arribant a sumar fins a 25.075 naixements el 2008, tot i que és a l'any 2010 quan representen el seu major pes sobre els naixements totals (amb 24.391 naixements i el 29,0%). Des d'inicis de la present dècada, s'han arribat a multiplicar per cinc (des dels 5.707 observats l'any 2000 el 9,0% del total d'aquell any).

Com ja s'ha avançat, la utilització com a denominador de les dades padronals provoca que en el càlcul de l'ISF els resultats obtinguts siguin menors als calculats a partir de les estimacions de població (EPOBA) de l'INE, i això és degut a la sobreestimació de població, sobretot estrangera, del Padró Continu. La comparació que mostra la Figura 3 exemplifica l'abast d'aquestes variacions, que són creixents amb el pas dels anys, per l'increment de les diferències entre la població empadronada i l'estimada per l'INE. Aquest fet, però, no hauria d'influenciar l'anàlisi a escala municipal que presentem a continuació, entenent que amb una metodologia o altre les diferències entre municipis es mantenen.

Figura 2. L'evolució recent dels naixements a Catalunya, en nombres absoluts (escala esquerra) i en percentatge de mare estrangera (escala dreta), 2000-2011

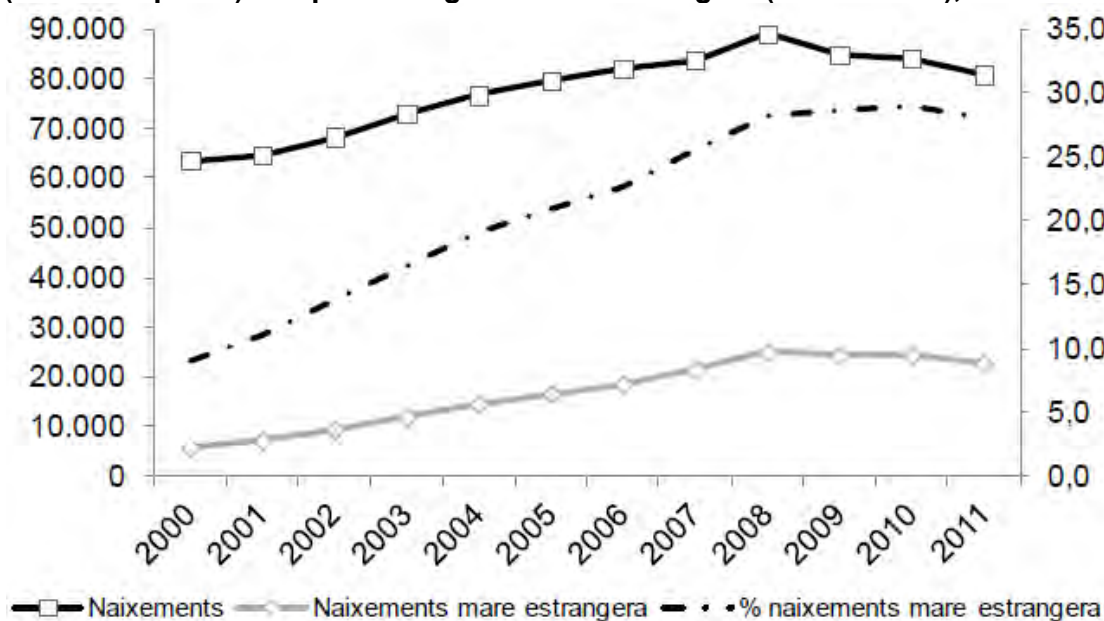
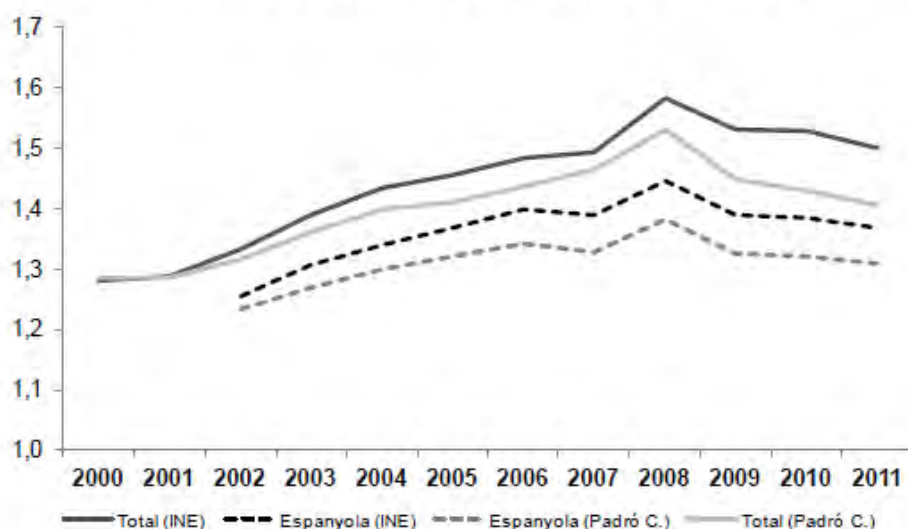

Figura 3. Evolució de l'ISF per la població total i per les mares espanyoles amb dades padronals i amb estimacions de població (INE), 1998-2011

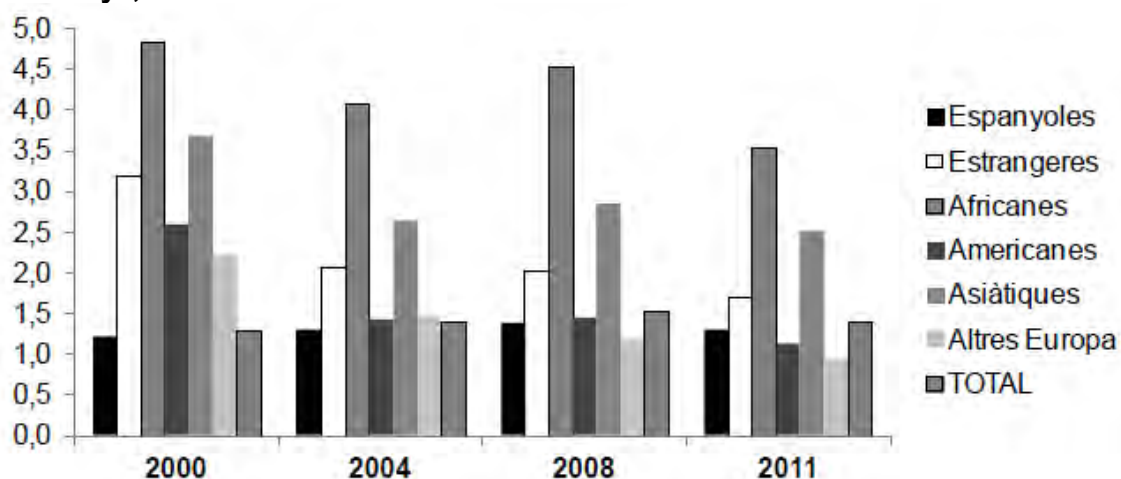

Font: ISF amb dades de l'INE i Moviment natural de la Població, 2000-2011 i Padró Continu, amb dades d'Idescat

Pel conjunt de Catalunya, la fecunditat de mares estrangeres és notablement superior a la de les mares espanyoles, tot i que la distància s'ha escurçat amb el pas dels anys, amb una convergència en els valors finals (veure figura 4). A l'any 2000, les estrangeres mostraven una elevada fecunditat (3,17 fills per dona) davant dels 1,22 fills per dona de les espanyoles. En el moment de màxima fecunditat, l'any 2008, les dones estrangeres mostraven un ISF de 2,00 (amb un important descens des de 2000) front el 1,38 entre les espanyoles, que havien experimentat un creixement al voltant

del 13% de la seva fecunditat. Aquests valors, a 2011, se situen en 1,69 i 1,31 fills per dona, respectivament (figura 4), amb un descens molt evident de la fecunditat de les dones de nacionalitat estrangera, i de menor entitat entre les de nacionalitat espanyola. En aquest cas, la crisi econòmica sembla haver impactat de forma més contundent en les pautes de fecunditat d'aquest col·lectiu, ja sigui perquè experimenten taxes d'atur més elevades com perquè, amb un calendari de la fecunditat més precoç que les espanyoles, tinguin encara un marge per ajornar el seu projecte reproductiu. Tot i que, deixant de banda la hipòtesi de la crisi, les estrangeres hagin tendit a adoptar les pautes reproductives de les espanyoles tal i com afirmen les tesis assimilacionistes, atès la diversitat segons lloc d'origen de les estrangeres caldrà estudiar la nacionalitat de procedència per a valorar-ne les diferències.

Figura 4. Evolució de l'Índex Sintètic de Fecunditat segons la nacionalitat a Catalunya, 2000-2011

Font: Moviment natural de la Població, 2000-2011 i Padró Continu, amb dades d'Idescat

En efecte, la creixent convergència que mostren les taxes de fecunditat d'espanyoles i estrangeres amaga una evolució desigual entre les taxes de fecunditat de les estrangeres en funció del seu origen. Les africanes segueixen mostrant elevades fecunditats, 3,5 fills per dona (tot i que venien de 4,52 el 2008), per 2,5 entre les asiàtiques (2,85 el 2008). En canvi, les fecunditats d'americanes i europees (1,14 i 0,94 fills per dona, respectivament), se situen, fins i tot, per sota dels valors de les espanyoles, de forma recent en el cas de les americanes i ja des de l'any 2008 entre les europees. Si el descens entre 2008 i 2011 el podríem atribuir, en gran part, a l'efecte de la crisi econòmica, les dones estrangeres semblen haver sofert el major impacte, molt similar amb independència de la nacionalitat, a excepció de les asiàtiques on el descens ha estat menys acusat.

Tal i com s'ha comentat, diverses raons condueixen a explicar tant les diferències entre nacionalitats com el descens dels indicadors: d'una banda la crisi, que afecta

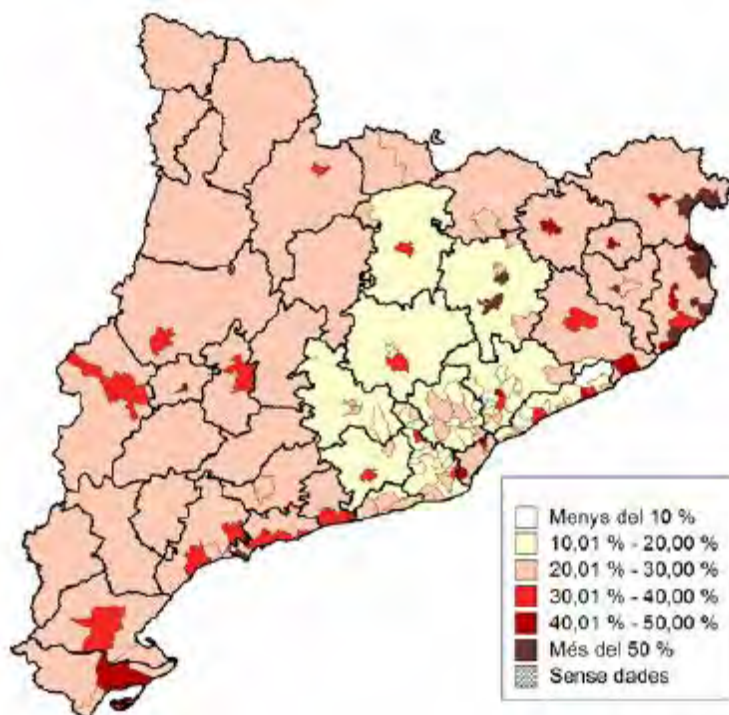
més les estrangeres que les espanyoles; d'altra banda, l'assimilació o adaptació de les pautes de fecunditat de les estrangeres a les autòctones; i en darrer lloc, la procedència. Es constata que col·lectius fortament masculinitzats com l'africà (tret del Marroc) o l'asiàtic (tret de Xina o Japó) amb índexs de masculinitat superiors al 280% i 350% respectivament, provinents de regions amb fecunditats elevades i, on bona part de les dones que arriben ho fan per procés de reagrupament familiar (Domingo *et al.* 2010) tenen descendències elevades. Les dones vénen a "recuperar el temps perdut" i, més enllà de les qüestions culturals, el seu projecte migratori (de vegades no es tracta d'un projecte propi) està lligat a la formació de la família (Toulemon, 2004).

4.2. Les diferències en la fecunditat a nivell municipal

Degut a l'àmplia dispersió de la població estrangera a Catalunya, el pes dels naixements de mare estrangera és notable a gairebé tot el territori (figura 5), en alguns municipis inclús superant el 50% dels naixements. Són els casos, l'any 2009, de municipis de l'Empordà (Castelló d'Empúries, Torroella de Montgrí o Roses), de Salt al Gironès, o Manlleu a Osona, tots amb alta presència d'immigrants africans.

També destaquen, per sobre del 40%, municipis turístics com Lloret de Mar o Salou, o d'altres que són veïns a la ciutat de Barcelona (Santa Coloma de Gramenet o l'Hospitalet de Llobregat), significatius en quan superen el llindar dels 200 mil residents. A l'extrem contrari, en bona part dels municipis de la segona corona de la Regió Metropolitana de Barcelona aquests valors no superen el 20% (i en alguns fins i tot és inferior al 10%), ja sigui per una presència d'estrangers menor com per una major fecunditat de les dones espanyoles (degut a l'assentament de parelles joves en edat reproductiva). No obstant, els municipis menors de 10.000 habitants presenten en general menors percentatges de naixements de mare estrangera que els municipis més poblats. Així, a les províncies de Girona, Lleida i Tarragona les restes provincials tenen percentatges entre el 20% i el 30%, que són fins i tot més baixos (entre el 10% i el 20%) a la resta de la província de Barcelona.

Figura 5. Percentatge que representen els naixements de mare estrangera sobre el total de naixements a Catalunya, 2009

Font: Moviment natural de la Població, 2009 i Padró Continu, amb dades d'Idescat

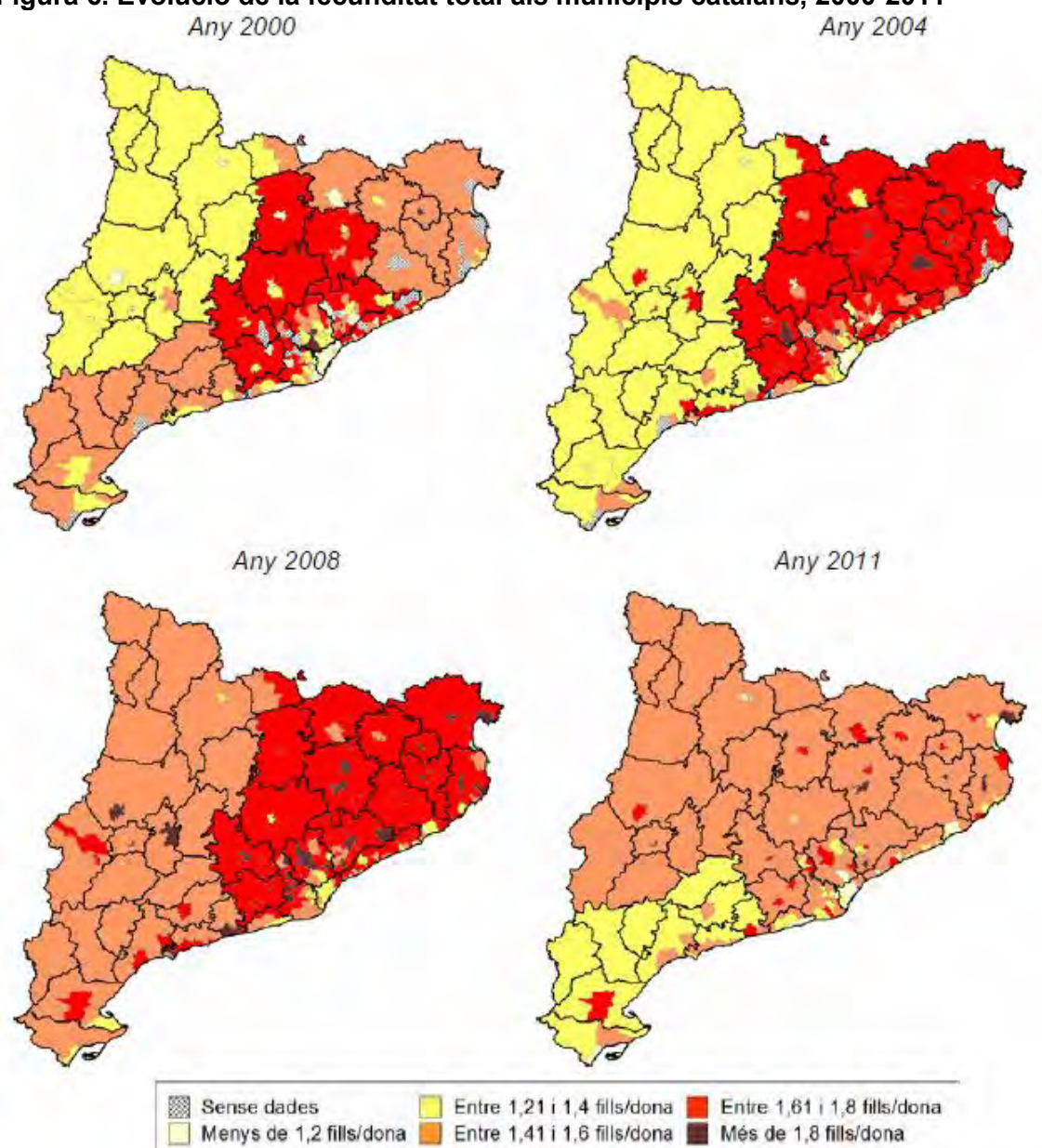
Si en lloc d'examinar un moment concret volem observar l'evolució temporal, llavors s'ha de fer una anàlisi diacrònica. Per això s'ha estudiat la intensitat de la fecunditat, mesurada per l'ISF, corresponent a cadascuna de les unitats analitzades en quatre moments: l'any 2000, començament del període analitzat i que coincideix amb una fase inicial del creixement immigratori; l'any 2004, en plena fase de creixement; l'any 2008, quan s'assoleixen els valors màxims i s'inicia la crisi econòmica; i l'any 2011, darreres dades disponibles i que correspon a uns instants de descens generalitzat de la fecunditat.

La figura 6, on s'observa aquesta evolució per a la fecunditat de totes les dones, independentment de la seva nacionalitat, mostra com l'any 2000 les restes provincials presentaven, en general, més fecunditat que els municipis majors de 10.000 habitants, amb les excepcions de Sant Cugat del Vallès, Sant Quirze del Vallès i Banyoles, els tres amb fecunditats per sobre d'1,8 fills per dona. La resta provincial amb més fecunditat corresponia a Barcelona (entre 1,6 i 1,8 fills per dona), mentre que Lleida es situava a l'extrem contrari (entre 1,2 i 1,4 fills per dona). Però la fecunditat més baixa es trobava a la ciutat de Barcelona i als altres municipis del Barcelonès.

Els anys 2004 i 2008 presenten una situació ben diferent, ja que són els municipis de més de 10.000 habitants, amb l'excepció de la majoria dels situats a l'àrea metropolitana de Barcelona, els que passen a tenir una fecunditat més elevada que les restes provincials. D'aquestes darreres, Barcelona i Girona mostren major fecunditat

que Lleida i Tarragona. L'any 2008, en relació als dos instants precedents, ens ensenya unes pautes de fecunditat molt més intenses en la majoria del territori català. Finalment, l'any 2011 és el moment on hi ha menys diferències territorials, ja que la major part dels municipis catalans mostren un ISF d'entre 1,4 i 1,6 fills per dona. La resta de la província de Tarragona té una fecunditat més baixa, així com Barcelona i determinats municipis metropolitans i de la costa barcelonina. Al contrari, altres municipis metropolitans i certes capitals comarcals, especialment a la província de Girona, presenten fecunditats més altes (entre 1,6 i 1,8 fills per dona), però, al contrari del que passava al 2008, són ja molt pocs municipis els que tenen un ISF superior a 1,8.

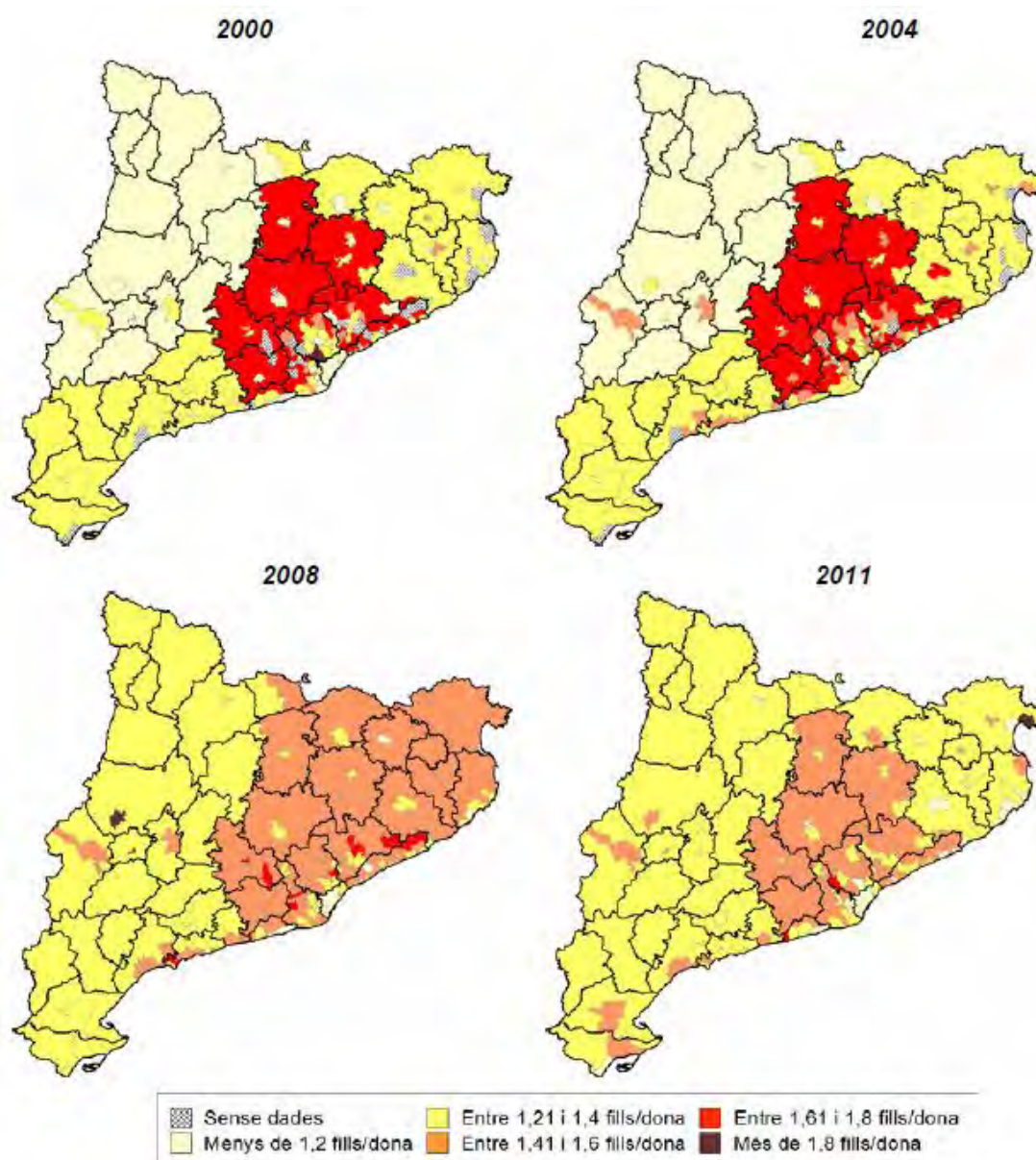
Figura 6. Evolució de la fecunditat total als municipis catalans, 2000-2011

Font: *Moviment natural de la Població, 2000-2011 i Padró Continu, amb dades d'Idescat*

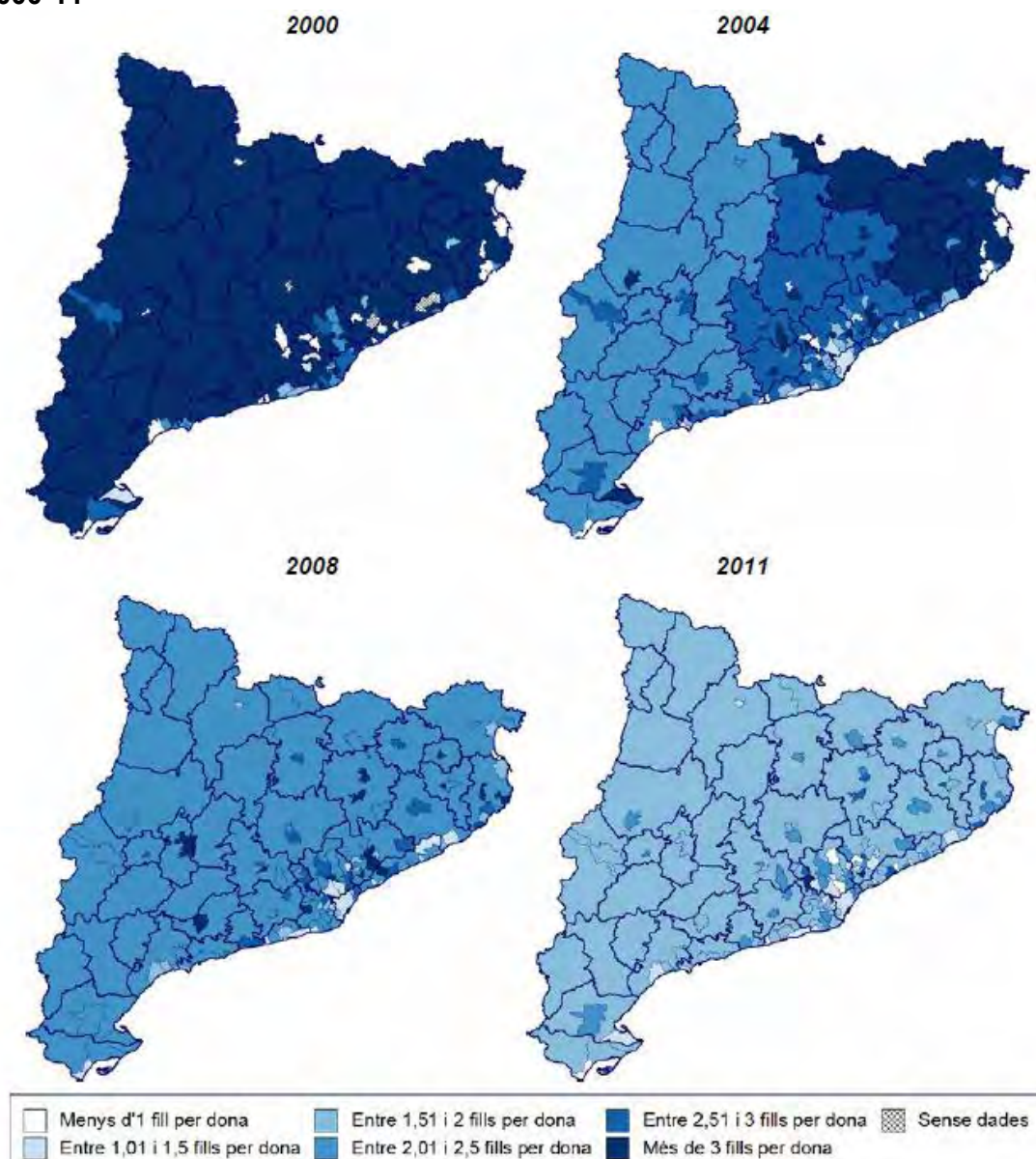
Els mapes de la figura 7 mostren l'evolució de la fecunditat només per les dones de nacionalitat espanyola. Les pautes són similars a les de la figura 6 (la majoria dels naixements són de mares autòctones) però amb tres diferències significatives: a) S'observen nivells de fecunditat sensiblement inferiors, sobretot a Lleida (anys 2000 i 2004); b) Existeix una major fecunditat als municipis menors de 10.000 habitants de la província de Barcelona (però, en aquest cas, no a Girona) que podria ser deguda als processos de suburbanització de parelles joves; i c) En comparació al total, es registra una menor fecunditat a les capitals comarcals i als municipis més grans de les províncies de Barcelona i Girona, situació especialment contrastada pels anys 2008 i 2011. Cal destacar, en tots els casos, que la ciutat de Barcelona apareix sempre entre els municipis amb menor fecunditat de les dones autòctones, amb valors situats per sota dels 1,2 fills per dona.

Figura 7. Evolució de la fecunditat de mares espanyoles als municipis catalans, 2000-11

Font: Moviment natural de la Població, 2000-2011 i Padró Continu, amb dades d'Idescat

Figura 8. Evolució de la fecunditat de mares estrangeres als municipis catalans, 2000-11

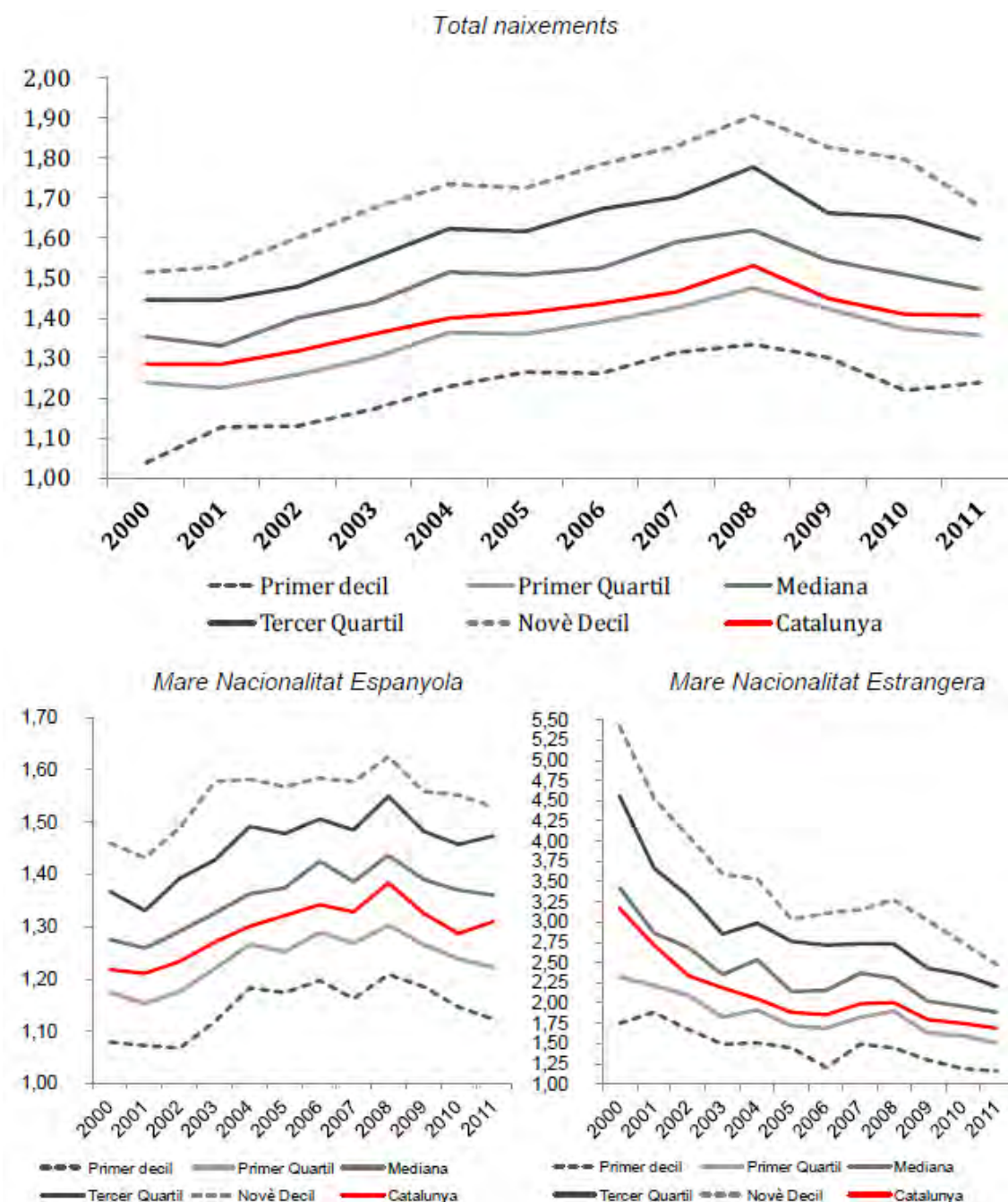

Font: Moviment natural de la Població, 2000-2011 i Padró Continu, amb dades d'Idescat

Per la seva banda, les dones estrangeres es caracteritzen per una major fecunditat en els quatre moments analitzats (figura 8), si bé amb una tendència clarament descendent. L'any 2000 els nivells eren màxims a la majoria de les unitats analitzades i des de llavors l'ISF ha anat progressivament disminuint, sobretot a la província de Lleida i a la ciutat de Barcelona (i a determinats municipis propers), essent aquest nucli metropolità el que presenta actualment la fecunditat estrangera més baixa. A l'altre extrem, i al contrari del que passava amb les espanyoles, les estrangeres que resideixen a municipis majors de 10.000 habitants de Girona i de la Barcelona no metropolitana solen tenir, els anys 2008 i 2011, més fills que aquelles que ho fan a

municipis rurals. Aquesta tendència també s'observa a la província Lleida (amb l'excepció de La Seu d'Urgell), però no a Tarragona.

Figura 9. L'evolució de la fecunditat en els municipis >10 mil hab. a Catalunya, per nacionalitat de la mare, 2000-2011

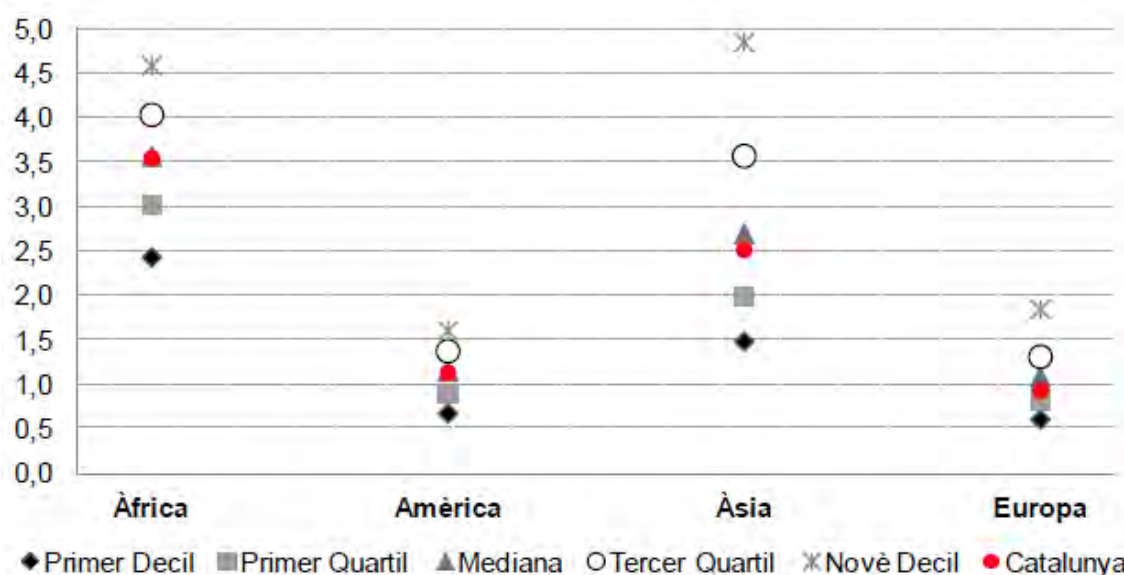
Font: MNP, 2000-2011, amb dades de l'INE, i Padró continu, amb dades d'Idescat

Les diferències entre l'evolució descendent de la fecunditat de les dones estrangeres en comparació amb les dues fases (creixent/decreixent) que presenten les espanyoles es veu clarament a la figura 9, on s'ha representat l'evolució, tant pel total com per la

fecunditat per nacionalitat, dels estadístics descriptius més bàsics. S'hi ha representat el primer i el novè decil, així com la mediana i el primer i tercer quartils, més el valor de l'ISF pel conjunt de Catalunya, utilitzant les dades entre 2000 i 2011, i diferenciant segons la nacionalitat de les mares.

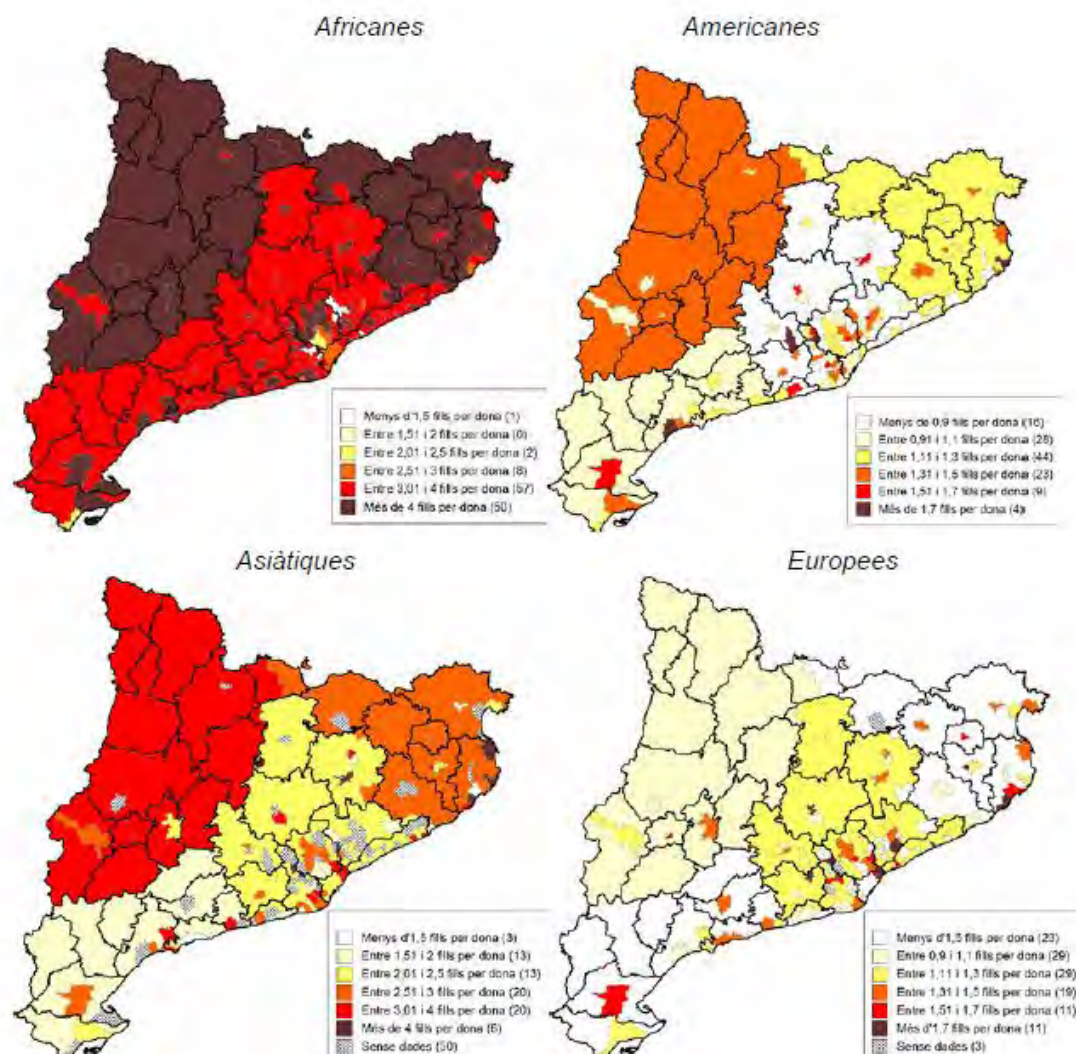
Pel conjunt de la fecunditat, s'observa com el gruix de municipis considerats ha augmentat la seva fecunditat de forma constant fins l'any 2008, a partir del qual s'inicia un descens general. La mediana, ens informa com la meitat dels municipis estudiats mostren fecunditats més elevades que les del conjunt català. Les diferències entre els municipis amb major i menor fecunditat (considerant el primer i el novè decil) s'haurien anat eixamplant lleugerament entre 2000 i 2008, i amb el descens de la fecunditat posterior s'haurien tornat a reduir. És però, més significatiu observar l'evolució d'aquests indicadors diferenciats segons la nacionalitat de la mare. En aquest cas, és significatiu el descens generalitzats dels índexs entre la població estrangera, que es produeix a tot el territori català. La meitat dels municipis ja tindrien fecunditats per sota d'1,87, quan una dècada enrere aquest valor era de 3,39. Fins i tot un de cada quatre municipis aquesta fecunditat seria inferior a 1,5 fills per dona. El descens és general en els primers anys de la dècada, en part per l'augment dels efectius de dones lligat a l'acceleració del procés migratori, amb una estabilització fins el 2008 i un lleuger, però continu, descens posterior. Entre les espanyoles, la disparitat de valors entre els municipis catalans no és alta, entre el primer decil i el novè se situa aquesta diferència al voltant de 0,4 fills per dona, amb poques variacions al llarg de la dècada.

Figura 10. Fecunditat en els municipis >10 mil hab. a Catalunya de dones estrangeres, per nacionalitat de la mare, 2011

Font: *Moviment natural de la Població, 2000-2011, amb dades de l'INE, i Padró continu, amb dades d'Idescat*

Figura 11. Distribució municipal de l'ISF de les principals agrupacions continentals, 2009-2011 (mitjana mòbil)

Font: MNP, 2009-2011, amb dades de l'INE, i Padró continu, amb dades d'Idescat

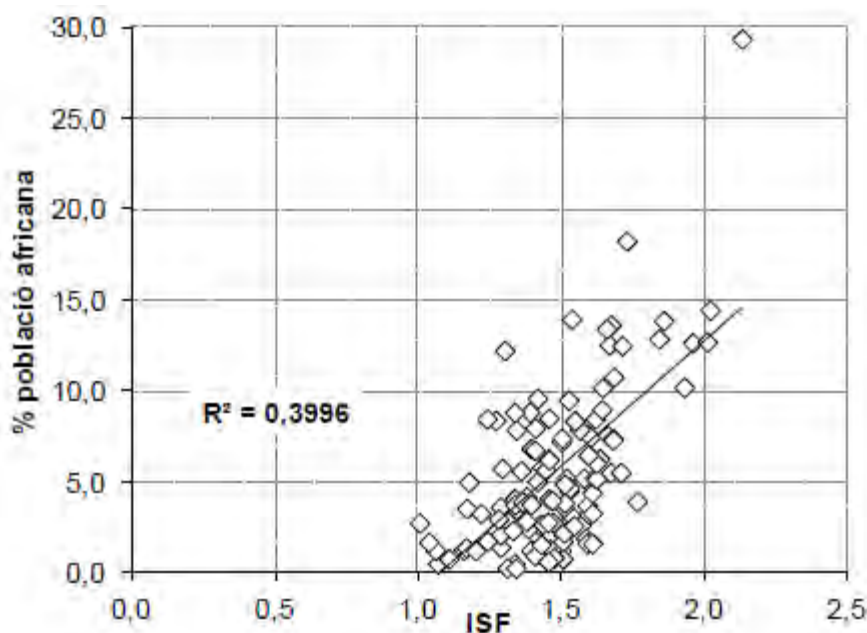
Estudiar la fecunditat de les dones estrangeres de manera col·lectiva emmascara les grans diferències que existeixen segons orígens continentals, i que mostra la figura 10 per l'any 2011. Entre les africanes, la fecunditat és elevada (el 90% dels municipis experimenten fecunditats de més de 2,4 fills per dona), però amb una important dispersió, ja que en un 25% dels casos fins i tot se supera el llindar dels 4 fills/dona. Per les asiàtiques aquests valors són lleugerament més reduïts, tot i que també experimenten una alta dispersió entre municipis (els casos són menors). A majors nivells mitjans de la fecunditat, la dispersió entre els valors municipals és major. En contraposició, els nivells que s'observen entre les mares americanes i les europees, a més de ser força més baixos que els d'asiàtiques i africanes, mostren al mateix temps una menor variabilitat entre municipis. En el 75% dels municipis la fecunditat d'europees es troba per sota dels 1,32 fills dona, i en un 25% per sota de 0,83. En

aquest cas concret apareix un dubte raonable sobre la població femenina, per la sobrerepresentació d'estrangers europeus en el padró per la no aplicació als europeus comunitaris del mateix procediment de caducitat padronal que s'aplica en altres orígens. De totes formes, la pauta de les dones americanes és molt similar i just amb valors una mica més elevats: fecunditat inferior a la d'espanyoles i poca variabilitat entre municipis.

Aquestes diferències també es reflecteixen a nivell territorial, on cada origen continental sembla tenir un patró diferenciats, com s'observa a la figura 11 (amb dades pels anys 2009-2011):

- Les dones africanes amb més fecunditat són les que resideixen als municipis rurals de les províncies de Girona i Lleida (més de 4 fills per dona), i als majors de 10.000 habitants de Tarragona i de la segona corona metropolitana de Barcelona. Els mínims en canvi s'observen a Barcelona, Sant Cugat del Vallès, i algun altre municipi proper.
- Les dones asiàtiques tenen un patró similar a les africanes, però amb nivells d'intensitat inferiors, amb un màxim d'entre 3 i 4 fills per dona a les restes provincials de Lleida i certs municipis de Barcelona i Tarragona.
- Molt inferiors són els nivells de fecunditat entre les dones americanes i europees, que només superen el nivell d'1,5 fills per dona en uns pocs municipis grans de Barcelona, Girona i Tarragona. En aquest cas, possiblement seria necessari una aproximació amb major detall segons la nacionalitat, amb la dificultat que comporta l'existència de pocs casos.

Figura 11. Relació entre l'ISF i el percentatge de població africana, 2011

Font: MNP, 2000-2011, amb dades de l'INE, i Padró continu, amb dades d'Idescat

Coincideixen, totes quatre representacions cartogràfiques, en la situació de la ciutat de Barcelona, on s'experimenten taxes de fecunditat menors que les conegudes a la resta de la regió metropolitana barcelonina, situació que acostuma a expandir-se a alguns municipis veïns, com Sant Just Desvern, Esplugues de Llobregat o Sant Cugat del Vallès, especialment aquells de rendes econòmiques més elevades. En canvi, les fecunditats registrades a l'Hospitalet de Llobregat, Santa Coloma de Gramenet o Badalona són molt més elevades i similars al que succeeix en altres zones del país.

Per tant podem concloure que les diferències de fecunditat a nivell municipal al conjunt de Catalunya no responen a les diferències entre espanyoles i estrangeres ni reflecteixen el pes a cada municipi del percentatge de població estrangera, sinó el pes de la població d'origen africà (les asiàtiques són força menys nombroses). En efecte, analitzant la relació entre l'ISF de cada municipi i el percentatge de la població de cada origen continental, només s'obté un resultat significatiu en el cas de la població africana, amb un coeficient de correlació (R^2) de gairebé 0,4 (figura 11). En altres paraules, el percentatge de població africana explica prop del 40% de la variació de la fecunditat entre els municipis catalans analitzats.

Taula 1. Municipis amb valors majors i menors de l'ISF. Total dones, dones nacionalitat espanyola i dones nacionalitat estrangera, mitjana 2010-2011

	Espanyoles	Estrangeres	Total		Espanyoles	Estrangeres	Total
Salt	1,32	3,09	2,25	Castelldefels	1,29	1,18	1,27
Vic	1,49	2,83	1,99	Deltebre	1,25	1,26	1,27
Martorell	1,41	3,27	1,97	Blanes	1,14	1,65	1,26
Banyoles	1,51	2,87	1,90	Masnou, el	1,20	1,61	1,24
Manlleu	1,30	3,06	1,90	Lliçà d'Amunt	1,25	0,88	1,22
Montornès del Vallès	1,50	3,28	1,89	Sant Carles de la Ràpita	1,18	1,25	1,20
Mollerussa	1,46	2,51	1,88	Premià de Dalt	1,14	1,57	1,19
Roses	1,48	2,25	1,82	Alcanar	1,13	1,21	1,18
La Bisbal d'Empordà	1,37	2,78	1,80	Barcelona	1,15	1,19	1,16
Torroella de Montgrí	1,49	2,19	1,80	Esplugues de Llobregat	1,06	1,44	1,15
Balaguer	1,59	2,15	1,79	Lloret de Mar	1,25	1,06	1,14
Abrera	1,54	3,43	1,79	Cerdanyola del Vallès	1,15	0,97	1,12
Tortosa	1,46	2,43	1,73	Sant Just Desvern	1,15	0,96	1,12
Figueres	1,49	2,08	1,73	Sitges	1,20	0,93	1,09
Palafrugell	1,24	2,56	1,72	Seu d'Urgell, La	1,01	1,11	1,05

Font: *Moviment natural de la Població, 2000-2011, amb dades de l'INE, i Padró continu, amb dades d'Idescat*

Les americanes i europees, al contrari, tenen actualment descendències fins i tot inferiors a les de les espanyoles, encara que la major fecunditat d'aquestes darreres als municipis menors de 10.000 habitants de Barcelona, i als municipis per sobre d'aquest llindar de les anteriors, podria reflectir en certa mesura les diferents preferències en les pautes d'assentament d'aquests col·lectius en el moment de plantejar-se un creixement de la família: municipis petits i mitjans de la segona corona metropolitana en el cas de les parelles joves espanyoles; municipis més grans, fins i tot del primer cinturó metropolità de Barcelona, en el cas d'americans i europeus.

Tenint en compte aquests resultats, podem interpretar de manera més adequada els resultats de la taula 1, on es presenten els quinze municipis catalans de més de 10 mil residents amb valors extrems de fecunditat, considerant un mitjana dels dos darrers anys. Els municipis de l'esquerra, els que tenen més fecunditat a Catalunya (localitzats per tot el país), es caracteritzen per una fecunditat de les dones amb nacionalitat espanyola elevada però sobretot per una fecunditat de les dones foranes molt superior, majoritàriament les africanes.

En el cas contrari, els municipis de la dreta, amb menys fecunditat –també amb una distribució força variada però amb una certa presència de municipis metropolitans, inclosa Barcelona– es caracteritzen per una fecunditat d'ambdós grups molt baixa i on s'observa en les dades del Padró de població un pes relativament petit del contingent africà. El mateix es pot dir dels resultats de la taula 2: les quatre capitals de província han experimentat una forta baixada de la fecunditat estrangera entre 2000 i 2011, però allà on hi ha menys africanes (Barcelona) l'ISF total ha baixat al mateix nivell que al de les espanyoles, mentre que a les altres tres ciutats la fecunditat estrangera (i total) és encara més elevada. Tot i això, destaca com l'efecte que exerceix la gran ciutat sobre la fecunditat, sigui el cas de Barcelona (o altres grans metròpolis europees), no es reproduïx a la resta de capitals provincials. Aquest, per tant, seria un efecte que es produiria sols en ciutats denses i de força grandària, on la fecunditat seria molt més baixa que els municipis de la seva àrea d'influència (Pujadas *et al.* 2012).

Taula 2. Fecunditat a les capitals provincials, 2000 i 2011

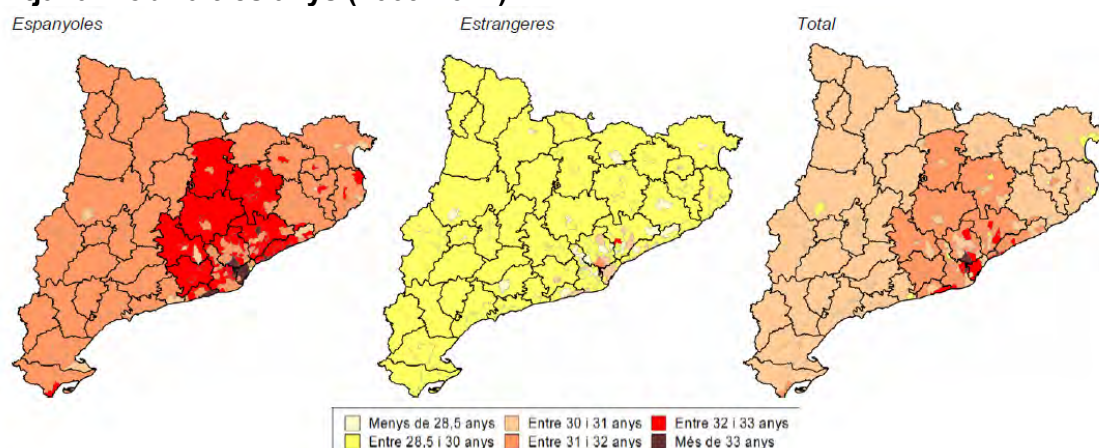
(2000)	Espanyoles	Estrangeres	Total	(2011)	Espanyoles	Estrangeres	Total
Barcelona	1,11	2,62	1,18	Barcelona	1,15	1,17	1,16
Girona	1,50	1,71	1,51	Girona	1,39	1,57	1,44
Lleida	1,28	2,90	1,32	Lleida	1,50	1,63	1,54
Tarragona	1,30	3,87	1,34	Tarragona	1,25	1,79	1,40
Catalunya	1,22	3,17	1,28	Catalunya	1,31	1,69	1,41

Font: *Moviment natural de la Població, 2000-2011(INE), i Padró continu, amb dades d'Idescat*

4.3. L'edat mitjana a la maternitat

En segon lloc, s'ha calculat un indicador de calendari de la fecunditat, l'edat mitjana a la maternitat (EMM). En aquest cas, s'ha utilitzat una mitjana mòbil a tres anys pel període 2009-2011. Els resultats, que es poden observar a la figura 12, ens indiquen com les estrangeres presenten una mitjana tres anys inferiors a les espanyoles (29,2 i 32,1 anys respectivament), que en conjunt resulta en una EMM de 31,2 anys. Entre els

Figura 12. Edat mitjana a la maternitat a Catalunya segons la nacionalitat, mitjana mòbil a tres anys (2009-2011)

Font: Moviment natural de la Població, 2000-2011, amb dades de l'INE, i Padró continu, amb dades d'Idescat

diversos col·lectius de dones estrangeres la EMM varia poc més de mig any, entre el mínim de 29,1 anys de les americanes i de 29,2 per les asiàtiques, a uns màxims de 29,6 anys entre les europees (que tenen els fills més tard) i de 29,7 per les africanes (que tenen més fills i, per tant, alguns més tard).

A nivell municipal, entre les espanyoles el mínim es produeix a Sant Adrià del Besòs (29,6) i Badia del Vallès (30,2), i els màxims a Sant Just Desvern (34,1) i Sant Cugat del Vallès (33,8), el que ens podria fer pensar en un efecte de classe social sobre l'edat a la fecunditat, en especial a la Regió Metropolitana de Barcelona (RMB), ja que les diferències serien menys acusades en la resta de municipis catalans. Entre les estrangeres, els extrems es troben més allunyats, amb mínims a Castellbisbal (25,9), Mollerussa (27,6) i màxims a Sant Just Desvern (33,1), en una distribució on adquiriria força visibilitat la composició per nacionalitats de cada municipi, i on les edats més elevades reproduirien, en certa manera, les mateixes pautes territorials que per les dones autòctones. En el total de població, són els municipis de rendes més altes de la RMB (amb major presència de dones espanyoles i d'altres països europeus de classe mitjana-alta) on s'observa l'EMM més tardana, mentre que els valors inferiors es produeixen en municipis amb fort pes de la immigració africana i als municipis metropolitans de rendes més baixes.

5. Conclusions

L'evolució de la fecunditat catalana a la primera dècada del segle XXI mostra dos trets característics: un increment constant en el nombre dels naixements des de l'any 2000 fins a assolir el valor màxim a l'any 2008, moment en el qual s'inicia una davallada; i una contribució creixent del contingent estranger, de manera que un 28% del total de naixements al final del decenni són de mare estrangera. La gran majoria dels municipis

catalans segueixen aquesta pauta, però les diferències de fecunditat entre ells s'haurien anat eixamplant durant els anys de creixement de la fecunditat degut a dos factors: el pes de la població estrangera a cada municipi; i l'elevada mobilitat interna, amb fluxos que parteixen dels centres urbans –per exemple, Barcelona i la seva primera corona– cap a unes perifèries cada cop més allunyades. Aquesta mobilitat contribueix a especialitzar el territori en centres envellits i, per tant, poc fecunds i perifèries joves amb elevats contingents de població en edat fèrtil. Aquest treball ha tractat de verificar la hipòtesi que aquests dos factors haurien estat en l'origen del creixement de les diferències internes de la fecunditat entre els municipis catalans.

En general, la fecunditat de mares estrangeres és superior a la de les mares espanyoles, tot i que la distància entre unes i les altres s'ha anat escurçant –degut a la superior davallada de la fecunditat de les dones estrangeres– tendint a convergir en els valors finals. Diverses explicacions conflueixen a l'hora d'explicar aquesta davallada: la hipòtesi de la crisi que impacta amb major intensitat sobre les estrangeres que sobre les autòctones i que frena tant els naixements com els fluxos d'entrada; les tesis de tall assimilacionista que propugnen que un cop els immigrants s'instal·len al territori de destí adaptin progressivament les seves pautes de fecunditat a les de les autòctones; les explicacions relacionades amb l'origen cultural i el tipus de migració. Així, processos migratoris molt masculinitzats, on les dones migren per reagrupament familiar i provinents de nacionalitats amb fecunditats elevades, produirien descendències més nombroses; en frenar-se, però, el flux migratori, la descendència hauria davallat.

Els resultats de l'anàlisi mostren que, a nivell territorial, s'observa una diferència molt clara entre la fecunditat de les espanyoles i les estrangeres. Entre les mares espanyoles la fecunditat és menor a les capitals comarcals i als municipis de més de 10 mil habitants (especialment a les províncies de Barcelona i Girona), i per contra assoleix valors més elevats als municipis metropolitans de l'àrea de Barcelona menors de 10.000 habitants; aquest fet, sens dubte, és degut a un procés de suburbanització que implica una sortida –sobretot de parelles joves en edat reproductiva– dels grans centres urbans cap als municipis de la perifèria suburbana. Contràriament, entre les estrangeres, les dones que resideixen a municipis majors de 10.000 habitants de Girona, Lleida i de la Barcelona no metropolitana presenten valors de fecunditat més elevats que les estrangeres que resideixen a les zones rurals.

Però no pas tots els col·lectius d'estrangeres presenten les mateixes taxes de fecunditat. En general les africanes, seguides de les asiàtiques, són més fecundes que les americanes i les europees. En conclusió, les diferències de fecunditat a nivell municipal a l'interior de Catalunya no responen tant a les diferències entre espanyoles

i estrangeres ni reflecteixen el pes a cada municipi del percentatge total de població estrangera, sinó el pes de la població d'origen africà (la proporció de població asiàtica és molt menys significativa). En efecte, del resultat de l'anàlisi de la relació entre l'ISF de cada municipi i el percentatge de la població de cada origen continental, només s'obté un resultat significatiu en el cas de la població africana. Així, el percentatge de població africana explica prop del 40% de la variació de la fecunditat entre els municipis catalans analitzats.

Finalment, tant entre les dones autòctones com entre les foranies, els menors nivells de fecunditat es troben a la ciutat de Barcelona (i en algun dels municipis més propers). En altres paraules, la màxima expressió del fet urbà a Catalunya mostra l'existència d'una fecunditat estancada al llarg del període analitzat, amb oscil·lacions mínimes en la seva intensitat tot i la diferent conjuntura del país. Això succeeix, com ja s'ha dit, tant per la fecunditat d'espanyoles com d'estrangeres, i es reproduïx en gairebé totes les agrupacions continentals. Si entre les mares espanyoles la fecunditat es pot relacionar a un procés de sortida de la ciutat central cap a les perifèries, també pot estar passant el mateix en la majoria de nacionalitats. Tan sols entre les asiàtiques la fecunditat de les dones que viuen a la ciutat se situa, tot i que per sota, lleugerament propera a la mitjana de la seva fecunditat al conjunt de Catalunya. Es pot dir, per tant, que gairebé cap col·lectiu considera Barcelona –sigui pel preu de l'habitatge o per raons de tipus ambiental o altres– com un lloc adient per iniciar o augmentar una família, i les persones que sí ho consideren, tenen fecunditats per sota de la mitjana.

En relació a la hipòtesi de partida, l'eixamplament de les diferències en els nivells de fecunditat dels municipis catalans, els resultats ens indiquen com això hauria estat cert en els moments de creixement de la fecunditat, però que a partir de 2008 s'estaria produint el procés contrari, un lleuger acostament degut als valors inferiors de la fecunditat i a la reducció d'aquesta en la majoria de municipis. En tot cas, però, el que sí que augmentaria és les diferències en el comportament entre la ciutat de Barcelona i la resta de municipis catalans, situant-se Barcelona cada cop més entre els municipis de menor fecunditat, tant entre les espanyoles com també entre les dones estrangeres.

En darrer lloc, cal considerar les dades aportades des d'una vessant crítica, en quant el padró de població, que s'ha utilitzat com a denominador, pot estar recollint de forma deficient la població estrangera, sobrevalorant alguns col·lectius (cas de les dones europees), o establint diferències entre municipis a partir dels diversos criteris d'empadronament utilitzats a escala municipal.

6. Bibliografia

- BAYONA, Jordi i GIL-ALONSO, Fernando (2012). "Suburbanisation and international immigration: The case of The Barcelona Metropolitan Region (1998-2009)", *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, Vol. 103(3), p. 312-329.
- BAYONA, Jordi i GIL-ALONSO, Fernando (2013). "Is foreign immigration the solution for rural depopulation? The case of Catalonia (1996-2009)", *Sociologia Ruralis*, vol. 53, núm. 1, p. 26-51.
- BAYONA, Jordi; GIL-ALONSO, Fernando i PUJADAS, Isabel (2011). "Dinàmica residencial de la població estrangera en les principals regions metropolitanes d'Espanya", *Revista Catalana de Sociologia*, núm. 27, p.15-32.
- BAYONA, Jordi; DOMINGO, Andreu i GIL-ALONSO, Fernando (2008). "Población extranjera y vivienda en Cataluña. Evolución reciente y previsión de la demanda" *Anales de Geografía de la Universidad Complutense*, vol. 28, núm. 2, p. 37-62.
- BOYLE, Paul J. (2003). "Population geography: does geography matter in fertility research?", *Progress in Human Geography*, vol. 27, núm. 5, p. 615-626.
- CASTRO, Teresa i ROSERO-BIXBY, Luís (2011). "Maternidades y fronteras: La fecundidad de las mujeres inmigrantes en España" *Revista Internacional de Sociología*, Monográfico 1, p. 105-137.
- DELGADO, Margarita i ZAMORA, Francisco (2004). "Españolas y extranjeras: su aportación a la fecundidad en España" *Economistas*, vol. 99, p. 88-97.
- DEVOLDER, Daniel i BUENO, Xiana (2011). "Interacciones entre fecundidad y migración. Un estudio de las personas nacidas en el extranjero y residentes en Cataluña en 2007", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 57 (3), p. 441-467.
- DEVOLDER, Daniel i CABRÉ, Anna (2009). "Factores de la evolución de la fecundidad en España en los últimos 30 años", *Panorama Social* ("Familias en Transformación"), núm. 10, p. 23-39.
- DOMINGO, Andreu; LÓPEZ-FALCÓN; Diana i BAYONA, Jordi (2010). "Reagrupación familiar en la provincia de Barcelona, 2004-2008" *Migraciones*, núm. 27, p. 11-47
- FAGNANI, Jeanne (1991). "Fertility in France: The influence of urbanization", a J BÄHR, Jürgen i GANS, Paul (Eds). *The Geographical approach to fertility. Kieler Geographische Schriften* 78, p. 165-173. Kiel: Geographisches Institut der Universität Kiel.
- GARCÍA-COLL, Arlinda (2005). "Migraciones interiores y transformaciones territoriales", *Papeles de Economía Española*, 104, p. 76-91.
- HANK, Karsten (2001). "Regional Fertility differences in Western Germany: An overview of the literature and recent descriptive findings", *International Journal of Population Geography*, vol. 7 (4), p. 243-257
- KULU, Hill ; VIKAT,Andres; ANDERSSON, Gunnar (2007). "Settlement size and fertility in Nordic Countries", *Population Studies*, 51 (3), p. 265-285.
- KULU, Hill, BOYLE, Paul J. i ANDERSSON, Gunnar (2009). "High suburban fertility: Evidence from four Northern European countries", *Demographic Research*, vol. 21, núm. 31, p. 915-944.
- KULU, Hill i BOYLE, Paul J. (2009). "High Fertility in City Suburbs: Compositional or Contextual Effects?", *European Journal of Population*, núm. 25, p. 157-174.
- KULU, Hill; VIKAT, Andres i ANDERSSON, Gunnar (2007). "Settlement size and fertility in the Nordic countries", *Population Studies*, vol. 61, nº. 3, p. 265-285.

- LINDSTROM, David P. i GIORGULI SAUCEDO, Sílvia (2007). "The interrelationship of fertility, family maintenance, and Mexico-U.S. Migration", *Demographic Research*, vol. 17(28), p. 821-858.
- LÓPEZ-GAY, Antonio i MULDER, Clara (2012). "Implicaciones del tamaño de las generaciones en la movilidad residencial: el caso de Barcelona", a REQUES, Pedro i DE COS, Olga (ed.). *La población en clave territorial. Procesos, estructuras y perspectivas de análisis*. Santander. p. 108-116. ISBN: 978-84-695-4480-8.
- LÓPEZ-VILLANUEVA, Cristina; PUJADAS, Isabel i BAYONA, Jordi (en premsa). "Households Within The Residential Mobility Process: The Case Of The Barcelona Metropolitan Region", *Archivio di Studi Urbani e Regionali*.
- LÓPEZ DE LERA, Diego i VILLARES, María (2004). "Extranjeros en España y su aporte a la natalidad", *IV Congreso sobre la Inmigración en España: Ciudadanía y Participación*, Universitat de Girona, Girona 10-13 de Novembre de 2004.
- MICHELIN, Francesca (2004). "Lowest low fertility in an urban context: The role of migration in Turin, Italy", *Population Space and Place* 10 (4), 331-347
- MÓDENES, Juan Antonio (2001). "Relacions socio-territorials i mobilitat residencial a l'àrea de Barcelona", *Revista Catalana de Sociologia*, núm. 14, p. 43-56.
- PUJADAS, Isabel; BAYONA, Jordi; GIL-ALONSO, Fernando i LÓPEZ-VILLANUEVA, Cristina (2012). "Diferenciación espacial en los comportamientos demográficos: el caso de la fecundidad en la Región Metropolitana de Barcelona (1986-2010)" a REQUES, Pedro i DE COS, Olga (ed.). *La población en clave territorial. Procesos, estructuras y perspectivas de análisis*. Santander. p. 145-154. ISBN: 978-84-695-4480-8.
- PUJADAS, Isabel i PRATS, Patricia (2011). "Migraciones interiores y dispersión residencial de las ciudades medias en Cataluña (1992-2008)", a PUJADAS, Isabel et al (Eds.). *Población y Espacios urbanos*. Barcelona: Departament de Geografia Humana de la UB i Grupo de Población de la AGE, ISBN: 978-84-694-2666-1, p. 197-215.
- PUJADAS, Isabel; BAYONA, Jordi i GIL-ALONSO, Fernando (2012). "Las grandes metrópolis españolas en la encrucijada. Crecimiento, migración y suburbanización en la última década", *Contexto, Revista de la Facultad de Arquitectura Universidad Autónoma de Nuevo León*, núm. 6, p. 11-32.
- RIPHAHN, Regina, MAYER, Jochen (2000). "Fertility Assimilation of immigrants: Evidence from count data models", *Journal of Population Economics*, vol. 13(2), p. 241-261.
- ROIG, Marta i CASTRO, Teresa (2007). "Childbearing Patterns of Foreign Women in a New Immigration Country: The Case of Spain", *Population-E*, 62, p. 351-380
- TOULEMON, Laurent (2004). "Fertility among immigrant women: new data and new approach". *Population et Sociétés*, núm. 400.

**Valors i intencions familiars de les mares joves:
una anàlisi del discurs a Barcelona i Madrid**

Núria GARCÍA SALADRIGAS

ngarcia@ced.ub.es

Xiana BUENO GARCÍA

Pau MIRET GAMUNDI

Centre d'Estudis Demogràfics

Una versió més extensa d'aquest article està publicada a Papers de Demografia n°383

Resum.- *Valors i intencions familiars de les mares joves: una anàlisi del discurs a Barcelona i Madrid.*

En aquest article s'analitzen els discursos de deu mares joves, entre 24-35 anys, amb estudis mitjans o superiors, residents a les àrees metropolitanes de Barcelona i Madrid, que conviuen amb la seva parella i que tenen un fill/a. L'objectiu és conèixer quines dificultats van experimentar amb l'arribada del fill, així com quins condicionants subjectius detecten a l'hora de plantejar-se l'arribada d'un segon. Tot i que la nostra hipòtesis inicial postulava que aquestes mares havien decidit no tenir un altre fill donades les dificultats de conciliació familiar i laboral observades amb l'arribada del primer, els resultats mostren la intencionalitat d'aquestes de tenir un fill més, arribant al nombre ideal de dos. La principal motivació és donar un germà al fill actual, ja que la relació entre germans és molt valorada per les entrevistades. Destaquen també les dificultats experimentades per les mares a l'hora de compaginar la vida familiar i laboral desencadenant un conflicte que es resol amb la reducció de l'horari, les responsabilitats o les oportunitats laborals de les mares però mai de les seves parelles.

Paraules clau: intencions de fecunditat, valors, conciliació familiar i laboral, Barcelona, Madrid.

1.- Introducció

La baixa fecunditat és un fenomen característic de les societats post-industrials que es perllonga des de la segona meitat del segle vint fins l'actualitat. Espanya es caracteritza per ser un dels països del món amb més baixa fecunditat. L'anàlisi se centrarà en les mares amb un fill, amb l'objectiu de conèixer en quin context van tenir el seu primer fill així com quins condicionants subjectius troben a l'hora de plantejar-se l'arribada d'un nou membre a la família. S'utilitzaran part de les entrevistes fetes a Espanya, que correspondran a mares entre 24-35 anys amb estudis mitjans o superiors, residents a les àrees metropolitanes de Barcelona i Madrid que conviuen amb la seva parella i que tenen un fill/a. Es tracta així d'un grup molt seleccionat, d'un col·lectiu jove, amb estudis mitjans o superiors i de contextos urbans amb possibilitats

de seguir incrementat la família donat que la seva vida reproductiva encara no ha finalitzat.

2.- Marc teòric

El principal fenomen que explica la davallada de la fecunditat és la major capacitat per part de les dones d'obtenir ingressos (Becker, 1981). Tot i que la revolució anticonceptiva va propiciar un millor control sobre el calendari i el nombre de fills desitjats, aquesta explica només una petita part del descens. Les dones redueixen el seu paper en la cura dels fills a mesura que augmenten la seva participació en el mercat laboral. Al ser ambdós incompatibles, segons el model de Becker, les dones com a més instruïdes són, més es veuen obligades a triar entre formar una família o realitzar una carrera professional.

Tanmateix, una parella es decideix a tenir un fill quan considera que els beneficis, tant emocionals com econòmics, seran superiors als seus costos (McDonald, 2000). Tenir un fill té un cost psíquic pels pares pel que fa als efectes sobre l'autonomia, la dependència de la parella, la pèrdua de xarxes socials i l'impediment de desenvolupar noves capacitats.

En el cas espanyol, els obstacles en la formació de la parella i l'establiment de la llar són claus per entendre la baixa fecunditat (Bernardi i Requena, 2003). Les dones joves necessiten ser independents econòmicament abans d'emancipar-se (McDonald, 2000). De fet, l'abandonament per part dels joves de la llar familiar s'ha endarrerit àmpliament a Espanya en les últimes dècades, a mesura que les possibilitats d'aconseguir ingressos disminueixen i s'encaria el preu de l'habitatge (Garrido i Requena, 1996; Miret, 2004). Aquestes dificultats en la formació de la família impliquen un endarreriment en la concepció dels fills i una disminució del temps disponible per a tenir-ne el nombre desitjat (Requena, 1997).

L'augment en el nivell educatiu de les dones ha propiciat un augment de la infecunditat i un descens del nombre de fills totals. En el cas català l'augment de fecunditat de les dones natives en generacions nascudes després de l'any 1967 és explicat sobretot pel retard a la primera maternitat, que provoca un augment ràpid de la proporció de dones sense fills als 35 anys (Devolder, 2010).

D'altra banda, cada cop són més comuns les parelles on els dos membres aporten ingressos a la llar i es reparteixen les tasques domèstiques i la cura dels fills. No obstant, en alguns països tot i que aquests valors d'igualtat es donen en els àmbits del treball i l'educació, no es reproduïxen dins de la llar (McDonald, 2000). En el règim de benestar "familiarista", en que podem caracteritzar Espanya, la família és l'encarregada de la cura dels dependents, ja que l'Estat no està dotat de serveis d'atenció (Esping-Andersen, 1999). Així, en el cas espanyol es produeix una

contradicció entre el nou rol laboral de les dones i la resistència del context social a transformar-se d'acord amb aquesta situació. buscant noves estratègies de caràcter privat o informal (Tobío, 2002).

Les dones experimenten arran del primer fill les dificultats pròpies de la conciliació, ja que han de complir amb el seu rol com a mare però no troben el recolzament necessari, ni en l'Estat ni en el mercat de treball, per a poder compatibilitzar ambdues tasques (Bernardi i Requena, 2003). Molts cops, i degut al retardament de la maternitat i a l'augment del nivell educatiu, el suport familiar també queda en segon terme, ja que els avis són massa grans, treballen o viuen massa lluny per tenir cura dels néts (Tobío, 2002).

Pel que fa la participació de l'home en les taques de la llar, en un estudi qualitatiu (Tobío, 2002) les entrevistades afirmaven que els problemes de conciliació es resoldran quan els homes participin activament i de manera igualitària a l'àmbit domèstic. Amb l'arribada d'un nou membre a la família aquesta divisió desigual en la llar segueix vigent.

En el cas espanyol la llicència per paternitat és de dues setmanes, període extremadament curt que no produeix canvis estructurals en les actituds i pràctiques familiars (Escobedo, 2008). Un dels recursos principals per a ajudar a fer compatibles el món del laboral i la cura dels fills hauria de ser la llars d'infants. No obstant, destaquen dos problemes essencials que impedeixen aquesta funció: la manca de coordinació entre els horaris escolars i laborals i les vacances escolars considerablement més prolongades que les dels treballadors (Tobío, 2002).

Les discrepàncies dins de la parella referents a la mida de la família poden produir un descens en la fecunditat en representar els fills un compromís financer a llarg termini amb la parella. La diferència de preferències podria indicar un increment en la fragilitat o una baixa qualitat en la unió, fet pel que els individus optarien per no comprometre's en la inversió de tenir un fill (Adserà, 2005).

Donat aquest context on les mares treballadores suporten una gran càrrega dins de la seva vida quotidiana, la nostra pregunta d'investigació gira entorn a quines dificultats han experimentat les dones amb l'arribada del primer fill, tant en l'àmbit laboral com en el familiar. Tanmateix, es vol saber si aquesta nova situació fa que es replantegin no tenir-ne un segon, no per la inexistència d'aquest desig sinó per la percepció que és un cost inassolible. La nostre hipòtesis és que les mares han decidit no tenir un altre fill donades les dificultats de conciliació familiar i laboral observades amb l'arribada del primer infant.

3.- Dades i Metodologia

Aquest treball de recerca està basat en la tècnica qualitativa d'anàlisi de discursos a partir de entrevistes. La metodologia emprada es recolza en la Teoria Fonamentada (Grounded Theory) creada per Glaser i Strauss al 1967.

L'objectiu de l'entrevista és percebre les valoracions de les entrevistades tant a nivell general, o macro, fent referència a normes, institucions o regles del mercat de treball i condicions de l'economia; com a referents a les intencions individuals de cadascuna d'elles vers aquests aspectes. L'entrevista semi-dirigida i estructurada estava formada per preguntes obertes que donaven llibertat a l'entrevistat/ada a que contestés lliurement a partir dels seus coneixements i experiències viscudes. Així, l'entrevista està dissenyada configurant cinc blocs, quatre de nivell micro (quina percepció tenen de la seva vida les entrevistades) i un de nivell macro (quina valoració fan a nivell de la societat). La primera secció fa referència a la història de vida centrada en la quotidianitat i el treball. La segona, tracta les normes interioritzades respecte a l'edat, ordre i intensitat dels esdeveniments amb especial importància a la formació de la parella i al naixement del seu primer fill/a. El tercer bloc respon a les idees sobre gènere. En el quart bloc s'indaga sobre els comportaments atípics en la llar i el mercat de treball. Per últim, en el cinquè apartat, es valoren les percepcions socials vers el matrimoni i el nombre de fills en la societat espanyola contemporània. Les entrevistes van tenir lloc entre desembre de 2011 i gener de 2012.

En l'anàlisi de discursos s'han analitzat deu entrevistes semi-estructurades a dones d'entre 24 i 35 anys que conviuen en parella a la Regió Metropolitana de Barcelona o Madrid i que tenen un fill/a. Els individus responen a les següents característiques: nacionalitat espanyola, estudis mitjans o superiors, no són estudiants a temps complet, no estan esperant un segon fill i són heterossexuals. La mostra és va seleccionar a partir del procediment de *snowball*, consistent en la cerca dels candidats a partir de xarxes socials (Vogt, 1999) de forma que a cadascun dels entrevistats se'ls hi demanava que facilitessin fins a un màxim de tres persones tractant d'evitar la concentració d'individus pertanyents a cercles socials propers i seleccionant a aquells individus que concordessin amb les característiques buscades.

4.- Anàlisi

4.1. L'estratègia de tenir el primer fill

La majoria de les entrevistades es van quedar embarassades amb una planificació prèvia, és a dir, en el moment en què elles van considerar-ho oportú. En alguns casos haurien preferit tenir un fill abans, més joves, però la maternitat s'aplaça per factors tant laborals com de parella. Tanmateix, un dels detonants destacats a l'hora de prendre la decisió de ser mares és l'opinió de parella.

Tot i que la mostra està composta per un grup de mares joves, entre 24 i 35 anys, pel que el seu calendari reproductiu encara no està acabat, algunes d'elles fan referència a l'anomenat "rellotge biològic". Aquest exerceix una pressió sobre les dones, que arribada certa edat es veuen obligades a prendre una decisió. Algunes d'elles asseguren que si hagués estat possible haguessin avançat l'arribada del seu primer fill/a.

L'estabilitat laboral i econòmica són dues condicions necessàries a l'hora de tenir un fill. També es destaca la preparació emocional tant per part de l'individu com a nivell de parella. Una de les entrevistades indicava com el tipus de vivenda on residia era totalment "anti-nens" i com veia en ella un gran problema a l'hora de plantejar-se la maternitat. No obstant, un cop amb la seva filla se n'ha adonat que viure en un segon sense ascensor no és un problema; si realment ho desitges es pot tenir un fill. De fet, tot i els diversos obstacles detectats, ja siguin econòmics o de renúncia i reducció de les aspiracions laborals, el cert és que el factor predominant a l'hora de prendre la decisió és la motivació cap a la maternitat.

(Sofía, 29 anys, estudis universitaris)

"Pues, muchas, pero luego al final fue como mira... como esperamos a que llegue el momento perfecto es que no va a llegar."

En el discurs d'algunes entrevistades s'ha detectat un fort instint maternal que les ha empès a ser mares. No obstant, les expectatives a la maternitat que s'havien formulat no sempre es corresponien amb la realitat. Algunes d'elles afirmaven tenir un profund desconeixement sobre els primers mesos de vida dels infants, no s'esperaven que fossin tan exigents en l'aspecte físic, d'esgotament, com en l'emocional, a nivell de responsabilitats. A més, un dels aspectes als que s'havien d'adaptar era la redefinició dels papers dins de la família, passant de marits a pares i de sogres a àvies, el fet que afegia encara més pressió.

Gairebé totes les entrevistades tot i els obstacles destacats i la duresa dels primers mesos de maternitat asseguren sentir-se realitzades en aquest vessant de la seva vida. Senten que la seva vida ha millorat, que són més felices, que ser mare és una font de gratificacions i alegries. La maternitat no es pot equiparar amb cap experiència anterior. Sens dubte la maternitat és un canvi en les seves vides; algunes identifiquen un nou equilibri en les mateixes, d'altres una nova concepció del món en el que s'ha de viure el dia a dia i prioritzar els interessos dels seus fills per davant dels seus propis. Només en una elles identifica la maternitat més com un canvi de vida que no com una millora i reconeix que la maternitat va ser un procés d'adaptació.

Un fill també implica la reducció del temps lliure de les mares, que expressen clarament que ja no poden fer les activitats d'oci i socials que feien abans. La relació amb el cercle d'amistats canvia ja que es té un nou ritme de vida i unes noves possibilitats. També destaquen la renúncia al descans, ja que ara han d'emprar molt més temps dins de casa, el fet que algunes acaben considerant com un "doble torn". Aquesta nova exigència fa que es renunciï a activitats extracurriculars com el voluntariat o els cursos de formació.

La maternitat té un efecte inqüestionable en l'àmbit laboral, tot i que es tendeix a percebre aquest com un impacte negatiu, algunes de les entrevistades viuen la seva experiència com un factor positiu que permet el desenvolupament de noves capacitats i ritmes. La maternitat dona una visió diferent sobre el treball, el relativitza.

(Teresa, 30 anys, estudis universitaris)

"En el terreno laboral, que dicen que... bueno, hay mucha gente que ya sabes, tienen prejuicios de que, te frena. A mí me ha puesto las pilas, ¡como nunca! (...) Y luego llegas a casa, tienes otros problemas, tienes la niña y relativizas todo mucho más. A mí, yo diría, lo resumiría con que a mí me ha dado equilibrio. Y me ha centrado."

D'altra banda, és cert que també hi ha entrevistades que afirmen haver renunciat a una part de la seva vida laboral arran de la maternitat. Identifiquen una reducció del temps, la implicació i les aspiracions laborals. Aquestes signifiquen perdre oportunitats que en un futur potser no es tornin a presentar, és a dir, perdre opcions dins de la carrera professional pel fet d'haver optat per la maternitat. Una de les entrevistades proposa l'aplicació de la jornada intensiva per a tots els treballadors que suposaria una equiparació d'horaris i oportunitats.

(Elsa, 35 anys, estudis universitaris)

"Reduces jornada y reduces tus aspiraciones laborales.(...) Es decir, no te planteas ser jefa, por ejemplo, ser directora, llegar a altos niveles, tener puestos de responsabilidad, es un... como que no, porque ya, después cuando tus niños crezcan, ya te lo plantearás, y a saber si puedes pero claro..."

4.2. El gran conflicte: feina o família

Arran de la maternitat moltes de les entrevistades van reduir la seva jornada laboral i en el cas més extrem una d'elles va deixar de treballar per la no renovació del seu contracte. Una altre d'elles va demanar el canvi de torn per a poder compaginar-ho millor amb la cura del seu fill i l'empresa li va dir que ho estudiaria, però la resposta no va arribar mai. Aquests són exemples dels múltiples obstacles que interposen les

empreses a l'hora d'atorgar facilitats laborals per a una millor conciliació de la vida laboral i familiar. Un dels problemes tant de la reducció de jornada com de les excedències és la reducció o supressió dels ingressos que les mares aporten a la llar. Moltes d'elles afirmen que la reducció de jornada només pot ser quelcom temporal degut a aquest greuge comparatiu, ja que si bé durant un període curt és plausible aquesta situació a llarg termini els imperatius econòmics s'acaben imposant.

(Margarita, 33 anys, estudis universitaris)

"A nivel de vida laboral, la verdad es que lo esperaba muy diferente, esperaba no tener problemas con la reducción de jornada, poder trabajar menos horas y bueno, que el niño fuese a la guardería y poder estar con él por las tardes y demás, eso ha sido realmente un choque bastante bestia."

Independentment de quines hagin estat les seves possibilitats envers la reducció de jornada i altres tipus d'ajustos laborals, les entrevistades afirmen no voler renunciar a la seva vida laboral a favor de la cura exclusiva dels fills. La feina és una part essencial en les seves vides que els hi permet realitzar-se i ser independents econòmicament. La clau està en l'equilibri; una dona ideal hauria de poder compaginar les dues facetes de la seva vida si és el que ha decidit què vol fer. Pel fet de ser mare no ha de renunciar als seus projectes laborals, hauria de tenir l'autonomia necessària per a poder realitzar-se com a persona amb independència del seu context familiar. Per a poder dur a terme totes les tasques desitjades esdevé imprescindible una forta organització.

Tot i que elles opten per manifestar la seva oposició a la renúncia de la feina no critiquen a aquelles dones que decideixin optar per la cura dels fills a temps complert, sempre i quan, aquestes ho facin d'acord amb els seus desitjos i sigui econòmicament sostenible. El que prima és la felicitat de cada individu, que cada dona pugui lluitar per fer el que realment desitja.

L'opinió general és que una dona pot tenir una vida plena sense tenir fills. La maternitat és una opció i no pas una obligació. Només una de les entrevistades afirma que una dona no pot sentir-se totalment realitzada sense passar abans per la maternitat, ja que és pel que han vingut al món les dones, per a tenir fills. En l'altre extrem s'afirma que una dona pot ser totalment feliç sense haver estat mai mare si aquesta ha estat la seva tria ja sigui per motius de caire personal, al no agradar-li els nens o no tenir desenvolupat d'instint maternal, o per motius laborals, al renunciar voluntàriament a aquesta opció per promoure la carrera professional. Una dona ha de tenir el mateix dret a renunciar a la vida familiar que un home i no per aquest motiu ha de ser jutjada, ja que als homes no són qüestionats per aquest fet.

(Isabel, 32 anys, estudis universitaris)

"Porque claro se supone que si renuncias a tu vida familiar, es por tener una carrera, pero si es que encima no tienes una carrera y no tienes hijos, ¿a qué te has dedicado, no? ¿Qué es lo que has hecho, no? O sea, que creo que la mujer está ahí en una posición complicada. Es como que tiene que dar explicaciones todo el rato. O sea un hombre de 40 que no es nadie y no tiene familia no pasa nada, pero una mujer parece que ¿qué ha estado haciendo?"

La pressió social es percebuda tant per aquelles que decideixen no optar per la maternitat com per aquelles que decideixen fer-ho, en aquest cas a l'hora de reincorporar-se al mercat de treball. Les entrevistades destaquen una pressió gairebé immediata després del part pel que fa la seva reincorporació en la vida laboral. Es valora molt a la dona que treballa i es capaç de compaginar-ho amb la vida familiar, existint un prototip de super-dona que no sempre es correspon amb la realitat.

(Inés, 33 anys, estudis universitaris)

"Yo creo que... que se valora más a la mujer que trabaja, a la supermujer. (...) La que trabaja y lleva a los hijos y aún se va al gimnasio y... es como el prototipo de mujer, que realmente nos está volviendo locas. Y la mujer que decide por opción personal quedarse en casa con los niños es que no hace nada, sólo está en casa. O sea que se están invirtiendo los papeles."

D'altra banda aquelles que decideixen quedar-se a casa fent-se càrrec de la cura del fill també tenen una infravaloració al no desenvolupar una vida laboral. Es senten discriminades per haver d'estar justificant contínuament la seva elecció. En aquest aspecte sí que es destaca un canvi de valors, ja que la visió d'altres generacions era positiva vers a la renúncia laboral de la mare.

Tot i el temps que la mare ha de passar a la feina aquest no és un impediment per a que hi hagi un vincle fort amb el seu fill. Algunes de les entrevistades arriben a assegurar que el vincle pot ser encara més fort al voler passar més temps de qualitat amb ell o ella. D'altres afirmen que el temps que l'infant passa dormint o a la llar d'infants implica una separació de la mare tant si treballa com si no ho fa. A més, la dona també haurà de realitzar una sèrie de tasques allunyada d'ell sigui quina sigui la seva ocupació.

En contraposició, les entrevistades destaquen el vincle que té una mare amb el seu fill en els primers mesos de vida, vincle essencial per al bon desenvolupament de l'infant. La prioritat durant aquesta primera etapa del fill és la seva atenció, ja que aquest necessita la mare al estar lligat a ella tant física com emocionalment. Així, la importància de la mare és vital però no exclusiva més enllà dels primers mesos de vida, ja que després tan ella com el pare poden dedicar-se a la cura del infant de forma

intensa.

La llar d'infants té una valoració positiva, no es contempla només com un lloc on els nens estan atesos, sinó que és on s'inicia la seva educació. Per les mares és important que el seu fill/a vagi a la guarderia, ja no per un interès personal de cara a una possible reincorporació al mercat laboral, sinó pel propi benestar de l'infant. Es fa una especial referència a com el nen/a es socialitza al tenir contacte amb altres infants de la seva edat i com aprèn nous valors a partir d'una figura d'autoritat externa a la família.

(Abril, 27 anys, estudis mitjans)

"Y el comer en la guardería... el tener el hábito de ir a dormir, de levantarse, de hacer, de lavarse las manos y tal... eso son cosas que a veces en casa no aprenden, ¿no?. (...) No es lo mismo ir a jugar al parque, con tres niños, que puedes encontrar, a ir allí y estar con otra persona que te enseñe, los colores, o lo que sea."

No obstant, les llars d'infants també tenen la seva vessant negativa: pot veure's afectada la salut de l'infant pel contacte amb altres nens. No existeix una percepció comú sobre quina és l'edat més propícia per iniciar el nen/a a la llar d'infants tot i que si que existeix la idea generalitzada que és necessari que l'infant hi assisteixi abans de començar el parvulari.

Quan es plantegen altres formes de cura dels infants, com es el cas de les cangurs existeix certa desconfiança i es puntualitza que només deixarien el seu fill en mans d'un estrany en casos molt puntuals. La professionalització de les auxiliars de la llar d'infants juga un paper clau ja que donada la seva titulació s'accepta la seva plena capacitació. D'altra banda, pel que fa a la cura de familiars i amics la perspectiva canvia amb el requisit essencial de la confiança. L'ajuda de familiars en la cura dels fills és desigual entre les entrevistades; algunes gaudeixen de l'ajuda dels avis en el dia a dia, d'altres no disposen d'aquesta donada la llunyania o l'ocupació d'aquests. També és destacable el paper dels avis durant els caps de setmana existint un fort vincle tant a nivell formal com informal.

Per tal de poder conciliar la vida familiar i laboral l'ideal seria poder optar a una jornada reduïda o intensiva, ja que en aquesta última el salari es manté íntegre. La jornada intensiva de matí és el format que més satisfà a les entrevistades ja que els hi permetria invertir mig dia treballant i l'altre mig amb els seus fills. En el seu ideal, la seva parella també hauria de disposar d'aquest temps per tal que tots poguessin passar temps en família. Una altra de les propostes és la flexibilització tant d'horaris com d'organització del treball per tal de poder ajustar el temps i la intensitat d'aquest

segons el volum de feina existent en cada moment. Tanmateix, la desincronització entre l'horari laboral i l'escolar és un obstacle insalvable pels pares, que veuen com la seva jornada es perllonga molt més que la dels seus fills.

(Elsa, 35 anys, estudis universitaris)

"Pues para mí lo ideal es poder trabajar por la mañana, salir de trabajar a las... o sea, trabajar en horario escolar, trabajar en horario escolar y estar por la tarde luego los dos, libres, para, algunos días estar con los niños otros días hacer lo que te dé la gana, seguir teniendo vida personal, que tu vida no sea solamente el cuidado del niño, también podértelo repartir, pero tener esa posibilidad de hacer otras cosas por las tardes."

4.3. Les obligacions del pit

En la distribució de les tasques de la llar les dones afirmen tenir més càrrega que les seves parelles. En la majoria dels casos tot i que s'identifica certa participació per part d'ells són elles les que duen a terme el pes més gran. En els casos on elles afirmen encarregar-se de gairebé la totalitat de les tasques de la llar, la justificació és la manca de temps per part d'ells, ja que treballen bona part del dia. Tanmateix, destaca que són les dones les que s'encarreguen de les feines més feixugues, mentre que les seves parelles s'encarreguen de feines com cuinar, fer els llits o estendre la roba.

Les queixes de les entrevistades no giren tant sobre la no participació de les seves parelles sinó envers a la seva actitud. Senten que són elles les responsables d'ordenar el què s'ha de fer, les que porten la logística de les tasques de la llar. Han de recordar el que cal realitzar per a que es realitzi. En alguns dels casos la diferència de caràcters fa que aquesta situació s'accentui, ja que es tracta de dones que s'autodefineixen com a estrictes i organitzades; algunes arriben a l'extrem de descriure's com a maniàtiques de l'ordre, el que les porta a actuar immediatament sense esperar que les seves parelles ho facin. Així, per a elles és molest que les seves parelles realitzin les tasques després d'haver-les posposat el màxim temps possible.

En l'altre extrem ens trobem amb parelles que asseguren distribuir-se les tasques equitativament. En alguns dels casos s'arriba a afirmar que en el context específic en que l'home està aturat és ell qui més tasques realitza pel temps lliure que disposa. D'altres afirmen que la distribució de les tasques de la llar es realitza en funció de la disponibilitat de temps, pel que si en un moment donat un no pot realitzar una tasca ho fa l'altre. Tot i això s'ha de tenir en compte que aquests casos són una minoria i que les entrevistades que ho declaren asseguren sentir-se molt afortunades per a tenir un home així al seu costat ja que consideren que no és el més habitual.

La incorporació d'un nou membre a la família fa que la distribució de les tasques de la llar es vegi alterada, ja que s'han de fer front a noves exigències en la cura del fill/a. És evident que en els primers mesos de vida del nadó la mare té un vincle físic amb ell pel que es veu empesa a la seva cura. Durant aquest període els pares es veuen relegats quedant en un segon terme pel que fa a l'atenció del nen/a, el que en algun cas ha estat un problema per a les entrevistades creant tensió dins de la parella. Més enllà d'aquesta primera fase, tot i que si es percep una major implicació per part de les parelles les mares segueixen afirmant que són elles les responsables de la logística, és a dir, les que decideixen què i com s'han de fer les coses. Tot i que idealment la distribució de les tasques hauria de ser equitativa, factors externs, com una jornada laboral més àmplia, acaben inclinant la balança cap a una major contribució de les mares. Malgrat això en alguns dels casos si que existeix una distribució proporcional de les tasques segons les possibilitats reals de cada individu. En la presa de decisions també és la mare qui té un pes més important. Ella és l'encarregada de decidir què ha de menjar l'infant o quina roba se li ha de posar. Altres tipus de decisions més transcendents, com a quin metge ha d'anar, si que són preses en parella.

(Isabel, 32 anys, estudis universitaris)

"Hombre, yo me llevé un poco de... de sorpresa con lo de... sí con lo de de repente verme yo con toda la responsabilidad del niño. Sí el hecho de "No, es que lo tienes que dormir tú porque tienes teta" o "Las cosas a ti te resultan más fáciles porque tienes teta y yo no", no me lo esperaba. Eso sí que rompió todos mis... además ahí hubo mucha pelea y mucha historia y... todavía hay cosas sin resolver."

Com hem vist tant la distribució de les tasques de la llar com la cura dels fills és, en la majoria dels casos, desigual pel que fa el gènere. Les entrevistades perceben com les prioritats dels homes són diferents a les de les dones, ja que aquests normalment no entenen la paternitat com un objectiu essencial, superposant els objectius laborals i d'oci als familiars. Una de les entrevistades afirma que la principal prioritat de la seva parella se centra en el desenvolupament professional i els interessos intel·lectuals. No obstant, en dos dels casos les entrevistades fan referència a l'instint paternal de les seves parelles, ja que van ser ells els que primer van insistir en tenir un fill/a.

(Ana, 34 anys, estudis universitaris)

"Yo siento que para ellos los objetivos, la paternidad, no sé si se podría... (...) No, no creo que fuera tan prioritario. Y... y después eso, los objetivos laborales, a lo mejor como que siente como que a lo mejor están más arriba. Y después ciertos objetivos personales de ocio, también como metas más que como progresos, también lo siento."

En model en que l'home és el sustentador principal de la família anomenat en anglès *breadwinner* la dona assumeix el paper tradicional de cobertura de les tasques de la llar i la cura dels fills. Les entrevistades perceben com socialment l'home encara té molta pressió per a ser el proveïdor de la llar. Així, elles consideren que els homes se senten més realitzats si ells són els principals sustentadors de la llar. Algunes de les entrevistades apunten a que aquest fenomen es produeix en contraprestació a l'absència d'un vincle físic amb els fills.

Tot i que per la majoria de les entrevistades el que té més importància és l'entrada d'ingressos a la llar, independentment de qui els guanyi i quants més millor, en algun cas concret existeix la percepció que si elles aportessin a la llar un salari més alt que el de les seves parelles, aquests se sentirien molestos o incòmodes. Malgrat que les entrevistades no aposten pel model tradicional sí que mostren respecte per a aquelles parelles que han optat per ell. Algunes es comparen amb les dones que han assumit aquest rol dins de la família i les defineixen com a valentes, ja que per a elles seria molt sacrificat estar en la seva situació. A més, s'identifica un risc al ser econòmicament dependents, ja que davant d'una possible separació aquestes quedarien desvalgudes. No obstant, es considera que és un model que segueix vigent, produint-se un creixement del mateix arran de la crisi econòmica i els elevats preus de les llars d'infants. Ens trobem així amb l'aplicació del model tradicional tot i que en termes i condicions diferents com a conseqüència dels constreyniments econòmics, que per una banda fan necessaris dos salaris per tal de fer sostenible l'economia familiar però per l'altra, les elevades taxes d'atur ho impedeixen, obligant a reproduir aquest model. Les entrevistades volen regir-se per un model igualitari en que tots els membres de la parella treballin i es distribueixin equitativament les tasques de la llar. Tot i això, la teoria no es correspon amb la realitat, i tot i que viuen en un model molt més equitatiu que el tradicional els rols de gènere segueixen molt presents.

4.4. Anem pel segon?

Totes les entrevistades es plantegen tenir més fills en un futur pròxim. L'expectativa d'augmentar la família és una tònica constant en tots els discursos tot i que no sempre es coincideix pel que fa el grau d'ampliació. Algunes aposten per la formació d'una família amb dos infants, tot i que en el seu ideal no es descartaria un tercer. Arran d'això la pregunta essencial que ens hem de fer és: perquè dos i no tres si aquest seria l'ideal? La principal motivació per aportar un nou membre a la família, és que el fill actual tingui un germà/ana amb el que poder comptar al llarg de la seva vida. La

relació entre germans és molt valorada ja que es defineix com una relació diferent a la resta, un vincle de per vida. Per tant, a l'hora de tenir el següent fill és busca un nou equilibri, constituint l'ideal familiar dels dos fills, com a benefici més per al fill actual que no pas als pares. Tanmateix, aquelles entrevistades que manifesten més obertament el seu instint familiar volen tenir tres fills, independentment de l'opinió de les seves parelles.

(Abril, 27 anys, estudis mitjans)

"Bueno... hijo único no quiero. Porque yo he tenido siempre a mi hermana y aunque nos llevemos doce años de diferencia, pues la verdad que... ahí está, ¿no? Y la tengo para... ¡para todo! Y.. y yo que sé... mi marido también ha tenido hermanos y vivir con hermanos y tener hermanos pues la verdad que es muy bonito y poder compartir tus cosas y decir pues me voy con mi hermana o me voy con mi hermano, aquí o allí, o tal, pues es bonito."

Ara bé, a l'hora de plantejar el tercer fill la perspectiva canvia. Les restriccions és fan més fortes. Un cop s'han tingut dos fills aquests ja estan acompanyats i en alguns casos sembla que un tercer porti més dificultats que no pas beneficis. Segons algunes de les entrevistades dos són sostenibles, tant a nivell econòmic com d'atenció. Una d'elles arriba a afirmar que és un problema d'espai en la llar, ja que dos infants hi caben però tres no. Això dona una idea del nivell d'indefinició en les justificacions per part de les mares sobre perquè es volen quedar amb dos si el que desitgen són tres. De fet tot i que en previsió només volen tenir un fill més no descarten que si la seva situació canviés a millor es poguessin plantejar l'arribada d'un tercer ja fos de manera planificada o accidentalment ja que el principal obstacle que detecten i pel que creuen que no faran aquest pas són les limitacions econòmiques. Tot i això, s'ha de tenir en compte que aquestes declaracions s'han fet des de la perspectiva de mares amb un sol infant i que es possible que amb l'arribada del segon aquestes canviïn.

S'ha de tenir en compte que el projecte de família de les entrevistades està recolzat en la visió percebuda de la seva família d'origen. Totes elles tenen germans pel que volen reproduir el model que elles han viscut. S'ha de destacar que fins i tot les que tenen una gran ambició familiar i volen crear una família nombrosa no saben si aquesta serà possible ja que fins que no es trobin en la situació real de tenir un fill més no sabran el que això suposa.

Si es té clar que es vol tenir un segon fill, per què encara no han fet aquest pas? Les condicions necessàries per a tenir un segon fill són variades. En algun dels casos s'espera a que l'infant actual creixi, ja que encara és molt petit i es vol gaudir d'ell. D'altres estan esperant a trobar una nova estabilitat que els hi faci veure que es pot

compaginar la vida laboral i familiar. Una percepció generalitzada és que davant la conjuntura econòmica actual no és el moment més adient per a tenir un fill, pel que es vol esperar a que aquesta millori. En el cas d'aquells que tenen certa inestabilitat laboral ja sigui perquè volen canviar de feina o perquè la seva parella estigui a l'atur esperen que aquesta situació canvi per tal d'assegurar uns ingressos necessaris per a tenir un segon fill.

(Ana, 34 anys, estudis universitaris)

"Yo esperaría hasta que me encuentre un poco más recuperada (Risas). También que eso, que crezca ella un poco más, yo creo que dos años, que ella tenga dos años. (...) Si, me gustaría volver a, a trabajar, o sea, sentir un poco que soy capaz de, de eso, de compaginar, o sea, buscar eso que quiero de compaginar para después verlo. Aunque después lo vuelva a dejar, pero sentir esa sensación de que sí, de que se puede."

Un altre dels obstacles als plans de futur és la vivenda actual. Algunes de les entrevistades viuen en una vivenda de propietat amb dimensions reduïdes, el que dificultaria l'arribada d'un nou membre a la família. La solució per a elles és la venda de la vivenda per posteriorment buscar una nova llar on la família pugui seguir creixent. Les condicions econòmiques actuals fan que les entrevistades vegin en el pis de propietat una gran llosa, ja que asseguren que la seva venda és força improbable.

Més enllà dels plans familiars, la visió de les entrevistades de com serà la seva vida d'aquí a deu anys reflecteix certa inquietud laboral. Moltes d'elles asseguren que els hi agradaria crear un negoci propi, sense dependre de ningú. La motivació principal és poder realitzar una feina amb la que se sentin satisfetes, amb la que no hagin de rendir comptes a ningú. L'impediment econòmic torna a aparèixer, ja que el context actual no es concep com el més favorable a l'hora de crear un negoci. Per les que no volen crear un negoci propi l'aspiració principal és arribar a un nivell més alt, amb més responsabilitat. Totes dibuixen un futur laboral on estiguin realitzades i on disposin d'estabilitat.

5.- Conclusió

En aquest treball s'han analitzat els discursos de mares joves referents als obstacles als que s'han enfrontat arran de la seva maternitat, tant en l'àmbit domèstic com en el laboral, així com les seves intencions a l'hora d'ampliar la família. Sens dubte la maternitat ha canviat les percepcions de les entrevistades en enfrontar-se a una nova realitat quotidiana. Aquestes asseguren que una dona pot ser feliç sense viure en parella o tenir fills, però les aquí entrevistades han optat per la construcció d'una família, el que ha fet augmentar la seva realització personal. Destaca la doble pressió

que la societat exerceix sobre les dones vers a la maternitat. Per una banda, les entrevistades s'han sentit empeses cap a la cura del seus fills, sent aquesta una vessant de la seva vida a la que havien de respondre gairebé com si fos obligació exclusiva de la mare. Sota la seva percepció tant el pare com la mare haurien de fer-se responsables dels fills, invertint temps de qualitat al seu costat. D'altra banda, també s'observa el judici que la societat realitza vers aquelles dones que decideixen no tenir fills i no aconsegueixen un gran èxit laboral, pel que són qüestionades en "perdre's" aquesta vessant de la seva vida. La inversió de temps en el desenvolupament de la carrera professional contribueix a l'endarreriment de la fecunditat i en últim extrem, a la infecunditat. En els discursos de les entrevistades podem identificar certa preocupació vers al calendari de la maternitat. Tot i que elles encara són joves i ja han optat per a la maternitat, destaca la visió de com a determinada edat "el rellotge biològic" pressiona a les dones per a que es decideixin a ser mares o renunciïn definitivament a aquesta opció. Totes elles s'han decantat per a fer-ho, a vegades sense ser conscients de les renúncies que aquesta opció implicava. En molts casos l'estratègia de conciliació amb la vida laboral no ha reeixit com elles esperaven. Es remarca així, com arran de la maternitat s'inicia la competència entre el temps familiar i laboral, deixant de banda, segons la concepció de les mares, aquell temps vinculat a l'oci.

Totes les entrevistades creuen en un model igualitari tant pel que fa a la distribució de les tasques de la llar com en l'accés al mercat de treball, però en realitat poques aconsegueixen complir aquest model ideal. En la majoria dels casos són elles les que arran de l'arribada del seu fill/a i degut a la manca de suport institucional i d'ajuda per part de les seves parelles en l'àmbit familiar, han hagut de renunciar a part de la seva jornada de treball per tal de respondre a les noves necessitats familiars, generant alts costos indirectes per a elles. Si bé no s'observa que aquest patró sigui aplicable als homes, ja que ells no han fet cap renúncia arran de la seva paternitat. D'altra banda, s'ha observat com tot i la pretensió inicial en la distribució equitativa de les tasques de la llar, aquesta no es produeix. Pel que podem afirmar que els rols de gènere segueixen vigents dins de la llar, en contraposició a la igualtat experimentada en altres àmbits com l'educatiu. No obstant, la queixa més habitual per part de les entrevistades no és la manca d'ajuda per part de les seves parelles, sinó la seva actitud vers a les tasques que s'han de realitzar. Aquesta sembla ser passiva, responent al model *breadwinner*, en el què l'home és el màxim sustentador de la llar i no participa en l'activitat domèstica. Tot i que l'actitud no és la més adequada, les entrevistades reconeixen la participació de les seves parelles, molt sovint davant dels seus

requeriments. Així, destaca com els rols tradicionals segueixen existint dins de la família, l'home és l'encarregat de treballar i la dona de realitzar les tasques de la llar, afegint-se a més, la doble càrrega del treball, ja que són elles les que han de compaginar les dues facetes i intentar equilibrar-les.

Les dificultats de conciliar la vida laboral i familiar és un fet al que totes les entrevistades s'han d'enfrontar. Aquestes no han observat la comprensió que esperaven per part de les seves empreses ja que han posat obstacles en les seves pretensions inicials de conciliació, el que és una mostra de la cultura empresarial existent. En l'àmbit laboral l'home té un rol molt marcat, ja que no s'espera que després de la seva paternitat desitgi reduir la jornada. Aquesta concepció coincideix amb les prioritats dels homes, ja que majoritàriament no estan disposats a renunciar al seu vessant professional. Si la igualtat a nivell laboral fos completa, i tant l'home com la dona poguessin optar a les reduccions de jornada o altres tipus de prestacions laborals vinculades amb la conciliació, l'equitat dins de la llar augmentaria al disposar els dos membres de la parella de suficient temps per realitzar les tasques anteriorment anomenades, alliberant parcialment a la dona de la doble carrega que suporta actualment al compartir aquesta amb l'home.

En conclusió, a nivell macro, tal i com s'exposava en la introducció teòrica, la vida familiar i laboral a Espanya continua sent fortament incompatible, doncs la primera adapta horaris i altres temporalitats al model de mestressa de casa, i el treball continua amb una jornada contrària a la dedicació a altres activitats externes a la feina com la família.

Un dels principals problemes que impedeixen una bona conciliació és el desajust existent entre l'horari laboral i l'escolar, pel que les entrevistades proposen diverses solucions com l'aplicació d'una jornada intensiva, que eliminaria els problemes de desigualtat i els hi permetria conservar el sou íntegre, o la flexibilització del treball tant pel que fa a horaris com a organització. Donat aquest desajust, i tal i com postula el model familiarista, les famílies d'origen de les entrevistades segueixen sent un suport essencial en alguns dels casos, mostrant-se el paper dels avis desigual. No obstant, aquest recolzament no és suficient per impedir la renúncia a part de la vida laboral de les mares, reduint l'horari, les responsabilitats o les oportunitats laborals. La manca de suport institucional pel que fa la cura dels fills és un altre dels elements destacats. Les entrevistades reclamen un augment en les ajudes públiques, no en l'àmbit econòmic sinó en l'estructural, com la construcció de noves llars d'infants. Així, amb una major cobertura de l'estat de benestar es trencaria amb el règim familiarista apostant per noves ajudes per a la cura dels infants i dependents.

En altres paraules, el règim de benestar a Espanya està basat en la família i en la divisió de rols entre gèneres, ja que és la dona l'encarregada de tenir cura dels fills, sense que existeixin polítiques públiques efectives ni d'ajut a aquesta tasca (com una escolarització pública de 0 a 3 anys) ni que pretenguin empènyer als pares a la participació activa i equilibrada en l'àmbit públic.

Tot i les múltiples dificultats i obstacles a les que les nostres entrevistades s'han enfrontat, aquestes asseguren que volen seguir ampliant la família amb un o més infants. Això refusa la nostra hipòtesis inicial que postulava que enfront a les noves condicions observades per l'arribada del primer fill les mares decidrien no augmentar la família. Els resultats obtinguts identifiquen un fort desig de tenir una família de com a mínim dos infants, en alguns casos el nombre ideal s'amplia fins a tres. La principal motivació és donar un germà al fill actual, ja que la relació entre germans està molt valorada per les entrevistades. S'ha de recordar que la mostra està formada per dones amb germans, pel que la reproducció del seu model familiar anterior es fa patent. En futurs estudis es podrien analitzar les intencions reproductives d'aquelles dones sense germans per tal de veure si aquestes també s'ajusten a aquest ideal. D'altra banda tot i que el desig de les entrevistades consisteix en que la família segueixi creixent observen diferents condicionants que fan que l'arribada del segon fill s'ajorni: condicionants econòmics (crisis actual), condicionants de parella o personals (precarietat laboral o manca d'estabilitat), condicionants institucionals (espera de millores en la protecció social) o condicionants temporals (el fill actual encara és massa petit). Al postergar aquesta decisió és possible que en alguns casos aquest segon infant no arribi mai. Seria interessant seguir els casos estudiats i en un període de cinc anys tornar a entrevistar a aquestes mares per saber si el seu desig de fer augmentar la família s'ha complert o ha quedat relegat en un segon terme i si és així, quins han estat els obstacles identificats.

Una altra de les possibilitats d'investigació és analitzar les perspectives dels homes envers els desitjos de paternitat, les prioritats i els obstacles en la conciliació, ja que en aquest treball d'investigació només s'han inclòs les opinions de les dones però en el projecte inicial si que s'han realitzat entrevistes a homes amb les mateixes característiques. D'altra banda, seria interessant ampliar la mostra amb dones que hagin cursat estudis inferiors, analitzant quin és el seu model ideal de família i comparant si aquest es correspon amb el de les nostres entrevistades d'estudis mitjans i superiors, així com quines condicions necessàries i quins obstacles perceben les dones amb estudis baixos a l'hora de ser mares. Tanmateix, la mostra també podria complementar-se amb aquelles dones de més de quaranta anys, i per tant amb

el seva vida reproductiva acabada, que no han tingut fills, per tal de examinar si senten que han renunciat a quelcom pel fet de no haver estat mares i què les va portar a prendre aquesta decisió.

Bibliografia

- ADSERÀ, Alicia (2005). "Differences in desired and actual fertility: an economic analysis of the Spanish case". *IZA Discussion Paper*, 1584.
- ALABART, Anna *et al.* (1988). *La cohabitación en España. Un estudio en Madrid y Barcelona*. Estudios y Encuestas, 8. Madrid: CIS.
- BECKER, Gary. (1981). *Tratado sobre la familia*. Madrid: Alianza Editorial
- BERNARDI, Fabrizio i REQUENA, Miguel (2003). "La caída de la fecundidad y el déficit de natalidad en España". *RES. Revista Española de Sociología*, 3, pp.29-49.
- BONGAARTS, John (2001). "Fertility and Reproductive Preferences in Post-Transitional Societies". *Population and Development Review*, 27, pp.260-281.
- DEVOLDER, Daniel (2010). *Anàlisi de la fecunditat a partir de l'Enquesta demogràfica de Catalunya 2007*. Barcelona: IDESCAT.
- DOMINGO, Andreu (1988). *Tenir o no tenir fills: és aquesta la qüestió?*. Papers de Demografia, 27. Bellaterra: Centre d'Estudis Demogràfics.
- ESCOBEDO, Anna (2008). "Políticas de licencias paternales y de atención infantil para los menores de tres años y sus familias: el caso español en el contexto internacional". *Colección: Estudios de Hacienda. Instituto de Estudios Fiscales*, pp. 161-183.
- ESPING-ANDERSEN, Gosta (1999). *Social foundations of postindustrial economies*. New York: Oxford University Press.
- GARRIDO, Luís i REQUENA, Miguel (1996). *La emancipación de los jóvenes en España*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales, Instituto de la Juventud.
- MCDONALD, Peter (2000). "Gender Equity, Social Institutions and the Future of Fertility". *Journal of Populations Research*, 17, pp. 1-16.
- MIRET, Pau (2004). *Emancipació domiciliària, laboral i familiar dels joves a Catalunya*. Barcelona: Observatori Català de la Joventut.
- REQUENA, Miguel (1997). "Sobre el calendario reproductivo de las mujeres españolas". *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 79, pp. 43-79.
- TOBÍO, Constanza (2002). "Conciliación o contradicción: cómo hacen las madres trabajadoras". *RES. Revista Española de Sociología*, 97, pp. 155-186.
- VALLES, Miguel (2002). *Entrevistas cualitativas*. Cuadernos Metodológicos, 32. Madrid: CIS.
- VOGT, Paul (1999). *Dictionary of statistics & methodology: a nontechnical guide for the social sciences*. Thousand Oaks, US.

Parelles homosexuals i famílies homoparentals: noves opcions i tendències en el context espanyol

Clara Cortina
Universitat Pompeu Fabra, clara.cortina@upf.edu

Resum:

Les pautes de formació de parella entre homes gais i dones lesbianes han merescut un interès creixent a Catalunya i Espanya des de la legalització del matrimoni homosexual l'any 2005. Tanmateix, i malgrat que aquesta modificació legal va anar acompanyada del reconeixement del dret de paternitat i maternitat per les parelles del mateix sexe, el seu comportament reproductiu ha estat menys estudiat. Però hi ha indicis que s'estan produint canvis importants també en aquesta esfera: segons l'Institut Català d'Acolliment i Adopció (ICAA), entre 2006 i 2011, el 10% de les adopcions que es van realitzar a Catalunya van ser de parelles homosexuals. Per aquest motiu, la motivació principal d'aquest treball és avançar en el coneixement de les parelles homosexuals abordant les seves decisions reproductives i la realitat de les famílies homoparentals.

Els objectius específics del treball són: i) identificació de les diferents vies d'accés a la maternitat/paternitat a l'abast els homosexuals (tenint en compte consideracions legals i d'acceptació social); ii) exploració de les fonts d'informació disponibles i les seves limitacions; i iii) anàlisi de l'estructura de les llars homoparentals i caracterització sociodemogràfica de les parelles homosexuals. Amb aquesta finalitat, s'utilitza l'Enquesta de Població Activa, a l'espera de la publicació dels resultats del cens de població de 2011.

Paraules clau: Homosexualitat, Matrimoni, Fecunditat, Adopció, Família, Homogàmia, Cohabitació no matrimonial, Espanya, Catalunya

I. Introducció

Actualment, en 21 països del món s'admet el registre legal de parelles de fet del mateix sexe, mentre que en altres 12 països s'ha legalitzat el matrimoni homosexual¹¹. Està clar que aquesta transformació d'ordre jurídic ha suposat una revolució per a la institució del matrimoni (Cherlin 2004), així com una ampliació dels drets civils sense distinció d'orientació sexual (Festy, 2006). Com és sabut, Espanya va ser un dels països pioners en la legalització del matrimoni entre persones del mateix sexe, mitjançant una reforma del codi civil l'any 2005. Aquesta reforma va tenir lloc en un context polític propici, en què

¹¹ Països on el matrimoni és legal i any de legalització: Holanda (2001), Bèlgica (2003), Canadà i Espanya (2005), Sud-àfrica (2006), Noruega i Suècia (2009), Argentina, Portugal i Islàndia (2010), Dinamarca (2012) i Uruguai (2013). Així mateix, el matrimoni també és legal en alguns estats de Mèxic i del Estats Units, si bé no a nivell federal. Finalment, països on el matrimoni no és legal però sí que ho és el de parelles de fet del mateix sexe: Alemanya, Irlanda, República Txeca, Finlàndia, Àustria, Luxemburg, Hongria i Eslovènia.

segons alguns autors l'ampliació dels drets civils permetre definir un projecte de govern clarament recognoscible com progressista pels ciutadans (Calvo 2007).

Especialment des de la legalització, les pautes de formació de parella entre homes gais i dones lesbianes han merescut un interès creixent a Catalunya i Espanya. Aquest interès s'enfronta a les limitacions de les estadístiques oficials. Resulta difícil conèixer l'orientació sexual i quantificar el nombre de parelles de gais i lesbianes. Allà on la formalització de les unions és legal, els registres de matrimonis són una font essencial, si bé exclouen per definició a totes les parelles de fet. D'altra banda, els censos de població s'han basat majoritàriament en l'auto-declaració de les relacions de parentiu entre els membres de les llars. En aquest cas, cal enfrontar simultàniament els errors de declaració del sexe (que suposa una sobreestimació de parelles del mateix sexe) i els de l'ocultació de parelles que recelen de la confidencialitat de la informació que proporcionen (que suposa una subestimació).

Com a conseqüència d'aquestes deficiències estadístiques, el coneixement de les característiques de les parelles i matrimonis homosexuals és escàs. Tot i això, l'evidència empírica a nivell internacional ha permès posar de manifest que la homogàmia matrimonial, en termes d'edat, educació i nacionalitat tendeix a ser menors en parelles del mateix sexe que en les de sexe oposat (Jepsen i Jepsen , 2002; Kurdek, 2004; Andersson i Noack, 2006; Schwartz i Graf 2009). Els estudis realitzats pel cas d'Espanya, a partir del cens de 2001 (Cortina i Cabré, 2010) i del registre de matrimonis des de 2005 (Arjona Garrido et al 2012) han permès confirmar-ho. D'altra banda, estudis recents també han començat a analitzar la propensió de gais i lesbianes a casar-se, en aquells països on això és possible. Tenint en compte la literatura prolífica en les diferències entre les parelles heterossexuals casades o convivents (Soons i Kalmijn 2009), sembla raonable suposar que el perfil sociodemogràfic de parelles del mateix sexe casades i no casades també serà diferent, però, els factors associats amb la probabilitat d'estar casat no pot ser necessàriament el mateix per a les parelles heterossexuals i homosexuals (Cortina et al. 2012).

En canvi, altres aspectes de la dinàmica de parella segueixen molt inexplorats: és el cas de l'estabilitat o ruptura, el de les pautes reproductives (Goldberg et al. 2012) o el de l'educació dels fills (Potter 2012). En el cas d'Espanya la qüestió de l'homoparentalitat sí que ha merescut un especial interès des del camp de la psicologia, que ha estudiat mitjançant tècniques qualitatives el desenvolupament infantil i adolescent dels fills d'aquestes famílies (Agustín Ruiz 2012, González Rodríguez i López Gaviño 2010). El que presenta majors dificultats és la quantificació d'aquests comportaments demogràfics i en concret el de la maternitat i paternitat,

malgrat que a Espanya la legalització del matrimoni va anar acompanyada del reconeixement del dret de paternitat i maternitat per les parelles del mateix sexe (a Catalunya, com veurem, el reconeixement és fins i tot previ a la reforma de 2005). I tanmateix hi ha indicis que s'estan produint canvis importants també en aquesta esfera: segons l'Institut Català d'Acolliment i Adopció (ICAA), entre 2006 i 2011, el 10% de les adopcions que es van realitzar a Catalunya van ser de parelles homosexuals. Les principals raons d'aquesta falta de coneixement i estudis és, una vegada més, l'escassetat de dades disponibles.

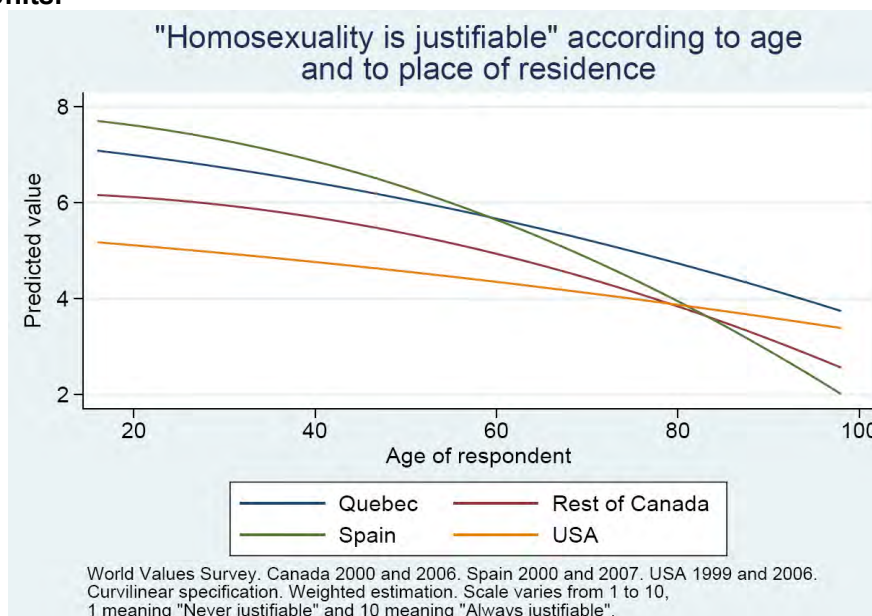
Per aquest motiu, el propòsit principal d'aquest treball és avançar en el coneixement de les parelles homosexuals abordant les seves estructures familiars (sobretot pel què fa al tipus de parella i a la presència de fills a la llar), a l'espera de poder estudiar en més profunditat les seves decisions reproductives. És a dir, els gais i les lesbianes es casen més o menys que els heterosexuals? Els gais i les lesbianes tenen menys fills que els heterosexuals? En quina mesura? Podria canviar això si les condicions jurídiques i biomèdiques ampliessin les seves opcions o és una qüestió de preferències? Per fer-ho, utilitzem el registre de matrimonis i l'Enquesta de Població Activa (EPA) per proporcionar una visió general de les característiques demogràfiques dels matrimonis i les parelles de fet del mateix sexe a Espanya. En primer lloc, es presenta el context de canvis jurídics que han obert la via de la legalització de les parelles homosexuals i l'homoparentalitat i s'analitza la visibilitat estadística. A continuació es defineixen els objectius principals de la investigació, que es poden resumir en tres: i) identificació de les diferents vies d'accés a la maternitat/paternitat a l'abast els homosexuals; ii) exploració de les fonts d'informació disponibles i les seves limitacions; i iii) anàlisi de l'estructura de les llars homosexuals i caracterització sociodemogràfica de les parelles. Finalment, es discuteixen els resultats preliminars obtinguts i s'estableix una agenda per a l'investigació futura.

II. Les parelles homosexuals a Espanya

La legalització del matrimoni es produeix en un moment en el que ha canviat substancialment la tolerància de l'opinió pública envers l'homosexualitat i el matrimoni homosexual en particular. L'enquesta del CIS sobre opinions i actituds cap a la família de 2004, és a dir un any abans del canvi legislatiu, indicava que el 57% dels espanyols aprovava el matrimoni homosexual (CIS 2004). Els resultats d'aquesta enquesta espanyola es veuen corroborats per altres enquestes internacionals (Enquesta Mundial de Valors) que permeten fins i tot establir que l'opinió pública espanyola era fins i tot més tolerant amb l'homosexualitat que la d'altres països entre els més joves, mentre que ho era menys entre la gent de cohorts més antigues (veure Figura 1). Cal entendre aquesta pauta de transformació d'actituds i valors a través de les diferents generacions com un resultat

de l'important i accelerat procés de democratització, modernització econòmica i secularització que ha experimentat la societat espanyola (Requena 2005).

Figura 1. Nivell de tolerància a l'homosexualitat segons edat i país, Espanya, Canadà i Estats Units.

Font: Cortina et al (2012) a partir de l'Enquesta Mundial de Valors, 1999, 2000, 2006, 2007.

Dit això, la capacitat de captar estadísticament qüestions delicades i íntimes com l'orientació i la pràctica sexual és una tasca difícil. Sovint, la informació estadística disponible genera més preguntes que respostes i per això és especialment important contrastar les diferents fonts d'informació disponibles. Les enquestes de salut sexual a Espanya no inclouen preguntes directes sobre orientació sexual però sí sobre les pràctiques i les relacions sexuals dels entrevistats. En certa mesura aquest és un millor indicador, ja que una pregunta directa seria sensible per alguns entrevistats i podria reduir el nombre de respostes afirmatives.

El 2003, el percentatge de persones que van declarar haver mantingut alguna vegada relacions homosexuals a Espanya era del 3,9% per als homes i del 2,7% per a les dones (Enquesta de salut i hàbits sexuals -INE 2003 -). Es tracta de percentatges baixos si els comparem amb els obtinguts en enquestes similars en altres països europeus. Aquests valors es mantenen molt estables en una enquesta posterior de 2008, amb un 3,8% per als homes i un 2,9% per a les dones (Enquesta de salut sexual -CIS 2008 -). L'enquesta de 2003 també presenta els percentatges segons l'edat, el nivell d'instrucció i la mida del municipi de residència dels entrevistats. Els percentatges, tant pels homes com per les dones, són més alts entre els joves, els universitaris, i els residents a grans ciutats. Per descomptat, aquestes variacions poden ser degudes tant a diferents pautes residencials

dels homosexuals com a una major disposició a respondre amb sinceritat les preguntes de l'enquesta i declarar la seva condició.

Pel que fa a la formació de parelles, encara no estan disponibles les dades del cens de 2011 i l'última referència correspon al cens de 2001. En aquesta operació de recompte es van comptabilitzar un 0,1% de parelles d'homes i de dones, sobre el total de parelles co-residents. Aquesta proporció és, de nou, molta més baixa que la registrada en altres països occidentals com Holanda (1,2%) o els Estats Units i Suècia (0,5%), com a conseqüència d'una baixa declaració dels gais i lesbianes de la seva situació de parella. Aquesta baixa declaració es pot atribuir tant a l'efecte novetat com a la desconfiança que suposa declarar una situació socialment poc acceptada (Cortina i Cabré 2010).

Finalment, com mostra la Taula 1, el percentatge de matrimonis homosexuals ha arribat al 2,4% el 2011, el valor més elevat des de la legalització, si bé aquesta tendència pot estar lleugerament afectada per la caiguda dels matrimonis heterossexuals. La mitjana del període, de 1,8 matrimonis del mateix sexe per cada cent matrimonis, és només relativament més baix que el que es registra en d'altres països durant el mateix període: per exemple 1,9 a Holanda, 2,1 a Québec o 2,4 a Bèlgica (Cortina et al. 2012). La distribució d'aquests matrimonis per sexe no es proporcional entre homes i dones; al llarg de tot el període, la xifra de matrimonis entre dos homes és superior a la de matrimonis entre dones, en alguns anys la primera xifra arriba a duplicar la segona (Veure Figura 2). Aquesta pauta no és específica del context espanyol però sí que s'hi mostra particularment accentuada, en comparació amb d'altres països. Per explicar aquesta diferència entre homes i dones, els autors han considerat fonamentalment factors que podrien fer que ells tinguessin més incentius per casar-se que no pas elles (major pes relatiu de les parelles mixtes, per exemple), sense tenir en compte la base d'una possible incidència diferencial per sexe de les diferents orientacions sexuals (aspecte, aquest, molt controvertit però que també sembla reflectir-se en les enquestes de salut sexual anteriorment mencionades).

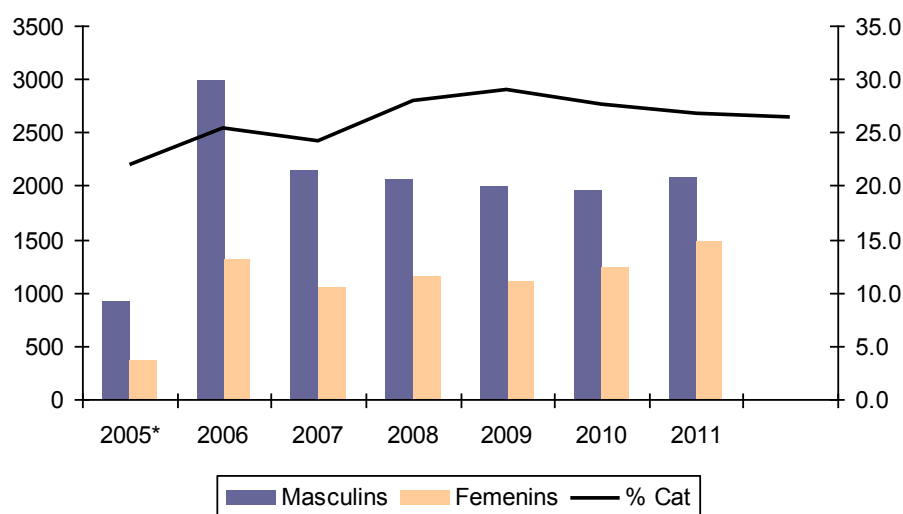
La Figura 2 també ens mostra que de tots els matrimonis del mateix sexe celebrats a Espanya entre 2005 i 2011, aproximadament una quarta part van tenir lloc a Catalunya, mentre que aquesta proporció només és d'un 15% pels matrimonis heterossexuals. Això indica una especial concentració d'aquests matrimonis a Catalunya, que encaixa en certa mesura amb el fet que ja en el cens de 2001, aquesta comunitat autònoma, juntament amb d'altres com Balears, Canàries o Madrid, tenien les ratios parelles homosexuals/parelles heterossexuals més altes del país (Cortina i Cabré 2010).

Taula 1. Percentatge de matrimonis del mateix sexe, Espanya 2005-2011

							Mitjana
2005*	2006	2007	2008	2009	2010	2011	període
0,6	2,1	1,6	1,6	1,7	1,9	2,4	1,8

Font: Moviment Natural de la Població 2005-2011, INE.

Figura 2. Nombre de matrimonis del mateix sexe a Espanya i percentatge que representen els celebrats a Catalunya, 2005-2011

Font: Moviment Natural de la Població 2005-2011, INE.

III. Preguntes i objectius de la investigació

Com hem dit, la motivació fonamental d'aquest treball és el d'avançar en el coneixement de les parelles homosexuals a Espanya estudiant el seu comportament reproductiu. L'objectiu de fons és establir els fonaments necessaris per poder, posteriorment, analitzar les intencions de fecunditat de les persones i les parelles del mateix sexe, així com quantificar la seva fecunditat real, combinant fills propis i fills adoptats. Això implicaria afegir una perspectiva nova a l'estudi de la fecunditat, que tradicionalment s'ha fet en clau heterosexual i majoritàriament femenina. L'estudi de l'homoparentalitat a Catalunya i Espanya té com a gran repte donar resposta a preguntes rellevants com, per exemple, si les preferències en matèria de paternitat i maternitat per part de gais i lesbianes són diferents a les dels heterosexuals i també entre sí. En quina mesura són diferents i quins són els elements en comú? La importància atribuïda a la paternitat biològica és la mateixa pels homes gais que pels homes heterosexuals? Quines són les principals vies d'accés a la paternitat i la maternitat pels homes i per les dones? D'altra banda caldrà establir si la progressiva suavització dels obstacles biològics i jurídics a la paternitat i maternitat de gais i lesbianes farà que la seva fecunditat augmenti. O si el reconeixement legal de les famílies homoparentals anirà generant un creixent reconeixement social de l'homoparentalitat com ho ha fet de l'homosexualitat en general.

De moment, en aquesta primera aproximació, i a l'espera de poder comptar amb els resultats de la part més qualitativa de l'estudi basada en entrevistes semi-dirigides a parelles del mateix sexe, els **objectius** es poden resumir en tres blocs:

- i) Identificació de les diferents vies d'accés a la maternitat/paternitat a l'abast els homosexuals (tenint en compte consideracions legals i d'acceptació social)
- ii) Exploració de les fonts d'informació disponibles i les seves limitacions
- iii) Anàlisi de l'estructura de les llars homosexuals i caracterització sociodemogràfica de les parelles. Aquesta anàlisi té tres grans objectius:

iii.1.) Validar els resultats obtinguts amb l'anàlisi prèvia realitzada amb dades del cens de 2001 que va demostrar la major heterogàmia de les parelles homosexuals enfront les heterossexuals (Cortina, Cabré 2010). Aquests resultats es confronten amb els obtinguts amb una font diferent (Enquesta de Població Activa) i en un període més recent i posterior a la legalització del matrimoni homosexual (2005-2011).

iii.2.) Avaluar la incidència del matrimoni entre les parelles homosexuals a partir de dades d'estocs de parelles. En un context d'expansió de la cohabitació no matrimonial a Espanya (Domínguez-Folgueras i Castro-Martín 2013), cal saber si els perfils sociodemogràfics dels homosexuals que es casen presenten diferències significatives (com sempre ho han fet els dels heterossexuals). En última instància, es tractaria de saber si les motivacions que operen per formalitzar les unions funcionen igual per homosexuals que per heterossexuals.

iii.3.) Quantificar les parelles d'homosexuals que viuen amb fills propis (d'un dels dos cònjuges o bé fills en comú) i formen llars homoparentals, com un indicador indirecte de les pautes de fecunditat. Comparar les famílies masculines i les femenines.

IV. Marc jurídic: opcions per l'homoparentalitat a Catalunya i Espanya

L'existència de famílies homoparentals no és un fenomen nou, però sí que han canviat molt recentment la seva visibilitat així com el seu origen. Aquestes famílies, que poden ser tant monoparentals com formades per una parella i els seus fills, tradicionalment eren una realitat que sorgia en **famílies reconstituïdes** que es formaven després de la ruptura d'una relació heterosexual anterior i els fills de la qual passaven a viure amb la nova companya de la mare o la nova companya del pare. Aquesta via única de formació de famílies homoparentals s'ha diversificat enormement com a conseqüència dels canvis jurídics que s'han anat produint a Catalunya i Espanya i que han obert la porta al recurs a tècniques de reproducció assistida i l'adopció nacional o internacional (en solitari). Per últim, les parelles homosexuals catalanes i espanyoles també recorren a la subrogació d'úter o gestació subrogada¹² en d'altres països.

És difícil establir quin pes representa cadascuna d'aquestes vies o opcions, si bé sembla clar que el pes de les famílies reconstituïdes ha disminuït; així semblen indicar-ho, encara que no siguin representatius, els resultats d'una de les poques investigacions sobre fills de

¹² Col·loquialment i en termes periodístics es fa servir el terme "ventre de lloguer".

famílies homoparentals que s'han realitzat a Espanya recentment: sobre una mostra de 28 casos, 18 eren fills de relacions anteriors del seu pare o mare i 10 eren d'altres opcions (Agustín Ruiz 2012). A continuació repassarem els canvis jurídics que han fet possible totes aquestes alternatives.

En el cas de les **tècniques de reproducció assistida**, ens referim fonamentalment a la inseminació artificial una opció restringida a les dones. El donant pot ser anònim o conegut. També pot haver-hi un acord de paternitat/maternitat entre persones que no són parella sentimental. Aquí, com en l'adopció (de la que parlarem a continuació) es va assolir una fita important amb l'aprovació de la Llei 14/2006, de 26 de maig, sobre tècniques de reproducció humana assistida. L'article 6, en el seu punt primer, estableix ja de forma expressa que la dona podrà ser usuària o receptora de les tècniques regulades per la llei amb independència del seu estat civil i orientació sexual. Connectada directament amb la disposició anterior, la Llei 25/2010, del 29 de juliol, del llibre segon del Codi civil de Catalunya, regula en els seus articles 235-8 i 235-13 respectivament la fecundació assistida tant de la dona casada com de la dona no casada. S'estableix que els fills nascuts a conseqüència de la fecundació assistida de la muller o dona, practicada amb el consentiment exprés del cònjuge o parella estable, formalitzat en un document estès davant d'un centre autoritzat o en un document públic, són fills del cònjuge o de la parella que ha donat el consentiment. En el cas de les parelles de lesbianes, això implica que es registren com a mares tant la biològica com la no biològica.

Espanya és un dels pocs països on es permet a dones soles o lesbianes accedir a l'inseminació artificial a través de la Seguretat Social, si bé cal tenir en comte que aquest accés no és uniforme en totes les comunitats autònomes i que pot arribar a variar fins i tot en funció dels professionals que atenen als pacients (Agustín Ruiz 2012).

Un dels canvis més importants per les famílies homoparentals ha estat, però la modificació del Codi civil de l'any 2005 que va permetre tant el matrimoni com l'**adopció** a les lesbianes i els homosexuals espanyols. A més, el debat al voltant del matrimoni va servir per visualitzar les parelles de lesbianes i de gais, moltes de les quals amb llargs anys de convivència i filles i fills com a projecte comú.

El dret civil català s'havia avançat i ja havia començat a introduir modificacions en aquest sentit uns mesos abans de l'aprovació del matrimoni. Una de les primeres modificacions va ser la Llei 3/2005, de 8 d'abril, de modificació de la Llei 9/1998, del Codi de família, de la Llei 10/1998, d'unions estables de parella, i de la Llei 40/1991, del Codi de successions per causa de mort en el dret civil de Catalunya, en matèria d'adopció i tutela (DOGC núm. 4366 de 19.04.2005). Aquesta Llei va permetre als catalans co-adoptar els seus fills i filles. Va eliminar les diferències quant a la possibilitat d'adopció conjunta per parelles formades per persones del mateix sexe. Així, per exemple, les famílies de lesbianes que havien tingut fills com a projecte comú però que havien registrat els fills com a mares solteres van

poder iniciar un procés d'adopció. Aquest fet va suposar, d'una banda, un reconeixement legal a la maternitat però, a la vegada, una certa contradicció per tal d'haver d'adoptar fills que ja es consideraven com a propis¹³. Per tant, la llei d'adopció serveix tant per reconèixer vincles ja prèviament existents com per establir nous vincles entre adults i infants sense cap relació.

Una altra llei que es va modificar va ser en relació amb les successions: Llei 10/2008, de 10 de juliol, del llibre quart del Codi civil de Catalunya, relatiu a les successions (DOGC núm. 5175, de 17.07.2008). Aquesta Llei modifica en la seva disposició final tercera el Codi de família. Finalment, es va modificar la Llei 25/2010, de 29 de juliol, del llibre segon del Codi civil de Catalunya, relatiu a la persona i la família; (DOGC núm. 5686 de 5.08.2010. A diferència del Codi de família, aquest llibre acull les relacions familiars basades en formes de convivència diferents de la matrimonial, com les famílies formades per un progenitor sol amb els seus descendents, la convivència en parella estable i les relacions convivencials d'ajuda mútua. La nova regulació acull també la família homoparental. Aquests canvis han permès, per exemple, la inscripció de la filiació d'un fill o filla per part de dues mares directament a partir del naixement, evitant així el buit legal prèviament existent.

Per últim, l'existència de països on és possible la **gestació per subrogació**, ha generat una nova via d'accés a l'homoparentalitat. El creixent nombre de parelles de gais (i també de parelles heterosexuales infèrtils) ha generat una tensió pel què fa al registre d'aquests naixements i el reconeixement de la paternitat legal. Darrerament s'estan aprovant sol·licituds d'accés al Registre civil de nascuts a l'estranger fruit d'una gestació per subrogació. El contracte de gestació per subrogació signat a Espanya és considerat nul de ple dret d'acord amb l'article 10.1 de la Llei 14/2006, de 26 de maig, sobre tècniques de reproducció assistida. Malgrat això, en un intent de protegir l'interès superior del menor fruit d'una gestació per substitució que hagi tingut lloc a l'estranger, el Ministeri de Justícia, a través de la Instrucció de 5 d'octubre de 2010 de la Direcció General dels Registres i del Notariat, ha establert les condicions del seu accés al Registre Civil espanyol.

V. Fonts estadístiques disponibles per analitzar el fenomen de l'homosexualitat i l'homoparentalitat

El segon dels objectius que es fixa aquest treball és el d'explorar les fonts de dades estadístiques existents i les seves condicions d'accessibilitat. Els resultats de l'exploració demostren ben clarament la insuficiència d'aquestes fonts i porten a

¹³ Com assenyala Mercè Falguera "Moltes famílies vam passar de tenir tres llibres de família (el del casament i els dos com a mares solteres, ja que havíem tingut fills biològics per ambdues bandes), a tenir-ne un de sol: on ja constava el nostre matrimoni i les nostres filles reconegudes legalment i amb els cognoms corresponents a cadascuna de nosaltres" (Falguera 2010)

recomanar i) el disseny d'operacions estadístiques específiques per aquesta subpoblació (ja siguin de tipus qualitatiu o quantitatiu) i ii) la conveniència de sobremostrear amb tècniques específiques en enquestes dirigides a la població general per tal que garanteixin la representativitat del col·lectiu (Sell, Petrulio 1996). A continuació es fa un repàs de les diferents fonts començant per les enquestes, continuant per les fonts oficials de registre de fluxos i recompte de població, i acabant amb la presentació de la font escollida per realitzar l'anàlisi en aquest treball.

V. 1. Enquestes

En primer lloc comptem amb les diferents enquestes de valors i d'opinió realitzades pels organismes públics d'investigació sociològica. En concret, el Centro de Investigaciones Sociológicas (CIS) té ja una llarga sèrie de més de 10 anys amb preguntes sobre tolerància de l'homosexualitat que s'inclouen regularment en els seus baròmetres d'opinió. Es tracta de preguntes com: "Y si alguien cercano a ti, por ejemplo tu mejor amigo, te dijera que es homosexual, ¿cómo crees que reaccionarías tú?" o bé "Con independencia de lo que tú personalmente harías, quisiera que me dijeras si estás a favor o en contra de... el matrimonio entre personas del mismo sexo". La informació s'amplia en enquestes més específiques com la de 2004 sobre valors i actituds dels espanyols envers la família.

L'altre gran bloc que ofereix informació sobre el fenomen de la homosexualitat, en aquest cas sobre comportaments sexuals, són les enquestes de salut i de salut sexual. Les darreres disponibles a Espanya són l'Enquesta de salut i hàbits sexuals - INE 2003 – i l'Enquesta de salut sexual - CIS 2008 –. Cap de les dues no inclou una pregunta directa sobre orientació sexual sinó preguntes sobre comportaments: per exemple sobre les relaciones sexuals que han mantingut els entrevistats i el sexe dels "partenaire"s. Segons com es miri, aquest és un millor indicador, ja que una pregunta directa podria generar resultats subestimats tenint en compte que la pregunta és delicada i podria haver-hi ocultació en les respostes donades pels entrevistats.

V. 2. Fonts oficials: registres i recomptes

L'INE explota estadísticament les dades recollides pel Registre Civil en relació a esdeveniments vitals com els naixements, els matrimonis o les defuncions. Aquesta estadística permet identificar des de 2005 el nombre de matrimonis entre persones del mateix sexe i també conèixer algunes de les seves característiques socio-demogràfiques bàsiques (edat al matrimoni, estat civil, nacionalitat, nivell d'instrucció, província de residència). Pel que fa al registre de naixements, tot i que com hem vist ja és possible que dues mares inscriguin els seu fill conjuntament (i que sestan produint algunes recomanacions en aquest sentit pel registre civil consular en els casos d'inscripció de fills de parelles de gais que han utilitzat la gestació per subrogació en

països on aquesta opció és legal) les estadístiques del Moviment Natural de la Població encara no publiquen aquesta informació.

Per últim, el registre d'adopcions nacionals, que es conforma a partir de la informació que proporcionen les comunitats autònomes, tampoc no publica informació de la distribució de les sol·licituds d'adopció, de les adopcions concedides o de les acollides segons el sexe de les parelles adoptants o que acullen. Tot i així, en algunes ocasions la premsa s'ha fet ressò de xifres referides a les adopcions per part de parelles homosexuals. En el cas de Catalunya, algunes fonts atribueixen a l'Institut Català d'Acolliment i Adopció (ICAA) la següent dada: entre 2006 i 2011, el 10% de les adopcions que es van realitzar a Catalunya van ser per part de parelles homosexuals¹⁴.

La principal font de recompte de la població espanyola i catalana és el cens de població. El darrer cens es va realitzar l'any 2011 i ja se n'han publicat alguns resultats, si bé no encara el de les composicions de les llars i les relacions familiars. Per aquest motiu, les últimes dades oficials sobre estoc de parelles homosexuals que conviuen en una mateixa llar és del Cens de 2001 (INE)¹⁵. Segons aquesta font, l'any 2001 hi havia a Espanya 6.996 parelles formades per dos homes i 3.478 formades per dos dones, el que representava un 1,1 per mil del total de parelles. Com ja hem comentat anteriorment, la comparació internacional d'aquestes xifres indica que patien seriosos problemes de subestimació (Cortina i Cabré 2010).

El cens de 2011 és esperat amb expectació, perquè més enllà d'actualitzar aquesta xifra, serà el primer en oferir informació sobre el percentatge d'aquestes parelles que s'han casat i el percentatge que es manté en situació de fet. Tanmateix, les associacions de gais i lesbianes han denunciat i lamentat que si bé es manté l'opció de reconèixer un cònjuge del mateix sexe, la graella de relacions de parentiu dins de la llar no permet identificar dos pares o dues mares, la qual cosa impossibilitaria la identificació de les famílies homoparentals. Un altre problema afegit és que aquesta és la primera operació censal a Espanya que no es fa de manera exhaustiva sinó mitjançant un mostreig. Aquest canvi metodològic genera un risc en l'estimació de la xifra i les característiques de grups petits com el de les parelles i famílies homosexuals.

V. 3. Fonts alternatives: l'Enquesta de Població Activa

En espera que les microdades censals de 2011 es facin públiques, es recorre a les microdades de l'Enquesta de Població Activa (EPA-INE) per poder examinar la

¹⁴ Font: El Periódico de Catalunya, 9 de febrer de 2012. Dades pendents de confirmació per part de l'ICAA.

¹⁵ Per primera vegada, el cens va permetre als ciutadans identificar com a cònjuge dins de la llar una persona del mateix sexe.

composició de les llars i les estructures familiars de gais i lesbianes, així com les característiques de les seves parelles. L'estratègia consisteix a aprofitar l'oportunitat que brinda una enquesta com l'EPA que està basada en un mostreig de llars enlloc de individus. Això permet recomposar les relacions de parentesc entre els membres de la llar: reconstruir les parelles i identificar els fills. De fet es tracta d'una pràctica habitual per poder analitzar transformacions en les estructures de les llars en els períodes intercensals i quan no es disposa d'enquestes específiques (Cortina, Esteve i Garcia 2009). En aquest cas, es procedeix a identificar les parelles entre dos homes i dues dones i es recorre a la fusió de diferents edicions de l'enquesta (que té periodicitat trimestral) per tal d'ampliar la mida final de la mostra que servirà per l'anàlisi. En concret s'utilitzen el 4rt trimestre de 2006, el 2n trimestre de 2008, el 4rt de 2009, el 2n de 2011 i el 4rt de 2012 (el darrer disponible), tenint la precaució de deixar 16 mesos entre cadascuna de les rondes, que és el temps que la mostra triga a renovar-se per complet¹⁶.

Cal tenir en compte, però, que la mostra no està estratificada ni per condició sexual ni per tipus de parella (heterosexual-homosexual), de tal manera que el risc que suposa no sobremostrejar una sub-població tan petita és elevat. En concret, la fusió dels 5 trimestres (2006-2012) ofereix una mostra total (ponderada) de 619 homes i 274 dones en parella homosexual. Això equival a un total de 443 parelles, que suposen un 0,21% del total de parelles, considerant el període de manera acumulada. Aquesta proporció és el doble que la que es registrà en el cas del cens de 2001, però ni en un cas ni en un altre, donades les característiques del mostreig ja exposades, no es pot utilitzar aquest xifra com a indicador representatiu de la presència d'aquest tipus de parelles. Ens limitarem aquí a analitzar-ne les característiques principals, amb el supòsit que el risc de ser mostrejades no estava associat a característiques o circumstàncies determinades i que, per tant, els biaixos són menyspreables.

VI. Estructura de les llars homoparentals i caracterització de les parelles homosexuals, 2005-2012

Caracterització dels cònjuges, les parelles del mateix sexe i estructura de les seves llars

Com ja mostraven els resultats de l'anàlisi del cens de 2001 (Cortina i Cabré 2010) i els del registre de matrimonis 2005-2009 els perfils del cònjuges que estan en parella homosexual a Espanya presenten algunes particularitats interessants (veure Taula 2). En primer lloc, són més joves, amb una mitjana d'edat de 40 anys pels homes i de 37 per les dones, contra els 51 i 48 anys, respectivament, del cònjuges en parelles de sexe diferent. La seva estructura educativa també es desmarca, mostrant uns perfils més instruïts tant pels homes com per les dones (resultat que va en consonància amb

¹⁶ Actualment la EPA funciona com a enquesta transversal i longitudinal simultàniament: els individus de la mostra responen durant 6 trimestres seguits, de manera que la seva situació pot ser seguida en el temps durant aquest període d'un any i mig.

l'estructura d'edat més jove). La presència d'estrangers és el doble entre els homes en parella homosexual que entre els homes en parella heterosexual 23% contra 11%; en canvi és pràcticament la mateixa per les dones de tots dos tipus de parella, entre el 12% i el 13%.

L'Enquesta de Població Activa també ens proporciona informació sobre la relació amb l'activitat dels cònjuges. Sense controlar per edat ni per nivell d'instrucció, trobem que la proporció d'ocupats és molt més alta entre els cònjuges homosexuals que en els heterosexuals: més del 70% tant per homes com per dones. Aquesta diferència és especialment acusada per les dones, on la diferència amb les heterosexuals és de fins a 30 punts. En països com Holanda també s'ha observat que la situació ocupacional dels homes i les dones en parella homosexual són substancialment superiors als d'homes i dones en parella heterosexual, tot i que en el cas de les dones la diferència s'esvaeix quan es controla per característiques individuals relacionades amb la situació ocupacional, com el nivell d'instrucció, l'edat o el nombre de fills (Verbakel 2013). Es tracta d'un aspecte rellevant a l'hora de considerar aspectes com el de la condició econòmica d'aquestes parelles o bé la de l'organització del treball domèstic.

Per últim, i enllaçant amb un tema que tractarem a continuació, és interessant veure la distribució per estat civil dels cònjuges. Com ja passava amb el cens de 2001, la proporció de dones separades o divorciades és superior a la d'homes que havien estat casats. El que presenta valors molt equivalents és el 35% d'homes i de dones casats. En aquest cas, però, seria interessant saber quants d'aquests casats o estan amb la seva actual parella i quants són estats civils que reflecteixen una relació anterior la ruptura de la qual no s'ha formalitzat encara. L'any 2001, el 13% de les dones en parella amb una altra dona estaven casades, en un moment en el que el matrimoni homosexual no estava permès (aquest percentatge era més baix pels homes: 9%).

Taula 2. Característiques sociodemogràfiques dels cònjuges segons tipus de parella, Espanya 2006-2012

	Cònjuges en parella de sexe oposat		Cònjuges en parella del mateix sexe	
	Homes	Dones	Homes	Dones
<i>N</i>	218429	218429	619	274
Edat mitjana	51,29	48,63	40,96	37,14
Estat civil				
Solter/a	9,0	9,0	62,7	58,4
Casat/ada	88,9	88,8	35,5	35,4
Vidu/a	0,2	0,4	0,0	0,7
Separat-Divorciat/ada	1,9	1,7	1,6	5,5
Nivell d'instrucció				
Menys de primària	1,3	2,2	0,0	0,0
Primària	32,2	31,8	12,0	6,6
Secundària	41,6	41,6	42,5	59,5
Estudis superiors	24,9	24,4	45,6	34,3
Nacionalitat				
Espanyol/a	87,8	86,7	75,3	85,8
Espanyol/a i estranger/a	0,9	1,1	1,6	0,7
Estranger/a	11,3	12,1	23,1	13,9
Relació amb l'activitat				
Ocupats	61,7	45,4	72,5	74,5
Aturats	8,2	9,2	10,8	14,6
Inactius	30,1	45,4	16,6	10,9

Nota: Dades ponderades però no expandides.

Font: microdades de l'EPA 2006-2012, INE.

Aquests perfils de cònjuges es tradueixen en unes parelles més heterògames en relació a l'edat i a la nacionalitat (veure Taula 3). Gairebé la meitat de les parelles d'homes presenten una diferència d'edat entre ells de 5 anys o més, i en el 32% dels casos aquesta diferència és de 10 anys o més. Aquesta heterogàmia d'edat no és tan important per les dones. En el cas de les parelles heterosexuales, l'homogàmia d'edat és la norma i només un 6% de les parelles tenen una diferència d'edat extrema de 10 anys o més. Pel què fa a la composició per nacionalitat, en gairebé un 40% de les parelles d'homes gais un o tots dos cònjuges són estrangers. Aquesta proporció és més del doble que la que s'observa en les parelles heterosexuales i bastant superior a la que s'observa en les parelles de dones. També en els matrimonis que s'han celebrat a Espanya entre el 2005 i el 2009 es donen percentatges similars: un 37% de matrimonis mixtos pels homes gais i un 20% de matrimonis mixtos per les dones lesbianes (Arjona Garrido et al. 2012).

En canvi, aquesta major tendència a l'heterogàmia no apareix tenint en compte el nivell d'instrucció. En qualsevol cas, la major heterogàmia de les parelles homosexuals està en consonància amb l'evidència empírica prèvia tant a Espanya com a l'estranger i té

explicacions d'índole molt diversa, tant de l'ordre de les preferències com de l'ordre de les oportunitats que ofereix un mercat matrimonial més restringit i menys estructurat (Andersson i Noak 2006, Cortina i Cabré 2010, Arjona Garrido et al. 2012).

Taula 3. Característiques de les parelles segons tipus de parella, Espanya 2006-2012

	Parelles de sexe oposat	Parelles del mateix sexe, masculí	Parelles del mateix sexe, femení
<i>N</i>	214.585	308	136
Mida mitjana de la llar	3,24	2,26	2,41
Tipus de nucli			
Sense fills	34,8	94,8	75,7
Amb 1 fill	29,9	2,9	18,4
Amb 2 o més fills	35,2	2,3	5,9
Tipus de parella			
Matrimoni	88,9	34,4	34,6
Parella de fet (dos solters)	7,7	60,1	51,5
Parella de fet (altres)	3,4	5,2	14,0
Diferència d'edat (en anys)			
0-1	29,9	19,5	32,4
2-4	41,4	23,4	30,1
5-9	22,6	24,4	23,5
10+	6,1	32,8	13,2
Nacionalitat			
Dos espanyols/es	86,4	63,3	76,5
Dos estrangers/eres	9,1	10,1	5,1
Espanyol/a-Estranger/a	4,5	26,3	18,4
Homogàmia educativa			
Mateix nivell	65,5	64,0	68,4
1 nivell de diferència	31,4	30,8	29,4
2 nivells de diferència o més	3,1	4,9	2,2

Nota: Dades ponderades però no expandides.

Font: microdades de l'EPA 2006-2012, INE.

Segons el cens de població de 2001, abans de la legalització del matrimoni i la paternitat/maternitat homosexual, el 15% de les parelles del mateix sexe convivia amb fills propis a la mateixa llar. Aquesta proporció global amagava importants diferències per sexe: 9% per a les parelles d'homes i 30% per a les de dones. Amb aquestes noves dades pel període 2006-2012, les proporcions es mantenen però amb una lleugera variació a la baixa: 6% pels homes i 25% per les dones. La menor presència de fills en les llars homosexuals es tradueix també en una mida mitjana de la llar més petita que en les llars formades per una parella heterosexual: per sota de 2,5 persones de mitjana en comptes de 3,24. En qualsevol cas, no s'haurien d'entendre aquesta diferència en termes de tendència, ja que es tracta de percentatges bruts que no controlen el possible canvi en la composició per edat o d'altres característiques

rellevants. D'altra banda cal recordar que la font utilitzada, l'Enquesta de Població Activa, no ha realitzat un mostreig específic per les parelles homosexuals que en garanteixi la representativitat. D'altra banda no resulta possible establir si els fills ho són només d'un dels dos membres de la parella o de tots dos, de manera que es fa molt difícil aventurar cap hipòtesi sobre la proporció dels fills que procedeixen de relacions prèvies i els que no (possibles adoptats o fills obtinguts mitjançant reproducció assistida o gestació subrogada).

Una de les dades més rellevants que ens ofereix la Taula 3 és el percentatge de parelles casades: un 34% tant de les parelles masculines com de les femenines. No és possible comparar aquest percentatge amb dades anteriors, perquè les darreres disponibles són del cens de 2001, anterior a l'aprovació del matrimoni homosexual. En canvi, sí que podem contrastar-lo amb el cens canadenc de 2011, on la xifra és del 32%, transcorregut el mateix nombre d'anys des del canvi jurídic. De manera que estem parlant de valors molt similars. En la secció següent mirarem d'explorar encara més aquesta dada i de aprofundir en els perfils dels que s'han casat en comparació amb els del que no ho han fet. Evidentment l'anàlisi adequada seria la dinàmica, on es tingués el factor temps d'exposició en compte, per tal de poder comparar el diferent risc a contraure matrimoni de parelles heterosexuales i parelles homosexuals.

Perfils sociodemogràfics dels cohabitants versus dels casats

Com hem vist en la secció anterior, el 34% de les parelles homosexuals està casada. Ens interessa explorar ara en quina mesura aquesta proporció és elevada o no en comparació amb la del heterosexuales, descomptant el fet que el temps que han tingut per casar-se és molt inferior per ells. A la Taula 4 es mostra, aplicant una regressió logística, com sense aplicar cap mena de control, la probabilitat de no haver-se casat i seguir com a parella de fet és 15 vegades més elevada per les parelles del mateix sexe que per les parelles de sexe oposat. Tant les masculines com les femenines. Ara bé, quan controlem per algunes de les característiques bàsiques de les parelles (diferència d'edat, homogàmia educativa, endogàmia per nacionalitat, presència de fills), algunes d'elles positivament associades amb la cohabitació (com a mínim en l'evidència existent per parelles heterosexuales, Soons i Kalmijn 2009), la relació de probabilitat es redueix a més de la meitat: 7 vegades pels homes i 11 per les dones. Si a més controlem per l'edat dels cònjuges (concretament per l'edat del cònjuge més jove), veiem que la diferència és ja "només" de 4 vegades més probable no haver-se casat per ells i 5 vegades més probable no haver-se casat per elles.

D'acord amb aquests resultats, i a risc de resultar massa atrevits, podem formular la hipòtesi que, si descomptem com dèiem la diferència de temps en exposició, es fa difícil deduir d'aquesta xifres que els homosexuals, homes i dones, tinguin una menor

predisposició a casar-se que els heterosexuals a Espanya. Serà interessant poder contrastar aquesta hipòtesi més endavant amb noves dades i idealment amb una anàlisi longitudinal.

Per últim, la Taula 5 presenta els resultats d'una regressió logística que analitza els perfils de les parelles homosexuals i heterosexuals associats a la probabilitat de no haver-se casat i ser parella de fet. En primer lloc cal aclarir que donat el nombre reduït de casos que ens ofereix l'Enquesta de Població Activa, s'ha desestimat realitzar models separats per parelles homosexuals masculines i femenines, de tal manera que s'ha realitzat. Tot i així resulta difícil obtenir paràmetres estadísticament significatius. Amb aquestes limitacions, la Taula 5 presenta un clar perfil de les parelles cohabitants heterosexuals: les que més cohabiten són les parelles joves, sense fills, de composició mixta per nacionalitat i amb heterogàmia d'edat i educació. Aquest perfil és molt semblant per les parelles homosexuals, essent significativa sobretot l'efecte molt negatiu d'haver tingut fills. Tanmateix aquesta semblança de perfils es trenca en el paper de la diferència d'edat entre els cònjuges; el coeficient per les parelles homosexuals amb 10 o més anys de diferència d'edat indica una menor probabilitat a estar cohabitant que el de les parelles homògames per edat.

Taula 4. Odds ratios de la probabilitat d'estar cohabitant enlloc de casat segons tipus de parella

	Sense controls	Amb controls de parella	Amb controls de parella i edat
Composició de la parella			
Sexe oposat (ref.)	1	1	1
Mateix sexe (Masculina)	15.2 **	7.1 **	4.1 **
Mateix sexe (Femenina)	15.1 **	11.2 **	5.1 **

* p < .05, ** p < .01

Nota: el segon model controla diferència d'edat, homogàmia educativa, endogàmia de nacionalitat i presència de fills a la llar. El tercer model afegeix a aquests controls el de l'edat del cònjuge més jove (i l'edat al quadrat).

Font: microdades de l'EPA 2006-2012, INE.

Taula 5. Odds ratios de la probabilitat d'estar cohabitant enlloc de casat segons tipus de parella

	Parelles de sexe oposat	Parelles del mateix sexe
Edat del més jove	0.89 **	0.92
Edat del més jove2	1.00	1.00
Tipus de nucli		
Sense fills	1.00	1.00
Amb fills	0.28 **	0.33 **
Endogamia nacionalitat		
Dos espanyols	1.00	1.00
Dos estrangers	1.00	1.77
Un espanyol i un estranger	2.02 **	1.14
Homogàmia educativa		
Mateix nivell	1.00	1.00
Nivell diferent	1.05 **	1.16
Diferència d'edat (anys)		
0-1	1.00	1.00
2-4	0.99	0.82
5-9	1.20 **	1.23
10+	1.70 **	0.25 *
Constant	23.35	26.13

* p < .05, ** p < .01

Font: microdades de l'EPA 2006-2012, INE.

IV. Discussió

Els propòsits d'aquest treball eren identificar les diferents vies d'accés a la maternitat/paternitat a l'abast els homosexuals, explorar les fonts d'informació disponibles i les seves limitacions i finalment analitzar l'estructura de les llars homosexuals i caracterització sociodemogràfica de les parelles. En primer lloc, l'anàlisi de les transformacions jurídiques a nivell català i espanyol ha mostrat una ampliació notable de les vies de formació de famílies homoparentals, superant la via exclusiva de formació de famílies per reconstitució després de ruptures prèvies. Lamentablement, les fonts

estadístiques disponibles no permeten quantificar el pes de cadascuna de les vies disponibles conformant una classificació operativa; aquest és, sens dubte, un dels punts claus per la futura investigació de les famílies homoparentals. Aquesta i d'altres limitacions importants de les fonts, suggereixen la conveniència de dissenyar d'operacions estadístiques específiques per aquesta subpoblació (ja siguin de tipus qualitatiu o quantitatiu) o bé sobremostrejar-la en enquestes dirigides a la població general per tal que garanteixin la representativitat del col·lectiu.

L'exploració de les fonts estadístiques també ha portat a l'elecció de l'Enquesta de Població Activa com la font principal per l'anàlisi de les llars i les parelles homosexuals pels anys posteriors a la legalització del matrimoni i l'adopció homosexuals, 2006-2012. Aquesta anàlisi ha corroborat els resultats obtinguts prèviament sobre la major heterogàmia de les parelles homosexuals a Espanya, especialment en termes d'edat i nacionalitat dels cònjuges. També ha permès identificar que un 5% de les parelles homosexuals masculines i un 24% de les femenines conviuen amb fills a la llar. Per últim, s'ha establert que la probabilitat de seguir sent parella de fet és de 4 vegades més per les parelles gais i de 5 vegades més per les parelles lesbianes que per les heterosexuals. És a dir, que la seva propensió al matrimoni sembla menor tot i que pot es pot concloure d'aquest resultat considerant que el matrimoni homosexual només té 8 anys de vigència a Espanya.

Tot i que aquests resultats són una bona base per investigacions futures, com dèiem de bon principi, és molt el que queda per saber sobre les decisions reproductives de les parelles homosexuals. Preguntes interessants sobre la propensió a contraure matrimoni dels gais i les lesbianes i formalitzar així les seves unions; o sobre els seus nivells de fecunditat i com aquests nivells i les pròpies preferències reproductives poden canviar en la mesura que les condicions jurídiques i biomèdiques es vagin tornant més favorables.

Bibliografia

- AGUSTÍN RUIZ, S. (2012) *Familias LGB en Extremadura: Mirando hacia el futuro*, Cuadernos Plural nº3, Fundación Triángulo Extremadura.
- ANDERSSON, G. i T. NOACK, et al. (2006). "The Demographics of Same-sex Marriages in Norway and Sweden." *Demography* 43(1): 79-98.
- ARJONA GARRIDO, A. et al. (2012). "Same sex marriages in Spain: The case of international unions". *Anthropological Notebooks* 18(1):23-40.
- CALVO, K. (2007). "Sacrifices that pay: polity membership, political opportunities and the recognition of same-sex marriage in Spain". *South European Society and Politics* 12(3): 295-314.
- CHERLIN, A. (2004). "The deinstitutionalization of American marriage." *Journal of Marriage and the Family* 66(4): 848-861.
- CIS -Centro de Investigaciones Sociológicas- (2004). *Opiniones y actitudes hacia la familia*. Estudio nº 2578. www.cis.es
- CORTINA, C., LAPLANTE, B., FOSTIK, A. i CASTRO-MARTÍN, T. (2012) "Same-sex marriages and partnerships in two pioneer countries, Canada and Spain".

Comunicació presentada a la *European Population Conference (EPC)*, Estocolmo, Junio 2012. <http://epc2012.princeton.edu/>

- CORTINA, C. i CABRÉ, A. (2010) "Las uniones homosexuales en España. Una caracterización sociodemográfica a partir del censo de 2001" *Papers de Sociologia* 95(3): 565-583.
- CORTINA, C.; ESTEVE, A. i GARCIA, T. (2009) "Migración, ocupación y matrimonio: una aproximación a las relaciones de género de las parejas mixtas en España". *Estudios Demográficos y Urbanos*, 71, 24(2):293-321.
- DOMINGUEZ-FOLGUERAS, M. i CASTRO-MARTÍN, T. (2013) "Cohabitation in Spain: No longer a Marginal Path to Family Formation". *Journal of Marriage and Family* 75:422-437.
- FALGUERA, M. (2010) "Som família. Més enllà de la llei". *Quaderns D'Acció Social I Ciudadania* 11: 42-44.
- FESTY, P. (2006). "La légalisation des couples homosexuels en Europe." *Population* 61(4): 493-531.
- GOLDBERG, A., DOWNING, J. i MOYER, A. (2012) "Why Parenthood, and Why Now? Gay. Men's Motivations for Pursuing Parenthood" *Family Relations* 61: 157 – 174.
- GONZÁLEZ RODRÍGUEZ, M.; LÓPEZ GAVIÑO, F. (2010) "Families Homoparentals: de L'ocultació al Reconeixement I la Legitimitat". *Quaderns D'Acció Social I Ciudadania* 11: 64-68.
- JEPSEN, L. and C. JEPSEN (2002). "An Empirical Analysis of the Matching Patterns of Same-Sex and Opposite-Sex Couples." *Demography* 39: 435-453.
- KURDEK, L. A. (2004). "Are Gay and Lesbian Cohabiting Couples Really Different From Heterosexual Married Couples?" *Journal of Marriage and Family* 66: 880-900.
- POTTER, D. (2012) "Same-Sex Parent Families and Children's Academic Achievement" *Journal of Marriage and Family* 74: 556 – 571.
- REQUENA, M. (2005) "The secularization of Spanish society: Change in religious practice". *South European Society and Politics*, 10(3), 369-390.
- SCHWARTZ, C. R. i GRAF, N.L. (2009). "Assortative matching among same-sex and different-sex couples in the United States, 1990-2000." *Demographic Research* 21(28).
- SELL, RL. i PETRULIO, C. (1996) "Sampling homosexuals, bisexuals, gays, and lesbians for public health research: a review of the literature from 1990 to 1992". *Journal of Homosexuality* 30(4):31-47.
- SOONS, J. i KALMIJN, M. (2009). "Is marriage more than cohabitation? Well-being differences in 30 European countries". *Journal of Marriage and Family*, 71, 1141-1157.
- VERBAKEL (2013), "Occupational status of partnered gay men and lesbians in the Netherlands: How to explain the gap with men and women in heterosexual couples?" *Social Science Research* 42: 942-956.

La interrupció voluntària de l'embaràs a la Catalunya del segle XXI¹⁷

Laia Ferrer Serret
Centre d'Estudis Demogràfics
lf.serret@gmail.com
Montse Solsona i Pairó
Centre d'Estudis Demogràfics
msolsona@ced.uab.es

Resum:

Aquesta ponència té per objectiu l'estudi del procés de la interrupció voluntària de l'embaràs (IVE) combinant l'anàlisi quantitativa i l'anàlisi qualitativa. Consta de tres parts: 1) Presentar l'avortament a Catalunya en el marc de la salut sexual i reproductiva en el període estudiat; 2) Estimar la incidència de la IVE a Catalunya i les característiques de la seva pràctica (anàlisi descriptiva i multivariant) a partir de les dades del registre d'avortaments; i 3) Analitzar el discurs respecte a la decisió de IVE o no, de dones embarassades de 25 a 34 anys, per destriar el factors associats a la decisió, contemplant les diferents etapes del procés (sexualitat, anticoncepció, embaràs, decisió d'IVE, accés al serveis de salut). El diàleg entre les evidències empíriques de la incidència de la IVE i el discurs de les seves protagonistes permet discutir un concepte d'ús corrent: embaràs no desitjat.

Paraules clau: Avortament, Gènere, Salut, Sexualitat, Serveis

1. Introducció

Aquesta ponència té per objectiu l'estudi del procés de la interrupció voluntària de l'embaràs (IVE) combinant l'anàlisi quantitativa i l'anàlisi qualitativa. Consta de tres parts: 1) Presentar l'avortament a Catalunya en el marc de la salut sexual i reproductiva l'any 2008; 2) Estimar la incidència de la IVE a Catalunya i identificar els determinants de la decisió en les dones de 25-34 anys a partir de les dades del registre d'avortaments i de naixements l'any 2008 i 3) Analitzar el discurs respecte a la decisió de IVE o no, de dones embarassades de 25 a 34 anys, per comprendre les raons de la decisió, contemplant les diferents etapes del procés (sexualitat, anticoncepció, embaràs, decisió d'IVE, accés al serveis de salut).

Més de 20 anys després de la despenalització de la pràctica de l'avortament voluntari a Catalunya, en un context social que considera la IVE com a últim recurs davant d'un embaràs no desitjat, en la línia del que proposava la Conferència Internacional de Població i Desenvolupament del Caire (United Nations, 1994) i on s'ha establert una

¹⁷ Els resultats d'aquesta comunicació formen part de la tesi doctoral de la Laia Ferrer titulada "Lògiques socials i decisions individuals de la interrupció voluntària de l'embaràs: Espanya a través d'una perspectiva comparada" del doctorat de Demografia del Centre d'Estudis Demogràfics-Universitat Autònoma de Barcelona i dirigida per la Dra. Montse Solsona i Pairó.

estructura sanitària àmplia que contempla la prevenció dels embarassos no desitjats, sense oblidar l'atenció a les dones que volen avortar, les xifres d'IVE no disminueixen.

2. Marc explicatiu per l'estudi de la interrupció voluntària de l'embaràs

El marc explicatiu de referència per a l'estudi de la IVE considera la IVE com a procés i no com un esdeveniment estàtic i permet articular els diversos factors que estan afectant el procés de decisió individual de la IVE: les lògiques socials. Segons aquesta perspectiva del fenomen, el procés individual d'IVE està format per 5 etapes: a) La sexualitat, b) l'anticoncepció, c) l'embaràs no desitjat d) la decisió d'IVE i e) l'accés al sistema sanitari.

Per estudiar les lògiques explicatives de la pràctica de la IVE en una societat determinada, cal descriure la incidència i les característiques de les dones que avorten tenint en compte les lògiques socials que n'afecten la pràctica, incloent els objectius públics en matèria de salut sexual i reproductiva (SSR). Però també cal preguntar a les dones per què decideixen avortar en un moment determinat del seu curs de vida, quines conductes sexuals de risc han realitzat prèvies a l'embaràs, la seva situació afectivosexual, com es protegien d'un embaràs no desitjat, quines condicions sociodemogràfiques, econòmiques i materials tenien en el moment de saber que estan embarassades, en termes educatius, professionals i de parella; si s'han sentit pressionades en la decisió, quina és la xarxa social de suport amb la que podrien comptar si volguessin tirar endavant l'embaràs i, finalment, quin ha estat el circuit i l'experiència amb el sistema sanitari a l'hora d'accedir a la IVE. Els seus relats permeten entendre quines lògiques afecten la decisió i, finalment, la pràctica.

3. Marc teòric per l'estudi de la interrupció voluntària de l'embaràs el s.XXI

El marc teòric adoptat per afrontar l'estudi de la IVE, per oposició als estudis que consideren l'avortament en termes de problemàtica èticosocial o com a determinant del descens de la fecunditat (Bongaarts, 1978, 105-132), permet considerar l'avortament com a opció de la dona per dur la maternitat "al bon moment" (Bajos, 2002, 1-348), manifestació de les transformacions que viu la societat catalana en el context de canvis socials i culturals que proposa la Segona Transició Demogràfica (Van de Kaa, 1987, 1-57; Lesthaeghe, 1992, 1-52). Es modifiquen les formes familiars i els valors a la maternitat, així com els rols socials de gènere i, així, la maternitat esdevé voluntària (Bajos, 2006, 91-117) o menys obligada (Brullet, 2004, 201-227) que en el passat. Catalunya presenta alguns d'aquests canvis de manera més evident que en altres regions de l'Estat espanyol, especialment pel que fa uns nivells de fecunditat més baixos i un pes més important dels fills fora del matrimoni, del divorci i de la cohabitació. Alguns autors argumenten que aquestes diferències estarien associades

a un nivell més alt d'autonomia i independència de la dona i a unes relacions patriarcals més dèbils (Solsona, 1997, 171-190).

Poder decidir quan i com ser mare va ser l'origen d'unes llargues lluites, liderades per les dones, que van començar els anys 60 a Europa. En les lluites per l'emancipació de la dona, va ser cabdal assolir l'accés legal a l'anticoncepció i la despenalització de l'avortament voluntari que va capgirar les relacions de gènere; les dones començaven a tenir control del seu propi cos al mateix temps que anaven assolint l'emancipació en d'altres esferes, educatives, professionals... Catalunya, formant part de l'Estat espanyol, anava darrera d'altres països, l'any 1978 aconseguia la despenalització de l'anticoncepció i a mitjans 80 la despenalització de la IVE, conferint a la pròpia dona el dret, parcial, de decidir sobre el propi cos. En aquell context, el model predominant esdevenia el de la planificació de l'embaràs i la IVE passava a ser una opció per controlar la fecunditat encara que fos a *posteriori*, evitant que un embaràs que no era desitjat acabés en un naixement.

S'han posat les bases perquè la IVE a Europa sigui un dret de SSR garantit i la IVE esdevé una opció per dur la maternitat al moment desitjat.

L'avortament voluntari en el context català és una de les manifestacions dels canvis socials de les societats europees que han viscut la Segona Transició Demogràfica i les revolucions sexuals, anticonceptives i de gènere que la caracteritzen (Ferrer, 2012, 1-363). Només entenent el valor dels fills i els factors que influencien la decisió de tenir un fill en aquests contextos, talment com un *continuum* en el procés de decisió de la maternitat, és possible entendre la decisió d'avortar.

En societats on tenir un fill, com d'altres dimensions del projecte de vida, és el resultat d'una reflexió individual (o de parella) i en les que els individus disposen de les eines per poder planificar-lo, un embaràs no desitjat es pot –i s'ha definit com un dret– resoldre's amb una IVE.

Les preferències reproductives i les conductes sexual varien en funció de les característiques socioeconòmiques i demogràfiques, especialment de l'edat (Skjeldestad, 1994, 68–73; Bankole et al, 1998, 1-152; Barrett, 1998, 157-63; Torres, Darroch, 1998, 169-176; Törnbom, et al, 1999, 636-641; Kero et al, 2001, 1481-1490; Larsson et al, 2002, 64-71; Shivo et al., 2003, 601-605; Finer et al, 2005, 110-118; Delgado, 2007; Font-Ribera et al, 2007, 125-135). El context social acabat de dibuixar planteja la paradoxa de les IVE en edats joves-adultes. Les dones de 25-34 anys, es troben a l'edat socialment percebuda com l'edat a la maternitat, on es concentren la majoria de naixements i una minoria d'embarassos no desitjats (Bajos, 2006, 91-117). Les dones a la frontera amb el període menys fèrtil, a l'edat en la que socialment

s'espera que ja haurien d'haver assolit d'altres objectius -educatius, professionals i de parella-, també avorten. Sembla un moment complex on la dona ha de tenir en compte dimensions de naturalesa diferent per prendre la decisió. Aquesta aparent complexitat en el procés de decisió és el que fa que sigui elegit per estudiar les raons a una IVE.

4. Metodologia

Per assolir els objectius plantejats es combina la metodologia quantitativa i qualitativa. La metodologia qualitativa permet assolir els objectius 1 i 3 de la comunicació:

Per descriure el context de la IVE, l'evolució històrica, les lluites socials i polítiques, la legislació i la descripció del model sociosanitari en matèria de SSR establert a Catalunya (Objectiu 1), les fonts de dades principals han estat els professionals vinculats amb la SSR, informants clau, i la literatura gris que ha permès situar la pràctica de l'avortament en el context social on pren sentit.

Per respondre a l'objectiu 2 de la comunicació s'utilitza metodologia i fonts de dades quantitatives.

El registre d'IVE és la principal font de l'estudi quantitatiu i l'única font exhaustiva del nombre d'avortaments realitzats anualment. Aquesta font permet construir indicadors d'intensitat (taxes específiques d'avortament per edat, índex sintètic d'avortament i proporció d'IVE respecte del total d'embarassos)

Per identificar els factors associats a la decisió d'avortar, la població d'estudi són totes les dones embarassades tant si resolen l'embaràs amb una IVE o un naixement a Catalunya, provinents dels registres oficials de naixements i d'IVE. Es crea una sola base de dades a partir dels dos registres que inclou les variables comunes previ exercici d'homogeneïtzació .

La variable dependent de l'estudi és la forma de resolució de l'embaràs (IVE o part) i Les característiques sociodemogràfiques i reproductives de les dones embarassades que s'han considerat com variables independents són l'edat (<24, 25-34, >34 anys), el país de naixement (Espanya o estranger), la grandària del lloc de residència (10.000 o menys, 10.000-50.000, >50.000 habitants), el nivell educatiu (primària o menys, secundària i superior), la situació laboral (Actives o altres¹⁸, estudiant, mestressa de casa), la situació de convivència. L'únic factor reproductiu que s'ha tingut en compte és el nombre de fills anterior a l'actual embaràs (0, 1, 2 o més fills).

Primerament s'ha realitzat una anàlisi descriptiva del conjunt de dones embarassades entre els 25 i els 34 anys. Posteriorment, s'han identificat els determinants a la IVE en el grup de dones adultes-joves a través de models de regressió logística univariades i multivariades estratificada per edat. S'ha calculat les *odds ratio* (OR) crues i ajustades,

¹⁸ Altres inclou pensionistes i informació difícil de classificar

amb un interval de confiança del 95% (95% IC). Les variables seleccionades per incloure-les als models multivariats són aquelles que han aparegut associades univariadament ($p < 0,001$).

Per estudiar les raons per decidir interrompre l'embaràs i l'experiència individual (objectiu 3), la principal tècnica qualitativa utilitzada és l'entrevista semiestructurada en profunditat realitzada a dones embarassades de 25-34 anys que resideixen a Catalunya. La informació obtinguda de les entrevistes s'ha complementat i contextualitzat amb la informació de tres grups focals. Un dels quals ha ofert el discurs col·lectiu sobre el valor de la maternitat de dones en el mateix tram d'edat que les dones embarassades, mentre que els altres dos mostren el discurs col·lectiu de professionals sociosanitaris en contacte amb les dones i el sistema de salut.

5. Resultats

5.1. La legislació i el sistema de salut sexual i reproductiva a Catalunya

Catalunya va ser pionera en la despenalització de l'avortament, si bé va durar poc en el temps. Un dels fets històrics més destacables a Espanya va ser el Decret de la Generalitat de Catalunya el 5 de desembre de 1931, impulsat pel moviment anarquista, pel qual es despenalitzava l'avortament per motius eugenèsics (pretenia evitar el naixement de fills no desitjats que poguessin ser abandonats) i de salut pública (evitar els avortaments clandestins i en condicions insegures i que les classes més pobres poguessin regular la seva natalitat).

Una experiència que s'evidenciava molt progressista, però que no es va poder implementar vertaderament degut a la curta vigència de la llei. La importància de l'anarcosindicalisme a Catalunya no es va fer extensiu a la resta de l'Estat espanyol i, per tant, l'experiència catalana no va prosperar.

L'any 2008 –any al que fem referència en aquesta comunicació per contextualitzar la pràctica de la IVE en el marc de la SSR–, l'avortament voluntari es troba inclòs dins del codi penal i la seva pràctica està prohibida amb 3 excepcions¹⁹. A diferència de la llei de terminis d'altres països europeus més progressistes que concedeixen una major autonomia a la decisió de la dona, com França, a Catalunya i en el conjunt de tot l'Estat espanyol es mantenen unes condicions que s'havien definit en el context social i polític de l'any 1985, quan se'n va despenalitzar la pràctica, que ja no s'adiuen amb l'estatus social que ha adquirit la dona dues dècades després. L'emancipació en l'esfera pública i privada que ha aconseguit la dona fa desfasada una llei que no la

¹⁹ L'any 2010 entra en vigor la llei orgànica 2/2010, de 3 de març, de salut sexual i reproductiva i de la interrupció voluntària de l'embaràs d'àmbit estatal que equipara la llei espanyola amb la majoria de països d'Europa occidental.

considera prou autònoma per prendre una decisió sense la intervenció de terceres persones.

La disputa religiosa que prioritza el dret a la vida del fetus pren molta importància a l'Estat espanyol i confon els termes del debat polític encara avui, el qual hauria de posar l'èmfasi en el dret a la salut (pública) i el dret de la dona a decidir sobre el seu propi cos. La indefinició de la llei en alguns aspectes com el temps màxim de gestació en alguns dels supòsits i l'ambigüitat en la valoració del supòsit de risc psicològic al que es podrien acollir totes les dones, deixa desprotegits als professionals que realitzen IVE i les dones que hi accedeixen l'any 2008.

Tot i que els avortaments són reglamentats per una legislació estatal, cada comunitat autònoma (CCAA) concreta la normativa a través de Decrets i elaborant els seus propis plans de salut. Cada CCAA defineix la seva estratègia pel que fa a la SSR, l'organització dels serveis sanitaris, el finançament de les IVE, així com la informació sobre mètodes anticonceptius i de PF. No existeix una política sobre SSR comuna, l'any 2008, a tot l'Estat espanyol i això genera desigualtats territorials.

La IVE a Espanya és una prestació del Sistema Nacional de Salut, però l'any 2008 no està garantida l'atenció dins de la xarxa pública. Així, l'objecció de consciència i la manca de protocol·lització del circuits fa que les dones es puguin trobar amb traves abans de poder-se realitzar la IVE.

A Espanya es va posar en evidència dins l'esfera política i social la fragilitat del sistema establert i l'ambigüitat de la llei durant els processos judicials oberts en algunes clíniques de Catalunya i Madrid l'any 2007. El resultat va ser un revulsiu perquè es produís un debat polític per modificar la legislació.

Uns anys abans de la despenalització de la IVE, l'any 1978, i desvinculada d'aquella, es va despenalitzar l'anticoncepció i, així, el model de salut espanyol prioritzava la prevenció d'embarassos no desitjats i deixava com a últim recurs la IVE. El fet de no vincular la prevenció anticonceptiva a la pràctica de la IVE, però, fins el 2010, ha demostrat la manca d'una estratègia global de salut i de drets sexuals i reproductius, com la que proposava la Conferència Internacional de Població i Desenvolupament del Caire.

Tot i que l'any 2008 la IVE no està assegurada, a la pràctica, dins de la xarxa pública, garantia d'una pràctica segura i d'un accés igualitari a l'avortament, ni forma part d'una estratègia formal de SSR més àmplia –que formalitzi l'educació sexual i reproductiva i introdueixi polítiques que facilitin l'accés real i efectiu a la informació i als mètodes anticonceptius–, la presència de professionals sensibilitzats i d'una consciència social que ha pressionat els diversos governs perquè equilibrassin les concessions entre sectors conservadors i progressistes, ha permès que la pràctica estigués garantida a

nivell nacional en centres privats acreditats i que els objectius públics prioritzessin la prevenció per evitar embarassos no desitjats.

La manca d'un model de SSR centralitzat ha fet que cada CCAA hagués de definir les seves pròpies normatives, circuits i serveis en matèria de SSR. El resultat, ha estat un mapa d'accés desigual a tot l'Estat. Fora del sistema públic, la gratuïtat de la pràctica de la IVE depèn de si s'ha establert algun sistema de finançament que cobreixi la intervenció en cada CCAA com s'ha fet a Catalunya.

El sistema sanitari a Catalunya l'any 2008, canalitza ajudes per a la cobertura de la IVE a través del copagament. En el marc del programa d'ajut a la maternitat de l'ONG Salut i Família, s'estableixen convenis amb clíniques privades acreditades de Catalunya d'acord amb un conjunt de criteris entre els quals s'inclou l'establiment d'un preu base menor al de mercat, així com l'acceptació, per part del centre acreditat a participar en la prevenció dels avortaments, col·locant el DIU a les dones que estiguin disposades a utilitzar aquest mètode, també amb subvenció del programa.

A vegades, són les clíniques privades acreditades les que es fan càrrec dels casos de més vulnerables socialment reduint els costos o permetent els pagaments fraccionats a les dones que acudeixen als seus serveis sol·licitant una IVE.

A Catalunya la informació sobre les ajudes es brinda, abans de la modificació de la legislació l'any 2010, de manera selectiva a dones que pertanyen a col·lectius especialment vulnerables, de manera que les dones no sempre saben que aquestes ajudes existien o s'autoexclouen perquè no es consideren prou en risc social.

La despenalització de la pràctica i posterior definició dels circuits d'accés a l'avortament i l'atenció a les diverses dimensions de la SSR, no fa disminuir el nombre d'avortaments, necessàriament, però sí que millora les condicions d'accés, el tracte de la dona i l'acompanyament com apunten alguns autors (Berer, 2000, 580-592; Peiró et al., 2001 190-194).

Així mateix, el número de centres, les condicions d'accés als serveis i les desigualtats territorials tampoc afecten la xifra final d'avortaments a Catalunya on la prestació està assegurada per llei, però sí que pot afectar l'experiència i el perfil sociodemogràfic de les dones que avorten a cada regió i les característiques medicosanitàries de la pràctica.

Tot i que l'any 2008 a Catalunya són més els centres hospitalaris que realitzen IVE que extrahospitalaris (20 vs 10), el pes de la IVE hospitalària és molt minoritària (2,3% en el conjunt de Catalunya l'any 2008).

D'altres particularitats del sistema d'atenció a la IVE a Catalunya, tot i no ser exclusives de Catalunya, poden afavorir l'arribada de dones d'altres regions del territori i poden suposar, al mateix, un obstacle a la realització de la IVE. Es tracta, sobretot,

de la distribució dels centres sanitaris que practiquen avortaments. A Catalunya, la distribució és heterogènia i es concentren majoritàriament a la província de Barcelona i, especialment, a una gran ciutat com Barcelona, obligant que les dones d'altres punts del territori i de zones rurals s'hagin de desplaçar. L'any 2008 el 86,5% d'IVE es realitzen a la província de Barcelona. L'ampli ventall de centres extrahospitalaris i/o l'anonimat d'una gran ciutat com Barcelona són aspectes atractius per les dones d'altres províncies o fins i tot d'altres CCAA que s'hi desplacen (GIE, 2008, 1-278), però, pot suposar un obstacle per determinants perfils de dones vulnerables (joves, dones amb pocs recursos, immigrants...). Ja s'ha apuntat que el nombre d'hospitals supera el nombre de centres extrahospitalaris, però l'objecció de consciència dels professionals apareix com un obstacle per accedir a una IVE en un entorn hospitalari. Es constata que el tipus, la forma i les dificultats per obtenir informació des dels serveis sanitaris quan la dona s'assabenta del seu embaràs i el vol interrompre, marquen diferències regionals importants. Existeix una relació entre el nivell d'informació i l'itinerari d'accés a la IVE. La informació arriba de manera adequada i s'agilitza el circuit fins a l'avortament quan aquesta és rebuda per part del metge de família o del Centre de planificació familiar (GIE, 2008, 1-278). El tipus de centre des del qual s'informa a la dona sobre on pot avortar indica el grau de normalització del circuit dins de la xarxa pública, tot i que després s'hi realitzi o no la pràctica. A Catalunya el 56,2% de dones que avorten el 2008 s'han informat d'on fer-ho en un servei de titularitat pública, per sobre de la mitja espanyola (47,0%).

A Espanya l'any 2008 no hi ha una política clara, unitària i integral de prevenció d'embarassos, entesa com la combinació d'una estratègia d'educació afectivosexual, d'informació i de prestació de mètodes anticonceptius i de PF (haurem d'esperar fins a la introducció de la Llei Orgànica de SSR i IVE 2/2010 de 3 de març).

L'educació sexual no és d'obligat compliment dins del currículum escolar a l'Estat espanyol. No existeixen uns estàndards mínims en educació sexual. El govern central i les autonomies tenen la potestat de definir la política en aquest sentit. La perspectiva que es dona a l'educació sexual varia entre centres educatius i dins de cada centre, en funció de qui l'imparteix.

No és fins el 1978 que va deixar de considerar-se delicta a l'Estat espanyol, vendre, prescriure, divulgar i oferir qualsevol mètode que evités un embaràs a través del Reial Decret 2275/78, de 7 d'octubre. En aquell moment Espanya era l'únic país europeu on l'anticoncepció era il·legal.

L'esterilització com a dret individual no es va despenalitzar, fins 5 anys més tard, el 1983. Fins llavors, l'esterilització havia tingut una finalitat eugenèsica.

La prescripció i seguiment dels mètodes anticonceptius va ser assignada, el 1995, a l'Atenció Primària segons un reial decret, mentre que és l'Atenció Especialitzada la que fa la indicació i el seguiment de la planificació familiar en un sentit més ampli, de l'esterilització (vasectomia i lligadura de trompes), així com de les IVE. D'altra banda, cadascuna de les CCAA té autonomia per elaborar decrets i/o plans de salut introduint especificitats que concreten un mapa diversificat pel que fa l'accessibilitat a l'anticoncepció. Existeix una diferència regional important deguda a aquesta diversitat en l'estructura assistencial de cada CCAA i a la diversitat de polítiques de finançament. Les desigualtats, també, es donen a cada CCAA, a nivell provincial i fins i tot municipal degut a situacions conjunturals.

Tot i que, a nivell estatal, l'anticoncepció està contemplada dins dels programes de salut, l'any 2008 manca una legislació que contempli la prevenció dels embarassos i les ITS de manera integral.

A Espanya no existeix tampoc un model unitari pel que fa els serveis assistencials en matèria de SSR. A cada CCAA hi ha un model d'organització i prestació de serveis diferent. L'existència d'un programa a l'Atenció Primària o l'existència de serveis específics (Centres de PF o Centres de SSR) determina l'eficiència de l'atenció en aquest sentit.

Amb els anys, la situació ha anat evolucionant, però la diversitat es manté. En funció de cada CCAA, els recursos assistencials en matèria de PF es realitza des dels hospitals i des dels Centres de PF, inclosos, aquests darrers, dins dels Centres d'Atenció Primària, tant públics com privats. A Catalunya hi ha el Programa d'Atenció a la Salut Sexual i Reproductiva vinculat als centres d'atenció primària i dirigit per llevadores molt proper a la usuària.

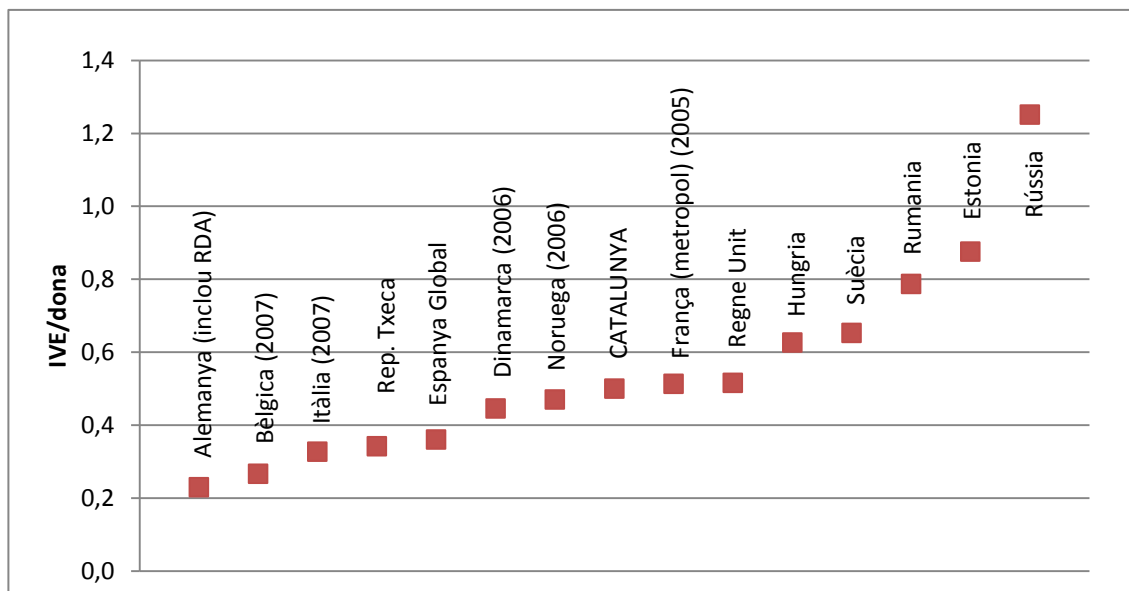
L'any 2008, la informació sobre SSR que es proporciona des dels serveis que depenen de les CCAA no està estandarditzada, així com tampoc ho estan ni el tipus de serveis ni les responsabilitats. Aquesta disgregació i manca d'homogeneïtzació ha suposat, i encara avui, descoordinació i desigualtat d'accés a la informació i atenció en sexualitat a tota Espanya. La darrera conseqüència d'això, és la dificultat d'avaluació de la qualitat dels serveis prestats.

A Catalunya s'han establert programes específics per grups de població vulnerables. Així el 1991, la Federació de Planificació Familiar Estatal va posar en funcionament tres centres joves, un dels quals a Catalunya, com a recursos específics destinats a la població adolescent, complement de la xarxa sociosanitària de les CCAA i subvencionats pel Ministerio de Asuntos Sociales. Així mateix, el 2008 Catalunya és una de les 10 CCAA que finança l'anticoncepció d'urgència al sistema públic.

5.2. La intensitat de la IVE a Catalunya

Catalunya és la comunitat autònoma amb una de les incidències d'IVE i el nombre d'embarassos que es resolen amb una IVE més altes de tot l'Estat espanyol. Amb un índex sintètic d'avortament, l'any 2008, de 0,50 IVE per dona i se situa en una posició intermèdia en el conjunt europeu (Gràfica 1).

Gràfica 1. Índex Sintètic d'Avortament. Europa, 2008

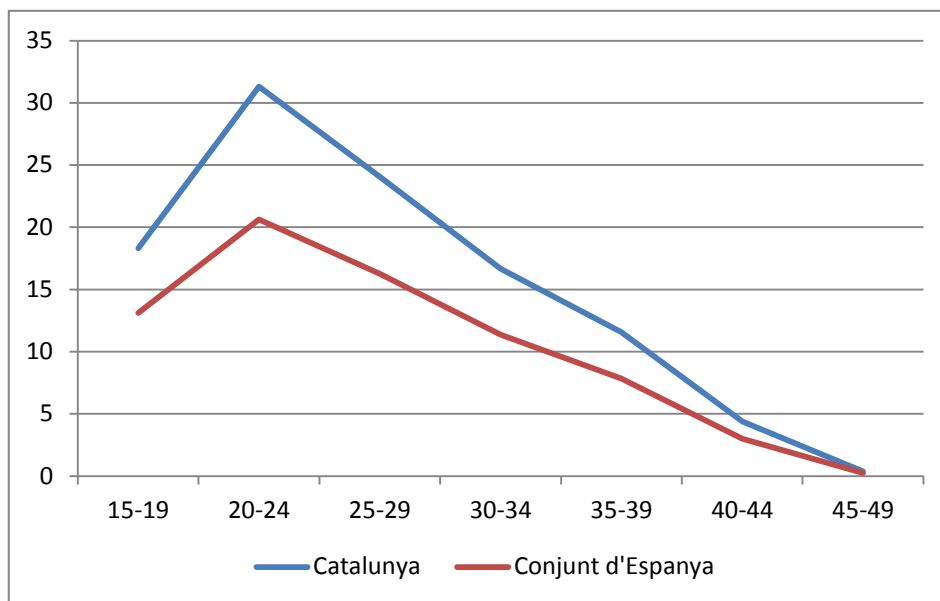
Font: Registre oficial d'interrupcions voluntàries de l'embaràs i dades de població de l'Idescat a Catalunya i dades d'Eurostat per la resta de països

Segons el Registre d'interrupcions voluntàries de l'embaràs, l'any 2008 es realitzen 26.932 IVE a Catalunya²⁰. Un 13,2% més IVE que l'any anterior. En la darrera dècada, la xifra d'IVE presenta un creixement clarament constant (Ferrer, 2012, 1-363) .

El patró per edats l'any 2008, i de manera constant al llarg del temps, mostra intensitats més altes en edats anteriors als 30 anys (Gràfica 2) i s'adiu amb un patró tardà a la maternitat (al voltant dels 31 anys) .

²⁰ Es tracta d'avortaments legals realitzats a Catalunya

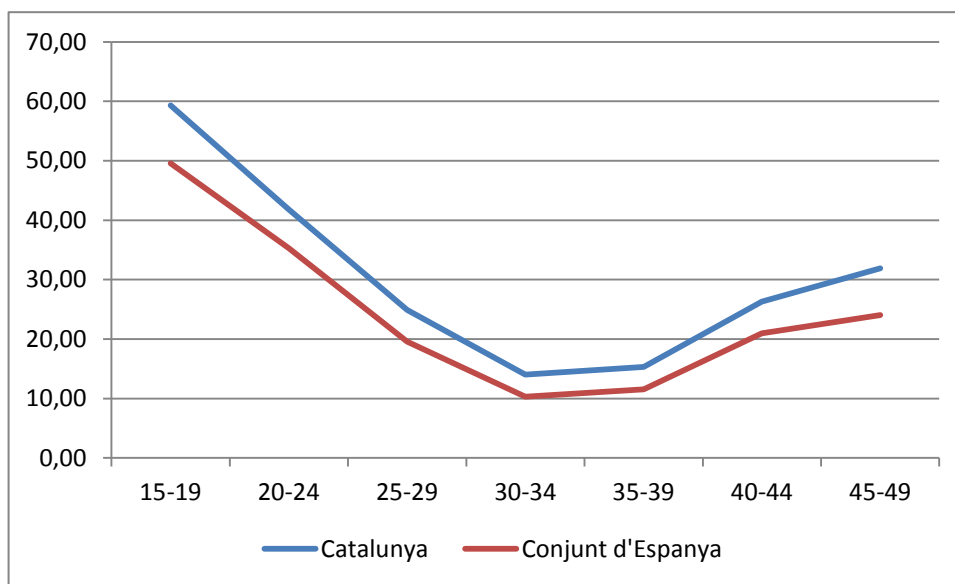
Gràfica 2. Taxa específica d'avortament per edat. Catalunya i Espanya, 2008

Font: Registre d'IVE i dades de població de l'INE

La corba dels embarassos que es resolen amb una IVE per edats, amb forma còncava (Gràfica 3), indica que les edats extremes presenten les xifres més altes d'embarassos no desitjats, especialment altes en les noies adolescents l'any 2008 (59,28%) i, al contrari, les edats centrals mostren els valors més baixos, són les edats que avorten menys en cas d'embaràs, coincidint amb l'edat a la maternitat.

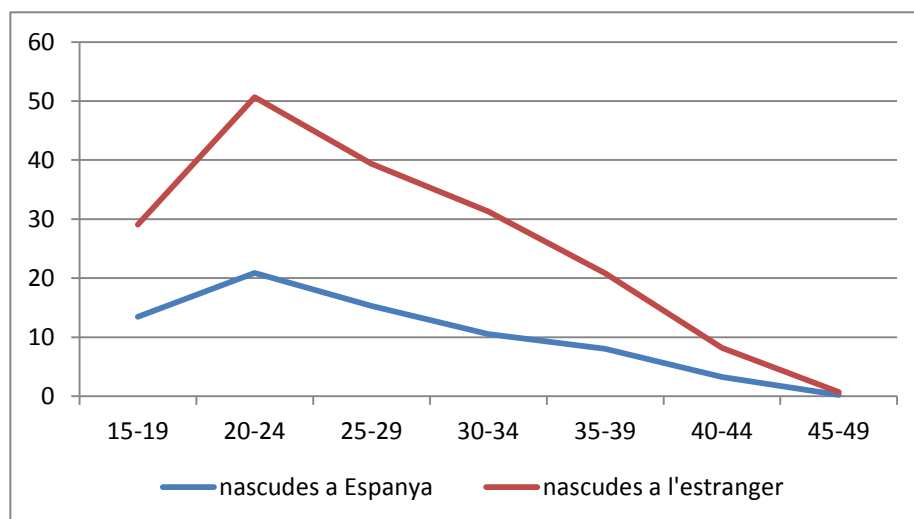
Gràfica 3. Proporció d'embarassos que es resolen amb una IVE per edat. Catalunya i Espanya, 2008

Font: Registre d'IVE i dades de població de l'INE

Destaca la intensitat de la IVE en dones residents a Catalunya nascudes fora d'Espanya, sent l'índex sintètic d'avortament de 0,90 IVE per dona respecte el 0,36 IVE per dona en dones nascudes a Catalunya i la resta de l'Estat espanyol²¹. Tot i que amb intensitats diferents, el patró d'avortament per edat és similar d'un grup a l'altre.

Gràfica 4. Taxes d'avortament per edat segon lloc de naixement. Catalunya, 2008

Font: Registre d'IVE i dades de població de l'Idescat

El grup de 20-24 anys és el que presenta una major incidència en ambdós grups, però en dones estrangeres el pic d'aquest és més pronunciat (50,62%). Es rellevant la conducta del grup adolescent en dones espanyoles, la taxa és gairebé tan alta com la del grup de 25-29 anys i supera les taxes de les dones més grans de 30 anys, mentre que les dones adolescents d'origen estranger, amb una taxa del 29,09%, presenten una intensitat d'avortament inferior a les dones de 35 anys.

Cal tenir en compte algunes limitacions de la mesura per no fer interpretacions agosarades. Es podria estar sobreestimant les taxes de les dones estrangeres degut a una possible infradeclaració del nombre de residents d'origen estranger al padró d'habitants, especialment en determinats grups d'origen. Finalment, podria no ser l'origen, sinó la condició d'immigrant, lligada a un major dificultat a accedir als circuits formals del sistema sanitari i unes condicions socioeconòmiques i socials més desfavorides, les que estiguessin contribuint a fer augmentar el risc a l'avortament (Helström et al. 2004, 405-410; Llacer-Gil, 2006, 13-17; Rasch et al. 2008, 144-149; Malmusi, Pérez, 2009, 64-66; Zurriaga et al, 2009, 57-63)

5.3. Determinants d'una interrupció voluntària de l'embaràs en dones de 25-34 anys

A través de l'anàlisi multivariant s'han comparat les característiques sociodemogràfiques i reproductives de les dones de 25-34 anys que avorten amb les

²¹ L'any 2005 s'introdueix la variable nacionalitat i país de naixement al registre de Catalunya

característiques de les dones de la mateixa edat que continuen la gestació fins al part, per identificar els factors associats d'una IVE en aquest grup etari.

Del total de 113.160 embarassos de dones residents a Catalunya dels quals se'n coneix la forma de resolució el 2008, el 58,3% són dones de 25-34 anys. Entre les dones d'aquesta edat, el 79,5% conviuen en parella i el 37,8% estan solteres, el 37,7% han assolit els estudis secundaris i una quarta part (27,7%) els estudis superiors, el 84,8% tenen una situació laboral activa i el 53,9% viuen en ciutats de més de 50.000 habitants, el 54,6% d'aquestes dones no tenen fills previs. Els embarassos en dones estrangeres representen un 32,5% del total en aquesta edat. El perfil de dona embarassada de 25-34 es correspon al perfil del conjunt de dones embarassades.

Del total d'embarassos a Catalunya, un 22,4% es van resoldre amb una IVE i el 77,6% amb un naixement. Tot i que més de $\frac{3}{4}$ parts dels embarassos en dones de 25-34 anys es resolen en un naixement (71,9%), no és despreciable el 18,1% d'embarassos que s'interrompen.

Els factors que apareixen associats a la decisió d'avortar en aquest grup d'edat, a nivell univariat, són l'origen estranger, viure en una ciutat mitjana o gran, no conviure amb la parella, ser estudiant, tenir un nivell d'estudis de secundària i haver tingut un o més fills anteriors (Taula 1).

Taula 1. Factors associats a la decisió d'avortar en dones de 25-34 anys. Catalunya, 2008. Model de regressió logística (odds ratio crues i ajustades i interval de confiança al 95%)

	N	%	OR	95% CI	ORa	95% CI
País de naixement						
Espanya	44.158	12,7	ref			
Fora d'Espanya	21.269	29,5	2,86	(2,75-2,98)		
Mida de la població de residència						
<=10.000 hab	11.362	11,6	ref		ref	
10.001-50.000 hab	18.991	14	1,24	(1,16-1,33)	1,12	(1,04-1,22)
>50.000 hab	35.441	22,3	2,19	(2,06-2,34)	1,90	(1,77-2,05)
Nivell educatiu						
Primària o menys	21.654	15,4	ref			
secundària	23.650	28,1	2,14	(2,05-2,24)		
Superior	17.366	10,8	0,67	(0,63-0,71)		
Situació laboral						
Acties i altres*	55.847	18,5	ref		ref	
Estudiant	540	41,1	3,08	(2,59-3,66)	2,33	(1,91-2,85)
mestressa de casa	9.438	14,5	0,75	(0,70-0,80)	0,36	(0,41-,47)
Convivència						
Sí	52.311	12,9			ref	
No	13.452	37,8	4,11	(3,93-4,29)	5,56	(5,28-5,85)
Nombre fills anteriors						
0	35.940	12,8	ref		ref	
1	21.983	16,8	1,37	(1,31-1,44)	1,66	(1,57-1,75)
2 o +	7.902	45,7	5,72	(5,42-6,04)	8,15	(7,61-8,73)
	N	%	OR	95% CI	ORa	95% CI
Convivència * nivell educatiu						
Conviure i primària o menys	17.004	13,06			ref	
No conviure i secundaris	5.087	55,10			1,57	(1,40-1,75)
No conviure i superiors	2.531	36,39			2,79	(2,42-3,21)
País d'origen * nivell educatiu						
espanyola i primària o menys	11.521	10,62			ref	
estrangera i secundaris	6.719	51,35			2,07	(1,85-2,30)
estrangera i superiors	2.674	25,43			2,14	(1,84-2,47)

* altres inclou pensionista i informació que no ha pogut ser classificada.

Després d'ajustar el model per totes les variables, els factors que apareixen més associats a una IVE en aquest grup d'edat són la convivència i el nombre de fills previs (Taula 1). Les dones que no conviuen tenen fins a 5,56 vegades més risc d'avortar respecte les que conviuen (95% IC: 5,28-5,85) i tenen 8,15 vegades més risc d'avortar les dones amb dos o més fills anteriors respecte les que no en tenen cap (95% IC: 7,61-8,73). Els altres factors de risc a una IVE són el país d'origen de la dona, que

suposa 1,85 vegades més risc d'avortar (95% IC: 2,71-3,00), ser estudiant, haver assolit la secundària i viure en ciutats mitjanes o grans.

L'associació del nivell educatiu i la forma de resoldre l'embaràs es posa en funció de la cohabitació i del país de naixement de la dona. Per mesurar aquesta associació dins del model multivariant s'ha inclòs la interacció que es produeix entre el nivell d'estudis i la cohabitació, d'una banda, i el nivell d'estudis i el país d'origen, de l'altra (Taula 1). Hi ha risc d'avortament en dones amb estudis superiors quan aquesta no conviu amb la seva parella o quan es d'origen estranger i, en canvi, no observem aquest risc quan la dona conviu amb la seva parella o és d'origen espanyol.

Finalment, els indicadors demogràfics i l'estudi quantitatiu dels factors de risc a una IVE mostren la realitat de l'avortament a Catalunya, però no parlen de què hi ha rere la decisió d'avortar i quines són les raons i motivacions que tenen les dones per fer-ho.

5.4. El procés de decisió d'interrompre l'embaràs. Les raons expressades per les dones de 25-34 anys

A través dels discursos de les mateixes dones embarassades i el discurs col·lectiu d'agents clau com els professionals sanitaris s'ha explorat el procés de decisió a la IVE. Aquí es presenten els factors que han aparegut més estructurants de la decisió en el grup de dones de la franja d'edat de 25-34 anys: La relació de parella, l'edat, la situació laboral o econòmica, la situació material i la xarxa social. El factor amb més pes, però, és la parella. No tan sols l'existència o no d'aquesta, sinó la qualitat de la relació, el compromís establert entre els dos i el projecte parental en comú.

En funció del tipus de parella es jerarquitzen la resta de raons. Quan la parella és estable o assentada recentment pren importància el desig de consolidar un estil de vida i complir unes aspiracions, així com el desig d'embaràs o la projecció de la maternitat.

“en vez de una alegría lo contrario, no, no me apetece ahora tener un niño/.../me quiero esperar dos años más a que yo de verdad esté preparada, ahora no creo yo que...tengo otras cosas antes/.../una serie de cosas que tenemos pendientes que cuando las hagamos entonces sí” (Mònica, 25 anys)

“Quiero esperarme un tiempo y luego ya... Y a parte que se asiente un poco la relación, llevo 6 meses, eh, con él, es muy poquito” (Jéssica, 32 anys)

Entre les dones amb parelles no estables (recents, sense futur o incertes) els factors que apareixen més estructurants són la situació econòmica i la xarxa de suport de què disposa la dona.

“he de vendre el pis, de solucionar el problema que tinc... però amb la crisi i tot doncs, ja porto dos mesos amb el pis en venta i no... no ha vingut ningú a veure'l... Seria problema econòmic, eh, més que res, seria problema

econòmic...” (Rosa, 32 anys)

“Por mi situación acá, porque estoy sola, entiendes... y es difícil... sobretodo más el miedo de... de luego no saber que hacer y todo lo demás” (Mariana, 29 anys).

L'edat, la situació laboral, la situació material o de la vivenda són factors que apareixen en els relats de les dones, però que s'han posat en funció d'altres factors més estructurants de la decisió.

El context de parella, apareix com el factor més estructurant de la decisió d'avortar en dones entre 25-34 anys i a partir del qual, la majoria de vegades, es jerarquitzen els altres factors. Això no vol dir, però, que en un context de parella estable no es decideixi interrompre l'embaràs, com il·lustra el cas de la Mònica. Cal tenir en compte que és a partir de la concepció que té la dona de la relació que es construeix la decisió i aquesta visió tan subjectiva no sempre queda recollida a l'entrevista; finalment la relació de parella i la consideració de la qualitat de la relació és complexa i molt personal. El que es posa en evidència en els relats és que l'arribada d'un embaràs no desitjat i la necessitat de prendre una decisió raonada fa considerar la qualitat de la relació de parella (estable, incerta, sense futur o recent).

Es fa evident el lligam de la decisió amb un projecte parental a dos i mostra el pes de les representacions socials que valoren una maternitat compartida amb la parella, “fruit de l'amor”, planificada. I en canvi, difícil de concebre si la relació és incerta o no té futur. La majoria d'embarassos que no són fruit d'un projecte parental acaben en IVE, amb la excepció de la Violeta, la Victoria, la Vicenta.

“és una llàstima pensar que *algo* que és, se suposo que ha de ser fruit de l'amor i és *algo* que comparteixes, doncs que hagi de passar d'aquesta manera, no?” (Xènia, 32 anys)

“...I almenys tenir les ganes aquestes de voler tenir un fill, tenir aquesta il·lusió de tenir-lo junts” (Paula, 25 anys).

El paper de la parella esdevé molt important per construir la decisió quan la dona desitja ser mare i s'enfronta a un embaràs abans d'haver pogut acomplir la transició a l'edat adulta, no ha acabat els estudis i està gestant el seu futur professional. Aquestes dones es troben en una gran disjuntiva. El procés de decisió d'aquesta dona vindrà molt condicionada pel tipus de relació parella que la pugui refermar. Una parella amb la qual no hi ha futur la pot fer trontollar i decidir-se per una IVE com a forma de resolució de l'embaràs. El conflicte entre el desig de tenir un fill i el pes de la norma social de la maternitat és posa clarament sobre la taula.

“al principi, encara que no tenia una relació molt estable amb aquesta persona, pues, la coneixia bastant i, creia que podia tirar endavant, però quan t'ho

penses tot millor, no hi ha futur, encara seria pitjor tindre un nen, que no tindre'l" (Ivet, 27 anys, parella no estable- amic)

Es comú a totes les dones que decideixen avortar la frase "no és el bon moment". A través de les raons per decidir interrompre un embaràs la dona justifica la seva decisió. La dona ha de tramair un discurs que tingui sentit per ella i per la resta, concedint el pes a aquelles raons que l'ajuden a donar sentit a la seva història. El seu discurs reflecteix un sistema de normes i valors, la norma social de la maternitat a la que respon.

Les ambivalències davant de l'embaràs no són exclusives de les dones que decideixen interrompre l'embaràs, però en aquestes cristallitzen totes les tensions que viuen les dones de 25-34 anys davant d'un embaràs no desitjat, que no encaixa amb les seves aspiracions personals del moment, però a qui la norma social demana que sigui mare. Sigui quin sigui el moment del curs vida de les dones que decideixen avortar, les expectatives socials que recauen sobre elles no s'adiuen amb la concepció que tenen de les seves pròpies condicions personals, de parella, professionals, econòmiques, materials que envolten l'embaràs i la xarxa social de suport de què ella disposa.

Quan es produeix un embaràs no desitjat, per decidir la forma de resolució, no es tracta que la dona de 25-34 anys compleixi les condicions que elles consideraven necessàries per planificar l'embaràs, sinó que l'embaràs pugui adaptar-se a aquestes condicions. Independentment d'una mala gestió anticonceptiva, del desig de maternitat i de la planificació de l'embaràs, la dona que sap que està embarassada es replanteja la seva situació –considerant l'edat, el desig i les condicions socials, econòmiques, materials i de parella, el seu moment del curs de vida- per decidir si el pot tirar endavant o no.

"Por la edad que tengo, yo ya lo tendría. Pero luego también miro todos los pros que tengo y, claro, me hacen dudar. Por eso, que es un sí, no sí, no, ¿sabes? Todos los días estoy así, dudando si tiro para lante o no. En principio yo quiero hacerlo, pero claro" (Jéssica, 32 anys)

Respecte la decisió d'IVE, tot i contemplar els mateixos factors que es consideren per seguir la gestació, la construcció de la decisió és més complexa i hi ha una major combinació de factors depenent del moment del curs de vida de cada dona, però, la situació afectiva i de parella és el factor més estructurant de la decisió. Més enllà del que ja avançaven les dades quantitatives sobre la importància de la situació de convivència amb una parella, a través de les dades qualitatives, la qualitat de la relació (relació incerta, sense futur, recent, ocasional fruit d'un retrobament) i la projecció d'un projecte parental en comú pren rellevància i esdevé crucial. La resta de factors, la situació econòmica, professional i material, la transició a l'edat adulta i la xarxa social

de suport es jerarquitzen i es posen en funció d'aquella. Rarament aquests factors són prioritaris per decidir continuar o interrompre un embaràs. De nou, en aquest procés de decisió es tracta de la concepció que té la dona de la seva situació personal.

La situació material és un element que s'acumula a una situació personal més o menys complexa a nivell de parella o social. L'evocació de les limitacions econòmiques o materials per tirar endavant l'embaràs ens remet a la dificultat d'oferir al fill unes bones condicions de vida i poder-lo cuidar autònomament si no hi ha parella i, conseqüentment, la situació professional, entesa com l'assoliment d'un estatus social, perd importància en favor de la situació econòmica.

Com a conseqüència de la importància concedida a la qualitat de la relació de parella, més enllà de la situació legal o de fet, és possible que una dona amb parella estable interrompi l'embaràs quan aquest no forma part d'un projecte a mig o llarg termini amb la parella. De nou pren importància en la decisió la concepció que té la dona de les condicions d'arribada d'un fill.

6. Conclusions

L'impacte dels factors sociodemogràfics i reproductius en la decisió d'interrompre l'embaràs varien segons el grup d'edat i s'insinua el moment del curs de vida com a determinant en la decisió d'avortar.

El factor reproductiu, tenir algun fill anterior, i l'absència d'una parella estable s'han revelat determinants, a l'estudi quantitatiu, per decidir avortar en dones de 25-34 anys. Aquest resultat suggereix la importància que dona la dona d'aquesta edat a poder compartir el projecte parental i la responsabilitat de la cura d'un fill nascut. Finalment l'estudi quantitatiu de la IVE apunta cap a possibles lògiques socials i individuals per explicar perquè el nombre d'IVE no disminueix en el nostre context. Els indicadors demogràfics i l'estudi quantitatiu dels factors de risc a una IVE mostren una part de l'explicació del fenomen de la IVE a Catalunya, però no parlen de què hi ha rere la decisió d'avortar i quines són les raons i motivacions que tenen les dones per fer-ho.

La decisió de la IVE en el tram d'edat de 25-34 anys no es deu únicament a l'arribada d'un embaràs en un moment d'inestabilitat de la dona sinó, sobretot, a un desencaix de l'embaràs i els seu projecte vital i de parella en el moment de l'embaràs. Finalment, la decisió d'IVE en aquest tram d'edat evidencia la complexitat del procés individual de la IVE, així com la tensió que es produeix entre el desig d'embaràs i la norma social de la maternitat.

No tots els embarassos no desitjats acaben en una IVE ni totes les IVE són el resultat d'un embaràs no desitjat, però aquest concepte permet explorar la bretxa entre les intencions i les conductes. El concepte *d'embaràs no desitjat* s'ha mostrat amb tota la seva complexitat. Teòricament, l'embaràs no desitjat és el resultat d'una conducta de

risc –per un ús inconsistent de l'anticoncepció quan no s'havia planificat un embaràs–, però a la pràctica inclou una gran varietat d'intencions i desitjos. Finalment, les fronteres amb l'embaràs desitjat és difosa.

El desig i les intencions entorn de la maternitat no sempre es corresponen amb les conductes de cerca o prevenció de l'embaràs, el que condueix a embarassos no desitjats.

La conducta sexual humana es complexa. Els itineraris al voltant de l'embaràs presenten rutes inesperades. Rere la categoria d'embarassos no desitjats s'observen antecedents pel que fa la planificació i la pràctica anticonceptiva, i trajectòries de resolució de l'embaràs, molt diferents. Les dones s'adapten i gestionen diverses situacions i possibilitats, sent un motor clau, però no únic en la presa de decisió el desig de maternitat i la planificació de l'embaràs. Qualsevol dels següents itineraris pot dur a un embaràs no desitjat que es resolgui de formes diferents.

La norma social de la maternitat té encara molt pes en les contradiccions de la dona envers la maternitat. Les dones experimenten una inquietud pel pas del temps i pel fet que moltes dones del seu entorn quedin embarassades mentre elles encara no. En algunes ocasions se senten qüestionades o pressionades per les persones del voltant que les compara amb d'altres dones que ja són mares. Però la norma social també espera que la dona d'aquesta edat hagi superat unes etapes que no totes les dones han pogut realitzar, i així, no tan sols l'edat sinó l'entrada a l'edat adulta, haver finalitzat els estudis, l'emancipació de casa els pares, disposar d'ingressos i tenir una parella estable esdevenen les condicions que defineixen el "bon moment" a la maternitat.

Tot i una evident revolució de les relacions de gènere, la identitat de la dona encara contempla la maternitat com una dimensió important i les representacions i l'organització social d'aquesta encara fa responsables a les dones de la cura dels fills. Això legitima les dones a prendre la decisió d'interrompre l'embaràs, perquè són les dones les que han de fer encaixar i gestionar les conseqüències de l'arribada d'un fill a les seves vides.

Les dones tenen més opcions de planificar la seva maternitat que les seves mares i àvies mitjançant mètodes anticonceptius eficaços, però les errades anticonceptives es continuen donant fruit de les dificultats de la dona de gestionar la pròpia sexualitat i l'anticoncepció, les seves relacions afectives, les seves aspiracions personals i equilibrar-les amb normes i lògiques socials contradictòries que regeixen totes aquestes dimensions en el context en el que viuen. L'embaràs no desitjat posa sobre la taula la tensió amb què es troba la dona entre una diversitat d'opcions de vida i de formes familiars. La IVE, finalment, esdevé l'opció per portar la maternitat al "bon

moment” en la trajectòria personal, social i de parella de la dona embarassada, en detriment d’un desig o no de la maternitat. A cavall de les normes socials a la maternitat, les responsabilitat davant de l’embaràs, i unes aspiracions i motivacions personals, la dona decideix interrompre l’embaràs, talment com un mal menor, anticipant-se i projectant la seva situació en el moment de la vinguda del fill i explica per què les IVE no disminueixen en contextos que, com l’espanyol, han definit uns objectius públics en matèria de SSR per fer disminuir-ne la xifra.

El conflicte cristal·litza amb tota la seva intensitat quan en el projecte de vida, la parella és cabdal. Les aspiracions de parella i, amb la parella, són un factor explicatiu d’una IVE i, per tant, trobem IVE en dones amb o sense parella indistintament. Quan la parella pren aquest rol, la concepció d’instabilitat respecte d’altres aspectes (situació professional material, etc...) queda relegat a un segon terme.

A l’imaginari col·lectiu l’avortament es presenta com una opció que abans no es tenia tan fàcilment i que sembla ser factible per algunes dones. Ara bé, l’avortament continua sent una experiència difícil per qualsevol dona, no tan sols perquè la dona sent la càrrega moral de la decisió d’interrompre una possible vida en gestació, sinó també perquè la posa davant de les seves pròpies debilitats en saber gestionar l’anticoncepció i de gestionar normes i aspiracions contradictòries com saber gaudir de la sexualitat desvinculada de la reproducció, ser mare en el bon moment i en un moment favorable econòmicament i professional, així com, en primera instància, tenir una parella amb qui es projecta un futur en comú.

7. Bibliografia

- Bajos, N., Ferrand, M., Équ coastal GINE (2002). *De la contraception à l’avortement. Sociologie des grossesses non prévues*. Paris: Institut National de la Santé et de la Recherche Médicale (INSERM).
- Bajos, N. Ferrand, M. (2006). L’interruption volontaire de grossesse et la reconstitution de la norme procréative. *Sociétés contemporaines*, 61,91-117.
- Bankole, A., Singh, S., Haas, T. (1998). Reason by women have induced abortion: evidence for 27 countries. *International Family Planning Perspectives*, 23 (3),1-152.
- Barrett, G., Peacock, J., Victor, C.R. (1998). Are Women who Have Abortions Different From Those who Do not? A Secondary Analysis of the 1990 National Survey of Sexual Attitudes and Lifestyles. *Public Health*, 112(3),157-63.
- Berer, M. (2000). Making abortions safe: a matter of good public health policy and practice. *Bulletin World Health Organisation*, 78(5),580-592.
- Bongaarts, J. A. (1978). Framework for Analyzing the Proximate Determinants of Fertility. *Population Development Review*, 14,105-132.
- Brullet, C. (2004). La maternidad en Occidente y sus condiciones de posibilidad en el Siglo XXI. A: de la Concha, A., Osborne, R. (coord.) *Las mujeres y los niños primero: discursos de la maternidad*. p.201-227. Madrid: Icaria.

- Delgado, M., Barrios, L. (2007). Determinantes sociales de la interrupción del embarazo en España. 236. p.128. Madrid: Centro de Investigaciones Científicas.
- Ferrer, L. *Lògiques socials i decisions individuals de la interrupció voluntària de l'embaràs: Espanya a través d'una perspectiva comparada* Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 2012.
- Finer, L., Frohworth, L., Dauphinee, L., Singh, S., Moore, A. (2005). Reasons why US women have abortions: Quantitative and qualitative perspectives. *Perspectives on sexual and Reproductive Health*, 3(37),110-118.
- Font-Ribera, L., Pérez, G., Salvador, J., Borrell, C. (2007). Socioeconomic inequalities in unintended pregnancy and abortion decision. *Journal of Urban Health: Bulletin of the New York Academy Medicine*, 1(85),125-135
- Grupo de Interés Español en Población, Desarrollo y Salud Reproductiva (GIE) (2008). Acceso al aborto en el estado español. Un mapa de inequidad. p.78 Madrid.
- Helstrom, L., Odland, V., Zatterstrom, C., Johansson, M., Granath, F., Correia, N., et al. (2003). Abortion rate and contraceptive practices in immigrant and native women in sweden. *Scandinavian Journal of Public Health*, 31(6), 405-410.
- Kero, A., Högberg, U., Jacobsson, L., Lalos, A. (2001). Legal abortion: a painful necessity. *Social Science and Medicine*, 53(11), 1481-1490.
- Larsson, M., Aneblom, G., Odland, V., Tyden T. (2002). Reasons for Pregnancy Termination, Contraceptive Habits and Contraceptive Failure Among Swedish Women Requesting an Early Pregnancy Termination. *Acta Obstetricia et Gynecologica Scandinavica*, 81(1), 64-71.
- Lesthaeghe R. (1992) The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation. *Working Papers*,1-52.
- Llácer-Gil de Rames, A., Morales Martín, C., Castillo Rodríguez, S., Mazarrasa Alvear, L., Martínez Blanco, ML. (2006). El aborto en las mujeres inmigrantes. Una perspectiva desde los profesionales sociosanitarios que atienden la demanda en Madrid. *Index Enfermería*, 15(55),13-17.
- Malmusi, D., Pérez, G. (2009). Induced abortion in immigrant women in a urban setting. *Gaceta Sanitaria*, 23 Suppl 1,64-66.
- Shivo, S., Bajos, N., Ducot, B., Kaminski, M., the COCON Group (2003). Women's life cycle and abortion decision in unintended pregnancies. *Journal of Epidemiology and Community Health Care*, 57(8),601-605.
- Solsona, M. (1997). The Second Demographic Transition from a Gender Perspective: The Case of Catalonia. A: Cosío E. (ed.) *Women and families: evolution of the status of women as factor and consequence of changes in family dynamics*. p. 171-190. Paris: CICRED.
- Torres, A., Darroch, J. (1998) Why do women have abortions? *Family planning perspectives*, 20(4),169-176
- Peiró, R., Colomer, C., Álvarez-Dardet, C., Ashton, JR. (2001). Does the liberalisation of abortion laws increase the number of abortions? The cas study of Spain. *European Journal of Public Health*, (11),190-194
- Rasch, V., Gammeltoft, T., Knudsen, L. B., Tobiassen, C., Ginzel, A., & Kempf, L. (2008). Induced abortion in denmark: Effect of socio-economic situation and country of birth. *European Journal of Public Health*, 18(2),144-149.

- Skjeldestad, F.E. (1994). When pregnant—Why induced abortion? *Scandinavian Journal Social Medicine*, 22,68–73.
- Törnblom, M., Ingelhammar, E., Lilja, H., Svanberg, B., Möller, A. (1999). Decision-making about unwanted pregnancy. *Acta Obstetrica et Gynecologica Scandinavica*, 78(7), 636-41.
- United Nations (UN). Programme of Action of the International Conference on Population and Development. [New York: UN; 1994] [Internet]. [Consulta el 3 d'octubre de 2006]. Disponible a: <http://www.unfpa.org/public/home/sitemap/icpd/International-Conference-on-Population-and-Development/ICPD-Programme>
- Van de Kaa, D. (1987). Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, 42(9), 1-57
- Zurriaga, O., Martínez-Beneito, MA., Galmés Truyols, A., Torne, MM., Bosch, S., Bosser, R., et al. (2009). Recourse to induced abortion in Spain: profiling of users and the influence of migrant populations. *Gaceta Sanitaria*, 23 Suppl 1(1), 57-63.

Crisi i territori: Impacte socioterritorial de la crisi a la Regió Metropolitana de Barcelona

Miguel Rubiales Pérez
Universitat de Barcelona
mrubiale@gmail.com

Susana López León
Gabinet d'Estudis Socials i Opinió Pública (GESOP)
susana.lopez.leon@gmail.com

Resumen

A la present comunicació, després d'una breu introducció i consideracions metodològiques, 1) s'analitzen les mancances de la font i l'evolució temporal de la mateixa, establint una seqüenciació temporal d'etapes; 2) s'analitza l'evolució de sèrie per a les taxes d'atur segons les principals característiques sociodemogràfiques de la població: edat, sexe i nacionalitat; així com 3) en funció de les seves característiques ocupacionals: sector d'activitat i categoria professional anteriors. A continuació, 4) es compara l'evolució de les taxes d'atur de diferents agrupacions territorials: les comarques que composen la Regió Metropolitana de Barcelona, la mida del municipi i la seva caracterització socioeconòmica. 5) Finalment, es realitza una anàlisi multivariable que permet sintetitzar els diferents processos i factors subjacents en els canvis en l'atur i la seva articulació territorial.

1. Introducció

L'actual crisi econòmica, iniciada al 2008 com a crisi financera internacional, ha esdevingut un element quotidià: permeabilitza el debat polític i esdevé omnipresent tant a la premsa com a les converses de cafè. Com a objecte d'anàlisi i investigació va assolir el seu màxim de referències l'any 2010. D'ençà, les conseqüències de la crisi han pres el relleu com a objecte d'estudi, donat que estan endegant transformacions transcendents a tots els àmbits i nivells: l'economia, les migracions, la política, les relacions laborals, les famílies,... El territori, suport bàsic i resultat material de les dinàmiques socials, també es troba en un moment de ràpides transformacions, assistint tant a l'acceleració com a la reversió de tendències llargament consolidades. L'objectiu principal d'aquesta comunicació es plasmar l'impacte socioterritorial de la crisi econòmica a la Regió Metropolitana de Barcelona (RMB en endavant) a partir, principalment, de la informació municipal que ofereixen els registres d'atur.

A l'hora d'estudiar les conseqüències de la crisi, de mesurar i analitzar el seu abast des d'una perspectiva quantitativa, unes dimensions clau són l'ocupació, l'atur i les seves condicions. L'ús de dades d'ocupació com a mesura operativa de l'impacte de la crisi respon a la seva centralitat social i estadística. El treball és clau en l'articulació

d'identitats socials i en la construcció de la ciutadania (Alonso, 2006). No sols això, a més, a la major part de les llars és l'única font de recursos per a satisfer aquelles necessitats bàsiques que no tenen un accés universal garantit. Així, l'increment de l'atur incideix en multitud de situacions de pobresa i exclusió social, des de la pèrdua de l'habitatge al deteriorament de les condicions de vida o de l'estat de salut.

Val a dir que una investigació com la present ha estat possible gràcies a l'important esforç realitzat pels diversos organismes oficials a l'hora de fer accessibles les dades relatives als registres de demandes laborals, mancant encara les referents a l'altra cara de la moneda: les de les persones ocupades.

2. Àmbit d'estudi

La composició de la Regió Metropolitana de Barcelona com a un dels àmbits delimitats al *Pla Territorial General de Catalunya* ha variat a partir de mitjans de 2010. En origen, i remuntant-nos a la definició original de la dècada dels setanta (Esteban, 2003), està formada per set comarques, que d'ençà l'aparició d'un vuitè àmbit al juliol de 2010, el Penedès, ha vist reduïda la seva dimensió. Fins aquest moment, i a diferència del que succeeix amb l'Àrea Metropolitana de Barcelona, ha tingut una gran estabilitat geogràfica, el que ha ajudat a configurar-la en nombrosos estudis com a unitat d'anàlisi metropolitana preferent. En la present comunicació ens hem decantat per la definició original donat que permet la comparabilitat amb investigacions prèvies.

Així doncs, pertanyen a la RMB 164 municipis que ocupen una superfície d'uns 3.200 km². Al 2012 hi vivien més de 5 milions persones, el que representa dos terços de la població total de Catalunya. La ciutat principal, Barcelona, compta amb escassos 100 km² i 1,6 milions de ciutadans. Completen la regió metropolitana sis ciutats de més de cent mil habitants, onze municipis d'entre cinquanta i cent mil; una centena de municipis de mida mitjana i petita i vint-i-nou pobles de menys de dos mil residents, amb una estructura en la que guanya pes el policentrisme. Sovint, s'agrupen els municipis que conformen la RMB en corones segons la proximitat i interrelació que tenen amb el nucli central, Barcelona. Aquests municipis han estat subjectes a processos de gran transformació. Moltes zones de la regió presenten gran dinamisme urbà i social que ha suposat importants canvis i certs desarranjaments entre els límits administratius i els funcionals dels municipis. De fet, en els darrers 20 anys han aparegut dos nous municipis: La Palma de Cervelló i Badia del Vallès.

D'altra banda, i degut a la seva vinculació amb Barcelona, tota la regió metropolitana ha experimentat importants transformacions urbanístiques i poblacionals. En els anys previs al període d'estudi, a la RMB s'han donat dos fenòmens de gran intensitat: l'arribada d'un volum important de residents estrangers, responsable en gran mesura del creixement de població proper al 20% entre 1996 i 2010; i la continuació dels

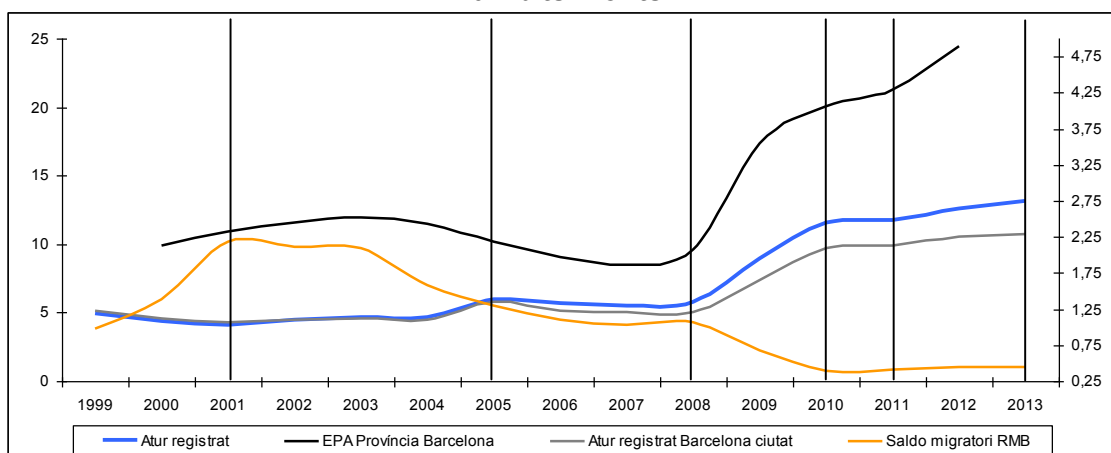
processos de suburbanització, és a dir, la desconcentració progressiva des dels centres més densos vers les perifèries metropolitanes.

3. L'atur registrat: font, precaucions i sèrie temporal

Les dades estadístiques elaborades a partir de l'atur registrat tenen varies avantatges importants, com la universalitat, l'actualització permanent, la immediatesa de les dades i el nivell de desagregació territorial. Ofereixen una informació acurada i àmplia sobre les persones inscrites com a aturats al Servei d'Ocupació de Catalunya (SOC): municipi de residència, sexe, edat, nacionalitat, nivell educatiu, sector d'ocupació anterior i categoria professional anterior. Malgrat tot, però, tenen algunes mancances importants que incideixen força a l'hora d'emprar-los com a font principal per a l'anàlisi. En primer lloc, el biaix derivat de la naturalesa de la font. Els registres administratius tendeixen a infravalorar el nombre d'aturats. La voluntarietat d'inscripció en aquest registre i la manca d'incentius per a fer-la efectiva, a més de les molèsties que comporta el desplaçament a les oficines, amb la pèrdua de temps que comporta, arrossega processos d'*auto selecció*. Els més joves, abans de la seva incorporació al mercat de treball, tendeixen a no incloure el registre en els serveis d'ocupació públics com a part de la seva recerca activa de feina. D'altra banda, és clar que cobrar el subsidi per desocupació és el principal atractiu per a la inscripció de treballadors desocupats, però la limitació temporal del mateix en funció del temps de cotització, fins a un màxim de dos anys, i les renovacions de registre que s'han de dur a terme per no causar baixa automàtica, ocasionen cada any un percentatge de desistiment conegut com l'*efecte desànim*. Es tracta de treballadors que deixen d'estar registrats com a demandants d'ocupació sense haver trobat feina. En temps de crisi prolongada i atur estructural aquest efecte augmenta. Entre 2008 i 2013, el percentatge de treballadors que ocasionen baixa en els serveis públics d'ocupació sense haver trobat feina ha incrementat un 28,4%, passant del 38,4% de 2008 al 49,3% en 2013 (segons el Ministeri d'Ocupació i Seguretat Social). Així, la diferència de criteri entre l'atur registrat i l'*Enquesta de Població Activa* (EPA) a l'hora de considerar inactiu a un treballador (veure figura 1), explica en part les diferències entre les dades aportades ambdues fonts: mentre el registre del Servei Català d'Ocupació considera inactius (i no aturats) a aquells individus que s'inscriuen o no actualitzen el seu registre al SOC, l'EPA considera inactives a les persones que deixen d'enviar candidatures a empreses, d'anar a entrevistes de feina, d'estar en contacte amb bosses de feina, sindicats o oficines privades d'ocupació o que no han realitzat gestions per a desenvolupar un negoci o projecte d'autoocupació, és a dir, aquells que no busquen feina activament (INE, 2008).

En segon lloc, per poder comparar l'evolució per municipis i agrupacions de diferent mida poblacional, és necessari calcular les taxes en funció d'una població de referència. El padró municipal proporciona la població de cada municipi a 1 de gener de cada any, així com els subtotals segons sexe, edat i nacionalitat. Com no és una font sobre mercat laboral, el padró no diferencia entre actius i inactius. Així, la màxima precisió que es pot aconseguir és prenent a la població potencialment activa, les persones d'entre 16 i 64 anys, com a població de referència. L'EPA calcula la taxa d'atur sobre la població activa, el que explica una altra part dels diferents nivells entre ambdues fonts. La qüestió esdevé metodològicament més complicada quan ens centrem en les variables relacionades amb el sector o la categoria professional de l'ocupació anterior. En aquests casos, com no es disposen dels totals de població activa o ocupada segons aquestes variables, el denominador ha de ser el conjunt de la població potencialment activa. Així doncs, en aquests casos ja no es pot parlar de taxa, sinó que es tracta de la taxa global que representa cadascun dels sectors o categories professionals. El problema rau en que aquest indicador reflexa tant la composició sectorial o ocupacional de la població activa del municipi, com el grau de desocupació que pateixen aquestes poblacions, sense que es pugui deslligar fins a quin punt el valor de l'indicador depèn de l'estructura de la població activa del municipi i fins a quin altre dels nivells de desocupació que pateixen.

Al gràfic de la figura 1, es pot observar que tant les taxes d'atur de l'EPA per a la província de Barcelona, com les taxes de l'atur registrat per a la RMB del SOC, detecten una important crisi en l'ocupació de 2008 a 2010, l'originada arrel del col·lapse financer internacional i, en particular en el cas espanyol, del sector de la construcció. Tant a l'EPA com a les dades del SOC s'aprecia la relativa estabilització en els nivells d'atur que generaren les polítiques d'inversió pública activades entre 2009 i 2010, així com el segon període de crisi iniciat a mitjans de 2010 i caracteritzat per les retallades en serveis, control de la despesa pública i política fiscal contractiva. També les dues fonts són congruents amb els canvis relacionats però externs al mercat laboral, com les variacions del saldo migratori total de la RMB. En tot cas, la semblança en l'evolució general entre ambdues fonts acredita la capacitat dels registres del SOC per tal de visibilitzar adientment els canvis en el mercat laboral patits en els municipis de la RMB.

Figura 1: Evolució de les taxes d'atur i del saldo migratori segons diferents àmbits i fonts

Font: *Observatori Metropolità del Treball*, atur registrat; INE, taxes d'atur de l'Enquesta de Població Activa i població del padró municipal. Els valors per al 2013 s'han estimat a partir de la població de l'any anterior.

L'única divergència entre l'evolució general de les taxes d'atur de l'EPA i de les calculades a partir dels registres de demanda d'ocupació es dona en una alteració de la sèrie l'any 2005, causada per un canvi de metodologia a la classificació en l'atur registrat. Si la població amb nacionalitat estrangera, abans de 1999, suposava un petit percentatge en el conjunt de la població activa, al llarg del període 2001-2008 va créixer molt ràpidament. Per aquest motiu, després dels primers anys de forts fluxos migratoris, tant l'EPA com el padró municipal i l'atur registrat van haver d'adaptar les respectives metodologies a aquesta nova composició territorial. Tal i com expliquen de forma primmirada Toharia i Malo (2005), entre altres diferències, abans de 2005, els serveis d'ocupació no s'actualitzaven en coordinació amb els registres de la seguretat social, ni consideraven desocupats als demandants de nacionalitat estrangera. L'efecte d'aquests canvis és l'aparició a la sèrie de l'atur registrat d'una pujada al 2005. Finalment, l'atur registrat és prou sensible com per detectar els canvis en els nivells de desocupació que experimenta la ciutat de Barcelona respecte al conjunt de la regió metropolitana. Malgrat que es tractarà de manera aprofundida més endavant a la secció 7.3, des d'ara es pot observar com Barcelona comença l'any 2000 amb taxes d'atur similars a les del conjunt de la RMB, però que les va reduint de manera contínua, generant una clivella que s'accentua considerablement a partir de l'inici de la crisi. Aquest canvi fa palesa la recomposició socioeconòmica que experimenten la Ciutat Comtal i la seva regió metropolitana a partir de 1999 i de les possibilitats d'anàlisi socioterritorial que ofereix l'atur registrat.

4. Metodologia

S'han adoptat tres tipus de decisions metodològiques: un grup en relació a qüestions temporals, un altre relacionat amb les mancances de la font o l'absència de dades, i el

darrer relatiu a l'elaboració d'una anàlisi multivariable per tal de sintetitzar el conjunt de canvis en l'atur segons les fases de la crisi.

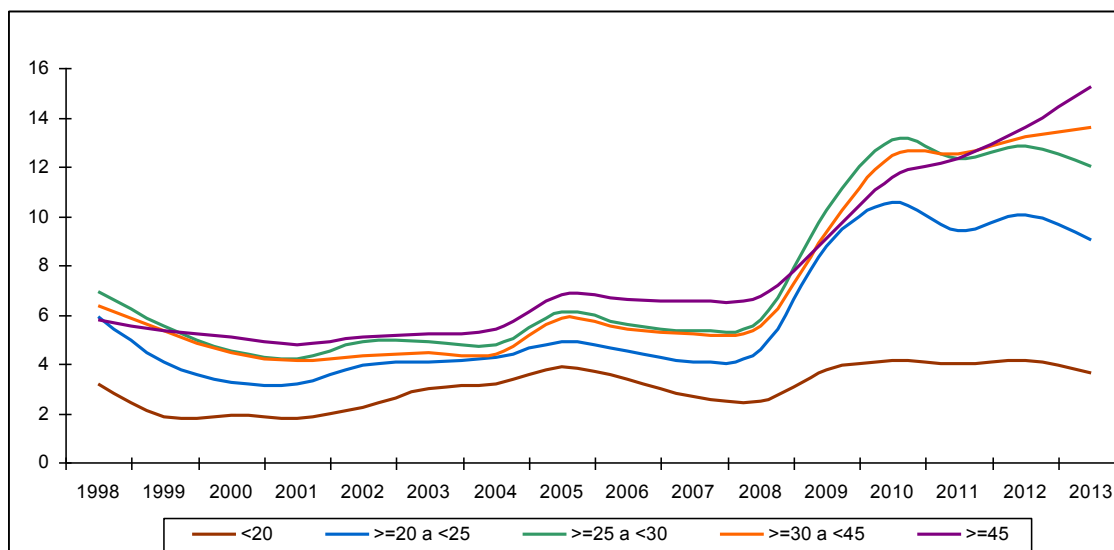
La primera decisió metodològica ha estat preferir les dades d'atur registrat per al mes de gener enlloc dels de desembre, que són relativament més baixos en funció de l'estacionalitat del consum. Per al càlcul de les taxes i altres indicadors l'any 2013 s'estima assumint un escenari d'estabilitat en el que no es produeixen variacions significatives respecte al 2012, segons la tendència observada en els anys precedents. En segon lloc, les principals mancances de la font, el subenregistrament i l'absència de poblacions de referència (totals), es pot pal·liar considerant no el grau, sinó l'evolució dels indicadors durant períodes llargs i sense excessiva desagregació territorial; i analitzant els canvis en els indicadors locals per a períodes curts de canvi intens, en el que les llargues tendències de variació en l'estructura sectorial o ocupacional tenen menor influència. Malgrat tot, el problema de la manca de poblacions de referència segons variables ocupacionals i sectorials comporta una pèrdua de precisió que no podrà solucionar-se definitivament fins a l'aparició de les dades del cens de 2011 o la publicació dels registres de la seguretat social.

L'anàlisi multivariable es realitza amb un doble objectiu: sintetitzar en grans tendències l'àmplia bateria de variables que ofereixen imatges parcials de l'impacte de la crisi en el mercat laboral; i portar al territori els efectes d'aquestes grans tendències. Per aconseguir-ho s'ha realitzat una anàlisi factorial per tal d'extreure els components principals del canvi en l'atur derivat de les dues fases de les crisis en el mercat laboral (2008-2010 i 2011-2013). S'han seleccionat períodes d'igual durada per afavorir la comparabilitat. I, com s'ha indicat prèviament, que aquests períodes siguin breus (2 anys) i de canvis intensos, permet avaluar en major mesura les variacions en els indicadors de desocupació arrel de la crisi i reduint el pes dels canvis originats per les tendències de transformació de l'estructura territorial, sectorial i ocupacional de l'ocupació a llarg termini. A partir dels components d'aquest anàlisi factorial, mitjançant una anàlisi de conglomerats, es cartografien a escala municipal i comarcal les pautes subjacents de l'impacte de les dues fases de la crisi en el mercat laboral.

5. Transformacions en els indicadors d'atur registrat en funció de les principals variables demogràfiques

5.1 L'atur de joves i més grans.

A grans trets, l'evolució de les taxes d'atur brutes per grups d'edat reproduïx l'esquema temporal de la sèrie analitzada a l'apartat 3. Les peculiaritats esdevenen més marcades a les categories extremes: els més grans i els més joves. En el present anàlisi les taxes es calculen sobre el total de la població d'aquest grup d'edat i no sobre la població activa.

Figura 2: Evolució de la proporció d'atur registrat segons edat

Font: *Observatori Metropolità del Treball*, atur registrat. Els valors per al 2013 s'han estimat a partir de la població de l'any anterior.

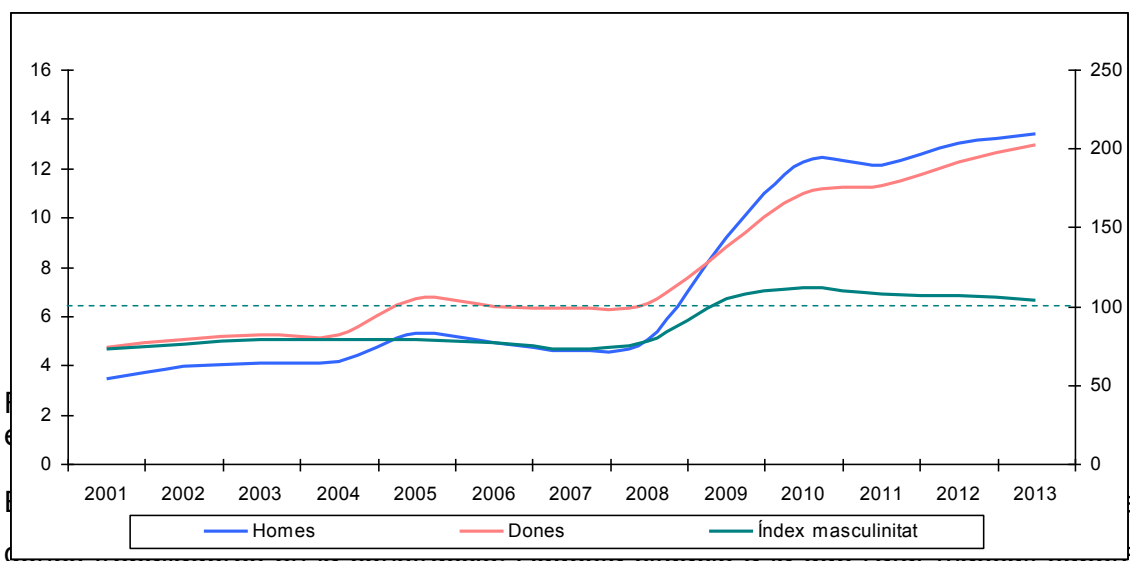
A partir de la segona fase de la crisi (2011), l'increment de les taxes d'atur dels treballadors de més de 45 anys s'accelera. Val a dir que, malgrat la primera acceleració de la desocupació per als treballadors de més edat coincideix amb l'esclat de la crisi (2008), en aquest primer moment és el grup que menys empitjora. Tanmateix, a partir de 2010 les taxes d'atur d'aquest col·lectiu mantenen un alt ritme de creixement, independentment de les fases de la crisi i de les polítiques econòmiques (veure figura 2). Aquest comportament de l'atur dels treballadors de més edat apunta a un procés que va més enllà del tancament d'empreses tradicionals amb plantilles envellides. Si en un primer moment la crisi reduí els llocs de treballs menys consolidats i el pes sectorial de la construcció presentava un biaix vers als grups més joves, al llarg de l'any 2010, relativament estable des del punt de vista de l'atur registrat, les taxes d'atur de la població més gran continuen incrementant, especialment considerant que són treballadors més estables, amb millors condicions i drets laborals més consolidats. Independentment de l'evolució de la seva activitat, algunes empreses han aprofitat l'adaptació de personal de cara a una menor activitat per també renovar les plantilles, substituint els treballadors més grans per uns altres de menor edat i cost. Una anàlisi sobre la jubilació dels treballadors de més edat (León i Gamundi, 2012) mostra com durant la crisi de 1993-1994, es produí una reducció de les taxes d'activitat d'aquests treballadors que ara no s'està produint. El nostre anàlisi de les taxes d'atur suggereix que aquesta crisi també expulsa treballadors de més edat del mercat laboral, però que en aquest cas no ho fa cap a la inactivitat o prejubilació, sinó vers la desocupació.

A l'altre extrem de les edats, es pot observar el relatiu descens a partir de 2010 en les taxes d'atur de la població menor de 30 anys. Deixant de banda als menors de 20 anys per la seva condició atípica, entrades i sortides de l'activitat i subenregistrament, produït en gran mesura perquè la gran majoria de persones que s'inscriuen per primera vegada a les oficines del Servei d'Ocupació de Catalunya ho fan després d'haver treballat en algun moment²², obtenim unes taxes d'atur per als menors de 25 anys molt allunyades de les xifres i evolucions reals. Malgrat tot, es pot observar un increment de l'atur registrat més elevat que els dels grups de més edat al llarg del primer període de la crisi, estabilitzant-se a partir de 2011. Les tendències a la baixa del darrer període s'han de prendre amb precaució, donat que al estimar-se la població de 2013 i calcular-se sobre la població potencialment activa d'aquesta edat, la taxa no recolliria ni les possibles reduccions en el total d'actius, especialment per a les poblacions joves, que poden optar per formar-se passant així a engruixar la població inactiva.

5.2 Desocupació masculina, tombarella en el gènere de l'atur

A cop d'ull crida l'atenció el tomb que introdueix la crisi en la feminització de l'atur. Al llarg del període expansiu, entre 2001 i 2008, les taxes d'atur masculí són més d'un punt inferiors a les de l'atur femení, amb un índex de masculinitat de l'atur situat a l'entorn de 80. Fins i tot, a partir del canvi metodològic de 2005 i de les pròpies dinàmiques del mercat laboral, les taxes d'atur masculí es redueixen amb major intensitat que les del femení. La crisi que s'inicia al 2008 inverteix la situació, propiciant que les taxes d'atur masculí superin en més de mig punt a les del femení a la RMB, degut a l'impacte al sector de la construcció (amb una distància màxima al 2010, arribant a un 12,21% i un 10,98% respectivament, veure figura 3).

²² A les dades d'atur registrat la categoria *Sense ocupació anterior* representa al voltant del 5% sobre el total d'inscrits a partir del canvi metodològic de 2005 i a l'entorn del 8% en els anys anteriors.

Figura 3: Evolució de la proporció d'atur registrat segons sexe i índex de masculinitat

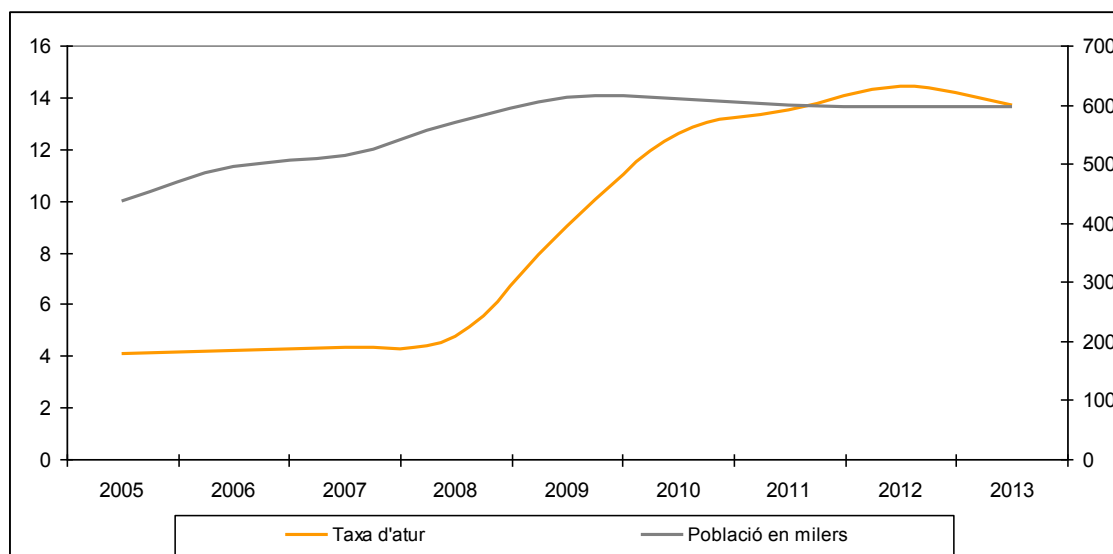
al femení també es dona a la Regió Metropolitana de Madrid, amb un similar desenvolupament de la construcció en els anys previs a la crisi i amb una gran importància del pes del sector serveis i del turisme en l'ocupació. Rocha (2012) assenyala que el salt seria encara més pronunciat ja que part d'aquest atur femení respon a l'efecte del *treballador adicional*, és a dir, dones que busquen feina perquè les seves parelles s'han quedat a l'atur.

Una anàlisi més acurada de l'evolució recent de l'atur en funció del sexe i la nacionalitat (Muñoz, 2011), mostra que a partir de 2009 es produeixen caigudes petites però similars a totes les categories formatives i ocupacionals femenines i que aquestes baixades són independents del temps d'estada al mercat laboral. El fet que el descens es doni a totes les categories, podria indicar l'existència d'un procés general a tots els sectors i empreses d'adaptació a un menor volum de vendes i activitat. Aquest primer arranjament de plantilles s'acostuma a executar sobre els treballadors amb menys drets adquirits, menor centralitat a l'empresa i amb contractes temporals o parcials. Que també succeeixi amb independència del temps d'incorporació al mercat laboral apunta que aquest encara continua sent dual i que aquesta dualitat segueix perjudicant principalment a les dones.

5.3 Nivells de desocupació de la població de nacionalitat estrangera

Si l'increment de l'atur femení donava pistes de la dualitat del mercat de treball, el canvi a les taxes d'atur de la població estrangera a partir de 2008 presenta una dramàtica confirmació d'aquest efecte.

Figura 4: Evolució de la proporció d'atur registrat i de la població en milers de persones amb nacionalitat estrangera

Font: *Observatori Metropolità del Treball*, atur registrat; Padrón continuo de població, INE. Els valors per al 2013 s'han estimat a partir de la població de l'any anterior.

En aquest cas, la situació laboral relativament més precària de la població estrangera es combina amb l'efecte sectorial de l'especialització laboral dels homes estrangers a la construcció. Gil, Bayona i Vono (2012) adverteixen de les dificultats d'integració derivades de la mobilitat dels estrangers en busca d'oportunitats laborals. De manera similar, Rinken, Bermúdez i Cortés (2012) assenyalen els inconvenients que la desocupació pot tenir a l'hora d'integrar i assimilar la població estrangera al nostre país. Segons les dades de l'atur registrat, les seua taxa passa de poc més d'un 4% al 2008 a més del triple, 14% l'any 2012 (veure figura 4). Segons les dades generals de l'EPA amb les que treballa Rocha (2012), s'estima que l'atur entre els estrangers arriba al 38,7% al 2012, 16 punts percentuals més que les taxes que afecten a la població nacional. Gil i Vidal (2012) assenyalen com la crisi els expulsa del mercat laboral, empitjora les seves condicions laborals i/o els redirigeix vers a sectors d'ocupacions específics.

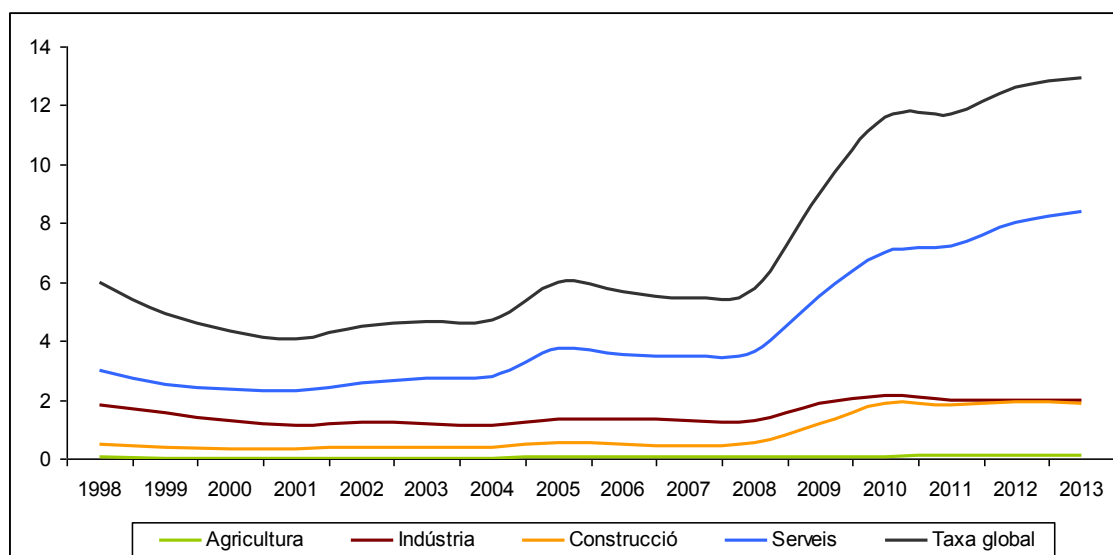
Les tendències a la baixa del darrer període s'han de prendre amb precaució, donat que, com s'exposa als apartats 4 i 5.1, en estimar-se la població de 2013 i calcular-se sobre la població potencialment activa, la taxa no recull ni les possibles reduccions més recents en el total d'actius ni les possibles reduccions de població estrangera al 2013.

6. Transformacions en els indicadors d'atur registrat en funció de les principals variables sectorials i ocupacionals

6.1 Sectors d'activitat, col·lapse de la construcció i ocupació en caiguda lliure

Les grans diferències entre nivells de taxes brutes depenen, en primer lloc, de la composició de l'estructura sectorial de l'ocupació a la RMB, similar a la de molts altres països desenvolupats, en la que predomina clarament el sector serveis. Multitud d'anàlisi sobre tendències sectorials en diferents moments i regions (Neugart i Schömann, 2002; o Rocha i Rubiales 2005, entre altres), indiquen l'existència d'un procés continu de terciarització tant de la producció, com de l'ocupació en els països desenvolupats. Per aquest motiu, part del creixement que s'observa a la figura 5 de l'atur en serveis (aturats registrats sobre el total de la població potencialment activa), està reflectint no només un increment en el nivell d'aturats, sinó també un creixement del pes del sector serveis en la composició sectorial del treball.

Figura 5: Evolució de la proporció de l'atur registrat segons sector d'activitat, RMB 1998-2013

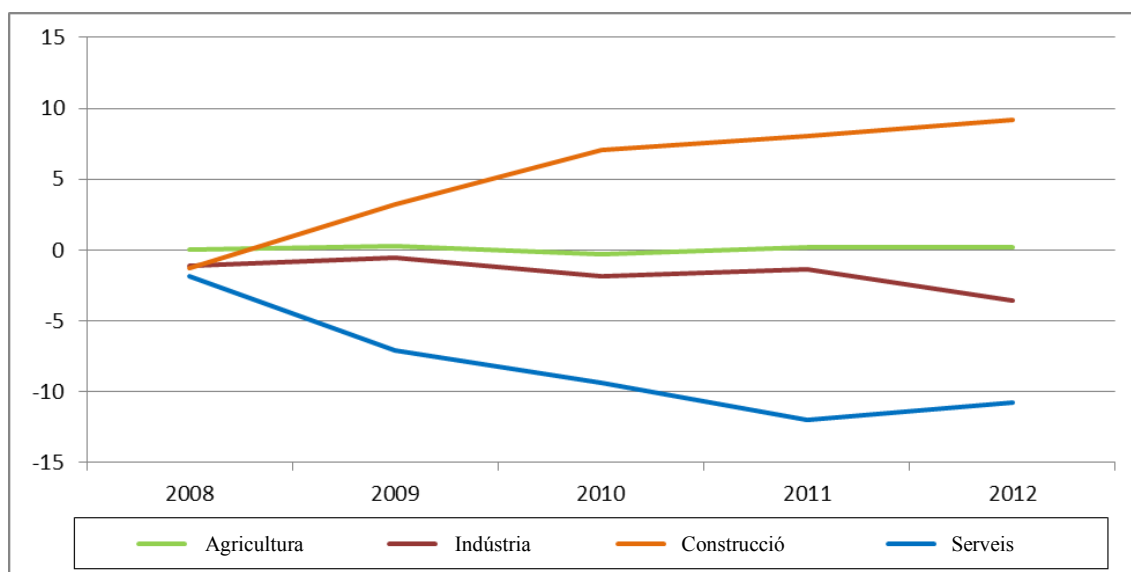

Font: *Observatori Metropolità del Treball*, atur registrat. Els valors per al 2013 s'han estimat a partir de la població de l'any anterior.

Els dos trets més característics que poden apreciar-se a partir del gràfic d'evolució de taxes d'atur registrat (figura 5), són el salt qualitatiu que es dona en la construcció en la primera crisi (2008-2010) i el continu i intens augment de l'atur al sector serveis a partir de 2010.

Aquestes dades es poden matisar si els relacionem amb l'estructura sectorial dels ocupats que ofereix l'EPA per a la província de Barcelona (figura 6), essent la font i l'àmbit que permeten majora comparabilitat. L'any 2008, les estructures eren pràcticament idèntiques i les diferències, més que provenir de l'àmbit geogràfic, són les ocasionades pels aturats sense ocupació anterior, donat que no tenen sector assignat.

Figura 6: Diferència entre el percentatge de l'atur registrat a la RMB i el percentatge d'ocupats de la província de Barcelona segons l'EPA, per sectors d'activitat

Font: *Observatori Metropolità del Treball*, atur registrat; *Instituto Nacional de Estadística*, Enquesta de Població Activa.

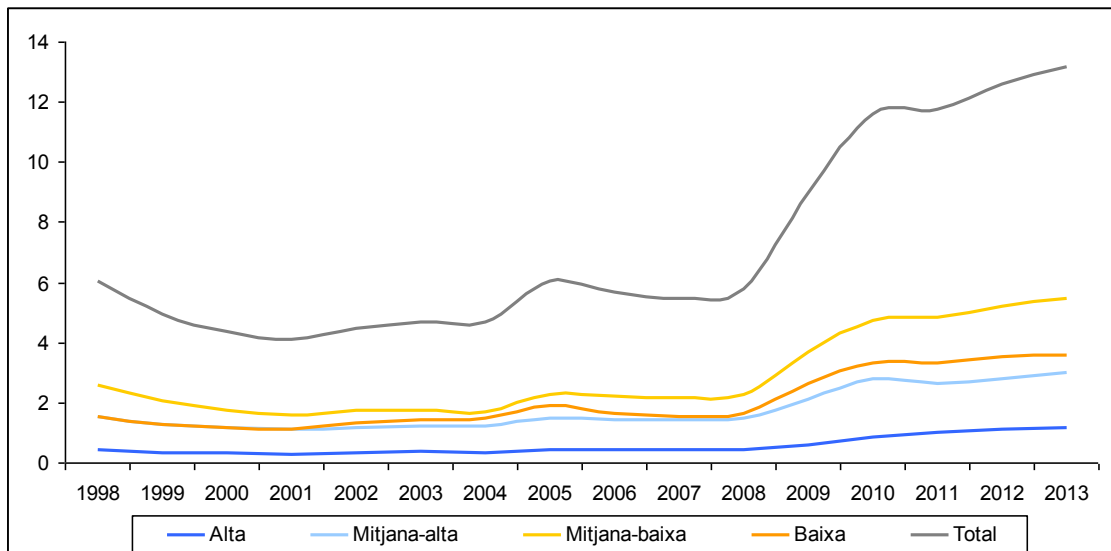
En comparar l'estructura sectorial d'ocupats i aturats al llarg de l'evolució de la crisi, s'observa com la diferència entre el pes d'aturats i ocupats en la construcció creix més de deu punts. Si es poguessin corregir en base a aquestes dades, les taxes d'atur a la construcció de la figura 5 no romandrien estables a partir de 2010, sinó que incrementarien, mentre que les taxes d'atur de serveis no ho farien de manera tan pronunciada. D'altra banda, malgrat que el primer augment de les taxes d'atur a la indústria en iniciar la crisi fan palesa la destrucció de l'activitat fabril associada al subministrament de productes de construcció (cimenteres, fàbriques de rajoles...), al 2012 s'observa un efecte de sobreestimació de les taxes d'atur, si bé en menor mesura del que succeeix amb el sector serveis (veure figura 6). En qualsevol cas, l'estabilització del treball industrial a partir de 2010 que presenta el gràfic de la figura 5 és correcta.

6.2 Categories professionals, les desigualtats de l'atur

Els dos principals trets de l'evolució de l'atur per categories professionals que ens mostra la figura 7 són l'alteració de 2005 i l'augment de les diferències entre categories a partir de la crisi de 2008. El canvi de metodologia en els registres d'atur del SOC, que recollia a la població estrangera en procés de regularització, s'observa en un increment puntual de les taxes d'atur en les categories sense qualificació. En general, si el període de desenvolupament econòmic produí certa convergència entre les diverses categories professionals, la crisi ha accentuat les diferències de les taxes a

tots els nivells, deixant com a supòsit únicament que el pitjor d'aquest increment ha anat a parar a les categories més baixes.

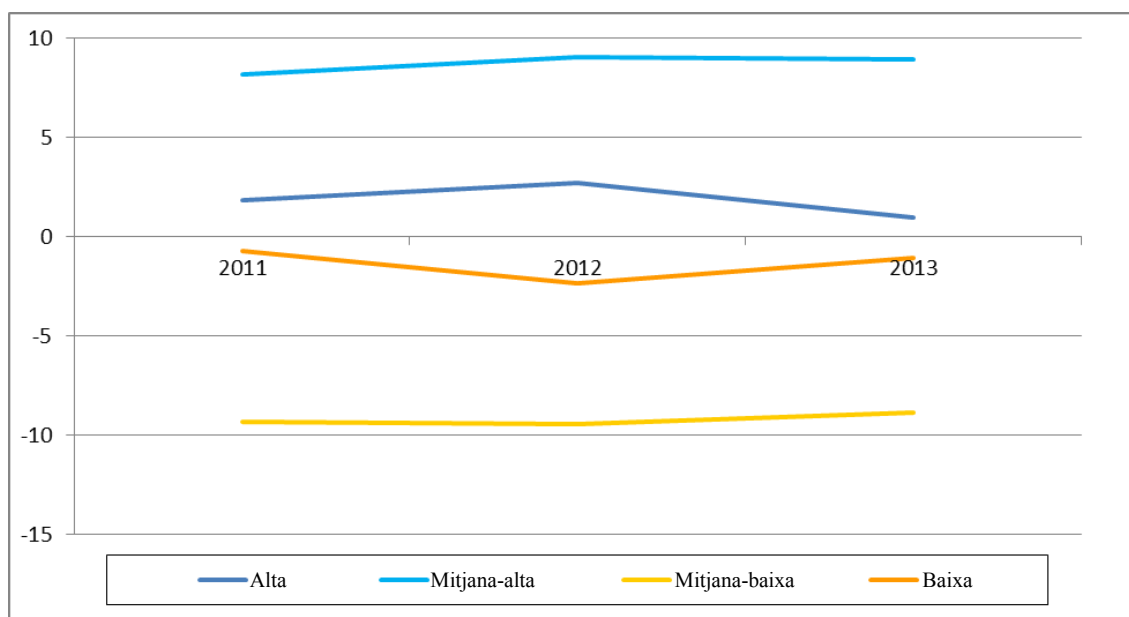
Figura 7: Evolució de la proporció de l'atur registrat segons professió anterior agrupada.

Font: *Observatori Metropolità del Treball*, atur registrat. Els valors per al 2013 s'han estimat a partir de la població de l'any anterior.

No hi ha gaire més a dir. Tal i com es va apuntar a l'apartat de metodologia (4), les xifres de població del padró municipal no ofereixen dades sobre el treball o l'ocupació. Aquestes taxes d'atur registrat per categories ocupacionals sobre població potencialment activa poden estar indicant tant canvis en el nivell d'atur com en la proporció d'ocupats en diferents categories. Una solució similar a la proposada al punt 6.2 no és possible perquè l'EPA no proporciona dades sobre categoria ocupacional per a la província de Barcelona i les dades del Cens de 2001 són anteriors a dos processos molt importants en la reconfiguració territorial i socioeconòmica: els anys del *boom* econòmic entre 2001 i 2008 i els anys de crisi posterior.

Figura 8: Diferències de la proporció d'aturats entre l'atur registrat i l'EPA

Font: *Observatori Metropolità del Treball*, atur registrat; *Instituto Nacional de Estadística*, Enquesta de Població Activa. Els valors per al 2013 s'han estimat a partir de la població de l'any anterior

Comparant la composició per categories d'atur registrat segons l'EPA (figura 8), s'aprecia que les categories altes es registren més freqüentment i que accedeixen en major mesura a la protecció social en cas d'una menys probable situació d'atur. Pel contrari, les categories baixes tendeixen a enregistrar-se menys. Entre les darreres, el treball irregular o amb contractes que permeten la no cotització a la seguretat social és més freqüent. Les diferències s'accentuen entre les categories mitjanes, ja siguin altes (treballadors d'oficina) o baixes (treballadors qualificats), fet que ve donat més pel seu major nombre absolut que no pas que tinguin registres més extrems.

7. Evolució d'agregats territorials

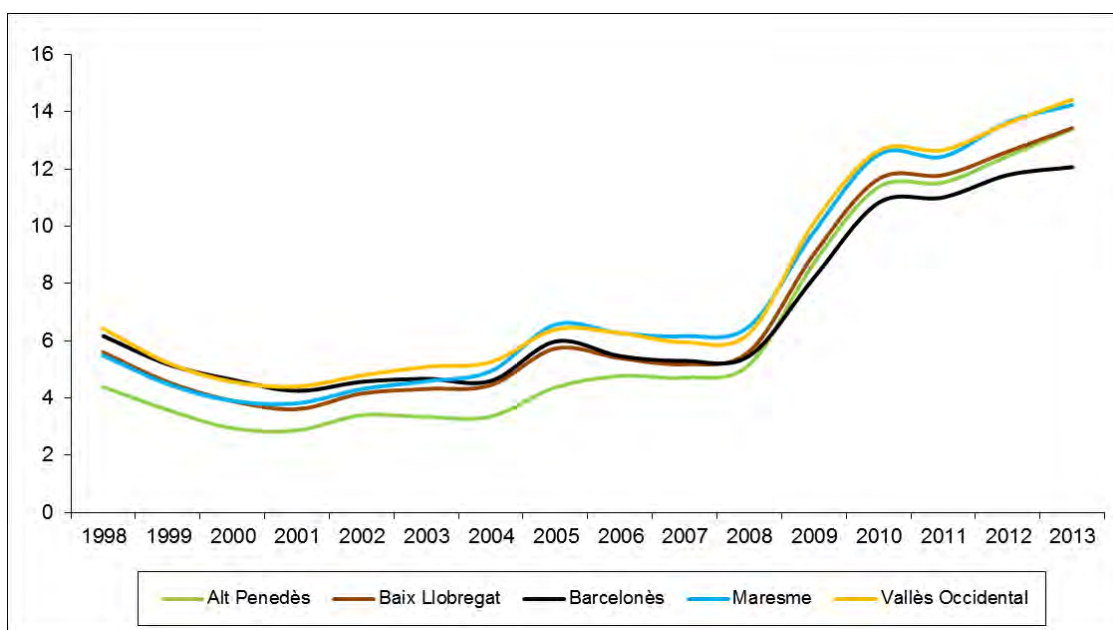
Al marge de les mancances que té l'atur registrat com a font de dades, hi ha un avantatge que fa que el seu ús esdevingui l'òptim en investigacions territorials, com és la present: l'accés a dades amb detall municipal. Aquest nivell de desagregació permet tant oferir cartografies de la distribució i transformacions de l'atur a la RMB, com es veurà al punt 8, com analitzar les transformacions recents i l'impacte de la crisi en funció de la comarca, la mida del municipi o els grups de municipis segons condició socioeconòmica.

7.1 Comarques

El rang de diferències en les taxes d'atur entre les comarques que componen la RMB s'ha mantingut constant d'ençà 1998, amb un màxim de convergència l'any 2008. A la sèrie dels darrers quinze anys, es poden apreciar les profundes transformacions d'algunes comarques. Els canvis més extrems són els de l'Alt Penedès i el Barcelonès.

L'Alt Penedès arrenca amb taxes d'atur molt baixes, de fins a dos punts, relacionades amb el caràcter suburbà de la seva població i municipis. Aquesta diferència respecte a la resta de comarques es manté constant fins a mitjans de la fase expansiva. Pels volts de 2006, el desenvolupament urbà i l'increment de població originària de la resta de la RMB ha reconfigurat la composició social de la comarca, assimilant-la a la composició social i el caràcter metropolità de la resta. Des de 2012, la seva taxa d'atur sobre la població potencialment activa s'equipara a la del Baix Llobregat, del 13,4%.

Figura 9: Evolució de la proporció de l'atur registrat segons comarca

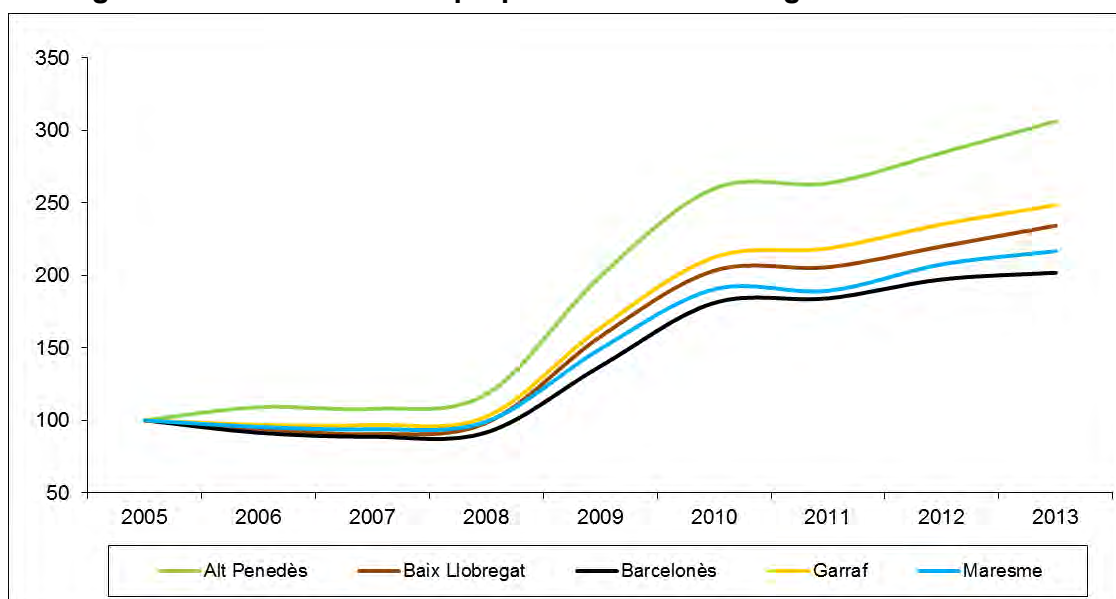
Font: *Observatori Metropolità del Treball*, atur registrat. Els valors per al 2013 s'han estimat a partir de la població de l'any anterior.

El segon gran canvi és el que ha tingut lloc al Barcelonès, comarca en què el pes del municipi de Barcelona és decisiu. Aquesta comarca ha recorregut el camí invers que l'Alt Penedès: de ser una de les comarques amb una més alta taxa d'atur passa a ser on hi ha una menor taxa. Tot i que es discutirà més detalladament al punt 7.3, es pot apuntar que aquest canvi està relacionat amb la recomposició social de Barcelona que aglutina a població d'un estatus socioeconòmic més alt.

La tercera comarca que s'allunya de la distribució similar de les altres quatre és el Garraf. Amb pocs municipis i minsa població, inicia la sèrie amb els nivells més alts de desocupació, durant el període d'expansió passa al grup de grau més baix d'atur i, després de la crisi, torna a taxes relativament altes. Aquesta trajectòria del Garraf és simptomàtica de l'impacte de la crisi a les comarques amb un menor desenvolupament urbà. La figura 10 mostra l'evolució de les taxes d'atur prenent els valors de 2005 com a base 100 i presenta com a partir de l'esclat de la crisi, les tres comarques on la desocupació incrementa més són les menys urbanitzades i on més afecten les crisis

sectorials, fins al punt de condicionar també l'ocupació en serveis: Alt Penedès, Vallès Oriental i Garraf.

Figura 10: Increment de las proporcions de l'atur registrat. 2005 base 100

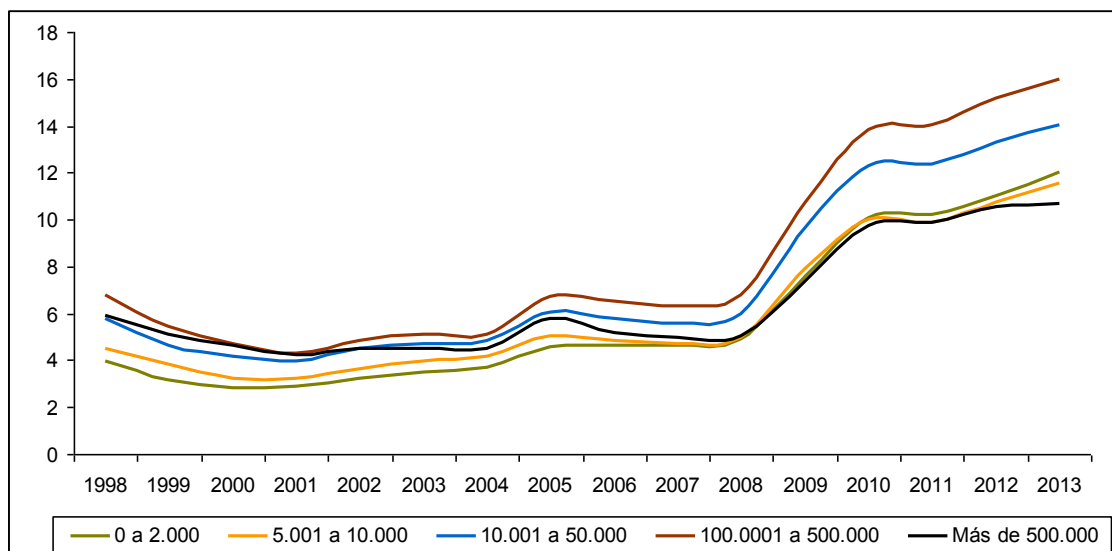
Font: Elaboració pròpia a partir de l'atur registrat de l'*Observatori Metropolità del Treball*.

Tot i que, com s'esmentava anteriorment, al cas de l'Alt Penedès s'està produint un procés de metropolinització que implica la incorporació d'uns paràmetres més suburbans i menys rurals, entre els que s'inclouen una major proporció de població aturada, l'evolució més negativa en aquest tipus de comarques esdevé aclaparadora. La crisi del sector immobiliari ha suposat un impacte molt elevat en termes d'activitat, creació de valor i feina en molts municipis petits, en permanent crisi agrària, que es comenta amb més detall a l'apartat 8, per a la que no acaben d'acomodar-se cap de les estratègies de desenvolupament que s'han assajat. A l'altre extrem, trobem l'evolució de Maresme i Barcelonès, amb una resistència més alta a l'augment de l'atur que està relacionada amb la presència de contingents relativament importants de classes altes.

7.2 Dimensió de municipi

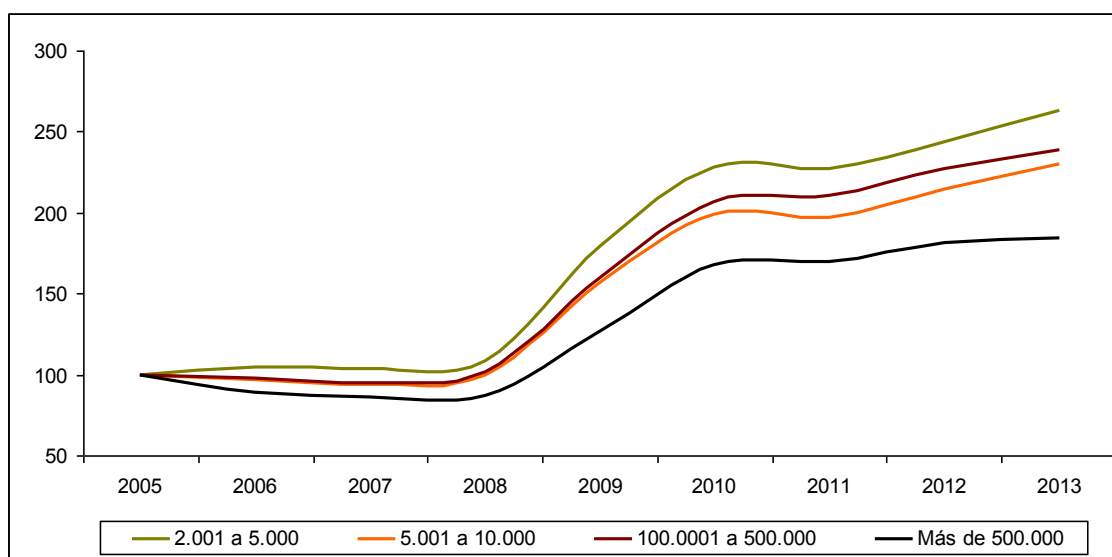
Després de la panoràmica comarcal, era previsible que els canvis en les taxes d'atur en funció de la mida del municipi mantinguessin un comportament coherent, amb pitjors taxes d'atur entre els municipis més petit (figura 12). Efectivament, els municipis de menys de 2000 habitants i els de 2000 a 5000 passen respectivament del 4 al 12% i del 4,5 a 11,8%.

Figura 11: Evolució de la proporció de l'atur registrat segons dimensió de municipi

Font: *Observatori Metropolità del Treball*, atur registrat. Els valors per al 2013 s'han estimat a partir de la població de l'any anterior.

Sorpren més l'evolució heterogènia dels municipis de mida superior, en què els grans municipis metropolitans, amb més de cent mil habitants, tenen una evolució a partir de 2008 més accentuada que fins i tot els que tenen entre cinc i deu mil habitants, passant de 6,8 al 16% (veure figura 11). Els municipis de més de cent mil habitants, juntament amb Barcelona ciutat, principal emplaçament de la regió, lideraven l'any 1998 els nivells d'atur registrat per població potencialment activa. Amb una forta heterogeneïtat social i un important contingent de població treballadora, les grans ciutats de la RMB es trobaven entre dos i tres punts per sobre de la resta de municipis. L'evolució de Barcelona ha estat molt diferent a la de la resta de grans ciutats de la regió. Tot plegat porta a pensar que la clau dels diferencials en l'atur en els darrers 15 anys no es troba tant en l'efecte de la mida urbana i de les crisis sectorials de la construcció i la agricultura, sinó en la composició socioeconòmica en què cada municipi s'especialitza.

Figura 12: Increment de les proporcions d'atur registrat. 2005 base 100

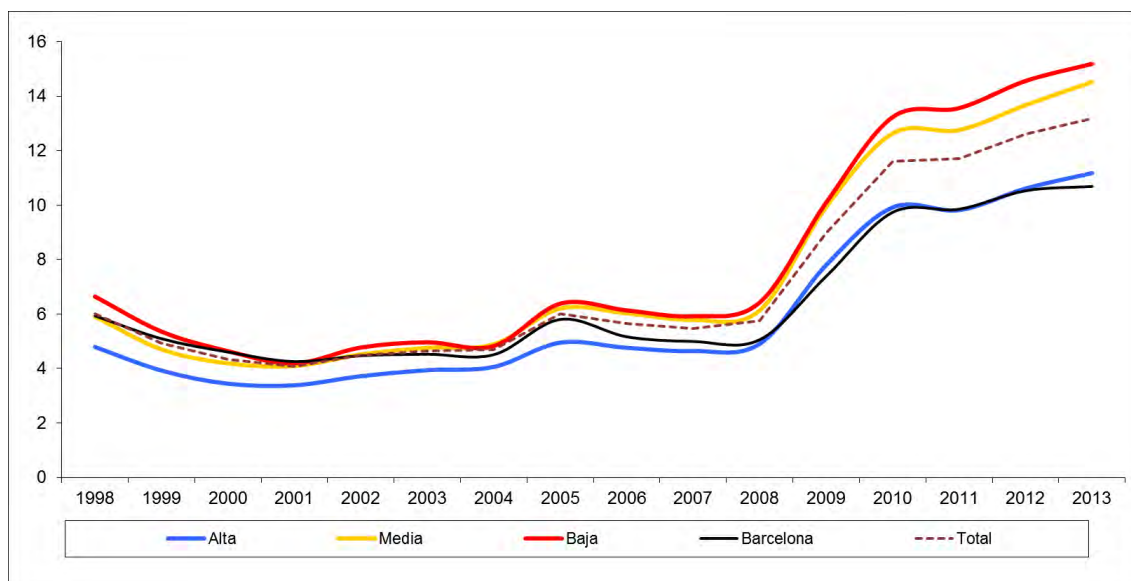
Font: Elaboració pròpia a partir de l'atur registrat de l'*Observatori Metropolità del Treball*.

7.3 Condició socioeconòmica del municipi

Els subapartats anteriors segons comarques i dimensió del municipi assenyalaven a una clau més socioeconòmica com a factor de pes en els canvis en les taxes d'atur. Com es pot veure a la figura 13, les taxes d'atur mantingueren les respectives diferències en època de bonança i les multiplicaren en temps de crisi. Les taxes de professions amb categories baixes, abans de 2008 són les més altes, malgrat estar especialment infrarrepresentades donat els alts nivells de subenregistrament, tal i com es destacava a la secció 6.2. Val a dir, a més, que serien encara més altes si entre 2001 i 2005 s'hagués recollit de forma adient a la població estrangera que començava a arribar massivament, que fins a llavors no eren numèricament rellevants però que en el tombant de segle van començar a ser-ho. Per observar detingudament aquest efecte s'han calculat les taxes per a cadascun dels 5 tipus de municipis segons en seu caràcter de classe a partir d'una bateria de variables dels cens de 2001 (veure metodologia a Rubiales, 2012). Per mostrar-ho amb més claredat, a la figura 13 es representen les tres agrupacions més heterogènies més Barcelona ciutat.

Val a dir que l'evolució de Barcelona presenta en els primers anys les majors taxes d'atur i, de forma progressiva al llarg de la fase de creixement econòmic i brusca en esclatar la crisi, ha anat equiparant els seus nivells d'atur als dels municipis de classe alta. En un procés d'afinitat electiva amb les polítiques i tendències de la globalització a favor de les grans metròpolis, tot apunt a que s'ha transformat la composició socioeconòmica de la població resident a la ciutat comtal, en un procés de substitució.

Figura 13: Evolució de la proporció de l'atur registrat segons categoria socioeconòmica dels municipis

Font: *Observatori Metropolità del Treball*, atur registrat. Els valors per al 2013 s'han estimat a partir de la població de l'any anterior

Investigacions sobre els grans centres urbans espanyols (Pujadas i García, 2005; López, 2012), acrediten la recomposició social que es produeix a la RMB i com els desequilibris entre oferta i demanda generats d'ençà l'any 2000 van forçar a un gran nombre d'habitants a abandonar al ciutat central, especialment obrers manuals que són substituïts per joves professionals (López i Recaño, 2008). És possible, doncs, que el procés de transformació socioeconòmica de Barcelona hagi estat, a la vegada, pel relleu generacional de les classes mitjàno baixes i baixes de la capital, les llars i barris dels quals comença a habitar població amb categories ocupacionals superiors, de manera similar al que ha succeït a Londres; i mitjançant gentrificació amb mobilitat residencial de les classes més baixes cap a municipis de la segona i tercera corona, en un procés d'aburgesament de l'espai urbà de la ciutat similar al descrit per a París (Clerval, 2010).

8. Anàlisi multivariable

El principal avantatge de treballar amb informació municipal és la possibilitat d'analitzar la composició interna dels processos objecte d'estudi a partir d'anàlisis multivariables. Com s'avançava a l'apartat de metodologia (4), s'ha dut a terme una anàlisi factorial amb l'objectiu principal d'eliminar la informació redundant, sintetitzar el contingut de les variables presentades fins ara per tal de veure quines són les pautes subjacents i localitzar aquestes tendències al territori, agrupant-les en conglomerats homogenis. Per aconseguir-ho, s'ha optat per realitzar dues anàlisis factorials de components principals, cadascuna centrada temporalment a les dues fases de la crisi del treball vistes anteriorment. S'ha seleccionat períodes d'igual durada i d'evolució homogènia

per afavorir la comparabilitat: de 2008 a 2010 i de 2011 a 2013, donat que les polítiques d'estimulació de l'ocupació que es desenvoluparen fins a mitjans de 2010 alteraren en certa mesura el creixement de l'atur entre 2010 i 2011. Els resultats de l'anàlisi multivariant s'analitza també espacialment, representant els resultats al territori per observar l'articulació empírica de les diferents components i la seva distribució espacial.

Prèviament, val a dir que les unitats d'anàlisi, els municipis que conformen la RMB, són molt heterogènies. Al treballar sobre el canvi relatiu en taxes, algunes categories de les variables presentaven valors absoluts baixos pels que petites variacions representaven canvis del 500%, especialment a les localitats més petites. Per minimitzar aquest tipus d'efecte perdent el mínim d'informació possible, s'han agrupat en restes comarcals als municipis amb una població menor de cinc mil habitants.

8.1 Bombolla immobiliària i crisi financera, components de l'atur 2008 - 2010

L'anàlisi factorial de components principals realitzat sobre el canvi a les taxes d'atur de cada municipi de la RMB compleix amb els criteris de significativitat i adequació mostral, amb una significació de 0,000 al test d'esfericitat de Bartlett un Kaiser-Meyer-Olin de 0,65. A partir de 5 factors conserva el 79,9% de la variància mostral. Els processos que composen la deterioració general del mercat laboral de la RMB poden resumir-se en un increment de l'atur entre els treballadors estrangers amb feines poc qualificades, els treballadors qualificats del sector serveis amb més de 44 anys, els homes que treballaven a la construcció, el sector industrial proveïdor de la construcció i els petits municipis suburbans.

Els dos primers factors, que contenen el 52% de la variància, es refereixen a l'atur en el sector serveis, i en menor mesura a la construcció i la indústria, i estan molt relacionats amb l'increment global de les taxes totals d'atur (0,68 i 0,69 respectivament). El primer factor està associat amb un augment de l'atur entre els estrangers i gran part de les seves altres categories depenen d'aquest fet: incideixen les ocupacions de categoria baixa (0,72), amb un biaix cap als estrats al mig de la seva vida laboral, (0,77 entre els menors de 30 i 0,74 entre els de 30 a 44. Des del punt de vista sectorial, aquest factor es troba relacionat amb els serveis (0,59) i de forma tangencial amb la construcció (0,32). D'altra banda, el segon factor mesura l'atur que afecta sobretot a les persones de més edat (0,86), la major part al sector serveis (0,52) i la indústria (0,32).

Figura 14: Components principals del canvi en les taxes d'atur. 2008 - 2010

	Components. Variació de les taxes d'atur. 2008-2010				
	Estrangers	Majors de 44 anys	Construcció	Suburbà	Indústria
Agricultura	0,150	-0,123	0,141	0,874	-0,038
Indústria	0,181	0,342	-0,105	0,122	0,840
Construcció	0,320	-0,110	0,590	-0,047	0,448
Serveis	0,539	0,524	0,012	-0,014	-0,593
Alta	0,030	0,375	0,046	0,729	0,170
Mitjana Baixa	0,341	0,765	0,172	-0,132	-0,003
Baixa	0,729	0,099	-0,096	0,173	0,059
Nac. Estrangera	0,780	-0,033	0,142	0,054	0,229
Dones	0,692	0,492	-0,445	-0,026	0,178
Homes	0,412	0,512	0,702	0,179	-0,038
Índex masculinitat	-0,100	0,087	0,929	0,154	-0,149
Menors de 30 anys	0,769	0,185	0,206	-0,109	-0,019
De 30 a 44 anys	0,736	0,273	0,084	0,146	-0,106
De 45 a 64 anys	0,019	0,864	-0,018	0,221	0,170
Total	0,676	0,688	0,144	0,147	0,051

Font: *Observatori Metropolità del Treball*, atur registrat i elaboració pròpia.

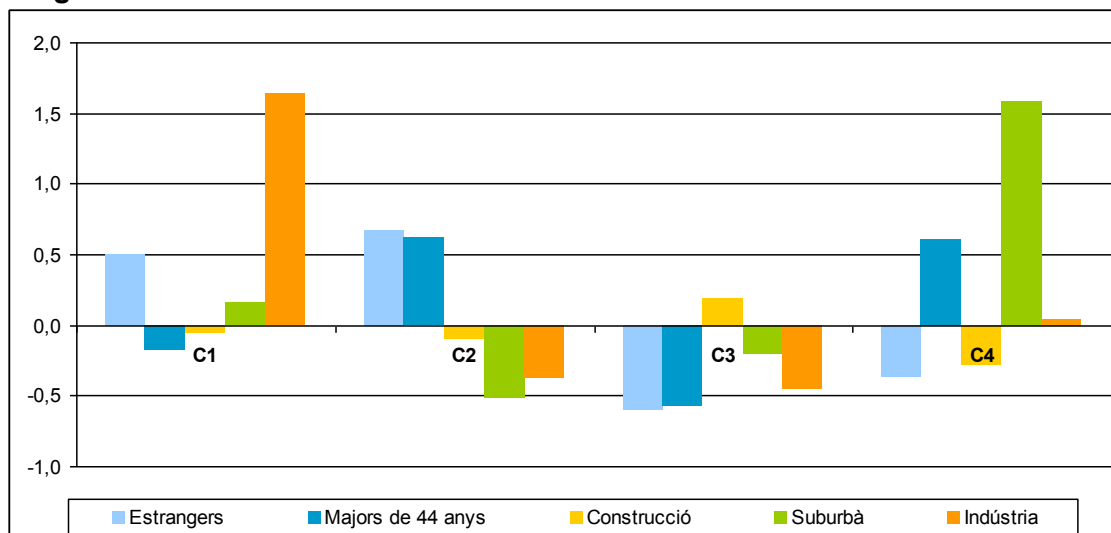
Els altres tres factors expliquen el 28% de la variabilitat mostral. El tercer i el cinquè tenen un biaix clarament sectorial, amb la construcció (0,59) i la indústria (0,84) respectivament. Al factor de la construcció hi contribueix la forta masculinització de l'atur (0,93) que es dona en el període. Finalment, el quart factor assenyalava la importància de l'increment de l'atur en l'agricultura. Degut a l'efecte de petits canvis absoluts, que en poblacions petites produeixen grans canvis relatius, es sobreposa amb l'increment de l'atur de categories altes. Aquesta coincidència podria explicar-se per una combinació entre la desaparició de càrrecs directius d'explotacions agrícoles o empreses del sector primari, juntament amb l'atur de treballadors de categoria alta que resideixen a municipis suburbans.

Al agrupar aquestes components apareix un primer grup de municipis (C1) als que es dona una forta destrucció de treball, especialment relacionat amb els ocupats per treballadors immigrants que treballen en la indústria de subministres per a la construcció (F1), a la construcció (F5) i també als serveis (F1). Aquest conglomerat es presenta a la figura 16 en tons ataronjats i correspon a la zona nord del Baix Llobregat, a municipis industrials del Vallès Occidental que fins a aquest moment havien desenvolupat importants parcs industrials. Al segon grup de municipis (C2) es produeix un increment important a les taxes d'atur al sector serveis entre immigrants i treballadors més grans de 44 anys (F1 i F2). Aquests municipis, de menor població i nivell socioeconòmic que els seus veïns, són especialment freqüents al Vallès Oriental i es presenten a la figura 16 en taronja fosc.

Un tercer grup (C3) es relaciona negativament amb la major part de factors d'atur i, lleument, amb l'atur en la construcció que té unes taxes que presenten fortes pujades

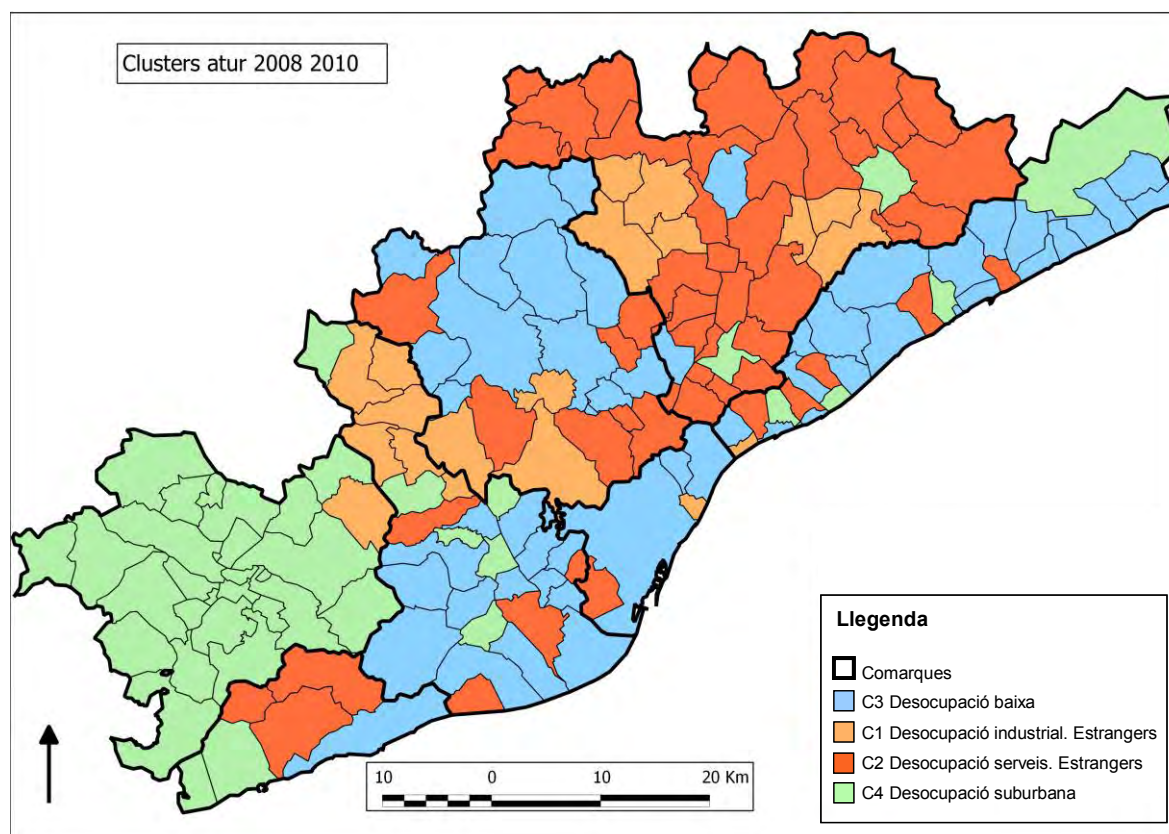
a tota la RMB i es presenta en colors blaus al mapa. Finalment, un quart grup (C4) en què pocs municipis de caràcter suburbà combinen l'augment en l'atur agrícola, el dels treballadors del sector serveis i el dels de categories altes residents a urbanitzacions de la zona. Es presenta en color verd.

Figura 15: Valors mitjans de les components principals a cadascun dels conglomerats. 2008 - 2010

Font: *Observatori Metropolità del Treball*, atur registrat i elaboració pròpia.

Figura 16: Conglomerats de l'evolució de l'atur a la RMB. 2008 - 2010

Font: *Observatori Metropolità del Treball*, atur registrat i elaboració pròpia.

8.2 Atur i discriminació, component de l'atur 2011 – 2013

La principal característica en aquest període és que incrementen els components relacionats amb les característiques pròpies dels treballadors i es redueixen els elements sectorials. Així, es manté l'atur focalitzat especialment sobre estrangers (F3) i el que afecta a les persones més grans de 44 anys (F2 i F6), però a tot plegat se li afegeix un important atur femení (F1, que explica el 23% de la variància) i classes treballadores (F4).

Figura 17: Components principals del canvi en les taxes d'atur. 2011 - 2013

	Components. Variació de les taxes d'atur. 2011-2013					
	Femení	Masculí i major de 44	Estrangers i subrubà	Mitjana baixa	Menors de 30 anys	Majors de 44 anys
Agricultura	-0,106	0,061	0,596	-0,296	0,034	0,327
Indústria	-0,082	0,707	0,043	-0,142	-0,054	-0,156
Construcció	-0,155	0,376	0,687	0,038	0,005	0,025
Serveis	0,264	0,315	0,307	0,425	0,489	0,187
Total	0,277	0,686	0,297	0,289	0,350	-0,026
Alta	0,323	0,007	-0,335	-0,099	0,392	0,347
Mitjana alta	0,031	-0,069	0,102	-0,015	0,031	0,891
Mitjana baixa	0,096	0,145	-0,041	0,843	0,085	0,000
Baixa	0,255	0,123	-0,066	-0,842	0,197	0,045
Nac. Estrangera	0,188	-0,081	0,744	0,210	0,190	-0,113
Dones	0,784	0,343	0,246	0,224	0,224	0,124
Homes	-0,404	0,736	0,272	0,224	0,294	0,118
Índex masculinitat	-0,902	0,340	0,044	0,036	0,091	-0,011
Menors de 30 anys	-0,135	0,011	0,147	-0,079	0,798	-0,054
De 30 a 44 anys	0,313	0,352	0,427	-0,041	0,135	0,066
De 45 a 64 anys	0,122	0,592	-0,061	0,103	-0,269	0,474

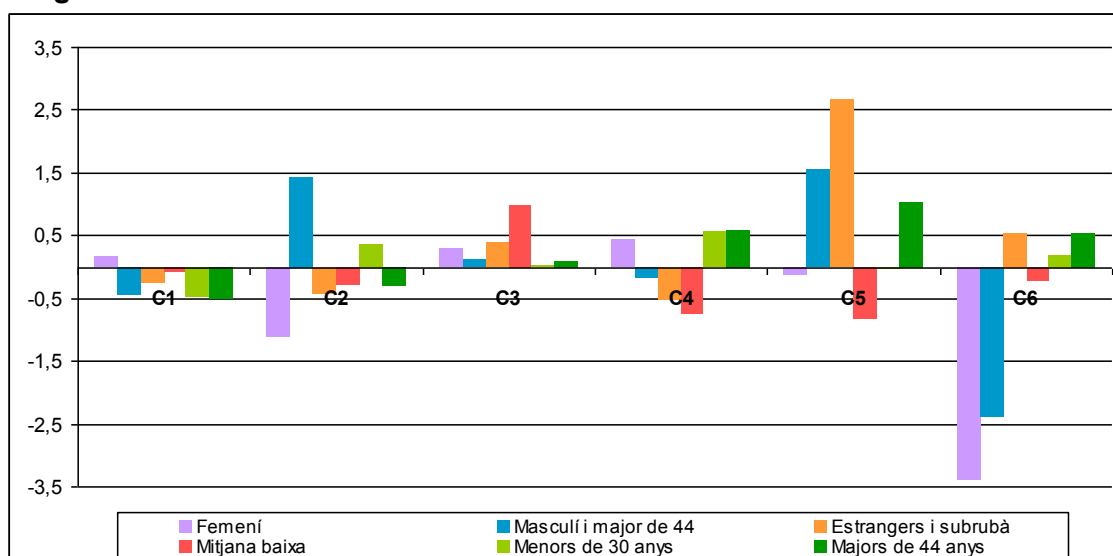
Font: *Observatori Metropolità del Treball*, atur registrat i elaboració pròpia.

L'increment de les taxes d'atur al llarg del període no és tan intens com en el període anterior i els processos comencen a presentar una fragmentació interna més important on la categoria professional, les característiques sociodemogràfiques o la posició en la RMB juguen un paper destacat, en part perquè ja s'ha amortitzat el gruix de la feina a la construcció i en part perquè les taxes són molt altes i queda poc espai per a mantenir aquest ritme de creixement i aquesta intensitat. Aquesta situació repercuteix en una lleugera reducció de l'adequació mostral (Kaiser-Meyer-Olin del 0,60) i del percentatge de variància recollit, el 72,1%, però malgrat tot, segueix generant una anàlisi satisfactòria (l'esfericitat de Bartlett significativa).

De cara a la seva articulació territorial, s'han agrupat els factors conformant sis conglomerats. Un primer grup de municipis en què, en aquesta segona fase, l'increment de les taxes d'atur en general és negatiu i que es relacionen negativament amb totes les components, tret de l'atur femení (F1). Es presenten en tonalitats blaves al mapa de la figura 19 i es mantenen en aquest grup privilegiat Barcelona i Sitges, incorporant-se els municipis al nord de la ciutat comtal, els industrials que ja han finalitzat el període de creixement exponencial de l'atur per la caiguda dels

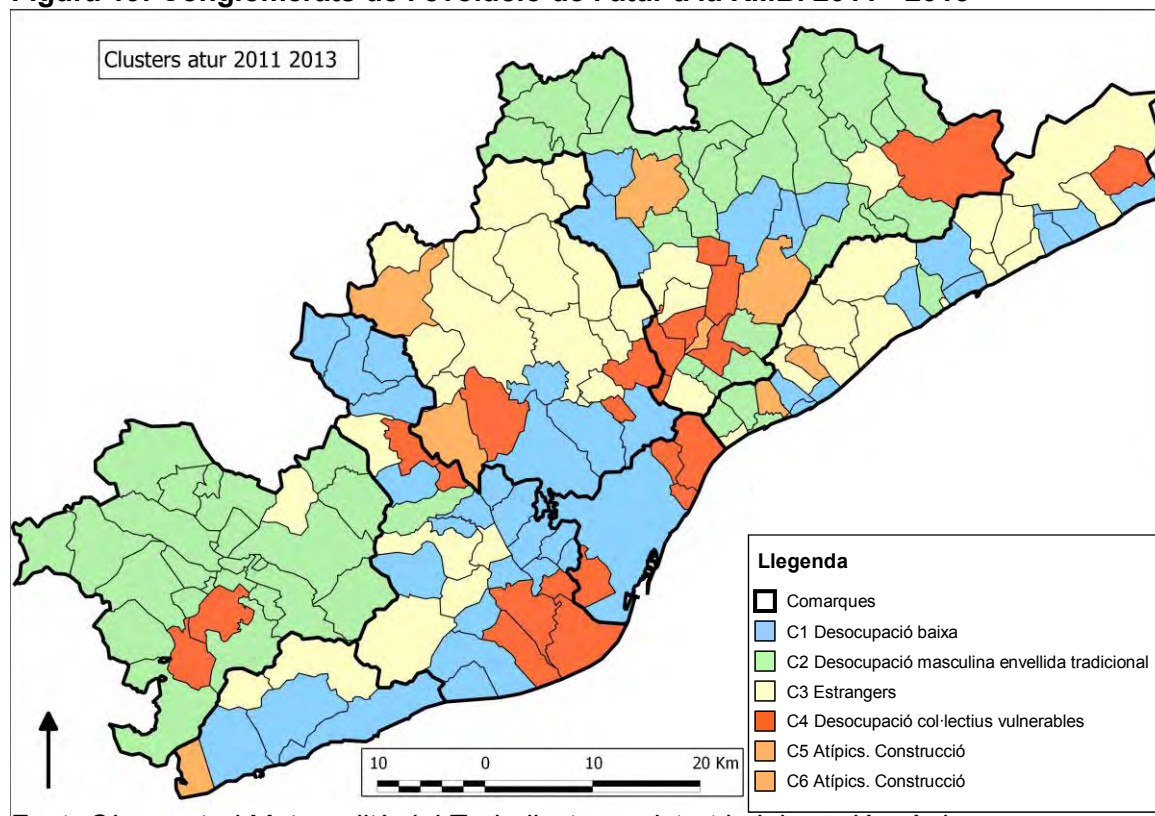
subministres per a la construcció o els de classe alta del Maresme; surten d'aquest grup, en canvi, els municipis de classe treballadora propers a Barcelona i els que rauen sota l'àmbit d'influència de Terrassa i Sabadell. El segon grup (C2) es troba concentrat a les zones suburbanas amb característiques més tradicionals i entre els homes més grans de 44 anys (F2).

Figura 18: Valors mitjans de les components principals a cadascun dels conglomerats. 2011 - 2013

Font: *Observatori Metropolità del Treball*, atur registrat i elaboració pròpia.

Figura 19: Conglomerats de l'evolució de l'atur a la RMB. 2011 - 2013

Font: *Observatori Metropolità del Treball*, atur registrat i elaboració pròpia.

El tercer grup (C3) està relacionat amb l'increment de l'atur entre estrangers (F3) i treballadors de categories mitjano baixes, representat al mapa amb color groc. El quart conglomerat, en taronja fosc, seria el vinculat a col·lectius vulnerables i als factors relatius a l'atur femení, juvenil i treballadors de 45 i més anys, a mode de resum del biaix de vulnerabilitat en aquest darrer període. Per finalitzar, els conglomerats 5 i 6 agrupen a pocs municipis de caràcter atípic que, malgrat les seves disparitats internes, es poden resumir en nivells alts d'atur vinculats a la construcció i a treballadors estrangers (F3) i es representen al mapa en tonalitats ataronjades.

10. Conclusions

Hi ha tendències en clar increment: la substitució dels treballadors de més edat, amb una categoria professional més alta, més formació i experiència, així com unes millors condicions laborals. Aquesta substitució s'accelera en comparació a l'evolució de la resta de col·lectius de menor edat a partir de l'any 2010, en el que suposa un procés general de reducció de costos y una progressiva precarització de les condicions laborals que es visibilitza en la renovació de les plantilles i que pot haver-se potenciat arrel del Real Decret llei 10/2010 de 16 de juny, que permet reduir la suma de la indemnització per acomiadament de 45 dies, majoritaris als contractes laborals amés antics, a 20 dies per any treballat. L'accent mediàtic en el drama de l'atur juvenil, que malgrat i ser important suposa només el 16% de la població en aquesta situació (Rocha, 2012), sovint a té l'efecte indesitjat de justificar les mesures dirigides a crear més llocs de treball mitjançant la degradació dels salaris i altres condicions laborals, quan les polítiques laborals no haurien de sacrificar ni la quantitat ni la qualitat del treball.

Una tendència central en l'evolució de l'atur en els darrers anys és el protagonisme de la població de nacionalitat estrangera. Els nouvinguts passen de ser protagonistes en l'atur per la seva associació amb el sector de la construcció a mantenir-se al centre de la voràgine per formar part dels col·lectius socialment més vulnerables i de les categories ocupacionals més baixes, que són qui més pateix la manca de feina a la segona part de la crisi.

Per sectors, s'ha de destacar el conegut increment de l'atur a la construcció a partir de 2008, que es fa acompanyar per un augment important a la indústria i pujades coincidents al sector serveis i el primari. Tot i això, els factors de la pèrdua de llocs de treball al llarg del període sobrepassen l'àmbit directament relacionat amb la construcció, la indústria proveïdora de subministraments i les eines indirectes en serveis que aquestes activitats generaven. El component financer, de contracció general per la retirada de crèdit, esdevé element clau per explicar el fort increment de

l'atur. Durant el segon període de la crisi el creixement en les taxes d'atur ha estat sostingut a la construcció i l'agricultura, aquesta darrera semblant iniciar la seva pròpia crisi. També, tot i que en menor mesura si considerem les variacions en l'ocupació, incrementa la manca de feina en serveis i indústria, donat que són les categories ocupacionals baixes i mitjano baixes les que concentren els increments en les taxes d'atur, ampliant-se les desigualtats que ja patien respecte a les categories més altes.

L'evolució de l'atur per comarques en els darrers quinze anys no es dona tant per l'efecte de la dimensió del municipi o de les crisis sectorials de la construcció i l'agricultura, sinó més aviat, per la composició socioeconòmica en què s'especialitza el municipi. Aquesta sembla ser la clau de l'evolució de la crisi en la feina, on la situació de caiguda generalitzada dels llocs de treball és, a la vegada, un procés d'accentuació de les desigualtats, també en la recomposició territorial. Així, Barcelona passa d'un perfil de desocupació mitjà o típic de classe treballadora a unes taxes baixa d'atur, similars o inferiors a les de municipis tradicionalment de classes més benestants.

La comparació de les anàlisis multivariants permet destacar els elements fonamentals de l'impacte territorial de la crisi. En primer lloc, l'existència d'un grup de municipis vinculats a la ciutat central que per una combinació de posició dins la jerarquia funcional de la RMB, concentració poblacional en categories laborals altes i especialització sectorial en certes branques del sector serveis, mantenen creixements moderats i baixos de la desocupació a les dues fases de la crisi analitzades. En segon terme, un increment de la relació de l'atur i discriminació que incideix especialment en la població estrangera, dones, els de més edat, els més joves i categories professionals baixes, a més d'estar situats als territoris més allunyats i vulnerables. Aquest augment sintetitza varis processos que presenten certa afinitat: reducció de costos laborals mitjançant l'erosió de les condicions laborals i rejueniment de plantilles, retallades en serveis públics i protecció social desequilibrats socioterritorials de la RMB. Finalment, apareix una pauta territorial i sectorial que localitza la millor evolució davant la desocupació al llarg del darrer període als municipis propers a la costa amb concentracions de població de classe alta i de determinada especialització industrial.

10. Bibliografia

- ALONSO, L.E. (2006) "Centralidad del trabajo i cohesión social ¿Una relación necesaria?" en *Gaceta sindical: reflexión i debate*, ISSN 1133-035X, Nº. 7, págs. 101-126.
- CLERVAL, A. (2010) "Les dynamiques spatiales de la gentrification à Paris", *Cybergeog: European Journal of Geography*, Espace, Société, Territoire, article 505, cybergeog.revues.org/23231.

- ESTEBAN, J. (2003) *La ordenación urbanística: conceptos, herramientas i prácticas*, Diputación de Barcelona. ISBN: 84-8156-344-7.
- GIL, F.; VIDAL, E. (2012): "EU labour markets, from boom to recession: are foreign workers more excluded or better adapted?". Comunicación presentada en la *EAPS European Population Conference 2012 "Gender, Policies and Population"* (Session 41: Immigrant labor market outcomes), organizada por la European Association for Population Studies, Estocolmo, 13-16 de junio.
- GÓMEZ, M. i MIRET, P. (2012) "Caída de la actividad en la población adulta: ¿Un efecto de la crisis económica o de la estructura del mercado de trabajo?". En: *La población en clave territorial. Procesos, estructuras i perspectivas de análisis. Actas del XIII Congreso de la Población Española*. Santander, Ministerio de Economía i Competitividad, Gobierno de Cantabria, Asociación de Geógrafos Españoles i Universidad de Cantabria. Págs. 413 – 421.
- INE (2008) *Encuesta de Población Activa. Metodología 2005. Descripción de la encuesta, definiciones e instrucciones para la cumplimentación del cuestionario*.
- LÓPEZ, A. (2012) El regreso de la población a los centros metropolitanos españoles. Una visión demográfica i territorial de los procesos de reurbanización" en [*Revista de la Facultad de Arquitectura Universidad Autónoma de Nuevo León*](#), ISSN 2007-1639, [Nº. 6, 2012](#), págs. 33-49.
- LÓPEZ, A i RECAÑO, J. (2008) La renovación sociodemográfica de un centro urbano maduro: perfiles migratorios i filtros residenciales en la ciudad de Barcelona. Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía i Ciencias Sociales, XII(270): 130.
- NEUGART, M.; SCHÖMANN, K. (2002) *Forecasting labour markets in OECD countries: measuring and tackling mismatches*. Edward Elgar Publishing, 2002.
- PUJADAS, I.; GARCIA, A. (2005): "Movilidad residencial i polarización social: la diferenciación social de los nuevos espacios residenciales en la Región Metropolitana de Barcelona". En *Espacios públicos, espacios privados. Un debate sobre el territorio*. Asociación de Geógrafos Españoles, Universidad de Cantabria. CD-ROM, ISBN: 84-8102-981-5M.
- ROCHA, F. i RUBIALES, M. (2005) Tendencias sectoriales i ocupacionales del empleo en España. En *Gaceta sindical: reflexión i debate*, ISSN 1133-035X, Nº. 5, págs. 101-134.
- RUBIALES, M., PUJADAS, I. i BAYONA, J., (2012) "Patrones espaciales de la segregación residencial en la Región Metropolitana de Barcelona: Pautas de segregación voluntaria de los grupos altos" *Scriptanova Revista electrónica de Geografía i Ciencias Sociales*, de la Universitat de Barcelona.
- TOHARIA, L., MALO, M.A. (2005) *La influencia de la implantación del SISPE en el paro registrado*. INEM, Ministerio de Trabajo i Asuntos Sociales.

El Transport a demanda, social i de proximitat a Sant Cebrià de Vallalta. La prevenció de la captivitat domiciliària.

Jordi Nogueras Capeta
Cap de la policia Local de Sant Cebrià de Vallalta
Llicenciat en criminologia i graduat superior en seguretat pública i privada UB
noquerascj@gmail.com

Resum:

L'enfocament transversal que s'ha donat al servei d'agent notificador de la policia local a Sant Cebrià de Vallalta (Maresme) ha permès crear un servei de transport públic urbà que ha connectat les urbanitzacions i disseminats amb el nucli i la xarxa interurbana. Aquest servei de transport ha evidenciat que l'urbanisme dispers i l'actual context econòmic han ocasionat captivitat domiciliària. Aquests servei intenta evitar-lo.

Paraules clau: urbanisme dispers, transport, captivitat domiciliària, via pública, transversalitat.

1. Premisses bàsiques a treballar en l'àmbit de la transversalitat

L'urbanisme dispers de molts municipis com és el cas de Sant Cebrià de Vallalta (Maresme) fa que no serveixin certs models dissenyats per a entorns urbans (MUÑOZ, Francesc (2008) La urbanització dispersa: reptes nous per a les polítiques socials en el territori, QASC, número 3, p. 55 a 59).

Pel que respecta al transport urbà en entorn dispers no hi ha una "solució millor", les especialitats de les necessitats de cada territori fa necessàries solucions ad hoc. (Fórmules de gestió dels transports a les zones de baixa densitat, Generalitat de Catalunya, Dep. de territori i sostenibilitat, jornada tècnica "noves modalitats de transport més eficient energèticament i sostenible", 28 d'octubre de 2011).

El transport a demanda es presenta com una de les solucions al transport en zones de baixa densitat geogràfica. (ADVANCED LOGISTIC GROUP (2011) "Estudi sobre l'avaluació de sistemes de Transport Públic a la Demanda i la seva possible implantació a l'àmbit AMTU" AMTU, p.12 i seg.)

El concepte de captivitat domiciliària es refereix a la falta de transport i de mobilitat en que es troben certs col·lectius pel fet de residir en espais urbans dispersos i no disposar de vehicle tots els membres de la unitat familiar. Afecta especialment a joves, gent gran i mestresses de casa que condicionen la seva mobilitat a la disponibilitat del membres de la família que tenen vehicle.

2. La proposta de treball transversal

Aquest projecte que es presenta, treballa sobre els models, no aplicables en el territori, de la policia de proximitat i el transport urbà convencionals.

Atenent els criteris inicials de policia de proximitat, urbanisme dispers i necessitat de transport públic a les urbanitzacions, es va proposar des de la policia local crear una unitat de treball transversal que atengués necessitats no reactives de la policia local, com eren el repartiment de notificacions i la vigilància de la via pública, amb les necessitats de prevenció de la captivitat domiciliària.

La idea inicial del projecte va sorgir de la VI Jornada Tècnica de la Mobilitat (Diputació de Barcelona, 20 d'octubre de 2009, Espai Francesca Bonnemaison) quan es va exposar els orígens del CarPostal Suisse SA.

La posada en marxa del servei

Des d'aquell dia es va treballar en la recerca d'un servei que permetés donar resposta a les necessitats plantejades anteriorment i que ha vist la llum el gener de 2012 amb la posada en marxa del **Servei de Transport a Demanda, Social i de Proximitat**.

El servei s'articula a partir de dos auxiliars de la policia local (antics vigilants municipals no reconvertits a policia local) en segona activitat (no formal). Aquests disposen actualment d'un vehicle de 9 places logotipat de forma híbrida entre el que seria un vehicle de transport públic i un cotxe patrulla.

Se'ls ha dotat d'una línia de telefonia mòbil pròpia que és la que gestiona la recepció de demandes de servei de transport.

Així mateix, per a comunicació interna, disposa del mateix equip de comunicació via ràdio (xarxa RESCAT) que la policia, de forma que pot ser escoltat, però no pot interferir les comunicacions estrictament policials.

El vehicle disposarà en breu d'equip localitzador i càmera de vigilància que permetrà visionar on-line tot allò que visioni el conductor del vehicle pel vidre davanter.

El servei funciona des de quarts de set del matí fins a les nou del vespre els dies laborables escolars, mentre que els dies que no hi ha escola l'horari es redueix de quarts de vuit del matí a quarts de quatre de la tarda. Els caps de setmana i festius inicialment no s'està donant servei.

El servei de transport fa diàriament uns viatges considerats d'hora punta en que es desplaça alumnes de l'institut, de l'escola i gent que ha d'agafar el transport públic interurbà per anar a treballar. Aquest servei d'hora punta funciona amb usuaris que es bonifiquen d'un tiquet trimestral a preu reduït. La resta d'hores el servei atén demandes puntuals de desplaçaments entre les urbanitzacions i disseminats i el nucli urbà amb tiquets que costen 2 € el sencill i 10 € el de 10 viatges. Aquest primer trimestre escolar s'ha obert un nova franja d'hora punta a l'horari de menjador per facilitar que qui ho desitgi, o no es pugui permetre pagar el menjador escolar, pugui fer aquest trajecte al migdia a preu reduït.

El servei es va presentar públicament de forma gratuïta durant el primer trimestre de 2012 el que va fer que el boca a boca fos molt alt i el ritme creixent d'usuaris posava en risc el projecte. Com que es tractava d'un projecte en fase experimental i no hi havia taxes que permetessin posar preu al servei, es va optar per fer-ho per la via de la donació a alguna organització sense ànim de lucre de forma que es va assimilar el preu del transport al preu d'un transport urbà convencional. Aquest sistema a permès recollir fons durant tot el 2012 per a aquestes organitzacions i així simular el preu que tindrà quan s'estableixi un preu públic pel servei, donant una afegit solidari.

A març de 2013 s'està en la fase final de la tramitació administrativa per a la creació d'un nou servei. Tot i tractar-se d'un servei amb recursos ja existents a nivell de vehicle i plantilla s'ha fet tota la tramitació, percentuant la transversalitat del model en termes econòmics.

3. Les xifres

Dades bàsiques del municipi:

Extensió territori	Xarxa de carrers	Habitants	Urbanitzacions	Densitat població
15,79 km²	> 100 km.	3.200 (aprox)	5 + disseminats	< 200 hab/ km²

Serveis realitzats al llarg de l'any 2012:

Persones transportades	Notificacions positives	Notificacions negatives	Detecció d'incidències	Quilometres totals	donacions
6.910	518	374	96	32.296	>3.000 €

4. La prevenció de la captivitat domiciliària

Les distàncies entre les urbanitzacions del municipi i el nucli urbà superen en tots els casos els 3 quilòmetres i poden arribar als 8 a la més llunyana. Aquestes distàncies tenen l'afegit de fortes pendent i d'una trama viària sense voreres i sense enllumenat. Això fa que qui no disposa de vehicle per moure's amb autonomia no pot desplaçar-se fins al nucli urbà. El servei ha permès que els desplaçaments entre els domicilis de les urbanitzacions i el nucli urbà quedi garantit de forma que es dóna sortida a tots aquells usuaris captius de la seva residència per manca de transport autònom. A més de la gent que ara pot anar a comprar, fer gestions, o senzillament apropar-se al nucli urbà sense tenir que esperar que arribi el membre de la família que disposa de cotxe, s'està portant gent gran al casal i fins i tot a persones que han trobat feina a les urbanitzacions com a treballadores domèstiques i que no podien optar a aquestes feines per falta de recursos en el transport.

La sinergia que s'ha creat amb serveis socials ens permet treballar de forma coordinada com no s'havia pogut fer mai. Hi ha casos que des de serveis socials ens demanen transport per una persona per tal que controlem algun indicador de risc en

uns itineraris que han pactat per necessitats de caire socioeconòmic o sociosanitari bàsicament.

Aquesta mateixa sinèrgia s'ha aconseguit també amb el centre de salut municipal. Hi havia algunes persones en situació de visita domiciliària per manca de transport ja que tenen molt limitada la mobilitat. Des del centre de salut ens han posat en contacte amb alguns usuaris que per part de la policia eren totalment desconeguts tot i ser personal de risc per la seva situació de fragilitat.

Amb els escolars també s'ha creat un vincle que fa que ens vegin molt més propers. Hi ha nens/es que cada dia els porta a l'escola la policia el que fa que el vincle de confiança pugui ser cada cop més sòlid a mesura que vagin creixent.

5. Conclusions de l'estudi de l'oferta de transport a Sant Cebrià de Vallalta

A resultes de la posada en marxa de la prova pilot es va sol·licitar a la Diputació de Barcelona un estudi sobre la viabilitat del servei tal i com s'estava implantant. Les conclusions de l'estudi es detallen en els dos paràgrafs següents. TRANSFER (2012) "Estudi de l'oferta de Transport de Sant Cebrià de Vallalta" Diputació de Barcelona

Es fa difícil proposar alguna modificació o millora al sistema de transport a la demanda de Sant Cebrià de Vallalta. Ens trobem en que és un sistema molt pensat i que optimitza els recursos de ser un servei paral·lel al servei de cotxe patrulla de la Policia Local. En aquest sentit es considera necessari respectar els criteris establerts a l'hora de dissenyar-lo.

Els sistemes de transport a la demanda acostumen a estar dissenyats ad hoc. El sistema de Sant Cebrià es considera especial per l'enginy amb el que esta dissenyat i s'anima a que s'exporti o s'expliqui en àmbits professionals relacionats amb la mobilitat i amb la Policia.

Bibliografia:

MUÑOZ, Francesc (2008) La urbanització dispersa: reptes nous per a les polítiques socials en el territori, QASC, número 3

Generalitat de Catalunya (2011), Fórmules de gestió dels transports a les zones de baixa densitat, , Dep. de territori i sostenibilitat, jornada tècnica "noves modalitats de transport més eficient energèticament i sostenible", 28 d'octubre de 2011

TRANSFER (2012) "Estudi de l'oferta de Transport de Sant Cebrià de Vallalta" Diputació de Barcelona

ADVANCED LOGISTIC GROUP (2011) "Estudi sobre l'avaluació de sistemes de Transport Públic a la Demanda i la seva possible implantació a l'àmbit AMTU" AMTU

La accesibilidad a la movilidad cotidiana como piedra angular de la inclusión urbana. El caso del barrio ZEN de Palermo.

Elizabeth Zenteno Torres²³
Università degli Studi di Roma, La Sapienza
elizabeth.zenteno@uniroma1.it

Resumen

Palermo es una ciudad del llamado Mezzogiorno italiano en la que se conjugan diversos problemas en cuanto a servicios urbanos. Entre ellos, uno de las principales dificultades identificadas es la movilidad urbana, la cual se hace fundamental en una ciudad con más de seiscientos mil habitantes.

Si se considera que el espacio urbano de Palermo cuenta con una gran zona residencial de viviendas sociales que están segregadas varios kilómetros de la ciudad y que además el área que la circunda no ha logrado desarrollar servicios necesarios para ser completamente independiente de Palermo, se hace fundamental estudiar las características de la movilidad urbana de las zonas segregadas. En este caso se analiza barrio ZEN (Zona Espansione Nord), el cual fue construido en los años 60 para ser destinado a viviendas sociales, pero sin ser finalizadas fueron ocupadas ilegalmente, lo cual significó que muchas de las viviendas hayan sido habitadas, aunque no tuvieran conexión a la red de aguas ni a la red eléctrica. Progresivamente la situación del barrio se ha ido regularizando, pero aún muchas de las viviendas mantienen la situación original.

El artículo que presentamos es fruto de una investigación etnográfica en lo que se considera uno de los barrios más marginales de Italia. Entendemos concentrarnos en los problemas de accesibilidad y movilidad que padecen los habitantes de éste barrio, considerando que un mal servicio de movilidad y transporte en un espacio como el mencionado no hace más que potenciar la marginalidad, afectando con mayor intensidad a las categorías más sensibles al riesgo de exclusión cómo son las mujeres, los jóvenes y los inmigrantes, que resienten fuertemente el peso de la inmovilidad urbana.

Entendemos que una escasa accesibilidad a la movilidad cotidiana limita directamente las posibilidades de utilizar la ciudad y por consecuencia de acceder al empleo o a una educación de mejor calidad; así como reduce significativamente la posibilidad de vincularse con personas de una clase social diversa, aumentando la segregación socio-territorial. De ésta forma, los habitantes del barrio ZEN se constituyen como

²³ Socióloga, Máster en Políticas Públicas y Desarrollo Territorial: Gobernabilidad y Procesos de Integración.
Doctoranda en Teoría e Investigación Social por la Università degli Studi di Roma "La Sapienza".

habitantes de un espacio urbano segregado en una ciudad segmentada y que al mismo tiempo no le permite acceder a participar de la vida urbana.

1. Introducción

Durante el desarrollo del presente artículo se intentará discutir sobre la importancia de la movilidad cotidiana desde una perspectiva de derechos. Ello implica considerar la movilidad urbana un elemento fundamental en la inclusión de los habitantes urbanos a la ciudad.

Entender la movilidad cotidiana desde el enfoque de la exclusión social implica comprender la forma en que se limita el acceso a ciertos derechos, impidiendo la constitución de ciudadanos de derecho propio. Los excluidos de la ciudad son grupos de la población a los que difícilmente se les reconoce como parte de la sociedad urbana y no pueden por tanto tener pretensiones de formar parte de la ciudad entendida como institución política, de ser *citoyens* (ciudadanos) y no simples *citadins* (citadinos). (Balbo, 2003, 305-313)

Haremos referencia a uno de los barrios más precarios de Italia, el *quartiere ZEN* que se encuentra en Palermo, una ciudad conocida por contar con un desarrollo económico más lento en comparación con el resto del país. Así, en el barrio se identifican una serie de problemas sociales que dan paso a una condición de alta exclusión social.

Entre las carencias identificadas, el acceso a la movilidad cotidiana es una dificultad relevante. Por ello nos concentramos en conocer las prácticas cotidianas de la movilidad, el modo en que los residentes viven y se mueven en el espacio urbano.

2. Descripción del contexto: Palermo y el *quartiere ZEN*

Palermo es la capital de la región de Sicilia, con cerca de setecientos mil habitantes, es la quinta ciudad más poblada de Italia. Es una de las principales capitales del sur, donde se conjugan diversos problemas del llamado *mezzogiorno* italiano. Además, es importante mencionar que la región históricamente se encuentra en una clara desventaja económico-social en comparación con el resto del país.

La tasa de cesantía en Italia el año 2010 fue de 8,4%, mientras que en la Provincia de Palermo el mismo índice es de 18,69%, siendo la tasa de cesantía más alta en todo el territorio nacional.

En el año 1966 se planificó extender la ciudad histórica hacia nuevos confines. Por lo que comienza la primera parte de la Zona Espansione Nord con la construcción de viviendas sociales en la periferia norte de la ciudad, lo cual será llamada ZEN. En 1968 después de un fuerte terremoto que destruye el centro histórico y deja muchas viviendas en serio riesgo para habitarlas el Prefecto de Palermo solicita ubicar provisoriamente a los afectados en las nuevas construcciones, quienes pasados los

190 días debían dejar las viviendas. Sin embargo, aunque la mayor parte de las viviendas aún estaban sin conexión a la red hídrica, de alcantarillado, electricidad, o vial, los habitantes no aceptaron dejar las viviendas, por lo que pasaron a ser ocupantes ilegales. En 1972 se desarrolló una regularización que asigna la propiedad de las viviendas a los efectivos habitantes de ella, lo cual les ha permitido acceder a los servicios regulares de la “ciudad formal”.

Por otro lado, en 1970 el I.A.C.P. (Instituto Autónomo de Casas Populares) abre un concurso para la realización de un segundo bloque de viviendas sociales, lo que es llamado ZEN 2, el cual fue asignado al famoso arquitecto Vittorio Gregotti. En 1980 comienzan los trabajos de construcción, los cuales no fueron finalizados cuando fueron ocupados por familias sin casa.

Nuevamente la construcción no fue terminada y las residencias quedan sin conexión a la red de agua, alcantarillado y electricidad, al menos no la utilizada por la “ciudad formal”. Pero en éste caso no ha habido procesos de regularización de la propiedad, por lo que toda la segunda parte de la construcción se mantiene en la ilegalidad. “La mafia sustituye al Estado, distribuyendo agua y electricidad” (Leone, 2008, 271-277) Con el tiempo el barrio se ha autoabastecido de éstos servicios y mantiene conexiones paralelas a las tradicionales que, según algunos artículos periodísticos, la criminalidad organizada del barrio controla y distribuye. Sólo en los últimos cinco años algunos habitantes han logrado gestionar con las compañías de servicios la conexión regular a la redes de agua y electricidad, pero el porcentaje de regulación de servicios es aún muy bajo.

“Según los criterios de UN-Habitat, lo ZEN habría sido y sigue siendo en gran parte clasificable como *slum*, equivalente a las villas miseria de Buenos Aires, a las *tanake* de Beirut o a las *ciudades perdidas* de Ciudad de México. En lo ZEN, de hecho, no existe ninguna conexión oficial a la red hídrica: cada isla está conectada a la red pública en modo ilegal y precario” (Fava, 2008b, 79-87). Esta situación se vislumbra fácilmente al entrar dentro un pabellón, donde se ven claramente unos tubos de plástico celeste que suben los edificios y que a veces gotean agua. Otras veces una vecina vierte el agua de la lavadora hacia el patio interno del pabellón, por lo que la posibilidad de quedar mojado mientras se camina dentro los pabellones es relativamente alta.

En la actualidad en la primera parte del barrio, ZEN 1, cuenta con diversos servicios: una sede del banco, correos, muchas panaderías, cafés y locales comerciales varios. Además de escuela y centro de salud. “Es el centro comercial del barrio y está en el cierre entre Zen 1 y Zen 2, separados, o mejor, conectados por el espacio de la parroquia. En realidad son dos mundos diferentes” (Mattina, 2007, 71). En lo ZEN 2 los

servicios son mucho más escasos, y sobre todo son ilegales. No tanto porque vendan cosas ilegales –aunque el tráfico de drogas es uno de los comercios que se desarrolla en el lugar-, sino porque al no tener las viviendas asignadas, ningún servicio ni impuesto es pagado. “Seguramente la marginalidad derivada de la primera ocupación ilegal de las casas, la falta de trabajo, la dependencia de los poderes mafiosos para la erogación de algunos servicios primarios, como el agua y la energía eléctrica, han determinado un estado de abandono que insertos en la separación definida por el mismo barrio, ha contribuido a acrecentar una compleja condición de marginalidad social” (Leone, 2008, 271-277)

Si bien no se tiene un número exacto de los habitantes del barrio ZEN, se estima que son más de 30.000 habitantes entre la primera y la segunda parte del barrio. Para un análisis sociológico es importante distinguir entre ambas partes del barrio, porque las diferencias entre los habitantes de ambas zonas tienden a profundizarse, sobre todo porque los habitantes de la segunda parte del barrio mantienen una condición social bastante más precaria en comparación con aquellos de la primera parte. Sin embargo, en cuanto al análisis de la movilidad urbana, la situación no se distingue: ambas zonas cuentan con el mismo nivel de accesibilidad a la movilidad.

Con el paso de los años, el barrio se constituye en el lugar más mal famoso de la ciudad, símbolo de la degradación y del fracaso de una política urbanística antigua (Badami, et. al. 2008: 245). Sumado a ello, los medios de comunicación han contribuido a crear una figura del habitante de lo ZEN y del barrio como un verdadero infierno en la tierra [...] sinónimo de exclusión, de homogeneización, extrañeza, hostilidad, símbolo de comportamientos violentos y terroríficos” (Fava, 2008a).

Lo ZEN y sus residentes han sido siempre representantes como los “otros”, símbolo de la marginalidad y de la criminalidad organizada. Tanto que la municipalidad ha modificado el nombre, para que sus habitantes no sufran la discriminación, denominándolo San Filippo Neri, que es el nombre de iglesia del barrio. Lo irónico es que además del nombre en los documentos oficiales, en el barrio no ha sido modificado nada más y los residentes continúan llamándole “lo ZEN”.

Así, lo ZEN se convierte en un gran bloque de cemento en la periferia urbana, que se constituye una parte dislocada de la ciudad, escondida a todos aquellos que no habitan en ése territorio, y unida con el centro urbano sólo a través de grandes autopistas.

2) La movilidad desde la perspectiva del derecho a la ciudad

La necesidad de movimiento de los habitantes urbanos

Los habitantes urbanos utilizan el espacio en el que residen, trabajan, se distraen, en definitiva, viven. “Para llevar a cabo estas actividades, la gran mayoría de las personas

necesita movilizarse desde su lugar de residencia. La necesidad de movimiento de los ciudadanos depende de cómo la ciudad está organizada territorialmente y vinculada funcionalmente con las actividades que se desarrollan en el espacio urbano”. (Duarte, *et al.* 2012, 11)

En el presente artículo entenderemos el concepto de movilidad cotidiana como “aquella práctica social de desplazamiento diario a través del tiempo y espacio urbano que permite el acceso a actividades, personas y lugares [...] la movilidad cotidiana se refiere a la práctica social de desplazarse a través del espacio-temporal, y no sólo al mero acto de movimiento de algo o alguien, que se refiere al transporte.” (Jirón, *et.al*, 2010, 15-57). Mientras que la accesibilidad es la capacidad o la posibilidad de lograr movilizarse. Ambos fenómenos están estrechamente relacionados. “La accesibilidad llama en causa todos los elementos contenidos en la relación: las características del sujeto que se mueve, el modo en que lo hace y las propiedades del bien o servicio del territorio al cual se ha movilizado. (Colleoni, 2012, 15-41)

De ésta forma, el enfoque utilizado nos permite comprender las consecuencias sociales, económicas, culturales y espaciales que genera la reducida accesibilidad a la movilidad urbana. La movilidad cotidiana urbana afecta la calidad de vida de las personas, no sólo su productividad laboral, sino que también las formas en las que accede a los servicios y las oportunidades de dispersión.

Además, “el concepto de movilidad urbana ofrece una perspectiva de los individuos en su realidad socioeconómica y espacial (edad, género, categoría sociolaboral) más amplio que el término de transporte, el cual se limita a una relación de oferta y demanda. [...] El concepto de movilidad permite ir más allá del análisis de la persona que se desplaza, ya que se puede abordar también a la persona económicamente activa que no se moviliza por distintos motivos” (Moctezuma, 2003, 175-191).

Asimismo, el estudio de la movilidad cotidiana urbana nos permite centrar nuestra atención no sólo en el viaje hacia y desde el trabajo, sino que también a los múltiples viajes que crecientemente son necesarios para llevar a cabo las actividades cotidianas y que no tienen relación con el ámbito laboral. De la misma forma, se pone atención a los tiempos de viaje, contaminación atmosférica y acústica, entre otros factores que influyen en la experiencia cotidiana de la movilidad o inmovilidad.

Porqué la movilidad cotidiana es un derecho

En el Artículo XIII de la Carta Mundial por el Derecho a la Ciudad, realizado en el marco del World Urban Forum del año 2004 se establece el Derecho al Transporte y movilidad públicos como una parte fundamental del derecho a la ciudad:

“Las ciudades garantizan el derecho de movilidad y circulación en la ciudad a través de un sistema de transportes públicos accesibles a todas las personas según un plan

de desplazamiento urbano e interurbano y con base en medios de transporte adecuados a las diferentes necesidades sociales (de género, edad y discapacidad) y ambientales, a precio razonable adecuado a sus ingresos”.

Así, la movilidad social es un derecho desde la perspectiva económico-social en la medida en que permite a las personas acceder al mercado laboral, a la educación, a la recreación cultural y a diferentes tipos de activos que pueden ser transformados en recursos (sociales, culturales y económicos). En éste sentido la movilidad funciona de una forma instrumental en el acceso a los otros derechos. “Se trata de un asunto central, tanto para la ciudad en su conjunto –porque incide de manera decisiva en su funcionamiento cotidiano y en su proyección estratégica, tanto para personas como para empresas e instituciones– como para los ciudadanos, que destinan una parte de sus ingresos y de su tiempo a moverse dentro de ella y usan estos traslados, entre otras cosas, para generar ingresos o buscar trabajo”. (Rodríguez, 2008, 49-71)

Por otro lado, “la movilidad urbana cotidiana facilita a los habitantes urbanos el permanente tránsito entre distintos ámbitos de interacción social, distintas escalas territoriales y distintos sectores de la ciudad, y con ello evidentemente también distintas realidades socioculturales”. (Lange, 2011, 87-106) Diversificando sus experiencias culturales y de las relaciones sociales asociadas a ellas, ampliando la capacidad de conocimiento y contacto con los “otros”, formando posibles espacios de encuentros entre las diferentes categorías sociales.

La movilidad también es un derecho porque forma parte de la vida cotidiana de las personas. En otros términos, la movilidad no es un medio, sino que forma parte de la vida cotidiana, que se ha vuelto fundamental en las sociedades globalizadas. Y finalmente, porque la movilidad tiene un costo económico, social y medioambiental.

El acceso reducido a la movilidad cotidiana limita las posibilidades de utilizar la ciudad y por consecuencia de acceder al empleo, la vivienda, la educación y la salud. Así como reduce la posibilidad de encuentro e interacción con otras categorías sociales, lo cual es nefasto para las clases empobrecidas que tienden a establecer contacto solamente con personas de su misma condición.

Más aún, en nuestras ciudades globalizadas la movilidad es una forma de entrar en el mundo. La circulación -de personas, capitales, ideas, información- es uno de los mayores cambios que la sociedad globalizada ha significado y estar inmovilizado también implica estar fuera de la frontera, estar excluido.

Diferencias de acceso a la movilidad cotidiana

La movilidad cotidiana urbana vista como un derecho, nos permite identificar también importantes diferencias de acceso y uso de los recursos de movilidad cotidiana. Estudios señalan que “las personas de menor ingresos tienen una movilidad urbana

bastante menor en comparación con aquellos que tienen mayores ingresos. Las clases bajas tienden a movilizarse como peatones, en bicicleta o en locomoción colectiva; mientras que las clases altas priorizan el transporte privado”. (Jirón et al., 2010, 15-57) Por otro lado, muchas ciudades contemporáneas están organizadas de tal forma que han expulsado a los pobres hacia la periferia, en grandes conjuntos de vivienda social. Al mismo tiempo que han concentrado en las zonas centrales el acceso al empleo, los servicios y la recreación en general. Pero “la segregación socioeconómica no se limita a la localización y el entorno, sino que se manifiesta en la disponibilidad o la carencia de infraestructura, de servicios públicos, de equipamientos urbanos y de oportunidades de trabajo. Se crean así grandes contrastes estructurales entre los diferentes sectores de la ciudad, unos que poseen todo y otros que disponen de muy poco o casi nada, y en particular con respecto a infraestructuras de movilidad” (Moctezuma, 2003, 175-191).

De ésta forma la lejanía de los centros de servicios se experimenta de maneras diversas según clases sociales. Para las clases bajas implica generalmente elevadas distancias y tiempos de viaje, condiciones de transporte incómodas y costos monetarios relativamente altos. Así, los sujetos más vulnerables ven aumentado el riesgo de no lograr acceder a las oportunidades urbanas. “Recientes investigaciones en Italia confirman que el riesgo de inaccesibilidad y de exclusión social es particularmente alto en sujetos que combinan escasos recursos territoriales de acceso con vulnerabilidad de los recursos individuales, familiares y relacionales” (Colleoni, 2009, 233).

Mientras que para las clases medias altas constituye frecuentemente un auto-alejamiento del centro urbano en búsqueda de la tranquilidad que el centro no otorga. Pero accediendo a los servicios sin mayores dificultades, ya que las ciudades cuentan con grandes vías que conectan la periferia con la ciudad, que son especiales para el transporte individual. “En algunas áreas metropolitanas, (sobre todo del sur de Europa) la presencia de infraestructuras de movilidad (calles, líneas ferroviarias, etc.) no ha tenido el efecto de disminuir sino que de aumentar el aislamiento de las áreas periféricas, transformando los espacios sociales en meros territorios de pasaje, finalizados en facilitar el flujo hacia el centro en vez de mejorar la accesibilidad a los servicios locales. (Colleoni, 2009, 238)

En éste punto se vuelve fundamental mencionar las implicancias que ha tenido la planificación urbana favoreciendo principalmente el transporte individual en desmedro del transporte colectivo. La congestión vehicular, la escasa de sustentabilidad medioambiental, económica y social, así como el aumento de la exclusión social son algunas de las consecuencias de adaptar la ciudad y el sistema viario al uso del

automóvil. Colleoni afirma que las ciudades italianas mantienen una alta dependencia del automóvil privado, el cual continúa a incrementarse a pesar de las alzas en los costos. “Son ciudades en las cuales la posesión de un automóvil privado no es sólo un *status symbol* sino que una condición para escapar de la mala calidad de vida urbana [...] en éstas áreas la elección de transportarse con el automóvil, en lugar de usar el transporte público, es generalmente obligada por la imposibilidad de acceder a lugares y servicios distantes”. (Colleoni, 2011, 16-29)

Si a estos puntos, agregamos el hecho de que las clases bajas tienen una alta dependencia del transporte público, que no ha sido priorizado en la planificación urbana de muchas ciudades, tenemos una clara desigualdad en el acceso a la movilidad cotidiana, y ligado a ello, también desigualdad de acceso al empleo, a la educación de calidad, a los servicios.

Entonces, por mucho que la movilidad represente una condición irrenunciable para el acceso a los bienes y servicios urbanos, y un imprescindible factor de integración social y urbana, ella no es distribuida equitativamente entre los individuos y los grupos sociales y, sobre todo, no presenta en todas partes la misma calidad en relación a los recursos implicados y a los vínculos que limitan el uso. Las desigualdades hacen referencia tanto a la desigual distribución social de los recursos de acceso (*resource access*, urbanas, socioeconómicas, culturales y temporales) como a la presencia de vínculos (*constraints access*, espacio-temporales y sociales) que obstaculizan el uso de las mismas. (Colleoni, 2012, 15-41)

Movilidad cotidiana y exclusión social

“El abordaje de la exclusión social desde la perspectiva de la movilidad cotidiana urbana permite problematizar y analizar críticamente el carácter multidimensional, relacional y dinámico de ésta. El carácter multidimensional de la exclusión social se manifiesta principalmente en el acceso diferenciado y desigual a medios y mecanismos de movilidad urbana cotidiana, y por consiguiente, a los bienes, productos y servicios materiales y simbólicos disponibles dentro de una sociedad urbana”. (Jirón, et.al, 2010,15-57) Menor movilidad significa también menor posibilidad de vincularse con otros estratos sociales, de relacionarse con el entorno urbano más allá del contexto del barrio, así como de mirar las oportunidades que la ciudad ofrece. En definitiva menores posibilidades de mejoras socioeconómicas.

Por ello, también pueden existir formas de segregación en materia de la localización de los puestos de trabajo, de la movilidad y del uso del territorio público. Esta segregación puede darse simplemente por una desconexión cotidiana entre los grupos socioeconómicos que, además de vivir separados, podrían carecer de espacios de

trabajo compartidos, rutas o trayectorias comunes o ámbitos físicos de encuentro en la ciudad. (Rodríguez, 2008, 49-71)

Además de la desigual accesibilidad a la ciudad y a lo que ella implica, se considera que existen diferencias de acceso según edad, sexo, actividad y categoría socioprofesional. Estudios en América latina demuestran que “las mujeres frente a un sistema de transporte escaso, reducen sus viajes cotidianos un 33%, mientras que los hombres lo hacen en un 10%, priorizando las actividades en casa y pequeñas actividades “informales” de producción, comercio y servicios. La consecuente falta de movilidad reduce las oportunidades de integración de las mujeres a la vida urbana activa, que quedan en sus residencias tanto para las actividades de reproducción como de producción para el hogar”. (Moctezuma, 2003, 175-191)

3) Características de la movilidad en el barrio ZEN

Como ya hemos mencionado, es la organización de la ciudad uno de los elementos esenciales para evaluar la accesibilidad a la movilidad urbana de un territorio. Y en éste caso, sobresale la lejanía con el centro urbano. Es necesario mencionar que nos concentramos en la conexión del barrio con el centro de Palermo en la medida que el territorio estudiado, tanto como su entorno, es carente de servicios, infraestructura y fuentes laborales importantes. Si bien desde hace dos años han abierto un enorme centro comercial a un costado del barrio, éste no ha significado grandes cambios a nivel laboral que se esperaban.

Localización y organización del entorno vial

El barrio está localizado en la periferia norte de la ciudad, a diez kilómetros del centro urbano. Es particularmente interesante el entorno en el que se encuentra lo ZEN, ya que la infraestructura vial urbana ha logrado que los habitantes de Palermo logren pasar a su lado, sin siquiera verla.

Citando a uno de los operadores sociales que trabaja y reside en el territorio:

La parroquia está aquí, en el centro. Lo ZEN 1 da esta parte, lo ZEN 2 da esta otra parte. Son dos zonas diversas, con problemas diversos, aunque es sólo una cuestión de desconexión. El desarrollo del territorio circundante ha visto: Palacio del Deporte, que es una estructura deportiva, Velodromo, Mega galáctico centro comercial, zona residencial, y más zona residencial. Más allá de Viale Stasburgo es considerada zona chic. El contexto territorial es el siguiente: carretera, carretera, centro urbano, carretera. La red viaria hace que ésta porción de territorio quede cerrada, aislada. (Silvio, 35 años)

De hecho los elementos de encierro emergen con frecuencia en los relatos de los habitantes, que se sienten pertenecientes a un “mundo aparte” aislado de la ciudad.

Lo ZEN tiene como particular que está encerrado, en el sentido que no tienes una calle que te lleve directamente a Mondello o en las calles principales para ir a la ciudad. A mi esa cosa no me gusta, porque tienes siempre esos pedazos de terreno que te separan del resto (Fede, 20 años)

Algunos autores que mencionan cómo en lo ZEN el encierro es multiescalar: la casa, el pabellón, la isla, el barrio, la ciudad. (Fava, 2008b, 79-87). Cada día miles de personas atraviesan las calles aledañas a lo ZEN para trasladarse hacia el aeropuerto, hacia la playa de Mondello, o hacia la zona residencial de clase alta que se encuentra en el entorno; pero la estructura vial está hecha de tal forma que aunque se atravesase la calle al costado del barrio, éste está más bien oculto a la vista.

El encierro del barrio se vislumbra también en el discurso de sus habitantes, ya que existe una forma de hablar de Palermo como si fuese otra ciudad, no la realidad a la que ellos pertenecen. En lo ZEN se dice “voy a Palermo” en lugar de decir “voy al centro”.

Transporte privado: hombres y jóvenes

En lo ZEN se identifica un alto componente de uso de transporte individual, sea automóvil o motocicleta. De hecho se piensa que la posesión de una motocicleta para un joven es fundamental para su vida de adulto, considerando la escasez de los medios de transporte público.

Me muevo en automóvil, ahora que tengo la patente. Antes era en autobús, pero era una odisea coger el autobús porque no pasa muy frecuente y muchas veces te encuentras a ese grupo de chicos que suben al autobús y molestan a la gente y también ahí falta alguien que les diga: “Pero qué están haciendo?” porque son verdaderamente fastidiosos. Entonces si no tuviera el automóvil, creo que sería un problema en realidad, porque el transporte público no existe. Tenemos una metro, más o menos – ríe- bueno, llamémosla metro. Que no pasa tan cerca de aquí, a San Lorenzo Colli, pero igual es necesario coger algún medio para llegar ahí, entonces es lo mismo que te tomes dos autobuses y llegues al centro, por ejemplo. (Anna, 27 años)

El deseo de moverse con independencia del transporte público en los jóvenes es transversal entre hombres y mujeres, sólo quedan excluidos de ello los jóvenes con menores recursos.

Por ejemplo Nino, que vive con sus padres en una vivienda ocupada y que ha atravesado por frecuentes desalojos por parte de la policía, lo cual le ha significado vivir por periodos en carpa con otras familias desalojadas. Que además debe luchar con su padrastro para lograr terminar sus estudios, ya que él lo quisiera trabajando y aportando a la familia, nos comenta su desconocimiento de la ciudad en la que vive:

Y ¿sales seguido de lo ZEN? - No, no, no. Mira, yo digo que soy uno de tantos palermitanos que vive en Palermo, pero que no lo conoce. No conozco Palermo, para nada, digamos. Conozco el Politeama, el Massimo, éstas cosas así, pero si tú me dices de ir a Via Uditori, yo te digo: “¿y cómo se llega?” ¡Y soy palermitano! –Ríe- porque yo no salgo mucho del barrio. (Nino, 18 años)

Entonces, el encierro dentro del espacio de lo ZEN es vivido diversamente según categorías sociales. Los jóvenes que tienen una mejor condición socioeconómica cuentan con un medio de transporte privado. También son los hombres adultos que generalmente hacen uso del automóvil o la motocicleta para transportarse dentro y fuera del barrio. Muchos padres de familia que salen a trabajar fuera del barrio, mientras la madre queda como dueña de casa.

Se distinguen claramente las diferentes categorías sociales dentro del barrio: se distingue según género y clase social. Ya que quienes pueden permitírselo – jóvenes y hombres adultos- se mueven en transporte privado, y al mismo tiempo tienen una visión más amplia de la ciudad. Mientras que las mujeres y las categorías más pobres dentro del barrio deben depender de los medios de transporte que funcionan escasamente.

Transporte público: mujeres, pobres e inmigrantes

Un dato de hecho es que el barrio cuenta sólo con dos líneas de autobuses que llegan al territorio. Uno entra a lo ZEN 1 y da la vuelta; el segundo entra a lo ZEN 2 para dar la vuelta y volver al centro. Este último es un autobús que ha comenzado a circular relativamente reciente, y ha sido fruto de las solicitudes de los habitantes al actual alcalde, el que en una gestión anterior habría creado la línea que entrara a lo ZEN 2

Gracias a nuestro amado Leoluca Orlando, que nos ha hecho los paraderos al interno, para hacernos llegar antes a nuestros apartamentos (Gina, 41 años)

Para una población de 30.000 habitantes cuya mitad debe salir de su propio barrio para lograr tomar un autobús tener, a lo menos, una línea que lo acerque un poco más es una necesidad real y que se vive cotidianamente.

Durante mis observaciones etnográficas notaba el regreso de los trabajadores a sus hogares en la noche, el cual sobre todo en el invierno se hace bastante duro. El paradero de autobuses desde donde parten ambas líneas se repleta de gente, y se tiende a subir al primer autobús que pase, sea aquella que entra o no al barrio. Cuando pasaba primero la línea que deja en lo ZEN 1, la gente se baja y camina largos minutos a veces bajo la lluvia, y sobre todo en el invierno, cuando ya es de noche.

Anna nos relata la misma situación que hemos experimentado: *-¿Desde hace cuanto que tienes carro?- desde hace tres años más o menos... es necesario. Es decir, sino*

podría quedarme plantada aquí a esperar el autobús. Y es peor en invierno, cuando comienza el frío y se oscurece temprano... es molesto. (Anna, 27 años)

El trayecto desde el centro urbano hasta lo ZEN dura al menos una hora en horario normal. La congestión vehicular en el horario punta hace que el autobús llegue a tardar hasta una hora y cuarenta y cinco minutos en llegar a destino. Ya que si bien en la zona central existen vías exclusivas para autobuses, en el trayecto que hace el segundo autobús no cuentan con ellas, lo que retarda enormemente el tiempo usado para el traslado.

Desde lo ZEN se deben tomar dos autobuses. Uno hasta una plaza que está en el lado norte de Palermo, desde donde salen los autobuses que conectan directamente con el centro urbano. Si bien la línea que conecta la plaza con el centro debería tener una mayor frecuencia, no es seguro que la frecuencia sea equidistante, así pueden pasar dos juntos y después no pasar por más de media hora. El regreso a casa se hace más duro si consideramos que la poca frecuencia hace que los autobuses vayan llenísimos y el trayecto se haga muchas veces de pie.

En nuestros largos traslados desde y hacia el barrio, hemos notado que quienes utilizan el servicio de transporte público son principalmente mujeres con niños, ancianos e ancianas, adolescentes e inmigrantes. Sobre todo esta última categoría, que son los “nuevos habitantes de lo ZEN”, quienes han comprado –ilegalmente- sus casas, pero aún es un fenómeno más bien reducido. Si bien no existen aún datos oficiales de la inmigración en lo ZEN, se observa un lento aumento de la presencia de inmigrantes, muchos de ellos provenientes de Sri Lanka y de Bangladesh, que son en general las comunidades de inmigrantes más numerosas en la ciudad.

Si bien la presencia de inmigración en el barrio ZEN es menos visible, como usuarios frecuentes del transporte urbano, ellos logran ser evidenciados. Asimismo, en su calidad de inmigrantes, son aquellos que acumulan también los mayores riesgos de pobreza y exclusión social.

Inmovilidad femenina

Otro de los elementos notados durante la experiencia etnográfica dice relación con la difusión de la inmovilidad femenina. Es decir, las mujeres del barrio salen del mismo considerablemente menos que los hombres.

Como una de mis observaciones ha sido realizada en una asociación de mujeres, he logrado acceder a sus historias cotidianas y he notado que muchas de ellas sale del barrio sólo si va acompañada de su marido en automóvil. Que desconocen el sistema de transporte en el barrio, y que cuentan “cuando fueron a Palermo” con su marido, como si fuese algo aislado y novedoso.

Por ejemplo, Pippa nos comenta que sólo ahora que ha comenzado a ir a la asociación sale un poco de casa, pero que en general no sale de casa ni siquiera para hacer las compras:

Él, él, todo lo hace él, yo no hago nada. Lo compra todo él, va a comprar las cosas en panadería, en carnicería, al supermercado. Yo no salgo, no me gusta. (Pippa, 46 años)

Siempre en el ámbito de las compras, se desarrolla una costumbre muy característica de los barrios populares de Palermo, pero aún más difundido en lo ZEN 2, que es la existencia de un pequeño camión (generalmente una Ape, que es pequeña y puede entrar entre pabellones) distribuye todo tipo de productos alimenticios (verduras, pan) y de limpieza por todo el barrio. Al cual las mujeres asomadas por la ventana lo hacen parar, gritan el pedido y bajan con una cuerda, una cesta con dinero. El vendedor pone el pedido en la cesta, y el cambio del dinero. Este tipo de comercio, muy típico de la Sicilia y aunque por un lado es bastante práctico, por otro permite que las dueñas de casa no tengan que salir ni siquiera para hacer las compras.

Un joven de 18 años nos comenta sobre su madre: *“Mi mamá es dueña de casa, desde siempre. Es una cosa rara que ella salga de la casa. No sale nunca, nunca. Pero de verdad, nunca, nunca, nunca. Es raro. Cuando ella sale y las vecinas la ven, le dicen: “¿Qué pasó que has salido de casa?”* (Nino, 18 años)

El fuerte machismo presente en el barrio se refleja en la situación de estas dueñas de casa, que no tienen ninguna razón para salir fuera de su hogar. Así mismo, el barrio funciona de tal forma que identifica a las mujeres que salen de sus casas y en el caso de considerarlo necesario, se lo hacen notar a los correspondientes maridos. Pippa nos cuenta un día:

“Estaba en la esquina de la iglesia esperando a mi amiga –para ir a dar las condolencias a una familia- y me llama mi marido que estaba trabajando y ¿sabes qué me dice? ¡Me pregunta qué estaba haciendo en la Iglesia! ¿Cómo fue a saber él que yo estaba en la Iglesia? Si en éste barrio no puedes hacer nada sin que todos lo sepan”.

La caritas diocesana, en una investigación realizada en lo ZEN durante los años 2006-2007 afirma: “El modelo cultural que regula las relaciones sociales parece ser aún de estampa patriarcal y los mecanismos de poder entre los sexos pasan a través de una rígida definición de roles masculinos y femeninos [...] ratificando la dependencia de la mujer frente al hombre, permitiendo comportamientos de violencia física y psicológica, además de sexual por parte del hombre, los cuales son sufridos en silencio y en el aislamiento” (Mattina, 2007, 121). De ésta forma, el ámbito cultural influye notoriamente en el mantenimiento y reproducción de la condición de vulnerabilidad

femenina, por lo tanto condición también para la inmovilidad cotidiana y al mismo tiempo un alto nivel de exclusión social.

4) Conclusiones

El objetivo del presente artículo era debatir sobre la relevancia que cobra el derecho a la movilidad en la ciudad. Como hemos revisado, la movilidad urbana no está solamente relacionada con el traslado hacia y desde el trabajo, sino que constituye la esencia misma del ser ciudadano, puesto que forma parte del conjunto de actividades que en las ciudades contemporáneas son indispensables para desarrollar una vida social como ciudadano efectivo de derechos.

Cuando la movilidad de la población se dificulta, afecta a todo el funcionamiento de la ciudad; pero para quienes viven una situación de exclusión social, las dificultades en la movilidad urbana pueden ser obstáculos imposibles de superar y así profundizar la condición de exclusión social. Ya que cómo hemos visto, la movilidad urbana funciona como conector de acceso a los otros derechos.

Así, la movilidad o inmovilidad cotidiana urbana afecta la calidad de vida de las personas, no sólo en cuanto a la forma precaria de acceder al trabajo, sino que también las formas en las que accede a los servicios, a las oportunidades de dispersión y de contacto con otras clases sociales.

La calidad de la vida urbana depende tanto de los servicios e infraestructura que cuente un territorio, así como de la posibilidad de acceder a ellos. Así mismo las dificultades o imposibilidades de movilidad para acceder a ellos determinan diferentes niveles de exclusión social y urbana.

Estudiar el caso del barrio ZEN de Palermo ha sido particularmente interesante porque frente al imaginario social representa el símbolo del degrado social y urbano. Es un territorio que además de estar ocupado ilegalmente, con alto componente mafioso y con serias carencias de infraestructura y servicios, cuenta serias carencias de conectividad con el resto de la ciudad. Ello potencia el encierro y el aislamiento, cómo lo han relatado nuestras observaciones en el campo y algunos de nuestros entrevistados.

Sólo si entendemos la movilidad cotidiana urbana como la práctica social de desplazamiento diario a través del tiempo y espacio urbano que permite el acceso a diversas actividades, personas y lugares, podremos comprender las consecuencias sociales, económicas, culturales y espaciales que implican las deficientes condiciones de accesibilidad con las que se cuenta en el territorio estudiado.

Un barrio en el que se cuenta con escasos medios de transporte público que lo conectan con la ciudad, donde la planificación urbana ha favorecido la construcción de

grandes autopistas en el territorio circundante y donde además se cuenta con una cultura que favorece el encierro –sobre todo el encierro femenino-, hace que éste barrio se desprenda del imaginario social urbano, considerándolo un “mundo aparte”. Si bien el encierro que los habitantes de lo ZEN viven cotidianamente es tanto cultural como territorial, la infraestructura de servicios de conectividad no contribuye a mejorar su situación. Y, en definitiva, no se incluye socialmente a los habitantes dentro del territorio urbano.

La ciudad informal, irregular, con abastecimiento de servicios fuera de la ley es uno de los principales síntomas de la exclusión urbana y social. Así como la carencia de servicios, la baja escolaridad de sus habitantes y la presencia de criminalidad organizada. Si a ello le sumamos una reducida accesibilidad para movilizarse dentro de la ciudad tenemos todas las condiciones para el mantenimiento y reproducción de la situación de exclusión social.

5) Bibliografía

- BALBO, Marcello (2003). “La ciudad inclusiva”. En: BALBO, JORDÁN y SIMIONI (coord.). La ciudad inclusiva. Santiago de Chile: CEPAL. p.305-313.
- COLLEONI, Matteo (2009). “Mobilità urbana, accessibilità ed equità sociale. Uno studio comparato in quattro aree metropolitane europee”. En: BERGAMASCHI et. al. (coord.). La città: bisogni, desideri, diritti. Dimensioni socio-temporali dell'esclusione urbana. Milano: FrancoAngeli.
- COLLEONI, Matteo (2011) “Mobilità e società urbane contemporanee”. En: Sociologia Urbana y Rural, núm 94. p.16-29.
- COLLEONI, Matteo (2012). “Mobilità ed accessibilità urbana: definizioni e teorie di riferimento”. En: CASTRIGNANO, Marco; COLLEONI, Matteo; PRONELLO, Cristina (coord.). Muoversi in città. Accessibilità e mobilità nella metropoli contemporanea. Milano: FrancoAngeli.
- DUARTE, Fábio; SÁNCHEZ, Karina; LIBARDI, Rafaela (2012): “Introdução á mobilidade urbana”. Curitiba: Juruá.
- FAVA, Ferdinando (2008a): Lo ZEN di Palermo. Antropologia dell'esclusione. Milano: FrancoAngeli.
- FAVA, Ferdinando (2008b): “Insulae e corpi, testi e contesti: la poetica dell'abitare” En: SCIASCIA, Andrea (coord.). Periferie e città contemporanea. Progetti per i quartieri Borgo Ulivia e Zen a Palermo. Palermo: Caracol. p. 79-87.
- JIRÓN, Paola; LANGE, Carlos; BERTRAND, María (2010). “Exclusión y desigualdad espacial: retrato desde la movilidad cotidiana”. Revista INVI, Núm 68, p.15-57.
- LANGE, Carlos (2011). “Dimensiones culturales de la movilidad urbana”. Revista INVI, núm. 71, p. 87-106.
- LEONE, Nicola (2008) “Contraddizioni urbanistiche della Zona Espansione Nord 2 a Palermo”. En BADAMI, Alessandra; PICONE, Marco; SCHILLECI, Filippo (coord.). Città nell'emergenza. Progettare e costruire tre Gibellina e lo Zen. Palermo: Palumbo. p. 271-277.

- MOCTEZUMA, Ricardo (2003) "La movilidad urbana". En: BALBO, JORDÁN y SIMIONI (coord.). La ciudad inclusiva. Santiago de Chile: CEPAL. p. 175-191.
- MATTINA, Giuseppe (2007): Il quartiere San Filippo Neri "ZEN" di Palermo. Roma: Edizioni Centro Studi e Ricerche IDOS.
- RODRÍGUEZ, Jorge (2008) "Movilidad cotidiana, desigualdad social y segregación residencial en cuatro metrópolis de América Latina" En: Revista Eure, núm. 103, pp. 49-71.
- ONU-Hábitat (2004) Carta Mundial por el Derecho a la Ciudad. Obtenido en: http://www.onuhabitat.org/index.php?option=com_docman&task=doc_details&gid=50&Itemid=3 el 10 de Marzo de 2013.

Joves i mobilitat en el territori de Castelló. La participació social i els esdeveniments com a forma de construcció de les identitats rurals i urbanes.

Vicent A. Querol Vicente
Departament de Filosofia i Sociologia.
Observatori per al Desenvolupament Sociocultural Rural. Universitat Jaume I
vquerol@uji.es

Artur Aparici Castillo
Departament de Filosofia i Sociologia.
Observatori per al Desenvolupament Sociocultural Rural. Universitat Jaume I
aparici@uji.es

Reis Lloría Adanero
Departament de Filosofia i Sociologia.
Universitat Jaume I
rlloria@uji.es

Resum

Aquesta investigació s'adreça a estudiar les actituds i raons de mobilitat dels joves -de 18 a 35 anys- als territoris rurals de la província de Castelló per motius d'oci, tot atenent tant a l'assistència a esdeveniments com a la seva participació en l'organització dels mateixos. Tractarem d'entendre en quin grau el calendari anual -sobretot el dels espais rurals- determina la mobilitat d'aquests joves. També s'exploren el vincles dels joves entre la ciutat i el poble, els processos de construcció de les identitats a través dels lligams amb les poblacions implicades i les relacions socials que s'estableixen.

Observem les pràctiques socials en dos grups diferenciats atenent al lloc de residència habitual. Així es compara la vida quotidiana i les formes de sociabilitat, participació ciutadana... al voltant de l'oci entre a) aquells que viuen a les ciutats però tenen un clar referent de tornada a un espai rural a través d'una segona residència; i b) els i les joves residents a àrees rurals la mobilitat dels quals pot assenyalar deficiències i virtuts del seu lloc d'origen. D'altra banda, es farà una distinció analítica entre joves i joves-adults, amb la intenció de comparar la situació en persones en període, més o menys assolit, d'emancipació i estabilització laboral.

Recopilació i anàlisi de les dades sobre esdeveniments al voltant de l'oci als municipis escollits i a les ciutats de referència.

La mostra, de caràcter qualitatiu, es compon de:

6 entrevistes a residents en 6 poblacions de l'espai rural.

6 entrevistes a residents a les ciutats de referència, cadascun d'ells amb vincles amb una de les 6 poblacions de l'espai rural escollides.

Paraules clau: mobilitat, joves, territori, rural-urbà, identitats

1. Introducció

Els joves segueixen fent quilòmetres a la recerca d'allò que volen. Veiem com es *busquen la vida*, se'n van per motius de treball allà on creuen tindran oportunitats bé millors, bé més justes. També es desplacen per aconseguir una formació que pugui satisfer el seu currículum i, en una mesura potser menys peremptòria però igualment necessària, es mouen i s'autoconvoquen allà on els esdeveniments conjuminen identitats, territori i oci.

Pretenem en aquesta comunicació observar com incideixen les diverses participacions a esdeveniments en la construcció d'identitats socio-espacials (Jones, 1999). A més a més, la participació als esdeveniments del territori dependria, cada cop menys, del lloc on es viu habitualment, doncs les mobilitats poden acabar implementant processos abans impensables a les àrees rurals (Camarero y Oliva, 2008).

El propi Gilles Jones assenyalava ara fa quasi tres lustres, la falta d'investigacions focalitzades a les afinitats i afeccions que relacionen els individus joves amb la comunitat. Amb les seves pròpies paraules, "A particularly under-researched aspect of youth migration is the relationship between the young person and the home community in which they live- the degree of attachment they have to the local community." (Jones, 1999: 1). A aquesta demanda, podem afegir que cal que la sociologia estudei la *construcció social* de la mobilitat en l'espai (Bericat, 1994), fet que intervé, alhora, en la construcció de les identitats dels joves en condicionar el seu accés a diferents formes d'oci que inclouen desplaçaments amb l'automòbil.

El context social potser obri nous camins que ens obliguen a triar entre, d'una banda, noves versions de comunitat i cooperació (Sennet, 2013) i, d'altra banda, el cabdal neoliberal i individual que ens segueix arrossegant cap a la liquiditat (Bauman 2003). La crisi actual restringeix els possibles consums, entre aquelles famílies afectades per l'atur, les davallades salarials... alhora que genera inseguretats a unes i altres persones, és a dir, també als qui veuen amenaçada la seva situació *estable* només pel context social de precarització existent. És el fet de "vivir en la inseguridad día a día es ya no poder hacer sociedad con sus semejantes y habitar en su entorno bajo el signo de la amenaza" (Castel, 2013)

La província de Castelló és un territori amb forts desequilibris entre la línia paral·lela a la costa i l'interior. Entre d'altres, les infraestructures viàries afaïçonen clarament i desigual el territori, amb autovies, autopistes i transport ferroviari a la costa i una forta absència d'aquestes i de transport públic a l'interior. Podem sumar ací la privació de mobilitat i la disminució dels serveis rurals com autobusos o trens al món rural que també han estat exacerbats per l'augment del cotxe en propietat. La relació positiva de l'automobilitat al desenvolupament rural sembla clara, però podria convertir-se en un

gran recurs per a la privació rural i l'exclusió social d'alguns grups desafavorits. (Oliva, 2010: 279).

2. Objecte d'estudi i metodologia

La investigació se centra en la mobilitat dels joves a la província de Castelló per motius no instrumentals. Més concretament, ens fixarem en els desplaçaments als esdeveniments organitzats a les zones rurals de Castelló per tal d'analitzar com condiciona el calendari anual d'esdeveniments la mobilitat d'aquests joves. D'aquesta manera volem comprendre quin pes tenen en les seves vides quotidianes i en la seva identitat la participació als esdeveniments i com es percep a efectes d'oci el seu territori vital que ultrapassa els límits de la seva localitat de residència.

A aquest efecte, s'observaran les pràctiques socials de dos grups diferenciats, A i B, atenent a la seva residència principal com una de les variables estructurants. A través dels joves objecte d'estudi es pretén comparar la vida quotidiana, visions, representacions i pràctiques socials d'aquells que, d'una banda i constituint el primer grup (A), viuen en les principals ciutats de referència (Castelló i València) i tornen de forma assídua a 'consumir' el seu poble. L'altre grup (B) el perfilarem a partir de joves residents en zones rurals, al voltant de la mobilitat dels quals podrem observar d'una banda virtuts i deficiències associades amb el seu lloc de residència, així com també podrem esbrinar les representacions i pràctiques socials que es deriven de la seva relació amb la ciutat.

El treball de camp recull, d'una banda, informació sobre la programació d'esdeveniments a diversos municipis rurals de la província de Castelló. D'altra banda, la proposta d'entrevistes d'aquest treball consta de 6 entrevistes obertes a joves residents en localitats rurals i, fent de contrapart, 6 entrevistes a joves *homòlegs* amb vincles amb cadascun dels municipis seleccionats per al grup A. El treball de camp, a hores d'ara inacabat, compta amb 4 entrevistes realitzades.

La delimitació dicotòmica que acabem de realitzar no conté, a priori, la presumpció d'uns estils de vida clarament determinats pels llocs de residència. És a dir, no pressuposem que l'estil de vida siga un atribut exclusiu de la ciutat. Sense deixar de costat la seva importància, intentarem explorar els estils de vida fonamentats en la mobilitat (en els seus diferents graus) amb l'objectiu clar de destriar les prioritats d'oci dels joves i les seves pràctiques socials dintre d'un espai multidireccional (la província) alhora que condicionat per les seves eventuais mancances en infraestructures. En aquest sentit, es partirà del desequilibri territorial quant a infraestructures viàries, serveis, ofertes d'oci... doncs aquest desequilibri es contemplarà com un dels factors que poden condicionar els estils de vida dels joves objecte d'aquest estudi.

El desequilibri territorial pot comportar desigualtats socials com a conseqüència del lloc on s'habita en el territori; en aquest cas quant a la mobilitat, siga per motius laborals, siga per l'ús dels serveis públics (sanitat, educació, ...) i també en la mobilitat relativa a l'oci i a l'esbargiment, molt singularment en el cas que ens ocupa dels joves i en la seva participació en esdeveniments culturals i lúdics. Tractarem de captar uns estils de vida que la mobilitat possibilita segons el lloc de residència, tant pel que fa al consum dels espais rurals com del consum a l'àmbit urbà. Les representacions dels joves sobre el rural, l'urbà, el territori, etc poden aportar llum sobre aspectes concrets de la desigual estructuració actual de la província.

Partim d'una visió de l'espai que es produeix pel fet de viure, actuar i treballar en ell (Marx, 1984, en Halfacree, 2006: 45). Seguim el propi Halfacree i el seu *three-fold model* en què s'imbriquen, amb diferents pesos segons el fenomen a observar, la localitat en qüestió, les representacions del rural i les vides quotidianes de les persones que, d'una o altra manera, habiten aquest espai.

Els esdeveniments culturals i festius han estat tradicionalment un dels motius de trobada de la població, sovint amb un caràcter supralocal i intergeneracional. Festes majors i patronals, fires locals, dies de festa destacats al calendari festiu, activitats rituals de caràcter religiós o pagà²⁴, esdeveniments històrics, culturals o polítics, aplecs comarcals de signe cultural, reivindicatiu i festiu, i per últim, convocatòries festives centrades en la música i el ball, tant si són tradicionals com modernes.

En alguns d'aquests esdeveniments la joventut lluita per marcar i apropiar-se una part dels espais socials amb rituals d'exclusió de les classes de major edat, definint com a joves uns espais físics i temporals determinats, com ara les hores de matinada o determinats espais del municipi com ara carrers o sales de ball,..., o per una lluita d'interessos (Martín Criado, 1998) pel contingut juvenil del programa d'activitats. Altres actes són definits a priori com a juvenils, com ara determinats concerts.

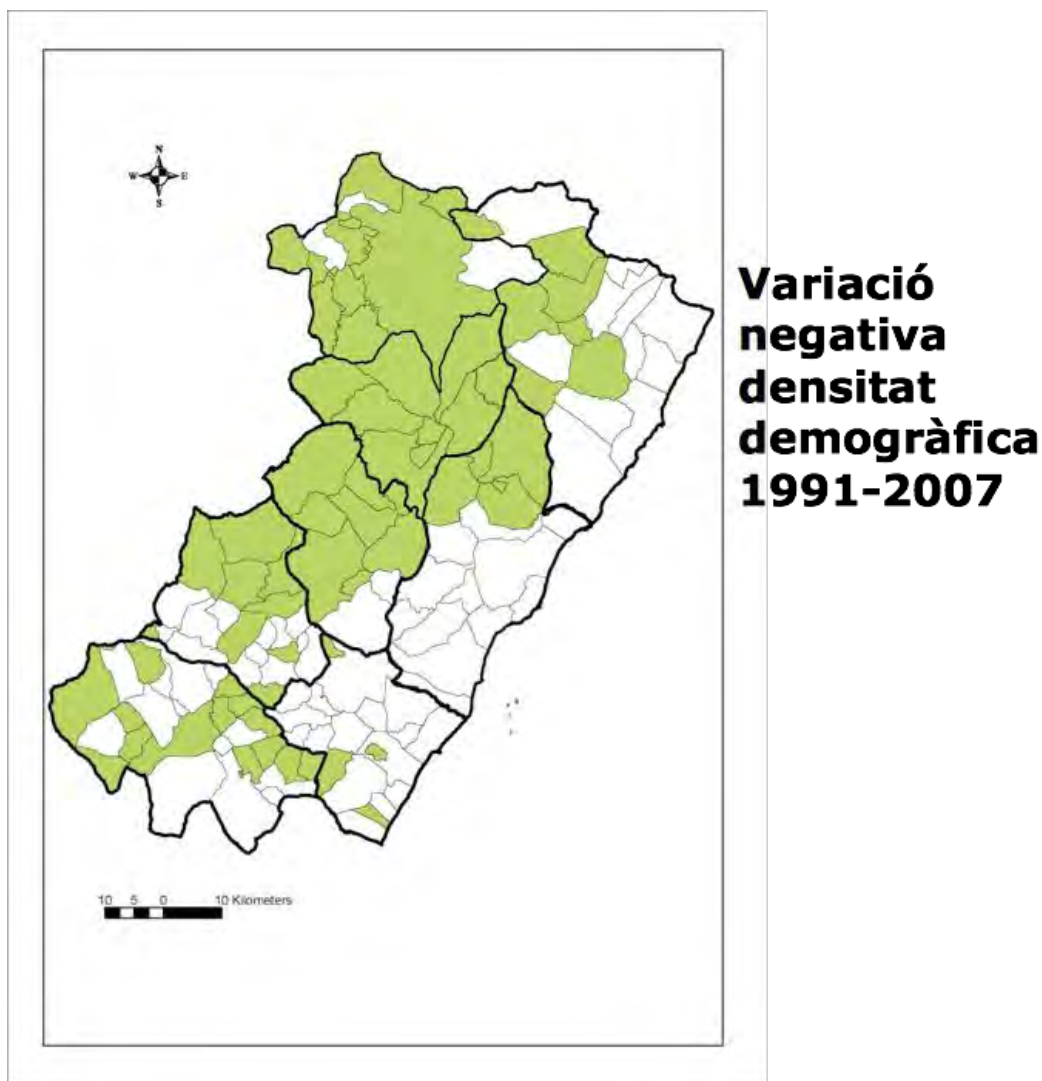
D'altra banda, tal com era d'esperar, en el transcurs de la investigació ens hi estem trobant amb una percepció diferenciada d'aquests esdeveniments culturals i lúdics en raó del lloc de residència dels joves que hi participen, així com significatives diferències en les representacions ideològiques dels joves associades tant al gènere com a la classe social, per més que molts dels rituals festius de tipus local tendeixen simultàniament a encobrir les diferències de classe sota el paraigua de la comuna identificació simbòlica amb el poble que ens uneix, d'una banda, i alhora i en sentit contrari, a escenificar en diversos detalls públicament notoris la posició de classe de

²⁴ Molts dels esdeveniments religiosos locals tradicionals es troben sotmesos a un intens procés de secularització i es viuen, especialment pels joves, de forma clarament profana, subratllant el seus components lúdics i prescindint en bona mesura de la seva vessant sacra.

cadascun dels participants. Cal dir, a major abundament, que l'empobriment econòmic de les famílies, derivat de la gestió que se n'està fent de la crisi econòmica pels diferents governs estatals i autonòmics, està intensificant les contradiccions amb que encaren els joves la seva mobilitat amb fins lúdics i culturals, al temps que van constatant (sofrint) les 'retallades' també en la qualitat i la quantitat dels esdeveniments culturals, musicals i festius, però no tant el seu preu.

3. Castelló, un espai de desequilibris territorials

El desequilibri és la nota predominant i la més significativa per a entendre l'estructuració territorial a la província de Castelló, fins al punt que els processos de despoblació de molts pobles rurals de l'interior han estat la vella i permanent assignatura pendent de les administracions autonòmica i local (Aparici, 2008). Les comarques de la Plana, Alta i Baixa, concentren el 76% de la població, de fet, la desigual pressió de la gent sobre el territori ja n'és ben eloqüent d'aquest desequilibri, la densitat demogràfica en habitants per Km² a la Plana Baixa és de 284,7 i a l'Alta de 236,7, mentre que als Ports és de 5,7 i a l'Alt Millars i l'Alt Palància de 6,1. Cal dir que a la província de Castelló, dels 135 municipis existents, en 61 hi viuen menys de 500 habitants, 50 n'apleguen entre 500 i 3.000, i 12 en tenen entre 3.000 i 10.000.

Pel que fa a l'activitat econòmica la província de Castelló està instal·lada en un desequilibri territorial radical: 23 municipis concentren el 90,8% de l'activitat econòmica de la província, de manera que als altres 112 municipis es fa només el 9,2% restant (Anuari de La Caixa, 2012)

D'altra banda vivim en una societat itinerant on la mobilitat de la població és altíssima i els fluxos poblacionals permanents. La Plana Alta i la Plana Baixa són receptores quotidianes d'un significatiu flux poblacional de la resta de comarques castellonenques per diversos motius: de treball, d'accés a diversos serveis públics i privats, i per oci i esbargiment. En aquest sentit, no ens pot sorprendre que les Planes siguin receptores netes de població que es desplaça per motius laborals, atès que vuit municipis de la Plana, a saber: Castelló, Vila-real, l'Alcora, Onda, Almassora, Nules, Sant Joan de Moró i la Vall d'Uixó acaparen el 79% de l'activitat industrial de la província.

La concentració és encara major pel que fa a l'activitat comercial: només tres ciutats tenen una oferta comercial minorista equivalent a la seva pròpia capacitat de

demanda, Vinaròs, Vila-real i Castelló. La capital rep els compradors des de tots els municipis de la província, inclosos els de la Plana, raó per la qual té un diferencial de 169 punts entre la seva capacitat d'oferta minorista i la seva quota de mercat, que és, val a dir-ho, 3,8 vegades superior a la de Vila-real, següent ciutat en quota de mercat. La preeminència comercial de Castelló és, doncs, aclaparadora.

En el marc dels recents models de creixement urbà i donada la gran itinerància de la població per finalitats laborals, d'oci, comercials, etc, Jordi Borja parla de "regions urbanes", zones que sumen la ciutat o ciutats amb els pobles del seu entorn, amb influències interposades, superposades,... en un *continuum* espacial, sense que per això cada una de les ciutats i pobles d'aquesta àrea perdin la seva identitat i autonomia.

La província, com a espai social, constitueix un producte històric de caràcter dual (Harvey, 1998: 251 i ss.) on l'espai subsumeix la localitat al temps que es reconfiguren les localitats modelades a través dels fluxos que produeixen l'espai.

En conseqüència, l'espai el concebem, amb Lefebvre (1972), com *abstracte* i *concret*. L'abstracció del desequilibri què hem exposat es concreta en les pràctiques d'oci dels joves condicionades i en les oportunitats de mobilitat dins aquest territori. En ocasions, en abstracte, actua amb la força d'un sistema simbòlic al territori i, a l'espai que ens ocupa, "la gent que naix a les muntanyes, com una llei inexorable de la gravetat, constitueixen els seus projectes vitals a la costa, acaben baixant -rodolant- fins la ciutat" (Aparici, 2003). Sota aquesta imatge de la *llei gravitatòria* que fa emigrar les persones, estan les decisions de cadascuna de les migracions sofertes durant dècades.

4. Joves i mobilitat a l'espai rural

Tal i com s'ha exposat anteriorment, un dels aspectes més cridaners del desequilibri territorial de la província de Castelló és l'acumulació d'infraestructures i serveis de transport en la línia de costa. Aquest fet determina en gran mesura les possibilitats de moure's, al temps que, com en tants d'altres territoris, acaba promovent l'ús de l'automòbil. El vehicle per antonomàsia del nostre temps (Bericat, 1994) gaudeix, en la pràctica, de l'única infraestructura possible que permet circular per l'interior de la província i entre l'interior i les ciutats de la costa. Malgrat els condicionants viaris, sabem que la mobilitat dels residents als espais rurals és molt elevada, tal i com mostren els estudis sobre el *commuting* per motius de treball (Camarero y Oliva, 2005; Oliva, 2006) o els viatges quotidians motivats per compres o oci, que de forma prou globalitzada ocorren als espais rurals dels anomenats països desenvolupats (Woods, 2011: 188-192).

Al si d'aquestes zones, la joventut participa, com la resta de la societat, del procés d'individualització de l'*auto-mobilitat*, i ho fa com un consum personal més, ja que l'accés a aquest estatus per part dels joves a través de l'obtenció del permís de conduir és vist com un dels rites de pas a la vida adulta més importants (Bericat, 1994). No obstant això, l'accés a la mobilitat no és igualitari quan el cost de l'obtenció del permís, l'adquisició de l'automòbil i el preu de la benzina, sumat a la desigualtat en les infraestructures, fan que les possibilitats de desplaçament també siguin un fenomen estratificat socialment. La privació de mobilitat o la disminució dels serveis rurals com autobusos, tramvies o trens al món rural també han estat exacerbades per l'augment del cotxe en propietat. No podem obviar que la relació positiva de l'automobilitat al desenvolupament rural sembla clara, però podria convertir-se en un gran recurs per a la privació rural i l'exclusió social d'alguns grups desafavorits. (Oliva, 2010: 279)

Les diverses formes de mobilitat que s'observen en aquesta investigació són, recordem-ho, de joves residents a municipis de l'espai rural i joves residents a espais urbans amb vincles amb els municipis rurals que *consumeixen* periòdicament. El calendari i la periodicitat en l'organització d'esdeveniments marquen alguns dels moments d'oci més importants per als joves. En aquest sentit, no sempre hi ha esdeveniments a cadascuna de les localitats rurals i els i les joves es mouen pel territori per satisfer les necessitats d'oci. El territori vital de l'oci ultrapassa, de forma quotidiana, els límits de la localitat de residència. Aquest fet, tot observant els calendaris i programacions d'esdeveniments als espais rurals, resulta molt freqüent en determinades èpoques de l'any. En definitiva, si els serveis de transport públic són nuls o inaccessible econòmicament (taxis) per cobrir aquests horaris i municipis,

Quan no hi ha res, necessites un cotxe

RR1

La necessitat d'un cotxe és la necessitat de satisfer les relacions socials a través de l'oci i de tractar de viure plenament l'etapa de la joventut. Amb un automòbil es sortegen els condicionants del calendari d'esdeveniments local per tal d'accedir a una oferta més ampla. El fenomen del sedentarisme nòmada és practicat per aquesta joventut rural que trenca així aïllaments indesitjables per a elles i ells.

Las áreas rurales, en sus múltiples funciones, se enfrentan siempre a este dilema en las sociedades nómadas, el dilema entre el coste del aislamiento o el coste de la movilidad (Bericat, 1994: 211)

En tant que es puga optar per la mobilitat, s'assumiran els costos que l'ús de l'automòbil en concret comporta. Uns costos que el context de crisi fa més palesos, doncs la *mobilitat consuntiva* vinculada a la satisfacció del plaer i a la sensació de la

llibertat de triar feia passar més desapercebut el cost del moviment (Bericat, 1994: 206). Un altre tant sobre les percepcions és que, arribada la crisi, s'instal·len també algunes visions sobre possibles/probables situacions individuals i familiars de futur que poden intercedir minvant la mobilitat dels joves. Així, entesa la seguretat en un sentit ample, l'assumpció dels costos del moviment al context actual multiplica la percepció dels perills. Més enllà de la percepció dels accidents en carretera, podem afegir les pors latents vinculades a la possible pèrdua d'ingressos en l'àmbit familiar. Per exemple, el fet de no poder assumir una reparació de l'automòbil, o mantenir els nivells de mobilitat pel cost de la benzina, del preu de l'esdeveniment, el sopar o les copes. Aquesta preocupació, més enllà dels aturats/des, estesa a les famílies en perill de caure en l'atur, "disuelve al fin de cuentas la posibilidad misma de estar protegido [pues] alimentaban una mitología de la seguridad, o más bien de la inseguridad absoluta, que culmina en última instancia en una denegación de la vida" (Castel, 2013). L'amenaça és latent, i respecte al preu de la benzina, *de moment no ens afecta ja que paguem entre tots. RR1*

La percepció de les probabilitats de la pujada del preu és implícita al discurs que, *de moment*, es resol amb una sortida col·lectiva. Com en tants d'altres fenòmens de consum atacats per la crisi, les sortides col·lectives donen solució temporal a les necessitats i problemàtiques individuals. A la *guerrilla urbana de gent solidària* que descrivia Manuel Vicent com a la defensa davant la crisi, li podem afegir l'adjectiu *rural* i observar les formes de cooperació en l'organització de la vida quotidiana (Sennet, 2013), bé amb l'objectiu de tindre un sostre, de dur-se un mos a la boca o de poder divertir-se. Ara bé, la inestabilitat pot assaltar a cada moment, inclús fluctua de cap de setmana en cap de setmana, posant de relleu les desigualtats d'una mobilitat centrada en el cotxe. Així que hi haurà moments en els quals

si només tenim deu euros per persona, potser no anem. UR1

Hem vist que la mobilitat obre possibilitats de participar d'esdeveniments a l'espai rural, però amb els condicionants socioeconòmics dels seus costos que s'han intensificat amb la situació real de la crisi o només amb la por a una situació que empitjorarà.

Al següent apartat tractarem d'identificar les representacions d'aquests/es joves en un ventall que transita entre els seus interessos individuals satisfets amb la mobilitat i el manteniment i la negociació de la diversitat grupal o la identificació amb els espais rurals més plurals a través també de les mobilitats.

5. La gestió de la mobilitat i l'estil de vida

La tendència cap a l'èxode rural ha estat, de forma generalitzada, clara i sagnant, a onades i intensitats desiguals en un període continuat de mig segle a l'espai observat

en aquesta investigació (Aparici, 2009). Malgrat la marxa a la ciutat, molts joves mantenen vincles amb els municipis rurals on van néixer o als quals es van criar els seus pares ara residents a la ciutat. No debades les mobilitats que permeten anades i tornades periòdiques constitueixen un mode de manteniment de les identitats alhora que obren debats sobre els dilemes de la pertinença al rural (Woods, 2011: 179-181) o, més en general, sobre la identificació dels individus amb diversos espais per on les seves vides transiten. La construcció de la identitat ja no queda fixada en una única localitat, espai i inclús nació (Camarero *et al.*, 2012) i, complementant-se amb l'anterior, la intensitat de moviments s'incardina amb comoditat en unes formes de vida pròpies de la modernitat líquida (Bauman, 2003). Tot plegat en un temps present on les fragmentacions travessen la vida quotidiana (Harvey, 1998) i la construcció de la identitat de les persones acaba resultant una composició d'interessos, espais, rols... condicionats i escollits de forma plural. Pel que fa a la incidència en els espais, cal tindre en compte que aquests no són passius al canvi, doncs

The fluid, changing nature of new mobilities could not be understood if we did not see places both as producers and receivers (Oliva, 2010: 278)

Per tant, a les localitats rurals la representació d'aquest espai i les accions de vida quotidianes es veuran afectades per un flux en múltiples direccions dins el territori. Les formes de divertir-se i de programar esdeveniments seran fruit dels qui resideixen i dels qui tornen, dels qui visiten l'espai rural i dels qui el consumeixen. Però no tots els individus es mouen de la mateixa manera i sembla que les posicions més *estàtiques* són penalitzades en els discursos dels joves. Molt sovint, aquestes posicions més estàtiques les ocupen els homes (Camarero y Sampedro, 2008; Sampedro, 2008). D'aquesta manera, els qui es mouen dins i fora del territori es representen alguns dels veïns i membres de la seva generació com

Aquells que no volen vore món, viatjar. Ho veig com una qüestió d'educació: anar a l'institut o la universitat. RR1

Sembla clar que la mobilitat per necessitats educatives obre noves interaccions que fan reinterpretar l'entorn on es resideix i es retorna, així com les persones que allí viuen. L'educació pot estimular curiositats i motivacions per viatjar més lluny i conèixer altres indrets i cultures diferents. D'una altra manera, i des del punt de vista de la residència urbana, les activitats d'oci als distints espais mouen a una representació dicotòmica entre les possibilitats a l'espai rural i a l'urbà. Més enllà de les distàncies que puguin haver per tal d'accedir al lloc d'oci, sembla que la mobilitat es fa més present a l'espai rural, ja que

Es com si hi hagués dos mons. [A la ciutat] és anar a les discoteques; [i al poble] és de moure's a altres pobles a les festes i als concerts. UR1

En quant al tipus d'oci escollit, des d'una o altra residència es reivindica un estil de vida modern i basat en una mobilitat que permet triar els llocs on anar o els estils de música. En aquest sentit tal i com manté Woods, als espais rurals, les persones també trien i poden escollir els seus estils de vida a través de les seves pràctiques quotidianes (2011: 162). Podem dir que aquestes joves entrevistades incorporen *ser moderna* amb *ser de poble*. Rosario Sampedro, en la seva anàlisi sobre els discursos de les dones respecte de l'arrelament o desarrelament al poble, tipifica un *arrelament instrumental* (2008: 187) que nosaltres podem utilitzar aquí, tot i que es pronuncia per part d'una jove resident a la ciutat. També l'autora especifica en aquest discurs que el poble es un mitjà per obtenir un 'estil de vida' determinat. En conseqüència, tot i no residir al poble, el to positiu amb què es referia l'entrevistada a la mobilitat dins l'espai rural i congruent amb les seves preferències ens permet usar aquesta idea d'arrelament instrumental. També en aquest sentit, es trenca amb la idea de conuiu i trobar-se a les persones pel fet d'ocupar o consumir un lloc i ara s'escull a les persones amb les quals trobar-se,

Ens movem on faça falta per disfrutar i trobar-nos amb gent com nosaltres. UR1

En definitiva, l'accés a la mobilitat permet la joventut rural desplaçar-se per *afinitat electiva* (Bericat, 1994) dins un espai rural que, alhora, determina les relacions de proximitat. En un altre sentit, el grup gestiona la seva diversitat interna quan apareixen divergències respecte al desplaçament cap a un o altre esdeveniment. Aquí podem copsar la relació entre determinades programacions festives i la necessitat de mantenir el grup per damunt de triar uns o altres esdeveniments. Un exemple controvertit és, per les adscripcions i reaccions que genera, la programació de *bous al carrer*. L'assistència a aquests esdeveniments pot crear diferències entre els joves que, en ocasions com aquesta, es resol adaptant horaris per poder moure's junts.

Encara que no tots no ens agraden els bous, avancem l'hora de sortida quan anem i així podem acudir i vore'ls. RR1

Aquesta programació sol dur annexa la programació d'una revetlla i respon a participacions relativament massives dins aquests espais rurals. De fet, potser és, a hores d'ara, un dels esdeveniments centrals a l'hora d'articular un programa de festes amb duracions superiors a quatre o cinc dies. No debades la programació del bou de carrer es representa com un dels grans atractors que, en les representacions sobre el fet més esteses, provoca la mobilitat entre els municipis de l'entorn.

Molta gent es mou de poble en poble per anar als bous. UR1

Existeix un desplaçament intens amb motiu d'aquests esdeveniments. Els calendaris festius dels diversos pobles es confegeixen mirant-se els uns als altres en un intent de no superposar aquests actes en dia i hora. Les agendes culturals i festives contenen

una pluralitat d'actes programats com a transversals i que permeten moviments que acullen una diversitat de posicions ideològiques i d'estils de vida dins una mateixa localitat rural. Més enllà de l'esdeveniment esmentat dels bous al carrer, trobem que l'heterogeneïtat es gestiona de forma harmònica entre aquests joves.

Com que som molt diferents, anem a coses que no ens agraden però a altres sí, i la pròxima vegada serà a l'inrevés. RR1

Tot i que les afinitats condueixen a l'especialització en les relacions, tal i com veiem més amunt, també poden conduir, en un altre sentit, a la segregació (Bericat, 1994: 190). Tanmateix, la capacitat de negociació del grup que es mou per aquest espai rural, gestiona els interessos d'una i altres en benefici de la continuïtat com a grup, d'una banda, i molt probablement, de la seva major capacitat de moviments. Tornem de nou a la qüestió dels costos de la mobilitat, fet que un grup d'un mínim de components podrà sufragar-se millor les despeses, la probabilitat de disposar d'almenys algun vehicle, de fer rotacions en la conducció -amb la idea de qui condueix no beu. En aquest cas, al discurs de l'entrevistada veiem capacitat de negociació entre iguals amb interessos molt diversos. D'una banda, es replicaria en aquest context el fonament del *sedentarisme nómada*, en el qual

la clave básica de la interrelación es *encontrarse con* (Bericat, 1994: 191)

Tanmateix, si fem una lectura identitària de l'espai rural on conflueixen, amb el model de Halfacree, la localitat, les representacions sobre la mateixa i les pràctiques que allí esdevenen, podem pensar que la joventut rural es *troba amb* un espai plural, amb controvèrsies i interessos alhora que, en aquest cas, obert a la diversitat. El poble com a lloc de trobada és el lligam entre individus allunyats en l'espai i que, en alguns casos, renoen la interacció amb no massa freqüència.

Som un grup de deu, de Barcelona o Castelló, jo sóc la única que viu al poble. RR1

Hem vist, amb aquestes primeres anàlisis d'una recerca *en construcció*, les desigualtats que també es construeixen al voltant de la mobilitat per motius d'oci. No obstant això, es generen estratègies individuals i col·lectives als espais rurals que, tot i els condicionants d'infraestructures o de la crisi, procuren satisfer les necessitats humanes d'oci (Neef, 1998).

6. Un primera temptativa de model de comprensió

Les possibilitats de participació al tipus d'esdeveniments al món rural que hem presentat havien adquirit certa diversitat i intensitat, tal i com mostra qualsevol revisió a les programacions festives de diverses localitats. En un intent de comprensió de les representacions fruit de les entrevistes realitzades al voltant dels esdeveniments i amb la recerca documental de les programacions consultades en aquesta investigació, s'ha confeït un quadre de representacions de dos eixos. En primer lloc i en funció del pes

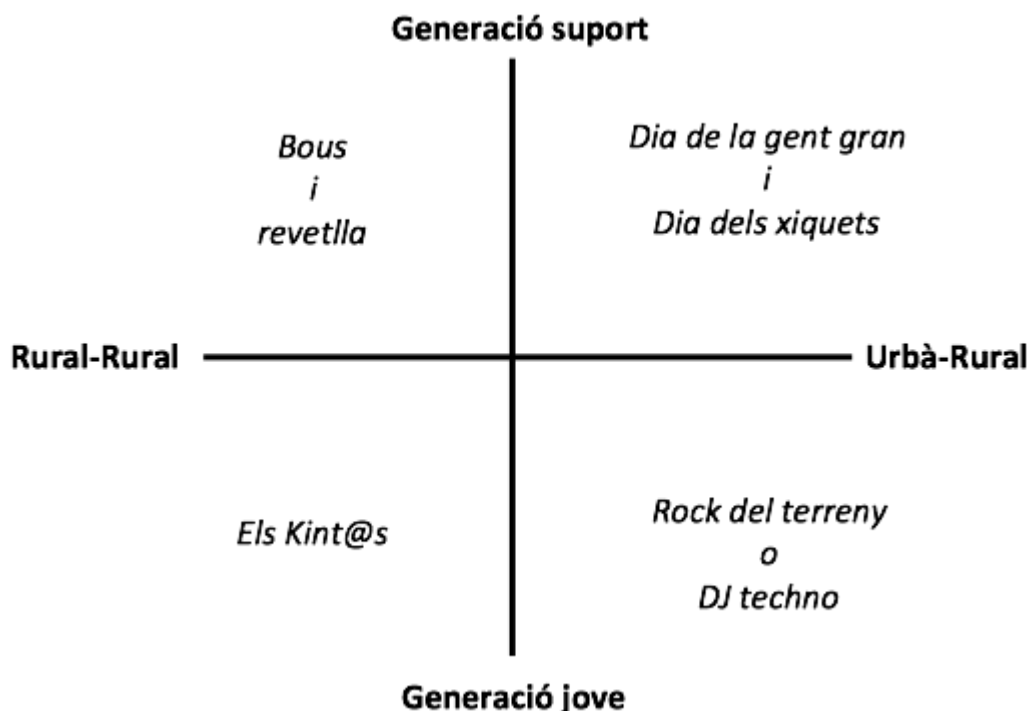
de la generació més jove o de la generació suport situarem un eix vertical. A l'eix horitzontal situarem un *continuum* entre les representacions des d'un punt de vista més Rural-Rural a l'esquerra fins un altre punt de vista més Urbà-Rural.

En primer lloc, al primer quadrant, quan la programació es fa des de la generació suport (Camarero, 2009) o pensant en termes d'aquesta generació trobem una especialització festiva. Són esdeveniments exclusius per gent gran o per infants que es representen amb el *Dia de la Gent Gran* o amb el *Dia dels Xiquets*. Podem dir que són evolucions amb què es trenca la transversalitat tot incorporant especialitzacions per edat, tal i com ocorre en la *Nit de Balls de Saló*, que, des de no fa massa anys, s'ocupa del segment d'edat de la *generació suport*. El sorgiment d'aquests *Dies del Grup d'Edat* no semblen respondre a ritus de pas que puguérem vincular d'alguna manera a tradicions pròpies del món rural.

En segon lloc, trobaríem un tipus d'especialització on prima el pes de la generació més jove. Sense caure exclusivament en una programació per al *Grup de Joves*, els esdeveniments s'harmonitzen amb els estils de vida i amb la possibilitat de triar, per exemple, entre un grup de rock de joves de l'entorn o un *DJ* de música *techno*. Si més no, els esdeveniments no es programen per al jovent en el seu conjunt, sinó que responen al consum de determinades músiques, balls, estètiques...

En tercer lloc, des de visions de residència rural i tradició identitària sorgirien re-interpretacions actualitzades de ritus i festivitats. Un exemple seria el ritu de pas d'*Els Quintos* al qual s'han afegit les dones, en ocasions per actualitzar la festa, en altres perquè la baixa demografia no deixava altra opció, o un mescla d'ambdues qüestions. Un fet simptomàtic és l'adaptació tipogràfica de la paraula fins a l'extensió a moltes localitats de "kint@s", tot recollint formes de l'ideari anarquista, d'una banda, i la utilització de l'arrova com a símbol d'inclusió de la dona. No oblidem que la festa dels Quintos responia a un ritu de pas vinculat al servei militar i exclusivament masculí.

En darrer lloc, el clàssic binomi *bous* i *revetlla* s'ha mantingut per a *festes majors*, *patronals*... i la festa queda com a testimoni d'un esdeveniment que es presentava, en el seu moment, com a totalment transversal. Des d'aquest nucli que encara es percep com a fonamental en infinitat de programacions, han esdevingut especialitzacions diverses, dins i fora de les festivitats, tal i com es veu al altres quadrants.

Luis A. Camarero i elaboració pròpia (apunts a una comunicació de V. Querol, XIII European Congress of Rural Sociology. Lisboa-2012)

7. Bibliografia

- APARICI, Artur (2003): Conferència Inaugural del Curs de Postgrau "Gestió de projectes culturals en àrees rurals" adreçat a gestors de projectes socioculturals en municipis de petita grandària. UJI.
- APARICI, Artur (2008): *Espais naturals i espais socials*. Materials per a les III Jornades d'Escola Rural. Jérica. Novembre de 2008. Mimeografiat.
- BORJA, Jordi i CASTELLS, Manuel (2004): *Local y global : la gestión de las ciudades en la era de la información* . Amb la col·laboració de Mireia Belil y Chris Benner. Madrid : United Nations for Human Settlements (Habitat) : Taurus , cop.
- BERICAT ALASTUEY, Eduardo (1994): *Sociología de la movilidad espacial: el sedentarismo nómada*.
- CAMARERO RIOJA, Luis Alfonso y SAMPEDRO GALLEG0, Rosario (2008): *¿Por qué se van las mujeres? El continuum de movilidad como hipótesis explicativa de la masculinización rural*. Madrid.
- CAMARERO, Luis, SAMPEDRO, Rosario y OLIVA, Jesús (2012): *Foreigners, Neighbours, Immigrants: Translocal Mobilities in Rural Areas in Spain*, Springer Netherlands.
- CASTEL, Robert (2013): *La inseguridad social ¿qué es estar protegido?* Revista Sin Permiso. 24 marzo 2013.
- HALFACREE, Keith (2006): *Rural space: constructing a three-fold architecture*, Sage. London etc.

- HARVEY, David (1998): *La Condición de la posmodernidad :investigación sobre los orígenes del cambio cultural*, Amorrortu editores. Buenos Aires.
- JONES, Gill (1999): *The Same People in the Same Places'? Socio-Spatial Identities and Migration in Youth*, Sage Publications.
- LEFEBVRE, Henri (1972): *La Vida cotidiana en el mundo moderno*, Alianza. Madrid.
- OLIVA, Jesús (2010): *Rural Melting-pots, Mobilities and Fragilities: Reflections on the Spanish Case*, Wiley Online Library.
- MARTÍN CRIADO, Enrique (1998): *Producir la juventud :crítica de la sociología de la juventud*, Istmo. Madrid.
- NEEF; Max (1998): *Desarrollo a escala humana. Conceptos, aplicaciones y algunas reflexiones*. Icaria. Barcelona
- SAMPEDRO GALLEGU, Rosario (2008): *Cómo ser moderna y de pueblo a la vez: los discursos del arraigo y del desarraigo en las jóvenes rurales*.
- SENNET, Richard (2012): *Juntos. Rituales, placeres y política de cooperación*. Anagrama. Madrid.
- VICENT, Manuel (2013): *La guerrilla*. *Diario El País*. 31 de marzo de 2013.
- WOODS, Michael (2011): *Rural*, Routledge. London; New York.

CULTURA

**L'impacte de les polítiques públiques culturals
en la indústria cultural del País Valencià**

Marina Requena i Mora
marina.requena@uv.es
Gil-Manuel Hernández i Martí
Gil.Hernandez@uv.es
Maria Albert Rodrigo
Maria.Albert@uv.es
Emma Gómez Nicolau
Emma.Gomez@uv.es

Departament de Sociologia i Antropologia Social
Universitat de València

Resum

La comunicació que presentem n'és part d'una recerca sobre el sistema autonòmic cultural valencià¹, tot atenent a tres elements: la seva estructura bàsica, les relacions normatives i de finançament i les relacions de comunicació i influència entre els seus components. Mitjançant entrevistes semiestructurades a tècnics i polítics culturals de tots els nivells de l'administració pública, membres d'associacions culturals i de professionals de la cultura, de fundacions d'obra social i de gent vinculada a la indústria cultural, s'ha pogut constatar que les polítiques culturals al País Valencià han tingut com a teló de fons un conflicte identitari que s'arrastra des del començament de la Transició democràtica.

En aquest context analitzem com és i en quin estat es troba la Indústria Cultural al País Valencià en funció de l'impacte dels trets fonamentals que caracteritzen les polítiques culturals valencianes. Mitjançant diferents bases de dades i treballs quantitatius desenvolupats per associacions de professionals, junt amb els discursos obtinguts a les entrevistes, s'investiga quina evolució ha tingut cadascun dels sectors que compon la indústria cultural valenciana: música, arts escèniques, arts visuals i el sector del llibre.

Es conclou que el fet que la major part de la Indústria Cultural valenciana s'haja posicionat en el camp de les forces progressistes, dins el marc del conflicte identitari, li ha suposat una clara estigmatització, que ha afavorit que es trobe en una situació de gran debilitat. Això no obstant, ha pogut sobreviure, i al respecte es planteja la hipòtesis que aquest fet siga degut tant a l'existència d'un fort teixit associatiu— cultural i de professionals de la cultura— capaç d'estendre lligams cooperatius entre sí, com al fet que aquest teixit estaria cobrint les funcions que dinamització cultural que hauria d'acomplir la administració pública.

¹ Forma part del projecte *El sistema de la política cultural en España CSO2008-05910S OCI*.

Paraules clau: polítiques culturals, indústria cultural, conflicte identitari.

1. Context sociohistòric i evolució de les polítiques culturals al País Valencià.

En termes generals, la política cultural a l'Estat espanyol es caracteritza per la complexitat, la diversitat i una relativa incoherència, tot això en un marc històric de progressiva descentralització administrativa que possibilita les creixents transferències de competències en matèria cultural de l'Estat cap a les Comunitats Autònomes (desenvolupament cultural autònom), així com cap a les corporacions de signe provincial i local (desenvolupament cultural urbà) (Ariño, Bouzada i Rodríguez Morató, 2005; Bonet i Négrier, 2007). Aquests desenvolupaments, alhora, s'emmarquen en el context d'una intensificació dels grans fluxos culturals associats a l'acceleració de la globalització cultural, exemplificada en els fenòmens d'homogeneïtzació, diferenciació i hibridació culturals (Hernández i Martí, 2002, 2005).

En aquest context, des de la sociologia s'ha abordat amb profunditat l'estudi d'algunes polítiques culturals autonòmiques, com en el cas de Catalunya (Bonet, 2001; Rodríguez Morató, 2005, 2007; Rius Uldemolins, 2005; Subirats i Rius, 2005), Galícia (Bouzada, 1999, 2003), Comunitat de Madrid (Rubio, 2003), o el País Basc (Zallo, 1995). No obstant, al País Valencià no hi ha hagut massa aproximacions sociològiques sobre les polítiques culturals autonòmiques i locals. Podem destacar aquells treballs que des de l'economia de la cultura han realitzat Bonet *et al* (1993, 1994), Rausell (1999), Carrasco (1999), Rausell i Carrasco (2002), Rausell i Martínez Tormo (2005), Rausell (2007) o Rausell *et al* (2007). Als que cal sumar altres contribucions, com la de Pereiró (2006), des de l'òptica de la gestió cultural, l'aproximació antropològica a la realitat de l'associacionisme cultural i patrimonial (Ariño, 1999; Albert, 2004) o el treball divulgatiu de Sirera (2008).

La caracterització de la política cultural a el País Valencià implica, necessàriament, considerar la complexitat i conflictivitat del panorama identitari valencià. En ell destaca una identitat valenciana majoritàriament de filiació espanyola, però amb contestació anticolonialista, juntament amb un regionalisme valencià proespanyolista, un nacionalisme valencià en sentit estricte i un minoritari nacionalisme d'àmbit de —Països Catalans— que destaca la catalanitat del País Valencià i fuig de la seva identificació amb Espanya. En aquest context, que té importants arrels històriques, es va forjar a partir del tardofranquisme el conflicte pels símbols d'identitat, que durant els anys de la Transició es va plasmar en l'anomenada —~~Batalla~~ Guerra de València—. Es va tractar, fonamentalment, d'una lluita civil, política i cultural entre les forces dominants de l'anticatalanisme proespanyolista, recolzat en rellevants poders polítics i econòmics, i les més minoritàries del valencianisme progressista, en bona mesura lligat a les tesis que propugnaven l'herència cultural compartida entre Catalunya, les Illes Balears i el

País Valencià, i que emanava de moviments civils amb pedigrí antrifranquista. La batalla va aconseguir altes dosis de virulència i no va ser possible un acord d'ampli espectre, més aviat es va imposar un consens estatutari que, lluny de solucionar el conflicte el va fer endèmic. Ha d'emfatitzar-se que el conflicte polític i el conflicte al carrer varen obeir, en bona mesura, a una estratègia de la dreta postfranquista per cortocircuitar l'avanç de les forces progressistes (Flor, 2011).

No obstant això, en els elements legitimadors de la política cultural autonòmica valenciana es detecten diversos moments, tots ells travessats per les diferents concepcions politico-ideològiques de la cultura en els temes de govern autonòmic. Els anys vuitanta estan marcats per la política socialista centrada a engegar i estendre les infraestructures culturals, mentre que l'oposició insistia a apel·lar a la iniciativa del sector privat; els primers anys noranta contemplen la incidència de la polèmica sobre la identitat i cultura valenciana en els enfrontaments a propòsit de la política cultural, tot això articulat al voltant de la centralitat creixent del patrimoni cultural com a metàfora de la identitat valenciana. Paral·lelament, es produeix en tots els nivells (autonòmic, provincial i local), l'engegada i consolidació d'una administració cultural, que amb el temps (especialment a partir dels anys noranta), implica la creixent complexió dels organigrames, de les plantilles de personal i de les estructures professionals, al mateix temps que s'incrementen els pressupostos, infraestructures i activitats culturals (Hernández i Albert, 2012). En suma, s'activen a gran escala les polítiques culturals pròpiament dites.

Per això, les polítiques culturals, que ajunten política i cultura, necessàriament van absorbir el conflicte assenyalat, incorporant-ho inexorablement al seu desplegament, discussió i posada en pràctica. Fins al punt que, si bé en el cas valencià l'aplicació de polítiques culturals influïdes per la modernitat i la globalitat pot emmarcar-se en els debats sobre els models contemporanis de polítiques culturals (democratització cultural, democràcia cultural i el desenvolupament cultural) (Rodríguez Morató, 2001), cal constatar que la conflictivitat identitària sempre s'ha mantingut com a teló de fons, la qual cosa constitueix un element diferencial respecte al desenvolupament de les polítiques culturals institucionals en altres comunitats autònomes (Hernández i Albert, 2012). En el cas de les nacionalitats històriques (Catalunya, País Basc i Galícia), s'ha assenyalat que el procés d'institucionalització de les polítiques culturals en l'àmbit autonòmic ha transitat, en paral·lel amb un procés de construcció i desenvolupament de referents legitimadors, per un itinerari que contempla una primera fase de resistència cultural, una segona de construcció identitària i una tercera d'auge del consum i les indústries culturals, així com també de confrontació amb els desafiaments derivats del procés de globalització cultural (Bouzada, 2005). No obstant això, al País

Valencià les diverses opcions polítiques, a dreta i esquerra, a més de presentar les seves versions d'aquesta institucionalització, també han acabat alineades amb els diversos bàndols del conflicte identitari, els conservadors amb les tesis més anticatalanistes, els progressistes amb les tesis impugnadores de l'anticatalanisme.

En línies generals, els partits polítics governants en la Generalitat Valenciana, diputacions i ajuntaments, bàsicament Partit Popular (PP) i Partit Socialista Obrer Espanyol (PSOE), van a coincidir en temes fonamentals com l'aprofundiment de la democratització cultural i de la construcció d'infraestructures culturals, el suport a la projecció externa de la cultura valenciana i la preocupació per tot el que ha de veure amb el patrimoni cultural. Les diferències van a emanar dels pressupostos ideològics de les diferents formacions, tant pel que fa a les posicions d'esquerra i dreta com a les quals tenen a veure amb el posicionament nacionalista o regionalista de la defensa de la identitat valenciana. En un context de canvi de govern autonòmic, com l'esdevingut en 1995, que va suposar el relleu del centre-esquerra per la dreta conservadora i regionalista, la cultura es va convertir encara més en un arma política i de confrontació ideològica, que va generar mobilitzacions, protestes i enfrontaments que recordaven molt als temps de la transició (Hernández i Albert, 2012). Per a l'esquerra i el nacionalisme, la dreta governant era incompatible amb la dignificació i valencianització de la cultura, mentre que per a la dreta una cultura en mans de l'esquerra era sinònim de dirigisme, coacció i despersonalització de la identitat valenciana. Posteriorment, el debat va estar molt polaritzat per les crítiques de l'oposició progressista a la política de grans projectes espectaculars, impulsada prèviament pels governs socialistes i que els conservadors varen ampliar – i consegüentment, reduir la resta de partides del pressupost— al temps que aquests retreien a l'oposició una visió dogmàtica i allunyada de la realitat social. El debat actual sobre política cultural contraposa cada vegada més les virtuts del model de l'*espectacularització* global defensat pels conservadors vers el model d'aprofundiment de la democratització cultural i el desenvolupament de la democràcia cultural. Un debat que l'impacte de la crisi ha revifat, a causa dels greus efectes socials i econòmics que el model *espectacularitzador* de “~~os~~ar València en el mapa” ha generat (Cucó, 2013; Torres i Hernández, 2013).

No obstant això, malgrat els intents d'acusat dirigisme de la política cultural del País Valencià s'observa l'existència d'un teixit associatiu cultural, un associacionisme de professionals de la cultura i una feble però existent indústria cultural. Tot aquest entramat d'entitats estén llaços cooperatius entre si i intenten suplir els buits de l'acció cultural que hauria de fer l'administració pública. Precisament per això és freqüent que aquestes entitats no només no trobin suport per part de les administracions sinó que a

més, mantenen relacions de conflicte. A aquest fet cal sumar-li l'estigmatització que sofreixen determinades entitats en ser considerades ideològicament sospitoses. I en aquest sentit, tant el Partit Popular com el Partit Socialista s'han comportat de forma similar segons els testimoniatges adduïts.

Com manté Viadel (2012) l'aposta institucional dels governs socialistes per la cultura del país ha estat discreta. Mai varen saber fer de la cultura una eina de transformació social, era més senzill evitar enfrontaments amb els sectors retardataris. El control i la iniciativa de la producció simbòlica es va deixar en mans del bloc conservador que també mantenia bones posicions en el camp econòmic, religiós o el del folklore. Amb l'arribada de Zaplana (PP) l'anticatalanisme acompanyà al declivi del valencià i la construcció d'un país més enllà dels tòpics regionalistes. El PP ha prohibit l'ús del corònim País Valencià; ha prohibit la recepció de Tv3; ha censurat obres, autors i actors... L'objectiu final no sembla que sigui només orientar la societat cap a un model concret que en aquest cas tindria un fort component reaccionari sinó, també, l'eliminació simbòlica de l'adversari polític i ideològic al que se li neguen fins i tot unes mínimes possibilitats d'existència pública (Viadel, 2012).

En aquest context, s'abordarà l'estudi de l'estat de la Indústria cultural, només d'aquella relacionada amb els sectors estrictament culturals al País Valencià. Fem un repàs a l'evolució que ha fet el sector del llibre, les arts escèniques, la música i les arts plàstiques i visuals. Al parlar de les indústries culturals s'ha inclòs també als sectors professionals dedicats a la cultura com són Associació d'Actors i Actrius Professionals del País Valencià, Associació d'Editors del País Valencià o el Col·lectiu Ovidi Montllor de Músics Valencians, entre d'altres. Ha de ressaltar-se que moltes d'aquestes associacions actuen com a sindicats que protegeixen els drets dels professionals.

2. La debilitat de la Indústria cultural.

Sosté Zallo (2004; 121) que les Indústries culturals són rellevants pels —seus efectes socials (el seu paper en la socialització i adaptació als canvis de les societats, en el desenvolupament democràtic, en la renovació dels imaginaris col·lectius i de la identitat cultural) i pels seus efectes econòmics, territorials i la seva capacitat de projecció exterior. Avui es considera un sector econòmic estratègic, de pes específic creixent i amb una demanda en expansió. Les administracions públiques les entenen, a més, com un instrument de reestructuració i desenvolupament dels teixits econòmic, urbà i regional”.

Com s'ha mencionat pel que fa a les nacionalitats històriques les polítiques culturals, segons Bouzada (2005), han construït referents legitimadors mitjançant una resistència cultural, una construcció identitària i un posterior auge les indústries culturals. Sense deixar de banda una confrontació amb procés de globalització

cultural. No obstant, el tret que caracteritza al País Valencià és que l'administració pública, com anirem veient, no ha seguit aquest camí ni tampoc ha entès d'aquesta manera el paper de la indústria cultural. I per si forà poc, s'ha conciliat, a través de la política de posar València al mapa, amb el procés de globalització cultural.

2.1.Dades i xifres sobre la Indústria Cultural a 2012

L'Anuari d'Estadístiques Culturals de 2012² ofereix unes dades poc esperançadores per al sector cultural del País Valencià. El sector ha perdut 3.500 empleats en un any— en 2011 es comptabilitzaven 42.600 llocs i en 2012 39.100. Malgrat aquest descens, el percentatge que representa aquest àmbit en el total del mercat laboral es manté en el 2,2% (a causa del descens generalitzat d'empleats en tots els sectors). Així mateix, el citat anuari, també mostra que la tendència a la baixa quant a ocupació relacionada amb l'oci i la cultura és comuna en tot l'Estat³. Ara bé, respecte a la comparació amb altres comunitats, ha d'esmentar-se que la major part dels llocs de treball del sector es concentren a Madrid— una de les poques autonomies que aconsegueix pujar juntament amb el País Basc i Andalusia— i Catalunya— pesi que aquesta comunitat hagi experimentat un descens.

Quant a les empreses culturals al nostre País, el nombre ascendeix a 9.802 en 2011— últim any computat⁴—, mentre que en l'exercici anterior era de 9.688. Les empreses culturals suposen el 9,5% del total de les empreses valencianes. Aquesta dada, però, s'ha de matissar donat que en la classificació d'aquestes empreses entra la categoria —“determinades activitats de comerç i lloguer” — 3052 empreses— fet que desvirtua el nombre d'empreses estrictament culturals. Tal com observem al gràfic la segona gran activitat que concentra més empreses és —“educació, art i espectacles” — 2.400 empreses— li segueixen les empreses que es dediquen a la fotografia— 1.175—, a la cinematografia, vídeo, ràdio, televisió i edició musical— 727—, a l'edició de llibres i periòdics— 558— i a activitats de biblioteques, arxius i museus— 268.

² Que realitza el Ministeri de Cultura Educació i Esport

³ De fet, la dada estatal, constata una caiguda des dels 488.700 a 2011 a 452.700 a 2012.

⁴ És important tenir-ho en compte ja que la pujada de l'IVA — del 8% al 21%— per als productes i serveis del sector es va produir en 2012.

Gràfic 1: Distribució de les empreses culturals per activitat en el País Valencià a 2011

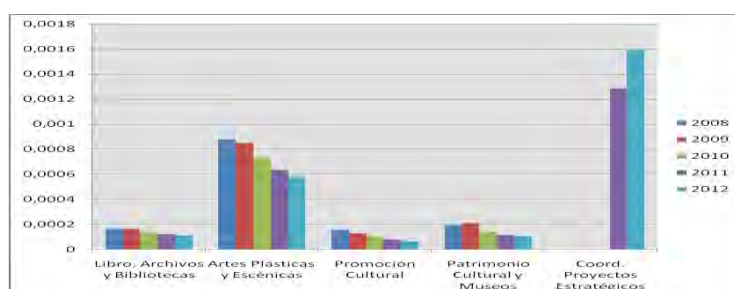

Font: elaboració pròpia a partir de dades del INE

Aquest anuari també dóna compte del finançament públic en cultura en el període 2006-2010. Cal destacar que la despesa de la Generalitat liquidada en cultura va ser de 139 milions en 2006, xifra que va pujar fins als 199 en 2009 per tornar a baixar a 173 en 2010.

Més concretament, al gràfic següent mostrem l'evolució pressupostària d'alguns dels programes de cultura de la Generalitat Valenciana des del 2008 fins al 2012. Les barres verticals representen el percentatge destinat respecte els pressupostos anuals. Les dades percentuals indiquen un descens progressiu al programa corresponent a llibres, arxius i biblioteques; també en el d'Arts Plàstiques i Escèniques i de promoció cultural.

Gràfic 2: Evolució de las partidas presupostarias de cultura de la Generalitat Valenciana (2008-2012)

Font: Elaboració pròpia a partir de los pressupostos de GV 2008-2012

El programa de Patrimoni Cultural i Museus, encara que es va incrementar a 2009, ha sofert un descens al mateix nivell que els anteriors tres programes. No obstant això, als pressupostos de 2012 apareix el programa de Coordinació de Grans Projectes (dintre de la D.G de Projectes Estratègics), amb una dotació pressupostària de 218.961,80 milers d'euros. Al seu torn, veiem en aquest pressupost les dades relatives a 2011 del mateix programa⁵ de 178.322,38 milers d'euros. El pes creixent d'aquest programa contrasta amb la reducció constant de la resta, motivat inicialment per les

⁵ Encara que als pressupostos de 2011 no apareix

polítiques d'austeritat. El volum de recursos destinats al programa suposa atorgar als projectes un pes cabdal, encara que resulta difícil dilucidar els seus continguts. Tot i que d'acord amb els discursos analitzats podem apuntar la idea anteriorment citada, respecte al model d'espectaculatització que va en detriment d'altres partides del pressupost.

(...)hi ha canvi de prioritats (...)en els anys 80 hi ha molts diners per a col·laboració amb entitats i amb ajuntaments mentre que ara la tendència és que el pressupost, essent la mateixa quantitat, s'ha de concentrar en els gran contenidors culturals i els grans events perquè si no pots créixer de manera espectacular per a alimentar pressupostàriament estos grans centres ho has d'anar reduint d'altres partides (E1)

Quan als pressupostos de 2013 per a l'ara anomenada Direcció General de Cultura⁶ que ja no inclou la Promoció i ús del valencià⁷ es reparteixen de la següent manera.

Taula 1: Pressupost de 2013 i variació anual de la Direcció General de Cultura.

D.G.Cultura	Pressupost 2013 (en milers d'euros)	Variació Absoluta 2012/2013 (en milers d'euros)
Llibre, Arxius i Biblioteques ⁸	11.500,88	-3.361,51
Arts Plàstiques i Escèniques	56.925,94	-22.509,81
Promoció Cultural ⁹	4.830,67	-3.957,04
Patrimoni Cultural i Museus	11.152,38	-2.905,47
Total	84.409,87	-32.733,83
Promoció i ús del valencià	4.834,53	-1.091,49

Font: Conselleria d'Hisenda i Administració Pública

La Direcció General de Projectes estratègics no apareix als pressupostos de 2013 a cap de les Conselleries.

⁶ Dintre de la Conselleria de Educació, Cultura i Esports.

⁷ Està a la D.G. d'Innovació, Ordenació i Política Lingüística

⁸ Hi ha un annex amb una dotació pressupostaria de 240.404 euros que es reparteixen entre beneficiaris d'una línia nominativa en "Distinció de la Generalitat per mèrit cultural", entre les persones que reben aquesta distinció trobem a Santiago Grisolia García i a María Consuelo Reyna Doménech entre molts altres. Cada persona guardonada rep 12.020,24 euros. En cap lloc s'especifica si aquestos diners estan comptabilitzats dintre del total destinant a aquesta partida pressupostaria

⁹ Igualment té una annex amb un pressupost d' 1.109.810,00 assignats també per línia nominativa a una sèrie d'ajuntaments i entitats per a infraestructures culturals. Tampoc especifiquen si aquesta quantia està inclosa dintre de la partida.

Per altra banda, hem recollit informació de les empreses públiques, consorcis i fundacions amb les que conta la Generalitat que es dediquen a temes vinculats a la cultura.

Taula 2: Pressupost i variació anual de les entitats autònomes, empreses, fundacions i consorcis de la Generalitat vinculats a la cultura.

(en milers d'euros)		
Empresa/Fundació/Consorti	Pressupost 2013	Variació absoluta 2012/2013
Institut Valencià d'Art Modern	6.123,74	-2.572,89
Culturarts Generalitat ¹⁰	16.739,15	-10.500,14
Consorti de Gestió del centre d'artesanía de la CV	650	0
Consorti de museus de la Comunitat Valenciana	2.923,50	-1.004,10
Fundació centre d'estudis ciutat de la llum CV	1.460	-202,40
Fundació de la CV Jaume II El Just	1.172,46	-485,03
Patronat del Misteri d'Elx	278,73	-25,68
Ciutat de les Arts i les Ciències, S.A.	284.370,29	15.134,91
Fundació de la CV La Llum de les Imatges	4.473,52	-1.439,53
Fundació de la CV Palau de les Arts Reina Sofia	25.061,05	-2.281,31
Projecte Cultural de Castelló, S.A.	8.490,53	-4.494,31
Ciutat de la Llum, S.A.U.	13.011,14	-9.012,76
Fundació de la CV Universitat Internacional de València	5.266,86	-1.526,24

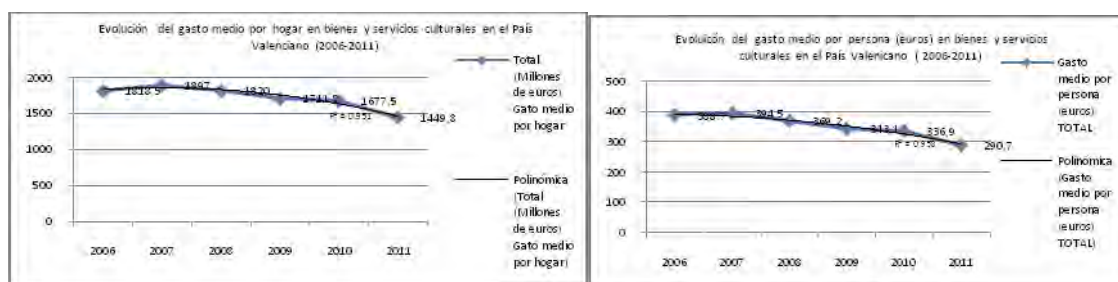
Font: Conselleria d'Hisenda i Administració Pública.

¹⁰ Culturarts és un holding creat pel Decret llei 7/2012, de 19 d'octubre, del Consell, sobre mesures de reestructuració i racionalització del sector públic empresarial i fundacional de la Generalitat, on es dedica el capítol I del títol II a les mesures que cal adoptar en l'àmbit de la cultura, l'art i l'oci. A aquest àmbit s'adscriuen diverses entitats de dret públic: Teatres de la Generalitat, Institut Valencià de la Música, Institut Valencià de l'Audiovisual i la Cinematografia Ricardo Muñoz Suay i l'IVACOR; s'hi inclouen també dues fundacions: La llum de les Imatges i el Palau de la Música Reina Sofia i la societat Projecte Cultural de Castelló, SA. No obstant als pressupostos de 2013 ens indiquen quin era el suposat pressupost d'aquest holding a 2012 i hem calculat que és el resultat de la suma dels pressupostos de 2012 de: Teatres de la Generalitat, Institut Valencià de Conservació i Restauració de Béns Culturals, Institut Valencià de Música i Institut Valencià de l'Audiovisual i de la Cinematografia Ricardo Muñoz Suay. A més a més tal i com observem a la taula les fundacions el Palau de les Arts Reina Sofia i la llum de les imatges així com l'empresa Projecte Cultural Castelló continuen tenint pressupost a 2013. Tot i que al citat decret anuncien la seva supressió i la incorporació de les seves funcions a Culturarts.

Com veiem hi ha una davallada al pressupost en totes aquestes entitats públiques excepte a l'empresa Ciutat de les Arts i les Ciències, S.A. Per sobre, tal i com especifiquem al peu de pàgina, l'aparició de Culturarts ha suposat la desaparició d'altres entitats de gran calat i que han tingut o podrien haver tingut un gran paper alhora de dinamitzar la indústria cultural. El holding Cultrurart ha rebut nombroses crítiques tant des de les associacions de professionals de la cultura com des del mateix Consell Valencià de Cultura que ha remarcat que a més de no reduir costos aquest holding suposa una "modificació d'envergadura feta sense comptar amb la participació i el consens del sector cultural".

Respecte a la despesa mitjana per persona i per llar en béns i serveis culturals, el citat Anuari d'Estadístiques Culturals mostra que des de 2006 aquestes dades han seguit una tendència polinòmica.

Gràfics 3 i 4: Evolució de la despesa anual mitjana per llar i de la despesa anual mitjana per persona en béns i serveis culturals al País Valencià (2006-2011)

Font: elaboració pròpia a partir de dades de INE

L'impacte de la crisi en el consum de béns culturals es evident i tot indica que s'aprofundirà tenint en compte que les últimes dades són de 2011 i no és fins a 2012 quan es produeix la pujada de l'IVA en un 13%. Creiem que aquest fet acreixerà la tendència aquesta tendència a la baixa. Referent als components de la despesa cultural és significatiu el fet que el percentatge més elevat es gasta en "Equips audiovisuals i internet" percentatge¹¹ que ha pujat, malgrat la tendència recessiva de tots els altres components—llibres i publicacions periòdiques (de 19,2% en 2006 a 15,6% en 2011) , serveis culturals (de 30,8% en 2006 a 29,8% en 2011), altres béns i serveis (de 12,4% en 2006 a 6,7% en 2011).

Aquest fet serà important a tenir en compte ja que els equips audiovisuals són uns productes no "manufacturats" per la indústria cultural i les despeses d'Internet no es relacionen directament amb aquest tipus d'indústria. A més, pel que concerneix a la indústria cultural del País, la resta de components no solament baixa en euros reals

¹¹ En la despesa per llar aquest component representa quasi el 50%, percentatge que no ha fet més que incrementar-se des de 2006. En referència als números absoluts s'ha de mencionar que aquesta despesa ha seguit una tendència polinòmica: de 684 a 2006, 793 a 2008 y a partir d'eixe any experimentar una tendència a la baixa i tenir la quantia de 694 a 2011.

sinó també en el percentatge que representa dins de la despesa total en cultura per llar. Amb això es vol dir que no solament és la tendència recessiva produïda per la crisi la que afecta la indústria cultural sinó que hi ha un altre factor més associat al canvi tecnològic i als diferents hàbits de consum cultural.

2.2. El sector del Llibre

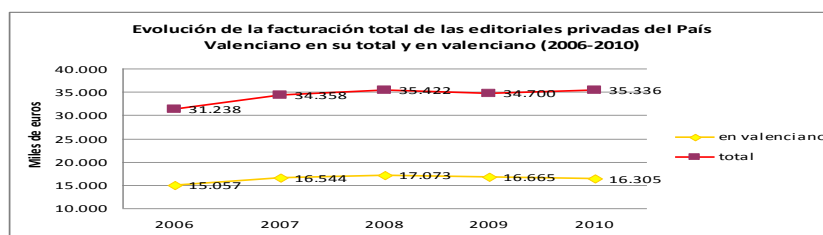
El sector del llibre es troba afectat per una varietat de problemes que no estan tan sols relacionats en la crisi econòmica, financera i social que ens aborda i en les qüestions que dita crisi porta a sobre: la davallada o el impagament de subvencions públiques, el retrocés en la venda de llibres, la recent pujada de l'IVA... El llibre, al mateix temps, s'enfronta a un repte específic vinculat a la seua digitalització; un procés que afecta tots els agents de la cadena: editors, autors, llibrers, distribuïdors... Segons l'enquesta —Hàbits de Lectura i compra de llibres a Espanya a 2012” que realitza la Federació del Gremi d'Editors d'Espanya (FGEE, d'ara endavant), el nombre de lectors en suport digital (en qualsevol mitjà: llibre, revista, periòdic o còmic) és el del 58% per al total de l'Estat, al País Valencià descendeix a un 50,45%. S'ha incrementat el número de lectors en aquest tipus de suport en tots els mitjans, encara que el llibre segueix sent el percentatge més baix (11% pel total de l'Estat i 7,3% per al País Valencià).

El problema de negoci que planteja el llibre digital és que, segons aquesta enquesta, el nombre de lectors digitals que van afirmar haver descarregat llibres digitals pagant és només un 32%, mentre que un 64,4% assegura que es descarrega llibres gratuïtament d'Internet i un 37,9% que els hi faciliten amics o familiars. Per sobre, entre els que sí paguen pels seus llibres electrònics, només paguen 4,5 llibres de cada 10 que lligen¹².

Segons les dades de —Comerç interior del llibre de 2011” proporcionades pel mateix gremi, el sector del llibre marca un percentatge a la baixa en la seva facturació. Des de 2008 el sector espanyol del llibre ha reduït la facturació més d'un 16%. Respecte al sector del llibre valencià segons les dades de l'AEPV que tan sols recull les dades dels seus agremiats —a 2011 56 de las 288 editorials valencianes— ha fet la següent evolució.

¹² Ara bé, aquest fet no és un problema per a la societat en general que es veu beneficiada al poder accedir a la lectura de manera gratuïta en un context de crisi econòmica i d'increment de les desigualtats socials i culturals

Gràfic 5: Evolució de la facturació de les editorials valencianes agremiades (2006-2011)

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de l'Associació d'Editors del País Valencià

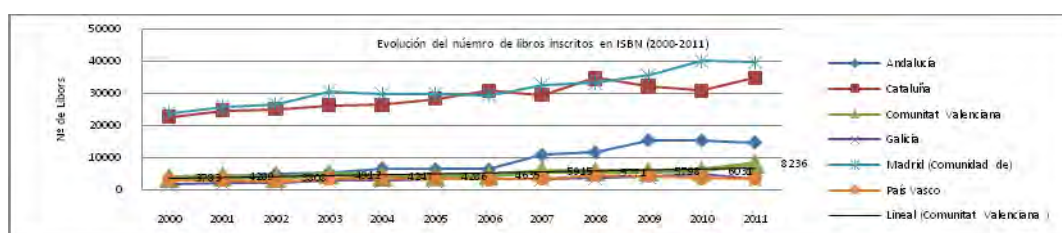
Sembla que fins a 2010 l'augment en la quantia facturada ha estat dèbil però constant. No obstant, segons el discurs enunciat pel gremi valencià pel que fa a l'evolució de la facturació fins a 2012 afirmen el següent:

(...) és una situació de crisi, de retallada important de la facturació, (...) les vendes han caigut entre un 18 i un 20% en lo que va d'any (...) però la facturació ha caigut de l'ordre del 25 al 30% ...i com potser que se venga i no se facture? (...)els distribuïdors i llibreters estan tornant a l'editor els llibres que tenien en estoc i que no es venien (...) estan pagant amb llibre el que compren per a vendre... Això està lesionant moltíssim eh...la situació econòmica dels distribuïdors(EA10)

Referent a la compra de llibres al País Valencià a 2011 a l'enquesta elaborada per la FEEG, durant el primer semestre de 2011, un 58,1 % dels entrevistats declarava haver comprat algun llibre en els últims 12 mesos (tant de text com no de text) , percentatge major al de la mitjana estatal (57,3% per a la mateixa data i 55,4% al 2012). Dada que ha de contrastar-se amb l'última enquesta d'aquest Gremi (2012) referent a la compra de llibres de "no de text" que situa la mitjana del País Valencià per sota de la de l'Estat. Tant pel que fa al percentatge (39,9% al PV front al 40,3 a la mitjana de l'Estat) com a la quantitat de llibres (7,5 al PV front al 9,1 a la mitjana estatal).

Pel que fa al número de llibres inscrits en ISBN segons les dades del Ministeri de Cultura, el nombre total en 2011 era de 8.236 una dada que, com podem observar en la línia de tendència del següent gràfic, s'ha anat incrementant des de l'any 2.000, tot sent l'increment més significatiu el de 2011, respecte a l'any 2010.

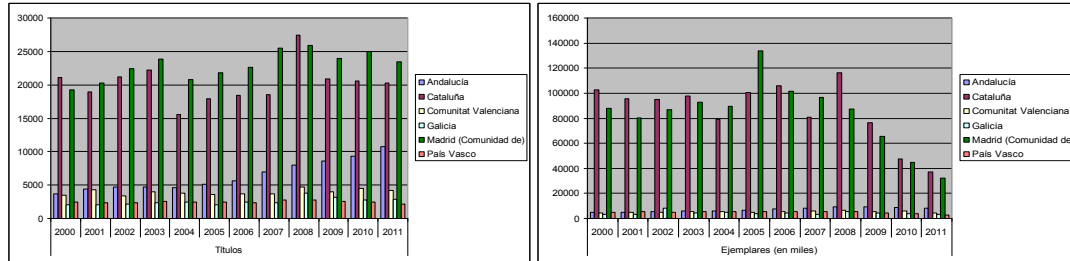
Gràfic 6: Evolució del número de llibres inscrits en ISBN en 2011

Fuente: elaboració pròpia a partir de des de l'INE.

Aquesta dada és esperançadora per a la indústria del País, ara bé, no ho és tant si s'observa l'evolució de la inscripció de llibres en algunes nacionalitats històriques o la de la Comunitat de Madrid. I molts menys alentidora si observem l'evolució del nombre de títols i exemplars a les mateixes comunitats autònomes.

Gràfic 7: Evolució de Títols i Exemplars de llibres

Font: Elaboració pròpia a partir de dades de l'INE

Pel que fa al nombre de llibres en llengua pròpia, la denominació valencià/català per la que opta el Ministeri, dificulta saber quants llibres s'editen¹³. Per la seua part, Viadel (2012) sosté que la producció editorial en valencià subsisteix gràcies a les migrades subvencions públiques i a la xarxa de centres educatius, sense mercat consolidat, atabalada pel problema de la distribució i una gairebé inexistent promoció pública, que ha derivat cap a l'àmbit lector infantil i juvenil on té garantides unes vendes¹⁴. Amb aquests dèficits, amb dificultats també per superar les barreres interiors administratives en l'àmbit propi del català, la literatura feta al país es troba condemnada a ser un producte de consum minoritari. No obstant, es dona una paradoxa i és que per primera vegada es compta amb desenes d'autors amb una bona qualificació i una voluntat de professionalització però amb estructures empresarials que s'enfronten a diversos reptes: pocs lectors, adaptació al suport digital, poques ajudes institucionals, competència amb altres activitats recreatives...

Els resultats de l'enquesta del FGEE, respecte la pregunta per llengua en la que es llegeix tant de manera habitual com ocasional, permeten contrastar-ho. Al País Valencià només llegeix amb llengua pròpia un 39,5% molt per sota dels lectors que llegeixen en la mateixa llengua a Catalunya (74,5%) i ni tan sols s'arriba al percentatge de les Illes Balears (44,1%).

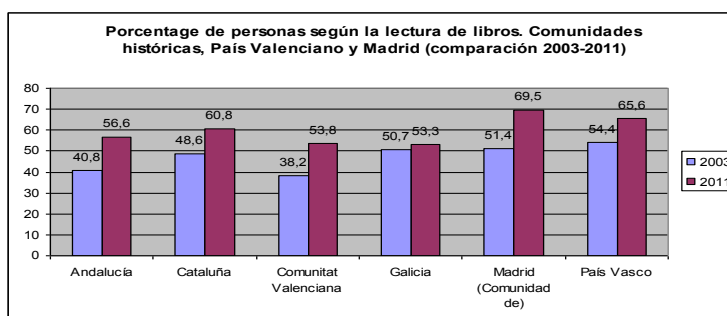
Altres factors que afecten al sector del llibre es la mancança relativa de lectors que hi ha al País Valencià respecte a altres comunitats autònomes. Malgrat haver incrementat amb creixences el percentatge de gent lectora respecte a 2003, el País Valencià presenta un percentatge d'un 53,8 % de persones amb hàbit lector. Tot sent

¹³ Al fer distincions entre català i valencià, essent una mostra més de l'existència del conflicte lingüístic i identitari

¹⁴ Fer que pot estar relacionat con la implantació de la Llei d'ús i ensenyament en valencià (LUEV).

aquest un percentatge modest sí es compara amb el 69,5% que presenta la Comunitat de Madrid.

Gràfic 8: Percentatge de persones segons la lectura de llibres (2003-2011)

Font: Elaboració pròpia a partir de dades de l'INE

Un altre problema greu que afecta al sector del llibre valencià de manera determinant és la reducció de subvencions públiques. D'aquesta manera ens ho relaten des del sector editorial.

la reducció del volum de les ajudes ha estat exponencial. (...) l'associació d'editors per a dur endavant tot un programa d'activitats (...) a arribat a tenir un conveni de col·laboració amb la Conselleria amb una dotació de 200.000 euros... Les ajudes pressupostades per a l'any 2012 (...) arriben a la magnífica quantitat de 20.000 és a dir que en 3 anys (...) hem perdut pel camí el 90% de les ajudes...i així te podria dir per exemple les ajudes a l'edició en castellà que no arriba a 50.000 euros (...) quan fa 3 anys tenia 250.000 euros...i...se convocaran les ajudes a l'edició en valencià (...) amb un pressupost que esperem que no baixe dels 80.000 euros quan eh...fa tres anys la dotació era de 350.000....(EA10)

El sector a més nos sols ha vist reduir les subvencions sinó que també ha estat molt afectat pels impagaments, tal com ens relaten des de l'Associació d'Editors del País Valencià. Destaquen tres concrets que han afectat de manera tangencial. D'una banda el impagament de l'administració local per la compra de biblioteques que ha tingut a moltes empreses editorials com a creditors i que ja ha estat pràcticament resolt amb els programes de finançament local. Per una altra banda, l'impagament del *bono* llibre, 31 milions d'euros que l'administració valenciana tindria que haver pagat en octubre de 2012 i que a hores d'ara no ha liquidat completament. I després una part menor, encara que no per això menys important, són les ajudes a l'edició que encara queden pendents¹⁵. El resultat d'aquests impagaments i de la mancança en l'ajuda de l'edició està fent que *—l'edició es retraga i s'edite exclusivament allò que es pressuposa que va*

¹⁵ A l'estiu de 2012, moment en que es va realitzar l'entrevista al gremi, les ajudes de 2010 no estaven del tot cobrades i quedaven pendents de pagament les de 2011 i 2012

tenir un alt retorn econòmic i una fàcil venda...estem afectant al valor cultural de l'edició..."(EA10)

A més a més, des d'aquesta posició discursiva es remarca que les ajudes mai han estat suficients i sempre han estat per davall de les necessitats de la producció editorial.

Malgrat la manca de lectors i d'ajudes als sectors del llibre; a pesar de la crisi i el magre volum de lectors potencial en llengua pròpia, al País Valencià no manquen iniciatives editorials solvents com ara Bromera, Tres i Quatre, Edicions de la Guerra, Edicions 96, Tàndem, Afers, Perifèric, Gregal, Set i Mig, Brosquil, Denes, La Xara, Alambor, L'Eixam o Tirant Lo Blanch, entre moltes altres, que també aposten pel llibre en valencià. El que fallaria, seguint Viadel (2012), són els mecanismes de projecció social i de presència pública, en un entorn de invisibilització intencionada des dels poders instituits.

2.3. Arts escèniques

Les arts escèniques es componen de teatre, gènere líric i dansa. Ara bé, tant al cas valencià com a la resta de comunitats autònomes el teatre representa gairebé el 90% de les representacions, els espectadors i la recaptació.

Un altre tret que caracteritza a aquest tipus d'art, a més de la preponderància del teatre, és l'escassa assistència que genera. A continuació s'adjunta una taula amb els percentatges de persones que afirmen haver assistit als diferents tipus d'arts escèniques a l'enquesta "Hàbits i pràctiques culturals" del Ministeri de Cultura en dos moments (2007 i 2011)

Taula 3: Percentatge segons l'assistència als diversos tipus d'arts escèniques al País Valencià, a les nacionalitats històriques i a la Comunitat de Madrid.

	Teatre		Òpera		Sarsuela		Ballet/Dansa	
	2007	2011	2007	2011	2007	2011	2007	2011
Andalusia	13,7	18,3	1,7	1,7	0,8	1,1	4,9	7,5
Catalunya	22,6	21,5	3,2	2,6	1	0,8	4,9	5
País Valencià	22,7	17,3	2	3,5	2,3	2	5,9	5,9
Galícia	11,9	12,4	1,3	2,2	0,5	0,8	2,2	4,1
Madrid	28	26,8	4,6	4,1	4,2	2,3	7,2	6,5
País Basc	22,2	19,7	3,4	3	2,9	2,3	5,2	7,2

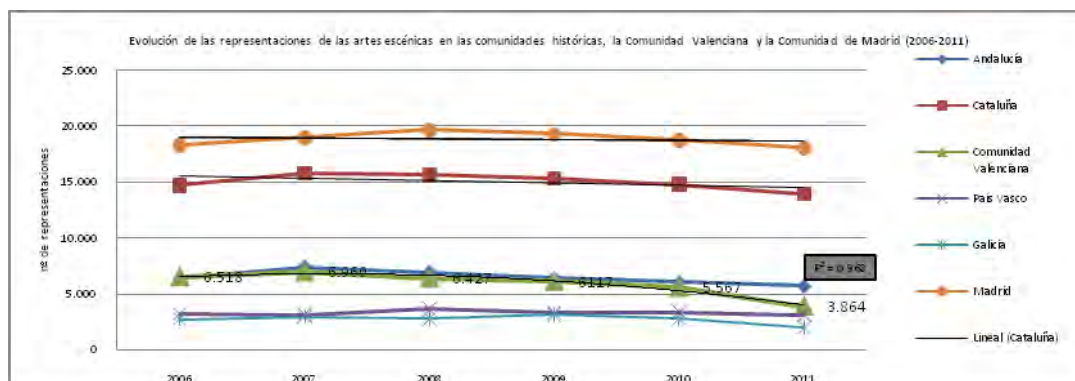
Font: elaboració pròpia a partir de dades de l'INE.

Pel que aquí ens ateny, pel que fa a la participació cultural en aquest tipus d'art al País Valencià és en general baixa, molt baixa pel que fa a l'òpera, la sarsuela i la

dansa. Aquesta escassa participació és un obstacle important que marca a la indústria cultural que es dedica a les arts escèniques. No obstant, la resta de nacionalitats històriques pateix del mateix problema. El teatre al País Valencià, presenta uns percentatges d'assistència més elevats que la resta d'arts escèniques, no obstant, ha baixat el nombre d'assistents respecte a 2007 i la caiguda percentual és major que a cap altra comunitat de les considerades (-5,4%). En canvi l'òpera presenta un nombre major d'assistents tret que no és repetit a cap altra de les comunitats. Tant és així que és la segona comunitat, darrera de Madrid, que més assistents té. Fet que es pot relacionar amb l'existència del Palau de les Arts Reina Sofia¹⁶.

Respecte a l'evolució de les representacions d'arts escèniques al País Valencià ha d'esmentar-se que s'han reduït gairebé a la meitat. Des de 2006, l'evolució segueix una tendència polinòmica que ha tingut fluctuacions; de 2006 a 2007 es va incrementar el nombre de representacions i a partir d'aquest any va descendint fins a experimentar una forta caiguda de l'activitat sense precedents a 2011. Si es compara amb l'evolució que han fet les representacions escèniques a la resta de nacionalitats històriques així com la Comunitat de Madrid podem observar que la crisi ha afectat al sector però no en la mateixa mesura que al País Valencià.

Gràfic 9: Evolució del nombre de les representacions de les arts escèniques en les nacionalitats històriques, el País Valencià i la Comunitat de Madrid.

Font: elaboració pròpia a partir de les dades de l'INE.

En la part qualitativa d'informe de la SGAE de 2011 sobre les arts escèniques s'esmenta que els trets que diferencien a aquest sector de bona part de les indústries culturals és que entre els professionals la percepció més estesa és que la crisi va actuar de desencadenant del col·lapse d'un sistema que ja, abans de 2011, mostrava problemes de consolidació. Tot argumentat que és un sector que ha estat caracteritzat per una acusada dependència del sector públic, quant al finançament, els espais

¹⁶ Tot i que si observem la programació podem veure que no impacta amb escreix a la indústria del País ja que ni la producció ni la direcció està fet per cap companyia valenciana. Ara bé si que actuen tant el Cor com l'orquestra de la Comunitat Valenciana.

escènics, xarxes, etc. Un model que va ser fonamental perquè el sector es desenvolupés i aconseguís un elevat nivell de professionalització i de creativitat. Ara bé, a l'hora de valorar les conseqüències del col·lapse del sistema públic en què es basava el sector i dels efectes de la crisi, a través dels discursos analitzats en l'informe, distingeix entre dos nuclis: Madrid-Barcelona d'una banda i la resta per una altra. Mentre en els primers el sector sembla estar aguantant en la resta s'ha enfonsat. En primer lloc, perquè fora de Madrid i Barcelona el sector té una forta dependència del sector públic, i amb l'arribada de la crisi el pressupost que les comunitats autònomes i ajuntaments destinaven al camp de la cultura s'ha vist dràsticament afectats. En paral·lel, el sistema de *caché*, característic dels moments de bonança econòmica, es veu substituït pel model de *«aquilla»*, amb el qual s'incrementa el risc de les companyies i productors. Les gires són més breus i els formats més reduïts. En alguns casos s'aposta per professionals més joves o que comencen i menys cotitzats i per la reducció de l'escenografia o del reciclatge de la mateixa. Als municipis mitjans i petits, comença a apreciar-se una substitució de la programació de caràcter professional per propostes amateurs o semiprofessionals. L'informe també considera necessari crear un teixit empresarial solvent en l'àmbit de la cultura que potencie les iniciatives de les companyies emergents.

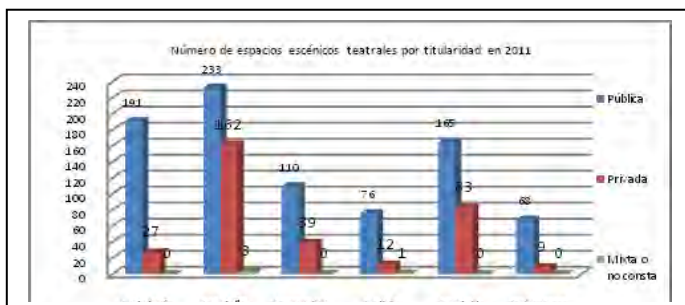
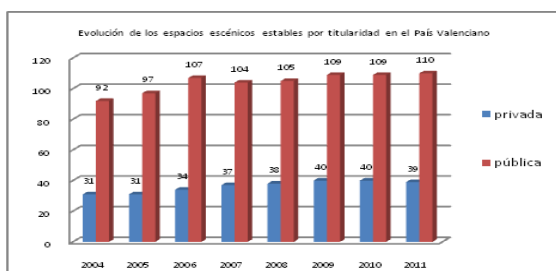
Gràfic 10: Evolució del nombre de companyies de teatre en les nacionalitats històriques, el País Valencià i la Comunitat de Madrid.

Font: elaboració pròpia a partir de dades de l'INE

En el cas del País Valencià, seguint a Viadel (2012) es constata que els enfrontaments entre la professió i Teatres de la Generalitat han estat molt importants. Un conflicte que va motivar la creació el 2005 d'una Plataforma Valenciana dels Arts Escèniques. Des del principi l'entitat ha criticat el fet que el PSPV-PSOE no tanqués el disseny de la seva política teatral però també que el PP desviés la seva gestió a projectes grandiosos i sense incidència social. A la fi de 2009 el CVC feia ressò a través d'un informe de les queixes de l'Associació Valenciana d'Empreses productors de Teatre i Circ enfront de la reducció del pressupost de la Generalitat destinant al sector per 2010. L'ens consultiu aconsellava, entre altres coses, l'estudi de solucions donada la manca de sales públiques al País i les dificultats de moltes companyies per obrir sales privades.

Gràfic 11 i 12: Evolució del nombre d'espais escènics a el País Valencià i nombre d'espais escènics en les nacionalitats històriques, el País Valencià i la Comunitat de Madrid

Font: Elaboració pròpia a partir de dades de l'INE

(...)la gent del teatre s'ha de guanyar la vida pujant a l'escenari, arriscant-se fent produccions i hi ha algunes associacions, la AVETID, que fan un poc de portaveu (...).Les relacions (...) no són massa bones, han hagut moments delicats perquè (...) el teatre de qualitat només se pot mantindre, almenys en un país com este, amb ajudes públiques. El teatre comercial se manté autònomament (...) però el teatre de qualitat que té poc de públic i té uns riscos (...) i necessita ajudes públiques i a vegades (...) s'han considerat insuficients o comparativament baixes (E1)

A la fi de gener de 2010, la Generalitat derogava l'ordre de febrer de 1995 pel qual s'havia creat el Circuit de Teatre i Dansa. La inesperada decisió destruïa la programació de moltes de les 63 sales municipals del País i obria una crisi entre l'administració i les companyies— que tal com observem en el gràfic 8 s'han reduït en nombre, d'igual manera podem observar la dràstica caiguda en el nombre de representacions (gràfic 10).

(...)de finals dels 80 principis dels 90 una de les figures de cooperació cultural (...)és la creació del Circuit teatral valencià que (...) ha servit de model a altres territoris i que no era només un sistema per a que la Generalitat subvencionarà als ajuntaments (...) sinó que feia també una tasca de coordinació de ser un punt d'encontre dels programadors teatrals (...) i per a les companyies valencianes era un referent importat (...). Sabien que si entraven en el Circuit això suposava un número important d'actuacions, el Circuit ha arribat a tindre aproximadament, 60, 65 teatres....(E1)

El següent episodi es va donar a abril de 2011 amb la renúncia de la Companyia Teatre El Micalet de la gestió de la sala després de 16 anys. Sense l'ajuda de l'administració la companyia es veia incapaç de continuar la seva activitat. Ha d'assenyalar-se que El Micalet havia programat algunes obres de teatre amb un to crític respecte a la situació que travessa el País. El darrer conflicte ha estat la inclusió de Teatres de la Generalitat al holding Culturarts Generalitat que ha suposat una davallada important del pressupost.

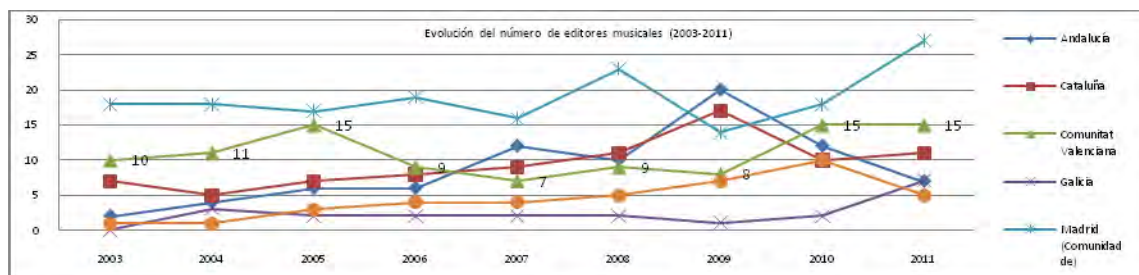
2.4. La música

L'àmbit musical sembla trobar-se en una millor situació respecte a la resta de sectors de la indústria cultural valenciana.

En primer lloc, cal afirmar que la música, com a pràctica cultural presenta uns nivells d'acceptació molt majors als de les arts escèniques i, inclús que la lectura, d'aquesta manera al País Valencià segons l'enquesta "Hàbits i pràctiques culturals" del Ministeri de cultura quasi un 60% de la població afirma escoltar música una vegada al dia i més d'un 70% per lo menys una vegada a la setmana¹⁷. Aquestos percentatges són un avantatge per al sector, no obstant, la pirateria també ha afectat a la indústria de la música.

Pel que fa a la indústria musical al nostre país, malgrat la crisi i la pirateria, el nombre d'editors musicals es manté i en comparació de les comunitats autònomes analitzades és dels més alts.

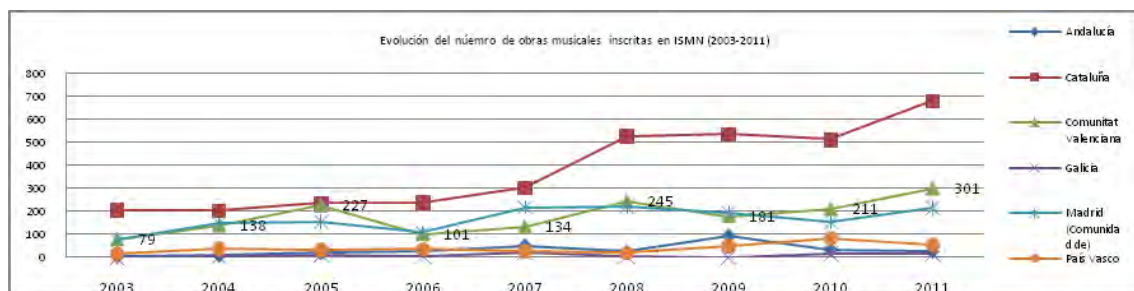
Gràfic 13: Evolució del nombre d'editors musicals en les nacionalitats històriques, el País Valencià i la Comunitat de Madrid.

Font: elaboració pròpia a partir de dades de l'INE

A més, el nombre d'obres musicals inscrites en ISMN ha augmentat respecte a 2010 i presenta el millor resultat des de 2003. Emperò, el nombre d'obres musicals en 2011 al País Valencià són menys de la meitat de que inscriu Catalunya.

Gràfic 14: Evolució del nombre d'obres musicals inscrites (2003-2011)

Font: elaboració pròpia a partir de dades de l'INE

¹⁷ Val a dir que respecte a les nacionalitats històriques i la Comunitat de Madrid som els que menys escoltem música i els que presentem un percentatge més elevat de gent que mai o quasi mai escolta música (un 22,2%).

Quant a la música en valencià, molts autors han destacat la dinamicitat d'aquest àmbit (Viadel, 2012; Frechina, 2011; Gonzalez, 2008). Hi ha un extraordinari elenc de grups i intèrprets que han triat este mitjà d'expressió a pesar de les poc favorables expectatives mercantils, i ho han fet sense suport polític, sense una infraestructura sòlida, sense indústria que dotara la seva producció de la necessària plusvàlua comercial, sense res més que la inspiració dels artistes i la seua beneïda tossudesca (Frechina, 2011).

Els seus orígens han de buscar-se als anys seixanta amb la Nova Cançó, un moviment artístic que impulsava la música en català als Països Catalans i al seu torn denunciava les injustícies de la dictadura franquista. El moviment agafa el nom del primer recital del grup Setze Jutges. La iniciativa de Setze Jutges no hauria tingut tanta incidència social sense l'èxit de Raimon que va esperançar a molts. Van sorgir nous grups i cantants de diferents gèneres i estils. Quan van acabar els quaranta anys de vacances democràtiques, els protagonistes de la cançó es van organitzar i van crear el Col·lectiu de Músics i Cantants en Valencià del País Valencià constituït per Al Tall, Araceli Banyuls, Basca, Carles Barranco, Cotó en Pèl, Cuixa, Lluís Miquel y els 4 Z, Paco Muñoz i els Pavesos.

No obstant això, el conflicte identitari quedava en el teló de fons. La música en valencià va ser estigmatitzada i marginada pels mitjans de comunicació. Durant els noranta, tal com sosté Viadel (2012), els governs socialistes amb prou feines van realitzar iniciatives com el Concurs de Rock en Valencià, on irònicament la majoria dels grups solien cantar en castellà. Així mateix, alguns ajuntaments patrocinaven alguns concerts. D'altra banda Acció Cultural del País Valencià també va promocionar concerts periòdics amb el suport d'algunes institucions, com el festival Tirant de Rock.

Si la situació ja era crítica als anys 90, amb l'entrada del Partit Popular al govern l'estigma a la música en valencià anar en augment. En aquest context hem de situar el naixement del Col·lectiu Ovidi Montllor de músics i cantants en valencià (COM, d'ara endavant). El COM, va néixer l'any 2004 i és una associació cultural que agrupa grups de música i solistes que s'expressen en la llengua pròpia del País Valencià. El seu objectiu és *–dignificar el nostre treball com a músics per damunt dels prejudicis d'aquells que menyspreen el valencià com a llengua per a cantar–*. La seva existència no s'entén sense comprendre el conflicte identitari. *Davant l'actual realitat valenciana, on ni els mitjans públics ni les institucions donen suport a la nostra tasca, pensem que, units, fent actes per deixar palesa la nostra qualitat i donant exemple amb els nostres treballs, posem en valor la música que fem*. Tal i com manté Frechina (2011), el COM és el principal referent de la música valenciana del segle XX.

L'edició d'un disc per part d'aquesta entitat amb la col·laboració del periòdic L'Avanç i la revista Enderrock va posar de relleu la vitalitat d'un moviment en el qual s'enquaden nombrosos gèneres amb el denominador comú del valencià com a llengua vehicular de creació (Viadel, 2012). La Gossa Sorda, Orxata Sound System, Obrint Pas, Rafa Xambó... són alguns dels grups i cantants de diferents estils musicals que compten amb presència social que transgredeix les fronteres del País Valencià. Al 2008 el COM i Escola Valenciana van organitzar La Gira— un festival itinerant de música en valencià. Nombroses iniciatives de festivals de música recorren el País de nord a sud: Feslloch, Tourbolet, Xàbiarock, Festivern, etc. Des de fa uns anys el COM organitza, sense cap suport institucional, els premis Ovidi Montllor a la millor música en valencià. Tot aquest moviment ha estat caracteritzat per l'activisme dels mateixos protagonistes. Malgrat això, tot hauria caigut en sac foradat si no haguera anat acompanyat de l'excel·lència artística d'estos mateixos intèrprets, que formen, a hores d'ara, l'escena musical valenciana més interessant dels últims anys (Frechina, 2011). En suma, la música en valencià és un àmbit de la cultura viu i contestatari.

2.5. Arts plàstiques i visuals

Per recopilar la informació quantitativa d'aquest apartat no s'ha pogut recórrer a Culturabase ni a la SGAE ja que no disposen de dades per a aquest tipus d'arts. Hi ha un estudi de la Associació d'artistes visuals de Catalunya sobre la dimensió econòmica de les arts visuals en l'Estat espanyol, el problema és que les dades d'aquest estudi se situen entre 2002 i 2003. No en va, hi ha alguns aspectes que ens agradaria destacar. La primera dada rellevant de l'estudi és el nombre d'artistes i la distribució d'aquests per tot l'Estat.

Gràfic 15: Distribució territorial dels artistes en l'Estat a 2003

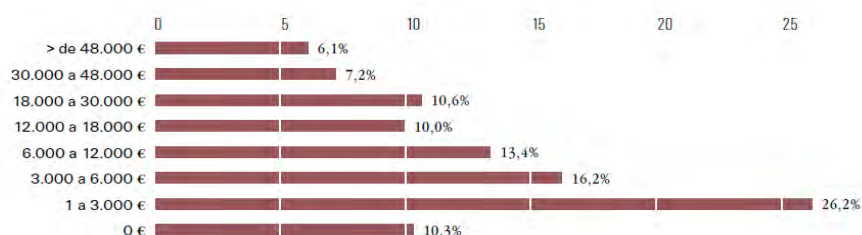

Font: —~~es~~ "Les dimensions econòmiques de les arts visuals a Espanya" Associació d'Artistes Visuals de Catalunya (2006)

El nombre d'artistes total de l'Estat espanyol es va xifrar en 5.644. La distribució territorial d'artistes no és homogènia sinó que es concentren majoritàriament a Madrid, Catalunya, el País Valencià i Andalusia (gairebé el 70% del total d'artistes visuals) . No obstant això, com podem observar, la concentració d'artistes al País Valencià és molt menor que a Catalunya i Madrid.

Respecte als ingressos anuals dels artistes, l'estudi no desagrega per comunitats autònomes però és important destacar que s'estima que el total d'ingressos abans d'impostos obtinguts per part dels artistes estava voltant de 48 milions d'euros. Al següent quadre es recull la distribució dels artistes segons el criteri dels ingressos. És destacable l'important percentatge d'artistes compresos en els trams d'ingressos que van de 0 a 3.000 euros anuals.

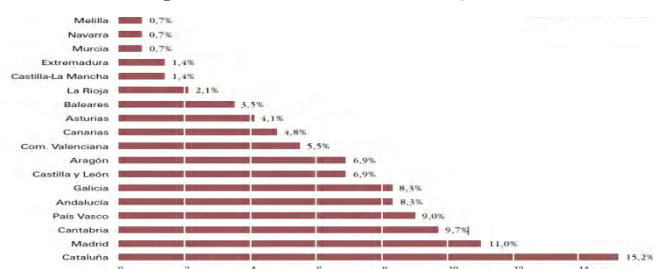
Gràfic 16: Percentatge dels Ingressos anuals obtinguts dels artistes abans d'impostos a 2002.

Font: — **Las dimensiones económicas de les arts visuals a Espanya**” Associació d'Artistes Visuals de Catalunya (2006)

Els reduïts ingressos que proporciona l'activitat artística provoca la necessitat de combinar aquesta professió amb unes altres que generen recursos. Els artistes menors de 45 anys són els que presenten percentatges més alts de dedicació a altres activitats, sobretot aquells que es dediquen a les disciplines més contemporànies – videocreació, fotografia etc. A part de la docència, les activitats professionals que realitzen els artistes són el disseny, declarat per un 30,7%, els museus i exposicions, un 21,8%, i activitats no relacionades amb el sector creatiu, un 47,5%. Altra dada rellevant que ens ha interessat del citat estudi és el percentatge de centres d'art per comunitat autònoma.

Gràfic 17: Percentatge dels centres d'art per comunitats en 2003

Font: — **Las dimensiones económicas de les arts visuals a Espanya**” Associació d'Artistes Visuals de Catalunya (2006).

El percentatge major de centres se situen en les comunitats que més artistes concentren. Al cas del País Valencià aquesta dada no està correlacionada; és la tercera ciutat espanyola quant al nombre d'artistes però la vuitena ciutat quan el percentatge de centres d'art.

Malgrat no tenir les dades desagregades per comunitats autònomes serà rellevant destacar que l'any 2003, les transferències corrents van suposar el 89,8% dels ingressos dels centres d'art de l'Estat. L'Administració pública és la principal font d'aquestes transferències, representant el 79%, mentre que el 21% restant prové d'entitats privades.

Quant al cas específic d'aquest sector al País Valencià hem trobat un informe realitzat per l' Associació d'Artistes Visuals de València, Castelló i Alacant, (AAVCA) l'any 2008, sobre la situació de les bones pràctiques professionals a les arts visuals. A aquest informe s'afirma que ~~se~~ viu un context particular en el qual a la crisi econòmica generalitzada se li ha de sumar: la percepció de la cultura com un luxe prescindible; un context de precarietat en l'exercici del treball creatiu molt alt; una descomposició progressiva del teixit creatiu i cultural; una inexistència històrica d'un mercat de l'art; un exercici polític en l'àmbit general en el qual una majoria absoluta conservadora força un replegament dels usos democràtics i unes polítiques culturals freturoses d'anàlisis de la realitat i de l'elaboració d'un projecte. Amb la qual cosa, es pot parlar de ~~polítiques~~ "polítiques" quant a la seva incapacitat de transformar la realitat però que no obstant això, i paradoxalment, no deixen d'intervenir en la gestió i producció cultural. La inversió en exposicions, la despesa en cultura en els últims 15 anys ha estat, encara que decreixent, important".

L'informe centra les seves conclusions en un apartat en el qual s'intenta explicar de què viuen els artistes. Afirmen com durant els últims anys hi ha hagut un tancament continuat de galeries d'art, algunes amb una trajectòria històrica. Fet que demostra el difícil terreny en el qual han de treballar; sense suficients ajudes institucionals, amb un desinterès social important, amb molt poc reflex mediàtic de la seva activitat i en un mercat pràcticament inexistent. Les dades igualment revelen l'absència total d'implicació de les galeries valencianes en els costos de producció de l'obra. Els beneficiaris d'un finançament parcial són un escàs 8%, però els casos en què es cobreixen despeses d'adaptació de l'obra ja produïda tampoc superen el 10%. El baix nivell de ~~representació~~ "representació en exclusiva" (20%) en comparació de ~~acord~~ "acord per a una exposició puntual" (60%) dificulta el desenvolupament d'un projecte en comú i l'escassa despesa en producció per part dels espais de difusió (s'ha cobert totalment solament en un 37% dels casos i parcialment en un 15%). Tot això a pesar que els artistes han realitzat obra nova expressament per a l'ocasió— en un 92% dels casos. D'altra banda s'ha pogut constatar la constant desaparició de convocatòries públiques, beques, concursos, premis o ajudes que contribueixin a pal·liar la situació. A això es suma l'amenaça de desaparició d'algunes de les sales amb millor i més professional trajectòria com la Sala Parpalló.

Per concloure aquest apartat ens sembla interessant afegir la visió que ens ofereix Viadel (2012) sobre l'evolució de les arts visuals a el País Valencià sobretot del sector més compromès amb el valencianisme. Aquest autor data l'inci d'aquesta relació en 1956 amb l'aparició del Grup Parpalló, en el que s'integren Andreu Alfaro i Eusebi Sempere entre altres. Als seixanta va néixer el realisme social valencià en el qual es van crear Estampa Popular i els equips Crònica i Realitat. Aquest corrent va donar a un nou realisme social valencià arrelat a l'imaginari del valencianisme. Altres fets, com l'arribada de Josep Renau van influir en la creació de llaços entre l'art i el valencianisme.

A partir del anys huitanta el País començà a dotar-se d'equipaments dedicats a l'art contemporani: la Sala Parpalló, l'IVAM, el MUVIM, el EAC...De tots aquest equipaments cal remarcar la importància de l'IVAM que va ser el primer museu de l'Estat que funcionava com una empresa pública amb autonomia de gestió que no tenia una excessiva dependència de l'Administració i del que cal emfatitzar la qualitat d'algunes de les seves col·leccions (Viadel, 2012). L'IVAM, com afirma en una recent entrevista¹⁸ Joan Llinars —a col·locar a València en el mapa internacional de la cultura. El seu rigor el va col·locar ràpidament en els circuits artístics de tot el món...”

No obstant això, quan la dreta va ocupar el poder van esdevenir canvis en l'orientació del museu. Viadel (2012) ens explica a través d'un article de Doro Balaguer com la modernitat a el País Valencià s'havia produït a través de protagonistes i que entre aquests es trobaven tots aquells valencians que relacionats amb les tendències del seu temps estaven catapultats cap a l'exterior mitjançant subvencions oficials, lligats als interessos culturals de poder polític, fet que representa una forma nova de relació amb la modernitat. Per a l'artista el canvi més important en l'art modern s'havia donat en les classes dirigents, les avantguardes havien passat d'ignorar-se a instrumentalitzar-se políticament. Al desembre de 2003 una notícia va amoïnar als cercles artístics i va posar en evidència la nova política cultural. L'IVAM havia pagat 132.000 euros a Antonio Felipe, una amic del llavors president de la Generalitat, per uns llenços d'art-pop. Des d'aleshores fins ara els fracassos han estat grans. Biennals avantguardistes amb pressupostos desorbitats, operacions milionàries de compres d'obres d'arts sense assessorament... I l'últim gran escàndol, l'exhibició en 2008 dues exposicions amb fons de l'empresari Gao Ping¹⁹ que ha fet que nombroses

¹⁸ Al periòdic el *Levante* 24 de març de 2013 —La corrupción ha abierto en canal el sistema. La basura”

¹⁹ El suposat capítol de la presumpta trama de blanqueig de capitals en la 'Operació Emperador'

associacions de professionals²⁰ hagin reclamat al president de la Generalitat la modificació de la Llei de Creació de l'IVAM per garantir un Consell Rector independent i un comitè d'adquisicions aliè a interessos particulars.

3. Conclusions

En suma, pel que fa a aquest apartat podem obtenir una sèrie d'importants conclusions, a saber:

- Referent a la Indústria Cultural s'observa que està emmalalteix d'una debilitat general i presenta uns trets d'un frèvol entramat productiu, dinamisme limitat i escasses ajudes per part de l'administració pública. I a més, si es compra amb la indústria cultural de les comunitats autònomes de llengua pròpia. Aquest fet pot trobar les seves explicacions en diverses causes que es retroalimenten entre si:

- o En primer lloc, el País Valencià sofreix un conflicte identitari que afecta a tot l'entramat de la política cultural.

- o Moltes de les Indústries culturals, sobretot les més potents, s'alineen en la tesi dels progressistes. Per aquest fet els diferents governs del Partit Popular no han volgut dinamitzar el sector.

- o A més del conflicte identitari no cal oblidar la dinàmica en política cultural ha estat invertir en grans esdeveniments i/o espectacles en detriment d'altres partides del pressupost relacionades amb la indústria cultural. Fet que s'ha profunditzat més amb la crisi.

- o Aquest fet enllaça amb la idea que aquesta dinàmica en la política cultura seguida per l'administració pública, segons alguns discursos, vol crear un tipus de pensament feble i poc crític que els fa mantenir-se en el poder.

- Malgrat això, dins del sector de l'edició del llibre trobem grans editorials i desenes de grans d'escriptors, dins del sector de les arts escèniques cal també destacar a Albenà Teatre i també una cinquantena de grups musicals amb gran presència social. No obstant, però, dintre del conflicte identitari la majoria d'exemples que triomfen de la indústria cultural valenciana es posicionen a les línies progressistes. El fet que aquests exemples d'indústria cultural siguin els més potents del País ens suggereix la hipòtesi que aquest fet es deu a l'existència d'un fort teixit associatiu que estén llaços cooperatius entre si que està complint les funcions que hauria de complir l'administració pública.

- Finalment esmentar que encara que hi ha moltes veus— tècnics culturals, polítics de l'oposició, indústria cultural, associacions de professionals, associacions culturals...— que critiquen que l'administració pública no dona subvencions al sector privat de la

²⁰ Artistes Visuals de València, Alacant i Castelló (AVVAC), Associació de Galeries d'Art Contemporani de la Comunitat (La Vac) i Associació Valenciana de Crítics d'Art (AVCA)

cultura també trobem algunes altres veus que critiquen justament el contrari. Defensen que les empreses culturals no poden ser subvencionades atès que aquest fet pot provocar una competència deslleial i un control ideològic. En aquest sentit pensem que és convenient distingir entre cultura i política cultural. L'administració ha de fer política cultural per dinamitzar la cultura però no ha de fer cultura, la cultura l'han de fer els agents culturals.

Entonces la independencia dels organisme de les associacions ha d'estar molt garantida perquè sinó no funciona bé, no hi ha salut i tampoc hi ha creativitat....(E5)

4.Bibliografia

- ARIÑO, A.1999. Asociacionismo y patrimonio cultural en la Comunidad Valenciana. València: Conselleria de Cultura (inèdit).
- ALBERT, M. 2004. La eclosión asociativa en el tránsito hacia una Nueva Era. Un estudio del Tercer Sector en el ámbito comarcal de l'Horta Sud (Valencia). Universitat de València. Tesis doctoral.
- ARIÑO, A, BOUZADA, X i RODRÍGUEZ MRATÓ, A. 2005. —“Políticas culturales en España”, en ROCHE, J.A i OLIVER NARBONA, M (eds.): Cultura y globalización. Entre el conflicto y el diálogo. Alicante: Publicaciones de la Universidad de Alicante, pp. 435-469.
- BONET, LI. 2001. "Les polítiques culturals a Catalunya: un espai d'acords bàsics en un context d'alt dinamisme", en GOMÀ, R i SUBIRATS, J (coord.). Govern i polítiques públiques a Catalunya (1980-2000). Barcelona.
- BONET, LI i NÉGRIER, E. 2007. La politique culturelle en Espagne. Paris: Karthala.
- BONET, LI et. al. 1993. Estructura de la Intervenció Governamental en Cultura. Una anàlisi comparada. Barcelona: CEP.
- BONET, LI et. al.1994. Estimación del gasto en cultura de las administraciones territoriales (Año 1993), Barcelona: CEP.
- BOUZADA, X. 1999. Política cultural y sociedad democrática. Vigo: AESCA.
- BOUZADA, X . 2003. Cultura e participación. Santiago: Consello de Cultura Galega.
- CARRASCO, S (1999): Los Sistemas Culturales Locales en la Comunidad Valenciana: Una aplicación desde el análisis de componentes principales. Tesis doctoral. Valencia: Universidad de Valencia.
- CUCÓ, J. (2012) "Poniendo a Valencia en el mapa global. Políticas, desarrollos urbanos y narrativas sobre la ciudad". Jornadas Nacionales "Espectacularización y Precarización Urbanas. Miradas glocalizadas". Valencia: Universidad de Valencia.
- CUCÓ, Josepa (2013): "Poniendo a Valencia en el mapa global. Políticas, desarrollos urbanos y narrativas sobre la ciudad", en Cucó, J (ed.): *Metamorfosis urbanas. Ciudades españolas en la dinámica global*, Barcelona, Icaria, pp. 157-179.
- FLOR, V (2011) Noves glòries a Espanya. Anticatalanisme i identitat valenciana. Catarroja:Afers.
- FRECHINA, V. (2011) *La cançó en valencià. Dels repertoris tradicionals als gèneres moderns*. Acadèmia Valenciana de la Llengua. València
- HERNÁNDEZ, G.M (2002): *La modernitat globalitzada. Anàlisi de l'entorn social*, València, Tirant lo Blanch.

- HERNÁNDEZ, G.M (2005): *La condición global. Hacia una sociología de la globalización*, Alzira, Germania.
- HERNÁNDEZ, G.M (2006): —“The desterritorialization of cultural heritage in a globalized modernity”, *Transfer. Journal of Contemporary Culture*, 1, pp. 91-106.
- HERNÁNDEZ, G.M (2008): —“La sociedad valenciana en la era global”, en MARTÍNEZ, F – LAGUNA, A: *Gran Historia de la Comunidad Valenciana*, vol. X, Valencia, Editorial Prensa Valenciana, pp. 203-219.
- HERNÁNDEZ, GM (2009): —“El País Valencià en clau global”, *Nexe. Debats Valencians*, núm.5, pp.35-43.
- HERNÁNDEZ, GM i ALBERT, M. (2011) —“El Consell Valencià de Cultura. Un caso paradigmático de gobernanza cultural en el País Valenciano”. XI Congreso —“Cultura Europea”. Barcelona: Universitat Internacional de Catalunya.
- HERNÁNDEZ, GM i ALBERT, M (2012) —“La dinámica cultural en el País Valenciano: posiciones, discursos y prácticas” *Revista de Investigaciones Políticas y Sociológicas* nº3 89-114. Santiago de Compostela .
- TORRES, Francisco y HERNÁNDEZ, Gil-Manuel (2013): “Estar en el mapa tenía un precio. El centro histórico popular en la Valencia globalizada. Los barrios de El Marçet y EL Carme, en Cucó, J (ed.): *Metamorfosis urbanas. Ciudades españolas en la dinámica global*, Barcelona, Icaria, pp. 377-399.
- PEREIRÓ, M. 2006. —“La gestión cultural en la Comunidad Valenciana”, en AA.DD: Actas I Congreso Internacional sobre la formación de los gestores y técnicos de cultura. Valencia: SARC-Diputación de Valencia, pp.353-365.
- RAUSELL, P. 1999. Políticas y sectores culturales en la Comunidad Valenciana. Valencia: Tirant lo Blanch.
- RAUSELL, P. 2007. —“Cultura en la Comunitat Valenciana”, en AA.VV: La Comunidad Valenciana en el siglo XXI. Estrategias de Desarrollo Económico. València: Publicacions de la Universitat de València, pp.495-525.
- RAUSELL, P i CARRASCO, S. 2002. —“Cultura y producción simbólica en la Comunidad Valenciana. Un análisis sectorial e implicaciones territoriales”. *Arxius de Ciències Socials*, nº 7, pp. 249-273.
- RAUSELL, P i MARTÍNEZ TORMO, J. 2005. —“Política cultural en Valencia: patrimonio, recursos y participación ciudadana”. *Braçal*, nº 31-32, pp. 121-142.
- RAUSELL, P (dir.), ABELEDO, R, CARRASCO, S y MARTÍNEZ, J. 2007. Cultura. Estrategia para el desarrollo local. Madrid: Agencia Española de Cooperación Internacional y Ministerio de Asuntos Exteriores y de Cooperación.
- RIUS ULLDEMOLINS, J. 2005. Un nou paradigma de la política cultural. Estudi sociològic del cas barceloní. Tesis doctoral. Barcelona: EHESS-UAB.
- RODRÍGUEZ MORATÓ, A. 2001. “Una nueva formación cultural; el complejo cultural local”, en BOUZADA, X (coord.): Cultura e Concellos: desenvolvemento local. Santiago: Consello de Cultura Galega.
- RODRÍGUEZ MORATÓ, A. 2005. El sistema de la política cultural a Catalunya, Informe d’investigació. Barcelona: Fundació Bofill.
- RUBIO, J.A. 2003. La política cultural del Estado en los gobiernos socialistas: 1982-1996.
- SIRERA, J.LI (2008): —“Modernización y fasto cultural”, en MARTÍNEZ, F –LAGUNA, A: *Gran Historia de la Comunidad Valenciana*, vol. X, Valencia, Editorial Prensa Valenciana, pp. 175-191.

- SUBIRATS, J i RIUS ULLDEMOLINS, J. 2005. Del Xino al Raval. Cultura i transformació social a la Barcelona Central. Barcelona: Centre de Cultura Contemporània de Barcelona.
- TORRES, F i HERNÁNDEZ, G.M. (2012) "Estar en el mapa tenía un precio. El Centro Histórico popular en la Valencia glocalizada. Los barrios de El Mercat y El Carme", Jornadas Nacionales "Espectacularización y Precarización Urbanas. Miradas glocalizadas". Valencia: Universidad de Valencia.
1. VIADEL, F. (2012) Valencianisme, l'aportació positiva: Cultura i política al País Valencià (1962-2012). Valencia: Universidad de Valencia.
- ZALLO, R. (1995) Industrias y políticas culturales en España y el País Vasco. Bilbao: Servicio Editorial Universidad del País Vasco.
- ZALLO, R. (2004) —Bilbao y sus industrias culturales: una aproximación" en *Rev. int. estud. vascos*. 49, 1, 2004, 119-143

Sobre la desconcentració y descentralizaci3n de las Políticasy Culturales en el territorio. El caso de Uruguay.

Ricardo Klein
CECUPS - Universitat de Barcelona
rklein@ub.edu

ABSTRACT.

La presente exposici3n busca aproximarse al análisis del proceso de institucionalizaci3n de las Políticasy Culturales en el primer gobierno de izquierda en el Uruguay (2004-2009), más precisamente en lo que refiere a la problematizaci3n sobre la generaci3n e implementaci3n de dichas políticasy desde un marco territorial. En este sentido, se busca responder interrogantes tales como el papel que juega la construcci3n de Políticasy Culturales desde un ámbitoy local, en cuanto desconcentracióny descentralizaci3n de la política cultural en el territorio.

El territorio es un elemento clave, real y necesario hacia el desarrollo e institucionalidad de PPCC estatales. Es en este donde se materializa y expresa la relaci3n entre espacio físico y sus habitantes. Se entiende el territorio como espacio expresivo de la vida cotidiana de quienes habitan en él. Es así pues, no sólo se reconoce como un espacio físico determinado, sino que involucra los componentes objetivos y subjetivos de los individuos que forman parte de dicho territorio, y que desarrollan su participaci3n en espacios locales con instituciones públicas, privadas y/o de la sociedad civil. En este sentido, reconocer sus implicancias y sus características significará dar reconocimiento a las necesidades y demandas de los individuos que de ese territorio surja.

Tomar el territorio como una síntesis entre construcci3n de vida cotidiana y desarrollo de las estructuras sociales en espacios locales permite comprender el complejo entramado social que allí se construye, dando a entender distintos procesos (sociales, culturales, económicos) que de este se desprenden.

Por otra parte, la institucionalidad cultural viene modificándose en las últimas décadas con procesos que han ido alterando y profundizando diversos campos de la cultura. Por ejemplo, el desarrollo de las industrias creativas, el papel protagónico de las nuevas tecnologías (acceso y uso de Internet por ejemplo) o el acrecentamiento de artes subalternas -en algunos casos invisibles por el arte hegemónico- como el arte callejero en los espacios urbanos de la ciudad. Es así pues, que las formas de gesti3n de la cultura se fueron modificando, generando procesos movilizantes para el establecimiento y desarrollo de las PPCC.

PALABRAS CLAVES: Políticasy Culturales, territorio, desconcentracióny descentralizaci3n, Uruguay.

1. Introducció.

La presente ponencia nace de la Tesis de Maestría en Trabajo Social realizada en Uruguay (Facultad de Ciencias Sociales, UDELAR), finalizada en el año 2011. La misma buscó aproximarse al análisis del proceso de institucionalización de las Políticas Culturales (PPCC) en el primer gobierno de izquierda en el Uruguay (2004-2009).

Se estableció como dominio empírico de análisis los discursos provenientes de los mandos altos y medios de la Dirección Nacional de Cultura (Ministerio de Educación y Cultura), principal esfera pública-institucional en el desarrollo e implementación de PPCC nacionales. Se realizaron las siguientes entrevistas: i) mandos altos: Director y equipo de dirección de la Dirección Nacional de Cultura (DNC) y ii) mandos medios: Directores y Coordinadores de Áreas, Departamentos, Programas o Fondos Concursables de la DNC²¹.

El criterio principal fue considerar a los componentes institucionales de la DNC que se ligaran directamente con la gestión, implementación y desarrollo de las PPCC hasta el año 2009.

1.1. Algunos datos sobre Uruguay.

Uruguay se ubica en la parte oriental del Cono Sur, limita geográficamente con Argentina y Brasil como países vecinos. Se trata del segundo país más pequeño en territorio de América del Sur, a excepción de Surinam.

El país se divide en 19 Departamentos con dos órganos centrales que estructuran su organización política-institucional: el Intendente Municipal y la Junta Departamental.

Según el último censo nacional de población realizado -en 2011- Uruguay cuenta con una población de 3.286.314 de habitantes en todo su territorio, del cual más de la mitad vive en su capital Montevideo y en el área metropolitana que lo circunda. El 95% de su población es considerada población urbana y apenas un 5% habita en zonas rurales.

²¹ La letra -D- identificada en las entrevistas corresponde a los integrantes del equipo de Dirección y la letra -G- a los distintos Directores, Coordinadores o Asesores de la Dirección Nacional de Cultura.

Extraído de: upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/09/Departments_of_Uruguay_%28map%29.png

1.2. Proceso de institucionalización: legislación cultural en Uruguay.

Hace más de cuarenta años (enero de 1970) se aprueba la Ley donde el Ministerio de Cultura pasa a denominarse Ministerio de Educación y Cultura (MEC), y se establece su funcionamiento en calidad de tal.

Más recientemente, a mediados de 2007, se aprueba la Ley de Creación de la Dirección Nacional de Cultura en el MEC, dando marco legal y autonomía al órgano institucional principal -a nivel nacional- en materia de gestión, desarrollo e implementación de políticas públicas en Cultura.

Por otra parte, se considera el periodo 2005 - 2009 como de inflexión para el país en materia de legislación cultural. Entre otros avances, se aprueban incentivos para la promoción de proyectos de Fomento Artístico Cultural, creando un Registro de Proyectos.

De la misma manera, se crea el “Fondo Concursable para la Cultura” con destino al financiamiento de Proyectos de Fomento Artístico Cultural de impacto en todo el territorio nacional, así como el “Fondo para la Recuperación y Construcción de Infraestructura para el Desarrollo de Actividades Artísticas y Culturales en el Interior del País”.

Durante el año 2006, se aprueba el Proyecto de funcionamiento “Desarrollo del Uruguay Cultural y las Industrias Creativas”, fondos por ley para la Creación del Departamento de Industrias Creativas - DICREA.

En mayo de 2008 se aprueba la Ley de Creación del Instituto del Cine y el Audiovisual (ICAU) y en octubre del mismo año la Ley de protección social de los artistas y oficios conexos.

Asimismo, acompañando este proceso, a lo largo del periodo ha habido una evolución constante y positiva en cuanto presupuesto general se refiere. A saber:

- año 2006: \$16.724.411
- año 2007: \$39.832.000
- año 2008: \$57.251.120
- año 2009: \$160.340.647 (35.573.228 son aportes de terceros ejecutados por la

Dirección Nacional de Cultura mediante acuerdos y convenios internacionales)

Nota: presupuesto en Pesos Uruguayos: 24 pesos uruguayos = 1 dólar para el año 2006.

1.3. Uruguay, Estado y PPCC: preocupaciones iniciales.

Para el Estado uruguayo la generación de políticas públicas culturales es central como factor estratégico para el desarrollo del país. La UNESCO plantea que *“cada Estado debe, respetando sus obligaciones internacionales, definir su política cultural y aplicarla, utilizando para ello los medios de acción que juzgue más adecuados, ya se trate de apoyos concretos o de marcos reglamentarios adecuados”* (UNESCO, 2001: art. 9). En esta misma línea, entran en consideración los derechos culturales individuales y colectivos:

“se demanda también que los Estados participen y fomenten la aplicación del derecho a la participación en la vida cultural, suministren información sobre la disponibilidad de fondos para el fomento del desarrollo cultural y la participación popular (...)” (Symonides: s/d).

En este sentido, desde el Estado uruguayo, se han tomado iniciativas de carácter público para el fortalecimiento de la democratización a todo el territorio nacional del acceso a la cultura. El propósito fue el de *“ampliar el territorio que la cultura tiene al día de hoy en la sociedad uruguaya y dentro de las prioridades de gobierno, para ubicarla como elemento constitutivo de la estrategia de Desarrollo del Uruguay”* (MEC: 2008).

Las preocupaciones político-institucionales, de la DNC, giran en torno a ejes como los siguientes:

- Cultura y Desarrollo económico.
- Cultura y Desarrollo Social.
- El diseño institucional de la cultura ante la Reforma del Estado.
- Las Industrias Creativas en el marco de la política de Industria nacional.

En lo que respecta al eje Cultura y Desarrollo Social se afirma que:

“viene a representar (...) una de las alianzas necesarias para aportar al desarrollo social del Uruguay en el entendido de incluir dentro de las políticas de promoción y contribución al enriquecimiento de la ciudadanía, para el logro del acceso y promoción de los derechos culturales y su

potencialidad para enriquecer la vida de las y los uruguayos. (...). Así se puede incluir dentro de esta conferencia la vinculación de la cultura a las políticas que apuntan a garantizar la igualdad de oportunidades y derechos de sectores que se encuentran privados por diferentes motivos al ejercicio pleno de sus derechos” (MEC: 2008).

Asimismo, la Cooperación Internacional apoyó y también fue protagonista en este enclave histórico. En Uruguay, desde inicios del año 2009, se desarrolló el Programa Conjunto (PC) *–Fortalecimiento de las Industrias Culturales y mejora de accesibilidad a los bienes y servicios culturales de Uruguay”* (fondos PNUD ESPAÑA para el logro de los Objetivos del Milenio), con la participación de varias Agencias Internacionales (PNUD, UNFPA, UNIFEM, UNESCO y ONUDI). Este Programa tiene como objetivo la promoción de las expresiones culturales y el desarrollo de las industrias culturales. Desde el PC se entendió que el

“acceso a la cultura y, más aún, la marginación de importantes grupos de la población del disfrute de los bienes y servicios culturales no sólo representa un obstáculo para el desarrollo individual de las personas y de la sociedad uruguaya como colectivo, sino también un factor que afecta la calidad democrática y el desarrollo de la ciudadanía” (PNUD; 2008:4).

De la misma manera, otra preocupación estatal fue el fortalecimiento y ampliación de posibilidades culturales de sectores menos favorecidos a nivel territorial, por ejemplo, por medio de la democratización del acceso a bienes y servicios culturales. En Uruguay, se desarrolla el programa Cultura e Inclusión Social. El mismo *–apunta a promover la cultura como herramienta de inclusión social, democratizando el acceso a los bienes y servicios culturales, fomentando la creación y la circulación del arte mediante proyectos de formación cultural dirigidos especialmente a niños y jóvenes”* (MEC: junio 2008). Desde los antecedentes que establece el Programa se especifica que *–estas intervenciones impulsan el desarrollo por parte de la población, con especial énfasis en los sectores de menores ingresos, especialmente de jóvenes que sufren importantes niveles de exclusión social, de acciones culturales en su comunidad local, así como promueven la exploración de nuevas estrategias de participación social basadas en el estímulo de sus capacidades artísticas”* (MEC: junio 2008).

2. Políticas Culturales en el Uruguay.

2. 2.1. Políticas Culturales y territorio: desconcentración y descentralización.

Hablar de *Política Cultural* implica adentrarse en un concepto que ha tenido y continúa manteniendo múltiples acepciones en lo que refiere a su construcción teórica. Hace casi 25 años atrás Néstor García Canclini (1987) hacía hincapié en el análisis de estas políticas, destacando el inicio de la institucionalidad en materia de Cultura en los planes nacionales de algunos países latinoamericanos. Si bien estaba surgiendo la intención práctica desde los Estados-nacionales por el desarrollo e implementación de

políticas de índole cultural, la discusión y construcción conceptual de las mismas se encontraba en estado embrionario.

Actualmente, si bien aún se conservan ciertos vacíos en referencia a las discusiones teóricas, se ha avanzado notoriamente hacia la conceptualización sobre *qué entendemos* por Políticas Culturales (PPCC). El progreso de los Estados - nacionales hacia la construcción e implementación de estas políticas ha contribuido, en parte, a la madurez de sus definiciones teórico-prácticas. Así también, declaraciones y pactos internacionales (UNESCO 1982, UNESCO 2001, entre otros) en los campos de actuación de dichas políticas ha contribuido y continuado el trabajo empleado en esta materia.

El territorio es un elemento clave, real y necesario hacia el desarrollo e institucionalidad de PPCC estatales. En el mismo es donde se materializa y expresa la relación entre espacio físico y sus habitantes. Se entiende el territorio como espacio expresivo de la vida cotidiana de quienes habitan en él. En este sentido, no sólo se reconoce como un espacio físico determinado, sino que involucra los componentes objetivos y subjetivos de los individuos que forman parte de dicho territorio, y que desarrollan su participación en espacios locales con instituciones públicas, privadas y/o de la sociedad civil. En este sentido, reconocer sus implicancias y sus características significará dar reconocimiento a las necesidades y demandas de los individuos que de ese territorio surja.

Tomar el territorio como una síntesis entre construcción de vida cotidiana y desarrollo de las estructuras sociales en espacios locales permite comprender el complejo entramado social que allí se construye, dando a entender distintos procesos (sociales, culturales, económicos) que de allí se desprenden. El territorio, asimismo, imprime las huellas socio-históricas de la vida de los individuos que allí viven, determinando características de la población y viceversa (características que imprimen los individuos en el territorio).

En este sentido, el territorio traduce la cotidianeidad de sus habitantes, construyendo un espacio simbólico heterogéneo, a partir de los conflictos generados por la diversidad de su población. Las tensiones generadas por las individualidades que allí habitan dan sentido y construyen un territorio en un mismo espacio material, dando forma a esa convivencia social.

Desde la construcción de PPCC, Rey (2010) sostiene que las políticas territoriales *–son aquellas que responden a realidades, procesos y requerimientos de territorios específicos, generalmente de regiones culturales, en las que se concretan las políticas sectoriales, apropiadas regionalmente*” (Rey, 2010:37). Se trata de políticas *–que promueven tradiciones locales conservan adherentes y pueden contribuir a sostener*

los perfiles históricos que distinguen a los habitantes de una ciudad" (García Canclini, 1995:90).

Desde este punto, las PPCC deben establecer líneas de comunicación a distintos niveles, en este sentido generar diálogos en la comunidad local, así como entre las regiones territoriales y el territorio nacional, entre el territorio nacional con el internacional. Pero también, las PPCC *–pueden facilitar el descubrimiento de campos emergentes de la cultura, la actualización o el cambio en los rumbos trazados originalmente por las políticas y, sobre todo, la acción articulada de las diferentes instituciones culturales, especialmente las públicas*". (Rey, 2010:38). En este sentido se apunta a una política cultural flexible, concibiendo las características específicas de cada territorio, entendiendo y escuchando todas las voces provenientes de la sociedad. Las PPCC *–si son participativas, promueven la interlocución del Estado con la sociedad, la visibilidad de actores culturales que no siempre son los que pueblan la escena pública y la consolidación de procesos de transparencia, veeduría y rendición de cuentas de los gobernantes*" (Rey, 2010:38).

Asimismo, con respecto al desarrollo de las PPCC en la ciudad, atendiendo la escasa literatura que existe sobre la misma, supone que *"(...) deben referirse al conjunto de tradiciones, prácticas y modos de interacción que distinguen a los pobladores de una ciudad determinada"* (García Canclini, 1995:79). Para atender las necesidades culturales de las grandes ciudades se requiere de *"políticas multisectoriales, adaptadas a las zonas, los estratos económicos, educativos y generacionales, en suma a la compleja heterogeneidad de lo que suele simplificarse como "el público"*" (García Canclini, 1995:89).

De la misma manera, el vínculo entre la arquitectura institucional cultural (Rey, 2010) de los organismos hacedores de PPCC y la definición de dichas políticas, están directamente relacionadas. Una explicación de la relación se observa a partir de la madurez que presenta la institución en términos de construcción de PPCC con respecto al modelo social y cultural presente. Las PPCC deben ser mecanismos dinámicos atentos a estas transformaciones graduales o repentinas de un mismo -o de varios- fenómenos y cambios en la sociedad. Si no ocurre de esta manera, se generarán rigideces instrumentales en lo que respecta a la aplicación de ciertas PPCC, por ejemplo, las aplicadas al territorio. Nos referimos a estas PPCC como las directamente vinculadas a la ciudadanía en general, y a sectores poblacionales específicos. Así como también, a PPCC que se aplican a espacios geográficos concretos, y que toman en cuenta el hábitat de quienes serían los destinatarios de las mismas. Un ejemplo de estas políticas en el Uruguay es la que desarrolla actualmente la Dirección Nacional de Cultura a través del Área de Ciudadanía Cultural.

Hoy día los ámbitos de decisión en la construcción de PPCC no están concentrados en el ámbito exclusivamente estatal, generando una descentralización cultural en términos de fortalecimiento de la ciudadanía cultural, con la meta cada vez más presente hacia el uso y disfrute de los derechos culturales individuales y colectivos.

Un elemento de discusión -desde las instituciones públicas- al momento del desarrollo de las PPCC es su alcance de intervención. En ese sentido, se discute si dichas PPCC deberían ser generales o tender a su focalización en públicos específicos. Dentro de este marco, es posible que coexistan tanto políticas más globales o generales, como políticas con acento de especificidad. Lo cierto es también, que se generan PPCC donde lo general y lo particular conviven al mismo tiempo. Por ejemplo, políticas tendientes al fortalecimiento de la ciudadanía cultural²² podrían ser inicialmente políticas generales, pero al mismo tiempo poseen perímetros específicos. Un caso de ello, es apuntar a poblaciones que viven en territorios considerados como de exclusión social, donde la oferta y el acceso cultural es prácticamente nulo. Se trata de *“un asunto enraizado en la comprensión de la cultura como un derecho fundamental y en la participación de la ciudadanía como una condición básica del desarrollo cultural”* (Rey, 2010:34)

En lo que refiere a la generación de PPCC, sobre todo desde la órbita estatal, la descentralización cultural ocupa un lugar destacado. Descentralización de la cultura en términos de producción cultural, de acceso a información de los campos culturales, al acceso a bienes y servicios culturales.

Asimismo, en Uruguay se habla de *desconcentrar* el armado de las PPCC hacia centros de instituciones estatales descentralizadas, ampliando su presencia a nivel territorial en lo que refiere a participación ciudadana en la producción y acceso cultural. De la misma manera, se visualiza cada vez con mayor presencia la especificidad del alcance de las PPCC territoriales en los planes de cultura locales y planes de cultura a nivel nacional en este país. Un ejemplo ilustrativo es el actual Fondo Concursable de Cultura, financiando proyectos culturales según zonas territoriales diferenciadas, y sobre todo saliendo de la hegemonía de los proyectos provenientes de Montevideo, que monopolizan los proyectos finalmente seleccionados.

En el Uruguay, así como sucede en la mayoría de sus servicios, es Montevideo quien concentra gran parte de sus actividades. Es decir, dentro del país existen niveles muy desiguales entre Montevideo y el resto de los departamentos en lo que refiere a oferta, consumo e infraestructura cultural. Por ejemplo, desde el año 2006 viene

²² Por mencionar algunas PPCC que se enfocan al fortalecimiento de la Ciudadanía Cultural en Uruguay: las tendientes al acceso a bienes y servicios culturales, a la democratización y acceso de información del campo cultural, a la regionalización y descentralización de la producción cultural.

implementando la Dirección Nacional de Cultura del Ministerio de Educación y Cultura, el llamado a *Fondos Concursables para la Cultura*. Estos Fondos buscan estimular:

- a) *La desconcentración geográfica de la oferta de actividades culturales.*
- b) *La atención de aquellas áreas de la cultura que no financian otros fondos y que necesitan respaldo de fondos públicos para su existencia.*
- c) *La profesionalización de la gestión cultural de personas e instituciones*" (MEC: 2009).

Complementando lo anterior, en el llamado 2009 a dichos Fondos se estableció, como objetivo principal, *“contribuir a la democratización de la cultura, mejorando las oportunidades de acceso a los bienes y servicios culturales de aquellos sectores de la población con menos posibilidades”* (MEC: 2009).

Para establecer las distintas realidades, en cuanto infraestructura cultural, se partió de un diagnóstico hecho en el Uruguay, especialmente para el llamado a Fondos del año 2006,

“considerando que las necesidades de producción, promoción y distribución son diferentes entre el Interior y Montevideo, e incluso entre cada uno de los departamentos, se establecen cuatro zonas de impacto en función de la población, los espacios disponibles para exposiciones y espectáculos, y la oferta cultural existente” (MEC, 2006).

Para ello, se tomaron en principio dos criterios para clasificar el país (Montevideo/Interior) según su oferta cultural: i) *características socioeconómicas de la población*, ii) *puntos de concentración de la oferta cultural*.

En Montevideo, para la clasificación, se tomó en cuenta la ubicación territorial de cada uno de los Centros Comunes Zonales (CCZ) existente, fraccionando la ciudad en dos zonas según su oferta cultural: i) oferta cultural alta (zona I) y ii) oferta cultural baja o nula (zona II).

En la capital del país, se visualizaron niveles muy desiguales de oferta, consumo e infraestructura cultural, existiendo realidades muy diferentes según sea la zona. En ese momento, se clasificó la ciudad de la siguiente manera (MEC, 2006):

Zona	Características Socioeconómicas	Oferta Cultural	CCZ
I	Concentra los mayores porcentajes de hogares con niveles de ingresos altos y personas con estudios terciarios.	Alta	1,2, 4, 5, 6, 7 y 8B (el CCZ 8 se subdividió según nivel socioeconómico en 8A y 8B)
II	Concentra los mayores porcentajes de hogares con niveles de ingresos medios y bajos, y personas con estudios primarios.	Baja /Nula*	3, 8A, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17 y 18

*La oferta es baja en los CCZ 14, 15, 16 y 17 nula en el resto de los CCZ considerados.

En base a esta información se atendió a la necesidad de *“incentivar las actividades culturales en la zona identificada como II, en la cual el acceso a los bienes y servicios culturales es altamente limitado, ya sea por motivos de demanda (características socioeconómicas de la población) como de oferta”* (MEC, 2006).

Por otra parte, en el Interior del país, se tomó en cuenta la infraestructura existente para la realización de espectáculos culturales (salas de cine, teatro, otros espacios alternativos) como punto de partida a la existencia de una oferta cultural. Por otro lado, se consideró la población por localidad *“asumiendo que la oferta y el acceso a bienes y servicios culturales se vinculan en forma positiva al nivel de población”* (MEC, 2006):

Zona	Características poblacionales	Existencia de infraestructuras	Ciudades y Localidades
III	Población superior o igual a 15.000 habitantes	SI	Artigas, Las Piedras, Pando, La Paz, Canelones, Santa Lucía, Melo, Colonia del Sacramento, Carmelo, Durazno, Trinidad, Florida, Minas, Maldonado, San Carlos, Paysandú, Fray Bentos, Young, Rivera, Rocha, Salto, San José de Mayo, Mercedes, Dolores, Tacuarembó, Treinta y Tres.
IV	Población inferior a 15000 habitantes	No*	Resto de ciudades y localidades no incluidas en zonas anteriores.

***Existen algunas localidades incluidas en la zona IV que cuentan con algún tipo de infraestructura escénica. No obstante, al considerar al departamento, se observa que otros núcleos poblados del mismo concentran mayor número de infraestructura, y por tanto dichas localidades quedan incluidas en la Zona IV.**

Actualmente estos Fondos Concursables, en el mismo llamado, se han diversificado en fondos nacionales y fondos regionales. Uno de los objetivos del mismo fue resolver la concentración de propuestas montevideanas, propulsando la descentralización cultural a partir de la segmentación regional en todo el territorio nacional.

Asimismo, surge la idea de la *democratización de la cultura*. Se habla de PPCC democráticas estatales en el sentido de estar contempladas en la agenda del Estado, tomando en cuenta las demandas y necesidades que van surgiendo desde el propio territorio, canalizadas por sus poblaciones subyacentes, así como también desde distintos actores que forman parte del desarrollo y producción del campo cultural.

De esta manera, el Estado debe velar, a partir de sus prácticas en la implementación de sus PPCC, por no subyugar frente a las elites o la hegemonía imperante en materia de consumo cultural. Por ejemplo, Televisión Nacional del Uruguay (TNU, ex Canal 5) mantiene claramente criterios diferenciales al momento de establecer sus contenidos programáticos con respecto a los canales de televisión privados -y de señal abierta- de Montevideo: *“la lucha por la democratización cultural es una causa decisiva para aminorar la elitización de las prácticas culturales, reconstruir espacios de información y crítica (...)”* (García Canclini, 1987: 48).

En términos generales, se habla de una política democrática cuando puede asegurarse la existencia y reproducción de una multiplicidad de circuitos culturales, y la participación en el desarrollo del campo cultural de los distintos protagonistas que hacen parte del mismo. En lo que refiere a las políticas democráticas específicas son aquellas que

“continuamente procuran impulsar los intereses expresivos de los diversos agentes y grupos, y que buscan producir rearrreglos institucionales que favorezcan esos intereses pero que, a la vez, eviten la desaparición de las condiciones básicas que hacen posible el juego democrático en el terreno de la cultura; o que cuando esas condiciones no existan, puedan surgir; o que permitan ampliarlas, fortalecerlas o perfeccionarlas” (Brunner, 1987: 200).

Se entiende que estas políticas son integrales en varios sentidos, por ejemplo, en la posible comunicación y articulación entre las propias PPCC a nivel estatal, como también a otros niveles diferenciados (gobierno - intendencias departamentales). Asimismo, integrales desde pertinencia que hay con relación al diálogo entre PPCC y otras políticas públicas que derraman en la sociedad:

“El diálogo, los consensos y las acciones comunes con las políticas económicas, medioambientales, de protección o de convivencia social, enriquecen las políticas culturales porque las sitúan en contextos más amplios y a la vez mucho más consistentes con las realidades de nuestros países” (Rey, 2010:33).

En síntesis, la integralidad apunta al diálogo, a generar mecanismos de involucramiento entre políticas públicas provenientes de distintos campos de acción social, y en todo momento, aceptando la especificidad de cada una de ellas, atendiendo los límites y vinculaciones posibles en los campos de interacción: *“la política cultural tiene que ser integral, asumiendo todos los aspectos sobre los cuales debe intervenir: la creación, la producción, las audiencias y el patrimonio. A ellos debemos agregar el de la propia institucionalidad”* (Chile quiere más Cultura, 2005:5).

3. 2.2 Estado y Políticas Culturales.

El Estado, como se ha venido mencionando, es un actor de relieve en el desarrollo e implementación de PPCC para un país (el nuestro no es la excepción), ya sea a nivel nacional como desde una mirada de regionalización de su territorio.

Uno de los desafíos del Estado es el propiciar una descentralización/regionalización al acceso cultural, en cuanto *“fortalecimiento de procesos regionales, circulación de bienes y servicios regionales en las regiones, adecuación institucional para un trabajo integrado en las regiones, coordinaciones departamentales”* (Rey, 2010:42). Hoy en día no es monopólica la incidencia del Estado a la hora de generar y propiciar el consumo cultural; cada vez más es el mercado el que hegemoniza el protagonismo en las decisiones de los ciudadanos.

A partir de lo mencionado, es sumamente relevante que las políticas partan de iniciativas locales, en este sentido las PPCC territoriales *“ya no son la regionalización de las políticas sectoriales, sino la creación desde lo local de política pública cultural, que no es necesariamente liderada desde los centros del poder cultural, con los que, sin embargo, se plantean relaciones de diferente tipo”* (Rey, 2010:43).

Es así pues que el Estado, para lograr sostenibilidad en el tiempo, tanto desde el desarrollo como en la implementación de políticas descentralizadas (que en definitiva, también están sumamente coordinadas con la democratización cultural) debe generar PPCC sistemáticas a mediano y largo plazo para dar fortaleza en su injerencia e intervención en las causas estructurales de la desigualdad:

“las diferencias en la apropiación de la cultura tienen su origen en las desigualdades socioeconómicas y en la diversa formación de hábitos y gustos en distintos sectores. Estos hábitos, y la consiguiente capacidad de apropiarse y disfrutar los bienes culturales, no cambian mediante acciones puntuales como campañas publicitarias, o abaratando el ingreso a los espectáculos (...)” (García Canclini, 1987: 49).

En Uruguay, recién en el primer periodo de gobierno progresista (2004-2009) los órganos estatales competentes en el desarrollo de PPCC se conforman con una estructura político-administrativa. Es allí cuando el Estado asume un papel articulador del campo cultural, construyendo paulatinamente un escenario adecuado para su desarrollo. Para el ex Director de la Dirección Nacional de Cultura, Luis Mardones, el Estado

“tiene que cumplir una función absolutamente central, (...) la cultura es un bien, que no puede equipararse a otros bienes de los que se comercializan en el mercado, y por tanto al Estado le cabe una misión en la que no es subrogable por nadie” (Mardones en Mantero y Vidal Giorgi, junio 2006).

Con la asunción del mencionado ex jerarca a esta Dirección (2005) se asigna un presupuesto acorde para la implementación de un plan en PPCC a mediano plazo, y sobre todo, para el inicio de un proceso institucionalidad sostenible. Con el primer llamado a Fondos Concursables para la Cultura empieza a trazarse esta nueva arquitectura. Hasta el arribo de Mardones la DNC heredaba de gobiernos anteriores un presupuesto prácticamente inexistente para pensar en la gestión e implementación de PPCC.

Hoy en día, en el país, se observan orientaciones claras de PPCC tendientes a la inclusión de la ciudadanía, y a ello la pregunta ¿quiénes son sus destinatarios? En este sentido, si se analizan algunas PPCC desarrolladas por la Intendencia de Montevideo o por la Dirección Nacional de Cultural es difuso.

En definitiva, se presentan actividades culturales orientadas a grupos poblacionales específicos u ocasionales a nivel de territorios locales. Por otra parte, el hecho de que distintos sectores de la sociedad se manifiesten dentro de un mismo espacio físico, no garantiza tampoco la integración o la inclusión. Quizás solo se haya tratado de meras situaciones circunstanciales del desarrollo de una actividad específica en un mismo tiempo-espacio compartido.

Por otra parte, desde hace algunos años la DNC incorporó a su arquitectura institucional, el Área de Ciudadanía Cultural, entendiendo la necesidad del desarrollo

de PPCC focalizadas a poblaciones vulnerables del país. En este sentido, sus programas se enfocan a públicos muy diversos²³, en muchos de los casos marginados al acceso, disfrute, creación y producción de bienes y servicios culturales. De alguna manera se intenta profundizar en los derechos ciudadanos, desde la DNC desde los derechos culturales. Incluso, en algunas poblaciones donde parte de sus derechos han sido suspendidos, por ejemplo, la población carcelaria.

En cierta forma, existe una relación inversa entre el desarrollo de PPCC desde el ámbito estatal con respecto a los vacíos que deja el mercado en materia de acceso a bienes y servicios culturales, o sobre la producción cultural, *“cuanto mayores se presentan las dificultades de comercialización de un determinado género de producción artística o intelectual en el ámbito del mercado de bienes culturales, más fuertes tienden a ser las presiones de los productores y especialistas con el fin de ampliar los espacios de atención material e institucional por parte de la iniciativa pública”* (Miceli, 1987:128). En este sentido, un aporte que pueden generar las PPCC es el de democratizar el acceso cultural, más allá del funcionamiento del mercado. El papel que cumple este (directa e indirectamente) en el desarrollo de PPCC hace también a la dinámica de la institucionalidad cultural.

La intervención que el Estado realiza, en definitiva, por parte del desarrollo de algunas de sus PCCC están vinculadas a la producción cultural. Por ejemplo, hay bienes y servicios culturales que podrían encontrar rigideces y dificultades para mantenerse en el mercado, y estos mantienen fuera criterios que son inherentes a dicha lógica de oferta y demanda: rentabilidad, ganancias, gasto, costos, entre otras variables.

A lo anteriormente mencionado se agrega otro pequeño problema: ¿qué pasa con los que tienen un acceso restringido al uso y disfrute de bienes y servicios culturales? ¿A los que directamente, por encontrarse dentro en un espacio social condicionado no tienen la posibilidad de ampliar sus opciones de consumo cultural?

4. 3. Algunos puntos de análisis.

5. 3.1. Territorio y Políticas Culturales.

Considerar el hábitat de una población determinada en su territorio es un elemento central al momento de generar estrategias de PPCC. En este sentido, el espacio concreto o espacio del hábitat son los *“gestos, recorridos, cuerpo y memoria, símbolo y sentido”* (Lefebvre, 1970:240 en Gravano, 1995). El territorio no puede ser considerado solamente por su espacio físico o por el desarrollo de su arquitectura. Esta posición, enmarcada en lo que ha sido el desarrollo de la ciudad, tiene que ser comprendida como una construcción social e histórica, *“como un sistema simbólico y*

²³ Población privada de libertad, [adultos](#) mayores, población en situación de calle, adolescentes y jóvenes en situación de pobreza son algunos ejemplos.

espaciotemporal que da cuenta del comportamiento individual y colectivo” (Rocco, 2005:9). En definitiva, si bien la descentralización territorial es una de las líneas estratégicas de la DNC en materia de implementación de PPCC, en ningún momento pudo escucharse, desde los discursos institucionales, lo que implica el hábitat para el desarrollo de las mismas.

De esta manera, el hábitat surge, a su vez, como una clave para poder implementar buenas prácticas en PPCC desde el Estado, atendiendo las características específicas del territorio y de la población destinataria a través del diagnóstico. Como sostiene uno de los entrevistados acerca de su mirada con respecto a la aplicación de PPCC en el Interior del país. Es allí un punto estratégico para encontrar un equilibrio entre modelos de PPCC y los territorios donde se aplicarían las mismas.

“(...) las autoridades eligieron la mejor distribución de bienes y servicios culturales en el interior del país. Ese es nuestro objetivo. Después a lo largo del tiempo y a través de diagnósticos, cuando uno va conociendo, y también a través de decisiones más políticas, vamos elaborando proyectos para llegar a ese objetivo. Pero siempre el objetivo, la Política es la mejor distribución de bienes y servicios en el interior del país” (6C).

Desde esta posición, los discursos tienden a explicitar un alcance amplio hacia quienes estarían dirigidas las PPCC que desarrolla la DNC, sin especificar o dar preferencia a un grupo o sector poblacional por sobre otro. Tampoco hace referencia a colectivos o agrupaciones particulares, sino que refiere a la ciudadanía en su conjunto. Lo que queda presente es, que si bien puede plantearse desde la agenda política-institucional de la DNC políticas a toda la población, en los hechos surgen PPCC enfocadas y orientadas a determinados sectores poblacionales, o a territorios concretos, o que cubran la demanda de ciertos colectivos artísticos. En definitiva, que pueda pensarse la PPCC en términos generales, y aplicarla en términos de focalización.

Asimismo, según los discursos de algunos entrevistados, la participación de la sociedad civil aún es débil. Como mencionaba Rey (2010:46) esta realidad podría estar vinculada a tres factores de incidencia:

- la idea y la práctica de la ciudadanía cultural aún no está lo suficientemente madura como para que se posibilite mirarla al mismo nivel que la ciudadanía política
- el concepto de democracia que poseemos está sumamente centralizado en la idea de votar, habiendo por otra parte debilidades sobre las *—determinaciones culturales de la ciudadanía—*

- los derechos culturales en *países pobres* (según hace mención Rey) son derechos aplazables, secundarios y subsidiarios de otros derechos como la salud o la educación (considerados más básicos y urgentes)

La PPCC está vinculada también a la democratización, a la producción y al acceso a bienes y servicios culturales, entendiendo este proceso como parte del fortalecimiento de la ciudadanía cultural. En este sentido, algunos entrevistados apuntaron como un primer objetivo de una PPCC al derecho que tiene cada ciudadano al acceso y producción cultural:

- *“tiene derecho a generar su cultura, a manifestar su cultura, a producirla, pero también tiene derecho a disfrutar y a gozar de la diversidad de lo que él mismo no es capaz de producir. (...) Desde el punto de vista de que es un derecho el estado debe bregar de cierta manera para que ese derecho sea cubierto. Y acá entramos en lo que es la Política Cultural, por un lado cómo se cubre este derecho”* (2D).

Una crítica que puede surgir a partir del deseo de generar PPCC democráticas es que quizás el Estado pueda lograr cambios en lo que refiere a la distribución de bienes y servicios culturales entre los distintos sectores poblacionales del país, disminuyendo de esta manera desigualdades existentes, pero a pesar de ello, no es segura una modificación en lo que respecta a las formas de producción y consumo: *—aun en las ciudades con mayor número de público en los eventos culturales, esas cifras siguen representando a una minoría procedente de los sectores medios y altos, con educación superior”* (García Canclini, 1987: 49).

En este sentido, un elemento para analizar las inequidades sobre el acceso, consumo o producción de bienes y servicios culturales, a partir de la implementación de PPCC estatales, es poder generar desde la órbita pública evaluaciones continuas y sistemáticas sobre los alcances reales de las mismas, haciendo hincapié en el impacto individual y territorial que de ellas devendría. En este sentido, actualmente es un deber en el Uruguay con respecto a la evaluación e impacto de sus PPCC. Si bien hay algunos esfuerzos segmentados de parte de sus políticas, no ha logrado sistematizar una estructura general (del conjunto de políticas) ni particular (política por política, programa por programa, actividad por actividad) de su agenda. De la misma, queda la hipótesis de si en definitiva no se gira sobre un mismo público limitado, y muy por el contrario se tiende a la desconcentración y descentralización, a pesar que inicialmente, desde la DNC se persigue la descentralización de dichas políticas, así como la ampliación y focalización de los públicos objetivos. Ampliación en el sentido de recuperar, en otros casos, atraer a población *—dejada por el camino—*, y por otra parte, focalización haciendo hincapié en poblaciones invisibles que no eran destinatarias de las PPCC.

6. 3.2. Relación Montevideo - Interior.

Históricamente, Montevideo ha centralizado las PPCC del país. Actualmente, la relación entre Montevideo -como territorio centralizador y aglutinador de la gran mayoría de los destinos de las PPCC nacionales- con el resto del país es una de las discusiones más visibles de la agenda política de la DNC:

“Que tiene que ser inclusiva y no centralizada en determinado sector. Y abierta a todo el territorio nacional también. Muchos por vivir en Montevideo, por estar la mayor cantidad de la población del país en Montevideo se tiende a ser muy etnocéntrico con respecto a la ciudad, yo creo que las Políticas Culturales no tienen que pasar por Montevideo necesariamente, en realidad importa mucho todo el territorio nacional. Tiene que ser inclusiva en ese sentido también”. (4C)

Precisamente, el trabajo de descentralización territorial de las PPCC llevado adelante por dicha Dirección hace parte del descongestionamiento existente en materia de PPCC. La acción realizada desde el Departamento de Cultura de la IM, así como el hincapié hecho por el sector privado, genera en Montevideo una inequidad sumamente relevante en lo que refiere al consumo y producción cultural, y también al acceso a bienes y servicios culturales por gran parte de la población del país. Este fenómeno podría explicarse por varios motivos:

“(…) Uno de los grandes problemas que ha tenido nuestra cultura era el ser una cultura muy vinculada a Montevideo con los servicios puestos en la Capital. Con los más de noventa centros MEC tenemos centros trabajando también en materia de derechos culturales de las personas. Creo que la descentralización a partir de eso ha sido muy importante. Creo que como logro también lo que decíamos hoy, el mejoramiento de las infraestructuras” (9C)

Por un lado, en lo que respecta a la IM, desde el año 1989 con la asunción del Frente Amplio por primera vez a la Comuna capitalina, se fortalece y madura institucionalmente el desarrollo de PPCC en la capital del país. Hasta el año 2008 inclusive, la Dirección de Cultura del Departamento de Cultura de la IM poseía mayor presupuesto que la Dirección Nacional de Cultura para destinar al desarrollo e implementación de PPCC. Esto da cuenta, de alguna manera, la fuerte presencia del trabajo en el campo cultural sostenido por esta institución²⁴.

En el proceso de institucionalización de las PPCC en el período se priorizó el establecimiento de relaciones con los actores sociales del interior del país, en la

²⁴ Para el año 2009 la DNC destinó un presupuesto de \$160,340,647, de los cuales 35.573.228 eran aportes de terceros ejecutados por la Dirección Nacional de Cultura mediante acuerdos y convenios internacionales (DNC, 2009). Por otra parte, la Dirección de Cultura (Departamento de Cultura –IM) invirtió \$ 35,082,901 y tuvo gastos de funcionamiento por \$ 87,431,880 (IM, 2009). Si tomamos estas cifras de manera conjunta, son casi \$50,000,000 menos que la DNC. Esto sin tener en cuenta otras unidades del mencionado Departamento, como por ejemplo la División Promoción Cultural o el Servicio de Museos y Salas de Exposiciones.

búsqueda de contrarrestar la tendencia a la centralización y concentración de la oferta cultural en Montevideo.

Otra línea de acción implementada desde la DNC fue el acercamiento al territorio, incorporando componentes racionales que permitan una mejor y más amplia redistribución de los recursos, desarrollando asimismo PPCC que puedan llegar a la población el interior del país y que no dependan de Montevideo.

7. 3.2 Regionalización territorial. Descentralización.

Como se venía mencionando, parte de los entrevistados visibilizan como una oportunidad posicionarse desde una mirada de regionalización cultural en el país. No sólo para optimizar el desarrollo de PPCC sino como forma de descentralizar las oportunidades de acceso, consumo y producción con respecto a Montevideo, y de focalizar esfuerzos institucionales a partir de las características inherentes a cada región. A pesar de establecer una mirada regional, hasta el año 2009 no se había realizado una sistematización concreta a este respecto²⁵:

- *"(...) tenemos que empezar a fortalecer mucho más las regiones, porque hay pueblos, ciudades que no tienen fuerza, no solo para producir, no tienen fuerza económica, no tienen fuerza edilicia. Si queremos realmente pensar un país bipolar, con dos polos, con regiones. Todo eso incluye una Política Cultural y un pensamiento cultural del país, y eso no está claro todavía, no está claro porque tampoco es del Ministerio que sale la decisión"* (3D).

- *"(...) En el Uruguay se ha cometido (...) una cierta idea de que es todo homogéneo, que es todo igual. (...) pero te das cuenta que dentro de un mismo departamento, intra departamentalmente hay diferencias muy bien marcadas, en algunas más y en otros menos; y hay departamentos que culturalmente son mucho más potentes que otros desde el material que desarrollan. Pero bueno...creo que una Política Cultural tiene que tener la amplitud como para abrazar una cosa de dimensiones macro, pero nunca perder de vista todos los aspectos para dejar hacer a nivel micro"* (7C).

A partir de estos discursos se sostiene una mirada puesta en las diferencias culturales y en las características locales del territorio y su población. Si bien desde el imaginario social -como sostiene el entrevistado- se podría pensar en Uruguay como un país homogéneo, lo cierto es que -según lo dicho por algunos discursos- el país presenta regiones con características propias, localidades muy distintas entre sí, y grandes diferencias entre Montevideo y el Interior. Desde este marco, el Estado debería dar *-apoyo a la circulación de los bienes y servicios culturales entre los diferentes sectores sociales y regiones, la generación de contextos y condiciones que fortalezcan la diversidad cultural, entre otras"* (Rey, 2010:35). Este reconocimiento por las diferencias

²⁵ Durante el año 2010 y parte del 2011 se generó una investigación sobre regionalización cultural en el Uruguay, bajo la responsabilidad de Felipe Arocena. El informe final aun no es de acceso público, aunque ya está planificada su edición.

culturales a la hora del diseño de las PPCC implica también cierta sensibilidad a la diversidad, implica pluralismo y respeto. Implicar también articulación y diálogo entre la DNC y múltiples actores de la sociedad civil pero también del propio ámbito público. De esta manera, se abre para la DNC un abanico de posibilidades en la construcción de PPCC, a partir de la demanda externa y la construcción conjunta, partiendo de las características propias que presenta el territorio y de quienes habitan en él.

Por otra parte, la democratización de oportunidades al acceso a bienes y servicios culturales, o al consumo y producción cultural, no garantiza que esto resulte en la práctica. En este sentido, tener oportunidad de consumo no implica el consumo fáctico, así como tampoco acceder a un servicio cultural. Desde esta mirada, la DNC se posiciona excesivamente sobre los fines que persiguen algunas PPCC -por ejemplo las políticas descentralizadas- pero desde los discursos de los entrevistados no se mencionan los medios para llegar a ellas. Es decir, de alguna manera la DNC genera plataformas, infraestructuras, pero no herramientas para hacer uso de las mismas, quedando en las propias decisiones individuales y/o colectivas el llegar a las mismas.

8. 4. Conclusiones.

La Dirección Nacional de Cultura a través del desarrollo e implementación de PPCC en diversas áreas y líneas estratégicas, ha dado muestras del proceso de institucionalidad que está viviendo. Si bien aún no posee un organigrama propio, el hecho mismo de su creación (2007) es síntoma de un proceso -al menos hoy- que tiende a generar expectativas de existencia a mediano y largo plazo.

Luego de algunos años del inicio del primer gobierno de izquierda se sostiene, a partir de la implementación de los Fondos Concursables para la Cultura (2006), que desde la agenda público-estatal comienza a tener visibilidad el desarrollo e implementación de PPCC a nivel de todo el territorio nacional.

Entre los mayores logros que se mencionan con referencia a la madurez de la arquitectura institucional se encuentra lo referente a un conjunto de leyes aprobadas en ese primer período, transformando el paso de algunas PPCC de políticas de gobierno a políticas de Estado. Entre ellas se mencionan: la Ley del Cine y el Audiovisual, Ley de Mecenazgo, la Ley de Fondos Nacionales para la Cultura, la Ley de Seguridad Social. Estas son algunas leyes que fueron sancionadas en la misma administración, demostrando una intención político-partidario y político-institucional real por ir más allá del momento socio histórico que viven las PPCC actualmente en el Uruguay.

En este sentido, además de los alcances legales conseguidos, el propio el crecimiento físico de la Dirección Nacional de Cultura es visto también como uno de los grandes logros institucionales. No sólo crecimiento en la estructura interna de la institución

(Áreas, Departamentos, Programas) sino también en lo que refiere al manejo de fondos a nivel presupuestal. Esto ha sido una variable substancial para el trabajo continuo en materia de PPCC, planificando a mediano y largo plazo y no desde una mirada cortoplacista.

La designación de presupuesto para la DNC tendría que seguir mejorando si se contempla un trabajo sostenido en PPCC. Existen algunos indicios, en el periodo 2006-2009, el presupuesto anualmente fue en aumento sostenido, pasando de \$16,724,411 (2006) a \$160,340,647 (2009). En sí mismas estas cifras no significan que el presupuesto siga en aumento para los años venideros, pero al menos sí reflejan un cambio de protagonismo en la DNC. Queda por ver si la propia Dirección puede generar sustentabilidad propia para dar continuidad a los procesos de institucionalización que vive actualmente.

Asimismo, la DNC posee algunos programas conjuntos con agencias internacionales y la cooperación. En este sentido, luego de finalizados los proyectos, es la institución la que debe dar sustentabilidad a las acciones desarrolladas, si no lo hace quedarán parados por falta de presupuesto. Algunas de las líneas que se trabaja en conjunto con agencias internacionales son las industrias culturales y la ciudadanía cultural, dos de los puntos centrales en la agenda política de la DNC. Si bien existe total autonomía para el desarrollo de las mismas, parte de los fondos presupuestarios provienen de agentes externos a la propia Dirección.

Por otra parte, entre los lineamientos precisos que en materia de PPCC la DNC ha desarrollado se destaca lo vinculado a la ciudadanía cultural y a la aplicación de los derechos culturales, difundiendo y aplicando en la población nacional y sus territorios el derecho al consumo en términos de cultura, a producción cultural y al acceso, uso y disfrute de bienes y servicios culturales.

Del mismo modo, se destaca el tema de la descentralización, alcance y expansión territorial de las PPCC, a pesar que muchas de sus políticas tienen su plataforma en Montevideo, sosteniendo que esta particularidad es hoy día una debilidad que presenta la propia DNC.

La evaluación de las PPCC es quizás hoy día una de las mayores debilidades que presenta la DNC. Si bien se han realizado algunos intentos (Fondos Concursables, y el Área de Ciudadanía Cultural son dos ejemplos) sigue ausente un trabajo sistemático y general de evaluación de todas las PPCC que se implementan en esta institución. Quizá un factor que podría explicar la ausencia son los pocos años que tienen dichas PPCC, en el entendido que es sumamente complejo poder evaluar desde una perspectiva a largo plazo cuando la mayoría de las políticas que se implementan hoy día en la DNC tienen cinco o menos años.

Por otra parte, se considera que actualmente no podría hablarse de la ausencia de PPCC estatales, sino que el foco podría estar mirando en cómo se destina el presupuesto hacia esas políticas. De alguna manera, hay un giro en la agenda pública con la asunción del Frente Amplio en el gobierno nacional en materia de PPCC con respecto a los gobiernos anteriores. La discusión hoy día sobre las PPCC no podría estar puesta en la ausencia o presencia de las mismas, sino en cómo seguir desarrollando un marco que tenga sustentabilidad en el tiempo, evaluando y corrigiendo lineamientos para el fortalecimiento de estas políticas y de la propia institucionalidad de la Dirección Nacional de Cultura.

Asimismo, en lo que refiere a la evaluación de las políticas, así como la DNC ha generado diálogos con el sector privado y la sociedad civil para la construcción de PPCC, podría ser relevante para continuar construyendo canales de comunicación con actores relevantes del quehacer cultural que estas partes también participaran de las instancias de evaluación. Si bien, las decisiones políticas corresponden exclusivamente a este ámbito, igualmente con el afán de propulsar PPCC más democráticas este podría ser un camino posible, y en definitiva le permitirá dar continuidad al proceso iniciado en el año 2004.

En definitiva, se percibe que la DNC se encuentra en un momento de trabajo permanente pero que aún se encuentra en los primeros escalones en materia de desarrollo y aplicación de PPCC.

Bibliografía.

- Achugar, H. (editor) (1991). *Cultura(s) y nación en el Uruguay de fin de siglo*. Ed. Logos, Montevideo.
- Achugar, H. et al (2007). *Cultura en situación de pobreza*. Observatorio Universitario de Políticas Culturales. FHCE, Montevideo.
- Arocena, J. (1995). *El Desarrollo Local como desafío contemporáneo*. Nueva Sociedad - UCUDAL - CLAEH, Caracas.
- Arocena, J. (1997). *Lo global y lo local en la transición contemporánea*. Cuadernos de CLAEH n° 78- 79, Montevideo.
- Bonet, L. et al (2004). *La política cultural en España*. Real Instituto Elcano de Estudios Internacionales y Estratégicos. Madrid.
- Bravo, M.E. (2010). *Políticas Culturales en Colombia*. En: Ministerio de Cultura, República de Colombia. *Compendio de Políticas Culturales*. Industrias Gráficas Darbel, Colombia.
- Brunner, J.J. (1987). *Políticas culturales y democracia: hacia una teoría de las oportunidades*. En: García Canclini et al (1987). *Políticas Culturales en América Latina*. México: Grijalbo. 2da edición, 1990.
- Carriquiry, A. (2003). *Relevamiento de la Infraestructura Cultural*. Ed. Trilce Montevideo.
- Coelho, T. (1997). *Dicionário crítico de política cultural*. Iluminuras, São Paulo.
- Cunill Grau, N. (1997). *Repensando lo público a través de la sociedad*. Ed. Nueva Sociedad.

- Dominzain, S.; Rapetti, S.; Radakovich, R. (2009). *Imaginarios y Consumo Cultural. Segundo Informe Nacional sobre Consumo y Comportamiento Cultural*. Ed. Gráfica Mosca. Uruguay.
- García Canclini, N. (s/f). *Opciones de Políticas Culturales en el marco de la Globalización*. En: <http://www.crim.unam.mx/cultura/informe/art10.htm>
- García Canclini, N. (1990). *Culturas híbridas. Estrategias para entrar y salir de la modernidad*. Ed. Grijalbo, México.
- García Canclini, N. (1995). *Consumidores y Ciudadanos. Conflictos multiculturales de la globalización*. Ed. Grijalbo, México.
- García Canclini, N. et al (1987). *Políticas Culturales en América Latina*. México: Grijalbo. 2da edición, 1990.
- Gravano, A. (comp.) (1995). *Miradas urbanas. Visiones barriales, diez estudios de antropología urbana sobre cuestiones barriales en regiones metropolitanas y ciudades intermedias*. Ed. Nordan-Comunidad, Montevideo.
- Gutiérrez, A. (2006). *Las prácticas sociales: una introducción a Pierre Bourdieu*. Ferreyra Editor, Córdoba.
- Miceli, S. (1987). *Estado, mercado y necesidades populares: las políticas culturales en Brasil*. En: García Canclini et al (1987). *Políticas Culturales en América Latina*. México: Grijalbo. 2da edición, 1990.
- Rapetti, S. (2001). *La pasión por la cultura: Primera Investigación sobre la gestión, el funcionamiento y la problemática de las organizaciones culturales de Montevideo*. Ed. Trilce, Montevideo.
- Rey, G. (2010). *Las Políticas Culturales en Colombia: La progresiva transformación de sus comprensiones*. En: *Compendio de Políticas Culturales*. Ministerio de Cultura, República de Colombia. Industrias Gráficas Darbel, Colombia.
- Rocco, B. (2005). *Countries y asentamientos. Las dos caras de una misma moneda. Segregación elegida versus segregación exigida*. Tesis final de la licenciatura en Trabajo Social. Montevideo.
- Rubim, A.A. (2009). *Políticas Culturais no Brasil: trajetória e contemporaneidade*. I Encontro Baiano de Estudos em Cultura, Bahia, Brasil. CD-Rom.
- Veiga, D. (2000). *Sociedades locales y territorio en el escenario de la globalización*. Depto. de Sociología - Facultad de Ciencias Sociales, CSIC, Universidad de la República, Montevideo.
- Veiga, D. (2002). *Transformaciones socioeconómicas y desigualdades regionales en Uruguay*. Artículo Presentado al IV Coloquio sobre Transformaciones Territoriales. Asociación de Universidades Grupo Montevideo. Red Ordenamiento y Gestión Desarrollo. UDELAR. IMM, MVOTMA.
- Veiga, D.; Rivoir A. (2003). *Sociedad y territorio*. DS-FCS-CSIC-MVOTMA, Montevideo.

Documentos:

- Aharonián, C. et al. *La construcción de la cultura en el Uruguay del siglo XXI*. Seminario organizado por el Partido Socialista. 25 y 26 de mayo de 2004, Montevideo.
- Casanova, P. (2009). *Más allá del estado de las cosas. De qué cultura hablamos y cuál es la situación de esa cultura hoy en Uruguay. Montevideo, Uruguay, 2006 - 2009*. Pozo de agua televisión, Montevideo.
- Chile quiere más Cultura. Definiciones de Política Cultural 2005-2010* (2005). Consejo Nacional de la Cultura y las Artes, Chile.
- Ciclo de Conferencias: *Cultura y Desarrollo. El lugar de la cultura en la agenda del Estado*. Ministerio de Educación y Cultura, Dirección Nacional de Cultura. 2008. Montevideo.
- Ciclo: *La transición responsable. Uruguay Cultural: por el arraigo y la identidad en el cambio*. Tabaré Vázquez con los trabajadores de la cultura. Teatro El Galpón. 4 de Octubre de 2004, Montevideo.

Compendio de Políticas Culturales (2010). Ministerio de Cultura, República de Colombia. Industrias Gráficas Darbel, Colombia.

Ficha Institucional SICSUR (2011). Departamento de Industrias Creativas (DICREA), Dirección Nacional de Cultura, Ministerio de Educación y Cultura, Uruguay.

Dirección Nacional de Cultura, MEC (2009). *Informe de Gestión marzo 2005-setiembre 2009*. Uruguay.

Fondos Concursables para la Cultura. Ley 17.930 Art. 238 y 250. Convocatoria 2009. Dirección Nacional de Cultura, Ministerio de Educación y Cultura, Uruguay. 2009.

Fondos Concursables para la Cultura. Ley 17.930 Art. 238 y 250. Zonas de impacto. Dirección Nacional de Cultura, Ministerio de Educación y Cultura, Uruguay. 2006.

Foro Contenidos Culturales y Medios de Comunicación (2009). Dirección Nacional de Cultura, Montevideo, Uruguay. 22 y 23 de abril de 2009.

Glosario Encuesta de Consumo Cultural (2007). Departamento Administrativo Nacional de Estadística, Colombia. www.dane.gov.co. 2007.

Ley 18.172 (2007). Creación de la Dirección Nacional de Cultura en el MEC. Uruguay.

Liscano, C. et al (2004). *De la inquietud al inmovilismo. Qué piensan de la cultura los dirigentes de izquierda*. Montevideo.

Llamado a registro de interesados en desempeñarse como docentes. Ministerio de Educación y Cultura, Dirección Nacional de Cultura / Programa Cultura e Inclusión Social (MEC-MIDES). Junio de 2008.

Mantero, G.; Vidal Giorgi, L. *Entrevista a Luis Mardones*. Revista Socio Espectacular. Junio de 2006, Montevideo.

Programa Conjunto *Fortalecimiento de las Industrias Culturales y mejora de accesibilidad a los bienes y servicios culturales de Uruguay*. OPP, PNUD, AECID et al. 28 de julio de 2008.

Programa Departamental de Montevideo 2005-2010 del FA-EP-NM. Aprobado por el Plenario Departamental del 29 de enero de 2005, Montevideo.

Symonides, J. (s/d). *Derechos culturales: una categoría descuidada de derechos humanos*. UNESCO. En: <http://www.unesco.org/issj/rics158/symonidesspa.html>.

UNESCO (1982). *Declaración de México sobre las Políticas Culturales*. México D.F.

UNESCO (2001). *Declaración Universal de la Unesco sobre la Diversidad Cultural*. París.

Páginas y sitios web consultados:

Dirección Nacional de Cultura, Uruguay: cultura.mec.gub.uy

cultura.mec.gub.uy/innovaportal/v/2910/8/mecweb/area?leftmenuid=2910

cultura.mec.gub.uy/mecweb/container.jsp?contentid=1020&site=8&chanel=mecweb&3colid=1020

cultura.mec.gub.uy/innovaportal/v/1968/8/mecweb/juventud?leftmenuid=1968

cultura.mec.gub.uy/mecweb/container.jsp?contentid=2956&site=8&chanel=mecweb&3colid=2956

cultura.mec.gub.uy/mecweb/container.jsp?contentid=3496&site=8&chanel=mecweb&3colid=3496

cultura.mec.gub.uy/mecweb/container.jsp?contentid=3584&site=8&chanel=mecweb&3colid=3584

cultura.mec.gub.uy/mecweb/container.jsp?contentid=1714&site=8&chanel=mecweb&3colid=1714

cultura.mec.gub.uy/mecweb/container.jsp?contentid=690&site=8&chanel=mecweb&3colid=690

cultura.mec.gub.uy/innovaportal/v/1983/8/mecweb/fondo_concursable_para_la_cultura?leftmenuid=1983

cultura.mec.gub.uy/innovaportal/v/1538/8/mecweb/fondos_de_incentivo_cultural-fi?leftmenuid=1538

cultura.mec.gub.uy/mecweb/container.jsp?contentid=686&site=8&chanel=mecweb&3colid=686

cultura.mec.gub.uy/mecweb/container.jsp?contentid=1011&site=8&chanel=mecweb&3colid=10

cultura.mec.gub.uy/mecweb/container.jsp?contentid=689&site=8&chanel=mecweb&3colid=689

cultura.mec.gub.uy/mecweb/container.jsp?contentid=688&site=8&chanel=mecweb&3colid=688+

Páginas web visitadas el día 21 de junio de 2011.

Intendencia de Montevideo. Departamento de Recursos financieros:

www.montevideo.gub.uy/institucional/transparencia/recursos-financieros

www.montevideo.gub.uy/institucional/transparencia/recursos-financieros/presupuesto-2011-2015

www.montevideo.gub.uy/institucional/transparencia/recursos-financieros/balance-2009

Páginas web visitadas el día 24 de octubre de 2011.

Instituto Nacional de Estadística (Uruguay): www.ine.gub.uy/censos2011/index.html

Páginas web visitada el día 4 de abril de 2013.

Programa Centros MEC: www.centrosmec.org.uy

centrosmec.org.uy/innovaportal/v/925/1/centros/que_es_centros_mec.

Página web visitada el día 30 de octubre de 2011.

Wikipedia: upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/09/Departments_of_Uruguay_%28map%29.png

Páginas web visitada el día 4 de abril de 2013.

Cultura, participació e immigració: dos grups teatrals colombians a Europa

Luis Garzón Guillén
Universitat Autònoma de Barcelona
E-mail: luis.garzon@e-campus.uab.cat

La present comunicació presenta els resultats d'una recerca que vaig realitzar durant la meua estada com a investigador convidat al GMH (Grupo de Movilidad Humana) de la Universidad Tecnológica de Pereira, Colòmbia. El propòsit inicial de la meua recerca era examinar els vincles entre les experiències migratòries dels artistes i de les seves famílies i la seva producció artística. En última instància vaig acabar enfocant el meu treball de camp sobretot en el món del teatre i concretament en les trajectòries de dos companyies teatrals: Teatro Paloqsea a la ciutat de Pereira i Alcaravan Teatro a la ciutat de Cali.

La present comunicació té l'estructura següent: 1) Una primera introducció al context social i polític colombià i al teatre colombià, 2) El marc teòric de la recerca, especialment els conceptes de capital cultural i capital nacional i la seva aplicació al cas del teatre, 3) L'anàlisi de les trajectòries de les companyies estudiades i els seus fundadors, 4) Unes conclusions que ens serveixen per a recapitular quines ensenyances es poden extreure de les relacions entre cultura, participació e immigració.

1. Introducció: El context colombià entre la fragmentació i la hipermobilitat

Colòmbia és l'únic país d'Amèrica del sud que té accés tant a l'oceà Pacífic com a l'oceà Atlàntic. Amb una extensió igual a la d'Espanya, Portugal i França juntes, té una població de poc més de 40 milions de persones. La densitat poblacional és molt més elevada a prop de les serralades andines que a la zona amazònica. I els seus pobladors han estat des de sempre dispersos en una multiplicitat de localitats fortament segregades. Aquestes característiques geogràfiques i demogràfiques configuren un país que es pot definir per dos trets distintius: 1) L'alta fragmentació social i territorial, que té efectes polítics a la vegada negatius i positius i 2) La hipermobilitat dels seus habitants, que en fa emergir una imatge de poble dinàmic i emprenedor.

Els historiadors Marco Palacios i Frank Safford han escrit sobre aquestes característiques de Colòmbia en el seu llibre sobre aquest país: —Colòmbia: país fragmentado, sociedad dividida” (2005). Els dos historiadors plantegen que va ser la fragmentació de Colòmbia el que va desembocar en una societat formada per ciutats ferotgement autònomes i enfrontades entre elles. La desigualtat era així la

conseqüència inevitable de una geografia muntanyenca que aïllava unes localitats d'altres. La fragmentació política en va fer la resta.

L'any 1948, l'assassinat del polític Jorge Eliecer Gaitan va desencadenar el que es va conèixer com —La Violència”, un enfrontament armat entre els simpatitzants dels dos partits que fins aquell moment havien dominat la política colombiana, els conservadors i els liberals. —La Violència” va derivar aviat en l'aparició de guerrilles com les FARC i l'ELN i ben aviat també van sorgir grups paramilitars disposats a fer la guerra bruta. El conflicte es va fer encara més complex als anys 70, amb l'aparició del narcotràfic, que va redefinir les relacions entre guerrilla, paramilitars i el govern colombià²⁶.

La situació va començar a millorar a meitat de la dècada de 1990, amb la mort de Pablo Escobar, cap del malfamat Càrtel de Medellín, i la captura de molts petits i mitjans traficants. La violència no va desaparèixer, però va disminuir a les zones més poblades i el gruix del conflicte es va desplaçar a la zona amazònica i la costa del Pacífic colombià, on encara colpeja fortament.

Durant la meua estada a Colòmbia vaig residir a Pereira, capital del Departament de Risaralda, a l'Occident colombià. Pereira és la sisena ciutat del país en població (Al voltant del 600.000 habitants) i es la principal ciutat de l'anomenat —Eix Cafetero”, la principal àrea de producció de cafè del país, que componen els Departaments de Risaralda, Quindio i Manizales. El cafè va ser la base de l'economia d'aquesta regió de Colòmbia des de les primeres èpoques de la colonització. La particularitat de les explotacions agrícoles en aquesta zona de Colòmbia és que no són excessivament grans, a diferència dels latifundis que trobem als extrems nord i sud del país. Per tant, al —Eix Cafetero” trobem una multitud de petits propietaris independents i una menor conflictivitat política que a d'altres zones del país.

Al llarg del segle XX, al cafè es va afegir la indústria tèxtil, que encara avui és un dels pilars econòmics de la ciutat limítrof, Dos Quebradas. El cafè i el tèxtil van ser doncs les principals fonts de treball per als pereirans durant la major part del segle XX.

Tot i així, un fet ocorregut a la fi de la dècada dels 80 va significar la fi de la bonança cafetera. El 1989, els països productors de cafè van fracassar en intentar renovar els acords sobre els preus de la matèria primera. Des de llavors, la fluctuació dels preus del cafè en el mercat global ha estat la norma, i la producció s'ha anat desplaçant des de Colòmbia cap a països com Vietnam, que actualment produeix més tones de cafè que molts països d'Amèrica Llatina. A Colòmbia, l'abandonament de les plantacions

²⁶ La darrera novel·la de l'escriptor colombià afincat a Barcelona Juan Gabriel Vasquez —El ruido de las cosas al caer”, parla precisament dels inicis del narcotràfic als anys 70, l'ambigu paper jugat pels Estats Units en el conflicte Colòmbia i la radicalització de la violència els anys 80.

cafeteres ha suposat la pèrdua de milers de llocs de treball i moltes d'aquestes persones han emigrat cap a països com Espanya o Estats Units.

El terratrèmol que es va produir el 1999, amb epicentre a la ciutat d'Armènia, capital del Quindio i també part de la zona cafetera, va profunditzar el declivi econòmic d'aquesta zona de Colòmbia i va fer que moltes persones de classe mitja-baixa haguessin de migrar en quedar destruïdes les seves vivendes.

Per altra part, Cali, situada 200km al sud de Pereira, és la tercera ciutat del país en població i el principal centre urbà del sud de Colòmbia, situat a poques hores de la frontera amb Equador. Es una ciutat que ha tingut èxit com a node comercial i ha experimentat un creixement demogràfic exponencial en els darrers 50 anys. Al igual que Pereira, és un ciutat que al mateix temps produeix emigració (cap a Espanya, Itàlia i Estats Units) i rep immigració (interna). Els darrers anys hi han arribat molts immigrants que fugien del conflicte armat, especialment afro-colombians procedents del Pacífic.

Ambdues ciutats son actualment emissores de migració, fonamentalment femenina, cap a Europa. L'augment de la migració femenina ha estat un canvi important en els darrers anys, ja que fins a la dècada de 1980 la migració colombiana havia estat fonamentalment migració masculina que es dirigia fonamentalment als Estats Units. La migració actual es compona principalment de dones mares de família que es dirigeixen cap a Espanya i, en menor mesura, Itàlia, per a treballar en el servei domèstic i així enviar remeses destinades a la criança dels seus fills, que es queden a Colòmbia a càrrec de les seves mares i germanes. Aquesta qüestió del rol de maternitat a distància de les dones colombianes és una font de preocupació a ciutats on Pereira, on s'ha detectat un augment de les bandes juvenils i el consum conspicu entre els adolescents que tenen la mare a Espanya, quedant al càrrec d'avis molt grans que no aconsegueixen donar-los uns referents familiars estables (Castro, 2010).

La desigualtat i segregació entre grups ètnics i socials existent a Colòmbia fa que les dues ciutats on es van realitzar el treball de camp (Pereira i Cali) es caracteritzin per l'augment de la pobresa i la segregació social en els darrers 20 anys. Els problemes socials a les dues ciutats, que afecten principalment les classes populars, la població afrocolombiana i les dones, han estat a la vegada objecte del treball i preocupació social dels dos grups teatrals que hem estudiat.

2. Una breu història del teatre colombià

El teatre colombià va començar a tocar temàtiques socials al llarg de la dècada de 1960, arran precisament de l'arribada a l'Amèrica Llatina d'alguns autors teatrals europeus que s'havien exiliat després de la Segona Guerra Mundial. Va ser en aquella època que el teatre colombià més academicista, més burgès, va ser desafiat per una

sèrie de joves autors formats en el teatre d'avantguarda europeu que varen introduir a Colòmbia noves formes i noves temàtiques.

La sociòloga de la Universitat Javeriana de Bogota, Janneth Aldana Cedeño (Aldana Cedeño, 2007) ha analitzat les relacions entre el teatre colombià i el teatre europeu en les dècades centrals del segle XX. Aldana inscriu aquestes relacions entre les tradicions teatrals i el —~~N~~uevo Teatro” colombià en el que ella anomena les —~~est~~ètiques de la resistència”. El seu anàlisi es centra en la representació teatral i com aquesta pot esdevenir una forma de praxis política, on entrarien en joc les veus dels oprimits per la història. El moviment —~~N~~uevo Teatro”, segons Aldana, és convertiria en la finestra que obriria Colòmbia i, concretament, el teatre colombià a la resta del món. En la formació d'aquest moviment l'exili europeu va jugar un paper destacat. El desenvolupament del teatre universitari entre el 1965 i 1973 va permetre que alguns joves dramaturgs colombians amb idees innovadores sortissin a la palestra. El moviment va permetre que grups socials que fins llavors havien estat desvinculats al teatre, com els camperols, els obrers o els estudiants de batxillerat, en tinguessin accés.

Aldana mostra com els grups teatrals colombians tenen una forta influència de les obres de Bertolt Brecht. El manifest fundacional del —~~N~~uevo Teatro” va ser el volum —~~T~~eatro y cultura” del dramaturg caleny Enrique Buenaventura. (1925-2003). Buenaventura va viatjar per diversos països llatinoamericans durant els seus anys formatius i coneixia bé la situació d'Amèrica Llatina durant els anys de la Guerra Freda. De retorn a Cali, el 1955, va fundar el conegut com a —~~N~~uevo Teatro Colombiano”.

La visió del teatre de Buenaventura és la de que el teatre i la cultura no és una cosa que es transmet sinó una cosa que es fa. La cultura es defineix com una acció que pot agafar elements d'altres cultures però per crear una de nova. I, per altra part, fer cultura seria sempre una acció col·lectiva. Una de les fonts d'inspiració per aquest moviment teatral va ser la producció cultural de la revolució cubana. Altres temàtiques de les obres d'aquests autors eren: la pèrdua de Panamà, la matança de les empreses bananeres el 1928 i els inicis de la Violència el 1948.

S'ha assenyalat (Rizk, 2004 a Aldana) que aquest és un teatre fonamentalment polític que vol plasmar les històries dels grups oprimits. Les companyies del —~~N~~uevo Teatro” van ser fundades per reputats actors i dramaturgs colombians que havien viscut a Europa durant molt de temps abans de tornar a Colòmbia. I van aprofitar les ensenyances d'autors punters del teatre avantguardista europeu, en especial de Brecht i de Ionesco. L'aprenentatge del teatre d'avantguarda per part d'aquests autors va representar un rejuveniment del camp artístic colombià.

En teatre, com en les altres arts, les disputes per l'hegemonia es formulen amb freqüència en termes de disputes entre el nou i el vell. Bourdieu ha plantejat que, a vegades, les obres més innovadores estèticament son políticament neutres i que el teatre crític poc ser poc innovador en el camp formal (Bourdieu, 2012). Tot i així, en el cas del teatre de postguerra a Colòmbia sembla ser que es va invertir aquesta equació i que les obres estèticament més innovadores també van ser les més políticament atrevides. El teatre alternatiu colombià, dels anys 60 en endavant, serà l'hereu de les avantguardes europees i es mantindrà així fins i tot després que aquestes avantguardes hagin deixat de ser la forma teatral dominant a Europa. Aldana conclou el seu article amb la primera generació del TEC (Teatro Experimental Colombiano). La historia del teatre colombià demostrant que aquesta està intrínsecament vinculada a les migracions entre Europa i Amèrica. La següent fase de la relació entre el teatre colombià i el teatre europeu serà presidida per la migració política dels intel·lectuals crítics amb el govern que es van veure afectats per les mesures preses arran del Pla Condor durant la presidència del general Julio Rodriguez Turbay (1978-1982).

El període presidencial de Turbay va coincidir amb els anys del major intervencionisme dels militars en la política colombiana, en connivència amb les forces més reaccionaries del país.

En aquesta època també es fa l'aplicació del Pla Condor del govern nord-americà a Colòmbia, que pretenia incrementar la persecució del comunisme a tota Amèrica Llatina. A diferència d'altres països d'Amèrica Llatina, aquesta intervenció no es va produir mitjançant una dictadura militar, però si a través d'un govern fortament militaritzat que seguia un programa repressiu. Turbay, descendent d'immigrants libanesos, va promulgar un —~~Est~~ututo de Seguridad”, un edicte que posava en marxa una campanya de repressió dels grups d'esquerra. El resultat va ser un increment de les detencions arbitràries i les tortures. La figura que més va personificar la repressió política a Colòmbia durant aquells anys va ser el General Valencia. El General Valencia va endegar una campanya de detencions arbitràries entre les forces progressistes del país. Diversos dels purgats per motivacions polítiques van expressar el seu disgust per les polítiques repressives del General Valencia i van mencionar explícitament aquesta persecució com la raó per haver marxat de Colòmbia.

La persecució política de les esquerres a Colòmbia va prendre la forma de detencions i tortures de tots aquells sospitosos de col·laborar amb grups guerrillers. Molts intel·lectuals colombians es van exiliar precisament en aquella època, fet que va portar a una reconfiguració del camp cultural colombià. La colusió entre violència política i narcotràfic en els 70-80 ha estat retratada recentment per un autor colombià que va

néixer en aquells anys, Juan Gabriel Vasquez, a la seva novel·la —*Fluido de las cosas al caer*”.

A mitjans de la dècada de 1990, durant la presidència de Cesar Gaviria, nascut a Pereira, es comencen a produir canvis positius. Tot i que Gaviria va ascendir a la presidència arran de l'assassinat de Luis Carlos Galán, un polític liberal que s'havia destacat per la seva oposició als cartels de la droga, la lluita contra els cartels es va intensificar. El 1994, el principal narcotraficant colombià, Pablo Escobar, va morir en un tiroteig a Medellín. Es en aquest context de reformes que els grups teatrals sobre els quals varem treballar varen tornar a Colòmbia. En el següent apartat oferim una breu explicació del marc teòric de la recerca, la sociologia de la cultura de Pierre Bourdieu i especialment els conceptes de capital cultural i camp de la cultura.

3. Sociologia de la cultura, art i “capital nacional”

El sociòleg francès Pierre Bourdieu (1930-2002) és ja avui un dels clàssics moderns de la sociologia. La seva principal innovació com a sociòleg recau en la introducció de la cultura com una variable decisiva en les societats occidentals.

Bourdieu es distància de les posicions del funcionalisme a la segona meitat del segle XX ja que no defineix la societat com un sistema integrat sinó com un espai social dividit en una sèrie de camps. I en cada un d'aquests camps trobarien diversos actors en joc, buscant ocupar les posicions dominants en el camp. Les lluites en el si d'un camp en canvien constantment la composició i per tant l'espai social. Segons Alicia B. Gutierrez, (Gutierrez a Bourdieu, 2010), Bourdieu, en la seva percepció de l'art, és distancia tant dels teòrics que consideren l'art com un ens autònom com d'aquells que el consideren com a totalment depenent de la classe social dels artistes. Dintre de la lògica dels camps socials existeixen intermediaris que poden actuar com a instàncies de consagració i de legitimació (Gutierrez a Bourdieu, 2010).

El comerç artístic, per a Bourdieu, correspondria a una classe de pràctiques en les que sobreviu la economia precapitalista. En aquest univers, coses que semblen antieconòmiques generen una racionalitat econòmica (Bourdieu, 2010). L'acumulació legítima en l'art consisteix en fer-se un nom, en el treball necessari per a esdevenir un artista conegut. El valor d'una obra artística el dona el treball de mercadeig, que es realitza per marxants d'art que mantenen una relació ambigua amb els artistes.

El camp cultural té com a peculiaritat, per a Bourdieu, que la racionalitat econòmica del camp no és admesa pels agents socials. Totes les operacions d'aquest camp es fan —~~om~~ si” no existissin condicionants econòmics de les accions a realitzar. La —~~is~~ceritat” artística sols és possible quan hi ha un encaix gairebé perfecte entre les expectatives inscrites en la posició ocupada i les disposicions d'aquell qui les ocupa. Per a Bourdieu, els productors i productes artístics que no es troben el seu lloc estan de fet

condemnats al fracàs. Per l'artista d'avantguarda, el artista que ell o ella qualifica com a burgès és considerat com a vell independentment de quina sigui la seva edat. La lluita entre uns i altres actors és el que dona lloc a la història d'un camp artístic. El envelliment dels artistes és el resultat de la lluita entre els qui han fet època i aquells que no poden fer època sense revistar el passat i els obstinats en detenir el temps (Bourdieu, 2010).

Es pot dir que l'art d'avantguarda és superior a les modes dels mercats perquè mentre que un (l'art que està de moda) és un producte sense història l'altre (l'art d'avantguarda) és només accessible si es domina la història de l'art anterior. L'art més culte és universal però les condicions materials per accedir en aquest art no estan distribuïdes universalment. Determinades defenses de la cultura s'originen en el ressentiment dels petits productors amenaçats.

El camp del poder determina quines expressions artístiques son considerades vàlides i quines no ho son. En contextos com el colombià, que, com ja hem dit, estan marcats per la fragmentació i la violència, la lluita que en altres contextos nacionals és una lluita simbòlica esdevé una lluita obertament física.

La perspectiva de Bourdieu ha estat utilitzada també per a examinar fenòmens migratoris i el seu impacte cultural. L'antropòleg australià Ghassan Hage, diferencia un altre tipus de capital que afecta directament la integració dels immigrants a les societats receptores. Aquest autor anomena —capital nacional” (Hage, 2000) a una combinació de tres elements estretament relacionats: 1) l'accés a la ciutadania del país receptor, 2) l'accés al mercat de treball en les mateixes condicions que un autòcton i 3) la proximitat cultural percebuda. Segons Hage, en la mesura que un immigrant d'una determinada procedència tingui accés en aquests tres elements, seria considerat menys immigrant pels autòctons. Hage emmarca aquest concepte de capital nacional en un anàlisi sobre com les polítiques d'immigració han canviat a Austràlia en els darrers 30 anys, fent-se més restrictives a mida que a Austràlia començaven a arribar immigrants procedents de països asiàtics i africans, que posaven en qüestió el caràcter WASP (White Anglo Saxon Protestant) de la societat australiana. Creiem que aquest concepte de capital nacional, tot i que hagi sorgit en un context tant a diferent a Colòmbia com ho és Austràlia, és rellevant per a fer recerca sobre la migració de dos grups teatrals colombians.

4. L'anàlisi de la trajectòria migratòria i el treball de dos grups teatrals colombians

A continuació detallem el nostre treball de camp, consistent en la realització d'entrevistes a membres de dos grups teatrals colombians: Teatro Paloquesea i

Alcaravan Teatro. Abans de passar a detallar les troballes realitzades en el curs de l'entrevista, explicarem breument quines eren les nostres hipòtesis.

Una primera hipòtesi que volem contrastar és que la estructura i el volum dels capitals a disposició de les persones entrevistades en el curs del nostre treball de camp contribueixen a explicar les seves trajectòries migratòries i les conseqüències que les migracions en la seva carrera professional posterior.

Una segona hipòtesi és que l'accés dels nostres entrevistats al capital nacional de la societat receptora (en aquest cas la societat espanyola) va contribuir a canviar la posició ocupada pels entrevistats tant a Espanya com a Colòmbia, permetent que accedissin a una posició en el camp artístic a la qual no haurien pogut accedir anteriorment.

El concepte de capital nacional (Hage, 2000), aplicat a la migració colombiana, ens és útil per a explicar com els canvis interns en el camp polític nacional a Colòmbia varen permetre que persones que un moment donat havien estat ~~—~~“closes” del camp polític i artístic colombià hi tornessin 20 anys més tard per ocupar posicions destacades. Son els canvis en la configuració camp nacional colombià el que expliquen que un artista ~~—~~“alternatiu” passi de ser un exiliat polític a un artista reconegut. Per altra part, la definició dels límits del qui és o no és nacional també ha canviat molt en les darreres dècades.

Va ser la peculiar posició en l'espai social colombià d'aquests dos grups teatrals allò que va provocar la seva sortida del país en dos moments crítics (finals de la dècada de 1970 i finals de la dècada de 1980). La seva posició en l'espai social va ser també decisiva per a les seves trajectòries en la migració, i, evidentment, en les condicions del seu retorn, quan aquest es va produir.

Ambdós grups teatrals, en el moment de la seva fundació, ocupaven una posició marginal en el camp cultural del seu país d'origen i per varies raons. En primer lloc, per la pròpia joventut dels seus membres, que tot just iniciaven la seva trajectòria professional. En segon lloc, per la posició de classe, definida tant en termes de capital econòmic, com cultural i social, que feia que no formessin part dels sectors dominants de la societat colombiana.

Els dos grups teatrals sobre els quals treballem en aquesta ponència són: Teatro Paloquesea (Pereira) i Alcaravan Teatro (Cali). Teatro Paloquesea es va fundar l'any 1986 a la ciutat de Pereira. Alcaravan Teatro es va fundar el 1978 a Cali. En ambdós casos la situació política de Colòmbia va contribuir a expulsar del país els grups, si be en el cas de Teatro Alcaravan es tractava directament d'una amenaça a la integritat física dels seus membres mentre que per a Teatre Paloquesea va ser una gira per Europa el que els va portar a Espanya.

P: ¿Y como se plantearon que temáticas tocar en su teatro?

R: A ver, nosotros desde nuestro inicio hemos tenido tres temas recurrentes. Los barrios pobres, las mujeres y los valores humanos. Esos han sido nuestros temas. (Alcaravan Teatro)

Alcaravan te com a temàtiques principals els barris populars, les dones i els drets humans. Segons la classificació de Aldana de la que parlàvem abans, el grup entraria plenament en les anomenades —estètiques de la subalternitat—. En el següent paràgraf podem veure com defineixen l'art:

La cultura y el arte son herramientas de construcción humana (...). En la formación y en la estructuración de grupos vocacionales y en la utilización del arte y la cultura como herramienta para el desarrollo humano. A eso le llamamos sensibilización. Y esa área de la sensibilización (...) Esto era lo que pasaba en África cuando llegamos nosotros. Era un teatro que les daba a la gente una serie de mensajes de lo que tenían que hacer para la salud. (...) Entonces nosotros aprendimos estas herramientas y las utilizamos para poder transmitir el mensaje que sea a la clientela que tengamos. Solamente hay dos clientes, con los que no trabajaremos nunca, con la ultraderecha y con el narcotráfico. (Alcaravan Teatro)

Des de bon principi, Alcaravan explicita la seva convicció en la importància de la cultura, de fet del capital cultural, en la construcció de la vida. Els membres de Caravan, consideren que fer teatre amb temàtica social és, a més d'un acte artístic, un acte cívic i polític. També estableixen clarament quins són els seus adversaris: la ultradreta militarista i els narcotraficants.

De fet va ser la ultradreta la responsable de la seva sortida de Colòmbia i, per tant, també, de forma indirecta, la responsable de la seva arribada a Espanya. Com veiem, esmenta específicament el General Valencia com l'instigador de la persecució política a Alcaravan. En el context de finals de la dècada de 1970 a Colòmbia era considerat com a subversiu estar associat amb idees marxistes o d'intervenció social.

P: ¿Como llegaron a Europa? ¿Cual fue la primera idea para ir a Europa?

R: No, si idea no hubo. Ninguna, nos sacaron. Entre el gobierno, la policía y el ejército, sobretudo el General Valencia, que nos persiguió para asesinarlos.

P: ¿En que años esto?

R: Eso empezó en el 77 y ya en el 79 era insostenible. Y ya era o arriesgar demasiado o irse. Así que empezamos una gira por América Central, y luego fuimos a los Estados Unidos y así hasta llegar a España. Y nos quedamos allá, quizá por cercanía, quizá por el idioma. En todo caso, no fue una decisión que tomamos de manera premeditada. Se dio de ese modo. (Alcaravan Teatro)

Abans d'arribar a Europa, el creador d'Alcaravan, Fabian Oliveros, ja havia participat activament en els moviments d'esquerra que existien a diversos països d'Amèrica Llatina, promovent el foment de la cultura i els valors cívics i oposant-se al militarisme. Oliveros emfatitzava la necessitat de combinar la investigació i l'acció.

L'estratègia de foment de la cultura com a eina per al canvi social que segueix Alcaravan es definida com a via de sensibilització i deriva directament de les idees de Torres sobre com combinar recerca (en aquest cas, recerca teatral) i acció.

P: ¿Estuvo en Chile?

R: Si, yo he estado en todos los procesos revolucionarios de AL. Estuve en Nicaragua, en Salvador, en Guatemala. Se dan muchos conocimientos que hacen que ahora, en el momento de la pacificación de este país, uno en lo que más piensa es en la cultura. En el conocimiento, en los valores humanos, en la educación. Uno recorrió y se dio cuenta que la violencia ya funcionó. Aquí llevamos más de 40 años echando balas y no ha solucionado nada. Cada vez se producen más muertos y cada vez se pauperiza más la moral de la gente en guerra. Y no sirve de nada, porque si no da soluciones y no genera algo mejor, no tiene sentido. Pero lo que si nos dimos cuenta es que la cultura y el arte son herramientas de construcción humana. Entonces, ahora somos una compañía que tiene como cualquier otra tiene producción y distribución de espectáculos pero que también trabajamos en otras áreas. Tenemos otra línea de trabajo que es la utilización del arte y la cultura como herramienta para el desarrollo humano. A eso le llamamos sensibilización (Alcaravan Teatro).

La darrera dècada, Alcaravan ha pogut establir gracies a la seva presencia a Espanya una política d'intervenció transnacional. Aquesta presencia transnacional es basa en la presentació de projectes de cooperació internacional que son finançats per programes de la Unió Europea i en col·laboració amb la Diputació de Càceres i la Junta d'Extremadura.

Aquesta col·laboració ha estat possible gracies a que Alcaravan va entrar Espanya com a invitada d'un petit poble de la província de Badajoz, Burguillos del Cerro. Burguillos del Cerro es un petit poble d'uns 3000 habitants que va acollir per primer cop al grup teatral amb motiu de les seves festes patronals de 1990 (més informació sobre Burguillos del Cerro a la següent web: <http://www.burguillosdelcerro.es/>).

Y luego tenemos otra línea de acción que es la cooperación internacional. Y en esa línea trabajamos con la agencia de cooperación extremeña, la diputación de Cáceres, la diputación de Badajoz. La federación de alcaldes de los municipios de la provincia de Cáceres unidos en una organización que apoya y desarrolla proyectos de desarrollo en América Latina. Nos apoya esta institución y con eso logramos producir proyectos de cooperación. Estamos realizando tres: uno, que es apoyado por la diputación de Cáceres y que consiste en la formación de líderes culturales. De líderes juveniles en los barrios populares de Cali. Y estamos viendo como en Cali hay una enorme cantidad de trabajo artístico y cultural que no trasciende. (Alcaravan Teatro)

De tornada a Cali, Alcaravan Teatro ha pogut desenvolupar projectes socials gràcies als canvis en la situació colombiana des dels anys 80 a l'actualitat. El desenvolupament de projectes als barris populars (comunales) de la ciutat de Cali, ha buscat oferir als joves d'aquests barris una formació cívica que els hi permeti reclamar els seus drets.

Este proyecto nos lo financia la diputación de Cáceres y luego hay otros dos proyectos ya más grandes, de trabajo con población de la comuna 6 y la comuna 10. Son dos comunas en las cuales ya hemos tenido proyectos de ciudadanía y de construcción de la paz. Todos los proyectos de nuestro teatro tienen tres elementos. Uno de ellos es la política: que la gente entienda que tiene derechos, o mejor dicho, que ser ciudadano o ciudadana es porque somos personas que somos objeto de derecho. (Alcaravan Teatro)

La posició d'Alcaravan sobre la migració és la posició també predominant a Colòmbia: la migració és un fet involuntari marcat per la ruptura amb la cultura d'origen. Per altra part, és interessant veure com cada ciutat s'associa a unes olors determinades: Cali és una ciutat del cafè mentre que Madrid tendeix a associar-se amb el fum. També hi ha un contrast important entre l'amabilitat colombiana i l'agressivitat espanyola.

El emigrante sale queriendo volver. Nadie sale para quedarse (...) el hecho de que la migración sea la peor tortura de un ser humano, obedece justamente a la incertidumbre, al gran rompimiento cultural. Uno extraña los olores, uno extraña las visiones (...). Todo es raro, todo es distinto, y cuando yo estaba en esta ciudad, esta ciudad olía a café a las tres de la tarde. Entonces era muy bonito, muy agradable ir caminando y oler a café. Muchos poemas y muchas canciones siempre tienen la frase, huele a café.

P: Y en Madrid no...

R: No, Madrid a mi me olía a miedo, me olía a humo, era una cosa agresiva. La gente, entre la amabilidad nuestra y esa agresividad que no hablan sino que ladran. Hay una serie de contrastes que uno los asume de manera negativa. (Alcaravan Teatro)

El segon gruo teatral amb qui ens varem entrevistat és el Teatro Paloquesea. Teatro Paloquesea es va fundar a la ciutat de Pereira el 1986, gairebé una dècada després de la fundació de Alcaravan Teatro. Per tant, Paloquesea es va fundar en el punt més àlgid de la violència i el narcotràfic que va assolir Colòmbia en el segle XX. La dècada dels 80 va ser especialment dura per a Colòmbia, ja que la violència del narcotràfic va augmentar fins a convertir-se en un component estructural de la societat colombiana. Els Cartels de la droga dominaven dos de les ciutats més poblades del país: Cali i Medellín, i controlaven també ciutats més petites com Pereira. En la següent cita, el nostre entrevistat ens explica com va a començar a fer teatre i com va arribar a Europa a través de la seva participació al Festival de Teatro Iberoamericano de Cadiz.

R: Comencé a hacer teatro a los 16 años con grupos de barrio. Y así fui descubriendo la labor teatral y haciendo teatro, alternando con los estudios académicos. Y luego cuando llevaba cinco años haciendo teatro nos hicieron una invitación al festival Iberoamericano de Cádiz, y fuimos y presentando nuestro espectáculo y luego decidimos radicarnos en Barcelona.

P: ¿Que año fue eso?

R: Eso fue en 1990. (Teatro paloquesea)

Un fet en que els nostres entrevistats coincideixen és en la facilitat amb la qual s'accedia a la residència legal a Espanya durant els anys 80, que contrasta amb les dificultats per a regularitzar la seva situació que experimenten els immigrants en l'actualitat. Tot i així, caldria precisar que la situació la dècada de 1980 i amb anterioritat no era tant caracteritzada per una política migratòria més permissiva (aquesta és la percepció dels nostres entrevistats) sinó per una absència gairebé completa de política migratòria. L'absència d'un control exhaustiu de les entrades al país (la primera llei d'estrangeria data del 1986) tenia com a resultat que els nouvinguts es podien regularitzar amb relativa facilitat. Tot i així, aconseguir un lloc de treball era difícil, especialment per persones procedents de l'Amèrica Llatina que no parlaven català i que sovint eren reticents a aprendre aquesta llengua. Com veiem a la cita que segueix, era freqüent que els immigrants colombians arribessin a Barcelona sense saber ni tan sols que la llengua catalana existia. Tot i així, en aquella època encara no existien restriccions d'accés al mercat de treball per les persones que no parlaven català, situació que canviaria amb el temps.

P: ¿Y decidieron quedarse en Barcelona?

R: Si, Y empezamos a tramitar los papeles (...). En ese momento era muy fácil porque había muy pocos colombianos en España. Entonces cuando iba por la rambla y se encontraba alguien que hablaba con acento colombiano le daba una ilusión.

P: ¿Que sabían de Barcelona?

R: Que era una ciudad maravillosa.

P: ¿Y del catalán sabían algo?

R: No sabíamos absolutamente nada. Nos lo encontramos allí. Antes habíamos estado en Cádiz (...) Pero luego al llegar a Cataluña y ver que allí hay otro idioma, otra cultura, ya te enamoras de ese otro país. Es otro país con otra idiosincrasia, con otra cultura. Y con otro idioma. Al tener otro idioma es diferente. Me siento muy catalán, además. No hablo catalán pero entiendo cuando me hablan. Y bueno, allí me nacionalicé en Cataluña. (Teatro paloquesea)

La persona que varem entrevistar, Juan Guillermo Quintero, no va residir Barcelona durant el seu temps de residència a Catalunya. Entre el 1999 i el 2003 va anar a viure a Tordera, una petita localitat de la comarca del Maresme, on va durant 4 anys, mentre estava treballant com a cambrer en un restaurant d'ambient medieval. Segons les seves paraules, la seva marxa a Tordera va estar relacionada amb desavinences internes amb el grup.

P: ¿Cuanto tiempo estuvo allí?

R: Yo viví allí 14 años. De esos 14 años por lo menos 4 años estuve viviendo en Tordera, cerca de Girona. Porque estaba trabajando allí en un restaurante medieval que hay allí. Pero siempre tenía como punto de referencia Barcelona. (Teatro paloquesea)

En el moment que va arribar a Tordera, ell era l'únic colombià que hi vivia. En el seu entorn de treball predominava el castellà perquè hi havia molta immigració interna que havia arribat d'altres parts d'Espanya. Per tant, no va utilitzar gaire la llengua catalana durant la seva estada a Tordera.

P: ¿Como fue lo de dejar el grupo?

R: ¿Lo que pasa es que los grupos es una cosa compleja, no? (...) la convivencia, y las tensiones (...) Es como una familia y siempre hay situaciones cotidianas que se presentan y uno es el primero que salta. Me fui y fue diferente porque Tordera es una ciudad pequeña, había en ese entonces muy pocos inmigrantes. Yo era el primer colombiano que iba a Tordera. Ahora está lleno de colombianos. En el castillo trabajaban casi 80 personas, la mayoría andaluces. Habían pocos catalanes trabajando allí. La gente hablaba castellano. Nueve años estuve en el castillo. Luego fui haciendo otras cosas, trabajando en el taller de ebanistería, con los caballos, preparando los espectáculos. Hasta que dije, necesito volver a Barcelona porque llevaba nueve años en Tordera (Teatro Paloquesea).

El grup Paloquesea també ha treballat en temàtiques de gènere, cercant a través del teatre formes de conscienciar sobre les desigualtats de gènere. El nostre informant menciona les trobades —**M**eres en escena”, que es van fer a Barcelona a principis del segle XXI, com una plataforma destacada per a portar actrius colombianes a Europa.

Estaba ya como coordinador de proyectos. Realizamos el primer encuentro —**M**eres en escena”, que se llamó —**Pl**abrotas”. Recuerdo que fue un espacio muy interesante porque en ese momento empezaban a llegar agrupaciones de artistas de Latinoamérica que no encontraban en ese momento un espacio donde presentar sus obras. Entonces nuestro grupo hizo el contacto con una actriz colombiana que acababa de llegar a Barcelona de un grupo muy conocido (...) Y entonces ella le propuso a la asociación hacer unos encuentros de mujeres en escena. La asociación me encarga hacer los encuentros con ella e hicimos los encuentros aquí en Barcelona. Llegamos a hacer tres encuentros de mujeres en escena (Teatro Paloquesea).

Les trobades —**M**eres en escena” es van realitzar al barri del Poble Nou, que en aquell moment es trobava en un període de transició. Havia culminat la desindustrialització del barri però encara no havien començat els canvis que donarien lloc al que actualment es coneix com a Pla 22@. Per tant, al barri encara hi havia molts espais buits que els grups artístics alternatius podien utilitzar com a locals per assajar o els artistes plàstics podien utilitzar com a tallers.

El primero fue un encuentro muy familiar con siete agrupaciones de mujeres. Teníamos una sede en el Poblenou, grande y bonita como todos los espacios que había en ese momento en el Poblenou. Y un teatro que en principio no tenía las condiciones adecuadas para llevar al público pero nosotros lo fuimos adecuando y tuvimos la financiación del distrito del San Marti. El segundo encuentro ya tuvimos un nombre. Se llamó —**M**argaritas” en homenaje a Margarita Xirgu. Porque

Margarita Xirgu se convierte en un puente cultural entre Europa y América Latina. Cuando viaja Margarita Xirgu trae en su maleta las obras de Lorca, las obras de la generación del 27 y las da a conocer en estos locales de artistas (...) El tercer año se llamó —Margaritas y la memoria” y fue un encuentro muy interesante. En ese encuentro pudimos hablar con mujeres del 36, con mujeres que vivieron la guerra civil (Teatro Paloquesea).

Margarita Xirgu, una actriu catalana d'inicis del segle XX que es va exiliar arran de la Guerra Civil espanyola primer a Argentina i més tard a Uruguai, on va morir, és una referència important per als artistes llatinoamericans que han emigrat a Europa, pel fet d'haver realitzat el viatge en sentit invers més de mig segle abans. De fet, en una investigació anterior (Garzón, 2006), ja havia quedat demostrat que Xirgu era un referent de Catalunya per als actors argentins, juntament amb artistes més actuals com la Fura dels Baus. Es per aquesta raó que el nom de Xirgu és un referent important quan es tracta d'intercanvis teatrals entre Espanya i Amèrica Llatina.

Per altra part, el fet de tornar a Barcelona per l'organització d'aquestes trobades va permetre al nostre entrevistat adonar-se com havia canviat la ciutat arran de la migració de principis de segle XXI. Podem dir que la seva visió del darrer procés migratori no és gaire positiva i és remarcable com vincula immigració, augment de la criminalitat i els canvis urbanístics en el districte del Poble Nou, que varen donar origen al 22@ però van expulsar el seu grup de Barcelona, en no poder continuar utilitzant el local que fins llavors havien fet servir. Per tant, els canvis urbanístics a Barcelona van precipitar la tornada a Colòmbia que probablement en altres circumstàncies s'hagués produït molt més tard.

P: ¿Después de haber estado en Tordera nueve años, encontró Barcelona muy cambiada cuando volvió allí?

R: Sí, había muchos colombianos. Mucha inmigración de todas partes. Ya no era una ciudad tan tranquila. Ya había más robos. A la gente veías que en las ramblas les robaban celulares, bolsos. No se que pasó, cuando comenzó está avalancha pero llegabas y escuchabas acento colombiano por todas partes. Era otra ciudad. Es también los cambios estructurales y los eventos como el Forum 2004, con toda esta reforma urbanística. El 22@ en el Poble Nou también nos afectó y nos dijeron que el local estaba en vías de recalificación y que teníamos que dejarlo. De todas maneras en Barcelona sigue estando una célula de Paloquesea. O sea está el grupo aún en Barcelona. Y yo retorno a Pereira en el 2004, adonde nació el grupo y desde entonces hago proyectos con población altamente vulnerable, niños, jóvenes, adultos y mujeres en situación de desplazamiento. En estos años hemos podido poner en marcha proyectos muy interesantes de teatro, siempre con la cooperación internacional. (Teatro Paloquesea)

De tornada a Pereira, la experiència a Barcelona no sembla que hagi deixat un pòsit especial en el teatre produït per Paloquesea. De fet, el nostre entrevistat assenyala

que la interacció entre Barcelona i Colòmbia ha estat bastant unidireccional. El nostre entrevistat explica que ha organitzat estades per a joves colombians víctimes de la violència a Espanya.

P: Y ¿la experiencia de la migración no la han reflejado en su obra? ¿No han hecho una obra sobre la migración a Barcelona?

R: No, más bien al contrario. Una vez que yo regreso de Barcelona empezamos a trabajar con poblaciones desplazadas y las he podido llevar algunas de estas obras a Barcelona. O sea los he presentado en 2008 un espectáculo con niñas y niños de bajos recursos, víctimas de la violencia. Los llevamos a Zaragoza a la expo. Hicimos unas funciones luego en Barcelona y luego fuimos a Francia. (Teatro Paloqsea)

L'experiència teatral més recent de Paloqseasea és un festival itinerant de teatre sobre els barris populars colombians, fet precisament per joves procedents d'aquests barris. El propòsit del projecte seria empoderar aquests joves i valoritzar la seva experiència quotidiana, demostrant que aquesta pot ser objecte artístic. Les temàtiques d'aquesta mostra teatral són les desigualtats ètniques i de gènere i els problemes generats per la propietat de les terres.

Y luego este año tenemos otro proyecto financiado por la UE a través de una entidad italiana, el proyecto —ontarla para vivir” (...) Este proyecto tiene una duración de dos años y nosotros vamos por el primer año. En ese año pudimos crear 4 grupos de teatro. Con jóvenes y niños, población indígena, población afrocolombiana. Durante ese año pudimos celebrar aquí en Colombia el primer Festival Intercultural de Teatro. El proyecto tiene tres socios en Colombia. Uno en Medellín, otro en Cali y en Pereira (...) teniendo en cuenta unas temáticas transversales como la equidad de género, interculturalidad, multiculturalidad, exclusión social. Y con todas estas temáticas se dio paso a la creación de ocho espectáculos teatrales por ciudad que luego se encontraron en el festival intercultural de teatro. La siguiente fase era el compromiso de hacer una obra teatral conjunta para presentarla en Italia, en una ciudad de la región Toscana. Entonces con cuatro personas de Medellín, cuatro de Cali y cuatro de Pereira empezamos a representar —a maestra”, una obra teatral de Enrique Buenaventura, una obra teatral que habla del problema de la tierra. (Teatro Paloqsea)

En els 15 anys en els que el nostre entrevistat ha estat fora de Pereira, la ciutat ha canviat molt. Per una part, la influència dels cartels de la droga és menor avui que durant els anys 80. Per altra part, el conflicte armat que actualment afecta més la regió del Pacífic que la Zona Cafetera ha portat a Pereira a centenars de persones, la majoria afrocolombians, que s'han establert en barris d'autoconstrucció (barraques) al voltant de la ciutat. El grup Paloqseasea està treballant precisament per a portar al teatre les experiències vitals d'aquests grups.

El conflicto armado ha causado un incremento de la miseria. Las comunidades desplazadas han ido a aumentar los cinturones de miseria de la ciudad.

P: ¿Y esta población desplazada no estaba en los años 90?

R: No, yo cuando regreso, regreso a otra Colombia porque solo aquí en Pereira hay una cantidad de personas desplazadas del Chocó, que antes no estaban. En su mayoría afrodescendientes, hay niños y niñas, en su mayoría viviendo en casas de cartón y de palo. En los sitios más riesgosos. Y nosotros comenzamos precisamente a ejecutar estos procesos artísticos en estas comunidades. En esas condiciones estamos trabajando (Teatro Paloqsea).

Teatro Paloquesea és defineix fonamentalment com un grup que fa “teatre social” i que posa èmfasi en temàtiques com els drets humans, de manera similar al que trobavem amb Alcaravan.

P: ¿Que tipo de trabajo hacen?

R: Nosotros hacemos teatro social. Procesos de formación en teatro social, teatro del oprimido, creación colectiva. Y también nosotros, los proyectos han sido transversalizados con proyectos como los derechos humanos, garantía de derechos.(Teatro Paloqsea)

5. Conclusió: el llegat migratori en el teatre social Colombià recent

Com podem veure tant en el cas de Teatro Paloquesea com en el d'Alcaravan Teatro, els grups teatrals colombians que desitjaven incorporar temàtiques socials al seu teatre durant el darrer quart del segle XX es trobaven amb molts obstacles. Per una part, la situació política de Colòmbia era d'una violència extrema, especialment després de la introducció del narcotràfic a principis de la dècada de 1970. Per l'altra, les forces polítiques més reaccionaries tenien el control gairebé total del camp polític i cultural a Colòmbia, fet que va provocar l'exili de molts intel·lectuals, el més notable dels quals va ser el Premi Nobel Gabriel Garcia Marquez, que es va instal·lar a Mèxic. En aquest context, el marge de maniobra tant per un com per l'altre grup era estret. De tots dos, Alcaravan es va crear quan s'estava iniciant la repressió política a gran escala dels grups d'esquerres. Tot i així, els contactes internacionals del grup els varen permetre portar el seu teatre a molts altres països. Va ser a Alemanya que van conèixer al Batlle de Burguillos, contacte que els va permetre iniciar una carrera transnacional. En el cas de Teatro Paloquesea, el context era diferent: Pereira era una de les ciutats més violentes de Colòmbia durant la dècada de 1980 i el grup es va trobar amb una forta repressió. Però els canvis en la situació migratòria a Espanya van fer que la companyia no pogués consolidar-se en el camp cultural espanyol.

Una primera conclusió de la nostra recerca és que la temporalitat de la migració influeix decisivament en la possibilitat d'influenciar el camp cultural del país receptor. Un grup artístic estranger tindrà més possibilitats de impactar en la societat receptora si en el moment d'arribada la legislació d'estrangeria del país receptor és més permissiva. En canvi, si arriba en un moment posterior en que la legislació sigui més

restrictiva, experimentarà més dificultats per poder regularitzar la situació i desplegar el seu potencial d'influència en la societat d'escollida.

Mentre que Alcaravan Teatro està realitzant una acció cultural transnacional entre Colòmbia i Espanya des de fa uns anys, Paloquesea tan sols comença ara a intentar demanar projectes europeus. Tan sols el temps dirà quin dels dos grups ocuparà una posició més destacada en el camp cultural espanyol i del seu país d'origen.

Bibliografia

Aldana Cedeño, J. (2010) Arte y Política. Entre propaganda y resistencia, Anuario Colombiano de Historia Social y de la Cultura, Vol. 37(2), 221-243

Bourdieu, P. (2010) El sentido social del gusto. Elementos para una sociología de la cultura, Siglo XXI Editores: Buenos Aires

Hage, G. (2000) White Nation, Pluto Press: Sydney

La presència de la música clàssica contemporània als auditoris de l'Estat espanyol

Xavier Mas i Sempere
Universitat d'Alacant
mas.sempere@gmail.com

1. Introducció

El present article suposa, alhora, la presentació i l'ampliació d'un apartat del nostre Treball final de màster: *Aproximació a la Sociologia de la música clàssica contemporània: un estudi exploratori* (2011). Una obra introductòria que pretenia, des de l'àmbit de la Sociomusicologia, explorar les possibilitats d'anàlisi d'aquesta tipologia musical recent als diferents camps de lluita social on es desenvolupa: el poder, l'estat de l'art i els mitjans de comunicació. Els resultats que obtinguérem en aquell moment – centrats en la temporada 2010-2011– i els que hem inclòs posteriorment –els referits a les temporades 2011-2012 i 2012-2013– són els que configuren el corpus empíric d'aquest article.

La música clàssica contemporània, a diferència de la resta de —músiques clàssiques—, té carregada sobre la seua esquena el pes del passat. Però d'un passat que ja no es difumina amb les modes sinó que, reincident, torna sobre el present en contínues reinterpretacions, en noves edicions o en gravacions. La societat, mentrimentres, en aquest darrer segle s'ha vist exposada a una sèrie de canvis molt accelerats que ens han ubicat davant una nova crisi de valors. Al bell mig d'aquest atordiment general, la música del nostre temps tracta de fer-se un lloc —un espai, que, tot i ser just, se li nega. I, davant aquesta paradoxa inèdita en la història de l'art, és necessari que la Sociologia i la Musicologia s'unisquen per donar respostes. És un context en construcció i un moment històric que necessita d'un considerable recolzament teòric i divulgatiu.

2. Antecedents històrics

La música és un element que es desenvolupa al si de les societats, amb elles i per elles. —Ecuanto medio de comunicación, contribuye también a la construcción social de la realidad” (Martí, 2000: 10). Els canvis que es produeixen en ambdues queden reflectits i incideixen de manera recíproca. Per entendre com hem arribat fins a la situació actual de la música és necessari, doncs, que fem un breu repàs pels grans canvis socials i les innovacions tècniques que han possibilitat el context que vivim hui. Les qüestions sobre l'origen de la música queden sempre relegades a un anecdòtic capítol d'hipòtesis i a un recull museogràfic sobre objectes que, aparentment, es pogueren haver fet servir com a instruments musicals. Així, la història de la música occidental es comença a estudiar amb les cultures grega i hebrea. De la primera hem begut tot l'entramat filosòfic i teòric. En la segona, i en els cants de les seues

sinagogues, trobaríem la llavor que, cristianitzada i amb l'afegit d'altres influències, acabaria conformant el nostre cant gregorià (Cattin, 1987).

Des de l'edat mitjana, la música viu parcel·lada entre l'àmbit religiós i el profà. I entre la música teòrica i la música pràctica. Ja en aquest moment viu immersa en una distinció social que elevarà i reconeixerà com a més perfecta la música que ha de servir per lloar a Déu i que, per influència dels matemàtics grecs, basa la seua essència en els nombres. El concepte de músic, de fet, és reservat per Sant Severí Boeci per aquells qui es dediquen a la seua part teòrica (citada a Cattin, 1987: 165).

El segle de la Il·lustració assistirà a una progressiva secularització, també de les arts. En iniciar-se la centúria, Johann Sebastian Bach desenvoluparia la seua vida musical com a organista, músic de la cort i compositor, principalment, d'obres litúrgiques i religioses. Pel contrari, la trajectòria professional de Ludwig van Beethoven, nascut 20 anys després de la mort de Bach, es fonamentaria en les seues actuacions com a intèrpret, les classes particulars i en l'organització de concerts, principalment, amb les seues obres. Beethoven passaria a la història com a l'ideal de creador romàntic, el primer músic autònom, que tenia tota la llibertat per crear i innovar i per al que no cabia més que l'admiració d'un públic devot.

La unitat estilística clàssica-romàntica que proposà Friedrich Blume (Samson, 2011) i que abastaria de les acaballes del segle XVIII fins ben entrat el segle XX, és el moment on es desenvolupen els elements que, més directament, condicionaran el context social i l'essència de la música contemporània. En primer lloc, és en aquest moment on es produeix l'aparició del públic (Valls, 1967: 141). Els teatres de la burgesia suposaran un increment de l'aforament respecte als salons privats dels palaus de la noblesa. Encara més, l'aparició de la venda d'entrades suposarà que l'accés a aquests recintes es vincularà a la capacitat adquisitiva que puga suposar el seu cost i no a les relacions personals amb l'alta noblesa. La vinculació d'aquesta música a la nova elit socio-econòmica –que, alhora, continuava amb la tradició immediatament anterior– provocarà que el seu consum es concebia com a marca de distinció que encara hui conservem.

A nivell musical, el segle XVIII va suposar un canvi en l'explotació de les obres. Fins aquell moment, tota la música composta, de qualsevol mena, acabava sucumbint al pas de les modes. Compositors de renom en el seu temps i partitures que havien tingut molt d'èxit, un cop havia transcorregut la mitja centúria de la seua estrena, queien en l'oblit i en el silenci. És a partir de Händel, Mozart i, especialment Beethoven, quan la producció dels grans compositors sobreviurà la seua mort i se seguirà interpretant sense cap cisma temporal. En el Classicisme havia nascut la música *clàssica*: aquella que aconsegueix ubicar-se per damunt de les modes i

rodejar-se d'una àuria de misticitat.

Un altre procés va acompanyar l'establiment de la música clàssica des de finals del segle XVIII i, especialment, al segle XIX: el redescobriment del patrimoni musical antic. L'interés per la música antiga va fer emergir, de nou, a compositors de la importància de Monteverdi o Bach. Resultà especialment interessant la publicació de les seues obres completes en allò que configuraria les primeres edicions crítiques de la història. Un cop foren plasmades al pentagrama, les obres tingueren una ràpida divulgació – recordem que fins al Barroc, la notació musical mètrica moderna no es convertiria en universal i cohabitaria amb la tablatura, la notació quadrada i la neumàtica. I serviren d'inspiració i model per a molts compositors romàntics, Franz Schubert per exemple, que reconegueren la genialitat i la perfecció tècnica de Bach.

La revolució industrial i el progrés de la metal·lúrgia també tingueren influència sobre el procés musical. El ferro que proporcionava aquesta indústria es pogué usar tant per a la construcció de l'estructura de l'instrument com per al desenvolupament del doble escapament –una millora del segle XIX que ampliava les possibilitats tècniques de l'instrument. Això va permetre que el piano entrés a la cadena de producció i que es popularitzés. La seua pràctica es va convertir en altre element de distinció entre les famílies benestants.

Finalment, l'últim esdeveniment remarcable d'aquest període és l'aparició de la tecnologia de gravació musical. En 1877, el cilindre, i en 1887 el disc de pissarra, configuraven les primeres oportunitats per registrar música. El nostre art, per fi, es podia desprendre del seu condicionant immaterial i podia perpetuar-se en el temps. Gràcies a aquest invent tecnològic podem conèixer hui com s'interpretava la música a principi del segle XX i, també, podem fer història de les interpretacions i saber què aportaren els músics i els directors que ens precediren en el temps.

Aquests elements són els arguments imprescindibles per entendre el nostre context actual. La música clàssica contemporània és la resposta i l'ítem final que es troba en l'extrem més actualitzat d'aquesta progressió temporal. Per totes aquestes qüestions té sentit que parlem de música clàssica contemporània, que puguem estudiar la seua necessitat de trencar amb el passat, les seues dificultats de divulgació actual i que puguem qüestionar la seua epistemologia.

3. Marc teòric i antecedents epistemològics

Tot i l'originalitat del present treball, pel que fa a la seua matèria d'estudi i al seu enfocament, podem recolzar-nos en un consistent marc teòric que cal explicitar abans de començar a presentar el nostre corpus empíric. En les pròximes pàgines, presentem les aportacions dels autors que han guiat la nostra investigació. Alguns, són fonamentals en l'origen del nostre camp científic; altres, tot i que superats, van aportar

una llum imprescindible que marcava les passes dels investigadors anteriors; finalment, altres autors segueixen plenament vigents i són, com el cas de Pierre Bourdieu, els nostres referents més immediats.

Som conscients que la Sociologia, pel seu caràcter crític i polièdric, pot assumir la perfecta harmonització de diferents veus i punts de vista complementaris. I això és, també, en definitiva, el que volem deixar palès en aquest apartat del nostre treball.

La nostra investigació s'ubica al final d'un procés de reflexió al voltant de la música i la societat que es va engegar amb dos dels pares de les dues disciplines des d'on partim. En la vessant sociològica, Max Weber (1979) i, en la musicològica, Guido Adler (1885).

Weber fou el primer sociòleg que s'interessà científicament per la música. Des de la seua proposta teòrica de la interacció social orientada per valors o la sociologia comprensiva, aquest referent teòric enuncia la idea fonamental d'acció social. Encara més, i com a punt de partida de la seua teoria de l'estratificació, Weber presentà els conceptes de classe, status i partit. Els dos primers, que fan referència a la posició de la persona dins l'economia del mercat i a la posició social subjectiva que hom presenta, respectivament, són els més usats en la pràctica sociològica. I són el que reelaboraria i aplicaria, més tard, Bourdieu al camp de l'estat de l'art sota el concepte imprescindible de la distinció (1991).

En 1911, Max Weber publicava el seua assaig *Els fonaments racionals i sociològics de la música*. Des d'aquest moment, i fins a la seua mort el 1920, se succeïen les constants referències a l'àmbit de la música. La seua principal aportació és la idea de racionalització de la música que, d'una manera formal i tècnica, vincula a la construcció de l'escala musical. La lògica melòdica i l'harmònica –referides als principis de distància entre notes i als principis de partició harmònica– li permeten fer una comparativa entre els diferents sistemes que presenten diferents cultures. (Rodríguez Morató, 1988b).

Per mitjà d'un procés de quatre etapes, s'abastava la racionalització de la música. Tot partint de la estereotipació motívica –on la música se sotmet a fins pràctics–, passant per les sèries típiques de tons i els hexacords –on ja podem observar, primer, la idea d'estètica i, segon, la lògica interna de les relacions entre notes– i arribant, finalment, al temperament racional que possibilitaria l'existència de les tonalitats i del cromatisme. Aquesta és, doncs, el recorregut de pensament que planteja Weber per poder racionalitzar i per tant operativitzar la música.

Treiber (1985) aporta un esquema per seguir la idea de la modernització de la música occidental que proposa Weber. Un seguit de tres estrats, racionalitzador, polític i econòmic, que ens condueixen a la situació actual. Primer, la invenció de la notació –

en un estat primigeni, fent possible l'existència d'un art escrit i, un cop evolucionada a notació mensural, possibilitant la creació de la polifonia– i de l'orgue –per la seua essència harmònica– ens ubiquen en la primera etapa de racionalització. Segon, les condicions polítiques es donen per la circumstància eclesiàstiques que rodejaren al procés anterior. Finalment, l'estrat econòmic sorgeix per la dinàmica del mercat capitalista i la inclusió de la música en la seua lògica de mercat. El piano, instrument representatiu de la burgesia, quedarà com el símbol fonamental d'aquest tercer esglaió (Rodríguez Morató, 1988b).

Guido Adler presentà el 1885 el seu esquema fundacional de la Musicologia. En aquesta divisió apareixien classificades les diferents disciplines que s'haurien d'encarregar d'estudiar el seguit de qüestions musicals. Dues grans branques separaven els dos interessos principals: d'una banda, la Musicologia històrica, que analitzava la música amb els canvis que sofreix al llarg del temps i, d'altra banda, la Musicologia sistemàtica que mirava d'establir quines són les lleis que es mantenen invariables al llarg del temps. Lògicament, la visió que recull aquesta ordenació és del tot esbiaixada, pretén –erròniament– objectivar i fer científiques qüestions com l'estètica, i assumeix prejudicis etnocèntrics i elitistes en tant que no incorpora l'estudi de la música tradicional i que fa entrar la música *exòtica* només per mostrar-la com un estat inferior dins una concepció evolucionista de la música, que hauria d'acabar en els grans mestres de la música occidental (Rodríguez Suso, 2002: 202).

Emperò, tot i les carències i les faltes que puguem considerar en el plantejament d'Adler, el seu primer plantejament va fer possible la posterior evolució que ens ha portat a la situació actual. Dins la Musicologia sistemàtica i, com ja hem dit, per poder demostrar la superioritat de la música culta occidental, el professor alemany plantejà la inclusió de la Musicologia comparada. Una vessant d'estudis musicals que havia impulsat el filòsof Carl Stumpf (1926). Aquesta branca, gràcies a les aportacions que es feren des de l'antropologia, evolucionà a l'Etnomusicologia. Eren els anys 50 del passat segle i Jaap Kunst (1959) proposava aquest concepte i un plantejament d'estudi completament diferent on no tenia cap sentit parlar de societats més avançades o de cultures primitives.

Actualment, tot i que aquesta branca musicològica encara manté un bon corpus investigador i que molts la prefereixen com a forma d'acostar-se a la música que no és occidental o no és clàssica, no sembla possible mantenir-la en l'àmbit científic present pels seus condicionants importats de la tradició. Després que John Blacking afirmara que *“tota la música es música ètnica”* (citat a Rodríguez Suso, : 216), no té massa sentit separar, per exemple, l'estudi de la música que fan els camperols colombians de la que fan les orquestres italianes. Encara més, quan la forma d'acostar-nos als dos

fenòmens pot ser igual: a partir de l'estudi del binomi música i societat. Així, doncs, les darreres tendències –a les quals nosaltres ens volem sumar– aposten per una nova terminologia:

—Algunos autores han propuesto cambiar el nombre de la Etnomusicología por algún otro término más adecuado, como podría ser el de Sociomusicología. Ello obligaría a los etnomusicólogos a adoptar los rigurosos *standards* de las ciencias sociales y, en especial, las técnicas cuantitativas que permitirían precisar sus materiales: estadística, determinación de las muestras, representatividad de los informantes, etc.” (Rodríguez Suso, 2002: 217).

L'aportació del pensament de Theodor Wiesengrund Adorno (2003, 2009) es manifesta en dos sentits diferents. Primer, com a continuador del materialisme marxista; segon, com a actor protagonista i filòsof de l'anomenada —*Nova música*—. Recolzat en l'idealisme hegel·lià, Adorno comença a publicar els seus estudis de Sociologia de la música en els anys 30 de l'anterior centúria. En ells, es concentra a cercar els orígens socials de les formes musicals. Es tracta d'una aposta molt especulativa i que, en el fons, té una demostració científica inabastable. Es pot analitzar la influència de la siderúrgia en la difusió del piano; però no hi ha espai per a un estudi que pugui demostrar l'establiment de les tonalitats com a reflex dels governs totalitaris o l'assumpció del dodecafonisme com a mostra del procés democratitzador – totes les persones són iguals, totes les notes també ho són. Alguns treballs més actuals segueixen insistint en aquesta direcció que, tot i atractiva pel seu tarannà poètic, té moltíssimes limitacions sociològiques. N'és un exemple John Zerzan (2001). Aquesta és una aproximació que, tot i vincular societat i música, se centra exclusivament en l'obra musical acabada com a fet tancat i que pot ser sotmès a la investigació sociològica i que, en canvi, menysprea el procés de creació musical o d'apropiació.

Igual que formava part, en l'àmbit científic, de l'Escola de Frankfurt, Adorno fou el discret alumne musical de la Segona Escola de Viena. Deixeble d'Arnold Schoenberg i company d'Alban Berg i Anton Webern, deixà un nombre ben escàs de composicions musicals. La seua atenció, doncs, es va centrar en l'estudi i l'anàlisi del treball que feien els seus coetanis. Una bona part de la seua producció científica se centrà en la naixent música contemporània. És el cas del seu monogràfic *Filosofía de la nueva música* (2003).

En la seua proposta de la Dialèctica de la Il·lustració, Adorno criticava l'excessiva racionalització de tots els elements de la vida. Aquesta mateixa idea s'aplica a la música amb la seua reflexió sobre l'envelliment de la Nova música. Segons l'autor,

aquesta música, en els seus 14 anys de vida (1913-1927), s'havia significat com un crit de la persona que vol tornar a exigir el seu protagonisme. Aquesta era la mostra que quedava al si de l'atonalisme, primer, i del dodecafonisme, després. Passat aquest moment, els creadors s'anaven acomodant a les formes de creació pretèrites (el neo-classicisme) o entraven, perillosament, en una cursa racionalitzadora i gens humana on l'atzar, els serialismes i la submissió creativa a la màquina anaven a acabar amb el sentit de l'art. (Adorno, 2009). Adorno, emperò, no era capaç de veure que aquelles iniciatives no configuraven l'envelliment de la Nova música sinó l'eclosió de noves formes. I no deshumanitzades, sinó, útils per a la societat d'aquest nou moment històric.

Com ja hem dit a l'inici d'aquest punt, les diferents aportacions de Pierre Bourdieu, i que tenen aplicació a l'àmbit de la música, són referents teòrics primordials per al desenvolupament del nostre treball. Aquest sociòleg francès, que va qualificar la seua pròpia obra com a —~~s~~tructuralisme constructivista”, presenta una sèrie d'elements teòrics que utilitzarem de manera recurrent al llarg de la investigació. És el cas de la teoria de l'*habitus*, que ens permet una —iència de las prácticas que escape a la alternativa del finalismo o el mecanicismo” (1990: 141). Bourdieu definia l'*habitus* com un —~~is~~tema de disposiciones adquiridas por medio del aprendizaje implícito o explícito que funciona como un sistema de esquema generadores, genera estrategias que pueden estar objetivamente conformes con los intereses objetivos de sus autores sin haber sido concebidas expresamente con este fin” (1990:141). La forma en que s'exterioritza aquest *habitus* i s'articula de forma relacional és a partir dels camps. Seguint Bourdieu: —~~os~~ campos se presentan para la aprehensión sincrónica como espacios estructurados de posiciones (o de puestos) cuyas propiedades dependen de su posición en dichos espacios y pueden analizarse en forma independiente de las características de sus ocupantes (en parte determinados por ellas)” (1990: 135).

També tindrem present al llarg de tota la investigació la seua aportació referida als estats del capital cultural. Una divisió que ens presenta al capital cultural incorporat —fent al·lusió a aquell que necessita d'un treball personal i d'aprenentatge per incorporar-lo a la persona—; al capital cultural objectivitat —aquell que es manifesta de manera material i que pot ser transmès— i al capital cultural institucionalitzat —l'estat en el qual s'objectiva a través de títols. (Bourdieu, 1987).

Finalment, l'últim concepte que prenem directament de la seua obra és el de distinció. Aquest és, segurament, una de les aportacions més importants de Bourdieu a la Sociologia de l'art i, per extensió, a la Sociologia de la música.

—[La distinción es] una forma en la que los individuos pertenecientes a ciertos grupos poseedores de un menor capital cultural pero de un mayor

capital económico, buscan por medio de la apropiación de bienes culturales como las obras de arte, una forma de distinguirse de aquellos que no solo no pueden apropiarse de estas obras por su costo económico, sino también porque no pueden apropiarse del valor simbólico que estas poseen". (Bourdieu citat a Toledo, 2008: 4).

No podem acabar aquest apartat sense incloure les imprescindibles reflexions de Christopher Small i la seua aportació científica en forma de concepte. El *musical* és la conversió conceptual de la música des d'una activitat a un fet. —*La música no es cosa ni actividad, es algo que hace la gente*" (1999: 2). En aquest article, —*Musical, un ritual en el espacio social*", Small se centra a pegar-li la volta als erronis plantejaments científics que consideraven:

- el significat de l'art en —*objetos aislados e independientes*"
- l'actuació musical —*como sistema de sentido único de comunicación desde el compositor hasta el oyente individual por medio del intérprete*"
- cada obra musical —*autónoma [existente] sin relación a ningún acontecimiento, ni conjunto de creencias religiosas, sociales o políticas*" (1999: 3 – 4).

Tot aquest canvi paradigmàtic hauria de servir per veure que —*la naturaleza básica de la música no reside en objetos, obras musicales, sino en la acción, en lo que hace la gente*" (1999: 4). Per això, la proposta del verb *musical* ens hauria de fer considerar, més fàcilment, que allò que tots fem i que cal de veres estudiar és —*tomar parte, de cualquier manera, en una actuación musical*" (1999: 5). I que, per tant, a l'hora de jutjar les manifestacions musicals, hauríem de considerar el seu valor en relació a la capacitat per complir amb l'objectiu ritual que li ha atorgat una societat.

Ens centrem, tot seguit, en els antecedents empírics que precedeixen al nostre treball. La nostra investigació és deutora, bàsicament, del treball de Pierre-Michel Menger. El 1983, aquest sociòleg francès presentava la seua obra *Le paradoxe du musicien*. Una acurada tasca d'investigació quantitativa que intentava determinar l'anatomia del compositor francès contemporani. Aquest volum es pot considerar com la primera gran obra de referència de la Sociologia de la música.

El professor Rodríguez Morató (1996) va intentar dur a terme un treball semblant, anys més tard, aplicant la metodologia al cas espanyol. *Los compositores españoles: un análisis sociológico* no va passar de ser un volum introductori, sense cap mena de marc teòric, i amb notables carències que, esperàvem, serien completades en un futur volum planificat que, 15 anys més tard, encara ho ha vist la llum.

El corpus bibliogràfic espanyol de Sociologia de la música és molt escàs. Com a publicació de referència tenim, encara hui, el monogràfic que li dedicà la revista *Papers*, en 1988, al nostre àmbit d'estudi. Un primer punt de gènesi que no trobà

continuitat i que segueix sense una rèplica més actualitzada. En aquest exemplar es reuniren articles del propi Arturo Rodríguez Morató, Pierre-Michel Menger, Antonio Serravezza, Ivo Supici, Simon Frith, H. Stith Bennet i Antonie Hennion. Des de llavors, molt poques aportacions més.

A banda de la ja mencionada investigació del professor Rodríguez Morató, tenim les reflexions epistemològiques i les aportacions empíriques de Gerhard Steingress (2006, 2008) centrades, sobretot, en la música popular. En l'àmbit de les tesis doctorals trobem la proposta d'Augusto Varela, *El intérprete de música clásica: emisor y líder de opinión en la comunicación de masas* (1987) i la de Ramón Saladrigues, *La demanda de música clásica en vivo*, (2002) tot i que, aquesta, amb un apropament més tangencial al nostre camp d'estudi.

La revista *Trans* de la Sociedad de Etnomusicología (SIBE) acull en algunes ocasions, entre els seus estudis de caire etnològic, materials de Sociologia de la música. És el cas, per exemple, de l'article —“la música popular contemporánea y la construcción de sentido: más allá de la sociología y la musicología” de Joan-Elies Adell (1997). Efectivament, des de l'àmbit de l'Etnomusicologia ens trobem amb alguns treballs que tot i l'arbitrària diferenciació de la disciplina —que comentaria Bourdieu— s'acosten molt als nostres pressupòsits i punts de vista. És el cas del monogràfic que coordinà Francisco Cruces, *Las culturas musicales: lecturas de Etnomusicología*; (2001) de la personal *Invitación a la etnomusicología: quince fragmentos y un tango* (2000) de Ramón Pelinski; o de l'assaig epistemològic —on planteja un repàs històric i unes propostes de futur— *Más allá del arte: la música como generadora de realidades sociales* (2000), de Josep Martí Pérez.

Fora de l'Estat espanyol, però encara dins de l'àmbit hispànic, trobem el treball més proper a la nostra investigació. Es tracta de l'article —“Consumo de Música Clásica: ¿distinción o diferenciación social? Aproximación sociológica al público de la Temporada Oficial 2006 de la Orquesta Sinfónica Nacional”, que va presentar el 2008 la investigadora costa-riquenya Sandra Toledo. Una primera aproximació a l'estudi del consum musical a partir de l'aparell terminològic i teòric bourdià: idees de distinció, capital cultural, etc.

Finalment, i relacionat amb el fenomen de la música contemporània, trobem el volum català de Manuel Valls *La música contemporània i el públic* (1967). Una obra que, tot i comptar amb unes reflexions força interessants, es queda curta amb la seua anàlisi empírica i dedica massa atenció al repàs històric musical. Una primera mostra per tenir en compte, però que, ja fa massa anys, hauria d'haver estat superada per altres treballs més actualitzats.

4. Selecció de temes i objecte d'investigació

La nostra investigació s'ha centrat en la presència de la música clàssica contemporània a les programacions dels auditoris en les temporades que s'han desenvolupat entre la tardor de 2010 i la primavera de 2013. Configurem el corpus empíric els concerts de la temporada d'abonament –o d'abonament simfònic, en el cas que disposen de més d'una opció. Hem procurat que els auditoris tingueren un cert prestigi en l'àmbit clàssic i que, aproximadament, ens serviren per cobrir tot el territori de l'estat i les ciutats més importants de les diferents realitats nacionals gallega, basca, catalana i castellana: Auditorio de Galicia, Santiago de Compostel·la, nord-oest; Palacio de congresos y de la música, Bilbao, nord; L'Auditori, Barcelona, nord-est; Auditorio Nacional de Música i Teatro Municipal de Madrid, Madrid, centre; Palau de la Música, València, est; Teatro de la Maestranza, Sevilla sud-oest; i Auditorio de Tenerife, Tenerife, territori insular.

Delimitar un període històric és sempre una tasca difícil. La infinitat d'elements que intervenen en el fet social fan del tot arbitrària l'elecció d'un punt que, tot i justificat, marque la frontera entre allò que ens ocupa i allò que quedarà fora del nostre abast. De tota manera, per simplificar l'elecció i, a l'espera d'estudis que puguin prendre una major perspectiva, marcarem com a límit de la nostra música el segle XX. Per tal de mostrar una visió més concreta de la nostra música, diferenciem dos subapartats: la primera etapa d'avantguarda del segle XX (1900-1945) i el període que abraça des de la fi de la II Guerra mundial fins al present (1946-2011). L'any de referència que determina la ubicació de l'obra serà, bé la data de la seua composició, bé la data de l'estrena. En qualsevol cas, per tal d'aportar dades amb períodes cronològics de durades iguals, incloem també l'anàlisi desglossada en segles.

5. Disseny metodològic

Tot i que el nostre Treball final de màster optava per la conjugació, tan habitual en la sociologia contemporània, de la metodologia quantitativa i qualitativa, en aquest apartat que ara presentem, ens centràrem, exclusivament, en la quantitativa. A partir de la programació publicitada pels auditoris, elaboràrem una matriu de dades per una posterior anàlisi quantitativa a partir del creuament de diferents variables. Per a dur a terme aquesta tasca s'ha fet servir el software SPSS a partir del qual hem pogut definir les variables, hem pogut calcular les dades estadístiques i hem pogut elaborar gràfics que ens facilitaren una més evident resposta a partir de la representació visual. Aquestes tècniques de buidatge i elaboració de matrius, ens han permès comptabilitzar les diferents obres que han constituït el repertori que s'ha ofert al llarg d'aquests tres anys a les sales estudiades.

6. Objectius

L'objectiu principal del nostre treball ha estat comprovar les possibilitats de l'anàlisi i l'adequació de la metodologia per abordar l'àmbit de la música clàssica contemporània a l'Estat espanyol. Com a objectius secundaris, en aquest apartat que presentem, ens hem marcat descobrir quina és la presència de la música clàssica contemporània als auditoris de l'Estat espanyol i comprovar quina evolució s'ha produït al llarg de les temporades 2010-2011, 2011-2012 i 2012-2013.

7. Corpus empíric

Hem considerat com a unitats d'estudi les obres interpretades als concerts d'abonament simfònic de les orquestres titulars de cadascun dels auditoris estudiats: Auditorio de Galicia, Orquesta sinfónica de Galicia; Palacio de congresos y de la música, Bilbao Orkestra Sinfonikoa; L'Auditori, Orquestra Simfònica de Barcelona i Nacional de Catalunya; Auditorio Nacional de Música, Orquesta y Coro Nacionales de España; Teatro Municipal de Madrid, Orquesta Sinfónica y Coro de Radio Televisión Española; Palau de la Música i Congressos de València, Orquesta de Valencia; Teatro de la Maestranza, Real Orquesta Sinfónica de Sevilla; i Auditorio de Tenerife, Orquesta Sinfónica de Tenerife.

En l'extracció de dades hem recollit: títol de l'obra, autor, any de composició –a partir d'aquesta variable hem ordenat els distints períodes–, el seu gènere, si es tractava d'una estrena o d'una primera interpretació per part de l'orquestra, si la interpretació anava a càrrec de l'orquestra titular o d'una convidada i del director titular o d'un invitat, la procedència –referida en aquesta cas al continent, a excepció del cas espanyol on s'ha mantingut la nacionalitat per tal d'aprofitar-la com a dada representativa– del compositor i la temporada de concerts a què correspon cada interpretació.

En alguns casos, per falta d'informació, ens hem vist obligats a excloure una sèrie d'obres. Ens referim a aquells concerts en els quals es programava, per exemple, un recital que s'anunciava amb l'epígraf: “~~ob~~res de Mozart” o “~~ob~~res d'òpera”, i que, per tant, no eren comptables de forma concreta. També, un parell de concerts de l'auditori de Tenerife i un tercer de Bilbao, en el qual s'han programat sessions de música jazz sense assenyalar les obres que s'interpretarien. En aquelles obres que, per antiguitat, es desconeix la seua data exacta de creació, hem optat per una data aproximada. En el cas, per exemple, de les suites de Bach –tenint en compte que les dades històriques apunten a una forquilla temporal, les hem ubicades totes en el mateix any (l'any que podríem considerar la mitjana)–, d'alguns concerts de Vivaldi i d'altres autors del segle XVII com Vanhal o Franceschini. Hem decidit incloure, tot i que ens ha resultat impossible trobar una data aproximada de composició, dues obres contemporànies:

Imágenes II de Pedro Halffter i *Tres piezas para orquesta de cuerda* del compositor valencià Enrique Gomá. Per a la primera, hem optat per agafar l'any de la composició de *Imágenes I*, per a la segona, hem pres de referència l'any de la mort del compositor. Són dos casos que, tot i incloure unes dades inexactes, ens serveixen per computar-les al seu període històric respectiu. Quan s'ha programat l'obertura *Leonore* de Ludwig van Beethoven, sense especificar versió, ens hem decantat per la tercera ja que sol ser la de referència. En el moment de l'anàlisi final hem preferit obviar la variable referida a la "primera interpretació per part de l'orquestra" ja que molts auditoris no explicitaven aquesta informació en les seues programacions i, per tant, teníem el risc de produir una dada esbiaixada.

Hem aconseguit catalogar un total de 1.579 ítems, que es reparteixen en les tres temporades consecutives en 523, 532 i 524. L'obra programada més antiga és una composició de l'any 1680 i, les més modernes, obres escrites aquest mateix any, 2013. La mitjana dels anys de composició de les obres se situa en 1893. Hem de considerar, tot i que la seua influència poguera ser relativa, que cada temporada s'ha vist esbiaixada per determinades celebracions –com és el cas del centenari de la mort de Gustav Mahler o el bicentenari de Verdi i Wagner–, circumstància que molts auditoris han aprofitat per a programar integrals de les seues simfonies o interpretacions de les seues obres.

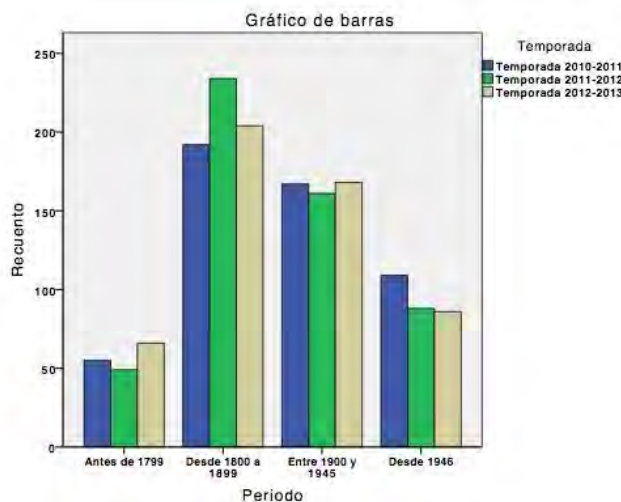
La distribució, per anys, (veure gràfic 1) de les obres interpretades ens deixa una distribució normal amb forma de campana de Gauss, concentrant la major quantitat de casos concrets en la part central (la secció que comprén de finals del segle XIX a principis del segle XX). El gràfic, que mostra una caràcter simètric, va descendint en nombre de casos segons s'allunya cap als extrems. Com a excepció notòria tenim el cas dels anys en els quals es desenvolupen les temporades que estudiem i en què el nombre d'estrenes ens porta a un major nombre d'obres. Podem fer notar, també, que tot i la ingent quantitat d'estrenes, el nombre d'obres d'anys immediatament anteriors és molt més discret. Ràpidament, en qüestió de poc temps, passem a tenir casos de dues obres per any o, fins i tot, de cap obra –com és el cas del no tan allunyat en el temps 1997. Això ens comença a avançar la idea que la dificultat dels compositors contemporanis no és tant l'estrena de les seues creacions com la reposició i, per tant, el manteniment d'aquestes obres en el circuit simfònic estatal. Tot i això, ja és ben revelador que trobem obres de tots els anys del segle XXI.

Com ja ens avança el gràfic 1, hi ha una gran quantitat d'obres programades que s'han escrit en els anys d'aquestes tres temporades que hem treballat. Tot i això, i aquí podem trobar-nos davant una conseqüència de la depressió econòmica que vivim actualment, el nombre d'estrenes s'ha anat reduint a cada temporada. El còmput total

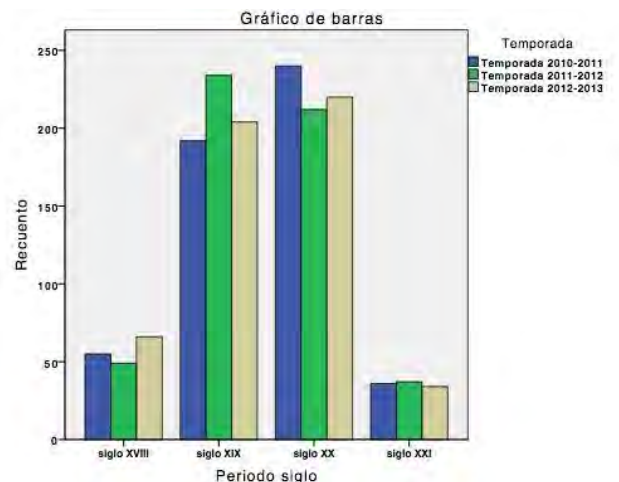
ens mostra 36 estrenes i 7 estrenes estatals –una dada esbiaixada ja que alguns auditoris no fan menció de les estrenes quan no són absolutes. Mentre que de la temporada 2010-2011 recollim 17 estrenes, la 2011-2012 en va deixar només 10, xifra que s'ha reduït a 9 en la present temporada.

Ja hem comentat que el nostre principal interès radica en la divisió per períodes en els quals puguem comparar les diferents etapes. Per a aquesta anàlisi hem comptat amb dues divisions diferents. La primera distingeix quatre moments que s'identifiquen com: anteriors a 1799, segle XIX, de 1901 a 1945 i de 1946 fins l'actualitat. La segona, creada per evitar la inexactitud que pot provocar el fet de comparar períodes de diferent amplitud, vincula cada moment a un segle concret: segle XVIII, segle XIX, segle XX i segle XXI. Encara més, aquesta segona ens ajuda a delimitar el que serà la música clàssica contemporània tal com l'hem definida en aquest treball, tot associant-la als segles XX i XXI. Tot i que, en qualsevol cas, podrem fer notar les diferències entre el límit que va suposar la II Guerra mundial i que tant va influir en la concepció de l'art i en el pensament dels artistes contemporanis.

De la primera divisió que hem fet podem extreure que, del segle XX, les obres de la primera meitat són molt més habituals en les sales de concert que les de la segona (en lògica, les més clarament *contemporànies*). El segle XIX, en aquest punt, apareix com el moment de període amb una major programació. Fet, emperò, que només es dona en la temporada 2011-2012, ja que en les altres dues comprovem que tot el segle XX suma més que les obres del XIX. Com veiem, la diferència entre obres del segle XIX i XX no és gaire evident i no hi ha una tendència clara. La diferència descendent d'obres contemporànies en les dues darreres temporades són massa escasses (2 i 3 obres segons ens fixem en el període o en el segle) com per concloure que s'ha produït una menor programació de les obres més actuals.

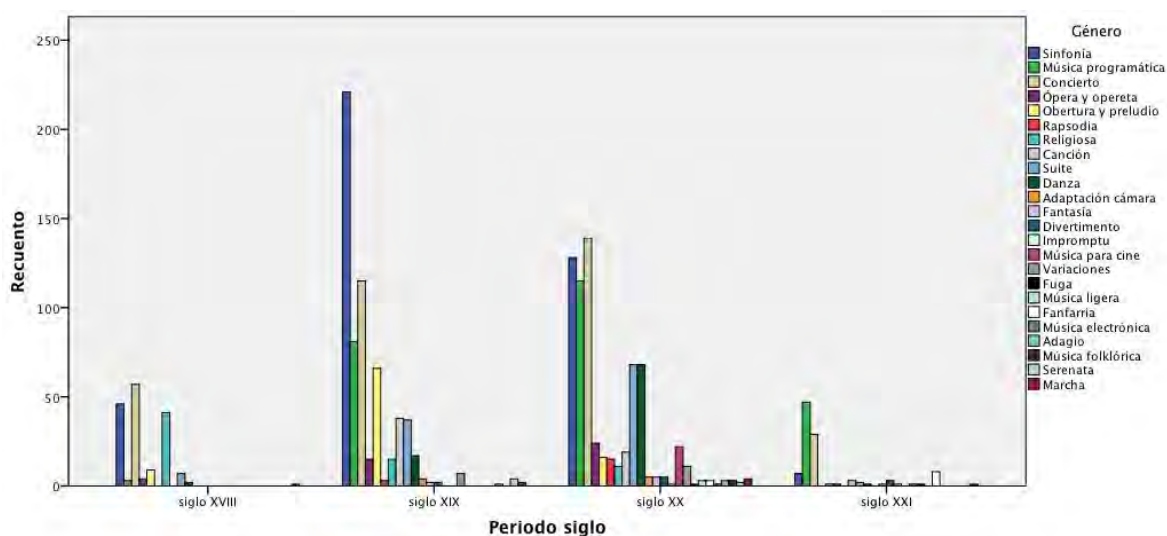
Gràfic 2 – Obres programades segons el període de composició

Gràfic 3 – Obres programades segons el segle de composició

Per a la consideració del gènere hem optat per centrar-nos en la divisió per segles. En primer lloc cal assenyalar que els gèneres més programats, en nombres absoluts, són simfonies (402), concerts (340), música programàtica (246) i suite (114); mentre que els menys programats són l'impromptu i la fuga (2) i la música electrònica (amb un sol exemple). Finalment, trobem un grup de gèneres que, amb un nombre similar d'interpretacions (entre 92 i 60), s'han ofert als auditoris: obertures i preludis (92), dansa (88), música religiosa (67) i lieder (60).

Si creuem les variables gènere i segle veiem que la simfonia té el seu moment àlgid al

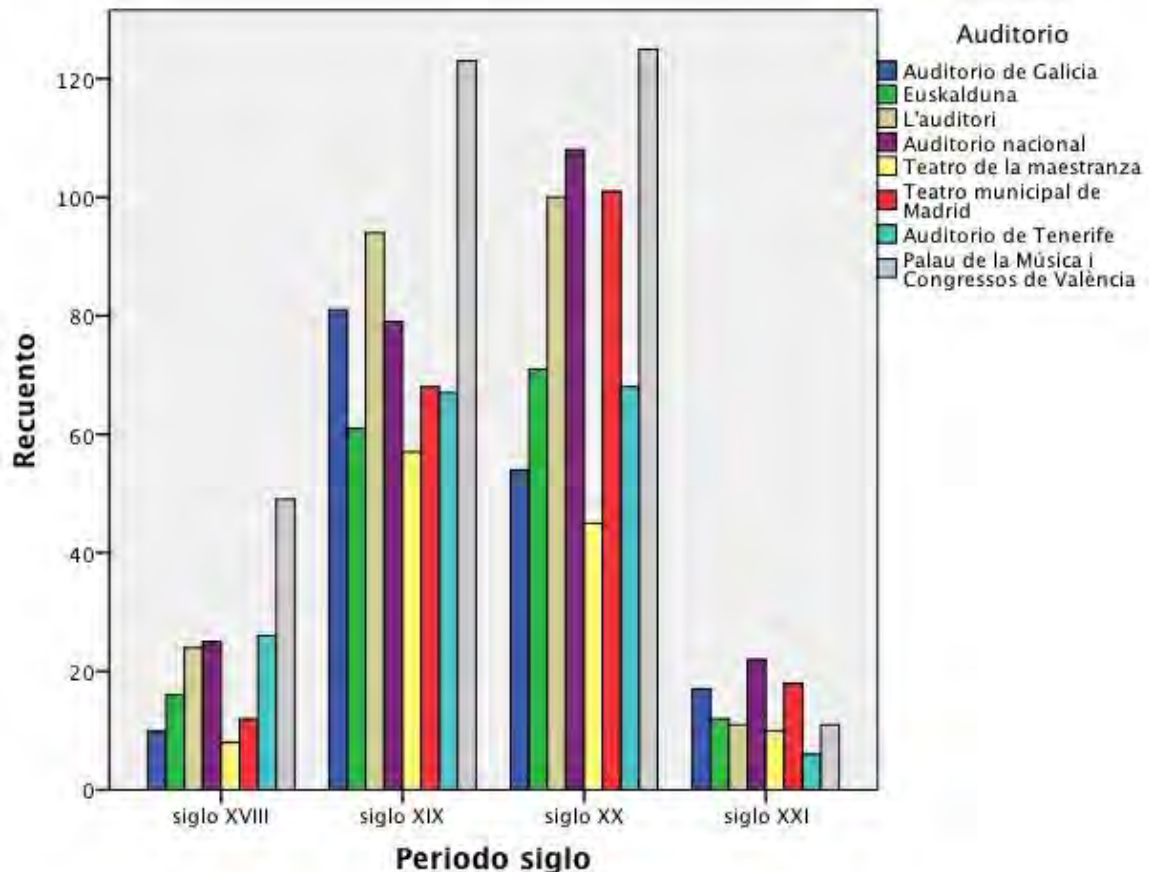
Gràfic 4 – Obres programades, segons el gènere, en cada segle

segle XIX (221 casos), els concerts als segles XVIII (57 casos) i XX (139 casos), i la música programàtica al segle XXI (47 casos). Altres elements concrets que volem ressaltar són: mentre que les obertures i preludis apareixen vinculats al segle XIX (66), la suite i la dansa es focalitzen al segle XX (68). La música per al cinema, lògicament, es dona a partir del segle XX (22 casos) però, paradoxalment, no trobem cap cas del nostre segle. La música electrònica, tan representativa de les corrents actuals, només apareix en un cas aïllat. De moment, amb les escasses mostres que recollim del nostre segle, podem veure que la música programàtica i el concert destaquen com a formes més habituals d'afrontar la creació.

Si creuem la programació de cada auditori amb el segle de les seues obres, podem conèixer en quins llocs de la geografia espanyola es programa un tipus de música o un altre. Majoritàriament, es programa més música del segle XX que de cap altre moment amb l'excepció de Santiago de Compostel·la i Sevilla. L'altra forma que trobem de programar, promou l'equilibri entre el segle XIX i XX (Tenerife i València, amb dos ítems de diferència entre cada segle). Aquest darrer destaca, a més, per la gran quantitat d'obres del segle XVIII, pràcticament doblant al següent auditori en nombre

d'obres en aquesta centúria. Pel que fa a obres del segle XXI, la forquilla és encara molt estreta i la diferència entre els qui més programen (Auditorio Nacional, Teatro municipal de Madrid i Auditorio de Galicia, amb 22, 18 i 17 casos, respectivament) i els qui menys (Tenerife amb 6 obres), no és gaire significativa.

Gràfic 5 – Obres programades, segons l'auditori , en cada segle

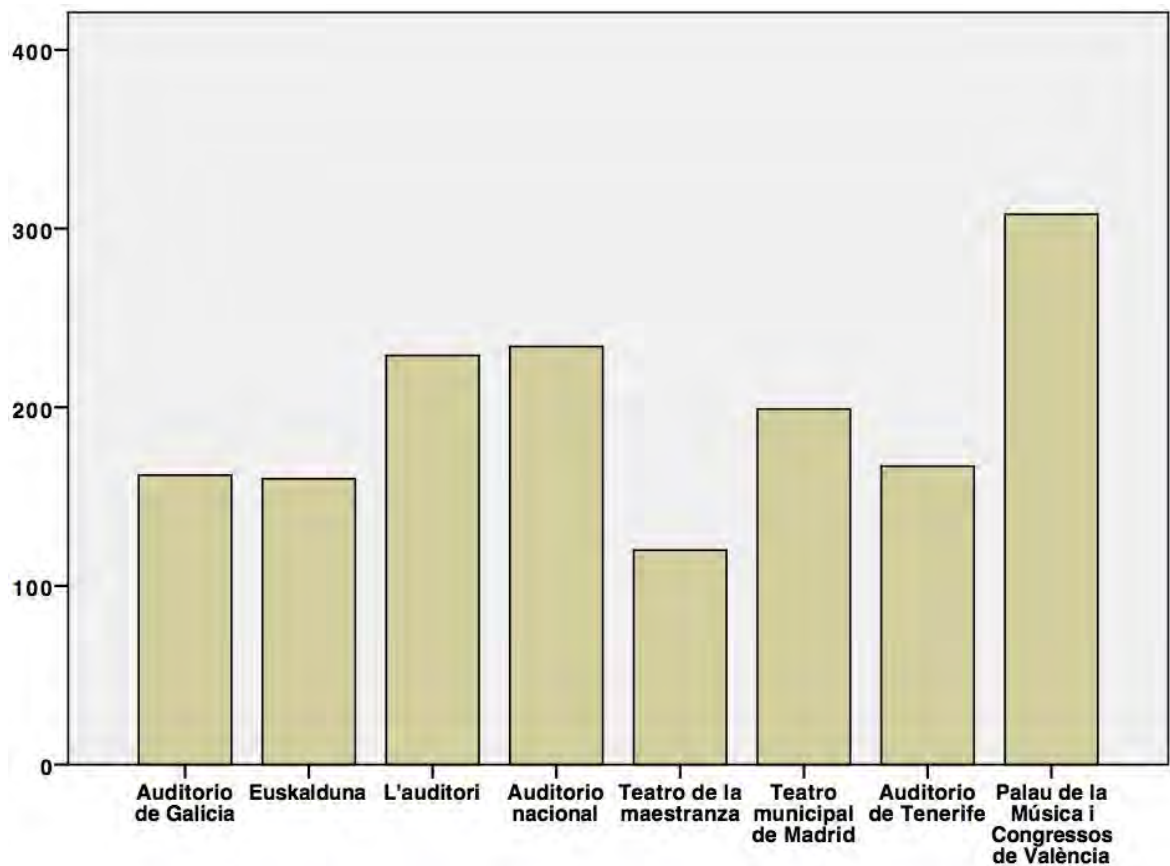

Dirigim la nostra atenció ara a l'encreuament d'obres de cada període i al director i orquestra que realitza la interpretació. No trobem cap desviació substancial entre les variables director titular i orquestra titular front a director invitat i orquestra titular. En ambdós casos, la música del segle XX és la més interpretada amb diferència. Trenca aquesta tendència el cas de l'orquestra i el director invitats ja que aquí trobem una quantitat més elevada d'obres del segle XVIII que del segle XIX. Aquesta darrera variable no es pot considerar molt representativa ja que, dels 8 auditoris que recollim en aquest treball no tots inclouen al seu abonament simfònic de temporada concerts amb orquestres que no són la titular de la sala ni ho fan totes les temporades analitzades. Els casos anecdòtics on s'han unit orquestra titular i invitada ens han deixat sols 6 casos. Quan el director ha sigut invitat, les tres obres interpretades han sigut del segle XX. I quan ho ha estat el director titular, trobem un cas de cada segle a

excepció del segle XXI.

Tot i que haguera sigut interessant poder conèixer el nombre de concerts interpretats per directors titulars o invitats i orquestres titulars o invitades, no podem calcular aquestes dades ja que la nostra unitat d'estudi és l'obra i no el concert. I, encara que no podem incloure aquestes dades, a mesura que hem anat realitzant el buidatge de les dades, sí que hem pogut apreciar que els directors titulars dirigeixen una quantitat de concerts molt menor a la que dirigeixen els invitats. Açò queda registrat en les 548 obres dirigides per directors titulars en comparació a les 939 que han tingut al capdavant de l'agrupació a directors convidats.

Abans de comentar la qüestió de les estrenes, i per tal de saber en quin context ens movem, presentem quina quantitat d'obres ha programat cada auditori. Aquest element no ens diu res al voltant de les dimensions de la temporada –ja que cada concert pot estar configurat per més o menys obres– però sí que ens permet veure quina varietat repertorística pot abastar cada escenari. Segons hem extret del nostre buidatge, les tres sales amb major quantitat d'obres són el Palau de la Música i Congressos de València (308), l'Auditorio Nacional de Música (234), i l'Auditori (229). A excepció del Teatro de la Maestranza que no passa de les 120, la resta de sales analitzades se situa en una forquilla d'entre 160 (Euskalduna) i 199 (Teatro municipal de Madrid).

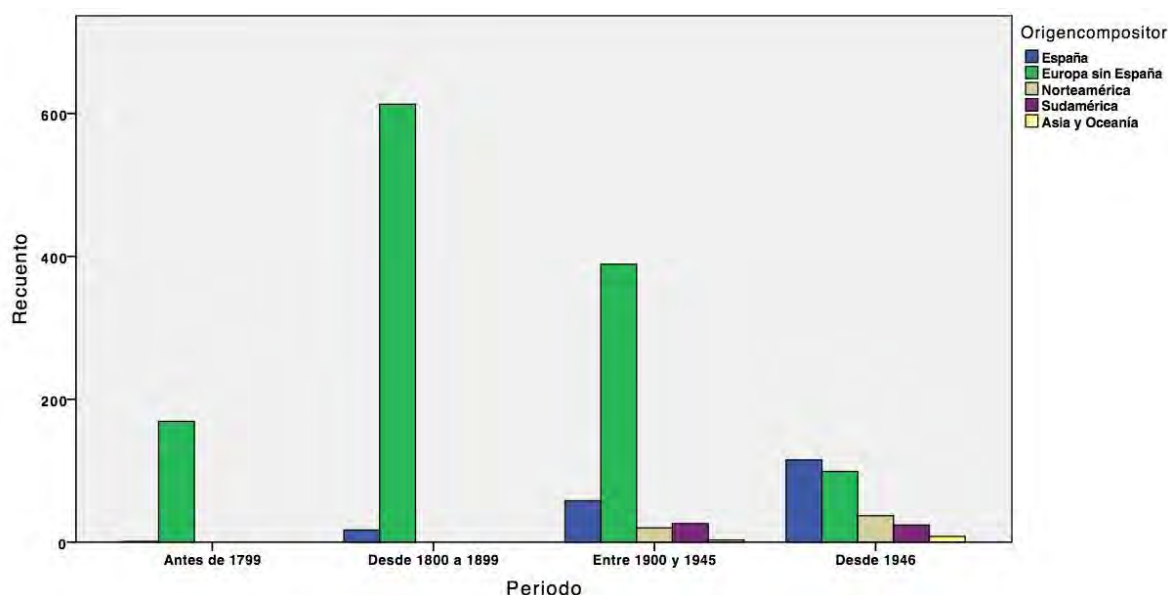
Gràfic 6 – Nombre d'obres programades per cada auditori

Centrem el punt següent en relació amb el nombre d'estrenes que acull cada auditori. En total, com ja hem esmentat, s'han estrenat de manera absoluta 36 obres en tots els auditoris que analitzem. El mínim que s'ha presentat –dues obres– correspon al Teatro de la Maestranza de Sevilla. Els auditoris amb la cota més alta d'estrenes són l'Auditorio Nacional de Música i l'Auditori (7 obres, cadascun) i l'Auditorio de Galicia (6 obres). Podem reconèixer la capacitat de lideratge, en aquest punt, de les sales principals de les dues capitals més importants.

Si vinculem la variable de l'estrena amb la nacionalitat veurem que 33 obres d'estrena són de compositors espanyols. Encara més, i tot i que no podem incloure dades perquè no els hem incorporat com a variable, podem assenyalar que als auditoris de l'anomenada *perifèria* gairebé sempre s'ha optat per compositors propis de la comunitat autònoma. Els únics tres casos de compositors no espanyol es correspon a dos autors nord-americans i un d'origen sud-americà. Aquest fet posa de relleu la prioritat de les relacions socioculturals –dins el marc geopolític actual– de l'Estat espanyol amb els territoris hispanoparlants del continent americà.

Un altre creuament de variables ens ha permès de veure quin és l'origen dels compositors en relació al període històric. Cal recordar, abans de tot, que hem agrupat

les nacionalitats per continents; a excepció d'Espanya que hem considerat com a unitat independent per tal de veure les implicacions nacionalistes que ja han quedat plasmades en algun paràgraf anterior. En el primer període, segle XVIII, quasi totes les obres (169), a excepció d'una composició espanyola, són de compositors de la resta del continent europeu. En el segle XIX, segon període, es manté la prominència d'autors europeus (613) i s'eleva els nivells de creació espanyola fins a les 17 mostres. La tendència etnocèntrica europea es comença a trencar al tercer període –de 1900 a 1945– quan als europeus (389), se sumen obres d'espanyols (58), sud-americans (26), nord-americans (20) i asiàtics (8). Finalment, al quart període –des de 1946–, assistim a un equilibri de les dades, però amb un *sorpasso* dels compositors espanyols sobre els de la resta d'Europa: 115 obres espanyoles, 99 obres europees, 37 obres nord-americanes, 24 sud-americanes i 8 d'Àsia i Oceania. La predominança nacionalista queda més clara si sols considerem les produccions del segle XXI amb 74 obres d'autors espanyols i 33 de la resta de nacionalitats. Hem de dir que, de manera molt significativa, ens ha sorprès la nul·la programació d'autors africans. Açò ens revela que, tot i haver caigut amb el temps l'etnocentrisme europeu, aquest s'ha reconvertit en un etnocentrisme *occidental* que segueix marginant bona part de països del món. Encara més, i com ja hem esmentat, la notable presència de sud-americans pareix més vinculada als llaços de la hispanitat més que a una intenció integradora de països de l'hemisferi sud.

Gràfic 7 – Origen del compositor segons el període històric de l'obra

Hem cregut, finalment, interessant realitzar un recompte del nombre d'obres interpretades de cada compositor. Aquesta ens ha deixat al descobert algunes idees interessants. A simple vista podem apreciar l'existència de figures molt significatives que s'han anat repetint a totes les programacions. És el cas d'autors com Beethoven (78), Tchaikowsky (72), Mozart (70), Brahms (69), Mahler (53), Richard Strauss (50), Shostakóvich (43), Dvórák (41), Ravel (36), Prokófiev (35) i Schumann (33). Com veiem, destaquen molt les obres de les grans figures de l'època romàntica. A mesura que ens endinsem al segle XX, la quantitat de firmes es multiplica tot i que amb una menor quantitat d'interpretacions acumulades per cada autor.

Podem introduir, arribats en aquest punt, el concepte de clàssics del segle XX o, directament, *clàssics contemporanis*. Amb ell fariem referència a autors que han elaborat gran part del seu treball al segle XX, que segueixen vinculats a la idea romàntica del gran compositor i que tenen una presència normalitzada a les sales de concerts. En el fons, creadors com Gustav Mahler, Richard Strauss, Dmitri Shostakóvich, Antonin Dvórák i Maurice Ravel es programen de manera habitual i el públic els assimila com a grans clàssics més que com a compositors de música clàssica contemporània.

8. Conclusions

La realització d'aquesta investigació ens permet comprovar l'existència d'un camp d'estudi adient com és el de la música clàssica contemporània a l'estat espanyol. A més, hem pogut confirmar que la metodologia i les tècniques emprades són les indicades. Futurs estudis que amplien l'abast d'aquesta primera exploració podran fer-ne ús. Nosaltres, en la resta d'àmbits que plantejarem al nostre Treball final de màster, vam obtenir uns resultats molt satisfactoris.

La presència de la música clàssica contemporània als auditoris de l'Estat espanyol ha resultat ser força notable. Considerant com a punt de gènesi el segle XX, hem comprovat que aquesta centúria focalitza la major part de l'atenció dels programadors. L'anomalia històrica que causa la música clàssica la trobem en la forta presència, encara a ple segle XXI, de les obres de l'etapa del segle XIX. Bona mostra d'allò és que les obres de Beethoven, Tchaikowsky i Brahms –juntament amb les clàssiques mozartianes– capitalitzen les quatre primeres posicions del llistat de compositors més programats. L'ombra del Romanticisme, passional i mística, se segueix allargant sobre nosaltres.

Com hem dit, la dada més representativa de la incidència del procés de depressió econòmica que vivim, la trobem en el descens d'obres estrenades en els darrers anys.

Les orquestres i les institucions públiques patrocinadores, immerses en processos de retalls de personal i de reestructuració, no han volgut assumir el sobrecost que suposa l'encàrrec de noves obres. Tot i això, no han tret protagonisme a un segle XXI, que es manté ferm amb la recuperació d'obres de tota la primera dècada (2001-2010).

Un altre element significatiu que ens ha descobert la nostra investigació és el caràcter nacionalista que presenten les estrenes. Els auditoris aposten per estrenar obres d'autors espanyols i —això queda per aprofundir en futurs treballs— principalment, d'autors de cadascuna de les realitats nacionals respectives. Com a possible via d'investigació, també proposem l'anàlisi de les diferents reinterpretacions que té una obra després d'haver-se estrenat. Un element que ens marca el primer filtre de les noves obres i que comença a configurar el que serà el futur cànnon de repertori.

En conclusió, i vista la conjugació de segles XIX i XX al repertori, ens atrevim a imaginar un possible escenari de transició. Tres anys són, encara, un període molt breu de temps per començar a entreveure tendències. Tot i això, l'establiment del que hem vingut a anomenar —"lassics contemporanis" ens anima a pensar que el relleu generacional pot estar pròxim. Els nous públics, que s'estan formant en un paisatge sonor audiovisual més innovador i més proper a les formes de composició del segle XX, aniran sol·licitant dels programadors, cada vegada més, una posició agosarada que incloga, deliberadament, obres contemporànies. Està clar que, almenys avui, la tradició del XIX pesa encara massa i ens sembla impossible imaginar una realitat simfònica sense la presència paternal i guia de Beethoven o de Brahms. La realitat, emperò, acabarà posant cadascú al seu lloc i, de la mateixa forma que els genis de Bach, Monteverdi o Palestrina tenen el seu lloc, també l'acabaran tenint Mozart, Shostakovich, Stravinsky i el compositor novell que veurà estrenada la seua obra la temporada vinent.

Bibliografia

- Adell Pitarch, Joan-Elies. 1997. —"Música Popular Contemporánea y La Construcción De Sentido: Más Allá De La Sociología y La Musicología." *Revista Transcultural De Música* 3: 1–10.
- Adorno, Theodor Wiesengrund. 2003. *Filosofía De La Nueva Música*. Tres Cantos: Ediciones Akal.
- . 2009. *Disonancias: Introducción a La Sociología De La Música*. Tres Cantos: Ediciones Akal.
- Ariño, Antonio. 2007. —"Música, Democratización y Omnivoridad." *Política y Sociedad* 44: 131–150.
- Bennett, H. Stith. 1988. —"Cambios En El Sonido: El Pensamiento Social a Través De La Tecnología y La Política De La Música." *Papers: Revista De Sociología* 29: 197–226.
- Blacking, John. 2007. —"Música, Cultura e Experiência." *Cadernos De Campo* 16: 201–218.

- Bliss, Arthur. 1934. —“Aspects of Contemporary Music.” *The Musical Times* 75 (1095): 401–405.
- Bourdieu, Pierre. 1987. —“Los Tres Estados Del Capital Cultural.” *Sociológica* 5: 11–17.
- . 1990. —“Algunas Propiedades De Los Campos.” In *Sociología y Cultura*, ed. Pierre Bourdieu, 135–141. México: Conaculta.
- . 1991. *La Distinción: Criterio y Bases Sociales Del Gusto*. Madrid: Taurus.
- Busquet i Duran, Jordi. 1999. —“Crítica a La Distinció Cultural.” *Revista Catalana De Sociologia* 10: 75–102.
- Cattin, Giulio. 1987. *Historia De La Música, Vol. 2: El Medioevo I*. Madrid: Ediciones Turner.
- Cœuroy, Andrée, and Theodore Baker. 1929. —“Further Aspects of Contemporary Music.” *The Musical Quarterly* 15 (4): 547–573. doi:10.1093/mq/XV.4.547.
- Cuscó i Clarasó, Joan. 2001. —“Música i Cultura.” *Revista Catalana De Musicologia* 1: 209–217.
- Custer, Arthur. 1965. —“Contemporary Music in Spain.” *The Musical Quarterly* 51 (1): 44–60.
- Figaredo, Rubén. 2010. —“Today’s Dissonance, Tomorrow’s Consonance: A New Pact Between Composer and Public.” *International Review of the Aesthetics and Sociology of Music* 41 (1): 91–116.
- Fischerman, Diego. 2009. —“Música (aún) Contemporánea.” *Letras Libres* 91: 6–9.
- Flores, Susana. 2010. —“Música - Sociedad, Cultura y Educación Musical.pdf.” In *Música: Complementos De Formación Disciplinar*, ed. Andrea Giráldez, 9–34. Editorial Graó de IRIF, Ministerio de Educación.
- Foucault, Michel, Pierre Boulez, and John Rahn. 1985. —“Contemporary Music and the Public.” *Perspectives of New Music* 24 (1): 6–12.
- Fouce Rodríguez, Héctor. 2010. —“¿La Crisis Del Mercado Discográfico a Las Nuevas Prácticas De Escucha.” *Comunicar* 17 (34) (March 1): 65–72. doi:10.3916/C34-2010-02-06. <http://recyt.fecyt.es/index.php/comunicar/article/view/8756>.
- Frith, Simon. 1988. —“El Arte Frente a La Tecnología: El Extraño Caso De La Música Popular.” *Papers: Revista De Sociologia* 29: 178–196.
- . 2001. —“Hacia Una Estética De La Música Popular.” In *Las Culturas Musicales: Lecturas En Etnomusicología*, ed. Francisco Cruces and Et Al, 0:413–435. Ed. Trotta. Madrid.
- Gallo, F. Alberto. 1987. *Historia De La Música, Vol. 3: El Medioevo II*. Madrid: Ediciones Turner.
- García del Busto, José Luis. 2007. —“Música ¿contemporánea?” *Paradigma* 4: 12–14.
- Gayo, Modesto, and Berta Teitelboim. 2009. —“Localismo, Cosmopolitismo y Gustos Musicales.” *Reporte Encuesta Nacional De Opinión Pública De La Universidad Diego Portales: Radiografía Social, Política y Económica De Chile* 2: 111–120.
- Giró, Joaquín, Teresa Cascudo, John Shepherd, Miguel Ángel Marín, Pierre-Michel Menger, M. J. Citron, J. Labajo, Lucy Green, and Simon Frith. 2010. *Sociología De La Música - Temario*. Universida. Logroño.
- Hennion, Antoine. 1988. —“¿Una Etnografía De La Enseñanza Musical a Una Sociología De La Mediación.” *Papers: Revista De Sociologia* 29: 153–177.

- . 2010. —Gustos Musicales: De Una Sociología De La Mediación a Una Pragmática Del Gusto.” *Comunicar* 17 (34) (March 1): 25–33. doi:10.3916/C34-2010-02-02. <http://recyt.fecyt.es/index.php/comunicar/article/view/8752>.
- Iglesias Lozano, Ignacio. 2001. —Situación Actual Del Sector De La Música En España.” *Información Comercial Española, ICE: Revista De Economía* 792: 139–150.
- Keller, Hans. 1955. —Contemporary Music.” *The Musical Times* 96 (1345): 131–132.
- Lazarsfeld, Paul Felix, and Robert King Merton. 1985. —Comunicación De Masas, Gustos Populares y Acción Social Organizada.” In *Sociología De La Comunicación De Masas*, ed. Miquel Moragas Spa, 22–49. Editorial . Barcelona.
- Macdonald, Calum, Annette Morreau, Tim Souster, Ian Carr, and Evan Parker. 1976. —Contemporary Music Network: A Discussion.” *Tempo* 119 (February 4): 7–14. doi:10.1017/S0040298200028576. http://www.journals.cambridge.org/abstract_S0040298200028576.
- Marco, Tomás. 2011. —Las Edades De Los Públicos.” *Melómano* 163: 76–77.
- Martí i Pérez, Josep. 1995. —La Idea De Relevancia Social Aplicada Al Estudio Del Fenómeno Musical.” *Revista Transcultural De Música* 1: 1–14.
- . 2000. *Más Allá Del Arte: La Música Como Generadora De Realidades Sociales*. Sant Cugat del Vallès: Deriva Editorial.
- . 2009. —Como El Aire Que Respiramos: Músicas Ambientales En Espacios De La Cotidianidad.” *Música Oral Del Sur: Revista Internacional* 8: 157–169.
- Martín Cabello, Antonio. 2004. —El Sonido De La Cultura Postmoderna: Una Aproximación Desde La Sociología.” *Saberes: Revista De Estudios Jurídicos, Económicos y Sociales* 2.
- Mas i Sempere, Xavier. 2010. —La Música En La Transición a La TDT: Programas Televisivos y Experiencias Multimedia.” In *La Calidad De Los Contenidos Audiovisuales En La Multidifusión Digital*, ed. Miquel Francés, Josep Gavalda, Germán Llorca, and Àlvar Peris, 109–124. Barcelona: Editorial UOC.
- Menger, Pierre-Michel. 1980. *Le Marché e La Musique Contemporaine Sérieuse, La Condition Des Compositeurs Et Les Aides à La Création En Europe*. Estrasburg: Conseil d'Europa.
- . 1983. *Le Paradoxe Du Musicien*. París: Flammarion.
- . 1988. —El Oído Especulativo: Consumo y Percepción De La Música Contemporánea.” *Papers: Revista De Sociologia* 29: 109–152.
- Menger, Pierre-Michel, and Dianne Cullinane. 1989. —Technological Innovations in Contemporary Music.” *Journal of the Royal Musical Association* 114 (1): 92–101. doi:10.1093/jrma/114.1.92. <http://www.informaworld.com/openurl?genre=article&doi=10.1093/jrma/114.1.92&magic=crossref||D404A21C5BB053405B1A640AFFD44AE3>.
- Migueléiz, Faustino. 1988. —Presentació.” *Papers: Revista De Sociologia* 29: 5–6.
- Noya, Javier. 2010. —Paradigmas y Enfoques Teóricos En La Sociología De La Música.” *Grupo MUSYCA*. http://www.grupomusyca.com/Trabajos_y_publicaciones_files/Noya_Paradigmas_Sociologia_Musica.pdf.
- Regelski, Thomas A. 2007. —Desde Por Sentado El Arte De La Música: Una Sociología Crítica De La Filosofía Estética De La Música.” *Revista Electrónica De LEEME: Lista Europea De Música En La Educación* 19: 1–10.

- Rodríguez Ferrándiz, Raúl. 2010. —“Música Clásica y Medios De Comunicación: Roll over , Beethoven.” *Trípodos* 26: 95–105.
- Rodríguez Morató, Arturo. 1988a. —“Gía Bibliográfica.” *Papers: Revista De Sociologia* 29: 227–256.
- . 1988b. —“La Trascendencia Teórica De La Sociología De La Música: El Caso De Max Weber.” *Papers: Revista De Sociologia* 29: 9–61.
- . 1996. *Los Compositores Españoles: Un Análisis Sociológico*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- . 2007. —“La Perspectiva De La Sociedad De La Cultura.” In *La Sociedad De La Cultura*, ed. Arturo Rodríguez Morató, 11–51. Ariel. Barcelona.
- Rodríguez Suso, Carmen. 2002. *Prontuario De Musicología: Música, Sonido, Sociedad*. Barcelona: Clivis Publicacions.
- Saladrigues Solé, Ramón. 2002. —“La Demanda De Música Clásica En Vivo.”
- Samson, Jim. 2011. —“Romanticism.” In *Grove Music Online*, ed. Laura Macy.
- Searle, Humphrey. 1938. —“Problems of Contemporary Music.” *The Musical Times* 79 (1145): 493–495.
- Serravezza, Antoni. 1988. —“Las Tradiciones Especulativas De La Sociología De La Música y La Estética.” *Papers: Revista De Sociologia* 29: 62–78.
- Silbermann, Alphons, Pierre Bourdieu, Roger L. Brown, Roger Clausse, Vladimir Karbusicky, Heinz Otto Luthe, and Bruce Watson. 1971. *Sociología Del Arte*. Buenos Aires: Ediciones Nueva Visión.
- Simmel, Georg. 2003. *Estudios Psicológicos y Etnológicos Sobre Música*. Buenos Aires: Editorial Gorla.
- Small, Christopher. 1999. —“El Muscar: Un Ritual En El Espacio Social.” *Revista Transcultural De Música* 4.
- Steingress, Gerhard. 2006. —“El Caos Creativo: Fiesta y Música Como Objetos De Deconstrucción y Hermenéutica Profunda. Una Propuesta Sociológica.” *Anduli: Revista Andaluza De Ciencias Sociales* 6: 43–75.
- . 2008. —“La Música En El Marco Del Análisis De La Cultura Contemporánea: Un Replanteamiento Teórico y Metodológico.” *Política y Sociedad* 45 (1): 237–260.
- Supicic, Ivo. 1988. —“Las Dificultades De Los Enfoques Sociológicos y Socio-históricos.” *Papers: Revista De Sociologia* 29: 79–108.
- Toledo Ramírez, Sandra D. 2008. —“Consumo De Música Clásica: ¿distinción o Diferenciación Social? Aproximación Sociológica Al Público De La Temporada Oficial 2006 De La Orquesta Sinfónica Nacional.” In *Ponencia Para El III Encuentro De Nuevas Voces En Las Ciencias Sociales*, 1–19. <http://www.iis.ucr.ac.cr/actividades/ponenciasNV/ConsumodeMusicaClasica.pdf>.
- Treibert, Hubert. 1985. —“Effective Affinities Between Weber's Sociology of Religion and Sociology of Law.” *Theory and Society* 14 (6): 809–861.
- Valera Casas, Augusto. 1987. —“El Intérprete De Música Clásica: Emisor y Líder De Opinión En La Comunicación De Masas.”
- Valls, Manuel. 1967. *La Música Contemporània i El Públic*. Barcelona: Edicions 62.
- Vásquez Rocca, Adolfo. 2006. —“Música y Filosofía Contemporánea: Registros Polifónicos De John Cage a Peter Sloterdijk.” *Cuenta y Razón* 144: 35–44. http://www.cuentayrazon.org/revista/pdf/144/Num144_006.pdf.

- Vieira de Carvalho, Mário. 1991. —Sociologia Da Música: Elementos Para Uma Retrospectiva e Para Uma Definição Das Suas Tarefas Actuais.” *Penélope: Fazer e Desfazer a História* 6: 11–19.
- Zerzan, John. 2001. —Análisis y Totalidad.” In *Futuro Primitivo*, ed. John Zerzan. València: Numa Ediciones.

El reality neoliberal com a dispositiu fotogràfic

Heura Posada
heura.posada@gmail.com
 Universitat de Barcelona / MACBA

Abstract

Les imatges s'erigeixen avui com a instruments al servei de la construcció de l'espai i en funció de la terminologia apta per l'actual règim neoliberal. El conjunt visual publicitari edifica així una "fictió de la realitat" on l'economia i la política constitueixen un model hegemònic cultural disfuncional que genera vides precàries per a àmplies capes de la població. El constant bombardeig i superposició d'imatges amb una ideologia consumista i ciutadana de caràcter passiu pretenen, fonamentalment, el manteniment i la consolidació de l'ordre vigent. Es presenta aquí la fotografia com una tècnica de govern contingent l'actual desenvolupament de les societats occidentals i a la globalització de caràcter neoliberal. Com alguns teòrics han ja proposat, ens torbem davant d'un règim capitalista seductor i persuasiu alhora que generador de frustració i malestar com a fonts de creixement. La re-apropiació de la fotografia per part dels col·lectius exclosos de la política convencional i per part dels moviments socials anti-neoliberals, crítics o altermundistes suposa una eina per a la generació de nous espais de participació i de construcció de formes de viure alternatives que es van gestant als marges de la normativitat política neoliberal, i que prenen el caire de paròdies performàtiques que desnaturalitzen tant la fotografia com a testimoni de la realitat com les tipologies humanes que encapsulen els subjectes vius sota un estricte règim polític de la mirada.

Paraules clau: *biopolítica, hegemonia cultural, fotografia, (contra)publicitat, performativitat*

Introducció	642
Primera part: una sociologia crítica de la imatge	645
L'estatut de la imatge dins el capitalisme	645
El mite de la imatge fotogràfica com a testimoni de la realitat	647
Segona part: dissidències visuals	648
Tècniques i conceptes per fer emergir una crítica	648
Biopolítica i dispositiu fotogràfic	648
Fotomontatge, al·legoria i crítica social	649
Sobre la paròdia performàtica	650
Bibliografia	653
Introducció	

Es proposa aquí el desplegament teòric d'una sociologia de la cultura a recer de la metodologia crítica de l'escola de Frankfurt, que versa sobre la utilització de les imatges per part del sistema neoliberal. Cohabitem avui amb un conjunt creixent d'imatges de base fotogràfica – diferenciades, com veurem, de les tècniques i els estils pictòrics i de dibuix – que tenen com a efecte, més enllà del seu objectiu immediat d'augment de consum de determinats productes, la creació de subjectivitats que validen els valors neoliberals (producció i consum de productes i serveis, economia financera, expansió tecnològica sistemes de poder, etc.) i la legitimitat política necessària per a l'exercici del poder de les elits (democràcies parlamentàries). Les imatges formen part de la producció necessària. Per tal que siguin efectives són naturalitzades mitjançant una sèrie de tècniques d'homogeneïtzació i codificació unidireccional de visualitat “no discordant” amb els discursos neoliberals imperants. Així mateix, sostindré que aquestes tècniques d'enfocament de la imatge, del moviment i de la construcció de determinats estereotips humans tenen com a conseqüència una invisibilització de realitats humans que sobrepassen aquest contorns definits com a vàlids. Em refereixo aquí al que Judith Butler ha denominat “~~la~~ que compta com a vida humana” i que, tal com ella proposa, cal posar sota sospita ja que el que compta com a vàlid, com a veritat, forma part d'un procés històric i polític sotmès a certes normes que constreixen la vida humana fins a punt de fer-la, fins i tot, inhabitable.

La crítica de la cultura neoliberal que proposo aquí no és tan sols una crítica indirecta a les conseqüències del repartiment no equitatiu de la societat en la que vivim, d'una societat que genera un perfil humà dual, composta per grans bosses de pobresa i marginalitat que es veuen exposades als embats i cicles del sistema econòmic i unes elits hermètiques. Seguint a Foucault, la conceptualització de la biopolítica, i dins d'aquesta, de “~~id~~positius” concrets – com el fotogràfic, que em proposo exposar a continuació – suposa que tan la massa com les elits que es veuen igualment normativitzades pel que “~~com~~pta com a vida humana”, tot i que tenir els individus que pertànyer a aquest segon grup la vida material assegurada.

El que aquí s'intentarà posar de manifest és que la norma visual publicitària exclou algunes vides humanes, marginals o dissidents a l'hegemonia audiovisual (fotogràfica). El cas del gènere, Butler apunta a que les persones que no són englobades dins el sistema sexe-gènere home/dona (intersexuals, transgènere, etc.) corren el risc de ser tractades de “~~mon~~struoses”, i fins i tot la seva vida corre perill, ja que els seus cossos no compten com a veritats humanes que es poden fer cabre dins a taxonomia home/dona. El mateix que succeïa (i en molts llocs continua vigent) amb els homosexuals, amb les dones i amb els esclaus. Una sèrie d'autores feministes com

Olympe de Gouges, Angela Y. Davis, Teresa De Lauretis, Beatriz Preciado o Judith Butler expliquen en la seva obra la manca de sentit de separar la discriminació de les dones de les opressions a la resta de grups subalterns com l'esclavisme, la *negritud* (Fanon), la homosexualitat, ja que tots aquests eixos són exclosos de la norma que regeix cada moment de la història i tracen la línia de la dissidència corporal entre els cossos que compten com a vàlids i sobirans i aquells que no.

Segons aquest paradigma, quin és el —astig” de viure fora de la norma? En el cas de la dissidència al sistema democràtic parlamentari, i optar, per exemple, per una democràcia radical, significa restar al marge de certa representabilitat. És a dir, renunciar o ser expulsat de les institucions de govern, i per tant quedar vulnerablement exclòs de les decisions que es prenen allà i que governen les vides de les persones, allò a que tenen dret o accés i el que els serà restringit. Una sociologia que vogueés investigar aquest fet hauria d'estar atenta a les demandes fetes per parts dels moviments socials i dels col·lectius o individus que es troben en una subalternitat respecte la pronunciació i comprensió de la seva paraula.

Respecte la dissidència a la norma audiovisual, restar al marge significa mantenir-se fora dels estàndards de vida i de consum promulgats pel conjunt de la publicitat d'una època determinada. Si mirem la primera publicitat televisiva, resulten evidents algunes característiques generals com els rols de gènere que s'hi reflecteixen: mentre la dona és gairebé sempre la mestressa de casa que espera i complau el seu marit (davantal i/o vestit i talons, permanent acabada de fer), ell arriba cansat i amb un posat seriós i solemne de treballar (maletí en mà i corbata). Avui veiem els estralls d'aquesta publicitat sexista en formes diverses com depressions, frustració, estrès, anorèxia, trastorns de la conducta de diversos tipus que xoquen estrepitosament amb aquests models publicitaris generalitzables d'èxit, on altres formes de vida (i altres vides) s'han vist infravalorades.

Donat que en sistema neoliberal vigent és el càlcul estadístic i publicitari el que marca els circuits de producció i distribució de mercaderies (alimentació, vestits, combustibles, transports, etc.) i l'accés als serveis de caràcter informacional i cognitiu. Les economies d'escala, movent els fluxos de materials alimentaris, tèxtils, minerals i fòssils i els coneixements necessaris per mantenir grans grups de vides humanes, fan comptar com a vàlids els índexs de productivitat que corresponen a estàndards publicitats (visuals). A la pràctica, ens veiem pràcticament obligats a consumir allò que necessitem per viure segons certes categories visuals que són pública i massivament presentades de forma naturalitzada.

En canvi, la publicitat consisteix en una conducció dels significats textuais (eslògans) i visual i en una ocultació de les condicions de producció de les mercaderies. Això últim

és el que Marx i Benjamin denuncien com a *fetixisme de la mercaderia*. Més encara, els estils de vida sorgits de la precarietat i la crisi intensifiquen els circuits hegemònics de producció/distribució ja que les economies d'escala i els tractats comercials establerts en condicions de desigualtat impossibiliten que es pugui fer competència als productes de consum massiu., produïts en condicions d'explotació humana i mediambiental. Les ficcions de normalitat dels productes de consum material i politicosimbòlic invisibilitzen els processos de producció, presentant-los com la única opció vàlida o viable. La norma visual publicitària actua com un dispositiu que té com a objectiu la construcció de la subjectivitat d'un ciutadà-consumidor d'índole completament passiva, desinformada i acrítica.

En el primer apartat, que he anomenat una sociologia crítica de la imatge, s'exposarà un anàlisi estructuralista i crític del funcionament de la cultura audiovisual hegemònica – és a dir, comercial, publicitària i ideològica – que s'activa en el camp de l'oci i l'entreteniment: l'altra cara de la moneda del treball precaritzat post-industrial. Dins de l'anàlisi sistèmic mantindré que aquesta visualitat manté un *continuum* discursiu amb les tècniques de govern utilitzades per les democràcies parlamentàries i les economies capitalistes contemporànies. La segona part consisteix en la proposta d'alguns exercicis de deconstrucció d'aquest ordre de la mirada que produeix subjectivitats aptes per a ser normalitzades en benefici del neoliberalisme, i de ser explotades degut a un encapsulament i bloqueig de les potencialitats del subjecte, possibilitant tan sols aquelles que concorden amb el consumisme i la subordinació a la norma.

Primera part: una sociologia crítica de la imatge

L'estatut de la imatge dins el capitalisme

Les imatges s'erigeixen avui com a instruments al servei de la construcció de l'espai per l'actual règim neoliberal, essent aquest la deriva contemporània que pren el règim polític disciplinari descrit per Michel Foucault. Si mirem al nostre voltant resulta evident que la publicitat omple els espais públics i privats per on circulen grans masses de persones: places, edificis, estacions de tren, autopistes, centres de negocis, bancs, carrers i façanes...També l'espai virtual és ple de productes visuals que impel·leixen a l'adquisició de tots mena de béns i serveis. Una inadvertible tecnologia visual que ens inclina ideològicament a la ~~—atur~~ "naturalització" del sistema capitalista, canalitzats la informació i els missatges per tal que el cervell humà els registri de manera constant i inconscient.

Així doncs, **tot consumidor de productes és primerament un consumidor d'imatges**, mitologies i ideologia. Això és el que he anomenat el *reality neoliberal: la ficció de normalitat d'una constel·lació concrea de productes per al consum que cada cop resulta més compacta i omnipresent a escala global*. El reality visual edifica així

una "fictió de la realitat", on l'economia i la política constitueixen un model monolític disfuncional – que genera vides precàries - per a àmplies capes de la població del que, no obstant, sembla impossible ser-ne dissident. El constant bombardeig i superposició d'imatges amb una ideologia consumista i ciutadana de caràcter passiu pretenen, fonamentalment, el manteniment i la consolidació de l'ordre vigent.

L'aparença despolititzada i mitològica dels productes de consum recau en una ocultació de la ideologia consumista-passiva que correspon al següent esquema: estan destinats a fer-nos la nostra vida quotidiana més fàcil i còmoda a canvi d'un preu establert que sempre conté l'estratègia del "descompte" o dels "bonos terminis". Ens asseguren èxit o bé el gaudi de plaers relacionats amb la seducció i la satisfacció d'instints primaris que passen no per la complexa execució i enginy de solucions concretes i complexes a cadascuna de les situacions quotidianes que ens preocupen sinó a estàndards codificats de manera complexa que responen, de forma simplificada, als reclams escrits anteriorment: comoditat, avantatge, èxit, plaer i seducció.

La sociologia crítica que s'escull aquí com a paradigma analític parteix de la posada en qüestió de la simplificació de les solucions proposades per la publicitat per tal de dur a terme les vides humanes, ja que la invasió dels espais públic i privats per on circulem les persones comporta la definició d'uns patrons culturals generadors d'existències precàries exposades a la falsa promesa de la publicitat, i la reducció dels camps de la vida humana que s'apartin del consum en esferes pràcticament marginals i il·legítimes. Aquestes promeses es distancien tant d'un anàlisi sociològic real com d'un model científic i tecnològic al servei de les necessitats humanes, que passen a ser definides pel paradigma econòmic capitalista: en funció del creixement del consum i de la producció que no es correspon a un desenvolupament humà comprès de forma global i sostenible.

El resultat és una estratègia de reducció de la realitat fenomènica (un enquadrament curosament seleccionat) i del repertori d'accions, productes i solucions a elements vehiculats al consum d'un producte o d'una marca. Aquesta reducció del camp visual no pot ser tan sols caracteritzada com a "cultura de masses", ja que estem assistint a una usurpació de la tècnica i del *general intellect* - que Marx detalla l'apartat sobre les màquines de *Grundrisse* (Fragments) – respecte a visualitat fotogràfica (què i com són elaborades les imatges publicitàries) en favor dels beneficis de les grans corporacions que tenen el poder d'ocupar els espais públic i privats a gran escala i de forma massiva. Pràcticament tot l'espai públic de les grans ciutats està ocupat per marques. Grans tanques, marquesines, cartells i edificis sencers són embolcallats per a publicitat. Així mateix, les corporacions associades visualment a determinades marques estan regulant què és el que podrem comprar i consumir no tan sols de

manera directa sinó que a causa de les economies d'escala basades en una explotació humana i mediambiental fan que la resta de productes que surten d'aquests circuits no puguin competir. Es tanca el cercle de la seva influència quan finalment resulten ser aquestes mateixes corporacions les que imposen les condicions laborals i els salaris a grans capes de la població empleades en el sectors de serveis.

El mite de la imatge fotogràfica com a testimoni de la realitat

Un cop analitzada la importància de tractar la imatge publicitària en el context polític actual aquest apartat pretén destacar l'especificitat de la fotografia com a recurs, tècnica, naturalitzadora que s'usa per a la conducció del sentit i la persuasió, apel·lant al que podríem denominar com una falsa aura (originalitat) que conté la fotografia. Essent la fotografia un producte de la tècnica en que la intencionalitat humana queda pràcticament reduïda a l'enquadrament, és percebuda per l'espectador com quelcom auràtic en el sentit de veraç: un missatge sense codi, com ens diu Roland Barthes. A diferència del dibuix, la fotografia no requereix un estil, és producte directe d'un *aquí-i-ara* que actua com a estratègia naturalitzadora de la publicitat visual.

L'estatut de veracitat conferit per la seva història i el seu ús avantguardista de denúncia, sobretot en la premsa – tractat per Gisèle Freund, a *La fotografia com a document social* –, ha de ser posat el qüestionament almenys de manera parcial. Aquest exercici de desplaçament del mite contemporani de la fotografia pot ser seguit a través de l'obra de Roland Barthes. *La cámara lúcida* (1980) acaba sent una espècia d'exercici introspectiu i psicoanalític on Barthes, seduït per certa "veracitat" conferida a la fotografia – que descriu especialment en la característica del *punctum* (petjada de l'instant –, busca la fotografia original: la fotografia de la seva mare a l'hivernacle. En canvi, el Barthes de *Mitologies* (1957) – i a l'article *La retórica de la imagen* – es mostra analític i crític respecte el funcionament publicitari de la fotografia i les estratègies de l'*anclatge*, la *denotació* i la detenció de moviment semiòtic i la polisèmia inherent a tota imatge, que en un determinat moment és aturada en benefici d'una interpretació de la imatge conduïda pel text de l'eslògan publicitari.

D'aquest primer apartat podem extreure'n dos conclusions: L'estret camp semiòtic de la imatge momificat per la fotografia publicitària es cosifica com a dispositiu fotogràfic en el que tan sols són acceptables algunes innovacions que no facin trontollar l'hegemonia comercial i estereotipada del reality neoliberal. Es tractarà doncs de poder veure en la fotografia com en aquesta queda conduïda la mirada, on s'interromp la lectura pròpia, l'experiència visual²⁷ i no com a tècnica de govern. (2) Un altre viratge

²⁷ De la mateixa manera que Laura Llevadot, de la mà de Walter Benjamin (*El narrador*) i Maria Zambrano (*El sueño creador*), postula la impossibilitat de l'experiència de la lectura pròpia i

de la imatge en l'època contemporània parteix d'una interpretació de les fotografies sota una retina crítica, complexa i emancipadora. Una sociologia crítica de la imatge ha de poder fer emergir el valor de l'experiència d'una visualitat no guiada pels interessos polítics i comercials com a urgència actual. En aquest sentit cal destacar la proposta descolonial de Silvia Rivera Cusicanqui (el *—aller de historia oral andina*”), que consisteix en fer emergir de la imatge el que és ocultat per les paraules, territori de les elits polítiques i econòmiques i dels que osrtenten i controlen l'ús normatiu de les llengües i a ciència (Cusicanqui, 2010)

Segona part: dissidències visuals

Tècniques i conceptes per fer emergir una crítica

El desplegament de tècniques de govern disciplinàries que demoninaré *dispositiu fotogràfic neoliberal* - El terme *reality* és emprat aquí per tal de descriure un escenari on la fotografia és una tècnica de goven de l'espai polític que impedeix l'accés a certs col·lectius i individus a la presa de decisions col·lectiva - pot ser analitzat de forma crítica a partir dels conceptes d'*al·legoria* de Walter Benjamin i de *biopolítica* de Michel Foucault. Ambdós conceptes resulten pertinents tan per l'anàlisi crític com per a la generació de propostes respecte l'estatut de la imatge en un escenari post-capitalista o alternatiu al capitalisme. Benjamin i Foucault són pensadors post-marxistes que analitzen i alhora permeten dotar el pensament de la ciutadania contemporània d'eines teòriques per a l'edificació d'alternatives polítiques i socials, a partir del disseny de contra-imatges o contra-ficcions.

El concepte de la caixa d'eines és desenvolupat pel mateix Foucault, que així determina la clau de la seva filosofia, no com un sistema sinó com un conjunt de notes metodològies. És en aquest sentit que em sembla valuós recuperar una part de a seva filosofia per a actualitzar-la avui en relació a l'ús i la re-conceptualització de la imatge fotogràfica. També la categoria de llenguatge performàtic que Judith Butler recupera d'Austin ens servirà per fer emergir una crítica i generar una sèrie de propostes en clau cultural i transformadora. De la mà de Butler és possible sortir de la imatge publicitària com a anclatge en una realitat social específica: el neoliberalisme, per utilitzar-la de manera dissident i en definitiva, diversa, amb l'objectiu d'encaminar-la cap a una emancipació dels seus continguts i les formes.

Biopolítica i dispositiu fotogràfic

El concepte de biopolítica de Foucault es troba a 'arrel del plantejament d'aquest article. Si la fotografia és considerada com una tècnica de govern és en funció d'un conjunt de normes difoses en els règims democràtics que arrenquen de la

subjectiva en la novel·la de formació (la *bildungsroman*) que acaba construint estereotips i històries massificades que el que fan es model·lar la subjectivitat d'una època (Llevadot, 2011).

Il·lustració i que venen a substituir els Estats autoritaris sobirans. La forma de govern que substitueix a l'autoritarisme és una persuasió disciplinària i alhora punitiva que Michel Foucault identifica a *Historia de la sexualidad. Vol 1: La voluntad de saber* i a *Vigilar y castigar*. Foucault defineix es formes de govern disciplinàries que regulen la vida dels individus en les societats contemporànies, essent aquestes sempre un conjunt de tècniques no esgotades dels règims sobirans (veiem per exemple, com la pena de mort persisteix en alguns països amb democràcies parlamentàries), mentre que en països que ostenten formes de controls pròpies de l'antiguitat (càstigs en forma de pena de mort, lapidacions, mutilacions, etc.) aquestes coexisteixen amb formes de control difuses pròpies dels règims disciplinaris (massmedia, alt índex de circulació de tecnologies mèdiques, etc.). El *dispositiu fotogràfic* conceptualitza la fotografia com un sistema més control de la vida dels subjectes, així com de legitimació dels valors hegemònics de la democràcia parlamentària i el consum massiu i passiu.

Fotomontatge, al·legoria i crítica social

Una al·legoria és una juxtaposició d'imatges. Walter Benjamin apel·larà, amb l'estudi del *Trauerspiel* (L'Origen del drama barroco alemany) a la figura retòrica de l'al·legoria com a potencial de subversió del sentit —capitalista— i predeterminat de la història. Mitjançant la superposició d'imatges fragmentàries (sense un sentit totalitzador), podem invertir el sentit dels fets. L'estratègia és la mateixa que la de l'arqueòleg que reconstrueix: —Quando Benjamin hablaba de los efímeros objetos históricos del siglo XIX como ur-fenómenos, quería significar que estos exhibían, visible y metafísicamente, como —auténticas síntesis”, su esencia conceptual como procesos” (Buck-Morss. 1995. 90). Benjamin recupera el concepte d'al·legoria de la tècnica artística i la proposta política del foto-muntatge, que comencen a utilitzar els artistes John Heratfield i Lazlo Moholy-Nagy, d'inspiració surrealista, i que continua el formalisme rus de Rodchenko i Lissitsky. Com explica Gisèle Freund a *La fotografía como documento social*: —Heratfield usa exclusivamente la fotografía para desenmascarar el carácter reaccionario de la clase en el poder. Inventa el fotomontaje y se denomina a sí mismo montador, identificándose a los obreros...Utiliza fotografías juiciosamente seleccionadas [...] El gran teórico de la fotografía, el primero en comprender las nuevas vías que abría la creación fue Lazlo Moholy-Nagy. En su libro *Pintura, fotografía, film*, publicado en 1925 dentro la serie que edita la Bauhaus, describe el camino que emprenderán la fotografía y el arte contemporáneo [...] Sus conceptos sobre el papel de la fotografía, basados en experiencias prácticas, se verán confirmados años después por el filósofo Walter Benjamin” (Freund. 2004. 172-173). Noves tècniques de percepció de la realitat són experimentades pels artistes que utilitzen el collage i el fotomuntatge a mode de dispositius que han de contribuir a la

generació d'una transformació social de caràcter socialista. Com subratlla Marcelo

Expósito:

—Se trata más bien de mostrar la manera en el trabajo de Klucis opera revolucionariamente en el interior de las relaciones sociales y de las condiciones técnicas existentes. Eso es exactamente lo que propugna pocos años después Walter Benjamin en "El autor como productor", en disputa no con la derecha o con el fascismo, sino con otras posiciones de izquierda en el campo cultural" (Expósito. 2009).

Sobre la paròdia performàtica

La re-apropiació de la fotografia en la construcció de contra-al·legories per part dels col·lectius exclosos de la política convencional i per part dels moviments socials suposa una potent via de desplaçament dels termes en què el règim disciplinari encapsula una retòrica política de caràcter passiu. Es tracta d'un exemple del que Judith Butler ha denominat *performativitat*. Aquest concepte, que Butler recupera de la filosofia del llenguatge d'Austin, *Como hacer cosas con palabras (How to do thing with words)* ens ajuda a comprendre, juntament amb els conceptes de biopolítica i al·legoria, com s'incorporen certes normes, i com ens podem, en part, desfer d'elles. A *Deshacer el género* Judith Butler relata alguns exemples del que ella denomina —al veritat sobre el sexe i el gènere—, posant de manifest que les enunciacions —«un nen/és una nena» fetes en el moment del naixement determinaran la oposició binària home/dona segons el sistema sexe-gènere al llarg de la vida d'un individu. Butler sosté que en alguns casos (no irrelevants) aquesta taxonomia no resulta tan explícita biològica o mèdicament, però degut a la força (i a la por) de no poder identificar una persona dins el sistema sexual, se li assigna un dels dos sexes. La paròdia performàtica pot servir de contrapoder hegemònic per a la consolidació d'espais de participació i de construcció de formes de viure alternatives que es van gestant als

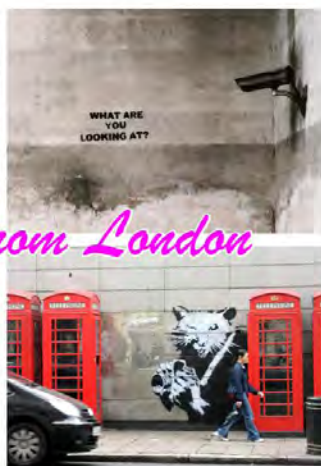
marges de la normativitat política neoliberal. Dins la corrent del *post-feminisme*, on se situen Butler, De Lauretis o Preciado, entre altres, la paròdia performàtica adquireix la potència d'un transformador social en tant que enunciar quelcom diferent és subvertir el sistema cultural que sosté el règim disciplinari que es creu pertinent de combatre, en el cas de feminisme, per transformar el sistema sexe-gènere i la desigualtat inherent a aquest.

Recupero aquest concepte de a performativitat d'Austin i Judith Buter per tal d'indicar una possible subversió d'aquest estatut de la imatge dins el capitalisme que resulta un anclatge (en e sentit que utilitza aquest terme Roland Barthes, com a fixació del sentit inherentment polisèmic de tota imatge. Estic utilitzant aquí la crítica de Barthes al conservadorisme de la imatge publicitària) del sistema econòmic. Publicitat i finances serien dos termes pràcticament indissociables. Podem observar especialment els espais il·legítimament ocupats pel neoliberalisme en el cas d l'espai públic i de la ciutat. La construcció de la ideologia neoliberal és doncs, quelcom construït mitjançant la tècnica de govern del dispositiu fotogràfic, que es val de l'estratègia de la naturalització de la imatge fotogràfica per performar (enunciar i invocar) una realitat convenient a les elits econòmiques i polítiques. No tant convenient a les masses que queden excloses de les imatges de bellesa, èxit, abundància, progrés, etc. A versió neoliberal del que Susabn Sontag relata a l'article —~~F~~ascinante Fascismo” (*Contra la interpretación*) sobre a obra de Leni Riefenstahl. Finalment, el terme paròdia designa una dissidència en el sentit d'indicar un ús alternatiu a un mot, una actitud o bé una imatge, per tal de desplaçar – ampliar el camp semiòtic – el significat habitual d'un objecte, una marca o una institució. A paròdia és una acció de re-apropriació performàtica que ha estat duta a terme per alguns artistes i moviments socials que pretenen exercir una crítica i/o una transformació social, que té lloc en un espai visible, normalment urbà. Aquests seria el cas de la contrapublicitat, de l'street-art de Banksy, del siluetazo des familiars dels desaparecidos a Argentina, de les accions de la Plataforma d'Afectats per a Hipoteca (PAH), de l'acampada i les consignes del 15-M, d'Occupy Wall Street, entre molts altres exemples que conformen una alternativa al reality democràcia/consum pròpia del neoliberalisme, i que introdueixen fissures (detencions de significat habitual) a l'imaginari col·lectiu produït pel dispositiu fotogràfic.

28

29

30

²⁸ Banksy, extret de Banksy online free shop.

²⁹ Abusters.

³⁰ Consume Hasta Morir.

Bibliografia

Monografies

- AUSTIN, John L. (1991) *Cómo hacer cosas con palabras*. Paidós Studio, Barcelona.
- BARTHES, Roland
(2009) *La cámara lúcida. Notas sobre la fotografía*. Paidós, Barcelona.
(2009b) *Mitologías*. Siglo XXI, Madrid.
- BENJAMIN, Walter.
(2008) *Sobre la fotografía*. Pre-textos, València
(2004) *El autor como productor*, Ed. Itaca, Mèxic.
- BUCK-MORSS, Susan. (1995) *Walter Benjamin y la obra de Los pasajes*. La balsa de la medusa, Madrid.
- BUTLER, Judith (2006) *Deshacer el género*. Paidós, Barcelona.
- EXPÓSITO, Marcelo (2009) *Walter Benjamin, productivista*. Fundación Trienal de Chile, Coloquios.
- FOUCAULT, Michel (1977) *Historia de la sexualidad. Vol I: la Voluntad de Saber*. Siglo Veintiuno Editores, México
- FREUND, Gisèle (2004) *La fotografía como documento social*. Gustavo Gili, Barcelona.
- NEVEU, Érik (2006) *Sociología de los movimientos sociales*. Hacer, Madrid.
- NEWHALL, Beaumont (2002) *Historia de la fotografía*. Gustavo Gili, Barcelona.
- RIVERA CUSICANQUI, Silvia (2010) *Ch'ixinakax utxiwa. Una reflexión sobre prácticas y discursos descolonizadores*. Tinta Limón, Buenos Aires
- SONTAG, Susan (1996) *Contra la interpretación*. Alfaguara, Madrid.

Films i documentals

- *Primero de Mayo (la ciudad-fábrica)* Marcelo Expósito, BIG Torino 2002, 3. Berlin Biennale für Zeitgenössische Kunst.

Webs

3. <http://www.banksy.co.uk/>
4. <https://www.adbusters.org/>
5. www.consumehasta morir.org

Articles i revistes

6. Llevadot, Laura (2011) Benjamin i Zambrano, para una crítica a la novela. Revista Autora 2011 Nº 11, Barcelona.
- *Revista Malababa*. Nº 1(2006), 2 (2007) i 3 (2009). Observatori de Resistències i Subcultures, Consume hasta morir, et al.

Renato Mauricio Fumero
CONICET – IDAES – PEI
renatomfumero@gmail.com

Resumen

La cuestión de los límites ha sido un lugar de exploración particularmente desarrollado por las teorías del s. XX. Quizás sea, incluso, el rasgo más distintivo que tengamos para identificar al pensamiento del siglo pasado.

En este trabajo nos proponemos, tomando como base desarrollos de la socio-antropología económica reciente, exponer la noción de —economía” en sus fronteras de indecidibilidad para, desde allí, realizar un abordaje de la producción artística contemporánea.

La primera parte del trabajo se orientará a exponer un concepto de —economía” alternativo al imperante. Este concepto se asienta en la problematización del vínculo que los hombres mantienen con las cosas, como una de dimensión fundamental de la existencia.

El análisis de la noción de —valor” ofrecerá la vía de acceso para alcanzar una posición crítica respecto de los modos de producción de valor artístico actuales. De este modo, se conseguirá poner en suspenso la censura al —mercado” con que los teóricos del arte a un tiempo desdeñan toda consideración económica y, sin advertirlo, simultáneamente, sacrifican un abordaje estratégico de la materialidad de toda producción simbólica.

El trabajo se cierra con la formulación de la pregunta a la que este trabajo ha servido de sustento y, cuya respuesta, será el fundamento de futuras investigaciones.

Palabras claves:

Arte – Economía - Valor

1.

La cuestión del límite ha sido un lugar de exploración particularmente desarrollado por las teorías del s. XX. Quizás sea, incluso, el rasgo más distintivo que tengamos para identificar al pensamiento del siglo pasado; y los modos en que reverbera en el presente.

La visibilización del límite como una construcción contingente y, fundamentalmente, como una construcción arbitraria es, en un sentido, el gesto primero e irreductible, que es condición de posibilidad de todo ejercicio crítico y de toda acción política.

La historia puede ser rastreada para encontrar —~~es~~acuerdos” a propósito del modo de —~~art~~ición de lo sensible” de distintos signos y bajo diferentes figuras. En este sentido las vanguardias estéticas no menos que los episodios de la —~~u~~cha de clases” son testimonios de este devenir conflictivo del tiempo humano.

Pero lo más propio y singular del siglo pasado fue el desarrollo del espacio mismo del límite como espacio para la crítica. Algo que se desarrollo al interior de ese espacio heterotópico denominado —~~if~~erencia”. La condición liminar de nuestras nociones, del modo en que las construimos y en que estas se estructuran, se abrió como campo para la reflexión. La diferencia misma entre lo propio y lo otro se abismó y, en ese movimiento teórico, fueron cayendo una a una las dicotomías del pensamiento occidental. Las lecturas sintomáticas avanzaron sobre los desvíos más insignificantes para encontrar a través de ellos el límite, la condición de posibilidad de lo visible en la represión que se hacía de lo invisibilizado³¹. La diferencia, como zona liminar, se volvió en si misma un lugar para el trabajo teórico crítico y la práctica política. En este sentido, una referencia al pensamiento queer y (pos)feminista y al modo en que han forzado los límites de la diferencia sexual parece tan necesaria y ejemplar como imposible de realizar en este sitio. En términos generales, un principio de indecidibilidad viajó entre las disciplinas deconstruyendo toda noción que se arrogase un valor esencial.

2.

—~~E~~conomía” es un concepto que encierra en su nombre una indecidibilidad. Los indecidibles en apariencia pueden ser fácilmente dominados. Si lo propio de los indecidibles es la apertura a la errancia del sentido o, lo que es lo mismo, la —~~s~~olicitud” (Derrida) del gobierno del significante por parte del significado, entonces bastaría con repasar la silueta, construir un muro, o, en un sentido más preciso, trazar un límite, una frontera, allí donde esta parece difuminarse. La indecidibilidad se reduce, entonces, a un problema de ambigüedad y la ambigüedad, —~~fo~~rtunadamente”, remite a una reflexión equilibrada que distingue significante y significados. Confinados a los significados, la solución se encuentra estableciendo una distinción que permita listar ordenadamente cada *explanandum*, y, de ese modo, fija la naturaleza del problema en la pluralidad de sentidos que tiene una misma palabra. La bestia ha sido domada, la herida suturada, la indecidibilidad decidida. Este proceso es, en cierta forma, inevitable. Afortunadamente, sin embargo, puede ser evitado³²: podemos sostener la falta de

³¹ La teoría de la lectura sintomática desarrollada por Althusseres en sí misma y por el linaje que construye y en el que se inscribe un episodio ejemplar.

³² En términos de Derrida, y aplicado al espacio específico de la deconstrucción:

sentido, hacer hablar al —como (no) hablar” (Derrida), no clausurar la productividad de la diferencia.

La indecibilidad de la economía se circunscribe de la siguiente forma: economía se dice de varias maneras: se dice tanto de un campo de acción humana como de una disciplina de conocimiento (es indiferente, en esta instancia, que el léxico seleccionado sea este o el del saber-poder o el de teoría-praxis o, más específica y pertinentemente, la remisión al par *nomos-oikos*). Una letra mayúscula permitiría sortear el asunto: la economía no es la Economía. Así planteado, se trata de un problema idiomático, una deriva equivocada, podría decirse, que puede ser resuelta distinguiendo la economía de lo económico o, mejor aún, la *economy* de lo *economic*, dicho en *lingua franca*. Esfuerzos vanos que no dejan de mostrar la sutura, el límite: la Economía (lo económico) es la disciplina que estudia la economía (los comportamientos económicos) y, por tanto, tirar del hilo para descoser la herida.

Lo económico exhibe su problematicidad, es decir, el límite que lo vuelve productivo, cuando es reconducido genealógicamente a su *arkhé*, en ese sentido que la filosofía reserva a esta noción griega para dar cuenta del fundamento y causa primera que anima un sistema. Es económico el vínculo que une a los existentes humanos con las cosas. Así presentado, lo económico exige un triple esfuerzo de delimitación que permita estabilizar tres instancias problemáticas: los existentes humanos, la relación, las cosas. Lo económico en tanto nombre del vínculo, límite que separa y reúne a existentes humanos y cosas, es lo que debe ser interpelado.

El valor es lo que se encuentra en el fundamento de lo económico. Mejor dicho, puesto en movimiento, es la valorización la que se encuentra a la base de la economía.

(Círculo analítico de la valorización)

Como la valorización es un proceso social y los procesos sociales son relaciones sociales, entonces, la valorización es una relación social.

Como las relaciones sociales son relaciones de fuerza, se sigue que la valorización deba ser pensada como una relación de fuerza.

— en cuanto a quienes quisieran considerar la “deconstrucción” como un síntoma del nihilismo moderno o post-moderno, en aquella podrían reconocer justamente, si así lo desean, el último testimonio, por no decir el mártir de la fe en este final de siglo. Una lectura como esa será siempre posible. ¿Quién podría prohibirla? ¿En nombre de qué? Pero ¿qué ha ocurrido para que eso que así está permitido no sea jamás sin embargo necesario? ¿Qué debe ser la escritura de esta deconstrucción, la escritura según esta deconstrucción, para que la cosa sea así?” (Derrida, 1997)

Como la sociedad es el nombre que se le da a un corte sincrónico y espacialmente situado que se realiza del conjunto dinámico de relaciones sociales, es que puede pensarse a la sociedad como un campo de fuerzas o, en otros términos, como una contingente y precaria institucionalización de los conflictos. Lo que significa asimismo, que la sociedad es un espacio de valorización.

Si seguimos a André Orléan, el análisis de los procesos de valorización en la sociedad capitalista debe ser reconducido a un análisis sobre la moneda. Es decir, la teoría del valor se explica en el marco de una teoría general sobre la moneda. Esto se entiende fácilmente cuando se piensa que la utilidad (como modo de relación entre hombres y cosas) es creada por las relaciones de intercambio y no, como propone el pensamiento neoclásico, el principio que crea las relaciones de intercambio. Si esto es así, si se avala esta inversión conceptual del orden fáctico liberal, y se considera que el principio que informa las relaciones de intercambio es el deseo de moneda, se sigue, entonces, que el valor de mercado se base, antes que nada, en una relación monetaria. De manera más enfática, siguiendo este razonamiento: la moneda revela los procesos de valorización de personas³³ y cosas y, al mismo tiempo, produce los procesos de valorización. Los procesos de valorización son procesos de jerarquización ya que lo que la valorización establece es el vínculo (un cierto vínculo) entre los entes: su paridad en la disparidad.

3.

Nietzsche introdujo una noción de valor que tiene hasta el día de hoy una influencia determinante. Con Nietzsche los valores abandonan los límites estrechos del juicio moral o estético y la valorización es desplazada hacia el centro del ejercicio filosófico. El valor, y el valorar, se convierten en la posibilidad de un nuevo filosofar. Específicamente, suministra la pieza clave para pensar una ontología que enlaza de manera definitiva (a) los modos de ser del existente humano con (b) el modo específico en que se posicionan en relación con la totalidad. Paradigmáticamente, se puede pensar en las figuras de —las tres transformaciones³⁴ (camello, león y niño) o en la caracterizaciones que hace Nietzsche del decadente y del ultrahombre. La trama que estructura estas relaciones está constituida por relaciones de fuerza dinámicas,

³³ Aunque no sea este el terreno para desarrollarlo, existe una consonancia entre estas teorías en las que estamos apoyándonos y la impugnación que hace Lazzarato, en su último libro, del neoliberalismo a través de cuestionar que sea la igualdad el fundamento de lo social. En su lugar, hay que ubicar relaciones de poder que son relaciones jerárquicas y, como agrega Lazzarato, en última instancia, relaciones entre acreedor y deudor.

³⁴ Nietzsche, F., *Así habló Zaratustra*, Alianza, España, 2005

cambiantes, que de forma contingente generen efectes de estructuración. Recordemos que para Nietzsche, el hombre es un ser que valora y que no puede sino valorar, acosado como se encuentra por el *horror vacui* (por el peligro de asumir la Nada en se funda el Ser). En la valoración, en cada una de ellas, el sujeto define a un tiempo su sí mismo, el ser de la totalidad y, como consecuencia, la relación que enlaza los dos términos. De resultas, en el mundo no hay hechos (en sí) sino valoraciones (hechos valorados). Añadamos, por si fuera necesario, que la valoración, así entendida, queda decisivamente connotada como una relación de saber-poder; o, mejor dicho, —valoración” es el nombre con que se designan las relaciones de saber-poder.

Este modo específico de entender la valoración es en todo compatible con el desarrollo que hicimos en la sección precedente. Lo económico se recorta como un modo específico de la relación entre el existente humano y la totalidad, aquel donde éste se enfrenta a las cosas (y a los otros sujetos en tanto cosas). Así entendido, puede aproximarse esta perspectiva a la matriz estructuralista.

El ámbito específico que me interesa recortar, en este momento, dentro de lo económico es aquel donde las cosas con las que los hombres se relacionan son cosas artísticas. De lo antedicho se sigue que este recorte del universo de las cosas viene acompañado necesariamente por un recorte de los hombres en una serie específica de posiciones de sujeto y del vínculo en una forma especialmente calificada.

Se entiende, asimismo, que si se decidió proponer el recorte a partir de las cosas (aquellas artísticas) esto responde a razones argumentativas y no a una prioridad lógica u ontológica. Podría haberse señalado que el recorte de lo económico se haría a partir de los hombres o del vínculo, dado que las tres instancias se estructuran simultáneamente. Pero ocurre que no sólo es más fácil denominar a las cosas como artísticas que al vínculo o a los hombres, sino que esta facilidad está condicionada histórica y teóricamente por ser la pregunta por la cosa en tanto artística³⁵ la más insistentemente repetida y aquella de la que se espera obtener la respuesta conclusiva sobre el campo; una cuestión que el arte contemporáneo, el que nos interesaría interrogar, ha acentuado, llevando al paroxismo la interrogación.

El interrogante que me interesa formular se inscribe dentro del territorio más extenso de una teoría general del valor. Dejo en suspenso la cuestión de la teoría

³⁵ Desde una perspectiva fenomenológico-existencialista y a raíz de la impresión que le había generado una temprana muestra de Jasper Johns, Leo Steinberg cuestionaba el lugar de la crítica en estos términos:

—Preguntas que no tienen fin, para las que no hay respuestas disponibles en ninguna parte. Es la clase de autoanálisis al que puede llevarnos una imagen novedosa, y por eso, ante todo, la obra me inspira gratitud. Me ha sumido en un estado de incertidumbre angustiante que alcanza al cuadro, a la pintura en general y a mí mismo, pero sospecha que está bien que sea así. De hecho, desconfío de quienes, enfrentados al arte nuevo, suelen saber qué es una gran obra de arte y qué sobrevivirá al paso del tiempo” (Steinberg, 2004, p.32)

general de la moneda y del vínculo de aquella con esta; y, por lo tanto, también la reflexión acerca del vínculo entre moneda y arte. Si esto es realmente posible, si no supone una deriva equivocada, es algo para lo que no tengo aún una respuesta definitiva. Puedo, en cambio, ofrecer al menos dos razones provisionales por las que creo que es pertinente un enfoque como el que propongo. Razones que, en esta etapa de mi investigación, son realmente urgentes para poder emplazar la pregunta por el valor y, de ese modo, proceder, eventualmente, a la reterritorialización del arte (y de su complejo, en todos sus sentidos).

En términos diagramáticos, estas dos razones son el resultado del esfuerzo interpretativo solidario que se realiza en dos direcciones aparentemente contradictorias:

- Pensar la economía a través del arte
- Pensar el arte a través de la economía

4.

Por un lado, lo económico exige ser interpelado por lo artístico. Si lo económico quiere hacer pie en una noción de valor más compleja, pocos ámbitos podrían ofrecerle un terreno más pródigo en conjeturas que el artístico y, según creo, tan dado a la experimentación y a la proteica generación de interpretaciones innovadoras. El campo artístico se estructura celosamente a partir de diatribas respecto de la legitimidad de sus cosas en tanto tales (—¿Es esto arte?—, es la pregunta más habitual); lo que define una producción permanente de tipo performático de la cosa artística. La cosa artística, por otra parte, y esto explica, entre otras cosas, que nos resistamos a hablar de “el objeto” artístico” (por el peligro de reducir la reflexión al arte objetual), ha sido refractaria como pocas otras a las teorías del valor-trabajo y del valor-utilidad; las dos teorías fundamentales, y hegemónicas, sobre el valor. No obstante lo cual, sea el valor-trabajo, sea el valor-utilidad, han encontrado formalizaciones muy estrictas para operar incluso como herramientas de apreciación en el mercado del arte.

En un doble proceso inmunitario, los economistas prefirieron la ignorancia y los artistas la autonomía. En líneas generales, la economía asumió que sobre el valor de lo artístico nada tenía para aportar³⁶ ya que este se define, aparentemente, por procesos que están por debajo, o por encima, lo mismo da, de los procesos sociales que le competen. Y, en líneas generales también, el arte consideró que esto era cierto y se afirmó en esta situación, y pensó que si algún punto de contacto podía tener con la dimensión económica, como ocurrió durante las vanguardias, este debería tomar como foco la noción de trabajo.

³⁶ No incluyo, por el momento, por razones evidentes, a los análisis económicos que se hacen del mercado del arte.

Desde este punto de vista, nuestra apuesta se podría definir del siguiente modo:

Si aún corren las lecturas sintomáticas, pudiera ser que lo económico encuentre en el arte su *lapsus linguae*.

Si no, el presente complejo del arte, donde la pereza intelectual prefiere ver caos, infirmitad, devenir ciego, no dejará de ser un campo propicio para la experimentación analítica; como ya lo fue cuando se acudió al ejemplo de los concursos de belleza (Keynes) para encontrar una forma de juicio análoga a la que se aplica en los mercados financieros.

5.

Por otro lado, lo artístico exige ser interpelado por lo económico. Y espero que esto clarifique, si aún no lo he logrado hacer, porqué es económica y no de otra índole (estética, histórica, psicológica, sociológica, etc.) la perspectiva con que se busca abordar lo artístico.

La apelación a Nietzsche, además de ofrecer un bálsamo frente al atolladero léxico-argumental que planteaba la sección precedente, tuvo por principal objetivo encontrar una teorización sobre el valor lo suficientemente abstracta como para permitir recomponer lo que el pensamiento sobre el arte persiste en separar: el vínculo entre arte y economía, entre valor artístico y valor económico. Pero, y esta es nuestra hipótesis fundamental: Valorar se dice en un solo sentido. Lo cual no puede ser confundido con un reduccionismo economicista desde el momento en que en esta reflexión es lo económico lo que va a la búsqueda de sus límites más allá de sí mismo (en las relaciones sociales que configuran procesos de valorización); a diferencia del gesto beckeriano que pretende trazar los límites de todo lo social a partir una definición de lo económico.

6.

Desde el pensamiento sobre el arte, la relación entre arte y economía (o, lo que parece ser lo mismo, mercado) tiende a decantarse por uno de dos caminos, que podemos caracterizar, provocativamente, usando la estrategia nietzscheana de la construcción de figuras subjetivas para definir constituciones teórico-existenciales, como: idiota e hipócrita.

El idiota, en una deriva etimológica, es aquel que no se ocupa sino de lo propio. Aunque la historia del arte ha tematizado al idiota y creado idiotas entrañables, sugestivos, incluso, idiotizantes, el idiota del arte al que aquí nos referimos sería un ser simplón incluso cuando está alojado en teorías de gran sofisticación. Se trata de aquella perspectiva que guarda con celo al arte y al valor del arte de cualquier

confusión con su valor económico. Es aquella que traza el límite del arte y expulsa de su seno a los mercaderes. La autonomía del arte rediviva o nunca muerta.

En un sentido esta interpretación participa del gran linaje del arte moderno de vanguardia (teórica y artística) que pensó el arte en su oposición a la cotidianeidad. Una tradición a la que Ranciere, entiendo, recientemente ha contestado de forma categórica con sus críticas al modo en que se ha pensado durante el siglo pasado el vínculo entre arte y política.

Históricamente, sin que medie paradoja alguna, la autonomía del arte se constituyó en el mismo movimiento por el que la economía capitalista ofreció progresivamente a la producción artística mayores espacios de libertad. El arte autónomo es un producto estrictamente capitalista. La autonomía del arte, la constitución del campo, sería la respuesta a la mercantilización (en marxiano clásico: la respuesta específica al modo en que el proletario queda ~~ibre~~ de los medios de producción cuando acontece su liberación de los vínculos personales de servilismo). El desarrollo de esta autonomización ha proseguido en fragmentaciones sucesivas al interior del campo artístico.

El hipócrita, en cambio, en otra deriva etimológica, es el actor del teatro clásico, aquel que se encontraba por debajo de la máscara. A los hipócritas que nos precedieron debemos la posibilidad de pensar críticamente al idiota. El hipócrita descubre que la autonomía valorativa del arte es una máscara. El arte es una dimensión de la producción social, específicamente pertenece al ámbito de la producción simbólica. Los bienes que produce recorren un circuito de legitimación propia donde, por el rozamiento que hacen con los otros productores y con las instituciones del campo, van incorporando sus marcas propias. En esta circulación se ponen en juego nociones fundamentales para el pensamiento de lo económico, que oportunamente habrá que desarrollar.

En la tradición bourdieana, se agrega, sin embargo, que en algún punto el bien simbólico cruza el límite de su campo de producción y viaja al espacio mercantil. Se opera una metamorfosis que no altera al bien sino al modo en que es valorado. Pero en esta transformación rige un principio de convertibilidad que permite que la valoración obtenida en las lides simbólicas tenga su correlato en la arena económica. Al mismo tiempo, como es usual, para estabilizar y homogeneizar esta representación del sistema productivo, se abandona toda posible alternativa al terreno de las anomalías.

Es el régimen de convertibilidad de la valoración lo que parece más difícil de sostener en la actualidad. En otras palabras, la igualdad en la unidad no sólo entre los diferentes campos sino al interior, incluso, del de la producción simbólica. En este

sentido, podríamos cuestionar a las estrategias sociológicas, atentas a pensar la reproducción en el sistema del arte, el modo en que proceden a unificar toda producción artística en un mismo sistema. En otras palabras, podemos sugerir aquí la hipótesis de una múltiple modelación del ~~—de~~ o, en otras palabras, un arte que se dice de varias maneras.

Sin por ello echar por tierra esta perspectiva *in toto*, parecería necesario deconstruir sus estructuras para evaluar el rendimiento que pueden tener en el horizonte contemporáneo. Según las descripciones que se ofrecen desde el interior del campo artístico, estaríamos frente a un cambio de época marcado por los procesos de globalización, la alteración esencial de las instituciones y los agentes participantes de los procesos de valorización, una multiplicidad expansiva de técnicas y saberes que convergen con los medios tradicionales, la aparición de circuitos alternativos de valorización, la redefinición de los vínculos de saber-poder, la confusión del arte con otros ámbitos de producción simbólica, etc. Y todo esto, sin considerar aun la mutación que genera para la reflexión sobre el arte contemporáneo un pensamiento que desplaza su atención del espacio tradicional del arte para tomar como noción fundante una redefinición de la ~~—estética~~”, que asume que esta es una dimensión de lo social: el arte como un nombre con que se conocen algunas estrategias de alteración en la superficie ~~—estética~~” de la realidad, o en términos de Ranciere, la ~~—pr~~” de lo sensible”.

8.

En este contexto cabe preguntarse a modo de conclusión de lo aquí dicho y de apertura a futuras investigaciones:

¿Cuáles son los procesos de valorización contemporáneos de la producción artística?

Bibliografía

- Derrida, J. , *Como no hablar: y otros textos*, Proyecto A, Barcelona, 1997
- Lazzarato, M, *La fabbrica dell'uomo indebitato. Saggio sulla condizione neoliberalista*; trad. Alessia Cotulelli y Emanuela Turano Campello, ed. DereviApprodi, Milano, 2012.
- Nietzsche, F., *Así habló Zaratustra*, Alianza, España, 2005
- Steinberg, L., —El arte contemporáneo del público”, Revista Otra Parte, n° 2 Argentina, otoño 2004

TREBALL

**L'adquisició de competències i habilitats professionals en els futurs graduats:
Estudiants de grau de Ciències Polítiques i de l'Administració**

Dra. Nuria Rodríguez Ávila* i Dra. Teresa Mª Monllau Jaques**

*Departament de Sociologia i Anàlisi de les Organitzacions. Universitat de Barcelona

**Departament d'Economia i Empresa, Universitat Pompeu Fabra
e-mail: nrodriguez@ub.edu

Resum:

Aquest treball analitza si el canvi de metodologia que s'ha produït com a conseqüència de l'adaptació dels estudis universitaris a l'Espai Europeu d'Educació Superior (EEES) comporta un canvi en les competències adquirides per part dels estudiants. La població sobre la que s'ha fet l'estudi són les diferents cohorts d'estudiants de Ciències Polítiques i de l'Administració de la Universitat de Barcelona. En concret, s'ha valorat el grau d'adquisició de competències professionals que ha d'adquirir l'estudiant per tal de facilitar la seva integració al mercat laboral. En aquest sentit, s'han definit tres dimensions de competències:

- Habilitats útils en l'exercici de la professió.
- Habilitats que faciliten l'aprenentatge.
- Habilitats que afavoreixen l'adaptació a situacions noves.

Les competències són un element central en els graus universitaris, és important conèixer quin és la seva visió de les competències i que habilitats s'adquireixen en el procés d'aprenentatge com a eines essencials per l'entrada al mercat laboral.

Els nostres objectius es centren en els següents aspectes:

1. Analitzar com valoren els estudiants el treball col·laboratiu. Aquesta dinàmica és fonamental a l'hora de garantir l'assoliment de les competències definides en els graus.
2. Mostrar una comparació entre les diferents talls d'estudiants pel que fa a la forma d'adquirir les competències professionals en el procés de formació.
3. Estudiar les competències professionals més valorades pels alumnes segons cohorts.

Les dades s'han obtingut a través d'un qüestionari distribuït als alumnes que cursaven estudis Ciències Polítiques i de l'Administració de la Universitat de Barcelona (UB). La seqüència temporal es va iniciar entre el curs 2006-2007 i ha finalitzat en el curs 2011-2012. En total, sis cohorts d'alumnes. L'eina utilitzada és un qüestionari de 72 preguntes relatives a les competències que s'adquireixen en el procés d'aprenentatge, tant transversal com específiques.

Paraules clau: Competències, habilitats, graus i professionalització.

1. Introducció

Aquest treball analitza si el canvi de metodologia que s'ha produït com a conseqüència de l'adaptació dels estudis universitaris a l'Espai Europeu d'Educació Superior (EEES) comporta un canvi en les competències adquirides per part dels estudiants. La població sobre la que s'ha fet l'estudi són les diferents cohorts d'estudiants de Ciències Polítiques i de l'Administració de la Universitat de Barcelona. En concret, s'ha valorat el grau d'adquisició de competències professionals que ha d'adquirir l'estudiant per tal de facilitar la seva integració al mercat laboral. En aquest sentit, s'han definit tres dimensions de competències:

- Competències útils en l'exercici de la professió.
- Competències que faciliten l'aprenentatge.
- Competències que afavoreixen l'adaptació a situacions noves.

Definim competència com el conjunt d'habilitats que una persona ha de desenvolupar en el seu treball. El domini d'una competència requereix d'un procés que ha de ser après, avaluat, millorat, i transferit. La definició de competències comporta, entre altres, les següents avantatges (González, J., i Wagenaar, R., ed. 2003):

1. Fomenta la transparència entre els perfils professionals i acadèmics de les titulacions i programes d'estudi.
2. Desenvolupa el nou paradigma docent centrat en l'estudiant i les necessitats de dirigir cap a la gestió del coneixement.
3. Facilita la flexibilitat i organització de l'aprenentatge.
4. Suposa un impuls a la dimensió europea d'educació superior.
5. Proporciona un llenguatge més adequat per l'intercanvi.

La gestió per competències és un dels enfocaments que s'han desenvolupat en la societat del coneixement en l'última dècada. Actualment, moltes empreses gestionen els seus recursos humans a partir de la identificació de competències i organitza els seus recursos humans d'acord amb aquestes competències. (De la Poza, J, 2008; Escalona, A, 2005). Per tant, és clau identificar les competències. L'aplicació de la gestió per competències ofereix un nou estil de direcció que prima el factor humà i optimitza el seu valor en el si de l'organització. L'assignació del treballador es fa en funció d'on vagin millor les seves característiques professionals. Es tracta de conèixer les competències que cada lloc exigeix i les que cada persona ofereix per millorar l'ajust.

La societat actual i el procés de globalització de l'economia impliquen un entorn contínuament canviant que ha posat de manifest que l'ensenyament actual necessita de persones amb capacitats basades en competències i habilitats que els permetin adaptar-se a les situacions contínuament canviant de l'entorn social, econòmic i

professional (Brockmann, M. et. al.; 2009). El sistema d'aprenentatge s'ha de basar en el desenvolupament de competències que permetin afrontar els reptes i la resolució de problemes.

Els plans d'estudi de títols de grau que s'han configurat dins l'Espai Europeu d'Educació Superior (EEES) tenen com a principal objectiu formar professionals capaços d'actuar en un entorn contínuament canviant. La renovació metodològica constitueix un dels pilars fonamentals del procés de convergència de l'EEES (Clariana, 2002; Escalona, A, 2005). La base de la renovació metodològica està en l'adquisició de competències i en l'especificació de les modalitats que s'estableixen per al desenvolupament dels processos d'ensenyament-aprenentatge (Imbernon, F., 2005). La interacció entre ensenyament-aprenentatge té lloc a través de diferents modalitats d'ensenyament. Les més utilitzades són: classes teòriques, seminaris, classes pràctiques, pràctiques externes, tutories i treball en grup. Per això en el nostre estudi hem incorporat dades dels tres últims anys de la llicenciatura i els tres primers anys del grau (Mcalpine, L, 2008, Parcerisa, 2010). D'aquesta manera podrem avaluar si el canvi metodològic ha implicat un canvi en l'adquisició de competències.

El sistema de EEES promou la integració de la teoria amb la pràctica, l'aprenentatge centrat en el mètode del cas, el treball constant de l'alumne a l'aula i fora d'ella. La tasca principal del professor és la coordinació i seguiment individual de l'evolució de cada alumne. Per això el docent ha de plantejar i precisar les tres qüestions claus en el procés que són:

1. Què es pretén que aprenguin els alumnes en el curs (competències establertes).
2. Quines són les modalitats i metodologies més adequades perquè l'alumne pugui adquirir aquests aprenentatges.
3. Quins criteris i procediments s'aplicaran per tal de poder avaluar si l'alumne ha adquirit les competències definides inicialment.

El paradigma educatiu de Bolonya promou un paper actiu de l'estudiant en l'aprenentatge i formació. La definició d'un perfil professional descriu les funcions principals d'una professió i les tasques en què es concreten aquestes funcions (Benito, A., Cruz, A.; 2005). D'aquesta manera s'identifiquen les competències que han d'adquirir els estudiants d'avui i els professionals de demà.

Taula 1 Sortides professionals per a graduats en Ciències Polítiques i de l'Administració.

Tècnics de les administracions públiques:	Desenvolupa tasques de direcció, gestió, inspecció, coordinació, control i estudi, així com el disseny i planejament de propostes de millora per a les administracions públiques, òrgans constitucionals i institucions i organitzacions de caràcter públic que operen en l'àmbit europeu, estatal, autonòmic i local, a les quals s'accedeix mitjançant oposició o contractació. El nivell territorial d'actuació és: europeu, estatal, autonòmic i local.
Gestor de organitzacions:	Desenvolupa tasques de direcció, planificació i gestió que garanteixin els objectius i finalitats d'organitzacions i / o ens instrumentals, així com tasques de comunicació i transmissió entre el nivell directiu i l'operatiu. Facilita les relacions interinstitucionals, interadministratives, amb els mitjans de comunicació i els agents socials. El seu àmbit d'actuació el constitueixen els organismes autònoms, entitats públiques empresarials, societats públiques, fundacions públiques i tercer sector. El nivell territorial d'actuació és: internacional, estatal, autonòmic i local
Analista de polítiques públiques:	Analitza les polítiques públiques en les respectives fases de: identificació i definició de problemes, així com de formulació i implementació de programes i accions. Avalua polítiques públiques i planteja alternatives per millorar actuacions públiques successives. El nivell territorial d'actuació és: internacional, europeu, estatal, autonòmic i local.
Agent de desenvolupament local	Defineix, programa i executa accions orientades al desenvolupament integral a nivell local. Dissenya estratègies per a la promoció de l'activitat empresarial, la creació d'ocupació i el desenvolupament sostenible. Participa en la gestió de programes europeus. Dissenya plans comunitaris per fomentar la participació ciutadana i dinamitzar el teixit associatiu local.
Analista polític	Analitza i interpreta la realitat política i social. Analitza les opinions, els valors i les actituds dels ciutadans així com les posicions i les dinàmiques dels diferents actors polítics. Analitza resultats electorals. Defineix escenaris polítics, avalua objectius, dissenya estratègies polítiques i campanyes electorals d'organitzacions polítiques, socials i institucionals. Supervisa i prova la qualitat i fiabilitat dels indicadors sociopolítics per a la presa de decisions.
Consultor	Exerceix funcions d'assessorament i assistència tècnica a les administracions públiques i institucions polítiques, a les organitzacions polítiques de representació d'interessos i no governamentals, així com al sector privat en les seves relacions amb el sector públic.

Consultor internacional	Desenvolupa funcions d'assessorament i assistència tècnica en matèria de polítiques nacionals i internacionals a responsables públics i polítics d'institucions nacionals i internacionals, organitzacions del Tercer Sector i empreses amb projecció internacional. Planifica, desenvolupa, coordina i avalua projectes de cooperació i desenvolupament en altres països. Realitza funcions d'observador internacional en processos de pau i de democratització. Mediator en la gestió de crisi i en la resolució de conflictes.
Docent i Investigador	Desenvolupa activitats que tenen per objecte impartir docència en processos formatius d'ensenyament reglat i no reglat. Desenvolupa activitats encaminades a aportar nous avenços al coneixement científic dels fenòmens polítics. Elabora documents de caràcter científic i materials didàctics

Font: ANECA (2005) *Libro Blanco Título de Grado Ciencias Políticas y de la Administración, Sociología y Gestión y Administración Pública*. Madrid.

Actualment, la formació, experiència, coneixements o habilitats professionals són factors necessaris, però no suficients per a ser seleccionats en una parada del mercat de treball. Les organitzacions, empreses i institucions socials busquen persones que tinguin unes actituds, valors, trets de personalitat i motivacions, que marquen la diferència entre professionals acceptables i els professionals d'èxit. Per tant, la competència professional que un estudiant ha de desenvolupar és el resultat de combinar:

- a) Els coneixements, aptituds i destreses tècniques (saber).
- b) Les formes metodològiques de procedir a la feina (saber fer).
- c) Les pautes i formes de comportament individuals i col·lectives (saber estar).
- d) Les formes d'organització i interacció (saber ser).

Els aspectes més destacables de les competències són que:

- a) Tenen a veure amb les característiques permanents de les persones.
- b) Es posen de manifest quan s'executa una tasca o un treball.
- c) Estan relacionades amb l'execució reeixida d'una activitat.
- d) Tenen una relació causal amb el rendiment laboral.
- e) Poden ser generalitzades a més d'una activitat.
- f) Combinen el cognoscitiu, l'afectiu, el conductual.

L'estudiant durant el seu aprenentatge adquireix coneixements de caràcter general, així com coneixements concrets vinculats a matèries i al món professional (De Miguel Diaz, 2005, Rue, J. 2010). D'altra banda, les habilitats i destreses han d'anar enfocades a l'entrenament en procediments metodològics aplicats relacionats amb matèries científiques o de l'àrea professional (organitzar, aplicar, manipular, dissenyar,

planificar, realitzar ...) que estan vinculades al desenvolupament intel·lectual, comunicació i interpersonal. Un altre dels aspectes que s'ha de desenvolupar són les actituds i valors necessaris per a l'exercici professional: responsabilitat, autonomia, iniciativa davant situacions complexes, coordinació, etc pel que fa a la gestió i organització personal, desenvolupament professional i compromís personal.

El Consell Europeu en el marc del programa Educació i formació 2010 i 2020 (European Commission, 2012), ha desenvolupat un treball per a la identificació de les competències clau per a l'aprenentatge al llarg de la vida en el context de la societat del coneixement. Aquestes competències inclouen:

1. Comunicació en la llengua materna.
2. Comunicació en llengües estrangeres.
3. Competència matemàtica i competències bàsiques en ciència i tecnologia.
4. Competència digital.
5. Aprendre a aprendre.
6. Competències interpersonals, interculturals, socials i cíviques.
7. Esperit d'empresa.
8. Expressió cultural.

Les competències s'han agrupat en competències generals o transversals i específiques.

1) Competències generals o transversals: són les comunes a la majoria de títols de grau. Aquestes competències es relacionen amb la posada en pràctica d'aptituds, trets de personalitat, coneixements adquirits i també valors. Com tipus de competències cal assenyalar:

A- Instrumentals: habilitats cognoscitives, capacitat d'anàlisi i síntesi, capacitat d'organització i planificació, comunicació oral i escrita, coneixement d'una llengua estrangera, coneixements d'informàtica relatius a l'àmbit d'estudi, capacitat de gestió de la informació, resolució de problemes i presa de decisions.

B.- Interpersonals: Es consideren la formulació de crítiques i autocrítiques, al mateix temps. També té a veure amb la capacitat de relació amb el grup, la gestió del treball en equip, expressió de compromís social i ètic, treball en un equip de caràcter interdisciplinari, treball en un context internacional, tenir habilitats en les relacions interpersonals, reconeixement a la diversitat i la multiculturalitat, raonament crític, compromís ètic.

C - Sistèmiques: és una combinació de la comprensió, sensibilitat i coneixement que permet veure les parts dins d'un tot de manera interrelacionada, planificació de canvis, redisseny de processos i aprenentatge

autònom. Adaptació a noves situacions, creativitat, lideratge, coneixement d'altres cultures i costums, iniciativa i esperit emprenedor, motivació per la qualitat, sensibilitat cap a temes mediambientals, capacitat d'aplicar els coneixements teòrics a la pràctica, ús d'internet com a mitjà de comunicació i com font d'informació, experiència prèvia, capacitat per comunicar-se amb persones no expertes en la matèria, capacitat d'entendre el llenguatge i propostes d'altres especialistes, ambició professional i capacitat d'autoavaluació.

2) Competències específiques: són les habilitats relacionades amb una àrea de coneixement. Les competències específiques fan que uns professionals es diferenciïn dels altres.

Aquest treball s'emmarca en el context d'un projecte global iniciat durant el curs 2006-2007. El desenvolupament d'aquest estudi ha comportat dues fases. L'objectiu bàsic de la primera fase va ser la identificació de les competències que, d'acord amb professors i agents econòmics, havien de tenir els estudiants de ciències socials en finalitzar els seus estudis. Es van tenir en compte les competències, tant específiques com genèriques, que plantejava el procés de Bolonya i, en concret, el projecte Tunning. Al final d'aquesta primera fase es va arribar a la conclusió que les competències més valorades eren: la capacitat d'aplicar els coneixements a la pràctica, la capacitat d'aprenentatge, les habilitats de la gestió de la informació, el treball en equip, la iniciativa i l'esperit emprenedor i el compromís ètic. Va sorprendre que les habilitats menys valorades fossin les relacionades amb la diversitat cultural i el coneixement d'altres cultures. La segona fase de l'estudi ha tingut com a objectiu analitzar la percepció dels estudiants sobre l'adquisició de les competències al llarg dels seus estudis. (Rodríguez, N, i Monllau, T, 2010).

Les opinions dels estudiants són rellevants ja que permeten avaluar si les eines que s'utilitzen són adequades per a l'adquisició de competències durant el transcurs dels seus estudis. Busquem conèixer les valoracions dels estudiants en relació a l'adquisició de competències transversals i específiques, veient el seu posicionament davant el procés d'aprenentatge. Els resultats ens permeten veure les debilitats i fortaleces del nou sistema universitari.

2.- Objectius

Els objectius que han centrat l'estudi han estat els següents:

1. Analitzar l'actitud que tenen els estudiants davant el nou repte que se'ls presenta: aprendre a aprendre. Obtenir informació sobre com es valoren les noves formes de treball col·laboratiu entre estudiants, per assolir les competències definides en els plans docents.

2. Comparar les diferents cohorts d'estudiants pel que fa a la forma d'adquirir les competències en el procés de formació.
3. Estudiar les competències més valorades pels alumnes segons cohorts i comparar-les amb els resultats obtinguts en l'estudi en què van participar els professors i els agents econòmics.

3.- Metodologia

Les dades s'han obtingut a través d'un qüestionari distribuït als alumnes que cursaven estudis relacionats amb les Ciències Polítiques i de l'Administració de la Universitat de Barcelona (UB). La seqüència temporal es va iniciar entre el curs 2006-2007 i ha finalitzat en el curs 2011-2012. Treballaren amb un total de sis cohorts d'alumnes.

El tipus de mostreig que hem utilitzat és el casual o accidental que es tracta d'un tipus de mostreig no probabilístic on l'investigador tria a aquells individus que estan a disponibles en el moment de realitzar l'enquesta. No és probabilístic perquè aquelles persones que no estan a classe no entren en la mostra. Es tracta d'un procés en el qual l'investigador selecciona directa i intencionadament els individus de la població.

La metodologia que hem utilitzat és quantitativa a través d'un qüestionari que conté un total de 72 preguntes relatives a les competències tant transversals com específiques adquirides en el procés d'aprenentatge i sobre l'actitud que té l'estudiant davant el procés d'aprenentatge. El qüestionari ha estat dividit en quatre blocs de preguntes. La informació obtinguda en cada un dels blocs ha estat la següent:

1. - Aspectes sociodemogràfics dels enquestats. En aquest apartat s'han preguntat aspectes relacionats amb: l'edat, sexe, si treballaven o no.
2. - Opinió de l'estudiant sobre si les assignatures cursades facilitaven l'adquisició i l'aprenentatge d'habilitats relacionades amb la comprensió i l'exercici de la professió per a la qual estaven estudiant.
3. - Habilitats que l'estudiant considera importants. El tipus d'habilitats sobre les quals s'ha preguntat en aquest apartat estaven relacionades amb l'adquisició de competències transversals com capacitat de lideratge, capacitat de resolució de problemes, treball en equip ...
4. - Altres aspectes relacionats amb la manera com enfoquen l'estudi de la matèria que estan aprenent.

Per a cadascuna de les preguntes formulades en els blocs 2, 3 i 4, els estudiants tenien una escala quatre possibilitats de resposta: elevat, bastant, escàs i nul. Hem utilitzat aquesta metodologia per considerar-la adequada i útil quan es tracta de veure la freqüència amb què es produeix un fet, o bé si es vol obtenir una idea general sense perdre massa informació.

4.- Resultats

La recollida de dades s'ha realitzat els últims sis anys a un total de 337 estudiants dividits en els 6 anys acadèmics. Els tres primers anys corresponen a la llicenciatura de Ciències Polítiques i de l'Administració del 2006-2007 al 2008-2009, i del 2009-2010 al 2011-2012 correspon als anys del Grau de Ciències Polítiques i de l'Administració en la Universitat de Barcelona.

Aspectes soci Demogràfics

L'edat mitjana dels estudiants enquestats és de 21,30 anys. El 51,33% dels estudiants enquestats són homes i un 48,67% són dones. El 54% dels estudiants té com a llengua materna el català. La via principal d'accés a la universitat és el batxillerat (un 91,3%). Un 8,7% dels estudiants han accedit a la universitat a través de la formació professional. Un 36.8% dels estudiants treballa mentre realitza els seus estudis mentre que el 63.2% es dedica exclusivament a estudiar. Dels 124 estudiants que treballen, la forma més habitual de treball és a temps parcial o mitja jornada amb un 26.6%, un 22.6% treballa a temps complert i un 49,19% diu treballar amb un altre tipus de contractes.

Taula 2. Aspectes Socio demogràfics del estudiants de Llicenciatura i Grau de Ciències Polítiques i de la Administració en

Llicenciatura CCPP				Grado en CCPP			TOTAL
	2006-2007	2007-2008	2008-2009	2009-2010	2010-2011	2011-2012	
N	46	31	19	64	65	117	337
Edat	19.62	22.17	24.68	20,05	21,83	20.77	21.30 anys
Gènere							
Home	48.89	83.33	57.89	46.03	48.44	47.41	51.33%
Dona	51.11	16.67	42.11	53.97	51.56	52.59	48,67 %
	100	100	100	100	100	100	100
Llengua Materna	62%	60%	68%	51%	46%	55%	54.5%
Català							
Procedència							
Batxillerat	95.55	96.67	94.44	98.39	87.3	91.96	91.3%
FP	4.4	3.33	5.6	1.61	7	8.46	8.7%
	100	100	100	100	100	100	100
Si que treballa	46,67%	40%	47.37%	41.27%	44.44%	24.35%	36.8%
Tipus de treballes							
a temps complert	15	20	50	13	21	23	27%
mitja Jornada	30	10	30	15	21	37	23%
altres	55	70	20	42	58	40	50%
	100	100	100	100	100	100	100
	(N=20)	(N=20)	(N=10)	(N=46)	(N=29)	(N=35)	(N=160)

Font: Elaboració pròpia a través de l'explotació de l'estudi "Les ciències socials: el nou paradigma docent i la problemàtica de la implantació de Bolonya" 2006-2012.

A la taula 2 s'observa que en el grau es fa més present les dones. Pel que fa a la llengua materna el català està al voltant del 50%. La forma d'accés al grau és a través del batxillerat, però augmenta els de FP. Pel que fa als que treballen en el llicenciatura entre el 40 i 47%, mentre que en el grau s'observa una reducció en l'últim cohort.

Habilitats relacionades amb l'aprenentatge i la comprensió de l'exercici de la professió

De manera agregada podem veure que, els estudiants de tots els grups acadèmics, consideren que l'estudi de l'assignatura és útil per entendre la informació relacionada amb l'exercici de la professió. Un 91% dels estudiants consideren que l'assignatura cursada els ajuda (elevat, bastant) a entendre la informació relacionada amb la professió (A1). No obstant això, els estudiants consideren que l'assignatura els forma en l'adquisició d'habilitats que tenen a veure amb l'elaboració d'un informe professional. Un 54,9% de les respostes ho considera bastant important. Pel que fa als aspectes normatius 1 62.9% consideren, amb un grau de bastant, que l'assignatura els

permet entendre la normativa i la legislació que han d'aplicar en l'exercici professional. Un 57.6% dels enquestats considera, en un grau de bastant, que l'assignatura els ensenya a treballar de forma estructurada algun problema. Un 35.0% dels estudiants considera que aprenen, bastant, a realitzar un informe sociològic. Un 39.53% dels enquestats consideren que les assignatures cursades no els ensenyen a treballar en equip.

L'anàlisi dels resultats dels diferents cohorts acadèmics permet veure l'evolució seguida en percentatges i obtenir conclusions sobre els canvis que ha suposat el pas de les llicenciatures als graus. Aquests resultats s'han plasmat a la Taula 3.

Tal i com es pot observar a la taula 3, l'estudiant de grau dóna més pes a la informació sociològica que l'estudiant de llicenciatura. S'observa un augment de la importància en allò que fa referència a la recerca d'informació necessària per a solucionar un informe social,. Els estudiants de grau consideren més important trobar informació per a la resolució de problemes que els estudiants de la llicenciatura. En allò que fa referència a entendre les normes socials i respondre de manera estructurada a un problema la tendència es detecta un augment de la importància. Finalment, pel que fa a l'organització d'equips de treball es manté la tendència. Al voltant d'un 40% dels enquestat ho considera bastant important. L'aplicació del marc conceptual als problemes socials que es plantegen es manté relativament estable, entre un 50 i un 60%.

Taula 3 Habilitats relatives a aprendre l'exercici professional (*Valors relatius i absoluts*).

	Habilitats	No respon %	Elevat %	Bastant %	Escàs %	Nul %	Total %	N
1	Entendre la informació sociològica							
	2006	..	17.78	73.33	8.90	..	100	45
	2007	..	10.00	70.00	20.00	..	100	30
	2008	..	27.78	44.44	27.78	..	100	18
	2009	..	25.40	69.84	4.76	..	100	63
	2010	..	25.66	71.88	4.69	..	100	64
	2011	..	25.66	69.91	4.42	..	100	113
2	Recerca de informació necessària per a poder solucionar un informe social							
	2006	..	2.22	62.22	35.56	..	100	45
	2007	3.33	3.33	56.67	33.33	3.33	100	30
	2008	..	5.56	50.00	44.44	..	100	18
	2009	..	11.29	45.16	43.55	..	100	63
	2010	..	10.94	54.69	32.81	..	100	64
	2011	..	7.14	60.71	29.46	..	100	113
3	Entendre el sentit de les normes socials							
	2006	..	20.00	68.89	11.11	..	100	45
	2007	..	13.33	56.67	20.00	10.00	100	30
	2008	..	33.33	27.78	38.89	..	100	18
	2009	..	26.98	69.84	3.17	..	100	63
	2010	..	25.40	65.08	9.52	..	100	63
	2011	..	30.36	66.07	3.57	..	100	113
4	Respondre de manera estructurada a un problema							
	2006	..	8.89	66.67	24.44	..	100	45
	2007	..	13.33	53.33	26.67	6.67	100	30
	2008	..	16.67	38.89	44.44	..	100	18
	2009	..	22.22	49.21	28.57	..	100	63
	2010	..	17.19	60.94	21.88	..	100	64
	2011	..	15.18	63.39	18.75	2.68	100	112
5	Realitzar un informe sociològic							
	2006	..	2.22	28.89	60.00	8.89	100	45
	2007	3.33	6.67	33.33	50.00	6.67	100	30
	2008	..	11.11	50.00	33.33	5.56	100	18
	2009	..	11.11	36.51	47.62	4.76	100	63
	2010	..	9.52	39.68	44.44	6.35	100	64
	2011	..	7.27	34.55	55.45	2.73	100	113
6	Organitzar-se el temps per poder treballar en equip							
	2006	..	9.09	43.18	38.64	9.09	100	45
	2007	..	..	46.67	33.33	20.00	100	30
	2008	..	23.53	17.65	52.94	5.88	100	18
	2009	..	4.76	36.51	50.79	7.94	100	63
	2010	..	8.06	38.71	50.00	3.23	100	64
	2011	..	17.86	44.64	28.57	8.93	100	113
7	Aplicar el marc conceptual als problemes socials que se'ns plantejen							
	2006	..	15.56	53.33	31.11	..	100	45
	2007	..	16.67	50.00	26.67	6.67	100	30
	2008	..	11.76	52.94	35.29	..	100	18
	2009	..	30.16	60.32	9.52	..	100	63
	2010	..	12.70	58.73	26.98	1.59	100	64
	2011	..	27.68	56.25	14.29	1.79	100	113

Font: Elaboració pròpia a través de l'explotació de l'estudi "Les ciències socials: el nou paradigma docent i la problemàtica de la implantació de Bolonya" 2006-2012.

Habilitats importants per a l'estudiant

En aquest apartat s'ha diferenciat entre les habilitats que són important per l'estudiant en:

- a) El procés d'aprenentatge (Taula 4).
- b) El desenvolupament de relacions interpersonals, interculturals, socials i cíviques. (Taula 5).
- c) El desenvolupament de l'esperit empresarial (Taula 6).

Un 85% dels estudiants enquestats considera que els coneixements bàsics de la professió són bastant o molt importants en l'exercici professional (N = 337). El Consell Europeu en el marc del programa Educació i Formació 2010 i 2020 defineix com a competències clau, l'aprenentatge de la llengua materna i llengua estrangera (escoltar, parlar, llegir i escriure) (European Commission, 2012). En aquest sentí, un 87% dels estudiants consideren que aprendre a comunicar-se de forma oral i escrita en la llengua materna és important o molt important. Així mateix, consideren que és important el coneixement d'una segona llengua per al seu exercici professional futurs en un 79% (N = 337).

Respecte a les competències relacionades amb els coneixements bàsics en ciència i tecnologia un 44.2% dels enquestats considera que és bastant important (N = 337). Els processos informàtics i digitalització són considerats pels estudiants com molt o bastant importants en un 74,5% (N = 337).

El procés de Bolonya ha donat una rellevància al procés d'aprendre a aprendre, aquest aspecte és concebut com molt important per part dels estudiants. Els resultats obtinguts sobre això es mostren a la taula 4. Un 93% (N = 337) dels enquestats consideren que l'adquisició de la capacitat d'anàlisi i síntesi té una importància elevada o és bastant important. Té una elevada importància aplicar el coneixement a la pràctica: un 48.7% dels enquestats (N = 337). Per un 92,8% (N = 337) dels enquestats la capacitat d'aprenentatge és elevada i força important. La capacitat d'aprendre implica que la persona sàpiga treballar de manera autònoma un 88,3% (N = 337) dels enquestats considera aquesta habilitat molt important.

A la **taula 4** veiem com els alumnes consideren elevat o bastant important la capacitat d'anàlisi i és una tendència tant en el grau com en la llicenciatura. Pel que fa a l'aplicació dels coneixement a la pràctica passa el mateix. En quant a la planificació i temps els estudiants de grau donen poca importància, ha de ser que al tenir l'avaluació contínua tot ve més pautat i no precisen fa un pla de tasques a desenvolupar.

Taula 4 Aprenentatge d'habilitats relacionades amb el procés d'aprendre a aprendre.
(Valors relatius i absoluts).

	Habilitats	No respon %	Elevat %	Bastant %	Escàs %	Nul %	Total %	N
H1	Capacitat d'anàlisi i síntesi							
	2006	..	48.9	46.67	4.44	..	100	45
	2007	..	58.62	34.48	6.9	..	100	29
	2008	..	73.68	15.79	10.53	..	100	18
	2009	..	49.21	42.86	7.94	..	100	63
	2010	..	48.44	48.44	3.13	..	100	64
	2011	..	42.24	50.86	6.90	..	100	112
H2	Capacitat d'aplicar coneixements a la pràctica							
	2006	..	55.56	35.56	8.89	..	100	45
	2007	..	56.67	40.00	3.33	..	100	30
	2008	..	57.89	36.84	5.26	..	100	18
	2009	1.59	52.38	39.68	6.35	..	100	63
	2010	..	45.31	45.31	9.38	..	100	64
	2011	..	42.24	50.86	6.03	0.86	100	112
H3	Planificació i gestió del temps							
	2006	..	40,0	42.22	17.78	..	100	45
	2007	..	40.0	56.67	3.33	..	100	30
	2008	..	52.63	31.58	15.79	..	100	18
	2009	..	26.98	46.03	26.98	..	100	63
	2010	..	37.50	34.38	26.56	1.56	100	64
	2011	..	26.09	49.57	21.74	2.61	100	112
H24	Habilitat per treballar de manera autònoma							
	2006	..	37.78	57.78	4.44	..	100	45
	2007	..	43.33	40.00	16.67	..	100	30
	2008	..	63.16	31.58	5.26	..	100	18
	2009	..	39.68	41.27	15,87	3.17	100	63
	2010	..	45.31	43.75	10.94	..	100	64
	2011	..	45.22	40.87	13.91	..	100	112

Font: Elaboració pròpia a través de l'explotació de l'estudi "Les ciències socials: el nou paradigma docent i la problemàtica de la implantació de Bolonya" 2006-2012.

La taula 5 es refereix als resultats obtinguts respecte a la importància que els estudiants confereixen al desenvolupament de competències interpersonals, interculturals, socials i cíviques. Un 54,8% (N = 337) dels enquestats consideren que tenir una capacitat de crítica i autocrítica té importància elevada. És bastant important tenir la capacitat d'adaptar-se a noves situacions, un 47,7% (N = 337) dels enquestats, i que al seu entorn siguin capaços de generar noves idees en un 40% (N = 337) de les respostes. Les habilitats interpersonals són bastant importants per un 55,2% (N = 337). La capacitat per comunicar-se és molt important per a un 53,5% (N = 337) i el compromís ètic ha de ser elevat/bastant important per a l'exercici professional en un 43.6% (N = 337).

Taula 5 Aprenentatge de competències relacionades amb les relacions interpersonals, interculturals, socials i cíviques. (Valors relatius i absoluts).

	Habilitats	No respon %	Elevat %	Bastant %	Escàs %	Nul %	Total %	N
H11	Capacitat crítica i autocrítica							
	2006	..	53.33	37.33	8.89	..	100	45
	2007	..	70.00	16.67	13.33	..	100	30
	2008	..	63.16	31.58	5.26	..	100	18
	2009	..	57.24	33.33	9.52	..	100	63
	2010	..	50.00	45.31	4.69	..	100	64
	2011	..	52.17	39.13	7.83	0.87	100	112
H12	Capacitat d'adaptació a noves situacions							
	2006	..	37.78	53.33	8.89	..	100	45
	2007	..	43.33	46.67	10.00	..	100	30
	2008	..	68.42	26.32	5.26	..	100	18
	2009	..	38.10	47.62	14.29	..	100	63
	2010	..	39.06	53.13	7.81	..	100	64
	2011	..	37.07	46.55	14.66	1.72	100	117
H13	Capacitat per generar noves idees (creativitat)							
	2006	..	33.33	51.11	15.56	..	100	45
	2007	..	33.33	46.67	20.00	..	100	30
	2008	..	63.16	26.32	10.53	..	100	18
	2009	..	36.51	44.44	19.05	..	100	63
	2010	..	45.19	42.19	10.94	1.56	100	64
	2011	..	37.07	42.24	18.97	1.72	100	112
H17	Habilitats interpersonals							
	2006	..	24.44	62.22	13.33	..	100	45
	2007	..	13.33	66.67	20.00	..	100	30
	2008	..	52.63	36.84	10.53	..	100	18
	2009	..	30.16	42.86	23.81	3.17	100	63
	2010	..	29.51	60.66	9.84	..	100	64
	2011	..	26.09	58.26	15.65	..	100	115
H20	Capacitat per comunicar-se							
	2006	..	55.56	40.00	4.44	..	100	45
	2007	..	60.00	30.00	10.00	..	100	30
	2008	..	68.42	31.58	..	..	100	18
	2009	..	51.61	40.32	8.06	..	100	63
	2010	..	54.69	39.06	6.25	..	100	64
	2011	..	50.00	37.93	10.34	1.72	100	116
H27	Compromís ètic							
	2006	..	33.33	51.11	15.56	..	100	45
	2007	..	43.33	43.33	10.00	3.33	100	30
	2008	..	57.89	42.11	..	..	100	18
	2009	..	38.10	46.03	12.70	3.17	100	63
	2010	..	41.27	47.62	11.11	..	100	64
	2011	..	47.41	37.93	12.07	2.59	100	112

Font: Elaboració pròpia a través de l'explotació de l'estudi "Les ciències socials: el nou paradigma docent i la problemàtica de la implantació de Bolonya" 2006-2012

Una de les competències destacades pel marc europeu és que els estudiants de grau tinguin una visió i esperit d'empresa, en relació a aquest aspecte són diversos els elements pels quals s'ha preguntat als estudiants. Els resultats es troben a la taula 6. El primer fa referència a com consideren la planificació i gestió del temps en

el seu futur professional. Les opinions dels enquestats ha estat que és bastant important en un 44,50,1% (N = 337). La gestió d'informació cada vegada és més necessària per a les empreses. Els estudiants consideren que és bastant important en un 54,59% (N = 337). Habilitats que facilitin la presa de decisions és considerat pels enquestats com molt o bastant important: un 85,7% (N = 337).

El treball en equip és una competència vista pels estudiants amb una elevada o bastant importància: un 77,4% (N = 337) dels enquestats. Així mateix, un 75,4% (N = 337) dels enquestats considera molt important o bastant important el treball en equips multidisciplinaris. El disseny i gestió de projecte és bastant important per un 43,4% (N = 337) dels enquestats. Els estudiants consideren que l'esperit emprenedor és rellevant i bastant important en un 83,4 % (N = 337). Finalment, destacar que els estudiant consideren que una orientació a resultats és elevat i bastant important en un 81,3% (N = 337).

A la **taula 6** es refereix a l'esperit empresarial i s'observa que donen elevada i força importància a la resolució de problemes, presa de decisions i la tendència és en augment en el grau, així mateix pel que fa a treballar en equip i la capacitat de treballar en equips interdisciplinari, disseny i gestió de projectes.

Taula 6 Aprenentatge d'habilitats i competències relacionades amb l'esperit empresarial. (Valors relatius i absoluts).

	Habilitats	No respon %	Elevat %	Bastant %	Escàs %	Nul %	Total %	N
H3	Planificació i gestió del temps							
	2006	..	40,0	42.22	17.78	..	100	45
	2007	..	40.0	56.67	3.33	..	100	30
	2008	..	52.63	31.58	15.79	..	100	18
	2009	..	26.98	46.03	26.98	..	100	63
	2010	..	37.50	34.38	26.56	1.56	100	64
	2011	..	26.09	49.57	21.74	2.61	100	112
H10	Habilitats de gestió de la informació							
	2006	..	20.00	62.22	17.78	..	100	45
	2007	..	46.67	40.00	13.33	..	100	30
	2008	..	47.37	47.37	5.26	..	100	18
	2009	1.59	34.92	50.79	11.11	..	100	63
	2010	..	35.94	60.94	3.13	..	100	64
	2011	..	27.83	56.52	15.65	..	100	116
H14	Resolució de problemes							
	2006	..	44.44	46.67	8.89	..	100	45
	2007	3.33	40.00	36.67	20.00	..	100	30
	2008	..	73.69	21.05	5.26	..	100	19
	2009	..	39.68	46.03	14.29	..	100	63
	2010	..	46.88	43.75	9.38	..	100	64
	2011	..	37.39	53.91	8.70	..	100	116
H15	Presa de decisions							
	2006	..	44.44	44.44	11.11	..	100	45
	2007	3.45	44.83	34.48	13.79	3.45	100	29
	2008	..	84.21	15.79	..	..	100	18
	2009	..	41.94	40.32	17.74	..	100	63
	2010	..	56.25	32.81	9.38	1.56	100	64
	2011	..	42.24	43.10	13.79	0.86	100	116
H16	Treball en equip							
	2006	..	29.55	56.82	11.36	2.27	100	45
	2007	..	27.59	48.28	20.69	3.45	100	30
	2008	..	36.84	52.63	10.53	..	100	18
	2009	..	36.51	31.75	28.57	3.17	100	63
	2010	..	34.38	43.75	21.88	..	100	64
	2011	..	31.03	47.41	18.10	3.45	100	116
H19	Capacitat per treballar en un equip interdisciplinari							
	2006	..	18.18	59.09	20.45	2.27	100	44
	2007	3.30	16.67	66.67	10.00	3.33	100	30
	2008	..	36.84	57.89	5.26	..	100	18
	2009	..	26.98	42.86	26.98	3.17	100	63
	2010	..	30.16	40.27	28.57	..	100	64
	2011	..	19.83	56.03	22.41	1.72	100	116
H25	Disseny i gestió de projectes							
	2006	..	22.22	40.00	31.11	6.67	100	45
	2007	..	17.24	62.07	20.69	..	100	30
	2008	..	42.11	42.11	15.69	..	100	18
	2009	..	24.19	40.32	30.65	4.84	100	63
	2010	..	31.75	42.86	23.81	1.59	100	64
	2011	..	19.13	43.48	31.30	6.09	100	116

Font: Elaboració pròpia a través de l'explotació de l'estudi "Les ciències socials: el nou paradigma docent i la problemàtica de la implantació de Bolonya" 2006-2012

Taula 6 Aprenentatge d'habilitats i competències relacionades amb l'esperit empresarial. (Valors relatius i absoluts). Continuació.

	Habilitats	No respon %	Elevat %	Bastant %	Escàs %	Nul %	Total %	N
H26	Iniciativa i esperit emprenedor							
	2006	..	37.78	51.11	8.89	2.22	100	45
	2007	..	20.69	65.52	13.79	..	100	30
	2008	..	52.63	42.11	5.26	..	100	18
	2009	..	33.33	44.44	19.05	3.17	100	63
	2010	..	57.14	30.16	9.52	3.17	100	64
	2011	..	32.17	49.52	13.91	4.35	100	116
H28	Interès per la qualitat							
	2006	..	48.89	44.44	6.67	..	100	45
	2007	..	30.00	56.67	13.33	..	100	30
	2008	..	57.89	42.11	..	..	100	19
	2009	..	46.03	30.16	22.22	1.59	100	63
	2010	..	50.00	43.44	6.45	..	100	64
	2011	..	53.04	33.91	11.30	1.74	100	116
H29	Orientació a resultats							
	2006	..	31.11	60.00	8.89	..	100	45
	2007	..	25.00	60.71	14.71	..	100	30
	2008	..	36.84	63.16	..	..	100	18
	2009	..	30.65	40.32	29.03	..	100	63
	2010	..	34.43	47.54	18.03	..	100	64
	2011	..	28.32	56.64	11.50	3.54	100	116

Font: Elaboració pròpia a través de l'explotació de l'estudi "Les ciències socials: el nou paradigma docent i la problemàtica de la implantació de Bolonya" 2006-2012

El procés de aprendre a aprendre

L'objectiu d'aquest bloc ha estat l'obtenció d'informació sobre com l'estudiant plantegen els seus estudis, les activitats i les motivacions que el porten a actuar. Els resultats obtinguts es poden veure a la taula 7. A nivell global de tots els enquestats dels diferents cohorts de estudiants quan estudien fan resums sobre els diferents aspectes que es tracten a classe amb força freqüent en un 38,8% (N = 337). La preparació de la prova és un element molt important, un 39,3% (N = 337) dels enquestats. Les tasques que se li assignen s'intenta fer com més aviat millor, un 40.0% (N = 337) dels enquestats. Un 54% (N = 337) dels enquestats li donen una importància escassa a realitzar un treball constant durant el curs i quan s'acosten les dates d'exàmens intensificar el repàs de continguts. Els estudiants es preocupen molt en un 52,2% (N = 337) dels enquestats, quan un examen que han preparat no els surt bé.

Tabla 7. Actividades relacionas con la preparación de las materias estudiadas (*Valores relativos y absolutos*).

	Habilitats	No respon %	Elevat %	Bastant %	Escàs %	Nul %	Total %	N
C8	Treballo constantment durant el curs i quan s'apropen les dates de l'examen repasso els continguts							
	2006	..	6.67	33.33	53.33	..	100	45
	2007	..	20.00	43.33	33.33	3.33	100	30
	2008	..	36.84	26.32	31.58	5.26	100	18
	2009	..	14.52	46.77	30.65	8.06	100	63
	2010	..	10.94	37.50	48.44	3.13	100	64
	2011	..	13.04	40.87	37.39	8.70	100	116
C12	Quan m'assignen una tasca intento fer-la el més aviat possible.							
	2006	..	13.64	40.91	36.36	9.09	100	44
	2007	..	20.00	40.00	36.67	3.33	100	30
	2008	..	5.66	61.11	33.33	..	100	18
	2009	..	14.52	46.77	37.10	..	100	63
	2010	..	20.31	34.38	42.19	3.13	100	64
	2011	..	13.04	37.39	40.00	3.54	100	116
C13	Considero que he treballat suficientment quan tinc una opinió pròpia sobre la matèria que estic estudiant							
	2006	..	24.44	55.56	17.78	2.22	100	44
	2007	3.45	34.48	51.72	10.34	..	100	30
	2008	..	36.84	42.11	15.79	5.26	100	18
	2009	..	33.87	50.00	16.13	..	100	63
	2010	..	32.81	53.13	12.50	1.56	100	64
	2011	..	26.72	60.34	11.21	1.72	100	116

Font: Elaboració pròpia a través de l'explotació de l'estudi "Les ciències socials: el nou paradigma docent i la problemàtica de la implantació de Bolonya" 2006-2012

7. Conclusions

La implantació de l'Espai Europeu d'Educació Superior (EEES) ha suposat un canvi en les metodologies docents. L'objectiu principal és ensenyar a aprendre. En aquest sentit, no és tan important l'adquisició de coneixements com l'adquisició de competències i habilitats.

El treball que s'ha presentat en aquesta ponència és la continuació d'un estudi sobre competències que es va començar l'any 2006. L'estudi de les competències és important ja que constitueixen una eina que facilita l'entrada i la permanència en el mercat laboral.

En la primera fase l'objectiu va ser l'estudi de les competències que segons els professors i els professionals havien d'adquirir els estudiants de ciències socials. La segona fase té com a objectiu analitzar la importància que els estudiants confereixen a l'adquisició de competències. Una part de les conclusions obtingudes durant la segona fase és la que se presenta en aquest treball. En concret, ens hem centrat en la valoració que de les competències fan els estudiants de Ciències Polítiques i de l'Administració.

El primer dels objectius del treball realitzat era analitzar l'actitud que han mostrat els estudiants davant del procés d'aprendre a aprendre. Els estudiants consideren que són competències necessàries per aprendre a aprendre:

- Desenvolupar la capacitat d'anàlisi i de síntesi.
- Aplicar els coneixements teòrics a la pràctica.
- Desenvolupar la capacitat d'aprenentatge.

No obstant i malgrat que manifesten la importància del aprendre a aprendre, s'observa que el que realment els estimula a treballar és la proximitat d'una prova.

L'altre dels objectius analitzats ha estat l'obtenció de les competències més valorades pels estudiants. En aquest sentit els estudiants han considerat com a bastant importants les següents competències:

- Desenvolupar la capacitat per respondre de una manera clara y estructurada als problemes que puguin aparèixer.
- Saber comunicar-se de forma oral i escrita en diferents llengües.
- Saber utilitzar eines informàtiques.
- Adquirir coneixements específics i saber buscar informació.
- Capacitat de planificació i d'organització.
- Capacitat per treballar en equip.
- Disposar d'un esperit emprenedor.

Si el que es tracta és de valorar les competències interculturals i interpersonals, les competències més valorades pels estudiants son:

- Desenvolupar la capacitat crítica i autocrítica.
- Ser capaç d'adaptar-se als nous entorns i generar noves idees.
- Actuar èticament.

L'estudi de les competències ens permet concloure que Aprendre aprenent és un procés no exempt de dificultat. Aquesta dificultat es posa de manifest tant per al professor com per a l'estudiant, ja que requereix un esforç per part de tots dos. El professor ha d'estar al dia no només del contingut de l'assignatura sinó també de les possibilitats didàctiques d'aquesta. D'altra banda, requereix una renovació contínua del material al què en molts casos, el docent no està acostumat. L'estudiant, per la seva banda, ha d'afrontar amb maduresa i responsabilitat el procés d'aprenentatge; això implica que ha de ser prioritari el aprendre sobre el aprovar.

Referències bibliogràfiques

ANECA (2005) Libro Blanco Título de Grado Ciencias Políticas y de la Administración, Sociología Y Gestión y Administración Pública. Madrid

BENITO, A., CRUZ, A.(2005), Nuevas claves para la Docencia Universitaria. En el Espacio Europeo de Educación Superior. Madrid: Narcea, S.A. de ediciones.

- BROCKMANN, M.; CLARKE, L.; WINCH, C.(2009), competence and competency in the EQF and in European VET systems. Journal of European Industrial Training, Vol. 33, núm. 8/9. Pág 787-799.
- CLARIANA, M. (2002), Estil d'ensenyament i aprenentatge. Universitat Autònoma de Barcelona: Barcelona.
- DE BONO, E. (2010). Seis sombreros para pensar. (Barcelona: Paidós).
- DE LA POZA, J. (2008) "La selección de recursos humanos basadas en las competencias. Propuesta de un modelo para la selección de recursos humanos". AEDIPE nº 4, marzo Págs. 18.19.
- DE MIGUEL DÍAZ, M. (2005). Modalidades de enseñanza centradas en el desarrollo de competencias (Oviedo: Universidad de Oviedo)
- ESCALONA, A.(2005), Actividades para la enseñanza y el aprendizaje de competencias genéricas en el marco del espacio europeo de educación superior. Zaragoza: Prensas Universitarias.
- EUROPEAN COMMISSION, Competencias clave para el aprendizaje permanente (http://europa.eu/legislation_summaries/education_training_youth/lifelong_learning/c11090_es.htm) (Revisado en marzo 2012)
- EUROPEAN COMMISSION. Education and culture. (2008), The European qualifications framework for lifelong learning (EQF). Luxembourg: Office for Official publications of the European Communities.
- GONZALEZ, J., I WAGENAAR, R., ED. (2003). Tuning Educational Structures in Europe. Informe Final. Proyecto Piloto – Fase 1. Bilbao: Universidad de Deusto.
- HERNANDEZ, F., MARTÍNEZ, P., DAFONSECA, P., RUBIO, M.,(2005). Aprendizaje, competencias y rendimiento en Educación Superior. Madrid: La Muralla.
- IMBERNON, F., MEDINA, J.L. (2005). Metodología participativa a l'aula universitària. La participació de l'alumnat. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- MATEO J., MARTÍNEZ, F. (2005), L'avaluació alternativa dels aprenentatges. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- MCALPINE, L. (2008) "Educational teams: making teaching less private". Conferencia impartida en el V Congreso Internacional de Docencia Universitaria (CIDUI).Lérida (España).
- MCDANIEL, E.; COLARULLI, G.C, (1997). "Collaborative teaching in the face of productivity concerns: the dispersed team model". Innovative Higher Education, vol. 22, pp. 19-35.
- PARCERISA ARAN, A. (coord.) (2010). Ejes para la mejora docente en la universidad. (Barcelona: Octaedro).
- PEDRÓ, F., (DIR.) (2004). Els estudiants i els processos d'ensenyament i d'aprenentatge a la universitat amb vista als crèdits ECTS. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra.
- PEDRÓ, F., (DIR.). (2005), La metodologia docent i el crèdit ECTS als estudis de Relacions Laborals i Ciències Empresarials. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra.
- RODRÍGUEZ, N., y MONLLAU, T.M., (2010), Les Ciències Socials: el nou paradigma docent i la problemàtica de la implantació davant Bolonya. Els estudis les empreses cobreixen les expectatives dels empresaris?, *Papers: Revista de Sociologia*, Vol 95, núm. 1. Pág: 213-226.

RUÉ, J.; LODEIRO, L. (2010). Equipos docentes y nuevas identidades académicas. (Madrid: Narcea).

SANCHEZ, M, SAEZ, J. et.al. (2003) Sociología de las profesiones: pasado, presente y futura, Murcia: Diego Marín.

TOBÓN, S. (2004). Formación basada en competencias. Pensamiento complejo, diseño curricular y didáctica. Bogotá: Ecoe Ediciones.

ZABALZA, M. A. (2003). Competencias docentes del profesorado universitario. (Madrid: Narcea).

Explorando el empleo y el trabajo universitario en España

Miguel Ángel García Calavia
Departamento de Sociología y A. Social
Universidad de Valencia

El objeto del presente texto es el empleo y la actividad laboral del profesorado universitario. Se trata de un grupo que ha experimentado un crecimiento espectacular en los últimos treinta años en España: en 1980, el número total de profesores era 25.036 (de los que 10.475 eran funcionarios y 14.561 contratados); en 2010, el total de profesores en las universidades públicas es 100.600 (el cuerpo docente funcionario estaba compuesto por 50.905 profesores y el profesorado contratado por 49.695). Ha habido, pues, un significativo cambio de escala: el profesorado universitario se ha cuadruplicado. También, ha habido un cambio en la profesión porque se han asignado nuevos cometidos a las universidades de modo que se han diversificado las funciones y tareas que los profesores universitarios han de cumplir.

Los objetivos de la comunicación son explorar la forma en que se emplea el profesorado universitario en España; su selección y trayectoria formal. También, el trabajo que desarrolla este grupo específico y que no se puede reducir a un número de horas de docencia. Desde la ley de reforma universitaria (1983), la actividad del profesorado universitario incluye la investigación junto a la docencia (y el estudio). A ambas, hay que añadir frecuentemente la atención de necesidades de gestión y administración de su departamento, centro o universidad. Con este fin, se ha entrevistado a profesores de dos grupos de investigación del Instituto Universitario de Economía Social y Cooperativa (IUSDECOOP) de la Universidad de Valencia recabando la experiencia vivida en su trabajo cotidiano. De esta forma, se espera comenzar a tener el suficiente bagaje teórico y metodológico para poder llevar adelante una investigación más sistematizada sobre dichos objetivos.

La universidad es el sitio dónde se ejerce la educación superior y el derecho del saber: un bien común. Por tanto, lugar de formación de personas que ejercen el derecho al conocimiento pero también, centro de trabajo de profesores que transmiten conocimientos a sus estudiantes; que los obtienen mediante el estudio y la investigación científica; y los ponen al servicio de la sociedad a través de actividades de transferencia (Alvarez, 2012:19).

Una exploración del empleo y del trabajo universitario en una coyuntura muy particular dado que confluye la creciente aplicación del concepto de productividad industrial al trabajo académico con las reformas de los planes de estudio, derivadas del plan Bolonia, en medio de una grave crisis económica, que debe dejar sentir sus efectos en

la articulación y ejecución de la actividad académica universitaria. Esta tentativa puede arrojar luz, además, sobre la producción de servicios, en general, y por tanto, sobre la actividad que desarrollan otros profesionales del sector.

El ámbito académico de examen elegido es el de la economía social en el que se efectúa una docencia y una investigación con una orientación instrumental, esto es, se transmiten conocimientos o se obtienen, buscando ser útiles. Su manera de enseñar y de investigar puede ser ilustrativa de la orientación de la actividad en el campo más amplio de las ciencias sociales. Ahora bien, en tanto que la procedencia de los miembros del instituto es diversa conviene observar cómo afronta la docencia y la investigación cada uno de ellos.

La comunicación se estructura en tres partes. En la primera, se ofrece una caracterización del profesorado universitario en España a partir de fuentes estadísticas; a este respecto, se establecen algunas tendencias estatutarias y demográficas. En la segunda, se aborda la cuestión de la selección del mismo y sus trayectorias. En la tercera, se aborda el principal objetivo de la comunicación, su trabajo intentando caracterizar no sólo el de investigación sino también, el docente, así como cualquier otra actividad que pueda desarrollar.

La exploración que se pretende llevar a cabo en el presente texto, se ubica en el ámbito de la sociología del empleo y del trabajo. La atención se centra en los primeros años de este siglo y en los cambios habidos. Este periodo permite, además, observar los desafíos a los que se enfrenta el conjunto del profesorado universitario.

Los profesores universitarios en España

No resulta sencillo definir de manera precisa lo que es un profesor universitario dada la diversidad de situaciones y estatutos en los que se encuentra, incluso, dentro de un mismo territorio nacional. Ahora bien, un rasgo común presenta todo el profesorado universitario: la dedicación de una parte de su tiempo a la docencia. De ahí que, a pesar de esa diversidad de situaciones, se considera profesor universitario toda persona que enseña en un centro universitario, investigue o no (Musselin, 2008: 8).

Esta definición, como se acaba de señalar, no designa un colectivo profesional estatutariamente homogéneo, ni en España, ni en otros muchos países. En las universidades públicas españolas, se encuentran personales con estatutos diferentes. Por un lado, C.U., T.U., C.E.U., T.E.U., que integran el cuerpo del funcionariado docente. Por otro, ayudantes de diversos tipos, colaboradores, contratados doctores y asociados a tiempo parcial, que configuran el personal contratado.

La información disponible permite saber el número de profesores según su estatuto. También, según su género, edad o institución en la que ejercen su docencia. La información es, pues, de carácter estatutario, demográfico e institucional. En relación

con el estatuto poseído, se observa (Cuadro I) en primer lugar, que hay el mismo número de profesores funcionarios que contratados en el curso 2009-2010. En segundo lugar, que el profesorado contratado aumenta un 30 % entre 2004 y 2010 mientras el funcionario disminuye casi un 3%. Esta evolución trae consigo cambios sucesivos en la legislación de modo que la LOU (2002) reduce el porcentaje obligatorio de profesorado funcionario en las universidades públicas del 80 al 51% y la LOMLOU (2007) lo reduce todavía más, al plantear el cómputo en términos de dedicación y no en número de personas.

	1980	2004-2005	2009-2010
Total	---	98.710	110.287
Profesorado U. Públicas	25.036	90.309	100.600
Cuerpo Docente Universitario	10.475	52.338	50.905
Profesorado Contratado	14561	38.071	49.695
Profesorado U. Privadas	---	8.401	9.687

Cuadro 1.- Distribución del profesorado universitario en el estado español

Fuente: www.educación.gob.es/educacion/universidades/estadisticas-informes/estadisticas/personal-universitario Almarcha, A. (1982): Autoridad y privilegio en la universidad española..., pág. 108

En cuanto al profesorado contratado, hay que señalar en primer lugar, que ha habido un incremento, tanto considerado globalmente, como en casi cada una de sus categorías, especialmente, en las creadas más recientemente: los contratados doctores se han multiplicado por 4,5 entre 2004 y 2010, y los colaboradores por 2,5. En segundo lugar, que aun habiendo registrado ambas categorías que son las más estables, el mayor aumento, sin embargo, el grueso del profesorado contratado es temporal: en 2010, el profesorado asociado representaba el 61 %; en 2005, el 77 %.

	1980	2004-2005	2009-2010
Total		38.071	49.695
Ay./Ay.EU/AyLOU.	8262	2.536	2.530
Ay.Fac/Ay.Doctor		1.466	2.804
Colaborador		1.348	3.464
Contratado Doctor		1.434	6.579
Asociado/Asociado C. Salud	6299	29.770	30.517
Otros		1.517	3.801

Cuadro 2.- Distribución del profesorado contratado universitario en el estado español

Fuente: www.educación.gob.es/educacion/universidades/estadisticas-informes/estadisticas/personal-universitario

Respecto a la estabilidad, el personal que ocupa un puesto permanente en las universidades públicas se mantiene en el 60 % aunque registrando cambios en su composición interna: aumenta el profesorado contratado en valores absolutos y relativos en detrimento del funcionario. En cuanto al tiempo de trabajo, la dedicación completa es mayoritaria en las universidades públicas si bien su peso disminuye cada año: en 2005, el 73 % del PDI tenía una jornada laboral a tiempo completo en 2010, el 68,5 %.

Tanto el profesorado masculino de las universidades públicas en el curso 2009/10, como el femenino, han aumentado en los últimos años: un 25 %, el profesorado contratado masculino con respecto al del curso 2004/05; un 40 %, el femenino. Como el cuerpo femenino crece más en valores absolutos y relativos que el masculino. En este sentido, el profesorado universitario se feminiza.

	Curso 2004/05		Curso 2009/10	
	Varones	Mujeres	Varones	Mujeres
P. Universitario	58.806	31.503	63.570	37.030
Cuerpo Docente	34.756	17.482	33.440	17.465
P. Contratado	24.050	14.021	30.130	19.565

Cuadro 3.- Distribución del profesorado de las universidades públicas por género

Fuente: www.educación.gob.es/educacion/universidades/estadisticas-informes/estadisticas/personal-universitario

Los incrementos de profesorado contratado son bastante similares entre profesores y profesoras en casi todas las categorías. Puesto que el número inicial de profesoras era significativamente inferior al de profesores, el impacto del crecimiento se deja sentir más entre las primeras.

	Curso 2004/05		Curso 2009/10	
	Varones	Mujeres	Varones	Mujeres
P. Contratado	24.050	14.021	30.130	19.565
Ay.EU/Ay. LOU	1.348	1.188	1.306	1.224
Ay.Fac./Ay.Doctor	704	762	1.393	1.411
Colaborador	824	524	1.882	1.582
Contratado Doctor	712	722	3.371	3.208
Asociados/As.salud	19.468	10.302	20.111	10.406
Otros	994	523	2.067	1.734

Cuadro 4.- Distribución del profesorado contratado de las universidades públicas por género.

Fuente: www.educación.gob.es/educacion/universidades/estadisticas-informes/estadisticas/personal-universitario

Las tendencias apuntadas en relación al estatuto del profesorado, su estabilidad o su composición por género, se producen asimismo en las distintas universidades públicas: tanto más cuanto más reciente es su fundación.

En relación con la edad, la media estimada del PDI es de 47,5; ente el cuerpo docente funcionario, 51,1, y entre el profesorado contratado, 43,9. En los últimos años, se observa que las plantillas han envejecido: en el curso 2004/05, la edad media estimada era de 45,9; entre el cuerpo docente, 48,6, y entre el profesorado contratado, 42,3.

Por último, hay que hacer referencia a una incipiente presencia de profesores universitarios de procedencia distinta a la española en los departamentos. En bastantes casos, se trata de extranjeros que se han doctorado en España. Ahora bien, no se dispone de información estadística sobre su trayectoria, su alcance. De este modo, no se puede señalar si el fenómeno traduce una internacionalización del mercado de trabajo o, lo que es más probable, una internacionalización de los procesos formativos que comporta una internacionalización de los profesores.

Así, se mantiene el fuerte crecimiento del profesorado universitario mediante su diversificación interna: nuevas categorías de profesorado con estatuto de permanente se han creado aunque con salarios y condiciones diferentes a las de los funcionarios. En relación con dicha diversificación, la brecha más importante sigue siendo, de todas maneras, la que hay entre el profesorado que tiene un empleo estable (o que conduce al mismo) y el que encadena un contrato temporal administrativo tras otro. En este contexto, el crecimiento numérico que ha permitido satisfacer la gran demanda de estudios universitarios, ha dado lugar a un grupo amplio pero recorrido cada vez más por estatutos y posiciones distintas. Esta proliferación supone que el profesorado comienza cada vez desde más bajo y se encuentra más tiempo en una situación precaria.

La selección de los profesores universitarios

De lo expuesto anteriormente, se deduce que el profesorado es incorporado a las universidades públicas bajo categorías profesionales temporales o permanentes (o que dan acceso a categorías permanentes); estas últimas pueden tener carácter contractual o funcionarial. Tanto para unas como para otras, se efectúan concursos públicos; sólo, en algunas raras ocasiones, se contrata personal directamente por el procedimiento de urgencia.

Los procedimientos establecidos para resolver los concursos públicos destinados a seleccionar profesores contratados temporalmente son más ligeros y rápidos que los previstos para los profesores integrados de manera permanente. Los primeros consisten en comprobar que los candidatos se encuentran empleados fuera de la universidad y en baremar su curriculum vitae de acuerdo a determinados criterios fijados por la universidad convocante. Esta comprobación y valoración las efectúa una comisión constituida por miembros del área de conocimiento y de otras afines por un

periodo de tiempo de uno o dos años. Los segundos consisten en constatar que los candidatos poseen la acreditación requerida para el desempeño de la plaza del concurso, proporcionada por una agencia externa a la universidad y en realizar una prueba juzgada por una comisión integrada por pares del área de conocimiento y constituida explícitamente para la resolución del concurso de la plaza. Su consecución abre la posibilidad del desarrollo de carrera profesoral.

Para estudiar los procesos de selección, una perspectiva es examinar las características compartidas por los candidatos elegidos en determinados áreas de conocimiento a lo largo de un tiempo con el fin de identificar las que explican las elecciones efectuadas. A falta de observarlas y sistematizarlas las que se tienen en cuenta están relacionadas con la idoneidad de los estudios de grado o postgrado, el tipo y número de publicaciones, la experiencia docente, la movilidad institucional,... Otra perspectiva es analizar la actividad de los seleccionadores. En este sentido, se trata de examinar la manera en que los miembros de las comisiones examinan los cvs y seleccionan los candidatos.

La publicación de una lista de candidatos (o con el candidato) es la primera fase del proceso de selección. Le sucede la fase de contratación propiamente dicha en la que los seleccionadores dejan su sitio a los administrativos (y responsables) de las universidades. A partir de este momento, comienzan a aplicarse el salario y el resto de condiciones laborales establecidas para la categoría correspondiente al concurso.

En esta forma de funcionar el mercado de trabajo universitario lo que opera no es tanto el salario sino la calidad de los candidatos. Esto es, la selección de candidato y la firma de las condiciones salariales (y laborales) son dos fases distintas que no solamente tienen lugar una después de otra, sino distintos protagonistas y dispositivos. La selección es efectuada por los pares y constituye un enjuiciamiento de la calidad e idoneidad de los candidatos. La información sobre las condiciones laborales y su firma corresponde a los responsables universitarios. La información sobre las condiciones laborales corresponde a los responsables universitarios. (Musselin, 2008: 63)..

Las trayectorias del profesorado universitario en España

Los procedimientos de selección descritos proporcionan información sobre las modalidades de acceso a la carrera del profesorado universitario. El examen de los procesos comportados, desde cualquiera de las perspectivas apuntadas, debe dar cuenta de su desarrollo real. Ahora bien, dichos procesos constituyen nada más que determinados momentos de las vidas profesionales de los profesores universitarios. A este respecto, resulta conveniente conocer su inserción en dinámicas profesionales más largas y el tipo de trayectorias que contribuyen a producir.

En el examen de las trayectorias de los profesores universitarios se suelen distinguir dos etapas: la que precede al acceso a un primer puesto permanente (o que conduce a un primer puesto permanente, ayudante o ayudante doctor, últimamente), y la que le sigue. La primera etapa se caracteriza por empleos temporales (básicamente, de profesor asociado, en el caso de España) mientras que la segunda ha sido mucho más previsible: una vez conseguido un puesto permanente, los riesgos de pérdida del empleo son limitados (o han sido limitados). La presión durante la segunda etapa es menos fuerte que antes del acceso a la permanencia. Lo que sucede en esta segunda etapa se califica como carrera objetiva u organizacional ya que está compuesta, al menos, en buena parte de Europa –también, en España-, por una sucesión de puestos y empleos definidos por condiciones estructurales y organizacionales.

No hay estudios que permitan establecer la edad media de acceso al puesto permanente (en los últimos años, mayoritariamente, a contratado doctor). Si que se intuye que se ha alargado el proceso, tanto más, cuanto más largo es el periodo considerado. La mayoría consigue ser doctor en torno a los 30 años: en 2009 y 2010, casi el sesenta por ciento de los nuevos doctores tenían entre 25 y 34 años (Ministerio de Educación). A este respecto, hay que señalar además que la principal finalidad instrumental de las tesis doctorales, la carrera universitaria, se ve afectada al igual que el futuro de los doctores dado que el número de plazas permanentes convocadas se mantienen o reducen mientras que el número de tesis leídas aumenta (en 2009, 8235; en 2010; 8747).

Luego de leída la tesis doctoral, o se es afortunado y se consigue una plaza de ayudante o una beca postdoc, o se encuentra una plaza de profesor asociado al tiempo que se desempeña otra actividad para ganarse la vida. Cada vez hay menos gente que consigue ser profesor titular antes de los cuarenta tras ser acreditado por la ANECA. Lo más habitual, tras la ayudantía, es sacar una plaza de contratado doctor lo que alargará previsiblemente más la carrera universitaria. Solamente, unos pocos profesores titulares llegarán a ser catedráticos a edades tardías, una vez acreditados como tales por la ANECA. Se ahonda, así, en la estructura piramidal pero “no elevada sobre el suelo, sino excavada bajo tierra” (Carabaña, 2005: 52).

Esta diversificación y alargamiento de las carreras organizacionales en el seno de la universidad pública en España aunque se puede observar igualmente en otros países europeos, a lo que se puede añadir, la transformación de la finalidad (original) del doctorado y del devenir de los doctores, puede estar modificando las trayectorias universitarias y su inscripción en desarrollos estables y bien definidos. Este fenómeno ha llevado a algunos autores europeos a plantear que, desde principios de los noventa, las carreras académicas deben ser examinadas como carreras nómadas ya

que constatan una reducció de los empleos con contratos estables y una transformación del contenido del trabajo hacia actividades organizadas por proyectos (Enders y Kaulisch, 2005: 142).

En este sentido, algunos autores del ámbito anglosajón llegan a apuntar el fin de las carreras organizacionales y la llegada de la carreras nómadas: esto es, de carreras horizontales más que graduales (o por escalafones); interorganizacionales (entre organizaciones) más que intraorganizacionales (dentro de organizaciones); insertas en redes de pares más que en una estructura de trabajo determinada y estable y en las que la responsabilidad de la gestión de la carreras se desplaza de las organizaciones a los individuos. Más aún, señalan que el fenómeno no es nuevo ya que en el caso de las carreras americanas siempre han sido de este tipo (Arthur, 1994: 303; Baruch y Hall, 2004: 261).

Ahora bien, los estudios empíricos existentes sobre las trayectorias de los universitarios son actualmente escasos en estos países, e inexistentes en España. Sin embargo, son necesarios, en primer lugar, para constatar el alcance del fenómeno dado que la experiencia cotidiana evidencia que las carreras/trayectorias universitarias de los que se han incorporado recientemente son más erráticas, y en segundo lugar, para contribuir a dilucidar la controversia entre quienes defienden la tesis de una transformación de las carreras académicas en carreras nómadas y la de quienes abogan en favor de que las carreras académicas siempre han sido nómadas y que lo que habría sucedido es una agudización de las mismas. Un desafío para la investigación futura que se ha de resolver examinando trayectorias individuales más que observando las etapas a sortear que establecen leyes o estatutos.

El trabajo del profesorado universitario

Existe un grado de desconocimiento muy elevado del proceso de trabajo que genera la producción académica. Parece que haya una ceguera que impide percibir la realidad concreta que entraña la producción académica, esto es, la presencia de determinado tipo de profesionales que realizan una serie de actividades singulares y mantienen relaciones sociales conforme a unas normas y valores específicos. De manera genérica y de acuerdo con el R.D. 898/1985, el profesorado universitario deberá distribuir su jornada laboral entre actividad docente e investigadora y atender las necesidades de gestión y administración de su departamento, centro o universidad.

Las obligaciones del profesorado se fijan por los respectivos estatutos de las Universidades si bien el mencionado Decreto establece que las docentes de los profesores con dedicación a tiempo completo son de ocho horas lectivas y seis de tutorías a la semana, salvo para los TEUs que serán de doce horas lectivas y seis de tutoría. Luego vendrían sucesivas reformas que reformularían el ejercicio de la

dedicación docente, la más reciente, la de abril de 2012 que penaliza y premia al profesorado, según su actividad investigadora.

De todas maneras, el trabajo de los profesores universitarios no se puede reducir sin más a un número de horas: hay que examinar el contenido de las actividades efectuadas. Sobre todo, cuando la falta de visibilidad de las tareas de carácter administrativo y docente dificultan que sean reconocidas como parte integrante de la producción académica. Más aun, cuando no todos los profesores realizan de la misma manera y en igual grado las mismas tareas.

Así, el trabajo de carácter administrativo ocupa una parte de la jornada laboral de los profesores universitarios. En el caso de los del Instituto (IUSDECOOP), reuniones de comisiones diversas confluyen con una gama variada de actividades. Reuniones, periódicas o circunstanciales, para planificar y atender la gestión del instituto o para coordinar sus actividades con las de otros institutos o centros de investigación, se suman a las de las comisiones respectivas de los departamentos a los que pertenecen sus miembros. Redacción de solicitudes de ayudas, memorias del Instituto junto a las que requiere la organización puntual de jornadas, seminarios o conferencias de carácter diverso. Las primeras están integradas y asumidas en la actividad de los miembros de la dirección. Las segundas, no tanto, ya que son coyunturales; además, este tipo de actividad resulta complicado y hasta penoso, a veces, dado que la financiación no suele estar asegurada hasta última hora – *“La resolución de ayudas se produce in extremis, e incluso, una vez realizada la jornada de modo que algunas acciones previstas, publicación de actas, no se pueden garantizar”*-. Tanto en un tipo de actividad como en otro, la actuación de los profesores responsables no se limita a su planificación sino que también comporta su control. Algunos profesores entrevistados han hecho mención también al trabajo de carácter administrativo pero en sus respectivos departamentos: llaman la atención sobre el tiempo y el esfuerzo que exige la coordinación de cursos de postgrado, así como la de las materias que imparte el departamento: *“unas actividades que cargan,... en las que hay que vencer resistencias y poco reconocidas”*. En este sentido, las personas que se ofrecen para llevarlas a cabo, son cada vez menos.

Asimismo, los profesores universitarios entrevistados se refieren a la ampliación del contenido de la docencia y con ello, a una mayor ocupación de su tiempo de trabajo. Algunos aluden a que han debido responsabilizarse de la organización y evaluación de las prácticas de los estudiantes en empresas. Otros comentan que se han hecho cargo de la gestión de los programas de movilidad de los estudiantes universitarios en Europa. Dos recuerdan que han concebido y ahora administran un curso on line. Muchos comentan el trabajo añadido que supone la orientación y evaluación de los

trabajos fin de grado y postgrado – *“los estudiantes tienen poca experiencia en la realización de trabajos de investigación, pero también, nosotros, los profesores. Todo esto sobre carga”*. Así, la docencia no puede ser reducida a las horas de estudio y preparación de las clases, de presencia en el aula, de tutoría o de redacción y corrección de exámenes; a sabiendas, incluso, de que cada una de estas funciones es elástica pudiéndose alargar o encogerse según el profesor o los estudiantes – *“si tienes estudiantes que les interesa lo que explicas, no te importa dedicar horas a profundizar en los temas”*; *“cuando encuentras estudiantes que tienen dificultades para aprobar,... los examinas casi a la carta”*.

El mismo fenómeno se observa en relación a la investigación. Además, del tiempo dedicado a la investigación propiamente dicha (recopilación y examen de datos), cada vez mayor, se requiere parte del restante para atender convocatorias presentando proyectos o buscar contratos de investigación con administraciones públicas o con empresas de la economía social; para difundir los conocimientos producidos y las propuestas derivadas de los mismos, a través de los medios de comunicación. Esta actividad tropieza actualmente con importantes limitaciones derivadas de la reducción drástica de la financiación de la investigación.

Para una parte del profesorado, las calificadas como nuevas tareas no son tales. Lo que sí es nuevo es la cantidad de tiempo requerido (no hay más que pensar en la redacción de guías, informes, memorias, proyectos,...), su escaso reconocimiento y valorización. Por otro lado, es preciso añadir a estas tareas las responsabilidades administrativas relacionadas con la contribución de los profesores universitarios a la gestión de los centros de la universidad: participando en las instancias deliberativas de los mismos o en las comisiones de contratación, académicas relacionadas con las titulaciones; gestionando cursos, grados y postgrados dirigiendo departamentos, institutos, facultades,... La participación de profesores universitarios en la administración y gobierno de los centros es muy marcada. Más aún, las decisiones que afectan a las enseñanzas, los proyectos de investigación, el reclutamiento de los colegas está en manos básicamente de los profesores universitarios que moviliza una parte de su tiempo.

La organización del trabajo de la producción académica

De lo que se ha expuesto, se deriva que el trabajo universitario es una actividad compleja y multifuncional. Además, de la observación de las reuniones de grupos de investigación de IUSDECOOP y de la lectura de las entrevistas en profundidad a profesores del mismo, se deriva una serie de características que presenta la organización del trabajo universitario. Una de ellas que la jerarquía se diluye en el ejercicio cotidiano del análisis y discusión de la información reunida a la hora de

investigar. Esto no quiere decir que no exista en el ejercicio de otras tareas, como en los momentos de elección de la docencia o en los de los de los concursos y oposiciones; o incluso, en otros institutos y departamentos.

Otro hecho que se observa en el trabajo universitario es que el profesor no ocupa un puesto permanentemente durante ocho horas. El profesor universitario dispone de un despacho, individual o compartido, pero se desplaza al aula para dar sus clases o a las salas de reuniones para presentar sus análisis y resultados; igualmente, asiste a comisiones o congresos en la propia universidad o fuera. De este modo, el profesor universitario no tiene un puesto fijo en su acepción más común: la movilidad y el desplazamiento forman parte de la actividad del profesor universitario.

Una situación similar se aprecia con respecto a la ordenación del tiempo de trabajo. No se puede hablar de jornada fija de ocho horas. Los profesores universitarios pueden trabajar, según circunstancias, más –incluso, en días establecidos como festivos o de vacaciones- o menos.

En IUSDECOOP, y previsiblemente en otros institutos, es posible trabajar por proyectos en los que se elige el objeto y los métodos de estudio. También, en la docencia es posible elegir el modo de transmisión de los contenidos. Los profesores universitarios disponen, así, de una autonomía que es valorada positivamente aunque en momentos de restricciones les obliga a afrontar y resolver problemas que les agobian y tensionan - *...uno tiene libertad para hacer y deshacer, para escoger con quien trabajar, pero cuando uno es responsable, cuando uno se autoexige y quiere hacerlo bien, padece, sobre todo, en momentos de dificultades económicas porque a veces los pagos se retrasan, otras, no llegan...*”.

La organización del trabajo en la producción académica resulta, pues, singular: Deja autonomía a los profesores con respecto a los puestos de trabajo, la ordenación de la jornada o la planificación de la actividad académica cuyo desarrollo no supone procesos muy estructurados, ni caracterizados por una distribución formalizada de tareas interdependientes. Dicha actividad se basa en profesionales a los que se les encarga tareas múltiples, que pueden llevar a cabo independientemente unos de otros.

Breves conclusiones. Agenda futura de investigación

De lo explorado se infiere que el trabajo universitario se ha diversificado y aumentado. Ahora bien, no todos los profesores universitarios han asumido las tareas y cargas derivadas de igual manera. Entre otras razones, porque la organización del trabajo les confiere autonomía en el ejercicio de esa actividad. En este sentido, algunos retos para una investigación futura del trabajo universitario pasan por un lado, por continuar explorando el trabajo universitario en institutos y departamentos de otros ámbitos de conocimiento, para recoger mejor la diversidad de situaciones que se pueden producir.

Y por otro, por comenzar a explicar la variación del contenido y carga de trabajo de los profesores universitarios dado que no hay un modo de distribución vertical, estrictamente jerárquico ni tampoco un modo de distribución horizontal basado en la especialización de tareas.

En relación con este segundo desafío, se hace necesario examinar en primer lugar, cómo influye el estatuto del profesorado en la distribución de las tareas y cargas del trabajo. A este respecto, se apunta que cuanto más precarias son las condiciones de empleo del profesorado universitario, más se observa una especialización de las tareas consideradas y la existencia de relaciones jerarquizadas. En segundo lugar, la importancia de la cultura de cada departamento. En determinados departamentos, apenas hay diferencias entre las actividades de unos profesores y otros (Becquet y Musselin, 2004: . En otros, las diferencias son muy marcadas de manera que ciertas actividades están reservadas a ciertos profesores. En tercer lugar, la ascendencia de la organización interna puesta en marcha en los departamentos para atender los objetivos de carrera de unos y otros. Algunos departamentos son indiferentes pero cuando son sensibles, se encuentran soluciones para aliviar a los colegas que quieren salvar una etapa (Becquet y Musselin, 2004: . En cuarto lugar, las decisiones personales. En un mismo departamento, esto es, en un mismo entorno, el nivel de compromiso puede variar de una persona a otra. Así, se espera contribuir al desarrollo de una sociología del empleo y del trabajo universitario que cuenta con un cierto recorrido en algunos países europeos, especialmente, en Francia.

Referencias bibliográficas

- Almarcha, A. (1982), *Autoridad y privilegio en la universidad española: estudio sociológico del profesorado universitario*, C.I.S., Madrid.
- Alvarez, D. (2012), *Le travail occulte en production académique*, Octarès éditions, Toulouse.
- Arthur, M.B. (1994), "The boundaryless career: a new perspective for organizational inquiry", en *Journal of Organizational Behavior*, vol. 15, pp. 295 -306.
- Baruch Y. y Hall, D.T. (2004), "The academic career: a model for future careers in the other sectors?" en *Journal of vocational Behavior*, vol. 64, pp. 241-262.
- Becquet, V y Musselin, C. (2004), *Variation autour du travail des universitaires*, Convention MENRT 20022007, ACI « Travail », rapport d'enquête CSO, Paris.
- Carabaña, J. (2005), "La carrera del profesor universitario: cada vez más larga, más pobre y más precaria" en García Calavia, M.A. y Cano, E. (coords.). *¿Hacia dónde va la universidad?*, Ed. Germania, Alzira (Valencia).
- Clark, B.R. (1995), *Places of inquiry. Research and advanced education in modern universities*, University of California Press.
- Enders, J. y Kaulisch, M. (2005), "Careers in overlapping institutional contexts: the case of academe", en *Career Development International*, vol. 10, nº 2, pp. 130-144.
- Musselin, C. (2008), *Les universitaires*, La Découverte, Paris

Employment dynamics inside natives' and immigrants' households in Spain during expansion and crisis periods: the added worker effect

Elena Vidal-Coso* y Daniela Vono de Vilhena**

Department of Political and Social Sciences, Pompeu Fabra University*, Department of Political and Social Sciences, European University Institute, Florence **

In this paper, we aim at studying dynamic behaviors regarding female labor force participation from a household perspective. We are particularly interested in the transitions into the labor force among those inactive women whose partners lost their jobs in Spain, focusing on the differences among natives and immigrant groups. This process is studied in two different economic moments: the years of growth from 2004 to 2007 and the economic crisis between 2008 and 2011. We use the Spanish Labor Force Survey data in its panel version to elaborate random-intercept logistic regression models. Our results show that only Latin-Americans are more likely to commence or seek work due to their partners' unemployment in comparison to native women, and this effect is only observable during the recession period. Nonetheless, husbands' transition to unemployment has an effect on their partners' transition to activity in all groups analyzed. We also corroborate the influence of the length of husband's unemployment, whereas our findings suggest that unemployment benefits do not have a strong effect on their transitions into the labor force.

1. INTRODUCTION

The study of the labor market participation dynamics among couples is a key issue in times of economic crisis. With economic constraints, new patterns associated to gender roles inside families and household strategies to overcome the crisis emerge. It is well documented that different sectors of the population are affected in different ways by economic crisis. For instance, young individuals (Bell and Blunchflower, 2011; Vaughan-Whitehead, 2011), low-skilled workers (Oesch, 2010), men (Smith, 2009) and immigrants (Wheatley-Price, 2010) are the most vulnerable ones in terms of unemployment risks in comparison to middle-aged, high skilled workers, women and natives in the majority of countries. There is also an extended literature on female labor supply that aim at explaining women's labor force participation (see Eckstein and Lifshitz, 2011 for literature review). However, much less is known about the extent to which household economy influence female labor force participation (either to work or search for a job) from a life course perspective. This is particularly strong if the research interest relies on the impact of economic crises and on individuals' origin. Moreover, it is not yet clear whether the world economic crisis is actually interfering in the probability of women entering into the labor market once their partners lose their jobs in Europe: the only study found that compares prosperity and crisis periods refers

to the United States. Without considering immigrants, its results show an important effect of the financial crisis in raising the risks of women to enter into the labor force as a response to unemployment among their partners (Mattingly and Smith, 2010).

Nowadays, Spain is a unique country in the European context to analyze the transition into the labor force among native and immigrant women whose partners lost their jobs, and therefore contribute to this literature. Firstly, the country has been strongly affected by the global economic crisis since the year 2008, just after an important period of economic boom. According to data from the Spanish Labour Force Survey (EPA), unemployment rates have dramatically increased from 8.9% in the 3rd quarter of 2007 to 25.02% the 3rd quarter of 2012. Most of unemployment is found among men, particularly immigrant men. In fact, whereas native female employment decreased a -4.5% and immigrant female employment dropped a -0.2%, the reduction in the male employment is much more evident: a -16.5% for natives and a -19.6% for immigrants. In this context, the economic resources of many families in Spain are deeply damaged and, as a consequence, many inactive women may find strategic to enter the labor force, increasing their role as economic providers. Concretely, from 2007 to 2011 there has been an increase of 7.7% in the labor force participation of native women in Spain while the percentage for immigrant women is a 21.4% (Domingo and Vidal-Coso, 2012).

Secondly, the specificity of Spain for the analysis of female labour force relies on the characteristics of its Welfare State. Although socio-economic transformations has been experienced by female population in Spain since the mid-1970s in terms of higher educational attainment, increasing labour force participation, progressive delay in family formation and lower fertility rates (Garrido, 1992; González, 2006), their participation in the labour force is still low¹ when compared to other European countries (Eurostat, 2009). As it was pointed out by many authors as Esping-Andersen (1990 and 1999), Flaquer (2001), Ferrera (1996), Naldini (2002), Del Boca (2002) and Moreno (2007), the main explanation is found in the scarce institutional development of family policies, particularly in terms of supporting the conciliation of work and family spheres of life (González, 2006; Moreno, 2007). The persistence of relatively high levels of inactivity among women explains why we expect added worker effect dynamics to be an important mechanism explaining women's transition to the labor force.

Thirdly, this is the first economic crisis in Spain with an important volume of immigrant population, consequence of the immigration process that took place in the last

¹ Female participation rates increased from 33% in 1976 to 62% in 2008, just prior the beginning of the crisis.

decades. Effectively, the country has experienced an unprecedented volume of migration flows during the last 15 years and Spain is nowadays the second OECD country in percentage of immigrants among the total population after the US. Therefore, to focus on the differences among natives and immigrant women in terms of their labor behaviors is of key importance, especially when the participation of women in the labor market according to origin is very unequal: while Latin-Americans and Eastern European immigrants show a very high employment rate, natives and other immigrant groups are much less active (Vidal-Coso and Miret, 2012).

Fourthly, because of the availability of highly appropriate data to study this process over time. We use the Spanish Labor Force Survey quarterly data in its panel version from 2004 to 2011. This data has been pooled and is analyzed longitudinally to follow households during 18 months, which allows a very detailed empirical analysis. The subsamples used in this study are of 32,523 women (79,102 observations) in 2004-2007, and 29,097 women (62,921 observations) in 2008-2011.

In this paper, we aim at analyzing the characteristics associated to the transition into labor market among women when their partners become unemployed. Our main focuses are the effects of the economic crisis and of women's origin on this transition. We follow the theoretical assumption of linked lives, which stresses the fact that individual trajectories are influenced by the pathways of others (Moen, 2003). More specifically, we focus on the mechanisms inside households. In this sense, we follow Drobnic and Blossfeld (2004) in assuming that the life course of families underscores the interdependent life course of its members. In other words, this research aims to test, from a dynamic perspective, the existence of the „added worker effect“ in the Spanish case focusing on natives and immigrant women and comparing the current crisis with the last period of economic expansion. In order to structure our study, this document is divided into parts as follow: 2) theoretical framework, 3) hypotheses, 4) data and sample; 5) Methodology, 6) descriptive analysis, 7) multivariable analysis and 8) conclusions.

2. THEORETICAL FRAMEWORK: THE ADDED WORKER EFFECT

It has been shown by previous research that once husbands in male breadwinner families lose jobs, families tend to reduce consumption habits and living costs (Conger and Elder, 1994; Yeung and Hofferth, 1998), to borrow, selling assets and living off savings (Serneels, 2002). In the absence of savings, during economic crisis or during long periods of unemployment, however, what is often observed is that other members of the household start searching for jobs, especially wives (Lundberg, 1985). The labor supply of a household member – meaning entering the labor force - as a response to unemployment of another household member is what has been defined as the „added

worker effect" (Ashenfelter, 1980; Mattingly and Smith, 2010). The implicit assumption of this mechanism is that married women are „secondary workers“. As a consequence, they may have less of a permanent attachment to the labor market than married men, and their labor supply may be influenced largely by transitory factors (Mincer, 1962). Moreover, the magnitude of the added working effect is dependent on other household strategies to overcome husband's unemployment. From this perspective, the activation of wife's labor force constitutes one among different possible household strategies to face financial constraints.

The explanation for the mechanism of additional workers entering into the labor market as a response to households' financial needs emerged from the economic theory on family labor supply (Humphrey, 1940). Humphrey (1940) explored empirically whether the effect has been observed during the American Great Depression period and found no evidence of such effect. Small or no effects have been systematically found in the US (see for example Bowen and Finegan, 1965; Cain, 1966; Lundberg, 1985; Spletzer, 1997; Maloney, 1991; Cullen and Gruber, 2000). Stephens (2002) justified it in terms of low prevalence of liquidity constraints as an alternative to husbands' unemployment (which is also extended to the UK). In turn, among developing countries there is evidence showing rather high added worker effects (Parker and Skoufias, 2004 for Mexico; Bhalotra, 2007 for rural women in India).

In Europe, a study using the European Household Panel (Prieto-Rodríguez and Rodríguez-Gutiérrez, 2003) has shown that only Italy presents strong evidence of the existence of a clear added worker effect among the total population. In Spain (but also in Germany, Portugal and the Netherlands), the inactivity of the husband stimulate woman's labor supply but this supply is not affected by the fact that the husband is unemployed. In a recent comparative study from a longitudinal perspective, McGuinnity (2002) found that in Germany unemployment of husbands affects wives' transition into the labor force. In Britain he did not observe this effect. Particularly for Spain, barely any evidence was found apart from the already mentioned comparative study from Prieto-Rodríguez and Rodríguez-Gutiérrez (2003). The same authors published in 2000 an analysis considering only married women behaviors in 1991, when immigration was not an issue. Their results show that women's labor participation is conditioned by their husbands' labor status and that their labor participation is stimulated when husbands are unemployed (Prieto-Rodríguez and Rodríguez-Gutiérrez, 2000).

Prieto-Rodríguez and Rodríguez-Gutierrez (2000) summarized the core explanations to variations in the observation of added-worker effect across countries. First, behaviors derived from traditional family structures and selectivity through marriage contributes to

the phenomenon. It has been argued that in those households where men play a “macho” breadwinner role, either women do not want to work or their partner do not allow them to move to the labor force. Secondly, occupational or educational homogamy in unions would lead women to face the same kind of employment constraints as their partners, implying no added worker effects (Prieto-Rodríguez and Rodríguez-Gutierrez, 2000).

The length of husband’s unemployment and the type of unemployment benefits inside countries are additional explanations in the literature to the prevalence of added working effects. For instance, Dex et al. (1995) in a cross-national study aimed to analyze the impact of welfare state regimes on added worker effect dynamics. The authors found that in those countries where unemployment benefits is a wholly individual benefit, the unemployment of men do not affect wives’ labor-market participation. In turn, when unemployment benefits take a wife’s earnings into account, a significant negative effect on their participation was found. When the value of the unemployment benefit received by the husband is linked to the wage received by his spouse, the woman could decide not to work to avoid the reduction of the unemployment benefit obtained by her husband. In Spain, unemployment benefits, at least those identified in our data are not means-tested on the basis of family income. Although unemployed individuals receive a slightly higher rate if they have children, there is no extra allowance paid for a dependent spouse. Regarding the length of husband’s unemployment, evidence suggests that that wives may only enter the labour force when the expected unemployment spell would be relatively long (Moehling, 2001; McGinnity, 2002).

Finally, and regarding the role of economic cycles, we found very few evidence on whether the added worker effect is stronger during recession periods in comparison to years of prosperity. Previous research show that the chances of wives to become active are higher when their husband lose jobs in economic downturn periods when compared to prosperous years (Mattingly and Smith, 2010 for the US; Parker and Skoufias, 2004 for Mexico). The explanation relies on the fact that recessions produce massive layoffs for longer periods than many families could have anticipated, across several sectors of the economy and among husbands with both high and low unemployment risks.

3. HYPOTHESES

In this study, our main concern is related to (1) the decision of inactive women in Spain to become active given that their husbands² have lost their job (i.e. husband becomes unemployed). We are particularly interested in exploring the complexity of this phenomenon by analyzing (2) the differences between natives and immigrant women in terms of labour supply due to their partner's job losses, (3) the effect of employment benefits and duration of husband's employment, and, (4) the effect of economic crisis on this process.

Our first hypothesis is that 1) husbands' labor force status is associated with the chances of women to become active in Spain, confirming previous findings from Prieto-Rodríguez and Rodríguez-Gutiérrez (2000). Particularly, our expectation is that transitions to unemployment among married or cohabiting men increases the chances of their inactive partner to become active. Although the same authors found no evidence of such effect three years later using a cross-national dataset, we believe that those results are biased by the dataset and the short period analyzed. Moreover, we interpret those different results as evidence that the added-worker effect is a mechanism susceptible to changes in macro-economic trends but also to changes in the composition of the population.

Accordingly, our second hypothesis is that 2) *the effect of husbands' unemployment will be stronger for immigrant women when compared to natives*. Immigrants are known for their lack of savings in the country of destination as those resources are commonly remitted to the home country (Amuedo-Dorantes and Pozo, 2002; Bauer and Sinning, 2011). We could add to this the fact that in Spain there is an important amount of immigrants who have mortgage arrears, besides their relatively short settlement process (Vono and Bayona, 2012). Consequently, we expect a higher urgency for immigrant women to work when economic constraints arrive into the households in comparison to natives.

We additionally expect that 2.1) the role of husbands' unemployment on the probability of wives to become active will differ depending on their birthplace. Specifically, we expect that among Africans (which are mostly Moroccans), an added worker effect will be observed only during the period of crisis due not only to the economic urgency and but also to the low prospects for their partners to find a new job during this period. Although this may be true for all women, this is especially important for African women. As it has been shown in previous studies, among African women, labor market participation has been always the lowest in the country in comparison to other

² We refer to *husbands* and *wives* in order to facilitate the interpretation, although we also consider the cohabiting couples.

immigrant groups and the reasons are often associated to the role of women inside families (Vidal-Coso and Miret, 2012). Following the arguments of McGinnity (2002), we believe that these women, due to their traditional family arrangements, may initially believe that their partner's unemployment will not last enough during the expansion years to justify the transaction cost of finding a job, particularly if it is also necessary to find alternative childcare arrangements. For other origins, we expect to find a significant and positive effect of husband's transition to unemployment in both periods, as our first hypothesis suggests.

Thirdly, we inquire into the influence of unemployment compensation and the duration of partners' unemployment in the added worker effect. In Spain, unemployment benefits, at least those identified by the SLFS, are not means-tested on the basis of family income. Consequently, 3) we expect that unemployment compensation would not create a disincentive for the wife to enter to the labour force like it seems to happen in countries where women's earnings are taken into account (Dex et al, 1995). Regarding the duration of unemployment, we do not refuse the possibility of an adjournment in a woman entering the labour force when the partner becomes unemployed. Accordingly, we expect that probability of enter into labour force increase in parallel with the duration of the partner's unemployment. However, we also expect that this effect will be smaller after 2008, influenced by the increase of uncertainty due to the economic crisis.

Finally, we aim at analyzing whether the added worker effect vary depending of economic cycles. From a theoretical perspective, Mattingly and Smith (2010) argued that two main mechanisms operate during economic crisis. Firstly, in times of crisis the access to credits is restricted. Consequently, the need of wives to react to their partner's unemployed by entering the labor force is higher when compared to periods of prosperity. Secondly, women whose partner is at high risks of unemployment are often already part of the working force, independently of economic cycles (Heckman and MaCurdy 1980). In this context, an economic crisis implies that not only those with unstable jobs are more vulnerable to lose their employment position, but also those in more stable ones. This would lead to a higher need of women to participate in the labor market. Accordingly, we hypothesize 4) *that the crisis per se accts increasing the probability of women to enter into the labor force as a response to their partner's unemployment.*

4. DATA AND SAMPLE

We analyzed the SLFS panel quarterly data for the prosperity period, from the 3rd quarter of 2004 until the 3rd quarter of 2007 (inclusive) and from the 3rd quarter of 2008 until 3rd quarter of 2011 for the crisis period. The SLFS is collected quarterly and

includes a representative sample of the whole Spanish territory of roughly 65.000 households which are interviewed quarterly about their labor-force status in the reference week (previous week). This survey is a rotated panel: in each wave 1/6 of the sample is substituted, remaining 5/6 of the sample. Every wave is representative of any observed moment, but all waves considered together lead to a representative pattern for a specific individual. We matched respondents in all observations by linking their households' identifier with person line numbers. In addition, although entering to the labor force is in most of cases a joint decision among partners, in this paper we treat the husband's transitions into their labor force status as exogenous to his wife's and as a time-varying covariate in the model. For each individual and wave we match the labor status of the husband to that of this wife. We are particularly interested in the effect of the transition to unemployment in husbands from t to $t+1$.

Further we limited our sample to continuously married or cohabiting inactive in t (but not full-time student) women between the ages of 20 and 60. Although the length of time a person is follow in the survey is very short and within this period the partnership stability is the norm, we decided to exclude persons not continuously married or cohabiting in an attempt to condition on the stability of marriage. In line with McGinnity (2002) and Lampard (1994) we understand that male unemployment may have an impact on marriage itself and there also may be an indirect influence on female labor participation as a result of this. Additionally, our sample is limited to those wives whose husbands are in the labor force (either employed or unemployed) and aged 20-60. These steps yielded a sample of 32,523 wives (79,102 observations) in the 2004-2007 period, and a sample of 29,097 wives (62,921 observations) in 2008-2011 period. However, sample attrition, households moves, and other data collection factors lowered the number of observations / sample. Effectively, one of the limitations of the SLFS is that it does not track movers. In the context of a recession with higher than average foreclosures and frozen housing markets, it is unclear whether those families experiencing husbands' job loss are more or less apt to move. In any event, our results can be generalized to those who did not move (Mattingly and Smith, 2010).

Spletzer (1977) indicated that the added worker effect should be analyzed using panel data with a short recall period as cross-sectional data cannot adequately capture the inter-temporal decisions of wives joining the labor due to the husbands' unemployment. Accordingly, we use the SLFS data in its panel version to take into account the dynamic implications of the „added worker effect“. We expect that woman's previous status in terms of labor force participation will have a strong influence on her behavior when her husband loses his job, as shown by previous studies (Maître et al, 2003). Therefore, as Prieto-Rodríguez and Rodríguez-Gutiérrez (2003) explained, by using a

longitudinal approach we can relax the assumption that the wife's current status in terms of participation in the labor market is independent of her previous status.

5. METHODS

Wives' transition into the labor force are studied from one observation or wave (t) to the next observation or wave ($t+1$) with a dichotomous dependent variable that is coded 1 if an inactive woman enter to the labour force (employed or looking for a job) by $t+1$ and 0 otherwise, and depending on a set of characteristics that has been showed by previous literature to influence the phenomenon:

1. Her husband's employment status
2. Her birth-place
3. Her previous labour experience
4. Her socio-demographic characteristics:
 - 4.1. Age
 - 4.2. Educational attainment
5. Their family features:
 - 5.1. Children in the household

In order to test the "added worker effect", we choose to analyze transitions into labor force participation instead of transitions into employment. Although wives would aim to find a job, they may not find it or become unemployed after a short period, especially during economic crisis. In this sense, and following Prieto-Rodríguez and Rodríguez-Gutiérrez (2000 and 2003), we adopt the concept of participation as an equivalent as being part of the active population (either workers or unemployed).

Therefore, we use a cluster-specific model where, in order to relax the assumption of conditional independence among the responses for the same person given the covariates, we include a subject-specific random intercept ζ_j in the linear predictor (Rabe-Hesketh and Skrondal, 2005). The obtained model is a random-intercept logistic regression model with random effects $\zeta_j \approx N(0, \varphi)$:

$$\log it \{ \Pr(y_{i+1,j} = 1 | x_{ij}, \xi_j) \} = \beta_1 + \beta_2 x_{2i+1,j} + \beta_3 x_{3ij} + \beta_4 x_{4ij} + \beta_5 x_{5ij} + \zeta_j$$

Where $y_{i+1,j} = 1$ denotes labor force participation by $t+1$; $y_{i+1,j} = 0$ means not participating; β_1 is the constant; $\beta_2 x_{2i+1,j}$ is the employment status of husband in $t+1$; $\beta_3 x_{3ij}$ is the wife's birth-place in t ; $\beta_4 x_{4ij}$ is the socio-demographic profile in t , and $\beta_5 x_{5ij}$ are the family characteristics in t . From the model we obtained the odds ratios of a wife being active by $t+1$ given the transition in the employment status from t to $t+1$

(husband still employed or husband becomes unemployed) and given the rest of the covariates. We repeat the analysis separately for all groups of origin in order to test the specific influence of the loss of husband's employment.

Furthermore, in our study we consider different models in order to test our hypotheses. In a first set of random-intercept logistic models (table 2) we predict the transition of inactive wives to the labor force in order to test hypotheses 1 and 2. In a second analysis, we run a model on pooled 2004-2007 and 2008-2011 data, adding to the full models presented in table 2 an interaction term to test whether the effect of husbands' transition to unemployment varies depending of economic cycles (hypothesis 4). To test the effect of unemployment duration (very short-time; medium term; long-term, presented in figure 4) in wife's transition to labor force we have elaborated different models. In each, we have tested specific durations:

1. Husband employed
2. Husband unemployed, never employed before
3. Husband unemployed 1-5 months
4. Husband unemployed 6-11 months
5. Husband unemployed 12 or more months

In a fourth analysis (figure 5) we are concerned whether the husband's unemployed-related benefits are linked to the wife's labor transition. Therefore, we distinguish husband's unemployment by benefit status:

1. Husband employed
2. Husband unemployed, receiving benefit
3. Husband unemployed, without benefit

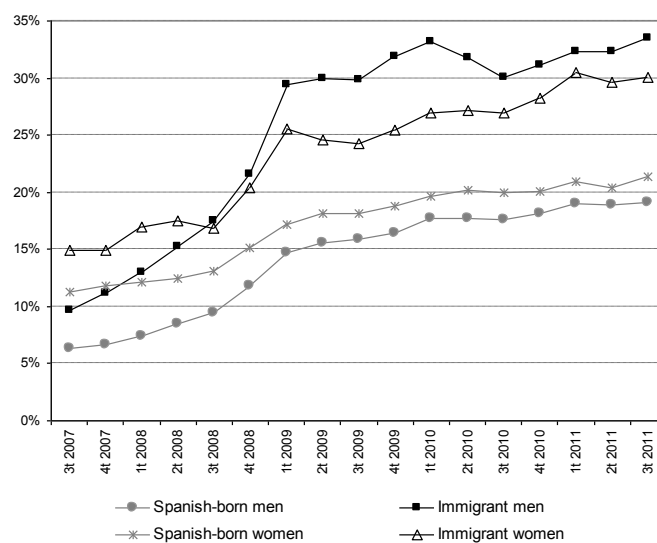
Finally, to test the hypothesis 2.1, The last figure presented (figure 6) displays the odds ratios of husbands' transition to unemployment for each group of origin separately, in different economic periods.

6. DESCRIPTIVE ANALYSIS

Before presenting our multivariate results, it is worthy to situate the analysis into current labor force trends in Spain. The socioeconomic context in Spain have changed dramatically after the economic miracle experienced by the Spanish economy during approximately a decade which had come to an end between 2007 and 2008. The new context is characterized by a deep economic contraction which is clearly reflected in the abrupt increase of unemployment levels. Trends in unemployment rates by birthplace and sex from the 3rd quarter of 2007 to the 3rd quarter of 2011 are shown in Figure 1. It can be observed higher rates of unemployment for immigrants in comparison to natives as well as higher rates for men in comparison to women. In fact, the burden of job losses fallen on men as they were employed in the most affected

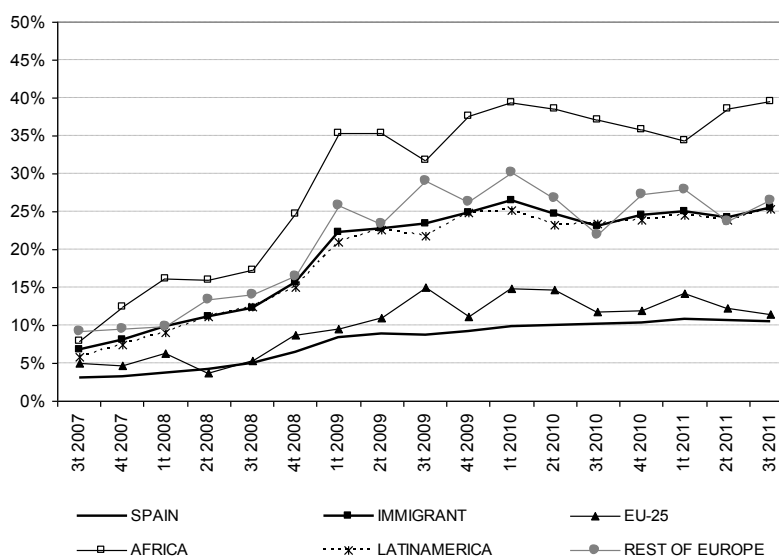
industries by the financial collapse, especially in construction and related sectors. According to Domingo and Vidal-Coso (2012), part of the increase in female unemployment must be attributed to the increase in the female labor force participation. Another consequence of the economic crisis is the spectacular increment of women whose husband has become unemployed during the crisis. Although this is true for all nationalities, the slopes are steeper for immigrants from Africa, Eastern European and Latin American countries (figure 2).

Figure 1. TRENDS IN UNEMPLOYMENT RATES (2007-2011)

Data source: Spanish Labor Force survey, 3rd quarter 2004-3rd quarter 2011

Figure 2. PERCENTAGE OF WOMEN WHOSE PARTNER IS UNEMPLOYED (2007-2011)

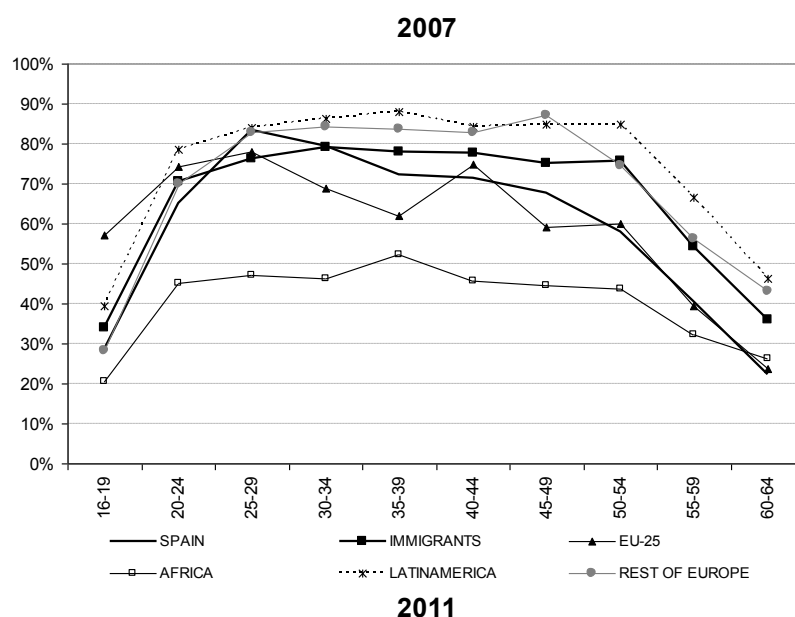

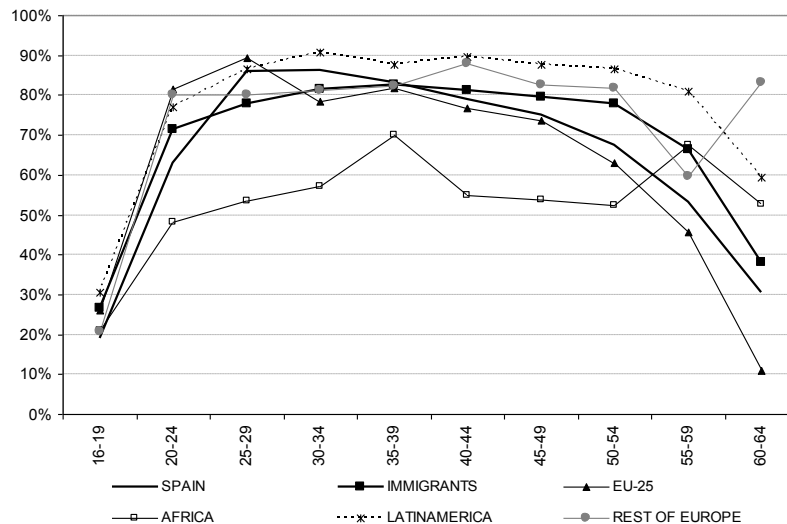
Data source: Spanish Labor Force survey, 3rd quarter 2004-3rd quarter 2011

Female labor force participation percentages shown in figure 3 suggest that presence of adult women in the labor force has increased significantly in all

groups of birthplace in the short period between 2007 and 2011. Participation levels have risen the most among Africans from 2007 to 2011. However, African women participation in the labor force is still relatively low when compared to other immigrant groups, in special Latin Americans and non-EU women. Table 1 goes a step further in order to link the observed increment in female labor force participation to the change in economic context. In this table we compare the labor-force status between male and female partners in two very distinct periods of time: one in the final of the expansion period, the 3rd quarter of 2007 and the other in the most negative scenario of the current crisis, the 3rd quarter of 2011. Those descriptive results show that women's labor force participation has raised from 2007 to 2011 for all origins regardless the employment situation of their partners. However, we can also observe higher participation among Spanish-born women whose partners are unemployed or out of the labor force, a trend that is followed by women from non-EU Europe. Furthermore, males' unemployment during the crisis seems to be related to a significant increment in the labor participation of Spanish and African partners. Although the percentages are higher when men are unemployed in comparison to when they are employed, we observe an increase in the percentages of economically active women from expansion to recession context for all labor-related statuses of their partners.

Figure 3. FEMALE LABOR FORCE PARTICIPATION: 2007 AND 2011

Data source: Spanish Labor Force survey, 3rd quarter 2004 and 3rd quarter 2011.

Table 1. LABOR-FORCE STATUS OF WORKING-AGE WOMEN BY THEIR PARTNERS' LABOR-FORCE STATUS 2007 AND 2011

Husbands' labour-force status	Wives' labour-force status								Relative increment (2011-2007) in the wives labour force participation
	2007				2011				
	Employed	Unemployed	Out of the	Labor force	Employed	Unemployed	Out of the	Labor force	
	labour force		labour force	participation	labour force		labour force	participation	
SPAIN									
Employed	59.3%	5.9%	34.8%	65%	62.2%	11.5%	26.3%	74%	8.4%
Unemployed	48.5%	17.1%	34.4%	66%	49.2%	29.5%	21.3%	79%	13.1%
Out of the labour-force	26.3%	3.5%	70.2%	30%	32.3%	7.6%	60.1%	40%	10.1%
EU-25									
Employed	58.4%	5.7%	35.9%	64%	61.4%	13.2%	25.5%	75%	10.5%
Unemployed	74.5%	7.1%	18.4%	82%	53.4%	34.5%	12.1%	88%	6.3%
Out of the labour-force	25.0%	0.9%	74.1%	26%	16.4%	3.1%	80.6%	19%	-6.5%
AFRICA									
Employed	22.1%	13.4%	64.5%	35%	16.9%	27.9%	55.2%	45%	9.3%
Unemployed	26.8%	18.8%	54.4%	46%	21.4%	37.4%	41.2%	59%	13.1%
Out of the labour-force	24.1%	14.7%	61.2%	39%	15.5%	18.6%	65.9%	34%	-4.8%
LATINAMERICA									
Employed	66.6%	12.2%	21.2%	79%	62.6%	21.5%	15.9%	84%	5.3%
Unemployed	69.0%	19.4%	11.6%	88%	60.8%	31.9%	7.3%	93%	4.2%
Out of the labour-force	49.8%	9.4%	40.7%	59%	47.7%	21.3%	31.0%	69%	9.7%
REST OF EUROPE									
Employed	67.7%	10.6%	21.7%	78%	52.8%	21.9%	25.3%	75%	-3.7%
Unemployed	55.7%	20.3%	24.0%	76%	52.6%	35.6%	11.8%	88%	12.2%
Out of the labour-force	36.1%	14.0%	49.9%	50%	53.4%	20.3%	26.4%	74%	23.6%

Data source: Spanish Labor Force survey, 3rd quarter 2004 and 3rd quarter 2011

7. MULTIVARIABLE ANALYSIS: TRANSITION TO THE LABOR FORCE

Our first analysis presented in table 2 shows a strong, statistically significant effect of husband's job loss on inactive wives' propensity to enter the labor

force, confirming our first hypothesis. Women whose husband becomes unemployed have an odd ratio of 2.19 of enter the labor force during the expansion whereas the coefficient rises to 3.71 during the crisis. In fact, once we controlled for the additional covariates considered, the loss of husband's job still represents a higher risk for inactive women to enter the labour market, and this added worker effect is still stronger during the crisis (table 2).

In order to test the effect of economic cycles, we added an interaction term to the previous model presented in table 2. The statistically significant interaction term in the pooled model for the 2004-2007 and the 2008-2011 periods (table 3) confirms our fourth hypothesis regarding the "crisis effect". Results indicate that wives react to husbands' unemployment differently during the recession in comparison to the expansion period. Effectively, the coefficient of the interaction term indicates that although the husbands' unemployment affects wives' transition by its own, its influence is stronger (relative odds = 1.79) during the context of crisis than during the previous period of expansion (relative odds = 1.0).

Figure 4 displays the effect of the length of husband's unemployment in the chances of wife's to become active. According to the findings, the likelihood of transition to the labor force is only partially positively associated with the length of the husband's unemployment, contradicting our third hypothesis. In both periods the relative risk of transitions to the labour force increases in parallel with the duration of unemployment during the first year but the effect is negative afterwards. Moreover, it is also interesting to highlight that those women with never-employed partners only show a significant and strong mobilization to the labor force during the crisis, whereas difference to women of employed men is not significant during the economic boom.

The effect of the husband's unemployment benefit in our outcome variable is not straightforward (figure 5). Whereas the lack of the husband's unemployment benefit seems to be associated to higher chances of transitions among wives during the expansion period, the effect is the opposite during Depression. During the crisis period, women whose unemployed husband were receiving some economic compensation present a higher risk of becoming economically active in comparison to women with unemployed husband without benefit. Therefore, our hypothesis that the husband's unemployment benefit do not

disincentive his wife's labour supply is only corroborated during the recession. Our interpretation is that the context of economic and labor uncertainty represents a major mobilization towards labor activity of women, as a form of "anticipated" safeguard strategy even if their partners are still receiving an income.

Birthplace coefficients in table 2 indicate that, once we control for the effect of husbands' unemployment, most of the groups of immigrant women (particularly those from Non-EU Europe and Latin America) present higher propensities to enter the labor force than native women. During the economic boom, only African women presented a lower risk of transition to activity than Spanish-born women, although the difference is not statistically significant. However, when the economic conditions turn less favorable during the recession, Africans presented a similar propensity to abandon their inactive status and start working or searching for a job (relative odds=1.08) than natives, and higher risks when we control for the previous labor experience (relative odds=1.61). The labor force participation of African women has been always the lowest in the country when compared to other origins and our findings are not a strong surprise. However, what we do not know at this stage is whether this labor activation will lead to a more gender-egalitarian model of families of African origin, or whether this is only a temporal household strategy to face financial constraints due to the crisis.

Regarding our second hypothesis which states that the effect of husbands' unemployment will be stronger for immigrant women when compared to natives, no significant differences were found for the expansion period. For the recession period the hypothesis is confirmed, but only for Latin-Americans in comparison to natives. Results for non-EU Europeans hint in the same direction, however the coefficient is not significant.

The specificities of the "added worker effect" by birthplace are presented in figure 6. From those results we conclude that our hypothesis regarding the different impact of husbands' unemployment on the probability of wives to become active depending on their birthplace is corroborated partially. Our expectations were confirmed for Africans: the effect of husbands' unemployment is only positive and significant during the economic recession. However, no significant effects during years of prosperity have been additionally

found among European women (both EU-25 and non-EU). For the crisis period a positive and significant effect of husbands' transition to unemployment has been found for all nationalities, with the exception of EU-women. At least, the labor behavior of Latin Americans and natives are positively associated to their partner's labor status in both periods. The "crisis effect" is also confirmed for each group of origin in this set of models. Although husband's job loss affects women's dynamics in both periods, no effect was found for the prosperity period for Africans and Europeans, suggesting that when the economic context is favorable, husbands' unemployment is less prone to affect wives' transition to the labor force.

Regarding additional controls, we have found that women's previous labour experience has a clear effect in the outcome variable. Inactive women who had ever worked present a higher propensity to re-enter the labour force than women who have never worked before. Moreover, the relative odds decrease for longer intervals from last job. On the contrary, results do not show any significant differences among age groups in the female transition to activity. Only women aged 50 or more present lower probabilities than young adult women, indicating a generational pattern. More conclusive is the influence of educational attainment in our outcome variable during the expansion. Higher chances of transition to labor force participation are obtained for women with higher levels of education: wives with compulsory education are 1.24 times more likely to be in the labor force than women with less than compulsory school regardless their husband's employment status, whereas women higher school education and with a university degree are, respectively, 1.31 and 1.76 times more likely of being active by $t+1$. Finally, consistently with our expectations and with the specificities of the Spanish Welfare State, having children under 3 in the household decreases the likelihood of wives to enter into the labor force, although inactive women with children aged 3-16 present a very similar risk of abandoning the inactivity of those inactive women without children. The effects of those socio-demographic and family characteristics are similar in both periods, although during the crisis the educational attainment has lost its effect, indicating that when the economic pressure is more urgent the wives' participation depends less on their education level and more on the family earnings.

8. CONCLUSION AND DISCUSSION

From our analysis we can conclude that there exists in Spain an „added worker effect“ in terms of higher transitions to labor force of wives whose partners have become unemployed. Although we identify this effect in both, expansion and crisis periods, the influence of the partners“ employment status in the labor supply of native and immigrant women is clearly higher during the crisis period, as expected. And this effect is true for all groups considered. In other words, our results clearly point to a strong „crisis effect“. Effectively, results indicated that the probabilities of entering the working force is higher after 2008 when compared to the previous period of prosperity (2004-2007), regardless of individuals“ birthplace and additional controls.

Consistently with our initial expectation, unemployment benefits received by husbands do not create a significant disincentive for wives to become active. However, we must clarify at this point that the unemployment compensation identified by the SLFS is not means-tested on the basis of family income and, thus, it is not affected by the spouse“s status. Finally, the „added worker effect“ increases in parallel to the length of partner unemployment during the first year from his last job but decreases for longer durations, which means that the association is not direct.

Regarding the differences by origin, we have only partly confirmed our hypothesis. We expected the *effect of husbands' unemployment to be stronger for immigrant women when compared to natives. However, this was found to be true only for Latin American women in years of crisis.* Among possible explanations, we would like to highlight that 1) our analysis is not reduced to immigrant households. Part of this effect could be attributed to the reaction of inactive women married to natives, who did not migrate for working reasons. Secondly, part of the effect could be also attributed to a higher pre-disposition to become active among Latin-Americans when compared to other immigrant groups, especially if we consider that they are the most active group in Spain. Finally, we confirmed our expectation of finding an added worker effect among Africans only during the crisis. However, the same effect has been found for Europeans and it is early to conclude whether this increase of female labor indicates a more gender egalitarian model or whether this is a temporary reaction inside households.

Table 2. RANDOM-INTERCEPT LOGISTIC REGRESSION ANALYSIS: PREDICTING THE TRANSITION OF INACTIVE WIVES ENTERING THE LABOR FORCE BY TIME $t+1$ CONTROLLED BY THEIR HUSBAND'S EMPLOYMENT TRANSITION FROM t TO $t+1$ AND THE REST OF COVARIATES

Variables	Expansion (2004-2007)												Crisis (2008-2011)											
	Model 1		Model 2		Model 3		Model 4		Model 5		Model6		Model 1		Model 2		Model 3		Model 4		Model 5		Model 6	
	Exp (ß).	S.E.	Exp (ß).	S.E.	Exp (ß).	S.E.	Exp (ß).	S.E.	Exp (ß).	S.E.	Exp (ß).	S.E.	Exp (ß).	S.E.	Exp (ß).	S.E.	Exp (ß).	S.E.	Exp (ß).	S.E.	Exp (ß).	S.E.	Exp (ß).	S.E.
Husband labour status transition																								
Husband still employed	1 ref.		1 ref.		1 ref.		1 ref.		1 ref.		1 ref.		1 ref.		1 ref.		1 ref.		1 ref.		1 ref.		1 ref.	
Husband becomes unemployed	2.19 ***	0.27	2.13 ***	0.26	2.17 ***	0.28	1.49 ***	0.17	1.53 ***	0.18	1.53 ***	0.18	3.71 ***	0.35	3.56 ***	0.24	3.49 ***	0.36	2.61 ***	0.23	2.54 ***	0.23	2.54 ***	0.23
Area of birthplace																								
Spain			1 ref.		1 ref.		1 ref.		1 ref.		1 ref.				1 ref.		1 ref.		1 ref.		1 ref.		1 ref.	
EU-25			1.68 ***	0.27	1.70 ***	0.28	1.28 *	0.17	1.18 ns.	0.16	1.20 ns.	0.16			1.58 **	0.28	1.66 ***	0.31	1.24 ns.	0.18	1.13 ns.	0.17	1.11 ns.	0.16
Rest of Europe			4.78 ***	0.87	4.96 ***	0.92	2.59 ***	0.40	2.23 ***	0.35	2.14 ***	0.33			2.91 ***	0.52	2.73 ***	0.51	1.55 ***	0.23	1.36 **	0.21	1.35 **	0.21
Africa			0.79 ns.	0.13	0.82 ns.	0.14	1.00 ns.	0.14	0.95 ns.	0.14	1.00 ns.	0.15			1.08 ns.	0.17	1.14 ns.	0.19	1.61 ***	0.22	1.42 **	0.20	1.47 ***	0.21
Latin America			4.02 ***	0.47	3.96 ***	0.46	2.06 ***	0.20	1.80 ***	0.18	1.80 ***	0.18			4.80 ***	0.64	4.49 ***	0.62	2.14 ***	0.23	1.94 ***	0.21	1.89 ***	0.21
North America and Oceania			2.41 ns.	2.19	2.41 ns.	2.19	2.80 ns.	2.08	2.13 ns.	1.58	2.10 ns.	1.54			0.21 ns.	0.26	0.23 ns.	0.29	0.26 ns.	0.29	0.27 ns.	0.30	0.32 ns.	0.34
Asia			1.75 ns.	0.74	1.52 ns.	0.65	1.67 ns.	0.60	1.45 ns.	0.52	1.42 ns.	0.51			0.70 ns.	0.28	0.81 ns.	0.34	1.00 ns.	0.34	0.89 ns.	0.30	0.88 ns.	0.29
Area of birthplace*Husband transition																								
Spain*H becomes unemployed					1 ref.		1 ref.		1 ref.		1 ref.						1 ref.		1 ref.		1 ref.		1 ref.	
EU25*H becomes unemployed					0.57 ns.	0.58	0.76 ns.	0.69	0.73 ns.	0.65	0.76 ns.	0.68					0.43 ns.	0.30	0.62 ns.	0.36	0.66 ns.	0.38	0.66 ns.	0.38
Rest of Europe*H becomes unemployed					0.40 ns.	0.34	0.79 ns.	0.58	0.76 ns.	0.56	0.78 ns.	0.57					1.88 ns.	0.97	1.56 ns.	0.68	1.65 ns.	0.71	1.65 ns.	0.72
Africa*H becomes unemployed					0.55 ns.	0.36	0.96 ns.	0.54	0.99 ns.	0.56	1.01 ns.	0.57					0.74 ns.	0.28	0.69 ns.	0.22	0.71 ns.	0.23	0.74 ns.	0.24
Latin America*H becomes unemployed					1.71 ns.	1.05	1.48 ns.	0.79	1.46 ns.	0.78	1.55 ns.	0.82					2.59 **	1.16	2.10 *	0.80	2.08 *	0.79	2.15 **	0.81
N. America and Oceania*H becomes unemployed					Omitted ns.		Omitted ns.		Omitted ns.		Omitted ns.						0.00 ns.	0.00	0.00 ns.	0.00	0.00 ns.	0.00	0.00 ns.	0.00
Asia*H becomes unemployed					Omitted ns.		Omitted ns.		Omitted ns.		Omitted ns.						0.24 ns.	0.31	0.45 ns.	0.49	0.45 ns.	0.49	0.46 ns.	0.50
Previous labour experience																								
Never worked before							1 ref.		1 ref.		1 ref.								1 ref.		1 ref.		1 ref.	
Worked - 1 year before							10.37 ***	0.61	9.64 ***	0.57	9.80 ***	0.57							14.87 ***	1.08	13.53 ***	0.98	13.70 ***	0.99
Worked 1-2 year before							4.13 ***	0.29	3.83 ***	0.27	4.09 ***	0.29							6.54 ***	0.54	5.95 ***	0.49	6.23 ***	0.51
Worked 2-3 year before							2.75 ***	0.22	2.58 ***	0.20	2.78 ***	0.22							3.66 ***	0.33	3.41 ***	0.31	3.58 ***	0.32
Worked 3-4 year before							1.74 ***	0.15	1.63 ***	0.14	1.71 ***	0.15							2.67 ***	0.26	2.51 ***	0.24	2.58 ***	0.25
Worked 4-5 year before							1.40 ***	0.13	1.33 ***	0.12	1.35 ***	0.13							1.78 ***	0.19	1.70 ***	0.18	1.71 ***	0.18
Worked 5-10 year before							1.07 ns.	0.07	1.01 ns.	0.07	1.02 ns.	0.07							1.27 ***	0.10	1.20 **	0.09	1.18 **	0.09
Worked + 10 year before							0.64 ***	0.04	0.68 ***	0.04	0.68 ***	0.04							0.68 ***	0.05	0.72 ***	0.05	0.72 ***	0.05
Socio-demographic characteristics																								
Age at first observation																								
20-24									1 ref.		1 ref.										1 ref.		ref.	
25-29									1.03 ns.	0.13	1.03 ns.	0.13									1.23 ns.	0.21	1.21 ns.	0.20
30-34									0.88 ns.	0.11	0.84 ns.	0.10									1.14 ns.	0.18	1.09 ns.	0.17
35-39									0.96 ns.	0.12	0.82 ns.	0.10									1.19 ns.	0.19	1.03 ns.	0.16
40-44									1.03 ns.	0.13	0.82 ns.	0.10									1.09 ns.	0.17	0.87 ns.	0.14
45-49									0.91 ns.	0.11	0.74 **	0.09									1.09 ns.	0.17	0.90 ns.	0.14
50-54									0.59 ***	0.07	0.50 ***	0.06									0.63 ***	0.10	0.54 ***	0.09
55-60									0.41 ***	0.06	0.35 ***	0.05									0.48 ***	0.08	0.42 ***	0.07
Educational Level																								
Less than compulsory school									1 ref.		1 ref.										1 ref.		1 ref.	
Compulsory school									1.24 **	0.10	1.23 **	0.10									1.08 ns.	0.11	1.09 ns.	0.11
High school graduate									1.31 ***	0.11	1.33 ***	0.11									1.01 ns.	0.11	1.03 ns.	0.11
University degree									1.76 ***	0.17	1.85 ***	0.18									1.02 ns.	0.12	1.08 ns.	0.13
Family variables																								
Number of children under 16																								
No children under 16											1 ref.												1 ref.	
Children under 3											0.67 ***	0.04											0.73 ***	0.05
Children 3-11											1.11 **	0.05											1.15 ***	0.06
Constant	0.09 ***	0.00	0.08 ***	0.00	0.08 ***	0.00	0.06 ***	0.00	0.07 ***	0.01	0.07 ***	0.01	0.11 ***	0.00	0.10 ***	0.00	0.10 ***	0.00	0.06 ***	0.00	0.06 ***	0.01	0.07 ***	0.01
Log likelihood	-26,610		-26,498		-26,494		-24,342		-24,202		-24,153		-21,580		-21,493		-21,487		-19,466		-19,358		-19,329	
Wald Chi²	41 ***		263 ***		264 ***		3,443 ***		3,505 ***		3,570 ***		196 ***		359 ***		365 ***		3,013 ***		3,048 ***		3,085 ***	

Statistic Significance= "ns" non significant; " * " p < 0.10; " ** " p < 0.05; " *** " p < 0.01.

Data source: Spanish Labor Force survey, 3rd quarter 2004-3rd quarter 2007 and 3rd quarter 2008-3rd quarter 2011

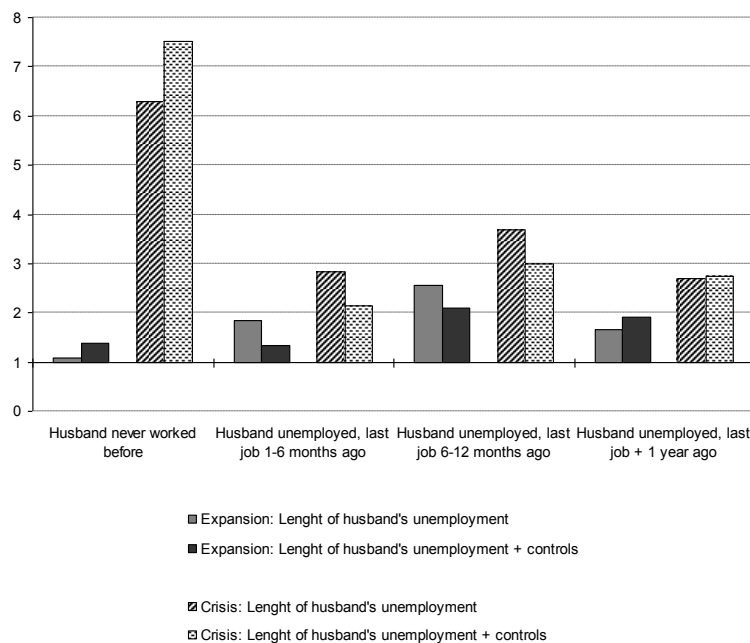
Table 3. RANDOM-INTERCEPT LOGISTIC REGRESSION INTERACTIVE ANALYSIS: PREDICTING THE TRANSITION OF INACTIVE WIVES ENTERING THE LABOR FORCE BY TIME $t+1$ CONTROLLED BY THEIR HUSBAND'S EMPLOYMENT TRANSITION FROM t TO $t+1$ AND INTERACTION TERM (HUSAND EMPLOYMENT X PERIOD). POOLED 2004-2007 AND 2008-2011

Variables	Exp (β).	S.E.
Husband labour status transition		
Husband still employed	1 ref.	
Husband becomes unemployed	1.52 ***	0.17
Period		
Expansion (2004-2007)	1 ref.	
Crisis (2008-2011)	1.24 ***	0.03
Husband status x period		
Husband becomes unemployed x crisis	1.75 ***	0.24
Constant	0.06 ***	
Log likelihood	-43,523	
Wald Chi ²	6,705 ***	

Statistic Significance= "ns" non significant; * "p < 0.10; ** "p < 0.05; *** "p < 0.01.

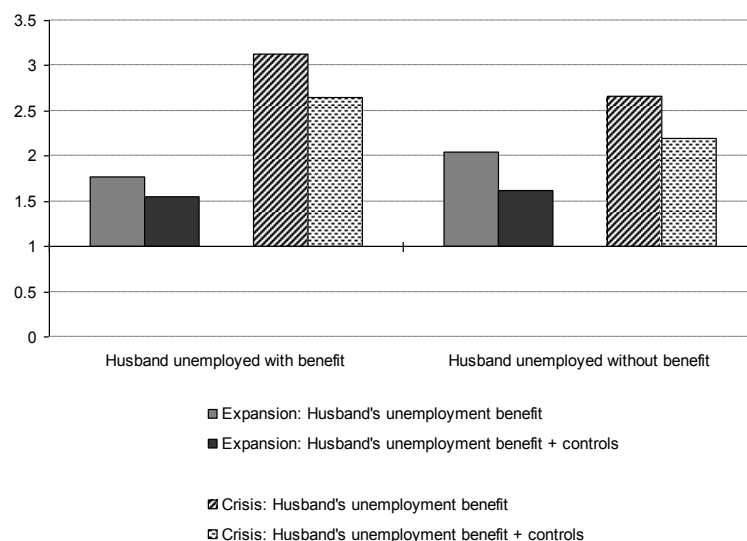
Data source: Spanish Labor Force survey, 3rd quarter 2004-3rd quarter 2007 and 3rd quarter 2008-3rd quarter 2011

Figure 4. ODDS RATIOS OF TRANSITION OF INACTIVE WIVES ENTERING THE LABOR FORCE BY TIME $t+1$ CONTROLLED BY THEIR HUSBAND'S EMPLOYMENT TRANSITION FROM t TO $t+1$ BY LENGTH OF HUSBAND'S UNEMPLOYMENT , WITHOUT AND WITH CONTROLS

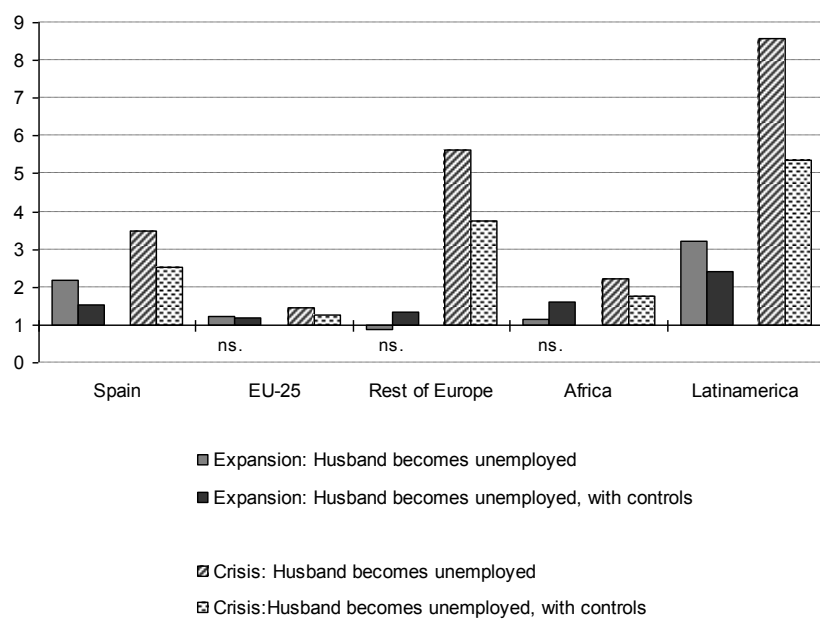
Data source: Spanish Labor Force survey, 3rd quarter 2004-3rd quarter 2007 and 3rd quarter 2008-3rd quarter 2011

Figure 5. ODDS RATIOS OF TRANSITION OF INACTIVE WIVES ENTERING THE LABOR FORCE BY TIME $t+1$ CONTROLLED BY THEIR HUSBAND'S EMPLOYMENT TRANSITION FROM t TO $t+1$ BY HUSBAND'S UNEMPLOYMENT BENEFIT , WITHOUT AND WITH CONTROLS

Data source: Spanish Labor Force survey, 3rd quarter 2004-3rd quarter 2007 and 3rd quarter 2008-3rd quarter 2011

Figure 6. ODDS RATIOS OF TRANSITION OF INACTIVE WIVES ENTERING THE LABOR FORCE BY TIME $t+1$ CONTROLLED BY THEIR HUSBAND'S EMPLOYMENT TRANSITION FROM t TO $t+1$ BY BIRTHPLACE , WITHOUT AND WITH CONTROLS

Data source: Spanish Labor Force survey, 3rd quarter 2004-3rd quarter 2007 and 3rd quarter 2008-3rd quarter 2011

REFERENCES

- Amuedo-Dorantes, C. Pozo, S. (2002). Precautionary saving by young immigrants and young natives. *Southern Economic Journal*, 69(1): 48–71.
- Ashenfelter, O. (1980). Unemployment as disequilibrium in a model of aggregate labour supply. *Econometrica*, 48 (3): 547-564.
- Bhalotra, S. (2007). Is child work necessary? *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 69(1): 29–55.
- Bauer, T. y Sinning, M. (2011). The savings behavior of temporary and permanent migrants in Germany. *Journal of Population Economics*, 24: 421–449
- Bell, D. and Blanchflower, D. (2011). Youth unemployment in Europe and United States. *IZA discussion Paper Series*, 5673.
- Bowen, W. y Finegan, T. (1965). Labour force participation and unemployment. En Ross, A.M. (ed.), *Employment Policy and the Labour Market*. Berkeley, California: University of California Press.
- Cain, G. (1966). *Married Women in the Labour Force*. Chicago: University of Chicago Press.
- Conger, R. y Elder, G. (1994). *Families in Troubled Times. Adapting to Change in Rural America*. New York: Walter de Gruyter, Inc.
- Cullen J. y Gruber, J. (2000). Does Unemployment Insurance Crowd out Spousal Labour Supply? *Journal of Labour Economics*, 18 (3): 546-572.
- Dex, S., Gustafsson, S., Smith, N. and Callan, T. (1995). Crossnational comparisons of the labour force participation of women married to unemployed men. *Oxford Economic Papers*, 47, 611-635.
- Domingo, A. y Vidal-Coso, E. (2012). La crisis y los flujos de inmigrantes en España. En Ferrer Sais, A. and Ruesga Benito, S.M. (eds.), *Anuario de relaciones laborales en España 2012*, Madrid: Unión General de Trabajadores, UGT, Comisión Ejecutiva Confederal: 330-334.
- Eckstein, Z. y Lifshitz, O. (2011). Dynamic Female Labour Supply. *Econometrica*, 79(6): 1675-1726.
- Heckman, J. y MaCurdy, T. (1980). A life cycle model of female labour supply, *The Review of Economic Studies*, 47(1): 47–74.
- Humphrey, D. (1940). Alleged "additional workers" in the measurement of unemployment. *The Journal of Political Economy*, 48(3): 412–419.
- Lampard, R. (1994). An Examination of the Relationship between Marital Dissolution and Unemployment. En Gallie, D., Marsh, C. y Vogler, C. (Eds.). *Social Change and the Experience of Unemployment* Oxford: OUP: 264-298.
- Lundberg, S. (1985). The Added Worker Effect. *Journal of Labour Economics*, 3(1): 11-37.
- Maître, Bertrand, Whelan, Christopher T., Nolan, Brian (March 2003). Female partner's Income Contribution to the Household Income in the European Union. *EPAG Working Paper 43*. Colchester: University of Essex.
- Maloney, T. (1991). Unobserved Variables and the Elusive Added Worker Effect. *Economica*, 173-187. 19
- Mattingly, M. y Smith, K.E. (2010). Changes in Wives' Employment When Husbands Stop Working: A Recession-Propensity Comparison. *Family Relations, Interdisciplinary Journal of Applied Family Studies*, 59: 343-357.

- McGinnity, F. (2002). The Labour-force Participation of the Wives of Unemployed Men: Comparing Britain and West Germany Using Longitudinal Data. *European Sociological Review*, 18(4): 473-488.
- Mincer, J. (1962). Labour Force Participation of Married Woman: a Study of Labour Supply. In Universities-National Bureau (ed), *Aspects of Labour Economics*. Princeton University Press: 63-106.
- Moehling, C. M. (2001). Women's work and men's unemployment. *Journal of Economic History*, 61, 926 – 949.
- Moen, P. (2003). Linked lives: dual careers, gender, and the contingent life course. In W.R. Heinz and V.W. Marshall (eds). *Social Dynamics of the Life Course*, New York: Walter de Gruyter Inc.
- Oesch, D. (2010). What explains high unemployment among low-skilled workers? Evidence from 21 OECD countries. *European Journal of Industrial Relations*, 16 (1), 39-55.
- Parker, S. y Skoufias, E. (2004). The added worker effect over the business cycle: Evidence from urban Mexico, *Applied Economics Letters*, 11(10): 625–630.
- Prieto-Rodríguez, J. y Rodríguez-Gutiérrez, C. (2003). Participation of married women in the European labour markets and the 'added worker effect'. *The Journal of Socioeconomics*, 32 (4): 429-446.
- Prieto-Rodríguez, J. y Rodríguez-Gutiérrez, C. (2000). The added worker effect in the Spanish case, *Applied Economics*, 32 (15): 1917-1925.
- Rabe-Hesketh, S. y Skrondal, A. (2005). *Multilevel and Longitudinal Modeling Using Stata*. Texas: Stata Press.
- Serneels, P. (2002). The Added Worker Effect and intrahousehold aspects of unemployment. *Centre for the Study of African Economies Working Paper Series*, 173.
- Spletzer, J.R. (1977). Reexamining the Added Worker Effect. *Economic Inquiry*, Vol. XXXV: 417-427.
- Stephens, M. (2002). Worker displacement and the added worker effect. *Journal of Labour Economics* 20(3): 504–537.
- Vaughan-Whitehead, D. (2011). Inequalities before and after the crisis: what lessons for Social Europe? In Moreau, M.A. (Ed.). *Before and After the economic crisis: What Implications for the „European Social Model“?* (pp. 40-57). Cheltenham: Edgard Elgar Publishing, Inc.
- Vidal Coso, E. and Miret, P. (2012). El papel de la inmigración en la actividad femenina en España. Una década de expansión económica, *Migraciones*, 32, 139-168.
- Vono de Vilhena, D. y Bayona, J. (2012). Transition towards home-ownership among foreign-born immigrants in Spain from a Life-Course Approach. *Population, Space and Place*, 18 (1): 100-115
- Vono de Vilhena, D. and Vidal Coso, E. (2012). The impact of informal networks on labour mobility: Immigrants' first job in Spain, *Migration Letters*, 9 (3): 237-247.
- Yeung, W., y Hofferth, S. (1998). Family adaptations to income and job loss in the U.S. *Journal of Family and Economic Issues*, 19(3): 255 – 283.

Possibles efectes de la darrera crisi econòmica sobre les condicions d'ocupació i de treball, i la seva relació amb la salut de la població assalariada a la Unió Europea.

Jordi Merino Noé
Departament d'Empresa, Universitat de Girona
Oficina Llei de Barris, Ajuntament de Mataró
Jordi.merino@udg.edu

Resum

La darrera crisi del sistema econòmic capitalista ha provocat -entre d'altres conseqüències- un empitjorament de les condicions d'ocupació així com de les condicions de treball de la població assalariada a la Unió Europea (UE). Abans de la crisi ja s'observaven algunes tendències, però aquesta ha accelerat els canvis. Aquestes transformacions però, no han estat similar a tots els països membres de la UE: La norma social d'ocupació, el model de relacions laborals i el tipus de provisió global del benestar - que també estan en procés d'alteració-, poden ajudar a entendre i a descriure aquestes situacions desiguals.

Unes dolentes condicions de treball poden afectar la salut i exposar els treballadors/res a determinats riscos. Una dimensió d'aquestes condicions que està prenent major rellevància en tant que riscos emergents, és l'anomenat entorn psicosocial del treball. Aquesta importància esdevé tant per l'augment d'estudis de l'epidemiologia social i de la sociologia, com per l'augment de mecanismes de mesura dels factors de risc que denoten els diferents models teòrics. Aquests estudis apunten que l'exposició a un entorn de treball determinats poden explicar trastorns de salut, hàbits i comportaments socials. Noves línies d'investigació comencen a apuntar que sembla ser que aquesta també és la tendència de les pitjors condicions de com la població és ocupada. Per tant unes condicions d'ocupació més precàries poden determinar també situacions desfavorables cap a la salut.

El que es s'ofereix a continuació és un resum d'un estudi de tendència que ha tingut el propòsit d'observar com han variat les condicions de treball i d'ocupació de la població assalariada de l'any 2005 a 2010 a la UE a partir

En aquesta comunicació es presenten només alguns dels resultats d'una tesina del Màster Europeu en Treball i Política Social en el que es fa un exercici comparatiu de l'European Working conditions Survey (EWCS) dels anys 2005 al 2010 en tant que estudi de tendència. És parteix de l'any 2005 en un moment de context de creixement econòmic vers l'any 2010 dos anys després de l'inici de l'actual crisi econòmica social. L'objectiu és fer una aproximació als canvis de treball i d'ocupació en els països de la UE de la població assalariada atès la crisi on es proposa veure els possibles efectes

sobre aquestes condicions en una primera fase. En una segona l'objectiu es analitzar les possibles determinacions d'aquestes condicions sobre la salut i tres trastorns d'aquesta i quina relació poden tenir amb el treball de la reproducció segons sexe i segons diferents agrupacions de països que responen a una lògica de models de provisió global del benestar i models de relacions laborals

Paraules clau: salut laboral, condicions d'ocupació, factors de risc psicosocial

1. Introducció del tema

Els darrers informes de l'*European Foundation for the improvement of Living and Working Conditions* (EUROFOUND) denoten un empitjorament de les condicions de treball de la població assalariada en tots els països de la UE en general en els darrers anys (EUROFUND 2004, 2005, 2007). Segons aquests informes les condicions més desfavorables es concentren en grups i col·lectius determinats i existeixen tendències destacades en els darrers decennis que estan consolidant unes determinades condicions i que associades amb la salut.

Les situacions de segregació de gènere al mercat de treball, les dificultats per a conciliar el treball i la vida privada, l'augment del treball monòton i el poc augment dels reptes intel·lectuals al treball, els elevats nivells d'intensitat en la realització del treball, el pes del sector serveis són algunes d'aquestes situacions més destacables que estan consolidant unes condicions de treball determinades. (Burchell *et al.*, 2009; EUROFOUND, 2012).

A més d'aquestes tendències en les condicions de treball, les pautes d'ocupació continuen modificant-se transformant la norma social d'ocupació de dècades anteriors: Es constata un increment de la contractació temporal en la població que s'insereix o es re-insereix al mercat de treball, l'aparició de noves formes d'ocupació, un augment del contracte a temps parcial i uns canvis en les formes d'organització empresarial cercant l'adaptació cap a noves formes d'organització més flexibles per reduir les incerteses de l'activitat productiva (Prieto & Miguélez, 2001; Prieto, 2002).

En aquests sentit el treball doncs és va convertint en una realitat més incerta amb tot el que això també suposa per a les dimensions que hi estan relacionades com són la garantia de protecció amb determinats drets socials, per als projectes de vida, per a la identitat de les persones, les xarxes de relacions... més enllà dels ingressos determinats que permeten adquirir determinats productes i serveis al mercat (Tezanos, 2008).

En un escenari on augmenta la complexitat i la precarietat de les condicions d'ocupació en un mercat de treball cada vegada més segmentat i dualitzat, és més que probable que s'agreguin i es deteriorin les condicions de treball, malgrat els esforços per millorar-les en dècades anteriors (Goudswaard, 2002).

L'interès per a observar i estudiar aquest fenomen ha permès desenvolupar mètodes de mesura i avaluació de les condicions de treball més desfavorables. S'ha observat que aquestes condicions actuen com a factors de risc que determinen o s'associen amb efectes negatius sobre la salut, amb alguns trastorns i conductes, i amb el benestar dels treballadors i treballadores (Burchell, 2007; Kristensen, 2007; Rodríguez, 2009).

2. Estat de la qüestió.

Les condicions d'ocupació fan referència a les condicions o circumstàncies en les que una persona realitza un treball o una ocupació incloent dimensions com el tipus de contracte, la jornada laboral, les retribucions... i suposen l'existència d'un acord o relació entre un empleador que contracta i un treballador/a que ofereix la seva força de treball.

En les darreres dècades la norma social d'ocupació que determinava unes condicions d'ocupació, de provisió de benestar i de relacions entre els agents socials i l'estat s'han anat transformant cap a formes més flexibles i precàries (Köhler, 1999; Martín, 2003).La darrera crisi econòmica del sistema econòmic capitalista ha accelerat alguns canvis en aquesta tendència al mateix temps que hi ha hagut una destrucció d'ocupació. A nivell europeu es denoten canvis en les condicions d'ocupació cap a formes més complexes i diverses i es planteja la qüestió que també sigui el cas de les condicions de treball cap a formes més desfavorables per a la salut (Goudswaard, 2002, EUROFOUND, 2012).

Les condicions de treball tenen a veure amb el lloc de treball, amb la manera en que la feina es realitza i s'organitza. En funció de com siguin aquestes condicions pot ser que el treballador/a estigui exposat a determinats riscos en la seva pràctica. Aquests riscos que poden ser de naturalesa diversa i poden tenir a veure amb l'ambient físic, químic, biològic, ergonòmic o l'entorn psicosocial del treball, i poden estar associats amb pitjors estat de salut i trastorns d'aquestes.

Pot donar-se el cas que en una mateix context les condicions de treball siguin compartides per diferents treballadors/res però les seves condicions d'ocupació siguin molt diferents atès la complexitat i diversificació de les formes d'ocupació. També són importants d'aquestes condicions de com es realitza el treball i els seus elements tecnològics observar la xarxa de relacions, la jerarquia, com es prenen les decisions, quina participació hi ha, les relacions de poder, les dinàmiques... en la institució social que és empresa.

Un dels abordatges per a observar les condicions de treball és a través de la prevalença dels factors de risc psicosocial. Aquests factors són les característiques de les condicions del treball que per la seva organització, context, relacions socials,

contingut o formes com es produeix, poden afectant la salut de les persones a través de mecanismes psicològics o fisiològics. Existeix des de fa ja algunes dècades un bagatge teòric al respecte que ha permès desenvolupar mecanismes d'identificació i mesura, i cada vegada més es posa en evidència la relació de l'entorn psicosocial del treball amb la salut (Navarro *et al.*, 2005). Un dels models més utilitzats per a explicar la relació entre els factors de risc psicosocial i la salut és el conegut com el model de tensió laboral, o demanda-control-suport de Robert Karasek on és bàsica la relació entre les exigències - o demandes psicològiques - i el control sobre el treball, essent el suport social un modificador dels seus efectes. La premissa del model és que la interacció entre aquestes variables prediu l'estat de salut, els hàbits i el comportament dels treballadors i treballadores tant en l'àmbit laboral com en algunes dimensions extralaborals (Johnson & Johansson, 1991; Karasek & Theorell, 1999).

Un altre aproximació teòrica a l'estudi de l'entorn psicosocial del treball és el model anomenat de desequilibris entre els esforços i les recompenses o compensacions. Aquest model teòric va ser introduït a mitjans del anys noranta per Johannes Siegrist, qui va intentar conceptualitzar els efectes adversos a la salut provocats per factors de risc psicosocials del treball (Siegrist, 2011).

El treball però, no és independent d'altres esferes de la vida social: El treball productiu està interconnectat o és interdependent amb el treball de la reproducció que és la d'atenció i cura de la llar-família. Alguns treballadors/res tenen presència en els dos àmbits del treball estant en situació de doble presència (Carrasquer, 2009). Les exigències que suposa la doble presència pot afectar també l'estat de salut tant de forma negativa com de forma positiva en funció del gènere, la classe social, o el tipus de polítiques familiars desenvolupats en cada règim de benestar (Borrell & Artazcoz, 2007).

Aquestes associacions de les condicions de treball amb la salut ha fet que darrerament siguin considerats com a determinants socials de la salut. Aquests determinants són definits com les circumstàncies en les que les persones neixen, creixen, viuen, treballen i envelleixen, inclòs el sistema de salut. Aquestes circumstàncies són el resultat de la distribució del poder, els recursos a nivell mundial, nacional i local i que està estretament relacionat amb les polítiques que adopta cada territori. Aquesta distribució pot ajudar a entendre les inequitats entre territoris o grups de població. Sembla ésser però, que en l'àmbit del treball no només les condicions de treball poden ser determinants socials de la salut; sinó que atès la situació de condicions d'ocupació atípiques, aquestes podrien passar a ser considerades com a tals (Benach & Muntaner, 2010).

El tipus de relacions entre els agents socials i els estats, així com el tipus de provisió global del benestar, també poden determinar un marc legal de les condicions de treball, de les fórmules d'ocupació i dels marcs de participació i interacció entre treballadors/es i empleadors/res. Malgrat un possible procés d'uropeitzaci  de les relacions en un àmbit global per a establir un marc comú, existeixen diferències importants a tenor de les tradicions culturals i històriques de cada territori que poden determinar diferències considerables entre països tant en con les condicions d'ocupació, en les condicions de treball com en polítiques de conciliació i/o de provisió de benestar a les famílies (K hler, 1999; Martín, 2003). Els models neocorporativistes aix  com els models de la producció global del benestar poden ajudar a descriure les varietats del capitalisme a la UE i entendre com s'han construït els diferents sistemes en els quals el treball es realitza (Adelantado& Gom , 2000, Hall & Soskice, 2001).

3. Principals preguntes de treball.

 s probable que aquests canvis en les condicions d'ocupació i de treball dels darrers anys de la població assalariada cap a noves formes de treball més precàries i flexibles hagin empitjorant com a conseq ncia de la crisi econ mica darrera i essent diferent als països membres de la UE i per sexes.  s possible que aquests canvis a més hagin provocat un efecte d' exacerbació de la salut de la població treballadora.

Les condicions d'ocupació i de treball són determinants socials de l'estat de salut i el benestar de la població assalariada, i estan relacionades amb les exigències domèstiques-familiars del treball de la reproducció. En aquest sentit les condicions d'ocupació m s precàries i les pitjors condicions de treball poden tenir conseq ncies negatives sobre la salut i el benestar de la població assalariada.

4. Marc metodològic.

4.1 Informació sobre les bases de dades utilitzades.

Les bases de dades que es van utilitzar per a realitzar l'estudi van ser les que EWCS en la quarta edició realitzada a l'any 2005 i la cinquena edició realitzada a l'any 2010. L'EWCS és un producte analític que s'ofereix cada cinc anys per part de l' *EUROFOUND* des de l'any 1975. Les enquestes es van realitzar presencialment i es van seguir criteris de mostreig per a garantir la representativitat per països, per sexe i per tipus de contractes.

4.2 Població d'estudi

La població d'estudi van ser els 10245 assalariats i les 8852 assalariades de l'enquesta de l'any 2005, i els 15280 assalariats i les 13521 assalariades de l'enquesta de l'any 2010 dels 27 països membres de la UE menys Xipre, Malta i Eslovènia pels pocs casos que presentaven.

Aquest nombre de treballadors i treballadores assalariats va correspondre al nombre final després de realitzar un exercici de ponderacions en relació a les variables de sexe, edat, regió, ocupació i sector d'activitat econòmica, on es va comparar amb la mostra amb la l'Enquesta de Població Activa per a garantir una major similitud amb la realitat per a cada país. També hi ha hagut una altra ponderació executada per a garantir que els països amb major població tinguin major representació, ja que els nombre de casos diferia molt a la mostra.

Taula 1. Distribució de la població d'estudi segons agrupacions de països

	2.005		2.010	
Sexe/grups països	Homes	Dones	Homes	Dones
C1 Àustria, República Txeca, Alemanya, Hongria i Romania.	2.710	2.343	4.408	3.823
C2 Bèlgica, França, Luxemburg, Països Baixos	1.956	1.796	2.697	2.571
C3 Bulgària, Lituània, Polònia, Eslovàquia, Estònia, Letònia.	949	872	1.590	1.506
C4 Dinamarca, Finlàndia i Suècia	517	492	698	690
C5 Grècia	200	145	270	204
C6 Irlanda, Regne Unit	1.564	1.471	2.137	2.071
C7 Espanya, Portugal, Itàlia	2.349	1.733	3.480	2.656
Total	10.245	8.852	15.280	13.521

4.3 . La construcció de variables.

Per a mesurar les condicions d'ocupació es van considerar les variables que permetien una mesura i comparació entre les dues enquestes. En aquest sentit es va incorporar a l'anàlisi el tipus de contracte per a diferenciar entre contracte indefinit, contracte temporal, contracte via una empresa de treball temporal, un contracte de formació o aprenentatge i sense contracte. També es va proposar observar el treball a temps parcial que es va construir a partir de les hores que es treballava setmanalment en la principal feina remunerada, valor que es dicotomitza entre jornada a temps parcial amb contractes per sota de les 35 hores a la setmana vers jornada completa. La darrera dimensió que es va incorporar de les condicions d'ocupació va ser la inseguretat laboral que es recollia en el qüestionari directament a partir de la percepció de perdre el lloc de treball en els propers 6 mesos, i es creà la variable a partir de l'elecció de l'opció molt d'acord versus la resta per escollir el valor extrem.

Per a observar les condicions de treball es va centrar l'atenció només en la dimensió dels factors de risc psicosocial. Per a la construcció d'aquests factors es van seguir els marcs conceptuals dels models teòrics de demanda-control-suport i el model de

desequilibres entre esforços i compensacions. Es van seguir les indicacions de constructe dels qüestionaris més utilitzats com eren el JOB CONTENT, COPSOQ, DECORE, ERI i COPSOQ- ISTAS 21 en la seva versió espanyola, que es desenvolupen d'aquests models teòrics i permetien una identificació i mesura dels diferents factors (Kasarek et al., 1985; Navarro *et al.*, 2005; Lau, 2008; Moncada *et al.*, 2008).

Tot i les indicacions analítiques de diferents autors i d'aquests qüestionaris, la construcció d'aquests factors no es va poder seguir de forma plausible ja que els ítems que oferia l'EWCS presentaven diferències, i alguns ítems del 2010 eren inexistents al qüestionari 2005. Malgrat això es van poder crear alguns índexs i factors psicosocials a partir d'algunes agrupacions que es van fer a partir de l'anàlisi de components principals per a tenir les estructures factorials de les escales, després de recodificar els valors per evitar situacions de variables inverses. Observada la consistència interna dels factors, es va crear un valor per a cada nova variable a partir de la mitjana dels diferents ítems de cada variable. Per a la realització dels models de regressió logística multivariat aquestes variables es van dicotomitjar en valors alts i baixos a partir de la mediana al no presentar una distribució normal.

Les variables de tipus demogràfiques com són el sexe, l'edat continua així com el país on es treballava i la insatisfacció laboral es recollien de forma concreta en ambdós qüestionaris.

Taula 2. Dimensions psicosocials incorporades a partir de la comparació de l'enquesta EWCS2005-2010 i seguint els grups de dimensions de l'ISTAS21-COPSOQ

Grup	Dimensions psicosocials	α
Exigències psicològiques	Exigències psicològiques quantitatives (altes)	0,78
	Exigències psicològiques cognitives i sensorials (altes)	0,64
Treball actiu i desenvolupament d'activitats	Influència/ control sobre el contingut del treball (alt)	0,79
	interrupcions o manca de previsibilitat/ Control sobre el temps (baix)	-
	Sentit o sentiment del treball (alt)	0,7
Relacions socials en l'empresa i lideratge Falta de compensacions	Suport social dels companys/es i cap (alt)	0,7
	Inseguretat laboral (SI)	-
	Recompenses laborals-sentiment de grup (baixes)	0,65
Doble presència	Exigències familiars atenció fills (altes)	-
	Exigències familiars tasques domèstiques-llar (altes)	-
	Exigències familiars atenció familiars ascendents o en situació de dependència (altes)	-
Satisfacció laboral	Insatisfacció laboral (alta)	-

Tot i que el qüestionari incorporava alguns ítems sobre el nombre d'hores de determinades tasques, no es contemplava qui es feia càrrec o es coresponsabilitza de

les tasques domèstic-familiars, ni altres dimensions de la conciliació entre el treball productiu i el treball de la reproducció. Malgrat això l'estructura permetia mesurar algunes exigències familiars i es van concretar en la dimensió de realització de tasques d'atenció i educació dels fills/es, net/es, la de realització de tasques domèstiques i cuina, i la de realització de tasques de cura de familiars grans o amb alguna discapacitat.

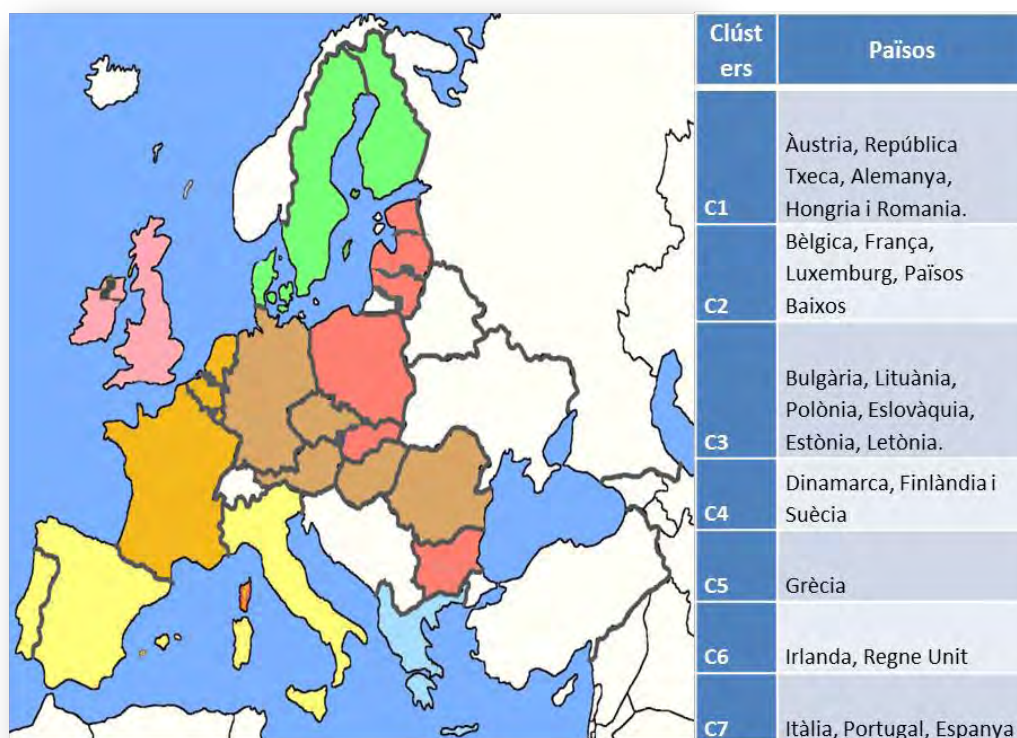
L'Estat de salut, l'afectació de la salut de forma negativa i els diferents trastorns de naturalesa diversa es recollien de amb escales diferents entre els dos qüestionaris i presentava un infortuni per a comparar també amb d'altres enquestes o índexs de salut. Per a superar aquest entrebanc en aquest treball es va construir l'estat de salut amb les dimensions estat de salut dolent i molt dolent versus la resta de casos, i també es va crear una segona variable d'estat de salut on s'incorporà una dimensió intermèdia i poder veure la seva possible influència en els models causals. Els trastorns de salut que es van considerar van ser el mal d'esquena, el mal d'estómac i l'insomni que es van construir a partir de si l'entrevistat indicava patir o no el trastorn en el qüestionari 2010 vers mencionar-lo o no en el qüestionari 2005.

4.4 . Agrupació de països per a l'anàlisi comparatiu.

Per l'agrupació dels països es van seguir els models de Règims de Benestar europeus, tenint en compte sobretot els models de relacions laborals de la concepció neocorporativista.

Per a comprovar estadísticament aquesta discrecionalitat dels models teòrics amb les mostres, es va realitzar un anàlisi de clúster a través del mètode jeràrquic per a observar si els conglomerats que es creaven presentaven similituds amb aquests. Es va configurar una nova matriu considerant cada país com individu incorporant els percentatges de presència dels valors de les variables demogràfiques, de les variables construïdes de les condicions d'ocupació i de treball, i les variables de doble presència tant per a homes com per a dones i prenent com a any de referència el 2005. El nombre de grups escollits va ser de 7 a tenor de les indicacions teòriques i dels resultats que oferien les tècniques d'agrupació.

Il·lustració 1. Distribució de les agrupacions de països.

Taula 3. Distribució de la població d'estudi de l'ewcs2010 segons les agrupacions de països.

grups països	Homes	Dones
C1	2.022	2.021
C2	3.086	2.921
C3	1.730	2.425
C4	1.120	1.352
C5	304	223
C6	786	934
C7	1.056	1.034
Total	11.289	12.084

Per a la segona fase de l'anàlisi es va emprar només la població assalariada de l'EWCS de l'any 2010 a tenor de les dificultats de comparació amb l'EWCS 2005. Com s'aprecia en la taula adjunta difereix de la primera part comparativa amb menor nombre de casos ja que es van incorporar les variables de les exigències familiars i les de salut i es van suprimir de l'anàlisi aquells que contemplassin valors perduts en algun factor.

5. Proposta d'anàlisi

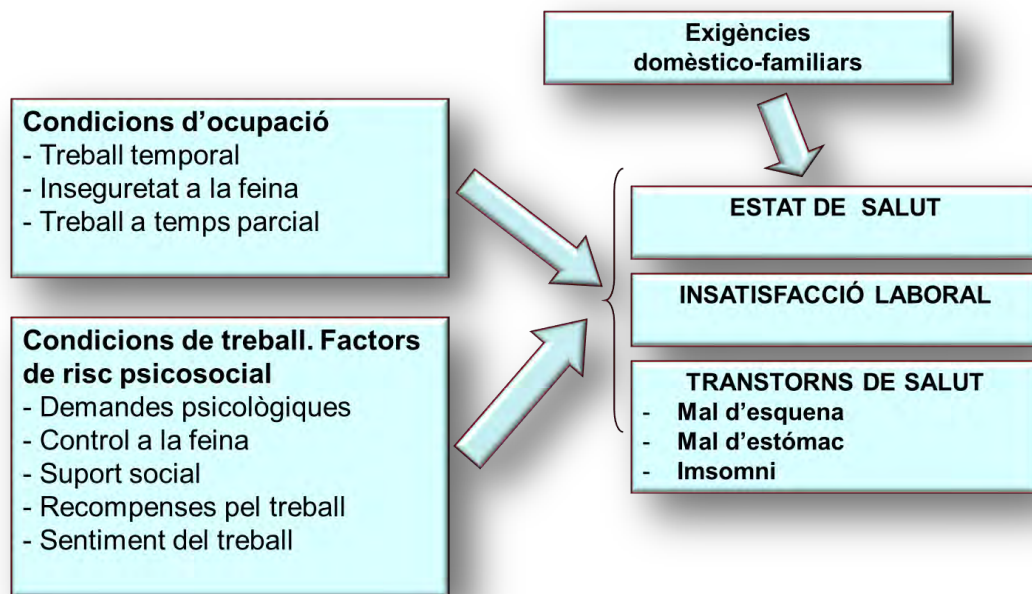
Per tal de poder donar resposta a les diferents preguntes plantejades a l'estudi es va organitzar la proposta d'anàlisi en dues fases diferenciades: La primera d'elles basada en un exercici de descripció i comparació de les mitjanes per a observar l'evolució de les condicions d'ocupació per als diferents grups de països. Aquests resultats es van complementar amb la informació que oferia l'oficina d'estadística de la UE EUROSTAT a través de les series anuals de les bases de dades de la *Labour Force Survey* en relació a les condicions d'ocupació. En relació a les condicions de treball es va fer

també el mateix exercici observant si existien diferències significatives a través de la prova t Student amb un interval de confiança del 95%.

En una segona fase es centrava l'atenció en observar les associacions de les condicions de treball i ocupació amb la salut només per a les dades de l'EWCS 2010. Tot i que aquesta edició del qüestionari contemplava majors ítems per a la realització dels factors de risc psicosocial, es van considerar per coherència, constructe i seguiment de l'anàlisi la realització amb els factors construïts i que permetien la comparabilitat en la fase anterior.

Per a realitzar aquesta fase es van compondre diferents models de regressió logística multivariada per a calcular les *odds ratios* amb un interval de confiança del 95% ajustats per l'edat com a variable continua i comparant per sexe per a cada variable explicada. L'objectiu era observar si les condicions d'ocupació i de treball, juntament amb les exigències domèstic-familiars podien explicar l'estat de salut. En una segona dimensió es va fer el mateix exercici per als trastorns de salut de mal d'esquena, de mal d'estómac, de dormir malament i la insatisfacció laboral de la població assalariada.

Il·lustració 3. Relació causal dels diferents models de regressió logística.

6. Resultats.

6.1 Canvis en les condicions d'ocupació

Prenent les dades facilitades per l'EWCS 2005 en tant que darrera mostra prèvia a la situació de crisi econòmica s'observà que el contracte de tipus fix o indefinit era la forma més utilitzada per a totes les agrupacions de països tant per homes com per a dones a la UE. Malgrat això hi havia diferències entre països, ja que en alguns casos aquesta fórmula contractual superava el 80% del total de la força de treball per

ambdós sexes com va ser el cas dels conglomerats C1 (Àustria, República Txeca, Alemanya, Hongria i Romania), C2 (Bèlgica, França, Luxemburg i Països Baixos) i C4 (Dinamarca, Finlàndia i Suècia). Els percentatges més baixos es van observar en el C5 (Grècia) i C6 (Regne Unit i Irlanda), i en el cas de les dones en el C7 (Espanya, Portugal i Itàlia).

En la comparació amb les dades de l'EWCS 2010 s'observava que aquelles agrupacions de països on els contractes de tipus fix eren alts es mantenien i s'incrementava de forma positiva en el cas del C4 a nivell percentual. Aquesta dinàmica s'observà per a la resta de països a nivell percentual però no a nivell nominal, és a dir, la destrucció d'ocupació es centrava en les fórmules temporals alterant el percentatge de contractes fixes, no indicant pas que n'hi hagués més contractes d'aquesta fórmula, ni que fos la fórmula més utilitzada en les noves unitats de contractació. El cas de Grècia denotà un canvi substancial passant els 13 punts percentuals per ambdós sexes.

Malgrat que els contractes temporals o de duració determinada a nivell global no van variar més enllà de mig punt per ambdós sexes per a la UE en aquest període 2005-2010, a nivell de detall de països s'observaren algunes diferències constatables. Els contractes temporals eren més presents en les dones, a excepció del C3. A través de les dades de l'EUROSTAT s'observà que els contractes temporals van davallar més concretament als anys 2008 i 2009 com a reacció a la situació de canvi del cicle econòmic. Malgrat la davallada a nivell percentual de la temporalitat, en el cas d'Espanya, Polònia i Portugal una quarta part de la població assalariada tenia aquest tipus de contracte, percentatges molt elevats en comparació a la resta de la UE.

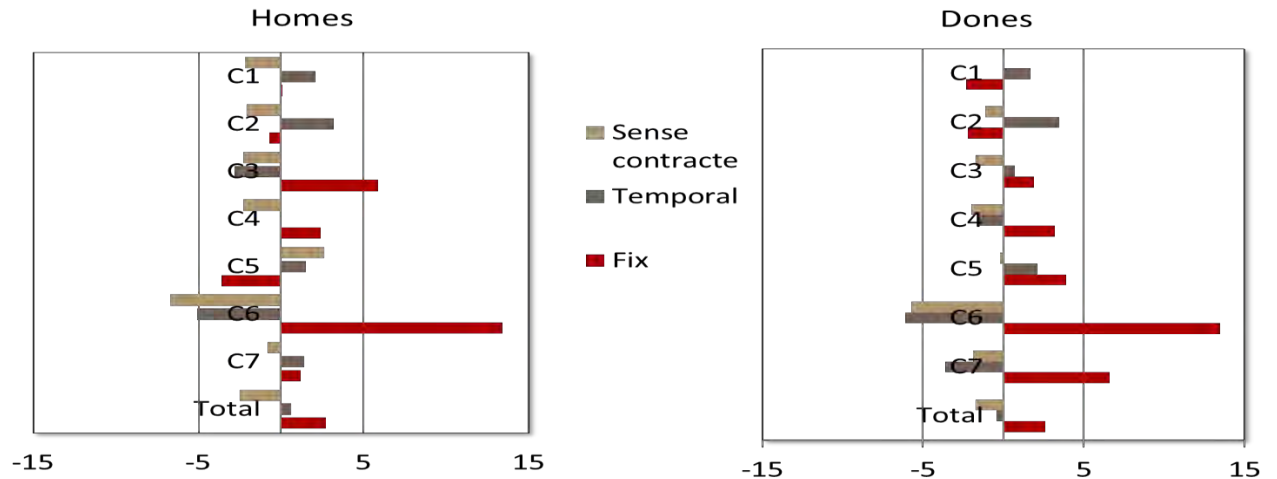
El contracte temporal via una empresa de treball temporal o empresa de serveis integrals (ETT) no tenia un gran pes percentuals en la població assalariada. Malgrat això tenia presència en tots els països analitzats i era molt superior en dones a Grècia. Aquest pes de Grècia a l'observació de l'EWCS2012 va desaparèixer completament.

La fórmula de contracte d'aprenentatge i/o de formació també va ser desigual a nivell dels països de la UE, ja que també existien diferències constatables en els models de formació professional, ni tenia una concepció similar en tots els països.

En totes les agrupacions de països s'observà una presència de població que reconeixia treballar sense contracte i més present en homes, a excepció dels països llatins-mediterranis on van ser les assalariades les que presentaven uns majors percentatges. Els països de tradició liberal com eren el Regne Unit i Irlanda (C6) tenien un pes important de treballs sense contracte tant en homes com en dones; però el cas de Grècia (C5) aquesta fórmula concentrava més d'una quarta part de la població. En

l'exercici comparatiu en tots els casos aquesta fórmula de contracte expressada davallava considerablement.

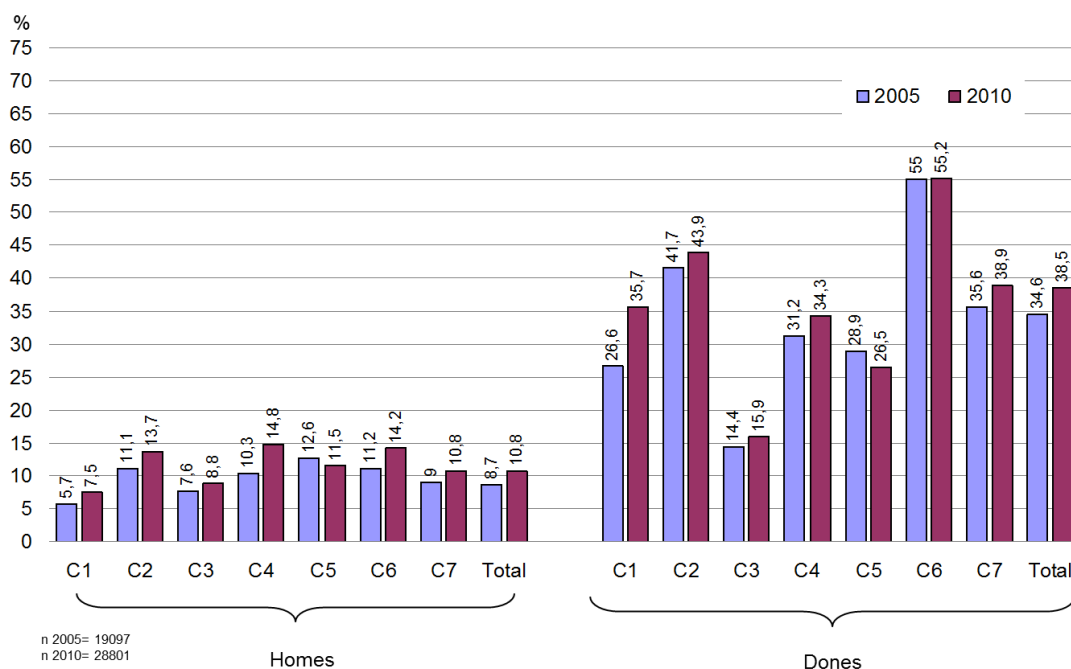
Gràfic 1. Variació de les condicions d'ocupació segons la comparació 2005-2010 segons tipus de contracte.

Existia una gran diferència entre homes i dones en relació al contracte a temps parcial. Aquesta fórmula contractual era molt superior en les dones a la UE, essent per a l'any 2010 de 31,9% vers el 8,7% dels homes. Aquesta distribució també era diferent segons països, ja que era més habitual en homes la seva presència en els Països Baixos amb un 22,6% dels homes i a tots els països nòrdics amb percentatges per sobre del 14% o al Regne Unit. En tots aquests països l'evolució 2005-2010 del contracte a temps parcial augmentà per sobre del 2% segons les dades de l'EUROSTAT que també va coincidir amb les agrupacions de països de l'anàlisi.

La distribució del contracte a temps parcial demostrà una gran presència femenina als països nòrdics i Països Baixos, a més del Regne Unit, Alemanya i Bèlgica. En els cas dels països mediterranis –a excepció de Grècia- triplicava els percentatges dels homes, i essent molt poc present a països com Eslovàquia o Bulgària.

Gràfic 2. Distribució del contracte a temps parcial segons les agrupacions de països en el període 2005-2010.

En relació a la dimensió subjectiva d'estar molt d'acord en poder perdre la feina en els propers sis mesos s'observà a nivell global que no va haver-hi una gran variació ni en homes ni en dones. Aquesta tendència però, va ser diferent per països i molt concretament més accentuada en els països llatins-mediterranis i els països de tradició liberal. Grècia va ser una excepció, ja que tot i presentar els percentatges més elevats a l'any 2005, va davallar aquesta percepció a la meitat a la següent observació.

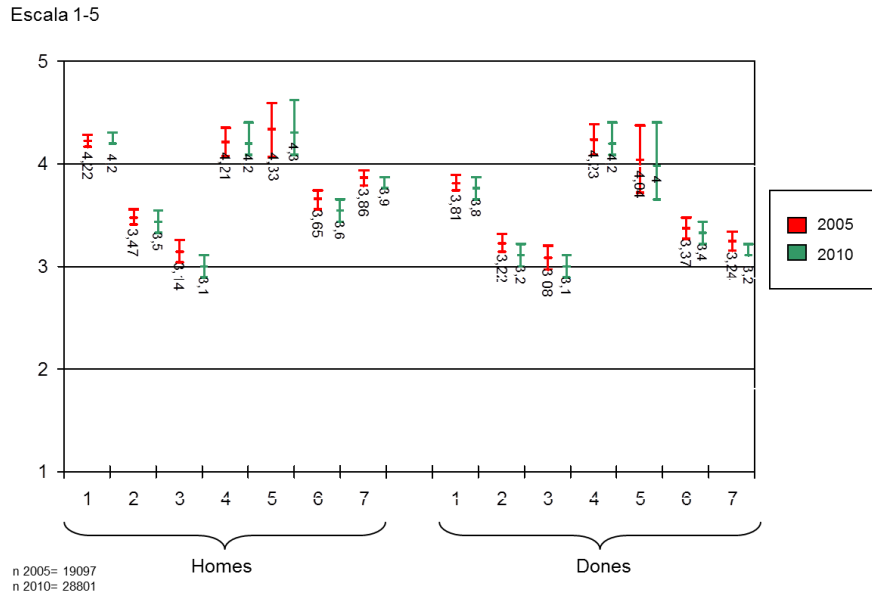
6.2 Canvis en les condicions de treball

Les exigències psicològiques quantitatives mesuraven haver de treballar molt de pressa i amb temps de treball ajustats. En tots els països es van observar prevalències altes essent per al homes de 57,80% i per a les dones de 49,10%. En la segona observació el canvi gairebé no era significatiu al estar per sota d'un punt percentual. Malgrat la terciarització de l'economia europea, les noves tecnologies i la influència de la cultura de millora de processos i polítiques de recursos humans, aquest tipus d'exigències semblava no tendir a desaparèixer.

El factor de les exigències psicològiques cognitives i sensorials mesuraven si el treball permetia avaluar la qualitat del propi treball, poder resoldre problemes imprevistos, realitzar tasques complexes o aprendre coses noves. A diferència de les exigències psicològiques quantitatives, aquestes tenien un component de complexitat, d'aprenentatge, i de qualitat afegida. El percentatge de valors alts per aquest factor també va ser elevat. Les diferències entre països de s'observà amb major presència al C4 dels països nòrdics, i la davallada més considerable és al C5 Grècia per sobre de 13 punts per homes. Tot i que en la comparació entre valors alts del factor Grècia tenia

la davallada més accentuada, en la prova de t-student s'observà que era junt al C7 on les mitjanes més incrementaren per ambdós sexes.

Gràfic 3. Comparació de les mitjanes de les exigències psicològiques quantitatives segons agrupació de països, any i sexe.

La manca de previsió a la feina formà part del control sobre el contingut del treball, i contemplà interrupcions a la feina el que suposava haver-la de recuperar després. En aquest factor no s'observaren grans diferències d'un any a un, i les variacions en el factor van ser molt petites.

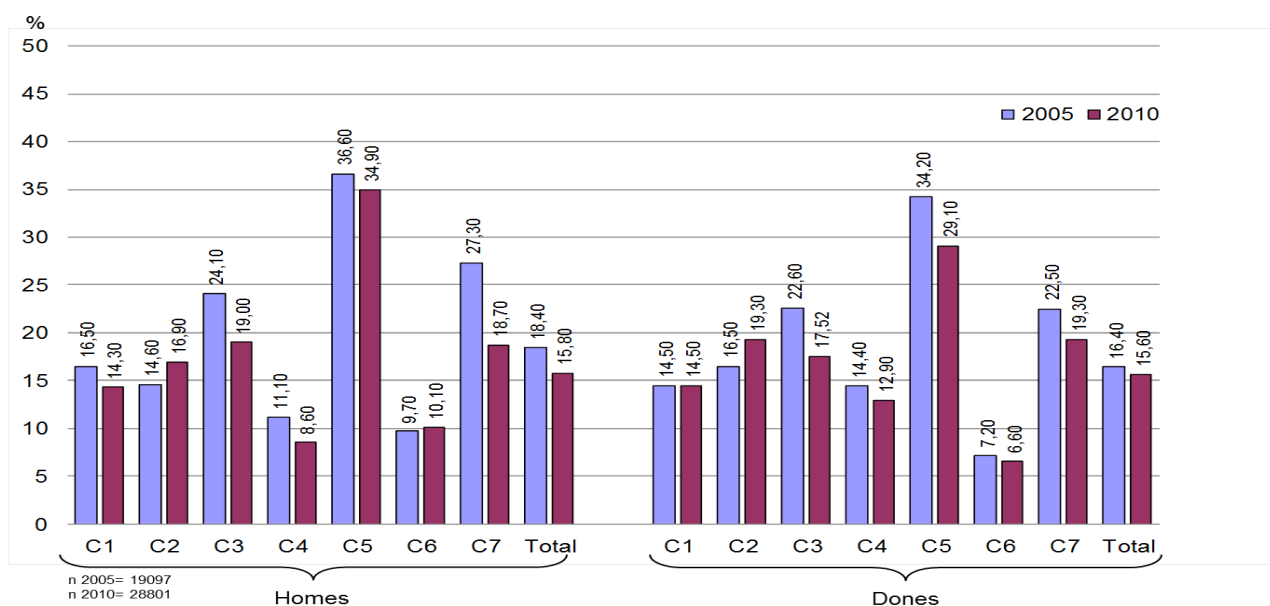
Una altra dimensió del control sobre el treball va ser la que mesurava la possibilitat d'escollir o canviar l'ordre de les tasques, els mètodes, la velocitat o el ritme de treball. Aquesta dimensió que mesurava la influència a la feina en tant que autonomia temporal per a organitzar-se el treball, va posar de relleu diferències destacables entre agrupacions de països essent els valors més elevats per al C4 tant en homes com en dones.

Una altra dimensió important va ser el suport social que mesurava l'ajuda i el recolzament que es rebia per part de companys/es, així com el que es rebia pel cap. A nivell general per a totes les agrupacions de països s'observà una davallada del suport social traslladada en l'increment del suport social baix que passà del 58,80% al 67,30% en homes i de 56,70 a 65,10%. Malgrat aquesta tendència global per als països analitzats, es va centrar més en els conglomerats de països C1, C3 i C4; però d'altra banda aquest factor ascendí de forma significativa per als països mediterranis i que conformen el C5 i C7 per ambdós sexes, i en el C2.

Les recompenses en aquest estudi es van construir a partir de rebre un bon salari del treball que es va realitzava, per les possibilitats d'ascens professionals, i també de

dues concepcions de sentiment de grup. El sentit del treball mesurava la percepció que tenien el treballadors/es de la seva praxis professional. En aquests factors no s'observaren grans diferències ni en l'evolució ni entre països en les escales de valor. Un altra factor que es va considerar va la ser la insatisfacció laboral. El percentatge d'insatisfacció amb les condicions de treball baixà 8 dècimes en dones i 2,6 punts percentuals en homes, però la seva distribució va ser desigual per països. Destacar el cas del C5 de Grècia on va davallar més considerablement, però malgrat això era el país on es donaven els percentatges més elevats tant en homes com en dones, i el cas dels C7 on va baixar en 9,5 punts en homes. En la comparació de mitjanes del factor en l'escala 1 a 4 s'observà també aquesta tendència, però la variació va ser molt petita tot i ésser estadísticament significativa.

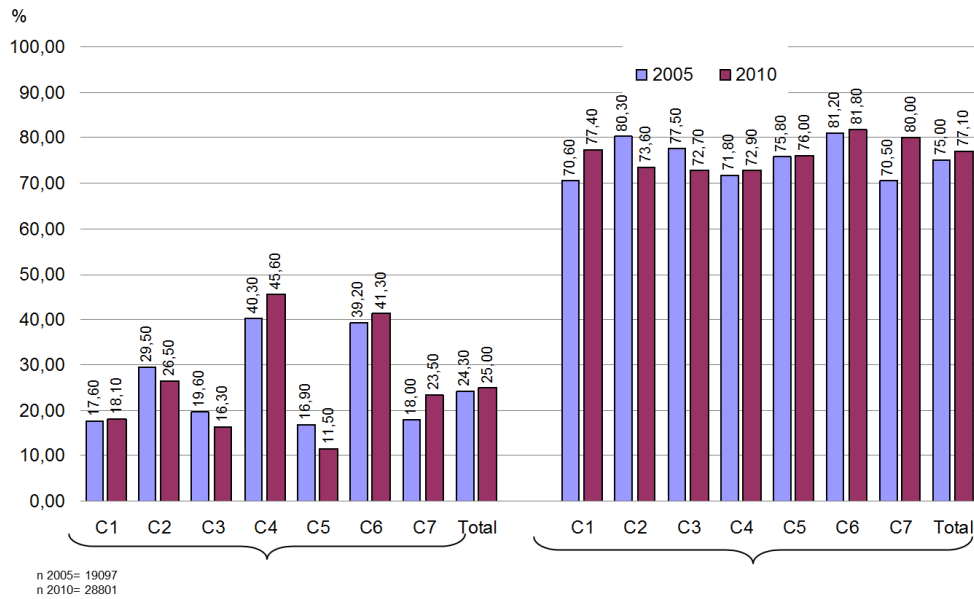
Gràfic 4. Distribució de la insatisfacció laboral segons agrupació de països, any i sexe.

6.3 Les exigències domèstiques-familiars.

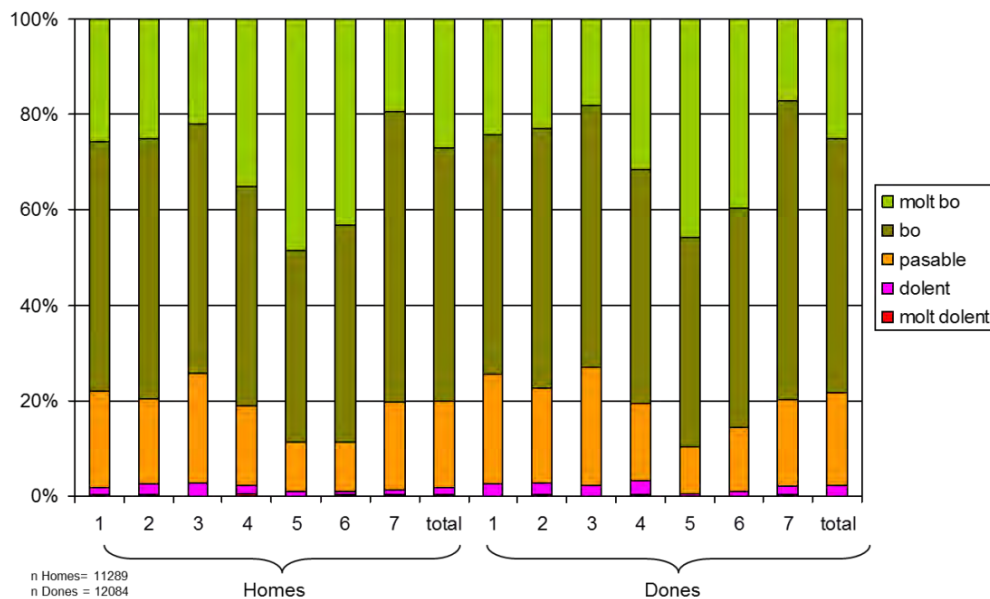
Les variables de doble presència es van considerar en la segona fase de l'estudi en els models causals. En relació a la seva descripció, destacar que els valors més alts de les tres variables analitzades van ser en les dones de totes les agrupacions de països. L'escletxa de gènere inferior es va detectar només en les tasques d'atenció i educació als fills en els països nòrdics, i essent prop de 9 punts al 2005 i de 3 al 2010, en la resta de variables van ser molt elevades denotant importants situacions de desigualtats de gènere.

Gràfic 5. Distribució de la realització de les tasques domèstiques i cuinar segons sexe 2005-2010

6.4 Estat i trastorns de salut.

Gràfic 6. Distribució de l'estat de salut percebut segons agrupació de països i sexe 2010.

En el gràfic 6 s'aprecien els 5 valors de l'estat de salut percebut del qüestionari 2010. La intenció d'aquest era establir un índex sintètic de salut. Com s'observa hi ha pots casos d'estat de salut dolent i molt dolent per sobre del 3,5%; però no deixa de ser un tema preocupant des del punt de vista de la salut laboral i pública. El valor intermedi podia haver distorsionat l'efecte de la pregunta i per això també es va considerar. A la taula 4 es detallen els percentatges de població que ha patit en els 12 mesos anteriors a la realització de l'enquesta algun dels diferents trastorns de salut considerats.

Taula 4. Distribució dels trastorns de salut segons agrupacions de països i sexe 2010.

Homes				Dones			
grups països	Mal d'esquena	Mal d' estómac	Insomni	grups països	Mal d'esquena	Mal d' estómac	Insomni
C1	49,11	11,43	13,67	C1	50,45	14,88	20,35
C2	45,23	13,96	25,55	C2	49,12	15,8	27,86
C3	39,58	11,21	13,4	C3	44,92	15,28	16,48
C4	42,61	13,34	22,67	C4	43,48	20,29	28,7
C5	33,46	6,34	9,74	C5	39,22	13,24	12,25
C6	32,4	9,13	15,21	C6	32,3	13,75	16,63
C7	49,8	13,42	12,07	C7	48,24	16,48	17,84
Total	44,68	11,98	15,93	Total	45,84	15,49	20,59

6.5 Relació de les condicions d'ocupació, els factors de risc psicosocial i les exigències domèstiques-familiars sobre la salut i la insatisfacció laboral.

Taula5. Associació entre les condicions d'ocupació, els factors de risc psicosocial, les exigències domèstiques-familiars i l'estat de salut. Odds ratio ajustades per edat amb intervals de confiança del 0.95%. Els factors de risc psicosocial es van comportar com s'espera a priori tal i com subscriuen els models teòrics. En el cas dels valors extrems s'observà que les *odds ratio ajustades* (ORA) tenien unes proporcions més ajustades tant en homes com en dones.

En aquest model s'observà que eren factors determinants del mal estat de salut les exigències psicològiques quantitatives altes amb una ORA de 1,37 (IC95%1,02-1,82) per als homes, la manca de previsió/baix control a la feina amb una ORA de 1,64 (IC1,25-2,17) per als homes i de 1,36(IC95%1,02-1,80) per a les dones, i les baixes recompenses, essent les ORA de 2,75(IC9% 2,02-3,73) per als treballadors i per a les treballadores de 2,41(IC95%1,75,3-32). Per altra banda es van associar com a factors protectors del mal estat de salut les exigències psicològiques cognitives i sensorials altes en dones, la influència o control alt per ambdós sexes i el suport social en dones.

En aquest darrer factor s'observà que tenir suport social alt de companys/es i dels caps era un 40% més protector de la mala salut que tenir un suport social baix.

També actuaren com a factors associats amb el mal estat de salut les condicions d'ocupació. En aquesta ocasió la inseguretat laboral determinava de forma significativa els pitjors valors d'estat de salut percebut (ORA de 3,01 IC95% 2,03-4,46 per a homes

i de 2,19 IC95% 1,40-3,43 per a les dones). Fer menció que en aquest model el tenir un contracte temporal actuà com a factor protector en les dones; així disposar d'aquest tipus de contracte era un 39% més protector per a la salut que tenir un contracte fix.

En el cas de les variables de doble presència no s'observaren associacions estadísticament significatives més enllà de les exigències d'atenció als fills en homes. L'edat contínua posà de manifest que a mesura que augmentava l'edat també ho feia el mal estat de salut.

En el segon model on s'incorporava la dimensió passable la tendència dels factors era similar a l'anterior, però amb la diferència que augmentaven els casos on les associacions eren significatives. Una diferència destacable és donà en la

Dependent: estat de salut dolent i molt dolent		Estat de salut dolent, molt dolent i passable	
	Homes	Dones	Homes Dones
Tipus de contracte			
Fix	1	1	1 1
Temporal	1,03(0,69-1,35)	0,61(0,38-0,98)	1,29(1,14-1,49) 1,30(1,12-1,49)
Sense contracte	1,63(0,92-2,98)	1,00(0,49-2,02)	0,83(0,64-1,08) 1,06(0,81-1,38)
Inseguretat laboral			
No	1	1	1 1
Si	3,01(2,03-4,46)	2,19(1,40-3,43)	1,49(1,22-1,80) 1,30(1,23-1,82)
Temps parcial			
No	1	1	1 1
Si	0,71(0,43-1,18)	0,93(0,70-1,24)	0,84(0,71-1) 0,87(0,78-0,96)
Sentit del treball alt			
No	1	1	1 1
Si	0,77(0,56-1,06)	1,19(0,88-1,61)	0,79(0,71-0,78) 0,81(0,73-0,90)
Exigències psicològiques quantitatives altes			
No	1	1	1 1
Si	1,37(1,02-1,82)	1,31(0,98-1,74)	1,45(1,31-1,60) 1,56(1,41-1,73)
Exigències psicològiques cognitives i sensorials altes			
No	1	1	1 1
Si	1,34(0,99-1,82)	0,73(0,55-0,98)	0,95(0,86-1,05) 1,01(0,91-1,13)
Previsibilitat control baix			
No	1	1	1 1
Si	1,64(1,23-2,17)	1,36(1,02-1,80)	1,11(1-1,23) 1,11(1-1,22)
Influència/control alt			
No	1	1	1 1
Si	0,68(0,51-0,91)	0,74(0,55-0,99)	0,79(0,72-0,87) 0,79(0,71-0,87)
Suport social alt			
No	1	1	1 1
Si	0,74(0,53-1,04)	0,60(0,43-0,83)	0,83(0,77-0,93) 0,83(0,74-0,93)
Recompenses baixes			
No	1	1	1 1
Si	2,75(2,02-3,73)	2,41(1,73-3,32)	2,09(1,90-2,30) 2,08(1,87-2,31)
Exigències atenció fills			
No	1	1	1 1
Si	0,57(0,40-0,81)	0,83(0,61-1,12)	1,03(0,94-1,16) 0,95(0,85-1,05)
Exigències atenció llar			
No	1	1	1 1
Si	1,73(1,30-2,31)	1,44(0,97-2,14)	0,93(0,83-1,03) 1,06(0,93-1,21)
Exigències atenció gent gran o dependent			
No	1	1	1 1
Si	0,34(0,09-1,31)	1,16(0,69-1,95)	0,87(0,63-1,20) 1,49(1,22-1,81)
Edat			
	1,03(1,04-1,06)	1,04(1,03-1,06)	1,06(1,03-1,06) 1,03(1,04-1,03)

temporalitat laboral que s'associà de forma positiva amb el mal estat de salut, igual que la inseguretat laboral del model anterior.

En la descripció de les agrupacions de països es va observar que la pauta de comportament era similar al model global de la UE en relació a quins factors poden ser predictors del mal estat de salut o protectors. Aquestes taules no s'adjunten a la comunicació i van presentar proporcions altes en la majoria de països.. De les diferències més destacables mencionar que treballar sense contracte va ser 8,22 vegades pitjor per a l'estat de salut en dones a Bèlgica, França, Luxemburg i Països Baixos- que conformaven el C2-, així com 2,55 vegades en el homes del C6 d'Irlanda i Regne Unit, o en el cas de les dones en el C7 dels països llatins-mediterranis – menys Grècia- amb 1,81 vegades.

En relació a les exigències domèstic-familiars es van trobar algunes diferències en els homes del C1 i ambdós sexes del C2 on van ser un factor protector del mal estat de salut disposar d'exigències d'atenció i educació de fills/es. Aquestes associacions però, van ser inverses en els països del C7 on es van comportar com a factor de risc.

Per a poder observar les determinacions amb l'estat de salut es va fer el mateix exercici per a tres trastorns de salut i que van ser el mal d'esquena, el mal d'estómac i dormir malament, realitzant un model diferent per a cada trastorn considerant les mateixes variables independents dels models anteriors per sexe. En aquesta ocasió es van observar també associacions estadísticament significatives per als diferents models. Les condicions de treball es van comportar amb la dinàmica similar a la descrita, i les condicions d'ocupació van ser determinats els diferents trastorns i on es va poder observar la influència del patró de gènere.

Taula 6. Associació entre les condicions d'ocupació, els factors de risc psicosocial, les exigències domèstiques-familiars i diferents trastorns de salut. Odds ratio ajustades per edat amb intervals de confiança del 0.95%.

	Dependent: mal d'esquena		Dependent: mal d'estómac		Dependent: dormir malament	
	Homes	Dones	Homes	Dones	Homes	Dones
Tipus de contracte						
Fix	1	1	1	1	1	1
Temporal	0,89(0,87-1,09)	0,97(0,87-1,09)	1,07(0,91-1,27)	1,10(0,95-1,28)	0,80(0,68-0,94)	1,07(0,93-1,24)
Sense contracte	1,01(0,83-1,23)	0,92(0,74-1,13)	0,76(0,55-1,06)	1,31(1,00-1,71)	0,89(0,68-1,16)	0,76(0,57-1,01)
Inseguretat laboral						
No	1	1	1	1	1	1
Si	1,41(1,19-1,67)	1,17(0,98-1,38)	1,29(1,02-1,63)	1,46(1,19-1,79)	1,68(1,37-2,05)	1,97(1,63-2,37)
Temps parcial						
No	1	1	1	1	1	1
Si	0,72(0,63-0,81)	0,96(0,88-1,04)	0,95(0,78-1,14)	1,04(0,93-1,16)	1,15(0,98-1,35)	0,90(0,81-0,99)
Sentit del treball alt						
No	1	1	1	1	1	1
Si	0,87(0,80-0,94)	0,91(0,84-0,99)	1,07(0,84-1,20)	0,90(0,80-1,01)	1,01(0,91-1,13)	0,91(0,81-1,00)
Exigències psicològiques quantitatives altes						
No	1	1	1	1	1	1
Si	1,48(1,37-1,59)	1,47(1,36-1,59)	1,15(1,03-1,29)	1,45(1,30-1,62)	1,31(1,18-1,44)	1,24(1,12-1,37)
Exigències psicològiques cognitives i sensorials altes						
No	1	1	1	1	1	1
Si	1,03(0,95-1,12)	0,99(0,91-1,08)	1,35(1,18-1,53)	1,03(0,92-1,16)	1,32(1,18-1,48)	1,44(1,29-1,60)
Previsibilitat control baix						
No	1	1	1	1	1	1
Si	1,14(1,05-1,24)	1,22(1,12-1,32)	1,44(1,28-1,61)	1,17(1,04-1,30)	1,84(1,66-2,04)	1,43(1,30-1,58)
Influència/control alt						
No	1	1	1	1	1	1
Si	0,94(0,87-1,02)	0,97(0,90-1,05)	0,96(0,86-1,08)	1,05(0,93-1,17)	0,83(0,75-0,92)	1,00(0,91-1,11)
Suport social alt						
No	1	1	1	1	1	1
Si	0,85(0,79-0,92)	0,81(0,74-0,88)	0,77(0,67-0,87)	0,92(0,81-1,03)	0,63(0,56-0,70)	0,87(0,78-0,96)
Recompenses baixes						
No	1	1	1	1	1	1
Si	1,64(1,52-1,76)	1,72(1,59-1,87)	1,87(1,67-2,10)	1,45(1,29-1,62)	1,54(1,39-1,71)	1,59(1,43-1,76)
Exigències atenció fills						
No	1	1	1	1	1	1
Si	1,09(1,00-1,18)	1,12(1,02-1,21)	1,27(1,13-1,44)	1,00(0,89-1,12)	0,94(0,84-1,05)	1,06(0,95-1,17)
Exigències atenció llar						
No	1	1	1	1	1	1
Si	1,11(1,02-1,21)	1,25(1,13-1,39)	0,99(0,87-1,12)	0,88(0,76-1,01)	1,12(1,00-1,25)	1,95(0,92-1,19)
Exigències atenció gent gran ó dependent						
No	1	1	1	1	1	1
Si	0,58(0,44-0,76)	1,50(1,25-1,79)	1,15(0,79-1,66)	1,27(1,00-1,59)	0,79(0,55-1,15)	1,09(0,89-1,34)
Edat	1,03(1,03-1,03)	1,02(1,02-1,02)	1,01(1,01-1,01)	1,00(0,99-1,00)	1,02(1,02-1,02)	1,03(1,02-1,03)

6.6 La insatisfacció laboral.

Un altra model va ser el que es va considerar com a variable dependent la insatisfacció laboral. En aquest s'observaren diferències estadísticament significatives i ORA elevades en gairebé totes les variables de les condicions d'ocupació i en els factors de risc psicosocial de les condicions de treball, però no diferències significatives per a cap de les diferents exigències domèstiques-laborals ni per a l'edat. El fet de no tenir contracte laboral, la inseguretat a la feina o les baixes recompenses van ser determinants de la insatisfacció laboral per ambdós sexes i el contracte temporal només en les dones. El contracte a temps parcial es va comportar com a factor protector tant en homes i dones respectivament.

7. Discussió d'alguns resultats. Els canvis en les condicions d'ocupació i La importància creixent de les condicions d'ocupació com a determinants de la salut.

A partir de l'exercici comparatiu s'han observat conseqüències de la crisi econòmica sobre el mercat de treball. Un dels efectes més destacats ha estat sobre la temporalitat, la qual no té la mateixa connotació a tots els països de la UE. A països de tradició llatina-mediterrània - com és Espanya - la temporalitat està associada amb connotacions negatives com són treballs de pitjor qualitat i menys retribuïts, a més de suposar una important precarietat que dificulta construir un currículum professional més lineal i poder mantenir un ingressos determinats i estables. En altres països el contracte temporal és viscut com una entrada al mercat laboral ja sigui per primer cop, o per a reinserir-se després d'una etapa absent d'aquest, o fins i tot perquè permet conciliar amb la vida domèstica i familiar. En aquest sentit per alguns col·lectius el contracte temporal és viscut com una opció més, i pot anar vinculat a elements de motivació, adquirir experiència i competències si s'incorpora a una nova organització per exemple... Una cosa molt diferent és quan aquest temporalitat d'una etapa determinada passa a prolongar-se en el temps, i en alguns casos al llarg de la vida laboral conformant el que alguns autors han denominat el "precariat" (Castel, 2004)

Hi ha hagut a la majoria de països de la UE una davallada de la temporalitat fent que els contractes de tipus indeterminat o fixe hagin augmentat lleugerament, però a nivell percentual. Incidir que aquest increment de percentatge en aquests països no és deu a una política laboral de proposar aquesta fórmula contractual, o una política de consolidació de llocs de treball, ni molts menys d'un èxit de l'Estratègia Europea d'Ocupació (EEO); sinó més aviat per una destrucció de llocs de treball a tenor de la situació de crisi econòmica i l'efecte d'aquest en el mercat laboral. Els assalariats/des amb contracte de tipus temporal són els que han patit els primers efectes vers els que tenien llocs de treball amb fórmules més estables i consolidades, o amb més rigideses

i costoses d'acomiadar. Aquest ha estat un dels debats que han centrat l'atenció en el cas dels països llatins-mediterranis on les entitats patronals i alguns Governos han intentat trencar les rigideses que suposa l'acomiadament o intentar canviar i flexibilitzar els sistemes productius canviant així les condicions d'ocupació i treball dels assalariats/des més estables. El que pot ser vist beneficiós per a l'empresa en termes de formes de flexibilització i reducció de la incertesa que provoquen els mercats internacionals, es trasllada en canvis en els temps de treball, en l'estabilitat en l'ocupació i en formes atípiques de contractació, que pot comportar efectes negatius per als treballadors i treballadores (Benach & Muntaner, 2010).

Aquesta destrucció d'ocupació ha comportat que les taxes d'atur hagin incrementat en el període a tots els països de la UE, essent més accentuada en països com Espanya que va doblar la seva taxa d'atur passant del 9,2 al 18,1 en el període 2005-2009.

Les diverses reformes laborals iniciades pels diferents Governos – així com les propostes de mesures de l'ECOFIN, el FMI i el BCE en l'àmbit laboral- per a corregir aquesta situació de pèrdua d'ocupació i créixer econòmicament sembla ser van més encaminades a trencar les rigideses esmentades i a abaratir les despeses laborals.

Malgrat la legislació i la normativa laboral sobre l'obligatorietat de contractar a la població assalariada existeix una presència d'assalariats/des sense contracte a totes les agrupacions de països i essent major en homes com en dones. Malgrat aquest patró en el cas dels països llatins-mediterranis (C7) les dones sense contracte dobleixen els homes. Aquesta escletxa de gènere s'explica per la tradició familiar i la seva vinculació a les tasques de cura, atenció, educació de les dones en l'estructura del mercat de treball, així com una escassa presència històrica de les dones en aquest. Aquesta és una de les característiques dels anomenats Règims de Benestar Familiarista o llatins-mediterranis, on l'estat a diferència de la resta de la UE ha desenvolupat poc polítiques d'atenció a la família i polítiques de protecció. Recau doncs en les famílies i en especial en les dones moltes tasques que en altres règims estan incorporades dins de la cartera de serveis de les polítiques familiars. El poc valor afegit, la feminització i la no visualització pública d'aquestes tasques fa que en aquests països quan es mercantilitzen siguin mitjançant la fórmula sense contracte com a pràctica més estesa, o alternant-se amb contractes eventuais (Carrasquer, 2009, Torns *et al.*, 2011). Aquesta fórmula contractual deixa amb total desprotecció i no accés a alguns drets selectius a la població assalariada.

En relació al contracte a temps parcial s'ha observat que ha incrementat en tots els països de la UE menys a Grècia. En l'etapa 2005-2010 hi ha hagut un increment del 2% a nivell global. Aquesta tendència d'augment progressiu del contracte a temps parcial a tota Europa sembla ser que no és una resposta al fenomen de la crisi

econòmica, ja que observant l'evolució històrica que ofereix l'EUROSTAT posa de relleu que és una tendència a l'alça que ja es constata des de l'any 2000 a tots els països.

Tant en el contracte a temps parcial com en el temporal s'ha observat en alguns països diferències importants entre homes i dones i també estan relacionats amb el patró de gènere del que ja s'ha fet menció. En els països llatins-mediterranis a diferència dels països nòrdics la incorporació de la dona al mercat de treball és més recent, i no ha estat en les mateixes condicions que els homes. La segregació en aquest mercat té a veure amb la construcció històrica desigual entre l'esfera productiva i reproductiva sobre un model masculinitzat (Carrasquer, 2009). A més, quan s'han desenvolupat polítiques per fer més presents a les dones al mercat de treball s'ha fet des d'aquesta òptica concentrant a les dones en contractes a temps parcials amb la premissa que puguin conciliar i relacionades amb l'àmbit de la reproducció

Aquesta situació condiona la vida laboral de les dones, però sobretot la seva inserció i reinserció al mercat de treball. En alguns panells com els de la Fundació Jaume Bofill s'ha observat que la temporalitat és una via d'accés al mercat per a moltes dones. Sovint accepten treballs per sota de les seves competències o del seu nivell de formació per a poder compaginar amb les exigències de la llar familiar (Sánchez & Vall-Ilosera, 2007). Però ho és tant per les que s'insereixen per primera vegada com les que ho fan després d'una etapa absent del mercat de treball, ja que sovint les seves biografies laborals no són tan contínues com els dels homes. I aquestes situacions desiguals també estan relacionades amb l'estat de salut en les dones (Borrell & Artazcoz, 2007; Sánchez *et al.*, 2002). Aquestes situacions desiguals s'han observat en l'estudi que ens ocupa i on s'ha pogut veure que en un dels models a nivell dels 24 països s'ha vist que el contracte temporal té un component protector del mal estat de salut en dones, així com el contracte a temps parcial en el que considera els valors intermedis de l'estat de salut. En relació a les agrupacions per països s'ha donat diferències el que posa de manifest la mediatització de l'exposat i que pot explicar perquè en alguns casos en dones la temporalitat i la parcialitat són un factor protector. Un altre tema de discussió és la rellevància que estan prenent les condicions d'ocupació. En els diversos estudis sobre salut laboral aquestes gairebé sempre han estat relacionades de forma conjunta amb les condicions de treball o amb altres dimensions. Cada vegada més s'observa que les condicions de treball tenen també efectes sobre la salut.

El context de crisi econòmica actual on s'han desenvolupat nous marcs legals i normatius en els països més sacsejats per aquesta, i en la que les relacions laborals s'estan debilitant en pro del desenvolupament de les propostes de les corporacions

empresarials, financeres i organismes internacionals, les condicions d'ocupació s'estan deteriorant de forma progressiva. En aquesta situació les condicions d'ocupació potser han passat a ésser tant importants com les condicions de treball per a determinar la salut (Moncada, 2012). En aquest exercici s'ha pogut observar com a nivell europeu com la inseguretat laboral, la temporalitat i el treballar sense contracte han determinat els pitjors casos sobre la salut amb les diferències de gènere ja esmentades.

8. Conclusions i consideracions finals.

A la vista dels resultats i discussió anterior on es consideren dades d'un moment anterior a la darrera crisi del sistema econòmic capitalista, i un moment d'aquesta -ja que en el 2010 encara persisteix-, es pot afirmar que aquesta ha incidit en les condicions d'ocupació de la població assalariada als 24 països estudiats de la UE. Un dels principals efectes ha estat la destrucció d'ocupació dels contractes de tipus eventuais o temporals. El treball a temps parcial continua amb la seva tendència iniciada fa temps i continua creixent. En relació a les condicions de treball s'ha observat que no han variat en el període de 2005 a 2010 a nivell global, tot i que hi ha algun petit canvi significatiu

Quan s'han donat canvis en les condicions d'ocupació i de treball, aquests han estat més accentuats en els països llatins-mediterranis característics per règims de benestar social de tipus familista i de models de relacions laborals de neocorporatisme febles. Però aquesta no és la única explicació de fons ja que també contemplem uns mercats de treball característics i una tipologia empresarial molt conjuntural i de petita i molt petita grandària. En aquests països quan s'han produït canvis en les condicions han estat cap a pitjors situacions. Seguint aquesta línia, aquesta dinàmica també ha estat la dels països anglosaxons amb règim de benestar social de tipus residual o liberal i un model de relacions pluralista. En règims de benestar de tradició socialdemòcrata o continental, així com models de relacions forts o mitjà s'ha resistit més a canvis en aquest període.

En tots els models causals realitzats s'ha observat associacions entre les variables independents i les dues maneres de mesurar l'estat de salut. El mateix patró de comportament s'ha observat en els 3 trastorns de salut i la insatisfacció laboral. Així doncs les condicions de treball més desfavorables mesurades a partir dels factors de risc psicosocial han estat determinats com també les pitjors condicions d'ocupació, tot i que aquestes han estat mediatitzades pel patró de gènere segons la tradició dels diferents països.

En un moment actual on les reformes laborals precaritzen i flexibilitzen les condicions d'ocupació i per altra banda es debilita el sistema de protecció social i l'atenció de les

famílies, es possible que en un futur mediat l'estat de salut de la població assalariada es vegi agreujada de forma considerable atès la interconnexió d'aquests àmbits.

9. Bibliografia i referències.

- Adelantado Gimeno, J., & Gomà, R. (2000). Las políticas sociales: Entre el estado del bienestar y el capitalismo global. In F. Morata Tierra (Ed.), *Políticas públicas en la unión europea* (1st ed., pp. 189-214). Barcelona: Ariel.
- Almond, P., & González Menéndez, M. d. C. (2006). Varieties of capitalism: The importance of political and social choices. *Transfer: European Review of Labour and Research*, 12(3), 407-425.
- Amable, M., & Benach, J. (2000). La precariedad laboral ¿un nuevo problema de salud pública? *Gaceta Sanitaria: Organo Oficial De La Sociedad Española De Salud Pública y Administración Sanitaria*, 14(6), 418-421.
- Artazcoz Lazcano, L. (2005). Desigualtats en salut en un marc integrat de gènere, classe social i treball. Tesis Doctoral. Universitat Pompeu Fabra. Departament de Ciències Experimentals i de la Salut.
- Benach, J., & Muntaner, C. (2010). *Empleo, trabajo y desigualdades en salud :Una visión global*. Barcelona: Icària
- Borrell Thió, C., & Artazcoz Lazcano, L. (2007). In García García A. M. (Ed.), *5a monografía. sociedad española de epidemiología. investigación sobre género y salud*. Cataluña: Ditifet.
- Burchell, B. (2007). *Working conditions in the EU: The gender perspective* European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Burchell, B., Cartron, D., & Csizmadia, P. (2009). *Working conditions in the european union: Working time and work intensity*. Luxemburg: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Carrasquer, P. (2009). El empleo femenino en España y Europa: Cambios y continuidades. *Documentos De Trabajo, Fundación Carolina*, 32, 15-23.
- Castel, R. (2004). Encuadre de la exclusión. *La exclusión : Bordeando sus fronteras : Definiciones y matices* (1st ed., pp. 55-86) Gedisa.
- EUROFOUND. (2012). *Cambios a la largo del tiempo. primeras conclusiones de la quinta encuesta europea sobre las condiciones de trabajo* No. ef1074). Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Goudswaard, A. (2002). *New forms of contractual relationships and the implications for occupational safety and health* European Agency for Safety and Health at Work.
- Hall, P. A., & Soskice, D. (2001). An introduction to varieties of capitalism. *Varieties of capitalism: The institutional foundations of comparative advantage* (pp. 1-71). Oxford: Oxford University Press.
- Johnson, J., & Johansson, G. (1991). *The psychosocial work environment: Work organization, democraton and health*. Amityville: Baywood Publishing Company.
- Kasarek, R., Gordon, G., Pietroskovsky, C., Frese, M., Pieper, C., Schwartz, J., et al. (1985). *Job content instument: Questionnaire and user's guide*. Los Angeles: University of Southern California/University of Massachusetts.
- Karasek, R., & Theorell, T. (1999). In NY: Basicx Books (Ed.), *Healthy work. stress, productivity, and reconstruccion of working life*. New York:

- Köhler, H. (1999). Las relaciones laborales españolas en el marco europeo. *Las relaciones de empleo en España* (1st ed., pp. 399-432) Siglo XXI de España Editores.
- Köhler, H., & Martín Artiles, A. (2005). *Manual de la sociología del trabajo y de las relaciones laborales* (1st ed.). Las Rozas de Madrid: Delta.
- Kristensen, T. S. (2007). El ambiente psicosocial del trabajo y la salud . In S. Moncada i Lluís, & C. Llorens Serrano (Eds.), *La población asalariada y la salud* (Edición S.A. ed., pp. 9-32). Barcelona:
- Moncada i Lluís, S., Llorens Serrano, C., Font Corominas, A., Galtés Camps, A., & Navarro Giné, A. (2008). Exposición a riesgos psicosociales entre la población asalariada en España (2004-05):: Valores de referencia de las 21 dimensiones del cuestionario COPSOQ ISTAS21. *Revista Española De Salud Pública*, 82(6), 667-675
- Moncada i Lluís, S. (2012). *Evolució de les condicions psicosocials a Catalunya 2006-2010*. Barcelona: Les enquestes de condicions de treball: una reflexió mirant al futur. Segona Enquesta Catalana de Condicions de Treball.
- Navarro, A., Llorens, C., Kristensen, T. S., & Moncada i Lluís, S. (2005). ISTAS21: Versión en lengua castellana del cuestionario psicosocial de copenhagen (COPSOQ). *Archivos De Prevención De Riesgos Laborales*, 8(1), 18-29.
- Prieto Rodríguez, C., & Miguélez Lobo, F. (2001). Crisis del empleo y cohesión social. *Cuadernos De Relaciones Laborales*, (19), 223-240.
- Prieto Rodríguez, C. (2002). La degradación del empleo o la norma social del empleo flexibilizado. *Sistema: Revista De Ciencias Sociales*, (168), 89-106.
- Rodríguez, M. (2009). Factores psicosociales de riesgo laboral: ¿Nuevos tiempos, nuevos riesgos? *Observatorio Laboral Revista Venezolana*, 2(3), 127-141.
- Salanova Soria, M., & Schaufeli, W. B. (2002). ¿Cómo evaluar los riesgos psicosociales en el trabajo? *Prevención, Trabajo y Salud: Revista Del Instituto Nacional De Seguridad e Higiene En El Trabajo*, (20), 4-10.
- Sánchez Cruz, J. J., Merino, J., Artazcoz, L., García Calvente, M. d. M., Daponte Codina, A., Borrell, C., et al. (2002). Desigualdades de género en salud: La conciliación de la vida laboral y familiar. *Invertir para la salud : Prioridades en salud pública : Informe SESPAS 2002* (1st ed., pp. 73-90) Escuela Valenciana de Estudios para la Salud.
- Sánchez Miret, C., & Vall-Ilosera Casanovas, L. (2007) Gènere i conciliació de la vida personal, familiar i laboral. In Fundació Jaume Bofill (Ed.), *Condicions de vida i desigualtats a Catalunya 2001-2005: Mediterrània i Fundació Jaume Bofill*.
- Sennett, R. (2000). *La corrosión del carácter: Las consecuencias personales del trabajo en el nuevo capitalismo* (1st ed.) Anagrama.
- Siegrist, J. (2011). Social determinants of health: Contributions from european health and medical sociology. *Política y Sociedad*, 48(2), 249-258.
- Tezanos Tortajada, J. F. (2008). Exclusión social, democracia y ciudadanía económica: La libertad de los iguales. *Revista Del Ministerio De Trabajo e Inmigración*, (75), 17-30.
- Torns Martín, M. T., Borràs, V., Recio, C., & Moreno Colom, S. (2011). El temps de treball i el benestar quotidià. *Arxius De Sociologia*, (24), 35-46.

La nova classe treballadora de serveis a la llum de les dades de l'Enquesta de Qualitat de Vida en el Treball (ECVT).

Juan Miguel García Nogueroles.

Estudiant de tercer cicle de la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB)

juanmiguel.garcian@e-campus.uab.cat

Resum

A partir d'una anàlisi de l'ECVT (Encuesta de Calidad de Vida en el Trabajo) en les seves edicions de 1999 i 2008 es pretén demostrar que hi ha hagut determinats canvis en la composició dels segments secundaris del mercat de treball espanyol que, des del meu punt de vista, impliquen que aquests segments secundaris hagen anat incrementant la seva importància tant quantitativament com qualitativa: fins el punt de poder estar esdevenint una nova classe treballadora.

El procés de terciarització de les economies avançades tindria així, com aspecte diferenciador molt important, l'aparició d'una nova classe treballadora de serveis que substitueix a l'antiga classe obrera industrial, que té característiques diferents a aquesta i que, molt sovint, pateix situacions més precàries en quant a les condicions de treball. Un dels trets més importants d'aquesta nova classe obrera seria que es presenta molt heterogènia en la seva composició, el que podria tindre efectes a l'hora de dificultar l'acció col·lectiva i la presa de consciència de classe. Altre important tret seria la seva natura de serveis i, dins d'aquests, dels serveis manuals i intensius en mà d'obra que són subalterns als processos de producció d'altres béns i serveis amb més valor afegit. En definitiva, a partir de l'anàlisi de les dades es vol demostrar que aquesta nova conformació dels segments secundaris té també una traducció en quant a estructura social.

L'anàlisi de l'ECVT es realitza a partir d'una anàlisi *two-step cluster*, de la qual s'obtenen els segments i les principals característiques d'aquests. Es recolza aquesta anàlisi clúster amb una anàlisi CHAID per a determinades variables que es consideren dependents, per tal d'observar quines són les principals relacions entre elles així com la jerarquia d'importància d'aquestes variables en la distribució d'algunes característiques pel que fa a la qualitat en l'ocupació.

Paraules clau: precarització, segments secundaris, classe treballadora, terciarització.

1.- Introducció.

Els canvis en l'estructura econòmica dels països desenvolupats en les últimes dècades (Piore i Sabel, 1990; Coriat, 1992; Mingione, 1993; Castells, 1997) han provocat, entre altres transformacions, les dels mercats de treball (Marshall, 1992; Offe, 1992; Gorz, 1998; Jiménez, 1999; Miguélez, 2002, 2004 i 2006;). El que es produeix és una terciarització de l'economia i, per això, són els sectors econòmics de

serveis els que ofereixen actualment les majors oportunitats de col·locació desplaçant definitivament, en aquests països desenvolupats, als sectors de natura industrial (Iglesias, Llorente, 2000) quant al volum d'ocupació que generen. Els sectors de serveis són molt heterogenis no sols quant a l'activitat final que desenvolupen sinó quant a la qualitat de l'ocupació que ofereixen; d'aquesta manera és complicat parlar d'una única classe treballadora de serveis. I si, fins ara, estudiar les condicions de treball en els serveis era estudiar sectors amb relativament altes demandes de qualificació i bones condicions de treball –pel cas dels serveis financers, per exemple, es pot revisar (Miguélez et al, 1999; Sala, Sala, 2001)–, jo em vull centrar en el que he conceptualitzat com a *serveis manuals* i en els seus treballadors, perquè he establert com a **hipòtesi** que *sorgeix i es consolida en els darrers anys un important contingent de treballadors de serveis, concentrats principalment en aquells serveis manuals i intensius en mà d'obra, que pateixen condicions de treball precàries i que podríem considerar com una nova classe treballadora; però aquestes condicions objectives de treball podrien no correspondre's amb la percepció subjectiva d'estar en una posició de debilitat en el mercat de treball i aquest fet no afavoriria el sorgiment de mecanismes d'acció col·lectiva que permetrien l'aparició de reivindicacions que busquen la millora d'aquestes condicions.*

El meu punt de vista és que aquests treballadors de serveis podrien estar constituint una nova classe treballadora que substituiria a la vella classe obrera industrial tant pel que fa al seu volum com quant a la seva importància i significació social, atès que aquesta classe obrera industrial està en franc retrocés en els països desenvolupats.

En definitiva, és en els serveis que he conceptualitzat com a manuals on es concentren les condicions de treball més precàries i açò, segons el meu criteri, pot continuar així durant molt de temps ja que hi ha raons de tipus estructural perquè la precarietat s'haja assentat en aquestes activitats com, per exemple, el fet que siguin activitats amb una baixa productivitat, intensives en mà d'obra, que són només rendibles en tant que el treballador o allarga la seua jornada de treball o redueix el seu salari i/o compensacions. També cal tindre en compte que per a aquestes activitats la formació i qualificació requerides són molt baixes, que hi ha una sobrerrepresentació de col·lectius febles en el mercat de treball que es sindiquen, tradicionalment, menys (Simón, 2003) i que, de vegades, són ocupacions que es desenvolupen en condicions ambientals o horàries que suposen una font de perjudici, no sols de salut sinó també social, per al treballador. Aquells sectors econòmics en què de manera més intensa considere que es donen aquestes característiques –els que he conceptualitzat com a serveis *manuals*– podrien ser, entre altres, els següents: **hostaleria (CNAE-93, núm.**

55), comerç al detall (CNAE-93, núm. 52), llars que ocupen personal domèstic (CNAE-93, núm. 95) i activitats de serveis personals (CNAE 93, núm. 93).

2.- Interpretació de les dades.

2.1.- L'Enquesta de Qualitat de Vida en el Treball:

Per a tractar de demostrar la hipòtesi descrita en l'anterior apartat realitzaré una anàlisi comparativa de l'Enquesta de Qualitat de Vida en el Treball en les seves edicions de 1999 i 2008 amb l'objectiu d'examinar l'existència o no d'aquesta nova classe treballadora de serveis com un element diferenciats respecte a altres col·lectius de treballadors d'altres sectors, tant pel que fa a les seves condicions de treball com pel que fa a les seves característiques com a grup de treballadors, així com d'enumerar les dificultats que poden estar experimentant aquests treballadors per organitzar-se de forma efectiva a l'hora de defensar i millorar les seves condicions de treball. En definitiva, també espere extraure conclusions significatives al voltant dels diferents segments en què es divideix el mercat de treball espanyol i la lògica d'aquesta divisió.

L'ECVT és una operació estadística realitzada pel Ministeri de Treball i Immigració per al conjunt d'Espanya amb l'objectiu d'obtenir informació relativa a la qualitat de vida de la població ocupada en el seu lloc de treball, entenent com a qualitat de vida el benestar i la satisfacció percebuts respecte les tasques que es realitzen i les condicions físiques i emocionals del treball, incloent-hi igualment aspectes relatius a les relacions laborals com, per exemple, l'organització del treball, la remuneració i la seguretat.

Es treballarà amb les dades de l'ECVT a partir de dos tipus d'anàlisi, per un costat el *two-step cluster* que permet identificar elements dins d'una mostra que són pareguts a uns però diferents a altres, de tal manera que es poden generar grups d'acord a les semblances dels casos. A diferència de les anàlisis discriminants, que permeten classificar els casos en funció de categories que ja es coneixen i s'han descrit, les anàlisis clúster permeten generar els grups sense saber quines característiques van a tindre aquests grups i, molt sovint, inclús sense saber quants grups van a aparèixer. Per l'altre costat es farà servir l'anàlisi CHAID (Chi Square Automatic Interaction Detection) que respon a la necessitat d'explicar de què depèn el comportament d'algunes de les variables que he inclòs en l'anàlisi clúster anterior. La tècnica CHAID permet trobar quines són les variables que amb major força influeixen en les variables dependents. És a dir: permet que per a una variable dependent seleccionada puguin determinar-se quines són les variables independents que l'afectaran d'una manera més forta (Escobar, 2007).

Per realitzar l'anàlisi clúster s'han introduït 16 variables que responen a 4 dimensions dins de les relacions laborals (dimensió contractual, dimensió de satisfacció, dimensió organitzativa i dimensió sindical) que definiran les condicions de treball, així com variables que he anomenat de control i que em permeten realitzar una descripció dels clústers no sols quant a les condicions de treball sinó també a nivell social (quadre 1).

Quadre 1. Variables de l'anàlisi clúster

Dimensió o tipus	Variable	ECVT 1999	ECVT 2008
Control	Edat	V14	V5
Control	Grandària de l'empresa	V21	V12b
Control	Sector productiu	V18	V9
Control	Titularitat de l'empresa (púb./priv.)	V19	V10
Control	Formació	V257	V7
Control	Gènere	V253	V6
Control	País de naixement	V67b	V23
Contractual	Temporalitat	V24	V14
Contractual	Salari	V194	V71
Satisfacció	Satisfacció general	V92	V27
Satisfacció	Satisfacció salarial	V189	V28a
Satisfacció	Satisfacció amb l'organització del treball	V109	V28m
Organitzativa	Hores treballades	V150	V59
Organitzativa	Posició en l'estructura de l'empresa	V23	V11
Organitzativa	Tipus de jornada	V145	V55
Sindical	Afiliació a sindicats	V216, V217 i V218	V47

L'anàlisi CHAID, que permet l'establiment de variables dependents que poden consultar-se en el quadre 2, es realitzarà a partir de la interactuació d'aquestes amb les variables independents o de control que han estat definides a l'anterior quadre. Quan el *sector econòmic* (recodificat en serveis manuals, resta de serveis i resta del sistema productiu) actue com a variable dependent no estarà, òbviament, considerada dins el paquet de les variables independents.

Quadre 2. Variables dependents considerades a l'anàlisi CHAID

Variables	ECVT 1999	ECVT 2008
Salari	V194	V71
Satisfacció general	V92	V27
Sector econòmic	V18	V9
Afiliació sindical	V216, V217 i V218	V47
Temporalitat	V24	V14
Hores treballades	V150	V59

2.2. Formació dels clústers

En el comentari de les dades, anem a centrar-nos en la distribució que segueixen les dades d'acord a les variables que hem definit com dependents a l'anàlisi CHAID. En tot cas presentarem en primer lloc una visió general dels clústers que hem obtingut. Una vegada realitzat l'anàlisi clúster, les distribucions per a 1999 i 2008 (quadres 3a i 3b) mostren algunes diferències importants que van a ser comentades conglomerat a conglomerat.

Taula 3.a. Distribució clústers 1999.

1 . Primari Independent Superior	11,2%
2 . Primari Independent Inferior	15,3%
3 . Primari Dependent de Serveis	12,4%
4 . Primari Dependent Industrial	19,6%
5 . Secundari de transició	20,2%
6 . Secundari feble	21,3%

Font: elaboració pròpia a partir de les dades de l'ECVT 1999

Taula 3.a Distribució clústers 2008.

1 . Primari Independent Superior	12,9%
2 . Primari Independent Inferior	18,5%
3 . Primari Dependent de Serveis	16,3%
4 . Primari Dependent Industrial	17,1%
5 . Secundari de transició	12,7%
6 . Secundari feble	22,5%

Font: elaboració pròpia a partir de les dades de l'ECVT 2008

a) Primari independent superior. Aquest clúster és aquell que presenta millors condicions de treball tant al 1999 com al 2008. Tant aquest primer segment com el

segon, tenint en compte que són segments primaris independents, tenen aquelles característiques quant al treball concret –autonomia en el treball, bones retribucions, necessitat de formacions o qualificacions (formals o no) elevades que fa a aquests treballadors difícilment intercanviables- que s'apunten a les teories de la segmentació. Els treballadors són d'edats avançades, amb especial pes per a aquelles edats al voltant dels 45 anys. Majoritàriament són espanyols, ocupats a empreses grans i amb estudis universitaris. Gaudeixen de contractes indefinits i d'alts salaris. Generalment es mostren satisfets amb les condicions del seu lloc de treball i s'ocupen als serveis (categoria *resta de serveis*). Existeixen, però, algunes diferències entre 1999 i 2008. Des del meu punt de vista la principal és que al 1999 estem parlant d'un conglomerat eminentment privat mentre que al 2008 allò públic suposa dues terceres parts del total de les ocupacions. Açò crec que pot estar produït perquè hi ha un desplaçament de les millors condicions de treball des de l'àmbit privat fins l'àmbit públic, desplaçament que podria no estar provocat per una important millora en les condicions de treball d'allò públic sinó per un cert retrocés en les condicions de treball a l'àmbit privat –o un estancament o una millora de menors dimensions que a l'àmbit públic-, tot i estar en un període expansiu en l'economia espanyola. Aquesta major presència de treball públic al 2008 és el motiu que el percentatge de treball de serveis siga més important al 2008 que al 1999 –el treball de titularitat pública és en la seva gran majoria de serveis- i aquesta major terciarització del millor conglomerat és el que produeix que la proporció de dones siga major al 2008 que al 1999. En el mateix sentit també explica les majors taxes de sindicació i el fet que els horaris majoritaris al 2008 s'estenguen menys que al 1999. Quant a les diferències, per acabar, també cal comentar que al 1999 -respecte la *posició en l'estructura de l'empresa*- es troben molts més directius, supervisors i encarregats que al 2008.

b) Primari independent inferior. És un clúster de treballadors on l'edat es distribueix de forma que hi ha percentatges superiors de treballadors més joves que en l'anterior clúster, de fet es situen majoritàriament entre els 30 i els 40 anys. Els salaris es troben majoritàriament en les categories més altes si bé en 1999 hi ha un important percentatge de salaris mitjans. Són principalment nascuts a Espanya i estan ocupats a empreses grans –més de 250 treballadors-, amb formació universitària (especialment al 1999) i amb contractes indefinits, si bé al clúster de 1999 la taxa de temporalitat era bastant important donat que superava el 20%. El grau d'afiliació sindical és elevat en ambdós anys estudiats i els treballadors es mostren satisfets amb les seves condicions de treball. Pel que fa a les diferències cal tindre en compte el mateix que en el clúster anterior: en aquest cas per a 1999 ens trobem amb un major percentatge de treball públic que a la seva vegada fa que al 1999 hi haja més treball de serveis i més dones

així com que les hores treballades siguen, en general, menys. Si per a 1999 aquest segon esglai quant a la qualitat del treball té un important pes d'allò públic i per a 2008 el pes és majoritari pel que fa a allò privat l'explicació pot anar molt en la línia del que hem assajat anteriorment, és a dir: les condicions de treball per a allò públic al 1999 no superaven en molts dels casos a les que, en les ocupacions de major qualitat, es podien trobar en els àmbits de titularitat privada; açò pareix haver desaparegut per al 2008, probablement per un cert retrocés de l'àmbit privat envers el públic, almenys pel que fa a les condicions de treball. En la mateixa direcció que en l'anterior clúster però en sentit contrari, cal assenyalar que al 2008 molts dels treballadors tenen posicions de direcció o supervisió, fet que no es detecta en la mateixa intensitat al 1999. Açò és important en tant en quant s'observa –també a l'anterior clúster– com les millors condicions de treball a l'àmbit privat es relacionen de forma directa amb el fet de dirigir equips o de tindre un lloc de responsabilitat, cosa que no succeeix en la mateixa intensitat en l'àmbit públic.

c) Primari dependent de serveis. Aquest tercer clúster ja formaria part d'un segment primari dependent entès de manera clàssica; les ocupacions que es classifiquen en aquest punt tenen menors requeriments de formació i els treballadors que les desenvolupen són més fàcilment intercanviables ja que poden no estar tan especialitzats com els treballadors dels segments independents; de tota manera estem encara parlant d'ocupacions bastant estables i amb certes característiques que poden entendre's com de qualitat. Els treballadors que es classifiquen dins aquest clúster són treballadors que es situen de forma majoritària entre els 40 i els 50 anys d'edat, nascuts a Espanya, que treballen principalment als serveis, en empreses de més de 250 treballadors i majoritàriament de titularitat pública (especialment al 2008). Són treballadors que perceben principalment un salari conceptualitzat entre els mitjans i cal assenyalar que són els treballadors que més es sindiquen, superant graus d'afiliació del 40%. Són també treballadors que gaudeixen de contractes indefinits en una molt alta proporció, si bé la temporalitat al 2008 frega el 20%. Quant a les diferències entre 1999 i 2008 cal assenyalar que al 2008 hi ha més percentatge de dones que d'homes, fet que crec que ha de veure amb el major pes de l'àmbit públic en 2008. De la mateixa manera en 1999 els treballadors d'aquest clúster allarguen més els horaris i al 2008 la formació és sensiblement més elevada que al 1999. En aquest sentit cal assenyalar que el que podria estar passant és que al 1999 encara es troben importants percentatges de treballadors dins els segments de qualitat en el treball amb formacions baixes i que responen de manera més clara al perfil primari dependent segons havia estat descrit a les teories de la segmentació (Gordon, Edwards, Reich, 1986), mentre que al 2008 aquestes ocupacions ja estarien destinades amb més

intensitat a treballadors amb formacions superiors. Pel que fa a la satisfacció, els treballadors d'aquest segment es troben més satisfets al 1999 que al 2008 pel que fa a les variables que es consideren, fet que crec que ha de veure amb que les expectatives generades després dels anys de creixement econòmic podrien no haver acabat de consolidar-se en condicions de treball que els ocupats consideraven adequades.

d) Primari dependent industrial. Presumiblement, aquest clúster inclou, a banda de treballadors industrials, a una gran part de treballadors de la construcció que al llarg del període van experimentar un increment important tot i que la destrucció d'ocupació, com ja sabem, es va centrar molt especialment en ells a l'inici de la crisi. És un conglomerat que concentra a treballadors masculins, ocupats en empreses de menys de 50 treballadors (en molts casos de menys de 10 treballadors) i de titularitat privada. El pes de les ocupacions de serveis és molt baix, especialment si el comparem amb el pes real dels serveis en l'estructura productiva. Disposen de salaris que estan conceptualitzats entre els mitjans i la seva taxa de temporalitat es troba al voltant del 25%. Són treballadors amb formacions modestes –entre primària i secundària- que es mostren satisfets amb les seves condicions de treball i amb l'organització d'aquest treball. Quant als horaris de treball, aquest ocupa majoritàriament entre 40 i 49 hores a la setmana, però és important assenyalar que hi ha un important percentatge d'aquests treballadors que allarga el seu horari per damunt de les 50 hores, el que podria explicar que en molts casos els salaris siguin mitjans tot i ser ocupacions per a les quals no cal una formació específica. Pel que fa a les diferències que podem trobar entre 1999 i 2008 crec que les més importants fan referència a l'edat i a la procedència dels treballadors: per un costat al 1999 la distribució de les edats es concentra en edats una mica més joves que al 2008; per l'altre costat la presència de treballadors estrangers, que al 1999 és insignificant, pren al 2008 una gran importància, el que és mostra de l'arribada i la consolidació d'aquest contingent de treballadors. Altres diferències són, en primer lloc, que amb els salaris els treballadors del primari dependent industrial de 2008 es mostren menys satisfets que els de 1999 i, en segon lloc, que es sindiquen en una proporció molt superior; de tal forma que hom podria suposar que el període d'expansió econòmica ha fet que les expectatives d'aquests treballadors respecte algunes condicions de treball hagen crescut i que, en no veure-les completament satisfetes, alguns hagen pogut prendre la decisió de sindicar-se per tal de millorar aquestes condicions.

e) Secundari de transició. És possiblement el clúster secundari de transició, tal i com l'he nomenat, el que presenta majors diferències entre 1999 i 2008. El nom de *transició* ha de veure no únicament amb que es tracta d'un clúster on les dolentes

condicions de treball ja es conformen com properes a les d'un segment secundari tal i com va estar descrit a les teories de la segmentació o a les d'un segment *secundari dèbil*, per utilitzar terminologia d'altres autors (Alñs, 2007), sinñ també perquè en ell es mostra el pas d'unes categories de treballadors que estan en situacions precàries o molt properes a la precarietat, a altres categories de treballadors que, sense haver de ser part dels mateixos col·lectius, es troben en situacions anàlogues de precarietat: les que encara que no han arribat a l'extrem de total precarietat dins el mercat de treball es troben molt properes a ella.

En aquest sentit ens trobem davant de treballadors ocupats a empreses xicotetes, de titularitat privada, que reben salaris mitjans o baixos i amb taxes de temporalitat bastant elevades, especialment les de 1999 que superen el 35%. Una gran part d'aquests treballadors tenen formacions molt modestes, però crec que és important assenyalar que un 20% dels treballadors classificats en el *clúster secundari de transició* de 2008 estan formats a nivell universitari o tenen una qualificació superior de secundària, el que mostra d'alguna manera que les elevades formacions poden no ser decisives, en determinats casos, a l'hora d'assegurar una carrera laboral d'èxit. Ja hi ha una presència significativa de treballadors estrangers al 1999, presència que augmenta al 2008 i les característiques massivament industrials o de construcció (*resta del sistema productiu*) de 1999 deixen pas a una terciarització molt important del conglomerat en 2008, amb una important presència dels *serveis manuals* que ja eren presents al 1999. Aquesta terciarització també provoca que el secundari de transició passe de ser un conglomerat eminentment masculí al 1999 a un conglomerat on homes i dones estan presents en percentatges molt equilibrats. Aquesta major presència de dones; una major presència d'activitats productives de serveis sense que hagen desaparegut les de la *resta del sistema productiu*; una distribució per edats més equilibrada al 2008 que al 1999 encara que sempre amb tendència cap a treballadors per baix dels 45 anys; la major presència d'estrangers al 2008; l'existència d'un 20% dels treballadors del clúster que al 2008 s'ocupaven en empreses de més de 250 treballadors front als menys d'un 10% en 1999 i una molt més important presència de treballadors que s'ocupen en jornades parcials (encara que el normal en 1999 i en 2008 és allargar la jornada per dalt de les 40 hores) també al 2008 crec que és mostra d'una important heterogeneïtzació de la classe treballadora que es troba a les portes de la precarietat o ja immersa en ella.

És necessari comentar que els graus de satisfacció dels treballadors del *secundari de transició* de 2008 són molt més elevats que la satisfacció expressada de 1999 i, paral·lelament, la taxa de sindicació de 1999 gairebé triplica la de 2008. L'explicació a açò pot anar en la línia de suposar que l'arribada de molts treballadors d'aquells grups

febles en el mercat de treball, que podrien mostrar-se satisfets amb l'únic objectiu de tindre una ocupació, sense preocupar-se gaire per la qualitat d'aquesta, ha acabat reduint o diluint el descontent respecte aquestes roïnes condicions de treball. Aquests treballadors també poden tindre expectatives més baixes o poden considerar els seus llocs de treball com a provisionals, de tal manera que no s'impliquen en la defensa de les condicions d'aquests. Siga com siga allò cert és que les ocupacions o les situacions que donen lloc a formar part del col·lectiu de treballadors més proper a la precarietat s'ha diversificat força en el període estudiat.

f) Secundari feble. El segment secundari feble no ha canviat tant entre 1999 i 2008 com el segment secundari de transició. En l'extrem inferior de les condicions de treball continuem estant davant d'un col·lectiu eminentment de treballadores joves que estan ocupades en serveis i amb una important presència dels serveis manuals, en empreses de titularitat privada en les que reben baixos salaris i on pateixen una important taxa de temporalitat així com de contractació parcial, encara que el normal és que aquest clúster de treballadors allargue la seva jornada setmanal per damunt de les 40 hores. Ja en 1999 havia una presència significativa de treballadores nascudes a l'estranger, però aquesta es dispara al 2008 fins a superar el 20% dels efectius. Són treballador(e)s ocupats en empreses xicotetes, molt sovint de menys de 10 efectius, però cal assenyalar que en 2008 hi ha una presència important d'ocupats que desenvolupen la seva feina en empreses de més de 250 treballadors; açò, que també succeïa en l'anterior clúster, suggereix que la protecció respecte les bones condicions de treball que oferien les empreses de grandàries importants pot haver estat desapareixent, almenys pel que fa a determinades tipologies de treballadors. Finalment, hi ha un important percentatge d'ocupats (al voltant d'un terç del total, tant a 1999 com a 2008) que tenen estudis secundaris superiors o universitaris, el que és mostra que la formació, almenys en el cas de les dones, no ha servit en els darrers anys per a escapar de la precarietat.

Les diferències entre 1999 i 2008 han de veure principalment en la satisfacció expressada i en el grau de sindicació; en aquest cas són els treballadors de 2008 els que mostren majors percentatges de sindicació i de baixa satisfacció. Aquest trasllat del descontent, al 2008, des del segment secundari de transició fins el segment secundari feble pot ser la mostra d'una extensió de la consciència de la dificultat d'escapar de la precarietat en certs col·lectius –els més desafavorits- i, per tant, de la necessitat de fer alguna cosa, el que explicaria la major taxa d'afiliació sindical. Entre 1999 i 2008 hi ha algunes modificacions en la composició d'aquest conglomerat, però crec que cal tindre en compte l'anterior clúster –secundari de transició- per valorar adequadament el procés d'heterogeneïtzació dels treballadors del secundari,

especialment d'aquells que es dediquen a activitats de serveis. Actualment, així, ens trobem davant d'uns conglomerats on la presència masculina ja no és tan estranya, on hi ha efectius de distintes nacionalitats, de distintes edats, amb distintes formacions i que viuen la seva situació laboral de formes molt diferents, el que suposa un element important de complexització de l'anàlisi, almenys a nivell social.

2.3. Principals resultats de l'anàlisi CHAID (d'acord a les variables dependents)

a) Sectors productius

Pel que fa a l'anàlisi CHAID es detecta de forma general per a 1999 una distribució en la que els homes es troben ocupats de forma més intensa en activitats de *resta del sistema productiu* i on les dones es troben ocupades en els serveis, per la qual cosa podríem parlar d'una feminització de les activitats terciàries. En tot cas és important fer veure que els homes amb majors formacions també s'ocupen als serveis i que, al mateix temps, són les dones les que monopolitzen la presència en activitats de *serveis manuals*, fet aquest que ha de ser destacat en el sentit de fer veure com la presència de la dona en els segments secundaris del mercat de treball és confirmada ací per l'anàlisi CHAID: és per açò que es parla de segmentació per gènere del mercat de treball. De la mateixa manera, i tenint en compte que el procés de terciarització no s'ha detingut entre 1999 i 2008, crec que podria apuntar-se una mena de polarització en les oportunitats d'ocupació de serveis, que es situen en la part alta o en la part baixa del mercat de treball. En realitat açò no és estrany si tenim en compte que la major part de les ocupacions, excepte si considerem la construcció en el període assenyalat, estan creant-se en els sectors de serveis: d'aquesta manera és lògic que apareguen en els serveis les bones i les dolentes oportunitats de treball. En resum, i per a 2008, les variables que influeixen respecte la distribució dels treballadors per sectors són molt semblants a les que tenien un pes decisiu en 1999. És molt significatiu que per a l'àmbit privat el gènere siga la variable que més importància explicativa té tant al 1999 com al 2008, ja que aquest fet remet a la idea de la segmentació per gènere dels mercats de treball. Si tenim en compte que molts dels ocupats en els serveis manuals van a tindre ocupacions de pitjor qualitat que la mitjana, el major pes de les dones en aquests sectors productius és una font de discriminació per gènere dins els mercats de treball que no sembla desaparèixer al llarg dels anys. En tot cas és necessari apuntar el descens en nombres relatius d'aquells que s'ocupen a aquests serveis manuals. Considerar açò junt al creixement de les activitats terciàries en general ens du a valorar la possibilitat que la polarització en les activitats de serveis –o de molta qualitat o de molt poca qualitat– s'haja estat resolent en el període estudiat a favor d'ocupacions amb millors condicions de treball. Siga com siga ja s'ha comentat que el sector que hem anomenat *resta de serveis* és suficientment ample com per incloure

una gran quantitat de subsectors productius en els que pot estar donant-se molta diversitat quant a les condicions de treball, que poden ser també precàries.

Per últim, el pes de la formació tant a 1999 com, sobretot, a 2008 és decisiu en moltes ocasions a l'hora de considerar en quin sector productiu van a estar ocupats els treballadors. Per al cas dels homes en l'àmbit privat, i açò succeeix tant al 1999 com al 2008, baixes formacions impliquen que hi haurà major ocupació en activitats de *resta del sistema productiu*. En el cas de les dones per al 1999 la variable determinant era la grandària de l'empresa, però en 2008 és la formació i així pot comprovar-se que baixes formacions –en especial pel que fa a les que tenen formació primària i secundària- fan que les dones estiguen ocupades en les activitats de *serveis manuals*, que són les que a priori tenen pitjors condicions de treball. D'aquesta manera pren força l'argument que explica que els homes amb baixes formacions no semblen condemnats a ocupar les pitjors condicions en el mercat de treball, almenys en la mateixa mesura que les dones.

b) Temporalitat

Quant a l'anàlisi CHAID de la temporalitat, per a 1999 la temporalitat es distribueix segons l'edat, com era d'esperar, però també en molts casos segons el gènere, fet que insisteix en la discriminació per gènere als mercats de treball. En edats superiors, per damunt dels 45 anys, crec que és molt significatiu valorar la taxa de temporalitat d'aquells ocupats en empreses xicotetes en els *serveis manuals* i en la *resta del sistema productiu*, ja que atansa gairebé el 25% dels efectius i, per tant, aquesta és també una dada important pel que fa a la consideració de determinats col·lectius de treballadors que, tot i disposar de característiques que hipotèticament els allunyarien de la precarietat, es troben encara atrapats en ella: açò suposa transicions anormals des de posicions inestables fins la presumible estabilitat en el mercat de treball, que hauria d'atansar-se amb l'edat però que en els darrers anys es veu compromesa pel propi funcionament d'aquest mercat de treball que amplia l'abast dels segments secundaris i, per tant, les seves característiques de precarietat a més col·lectius de treballadors. Per a l'any 2008 les dades indiquen que hi ha una major heterogeneïtat que a 1999 a l'hora de considerar les possibilitats dels treballadors de disposar o no d'un contracte temporal. A l'edat, a la formació i al gènere s'uneix en aquest cas com a factor bastant important el país de procedència. Açò té la lògica que al 1999 el nombre de treballadors estrangers encara no era molt nombrós, però ve a completar el panorama que situa com a grups més desfavorits en el mercat de treball a les dones, als joves i als treballadors immigrants, que estan ocupats en els segments més precaris del mercat de treball i que pateixen les condicions més complicades, tal com s'ha vist al clúster.

c) Salari

El que fa a l'anàlisi CHAID dels salaris i per a 1999, en definitiva, el pes del gènere i l'edat compensa i matisa l'esperada influència de la formació a l'hora de la distribució dels salaris. Els majors salaris per a les edats superiors són també un efecte esperat de l'antiguitat i l'experiència en les ocupacions, però el pes del gènere mostra l'existència d'un cert grau de discriminació en els mercats de treball en contra de les treballadores que, a més, en major o menor mesura es produeix a totes les categories de formació. Per al cas de 2008 açò no sols no desapareix sinó que sembla consolidar-se, junt a altres fonts de discriminació que aprofundeixen la segmentació dels mercats a partir dels col·lectius dels quals formen part els treballadors. En definitiva, per a 2008, es repeteixen els mateixos elements que al 1999 respecte la construcció de les categories salarials, insistint i fent més forta la tendència a segmentar per gènere el mercat de treball, el que és simptomàtic d'un mercat de treball que genera distintes oportunitats segons les característiques dels treballadors. De forma general aquestes dades insisteixen en la segmentació dels mercats de treball per gènere i edat, veient-se sols en algun dels casos que la segmentació també actua per país de procedència. Cal tindre en compte, però, que són les categories de formació les que actuen com a principal element classificador i, pel cas dels universitaris, és important fer veure que l'edat pesa més que el gènere, de forma que en 2008 aquelles ben formades tenen més probabilitats de tindre menys diferències salarials respecte treballadors masculins amb la mateixa formació. Siga com siga, inclús entre aquests treballadors, finalment apareix el gènere com a ens diferenciador.

d) Satisfacció general

En general per a 1999 les dades a partir del CHAID quant a la satisfacció van en la direcció de considerar que a millors condicions de treball hi ha una més elevada satisfacció, amb totes les reserves que poden comentar-se; reserves que han de veure principalment amb les poques diferències quant a satisfacció expressada que mostren els enquestats classificats segons les variables que més pes explicatiu tenen. Les dades que crec que tenen una importància més definitiva són les que expressen una major satisfacció per als ocupats públics que per als privats i per als treballadors espanyols que per als estrangers, ja que crec que mostren dues tendències importants en el mercat de treball espanyol com són la percepció de protecció i privilegi que es té respecte l'ocupació pública, en especial si es compara respecte moltes de les ocupacions a l'àmbit privat, i l'etnosegmentació (o segmentació per origen) dels mercats de treball que s'ha aprofundit al llarg del període 1999-2008 amb l'arribada massiva de molts treballadors procedents de països en vies de desenvolupament. Així, les dades per a 2008 mostren de forma definitiva la tendència que ja s'havia apuntat

en 1999 quant a la importància del país de naixement a l'hora de considerar la satisfacció expressada. En aquest sentit, si unim la satisfacció a millors condicions de treball es pot veure com aquestes millors condicions de treball es donen més entre els espanyols que entre els estrangers i, dins de cada grup, entre aquells millor formats, el que és consistent amb l'anàlisi clúster quan situava dins els segments secundaris a membres de col·lectius vulnerables en el mercat de treball. En tot cas cal recordar que segons aquesta anàlisi clúster també han estat caient dins dels pitjors segments altres tipologies de treballadors que no poden observar-se a partir d'aquesta anàlisi CHAID.

e) Dedicació horària

A l'anàlisi CHAID de la variable *hores treballades*, per a 1999, s'observa com a banda de la titularitat del sector és el gènere el que marca la diferència quant a condicions de treball. El fet que les dones tinguin horaris més reduïts crec que està relacionat de forma directa amb les menors percepcions salarials i amb les menors prestacions socials que porten associats aquests salaris reduïts, el que implica una més alta precarietat i aprofundeix la nomenada segmentació per gènere; tanmateix les dones pel cas de 2008 depenen de la grandària de l'empresa i si la lògica indica que a grandàries majors les condicions de treball són millors, donat que existeix un major control d'aquestes condicions, les dades recolzen de forma total aquest argument: per un costat en les empreses més xicotetes hi ha major presència del treball a temps parcial, per l'altre costat en aquestes empreses més xicotetes és on es dóna més el treball per damunt de les 50 hores setmanals. D'aquesta manera, per a les hores treballades de 2008 ha vingut succeint el mateix que quan hem tingut en compte altres variables dependents quant a les condicions de treball: el panorama és molt semblant al de 1999 però sembla haver una major heterogeneïtzació quant a les variables que afecten en la distribució de la variable dependent, el que suposa una complexització de l'anàlisi en el sentit que hi ha més factors que influeixen a l'hora de determinar el resultat final. Normalment el que es produeix és que al llarg del període estudiat entren en joc nous col·lectius de treballadors que vénen a determinar noves capes –o a aprofundir-les- en la segmentació dels mercats de treball, el que és consistent amb la idea de major heterogeneïtzació dels segments secundaris ja que, front a una explicació monocausal (per gènere), de l'existència de diversitat en els horaris, apareixen altres elements que van a determinar la presència de treballadors en circumstàncies precàries o adverses.

f) Afiliació Sindical

A l'anàlisi CHAID de la variable *afiliació sindical* per a 1999, el que es detecta és que l'afiliació sindical depèn en gran mesura de la grandària de l'empresa i de la titularitat del sector. L'afiliació sindical és un indicador bastant interessant de la capacitat que

tenen els treballadors d'organitzar-se i de mamprendre demandes col·lectives respecte la millora del seu lloc de treball; d'aquesta manera es pressuposa que una elevada afiliació sindical portarà aparellades millors condicions de treball, per un costat, i implicarà un major grau del que s'ha anomenat consciència col·lectiva, per l'altre. El fet que siguin els treballadors de l'àmbit públic i els de les empreses grans els que tenen majors percentatges d'afiliació considere que crea una escletxa entre uns treballadors, que es creuen i es saben protegits pel sistema, i altres que no tenen la consciència de tindre aquesta protecció. Aquesta situació donada per a 1999 no sembla haver canviat al 2008, si bé el panorama té més elements d'anàlisi. I per a 2008 la situació és similar a la de 1999 però cal incloure elements més significatius de segmentació per origen i de segmentació per gènere i per edat del mercat de treball. Cal considerar la relació entre condicions de treball i afiliació de dues maneres: per un costat més roïnes condicions de treball impliquen més baixa afiliació sindical perquè els treballadors són més inestables i perceben més riscos i menys avantatges a l'hora de sindicar-se; però també podem considerar que l'afiliació i l'acció col·lectiva milloren les pròpies condicions de treball i que són els col·lectius i els sectors que més es sindiquen els que millors condicions tenen precisament gràcies a aquesta acció col·lectiva. Des d'aquest punt de vista la major taxa d'afiliació de 2008 respecte 1999 (segons l'ECVT l'afiliació era d'un 15,8% a 1999 i d'un 21,7% al 2008) pot ser entesa com que al llarg d'un període econòmic expansiu els treballadors han anat assolint una consciència de millora que els ha fet perdre la por a engegar demandes col·lectives. Però la generació o el manteniment de les diferències per edat, per gènere o per nacionalitat podria ser un element que incideix en la segmentació dels mercats de treball i en la creació o consolidació de grups febles dins aquest mercat de treball, amb pitjors condicions i pitjors perspectives a l'hora de negociar-les, tal i com s'ha pogut veure en descriure els segments secundaris a l'anàlisi clúster.

3.- Conclusions

L'existència concreta del que he anomenat a la hipòtesi *nova classe treballadora de serveis* vindria definida pels perfils febles o secundaris en general que s'han descrit. Les dades resultants crec que acaben confirmant l'existència d'aquesta col·lectivitat de treballadors, especialment dins dels serveis manuals. En tot cas és necessari assenyalar que el pes dels segments secundaris entre 1999 i 2008 ha disminuït en aproximadament 5 punts percentuals, fet que vindria a invalidar l'argument que parla de l'increment de la importància d'aquest col·lectiu. Front a açò és necessari fer notar en primer lloc que el sisè clúster, el *segment secundari feble*, creix al llarg del període quan la tendència establerta pel quart i cinquè clústers apuntava cap a un descens: açò en un moment d'expansió econòmica ja és significatiu per si mateix; i cal també

assenyalar que aquest *segment secundari feble* és el clúster més nombrós tant al 1999 com al 2008. Però, a més, i tal i com s'ha repetit al llarg del text, el cinquè clúster de 1999 té característiques d'ocupació que el situen proper al segment primari dependent industrial; tanmateix el cinquè clúster (*segment secundari de transició*) de 2008 té característiques molt més semblants a les del *segment secundari feble* i és un segment secundari de serveis en la línia del descrit per a la nova classe treballadora de serveis. En aquest sentit l'aparició de dos clústers precaris de serveis, que agrupen a una gran quantitat de col·lectius i situacions diferents és altre element de subsegmentació de la precarietat tal i com ha estat assenyalada –dins de les condicions precàries als serveis manuals, les del *segment secundari feble* empitjoren les del *segment secundari de transició*– així com de consolidació de la tendència que al 1999 ja situava als sectors de serveis manuals en la part precària del mercat de treball. Els treballadors dels segments secundaris són treballadors que, pel que fa a les condicions contractuals, van a patir contractes temporals amb molta més freqüència que altres treballadors i, a més, disposaran de més baixos salaris. Tindran també jornades parcials en molta més proporció. L'evolució entre 1999 i 2008 mostra que quant a la temporalitat la situació no ha empitjorat –cal recordar que durant aquesta dècada hi ha hagut actuacions de l'administració en la direcció de fomentar la contractació indefinida, en un context de creixement econòmic– però és necessari assenyalat com per al 2008 encara hi ha alts graus de temporalitat en els pitjors clústers. Pel que fa als salaris la situació sí pareix haver empitjorat, almenys pel que fa a aquest *segment secundari feble*: els valors de baixos salaris afecten a gairebé el 75% dels seus efectius quan al 1999 aquests baixos salaris eren un 57'65% del total del sisè clúster.

Pel que fa a la satisfacció la principal diferència que podem trobar entre 1999 i 2008 és l'aparició en 2008 d'un perfil *secundari feble* amb valors d'insatisfacció per a les distintes variables considerades sensiblement superiors als altres clústers i, especialment, al perfil *secundari de transició*. La composició a nivell de variables de control mostra un important pes de col·lectius anomenats febles, però una anàlisi de la resta de les variables també mostra que les altres condicions de treball són pitjors. La insatisfacció, així, ve o per les pitjors condicions de treball, o per l'existència de col·lectius diferents que tenen aspiracions i demandes diferents i que estan més predisposats a expressar insatisfacció, o per una combinació d'ambdues causes; però el cas és que sí sembla evident que apareix dins la nova classe treballadora, incloent els que treballen en els serveis manuals tal i com s'han descrit, un grup que mostra el seu descontent amb les condicions de treball. En qualsevol cas els resultats de l'anàlisi sí aboquen grups de treballadors, amb un pes determinant dels treballadors en

serveis, que presenten graus de satisfacció que en alguns casos -especialment per a 2008- estan lluny dels graus de satisfacció de la resta dels treballadors; açò crec que és altre indicador de l'existència, de forma diferenciada, de la classe treballadora de serveis que es defensa a la hipòtesi.

El meu punt de vista és que d'acord a les dades sí podem demostrar l'existència d'aquest sector de característiques subproletàries que es situa bàsicament als serveis i, dins d'aquests, als serveis manuals. Crec, a més, que hi ha varies característiques de caire social que cal assenyalar –abundància de dones, immigrants, treballadors d'edats més joves, certa presència de treballadors amb una formació elevada junt a altres sense qualificació- i que ens poden arribar a donar una imatge global del grup. Però hi ha també altres elements que canvien entre 1999 i 2008 i que em sembla necessari comentar ja que van a assenyalar com aquesta subclasse treballadora també ha vingut complexitzant-se en els darrers anys, d'igual manera que el mercat de treball pres de manera general.

En aquest sentit els treballadors que cauen en la precarietat també han passat a ser d'empreses de major grandària i, d'igual manera, també treballadors de sectors econòmics abans aliens als perfils febles ara hi participen. Sí hi ha una subclasse proletaritzada de serveis però açò, que per a 1999 i en el context del procés de terciarització de l'economia semblava molt evident, cal unir-ho per al cas de 2008 a un procés paral·lel de complexització dels perfils febles que implica que també es poden considerar dins la precarietat activitats que, almenys en les darreres dues dècades, no participaven d'ella. El motiu d'açò cal buscar-lo en la posició dins l'estructura productiva de moltes d'aquestes activitats –és a dir, en la seva natura subalterna- però també en el poc valor afegit que aquestes activitats atorguen al seu producte final: són activitats molt basades en la intensitat de la mà d'obra; el producte de les quals troba la seva raó de ser no tant en la qualitat com en el preu. Amb aquesta estratègia empresarial és molt complicat que les condicions de treball milloren per als ocupats en aquests subsectors, ja que un augment de les prestacions als ocupats -si no ve acompanyat d'una millora en el producte o servei- implica que l'activitat perd la seva rendibilitat en el mercat. I en definitiva les dades de les anàlisis ens assenyalen, així, que aquesta forma de competir, en un moment d'expansió econòmica, lluny de remetre s'ha vingut estenent almenys pel cas de l'economia espanyola. En definitiva, tot açò és també resultat del procés d'externalització productiva que afavoreix que les empreses millor situades en el mercat puguin traspasar a altres unitats empresarials les activitats amb menors marges de beneficis i, amb elles, les condicions de treball més precàries. Açò també pot haver-se estat produint dins de les mateixes empreses, que conserven un nucli fort de treballadors protegits que realitzen tasques amb molt de

valor afegit i altres treballadors perifèrics destinats a tasques de recolzament a la producció o subalternes.

Centrant-nos en l'anàlisi CHAID és interessant fer veure l'existència d'aquests segments de característiques subproletàries a partir de la consistència de les distintes anàlisis CHAID a l'hora de mostrar quins són els grups que es queden amb les pitjors condicions de treball. En aquest sentit els que patirien la precarietat serien les dones, els més joves, els treballadors immigrants, aquells amb formacions més baixes, els que treballen en empreses de grandàries reduïdes i en determinats subsectors econòmics -que són aquells que hem anomenat de *serveis manuals*-, els que presenten més baixos salaris, els que allarguen més els seus horaris o pateixen més les jornades parcials, els que disposen de contractes temporals, tenen més baixos graus de satisfacció amb la seva feina i, en definitiva, aquells que tenen pitjors condicions de treball. Que aquests col·lectius coincidiscuen d'una manera bastant fidel amb els que conformen els segments secundaris d'acord a l'anàlisi clúster d'una als resultats una important solidesa.

A l'anàlisi clúster no sols afirmàvem l'existència d'aquesta col·lectivitat a partir de la descripció dels segments secundaris, sinó que són les característiques pròpies dels treballadors i les dificultats que poden presentar per a eixir d'aquesta situació el que ens permetia classificar-los com a grup de caire social, a banda de la seva existència com a col·lectiu en el mercat de treball. En aquest sentit el fet que perceben baixos salaris i el fet que, tal i com s'ha vist, siguin treballadors que es concentren en unes determinades tipologies d'empresa crec que presenta un grau de significació molt alt: aquests baixos salaris poden vindre derivats de la natura manual de moltes d'aquestes ocupacions; de la mateixa manera són ocupacions en les que en moltes ocasions els treballadors han d'allargar els horaris o en els que molts dels treballadors presten els seus serveis a jornada parcial, cosa que parla d'una certa discrecionalitat a l'hora de fer servir els recursos humans, el que crec que cal relacionar amb la necessitat per part d'aquestes empreses de gestionar de forma eficaç el treball com a única manera de ser rendibles.

Un dels elements relacionats amb la hipòtesi i que crec que es poden observar a l'anàlisi CHAID però que també han estat apuntats a partir de l'anàlisi clúster és que els segments secundaris presenten, dins d'ells, una tendència a incorporar treballadors de realitats cada vegada més diverses. És a dir, a banda de l'increment de l'heterogeneïtzació dins el mercat de treball en general i de la qual és mostra la construcció d'una tipologia de sis segments a l'hora de considerar aquest mercat, cal assenyalar que dins els propis segments i, en especial, dins els segments secundaris, l'heterogeneïtat també ha estat creixent. En aquest punt crec que açò pot comprovar-

se a partir de la complexització de les relacions entre les variables així com a partir de l'augment, entre 1999 i 2008, del nombre de variables intervinents en cadascuna de les anàlisis que s'han plantejat. Front a aquesta realitat cal recordar que una major heterogeneïtat el que fa és dificultar l'establiment de demandes col·lectives per part dels treballadors, donats els obstacles que impedeixen la identificació d'uns amb altres i l'establiment de relacions de solidaritat.

4. Bibliografia

- Alós, R. (2007) *Mercat, Classe i Persona en les Relacions Laborals. Entre la Individualitat i l'Acció Col·lectiva*. Tesi Doctoral. Maig de 2007. Bellaterra. UAB.
- Castells, M. (1997) *La Era de la Información. Economía, Sociedad, Cultura*. Volumen 1. ed. Alianza. Madrid 1997.
- Coriat, B. (1992) *El Taller y el Robot. Ensayos Sobre el Fordismo y la Producción en Masa en la Era de la Electrónica*. ed. Siglo XXI. Madrid 1992.
- Escobar, M. (2007). *El análisis de segmentación: técnicas y aplicaciones de los árboles de clasificación*. ed. CIS. Madrid, 2007.
- Gordon, D. Edwards, R. y Reich, M. (1986) *Trabajo Segmentado, Trabajadores Divididos. La transformación histórica del trabajo en los Estados Unidos*. ed. Ministerio de Trabajo y Seguridad Social. Madrid 1986.
- Gorz, A. (1998) *Miserias del Presente, Riqueza de lo Posible*. ed. Paidós. Buenos Aires 1998.
- Iglesias, C. Llorente, R. (2000) "[Cambios en la demanda de ocupaciones laborales y procesos de terciarización en España](#)" en [Información Comercial Española, ICE: Revista de economía. núm. 787](#), pp. 95-114.
- Jiménez García, J. (1999). "De la flexibilización a la dualización del mercado de trabajo". en *Revista de la Facultad de Ciencias Jurídicas*. núm. 4, febrero 1999. pp. 187-204.
- Marshall, A. (1992). "Secuelas del paro: el nuevo papel del trabajo temporal y del trabajo a tiempo parcial en Europa Occidental" en *El Trabajo Precario en la Regulación del Mercado Laboral. Crecimiento del Empleo Atípico en Europa Occidental*. ed. Ministerio de Trabajo y Seguridad Social. Madrid 1992.
- Miguélez, F. (2002) "¿Por qué empeora el empleo?" en *Sistema*, núm. 168-169. pp. 37-52.
- Miguélez, F. (2004). "La flexibilidad laboral" en *Trabajo. Revista Andaluza de Relaciones Laborales*. núm. 13. pp. 17-36.
- Miguélez, F. (2006). "Economía social y empleo: El caso de España" en *Papers. Revista de Sociología*, núm. 81, pp. 11-36.
- Miguélez, F. Prieto, C. Castaño, C. (1999) "Employment relations in the Spanish Banking Industry" pp. 223-254 en (Regini, M. Kitay, J. i Baethge, M. eds.) *From Tellers to Sellers. Changing Employment Relations in Banks*. ed. MIT Press. London, 1999.
- Mingione, E. (1993). *Las sociedades fragmentadas. Una sociología de la vida económica más allá del paradigma del mercado*. ed. Ministerio de Trabajo y Seguridad Social. Madrid 1993.
- Offe, C. (1992) *La sociedad del trabajo, problemas estructurales y perspectivas de futuro*. ed. Alianza. Madrid 1992.

- Piore, M. y Sabel, C. (1990) *La Segunda Ruptura Industrial*. ed. Alianza. Madrid 1990.
- Sala, G. Sala, H. (2001) "[Cambio ocupacional en los servicios financieros](#): nuevos requerimientos laborales ante la transformación del sector". Manuscrito. *Working Papers (Universitat Autònoma de Barcelona. Departament d'Economia Aplicada)*. núm. 5. 2001.
- Simón, H. (2003) "¿Qué determina la afiliación de los sindicatos en España?" en *Revista del Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales*, núm. 41. pp. 69-88

La reforma laboral del 2012: un análisis crítico de sus consecuencias en la población juvenil española

Ricardo Llorca Guerra. Universitat Pompeu Fabra
ricardo.llorcaguerra@gmail.com

Mª Luz Caparrós Pagán. Universidad de Murcia
mariluzcaparrospagan@gmail.com

Abstract:

Dadas las actuales circunstancias de desempleo que padece el estado español el gobierno del Partido Popular ha impulsado una nueva reforma laboral con el objetivo de generar empleo y lograr recuperar la senda del crecimiento económico. Esta nueva reforma ha abierto un importante debate social en el que se ven implicados diversos actores sociales, como la ciudadanía, los sindicatos, la patronal, los medios de comunicación, entre otros.

Ante la dicotomía de necesidades, donde los empleadores quieren facilitar la entrada y salida de empleados a un coste lo más bajo posible y la necesidad por parte de los empleados de una protección laboral que les garantice trabajar en las mejores condiciones posibles, el Estado ha optado por satisfacer las demandas de los empleadores partiendo de la premisa de que con dicha reforma se generará empleo. Esta nueva reforma viene a profundizar en aspectos que ya habían sido impulsadas anteriormente en otras reformas.

El objetivo de este documento es analizar el posible impacto de la reforma laboral aprobada en febrero de 2012 en el desempleo juvenil así como en la precarización del mercado de trabajo y sus consecuencias en el modelo productivo español.

Para la realización de este estudio se realizará un análisis de las principales reformas laborales. El impacto que han tenido estas en el empleo juvenil y en su calidad. Se explotarán los datos ofrecidos por la EPA.

Palabras clave: *Reforma laboral, precariedad, juventud, temporalidad.*

- **REFORMAS LABORALES DE LOS AÑOS OCHENTA**

Nuestro actual mercado de trabajo es el resultado del cambio de modelo productivo que se inicia a partir de la crisis de los años 80, del modelo de crecimiento y de una desestructuración del mercado de trabajo que se inicia a partir de las reformas laborales de 1984 y de 1994.

Desde los años ochenta el mercado de trabajo español se ha configurado hacia un modelo que ha supuesto un impacto sobre las generaciones más jóvenes, permitiendo una mayor degradación de las condiciones del trabajo y del empleo y dando lugar a lo que conocemos como precariedad laboral. Así las condiciones de precariedad y temporalidad se van consolidando en el mercado laboral español en la medida en que

estas generaciones van avanzando.

En la reforma laboral de 1984, descrita en la [Ley 32/1984, de 2 de agosto, sobre modificación de determinados artículos de la Ley 8/1980, de 10 de marzo, del Estatuto de los Trabajadores](#), se cambia las condiciones del mercado de trabajo para permitir una mayor flexibilización teniendo como consecuencia un mayor protagonismo de la temporalidad en la contratación y de la contratación a tiempo parcial. En el documento elaborado por la Fundación 1º de Mayo “*Las reformas laborales en España y su repercusión en materia de contratación y empleo*” expresan que la necesidad de la reforma:

“se justifica en la propia Ley para favorecer el necesario ajuste de la demanda a las características de la oferta de trabajo, al tiempo que se persigue facilitar la inserción laboral de la población joven y la reinserción laboral de quienes hubieran perdido su empleo a puestos de trabajo que debían ser generados por el proceso productivo”.

Motivada por causas económicas, como el elevado nivel de desempleo que en 1981 se situaba en el 13,6% de la población, la Ley 32/1984, pone en funcionamiento un conjunto de medidas que configurará el modelo productivo español:

“Se trata del punto de inflexión más profundo en nuestro sistema de relaciones laborales, por cuanto se abre la puerta a la contratación temporal “descausalizada”, al arbitrio del empleador, y se inicia así la senda hacia la dualización del mercado de trabajo en España, y a una intensa rotación en la contratación, a la vez que se obvian medidas de flexibilidad interna en las empresas que habrían mantenido el vínculo contractual, y que, sobre todo, podían ser gobernadas desde la Negociación Colectiva, haciendo de la extinción del contrato de trabajo la última y no la primera medida a adoptar”.

Por tanto la reforma laboral inicia una segmentación del mercado laboral cuyos principales cambios que producen afectan principalmente a los más jóvenes.

La reforma del Estatuto de los Trabajadores implica una ampliación de los contratos de prácticas (de uno a tres años) y un incremento de la edad máxima permitida en los contratos de formación, pasando de 18 a 20 años. Se origina los contratos de lanzamiento de nueva actividad y se fomenta la contratación a tiempo parcial eliminando la autorización del INEM. Estos cambios son la puerta de entrada que irá definiendo el modelo productivo del país y que será el precedente básico que normalizará la precariedad laboral de la juventud.

El estudio FIPROS de Trayectorias Laborales de los y las Jóvenes y Mantenimiento de la Protección Social mantiene que los cambios de la reforma laboral partían de la premisa de la flexibilidad del mercado de trabajo donde permitía a los y las jóvenes iniciar sus vida laborales con salarios bajos pero con una mayor facilidad en la entrada

del mercado laboral. Este periodo de trabajo con salarios bajos era transitorio, pensado para que la juventud adquiriera experiencia y formación hasta encontrar un empleo con mejores perspectivas salariales y laborales equiparables con el resto de trabajadores. Sin embargo, el estudio remarca que la reforma laboral de 1984 introdujo:

“flexibilidad externa a través del desarrollo de contratos temporales, de abaratamiento del despido, aumento del plazo para poder realizar contratos de prácticas hasta cuatro años después de la obtención del título, se amplía el límite de edad para los contratos de formación, etc.

Las empresas, observando las ventajas comparativas que ofrecían los nuevos tipos de contrato “han reorganizado sus procesos productivos para aprovechar ese abaratamiento relativo de la fuerza de trabajo, fragmentando los procesos productivos, simplificando las tareas y externalizándolas a otras empresas, sectores o regiones con otras condiciones de trabajo”. De esta forma los y las jóvenes no se han incorporado a empleos con una larga trayectoria, y por tanto no han tenido la oportunidad de hacer carrera y formarse en la misma ocupación, sino que el mercado de trabajo ha ido generando actividades que se basan en un modelo de intensificación del trabajo que permite mucha rotación, y esto acaba generando precariedad”.

La reforma de 1984 se centró en la flexibilización del mercado de trabajo para producir una mayor entrada de trabajadores/as mediante el aumento de la temporalidad y la reducción de los costes del despido. Esto propició la dualidad del mercado laboral afectando a las nuevas generaciones de trabajadores/as que sufrieron los efectos de la temporalidad y la alternancia en el empleo.

Sin embargo la reforma tuvo como consecuencia el aumento de la contratación, aunque este aumentó correspondió en mayor medida a los contratos temporales *“crecieron durante el período 1985-1993, un 73%, y dentro de ellos al contrato de fomento del empleo, que creció, en solo cuatro años, más de un 150%”.*

Tras la reforma de 1984 el desempleo aumentó hasta situarse en el año 1992 en 3 millones de personas aproximadamente, representando un 17⁷ por ciento. Ante esta situación el gobierno legisló con un objetivo principal, reducir el gasto público en prestaciones por desempleo, además de otros cambios.

- **LAS REFORMAS LABORALES DE LOS AÑOS NOVENTA**

La Ley 22/1992, de 30 de julio, de medidas urgentes sobre fomento del empleo y protección por desempleo no modifica el Estatuto de los Trabajadores. En su lugar incorpora medidas para endurecer el acceso a la prestación contributiva por desempleo al aumentar el periodo mínimo de cotización a 12 meses. Se suprimen las becas para los parados que participen en cursos de formación y se modifica la

duración mínima del contrato temporal de fomento del empleo que pasa a ser de doce meses. Todo esto afectará en mayor medida a los trabajadores más jóvenes al estar mayor expuestos a la contratación temporal.

En la exposición de motivos del Real Decreto-ley 18/1993, de 3 de diciembre, de Medidas Urgentes de Fomento de la Ocupación hace referencia a las dificultades económicas del país: *“La gravedad de la situación económica y su incidencia en el mercado de trabajo concede prioridad a la necesidad de acometer, de manera decidida y urgente, la reforma de las relaciones laborales con el objetivo de luchar contra el paro y potenciar nuestra capacidad generadora de empleo”* y expone que uno de sus objetivos principales es *“favorecer la inserción laboral de los jóvenes sin formación profesional específica o sin experiencia laboral o posibilitar el trabajo de un mayor número de personas”*. Para ello se aplicarán las siguientes medidas como la eliminación de la obligación del empresario de contratar a través del Instituto Nacional de Empleo. La modificación del régimen jurídico de los contratos formativos, pasando a una regulación más exhaustiva. Estableciendo medidas que eviten el abuso de este tipo de contratación. Cambios en la duración máxima del contrato en prácticas, reduciéndose a dos años; o cambios en el “contrato de aprendizaje” pudiéndose realizar a menores de 25 años.

Los contratos a tiempo parcial se definieron como aquellos con una jornada inferior a la jornada a tiempo completo habitual en la actividad de que se trate en lugar de una jornada inferior a dos tercios de la jornada habitual. Se impuso la cotización a la Seguridad Social por horas, cerrando la posibilidad de cotización por días así como la limitación a la protección social de los trabajadores a tiempo parcial con jornadas inferiores a 12 horas semanales o 48 horas mensuales.

Diez años después de la reforma de 1984 no se logran los objetivos de ocupación propuestos. De nuevo, pese a los cambios realizados por el gobierno no se consiguió reducir la tasa de desempleo, situándose en 1994 en un 24² por ciento de la población, es decir, casi 4 millones de personas desempleadas. Dada la magnitud del problema se aborda una nueva reforma, la Ley 10/1994, de 19 de mayo sobre medidas urgentes de fomento de la ocupación, que se justifica con estos motivos: *“La gravedad de la situación económica y su incidencia en el mercado de trabajo concede prioridad a la necesidad de acometer, de manera decidida y urgente, la reforma de las relaciones laborales con el objetivo de luchar contra el paro y potenciar nuestra capacidad generadora de empleo”*. Por tanto, como vía para solucionar el problema consideran que *“para recuperar la senda del crecimiento económico y mejorar la competitividad de las empresas, como base imprescindible del mantenimiento y de la creación de empleo, junto a medidas de carácter estrictamente económico, es*

necesario abordar la reforma del marco de relaciones laborales, para, salvaguardando el necesario equilibrio de quienes las protagonizan, permitir con su intervención la permanente adaptabilidad a las circunstancias cambiantes de los procesos productivos y las innovaciones tecnológicas”.

Donde uno de sus objetivos, de nuevo es: *“Facilitar la inserción laboral de los jóvenes, cuya falta de formación específica o experiencia laboral constituye siempre el más serio obstáculo para su acceso al empleo, acentuado cuando las altas tasas de paro permiten al empresario una amplia elección entre mano de obra más rentable.*

Figuras contractuales como el contrato de prácticas o de aprendizaje, que combinan adecuadamente trabajo efectivo y formación y valoran en sus justos términos las contraprestaciones que reciben las partes, están llamadas a dar respuesta con carácter inmediato al desempleo de los jóvenes, que representan más de la tercera parte de la población parada y a convertirse en un instrumento permanente de integración juvenil y de formación de los recursos humanos sin cuya adecuada cualificación nunca serán competitivas nuestras empresas”.

La nueva reforma de 1994 supone un gran cambio que tendrá un importante impacto en el mercado de trabajo. Esta reforma causó importantes movilizaciones sociales y no estuvo pactada con los sindicatos. Unos de los aspectos más importantes de esta reforma laboral es que insisten en **la temporalidad como mecanismo de creación de empleo**, tal y como podemos observar en los siguientes cambios realizados.

Uno de los puntos clave de la reforma es la legalización de las Empresas de Trabajo Temporal (ETT), que tendrá una importante repercusión en los jóvenes, tal y como expone López Calle: *“el contrato de puesta a disposición contempla una situación laboral en la que el trabajador arrienda su trabajo a la ETT pero quien determina la cantidad, las condiciones y la organización del trabajo es la empresa usuaria. De forma que los jóvenes que acuden a las empresas de trabajo temporal no pueden, por definición, negociar las condiciones de trabajo reales en las que van a trabajar, porque no saben siquiera el tipo de trabajo que van a realizar, el tiempo que va a durar el trabajo, ni el lugar en el que van a hacerlo”.*

La reforma de 1994 establece una ampliación del contrato “de aprendizaje” hasta los 25 años, cuando en la reforma de 1984 se cambió de 18 a 20 años, y la duración se fija entre los seis meses y los tres años. También se establece la reducción del salario por debajo del Salario Mínimo Interprofesional. Por último, se establece la duración del contrato de prácticas entre seis meses y dos años, y al igual que en el contrato de aprendizaje se establece que la retribución será fijada por convenio.

En cuanto al trabajo a tiempo parcial se establece que *“la jornada a tiempo parcial toda aquella que sea inferior a la habitual, es decir no hay límite. De esta manera disminuye*

la protección social, y aumentan este tipo de relaciones laborales, principalmente en los sectores más jóvenes de la sociedad. La reforma de 1994, también introduce novedades respecto al despido ya que a las causas ya existentes de despido (económicas, tecnológicas y de fuerza mayor) se añaden las organizativas y de producción. Además, se pasa a considerar despido procedente cuando, bajo alguna de las causas anteriores, en un período de 90 días no se superase el 10% de la plantilla (anteriormente solo se podía hacer en empresas de menos de 50 trabajadores y por causas previamente acreditadas de amortizar un puesto de trabajo individualizado). Por último cabe destacar, en relación con la negociación colectiva, que la reforma de 1994 establece una fecha límite para la derogación de las ordenanzas y reglamentaciones laborales para que se vayan substituyendo por convenios colectivos.”

Desde 1984 a 1994 se legisló para fomentar la temporalidad del empleo en los jóvenes, así como con tratos de prácticas y de formación, con tal de capacitarlos y ofrecerles mejores perspectivas en el futuro. Sin embargo estas políticas generaron una elevada temporalidad y un enorme desempleo en esos años para los más jóvenes.

Tras la victoria del partido Popular en marzo de 1996 se apreció un descenso de los niveles de desempleo y un incremento de los niveles de temporalidad. Al poco tiempo se aprueba una nueva norma, la Ley 63/1997, de 26 de diciembre, de Medidas Urgentes para la Mejora del Mercado de Trabajo y el Fomento de la Contratación Indefinida que en cuyo preámbulo se justifica con la idea de *“abrir un debate y reflexión acerca de en qué medida la recuperación económica pudiera verse acompañada de una mejora del funcionamiento del mercado de trabajo que permita responder conjuntamente a los graves problemas del paro, la precariedad y la alta rotación del empleo”*. A lo que también *“se reconoce explícitamente que el contexto actual se caracteriza por la alta tasa de desempleo existente en nuestro país (22 por 100 de la población activa), así como por la temporalidad (34 por 100) y rotación de la contratación laboral que tiene graves efectos sobre la población trabajadora, el crecimiento económico, el funcionamiento de las empresas y el sistema de protección social. La actual tasa de desempleo juvenil (42 por 100 de la población menor de veinticinco años) aconseja la adopción de medidas específicas para este colectivo que, por una parte, posibiliten recibir o complementar la formación adquirida y aplicar dichos conocimientos a través de los contratos de formación y prácticas y, de otra parte, permitan que puedan incorporarse al mercado laboral en términos de mayor estabilidad que hasta ahora”*.

Ante esta tesitura el gobierno realiza una serie de reformas que afectan a la contratación indefinida de menores de 18 a 29 años, a mayores de 45 años, a parados de larga duración, personas con discapacidad y a contratados temporales para convertirse en indefinidos. Las medidas que se tomaron repercutían a las bonificaciones de la cuota empresarial a la Seguridad Social para estas conversiones de contrato temporal a indefinido.

- **LAS REFORMAS LABORALES DEL SIGLO XXI**

En el año 2000 España vivía una época de crecimiento económico. Dejada atrás la crisis de principios de los años noventa se vuelve a recuperar niveles de empleo, gracias al crecimiento económico basado en el sector de servicios y en la construcción. Sin embargo también aumentó los niveles de temporalidad y de precariedad laboral.

Tal y como lo expresa la Ley 12/2001, de 9 de julio, de medidas urgentes de reforma del mercado de trabajo para el incremento del empleo y la mejora de su calidad *“el tiempo transcurrido desde estas reformas ha puesto de relieve unos efectos globalmente positivos derivados de las mismas, traducidos en el incremento del número de contratos indefinidos y a tiempo parcial, y ha puesto también de relieve problemas prácticos o disfunciones en determinadas materias, como el trabajo a tiempo parcial, de los que se ha derivado probablemente el que no se hayan alcanzado plenamente todas las posibilidades de desarrollo de la contratación que podrían haberse esperado”*. En este sentido la norma introduce modificaciones en el contrato a tiempo parcial y el contrato de relevo con la intención de fomentar su utilización. Otra de las modificaciones va destinada a evitar la utilización masiva del contrato temporal de corta duración mediante el incremento de las cuotas empresariales a la Seguridad Social. Según el estudio FIPROS de Trayectorias Laborales de los y las Jóvenes y Mantenimiento de la Protección Social esta reforma consiguió *“reducir el desempleo notablemente, influido también por el contexto económico de bonanza, y aunque la contratación indefinida aumentó notablemente en este período, también lo siguió haciendo la contratación temporal”*.

Tras la reforma de 2001 llegó otra nueva modificación, el Real Decreto-ley 5/2002, de 24 de mayo, llamado el “decretazo”, con el fin de modificar una vez más la normativa de prestaciones por desempleo y de abaratamiento del despido. Una de las novedades de este decreto es la capacitación otorgada a los Servicios Públicos de Empleo para determinar el mejor itinerario de inserción (colocación adecuada) y la incorporación del compromiso de ocupabilidad: *“desde el inicio de la prestación existirá un compromiso de actividad en virtud del cual el desempleado tendrá derecho a que los Servicios Públicos de Empleo determinen el mejor itinerario de inserción, de*

acuerdo con sus capacidades profesionales y aptitudes para el trabajo". Es decir, el solicitante o beneficiario de las prestaciones debe buscar activamente empleo, aceptar una colocación adecuada y participar en acciones específicas de motivación, información, orientación, formación, reconversión o inserción laboral.

Otra novedad es la modificación de las condiciones del despido al suprimirse los salarios de tramitación en los casos que el empresario reconozca previamente la improcedencia del despido y se pague en menos de 48 horas la indemnización por despido improcedente.

Sin llegar a citar otras modificaciones, las mencionadas anteriormente suponen un impacto dentro de los fenómenos de precariedad laboral en la juventud. El decreto de 2002 no modifica los contratos temporales ni parciales y no será hasta en el año 2006, con la Ley 43/2006 de 29 de diciembre, con el PSOE nuevamente en el gobierno. Según esta ley, en el 2006 el mercado laboral español se caracteriza por *"un fuerte incremento del empleo, que se sitúa en el primer trimestre de 2006 en el 4,9 % en tasa de variación interanual. El incremento del empleo se ha producido tanto en los contratos indefinidos como en los temporales, aunque más intensamente en estos últimos. El notable aumento del empleo, pese a que ha ido acompañado de una aceleración de la población activa, ha determinado un descenso de la tasa de paro, desde el 11,5 % en 2002 y 2003 hasta el 9,2 % en 2005 y el 9,1 % en el primer trimestre de 2006, lo que significa que dicha tasa se encuentra, por primera vez desde 1979, por debajo del 10 %"*. Sin embargo, dados los compromisos con la Estrategia de Lisboa se intenta frenar la contratación temporal, usando para ello *"medidas dirigidas a impulsar y apoyar el empleo, la contratación indefinida y la conversión de empleo temporal en fijo, bonificando y estimulando los nuevos contratos indefinidos y reduciendo las cotizaciones empresariales al Fondo de Garantía Salarial y por desempleo, centradas estas últimas en el empleo estable"*. Para ello se legisló mediante el fomento de la contratación indefinida a las conversiones de contratos temporales (sólo entre 2004 y 2007). A su vez se establecieron límites al encadenamiento de contratos temporales al mismo trabajador para el mismo puesto, modificaron las cotizaciones empresariales a los contratos temporales a tiempo completo, realizados a través de ETT con los contratos temporales realizados directamente desde la empresa, pasando del 7,7% al 6,7%. Y por último eliminando los contratos de inserción. Sin embargo esta reforma no logra alcanzar su objetivo de reducir la temporalidad.

Aún así, tras la crisis iniciada en el año 2008 el ejecutivo español se ve con la necesidad de iniciar otra reforma en el 2010. En la Ley 35/2010 de Medidas Urgentes del Mercado de Trabajo argumenta que el mercado español presenta *"unas*

debilidades de nuestro modelo de relaciones laborales que, en último término, vienen a explicar la elevada sensibilidad del empleo al ciclo económico que se ha venido poniendo de manifiesto en nuestro país, lo que hace que crezca mucho en las fases expansivas pero que se destruya con igual o mayor intensidad en las etapas de crisis, y entre las que se encuentran las siguientes: un significativo peso de los trabajadores con contrato temporal (en torno a un tercio del total de asalariados por cuenta ajena), que constituye una anomalía en el contexto europeo, y que ha derivado en una fuerte segmentación entre trabajadores fijos y temporales". Y por tanto la ley busca "corregir algunas de las ineficiencias que presenta el mercado de trabajo español, como la excesiva segmentación entre trabajadores fijos y temporales, la escasa flexibilidad para adecuar las condiciones laborales a las necesidades de cada empresa y sus trabajadores, el escaso rendimiento de la intermediación laboral, y la mejora del capital humano de los trabajadores con menor cualificación".

Con tal de corregir estas ineficiencias se regula para dar mayor margen al fomento de la contratación indefinida ampliando los colectivos que pueden adscribirse a dicho contrato. También se realiza una reforma en las causas del despido por razones económicas, técnicas, organizativas o de producción, facilitando al empresario el despido preventivo. Se modifica la indemnización por fin de contrato de la contratación temporal y se endurece la prohibición de encadenar contratos temporales. La edad de los contratos de formación y prácticas se amplía pasando de 21 a 25 años. Se eliminan las restricciones de las ETT para actuar en sectores como la construcción o que impliquen actividades de riesgo.

Un año después, el Real Decreto-ley 10/2011, de 26 de agosto de medidas urgentes para la promoción del empleo de los jóvenes, el fomento de la estabilidad en el empleo y el mantenimiento del programa de recualificación profesional de las personas que agoten su protección por desempleo añade un nuevo contrato para la formación y el aprendizaje, que modifica su extensión en el tiempo como la edad del colectivo pudiéndose realizar hasta los treinta años.

• **LA REFORMA LABORAL DE 2012**

Por último en febrero de 2012 se aprueba la última reforma laboral, una reforma que realiza profundos cambios dentro del marco de las relaciones laborales y que ha sido amplia y duramente contestada duramente por la sociedad y los sindicatos. El Real Decreto-ley 3/2012, de 10 de febrero, de medidas urgentes para la reforma del mercado laboral se aprueba poco después de que el PP ganara con mayoría absoluta las elecciones generales y en un contexto donde *"la cifra de paro se sitúa en 5.273.600 personas, con un incremento de 295.300 en el cuarto trimestre de 2011 y de 577.000 respecto al cuarto trimestre de 2010. La tasa de paro sube en 1,33 puntos*

respecto al tercer trimestre y se sitúa en el 22,85%. La destrucción de empleo ha sido más intensa en ciertos colectivos, especialmente los jóvenes cuya tasa de paro entre los menores de 25 años alcanza casi el 50%. La incertidumbre a la hora de entrar en el mercado de trabajo, los reducidos sueldos iniciales y la situación económica general están provocando que muchos jóvenes bien formados abandonen el mercado de trabajo español y busquen oportunidades en el extranjero”.

La temporalidad de los trabajadores sigue siendo el principal problema del país donde se recoge una tasa de *“casi el 25%, mucho más elevada que el resto de nuestros socios europeos. La temporalidad media en la UE27 es del 14%, 11 puntos inferior a la española”.*

Esta última reforma realiza modificaciones que facilitan el despido y la reducción de los salarios de los trabajadores. También modifica otros aspectos como la negociación colectiva, la causalidad del despido, la aprobación de los ERE, la indemnización del despido, la eliminación de los salarios de tramitación. Entre varias reformas se autoriza a las ETT para actuar como agencias de colocación: *“las Empresas de Trabajo Temporal se han revelado como un potente agente dinamizador del mercado de trabajo. En la mayoría de los países de la Unión Europea, tales empresas operan como agencias de colocación y desde las instituciones comunitarias se viene subrayando que las mismas contribuyen a la creación de puestos de trabajo”.* Se modifican algunos aspectos del contrato a tiempo parcial permitiendo ahora realizar horas extraordinarias.

Las PYME se verán beneficiadas con esta serie de medidas, como la Creación de un contrato indefinido para PYME de menos de 50 trabajadores, con un periodo de prueba de un año, con deducción fiscal por contratar a su primer trabajador menor de 30 años. También recibirán una deducción fiscal del 50% de la prestación por desempleo de los trabajadores contratados en un año, donde si el trabajador lo desea puede complementar su salario con un 25% de su prestación. Por último recibirán deducciones fiscales por la contratación de menores de 30 años o por contratar desempleados beneficiarios de una prestación contributiva de desempleo y de parados de larga duración mayores de 45 años.

Se regula el contrato a tiempo parcial con tal de fomentar la conciliación laboral con los estudios o la familia. Se regula por primera vez el teletrabajo. En cuanto a la flexibilidad interna de las empresas ahora se permite la modificación de las condiciones de trabajo y la movilidad funcional según las necesidades de la empresa. Se prioriza el convenio de empresa frente al sectorial y se facilita el descuelgue del convenio en caso de que la empresa presente dificultades. Se reducen las cuotas empresariales en los contratos de formación y aprendizaje. Los trabajadores que

cobren prestación por desempleo deberán realizar servicios para el bien de la comunidad a través de convenios de colaboración con las Administraciones Públicas. Estas nuevas recetas difícilmente pueden lograr mejorar la tasa de empleo juvenil así como mejorar sus condiciones de estabilidad laboral. En todo caso se apunta nuevamente a una estrategia laboral donde los jóvenes irán rotando de trabajo en trabajo, con peores condiciones laborales que antes y sin esperar ningún asidero de estabilidad. Las múltiples deducciones fiscales para las PYME, la posibilidad de descolgarse del convenio, de realizar cambios en las condiciones de trabajo, así como la facilidad para despedir que se imponen no tendrán resultados positivos para la juventud. En su lugar se irá profundizando en un proceso de precariedad, temporalidad y sobrecualificación que España lleva padeciendo desde décadas.

- **LA PRECARIEDAD LABORAL JUVENIL**

En una breve pincelada hemos podido observar casi 25 años de reformas que han afectado especialmente a los más jóvenes. Si bien no se ha profundizado del todo en todas las modificaciones que se han realizado a lo largo de estos años considero que los puntos mencionados son suficientes para entender el impacto que han tenido estas modificaciones en la precariedad del empleo juvenil.

Las reformas laborales no se bastan por sí solas para explicar la precariedad juvenil. El modelo productivo español, basados en sectores poco productivos o de valor añadido, así como una ausencia de capacidad por parte del Estado de elaborar una estrategia para coordinar la formación con el mercado de trabajo, han permitido que se desarrolle este modelo de trabajo que configura un elevado desempleo en momentos de crisis y trabajos de poca estabilidad. Tal y como describe Peiró (2005):

3. Uno de los principales problemas que existen en el país es la *elevada tasa de desempleo juvenil*, siguiéndole la *elevada tasa de temporalidad* del empleo, el *gran porcentaje de empleos en sectores de poca productividad* y unos *niveles de iniciativa emprendedora muy bajos*.
4. Otro punto a considerar es la *flexibilidad laboral*. Debido a la dificultad de encontrar un empleo acorde a sus preferencias optan por aceptar empleos con Formación Continua, con contrato temporal, trabajos relacionados con otra profesión distinta, con flexibilidad laboral, trabajos en una ETT, trabajar en un puesto de cualificación inferior y trabajar los fines de semana. Esto implica la progresiva precarización de la juventud en el mercado de trabajo (Santos Preciado 1997).
5. Otro aspecto de importante es el fenómeno de la *sobrecualificación* en el empleo. Es frecuente que la juventud acceda a puestos de trabajo donde la cualificación exigida es inferior a la cualificación adquirida. Esto se debe

principalmente a que no existen suficientes oportunidades de empleo que requieran de una cualificación al nivel de los jóvenes.

Si bien las reformas laborales no son la causa explicativa de la situación de los jóvenes sí que ayuda a explicar parte del problema dado que el mercado de trabajo se ha nutrido de la jurisdicción existente para consolidar el actual modelo productivo español.

En este caso hemos visto que las reformas se ha realizado para paliar algunas situaciones de crisis económica, como en los años ochenta donde el desempleo era elevado, flexibilizando las condiciones de contratación y haciendo que éstas sean más baratas de cara al empresario mediante deducciones fiscales u otras formas legales. En los ochenta fue clara la iniciativa de crear nuevas formas de contratación e incentivar la temporalidad para la juventud. Sin embargo esto no fue suficiente y el desempleo siguió en aumento a finales de los ochenta. Las siguientes reformas siguieron fomentando la temporalidad o endureciendo las condiciones para percibir la prestación contributiva por desempleo. La dualización del mercado de trabajo ya se había consolidado dando lugar a personas con un empleo estable y otras con empleos temporales e inestables que lo sufrieron en mayor medida las generaciones más jóvenes.

A mediados de los noventa, a medida que fue creciendo la tasa de empleo se tuvieron que tomar medidas para reducir la temporalidad y fomentar los contratos indefinidos. Sin embargo el crecimiento del país se había sostenido en sectores como la construcción, la hostelería, el turismo, el comercio, entre otros, que requerían de una mano de obra barata, flexible y juvenil. Por tanto, pese a las diversas reformas realizadas a partir del año 2000 no se logró mejorar las condiciones de estabilidad en el empleo y la temporalidad siguió manteniendo su elevada tasa.

En el año 2008, ante el estallido de la crisis que pulverizó los sectores inmobiliario y de servicios se eliminaron millones de empleo y elevó nuevamente la tasa de desempleo juvenil. Se legisló nuevamente la ley laboral con tal de fomentar la contratación sin demasiado éxito. Con la nueva reforma de 2012 y habiendo observado las principales modificaciones, podemos deducir que esta reforma no va a suponer una ayuda para frenar la precariedad laboral juvenil sino que la está fomentando. La reforma está pensada para flexibilizar las condiciones de entrada y salida del mercado laboral así como para reducir los costes del empresario, ya sea mediante la modificación de las condiciones de trabajo o mediante deducciones fiscales.

En conclusión, la precariedad laboral va a seguir acompañando a la juventud como ha ido haciendo en los últimos años. Hasta ahora no se han realizado reformas que cambien sustancialmente este paradigma para añadir estabilidad en el empleo de los

jóvenes. En su lugar, la juventud de hoy en día debe enfrentarse al desempleo o al trabajo precario, de bajos salarios, temporal, con tendencia a la sobrecualificación y sin perspectivas de estabilidad.

BIBLIOGRAFÍA

Informe Fundación 1  de Mayo. (2012). "las reformas laborales en España y su repercusión en materia de contratación y empleo. CINCUENTA Y DOS reformas desde la aprobación del Estatuto de los Trabajadores en 1980". Febrero 2012.

López Calle, P. (2010) "El impacto de las reformas laborales y la reorganización productiva en España sobre el empleo juvenil". *Abaco: Revista de cultura y ciencias sociales*, 66.

Luque, S; Panadero, H; Sanz, J; Coll, C. (2011) "Trayectorias Laborales de los y las Jóvenes y Mantenimiento de la Protección Social". FIPROS. Ministerio de Empleo y Seguridad Social. Gobierno de España. Barcelona.

Peiró, J.M. (2005). "Jóvenes y empleo en España". *Nuevas perspectivas*. Cuenta y Razón del pensamiento actual, 138, 131-146.

Santospreciado, J.M. (1997) "La segmentación del mercado laboral juvenil y su especialización ocupacional por edad y sexo", en *Anales de geografía de la Universidad Complutense*, n  17, pp.153-171.

[LEY 32/1984, de 2 de agosto, sobre modificación de determinados artículos de la Ley 8/1980, de 10 de marzo, del Estatuto de los Trabajadores.](#)

LEY 22/1992, de 30 de julio, de medidas urgentes sobre fomento del empleo y protección por desempleo.

REAL [DECRETO-LEY 18/1993, de 3 de diciembre, de Medidas Urgentes de Fomento de la Ocupación.](#)

LEY 10/1994, de 19 de mayo sobre medidas urgentes de fomento de la ocupación.

LEY 63/1997, de 26 de diciembre, de Medidas Urgentes para la Mejora del Mercado de Trabajo y el Fomento de la Contratación Indefinida.

LEY 12/2001, de 9 de julio, de medidas urgentes de reforma del mercado de trabajo para el incremento del empleo y la mejora de su calidad.

REAL DECRETO-LEY 5/2002, de 24 de mayo, de medidas urgentes para la reforma del sistema de protección por desempleo y mejora de la ocupabilidad.

LEY 43/2006, de 29 de diciembre, para la mejora del crecimiento y del empleo.

LEY 35/2010, de 17 de septiembre, de Medidas Urgentes del Mercado de Trabajo.

REAL DECRETO-LEY 10/2011, de 26 de agosto, de medidas urgentes para la promoción del empleo de los jóvenes, el fomento de la estabilidad en el empleo y el mantenimiento del programa de recualificación profesional de las personas que agoten su protección por desempleo.

REAL DECRETO-LEY 3/2012, de 10 de febrero, de medidas urgentes para la reforma del mercado laboral.

MÈTODES I TÈCNIQUES

Les enquestes de mobilitat quotidiana. Una revisió comparada de les diferents metodologies internacionals¹

Miguel Ángel Castela Egido
Universitat Autònoma de Barcelona. Departament de Geografia
MiguelAngel.Castela@uab.cat
Carme Miralles-Guasch
Universitat Autònoma de Barcelona. Departament de Geografia
Carme.Miralles@uab.cat
Montserrat Martínez Melo
Universitat Autònoma de Barcelona. Departament de Geografia
Montserrat.Martinez.Melo@uab.cat

Resum

A través d'un dels instruments més emprats en l'anàlisi dels desplaçaments de les persones com són les enquestes de mobilitat quotidiana, es realitza una comparativa entre les metodologies que s'apliquen en enquestes de diferents països, per tal d'aprofundir com aquestes s'aproximen a la població infantil. Els resultats obtinguts mostren com les diferents enquestes presenten similituds metodològiques i conceptuals respecte als desplaçaments i població que recullen, però diferències respecte a la forma de delimitar i classificar al col·lectiu infantil.

Resumen

A partir de uno de los instrumentos más empleados para el análisis de los desplazamientos de las personas, como son las encuestas de movilidad cotidiana, se realiza una comparativa entre las metodologías que se aplican en encuestas de diferentes países, con la finalidad de detallar como éstas se aproximan a la población infantil. Los resultados obtenidos muestran como las diferentes encuestas presentan similitudes metodológicas y conceptuales respecto a los desplazamientos y población que recogen, pero se diferencian respecto a la forma de delimitar y clasificar al colectivo infantil.

1. Introducción

Las encuestas de movilidad son instrumentos de información que recogen datos sobre los desplazamientos de la población, pero desde perspectivas y metodologías muy diversas. La comunicación presentada ha seleccionado las encuestas de movilidad más representativas de nuestro entorno. De estas elabora un primer análisis sobre las variables más importantes relacionadas con los desplazamientos, definición, motivos que los generan y modos en que se realizan y otras cuestiones de carácter estadístico.

¹ Esta comunicación ha sido financiada por el proyecto CSO2010-18022 (subprograma GEOG). *La perspectiva territorial, social y medioambiental en las investigaciones sobre movilidad y transporte. Un análisis desde la geografía.*

En la segunda parte se analiza el colectivo infantil, partiendo de las edades que esta comprende y de la clasificación que los estudios consultados aplican sobre él.

2. Fuentes de información seleccionadas

En esta comunicación se ha procedido a analizar seis encuestas de movilidad cotidiana, con orígenes geográficos distintos. Su selección de dichas encuestas, se ha realizado por el interés que estas tienen en relación a su metodología, a la población que incluye y al ámbito territorial que representa. Sin ocultar que la facilidad para obtener dicha información, a partir de su disponibilidad en las páginas web correspondientes ha sido uno de los factores decisivos. Trabajos como los de Pazos (2005, 85-92) y Violland (2011, 1-28) han ayudado en la elección de las encuestas aquí presentadas.

Las seis encuestas analizadas se resumen en el cuadro 1, donde se recoge el país, las ediciones realizadas y la analizada, su periodicidad y el organismo promotor. Menos la encuesta de Estados Unidos, el resto se ubican en países europeos. Y una de ellas, la encuesta catalana, no tiene un ámbito estatal sino regional. De todas se ha analizado su última edición, algunas que van del 2006 hasta la más actual del 2010. Estos estudios se publican con una frecuencia de entre 5 y 6 años, exceptuando el caso francés que se realiza cada 10 años

Cuadro 1. Características comunes en las encuestas seleccionadas.

País/Región	Nº ediciones	Edición analizada	Periodicidad	Organismo promotor
Cataluña (España) (EMQ)	3	2006	Cada 5 años	Autoridad del Transporte Metropolitano y Departamento de Política Territorial y Obras Públicas de la Generalitat de Cataluña
España (Movilia)	2	2006	Cada 5 años	Ministerio de Fomento, Gobierno de España
Alemania (MiD)	5	2008	Cada 6 años	Ministerio Federal Alemán de Transportes, Obres Públicas y Urbanismo
Suiza (MS)	8	2010	Cada 5 años	Oficina Federal de Desarrollo Territorial y Estadístico de Suiza
Estados Unidos (NHTS)	7	2009	Cada 5 años	Departamento de Transportes de los Estados Unidos y la Federal HighwayAdministration
Francia (ENTD)	5	2007/08	Cada 10 años	Instituto Nacional de Estadística y de Estudios Económicos

Fuente: Elaboración propia a partir de las encuestas consultadas.

La *Enquesta de Mobilitat Quotidiana (EMQ).CC.AA de Cataluña, España*. Es una iniciativa de la Autoridad del Transporte Metropolitano (ATM) y el Departamento de Política Territorial de la Generalitat de Cataluña, cuyo objetivo es conocer

quinquenalmente la movilidad de la población de Cataluña. En 1996 y 2001 se realizaron las dos primeras. En la edición del año 2006, la utilizada para este artículo, se amplió su alcance territorial al conjunto del territorio catalán. (DPTGC, 2006).

Encuesta de Movilidad de las Personas Residentes en España, (Movilia), España. Realizada por el Ministerio de Fomento de manera quinquenal y con la finalidad de obtener información que permita el conocimiento de la pautas de movilidad de la población residente en España, cuenta con dos ediciones, 2000 y 2006, esta última, analizada para este estudio. (MFGE, 2006).

Mobilität in Deutschland (MiD), Alemania. Realizada por el Federal Ministry of Transport, Building and Urban Affairs de Alemania, tiene como principal objetivo obtener información sobre los viajes de las personas y el comportamiento de la movilidad. Esta operación estadística presenta una periodicidad de 6 años y cuenta con tres ediciones anteriores, (1976, 1982 y 1989) denominadas *Kontinuierlichen Erhebungen zum Verkehrsverhalten*, (KONTIV). A partir de la edición del 2002 cambia su nombre por el actual, MiD. (FMTBUA, 2008). Aquí se analiza la del 2008.

La mobilité en Suisse (MS), Suiza. Office Fédéral du Développement Territorial y Estadístico de Suiza, es su promotor. Este estudio analiza los múltiples aspectos de la movilidad de las personas en Suiza. Se realiza cada cinco años y cuenta con ocho ediciones que van desde el 1974 hasta el 2010, siendo esta la analizada en esta comunicación. (OFDT, 2010).

National Household Travel Survey (NHTS). Realizada por el U.S Department of Transportation y la Federal Highway Administration de Estados Unidos. Esta encuesta caracteriza los patrones de viaje personales diarios en todo el país. Este ejercicio estadístico pese a no ser regular en su publicación, tiene siete ediciones: 1969, 1977, 1983, 1990, 1995, 2001 y la utilizada para el análisis, del 2009. (USDT, 2009).

Enquête nationale transport et déplacements (ENTD), Francia, resultados a nivel regional para la francia metropolitana y las regiones de Bretagne, Languedoc-Roussillon, Pays de la Loire, Midi- Pyrénées et Ile-de-France. El Instituto Nacional de Estadística y de Estudios Económicos es el organismo que se encarga de realizar esta encuesta. Tiene el objetivo de conocer los desplazamientos y uso de los transportes en Francia, se realiza con una periodicidad decenal. Iniciada en 1966/67, su última edición (y la analizada aquí) es de 2007/08. (INSEE, 2007/08).

3. Análisis de las encuestas seleccionadas

3.1 Variables analíticas

Los tres elementos principales que recogen las encuestas seleccionadas son la propia definición de desplazamiento, los motivos que los generan y los modos de transportes

que las personas utilizan. En este apartado se comparan estas tres variables entre las encuestas seleccionadas.

3.1.1 Definición de desplazamiento

El desplazamiento es la unidad básica que recogen y analizan las distintas encuestas seleccionadas y es el principal objetivo de las operaciones estadísticas. Por ello es importante reflexionar sobre las definiciones que adopta este concepto en cada una de ellas, pues de sus similitudes o disparidades se podrá valorar la comparabilidad de estos ejercicios entre sí. Si la definición de su unidad básica fuera muy desigual, las encuestas estarían valorando variables distintas que no podrían ser comparadas.

A pesar de tener orígenes geográficos distintos y entornos culturales distantes, lo primero que se tiene que subrayar es la similitud que todas ellas tienen al definir desplazamiento como unidad de análisis. Las seis encuestas barajadas asocian un desplazamiento a un motivo o propósito que lo origina o destino en que la persona tiene que llegar. A continuación se ofrecen las definiciones textuales de las distintas operaciones estadísticas consultadas y tal como se señala, se puedan encontrar algunos matices destacables:

- EMQ: *desplazamiento es entendido como el trayecto que se hace desde un origen hasta un destino por un motivo, utilizando uno o más modos de transporte.* (DPTGC, 2006).
- MOVILIA define desplazamiento como: *Movimiento de una persona desde un lugar de origen a un lugar de destino realizado por una finalidad o motivo. Un desplazamiento supone un motivo. Todo cambio de motivo implica un nuevo desplazamiento. Por esta razón, la vuelta al lugar de origen de un desplazamiento se considera como un desplazamiento distinto al inicial.* (MFGE, 2006).
- MiD define el desplazamiento: *una persona sale de casa a pie o en otro modo de transporte para ir hacia un destino. La ida y vuelta a casa cuenta como dos desplazamientos.* (FMTBUA, 2008).
- Para la MS de Suiza, un desplazamiento se inicia cuando *una persona comienza a moverse por algún propósito (por ejemplo, ir a su lugar de trabajo o caminar). El desplazamiento termina cuando el objetivo es alcanzado, cuando cambia el propósito o esta durante una hora o más en el mismo lugar.* (OFDT, 2010).
- La NHTS lo define como *un viaje desde un lugar a su destino, realizado por una persona en cualquier medio de transporte.* (USDT, 2009).
- En el caso de la ENT-D de Francia, *un desplazamiento se define como el movimiento de una persona desde un lugar de origen hasta un destino. Se*

caracteriza por un único motivo. Todo cambio de motivo implica la finalización del desplazamiento. (INSEE, 2007/08).

Cuatro de los estudios consultados, EMQ, Movilia, MS y ENTĐ detallan que el desplazamiento finaliza en el momento que se alcanza el propósito o motivo que lo originó. MS especifica que también concluye cuando se está durante una hora o más en un mismo lugar. MiD y NHTS coinciden en que el desplazamiento finaliza al alcanzar un destino.

3.1.2 Desplazamientos excluidos y tratamientos específicos

No todas las encuestas incluyen a toda la población ni clasifican los desplazamientos bajo los mismos criterios. Por este motivo se procede a analizar como las encuestas excluyen o no entre ciertos colectivos poblacionales y tipos de desplazamientos.

Las exclusiones que se generan son de dos tipos. Una por edad, que se centra en los rangos superiores e inferiores. De hecho solo Movilia excluye a los mayores de 65 años. Por lo que se refiere a la exclusión en las primeras edades, que atañen específicamente a los desplazamientos de la población infantil, esta será tratada en profundidad en el apartado correspondiente. El otro tipo de exclusión es por la tipología de los desplazamientos. En esta última solo se puede incluir Movilia, pues es la única de las encuestas consultadas que excluye un tipo de desplazamiento para toda la población de estudio. Concretamente, aquellos realizados a pie con una duración menor a 5 minutos. Una decisión que es argumentada del siguiente modo: *no aportarían información sustancial a la movilidad y de hecho haría imposible la correcta cumplimentación del cuestionario*". (MFGE, 2006).

Respecto a tratamientos específicos, cabe diferenciar entre aquellos realizados sobre los desplazamientos y aquellos vinculados al colectivo de profesionales del transporte. Este es definido en las diferentes encuestas, como aquellos trabajadores cuya ocupación implica la acción de desplazarse: transportistas, mensajeros, conductores o comerciales, etc.

En relación con los desplazamientos, MiD, EMQ y NHTS no establecen ninguna tipología específica y clasifican todos sus desplazamientos como regulares. En cambio en las otras, tal y como se detalla a continuación se establecen categorías entre los viajes.

Movilia y la encuesta francesa (ENTĐ) distinguen entre desplazamientos regulares y de larga distancia. El criterio seguido en estos dos casos para determinar estas tipologías es la distancia recorrida en cada uno de ellos:

- Movilia define los desplazamientos de larga distancia como aquellos realizados para alcanzar un motivo a una distancia superior a 50km. (MFGE, 2006).
- ENTĐ fija esta distancia en 80 km. (INSEE, 2007/08).

Por otro lado, la encuesta suiza (MS), establece dos tipos de desplazamientos no regulares:

- *Viaje con pernoctación*: Independientemente de la distancia recorrida debe de tener al menos una pernoctación fuera del hogar.
- *Viaje de un día*: Consiste en viaje inusual de tres horas de tiempo mínimo (incluye ida y vuelta), que termina en el mismo día y se lleva a cabo fuera del entorno familiar de la persona que viaja. (OFDT, 2010).

Sobre los profesionales de los transportes, todas las encuestas aplican un tratamiento específico distinto:

- NHTS y Movilia incluyen el desplazamiento de los trabajadores hasta su lugar de trabajo, pero excluyen los realizados durante su jornada laboral.
- EMQ y MiD incluyen todos los desplazamientos de este colectivo, pero los resultados y análisis son presentados en informes independientes del resto de resultados.
- MS y la ENTDT incluyen todos los desplazamientos de este colectivo dentro de categorías más generales de motivos como puede ser *Activité prof.*, y *voyage de service*. (Estas categorías se detallarán con mayor precisión en el siguiente apartado).

3.1.3 Motivos de los desplazamientos en las encuestas seleccionadas

Es necesario analizar en profundidad como los diferentes estudios se aproximan, categorizan y clasifican los motivos o propósitos que originan un viaje. La razón estriba en que como se ha comentado con anterioridad, cada uno de ellos está asociado a un desplazamiento y son el elemento que los define.

Las encuestas analizadas recogen datos sobre cualquier tipo de actividad que genere un desplazamiento. Esta gran diversidad de motivos ofrece una cantidad considerable de datos que los estudios consultados, bajo un criterio de agregación de la información, simplifican. En algunas operaciones aparecen publicados los resultados de manera desagregada con diferencias en cuanto al número de categorías que aplican. Es el caso de los quince motivos de la encuesta suiza (MS), hasta los treinta y cuarenta que se mencionan en la americana (NHTS) y la alemana (MiD), respectivamente. No obstante, para el presente análisis se ha procedido a utilizar los datos simplificados pues todas las encuestas publican de manera agregada los motivos.

Los estudios consultados establecen de forma agregada, entre siete y diez motivos, exceptuando la encuesta catalana con sólo tres. Aquellos más comunes en las encuestas seleccionadas son: Trabajo, Estudios, Ocio, Compras, Visitar a familiares/amigos, Acompañar a otras personas y Otros. Entre los diversos motivos se

destacan el trabajo y el retorno a casa, pues el análisis de estos dos proporciona información sobre como las distintas encuestas interpretan una misma actividad.

Respecto al motivo trabajo, tal y como muestra el cuadro 2, se observa un mayor o menor grado de detalle en la información según la operación analizada. La encuesta francesa (ENTD), para este motivo, distingue entre si es el lugar habitual de trabajo no. Esta distinción interna de la categoría laboral no aparece en otras encuestas. Aunque la alemana (MiD), la suiza (MS) y la americana (NHTS) presentan la categoría negocios, diferenciada de trabajo y que no se recoge en las otras tres encuestas.

Al motivo retorno a casa se le presta una atención especial pues, además de medir el índice de pendularidad de los desplazamientos de la población, las encuestas los clasifican de forma diversa. EMQ y ENTD los incluyen en sus informes de resultados publicados. MS y MiD no ofrecen información al respecto ni en sus informes de resultados ni en sus respectivos apartados de metodología. Movilia y NHTS, pese a contemplarlo dentro del estudio, no son publicados en los informes de resultados. Movilia, según su propio informe, justifica la exclusión debido a que: *el motivo “volver a la vivienda” se considera un desplazamiento independiente. Pero este motivo, está, por sus propias características, inducido por otro anterior. Por ello, resulta de mayor interés analizar la distribución del resto de motivos, que son los que originan realmente los desplazamientos.* (MFGE, 2006). NHTS bajo la categoría, “return to home”, analiza también este mismo motivo, pero no aparece en sus informes de resultados y no se ha hallado justificación de esta exclusión.

Cuadro 2: Motivos agregados de los desplazamientos en las encuestas seleccionadas.

EMQ	MOVILIA	MiD	MS	NHTS	ENTD
Movilidad ocupacional	Trabajo	<i>Arbeit</i> Trabajo	<i>Travail</i> Trabajo	<i>To/From Work</i> Ir/Volver al trabajo	<i>Travailler dans autre lieu</i> Trabajo en otro lugar <i>Travailler dans son lieu fixe et habituel</i> Trabajar en el lugar habitual
	Estudios	<i>Ausbildung</i> Educación	<i>Formation</i> Educación	<i>Work Related Business</i> Negocios	<i>Études</i> Estudios
	Compras	<i>Einkauf</i> Compras	<i>Activité prof., voyage de service</i> Actividad profesional	<i>Shopping</i> Compras	<i>Achats</i> Compras
Movilidad personal	Visitas familiares y amigos	<i>Freizeit</i> Ocio	<i>Loisirs</i> Ocio	<i>School/Church</i> Escuela/Iglesia	<i>Soins Démarches</i> Cuidado de otros <i>Visite</i> Visitas
	Paseos				<i>Accompagnement</i> Acompañar
	Ocio	<i>Dienstag</i> Negocios	<i>Services et accompagnement</i> Gestiones y acompañar	<i>Social and Recreation</i> Social y Recreacional	<i>Autres motifs personnels</i> Otros motivos personales
Retorno a casa	Acompañar niños/otras personas	<i>Begleitung</i> Acompañar	<i>Achats</i> Compras	<i>Other Family /Personal Errands</i> Familiar/Gestiones personales	<i>Loisirs</i> Ocio
	Otros	<i>Erledigung, Gestiones</i>	<i>Autres</i> Otros	<i>Other</i> Otros	<i>Restauration</i> Restauración <i>Retours au domicile</i> Volver a casa

Fuente: Elaboración propia a partir de las encuestas consultadas.

3.1.4 Modos analizados en las encuestas seleccionadas

Los medios de transporte utilizados para realizar los diferentes desplazamientos de la población es otra de las principales características que hay que destacar en las encuestas de movilidad.

Las seis encuestas consultadas incluyen a todos los modos de transportes empleados por la población. Además y sin excepciones, los modos de transporte se definen y se

entienden de la misma forma: medio de transporte utilizado para realizar el desplazamiento, independientemente de si este es motorizado o no motorizado.

También es importante plantearse como las distintas encuestas contabilizan los viajes en que se utilizan más de un medio de transporte. En todas ellas se establece unos criterios jerárquicos, donde uno de los medios es el principal y los otros son secundarios. Aunque cada una de ellas aplica distintos criterios de clasificación.

La encuesta catalana (EMQ), establece el modo principal a partir de un criterio de clasificación propio. Si un desplazamiento utiliza modos no mecánicos y mecánicos, los primeros siempre son el principal. Y entre estos los más rígidos (metro y tren) se sitúan por delante de los menos rígidos. Por otro lado, la alemana MiD y la francesa ENT-D consideran como modo principal de un desplazamiento aquel que ha realizado una mayor distancia en km, hasta lugar de destino. Movilia, en los desplazamientos de larga distancia efectuados con más de un medio de transporte establece el siguiente criterio: avión-barco-tren-autobús-coche y resto de modos. Más allá de estas calificaciones, en el resto se contabilizan cada modo de transporte utilizado, sin ningún criterio jerárquico.

Las distintas encuestas agrupan los medios de transporte según un criterio propio. Como se ve en el Cuadro 3, las categorías presentan un mínimo de tres grupos y un máximo de seis. La EMQ, MS y NHTS distinguen de manera general entre transportes no motorizados y motorizados y dentro de estos diferencian entre público y privado. En cambio, Movilia, MiD y ENT-D especifican un poco más, y concretan algunos de los medios utilizados. Movilia establece tres tipologías que se pueden ubicar dentro de los transportes públicos, una denominada tren y avión y dos específicas sobre el autobús. MiD para el transporte privado muestra dos categorías en función de si la persona es pasajero o conductor del vehículo. ENT-D divide el transporte privado entre vehículos a dos ruedas y coches. En resumen se puede decir que las encuestas coinciden mayoritariamente en los modos de transportes que establecen, pero difieren en el grado de precisión que ofrecen sobre cada uno de ellos.

Cuadro 3: Modos de transportes agregados en las encuestas seleccionadas.

EMQ	MOVILIA	MIID	MS	NHTS	ENTD
No motorizado	Más de 5 minutos a pie o bicicleta	zu Fuß A pie	MD (Mobilité douce) No motorizado	Walk Caminar	Marche à pied A pie
	Tren y Avión	Fahrrad Bicicleta			Vélo Bicicleta
Transporte Público	Autobús interurbano	ÖPV (Öffentlicher Personenverkehr) Transporte público de pasajeros	TIM (Transport Individuel Motorisé) Transporte Privado	Public Transportation Transporte Público	Deux roues à moteur Motor a dos ruedas
	Autobús urbano y metro				Voiture Coche
Transporte Privado	Coche o moto	MIV Motorisierter Individualverkehr (Mitfahrer) Transporte privado motorizado (pasajero)	TP (Transports Publics)/ Transportes Públicos	Private Vehicle Vehículo Privado	Transport collectif Transporte colectivo
	Otros	MIV Motorisierter Individualverkehr (Fahrer) Transporte privado motorizado (conductor)	Autres Otros	Other Otros	Autres moyens de transport Otros medios de transporte

Fuente: Elaboración propia a partir de las encuestas consultadas.

3.2 Cuestiones metodológicas y estadísticas

3.2.1 El universo poblacional, muestras, error muestral y procedimiento de muestreo

Uno de los aspectos comunes en los estudios seleccionados es el universo poblacional que analizan. Tal y como muestra el cuadro 4, en todas las encuestas

consultadas el universo poblacional de referencia es la población residente en el ámbito territorial analizado. Si bien, en el caso de Estados Unidos se especifica la exclusión de algunos colectivos tales como enfermos hospitalarios, presos o miembros de las fuerzas armadas, (USDT, 2009).

Otras de las características en las encuestas son las muestras y los errores muestrales. En este apartado, las muestras se comparan a partir de la tasa de cobertura de la encuesta, es decir, porcentaje que representa la muestra obtenida, respecto al total del universo poblacional que se quiere analizar. (Cuadro 4). Sobre esta característica no hay grandes diferencias en cuanto a la cobertura del universo de estudio que ofrecen las muestras recogidas, ya que dos casos superan el 1% de cobertura y el resto se sitúan por debajo del 0,3%. Si cabe destacar la concordancia que presentan respecto al error muestral de la encuesta, ya que en todos los casos seleccionados estos porcentajes se sitúan por debajo del 0,5%.

Otro aspecto interesante del análisis de las encuestas es el período de tiempo del procedimiento de muestreo. En otras palabras, durante cuánto tiempo recogen datos las encuestas sobre la movilidad cotidiana. Para evitar los posibles efectos de estacionalidad en los resultados, se observa como en la mayoría de las encuestas se trabaja a lo largo de doce meses o más. De las seis seleccionadas utilizan este método de trabajo cinco. Sólo Movilia utiliza menos de un año, y corrige, mediante la aplicación de factores de corrección estadísticos el efecto de estacionalidad.

Cuadro 4. Características metodológicas en las encuestas seleccionadas.

Encuesta	Universo Poblacional	Muestra	Error muestral	Tasa de cobertura	Temporalidad del muestreo (meses)	Día/s de referencia	Metodología de encuestación
EMQ	Población de 4 años y más residente en Cataluña	106.091 personas	0,31%	1,55%	12	1 día, el anterior a la encuesta	CATI
Movilia	Toda la población residente de 0 a 65 años de edad	104.982 personas	0,31% ²	0,29%	8	1 día, el anterior a la encuesta	CATI
MiD	Toda la población residente en Alemania.	116.185 personas	0,29%	0,14%	16	1 día, el anterior a la encuesta	Aviso previo PAPI CAWI, CATI
MS	Toda la población residente en Suiza a partir de 6 años	62.868 personas	0,40%	1,09%	12	1 día	CATI
NHTS	Toda la población civil no institucionalizada mayor de 5 años	283.054 personas	0,19%	0,10%	13	7 días, anteriores a la encuesta	Aviso previo CATI
ENTD	Toda la población residente mayor de 6 años	42.500 personas	0,49%	0,07%	12	7 días, la semana anterior a la encuesta	CATI

Fuente: Elaboración propia a partir de las encuestas consultadas.

3.2.2 Selección del día de referencia y procedimiento de encuestación

El período temporal para obtener los datos de la encuesta varía según la información del tipo de desplazamiento que se quiera recoger. De esta forma se observan dos criterios para el día de referencia. Una primera manera en los desplazamientos cotidianos, y una segunda en aquellas encuestas, anteriormente comentadas, que contemplan desplazamientos distintos a los cotidianos.

El marco temporal utilizado para recoger los datos es un aspecto clave, pues determina la fiabilidad de la información obtenida. Indagar sobre desplazamientos

²Todos los valores son estimaciones del margen de error global con MAS (Muestreo Aleatorio Simple), bajo el supuesto de máxima indeterminación ($p=q=50$), para un nivel de confianza del 95,5%. El error muestral de la EMQ se informa en la encuesta.

cotidianos más allá de la semana anterior a la entrevista, probablemente comportaría una pérdida de precisión y de la calidad de los datos sobre la que se sustentarán los resultados posteriores.

En relación con los días de referencia sobre los desplazamientos cotidianos cuatro de las seis encuestas consultadas, obtienen la información sobre el día anterior a la entrevista. En tres de ellas, EMQ, Movilia y MiD, sus informes especifican concretamente que es el anterior a la entrevista. En el caso de MS, no se ha hallado esta información. NHTS y ENTD en cambio, contemplan la semana anterior al día de la encuesta como período de referencia para este tipo de desplazamiento. (Cuadro 4). Movilia y ENTD aumentan considerablemente el marco temporal de referencia para sus desplazamientos de larga distancia. Concretamente se amplía a un mes anterior a la entrevista, en el caso de Movilia y tres meses anteriores a la entrevista para ENTD. La ampliación de este período se justifica por el hecho que este tipo de desplazamiento no se suele realizar habitualmente y no es tan común.

El procedimiento de encuestación es el aspecto metodológico que presenta mayor unanimidad entre las encuestas seleccionadas. Como se puede observar en el cuadro 4, todos los estudios analizados han realizado sus procedimientos de encuestación mediante entrevistas telefónicas a sus encuestados. Concretamente, a través de la utilización de la metodología CATI, (*Computer Assisted Telephone Interviewing*), entrevistas telefónicas asistidas por ordenador. En algunos casos, además de emplear esta metodología, también apoyan este procedimiento con otras técnicas como CAWI (*Computer Assisted Web Interviewing*) y la PAPI (*Paper And Pencil Interview*).

4. El colectivo infantil en las encuestas seleccionadas

Las encuestas, como ya se ha mencionado anteriormente, incluyen a la población infantil, aunque con criterios distintos por lo que hace a su delimitación, es decir a la edad mínima y máxima que enmarca a este grupo poblacional. Y dentro de este, algunos de los ejercicios estadísticos, los subdividen para realizar observaciones más detalladas. Dentro del análisis de este subgrupo se ha considerado que una de las encuestas quizá hace un trabajo excepcional y ha merecido un apartado propio.

Una cuestión previa tiene relación a cómo las propias encuestas obtienen la información de la población infantil. Los estudios consultados no detallan si preguntan directamente a los niños, o bien, obtienen esta información a través de sus progenitores. Los casos analizados indican que consiguen datos de los miembros del hogar, pero no se ha hallado información sobre a quién entrevistan exactamente cuándo recogen la información sobre la población infantil.

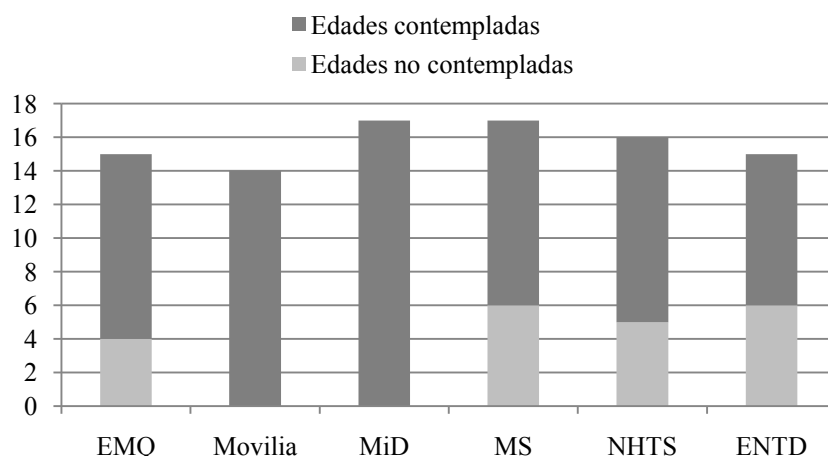
4.1 Delimitación del colectivo infantil

Las edades en las cuales se ubica la población infantil se fijan de formas distintas en las diversas encuestas consultadas. A nivel general, argumentos como los ofrecidos por Richardson, (1995, 1-459), explican desde un punto de vista económico que el inicio en la recogida de información se aplaze a edades más tardías, ya que la obtención y explotación de estos datos suele ser costosa y en ocasiones este conjunto poblacional no es el de mayor interés. O bien como mencionan Smith y Kunert, que en función del objetivo de un estudio, el diseño de las encuestas se puede enfocar hacia un colectivo en concreto y excluir a otros. (1979, 29-35; 2002, 107-116).

Los resultados obtenidos en la figura 1 muestran que no hay un criterio común respecto a la edad de inicio en la recogida de datos. Solamente la española (Movilia) y la alemana (MiD), contemplan el colectivo infantil en su totalidad, ya que la inician a partir de los 0 años. Concretamente, EMQ comienza a los 4 años, NHTS a los 5 años, ENTĐ y MS a partir de los 6 años. (Figura 1).

Otro aspecto es en qué edades las encuestas fijan una edad máxima para el conjunto infantil. En este caso se observa como entre los 14 y 17 años recogen los límites fijados para este colectivo por los distintos estudios analizados. Concretamente, la alemana (MiD) y la suiza (MS) lo fijan en 17 años, la americana (NHTS) a los 16 años, la francesa (ENTĐ) y la catalana (EMQ) en los 15 años y la española (Movilia) a los 14 años.

Figura 1. Población infantil en las encuestas seleccionadas

Fuente: Elaboración propia a partir de las encuestas consultadas.

4.2 Clasificación infantil en las encuestas seleccionadas

El segundo procedimiento examinado entre las distintas encuestas es cómo estas clasifican a este colectivo, es decir, si establecen divisiones internas dentro del propio colectivo. Este tipo de categorización permite obtener información más precisa sobre

este conjunto poblacional y observar si se establecen, o no, diferencias en las pautas de movilidad según la edad.

En cuatro de las seis encuestas seleccionadas no se divide el colectivo infantil. Movilia, EMQ, NHTS y ENTID engloban en un único grupo todas las edades infantiles. En cambio, MiD y MS optan por establecer cuatro y tres subgrupos respectivamente. Concretamente, MiD realiza las siguientes divisiones: de los cinco a los diez años, de los once a los trece y una última de los catorce a los diecisiete. MS por su parte las realiza de los seis a los nueve años, de los diez a los catorce y una final de quince a diecisiete años. En estos dos casos se observa que las edades que fijan para los distintos subgrupos son similares, coincidiendo, como se ha comentado con anterioridad, en finalizar en los diecisiete años. (Cuadro 5).

Cuadro 5: Clasificación infantil en las encuestas seleccionadas

Encuesta	País	Clasificación infantil
EMQ	Cat/Esp	De 4 a 15 años
Movilia	España	De 0 a 14 años
MiD	Alemania	De 0 a 4 años De 5 a 10 años De 11 a 13 años De 14 a 17 años
MS	Suiza	De 6 a 9 años De 10 a 14 años De 15 a 17 años
NHTS	Estados Unidos	De 5 a 16 años
ENTID	Francia	De 5 a 15 años

Fuente: Elaboración propia a partir de las encuestas consultadas.

4.3 Mobilité en Suisse: Un caso singular sobre el tratamiento del colectivo infantil

De las distintas encuestas seleccionadas solo un caso publica en sus informes de resultados datos específicos sobre la población infantil a partir de la aplicación de una clasificación interna del grupo. Este caso es la encuesta de Suiza, que además, es la única que denomina de una manera más cualitativa a los distintos subgrupos establecidos.

La MS establece tres categorías para el conjunto infantil que describe de la siguiente forma: *Enfants*, aquella población comprendida desde los 6 hasta los 9 años de edad.

Adolescents, el conjunto de 10 a 17 años de edad. En último lugar, aunque fuera de nuestro análisis, incluye los *jeunes adultes*, que comprende las edades de 18 a 24 años. (OFDT, 2010). El análisis que efectúa sobre estos tres grupos es el mismo que aplica al resto de población. Ofrece información sobre los motivos de los desplazamientos, modos utilizados, duración de los desplazamientos entre otras diversas informaciones. En definitiva, este estudio se podría considerar un modelo a seguir para el resto de encuestas respecto al análisis que realiza sobre la población infantil.

5. Conclusiones

Los resultados obtenidos tras el análisis de las distintas encuestas permiten afirmar que todas las elaboran autoridades de cada país (gobiernos, ministerios, etc.). En el caso de Suiza y Francia, sus Institutos Estadísticos asumen un papel importante y también colaboran en estas operaciones estadísticas.

Con la excepción de Movilia, el resto de las encuestas consultadas incluyen todos los tipos de desplazamientos realizados por la población. Sobre el colectivo profesional cada encuesta establece su propio criterio, algunas los incluyen dentro de los resultados generales, otras en informes independientes, algunas no los presentan.

En referencia a tipologías de desplazamiento, las encuestas clasifican como regulares a aquellos realizados habitualmente en un día. En otros casos, dependiendo de la encuesta seleccionada establece otras tipologías en función de la distancia recorrida, tiempo o pernoctaciones realizadas durante el desplazamiento.

Respecto a los motivos que contemplan las encuestas seleccionadas, de manera agregada son prácticamente los mismos, si bien difieren en cuanto al detalle en la información que ofrecen. Los distintos estudios clasifican los modos de transportes de manera similar y al igual que para los motivos se diferencian en cuanto al nivel de precisión del transporte.

En los aspectos metodológicos las diferencias más significativas se producen en la manera de seleccionar el día de referencia. Sobre quién elabora las encuestas, qué universos estudian o los procedimientos de muestreo a lo largo del año y la realización de entrevistas mediante la técnica CATI hay un consenso claro.

En relación al tratamiento que efectúan las encuestas sobre la población infantil mencionar que solo dos de las encuestas analizadas, MiD y Movilia, contemplan a la totalidad de la población infantil, el resto de encuestas inicia sus resultados en edades posteriores a los 0 años. Respecto a la forma de clasificar este colectivo en las encuestas, la opción más habitual es considerarlo como un único grupo sin distinciones internas. Ahora bien, dos encuestas, MiD y MS realizan divisiones internas, estableciendo cuatro y tres subgrupos respectivamente, dentro del conjunto

infantil. Pese a esta categorización solo la MS realiza un análisis específico sobre la población infantil, ya que el resto de encuestas presentan los datos de forma conjunta. Si se observan similitudes entre los límites de edad de esta población y como las encuestas no analizan de manera específica el colectivo infantil en los informes de resultados. En relación a las edades más habituales para fijar un límite al colectivo infantil estas se producen en la franja que va de los 14 a los 17 años.

En definitiva, las encuestas de movilidad cotidiana analizadas presentan metodologías similares (universo de estudio, procedimientos de muestreo, realización de entrevistas, etc.), pero se diferencian en cuanto a la aproximación, información, análisis y resultados que ofrecen de los desplazamientos y sobre la población infantil.

6. Bibliografía

- BARKER, John., KRAFTL, Peter., HORTON, John., TUCKER, Faith (2009). "The Road Less Travelled – New Directions in Children's and Young People's Mobility". *Mobilities*, núm. 4, p. 1-10.
- DPTGC, Departamento de Política Territorial de la Generalitat de Catalunya y Autoridad del Transporte Metropolitano. (2006). Encuesta de movilidad cotidiana. <http://www.iermb.uab.es/htm/mobilitat/esp/default.asp>, [consulta: 9/07/2012].
- FMTBUA, Federal Ministry of Transport, Building and Urban Affairs. (2008). *Mobilität in Deutschland*, <http://www.mobilitaet-in-deutschland.de/engl%202008/index.htm>, [consulta:9/07/2012].
- HOLLOWAY, Sarah L., VALENTINE, Gill (2000). *Children's geographies. Playing, living, learning*. Londres: Routledge.
- INSEE, Institut national de la statistique et des études économiques, (2007/08). *Enquête nationale transport et déplacements*. <http://www.insee.fr/fr/methodes/default.asp?page=sources/ope-eng-transports-deplac-2007.htm> [consulta:9/07/2012].
- KAUFMANN, Vincent. (2002). *Re-thinking Mobility*. Hampshire, England: Ashgate Publishing Company.
- KUNERT, Uwe., KLOAS, Jutta., KUHFIELD, Hartmut (2002). "Design Characteristics of National Travel Surveys – An International Comparison for ten Countries". Paper presentation at the 2002 Annual Meeting of the Transportation Research Board, *Transportation Research Record*, núm.1804, p.107-116.
- MODENES, Juan Antonio (2008). "Movilidad espacial, habitantes y lugares: retos conceptuales y metodológicos para la geodemografía". *Estudios Geográficos*, núm. 69, p.157-178.
- MFGE, Ministerio de Fomento del Gobierno de España, (2006): Encuesta de Movilidad de las Personas Residentes en España, *Movilia*, http://www.fomento.gob.es/mfom/lang_castellano/, [consulta: 9/07/2012].
- OFDT, Office Fédéraldu Développement Territorial y Statistique Suisse (2010). *La mobilité en Suisse*, <http://www.bfs.admin.ch/bfs/portal/fr/index>, [consulta:9/07/2012].
- USDOT, U.S Department of Transportation, Federal Highway Administration. (2009): National Household Travel Survey, <http://nhts.ornl.gov/introduction.shtml> [consulta:9/07/2012].

- PAZOS, Miguel (2005). -El estudio de la movilidad diaria en España: limitaciones en las fuentes y alternativas propuestas". Eria, núm.66, p.85-92.
- RICHARDSON, Anthony J. (1995). Survey Methods for Transport Planning. Parkville, Australia: Eucalyptus Press, University of Melbourne.
- SMITH, Michael E (1979). -Design of small sample home interview travel surveys". Transportation Research Record, núm. 701, p.29-35.
- VALENTINE, Gill. (2003). -Boundary crossings: transitions from childhood to adulthood". Children's Geographies, núm. 1, p. 37-52.
- VIOLLAND, Michel. (2011). -Travel/Mobility Surveys: Some Key Findings". International Transport Forum.Statiscal Paper, núm.2, p.1-28.